

February

1933.

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES
A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता ।

श्रीभगीरथठकुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्धमानोपाध्यायकृत -

प्रकाशेन समुद्भासिता

श्रीशङ्करमिश्राचितकण्ठाभरणेन च समन्विता ।

काशीस्थ नित्यानन्दवेदविद्यालयप्रधानाध्यापकेन

पण्डित दुष्टिराजशास्त्रिणा

टिप्पण्यादिभिः सम्पादिता ।

NYĀYA LILĀVATI

BY
VALLABHĀCHĀRYA

With the Commentaries of Vardhamānopādhyāya,

Sāṅkara Miśra and Bhagiratha Thakkura.

Edited by Nyāyopādhyāya Pt. Dhundhirāja Sāstri

Principal N. V. Vidyalaya, Benares.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,
Benares City.

1934

ॐ श्रीः ॐ



आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्गितभव्याभशतपञ्चपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—४२२

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

The
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES.
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
Nos. 355, 376, 379, 387, 400, 407, 409, 412 & 422.

THE
NYĀYA LILĀVATI
By
VALLABHĀCHĀRYA
With the Commentaries of Vardhamānopādhyāya,
Sāṅkara Miśra and Bhagiratha Thakkura.

Edited with notes, Introduction, & Index etc.,
By
(1) PANDIT HARIHARA S'ASTRI
Lecturer, Benares Hindu University, 1-5 Fas.
(2) NYĀYOPĀDHYĀYA PANDIT DHUNDHIRĀJA S'ASTRI
Principal, N. V. Vidyalaya Benares. 6-9 Fas.

BENARES.
JAI KRISHNADĀS HARIDĀS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office

1934.

[Registered According to Act XXV of 1867,
All Rights Reserved by the Publisher.]

PRINTED, BY
JAI KRISHNA DAS GUPTA
Vidya Vilas Press,
Benares City.

1934.

चौखम्बा—संस्कृत—ग्रन्थमाला

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता ।

श्रीभगीरथठक्कुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्धमानोपाध्यायनिर्भित्
न्यायलीलावतीप्रकाशेन श्रीशङ्करमिश्रविरचितकण्ठाभरणेन च
समुद्भासिता ।

पण्डित हरिहरशास्त्रिणा—न्यायोपाध्याय पण्डितहुण्डिराजशास्त्रिणा
च विस्तृतविषयसूचीटिष्ठण्यादिभिः संपादिता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा—संस्कृत—सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी ।

१९९९.

१। जक्षीयनिधमानुसारेणास्थ सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वागतीकृताः

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽद्वितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

भूमिका ।

(न्यायलीलावतीप्रकाशनोपकमः ।)

‘अतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः’ इति सिद्धान्तसुक्तावली हारिकाल्पस्य
 अतिसंक्षिप्तपदस्य व्यावृत्तिमभिदधता महादेवभट्टेन दिनकर्त्ता ‘ननु लीलाव-
 त्यादिप्राचीननिवन्धाध्ययनेनैव कारिकावलीप्रतिपादितोऽर्थे बोद्धव्य-
 इति किमनेन भवत्कृतविशद् निवन्धनेनेत्यत आह अतिसंक्षिप्तेति’ इत्यु-
 क्तम् । अध्ययतकाल एव तदवलोक्य कोऽसौ लीलावतीप्रन्थः, कश्च लीलावती-
 कार ? इत्युत्कलिकाकुलेन मथा कालान्तरे मोहमयोस्थनिर्णयसोगरयन्त्रालथप्रका-
 शिरं श्रीमद्वलभावार्थविरचितं न्यायलीलावतीनिवन्धं दृष्ट्वा हैवेचं लीलावतीति गुरु-
 मुखादवधारितम्, किन्तु प्रशस्तपादभाष्यस्य निखिलटीकानिवन्ध्योऽस्या दुरुह-
 रचनावन्वन्मुद्रितस्य पुस्तकस्य निष्ठीकृत्वात्प्रायशोऽगुद्रतया च पदार्थोद्देशवि-
 भागपरीक्षाप्रकरण एव कुंठितमतिना मथा प्रातःस्मरणीयास्तातकल्पा गुरुवर्यं म०
 म० प० अम्बादासशालिङ्गे भूयोभूयस्तदध्यापनार्थं प्रार्थिता अपि नायं ग्रन्थो
 दीक्षासाहाय्यं विना यथावदध्यापयितुमर्ह इति श्रुत्वा निर्विणेन तुर्जिवभूते ।
 अनन्तरमत्सम्प्रभायेन काशीस्थराजज्ञीयसंस्कृतपाठशालीयमुख्याध्यक्षे: दार्शनिक-
 प्रवरैः पण्डित गोपीनाथ कविराज एम, ए महोदयैः प्रोत्साहिता हिन्दूविश्वविद्यालये
 उपदेशकपदमलंकुर्वन्तस्तत्रभवन्तो इरिहरगालिङ्गे वाराणसेयचौखम्बासंस्कृतसी-
 रीजपुस्तकमालाध्यक्षश्रीजयकृष्णदासुगुमहोदयानामादेशेनां श्रीशङ्करमिश्रकृतली-
 लावतीकाण्डाभरणेन, भगीरथटकुरविरचितविवृतिसमुद्भासित—वर्धमानोपाध्या-
 यविनिर्मित—न्यायलीलावतीप्रकाशेन च समेतां न्यायलीलवतां संस्कृत्य
 प्रकाशयितुमारेभिरे । व्यासिपरीक्षाप्रकरणपर्यन्तं प्रताशितायामस्यामस्माकं
 विद्वज्ञनसमाजस्य च दुर्दैववशतोऽकाण्ड एवोक्तविद्वद्यें दिवं गते तत्कृत्ये प्रकाशक-
 महोदयैरहं नियोजितोऽभ्रवम् । एतत्संशोधनसाहाय्यकारिणामादर्शसुलपुस्तकादी-
 नामुपलब्धादिविषयः प्रथमखण्डीयनिवेदन एव प्रथमसंशोधकमहोदयैर्व्यवधास-
 स्तप्रतिपृष्ठेपणमयुक्तं मत्वा तत्प्रतिज्ञातं दीक्षाप्रणेत्रवृद्धसहितानां मूलझृतां कालादि-
 निरूपणसंविकृत्य यथोपलब्धमधुना विचारयामः ।

(वल्लभाचार्यसंस्तवादिनिरूपणम्)

तत्र तावद्वैश्वेषिकराज्ञान्तोकपदार्थपरीक्षणमूलनिवन्धरूपोऽयं वल्लभाचार्यनि-
 वदो(१) न्यायलीलावतीप्रन्थः प्रशस्तदेवाचार्यकृतभाष्यवृत्यष्टकेऽवन्यतमो तद-

(१) दीक्षाकर्तृसमयपरिचयादिकमन्यत्र किरणावलीभूमिकादवनेकैरितिहासममं-
 झेनिरूपितमित्युपेक्षितमस्माभिः ।

न्यो वेत्यनिवार्यैवास्माभिव्योमवतीसुकिसेतुर्याख्यानव्रयसमलक्ष्मतस्य काशीस्य-
चौखम्बासंस्कृतपुस्तकमालायां प्रकाशितस्य प्रशस्तपादभाष्यस्य भूमिकायां लीला-
वत्यपि सुद्वितेति अतथ्यमेव प्रलिपितम्, यतो कन्दलीव्याख्यातृभी राजशेखरजै-
नाचार्यैः पञ्चिकाख्यायां न्यायकन्दलाख्याख्यायायां वक्ष्यमाणप्रकारेण भाष्यटीकाका-
रणां क्रमोऽवधारितः—

‘इह किल पूर्वमजिह्वाभ्यासद्वूरीकृतप्रमादाय मुनये कणादाय
स्वयमीश्वर उल्लक्षपथारी प्रत्यक्षीभूय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष-
समवायलक्षणं पदार्थषट्कसुपादिदेश, तदनु स महर्षिलोकानुकम्पया
षट्पदार्थरहस्यप्रपञ्चनपराणि सूत्राणि रचयाञ्चकार । तेषु सत्रेषु
प्रशस्तदेवकरो भाष्यं सकृदगुणनमात्रेण महोग्रदष्टकविषापहारदूष्ट-
लोकोच्चरवैभवं चकार । तत्र चतस्रो वृत्तयो निर्वृत्ताः । एकां व्योम-
वतीनाम्नां वृत्तिं व्योमविवाचायां लुगुम्फ, द्वितीयां तु न्यायकन्द-
ल्यभिधानां श्रीधराचार्यैः सन्दद्भे, तृतीयां किरणावलीनाम्नीसुदयना-
चार्यस्ततान, चतुर्थीं तु लीलावतीतिव्यातां श्रीवत्साचार्यो वबन्ध ।
चतस्रोऽपि गम्भीरार्थस्तत्रेमां न्यायकन्दलीं प्रारभमाणः श्रीधरदेव
इत्यादिना । पृतेन श्रीवत्सकृता लीलावती वल्लभाचार्यविरचितन्यायलीलावतीतो
मिद्यायावत् केनात्यनुपलब्धापि अवश्यं दार्शनिकसुष्टौ वर्तते इत्यवधार्यते ।
एवद्वार्य प्रकृतनिवन्धो न भाष्यद्याख्याख्यः किंत्वाचार्यव्यौवर्जुमेः स्वप्रतिभया
स्वातन्त्र्येण वैशेषिकाद्यान्तसिद्धपदार्थपरीक्षणार्थं स्वमताविकरणार्थव्याख्यादेशे-
षिकनिवन्धेभ्यो विलक्षणो नृतनशैक्ष्या निबद्ध इति विद्वास्तत्पठनेन स्वयं निर्धार-
यविष्यन्ति । वयमपि यथामति तद्विषयमवलम्ब्यात्यनुपश्चेव विवेचयिष्यामः ।

एष च मिथिलादेशजातो विद्वद्देशः लीलावत्यां किरणावलीकर्त्तुमहा-
नैयायिकस्य श्रीमदुदयनाचार्यस्य नामोल्लेखात् दशमशतादृश्यां वर्तमानात् ततोऽर्थां
चीनः, द्वादशशताठ्यारम्भे कृतस्थितिना वर्धमानोपाड्यायेन व्याख्यातवाच्च ततः
प्राचीनो हीष्टीय १८४ तथा ११७८ वर्षयोर्मध्य आसीत् । उदयनाचार्यादीनां
मैथिलेयानां नैयायिकानां मिथिलोऽवत्वेन तत्र न्यायशास्त्रस्य बाहुरूपेन प्रचा-
रात् कदाचिद्लभ्यमाचार्यस्यापि मैथिलत्वं सम्भाव्यते । वर्धमानोपाड्यायकृतो न्यायो
ली० प्रकाशः(१) रघुनाथशिरोमणिप्रणीतो न्यायो ली० दीवितिः(२) श्वकमि-
श्वविरचितं कण्ठाभरणं(३)चेति दीक्षाप्रथमेवास्या न्यायलीलावत्या इति मोहम-
र्थां सुद्विते मूलमात्रन्यायलीलावतीनिवन्धप्रस्तावे मङ्गेशरामकृष्णतैलङ्गप्रवरा भाद्रः ।
तन्मन्दद्भूमि । उदयनाचार्यादीवर्चीनत्वस्य वर्धमानोपाड्यायात्प्राचीनत्वस्य चा-
पासतोऽवधारयितुं शक्यत्वेऽपि निर्दिष्ट एव समये प्रबालप्रमाणाभावात्
मैथिलेयत्वे प्रमाणसज्जावात्तत्र दीक्षासक्षत्वेन व्याकुलत्वादिति ब्रूमः ।

केचित्तु गङ्गेशोपाड्यायकृतात् तत्त्वविन्दिमणे: परं विष्वनाथकृतसिद्धान्तमुक्ता-
वलया: पूर्वं चाऽध्ययनाऽध्यापनादी न्यायलीलावतीनिवन्ध पूर्वं न्यायदेशेविकप्रक-
रणशब्देषु प्रचलित आसीदिति पूर्वप्रदर्शितदिन छर्टुकेश्चित्सुखीकारकृतवलुभमतख-
ण्डनदर्शनाहावगम्यतेऽतस्त्रयोदशशताब्दी चतुर्दशशताब्दी वा न्यायलीलावतीकर्तुः
समय हृति वदन्ति ।

तदीतीवान्याय्यम्, यतः सप्तप्रार्थीनिवन्धप्रणेतुः शिवादित्यस्योल्लेखात् दैत्ये-
विकदर्शनावलम्बित्वा रत्नकोशाल्यमहानिवन्धदृत ततस्योद्गुनादेत्वीयपञ्चशताधि-
कैकादशशतर्वत्सरात्कुर्दृष्टं श्रीहर्षसमकालिकतया वा द्वादशशताःथा अन्तिमे
भागे वर्तमानस्य गङ्गेशोपाध्याय्यत्वं तनूजन्मना (1250 A. D.) त्रयोदश-
शताब्द्यां वसता वर्धमानोपाध्यायेन प्रकाशाख्यव्याख्यया समलंकृतेर्थं न्यायलीला-
वतीत्यत्र न केषाच्चित्तपि दैत्यमत्यम् ।

वस्तुतस्तूकरीत्योदयनवर्द्धमानयोर्मध्यकाल पूर्व सम्भवतिस्थितिकस्य वल्ल-
भाचार्दस्यान्तरशालिकनिर्देशार्हसमयावधारणेहेतोरभावेऽपि

उदयनवलभद्राभ्यां सप्तशतीशिष्यसोदराभ्यां मे ।
घोरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥

इति शङ्कारसप्तशत्यां गोवर्धनाचार्योक्त्या बलभद्राख्यस्तच्छिष्य पूर्व वल्लभाचा-
र्य हृति नाम्ना विल्यातोऽभुदित्यनुभीयते । गोवर्धनाचार्योऽश्र

ख्यातो गोवर्धनाचार्यो उमापतिधरस्तथा ।

शरणो जयदेवश्च घोरो कविनृपः क्रमात् ।

राजा लक्षणसेनस्य पञ्चरत्नानि संसदि ॥

इति पञ्चरत्नोक्तया लक्षणसेनस्य राजः समापिण्डिता आसन्निति निष्पद्यते ।
लक्षणसेनसमयस्तु न्यायवार्तिकभूमिकायां म० म० विन्द्येश्वरीप्रसादद्वितेदिभिः
१०२९ शाकाब्दोऽवधारितः, तथाच तत्समकालस्य बलभद्रापरनाम्नो वल्लभाचार्य-
स्यापि एकादशशताब्दीव काल हृति सङ्कर्षिते । एवं चाचार्यवल्लभाः गंगेशोपाध्याय-
समकालीनास्तत्पूर्द्धकालीना एव वेति वक्षशामः । अत्र च गोवर्धनाचार्यस्य
आतोदयनाचार्य एव लक्षणावल्यादिनिवन्धप्रणेता इति न अभितव्यम्, 'तर्का-
म्बराङ्कप्रमितेऽपि' त्यादिलक्षणावलीनिर्दिष्टसमयस्य च समयस्य महानन्तरस-
त्वात् । यतश्च न्यायलीलावतीकर्तुवल्लभस्य केवलमाचार्ये हृति गुरुसम्प्रदायाधिगता
विश्वावली सर्वेनुस्तकेषु ग्रन्थयते तैयायिकतया कुशाग्रंडित्वात् रविणोपमितश्च श्री-
मता गोवर्धनाचार्येणाऽपि न वल्लभद्रस्य वल्लभत्वसम्भावनायां काविरक्षतिरिति ।
पूर्वसति न्यायलीलावतीग्रन्थकर्ता वल्लभाचार्य एकादशशताब्द्यामेव मिथिलादेशे
वभूतेति आधुनिकानां मैथिलविद्वां राद्वान्त एव निरवद्यः प्रतिभाति ।

(ग्रन्थरचनाशैली विषयसमालोचनाच)

‘त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य वृत्तिः’ इति समानतन्त्राचार्यप्रवरवा-
दस्यायनमहर्ष्युर्किं प्रमाणयता वल्भभाचार्यण वैशेषिकसिद्धान्तसिद्धपदार्थानामुद्दे-
शाज्ञां लक्षणाख्यां च प्रवृत्तिं प्रशस्तपादभाष्यलक्षणावल्यादिनिबन्धैर्गतार्थां
मन्यमानेन परीक्षाख्यैव तार्तीया प्रवृत्तिः प्राचान्येनावलम्बिताऽन्न न्यायलीला-
वतीनिवन्धे । तत्र च प्रथमे विभागपरिच्छेदे ‘पद्मेव पदार्थोः’ (पृ० १० प० १)
इत्याद्युपक्रमेण पदार्थोद्देशविभागपरीक्षां विद्यताऽस्त्वायेणा(१)माव(२)तमः-
(३)क्षणिक(४)कर्त्तिक(५)ज्ञातता(६)ऽस्त्वाधेयभाव(७)साहृदयाख्यानां सप्तपदा-
र्थानामतिरिक्तवमाशक्य यथा पदार्थोन्तरत्वखण्डने प्राचीनदैत्या विहितनन्तरथा
नास्यत्र मूलनिवन्धप्रथेष्युपलभ्यत इति स्वयमेव ज्ञास्यन्ति पाठकाः । एतमेवाच्ये
‘पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वाद् गुणवत्त्वाद्वा भेदः’ (पृ० ८८ प० १) इत्याद्युक्त्या
पदार्थानां न्यूनत्वमपि संभवतीत्यभिप्रायेण पदार्थोद्देशविभागाक्षेपतत्समा-
धानपरियाटयपि वल्भभाचार्यणामेव नान्येषामव्यावदुपलब्धानां दैशेषिक-
दर्शननिवन्धकाराणामित्यपि उद्यक्तम् । तथा द्रव्यविभागपरीक्षायामपि
केवलं पृथिव्यादिपरीक्षाक्रमं एव न्यायालीलावतीकारेणावलम्बितो न लक्ष-
णोद्देशवर्णनक्रमं इत्यपि नूतनमेवान्यनिवन्धेभ्यः । तत्राप्यवयविपरीक्षार्थां परमा-
णुभूत्वादिकौद्धमतखण्डनप्रकारो व्यासत इहैव यादुपलभ्यते नान्यत्र तथा ।
वहिरिन्द्रियशरीरविषयाणां द्रव्यान्तरत्वाक्षेपाभिप्रायेण द्रव्यविभागपरीक्षा सुषि-
संहारविधिस्थग्रलयप्ररीक्षा परमाणुतां द्रव्यान्तरत्वाक्षेपसमाधानपरलीलावती-
स्थपरीक्षाप्रकरणं चातीवहृदयझूमं नैयायिकसंवेदसाम् । एवं भूषणमतखण्डनपूर्वकं
प्राचीनावाचीनप्रणाल्या कालदिशोः परीक्षायां क्षणिकविज्ञानसन्ततिपक्षनिरासदा-
राऽस्त्वं इतरभेदसाधने, मनस इतरभेदसाधने च वल्भभाचार्यपरिगृहीता शैशी
नवीनैव ।

गुणविभागपरीक्षायामपि द्वित्वादिसंख्यास्थापने भासर्वज्ञमतखण्डनं दीर्घत्व-
परिमाणविशेषस्थास्वीकारो द्विपरत्वप्रतिबन्धीनिरासद्वारा द्विपृथक्त्ववृत्यवस्था-
पत्तमवयववर्तिना संयोगाभावेनावयविनि संयोगस्थ सादेश्यवृपदेशविषय-
स्थमात्रात्मैवाव्याप्यवृत्तित्ववृहारनिवन्धनत्वात्मयोगस्थापि वस्तुतो व्याप्य-
वृत्तित्वमिति च सर्वतन्मन्त्रवत्तन्त्राणां वल्भभाचार्याणां स्वरंत्रं स्वमतमेव । एवं
परत्वापरत्वयोः परीक्षायां किरणावलीकारमतनिर्भृत्यनं भूषणकारमतस्य
भक्षपक्षाक्षमात्रविजृं भित्तवप्रदर्शनं चातीव चमत्कारकारि । ग्रत्यमात्रेषु
प्रथार्थेत्वं मन्यमानानां गुहमततरत्ववेदिनां मतस्य निरासोऽन्यथाख्यातिलिपानं च
विपरीयपरीक्षार्थां, भूषणमतखण्डनपूर्वकमन्त्रयवसायस्थापना, स्वप्नाख्याविद्यास्था-
पनपूर्वकं बाह्यार्थभक्षवादिमतखण्डनं, प्रस्त्यक्षपरीक्षायां सर्वज्ञप्रस्त्यक्षावधारणप्रक्रिया

चान्यनादक्षरो विशेषतो विदुर्बां सचिकराति वदामः । तथा चार्वाकमतखण्डन-
द्वाराऽनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापने संक्षेपत उद्दाचार्योक्तानुपाधित्वरूपव्याप्तेः पूर्वपक्षी-
यैकमात्रव्याप्तेश्च निरासपूर्वकं कात्त्वयेन साधनस्य साध्यसंबंधरूपव्याप्तिस्वरूपस्य
निरूपणे तज्ज्ञापकानुपाधिकत्वकथेऽव्यतिप्राचीना प्रीढायात् च निबन्धनशैलीं गंगे-
शोपाध्यायकृतामतिविवृतां व्याप्तिस्वरूपणरीतिमध्य तिशेतेऽतो गङ्गेशोपाध्यायादल्ल-
भाचार्याः पूर्वकालीना इत्युक्तौ न किञ्चिद्व्यसमञ्जसं स्थात् । तत्र तावल्लालावती-
निबद्धस्य 'नापि साध्याभावविरोध' (पृ० १०० प० १) इत्येकपूर्वपक्षि-
व्याप्तिस्विरूपणस्थैव कृत्स्नः पूर्वपक्षिव्याप्तिस्विरूपणरीतिमध्य तिशेतेऽतो गङ्गेशोपाध्यायादल्ल-
भाचार्याः प्रसारितोऽन्ते चान्नैपाधिकत्वरूपव्याप्तिस्वरूपणं दीक्षाकृदभिमतोक्तविवृत्यापि-
निरासशोभयत्रापि समान इति च न्यायलीलावतीं निमृतमवलंब्यवैशंशोऽयमेतावतीं
दुरुहतां नदयज्ञैर्या प्राप्तिं इति प्रतिभाति । यतस्तत्पुत्रेण वर्धमानोपाध्यायेन
न्यायलीलावतीकारप्रदर्शितस्य 'का पुनर्द्याप्तिः ? साधनस्य साहित्यं का-
त्त्वस्येन' (पृ० ४९६ प० १) इति ग्रन्थस्य व्याख्यानं विदधता 'नन्देकव्य-
क्तिकव्यासौ न कात्त्वस्यार्थः, अनेकव्यक्तिकेऽपि सः लघूमसम्बन्धस्य
प्रत्येकं वह्नावभावः, अत एव न कृत्स्नेन साध्येन साधनस्य सम्बन्धो
व्याप्तिः, विषमव्याप्ते तदसम्भवाच्च' (पृ० ४९६ १० १७) त्याद्यारभ्य सिद्धा-
न्त्यभिमततदर्थप्रदर्शनपर्यन्तं, तत्त्वचिन्तामणौ घृतस्य 'नापि कात्त्वस्येन सम्बन्धो
व्याप्तिः एकव्यक्तिके तदभावात्, नानाव्यक्तिकेऽपि सरक्तलघूमसम्ब-
न्धस्य प्रत्येकवह्नावभावात्, अत एव न कात्त्वस्येन साध्देन सम्बन्धो
व्याप्तिः विषमव्याप्ते तदभावाच्च' (क० मु० १० १० ३ प० २३)—
त्यादिपाठस्थैव 'अब्रोच्यते' इत्यादिग्रन्थपर्यन्तं प्रायश आनुपूर्व्येवोल्लेखः कृतः ।
एवं सिद्धान्तलक्षणीये—'यत्संबंधितावच्छेदकं करुपवस्त्रं यस्य तस्य सा
व्याप्तिः, तथाहि धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमस्वभवच्छेदकं धूममा-
त्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात्, वह्नेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्निसम्बवच्छेदकं
धूमासम्बन्धिति गतत्वात्, न ह्यनिप्रसक्तमवच्छेदकं स्थोगादौ तथा-
त्वादर्शनात्, किंत्वादन्तर्भवप्रभववह्नित्वं धूमसंबन्धितावच्छेदकं, ता-
दृशं च व्याप्तयमेव । यद्वा यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि
यद्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरणम्' (पृ० ४९८ प० ८)
इत्यादिग्रन्थेन न्यायलीलावतीप्रकाशे प्रदर्शिते व्याप्ती अपि तत्त्वचिन्तामणिस्थ
(क० मु० १० १० ५-६) सिद्धान्तव्याप्तिसिलक्षणद्वयादाद्युपूर्वाङ्कमं समुद्धृते ।
व्याप्तिवर्तकविषयः सिद्धान्तोऽपि न्यायलीलावतीनिबद्धो चिन्तामणिसम्बादीति
सुदृशद्वया विचार्यसामेऽवश्यं त्रुदिमरोहतीति कृतमप्रासांगिकविचारेण ।
एवमप्रेऽपि वैशेषिकमतसिद्धप्रमाणद्वयस्थापनाय शब्दादिमान्तरभक्तनिश्चये

किरणीवलीकारमतखण्डनम्, अनुपलब्धिनिरासे मीर्मांसकमतखण्डनप्रोद्धोप्रदर्शन-
पूर्वकमभावतद्विभागपरीक्षाक्रमश्च वल्लभाचार्याणामाचार्यत्वमन्वर्थयतीत्यक्ष-
म कश्चित्सन्देहः । अपवर्गपरीक्षायामध्यभावप्रसङ्गसङ्गतायां वेदान्तित्रिद्विधिभट्टा-
चमित्तमुर्मांसकर्मादर्थनिरासनपूर्वकं दुःखाग्रामभावरूपापवर्गस्य पुरुषार्थत्वसाधनं,
द्वयवयववादिजैनमतखण्डनपूर्वकं पंचाववयवस्थापनं, हेत्वाभासपरीक्षणान्ते स्मृते-
मानान्तरत्वनिरासपूर्वकं युक्तवाऽर्थोन्द्रियस्थापि गुरुत्वस्थेन्द्रियप्रवृत्तिविषयत्वसा-
धनं चाचार्यवलुभस्थालीकिकमेवाच्यन्नानुपलंभात् । तथाऽपे प्रोक्षणादिजन्यसंस्कार-
खण्डनपूर्वकन्तजैविड्यस्थापनं शब्दे द्रव्यत्वसाधकानुमाननिरासपूर्वकं गुणत्वस्था-
पनं, स्फोटवादिवैपाकरणमतखण्डनं च यद्यायन्यत्रोपलभ्यते, तथापि हृदयादिचतुर्विं-
शत्यतिरिक्तगुणाक्षेपसमाधानपूर्विका गुणनियमनशैली नान्यत्र कुचिचिदीहशी भा-
ष्यादिप्राचीननिवन्धेषुपलभ्यते हृत्ययमपि विशेषो गुणपरीक्षायामतीव हृदयङ्गमः ।

कर्मविभागपरीक्षान्तेऽत्यावृत्तिवेक्षणान्तर्विशेषति वौद्धमतखण्डनरी-
तिः, परापरातिरिक्तसामान्याक्षेपउमाधानप्रकारश्च, प्राचीनवैशिकाहस्योद्घाटनपरो-
क्तीवपौदपाणिडत्यप्रकाशको न्यायलीलावर्तीकारणाम् । एवमेव समश्वासपीत्याया-
विशेषणताविशेष्यतयोः स्थलविशेषान्तमर्थविण स्वरूपभेदकथनपूर्वकं समश्वासय-
वैशिकमतेऽप्रत्यक्षव्येदपि समानतन्त्रशोडवपदार्थमतमाश्रित्य महताऽऽडम्बरेण प्रत्य-
क्षत्वव्यवस्थापनं च विभागपरिच्छेदेऽत्यन्तमुवादेयो न्यायलीलावत्याः वौद्धत्य-
विभायको भागविशेषः । व्यतिरेकिरुपवैधमर्द्दज्ञानावीनस्य उद्यावृत्तत्वेन पदार्थ-
ज्ञानस्यैव तत्त्वज्ञानत्वात् व्यतिरेक्यनुमानपरीक्षापूर्वकं ‘वयावृत्तिर्थवहारो वा लक्ष-
णस्य प्रयोजनम्’ हृत्यनियुक्तोक्तेवेनद्वारा सकलपदार्थानां प्रातिस्विकलक्षणगर्ण-
नस्यान्ते संशयस्य महर्विवात्प्रायनोद्योतकरामिमतं चविधत्ववैविड्यखण्डनपूर्वकं
परमन्यायाचार्यवाचस्पतिमिश्रमतखण्डनं भूषणमतनिरासपूर्वकं प्रसाणसामान्यल-
क्षणं च वैधमर्थपरिच्छेदे वल्लभाचार्येण स्वमतिप्रागलभ्यादेवोद्भितम् ।

साधन्यस्यान्वयिदेत्तुत्वेनात्मतत्वावबोधकत्वात्तत्परिच्छेदेऽस्तित्वादिसाधनं-
परीक्षणान्ते हेतुफलभावानक्षीकारे आत्मादित्तत्वाव्यवस्थितौ न निःश्रेयसप्राप्ति-
रिति सङ्गत्या द्रव्यादिप्रक्रियापरिच्छेदे लिहावलोकतन्यायेन द्वयषुकमिद्याक्षेपसमा-
धानयुक्तीनां पिठपाकमापक्षितां पीलुपाकयुक्तीनां च प्रदर्शनद्वारा पाकजप्र-
क्रियावर्णनम्, अन्ते द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रक्रियाक्षेपसमाधानाय संख्याप्रक्रियाप्रदर्शनम्,
शिखकाभावात् द्वयषुकपरिमाणमेव त्रसरेणुपरिमाणजनकमस्तित्वात्प्रायाक्षेपस्य ‘वातु-
विधमपि जन्यपरिमाणं संख्यापरिमाणप्रचयजन्यमिति भाष्याक्षेपस्य च समा-
धानार्थं परिमाणप्रक्रियाप्रदर्शनम्, द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रक्रियाक्षेपसमाधानाय पुनः पृथक्त्वप्रक्रियाया-
संयोगविभागादिपरीक्षणं च संयोगादिसंस्कारान्तप्रक्रियायाश्चान्ते प्रदर्शनमित्येव-

मेकविधस्यापि पदार्थस्य स्थलान्तरे वर्णनात्मका सूत्रकारबौली वल्लभाचार्येण
किमिति समवलम्बितेति स एव जानात्यस्य प्रयोजनम् ।

(न्यायलीलावत्या भाष्यातिशायिविषयत्वम्) ।

एवज्ञोक्तरीत्याऽभावादिनिरूपणं प्रगाढपाणिडत्येन विवेचयता वल्लभाचार्येण
न्यायलीलावतीनिवन्धः प्रशस्तपादीयधर्मसंग्रहापरपर्यायभाष्यनिवन्धविषयातिशा-
यित्वाद्वार्षनिकसूटी प्रख्यातिं नीतस्तस्वचिन्तामण्यादिमहानिवन्धाऽध्ययनाऽप-
नाटपूर्वकालमारभ्य मिथिलायां वङ्गदेशे च पठनपाठनादावत्यन्तप्रचलितो बभूतेति
श्वयतेऽवधार्यते च तदुपरिलिखिताभिस्तदेशीयप्रसिद्धनैयायिकैर्याल्यानपरम्पराभिर्य-
च्यतोन्नाऽद्यावत्

- (१) न्यायलीलावतीविवेकः (पश्चभरमिश्रकृतः) (1275) A. D
- (२) न्यायलीलोऽरहस्यम् (मधुरानाथर्क० कृतम्) (1570) A.D.
- (३) न्यायलीलो विभूतिः (रघुनाथशिंह कृता) (1477-1547) A. D
- (४) न्यायलीलो प्रकाशः (रामकृष्णभट्टाचार्यकृतः)
- (५) न्यायलीलो वर्धमानेन्दुः (वाचस्पतिमिश्र) (1450) A. D
- (६) न्यायलीलो करणाभरणम् (शङ्कुरामिश्रकृतम्) (1450) A. D
- (७) न्यायलीलो प्रकाशः (वर्धमानोपाध्यायकृतः) (1250)

इति सप्तटीकाः सुरातन्य उपलब्ध्यन्ते । प्रकाशवार्यारुप्यानस्यापि मधु-
रानाथर्कवागीशकृतं रहस्यं (१) रघुनाथशिरेमणिकृता दीधितिः (२)
भगीरथठक्कुरकृता विवृतिः (३) श्रेति तिथो व्याख्या विहिताः ।

(उपसंहारः ।)

एवमुक्तविशेषजैस्युत्कृष्टस्याऽस्य न्यायलीलावतीनिवन्धस्य दुर्बृते संशोधनका-
यन्मदीप्रभिन्नत्रैः व्याकरणाचार्यैः प्रणिडतप्रवरहारानवन्द्रशास्त्रिभिर्विषमव्यलक्षणसंयो-
जनव्याख्यादिना सम्यग्नुगृहीतोऽस्मि, तथा काशीधराजकीवर्हस्कृतपाठशालाभ्य-
क्षपणिडतगोपीनाथकविराजमहोददौश वल्लभाचार्याणामैतिश्वविषये यत्प्रयोधितोऽ-
भूवन्तेनैतयोऽस्यकृतिं शिरसा वहन् यदत्र प्रसादादिजन्मं दोषजातं हृषयेत तत्तद्वद्गौः
सद्गः क्षन्तद्यम् इति प्रार्थयते—

वसन्तोस्तवः ।

१६१०

विदुषाममनुद्दरः ।
दुष्पिद्धराजशास्त्री ।

श्रीमद्भारतकृतन्यायलीकावतीनिवद्-

प्रकरणानां सूचीपत्रम् ।

(१) विभागपारिच्छेदे—

		पृष्ठात्	पृष्ठान्तम्
१	पदार्थोदयपरीक्षाप्रकरणम् ।	१०	१०३
२	(इव्यविभागपरीक्षायां) पृथिवीपरीक्षाप्रकरणम् ।	१०७	१२०
३	,, अवयविपरीक्षाप्रकरणम् (प्रासादिकम्)	१२०	१३०
४	,, जलपरीक्षाप्रकरणम् ।	१३१	१४८
५	,, तेजःपरीक्षाप्रकरणम् ।	१४९	१५७
६	,, वायुपरीक्षाप्रकरणम् ।	१६६	१७९
७	,, इन्द्रियपरीक्षाप्रकरणम् ।	१८१	२०२
८	,, शरीरपरीक्षाप्रकरणम् ।	२०२	२१५
९	,, विषयपरीक्षाप्रकरणम् ।	२१६	२१९
१०	,, सृष्टिसंहारविधि (ग्रलयपरीक्षाप्रकरणम्) ।	२२०	२३८
११	,, ईवरपरीक्षाप्रकरणम् ।	२३९	२६२
१२	,, परमाणुपरीक्षाप्रकरणम् ।	२६२	२७३
१३	,, आकाशपरीक्षाप्रकरणम् ।	२७४	२७९
१४	,, कालपरीक्षाप्रकरणम् ।	२७९	२९३
१५	,, दिग्परीक्षाप्रकरणम् ।	२९४	३१३
१६	,, जीवात्मपरीक्षाप्रकरणम् ।	३१४	३२३
१७	,, मनःपरीक्षाप्रकरणम् ।	३२३	३४२
१८	(गुणविभागपरीक्षायां) संख्यापरीक्षाप्रकरणम् ।	३४३	३५८
१९	,, परिमाणपरीक्षाप्रकरणम् ।	३५८	३६८
२०	,, पृथक्स्वपरीक्षाप्रकरणम् ।	३६८	३७२
२१	,, द्विपृथक्स्वपरीक्षाप्रकरणम् (प्रासादिकम्)	३७२	३७४
२२	,, संयोगपरीक्षाप्रकरणम् ।	३७५	३८०
२३	,, संयोगाभ्याप्यइतित्वपरीक्षाप्रकरणम् (प्रासादिकम्)	३८०	३९४
२४	,, विभागपरीक्षाप्रकरणम् ।	३९४	३९६
२५	,, परत्वापरत्वपरीक्षाप्रकरणम् ।	३९७	४०६
२६	,, द्विद्विप्रकरणे संशयपरीक्षाप्रकरणम् ।	४०८	४१६

			पृष्ठात् पृष्ठान्तम्
२७	(गुणविभागपरीक्षयां)	विवर्ययपरीक्षाप्रकरणम् ।	४९७ ४५०
२८	" "	अनन्धवसायपरीक्षाप्रकरणम् ।	४५१ ४५३
२९	" "	स्वपद्वपरीक्षाप्रकरणम् ।	४५४ ४७०
३०	" "	प्रत्यक्षे योगिप्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ।	४७० ४८०
३१	" "	, निर्विकल्पकपरीक्षाप्रकरणम् ।	४८१ ४८५
३२	" "	, सावधनकपरीक्षाप्रकरणम् ।	४८५ ४८६
३३	" "	अनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ।	४८६ ४९५
३४	" "	व्यासिपरीक्षाप्रकरणम् ।	४९६ ५१३
३५	" "	तर्कपरीक्षाप्रकरणम् ।	५१४ ५२१
३६	" "	परामर्शपरीक्षाप्रकरणम् ।	५२३ ५२५
३७	" "	शब्दभङ्गप्रकरणम् ।	५२६ ५३०
३८	" "	उपमानभङ्गप्रकरणम् ।	५३१ ५३८
३९	" "	अर्थापत्तिभङ्गप्रकरणम् ।	५३३ ५४२
४०	" "	संमवभङ्गप्रकरणम् ।	५४३ ५४३
४१	" "	ऐतिहासिकप्रकरणम् ।	५४३ ५४४
४२	" "	अभावपरीक्षाप्रकरणम् ।	५४४ ५७९
४३	" "	अपवर्गपरीक्षाप्रकरणम् ।	५८० ५९८
४४	" "	न्यायपरीक्षाप्रकरणम् ।	५९९ ६०५
४५	" "	हेत्वाभासपरीक्षाप्रकरणम् ।	६०६ ६२०
४६	" "	रम्यतिविद्यापरीक्षाप्रकरणम् ।	६२० ६२८
४७	" "	अर्थविद्यापरीक्षाप्रकरणम् ।	६२८ ६३१
४८	" "	गुह्यपरीक्षाप्रकरणम् ।	६३१ ६३९
४९	" "	द्रव्यपरीक्षाप्रकरणम् ।	६४० ६४३
५०	" "	संस्कृतपरीक्षाप्रकरणम् ।	६४४ ६४५
५१	" "	संकृतपरीक्षाप्रकरणम् ।	६४६ ६५८
५२	" "	भ्रमीर्धवर्तपरीक्षाप्रकरणम् ।	६५९ ६६४
५३	" "	शब्दपरीक्षाप्रकरणम् ।	६६५ ६७३
५४	" "	गुणविभागनियमपरीक्षाप्रकरणम् ।	६७३ ६७७
५५	कर्मविभागपरीक्षाप्रकरणम् ।	६७८ ६८४	
५६	सामान्यतद्विभागपरीक्षाप्रकरणम् ।	६८५ ६९८	
५७	विशेषपरीक्षाप्रकरणम् ।	६९८ ७०३	
५८	समवायपरीक्षाप्रकरणम् ।	७०४ ७१३	

पुष्टात् पुष्टान्तम्

(२) वैधम्यपरिच्छेदे—

५९	व्यतिरेकिपरक्षाप्रकरणम् ।	७३२	७४५
६०	व्यतिरेकिविशेषपरीक्षाप्रकरणम् ।	७४६	७५२
६१	पदार्थलक्षणप्रकरणम् ।	७५२	७५६
६२	द्रव्यलक्षणप्रकरणम् ।	७५७	७५८
६३	गुणलक्षणप्रकरणम् ।	७५९	७७७

(३) साधम्यपरिच्छेदे—

६४	षड्पदार्थसाधम्यक्षेपप्रकरणम् ।	७७८	७९४
६५	पदार्थसाधम्यसमाधानप्रकरणम् ।	७९४	८२१

(४) प्रक्रियापरिच्छेदे—

६६	द्रव्यप्रक्रियार्थ ददणुकसिद्धिप्रकरणम् ।	८२२	८३९
६७	पाकजप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८२९	८३६
६८	द्वित्वादिसंहयोत्पत्तिप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८३७	८४२
६९	परिमाणप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८४२	८४७
७०	द्विपृथक्त्वप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८४७	८४८
७१	संयोगप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८४८	८४९
७२	विभागांक्याप्रकरणम् ।	८४९	८५७
७३	परत्वापरत्वग्रांक्याप्रकरणम् ।	८५८	८५९
७४	(प्राप्तिक्रिया) ज्ञातताप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८६०	८६१
७५	संस्कारप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८६२	८६३
७६	प्रकरणानि ।		



॥ श्रीः ॥

सटीकन्यायलोलावत्या विषयानुक्रमणिका ।

(१) पदार्थोद्देशपरीक्षाप्रकरणे—

विषयः ।	पृ०	पं०
मूलकर्तुमङ्गलम् ।	१	१
टीकाकृतां समझलाचरणं मूलस्थमङ्गलाचरणव्याख्यानम् ।,,	३	३
पुरुषोत्तमपदे समासविवेचनम् । (टी०)	२	५
प्रेक्षावत्प्रवृत्यज्ञामिधायकः इलोकः ।	५	१
उक्तइलोकस्य ग्रन्थकर्तुस्त्रीग्रन्थोभयपक्षेण व्याख्यानम् । टी०,,	६	६
षडेव पदार्थी हिति पदार्थं नियमाक्षेपपरमूले एवकारार्थं		
विवेचनम् । टी०	७	१०
अस्माद्भावादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरहानस्यापीड्छाव		
त्सङ्केतत्वाभिधानम् । (टी०)	९	१
अवधारणफलकपदार्थविभागाक्षेपः ।	१०	१
स्थवरच्छेदमात्रे एवकारस्य शक्तिरिति रुद्धमिश्राशयव-		
णीनम् । टी०	११	२१
अभावस्य षट्पदार्थातिरिक्तत्वव्यवस्थापने युक्तिः ।	१६	३
मावरूपतमसोऽतिरिक्तपदार्थस्याङ्गीकारे युक्तिः ।	१८	१
क्षणिकस्यातिरिक्तपदार्थत्वव्यापनम् ।	२१	१
मीमांसकभिमतशक्तेः पदार्थान्तरत्वाभिप्रायेणाक्षेपः ।	,,	३
भाद्राभिमतशाततायाः समवायवद्वैशिष्ठ्यालयसम्बन्धस्य च		
पदार्थान्तरत्वस्थापने युक्तिः ।	२२	३
आधाराधेयभावस्य मेयान्तरत्वव्यवस्थापनम् ।	२६	१
साहश्यस्य पदार्थान्तरत्वे युक्त्यभिधानम् ।	२७	३
उक्तपदार्थविभागाक्षेपसमाधानस्यारम्भः ।	२९	४
अयोगान्ययोगव्यवच्छेदयोर्विभागार्थत्वम् ।	३०	१
तमसो भावान्तरत्वस्याण्डनम् ।	३६	३
क्षणावच्छेदकोपाधेयरन्त्यशब्दत्वाज्ज क्षणिकस्य पदार्थान्तर-		
त्वमिति एकदेशिमतेन निरासः ।	३७	३
अन्त्यशब्दाभितिसन्धानेऽपि क्षणव्यवहारादेकदेशिमतं न		
युक्तमिति अण्डनम् ।	३८	४

विषयः ।		पृ०	पं०
सूर्यपरिस्पन्दस्य क्षणावल्लेहकोपाधित्वप्रदर्शकं मतान्तरम् ।	३९	३	
विभागाभावादिरूपोपाधित्वतुष्कान्यतमस्य क्षणोपाधित्वमिति मतान्तरप्रदर्शनम् ।	"	"	४
तत्र किरणावलीकारसम्मातिः ।	"	"	५
उक्तमतद्वयस्थापण्डनम् ।	४०	१	
सूर्यसंयोगविभागयोः क्षणोपाधित्वमिति मतान्तरवर्णनम् ।	४१	२	
तत्त्वण्डनम् ।	"	"	३
सिद्धान्तिमतेन क्षणस्थापण्डनम् ।	४२	३	
क्षणिकात्वपरिप्कारस्तत्र विवृतौ रूपमिश्रमतस्थापण्डनम् । दी०४३	१३		
क्षणसाधकप्रत्यक्षानुमानयोः स्थापण्डनम् ।	४३	१	
स्वमतेन क्षणव्यपदेशबीजतद्रिष्टयोपाधिवर्णनम् ।	४४	३	
विजातीयक्षानस्य सार्वलौकिकक्षणव्यवहारहेतुत्थम् । दी०४५	१५		
सूर्यस्पन्दे क्षणव्यवहारस्यौपचारिकत्वकथनम् । दी०४६	४५	१४	
क्षणश्चनस्य विशिष्टव्यवहारसमर्पकत्वम् ।	५०	१	
विवृतौ परिष्कृतक्षणलक्षणम् । दी०	५३	२१	
शक्तेः पदार्थान्तरत्वनिरासः ।	५४	१	
शक्तिसाधकानुमानं तत्त्वण्डनं च ।	५८	२	
शक्तिबाधकानुमानवर्णनम् ।	६२	१	
विवृतौ सुरारिमिश्रमतानुसारिणो वल्लभस्य मण्यादिप्रयोगः गजस्यमहस्तं प्रतिबन्धकमिति मतस्य स्थापण्डनम् । दी०	१३		
दाहं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे पूर्वपक्षस्तसमाधानं च ।	६४	३	
ज्ञाततायाः पदार्थान्तरत्वनिरासः ।	६८	१	
वैशिष्ट्यस्यातिरिक्पदार्थान्तरत्वस्थापण्डनम् ।	६७	१	
वैशिष्ट्यस्य ज्ञानकप्रत्यक्षव्यवस्थापनम् ।	७१	१	
वैशिष्ट्यस्यातिरिक्तत्वे इवंसनाशापचिरिति मिश्रमतस्थापण्डनम् । वि०	७२	२०	
नव्याभिमतस्थाभावाधिकरणताप्रयोजनस्य निरासः वि०७३	८४	२४	
गुरुत्वप्रतिबन्धकस्थादिरूपत्वेनैव निर्धारेनाधारत्वस्य पदा-र्थान्तरत्वमिति व्यवस्थापनम् ।	"	"	

विषयः ।	पृष्ठा	पंक्ति
साहश्वस्य सामान्येऽन्तर्भावात् तिरिक्तपदार्थान्तरत्वमिति बैलक्षण्यमतम् ।	७६	१
स्वत्वस्य पदार्थान्तरत्वसाक्षेपः । (कं०)	७२	३
स्वत्वस्य पदार्थान्तरत्वसाधकानुमानम् । कं०	„	१७
उक्ताक्षेपसमाधानम् । कं०	८१	१५
स्वत्वसाधकशब्दप्रमाणकथनम् । प्र०		
मुरारिमिश्राद्युक्तं परिष्कृतस्वत्वलक्षणम् । (वि०)	८५	५
द्रव्यादित्रिके मिथो द्यावर्तकधर्मभावात् षडेव पदार्थां इति विभागस्य न्यूनत्वाक्षेपः ।	८८	१
द्रव्यत्वजातावाक्षेपः ।	८९	१
गुणत्वजातावाक्षेपः ।	९३	४
नवद्रव्याद्युक्तेदक्तद्रव्यत्वजातिसाधनम् ।	९४	४
द्रव्यत्वजातिसाधकानुमाने विभुत्वोपाधिक्षणद्वयम् । टी०२५	१२	
कर्मत्वादिसिद्धिनिराकरणम् ।	९७	३
अनुगतबुद्ध्यैव द्रव्यत्वजातिसिद्धिरिति मुरारिमिश्र मतव्याप्तद्वयम् ।	९८	२२
द्रव्यत्वसाधकानुमाने विपक्षवाधककथनम् ।	९९	३
गुणत्वजातिसाधकानुमानवर्णनम् ।	१००	४
द्रव्यत्वादिजातीनामुपदेशव्याख्यत्वकथनम् । (प्र०)	„	७
द्रव्यादित्रिके अर्थत्वजातिनिरासः ।	१०२	१
न्यूनत्वाक्षेपोपसंहारेणोद्देशप्रकरणसमाप्तिः ।	१०३	३
(२) पृथिवीपरीक्षाप्रकरणे—		
नवैव द्रव्याणीतिविभागाक्षेपाभिप्रायेण पृथिवीत्वजातावा- क्षेपः ।	१०७	१
अवैलक्षण्यात् पृथिव्यां पाकजस्पर्शे आक्षेपः ।	१०९	३
पृथिव्यामितरभेदसाधकपृथिवीत्वजातिसाधनम् ।	११३	४
सुखसमवादिकारणत्वेन संसार्यात्मनिष्ठात्मत्वजातिस्थी- कारः । (प्र०)	११५	५
पृथिवीस्पर्शस्य पाकजत्वार्थं वैलक्षण्यसाधनम् ।	११७	३
पृथिवीस्पर्शे पाकजत्वसाधकामनुमानम् । (टी०)	११९	११
(३) अवयविपरीक्षाप्रकरणे--		
उपोद्धातसङ्कल्पा सङ्केतातिरिक्तावयविसाधनम् ।	१२०	३

विषयानुक्रमणिका ।

७

विषयः ।		पृ०	पं०
अणुः मुद्येऽपरोक्षत्वाभावसाधनमनुमानम् ।	१२१		२
स्थूलशब्दार्थः । (प्र०)	"		११
उदासुमाने विशिष्टोत्पादक्षेपाधिक्षणद्वन्म् ।	१२२		१
परमः गुप्तस्यातीनिद्रत्वे स्वरूपविशेषस्यानुषाशित्वक- यन् ।	१२३		६
अध्ययविनि विरुद्धधर्माध्यासाद्याशङ्कासमाधानानि ।	१२५		१

(४) जलपरीक्षाप्रकरणे--

अपां शुक्रमेव रूपं लक्षणमिति भाष्याक्षेपः ।	१३१	२
नियामकामावादपां मधुर एव रस इति भाष्यस्याक्षेपः ।	१३२	४
शीत एवापां स्पर्शं इत्यस्याक्षेपः ।	१३४	५
अपां स्वाभाविकद्रव्यत्ववत्वे आक्षेपः ।	१३५	५
घृतेऽतिव्याप्त्या स्नेहवत्त्वरूपजललक्षणाक्षेपः ।	१३६	६
जलत्वजातिसाधकानुमानखण्डनम् । (टी०)	१३७	१२
शुक्ररूपादिकृपजललक्षणसाधनपूर्वकं जलत्वजातिस्थाप- नम् ।	१३८	२
जले माधुर्यस्य स्वाभाविकत्वेऽनुभवप्रमाणकथनम् ।	१४४	१
जले माधुर्यस्य वैलक्षण्यसाधनम् ।	"	३
घृतस्नेहे पार्थिवत्वसाधकानुमानखण्डनम् ।	१४७	३

(५) तेजःपरीक्षाप्रकरणे--

तेजस्त्वजात्याक्षेपाभिप्रायेण भास्वरशुक्रमेव रूपं तेजस्त्व- इत्यस्याक्षेपः ।	१४९	१
उच्च एव तेजसः स्पर्शं इत्यस्याक्षेपः ।	१५०	३
उक्ताक्षेपसमाधानपूर्वकं तेजस्त्वसाधनम् ।	१५१	१
सुवर्णस्य तैजस्त्वसाधनानुभूत्वात् उक्तं सुवर्णस्य तैज- स्त्वात् आक्षेपः ।	१५३	३
उक्ताक्षेपसमाधानपूर्वकमनुच्छिष्ठद्रव्यत्वांश्यस्य सुवर्णस्य तै- जस्त्वसाधनम् ।	१५४	१
पातिमहुरत्वाभ्ये पार्थिवत्ववर्णनम् । (टी०)	"	२३
सकुदुचरितात्सुवर्णपदादुभयबोधः ।	"	१
सुवर्णपदं पार्थिवे शकं तैजसे लाक्षणिकमिति विवृतिका- रमतम् ।	"	२६

विषयः ।		पृष्ठा	पंक्ति
अभौमगुरुत्वाक्षेपस्तत्समाधानं च ।	१५६	१	
सुवर्णस्य तैजसत्वसाधकानुमाने उद्धवितदूषणोदारपू-			
वेकं तत्साधकनिष्ठष्टानुमानद्वयम् । (क०)	१५७	१	
अत्यन्ताद्विसंयोगानुच्छेदद्रवत्वासिद्ध्याक्षेपपूर्वकन्तैजस-			
त्वसाधकानुमानाक्षेपाणां प्रदर्शनम् । प्र०	"	२०	
उक्ताक्षेपसमाधानपूर्वकं सुवर्णे तैजसत्वसाधकनिष्ठष्टा-			
नुमानप्रदर्शनम् । (प्र०)	१६४	१	
उदयनाचार्योकं प्रतिबन्धकविधया सुवर्णस्य तैजसत्वसा-			
धकानुमानम् । (प्र०)	१६६	८	
नीक्षपत्पर्याधयवायुसद्ग्रावाक्षेपः ।	"	१	

(६) वायुपरीक्षाप्रकरण—

वायुसद्ग्रावसाधकप्रत्यक्षादिमानखण्डनम् । (प्र०)	१६७	७
वायुसाधकस्पर्शादिचतुर्कलिङ्गस्थान्यथसिद्धत्वप्रदर्श-		
नम् ।	१७०	१
त्वगिनिद्रयप्रकृतितेवेतरवाधात्परिग्राहानुमानतो वायुसि-		
द्धिकथनम् ।	१७३	१
वायुवृद्धूभूतस्पर्शसाधकानुमानप्रयोगः ।	१७४	२
व्यञ्जनस्पर्शे वायवीयत्वसाधकानुमानम् ।	१७६	३
वायौ स्पर्शादिचतुर्कवत्वसाधकानुमानानि । (प्र०)	१७९	२१

(७) इन्द्रियपरीक्षाप्रकरण—

वायोः प्रत्यक्षत्वाभावे युक्तिः । (क०)	"	८
नवैव द्रव्याणीति विभागव्याघातार्थमिन्द्रियेवितरमेदसा-		
धकानुमानप्रदर्शनम् ।	१८१	१
ग्राणस्यापार्थिवत्वे युक्तिः ।	१८२	१
ग्राणस्य पार्थिवत्वसाधकानुमाने इयमिच्चारप्रदर्शनम् ।	१८३	३
चक्षुषस्तैजसत्वमावे युक्तिः ।	१८५	१
त्वचो वायवीयत्वे आक्षेपः ।	"	४
रसनस्यानाव्यत्वसाधकानुमानम् ।	१८८	१
ओत्रस्य नमोमिक्षत्ववर्णनम् ।	"	१
इन्द्रियत्वावच्छेदेनाभौतिकत्वसाधकानुमानं संख्यम्-		
तेन ।	१९७	१

विषयः ।	पृ०	पं०
चश्चुरादिभिन्नतामसेन्द्रियसाधकानुमानम् ।	१८८	२
तामसेन्द्रियाभावे इन्द्रियनानात्पापलापकथनम् ।	१८९	१
इन्द्रियेष्वितरमेदसाधकानुभावे दोषप्रदर्शनपूर्वकन्तेषां भूतत्वसाधनम् ।	१९०	१
इन्द्रियेषु द्रव्यत्वसाधनम् । (प्र०)	१९१	१
ग्राणे परिधित्वयुक्तिखण्डनम् ।	१९२	२
अतैजसत्वसाधकयुक्तिखण्डनपूर्वकं चश्चुष्टैजसत्वसाध कानुमानप्रदर्शनम् ।	१९३	२
उक्तानुभावे प्रदीपे दृष्टान्तासिद्धिवारणम् । (वि०)	१९४	१९
रसनेन्द्रियस्थाप्यत्वसाधनातिदेशः ।	१९५	१
ध्रोत्रस्य परिशेषादाकाशात्वसाधनम् ।	"	२
तामसेन्द्रियनिराकरणम् ।	१९६	१
बौद्धमतेन गोलकस्येन्द्रियत्वसाधकपूर्वपक्षः ।	१९७	२
त्वचोऽपि देहव्याप्ययुद्भूतस्पर्शपवनकृपत्वमित्याक्षेपः ।	१९८	४
उक्ताक्षेपसमाधानपूर्वकमतीन्द्रियगोलकाभिन्नेन्द्रियसाधन नम् ।	"	५
त्वचोऽपि प्रसिद्धपवनातिरिक्तपवनीयत्वसाधनम् ।	२००	३
इन्द्रियसामान्यलक्षणम् ।	"	१०

(C) शरीरपरीक्षाप्रकरण—

द्रव्याणि नवैवेति विभागाक्षेपायानुमानेन शरीरस्य द्रव्या न्तरत्वसाधकपूर्वपक्षः ।	२०२	३
उक्ताक्षेपसमाधानाय शरीरे भूतचतुर्षकप्रकृतिकत्वखण्ड- नम् ।	२०५	५
चित्ररूपकार्यवैलक्षणसम्भवेऽपि भूतचतुर्षकारब्धकार्यस्य वैलक्षण्यानुपपत्तिः ।	२०७	४
मानुषशरीरे पृथिवीसमवायिकारणकत्वसिद्धिः । (प्र०)	२०८	१२
शरीरत्वजातिनिरासः ।	"	१३
मानुषयोनिजशरीराक्षेपस्तत्समाधानं च ।	"	२
नुसिद्धशरीरे वाल्यादिभिन्नदेहवृत्तिजातिमादाय लक्षणस- ङ्गमनम् । (वि०)	२०९	१५
जलीयशरीरसाधनम् ।	२१०	१
आप्यशरीरस्य भूमण्डलस्थत्वे वाधककथनम् ।	२१२	१

विषयः ।		पृ०	प०
मानुषशरीरस्य भूतान्तरप्रकृतित्वे साधकवर्णनम् ।	२१३	१	
अयोनिजशरीरसाधकमतान्तरप्रदर्शनम् ।	"	४	
स्वर्गिंशरीरे योनिजत्वनिरासः ।	२१४	१	
भाष्योक्त्सुजगादिशरीराक्षेपस्तत्समाधानं च ।	२१५	२	

(९) विषयपरीक्षाप्रकरण--

विषये द्रव्यान्तरत्वसाधकानुमानप्रदर्शनम् ।	२१६	१	
उक्तानुमाने इथमित्तारप्रदर्शनपूर्वकं विषयाणां नवद्रव्यवहिमावाभावसाधनम् ।	"	३	
हीरकादीनां पृथिव्यादिभेदाक्षेपसमाधिः ।	२१८	१	

(१०) (सृष्टि०) प्रक्लयपरीक्षाप्रकरण--

भाष्योक्त्संहारविघेराक्षेपः ।	२२०	१	
संहारसाधकानुमानेषु आश्रयासिद्ध्यादिदूषणोऽन्नावनम् । २२१		१	
उक्तानुमानीयसन्तानशब्दार्थः । (प्र०)	"	६	
निरुद्धानुमानद्वारा प्रलयसाधनम् ।	२२८	३	
अवान्तरप्रलये महाप्रलये च पूर्वपक्ष्यनुमानयोर्दूषणोऽन्नाव-			
नपूर्वकं सिद्धान्त्यनुमानप्रदर्शनम् । (प्र०)	"	२२	
तत्र सुरादिमिथमतविवरणम् । (वि०)	२२९	२४	
उपाधिलक्षणमुपाधिवेषणाविचारश्च । (वि०)	२३१	३	
अनुमानान्तराभ्यां प्रलयसाधनम् ।	२३३	१	
सत्प्रतिपक्षानुमानखण्डनम् ।	२३७	१	
सम्प्रदायिकमतेन प्रलयसाधकानुमानम् । (प्र०)	२३६	१९	
सम्प्रदायिकमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् । (वि०)	"	२१	
प्रलयसाधकानुमानद्वयं, तदनन्तरं सर्वासिद्ध्यर्थमनुमानं च । कं०२३८		८	

(११) ईश्वरपरीक्षाप्रकरण—

प्रमाणाभावादीश्वरो न द्रव्यान्तरमिति मताविशेषस्थण्डन-			
पूर्वकमनुमानेन तत्साधनम् ।	२३५	१	
उक्तानुमाने पक्षपक्षतावच्छेदकयोर्विचारः । (प्र० वि०)	२४५	१५	
सकर्तृकत्वरूपसाध्यशब्दार्थविवेकः ।	२४१	१	
अस्मद्वादिना सिद्धान्तवारणायोपादानगोचरशब्दा-			
र्थनिकृपणम् । (प्र०)	"	१४	

विषयः ।	पृ०	पं०
ज्ञानेच्छाकृतिषु प्रत्येकं साध्यताऽर्थस्तु समाज इति प्रका-		
शकारमतखण्डनम् (वि०)	२४५	२३
शरीरान्तर्भाविण कर्तृत्वखण्डनम् ।	"	७
ईश्वरानुमाने वाधदेषोऽन्नावनम् तत्खण्डनं च ।	"	१
„ विरोधोऽन्नावननिरासः ।	२४६	२
„ विशेषविरोधखण्डनम् ।	२४८	५
„ हेतुसाध्यव्यासिग्रहाक्षेपस्तत्समाधानं च ।	२४९	५
ईश्वरसाधकानुमाने उपाधिनिरासः ।	२५३	८
तत्र शरीरजन्यत्वे सकर्तृकत्वव्यापकत्वनिरासः । (प्र०)	२५६	३
दृश्यादृश्यसाधारणब्यासस्वीकारे दोषः ।	२५७	२
अदृष्टाधीनजगद्विच्छिन्नस्वीकारे दोषप्रदर्शनम् ।	"	५
ईश्वरानुमाने सत्प्रतिपक्षदोषोऽन्नावनं तन्निरासश्च ।	२५८	१
सकर्तृकत्वस्य शरीरेण सह व्याप्तौ दोषप्रदर्शनम् ।	२५९	६
तर्काशुद्धिशब्दार्थविकल्पद्वारा तत्खण्डनम् ।	२६०	४

(१२) परमाणुपरीक्षाप्रकरणे—

पुनर्विभागाक्षेपाभिप्रायेणाऽणोद्देश्यान्तरत्वपूर्वपक्षः ।	२६२	१
परिमाणतारतम्यानुमाने आश्रयालिङ्गिकथनम् ।	२६३	१
उक्तानुमाने पक्षसाध्यहेतुपदार्थविचारः ।	"	३
प्रकारान्तरेषोक्तानुमाने पक्षकथनम् ।	२६५	१
अणुदृश्यसाधकानुमानान्तराणि तत्खण्डनं च ।	२६६	२
पूर्वपक्षिमतेन त्रसरेणोनित्यत्वसाधनम् ।	२६७	३
परमाणुसाधकानुमानान्तरेषु दोषोऽन्नावनम् । (टी०)	२६८	१९
अवयवो दृश्य एवेतिव्यासिखण्डनभिप्रायेण पूर्वपक्षखण्डनम् २६९		१
असरेणोस्तन्महस्य चानुमानेन नित्यत्वनिरासः ।	"	२
अनुमानेन परमाणुसाधनोपसंहारः ।	२७०	२
परमाणुद्युग्मकखण्डनप्रकारः । (टि०)	२७१	१७
परमाणुसञ्ज्ञावेदपि तेषां पृथिव्याद्यनात्मकत्वेन पुनर्विभागा-		
क्षेपः ।	"	२
पद्यजातीयकार्यजनकं तचज्जातयिमिति व्यासिभञ्जदर्शनम्,,		३
पृथिवीत्वादेद्दृश्यसन्तानव्यक्त्यत्वासिश्चिप्रदर्शनपूर्वकसुका-		
क्षेपसमाधानम् ।	२७२	३

(१३) आकाशपरीक्षाप्रकरण--

विषयः ।	पृ०	पं०
आकाशसाधनाय शब्दे गुणत्वसाधकानुमानम् ।	२७४	१
शब्दद्रव्यत्ववादिशङ्कसमाधानम् ।	२७५	१
शब्दे स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसाधकानुमानम् ।	२७७	१
अत्र स्वरूपासित्त्वादिशङ्का तत्समाधानं च	"	२
शब्दे दिक्कालात्ममनोगुणत्वनिरासानुमानम् ।	२७८	४
आकाशगुणत्वसाधकपरिशेषानुमानम् ।	२७९	१

(१४) कालपरीक्षाप्रकरण--

कालसद्वे प्रमाणक्षेपः ।	"	३
परापरादिष्टकलिङ्गस्थण्डनम् ।	२८०	१
परत्वापरत्वयोरप्यसिद्धिरिति भूषणपूर्वपक्षः ।	२८१	१
विशिष्टवृद्धिघटकसम्बन्धघटकत्वेनानुमानद्वारा कालसा-		
धनम् ।	"	७
तत्र च स्वरूपसम्बन्धस्थण्डनम् ।	२८४	२
विशेषणतासम्बन्धेन सिद्धसाधनाशङ्कानिरासः । (प्र०)	२८७	७
आकाशस्योक्तसम्बन्धघटकत्वनिषेधः ।	२८९	४
दिशोऽप्युक्तसम्बन्धघटकत्वाभावकथनम् ।	२९३	१
कालस्य नित्यसम्बन्धत्वेनैव निर्वाहे किमतिरिक्तकालकर्त्तव्य-		
नयेति शङ्कासमाधिः (क०)	२९४	६

(१५) दिग्परीक्षाप्रकरण --

दिग्सिद्धौ प्रमाणसज्जावाक्षेपः ।	२९४	१
पूर्वोपरादिदशप्रत्ययलिङ्गानां निरासः ।	"	२
कालस्यैव सूर्योदयाद्युपाध्यवच्छेदकसम्बन्धघटकत्वन		
निर्वाहे दिशोऽनावश्यकत्वमिति पूर्वपक्षोपसंहारः ।	२९५	४
कालस्य क्रियामात्रोपनायकत्वात्संयोगोपनायकत्वेन दिशः		
सिद्धिरिति समाधानम् ।	२९६	१
क्रियामात्रोपनायकत्वशब्दार्थः । (प्र०)	"	३
संयोगोपनायकत्वशब्दार्थः, काले उभयोपनायकत्वस्थण्डन		
च । प्र० ।	"	५
कालदिशोरुपाधिभेदकथनम् ।	२९७	१
दिग्ग्रन्तिकारेऽपि कालस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम् ।	२९८	२

विषयः ।	पृ०	पं०
दिशीतरभेदसाधकानुमानकथनम् ।	२९९	१
संयोगोपनायकत्वे दिश पक्त्वापत्तिनिराकरणम् ।	३०१	१
आत्मादिवृत्तिपरममहत्परिमाणसाधकानुमानम् ।	३०२	१
दिग्नेकत्वे मानान्तरशङ्का ।	३०३	१
उक्तशङ्कानिरासार्थमनुमानान्तरेण दिशसाधनम् ।	३०६	७
उक्तानुमाने इत्यमिच्चारादिदोषनिरासः ।	३०७	३
पूर्वानुमानेन दिग्नेकत्वसाधनात्त्रापरितोषप्रदर्शनम् (वि०) , ,	३०८	१९
इहेदार्नी घट इति प्रत्यक्षविषयतया दिशः प्रत्यक्षत्वाक्षेपसं साधनम् ।	३०९	१
इहेति प्रतीतिकारणतया दिशः साधनम् । (प्र०)	"	११
प्रमाणान्तरेणात्यथासिद्धिनिरासपूर्वकं कालसाधनम् ।	३१०	४
अनुमानोपनीतः काल प्रत्यक्षे भासत इत्यमिप्रायेण काल- साधकानुमानप्रदर्शनम् ।	३१३	१
उक्तानुमाने सिद्धसाधनात्तदाकारान्तरकथनम् । (प्र०)	३१४	१०

(१६) जीवात्मपरीक्षाप्रकरणे—

सुखादिसमवायितयाऽऽत्मसिद्धिः ।	"	१
भूतचैतन्यवादे इहप्रवाहो बुद्धिचैतन्यवादे बुद्धिप्रवाह एवा-		
त्मेत्यमिप्रायेणाक्षेपः ।	३१६	४
बुद्धिचैतन्यकं प्रत्युत्तरम् ।	"	५
प्रासङ्गिकं क्षणभङ्गावतारणम् ।	३१७	२
क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् । (टी०)	"	७
क्षणभङ्गसाधकानुमानवर्णनम् ।	३१८	१
प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां दृष्टान्तप्रदर्शनद्वारा मिथो विश्वार्थम् ।		
संसर्गित्वसाधनम् ।	३१९	१
हृदयपक्षे सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरोधरूपसाधककथनम् ॥२०		
विरोधोद्भावनद्वारा क्षणभङ्गलक्षणम् ।	३२१	२
क्षणभङ्गे सत्त्वासत्त्वरूपविरोधान्तरोद्भावनम् ।	३२२	६

(१७) मनःपरीक्षाप्रकरणे—

अनुमानद्वारा द्रव्यत्वसिद्ध्यर्थं मनस इन्द्रियत्वेन साधनम् ॥२३	३
उक्तानुमाने त्वचो ज्ञानमात्रहेतुतया सिद्धसाधनवाणाय प्र-	
कारान्तरेणानुमानम् । (टी०)	३२४

विषयः ।	पृष्ठ	पं
त्वचो ज्ञानसामान्यहेतुत्वसाधनम् । (वि०)	३२४	२२
सुखस्य ज्ञानाद्वेदसाधनम् ।	३२६	१
मनःसाधकानुमाने सन्दिग्धव्यभिचारखण्डनम् ।	३२८	२
मनस्त्वज्ञातौ प्रमाणाभावः नमनस इतरभेदसत्त्वाक्षेपः ।	„	३
ध्याणवन्मनसः पार्थिवत्वसाधनम् ।	„	५
मनसो मूर्तत्वनिरासः ।	३३०	६
मूर्तत्वसाधकानुमाने दोषप्रदर्शनम् । (प्र०)	३३१	१२
मनसो मूर्तत्वाद्विभेदसाधनम् ।	„	१
मनसोऽमूर्तीकाशादिभेदसाधनम् ।	३३३	२
भट्टमतेन मनसोऽणुत्वे आपत्तिप्रदर्शनम् ।	„	“
विभुत्वपक्षे ज्ञानायौगपद्योपपादनम् ।	३३४	१
मनसो विभुत्वे सुखादीनां नियतदेशत्वोपपत्तिः ।	३३५	१
मनसो विभुत्वे युक्त्यन्तरम् ।	„	२
सुषुप्तिव्यासङ्गानुपपत्त्या मनसो विभुत्वासम्भवाभिग्राहेणो-		
क्ताक्षेपखण्डनम् ।	३३६	१
प्रत्यक्षस्य सुषुप्तिसाधकत्वासम्भवेन सुषुप्तिसाधकानुमान-		
प्रदर्शनम् । (दी०)	„	५
व्यासङ्गानुपपत्त्या मनःपञ्चकत्वतत्सङ्गोचविकाशित्वयो-		
निरासः । (प्र०)	३३७	३
बुभुत्साविशेषेण मनसो विभुत्वेऽपि व्यासङ्गसम्भवाद्वेषा-		
न्तरप्रदर्शनम् । (वि०)	३३९	२४
व्यासङ्गसुख्वायोपपादकदेशकालाद्युपाधीनां खण्डनम् । ३४०		१
अजसंयोगखण्डनम् ।	३४१	१

(१८) संख्यापरीक्षाप्रकरण--

एकादिव्यवहारदेतुत्वेन संख्याया इतरभेदसाधने आ-		
क्षेपः ।	३४३	१
मनानिरूपणान्ते संख्यानिरूपणे सङ्गतिप्रदर्शनम् ।	„	६
संख्यायाः पदार्थान्तरत्ववादिनां मतस्य निरासः । (प्र०)	„	१३
गणनासाधारणकारणत्वेनापतिरभेदसाधननिरासः ।	३४५	२
संख्यात्वज्ञातिसाधकानुमानेषु दोषोऽन्तरम् ।	३४७	१
द्वित्वादीनां जातिरूपत्वसाधनम् ।	„	२
द्वित्वादीनां जातिरूपत्वनिरासपूर्वकमुक्ताक्षेपसमानम् ।	३४८	५

विषयः ।	पृ०	पं०
द्वित्वादीनां जातित्वनिराससाधकमनुमानप्रदर्शनम् । क०३४९	२	
बहलभोक्तानुमाने विशेषप्रदर्शनम् ।	"	१२
अतिदेशैकत्वजातित्वनिरासपूर्वकं गुणत्वस्थापनम् ।	३५१	१
सत्तायां गुणत्वनिरासः ।	"	३
संस्थात्वजातिसाधनम् ।	३५२	१
एकत्वस्य स्वरूपमेदरूपत्वनिरासः ।	"	२
द्वित्वादीनामेकत्वसमुच्चयादिरूपत्वाण्डनम् ।	३५३	३
द्वित्वादिभ्यवहारस्य अपेक्षाबुद्धिस्वभावनिबन्धनत्ववादि- भासर्वत्वभूषणकारमतयोनिरासः ।	३५६	१
निमित्तमेदाद्वित्वादेभेदं इति प्रभाकरोपाध्यायमतम् । प्र० ३५५	११	
तत्रास्वरसप्रदर्शनम् । (वि०)		

(१९) परिमाणापरीक्षाप्रकरण--

परिमाणसाधकमानव्यवहारानुपपत्त्याऽक्षेपः ।	३५८	४
महद्यवहारे एव परिमितव्यवहारत्वकथनम् ।	३६९	१
अणुत्वसाधकानुमानायोः खण्डनम् ।	३६०	१
उक्ताक्षेपसमाधानपूर्वकमनुमानेन परिमाणस्य गुणत्वसा- धनम् ।		९
साम्प्रदायिकमतेन तत्रानुमानान्तरम् । (प्र०)	३६१	१९
परिमितव्यवहारस्य गुरुत्वेनार्थान्तरत्वपरिहारः ।	३६२	२
परिमाणस्य गुरुत्ववृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वे वाधकम् । (प्र०)	३६३	१७
महत्परिमाणे आक्षेपः ।	"	२
विकल्पानुपपत्त्योक्ताक्षेपसमाधानम् ।	३६४	१
महस्त्वसाधकानुमानप्रदर्शनम् ।	३६५	३
बहलभमते दीर्घत्वस्य परिमाणत्वनिरासः ।	३६७	१
अन्योन्याभावेनैव निर्वाहे पृथकत्वस्य गुणान्तरत्वे किं मा- नमित्याक्षेपः ।	३६८	३

(२०) पृथकत्वपरीक्षाप्रकरण--

अवधिनिरूपत्वस्य पृथकत्वाङ्गिकारे साधकत्वमित्यमिग्रा- येणोक्ताक्षेपसमाधिः ।	"	७
अवधित्वस्य पृथकत्वनिरूपकत्वे उन्योन्याश्रयदोषस्तद्वारणं च । (प्र०)	३७०	१३

विषयः । पृ० पं०

पृथक्त्वस्य द्वित्वावधित्वेनाभेदातिरिक्त्वसिद्धिरिति मु-
रारिमिभ्रमतम् । (वि०) " २२

पृथक्त्वस्य भावरूपत्वे प्रमाणकथनम् । ३७२ १

(२१) (प्रासं०) द्विपृथक्त्वपरीक्षाप्रकरणे—

द्विपृथक्त्वस्त्रे प्रमाणाक्षेपः । " ४

प्रमाणसञ्चावकथनद्वारा उक्ताक्षेपसमाधिः । " ५

द्विपृथक्त्वसाधकानुमानम् । (प्र०) ३७५ ४

द्विपरत्वप्रतिबन्दीनिरासः । " १

(२२) संयोगपरीक्षाप्रकरणे—

विभागाभावविषयतयाऽन्यथात्तिज्ञत्वात्संयोगो न गुण
इत्याक्षेपः । ३७५ १

उक्ताक्षेपसमाधिः । " २

विभागध्वंसस्य संयोगत्वनिरासः । ३७६ २

संयोगस्य भावरूपत्वे प्रमाणम् । " ३

संयोगव्याप्यवृत्तिवादिवौद्धमतखण्डनम् । ३७८ ३

(२३) (प्रासं०) संयोगाच्याप्यवृत्तित्वपरीक्षाप्रकरणे—

बौद्धमतेन संयोगस्याच्याप्यवृत्तित्वे आपत्तिः । ३८० २

उक्तापत्तिसमाधानम् । ३८१ २

संयोगस्याच्याप्यवृत्तित्वे पटस्य रक्तारक्तस्वभावता स्या-

द्वित्याद्यभिप्रायेण पुनर्बैद्धाक्षेपः । ३८४ २

अवयवावच्छेदकोपाधिवशाद्घटे उभयस्वभावतेति उक्ता-

क्षेपसमाधानम् । " ३

संयोगभावाभावयोः समानदेशकालत्वे भावाभावव्यवहार-

विषयत्वानुपपत्तिरिति शङ्का । ३८५ ६

उक्तव्यवहारस्य निर्मात्तरनिवन्धानत्वात्संयोगस्य स्व-

भाववैचिन्द्रियेण स्वाभावाविरुद्धत्वमित्यभिप्रायेणाशङ्का-

माधिः । ३८६ २

समानदेशकालत्वे संयोगस्य भेदत्वपत्तिवारणम् । ३८७ १

देशादिभेदेनोपलम्भानुपलम्भयोरसम्भवात्तद्रूपाच्याप्यवृ-

त्तित्वं संयोगे न सम्भवति इति पूर्वपक्षः । ३८८ १

विषयः ।	पृ०	प०
अवच्छेदकमेदेनोपलंभानुपलंभयोरेकव सम्भवादित्यभि- प्रायेण समाधानम् ।	३८९	३

अवयववृत्तिसंयोगाभावेनावयविनि संयोगस्य सावृश्यव्य- पदेशविषयत्वमेवाव्याप्यवृत्तित्वमित्युपसंहारव्याजेना- व्याप्यवृत्तित्वस्य परिभाषान्तरप्रदर्शनम् ।	३९२	१
उक्ताव्याप्यवृत्तित्वपरिभाषया संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वादे- शास्तरीयशब्दाग्रहणापरिभारणम् ।	„	३

(२४) विभागपरीक्षाप्रकरणे —

संयोगधर्वस एव विभाग इत्याक्षेपस्तत्समाधानं च ।	३९४	३
विभागलक्षणन्तत्र प्रमाणं च । (क०)	„	७
विभागाङ्गिकारे हेतुकथनम् । (क०)	३९५	२

(२५) परत्वापरत्वपरीक्षाप्रकरण—

संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वादिनैव निर्वाहे किं परत्वापरत्वा- व्याप्यमित्यभिप्रायेण दिक्कृतपरत्वापरत्वयोराक्षेपः ।	३९७	१
कालिकपरत्वापरत्वादिदृष्टान्तेन दिक्कृतयोस्ताधकानुमा- नस्य खण्डनम् ।	„	२
संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वादिनैव दिक्कृतपरत्वादित्यवहारा- ङ्गिकारे भिन्नादिगवस्थितयोरपि स स्यादित्याशङ्का सि- द्धान्तमतेन ।	३९८	३
आर्जवावस्थानस्याप्यपेक्षणान्नोक्तदोष इत्यभिप्रायेण पूर्व- पक्षिसमाधानम् ।	३९९	३
परत्वापरत्वसाधककिरणावलीकारमतप्रदर्शनम् ।	४००	४
किरणावलीकारमतखण्डनम् ।	४००	२
स्वमतेन संयोगभूयस्त्वाक्षेपत्वनिराकरणपूर्वकं परत्वापर- त्वयोर्गुणयोर्व्यवस्थापनम् ।	४०१	१
संखयया परापरव्यवहार इति शङ्का तत्समाधानं च ।	४०१	३
पराचीनापराचीनापेक्षाबुद्धिजन्ये परत्वापरत्वे इति मतस्य निरासः ।	४०३	१
पूर्वोत्पञ्चत्वं परत्वं पश्चादुत्पञ्चत्वमपरत्वमिति भासर्वज्ञमत- स्य खण्डनम् ।	४०६	१

विषयः ।

पृ० पं०

(२६) संशयपरीक्षाप्रकरणे—

विशेषाग्रहविशिष्टसमानधर्मदर्शनस्य संशयहेतुत्वद्यथा-

स्थापनम् ।	४१५	१
संशयविरोधस्य वाकारार्थत्वम् ।	४१६	१
संशयलक्षणकथनम् ।	”	२

(२७) विपर्ययपरीक्षाप्रकरणे —

सौदाहरणं विपर्यलक्षणम् ।	४१७	१
अमस्थलेऽपि असंसर्गाग्रहस्येष्टभेदाग्रहस्य च प्रवृत्तिहेतु- त्वेनैव प्रवृत्तिसम्भवात्सर्वं ज्ञानं यथार्थमिति मन्वानां गुरुणां मतनाक्षेपः ।	”	२
सकलप्रत्ययानां यथार्थत्वसाधकानुमानप्रदर्शनम् ।	४२१	१
सर्वद्यवहाराणामुपलंभाधीनत्वात् रजतसंसर्गाग्रहे च शु- क्रौ निवृत्तिद्यवहारः स्यादितोऽन्यथाख्यातिरवद्यं स्वी- कार्येत्यभिग्रायेणोक्ताक्षेपसमाधानम् ।	”	३
प्रवृत्तिमात्रे भेदाग्रहो न कारणमिति गंगेशोपाध्यायमत- स्य प्रदर्शनम् ।	४२२	१३
द्यवहारमात्रस्योपलम्भाधीनत्वसाधकमनुमानम् ।	४२३	२
प्रत्यक्षप्रमावदनुमितिप्रमाया अन्यथाख्यातित्वोपपादनम्,, भेदाग्रहस्य प्रवृत्तिजनकत्वे युगतप्रवृत्तिनिवृत्याद्यापत्तिप्रद- र्शनम् (प्र०) ।	”	१५
असंसर्गाग्रहमात्रप्रवृत्तिस्वीकारे शब्दानुमानयोरप्रामा- ण्यापत्तिदानम् ।	४२४	३
लिङ्गादीनां संसर्गद्यवहारजनकत्वात्प्रामाण्यमित्याशङ्का- तत्समाधानं च ।	४२५	१
संसर्गाग्रहस्य विसम्बादिप्रवृत्तिहेतुत्वे दोषप्रदर्शनम् ।	४२७	१
असंसर्गाग्रहपक्षे शब्दानुमानसाधकानुमानप्रदर्शनम् ।,, उक्तानुमानखण्डनन्दाभासशब्दार्थविकल्पद्वारा ।	”	४
शब्दप्रामाण्यमित्यौ तदाभासस्यान्यथाख्यातिस्वभावसि- द्धिप्रदर्शनम् ।	४२९	१
अमस्यायथाख्यातिरूपत्वानङ्गीकारे आपत्तिः ।	”	३

विषयः ।		पृ०	पं०
सञ्जिकर्षभावाद्विशिष्टज्ञानस्त्रियथाख्यातिरनुपवक्तेत्यमि-			
प्रायेणाशङ्का तत्त्वमाधानं च ।	४३१	१	
दोषाणामयथार्थेजनकत्वे दृष्टान्तप्रदर्शनम् ।	४३२	२	
प्रासङ्गिकं मीमांसकाभिमुदशालिखण्डनम् ।	"	४	
अन्यथाख्यातौ निष्कल्पप्रबृत्यनुपरत्तिक्षणदोषान्तरप्रदर्शी-			
नम् ।	४३३	२	
हानस्य स्वाभाविकस्त्वादिव्यवहारजनकत्वे लौकिकवा-			
क्यानामप्रामाण्यानुपत्तिदोषः ।	४३४	१	
पुरोवर्तिरजततादात्मयत्य विषयत्वस्त्रियस्याख्यात्य-			
नुपपत्तिरित्याशङ्का ।	"	२	
इच्छाप्रयत्नजनकाद्वजनस्यैव तत्र विषयतेति समाधा-			
नम् ।	४३५	४	
भ्रमस्थलेऽसतो रजतस्याप्रकाशात्वसाधकानुभानस्य हष्टा-			
न्ते साध्यविकलतया पक्षताव्याघातेन च निरासः ।	४३६	१	
प्रत्ययमात्रे यथार्थत्वसाधकहेतोरुपाद्विदानेन हृषग्रन्थम् ।	४३७	३	
सर्वत्रारोपे स्वारूप्यग्रहः कारणामते सत्यस्य खण्डनम् ।	४४१	१	
सादृश्यानपेक्ष परं शार्वरं नीलं तम इत्यादिभ्यम इति वर्ण-			
नम् ।	४४२	१	
तमसो भावत्वात्सारूप्यहेतुको भ्रम इति मतेन तमसो			
भावत्वसाधकानुभानप्रदर्शनम् ।	४४३	१	
उक्तानुभाननिरासपूर्वकत्वस्त्रियस्यापनम् ।	४४४	२	
तमसो भावत्वाभावे उदयनस्त्रियतिस्त्रिय विधिमुखत्वा-			
भिमाने प्रयोजकथनं च ।	४४५	३	
नीलारोपात्तमःप्रत्यये दोषाणामालोकानपेक्षत्वे दृष्टा-			
न्तः ।	४४७	१	
यावत्त्वेजोऽभावस्य तमस्त्वाद्विद्वा नीलारोपाभाव इति क-			
थनम् ।			
आरोपितं नीलं रूपं तम इति कविलीकारमतनिरासः ।	४४९	१	
(२८) अनध्यवसायपरीक्षाप्रकरणे—			
वैशेषिकाभिमतानध्यवसायाख्याविद्याविषयस्याभावात्तद-			
सत्त्वाक्षेपः ।	४५१	१	
अनध्यवसायविषयप्रदर्शनपूर्वकमुक्तक्षेपलघुण्डनम् ।	४५२	१	

विषयः ।	पृ०	प०
संशयस्यानध्यवसायहेतुत्वनिरासोऽविद्यात्वस्थापनं चान्- ध्यवसाये ।	४५३	२
संशयस्यानध्यवसाययोर्विशेषः । (प्र०)	४५४	१४

(२९) स्वग्रपरीक्षाप्रकरण—

स्वप्नज्ञानस्य विद्यात्वात्कथमविद्याचातुर्विध्यमित्या-		
क्षेपः ।	"	१
जाग्रद्वृत् स्वप्नज्ञानतद्विषययोर्बाधाभावान्मि- ष्यात्वमिति	"	२
वर्णनम् ।	"	३
सम्बादभूयस्त्वाल्पीयस्त्वाभ्यां जाग्रत्स्वप्नज्ञानयोर्विशेषा-	४५५	३
शक्त्वासमाधानम् ।	"	३
अर्थक्रियासम्बादविशंवादाभ्यामप्युक्तविशेषानुपपत्तिस्त- योरिति वर्णनम् ।	४५६	३
बहिरिन्द्रियानवचिद्भासमनोजन्यत्वत्वजन्यत्वाभ्या द्वयोर्विश- ेष इत्यस्य सिद्धान्तमतस्य खण्डनम् ।	४५७	१
सजातीयावस्थाप्रत्यक्षसम्बादविशसम्बादयोर्जार्गरस्वप्नमे-		
दक्षत्वस्य खण्डनम् ।	"	६
भेदकाभावात्तयोर्न भेद इति पूर्वपक्षिमतोपसंहारः ।	४५८	६
प्रभाणत्वेनाप्रभाणत्वेनोत् स्वप्नज्ञागरत्वाभ्यां द्वयोरविशेष इति विकल्पनिरासपूर्वकमुक्ताक्षेपसमाधानम् ।	"	६
लक्षणं विनापि सुखदुःखवत् अनुभवसिद्धत्वात्स्वप्नजाग्र-		
द्वयोर्मेवद्वयवहृतिरिति वर्णनम् ।	४५९	६
जव्यवितप्त्वाभ्यां वादिनिरासे सिद्धोपलुतान्तःकरणज-		
प्रत्ययप्रवाह एव स्वप्न इति तदलक्षणद्वयवस्थापनम् ।	४६०	३
स्वप्नप्रत्ययवज्जाग्रत्प्रत्ययस्यापि निरालम्बनत्वाद्विद्यावि-		
विभागानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षः ।	४६१	१
विकल्पद्वारारेकपूर्वपक्षसमाधानम् ।	"	३
आनस्य बाह्यालम्बनत्वमनङ्गीकुर्वतां योगाभारवौद्धानां मतेन बाह्यविषयेभ्वाक्षेपप्रदर्शनम् ।	"	८
आनाद्विषयभेदे प्रकाशमानत्वस्यासम्भव इति कथनम् ।	४६२	१
अनीलव्यावृत्तिर्नलतद्वियोः सावद्वयमिति नैयायिकाश- क्लाया विकल्पद्वारा खण्डनम् ।	४६३	८

विषयः ।	प०	५०
विषयस्य प्रकाशेन सार्थं विषयविषयभावसम्बन्धस्य च- एहनम् ।	४६४	३
असम्बद्धस्य सम्बद्धव्यवहारजनकत्वनिरासः ।	"	७
तन्त्रिलक्षणाधीननिरूपणत्वतद्यपदिश्यमानत्वादिरूपविष- यत्वपदार्थखण्डनम् ।	"	९
विषयित्वं ज्ञानस्वरूपं विषयत्वं च नीलादिरिति नैयायिक- मतनिरासः ।	४६५	९
यत्प्रकाशते तद्विज्ञानमिति बौद्धानुमाने साध्याविशिष्टत्वशङ्का तन्त्रिरासश्च ।	"	१४
ज्ञानस्य बाह्याभेदपक्षे प्रकाशस्य नीलगोचरत्वं किमिति	"	७
विकल्पद्वारा बौद्धमतखण्डनम् ।	४६६	७
प्रकाशविशेषरूपत्वं प्रकाशे नीलगोचरत्वमिति बौद्धाक्षेपस्य विकल्पपूर्वकं समाधिः ।	४६७	४
नीलरूपसम्बन्धे तस्य प्रकाश इति व्यवहारः कथमिति	"	१
बौद्धाक्षेपखण्डनम् ।	४६८	१
ज्ञानरूपं नीलविषयत्वं चेज्ज्ञानस्यापि नीलवृत्तर्वसाधार- ण्यापत्तिरिति साधारणशब्दार्थविवेकपूर्वकं वर्णनम् ।	"	६
प्रकाशमानत्वहंतोर्व्याप्यत्वासिद्धत्वादिदोषापादनम् ।	४६९	३
सहोपलम्बनियमज्ञानविषययोरभेद इति आक्षेपस्य खण्डनम् ।	४७०	३

(३०) योगिप्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरण—

अध्यक्षादिभेदेन विद्याविभागः ।	"	७
सर्ववैश्वरयोग्यादिसिद्धावाक्षेपः ।	४७१	१
सर्वज्ञसाधकस्य परमाणवः कस्यचित्प्रत्यक्षा इत्यनुमानस्य प्रतिक्षेपः ।	४७२	१
बेदनतारतस्यं क्वचिद्विश्रान्तमित्यनुमाने दूषणप्रदर्शनम् ।	४७३	२
उकाक्षेपस्यमाधानार्थं परमाणुनां प्रत्यक्षत्वसाधनम् ।	४७४	३
परमाणवः कस्यचित्प्रत्यक्षा इत्यनुमाने कपवशमहत्वादेव पाधित्वखण्डनम् ।	४७५	१
परमाणुप्रत्यक्षनायां प्रत्यक्षसामन्यधीनत्वस्थोपाधित्व- निरासः ।	४७६	१

विषयः ।

परमाणुचाक्षुषत्वे रसे चाक्षुषत्वप्रसङ्गनिवारणम् ।	४७९	१
करितुरगादावापादितसार्वदेव्यापत्तिनिरासः ।	"	४
योगी न सर्वज्ञः प्राणित्वादहमिवेत्यनुमानस्थ कीर्तिबौद्धो न बौद्धमतज्ञः प्राणित्वादिति दृष्टान्तपराहतत्ववर्णनम् ।	४८०	२
योगिसिद्ध्युपसंहारः ।	"	३
लौकिकाध्यक्षविभागः ।	४८१	१

(२१) निर्विकल्पकपरीक्षाप्रकरणे—

निर्विकल्पकाध्यक्षलक्षणम् ।	"	१
वाच्यवाचकतादात्म्यान्विर्कल्पकसिद्धावाक्षेपः ।	"	२
अयं पुरोवर्ती घटशब्द इत्यननुभवादुकाक्षिपसमाधानपूर्वकं निर्विकल्पकसाधनम् ।	४८२	३
उपनीतः शब्दोऽध्यक्षे भास्त इत्याचार्यबौद्धमतखण्डनम् ।	४८३	१
शब्दसंसर्गस्य प्रत्यक्षगोचरत्वनिरासपूर्वकं तत्र शब्दसम्पर्क णमात्रमिति कथनम् ।	४८४	१

(२२) सविकल्पकपरीक्षाप्रकरणे—

सविकल्पकाध्यक्षलक्षणकथनम् ।	४८५	५
सविकल्पकस्याध्यक्षत्वे बौद्धविप्रतिपत्तिनिरासः ।	४८६	१
सविकल्पकस्याध्यक्षत्वेऽभिलापसंसर्गयोग्यताया वा- धकत्वमिति तन्मतखण्डनम् ।	"	३
विरुद्धधर्माध्यासात्प्रत्यक्षिक्षानस्यैवास्यासिद्धिरिति सौ- गतोक्ते खण्डनम् ।	४८७	१

(२३) अनुमानपरीक्षाप्रकरणे—

अध्यक्षमिक्षानुमानस्यासिद्धेनानुमानं विद्येत्याक्षेपश्चा- र्वाकाणाम् ।	४८८	१
जातिव्यक्त्यन्तर्भावेण प्रतिवाच्यासिद्धेनानुमानसिद्धौ	"	२
हेतुत्वकथनम् ।	"	२
सहचरितधूमसम्बेदनादग्निस्मरणमात्रेण तत्र वृद्धार्थं प्रवृत्तिरिति चार्वाकिमतोपसंहारः ।	४९१	१
चार्वाकोक्तार्थस्याप्रत्यक्षत्वात्सांशयिकत्वाभावाचानुमा- नं विना सिद्ध्यसम्बवादनुमानसिद्धिरिति अभिप्रा- येण पूर्वपक्षखण्डनम् ।	"	५

विषयः।	पृ०	पं०
वादिप्रतिवादिसाधनयोश्च ग्रन्थक्षेण सम्बादानुपलब्ध्या		
तत्त्वनिर्णयविजयवस्थापकत्वादनुमानसिद्धः।	४९२	२
व्यक्तिसहितजातिनिर्भासात्प्रतिवन्धवेदनसाधनम्।	„	६
व्याप्तधूमादिग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्यप्रदर्शनम्।	४९६	१

(३४) व्याप्तिपरीक्षाप्रकरणे—

साधनस्य कात्स्थर्येन साध्यसाहित्यरूपव्याप्तिपदार्थे		
आक्षेपः।	४९६	१
सम्बन्धमात्ररूपव्याप्तिनिरासः। (प्र०)	४९७	८
कवलान्वयिनि केवलान्वयसम्बन्धो व्यतिरेकिणि च		
साध्यवदन्ध्याद्वित्तित्वं व्याप्तिरित्यस्य खण्डनम्। (ग०)	„	१२
साध्यासामानाधिकरणयानाधिकरणत्वसाध्यवैयाधिकरण-		
प्रयानधिकरणत्वादिरूपव्याप्तिनिरासपूर्वकं स्वमतेन		
सिद्धान्तव्याप्तिरूपवर्णनम्। (ग०)	४९८	५
अनैकान्तिके सोपाधित्वोऽन्तव्याप्तिरूपवर्णनम्।		
कसम्बन्धरूपव्याप्तौ बलुमाचार्यदत्तदोषस्य समालो-		
चना (प्र०)	४९९	७
अन्वयिनि प्रतिवन्धासिद्धिप्रसङ्गापादनेन साध्याभाव-		
विरोधरूपव्याप्तिखण्डनम्।	५००	१
कात्स्थर्येन सम्बन्धादिरूपव्याप्तिपदार्थखण्डनपूर्वकं सा-		
धनसमानाधिकरणत्वाभावाप्रतियोगिसाध्यसामा-		
नाधिकरणयादिरूपसिद्धान्तव्याप्तेः स्थापनम्। (क०)	५०१	३
व्याप्तिज्ञापकप्रश्नपूर्वकमनुपाधित्वस्य तज्ज्ञापकत्व		
कथनम्।	„	१
अनुपाधिशब्दस्य परिष्कृतोऽर्थः। (ही०)	„	२१
उपाधिलक्षणम्।	५०२	१
साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपोपाधिल-		
क्षणेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिनिराकरणम्। (प्र०)	„	८
उपाधेऽर्थस्कताधिचारः। (प्र०)	५०३	११
उपाधेऽर्थभिचारोन्नायकत्वेनैव दूषकतेति सिद्धान्तः। (प्र.)५०४	६	
विषमव्याप्ततया पक्षेतरत्वस्योपाधित्वहानिशङ्का त-		
त्समाधानं च। (प्र०)	„	१५

विषयः ।	पृष्ठ	पं०
एकधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यापकोपाधिसाधारणोपाधि ।	५००	१०
द्विपदार्थलघुण्डनम् । (प्र०)	५०६	१२
प्रदृशितिनिमित्ताभावात् विषमध्यापस्योपाधित्वव्यवहारो		
गौण इति वर्णनम् । (प्र०)	५०७	४
गङ्गेशोपाध्यायमतेनोपाधिस्वरूपकथनम् । (प्र०)	५०८	४
सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयैवोपाधिरूपकथनम् । (प्र०)	५०९	५
प्रदायिकमते उपाधिस्वरूपकथनम् । (प्र०)	५१०	९
सामान्योपाधिलक्षणे दोषप्रदर्शनपूर्वकम् परिच्छुतनि-		
हुंष्ट्रोपाधिलक्षणप्रतिपादनम् । (क०)	५१०	५
सोदाहरणं निश्चितोभयादरूपेण उपाधिविभागकथनम् ५११	१	
अनिश्चितोभयरूपस्यानिरूपितरूपस्य देशकालसाध्ये-		
तरवृत्तिमनुमानमात्रविच्छेदकत्वाद्योपाधि ।	५१२	२
सोदाहरणोपाध्युषायकवर्णनम् ।	५१३	१

(३४) तर्कपरीक्षाप्रकणे—

प्रसङ्गसङ्ख्या तर्कस्वरूपकथनम् ।	५१४	१
एकधर्माभ्युपगमे द्वितीयस्य नियतप्राप्तिरूपतर्कलक्षण-		
स्यासदर्थानुमिताविभ्यात्या निश्चुष्टलक्षणम् । (प्र०),	१२	
विपक्षजिज्ञासानिवृत्यादिफलासम्बन्धात्तिक तर्केण्यमि-		
प्रायेणाक्षेपः ।	५१५	१
अनुमानस्य करणत्वेन व्यापारतयापि तर्कपेक्षा न स-		
समवतीति पूर्वपक्षमतम् ।	५१६	४
इयमिच्चारशङ्काविरहसहकृतसहचारदर्शनस्य व्याप्तिग्रा-		
हकत्वात् शङ्कानिवृत्यर्थमनुमाने तर्कपेक्षेत्याशयेना-		
क्षेपसमाधानम् ।	५१८	२
असदर्थानुमिताविभ्याप्तिरिहारपूर्वकतर्कस्याविद्या-		
त्वब्युपादनम् ।	"	३
तर्कमूलव्याप्तिज्ञाने तर्कपेक्षाऽस्ति नवेत्याद्याक्षेपसमा-		
धिः । (प्र०)	"	५
सकृदर्शनैव व्याप्तिप्रहसमवे किं भूयोदर्शनैनेति शङ्का । ५२०	१	
व्याप्तिसंशयानुंपत्त्या भूयोदर्शनस्योपयोग इत्याशयेन		
शङ्कासमाधानम् ।	५२१	१

विषयानुक्रमणिका	२५
विषयः।	पृ० पं०
(३६) परामर्शपरीक्षाप्रकरणे—	
व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामेवानुमितिनिष्पत्तिसम्भवे	
किं तृतीयलिङ्गपरामर्शेनेति मीमांसकाज्ञा ।	५२३ १
व्यभिचारशङ्काया अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात्ज्ञिरासाय	
तृतीयलिङ्गपरामर्शावश्यकतेत्याशयेन समाधानम् ।	५२५ १
(३७) शब्दभङ्गप्रकरणे—	
स्मारितार्थसंसर्गविज्ञप्तिपूर्वकाणि पदानीत्यनुमानैतव	
शब्दसाध्यपदार्थसंसर्गसिद्धिसम्भवाच्छद्वस्य न मा-	
नान्तरत्वमिति प्रतिपादनम् ।	५२६ १
निराकाङ्क्षावाक्ये व्यभिचारनिरासः ।	५२८ १
संस्कृष्टार्थपरत्वज्ञानस्य ज्ञाततात्पर्यस्यार्थप्रतीतिकारण-	
त्वाङ्गीकारः ।	५३० १
संस्कृष्टार्थपरत्वावधारणहेतुकथनम् ।	" २
(३८) उपमानभङ्गप्रकरणे—	
यो यत्रासति वृत्त्यन्तरे प्रयुज्यते हति व्याप्त्याऽनुमाने-	
नैव परामितस्य गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयप-	
दवाच्योऽयमिति उपमानफलस्य सम्भवान्तोपमानं	
प्रमाणान्तरमिति व्यवस्थापनम् ।	५३१ १
अनुमानप्रयोगः ।	" ८
उक्तानुमानेऽसिद्धिनिरासः ।	५३२ २
उपमानप्रतिक्षेपे वाचस्पतिमिश्रमतसम्भवादकथनम् ।	५३३ २
अतिदेशवाक्यस्यापत्वेन सादृश्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे नि-	
श्चिते गवयपदस्य च सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे स्थिते ल-	
क्षणया गोसहशपदेन गवयत्वोपस्थितिरिति शब्दादेव	
गवयशब्दवाच्यत्वज्ञानसम्भवे किमुपमानेनेत्युद्यना-	
चार्यमतप्रदर्शनम् ।	" ३
अन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजासम्भवान्त लक्षणेत्या-	
शयेन उदयनाचार्यमतखण्डनम् ।	५३४ ८
तात्पर्यानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजाभावादपि न लक्षणेति	
कथनम् । (प्र०)	५३५ १
तस्मिन्पर्यानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजत्वखण्डनम् । (प्र०)	५३६ १८

विषयः ।	पृ०	पं०
शान्द (शावर) उपमानस्यानुमानेऽन्तर्भाववर्णनम् । ५३७	१	
(३९) अर्थापत्तिभङ्गप्रकरणे—		
मीमांसकाभिमतार्थापत्तिप्रमाणस्यानुमानेऽन्तर्भावः । ५३९	१	
गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वमन्तरेण विरुद्धमिति विरोधेऽर्थाप-		
चिरनुमाने तु न तथेत्याशङ्का, तत्समाधानं च । ५४१	१	
(४०) संभवभङ्गप्रकरणे—		
प्रचुरसाहचर्यसम्बेदनादबाधितबुद्धिरूपसम्भवस्यानु-		
मानेऽन्तर्भाववर्णनम् ।	५४२	३
(४१) ऐतिहासिकप्रकरणे—		
सन्दिग्धासोक्तत्वप्रवादपरम्परारूपस्यैतिहास्य शब्देऽ-		
न्तर्भावप्रतिपादनम् ।	५४३	३
(४२) अभावपरीक्षाप्रकरणे—		
अनुपलभ्मानपेक्षस्य नयनस्याभावाग्राहकत्वात् भट्ट		
मतेनाभावस्य मानान्तरत्ववर्णनम् ।	५४४	३
एकत्रोभयनिषेदाक्षयनस्य तत्राकरणावकथनम् ।	५४६	१
शुक्रौ रजतभ्रमानुरोधादनुपलभ्मस्य कारणत्वं भट्टे-		
र्वाच्यम्, रजतत्वाभावानुपलभ्मश्च शुक्तित्वानुपल-		
भ्मवद्वाषमहिम्नैवेति नाभावोपलड्डावनुपलठिवः का-		
रणमतो न प्रमाणभित्याशयेन भट्टमतखण्डनम् । ५४७	१	
अनुपलघ्नेमानान्तरत्वानङ्गीकारेऽप्यमावभ्रमोपपत्तिः । (प्र०) ५४८	३	
अभावग्रहेऽपि भावग्रहवदिन्द्रियस्य सामर्थ्यादिद्विषेणैव		
तज्ज्ञानसम्भवान्नोपलड्डेः प्रमाणानान्तरत्वमित्युक्तिः । ५४९	१	
नास्तीतिबुद्धेराश्रयस्वरूपमेदलभ्मनत्वादभावः प्रमेय-		
एव नेति प्राभाकराक्षेपः ।	५५०	२
उक्ताक्षेपपरिहारपूर्वकमभावस्य प्रमेयान्तरत्वव्यवस्था । ५५२	६	
अभावानङ्गीकारे कीदृश्यभावः समवैतीति प्रश्नास-		
ङ्गत्यापि तत्साधनम् ।	५५३	४
इकप्रश्नस्यान्तरालकालालभ्मनत्वे सत्कार्यवादापत्तिः । ५५५	१	
सघटसूतलान्यबुद्धेरभावव्यवहारदेतुत्वमित्याक्षेपस्त-		
समाधानश्च ।	५५७	३

विषयः ।	पृ०	पं०
स्वरूपभेदस्यापि व्यावर्तकधर्माधीनत्वादभावसिद्धिः । ५५८	३	
व्यवहारवैलक्षण्यादप्यभावसिद्धावनुमानप्रयोगः । ५५९	१	
सघभूतलक्षणप्रेमयानङ्गीकरेऽनुपातिः । "	३	
घटे रूपसमवाय इत्यत्र स्वरूपमिव प्रागभावधर्मस्यो-		
रन्योन्यलंसार्गेतानिवेदीत्यस्य समाधानम् । "	६	
नजर्थविचारः ।	५६१	२
भावविरोधित्वादेन्योन्याभावेऽसत्त्वात्तस्य नजर्थत्वास-		
भभावाक्षेपः ।	५६२	१
सत्त्वासम्बन्धबोधविद्युरसत्त्वाविरहस्याभावप्रत्ययहेतुत्वा-		
त्तस्यैव नजर्थत्वमित्याशयेनाक्षेपसमाधिः । ५६३	१	
सामग्रीविरहस्यातीनिद्रियतयाऽभावत्वस्याप्रत्यक्षत्वं स्या-		
दित्यापत्तिस्तत्समाधानं च । (प्र०)	५६४	१०
आत्माभयदोषग्रस्तत्वादुक्ताभावस्य भावबुद्ध्यविषयत्व-		
मभावत्वमिति कल्पान्तरानुसरणम् ।	५६५	१
उभयविधभावत्वसङ्गाहकपद्यप्रदर्शनम् । "	२	
अभावविधभावप्रदर्शनम् ।	५६७	२
प्रागभावलक्षणम् ।	"	३
ध्वंसलक्षणम् ।		
उत्तरत्वघटितप्रागभावलक्षणे दोषाद्वैटनपूर्वकं तत्रि-	"	
शुष्टुलक्षणकथनम् । (टी०)	"	५
प्रागेकावधिरभावो ध्वंस इति लक्षणे घटोनमज्जनापतिः;		
ध्वंसस्यापि प्रागभावविरोधित्वात्तद्वारणं च । ५६८	१	
एवंसति भावाभावनिवृत्योभयात्मकत्वं प्रागभावस्य		
स्यादित्यापत्तेवारणम् ।	"	२
घटतदभावयोरित्व तदूध्वंसप्रागभावयोर्मिथोविरहरूप-		
त्वाभावेषपि परस्पराभावात्मकतात्यवहारनिवन्धनोक्तिः । ५७२	१	
ध्वंसस्योत्पत्तिसत्वे प्रागभावस्य नाशित्वे च तयोर्ना-		
शोत्पादौ स्यातामित्यापात्तिस्तत्त्विरासश्च । ५७२	१	
अत्यन्ताभावलक्षणकथनम् ।	५७३	१
गवात्मनाऽश्वाभावस्याप्यत्यन्ताभावत्वात्तलक्षणे संसर्ग-		
प्रतियोगित्वं व्यर्थमित्याशङ्कासमाधानम् । ५७४	१	
संयोगस्याभ्याप्यवृत्तित्वात्तदभावः पंचमः स्वीकार्य-		
इत्याशङ्का, तत्समाधानं च ।	५७५	१

विषयः ।	पृ०	पं०
अन्योन्याभावलक्षणप्रदर्शनम् ।	५७६	४
भिन्नबुद्धेः स्वरूपालम्बनत्वादन्योन्याभावे मानाभाव इत्याक्षेपः, तत्समाधानम् ।	५७७	१

(४३) अपवर्गपरीक्षाप्रकरणे—

अभावेषु दुःखात्यन्ताभावरूपापवर्गस्य निरूपणम् ।	५८०	१
अद्वैतानन्दसाक्षात्कारो मुक्तिरिति प्रकटिष्ठमतम् ।	„	१
उक्तमुक्तौ मानाभावान्न तन्मतं युक्तमिति तन्मतखण्डनम् ।	„	३
अद्वैतसाधकश्रुतीनामुपचरितार्थत्वकथनम् ।	५८१	६
भेदानुभवस्यद्वैतानुभवविद्योधित्वरूपाविद्यात्वे द्वैतानु- भवविद्योधित्वेन श्रुतिजाद्वैतानुभवस्यैवाविद्यात्वं कु- तो नेत्यादिप्रतिबन्धिष्ठवर्द्धशीनम् ।	५८२	१
निर्दिष्टभास्करमतेन समस्तोपाधिनाशे चिदानन्दब्र- ह्यस्वरूपत्वापत्तिसुक्तिरिति प्रतिपादनम् ।	५८३	१
दुःखादिवज्ञानात्सुखाच्च भेदप्रतीतेनोक्तरीत्या सुख रूपत्वमात्मन इत्याशयेन निर्दिष्टमतखण्डनम् ।	„	२
नित्यसुखाभिव्यक्तिसुक्तिरिति भग्नमतेन तत्स्वरूपम् ।	५८४	१
वात्स्याधनोक्तरीत्योक्तमतखण्डनप्रदर्शनम् ।	„	२
आनन्दं ब्रह्मणो रूपमित्यादिश्चित्येणाग्निजधर्माविर्भूतकल्प- कोटिशतानुभवनीयासंख्यसुखप्रतिपादनपरत्वाच्च नि- त्यसुखाभिव्यक्तौ प्रमाणाभावप्रतिपादनम् ।	५८५	१
दुःखप्रागभावस्यानादित्वेनासाध्यत्वात्तदूपदुःखाभावोऽपि कथं नैयायिकैरपवर्ग उच्यत इत्याक्षेपः ।	„	४
दुःखध्वंसस्य स्वतःसिद्धत्वात्कथं तदूपाभावस्वाप्यप वर्गतेति चाक्षेपः ।	„	६
अतागतदुःखानुत्पादस्यापि स्वतः सिद्धतया न पुरुषा र्थत्वमिति च पूर्वपक्षमतम् ।	५८६	४
इदानीं सत्वे सिद्धस्य साध्यताविरोधादसत्वे साध्य- त्वादत्यन्ताभावत्वव्याकोपात्म दुःखात्यन्ताभावस्या- प्यपवर्गत्वाभावत्वकथनम् ।	„	१०
यावदनाशतदुःखप्रागभावानुत्तिरपवर्ग इत्यस्याक्षेपः ५८७	७	

विषयः ।		पृ०	पं०
उकाशेपाणां समाधानायानेकदुःखानुत्पादावस्थाया । जीवन्मुक्तिवप्रदर्शनार्थं संसारितो वैलक्षण्यप्रतिपाद- नाय संसारकथनम् ।	५८६		१
मुक्तिस्वरूपतत्कमप्रदर्शनपूर्वकं दुःखत्वावचेत्त्रात्यन्ता- भावस्य स्वतोऽसिद्धस्यापि मुक्तिवक्तथनम् ।	५८७		१
दुःखध्वंसरूपस्योकात्यन्ताभावरूपापवर्गसम्बधस्य नि- वृत्तावपि पुनः संसारापच्चिवारणाय विनाशित्वोक्तः ५९०		३	
दुःखात्यन्ताभावमुक्तिपक्षोक्तदूषणानामुद्घारः ।	„	७	
दुःखप्रागभावरूपमुक्तिपक्षस्य समर्थनम् ।	५९१		७
प्रागभावपक्षे मुमुक्षुपवृत्युपपत्तिकथनम् ।	५९२		१
,, नित्यानित्यविकल्पोक्तदोषपरिहारः ।	५९३		१
प्रागभावानुवृत्तेः प्रायश्चित्तव्यथले मीमांसकनैयायिकसं- धादप्रदर्शनम् ।	५९४		१
दुःखप्रागभावरूपमुक्तेः पुरुषार्थत्वसाधनम् ।	„	२६	
जीवन्मुक्त्याक्षेपस्तत्समाधानश्च ।	५९५		१
कर्मणां युगपदुपभोगे विरोधाभावकथनम् ।	५९६		१
श्रुतिसिद्धान्त्यपवर्गऽनुमानप्रमाणवर्णनम् ।	५९७		२
वहलभमते सर्वमुक्त्यसिद्धिः ।	५९८		१

(४४) न्यायपरीक्षाप्रकारणे—

भोक्षसाधकन्यायस्य प्रतिज्ञादिपञ्चावयवात्मकत्वम् । ५९२,		१	
प्रतिज्ञादिनामसाधनाङ्गत्वनिराकरणम् ।	६००		१
उपनयनिगमनाभ्यां पञ्चरूपाधिगतिसम्भवे किं प्रति- ज्ञादिनेत्याशङ्कासमाधानम् ।	६०१		१
लक्षणादिना हेत्वमिधानेनैव प्रतिज्ञार्थौपपत्तौ किं तये- त्याक्षेपस्तत्समाधानं च ।	६०२		२
प्रतिज्ञानन्तरं हेत्वाद्यवयवप्रयोगस्यावश्यकत्वकथनम् ।	६०३		१
न्यायसामान्यलक्षणम् (टी०)	६०४		१७
प्रतिज्ञानिष्ठलक्षणम् । (टी०)	६०२		७
हेतुनिष्ठलक्षणम् । (टी०)	६०३		५
उपनयनिष्ठलक्षणम् । (टी०)	६०४		५
निगमनलक्षणम् । „	६०५		३

विषयः ।

पृ० पं०

(४५) हेत्वाभासपरीक्षाप्रकरणे—

असिद्धादिभेदेन चतुर्थिधहेत्वाभासकथनम् ।	६०६	१
बाधप्रतिरोधयोहेत्वाभासान्तरत्वशङ्का तत्समाधानं च । „	„	२
हेत्वाभाससामान्यलक्षणम् । (टी०)	„	३
व्याप्तिपक्षधर्मतात्रमित्यभावोपजीव्यत्वात् बाधप्रतिरोध-		
योराभासासान्तरत्वे सिद्धसाधनस्यापि तथात्वापत्तिः । ६०७	१	
परापेक्षित्वात्सिद्धसाधनस्य नाभासान्तरत्वे बाधप्रति-		
रोधयोस्तु नैवभिलाशङ्कासमाधी ।	„	
बाधस्य व्यभिचारेऽन्तर्भावः ।	६०८	१
प्रतिरोधस्थले प्रत्यक्षबाधसत्त्वात् प्रतिरोधापेक्षेत्युक्तिः । „	„	२
असिद्धहेत्वाभाससामान्यलक्षणम् ।	६११	४
उक्तलक्षणेऽव्याप्तिशङ्कया निष्कृष्टत्वलक्षणकथनम् । (प्र०) „	२२	
व्याप्तित्वासिद्धव्यभिचाराद्युपजीवकत्वादसिद्धमात्रे-		
स्य न हेत्वाभासत्वमिति प्रतिपादनम् ।	६१२	१
असिद्धेद्वयभिचारोपजीवकत्वाभावशङ्कासमाधानम् । ६१३	१	
स्वार्थनुभितिदृष्णानामुपजीव्योपजीवकभावविचारस्या-		
नावश्यकत्वकथनम् ।	६१४	३
परार्थनुमाने व्यभिचारिणि नासिद्धिरतो व्यभिचारा-		
द्यावश्यकतेति कथनम् ।	६१५	१
विशुद्धस्याप्युपजीव्यत्वेनासिद्धेभेदवर्णनम् ।	६१६	१
उपाधौ पृथग्दूषकत्वानङ्गीकारः ।	६१६	१
असिद्धेद्वयव्यवस्थापनम् ।	६१८	१
अनश्यवसितहेत्वाभासलक्षणम् ।	„	३
अनश्यवसितस्य व्याप्तित्वासिद्धव्यभिचारादिव्यवनन्तर्भावः । ६१९	१	

(४६) स्मृतिपरीक्षाप्रकरणे—

अर्थनिश्चयहेतुत्वात्स्मृतेमानान्तरत्वस्थापनम् ।	६२०	२
स्मृतेस्तत्त्वच्छेदेनार्थकलनहेतुत्वान्मानत्ववर्णनम् । ६२१	५	
श्वाततापूर्वकालविशिष्टादिकृपतत्त्वात्कण्ठनद्वारा स्मृते-		
विंलक्षणविश्वयतत्त्वाविषयत्वान्मानान्तरत्वसमर्थनम् । ६२२	३	
प्रमाणवहाराभावात्स्मृतेरप्रमात्वमित्याक्षेपसमाधानम् । ६२३	३	
स्मृतौ सत्यत्वस्थापनम् ।	५	

विषयः ।	पृ०	पं०
स्मृतिकरणस्य तुतीयस्य सत्त्वात्कथं द्वे एव प्रमाणे ?		
इत्याक्षेपस्य समाधानम् ।	६२४	४
स्मृतेरप्रमात्वे युत्त्यन्तरम् ।	६२५	१
स्मृतेरप्रमात्वसाधकानुमानप्रयोगः । (प्र०)	“	१७
स्मृतेः पूर्वानुभवापेक्षविषयप्रतिनियमेऽज्ञानत्वापत्तिनिरासः ॥	“	२
स्मृतेः सर्वत्र तत्त्वाशानपेक्षाकथनम् ।	६२६	५

(४७) आर्षविद्यापरीक्षाप्रकरण—

आर्षाख्यचतुर्थविद्यायाः सोदाहरणस्वरूपवर्णनम् ।	६२८	३
तस्या अध्यक्षादावनन्तर्भावप्रतिपादनम् ।	“	४
आर्षज्ञानस्यापरोक्षत्वेऽध्यक्षत्वमन्यथाऽनुमानत्वं कुतो नेत्याक्षेपस्य समाधानम् ।	६२९	८
आर्षस्यापरोक्षत्वेऽध्यनिन्द्रियकरणकर्त्वात् प्रत्यक्षत्वमि-		
त्युक्तयातस्याऽपरोक्ष एवानर्भावसुचनम् ।	६३०	२
लिङ्गाद्यजन्यत्वेनैवार्षस्य प्रत्यक्षत्वं कुतो नेत्याक्षेपसमाधिः ॥	६३१	१
प्रमाणावधारणस्य लौकिकापेक्षत्वादार्षकथनेऽपि न तद्-		
व्याधात् इति प्रतिपादनम् ।	“	३

(४८) गुरुत्वपरीक्षाप्रकरण—

प्रयक्षादिप्रमाणाभावाद्गुरुत्वं नास्तीत्याक्षेपः ।	“	५
अद्वृतदात्मसंयोगेनैव पतनोपपत्तौ पतनानुमेयन्तदि-		
त्युक्तमिति प्रतिपादनम् ।	६३२	५
पतनस्याद्वृहेतुकर्त्वाभावे उद्गमनहेतुलघुवस्यापि गु-		
णान्तरत्वं स्यादित्युक्तिः ।	“	७
अद्वृतेतरकारणजन्या कर्मविशेषोत्पत्तिरिति गुरुत्वसाध-		
कानुमानप्रतिवन्दिः ।	६३४	१
गुरुत्वस्या रसवन्मात्रवृत्तित्वाद्रसरूपत्वमिति पूर्वपक्षस्य		
समाधानम् ।	“	३
रसे पतनासमवायिकारणत्वाभावसाधकानुमानप्रयोगः । ॥	६३५	५
पतनस्याद्वृहेतुकत्वे न जले पतनं पङ्कादौ पतनमिति		
वैषम्यं कथमित्याशङ्कासमाधानसमाधिः ।	६३५	१
उक्ताक्षेपसमाधानार्थमनुमानेन गुरुत्वसाधनम् ।	“	५

विषयः ।		पृ०	प०
उक्तानुमाने व्यभिचारवारणाय पतनस्यार्थान्तरम् ।	६३६	४	
वल्लभमते प्रत्यक्षेणापि गुरुत्वस्य साधनम् ।	"	५	
गुरुत्वदयातीनिद्रियत्वेऽपि तत्रेनिद्रियप्रवृत्तौ दृष्टान्तः ।	६३७	१	
गुरुत्वस्याप्रत्यक्षत्वेऽनुपपत्तिः ।	"	३	
गुरुत्वस्य केवलेनिद्रियाद्यग्राह्यत्वेऽपि योगीनिद्रियवद्वष्टल-			
हायेनिद्रियग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वसमर्थनम् ।	६३८	१	
लघुत्वप्रतिबन्धिसमाधानम् ।	"	२	
गुरुत्वस्य कारणगुणपूर्वकत्वे आक्षेपस्तत्समाधानक्त्वं ।	"	५	

(४९) द्रवत्वपरीक्षाप्रकरणे—

सांसिद्धिकनैमित्तिकमेदेन द्विविधद्रवत्वतदाश्रययोः क० ।	६४०	१	
सुवर्णद्रवत्वस्य तैजसत्वसाधकानुमानप्रयोगः ।	"	४	
सुवर्णेण्ठित्यन्यत्वसाधकानुमानम् ।	६४१	३	
सुवर्णवहुरुत्वमप्यभौमसुकुहेतुत्वैव स्यादित्याक्षेपे आपत्तिः ।	६४२	१	
नैमित्तिकद्रवत्वत्वश्वं क्षितितेजसोरित्यत्राक्षेपसमाधानम् ।	६४३	४	

(५०) स्नेहपरीक्षाप्रकरणे—

स्नेहो जातिप्रभेद पवेति पूर्वपक्षसमाधानपूर्वकन्तस्य			
गुणत्वस्थापनम् ।	६४४	१	
स्नेहोऽभ्यस्येवेति भास्याक्षेपस्तत्समाधानं च ।	६४५	३	

(५१) संस्कारपरीक्षाप्रकरणे—

प्रोक्षणादावभिमन्त्रणजन्यातीनिद्रियसंस्कारस्याप्यतिरि-			
कस्य सत्त्वाकथं त्रिविध इति तद्विभागाक्षेपः ।	६४६	१	
देवतासाक्षिद्यस्याशक्यत्वात्तदङ्गीरेपि न निर्वाह इति			
अतीनिद्रियप्रोक्षणादिजन्यसंस्कारस्यावश्यकत्वम् ।	६४६	५	
देवताकल्पने दोषकथनम् ।	६४७	३	
मन्त्रजन्यशक्यङ्गीकार महाब्रतसंवादप्रदर्शनम् ।	"	६	
बीजपूरादौ लाक्षावसेकजारुण्यार्थमप्यतिशयस्वीकारः ।	६४८	१	
बीजपूरकसुमेषु पाकरकतोत्पत्ताववसेकस्य निमित्तमात्रः			
त्वमित्याशङ्कासमाधानम् ।	"	१	
सेकमात्रेण कार्ये विशेषाङ्गीकारेऽनुपपत्तिः ।	६४९	४	
सेकस्य परम्परयाह्यसम्पादकत्वाभावोक्तिः ।	"	५	

विषयः ।	पृ०	पं०
प्रोक्षणादिजन्यपुरुषनिष्ठसंस्कारेणैव कर्मत्वोपपत्तौ किं ब्रीह्यादिनिष्ठातिशयेनेत्याशयेनोक्ताक्षेपसमाधिः ।	६५०	१
पुरुषनिष्ठाहेन ब्रीहिणां साक्षात्सम्बन्धाभावकथनम् ।	६५१	१
संयोगफलाश्रयत्वेनापि ब्रीहिमिति द्वितीयाश्रुःयुपपत्तिः । „	„	२
अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि पुरुषनिष्ठसंस्कारेण निर्वाहः । „	६५२	६
बेगासिञ्चापुनर्खेष्याक्षेपः ।	६५२	६
संयोगविभागप्रवन्धेनैव रयेण भ्रमति अलातचक्र मिति प्रतीत्युपपत्तौ किं बेगेनेति पूर्वपक्षः ।	६५३	२
कर्मसन्तानजनकतया बेगातुमानमिति सिद्धात्याक्षेपः ।	६५५	१
बेगशब्दवाच्यत्वेनापि न बेगसिद्धिरितिं कथनम् ।	६५६	२
उक्तप्रतीतौ भ्रमणैक्यप्रत्ययानुरोधाद्वेगसिद्धिरित्याशयेन समाधानम् ।	„	५
शरीरे बेगं विना कर्मसन्तानदर्शनात्कर्मैव कर्मजनकं स्थादियाक्षेपसमाधानम् ।	६५८	१

(५२) धर्माधर्मपरीक्षाप्रकरणे—

यागस्थले देवताप्रीत्यादिनैव फललाभसम्भवे किमपृष्ठेनेत्याशयेन पूर्वपक्षः ।	६५९	१
स्वर्गस्य देवताप्रीतिजन्यत्वसाधकानुमानप्रयोगः ।	„	२
अदृष्टसाधकानुमानप्रयोगोल्लेखपूर्वकमुक्ताक्षेपसमाधिः । „	„	४
नित्यत्वाददृष्टस्य कथं यागादिव्यापारतेति शंकासमाधये कार्यत्वसाधकानुमानप्रदर्शनपूर्वकं यागमित्रकारणकं ल्पने गौरवात्तिरासः ।	६६१	१
अदृष्टसाधकानुमाने साध्यविचारपूर्वकं इत्यस्य व्यापारत्वखण्डनम् । (प्र०)	६६२	१२
अभ्युपगमयादेन देवताप्रीतेः फलजनकत्वेष्य मानाभावः । (प्र०)	६६३	१४
धर्मपूर्ववदधर्मपूर्वसाधनातिदेशः ।	„	१
यत्सुखन्तदभिलाषोपनीतत्वशृङ्गमित्यादितर्कसम्भवे नागमात्रं परलोकसिद्धिरित्याक्षेपः ।	„	२
उक्ततर्काणामाभासत्वाज्ञवमित्याशयेन उच्चरम् ।	६६४	४
स्वर्गवश्वरकसाधनातिदेशपूर्वकम्प्रेतादिशरीरसाधनम् । „	„	७
अनुमानेन शब्दे द्रव्यत्वसाधनद्वारा तस्य गुणस्वे आक्षेपः ।	६६५	१

विषयः ।

पृ० पं०

(५३) शब्दपरीक्षाप्रकरणे—

शब्दस्य स्पर्शवस्वे इतिगिन्द्रियवेद्यत्वापत्त्याऽस्पर्शवस्वे		
चातीग्निद्रियत्वापत्त्या परिशेषादद्रव्यत्वासिद्धौ द्रव्यत्व-		
साधकहेतौ बाध इत्याशयेनाक्षेपसमाधानम् ।	६६७	४
ओत्रे द्रव्यग्राहकत्वमेवेति पूर्वपश्युक्तानुमाने दूषणम् ।	६६८	३
शब्दनित्यतासाधकवाद्युक्तानुमानस्त्वप्तनम् ।	६६९	१
तथापि एकं पदमिति धीसिद्धः स्फोटात्म । शब्दो ना-		
५५काशगुण इत्याक्षेपस्तत्समाधानं च ।	६७०	३
क्रमवद्वर्णसंहतेरेवार्थबोध इति नैयायिकमते क्रमानुप-		
पत्त्यभिप्रायेणाशङ्का ।	६७२	१
पूर्वपूर्वधर्मधंससाहचर्यस्य पौर्वापर्यस्य वा क्रमत्वस-		
मभवान्न तदनुपपत्तिरिति समाधानम् ।	,,	५

(५४) गुणविभागपरीक्षाप्रकरणे—

न्यूनाधिकत्वाभ्यां गुणविभागे आक्षेपः ।	६७३	३
स्त्रिद्विरुचेरधिकस्य गुणस्य सम्भवकथनम् ।	„	४
दुःखस्य द्वेषऽन्तर्भावसम्भवान्यूनताप्रदर्शनम् ।	„	६
यत्क्वचालस्यं गुरुत्ववलघुत्वं द्रव्यत्ववकार्टिन्यमिति		
गुणान्तरसम्भवेनात्याधिक्यसम्भवे कथं चतुर्विशिति-		
त्वं गुणानामिति आक्षेपोपसंहारः ।	६७४	२
स्त्रिय-आलस्य-लघुत्व-कार्टिन्य-दैक्षियादीनामधिकानां		
गुणानामन्तर्भावकथनेनाक्षेपसमाधानम् ।	६७५	४
गुरुत्वादिप्रतिबन्दीग्रहनिरासः ।	६७६	४

(५५) कर्गविभागपरीक्षाप्रकरणे—

कर्मणां पञ्चत्वविभाग आक्षेपः ।	६७८	१
भ्रमणत्वादीनां साङ्कर्येण जातित्वासम्भवात्कर्मत्वसा-		
क्षाक्षात्यजातयः पञ्चेवैति समाधानम् ।	६७९	१
साङ्कर्यादेव निष्क्रमणत्वरेचनत्वादिनामपि जातित्वा-		
भावप्रदर्शनपूर्वकन्तेषां निष्क्रमणादावन्तर्भावकथनम् ।	६८०	१
उत्क्षेपणत्वादीनो जातित्वद्रव्यवस्थापत्तनम् ।	६८१	१
कर्मत्वव्याप्त्यगमनत्वजातौ प्रमाणकथनम् ।	६८२	१

विषयः ।	पृ०	पं०
उत्क्षेपणत्वादीनामपि साङ्कर्यसम्भवाज्ञातित्वाभावादु- पाधिपञ्चकेनापि विभागोपपादकं मतान्तरम् ।	,,	३

(५६) सामान्यतद्विभागपरीक्षाप्रकरणे—

गौरित्यभिज्ञाकारानुभवस्य विकल्पालहत्वासामान्य- सज्जावे वैद्यनामाक्षेपः ।	६८५	१
असत्यमेऽप्रतिभासे शब्दव्यवहारानुपपत्तिरिति सिद्धा- न्तिखण्डनपूर्वकमनुमानेन ज्ञातीनामसर्वं साधनम् ।	६८७	१
अतद्यावृत्तिरेव सामान्यमिति पूर्वपक्षिमतखण्डनम् ।	,,	६
जात्यसत्त्वसाधकहेतोर्बाधितत्वासिद्धत्वकथनम् ।	६८८	४
गोत्वस्य पिण्डमात्रवृत्तिंत्वेऽनिलत्वापत्तिवारणम् ।	६८९	३
मिथ्यतासर्वगततयोर्भेदः ।	,,	५
सर्वगतत्वशाङ्कार्थविचारः ।	,,	६
गोत्वादिजातेः गोभिज्ञपिण्डावृत्तिन्त्वं सर्वगतत्वम्	६९१	६
परापरमेदेन सामान्यविभागः ।	,,	८
सत्पदसंकेतो प्रमितत्वोपाधिनिबन्धनो न सत्तानिब- न्धन इत्यभिप्रायेण सत्ताया आक्षेपः ।	६९२	१
प्रमितसमानपदार्थेषु भावाभावव्यवहारत्वैचित्रयान्यथा- नुपरथा सत्तासाधनपूर्वकमुक्ताक्षेपसमाधानम्	,,	७
प्रमितत्वस्य भावव्यवहारगोचरत्वाद्वाविरोधित्वस्य चा- भावव्यवहारगोचरत्वान्त्वासिद्धिरिति समाधानम् ।	६९३	२
सत्तासाधकानुमानप्रयोगः ।	६९४	३
रजतत्वकलशत्ववत्परापरव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य सम्भवात्कर्थं तद्वैविद्यमित्याक्षेपः ।	६९६	१
परस्परपरिहारवतोः सामान्ययोः समावेशे तदत्ज्ञा- तीयविरोधोऽच्छेदापरथ्याऽतिरिक्तसामान्यसंडनम् ।	,,	२
परापरातिरिक्तज्ञात्यङ्गीकारेषि न दोष इत्यभिप्रायेण समाधानान्तरम् ।	६९७	४
(५७) विशेषपरीक्षाप्रकरणे—		
विशेषसाधकानुमानप्रयोगः ।	६९८	३
प्रकारान्तरेण तत्साधनम्	६९९	३

विषयः ।		पृ०	प०
उक्तानुमाने पृथक्त्वेन् सिद्धसाधनान्न विशेषसिद्धि- रित्यमिप्रायेणाक्षेपः ।	७००	४	
समानजातिगुणादीनामणूनां द्रव्यत्वेनान्योन्यव्यावर्तकस- मवायिधर्मविशिष्टबुद्धिविषयत्वस्य साधनात्पृथक्त्वस्या- पवन्तरवृत्तितसाम्यान्न सिद्धसाधनमिति समाधानम् ।	७०१	५	
विशेषसाधकानुमानान्तरप्रयोगः ।	७०२	१	
(९८) समवायपरीक्षाप्रकरणे—			
ईह तन्तुषु पट इति प्रत्यक्षस्य विचारासहस्रत्वेन प्रमाणाभावात्समवायसिद्ध्याक्षेपः ।	७०४	१	
जातिजातिमन्तौ सम्बद्धावित्यनुभवेनापि न सम- वायीसिद्धिरिति प्रतिपादनम् ।	"	५	
समवायप्रत्यक्षतयेहेतिबुद्धेर्निर्विषयत्वात्स्याः स- मवायसाधकलिङ्गत्वासम्भवेनानुमानप्रमाणेनापि			
न समवायसिद्धिरित्याशङ्का ।	७०६	४	
जात्यादिविशिष्टप्रत्ययस्यापि सम्बन्धान्तरस्वीकार- प्रसक्तया लिङ्गत्वाभावकथनम् ।	७०७	१	
विकल्पासहस्रत्वेन विशिष्टव्यवहारखण्डनम् ।	"	९	
अनुमानद्वारा समवायसाधनेनोक्ताक्षेपपरिहारारंभः ।	७०८	६	
गुणद्रव्यविषयबुद्धिविशेषेण विशिष्टव्यवहारसाधनम् ।	७१०	२	
बुद्धिविशेषादेकविशिष्टव्यवहारोपपत्तौ तेन सम्बन्धय-			
नुमानासंभवेष्यप्रकट्वेन तदनुमानमिति कथनम् ।	७११	२	
विशिष्टव्यवहारस्याऽतीन्द्रियत्वादारोपितसमवायवत्वम् ।	७१२	१	
विशेषणत्वविशेषत्वविचारः ।	७१३	१	
पृष्ठवन्तस्तत्वं इत्यत्र विशेषणताविशेषतयोर्विवेचनम् ।	"	४	
इयक्तिमात्रे नित्यद्रव्यव्यवधारेष्यतयोर्विवेचनम् ।	७१४	१	
समवाये विशेषत्वविशेषणत्वमानस्थले तद्व्यवहार- स्योपचारिकत्वकथनम् ।	७१५	१	
समवायिनाविमावित्यत्र विशेषणविशेषभावस्यावा- स्तवत्वे हेत्वन्तरम् ।	"	२	
विशेषणविशेषशब्दयोर्नानार्थत्वसमर्थनम् ।	७१६	२	
अतीन्द्रियनानोत्पादशालिसमवायाक्षीकर्तुः प्रमाका- इत्य मतं तन्निरासम् ।	७१७	१	

विषयानुक्रमणिका ।

विषयः ।		३७
जातिव्यक्तिभ्यां सह स्वरूपेणानुभवात् समवायः प्रत्यक्ष इति समानवन्वसिद्धान्तवर्णनम् ।	७१८	५०
गोत्वसमवायीतिवद्विनैव सम्बन्धावभासं गोत्वस- म्बन्धीति प्रत्ययः स्यादित्याक्षेपसमाधानम् ।	७१९	१
उक्तविशिष्टबुद्धरारेपितसंयोगविषयत्वे दूषणम् ।	,,	६
सामानाधिकरण्यानुभववलाङ्गानार्थयोरपि सम्बन्धा- न्तरं स्यादिति प्रतिवादिसमाधानम् ।	७२०	५
समवाये समवायान्तरानुभवान्वस्थेति पक्षमव- लम्ब्य समवायसाधनम् ।	७२१	४
समवाये समवायान्तराङ्गीकारे सम्बधानन्त्येऽप्यनि- यतपदार्थवादित्वान्न नैयायिकमते विरोध इति कथेनम्, तत्र न्यायवर्तिकसंबादप्रदर्शनश्च ।	७२२	४
वैशेषिकमते सम्बन्धानन्त्यापस्तिवारणम् । (क.)	,,	१५
धर्मधर्मिणोर्भेदभेदस्वीकारेण गौरयमित्यत्र सामा- नाधिकरण्यानुभवात् कथं समवायस्य प्रत्यक्षते- त्वाक्षेपसमाधानम् ।	७२३	१
मौरितिग्रंथयबलान्न समवायसिद्धिरित्याक्षेपः ।	७२४	२
उक्तप्रत्यये समवायवाधकनिराकरणसमाधिः ।	७२५	१
अखण्डमसाधारणं गौरिति प्रत्ययविषय इत्याक्षेपवा- शुकोपपादनाय शङ्खप्रदर्शनम् ।	,,	५
विकल्पानुपपत्योक्तशङ्खासमाधानम् ।	,,	५
जातिव्यक्त्योरनुभवसिद्धं मिन्नाभिज्ञत्वमित्याक्षेपस्य समाधानम् ।	,,	२
सामानाधिकरण्यानुपपत्या जातिव्यक्त्योरभेद इति शंका, तत्समाधिनं च ।	७३०	२
समवायस्य स्वातन्त्र्याभावात्तद्वलेन सामानाधिकर- ण्योपेषत्तौ न तयोरभेद इति प्रतिपादनम् ।	,,	७
समवायसाधनोपसंहारः ।	७३१	५
(६०) छपतिरेकिपरीक्षाप्रकरणे—		
वैधमर्याधिनिपदार्थक्षानस्यैव तत्त्वज्ञानत्वात् वैधमर्य- परिच्छेदप्रकरणारम्भप्रदर्शनम् ।	७३२	१

विषयः ।	पृ०	प०
वैधर्म्यं व्यतिरेकियनुमानं, तच्च पक्षविशेषणप्रसिद्ध्या-	पृ०	प०
दिदोषसम्भवान्न प्रमाणमित्याशयेनाक्षेपः ।	,	२
अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमिवाप्रसिद्धविशेषणमपि स्वश-		
किवैचिद्यात्साध्यकं स्यादित्याक्षेपः सिद्धान्तिमतेन ।	७३३	४
शाविषाणादिमत्वसाधनापत्त्या नैवामिति पूर्वपक्षिणः स० ७३४	१	
व्यतिरेकिणि दोषान्तरप्रदर्शनम् ।	,	४
अनभिमतप्रसङ्गादपि व्यतिरेक्यनुमानमिति कथनम् ७३५	२	
घटादाविच्छादिव्यतिरेकस्य प्रसिद्धावन्वयित्वेन		
व्यतिरेकिवैयर्थ्यमिति पूर्वपक्षोपसंहारः ।	,	७
विशेषणस्यानिश्चितत्वेऽपि सम्भावितत्वात् साध्या-		
प्रसिद्धिदोषपरिहारपूर्वकमाक्षेपसमाधानम् ।	७३६	८
अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं सन्देहादुपस्थितं तत्र		
च प्रतिकूलतर्कवशात्सामान्यतः प्रमाणाप्रवृत्तियो-		
व्यत्वेऽप्यधृते विशेषजिक्षासाधार्यां व्यतिरेकिणि उप-		
न्यास इति प्रकारान्तरेण तत्समाधानम् ।	७३७	४
अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वरूपसाध्यस्य संशया-		
दनुपस्थितौ कथं सम्भावनापीति शंकानिरासान्तरम् ७३८	१	
सात्मकत्वानुमानमधिकत्याप्रसिद्धविशेषणत्वपरिहा-		
रार्थं यदिवेत्यादिकल्पाश्रयणम् ।	७४१	१
सात्मकपक्षेऽपि व्यतिरेक्यवैयर्थ्योपपादनम् ।	,	४
संशयेन साध्यप्रसिद्धावपि तद्यतिरेकनिश्चयासंभ-		
वात्कथं व्यतिरेकीति शंका, नत्समाधानं च । (प्र०)	,	२१
साध्याप्रसिद्धसमाधानेपि वैषम्यादिदोषसम्भावाद्य-		
तिरेक्यप्रमाणमित्याक्षेपस्तत्समाधानं च । (क०)	७४२	४
सात्मकत्वानुमानप्रयोगः । (प्र०)	७३३	१५
साम्प्रदायिकमतेन जीवच्छारीरपक्षककेवलव्यतिरेक्य		
मुमानप्रयोगोल्लेखः ।	७४४	७
केवलव्यतिरेकिणि आक्षेपः । (प्र०)	,	१३
समाधानम् । (प्र०)	७४५	९
(९०) व्यतिरेकिविशेषपरीक्षाप्रकरण—		
व्यतिरेकिरुपलक्षणस्य भेदव्यवहारयोरनुमापकत्वात्		
अभवाभिप्रायेण व्यतिरेकिविशेषाक्षेपः ।	७४६	१

विषयः ।	पूर्वो	पंच
अव्यापकातिव्यापकधर्ममात्रोपदेशो लक्षणं न त्वनुमा- नमिति पूर्वपक्षोपसंहारः ।	७४८	१
रत्नस्य क्रयादिवद्यवहारयोग्यतानुमानवत्कर्त्त्वयु- थिवीत्युपदेशवद्यवहारयोग्यतानुमानसमये डयति· रेक्यनुमानमित्याशयेन समाधानम् ।	"	३
उपदेशवलादेव डयवहारसिद्धौ किमनुमानेनेत्याक्षेपे प्र- कारान्तरेण समाधिः ।	७४९	१
रूपवस्वावेरेव पूर्थिवीत्वपरिचायकत्वातिंक लक्षणेनेत्या- शङ्खासमाधानम् ।	७५०	२
समानासमानजातीयव्यवच्छेदकस्य लक्षणत्वे प्रमेय- मात्रलक्षणं किमित्याक्षेपे प्रभानुपरया समाधानम् ।	७५१	१
(६१) पदार्थलक्षणप्रकरणे—		
सामान्य (वैधर्म्य) लक्षणं विना विशेषलक्षणासम्भव इत्यनियमेन द्रव्यादिलक्षणोपपादनम् ।	७५२	१
लक्षणात्मकवैधर्म्येषु भावद्रव्ययोर्लक्षणम् ।	"	४
भाव (वैधर्म्य) लक्षणे तिव्यासिप्रदर्शनपूर्वकं निश्चष्टत- वलक्षणकथनम् । (प्र०)	"	१९
गुणाश्रयत्वरूपद्रव्य (वैधर्म्य) लक्षणस्योत्पत्तिक्षणे द्रव्येऽ- व्याप्त्याहुणवद्यत्वाभावविरोधिमत्वलक्षणस्वीकारः । ७५३		१
द्रव्य (वैधर्म्य) लक्षणान्तरकथनम् । (दी०)	"	१२
गुण (वैधर्म्य) लक्षणम् ।	६५४	१
संयोगविभागयोरसमवायिकारणं कर्मेति कर्म (वै- धर्म्य) लक्षणेऽव्यासिनिराकरणम् ।	७५५	१
जातिघटितगुणकर्मलक्षणकथनम् । (दी०)	७५६	५
संयोगस्य संयोग इव विभागेऽसमवायित्वाभावः । (प्र०) ७५७		१७
सामान्यविशेषसमवायानां लक्षणानि (वैधर्म्याणि) ।	७५७	२
(६२) द्रव्यलक्षणप्रकरणे—		
पृथिव्यादिनवद्रव्यवैधर्म्यम् ।	"	३
(६३) गुणलक्षणप्रकरणे—		
अतीन्द्रिये नयनादिग्राहाताया अभावात्मवस्वसामान्य- सेव रूपादिचतुष्प्रयैवधर्म्यमिति वर्णनम् ।	७५९	३

विषयः ।	पृ०	प०
संख्यापरिमाणपूरुषक्तवानां वैधम्यम् ।	"	३
संयोगविभागपरत्वापरत्वानां वैधम्यम् ।	७६०	१
बुद्धि(वैधम्य)लक्षणतद्विभागयोः कथनम् ।	"	३
अविद्याख्यबुद्धिविभागतदलक्षण(वैधम्य)कथनम् ।	७६१	१
संशय(वैधम्य)लक्षणविभागयोर्वर्णनम् ।	"	२
वार्तिकाभिमतसंशयत्रैविद्यभाष्यकाराभिमततत्पञ्चत्वं निराकरणम् ।	"	३
उक्तमतद्वयेऽनुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	७६२	१
उद्बवणविधिकोटित्वादिरूपविशेषण संशयस्य विशेषः		
मङ्गीकुर्वतां वाचस्पतिमिश्राणां मतं, तत्खण्डनं च ।	"	२
कारणव्ययं संशये वैज्ञानिकत्याक्षेपस्य समाधिः ।	७६३	३
वैज्ञानिकारेऽनुभवसिद्धसमानधर्मदर्शनादीर्णाद्यभिचारात्संशयहेतुत्वं न स्यादित्याशङ्का, तत्समाधानं च ।	७६४	१
वैशेषिकमतेऽसाधारणघर्मस्यानव्यवसायजनकत्वात् संश-		
यजनकतेति संशयेसमानधर्मदर्शनमात्रजन्म्यत्वक० (टी०) "	२०	
विपर्ययस्वज्ञानव्यवसायानां (वैधम्य)लक्षणम् ।	७६५	३
(प्रमात्व)स्थापनं च ।	७६६	२
वस्तुस्वरूपानन्यात्मत्वात्मकप्रमात्वपक्षे स्वतःप्राप्ता-		
ण्यापत्त्यादिदोषसंभवात्सत्यानुभवरूपप्रमालक्षणाक्षेपः ।	३	
परानात्मकतया ऽनुभवस्यैव प्रमात्वमिति समाधानम् ।	७६७	३
सिद्धान्तिमते स्वतःप्राप्ताण्यापत्त्यादिदोषवारणम् ।	७६८	१
मतान्तरेणश्वरप्रमाणत्वसंग्रहायान्यथाप्रमाणत्वकथनम् ।	७७१	१
उक्तमतखण्डनम् ।	७७३	१
अधरक्षानुमानमेदेन प्रमाणविभागः ।	"	२
अधरक्षलक्षणतद्विभागयोर्वर्णनम् ।	"	३
स्वार्थपरार्थमेदेन द्विविधानुमानमेदस्तदलक्षणं च ।	७७४	१
अनुमित्यकरणत्वान्यथाः कथमनुमानमित्याशङ्कास गाधिः ।	"	२
प्रतिकार्यवलक्षणकथनम् ।	७७५	१
वादाद्यनाभिभाने हेतुः ।	७७६	२
सुखदुःखेच्छादेष्यत्वानां स्वस्वसामान्यमेव लक्षणम् ।	"	३
गूरुत्वद्वयादित्रयधर्मार्थान्वादानां लक्षणानि ।	७७७	१

विषयः ।	पृ०	पं०
चंद्रम्यान्तरामभिघाने हेतुः ।	७७७	३
(६४) षट्पदार्थसाधम्यक्षेपग्रकरण—		
साधम्यवर्णनारम्भे हेतुप्रदर्शनम् ।	७७८	१
अभावोऽस्तीति प्रयोगदर्शनेनाभावेषि गतत्वात् षण्णा-		
मस्तिष्वमभिघेयत्वं च साधम्यमिति भाष्यस्याक्षेपः । „	२	
भावत्वादिविशिष्टस्य तस्यासिद्ध्या निराकरणम् । ७७९	१	
अभावशयावृत्तत्वादिरूपस्यास्तित्वस्याननुगतत्वादिदो-		
षग्रस्तत्वादसम्भवप्रदर्शनम् ।	„	३
अतिदेशेनाभिघेयत्वादीनामाक्षेपग्रदर्शनम् ।	७८२	४
अभिघेयत्वादीत्यत्रादिरूपप्राकृकथनम् ।	„	५
ज्ञेयत्वस्य ज्ञानसम्बन्धादिरूपस्य ज्ञाने पवाभावात् न		
साधम्यसम्भव इत्याक्षेपः ।	„	६
आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति भाष्यक्षेपायान्य-		
समवायित्वादिरूपाश्रितत्वस्य खण्डनम् ।	७८३	३
द्रव्यादीनां त्रयाणामेवाद्विज्ञनकत्वमिति भाष्याक्षेपः । ७८४	३	
इदं सामान्यमिदं सामान्यमितिप्रतीत्य जात्यादित्रय-		
स्यासामान्यवत्वमिति साधम्यस्याक्षेपः ।	७८५	३
पृथिव्युदकदहनपवनमनसामनेकत्वापरजातिमत्वरूपसा-		
धम्ये आक्षेपः ।	„	५
मूर्तीनां क्रियावत्वमूर्तीत्वपरापरत्वादिरूपसाधम्यक्षेपः । ७८६	१	
पृथिव्यादिपञ्चभूतानां भूतत्वेन्द्रियप्रकृतित्वबाह्यकैके-		
न्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्वरूपसाधम्यक्षेपः ।	„	४
दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्वं सर्वोत्पत्तिमन्त्रिमित्तकारण-		
त्वं चेति साधम्ये आक्षेपः ।	७८७	५
उपाधिभिरेव निर्वाहे कि कालदिग्यामित्याक्षेपः । „	६	
उक्तरीत्याऽस्तमापि न सिद्ध्येदिति प्रतिबन्दीसमाधिः । ७८८	१	
नवानां परमाणसख्यावत्वरूपसाधम्यस्याक्षेपः । ७९०	१	
वेगादिषु संस्कारत्वजातौ प्रमाणाभाव इति आक्षेपः । „	३	
जात्यभावेषि त्रिषु संस्कारपदवाच्यत्वोपपत्तिकथनम् । „	५	
त्रिषु सजातीयोत्पादकत्वनियमाभावादिपि संस्कार-		
त्वासिद्धिरिति वर्णनम् ।	७९१	१

विषयः ।		पृष्ठ
अद्वैतवं च संस्कारत्ववज्जातिः स्यादित्याक्षेपः ।	७९२	१
अद्वैतवज्जातिसाधकानुमानखण्डनम् ।	„	२
शब्दादावेकत्वज्जातिः स्यादित्याक्षेपः ।	„	३
रूपादीनामेव विशेषगुणत्वमित्यस्यातिव्याप्त्याऽक्षेपः ।	७९३	१
सुखस्य सजातीयारभकत्वे आक्षेपः ।	„	३
उच्छेतरस्पर्शस्य सजातीयमात्रारभकत्वाक्षेपः ।	„	४
अद्वैतं निमित्तकारणमात्रामित्यस्याक्षेपः ।	„	„
(६५) षड्पदार्थसाधम्यसमाधानप्रकरणे —		
उक्ताक्षेपाणां खण्डनाय प्रथमं सत्त्वसम्बन्धबुद्धिरूपा-		
स्तित्वस्य समर्थनम् ।	७९४	२
निष्कृष्टभावत्वलक्षणम् । (दी०)	७९६	५
अस्तीतिबुद्धेरप्यास्तिबुद्धेविषयत्वमनवस्थापरिहारश्च ।	„	१
उपधायकशानव्यक्तिनामननुगमात्कथमनुगतं व्यत्व		
मिति पूर्वपक्षस्य समाधानम् ।	७९७	३
आश्रितत्वरूपसाधम्योपादनम् ।	७९८	१
द्रव्यादित्रये धर्माधर्मकर्तृत्वरूपसाधम्योपादनम् ।	७९९	१
व्यक्तिनामेव धर्माद्वज्ञकत्वे जातीनान्तत्रोपयोगः ।	„	२
सामान्यादित्रयाणां नित्यसामान्यत्वोपादनम् ।	८००	२
जातित्वस्य जातित्वे दूषणकथनम् ।	८०१	१
सत्त्वायां जातिप्रत्ययस्यौपाधिकत्वकथनम् ।	„	३
सामान्यद्रव्यनिबन्धनमेव सामान्यत्वस्य सामान्यत्वं		
स्यादित्याशङ्कासमाधानम् ।	८०२	२
मनसि मनस्त्वरूपापरजातिसाधनम् ।	„	५
अणुत्वेनात्मसंयोगित्वेन वा तदविद्धिवतां किं मन-		
स्त्वेनत्याशङ्कासमाधानम् ।	८०३	२
मनसि वेगसाधनम् ।		
मनसि स्पर्शोऽपि स्यादित्याक्षेपवादिमतखण्डनम् ।	८०४	३
मनसः स्पर्शवत्वे कार्यद्रव्यारभकत्वाद्युगपञ्चानोत्प-		
त्तिरित्येकदेशिमतसमाधानम्य खण्डनम् ।	८०५	१
गगनादावशिङ्कृतपरत्वापरत्वयोर्निरासः ।	„	२
बाह्यनिद्रयग्राहातीर्यावशेषगुणनिबन्धनत्वात् भूतत्वं		
स्य सामान्यत्वनिराकरणम् ।	„	१

विषयः ।	पृ०	पं०
तुल्यगुच्छा गुणत्वापलापनिराकरणम् ।	८०६	१
असत्यपि प्रमाणे भूतत्वस्य जातित्वे जातिसाङ्क्यर्पणिः ।,,		२
किंशुकपुष्पादिकार्यस्व वसन्ताद्यगुप्तत्वे: कुडुपादेशविशेषज्ञत्वाच्च दिक्कालयोः सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वम् ।,,		४
दिक्कालयोः सर्वकार्यनिमित्तत्वसर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वम् ।		
त्वसाधकानुमानम् ।	८०७	२
गगने महत्वैकत्वसाधकानुमानकथनम् ।	"	६
स्वकारणसजातीयकार्यजनकत्वस्य सामान्यनियतत्वेन संस्कारत्वजातिसाधनम् ।	८०८	२
वस्तुस्वमावस्य जनकजातीयजनकत्वेनैव निर्वाहे किं संस्कारत्वजात्येत्याक्षेपस्तसमाधानं च ।	८०९	२
परापरभावानुपपत्त्या बाधात् वीजशब्दकर्मशानसाधा- रणैकजात्यमावस्वत्संस्कारत्वमध्येका जातिर्न स्थादि- त्याशङ्कासमाधानम् ।	८१०	१
वेगादीनामैकजात्ये तज्जन्यज्ञानयोरप्यैक्यं स्थादित्या- क्षेपस्य समाधिः ।	८११	१
संस्कारत्वस्योपाधित्ववर्णनम् ।	८१२	१
उपाधित्वपक्षेऽपि सुत्रकारोक्तविभागोपपादनम् ।	"	२
शानत्वे जातित्वव्यवस्थापनम् ।	"	३
इच्छादौ साविषयकत्वव्यवहारोपपादनम् । (प्र०)	"	१७
संस्कारत्वतुल्यन्यायेनाशाङ्कितस्याद्युत्वसामान्यस्याद्- षुकारणानुगतबुद्ध्युपाधिनिबन्धनत्वात् परिहारः ।	८१४	१
शब्दे आक्षिसैकत्वसंख्यानिराकरणार्थं प्रतिकूलतर्कः ।	८१५	१
रूपादीनामेव विशेषगुणवत्वे शास्त्रीयरूढिपरिभाषा- याः प्रमाणत्वाचान्यत्र तद्वत्वमिति प्रतिपादनम् ।	"	४
शीतस्पर्शप्रबुद्धाद्यात्मिकवायुसंयोगस्य कम्पनिदान- त्वाच्छीतस्पर्शो विजातीयस्थापि जनक इत्याक्षेपस्य खण्डनम् ।	८१६	३
अत्रार्थं चरकाचार्यसम्मनिप्रदर्शनन् ।	"	५
सुखदुःखे प्रत्यसमवायित्वमद्युत्स्य स्थादित्याक्षेपसमाधिः ।	८१७	१
कार्यकार्यसमवेतत्वरूपासमवायिलक्षणस्याद्येऽतिव्या- स्तिवारणम् ।	"	२

विषयः ।	पृ०	पं०
अनुपाधित्वस्याप्रतिबन्धत्वादन्वयी हेतुरेव नास्ति तत् कथमुक्तसाधर्म्यद्यवस्थापनमित्याशङ्का ।	८१८	६
केवलान्वयिसाऽध्ये साधनवति साध्यायोगद्यवच्छेदा· र्थन्तस्यावद्यकरेति समाधानम् ।	८१९	२
शशविषाणादौ प्रमेयत्वादिव्यतिरेकस्य वाच्यत्वात्कुतः केवलान्वयित्वमित्याक्षेपस्य समाधानम् ।	८२०	१
साध्याभाववस्थरूपविपक्षत्वान्तर्गतयतिक्ञित्साध्याभावव· स्वस्य केवलान्वयित्यपि सत्यात्कर्थं केवलान्वयत्या· क्षेपनिराकरणार्थं निष्कृष्टकेवलान्वयिलक्षणम् । (प्र०) ,	१३	
विपक्षस्य कविपतस्तेऽपि विशेषो वाच्य इत्यादावन्वयि· त्वद्यवस्थापनम् ।	"	२
साधर्म्यनिरूपणान्ते प्रक्रियाप्रकरणारम्भे आत्मतत्त्वाः· नकृपंप्रयोजनकथनम् ।	८२१	३

(६६) द्रव्यप्र० द्यणुकसिद्धिप्रकरण—

अणुरूपां द्यणुकं तत्पृथिव्येन जायत इति क्रमिकोत्पत्ती मात्रप्रदर्शनपूर्वकन्तप्रक्रियासाधनम् ।	८२२	३
अणुसंख्यैव द्यणुके महत्वमारभतां द्वितीयमिव द्यणु· कामित्याशङ्का ।	"	६
एवंसति घटस्याद्यणुसङ्गातारब्धत्वप्रसङ्गेन मरणस्याह· श्यत्वापत्तिरित्याशयेन समाधानम् ।	"	७
तत्र विपक्षे वाचककथनम् ।	८२३	१
द्यणुकसिद्धिप्रदर्शनपूर्वकमाचार्यसम्मत्या द्यणुकस्य परमाणुपादानकत्वनिराकरणम् ।	"	२
अवयवद्यायारम्भसिद्धावपि परमाणुभ्यामारम्भो न सि· द्ध्यतीति कर्थं द्यणुकसिद्धिरिति पूर्वपक्षाक्षेपः ।	"	५
महत्कार्यं कार्यद्रव्यारभ्यमेवेति द्यासत्था द्यणुकस्य कार्यद्रव्योपादानत्वमपि स्यादित्याक्षेपः ।	८२४	१
एवं सति द्यणुकस्य महत्वपादानकत्वप्रसङ्ग इति प्रति· चन्द्र्या पूर्वपक्षिसमाधानम् ।	"	२
साध्यस्यापकर्त्त्राहकृत्तर्काभावान्तोकप्रतिबन्धिरित्य· भिप्रायेण सिद्धान्तिसमाधानम् ।	८२५	५

विषयः ।	पृ०	पं०
द्युगुकसाधकोपष्टमभकव्याप्यन्तरप्रदर्शनम् ।	८२५	६
कार्यस्य इश्योपादानकत्वे इन्द्रियासिद्धिप्रसङ्गापादनम् । ८२७	१	
आरभ्यारभ्यकवादाश्रयेण इश्योपादानकमेव कार्यं		
मित्यस्य खण्डनम् ।	"	३
(६७) पाकजपक्रियाप्रकरणे—		
उक्तप्रयोजनेनैव पाकजपक्रियाप्रस्तावः ।	८२९	३
प्रत्यमध्याऽनुमानेन चामपक्वावयविनोरेकत्वात्कथं प-		
क्षटे रूपादीनां कारणगुणपूर्वकतेति प्रश्नः ।	"	"
घटनाशं विनाश्यन्तःपाकसम्भवादृद्व्यविरोधिकर्मो-		
त्पत्तौ मानाभावाच्च न द्रव्यनाश इति प्रतिपादनम् । ८३०	१	
परमाणुक्रियायां सत्यामपि अवयवविभागाभावात्कथं		
घटनाश इत्यभिप्रायेण विभागाजनकत्वेषि न कर्मत्वं		
द्याघात इति समर्थनम् ।	"	३
संयोगमात्रस्य कर्मजनकत्वात्परमाणौ कर्मेव नेति कथनम् ।	५	
कारणरूपादिकं विनापि कार्ये रूपाद्युत्पात्तिप्रतिपादनम् । ८३१	१	
पंलिपाकपक्षानुपत्तिप्रदर्शनद्वारा पाकजा एव रूपादयो		
न कारणगुणपूर्वका इति पूर्वपक्षोपासंहारः ।	"	५
पिठरपाकसाधकहेतुनामैकास्तिकत्वप्रदर्शनपूर्वकमुक्त-		
वैपक्षसमाधानम् ।	"	६
विहृदधर्माद्यासदर्शनात्प्रत्यभिज्ञाया अग्रामाण्यकथनम् । ८३२	१	
काठिन्यात्मकस्पर्शविशेष एवाभिसंयोगाज्ञायते एकस्मि-		
नेवावयविनि इत्याक्षेपसमाधानम् ।	"	२
द्रव्यारम्भकसंयोगनाशकियार्थं प्रत्यक्षनुमानप्रमाणक० ।	४	
आश्रयनाशादेव रूपनाश इत्यत्रानुमानप्रयोगः । (क०) "	१८	
पुनरन्यस्मादभिसंयोगाद्रक्तादीनामुत्पत्तिरिति भाष्य-		
स्थाक्षेपः ।	८३३	१
एकस्यैवोत्पादकत्वे विनाशकत्वे चोत्पादविनाशयोर्योग-		
पद्यापत्तिवारणम् ।	"	२
प्रकारान्तरेणोकापत्तिवारणे हेतुः ।	"	३
विवरत्कत्वजनकत्वोपाधिकृतस्यैव भेदस्य व्यवहारादेक-		
स्मिन्द्यताव्यवहार औपचारिक इति व्योमशिवाचार्य-		
मतेनाक्षेपसमाधिप्रदर्शनम् ।	८३४	१

विषयः ।	पृष्ठ	पंच
स्वमतेनोक्ताक्षेपसमाधानम् ।	८३४	२
तत्र क्षणप्रक्रियासूचनम् । (क०)	८३५	५
अयणुकनाशस्यासमवायिनाशनाश्यत्वात्कर्थं द्युषुकना- शानन्तरं अयणुकनाश इति पूर्वप्रक्रियासिद्धिरित्याक्षेपः ।,, असमवायिकारणनाशनैव सर्वत्र कार्यनाश इति निय-		१
माभावाचत्र समवायिनाशनैव तन्नाश इति समाधानम् ।,,		२
कार्यनाशस्यैवमनियतहेतुकत्वेषि न क्षतिरित्यत्र दृष्टान्तः । ८३६		२
(६८) द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रक्रियाप्रकरणे—		
गुणस्य निमित्तनाशनाश्यत्वाभिप्रायेण द्वित्वाद्युत्पत्ति- प्रक्रियायामाक्षेपः ।	८३७	१
द्वित्वादेनिमित्तनाश्यत्वाभावसाधकानुमानम् । (क०) „		८
उक्तानुमानहेतोर्वाधोन्नीतोपाधिमत्वेन दुष्टत्वप्रदर्शनद्वा- राऽक्षेपसमाधिः ।	८३८	८
द्वित्वस्यापेक्षाद्युद्धिजन्यत्वसाधनद्वारा द्रव्यधियोऽपेक्षा- द्युद्धित्वनिरासः ।	८३९	१
नानैकत्वनिर्विकल्पकज्ञानस्य द्वित्वादिजनकत्वनिरासपू- र्वकमकैकत्वविशिष्टद्रव्यार्थ्यस्तथात्वकथनम् । „		२
अविकल्पकज्ञानस्य संस्कारजनकत्वनिषेधः ।	८४०	२
द्वे द्रव्ये इति ज्ञानकाले द्वित्वनाशस्वीकारे तज्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वापत्त्या नोपेक्षाद्युद्धिनाशनाश्यं द्वित्वमित्याक्षेपः ८४१		२
उक्तोक्षेपसमाधानम् । „		४
अतीतेषि संख्योत्पत्तिरिति कन्दलीकारमतखण्डनम् । ८४२		५
(६९) परिमाणप्रक्रियाप्रकरणे—		
पारिमाणडल्यादणुपरिमाणस्य द्यगुकपरिमाणाजन- कत्वेषि तत्परिमाणं अयणुकपरिमाणजनकमस्तिवत्याक्षेपः ।,,		६
परिमाणस्य विजातीयात्मप्रतियोगिप्रकर्षजनतविरोधा- न्नैवमित्याशयेन समाधानम् ।	८४३	१
परिमाणस्य स्वसजातीयारम्भकत्वे हृस्वेन महदारम्भो न स्वादित्याशङ्कासमाधानम् । „		३
संख्याया अष्टि स्वाश्रयप्रकृष्टपरिमाणजनकत्वनियमा त्वकर्थं असरेणौ महत्वारम्भकत्वमित्याशङ्का, तत्समा- धानं च । „		५

विषयानुक्रमणिका ।

४७

विषयः ।		प०	५०
आपादिते संख्यापरिमाणयोस्तुत्ये परिमाणनारम्भकत्वे विनिगमकप्रदर्शनेनापादननिरासः ।	४४४	१	
चतुर्विधमपि जन्यपरिमाणं संख्यापरिमाणप्रचययोनीति भाष्यस्याक्षेपः ।	४४५	३	
उक्ताक्षेपसमाधानम् ।	४४६	२	
तूलाद्यवयविनामनारम्भात्प्रचये परिमाणकारणत्वाक्षेपः ॥ धारणाकर्षणरूपावयविलक्षणस्य तूलापण्डे सत्त्वाङ्गैव-		४	
मित्याशयेन समाधानम् ।		६	

(७०) द्विपृथक्त्वप्रक्रियाप्रकरणे—

द्विपृथक्त्वे 'हमौ द्वौ पृथग्मिति प्रमाणबुद्धेरसम्भवान्न द्विपृथक्त्वादीत्यभिप्रायेणाक्षेपः ।	४४७	४	
द्विपृथक्त्वकृपापरसामान्यनिराकरणम् ।	"	१०	
उभयैकत्वैकपृथक्त्वसमुदायालम्बव्यानादुभयोत्पत्त्या द्विपृथक्त्वादिसिद्धिरिति समाधानम् ।	४४८	१	

(७१) संयोगप्रक्रियाप्रकरणे—

एकत्वेनार्थवसायात् उभयकर्मजसंयोगो नास्तीत्यभि- प्रायेणाक्षेपः ।	"	३	
आत्माऽकाशसंयुक्तो द्रव्यत्वादित्यनुमानेनाजसंयोग- सिद्ध्या तत्त्रैविद्यव्याधातार्यामजसंयोगानुपप-			
स्या समवार्यादिमेदेन च समाधानम् ।	"	५	
अवयवावयविभावाभावरूपयुतसिद्धिपण्डनम् ।	४४९	२	

(७२) विभागप्रक्रियाप्रकरणे—

संयोगविनाशानुपपत्त्या संयोगाभाव एव विभाग इत्याक्षेपस्य समाधानम् ।	"	६	
कर्मणः संयागविनाशस्य च तत्त्वाशेतुत्वेऽनुपपत्तिः ।	४५०	३	
स्फुटदेणुशब्दाच्च विभागसाधनम् ।	४५१	३	
उक्तशब्दे संयोगाभिघातवादविनिं निमित्तत्वासम्ब- नेन परिशेषांद्विभागज्ञत्वसाधनं सोदाहरणम् ।	"	५	
वंशविभागप्रक्रियोक्तक्रमकल्पनायामाक्षेपः ।	४५२	२	
कर्माचान्तरवैचित्र्यानुपलब्ध्या युगपदेकक्रिया विरो- ध्यविरोधिविभागज्ञनक्त्वासम्भवाभिप्रायेण समाधिः ।	४५३	२	

विषयः ।		पृ०	पं०
यांहरा धर्मविभागजनकं न तदविरोधिविभागजनकमि-			
ति इव सः विरोधिविभागार्जनानुकूलकर्मवैचित्रयनिवृ-			
त्ति न पापाधिनिरासः ।	८५४	१	
तुल्ययुक्त्याऽजनकसंयोगोत्पादककर्मणो जनकसंयोगो-			
त्पादकन्वानङ्गीकारे आपत्तिप्रदर्शनम् ।	८५५	१	
इष्टापत्त्याऽपांत्तिनिरासः ।	८५६	१	
विभागश्चैकर्महेतुत्वे तस्य द्रव्यविरोधित्वानुपपत्ति-			
रिति मनन्तत्खण्डनं च ।	"	३	
कमजकमप्रसत्त्वा भूषणमतेन विभागजविभागक्षेपः ।	"	८	
एकदेशसंयोगविभागाभ्यां देवदत्ते संयुक्तविभक्तबुद्धे-			
रिवाङ्गुलिकर्मणा देवदत्तश्वलतीति प्रतीतेरभावान्नो-			
कापात्तिरिति तन्मतखण्डनम् ।	८५७	१	
क्रियाया एव सर्वत्र विभागारम्भकात्वमस्त्वत्याक्षेप-			
स्य समाधानम् ।	"	६	
(७३) परत्वापरत्वप्रक्रियाप्रकरण—			
द्विपरत्वमपि द्विपृथक्त्ववद्गुणान्तरमित्याशंकासमाधिः ।	८५८	४	
सिद्धान्तिमते द्विपरत्वाङ्गीकारेऽपि न क्षतिरिति समा-			
धानान्तरम् ।	८५९	२	
(७४) ज्ञातताप्रक्रियाप्रकरण—			
भट्टाभिमतज्ञाताप्रतिक्षेपः ।	८६०	१	
ज्ञाततानङ्गीकारे कथं यदस्य ज्ञानमित्याक्षेपस्तत्समाधत्नश्च	"	३	
घटकर्मत्वान्यथानुपत्त्या ज्ञाततासाधनखण्डनम् ।	८६१	३	
ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वाभावादपि न ज्ञातताकल्पनसम्बव			
इति प्रतिपादनम् ।	"	६	
(७५) संस्कारग्रक्रियाप्रकरण—			
कर्मवदुत्तरसंयोगविरोधित्वाद्वेग आपतनाशैक			
इत्याक्षेपः	८६२	४	
अवाधिनप्रत्यमिज्ञानसिद्धत्वादेक एवेत्याशयेन स-			
माधानम् ।	८६३	१	
अन्योपसंहारः ।	८६४	२	
पैदाकार्कर्तुवशपरिचयः ।	"	६	

शुद्धिपत्रम् ।

		पं.
अशुद्धिः	शुद्धिः	५.
पुत्रः प्री	पुत्रप्री	१
पष्ठूष	षष्ठ्य	" १०
घवेश्वं	घवेश्वं	२ ३१
स्तत्	स्तम्	५ १२
न्यादिलक्षण	न्यादिलक्षण	८ ६
तिभावः	दितिभावः	" १६
तज्ज्ञानं	तज्ज्ञानं	" ३१
धत्वनेति	धत्वनेति	१८ १३
भावदिति	भावदिति	१९ १६
नीलस्वास्थ	नीलरूपवस्वास्थ	२० १६
षट्पदार्थाः । विधर्मे	षट्पदार्थविधर्मे	२१ १
स्तु वैशिष्ट्ये	स्तु वैशिष्ट्यवैशिष्ट्ये	२४ २०
पुरुष	पुरुष	२५ २०
व्यङ्गस्वात्	व्यङ्गयत्वात्	२६ ८
त्व सिद्धा	त्वे सिद्धा	" " ११
तज्ज्ञानं	तज्ज्ञानं	" २०
तज्ज्ञाने	तज्ज्ञाने	" " "
साहृद्यं	साहृद्यं	२५ ८
षडभवा	षडभवा	३० १५
बुद्धुत्पत्तौ	बुद्धुत्पत्तौ	३२ १०
पञ्चकं	पञ्चकं	" १६
द्यन्योन्यो	द्यन्योन्या	" २७
नत्वेवं	नन्वेवं	३५ २७
विनिमग	विनिमग	३६ २५
नीलरूपस्त्व	नीलरूपस्त्व	३७ ६
अनेनदि	अनेन हि	४० ५८
विनात्यन्योन्या	विनेत्यन्योन्या	४४ १५
नन्वेवं	नन्वेवं	४८ २८
सम्बन्धवदिति	इत्सम्बन्धेति	४९ ८
कांशेना	कारिकांशेना	" ६
वैकल्पा	वैकल्पा	" ६
संयोग	संयोग	" ११

अभ्युदिः	शुद्धिः	पृ.	पं.
सामग्रथ	सामग्रथ	५६	८
नवस्या	मानवस्या	„	९
स्यन्दा	स्पन्दा	५९	१४
विरोधि	विरोधि	६४	६
न्थे नैर	न्थनैर्	६९	२५
भावस्या	अभावस्या	७७	१२
बहिर्भाव	बहिर्भाव	७८	८
भावेन षड्व	भावे न षड्व	९४	४
द्रव्याणीति	द्रव्याणीति	१०७	८
रीक्षकाणां	रीक्षकाणां	„	१२
तन्मात्र	तन्मात्र	१०८	१५
स्त्येवेति	स्त्येवेति	„	३०
मण्यादौ	मण्यादौ	११३	१३
तेनैविद्य	तेनैविद्य	११८	१६
स्यत्यर्थः	स्यत्यर्थः	१२६	२३
चल्लेन	चल्लेन	„	२७
पदेनेव	पदेनैव	१३५	२६
लभ्यते	लभ्यते	१३७	६
च स्फटिकादा	च न स्फटिकादा	१३८	११
नभ्युपगमे	नभ्युपगमे	१४३	९
आवश्यवानां	आवश्यवानां	„	१८
घीपते	घीयते	१५४	१३
किं चेति	किं चोति	१६६	१६
मपि	मपि	१६८	८
नादभूत	नोदभूत	„	३
तत्याद्य	तेत्याद्य	„	२५
तेन शणु	तेन न शणु	„	२८
न्दियं	न्दियं	१७३	९
परन्त्वतिभवा	परन्त्वाभेभवा	१७७	१०
नुद्वन	नुद्वन	१७८	८
वैधर्म्या	वैधर्म्या	१८२	२३
पपाद्यति	पपाद्यति	२१२	१०

शुद्धिपत्रम् ।

३

	पु.	पं.
अशुद्धिः	२०३	१५
वायुत्वदि	२०६	२९
विनिगकं	२०८	२८
जीव्यास्तिः	२११	१४
मनस्त्वदि	२१२	२७
यद्रूप्ये	"	२९
सिद्धर्थ्ये	२१३	२६
भूमी	२१४	१६
नत्वाग	२२३	१९
देवीति	२२७	१७
ब्राह्मणोपि	२२८	२८
साधनेमे	२३८	२१
रो द्रव्या	२३९	६
बीहवाधी	२४०	६
योगोपपास्थि	"	११
पक्षता	"	१५
कालीश	"	२६
यार्तु	२६२	७
तरमभावः	२६३	१२
श्चणुकव्य	२७९	१९
यत्सिद्ध	२८१	११
पलणं	२८३	१४
स्पन्दः	२९०	६
मुमाधिः	२९२	७
धर्मणा	३०१	१२
तद्रोदति	३०८	१२
मवच्छेद	३१०	२५
मागत्योकम्	३१३	९
द्रव्याणि	"	११
"	३२८	१३
स्पर्शत्व	"	२५
येन	३३०	१३
भेदसि		

शुद्धिः	पु.	पं.
त्वं स्यात्	३३१	७
कारण	३३४	२२
प्यदृष्ट	३३८	२४
त्मनःसंयो	३३९	८
हाजङ्गा	३४०	९
नैष इत्याह	३४८	१३
स्यात्	३४९	१
वैशेषिकाणां	३५०	९
तर्माति	३५२	१२
महद्य	३५९	१३
गोचरबहुत्व	३६४	१
एव तावन्ति	३७५	८
समध्या	„	११
सन्ध्यन्ध	„	१५
येष	४०९	८
कोट्युप	४१३	३
तिपिछम	४६२	२१
ह्यभेदपक्षे	४६६	१९
आकाशमु	४७८	१३
माणव चा	„	१८
साधनव्या	४७९	३
रेतदव्याप	५०२	१२
प्रसङ्गासङ्गत्या	५१३	२८
ननु	५१६	८
शङ्कानि	५१७	८
स्थनास्था	५१८	८
यावस्व	५२२	६
पमानस्था	५३३	१९
घटनास्तिता	५६०	९
पटनास्तिता	„	१०
विशेषस्य	८०६	१
माश्रयं नि	८२७	८

July.

1927

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 355

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता

श्रीभगीरथटककृतविवृतिभनाथेन श्रीवर्धमानांपाद्यायकृन्
प्रकाशेन समुद्भासिना

श्रीवाङ्मुखर्गश्रवितकण्ठाभरणेन च समन्विन।

काशीहिन्दुविश्वविद्यालयस्यापकेन

पण्डितश्रीहरिहरशास्त्रिणा

टिष्ट्यादिसः सम्पादिता ।

NYĀYA LILĀVATI

BY

VALLABHĀCHĀRYYA

With the commentaries of Vardhauanopādhyāya,
Shankura Miśra and Bhagīratha Thakkura.

Edited by Pt. Harihara Sāstri,
Lecturer, Benares Hindu University.

FASCICULUS I-1

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1927.

Agents:

- 1 **Luzac & co, Booksellers,
LONDON.**
- 2 **Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.**
- 3 **The Oriental Book Supplying Agency,
POONA.**

निवेदनम्

—४३—

श्रीकण्ठालिष्टतनुर्हृतवलिदानविजृभमानशीः ।
 कौमारजन्महेतुगौरी वा शौरिरस्तु भव्याय ॥ १ ॥
 लङ्केशपूज्यचरणं सुकुन्दवलभमुमासमायुक्तम् ।
 शशिखण्डशोभिशिरसं परमेशमनादिमीडेऽहम् ॥ २ ॥
 संस्कृतपाठागारे काशीस्थे राजकीये ये ।
 विद्यावदातचरिताः प्रभुपदमध्यास्य राजन्ते ॥ ३ ॥
 मित्रवरैस्तैः श्रीमद्भूगोपीनाथकविराज इत्याग्न्यैः ।
 प्रोत्साहितोऽहमासं लीलावत्याः प्रकाशकार्येऽस्मिन् ॥ ४ ॥
 तैरेव सुद्रष्णार्थं ग्रन्थागाराददायि टीकाभिः ।
 आदर्शमूलपुस्ती कृपया जीर्णापि संशुद्धा ॥ ५ ॥
 श्रीराजेश्वरशास्त्री 'तरङ्गिणी'पूरणेन विस्त्यातः ।
 पुस्तकमेकं विवृतेर्भागीरथ्या ददाति स्म ॥ ६ ॥
 किन्तु द्वावपि विवृतिग्रन्थौ नितरामशुद्धिभिर्ग्रस्तौ ।
 कचिदपि लिपिरवलुसा पत्राणां कीटदष्टत्वात् ॥ ७ ॥
 तदपि परस्परयोगात् कथमपि निर्णीय पाठमायासैः ।
 सविष्वे बुधवृन्दानां प्रकाश्यतेऽयं सुसन्दर्भः ॥ ८ ॥
 श्रीमद्भामाचरणन्यायाचार्यैः प्रसिद्धविद्वद्भिः ।
 सुगृहीतनामधेयैः श्रीशङ्करतर्करत्नैश्च ॥ ९ ॥
 पाठविनिर्णयकर्मणेनेकवारं व्यधायि साहाय्यम् ।
 आवश्यककार्याणि स्वानि जहाद्विर्मयि स्नेहात् ॥ १० ॥
 सर्वेष्वेषु मनीषिष्वादिमखण्डप्रकाशकालेऽस्मिन् ।
 हार्दिककृतज्ञताया निवेदनेनोद्घामि सन्तोषम् ॥ ११ ॥

संस्कृतपुस्तकमालाप्रचारकर्मब्रतैकनिष्ठो यः ।
जनयति ब्रुधजनाचिते नित्यं नवनवमुदास्वादम् ॥ १२ ॥
परिशेषे चास्माकं विलसतु तस्मिन् शुभाशिषां राशि: ।
श्रीलजयकृष्णदासे श्रेष्ठिकवर्ये ससोदर्ये ॥ १३ ॥
शारीरास्वास्थयान्मे सुतरां मनसोऽपि चञ्चलत्वेन ।
त्रुट्योऽनेका जाताः क्षम्यन्तां साधुभिः क्षमासारैः ॥ १४ ॥
यस्य कटाक्षक्षेपाद् भवन्ति लोके समस्तकार्याणि ।
कृपया तस्य पुरारनिर्विश्वं पूर्यतां ग्रन्थः ॥ १५ ॥
राखालदासनाम्नो गौतममूर्तेगुरोः पदाभ्योजम् ।
संसेव्य लङ्घविद्यो हरिहरशास्त्री निवेदयति ॥ १६ ॥
वसुवेदनागचन्द्र (१८४८) प्रमाणशाके पिनाकभृतपुर्याम् ।
श्रीहिन्दुविश्वविद्यासद्गनि शुक्लाष्टमीदिने पौषे ॥ १७ ॥ *



* मुलकृतामपि दीक्षाप्रणेतृवृन्दस्य कालादिः ।
विदुषां विचारणार्थं पश्चिमस्तपदे निरूप्येत ॥

बङ्गभाचार्यकृता न्यायलीलावती

१४७

नाथः सुजत्यवति यो जगदेकपुत्रः

शङ्करमिश्रकृत—न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पितुव्याख्यां कृत्वा मनसि भवनाथस्य कृतिनो

वयं लीलावत्याः प्रथयितुमिहोक्ति व्यवसिताः ।

तदेतस्मिन् कर्मण्यतिगुहणि गौरीपरिवृद्धे

द्वादा भक्तिः शक्तिं जनयतु यथा स्याम निषुणाः ॥

कर्त्तव्यविघ्ननिराचिकीर्षया कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति—
नाथ इति । तस्मै पुरुषोत्तमाय नमः । पुरुषोत्तम इति निर्दीरणपष्टव-

बर्द्धमानोपाध्यायकृत—न्यायलीलावतीप्रकाशः

एकत्र शूलमपरत्र विसप्रसूनमन्यत्र कृत्तिरितरत्र च पीतवासः ।
तत्पातु वर्ष्मे शशलक्ष्मकलाकिरीटनिष्पिण्टकैटभहृदोर्मम वाञ्छितानि ।

न्यायाम्भोजपतङ्गाय मीमांसापारदश्वने ।

गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेऽत्रभवते नमः ॥ २ ॥

विशिष्टशिष्टाचारानुमितकर्त्तव्यताकं विघ्नविद्यातकं मङ्गलं नम-
स्कारं निबध्नाति—नाथ इति । यद्यपि पुरुषाणामुत्तम इत्यत्र न निर्धा-

भगीरथठक्कुरकृता—न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः ।

सद्योदलितदैत्येऽद्वद्वद्यदिवक्षया ।

विस्फारितं दिक्षु चक्षुन्नार्दसिंहं नमाम्यहम् ॥ १ ॥

आसेविता गुणवतापि निगूढभावा लीलावती गुणवती न सुदं तनोति ।
एतत्प्रकाशविवृतिच्छलतस्तदस्या भावं भगीरथसुधीः सरलीकरोति ।

ग्रन्थारम्भे विघ्नविद्याताय कृतं मङ्गलं तत्र शिष्याणां शिष्टा-
चारविषयत्वरूपलिङ्गशानाय निबध्नाति—एकत्रेति । यत्रेत्यध्याहारः ।
वर्धमेत्येकवचनेनाग्रे द्विवचनेन च हरिहरात्मकशरीरलाभः ।

अप्रामाणिकत्वानिरर्थकत्वशङ्कापरीहाराय प्रमाद्यमाचरणं फलं च
मङ्गलस्य दर्शयति—विशिष्टेति । यथोत्तिः । यद्यपि पुरुषोत्तमपदस्य योगार्था-
नपेक्षसुद्धिस्त्रीकोर समासविकल्पोयमसङ्गतः तथापि योगार्थस्याभा-

प्रीत्या ततः परमनिर्वृतिमादधाति ।
तस्मै नमः सहजदीर्घकृपानुबन्ध-
लब्धत्रितत्त्वतनवे पुरुषोत्तमाय ॥ १ ॥

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

भावात् समाप्तः जातिगुणक्रियाभिरेकदेशपृथक्करणस्य निर्झारण-
स्याविवक्षितत्वात् । निर्झारणाविवक्षायामेव सप्तमीतत्पुरुषो वा । उत्तमत्वमेव पुरुषत्वेन विशेषणीयमेवेति कर्मधारयो वा । यस्मात्
क्षरमतीतोऽहमित्यादिगीतापद्यं पञ्चमीतत्पुरुषव्यवस्थापकत्वेनोक्त-
मनादेयं तदर्थासमपक्तवात् । अनेन हेतुनाऽहं पुरुषोत्तमोस्मी-
त्येतावन्मात्रस्य तदर्थत्वात् । यः कार्यजातरूपं जगत् सृजति सृष्टा
चावति परिपालयति । एकस्मिन् पुत्रे या प्रीतिस्तयाऽवतीति स-
म्बन्धः । जगत्पदस्य संसारिमात्रविवक्षायामाह—परमेति । निर्वृतिः
सुखं दुःखाभावश्च । तत्रादस्य परमत्वं दुःखासमिभन्नत्वं अन्त्यस्य दुः-
खप्रागभावासहवृत्तित्वम् । कृपा निरुपधिपरदुःखप्रहणेच्छा तस्याः
सहजत्वमनागन्तुकत्वमनुत्पन्नत्वमिति यावत् । दीर्घत्वमविनाशित्वं
कृपाया अनुबन्धः सुषिद्धितिसंहारसहकारिणां पौनःपुन्येन समवधा-
नम्, तेन लब्धस्त्रितत्त्वरूपास्तनवो ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका येन तस्मै ।
अन्थकृता स्वपित्रे पुरुषोत्तमनाम्ने नातिः कुतेत्यपि वदन्ति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रण इति षष्ठीसमाप्तनिषेधः स्यात्, पुरुषश्चाऽसाधुत्तमश्चेति कर्म-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ने रुद्धर्थविरोधे वा केवलरुद्धिस्वीकार इह तु न तथेत्याशयेन नम-
स्यताप्रयोजकरूपलाभानुरोधेन च योगपुरस्कारमभ्युपेत्य विकल्पो-
ऽयं कृत इति ध्येयम् । पुरुषशासाविति । ननु विशेषणविशेष्यभावस्य काम-
चारादिदमयुक्तम् । न च विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नमध्ये व्यावृत्तिवो-
धकं विशेषणं न चेह पुरुषत्वं तथा सर्वज्ञत्वादिरूपोत्तमत्वव्यापकत्वादि-
ति वाच्यम् । उत्तमपदस्योत्कर्षवत्त्ववाचकत्वात् तस्य च घटादिसा-
धारणेन पुरुषत्वाव्याप्यत्वादन्यथा परस्परव्यभिचाराभावेन कर्मधा-
रयानुपपत्तेः । विशेषणं विशेष्येनेति सुत्रेऽन्यतरपदेनैवापरसम्बन्धि-
ताभे यदुभयपदोपादानं तेन परस्परव्यभिचार एव कर्मधारयसाधु-
त्वमिति शापनात् । न चोक्तक्षवत्त्वं न घटादिसाधारणमेकमिति, श-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धारये विशेषणत्वादुत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तिः । पुरुषेषूत्तम इत्यत्र
निर्धारणसप्तमीसमासे न निर्धारण इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः, तत्र षष्ठी
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ब्रह्मसम्पेऽपि नार्थसाम्यमिति वाच्यम्, उत्कर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव-
स्त्वेन नानोत्कर्षणामनुगमे तद्वत्स्याप्यनुगतत्वात् । एतेन कर्मधार-
यसमास एवात्र परस्परव्यभिचाराभावादसम्भवित्यत्रैव तात्पर्य-
मिति मिश्रमतमपास्तमिति चेत् मैवम्, विशेषणं हि विधेयं तज्ज्ञातं
न चेहोत्तमत्वेन ज्ञाते पुरुषत्वमज्ञातं किन्तु पुरुषत्वेन ज्ञाते उत्तमत्व-
मिति तदेव विधेयम् । अतस्तदेव विशेषणम् । न च कस्यचिद्वैप-
रीत्येनापि ज्ञानमिति न नियम इति वाच्यम्, नमस्यताप्रयोजकत्वेन
प्रकृते उत्तमत्वज्ञानस्यापेक्षिततया तज्ज्ञाने सति पुरुषत्वज्ञानस्याकि-
ञ्चित्करत्वेन तदसम्भवात् । यत्तु उत्पलनीलमित्यादिप्रयोगापत्या
नैवं विशेषणविशेष्यभावे कामचार इति मतं तत्त्वात् । तथा विव-
क्षायां तथाप्रयोग इष्टापत्तेः । अन्यथा बन्द्रमुखमुखचन्द्रपदयोरुभ
योः साधुत्वानुपपत्तेः । यत्तु लोकप्रसिद्धमेव यद्विशेषणं तद्वा-
चकमेव पदं सूत्रे विशेषणपदार्थः, तच्चेहोत्तमत्वमेवेति मतं तत्र-
लोकपदस्य यावदेकदेशविकल्पग्रासात् । वयं तु उत्तमत्व-
मत्र सर्वज्ञत्वादिकमेव तस्यैव नमस्यताप्रयोजकत्वात् । तच्च
पुरुषत्वव्याप्यमेवेति न पुरुषत्वस्य विशेषणता, विशेष्यतावच्छेद-
कसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन एव विशेषणत्वादिति
नात्र कामचारः । न चैवं कर्मधारयाशङ्कैव न, परस्परव्यभिचाराभा-
वादिति वाच्यम् । ज्ञापकेनापि विशेष्यतावच्छेदकव्यभिचारमात्रल-
घेरन्यथा शिशापा वृक्ष इति प्रयोगानुपपत्तेः । अत एव शिशापा इ-
त्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं वृत्तिकारो दर्शयति स्मेति ब्रूमः । पुरुषेष्वि-
ति । तदर्थकतपदसाधुत्वनिषेधो हि निषेधसूत्रप्रयोजनम् । तादृश-
पदं च यदि विभक्त्यन्तरसमासेनापि निष्पन्नं तदा सूत्रवैयर्थ्यमिति
भावः । इदं चापाततो दूषणम् । वस्तुतः स्वरविशेषनिषेधार्थमेव
षष्ठीसमासानिषेधकसूत्रोपपत्तेन्द्र सप्तमीसमासनिषेधे तात्पर्यम्, त-
स्य सप्तमीसमासे हि पूर्वपदे प्रकृतस्वर एवावतिष्ठते षष्ठीसमासे
तु पूर्वपदस्योदात्तत्वं भवतीति भाष्यकारादिस्वरसात् । तदुक्तं
क्रिधा हि भिद्यते शब्दोऽर्थतो रूपतः स्वरतङ्गते ॥ अतएव कुमुमा-
लालिप्रकाशे सप्तमीविग्रह एव प्रदर्शितः । यत्तु स्वरभेदस्य वेदविष

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सप्तम्योरभेदात्, तथाऽप्यत्र निर्धारणमेव नाऽस्तीति षष्ठीसमाप्त एव नराणां क्षत्रियः शूरतम् इत्यादाविव समुदायापेक्षया जातिगुणक्रिया-भिरेकदेशस्याऽपुथकरणात् । यद्वा पञ्चमातियोगविभागादत्र समाप्तः । पुरुषेभ्य उत्तमः पुरुषोत्तमः । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि वोत्तमः । अतोऽस्मि वेदे लोके च प्रथितः पुरुषोत्तम इति गीतासु भगवद्वचनात् । तस्मै पुरुषोत्तमाय नमः । पुरुषोत्तमत्वमेव नमस्कार्यताप्रयोजकं रूपम् । अन्यदप्याह । यो नाथः प्रभुः, जगत् कार्यजातम्, सृजति जनयति । ततः सुष्टुरेनन्तरम् अवति अनिष्टनिवृत्तिशालि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यत्वेनास्य निषेधस्य तदविषयत्वमिति मतं तनुच्छम् सूत्रस्य लोक-वेदोभयसाधारणतया वेदमादायैव सार्थकत्वादिति दिक् । तथापीति । निर्धारणप्रयोजकरूपस्य समस्यमानपदादन्यत उपस्थितौ सत्यमेव समाप्तिषेधः, भवति च नराणां क्षत्रियः शूरतम् इत्यत्र समस्यमानन्-रक्षत्रियपदादन्येन शूरपदेन निर्धारणप्रयोजकरूपलाभो न चात्र तथा । न चैव नरशूर इत्यपि स्यात्, वृत्तिकारस्य तज्जातीयमात्रोदाहरणप्रदर्शनेन तथासूत्रतात्पर्यनिश्चयादिष्टपत्तेः । यद्विति । पञ्चमी भयेनेतिसूत्रे यद्यपि भयहेतुनैव पञ्चमीसमाप्तिविधिस्तथापि प्रयोगानुरोधेन पञ्चमी-त्येतावन्मात्रं व्यवचिन्त्यावधिपञ्चम्यन्तेनापि समाप्तः साधुरित्यर्थः । योगविभागः सूत्रव्यवच्छेदः । न चैव पञ्चमीसमाप्तेनापि नरशूर इत्यपि स्यादिष्टपत्तेः । सिद्धास्तु उत्तमत्वस्येव शूरत्वस्य सावधित्वाभावादेव नात्र स प्रसंगः । अतएव नरशूर इतिप्रयोगभावमेव हृदि निधाय पूर्वपरितोषेणायं कल्प इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । शूरस्येवोत्तमस्यापि निरवधित्वात्, उत्तमत्वस्येव शूरत्वस्यापि सावधित्वात् । अन्यथा तस्मादयं शूर इतिप्रयोगानुपत्तेः । तस्मात्पूर्वपरकल्पयोरुभयत्र नरशूर इतिप्रयोगे इष्टापत्तिरेव शरणम् । यस्मादिति । द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव चेतिगीतादर्शनादक्षरपदस्य पुरुषवाचकत्वात् पुरुषोत्तमत्वलाभः । ननु परमनिर्वृत्याधानमेवावनमपीति पौनरुक्त्य-मत आह—अलिष्टति । विरोधीत्यर्थः, तेनः “सुख्यवनयोः कार्यमात्रे संभ, वेषी”त्यग्रिमग्रन्थाविरोधः पौनरुक्त्यपरिहारश्च, अनिष्टपदस्य दुःख-परत्वे तदुभयदोषापत्तेः । ननु प्रीतिः सुखं तज्ज्ञानं च द्वयमपि

द्रव्यं नाकुलमुज्ज्वलो गुणगणः कर्माधिकं श्लाघ्यते
जातिविष्ट्लुतिमागता न च पुनः श्लाघ्या विशेषस्थितिः ।
सम्बन्धः सहजो गुणादिभिर्यं यत्रास्तु सत्प्रीतये
सान्वीक्षानयवेशमकर्मकुशला श्रीन्यायलीलावती ॥ २ ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ग्रन्थे स्वप्रेयसीनाम योजयन्नेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तयेऽभिधेयं इलाम्ब-
नीयविशेषणेन विर्शिष्टाह—द्रव्यमिति । न्यायः पञ्चावयववाक्यं स एव
लीला तद्वतीति ग्रन्थनाम । प्रेयसीपक्षे न्यायेन उचितमार्गेण या लीला
तद्वतीत्यर्थः । स्वामिन्येव विलासं विभ्रतीत्यर्थः । श्रीपदमुग्यत्रात्क-
र्पद्योतनाय । सतां मुमुक्षुणां प्रीतये प्रमोदाय ग्रन्थः । सतां विदग्धानां
प्रीतये प्रियास्तु । ग्रन्थे द्रव्यपदार्थो नाकुलो नाविस्पष्टः अन्यत्र द्रव्यं
भाजनादि अलङ्कारादि वा । नाकुलं न विपर्यस्तत् । ग्रन्थपक्षे गुण-
गणो रूपादिसमूहः उज्ज्वलोऽन्योन्यासङ्कीर्णतया व्युत्पादितः अन्य-
त्र गुणगणः शीलसौन्दर्यादिरूप उज्ज्वलो मनोरमः । ग्रन्थे च कर्म-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

करोति एकपुत्रे या प्रीतिः अनुजिद्धक्षा, तथा परमां दुःखासदमृतिं
निर्वृतिं सुखं दुःखाभावं चादधाति । सृष्ट्यवनयोः कार्यमात्रे सम्भवं-
अपि परमानिर्वृतेरसम्भवादत्र जगत् संसारमित्रम् । सहजा आग-
न्तुकहेत्वजन्या, अतएव दीर्घी उत्तरकालानवच्छिन्ना या कृपा निरप-
धिपरदुःखप्रहाणेच्छा, तथा अनुबन्धेन पौनःपुन्येन सृष्टिक्षितिसं-
हारकरणाय लब्धास्त्रितत्त्वस्वरूपाः ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकास्तत्रयो
येन, तस्मै । अथ च ग्रन्थकृता स्वपित्रे पुरुषोत्तमनाम्भेन नमस्कारो
निवद्धः । तत्र सहजा दीर्घी उर्वी या कृपा तदनुबन्धेन वशीकृतास्ति-
तत्त्वतनयो ब्रह्मादयो येनेत्यर्थः । अन्यत् तुल्यमेव ॥

प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयमाह—द्रव्यमिति । न्यायः समस्तरूपोपेतं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भगवति नास्तीत्यत आह—प्रतिरुजिद्धक्षेति । आगम्भुकेति । यद्यपि हेत्वम्
पेक्षत्वेनैव सम्यक् तथापि पितृपक्षसाधारण्यार्थमाग्न्तुकत्वं यशेषणं
स्वरूपनिर्वचनार्थं वा । तथा च स्वेच्छावशादत्र शारीरपरिप्रहो भग्नु
धर्माधर्माभ्यामिति भावः ।

समस्तेति । समस्तरूपोपेतलिङ्गप्रतिपादकमित्यर्थः । प्राप्यते कान्त-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

पदार्थो द्रव्यादिपदार्थादधिकं इलाधास्पदम् । अन्यत्र कर्म गृहादिप रिकर्म प्रियचेतोहरणचेष्टा वाऽधिकं यथा स्यादेवं इलाध्यते । अन्ये जातिपदार्थो नापेहादिरूपतया विष्णुतिमन्यथासिद्धिमागतो विष्णु-तिर्जातीनां परस्परसांकर्यं वा । अन्यत्र जातिर्बाह्यणत्वमाचारभ्रंशा-दिना विष्णुतिमागता । अन्ये विशेषपदार्थस्थितिः इलाध्या अन्यत्र विशेषस्थितियोषिदन्तरपेक्षया वैलक्षण्यं इलाध्यम् । अन्ये गुणादि-भिर्गुणकर्मसामान्यविशेषैः सहजो नित्यः सम्बन्धः समवायोऽस्ति अन्यत्र प्राशुक्तगुणयोगः सहजः प्रयत्नानपनेयः । अन्येऽन्वीक्षा न्याय-शास्त्रं तदेव वेशम तस्य कर्म परिकर्म तत्र कुशला तथा चान्वीक्षा-यामपीयमुपकरिष्यतिर्यथः । यद्वा अन्वीक्षात्वं श्रवणानन्तरमननार्थं यो नयो न्यायः स एव वेशम तत्कर्मणि परिकर्मणि तदृढूषणनिरा-सकुशलेत्यर्थः । अन्यत्रान्वीक्षात्वं पुनरवलोकनार्थं नयेन नीत्या यद्वे-इमकर्म परिकर्म चित्रादिलिखनं तत्र कुशला दक्षेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वाक्यम्, स एवाऽस्य शास्त्रस्य लीला तद्वतीतिग्रन्थनाम । तत्र श्रीप-देनोत्कर्ष उक्तः । सा इयं सतां प्रीतयेऽस्तु । अथ च श्लेषतो अन्थकृतः प्रेयसी लीलावती । नीयते प्राप्यते कान्तचेतोऽनयेति न्यायः ताहशी या लीला तद्वती सा सतः प्रियस्य प्रीतये भवति । यत्र अन्ये । प्रियाप-क्षे तु एकत्र द्रव्यं नाऽकुलम न सदोषं व्याख्यातम् । अन्यत्र तु धनं न सदोषम् । एकत्र गुणगणो रूपादिसङ्घं उज्ज्वलः प्रमापितः । अन्य-त्र गुणानां शीलादीनां गणो दोषासम्भिन्नः । एकत्र कर्म उत्क्षेपणादि अधिकं द्रव्यादिभ्य पृथक् इलाध्यते प्रशंसाविषयः । अन्यत्र कर्म गृहव्यापारः । अधिकमिति क्रियाविशेषणम् । एकत्र जातिः पदार्थ-विशेषः विष्णुतिं साङ्कर्यं न गता । अन्यत्र जातिर्बाह्यणत्वं सतीत्वा-द्विष्णुतिं परपुरुषसम्बन्धात्^(१) सदोषत्वं न गता । एकत्र विशेषाणां

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चेत इति स्वायत्तं कियत इत्यर्थः । परमुषसंसर्गादिति सदोषत्वे हेतुः । तस्य न्यायस्य शास्त्रं वेशमेत्यन्वयः । श्रीपक्षे अन्वीक्षेत्यादिव्याख्यानं क्वचिच्छास्ति तत्र तस्यान्वीक्षा पञ्चाच्छिन्ता स्वामिनि देशान्तरस्थे गृहचिन्ता नयो नीतिश्च वेशमकर्म गृहव्यापारः, तत्र कुशलेत्यर्थः ।

^(१) (१) संसर्गादिनि 'विवृति'कुदृतः पठन् ।

न्यायलीलावतीप्रकाश-

अन्त्यानां स्थितिः व्यवस्था इलाद्या प्रशंसाविषयः । अन्यत्र विशेषस्योत्कर्षस्य स्थितिस्तादृशी । एकत्र गुणादिभिर्गुण्यादेर्यः सहजः सम्बन्धः समवायो ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वेनाऽस्ति । अन्यत्र प्रागुक्तगुणैः सम्बन्धः सहजः अकृत्रिमः स्वाभाविकः । श्रवणादनुपश्चादीक्षणमन्वीक्षा मननहेतुन्यायिः, स एव नीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नयः शास्त्रं तस्य वेशम्, तस्य न्यायाधारत्वात् । तस्य कर्म परिकर्म दूषणनिरासादि, तत्र कुशला दक्षा । नय इत्यत्र श्रिणीभुवोऽनुपसर्ग इति वज्रि ग्रासे कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् एरजित्यच् ।

इह पदार्थानां सामान्यतः प्रयोजनसम्बन्धेऽवगते के ते इति विशेषाकाङ्क्षायां द्रव्यगुणेत्यादितद्विशेषाभिधानमेतावन्त एव पदार्थां इत्यवधारणपराविभागार्थकम् । सामान्यजिज्ञासायां तद्विशेषवच्चनस्येतरव्यवच्छेदपरत्वेन व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । तच्च न यद्यपि शब्दविधया विभागे मानम्, युक्तिशास्त्रत्वविरोधात्, मानान्तरारात्तप्रतिपादने च परीक्षायास्तत्परत्वावश्यकत्वे तत एव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदः सिद्ध इत्येतस्याऽपि तत्र तात्पर्ये मानाभावः सामान्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ननु षड्वेत्यस्य सूत्रस्य भाष्यस्य वा अभावाद्विकल्पोऽयमाश्रयासि-
द्ध इत्यत आह—इर्हेति । सामान्येति । कियन्त इत्याकाङ्क्षायां विशेषाभिधानस्य तदितरविशेषनिषेधप्रत्यायकत्वव्युत्पत्तेरित्यर्थः । कियन्तो घटा इत्याकाङ्क्षायां चत्वार इत्युक्ते पञ्चमाभावप्रतीतेरिति भावः । सामान्यधर्माविच्छिन्नस्य विशेषाकाङ्क्षेति सामान्येत्युक्तम् । तत्र च तात्पर्यविषयावधारणविकल्पोऽयमिति भावः । युक्तीति । शब्दादेव ततसिद्धौ पदार्थान्तरनिरासकयुक्त्यननुसरणापत्तेः । तथा च तादृशव्युत्पत्तिः प्रकृते असिद्धा तन्मूलीभूतस्य तथाविधवक्तुतात्पर्यानुमानवश्यमभावस्याग्रे युक्तिसहस्रदर्शनवाधितत्वादिति भावः । मानान्तरात् परीक्षाप्रयोजकमानान्तरात् । परीक्षाया इति । एवं च परीक्षायास्तत्परत्वावश्यकत्वे तन्निर्वाहकप्रमाणादेव व्यवच्छेदप्रत्ययोपपत्तौ विभागवाक्यस्यापि तत्र तात्पर्यं कल्पयित्वा तन्निर्वाहकं च मानान्तरकल्पनमपि गौरवप्रास्तमित्यवधेयम् । ननु परीक्षाया कथं तत्सिद्धिरत आह—सामान्येति । सामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासेऽधिकसङ्ख्यावश्यवच्छेदस्य विशेषलक्षणानां च परस्परसङ्कीर्णत्वव्युदासे न्यूनसङ्ख्यावश्यवच्छेदस्य लाभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिलक्षणपरीक्षयाऽधिकसंज्ञव्याव्यवच्छेदस्य विशेषलक्षणपरीक्षया च
न्यूनसञ्चयाव्यवच्छेदस्य लब्धत्वात्, तथापि पदार्थमुहित्य द्रव्यादित्व-
विधानादुद्देश्यस्य व्याप्त्यत्वाद्विधेयस्य व्यापकत्वाद्विधेयस्य व्याप-
कत्वेन समानैव प्रतीतिरिति लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वान्न तत्र तात्पर्ये
कल्प्यम् । न च पदार्थत्वं नैकं सामान्यम्, येन विभागः स्यात्,
किन्तु पदानामर्थो वाच्यस्तत्त्वम्, वाच्यत्वं च पदानामर्थानां च
भेदाद्विज्ञेवेति वाच्यम् । सर्वत्र पदार्थानुगतमतेरनुगतस्य तस्य
सिद्धेः, नाऽयं पदार्थ इत्यभिधान एवैतत्पदार्थत्वापदार्थत्वाभ्यां
व्याघातात् । तथाऽपि न तद्वावरूपम्, अभावेऽपि वृत्तेः, नाऽभाव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ति भावः। नात्र तात्पर्ये कल्प्यमपि तु शब्दस्वाभाव्यादेव व्यवच्छेदप्रतीति-
रित्याह—तथापीति । औत्सर्गिके हि तात्पर्यमौत्सर्गिकम्, न तु कल्प्यम्,
यथा गङ्गापदस्य पूरे । आपवादिके तु कल्प्यम्, यथा तस्यैव तीरे । तदिहो-
क्तव्युत्पत्त्या शब्दस्वाभाव्येनौत्सर्गिकतया न तत्कल्प्यमिति भावः। एतेन
पदार्था द्रव्यादय इति वाक्यं पदार्थत्वद्रव्यत्वाद्योः सामानाधिकरणं
बोधयतु पदानां पदार्थसंसर्गमात्रबोधे सामर्थ्यात्, न तु नियतसा-
मानाधिकरणं नियतत्वादीनामुपस्थापकाभावादिति परास्तम् । औ-
त्सर्गिकतात्पर्यगम्यनियतसामानाधिकरणरूपविशेषलाभात्, न
रपतिपदान्नरूपस्य नरपतिरिति । न च तथापि नियतत्वप्रकारिका
धीर्न स्यादिति वाच्यम्, तदभावेऽपि क्षतेरभावात्, नरपतिपदान्नर-
त्वप्रकारकप्रतीतिविरहवत् । न च सामानाधिकरण्यमपि न प्रकार-
तया भातं किन्तु संसर्गतयेति कथं तस्य विशेषपरत्वम्? यदि चानुप-
स्थितमपि सामानाधिकरणं प्रतीतिप्रकारस्तदा नियतसामानाधि-
करण्यमेव तथा स्वीक्रियतामिति वाच्यम्, तात्पर्यविशेषेण पदार्थ-
विशेषभानवत् संसर्गविशेषभानस्याप्यविरोधात् । केचित्कु व्युत्प-
त्तिबललभ्यं नियतसामानाधिकरणं प्रकार एव नरपतिपदजन्य
प्रतीतौ नरत्ववत् प्रतीतिबलेन पदानुपस्थितस्यापि प्रकारत्वस्वीका-
रात् । अस्तु च तत्र लक्षणा, प्रतीत्यनुरोधात् । अथ वा व्युत्पत्तेस्तात्पर्य-
मात्रग्राहकत्वं तज्जीवाहश्चानुमानदेवत्याहुः । न च द्रव्यत्वादेः प्रत्ये-
कमव्यापकत्वात् कथं व्याप्त्यव्यापकभावप्रतीतिरिति वाच्यम्, अन्य-
तमत्वावच्छिन्नव्यापकताया एव व्युत्पत्तिबललभ्यत्वात् तज्ज्ञानं च
संसर्गतया प्रकारतया वेति दिक् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रूपम् , विधित्वेन प्रतीतेः । प्रतियोग्यनुपपत्तेश्चेति न युक्तम् , अ-
स्माच्छब्दादयमर्थीं वौद्धव्य इतीश्वरज्ञानरूपसङ्केतात्मकत्वात्तस्य ।
तच्च ज्ञानमनादिनिधनरूपं सर्वगोचरमेकमेव , तत्सम्बन्धश्चाऽर्थेर्वि-
षयत्वलक्षणः । अवधारणार्थी व्यवच्छेदः । तत्रैवकारस्य व्यवच्छेद-
मात्रे शक्तिः , विशेषणविशेषयक्रियावाचकसमभिव्याहारात् अयोगा-
न्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदाश्च प्रतीयन्त इति व्युत्पत्तिरिति मत-
मयुक्तम् । उपस्थितपदार्थेष्वेव समभिव्याहारव्युत्पत्तेः संसर्गभेदस्य
प्रतीतेः ; न तु ततः पदार्थोपस्थितिरपि , प्रकृते च व्यवच्छेदमात्रात्
प्रतियोगिमात्रलाभेऽप्ययोगान्ययोगात्यन्तायोगरूपप्रतियोगिविशेषा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अस्मादिति । अन्यत्र यद्यपीश्वरेच्छा सङ्केत इत्युक्तं तथापि ज्ञान-
रूपत्वेऽप्यविरोध इत्याशयेनेदमुक्तम् । तत्सम्बन्धश्चेति । यद्यपि स-
म्बन्धद्वयात्मकमेव विषयत्वमिति विषयाननुगमेनाननुगतमेव
तथापि ज्ञानमात्रमेव सम्बन्धोऽत एवातीतानागतविषयेऽपि ज्ञा-
नवैशिष्ट्यज्ञानम् , भातोऽयमिति व्यवहारस्तु ज्ञानध्वंसैवैशिष्ट्या-
वगाही , यत्र त्वेकतरसत्वेऽपि न विशिष्टधीस्तत्रोभयसम्बन्धो
यथाधिकरणध्वंसयोः , अतएव वौद्धाधिकारप्रकाशे ज्ञानमेव स-
म्बन्ध इत्युक्तम् । अस्तु वा सम्बन्धद्वयात्मकविषयत्वं तथापि नान-
नुगमो विशिष्टधीजननयोग्यतया विषयस्याप्यननुगतत्वादिति दिक् ।

ननु नियमपरत्वेऽपि विभागस्य व्यवच्छेदविकल्पोऽसङ्गत एवेत्य-
त आह—अवधारणार्थं इति । नियमशरीरान्तर्गत इत्यर्थः । ननु नान्ययो-
गध्यवच्छेदादौ शक्तिर्येनैवकारार्थत्वाक्षेपस्तत्र घटेत , किन्तु व्यवच्छेद-
मात्र एव , लाघवादित्यत आह—तत्रेति । प्रतियोगिमात्रेति । आक्षेपतः प्र-
तियोगिमात्रलाभाभ्युपगमेऽपीत्यर्थः । यद्यपि विरोधिव्यवच्छेदं एवकाट-
रार्थः , विरोधित्वं च विरोधित्वेनोपस्थितत्वमुपस्थितिश्च सर्वनामशब्द-
इव तटस्थेपलक्षणमिति सम्भवत्येव , तथापि शङ्खः पाण्डर एवेत्यत्र
पाण्डरविरोधी नेतिवत् पार्थ एवेत्यत्रापि विरोधी नेतिप्रत्ययापातिः;
शक्तौ तुल्यार्थं समभिव्याहारादन्वयनियमात् । न हि शक्तौ तुल्यार्थं
क्वचिद्विरोधप्रतियोगिकव्यवच्छेदः , क्वचिद्विरोध्याश्रयकव्यवच्छेदः
प्रतीयते । शक्तिवैचिद्ये तु वक्ष्यमाणक्रमादर एवास्तां कुतः

षडेव पदार्थी इति नियमव्यवच्छेदं प्रतीतं न वा अप्रतीतं

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

वैशेषिकशास्त्रे पदार्थविभागमवधारणफलकमाक्षिपति—षडेवेति । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरज्ञानेन तदिच्छया चा विषयविषयीभावलक्षणः सम्बन्धः पदार्थत्वम्, तच्च ज्ञानेच्छयोरेकैकत्वादेकमेव षोडा भिद्यते विभागश्च न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकस्तेन षडेव पदार्थी इति । अत पवकारस्य व्यवच्छेदमात्रमर्थोऽन्ययोगादिप्रतियोगिलाभस्तु समभिव्याहारविशेषाद् व्युत्पत्तिवलायातः शाब्दे त्वन्वयबोधे व्युत्पत्तिवलादपदार्थोऽपि भासत पवान्यथाऽयोगान्ययोगात्यन्तयोगेषु शक्तिर्यकल्पनागौरवं स्यात् न न्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् । तथा च समभिव्याहारस्तात् पर्यमात्राहकः एवकारो नानार्थ इत्ययुक्तम् । तथा च षट्त्वस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वं पदार्थत्वस्य विशेषणत्वमुररीकृत्य विशेष्यसङ्गतस्य चान्ययोगव्यवच्छेद-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नुपस्थितेः, किन्तु व्यवच्छेदत्रये शक्तिमेद एव, समभिव्याहारविशेषात्तत्र तात्पर्यविशेष उभीयते इति युक्तम् । तत्राऽन्ययोगव्यवच्छेदमवधारणार्थमाक्षिपति—षडेवेति । न च पदार्थमुहित्य षट्त्वाचधानात्तद्विशेषणं तत्समभिव्याहृतश्चैवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थ इत्यन्ययोगव्यवच्छेदोऽपदार्थः, पदार्थश्चाऽयोगव्यवच्छेदोऽप्रे वाच्य इति तेनैव गतार्थ इति वाच्यम् । यथा पदार्थे द्रव्यत्वादिवैशिष्ठयमज्ञातं ज्ञाप्यत इति तस्य विधेयता, तथा द्रव्यादिष्वपि पदार्थत्वव्यवच्छेदस्य प्रतिपाद्यत्वात् व्यवच्छेदपदेन चाऽत्र व्यवच्छेदार्ह तदधिकरणमेव विवक्षितं न तु तत्कर्म, तस्य पदार्थत्वरूपस्य प्रमितत्वात् । तथा च द्रव्यादिष्वभिन्नस्याऽप्रमितेः तत्र पदार्थत्वं न निषेध्यम्, अधिकरणज्ञानं विना निषेधज्ञानादित्यर्थः । निषेधः प्रतिषेधज्ञानमित्यर्थः । सप्तवेत्येवकारस्य नाऽधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदोऽर्थः, अपि तु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शब्दान्तरेऽपि सर्वनामसाधारण्यकल्पनेति भावः । किन्त्वति । न चायोगव्यवच्छेदादेः शक्यत्वे पदार्थैकदेशान्वयस्वीकारापत्तिः । वैत्रस्य मातेत्यत्रेव प्रकृतेऽपि तत्स्वीकारात् । न चायोगप्रतियोगिनः पाण्डरत्वस्य पाण्डरपदात् विशेषतयोपस्थितेः कथमयोगान्वय इति वाच्यम्, पाण्डरत्वस्य लक्षणया स्वतन्त्रोपस्थि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कत्वं सम्भावय दूषयितुं विकल्पयति—प्रतीतं न वेति । अन्यथोगव्यवच्छेदो
विशेष्यादन्यत्र विशेषणयोगव्यवच्छेदः यथा पार्थं एव धनुर्दर
इत्यत्र भीमादौ धनुर्दरत्वयोगो व्यवच्छिद्यते । एवं च द्रव्यादिष्टभ्यो
विशेषेभ्योऽन्यद्यादि प्रतीतं तदा तत्र पदार्थत्वव्यवच्छेदोऽनुपपत्तः ।
पदार्थत्वव्यवच्छेदो हि पदार्थत्वव्यवच्छिदत्तिप्रत्ययः स चाधिकरणं
ज्ञानतत्त्वः सद्भ्यामभावो निरूप्यत इति सिद्धान्तात्, अधिकरणं च
पद्भिन्नमप्रतीतमेवेत्याह—सुप्रतीतं चेति(१) । व्यवच्छेदं व्यवच्छेदकर्म
पदार्थान्तरमेवावधारणव्यवच्छेदं तद्यवच्छेदश्च पदार्थव्यवच्छेदमु-
ख्येनेत्यन्यदेतत् । तथा च व्यवच्छेदं व्यवच्छेदाधिकरणमित्यपव्या-
ख्यानम् । तथा च षड्वे पदार्थो इत्यवधारणेन व्यवच्छेदः सतमप-
दार्थः स चेत्त प्रतीतस्तदा तत्र पदार्थत्वव्यवच्छेदो न शक्य इत्य-
र्थः । यद्वा अन्ययोगव्यवच्छेद इत्यत्रान्यस्य विशेषणेन सह योगस्य
सम्बन्धस्य व्यवच्छेदः स च पदार्थं एवेत्यत्रान्यो भीमादिः प्रसिद्ध-
स्तस्य विशेषणयोगो व्यवच्छिद्यत इति युक्तं प्रकृते तु न तथेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तेः । समभिव्याहार इति । न च तात्पर्यस्य पुरुषबद्धाधीनतया विशेषण-
सङ्गतैवकारादपि क्वचिदन्ययोगव्यवच्छेदप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम्,
अनादितात्पर्यस्यैवात्र नियामकत्वात् । यदि प्रोत्तरस्थात्वेनेव विशेषण-
सङ्गतैवकारात्वादिना शक्तिस्तदा शङ्कैव नोदेतीति(२) ध्येयम् । मिश्रा-
स्तु व्यवच्छेदमत्रे शक्तिर्लभवात् अयोगादिलाभस्तु पाण्डरादिपदा-
लक्षणया स्वतन्त्रोपस्थितये प्रतियोगित्वेपापस्थितये च लक्षणायास्व-
यापि तत्र स्वीकारात् । अत एव पदार्थकेशान्वयप्रसङ्गोऽपि न,
अत एवौत्सर्गिको विशेष्यान्वयोऽपि समर्थितो भवति । एवं च पा-
चकादिपदे रुदिस्वीकारोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथा कृतियोग्यताशक्त-
प्रत्ययपदार्थकेशाकृत्यन्वयस्य तत्र(३) बाधात् । अतएव च सन्ध्या-
कालोऽकरणे विशेष्येऽन्वेति, न तु करणे विशेषण इत्यपि सङ्गच्छते ।
अन्यथा तत्रापि विशेषणान्वयाविरोधात् । न च स एवायमित्यत्र
सर्वनाम्नि लक्षणाया अस्वीकारादयं कल्पो नोचित(४) इति वाच्यम्,
तत्र भेदानुभवेन(५) त्वयाप्येवकारस्य शत्रुन्तरस्वीकारादिति वदन्ति ।
अत्र केवित् । पाण्डरपदस्यायोगलक्षणायां पाण्डरत्वमेव न प्रतीयेत् ।

(१) अप्रतीते चेदिति साधुः पाठः ।

(२) शङ्कापि नेति पाठान्तरम् ।

(३) न सङ्गच्छते इति पाठान्तरम् ।

(४) तत्रावधादिति पाठान्तरम् ।

(५) अत्रभेदानुभवेत्यन्यः पाठः ।

चेत् कथं निषेधः । प्रतीतं चेत्समैव । पदार्थेषु सप्तत्वं नास्तीति
चेत् । आन्तर्गणिकभेदेन सत्त्वात् । पद्लक्षणयोगितया नास्तीति
चेत् । पद्लक्षणयोगिष्वेव सप्तत्वप्रसक्तेरप्रकृतत्वेन प्रतिषेधे अ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु प्रतीतेऽन्यत्र विशेषणयोगो व्यवच्छिद्यते इत्यत आह—प्रतीतं
चेदिति । ससैवेति न पडेवेत्यर्थः । ननु षडेवेति सप्तमः पदार्थो निषि-
ध्यते तच्च पदार्थेष्वप्रतीतेषु सप्तत्वस्य प्रतीतस्य निषेधेनापि निर्व-
हतीत्याशङ्कते—पदार्थेष्विति । घटादिषु पदार्थेषु सप्तत्वस्य सत्त्वात्
तन्निषेधानुपपत्तिरिति परिहरति—नेति । अन्तर्गणो विशेषणस्तत्र
भवो भेद आन्तर्गणिकः । ननु प्रसिद्धा द्रव्यादयः षट् पदार्थाः सप्त
न भवन्तीति ब्रूम इति शङ्कते—पद्लक्षणेति । य एव पदार्थाः षट् त एव
सप्त इति केन प्रसङ्गितं येन निषेधोऽयमर्थवान् भवेत् तथा च तत्र
सप्तत्वनिषेधो ममाप्यभ्युपगत इति परिहरति—पद्लक्षणयोगिष्वेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पद्लत्वमात्रव्यवच्छेदः । ननु पदार्थेषु सप्तत्वस्याऽयं निषेधो न तु सप्त-
मस्य, सप्तत्वं च प्रसिद्धमेवेत्याह—पदार्थेष्विति । उभयसिद्धपदार्थमात्रे-
ऽयं निषेधः, द्रव्यत्वाद्यैकलक्षणयोगित्वेनैकीकृतेषु षट्सु वा ? तत्र
नाऽऽद्य इत्याह—आन्तर्गणेति । घटादिषु सप्तत्वादिव्यवहारदर्शनादि-
त्यर्थः । अन्तर्यं शङ्कते—पद्लक्षणेति । तथाविधापेक्षावृद्धिविषयत्वमत्र
सप्तत्वम्, सद्भूख्यायास्तत्राऽभावनियमात् । यदि पराभ्युपगमेन तत्रैव
सप्तत्वप्रसक्तिः कृता स्यात् तदा तद्यवच्छेदः सप्रयोजनः स्यात्, न
चेवमिति परिहरति—पद्लक्षणयोगिष्वेति । ननु द्रव्यत्वाद्युपाधिषट्के

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

युगपद्लत्तिद्यविरोधादिति वदन्ति । तन्तुच्छम्, विशिष्टलक्षणयैव तस्या-
भ्युपस्थितेः । केचित्तु तथा सति पाण्डरत्वायोगव्यवच्छेद एव पाण्ड-
रादिपदस्य लक्षणास्तु तात्पर्यमात्रमेवकार इति वदन्ति, तदपि न(१)
एवं सति निपातमात्र एव तादृशपर्यनुयोगापत्तेः । एवमपि नानाशक्ते-
रस्वकाराद्येति । एतदितिरिक्त इत्यस्याधिकरणपरत्वे नियमव्यव-
च्छेद्यमित्यादिना सङ्कर इत्यत उपाधिपरतया तद्याच्छे—ननु व्यवत्वेति ।

(१) सामग्रित्याधिकं द्वितीयपुस्तके ।

विवादात् । एतदतिरिक्ते नास्तीति चेन्न । प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां
व्याघातात् । भावानां पङ्क्लक्षणपरित्यागो नास्तीति नियमार्थं इति
चेन्न । षणां तत्त्वादेव । सर्वेषामिति चेन्न । पङ्क्लक्षणयोग्याभि-

न्यायलीलावृत्तिकण्ठाभरणम्

पङ्क्लक्षणावच्छेदेन षणां मेकत्वानामाश्रयेष्वेवेत्यर्थः । एतदतिरिक्त इति ।
पङ्क्लक्षणयोग्यतिरिक्ते सप्तत्वं नास्तीत्यर्थः । तदरिक्तप्रतीतिशेत्तदा
सप्तत्वप्रतीतिरस्त्वेवाप्रतीतौ निषेधानुपपत्तिरित्याह—प्रतीतीति । द्रव्य-
त्वादीनां षणां लक्षणानां विरोधी यः पदार्थत्वव्याप्य उपाधिस्तदव-
च्छेदेन सप्तत्वं निषिद्ध्यत इति शङ्कार्थं इत्येके । षणां लक्षणानां विशेष-
षणत्वं पदार्थत्वस्य च विशेष्यत्वं विशेषणसमभिव्याहृतस्य एवका-
रस्य विशेष्ये विशेषणायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । तथा च पदार्थीनां पङ्क्ल-
क्षणपरित्यागो व्यवच्छेदस्तेन पदार्थाः पङ्क्लक्षणाकान्ता एवेति
नियमात् सप्तमः पदार्थोऽर्थाद्यवच्छिन्नो भवतीति शङ्कते—भावाना-
मिति । प्रसिद्धाः पङ्क्ल भावाः पङ्क्लक्षणपरित्यागिनो न भवन्त्येवेति
सिद्धसाधनमाह—षणामिति । तत्त्वादेव पङ्क्लक्षणयोगव्यवच्छिन्न-

न्यायलीलावृत्तिप्रकाशः

द्रव्यत्वादिविरोधिपदार्थत्वव्याप्योपाधिमन्त्रभाव्य सप्तत्वं न वर्तते
इति नियमार्थं इत्याह—एतदतिरिक्त इति । तथाविदोपाधेरप्रतीतौ न तम-
न्तर्भाव्य सप्तत्वनिषेदः, प्रतीतौ वा तन्निषेधोऽशक्य इत्याह—प्रतीतीति ।
ननु पदार्थत्वमुहित्य षट्त्वविद्यानात् षड्वेति विशेषणसङ्गत एव-
कारः पङ्क्लक्षणायोगनिषेधं ब्रूते इति नोक्तदेष इत्याह—भावानामिति ।
अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानवदनुयोगिज्ञानमपि हेतुः, तत्र यदि षड्वा-
डनुयोगिनस्तदा सिद्धसाधनमित्याह—षणामिति । नन्वभावव्यक्त्यः
पङ्क्लक्षणायोगव्यवच्छेदव्याप्या इत्यर्थात् सप्तमपदार्थाभावः स्यादि-

न्यायलीलावृत्तिप्रकाशविवृतिः

द्रव्यत्वादीति । द्रव्यत्वादिषट्काभावसमूहसमानाधिकरण(१)भावत्वस-
मानाधिकरणोपाधिमित्यर्थः । तेन प्रत्येकविस्त्रित्यगुणत्वव्याप्यरूपत्वा-
द्युपाधिमादाय न बाधः न वा अभावत्वादिकमादाय बाधो न वा व्या-
प्यत्वविवेचने व्यर्थत्वमिति भावः । व्यवच्छेदव्याप्या इति व्यवच्छेद-
मात्राधिकरणानि न तु तद्विस्त्राश्रया इति यावदित्यर्थः । व्याप्य-

(१) 'भावत्वसमानाधिकरणे'ति नास्ति द्विनीयार्दशपुस्तके ।

प्रायेण सर्वशब्दप्रयोगे तत्त्वादेव। अतिरिक्ताभिप्रायेण च व्याधा-
तात्। सामान्याकारे असिद्धत्वात्। अपि च प्रत्येकलक्षणाभि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वादेव। ननु षडेव भावाः षड्लक्षणाकान्ता इति न ज्ञुमः, येन सिद्ध-
साधनं स्यादपि तु सर्वे भावाः षड्लक्षणाकान्ता इति, तथा च न
सिद्धसाधनं न वा सप्तमपदार्थप्रसक्तिरित्याह—सर्वेषामिति। सर्वशब्द-
स्य बुद्धिस्थाशेषवाचकतया यदि षडेव बुद्धिस्थास्तदा सिद्धसाधन-
मेव षडतिरिक्तं यदि बुद्धिस्थं तदा सप्तमपदार्थस्यावश्यकत्वेन षड्ल-
क्षणायोगव्यवच्छेदो व्याहत एवेत्याह—षडलक्षणेति। ननु षट्खं
सर्वत्वं वा न विशेषणतावच्छेदकं अपि तु सामान्यतो भावत्वमात्रं
तथा च भावत्वावच्छेदन्नं षड्लक्षणाकान्तमेवेत्युक्ते क्व सिद्धसाधनं
क्व वा सप्तमपदार्थप्रसङ्ग इत्याशङ्काह—सामान्येति। भावत्वेन प्रकारेण
यदि षडेव विषयीक्रियन्ते तदा सिद्धसाधनम्। षडतिरिक्तविषय-
तायां च सप्तमप्रसक्तिरेवेत्यर्थः। किं च भावेषु षण्णां लक्षणानां

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्याह—सर्वेषामिति। सर्वशब्दस्य विधेयव्याप्त्यत्ववाचित्वादिति भावः।
व्याप्त्यत्वं तदवच्छेदकभावत्वसम्बन्धप्रतीत्यैव प्रतीयत इति यत्र स
प्रतीतस्तत्रैव प्रत्येतद्यम्, स च षट्खेन प्रतीत इति न सिद्धसाधन-
मेवेत्याह—षड्लक्षणेति। अथ षड्लक्षणभावेऽपि स प्रतीतस्तदा तद्यव-
च्छेदोऽशक्य इत्याह—अतिरिक्तेति। ननु चाऽविवक्षितविशेषं भाव-
त्वाकान्ते षड्लक्षणपरित्यागनिषेधो विवक्षित इति नोक्तदोष इत्यत
आह—सामान्याकार इति। सामान्यज्ञानस्य विशेषभाननियतत्वेन यदि
द्रव्यादिष्वेव विशेषेषु तत्त्विषेधः, तदा सिद्धसाधनम्, अथाऽतिरिक्ते

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शब्दस्य सम्बन्धार्थतायां व्यक्तिष्वसभवः तदूचितधर्मपरत्वे च व्य-
क्तिपदस्य तदवच्छेदकभावत्वेत्याद्यग्निमग्रन्थविरोधः। ननु व्याप्त्यत्वं
मूले न श्रूयत इत्यत आह—सर्वशब्दस्येति। विधेयविरुद्धानधिकरणत्व-
वाचित्वादित्यर्थः। ‘सामान्याकारे सिद्धत्वा’दिति शङ्कां(१) नजनन्त-
र्भावान्तर्भावाभ्यां सिद्धसाधनाधिकरणाप्रतीतिपरतया व्याचष्टे—सा-
मान्यज्ञानस्येत्यादि। नजनन्तर्भावेणोत्यस्य इत्यर्थं इत्यत्र हेतुता समुदितत्व-

(१) कक्षिकामिति पाठान्तरम्।

प्रायेण परित्यागस्य सत्त्वात् । समुदितानामप्येकत्रासत्त्वेऽयोग-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यदि प्रत्येकमयोगो व्यवच्छेद्यस्तदा द्रव्ये गुणलक्षणायोगस्य सत्त्वेन स्थवच्छेदो न शक्यः सत्त्वे वा सर्वेषां सर्वैलक्षणसत्त्वं स्यादित्याह—अपि चेति । समुदितानां द्रव्यादिलक्षणानामयोगो यदि व्यवच्छेद्यस्तदा एकत्र समुदितलक्षणसत्त्वं स्यात् तदा सर्वैं सर्वजातीयं भवेदिति समुदितायोगनिषेधानुपपत्तिरित्याह—समुदितानामिति । समुदिततावलक्षणप्रतीत्येव तद्योगव्यवच्छेदानुपपत्तिरित्यर्थः । न च गुणादिलक्षणसहितं द्रव्यलक्षणं द्रव्ये नास्तीति व्यासज्यवृत्तिप्रति-योगिकाभावरूप एव समुदितनिषेध इति वाच्यम्, तावशाभावानभ्यु-पगमात्, अभ्युपगमे वा तस्य केवलान्वयित्वेन निषेधानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु न प्रत्येकलक्षणायोगः समुदितायोगो वा व्यवच्छेदः किन्तु अन्यतमलक्षणपर्यवसाने सप्तमपदार्थनिषेधः स्यादित्याशङ्काह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विशेषे तदा न अन्तर्भावेनाऽप्रसिद्धत्वादधिकरणस्य न निषेधनिरूप-णमित्यर्थः । किञ्चाऽधिकरणवः प्रतियोग्यप्ययोगव्यवच्छेदस्य न विचारसह इत्याह—अपि चेति । प्रत्येकं षड्लक्षणपरित्यागनिषेधेऽभ्युपगम्यमाने सर्वेषां सर्वजातीयत्वं स्यादिति द्रव्यत्वपरित्यागस्य गुणादौ सत्त्वाद् द्रव्यत्वाद्यैकपरित्यागो निषेद्धमशक्य इत्यर्थः । समुदितानामिति । द्रव्यादिलक्षणानामिति शेषः । समुदितत्वस्यैकत्वसत्त्वादेकस्य प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धा तश्चेष्टुं न शक्यत इत्यर्थः । न च व्यासज्यप्रतियोगिकतैव समुदितत्वम् । व्यासज्यप्रतियोगिकस्याभावस्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्येति षड्लक्षणायोगानां समुदाय ऐकाधिकरणं तत्र न प्रसिद्धमित्यर्थः । एवं च समुदितानामयोगानामिति मूलार्थं हति भावः । ननु नैकाधिकरणमयोगानां समुदितत्वम् अपि तु मिलितषड्लक्षणप्रतियोगिकत्वं लक्षणे च मेलनं व्यासज्यवृत्तिर्दर्शम् इत्यत आह—न च व्यासज्येति । केचिन्तु लक्षणानामेवैकाधिकरणं समुदितत्वमिति पूर्वफक्तिकार्थम-भिप्रेत्य व्यासज्यप्रतियोगिकतैवेत्यत्र स्वार्थिकः प्रत्ययः समुदितनिषेधत्वमेव वा समुदितत्वमित्यर्थं इत्याहुः । अतिरिक्तस्येति स्वरूपनिर्वचनम् । ननु घटपटौ न स्त इत्यत्र प्रतीतिबलादेव सोऽङ्गीकर्त्तव्य

निषेधानुपपत्तेः । अन्यतमाभिधाने तु सर्वेषामेव विपक्षेऽभावद्-
र्शनेन व्यावातात् ।

अभावश्च वक्तव्यो निःश्रेयसोपयोगित्वात् भावप्रपञ्चवत् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

अन्यतमेति । अन्यतमत्वं पट्टसु यद्येकमनुगतं तदा द्रव्यलक्षणायोग एव
गुणेऽधिति तदव्यवच्छेदोऽशक्यः । यदि च पड्लक्षणान्यान्यत्वं तदा
षड्लक्षणपेक्षया यावदन्यदृक्षणं तत् सप्तमपदार्थे वाच्यं तथा च
सर्वेषां पण्णामपि लक्षणानां विपक्षे सप्तमपदार्थेऽभावदर्शनेनायोग-
दर्शनेन तद्यवच्छेदो व्याहत इत्यर्थः ।

पदार्थविभागे न्यूनत्वं दोषमाह—अभावश्चेति । ननु निःश्रेयसोप-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

तिरिक्तस्यानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा तस्य केवलान्व-
यित्वान्निषेधोऽशक्य इति भावः । ननु नैकैकस्य समुदितस्य वा द्र-
व्यादिलक्षणस्यायोगनिषेधः किं त्वन्यतमस्येति नोकदोष इत्यत
आह—अन्यतमेति । द्रव्यत्वादीनां गुणादौ परित्यागस्य प्रामाणिकत्वा-
त्तन्निषेधव्याघातः । अथान्यतमलक्षणासहवृत्तितपरित्यागनिषेधस्तदा
सर्वेषां लक्षणानां विपक्षे सप्तमपदार्थेऽभावदर्शनेनान्यतमलक्षणासह-
वृत्तिपरित्यागदर्शनेन व्याघातः तज्ज्ञानं विना तत्र तस्याज्ञानात् ज्ञाने
वा तत्सिद्धापत्तेऽरित्यर्थः । अन्यतमत्वं यद्येकव्युदासेनान्यदभिधीयते
तदा तस्यायोग एकस्मिन्न वर्तत इति तन्निषेधोऽशक्यः । विपक्षत्वं चै-
कदेशपेक्षया बोद्धव्यमित्यर्थ इत्यन्ये । किं चाभावस्य पड्लभिन्नस्य प-
दार्थस्य प्रामाणिकत्वाद्विभागव्याघात इत्याह—अभावश्चेति । वक्तव्यः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इत्यत आह—अभ्युपगमे वेति । तस्येति । द्रव्यत्वादिषट्कप्रतियोगिकत्वा-
विधाभावस्येत्यर्थः । कथं व्याघात इत्यत आह—तज्ज्ञानमेति । सप्तमप-
दार्थज्ञानं विनेत्यर्थः । तथा च कारणं विनापि कार्यमिति व्याघात
इति भावः । तन्द्रिया तज्ज्ञानाभ्युपगमे तत्सिद्धापत्तौ विभागव्याघात
इत्याह—ज्ञाने वेति । षड्व पदार्था इति वदतोऽभावोस्त्येवेत्यभिमानेन
सर्वमिदं दूषणं तदभिमानखण्डनं च सिद्धान्ते करिष्यत्येवेति रह-
स्यम् । अभावाभ्युपगमे त्वाह—किं वेति । गुणादेरित्युपलक्षणं अभा-

कारणाभावेन कार्याभावस्य सर्वमतसिद्धत्वादुपयोगित्वसिद्धेः ।
न चेदेवं भावोऽपि कश्चिन्नाभिधातव्य इति पञ्चैवाभिधातव्याः
पारतन्त्र्यादिति चेन्न, समवायादेरप्यनभिधानप्रसङ्गात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

योगिपदार्थविभागोऽयं तथा चाभावस्य तदनुपयोगिनोऽनभिधानं
न दोषायेत्यत आह—निःश्रेयसोपयोगित्वादिति। ननु अभावो नोक्तो निःश्रेय-
साऽनुपयोगित्वादिति हेतुरेवासिद्ध इत्यत आह—कारणेति । दुःख-
कारणशरीराद्यभावेन दुःखाभावः स एव निःश्रेयसमिति कथं
नाभावस्य निःश्रेयसोपयोगित्वमित्यर्थः । किं च मोक्षोऽपि अभाव-
रूप एवेत्यभावविभाग आवश्यक इति भावः । निःश्रेयसहेतु-
त्वेऽपि अभावस्यानभिधाने दोषमाह—न चेदिति। पञ्चैवेति । षड्भिधान-
नियममात्रं व्यवच्छिन्नत्वा । ननु स्वतन्त्रपदार्थमात्रविभागोऽयं परत-
न्त्राभावानभिधानेऽपि न दुष्ट एवेत्याह—पारतन्त्र्यादिति । पारतन्त्र्यभि-
तरनिरूपणाधीननिरूपणत्वं यदि तदा समवायोऽपि न विभक्तव्यः ।
अथ विशेषणत्वं तदा न कोऽपि पदार्थो विभक्त्यः सर्वेषां यथायर्थं
विशेषणत्वादित्याह—समवायेति । समवेतत्वमिह विकल्पनीयमपक्ष-
वृत्तित्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पृथक् विभक्तव्यः । ननु निःश्रेयसोपयोगिपदार्थविभागोऽनेति न त-
दनुपयोग्यभावो विभक्त इत्यत आह—निःश्रेयसेति । मिथ्याज्ञानाद्यभा-
वानां मोक्षोपायतया तत्रोपयोगादित्यर्थः । वस्तुतो मोक्षस्याभाव-
रूपतया सोऽभ्यर्हित इति विभागाहै इति भावः । पञ्चैवेति । एवकारः
षड्भिधाननिषेधपरः । ननु चापरतन्त्रः पदार्थोऽत्र विभक्तव्यः, अभा-
वश्च न तथेत्याह—पारतन्त्र्यादित्वाति । पारतन्त्र्यं न विशेषणत्वं सर्वानभि-
धानापत्तेः, नापि समवेतत्वं गुणादेरप्यनभिधानप्रसङ्गात्, नापि परज्ञा-
नाधीनज्ञानविषयत्वं संयोगसमवायादेरनभिधानापत्तेरित्याह—समवाया-
देरिति । नन्वत्र पदार्थो द्विविधो भावोऽभावश्चेति पदार्थविभाग आर्थः
शाब्दश्च, भावरूपाः द्रव्यादयः षड्भिति विभक्तविभाग इति नोक्तदोष

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

काभिधानप्रसङ्गाचेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु नअर्थोऽल्लेखोऽस्त्वेव नजर्थव-

तमस्तु(१) भावान्तरं(२) निषेधत्वेनानवभासमानत्वात् ।
वाधकाभावेन(३) चारोपानुपपत्तेः । आलोकाभावे(४) चक्षुष-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ननु नाथं पदार्थमात्रविभागो येनाभावानभिधानं दोषः स्यात्, कि-
न्तु भावमात्रविभाग इत्यत आह—तमथेति । मेयान्तरं भावान्तरम् ।
नन्वालोकाभाव एव तम इत्यत आह—निषेधत्वेनेति । नजर्थोपरागेण-
त्यर्थः । नन्वारोपितं पृथिवीरूपमेव तमो, न मेयान्तरम्, अत आह—
वाधकाभाव इति । ननु तमसो भावान्तरत्वे आलोकाभावदशायां चा-
क्षुषत्वमेव वाधकम्, न हि भावस्तदानीं चक्षुषा गृह्णत इत्यत आह—
आलोके चेति । विलक्षणमेव भावान्तरं तमो यदग्रहे चक्षुरालोकं नापेक्षते

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यत आह—तमथेति । ननु तमो न भावः किन्त्वालोकाभावः, तमः-
काले तस्यावद्योपेयत्वादित्यत आह—निषेधत्वेनेति । नजर्थोल्लेखेनेत्यर्थः।
वस्तुतो नीलरूपचलनाद्याश्रयतया तस्यानुभवाद् भावत्वमेव तस्यो-
चितमिति भावः । ननु नीलादि तत्रालोकाभाव एवारोप्यत इत्यत
आह—वाधकाभावे चेति । आलोकाभाव इति । तमो यदिं रूपवत्स्यात् आ-
लोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यं न स्यात् घटवत्, नीलरूपवद्वा, भावग्रहे आलो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्वित एव प्रलयपदादिवत् तमःपदादिशक्तेरित्यरुचेराह—वस्तुत इति ।
तमःप्रतीर्तिगोचरनीलरूप एव यथाश्रुते व्यभिचारात्, अन्यथा
तर्कमाह—तमो यदीति । आलोकसापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वे परमाणवादावनै-
कान्त इत्यतो नज्ञद्वयगर्भमापांदं मानुषेति चक्षुर्विशेषणमतो न विडा-
लादिनयनग्राह्यवटादिना व्यभिचारः । नीलेति । न च नीलरूपवदि-
ति दृष्टान्तानुपपत्तिः आपादकस्य तत्राभावादिति वाच्यम्, तम-
स्यारोपितस्य नीलरूपस्य व्यतिरेकदृष्टान्तत्वात् । न च ग्राह्यत्वं ग्रह-
णविशेष्यत्वमेव वाच्यमन्यथाऽभेदेन तमस्यारोपिते नीलरूपवदि-
ति व्यभिचारादिति कथमापाद्यव्यतिरेकस्तत्रेति वाच्यम्, संसर्गस्यैव स-
र्वत्रारोप्यत्वमितिमतेनैतदभिधानादिति मिश्राः । तत्रेदं चिन्त्यम् ।

(१) तमथेति प्रकाशकुदादिसम्मतः पाठः । (२) मेयान्तरमिति कण्ठभरणधृतः पाठः ।

(३) वाधकाभावे चेति प्रकाशादावुद्भृतः पाठः । (४) आलोके चेति पाठः करणाभरणे ।

त्वं नास्तीति बाधकमिति चेन्न, तस्यालोकाभावव्यञ्जनीयत्वात् । अन्यथारोपानुपपत्तेः । भावत्वे यदि द्रव्यान्तरं नवैवेति

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

इत्याह—तस्येति । प्रत्युत आलोकाभाव एवास्य व्यञ्जक इत्यर्थः । वास्तवनीलरूपवत्त्वे तमस आलोकाभावे चाक्षुषत्वं बाधकमित्यपि शङ्खार्थमाहुः । आलोकाभावादिमतेऽपि तत्र नीलरूपारोपानुपपत्तिरेव, न हि रूपारोपे चक्षुरालोकं नापेक्षत इत्याह—अन्यथेति । ननु दशमद्रव्यमेव तमोऽस्तु, तथा च न विभागव्याघात इत्याह—भावत्वकापेक्षस्यैव चक्षुषः सामर्थ्यात् । तथा च तमो न रूपवत् तेजोऽनपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् आलोकाभावादिति नीलरूपवत्त्वे बाधकमित्यर्थः । अत्रालोकाभावव्यञ्जनीयत्वमुपाधिरित्याह—तस्येति । तमस्तु तद्रव्यङ्ग्यमित्यर्थः । अन्यथेति । यदि नैव तर्हीभावत्वं तमस आलोकं विना नी-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यदि न विशेष्यत्वपर्यन्तं ग्राह्यत्वं तदा प्रतियोग्यधिकरणादौ व्यभिचार इति तथाविवक्षावश्यकत्वे कथमापाद्यव्यतिरेकस्तत्रेति । तस्मान्नीलरूपवदिति न दृष्टान्तान्तराभिधानं किं त्वापादकान्तराभिधानम् । अत एव नीलरूपवत्त्वे बाधकमित्यग्रन्थेऽपि सङ्खच्छत इति ध्येयम् । बाधकं विपरीतबाधक(१)मिति तदनुग्राहं मानमाह—तथा चेति न चात्राभावपक्षत्वे सिद्धसाधनमतिरिक्तपक्षत्वे चाश्रयासिद्धिर्बाधो वेति वाच्यम्, आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकस्योभयसिद्धा पक्षव्यक्तिविकल्पस्यादोषत्वात् । न च तन्मते अंशतः सिद्धसाधनं तदवच्छिद्धश्यावद्यक्ते; पक्षीकरणात् । अत एव हेतुपक्षतावच्छेदकभेदनिबन्धनसिद्धसाधनप्रसङ्गोऽपि यावत्त्वावटितस्यैव हेतुत्वात् । वस्तुत आलोकाजन्यनीलविशिष्टचाक्षुषसाक्षात्कारविषयत्वमेव पक्षतावच्छेदकमिति नांशतः सिद्धसाधनम्, न वा हेतुपक्षतावच्छेदकयोरभेद इति तमसस्तन्मते तामसेन्द्रियवेद्यत्वपक्षे च चक्षुःपदं रूपग्रतीत्यसाधारणकारणेन्द्रियघरं गोलकपरं वा । रूपभेदेन च पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वमभेदानुमान इवाविरुद्धमिति दिक् । अत्रेति । न च तन्मते तमोवृत्तिनीलरूपकर्माद्विषु साध्याव्यापकत्व-

(१) प्रमापकमिति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

व्याघातः । अद्रव्यान्तरत्वं सर्ववादिनिषिद्धम् । अथ गुणान्तरं चतु-
विंशतित्वव्याघात इति मेयान्तरमेव तमः । अत्रैव सङ्घह श्लोकः—
नाभावोऽभाववैधम्म्यान्नारोपो वाधहानितः ।
द्रव्यादिषट्कवैधम्म्याज्ञेयं मेयान्तरं तमः ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति । नवैव द्रव्यानि उद्दिष्टानि लक्षितानि परीक्षितानि च, तद्व्या-
घात इत्यर्थः । तर्हि नवस्वेवान्तर्भवतु तथा च रूपवत्वक्रियावस्था-
दिक्मप्युपद्यत इत्यत आह—अद्रव्यान्तरत्वमिति । नवान्तर्भूतत्वमित्यर्थः ।
निःस्पर्शत्वान्न वायुपर्यन्तान्तर्भावः, अनिस्त्यत्वाच्च नाकाशादिष्वन्त-
र्भावः इत्यर्थः । अभाववैधम्म्यादिति । निषेधार्थतयाऽभासमानत्वं वैधम्म्ये
न तु नीलरूपवत्वं तथा सति द्रव्यत्वे मेयान्तरत्वमङ्गः । नन्वारोपितनी-
लरूपमेव तमः स्यादत उक्तं—नारोप इति । ननु द्रव्यादिषु षट्सु तदन्त-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

लाद्यारोपो न स्यात् नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कारे चक्षुष आलोकाये-
क्षस्यैव सामर्थ्यादित्यर्थः । ‘अद्रव्यान्तरत्वं’ न द्रव्यान्तर्भूतत्वमित्यर्थः ।
सर्वेति । गन्धस्पर्शशून्यत्वान्न पृथिवी नीलत्वान्न जलादीति त्वयाप्यनु-
मतमित्यर्थः । अत्र न कर्मान्तरमित्यपि द्रष्टव्यम् । मेयान्तरत्वं षडतिरि-
क्तभावत्वं तेन अभावेन मेयान्तरेण न सिद्धसाधनम् । अभाववैधम्म्ये
भावत्वसाधकः पूर्वोक्तो हेतुः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मिति वाच्यम्, द्रव्याभावान्यतरत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कत्वात् । व्यञ्जकत्वं च विषयत्वातिरिक्तरूपेण । अतो विषयीभूयस्त्व-
व्यङ्गे आलोकाभावे न साध्याव्यापकत्वम् । साधनाव्यापकत्वमाह—
तमस्त्विति । न कर्मान्तरमिति । उत्क्षेपणादरन्यादिदं न कर्मेत्यर्थः । तेन
नाप्रसिद्धिः । षडतिरिक्तेर्ति । अत्रापि षडतिरिक्तमिदं भावत्वाश्रय इति
साध्यमतो नाप्रसिद्धिः । अभाववैधम्म्ये भावत्वमपि तस्य च हेतुत्वे
साध्याविशेष इति विशेषपरतामाह—अभाववैधम्म्यमिति । [‘पूर्वोक्तो हेतुः’
निषेधेनाप्रतीयमानत्वम् । (१)]

(१) एतन्मध्यस्थपाठो द्वितीयादर्शपुस्तके नामस्ति ।

क्षणावच्छेदकशोपाधिः क्षणिक इति षट् पदार्थाः । विधर्मे-
त्यतोऽपि नियमासिद्धिः ।

शक्तिश्च मीमांसकानाम् । अत्रैव संग्रहश्लोकः—

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावः स्याद्वत् आह—द्रव्यादीति । आलोकनिरपेक्षचक्षुग्राह्यत्वं द्रव्यादि-
षट्कैवधर्म्यम् ।

क्षणेति । स्वाधेयो यः कादाचित्कोऽभावः प्रागभावः प्रध्वंसो वा
तत्प्रतियोग्यनाधारः पलकलाक्षण इत्युच्यते कालोपाध्यव्या-
पकः कालोपाधिर्वा तदवच्छेदकः क्षणमात्रस्थायी पदार्थो वाच्यो
न चैताद्वशो द्रव्यादिषु मध्ये कोऽपीति तस्यावश्यकाभ्युपगम्तव्य-
स्यासंग्रहाद्विभागव्याधात् इत्यर्थः ।

शक्तिश्चेति । मीमांसकानामिवास्माकमपि सेति तदसङ्घात् विभा-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

क्षणेति । कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः क्षणः स्वाधेयका-
दाचित्काभावप्रतियोग्यनाधारो वा तदवच्छेदकत्वं नानेकक्षणाव-
स्थायिन इत्यर्थात् तावन्मात्रकालवृत्तित्वलाभः, इदमेव षट् पदार्थ-
वैधर्म्यमित्यर्थः । मीमांसकानां यथा तथास्माकमपीति शेषः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कालोपाधीति । कालोपाधिरव्यापकोऽघटको यस्येत्यर्थः । अन्येषां
द्विक्षणाद्यात्मकोपाधीनां क्षणघटितत्वान्नातिव्यातिशङ्का । व्योमाद्यति-
व्यासिवारणाय चरमकालोपाधिपदम् । यद्वा कालोपाधिरव्यापको
यस्येत्यर्थः । व्यापकत्वं तु तदधिकरणपर्याप्त्यधिकरणताकत्वम् । न
च क्षणाधिकरणे अन्यस्याधिकरणता पर्याप्त्यते । यद्वा कालोपाधे-
रव्यापक इत्यर्थः । द्विक्षणात्मकोपाधिः क्षणस्यैव व्यापकः क्षणस्तु न
कस्यापि, विद्यमान एव दण्डादौ क्षणस्यानियमात् । अत्र च कलपद्रव्ये
व्यापकत्वं भेदगर्भमतो नासम्भवः । स्वं लक्ष्यत्वाभिमतो
धर्मी तदाश्रयौ यौ कादाचित्काभावौ प्रागभावप्रध्वंसौ तत्प्रतियो-
ग्यनाधारत्वमित्यर्थः । द्विक्षणात्मके कालोपाधौ तु नैव प्रतिक्षणं
कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिद्विनाश इत्यभ्युपगमात् । ध्वंसादिप्रति-
योगिग्रदादिनाऽसम्भववारणाय स्वाधेयेत्यभावविशेषणम् । अत्यन्ता-

न द्रव्यं (१)गुणवृत्तित्वाद् गुणकर्मवहिष्कृता ।
सामान्यादिषु सच्चेन सिद्धा भावान्तरं हि सा ॥
अत एव ज्ञाततापि वैशिष्ट्यं च । कथमन्यथा भावाभाव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

गव्याधात इत्यर्थः । द्रव्याद्यनन्तर्भावं शक्तेराह—न द्रव्यमिति । सामा-
न्यादिवृत्तित्वे सकलपदार्थवैधम्ये सत्येव द्रव्यगुणकर्मवैधम्ये गु-
णवृत्तित्वमप्युक्तम् । सूचितमीमांसकयुक्तीनामेव सङ्घ्रहाय इलोको
ऽपि । ज्ञातता वैशिष्ट्यं च यथा भट्टानां तथास्माकमपि, तथा च तदस-
ङ्गहेऽपि विभागव्याधात इत्याह—अतएवेति । भावान्तरमित्यनुषेष्य-
ते । ज्ञाततायां च ज्ञातो घट इत्यादिप्रतीतिर्मानं स्फुटमिति तदुल्ल-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेन तदुक्तयुक्तिः सूचितेति न सङ्घ्रहश्लोकत्वविरोधः । अत एवेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावमादायासम्भव इति कादाचित्कपदम् । न च प्रागभावगर्भमेव
सम्यक्, तदपेक्षयास्य लघुत्वात् । न च महाप्रलये लक्षणद्रव्यमिति-
प्रसक्तमिति वाच्यम्, लीलावतीकारेण तदनभ्युपगमात् । मतान्तरे
तु कालोपाधिपदस्यैव तदन्यपरत्वमिति न प्रथमलक्षणातिप्रसक्तिः ।
कादाचित्काभावपदं च प्रागभावपरमिति न द्वितीयलक्षणातिव्या-
सिः । न च द्वितीयलक्षणे तथा सति महाप्रलयाव्यवहितपूर्वक्षणेऽ
व्यासिः स्वाधेयभावप्रतियोगिकप्रागभावानधिकरणत्वस्य विवक्षि-
तत्वात् । न चैवं कादाचित्काभावगर्भतयैव सम्यक् प्रागभावगर्भत्वेऽ
प्यदोषात् । प्रागभावत्वस्य गन्धानाधारसमयवृत्यभावत्वरूपतया
कादाचित्कत्वाधिटित्वादिति दिक् । ननु भवतः शक्त्यनभ्युपगमात्
तामादाय विभागव्याधातदेशनानुपश्चेत्यत आह—येति । यथा
युक्त्येत्यर्थः । संप्रहेति । सङ्घ्रहत्वं पूर्वोक्तोपनिबन्धनत्वं पूर्वयुक्त्यन-

(१) अब च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरहेत्वाद् प्रभ्याश्रये शक्ते-
मित्रतया हेतोर्भागासिद्धत्वेऽपि न क्षमिः । शक्तिं व इत्यत्वादिव्यायां गुणादिवृत्तित्वादित्यत्र
तात्पर्यमित्ययाहुः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्वय वैशिष्ट्ये प्रमाणमाह—कथमन्यथेति । भावाभावयेरिति । संयोगस-
मवायाभ्यां वैशिष्ट्यं तेषु न हि तौ भावाभाववृत्ती, तथा च घटाभाव-
वदभूतलमिति प्रतीतिरेव वैशिष्ट्ये प्रमाणमित्यर्थः । ननु वैशिष्ट्ये-
प्रयभाववैशिष्ट्यं प्रतीयते तत्र च वैशिष्ट्यान्तराभ्युपगमेऽनवस्था-
स्यादिति तत्र स्वरूपसम्बन्धेनैव वैशिष्ट्यव्यवहार इति प्रायमिको-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पूर्वोक्तयुक्तेरित्यर्थः । ज्ञातताऽपि भावान्तरमित्यनुषज्यते, ज्ञातो घट-
इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धं(१) विनानुपपत्तेरिति
भावः । कथमन्यथेति । घटाभाववदभूतलमिति विशिष्टधीर्विशेषणवि-
शेष्यसम्बन्धनिमित्ता यथार्थविशिष्टज्ञानत्वात् दण्डीतिज्ञानवदिति
संयोगसमवायवाधे तदतिरिक्तसम्बन्धो वैशिष्ट्यमित्यर्थः । ननु वै-
शिष्टये वैशिष्ट्याभ्युपगमेऽनवस्थानाद्यथा प्रमेयत्वादिवैशिष्ट्यधीः स्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भिद्यानाद्विरुद्धमिति युक्तिसूचनेनापास्तमित्यर्थः । भावान्तरमिति । षड-
तिरिक्तेऽयं भावत्वाश्रय इत्यर्थः । आश्रयसिद्धिनिरासायाह—ज्ञाते
घट इति । यथार्थेति प्रमेयत्वर्थः । तेन नेश्वरज्ञाने मन्मते व्यभिचारः,
तस्य प्रमाऽप्रमाऽ(३)न्यत्वात् । यन्तु जन्मपदेन तद्वारणमिति तद्वा,
परमते व्यावृत्यप्रसिद्धा व्यर्थविशेषणत्वात् । न च विशिष्टज्ञानत्वं
वैशिष्ट्यविषयकज्ञानत्वमिति साध्याविशेष इति वाच्यम् स्वरूपस-
म्बद्यात्मकवैशिष्ट्यमादाय हेतोरुभयसिद्धत्वात् । न चैवं तेनैवार्थान्त-
रं विशेषणविशेष्यान्यसम्बन्धस्य साध्यत्वात् । न चैवं बहुत्र व्यभि-
चार इति वाच्यम्, तेन तत्र सर्वत्र वैशिष्ट्यस्वीकारात् । विशेषण-
ज्ञानजन्मत्वमेव वा विशिष्टज्ञानत्वमिति दिक् ।

· [प्रमेयत्वादीति । प्रमाविषयत्वरूपस्य प्रमेयत्वस्य प्रमावैशिष्ट्य-
रूपत्वादिति भावः ।](४)

(१) विशेषणं विनेति वक्तव्ये विशेष्यसम्बन्धयोराभिधानं दृष्टान्तार्थतया । तथा च यथा विशे-
ष्यसम्बन्धयोरभावे न विशिष्टधीस्तथा विशेषणाभावेऽपीत्यर्थः । विशेषणाभावे विशेषणविशेष्योः
सम्बन्धस्याप्यभावात् तदधीनाया विशिष्टप्रतीतेनपत्तेनैरिति वार्थः । इति दीधितिः ।

— (३) प्रमान्यत्वादिति गाढान्तरम् ।

(४) [] एतन्मध्यस्थ पाठो द्वितीयादर्शपुस्तके नास्ति ।

योर्विंशिष्ठस्यावगमः । यथा वैशिष्ट्ये तथा स्वरूपेणैवेति, चेन्न
समवायापलापप्रसङ्गात् । अधिकस्तत्र प्रवाहो हीयते न प्रतीय-
मान इति चेन्न, अभावेऽपि तुल्यत्वात् । वाधोऽत्रास्तीति चे-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

इपि तद्यच्छहारस्तत एवास्तु किं वैशिष्ट्येनेत्याह—यथेति । समवायेति ।
इह रूपसमवाय इति प्रतीतिर्यथा स्वरूपसम्बन्धेन तथा तन्तुषु पट
इत्यपि लेनैव स्यादिति समवायोऽपि न सिद्धेदित्यर्थः । ननु प्रतीय-
मानः समवायोऽपहोतुमशक्यः न हि तन्मात्राभ्युपगमेऽपि अनव-
स्थेत्याह—अधिक इति । तर्ह्यभावेऽपि तद्वैशिष्ठ्यं तन्मात्रमस्तु प्रतीयमा-
नत्वात् तदधिकः प्रवाहस्तत्रापि हीयतामित्याह—अभावेऽपीति । ननु
प्रामाणिकैवैशिष्ठ्यानभ्युपगमो वाधाधीन एवेति कश्चिदत्र वाधो भ-
विष्यतीत्याह—वाव इति । यदि वाधोऽत्र तदा प्रामाणिकैरभिधीयेतैव
न्यायलीलावतीप्रकाशः

रूपेणैव तथाऽत्रापि स्यादित्याह—यथेति । तर्हि यथेह गोत्वमितीहधी-
निमित्तं समवाप्तस्तथेह गोत्वसमवाय इत्यनुभवात्तत्रापि समवायान्त-
रं स्यात् । अथ तत्र स्वरूपमेव निमित्तं तदेह गोत्वमित्यत्रापि तथा स्या-
दिति समवायोऽपि न सिद्धेदित्याह—समवायेति । ननु समवाये सम-
वायान्तरं नोपेयतेऽनवस्थानात्, गोत्वसमवायस्तु प्रतीतत्वादभ्युपे-
योऽनवस्थाया मानाभावस्य मूलत्वादित्याह—अधिक इति । तर्हि घटा-
भाववद्भूतलमित्यत्र वैशिष्ठ्यानुभवाद्वैशिष्ठ्यमस्तु वैशिष्ठ्येऽनुमाना-
भावात्तदभाव इत्याह—अभावेऽपीति । तुल्यत्वाद्वैशिष्ठस्यस्वीकारस्य वै-
शिष्ठ्ये वैशिष्ठ्यास्वीकारस्य चेत्यर्थः । अत्रेति । वैशिष्ठस्त्वीकारे तद-
नाभिधानादिति वैशिष्ठ्याभावसाधकमानस्याभिधानुमशक्यत्वादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

‘प्रतीतत्वात्’प्रमितत्वात्, न तु प्रत्यक्षत्वात् । एतद्दर्शने समवायस्या-
प्रत्यक्षत्वादिति (१)ध्येयम् । अतएवांत्र मानाभाव इति सामान्यत एवो-
क्तम् । वैशिष्ठ्येति । वैशिष्ठ्याभावसाधकस्य मानत्वेन व्यवस्थापयितुमश

न । सदनभिधानात् । ततो भावाभावयोरपि तत्स्वीकारो दुर्वार एव । दण्डी पुरुष इति प्रतीतेश्च । शब्दमात्रमिदमिति चेन्न, इहायमित्यादावपि(१) तथात्वप्रसङ्गात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तदनभिधानात्तद्विरह एवाक्रेत्याह—नेति । भावाभावाद्वैशिष्ट्यं प्रामाणिकमेवेत्युपसंहरति—तत इति । न केवलमभावे वैशिष्ट्यप्रत्ययानुरोधात् वैशिष्ट्यं स्वीकुर्ममः, किन्तु भावाविशिष्टप्रत्ययोऽपि तत्र प्रमाणम् । न च संयोगेनान्यथासिद्धिः तमादायापि समूहालम्बनस्य दुष्टत्वादित्याह—दण्डिति । ननु दण्डी पुरुषो दण्डविशिष्टः पुरुष इत्यर्थाननुरोधी शब्दो न वैशिष्ट्ये प्रमाणमित्याह—शब्देति । तर्हि इहायमित्यपि शब्दमात्रं न समवाये प्रमाणमित्याह—इहायमिति । कुण्डे दधी-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । तत इति । प्रमाणबलाऽन्नावयोः समवाय इव भावाभावयोरपि सम्बन्धान्तरं वैशिष्ट्याल्यमभ्युपेयं समवायाभावादित्यर्थः । न च भावाभावयोः सम्बन्ध एव नास्ति अभावस्यापक्षधर्मत्वेन हेतुत्वानापत्तेः भूतले घटससंगो नास्तीति देशविशेषनियताभावात्यवहाराद्गुपपत्तेश्च । न च प्रतियोगिदेशनियमान्तर्ज्ञियमः, तदन्यदेशातात्यव्यवहाराभावापत्तेरिति भावः । यत्रापि संयोगस्तत्रपि वैशिष्ट्यमभ्युपेयं विशेषणार्विशेष्यवत्तयोर्वैशिष्ट्यस्यानुभवादित्याह—दण्डिति । न च दण्डपुरुषसंयोगा एव तद्विषयः दण्डपुरुषसंयोगा इतिप्रतीत्या सह विशेषाभावापत्तेरिति भावः । शब्दमात्रमिति । मात्रपदेनार्थनैरपेक्ष्यमुक्तम् । इहायमिति । इह गोत्वमित्यतोपि हेतिधीनिमित्तं समवायो न सि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्यत्वादेत्यर्थः । अभावस्येति । पक्षसम्बन्ध एव हि पक्षधर्मतेत्यर्थः । न तु तदवृत्तिभावाप्रतियोगिकत्वमेवाभावस्य पक्षधर्मतेत्यरुचेराह—भूतल इति । तदन्येति । प्रतियोगिदेशन्यदेशात्यव्यवहारस्या(२)त्यन्ताभावे एवमप्यसर्मर्थनादित्यर्थः । न च प्रतियोग्यारोप एव नियामकः अभावसम्बन्धमन्तरेण प्रतियोग्यारोपस्यैवाभावादिति भावः । प्रतिज्ञामात्रात्र साध्यसिद्धिः ।

(१) 'न्यायेति' ।

(२) प्रतियोगिदेशात्यव्यवहारस्येति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

आधाराधेयभावश्च मेयान्तरम् । संयोगसमवायवेव सप्त-
मीप्रथमाभ्यामभिलप्यमानसम्बन्धिनौ तदूच्यहारहेतु इति चेत्र,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति प्रतीतिबलादाधाराधेयभावोऽपि सम्बन्धोऽधिकस्तदनभिधा-
नात् विभागव्याधात् इत्याह—आधारेति । न च संयोगवैशिष्ट्याभ्या-
मन्यथासिद्धिस्ताभ्यामुभयत्राधारत्वमाधेयत्वं वा प्रतीयेत न तु नि-
यतप्रतीतिः स्यादिति भावः । सिद्धान्तान्तरेणान्यथासिद्धिं विवक्ष-
श्चियताधारत्वाधेयत्वप्रतीतौ नियामकं शङ्कते—संयोगेति । सप्त-
म्यन्ते सम्बन्धिनि आधारत्वप्रतीतिः प्रथमान्ते त्वाधेयत्वप्रतीतिरित्यर्थः । सप्तमीप्रथमाभ्यां सम्बन्धिनौ नाभिलप्येते, किन्तु तयोराधारा-
धेयत्वे प्रत्यायेते सेयं विचित्रा प्रतीतिराधाराधेयभावसम्बन्धमन्त-
रेणानुपपत्त्वा न हि विषयधैचित्त्यमन्तरेण प्रतीतिवैचित्त्यमित्याह—
नेति । यद्वा इहायमिति प्रतीत्या सप्तमीप्रथमयोरभिलापः क्रियते

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञेत्, तत्रापि शब्दभावत्वाभिधानसम्भवात् । अथावाधितप्रतीति-
बलान्तत्सिद्धिः तदा वैशिष्ट्यमपि तथेत्यर्थः । आधारेति । न द्रव्यं गु-
णवृत्तित्वादित्याद्युक्तयुक्त्या तस्य पदार्थान्तरेऽनन्तर्भावादित्यर्थः । न
च वैशिष्ट्यं तत्र आधाराधेययोरन्योन्यवैशिष्ट्यस्योभयवृत्तित्वादाधा-
रत्वाधेयत्वयोर्छैकैकवृत्तित्वात् नापि सम्बन्धेनान्यथासिद्धिः तस्या-
प्युभयवृत्तित्वादिति भावः । ननु सम्बन्धस्योभयाश्रितत्वेऽपि यतः
सम्बधिनः सप्तमी तत्राधारत्वव्यवहारो यतस्तु प्रथमा तत्राधेयव्यवहा-
रः स्यादित्याह—संयोगेति । सप्तम्यर्थस्य संयोगित्वस्योभयवृत्तित्वेऽपि
कुण्डे वदरभित्यत्र वदरशब्दान्न सप्तमी अनभिधानादित्यर्थः । एवमिह
गोत्वमित्यत्रापि समवायो न सिद्धेदुक्तरीत्यान्यथासिद्धेः । अथ श-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रतो हेतुं पूरयति—न द्रव्यमिति । पदार्थान्तरे कलृपदार्थे(१) । सम्बन्धेन
संयोगादिना । ननु सप्तम्यर्थस्य संयोगादेवभयाश्रितत्वे सप्तमीप्रयो-
ग एव किं नियामकमत आह—सप्तम्यर्थस्येति । परम्परासम्बन्धेन द्रव्या-

(१) कलृपदार्थान्तरे इत्यर्थे इति पाठान्तरम् ।

इहायमिति प्रतीतिवैचित्र्यात् । शब्दमात्रत्वे तु सम्बन्धापलाप-
प्रसङ्गात् ।

साहश्यं च(१) गुणवृत्तित्वान्न द्रव्यगुणकर्मत्मकम् । नापि
सामान्यम् । तद्दिव्यक्तिदर्शनमात्रवेदं वा प्रतियोगिग्रहणवेदं वा ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सैव वः प्रतीतिः कथं स्याद् यद्याधाराधेयभावो न भवेदित्यर्थः । उच्चा-
रणमपि नार्थप्रतीत्यधीनं न वा उच्चारणात् प्रतिपाद्यस्य काचिद्-
भिमतार्थप्रतीतिरिति यदि तदेह तनुषु पट इत्याद्यपि प्रतीतिब-
लात् त्वदुपगतोऽपि सम्बन्धो न सिद्धेदित्याह—शब्दमात्रत्वे इति ।
साहश्यं च पदार्थान्तरं न विभक्तमिति पुनर्विभागव्याधात्माह—
साहश्यं चेति । साहश्यस्य पदार्थान्तरवैधम्र्यमाह—गुणवृत्तित्वादिति । भव-
ति हि यथा शब्दस्य रूपं तथा पटस्येति प्रतीतिबलाद्गुणवृत्तिम-
स्येत्यर्थः । ननु सामान्यमेव साहश्यमित्यत आह—नापीति । व्यक्तिः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

बद्धाननुसन्धानेऽपि तत्प्रतीतेन सा शब्देनोपपाद्यते तद्वारात्मादाव-
पि तथेत्याह—इहायमिति । प्रतीतिवैचित्र्येऽपि यदि विषयशून्यशब्दमा-
त्रस्वीकारस्तदा गोत्वसमवेत्तमित्यादिप्रयोगोऽप्येवं समर्थयितुं
शक्यत इति समवायादिरपि न सिद्धेदित्याह—शब्दमात्रत्वे त्विति ।

अस्ति तावद्बाधितसदशब्दुद्देः साहश्यं तत्र द्रव्यादित्रयात्मकं(२)
गुणसमवेत्तव्यादित्याह—साहश्यमिति । अतएव न विशेषसमवायात्म-
कमित्यपि द्रष्टव्यम् । व्यक्तिः साहश्याश्रयः प्रतियोगिन इति प्रतियो-
गिज्ञानस्य साहश्यधीहेतुत्वादित्यर्थः । न साहश्यज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं
हेतुः सामान्यरूपतया तस्य निष्प्रतियोगिकत्वात् शब्दप्रयोगात्मकत-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

देरपि गुणवृत्तित्वाद्यभिचार इत्यत आह—गुणसमवेत्तव्यादिति । अत
एवेत्यनेनापि गुणसमवेत्तव्यमानुकर्षणीयम् । यथाश्रुतमौलहेतुपराम-
र्शेण समवायेन व्यभिचारात् । प्रतियोगिनोऽपि व्यक्तित्वेन विकल्पास-

(१) 'क्यं तु गु' ।

(२) विशेषित्वादिना द्रव्यदेरपि गुणवृत्तित्वाद्याह—गुणसमवेत्तव्यादिति । इति दीधितिः ।

नाथः । प्रतियोगिनोऽनवभासे सादृश्यबुद्धेरभावात् । अस्त्येव च
बुद्धिर्न व्यपदेशभागिनीति चेन्न, ब्राह्मणत्वा(१)देशपि निर्विं-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

सादृश्याथयो गवयादिः प्रतियोगी सादृश्यनिरूपको गवादिः । प्रति-
योगिन इति । सादृश्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतियोगिनिरूपणाधीन-
निरूपणत्वसिद्धेरित्यर्थः । अस्त्येवेति । प्रतियोगिग्रहणमन्तरेणापि सा-
दृश्यं ज्ञायते न तु व्यवहियत इत्यर्थः । एवं सति ब्राह्मणत्वजातेरपि
विशुद्धमातापितृजयोनित्वव्यञ्जत्वात् सविकल्पकमात्रवेद्यत्वं सिद्धान्तो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वयवहारे तु तत् हेतुरित्याह—अस्त्येवेति । इदमनेन सदृशमिति
सादृश्यानुभवात्प्रतियोगिज्ञानं विना तदज्ञानात् तस्य तद्वीहेतुत्वात्
निष्पत्तियोगिकसामान्यं सादृश्यम्, अन्यथा ब्राह्मण्य(२)विशु-
द्धयोनिजत्वव्यञ्जयमतस्तज्ञानं विना निर्विकल्पके तत्र भासते तज्ञा-
ने च सविकल्पकसामन्येवेत्यपि सिद्धान्तो व्याहन्येत । विशुद्धयोनि-
जत्वज्ञानस्य ब्राह्मण्यव्यवहारमात्रहेतुतया तज्ञानाहेतुत्वे निर्विक-
ल्पकेऽपि तद्वासत इत्यस्यापि चक्तुं शक्यत्वादित्याह—ब्राह्मणोदरिते ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

झतिरत आह—व्यक्तिरिति । अन्यथा ब्राह्मणमिति । अत्र जातिर्व्यञ्जक-
वित्तिवेद्या न तु तद्वीजन्यवित्तिवेद्या, युगपदेव शिरःपुरुषत्वयोर्प्रहात्-
दितिमते तज्ञानं विनेत्यस्य तद्विषयतां विनेत्यर्थः । तज्ञाने चेत्य-
स्य तद्विषयत्व इत्यर्थः । सविकल्पकसामन्येवेत्यत्र पूर्वमिति शेषः ।
तथा च विशुद्धमातापितृजन्यत्वस्य ब्राह्मण्यधीविषयत्वे शुद्धनिर्वि-
कल्पके ब्राह्मणं न भासत इति सिद्धान्तः, स चैव भज्येतेति प्रक-
रणार्थः । यदि च तद्वहसामग्रीत्वेन त्वया कारणत्वं वाच्यमिति ला-
घवेन तद्वहस्यैव कारणत्वं प्रत्यक्षविशेषे विशेषदर्शनस्येवेति मतम्, त-
दा यथाश्रुत एव ग्रन्थः । शिरःपुरुषत्वप्रतीतियौगपद्यधीस्तु भ्रम इति ।

(१) ब्राह्मणोदरिति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(२) अविदितचेरे सुंसि प्रहरवधि निरीक्ष्यमाणेऽपि ब्राह्मणादिसन्देहात्, अन्यव्यतिरेक-
भ्या विशुद्धमातापितृजत्वज्ञानं हेतु । न चैव ब्राह्मण्यादिविशिष्टज्ञानार्थं तज्ञार्विकल्पकमात्रवयकमिति
वाच्यम्, व्यक्तिसविल्पकस्यैव तदंशे निर्विकल्पकरूपत्वात्, तावतापि सविकल्पकमात्रवेद्यत्वाक्षते ।
इति दीधितिः ।

कल्पकबुद्धिवेद्यत्वापत्तेः । नान्त्यः । अवयवसामान्यानां प्रागेव
ज्ञानात्सामान्यस्य च सामान्यान्तरेऽभावात् । साहश्यव्यवहारा-
भावापत्तौ मेयान्तरत्वादिति । मैवम् ।

भावत्वाधिष्ठिताः सर्वाः प्रत्येकं व्यक्तयो मताः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इपि भज्येत तद्व्यवहारमात्रे तदपेक्षेत्यपि वक्तुं सुकरत्वादित्यर्थः । अव-
यवेति । सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम् । भिन्नप्रधानसामान्य-
व्यक्तं साहश्यमित्यभ्युपगमात् साहश्यं सामान्यं भवद्वयवगतेव भवि-
त्यति । तद्ग्रहेच न प्रतियोगिग्रहापेक्षा व्यक्तिग्रहमात्रव्यवहारात्स्येत्यर्थः ।
साहश्यस्य सामान्यत्वे बाधकान्तरमाह—सामान्यस्येति । यथा गोत्वं नित्यं
तथाऽश्वत्वमपीतिप्रतीतेः सामान्येऽपि साहश्याभ्युपगमात् । न च सा-
मान्यं सामान्यवृत्तीति पदार्थान्तरेव साहश्यमित्यर्थः । भावत्वेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यवहर्त्तव्यज्ञाने व्यवजिहीषार्थी च सत्यां व्यवहारेऽन्यापेक्षा न दृष्ट-
चरी, न च द्रव्यग्रहणसमकालं तत्परिमाणग्रहेऽपि तत्र दीर्घत्वहस्तवत्व-
व्यवहारे तथा दृष्टं तयोः परिमाणान्तरतया प्रतियोगिज्ञानव्यवहारात्
तत्काले तदग्रहादिति भावः । अवयवेति । प्रागेव प्रतियोगिज्ञानादिति-
शेषः । अवयवेत्युपलक्षणं गुणकर्मसामान्यानामपि प्रतियोगिज्ञानात्प्रा-
गेव ज्ञानात् न तदात्मकमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु साहश्यरूपतया तस्य
ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं हेतुः स्यादित्यत आह—सामान्यस्येति । यथा गोत्वं
नित्यं तथाऽश्वत्वमिति जातावपि साहश्यानुभवान्न जात्यात्मकं सा-
हश्यमिति भावः । भावत्वेति । अनेन भावमात्रस्यार्थं विभक्तविभागो न

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः । निर्युक्तिकसिद्धान्तव्याकोपमात्रं न दूषणमत आह—व्यवहर्त्तव्येति ।
तयोः परिमाणान्तरतयेति । जातिविशेषविशिष्टपरिमाणात्मकतयेत्यर्थः । तथा
च व्यवहर्त्तव्यतावच्छेद(क)विशिष्टे व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य व्यवहारकारण-
तया व्यवहर्त्तव्यज्ञान एव तदपेक्षणामिति भावः । केचिच्चु अणुमहवा-
दिभावेन परिमाणस्य चतुर्विधतया यथाश्रुत एव ग्रन्थार्थं इत्याहुः ।
तारत्वादेश्वर्कर्षरूपतया जातित्वेन व्यक्तिग्रहणकाले ग्रहणेऽपि तारत्व-

द्रव्यादिष्टकविच्छेदमेलकेन विवर्जिताः ॥

भावत्वाधिष्ठानैकैकव्यक्तिमात्रे षड्लक्षणानां मिलितोऽयोगो व्यवच्छिद्यते न तु मिलितानामयोगः । अयोगश्चान्यत्राव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्रव्यादीति भावप्रधानो निर्देशस्तेन भावव्यक्तयः षणां द्रव्यत्वगुणत्वादीनां ये विच्छेदा अन्यन्ताभावास्तेषां यो मेलकस्तेन विवर्जिता इत्यर्थः । ननु भावसमुदाये षड्लक्षणाभावमेलकसत्त्वात् तञ्चिषेधे बाध इत्यत उकं प्रत्येकं व्यक्तय इति समुदायस्य समुदायिभ्योऽन्यत्वपक्षेऽन्यत्वे तु प्रत्येकमिति व्यर्थम् । कारिकार्थमाह—भावत्वेति । अभावे मिलितो योऽयोगः प्रसिद्धो भावव्यक्तिषु निषिद्ध्यते न तु मिलितानामिति षणां लक्षणानामेकत्रासत्त्वेन मिलनासम्भवादित्यर्थः । अन्यत्रेति । अभाव इत्यर्थः । अत्र भावव्यक्तिषु ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तु पदार्थमात्रस्येत्युक्तम् । द्रव्यादीति । भावव्यक्तयः प्रत्येकं द्रव्यादिष्टलक्षणात्यन्ताभावमेलकशून्या इत्यर्थः । मिलितोऽयोग इति । अभावे तत्प्रसिद्धिः । न त्विति । मिलितलक्षणात्मकप्रतियोग्यप्रसिद्धेरित्यर्थः । ननु भावत्वेन षड्वेव द्रव्यादिव्यक्तयो विवक्षितास्तदन्या वा ? आद्ये सिद्धसाधनम्, न च सप्तमभावनिषेधः, अन्त्ये चाप्रसिद्धिः मेलकश्चात्र षडभावमात्रवृत्तिर्थमः कश्चित् षड्वेव वा अभावाः । आद्ये सिद्धसाधनं न हि षडभावमात्रवृत्तिर्थमो भाववृत्तिः तादशार्थप्रसिद्धिश्च । प्रसिद्धावपि(१) तस्यभावः सिद्धतु न तु मेलकिनां तावतामभावानामभावः । अथ(२) मेलकाभावो न मेलकिनामभावं विनेति मेलकि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्वद्ययोगसूपव्यवहारेऽवधिक्षानापक्षेत्यपि न वाच्यं तत्रापि व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकस्य प्रवृत्तिनिमित्तिभूतस्य सजातीयसाक्षात्कारेत्यादेववधिक्षानशेयत्वात् व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकस्यापि व्यवहर्त्तव्यतावदिति भावः । षट्लक्षणाच्छेदत्यन्ताभावमेलकसत्त्वाद्वाध इत्यत आह—प्रत्येकमिति । अन्त्य इति । षड्वेवाभावा इति पक्ष इत्यर्थः ।

(१) बुद्धिविशेषविषयत्वं न हुलमित्यत आह—प्रसिद्धवपीति ।

(२) अथेति । परम्परासम्बन्धेन भर्मस्याभावः परम्पराघटकवर्थभावं विना वेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नामप्यभावः सिद्धनि तर्हि मेलकिनामभावानामेकैकानामभावे चिर्धीयमाने क्वचिद्वाधः क्वचित्सिद्धसाधनं द्रव्यत्वाभावाभावस्य गुणादौ बाधितत्वात् द्रव्ये तु सिद्धसाधनात् । अन्ये च मेलकोपादानवैयर्थ्ये प्रत्येकमिति च व्यर्थं न हि मिलितासु व्यक्तिषु षट्कविच्छेदमेलकः पदार्थान्तरस्वीकारापातात् । अथ व्यासज्यप्रतियोगिकोऽयमन्य एवाभावो घटवत्यपि घटपटो न स्त इत्यनुभवात्, यत्र च स्वाभावमात्रप्रतियोगिकोऽभावस्तत्रैवाभावाभावस्य भावरूपत्वम्, तत्र व्यासज्यवृत्तिर्धर्मसमानाधिकरणपर्यवसितप्रत्येकप्रतियोगिताकामन्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वैर्थ्यमिति। षट्क्वावच्छब्दमपि द्रव्यादेव तत्र च मिलितायोगासत्त्वादिति भावः। पदार्थान्तरेति। मिलितव्यक्तिनां पदार्थान्तरतत्वापातादित्यर्थः। यथा घटवत्यपि घटपटोभयाभावस्तथा द्रव्यत्वाद्यत्यन्ताभावादिमत्यपि षट्णामभावानां निषेध इति न बाधसिद्धसाधने इत्याशङ्कते—अथेति। ननु षड्भावाभावसत्त्वे प्रत्येकं षट्लक्षणापत्तिरभावाभावस्य भावत्वादत आह—यत्र चेति(१)। अव्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताकस्यैवाभावाभावस्य भावात्मकत्वमिति भावः। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिद्वैनैव च सममभावस्य विरोधो न प्रतियोगिमात्रेणान्यथा विशिष्टाभावोऽपि न स्यादिति पूर्वपक्षितुराशयः। प्रतियोगिता स्वरूपसम्बन्धात्मिका प्रत्येकपर्यवसितेति प्रत्येकस्यैव विरोधित्वं प्रतियोगिताया विरोधित्वरूपत्वादित्यमिप्रेत्याह—व्यासज्यवृत्तीति।

एतावता तादृशधर्माश्रयाणा द्रव्यत्वाभावानामभाव साध्य इति पर्यवसितम् । तत्र किं इत्यत्वाभावत्वेन साध्यता किं वा तादृशधर्मावच्छिद्रपतियोगिताकाभावत्वेन तत्र तादृशो धर्मः प्रत्येकपर्यवसितवृत्तिर्भासञ्जवृत्तिर्वा विवक्षितः? तत्रादृशं निराकरोति तर्हीति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसाधनेऽशेषते बाधः, सामानाधिकरणेन तथादेऽशेषतः सिद्धसाधनं, द्वितीये त्वप्राप्तिद्विः, दृतीयं पुनरवलम्ब्य बद्यति—“भावत्वं वा षट्लक्षणाभावषट्काभावव्याप्यमेति!” षट्काभावः षट्क्वावच्छेदप्रतियोगिकाभावः। स पुनरतिरिच्यतां न वेत्यन्यदेततद् । व्युत्पादितं च व्यासज्यवृत्तिर्धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकलमनुभावदीधितौ । यद्वा यद्विक्लिवदेकधर्मिष्ठितसम्बन्धेन तदभावो विवक्षितः, धर्मिष्ठासामान्यघटितसम्बन्धेन वा? आयं निराकरोति—तर्हीति । द्वितीये त्वप्रसिद्धिरिति—इति दीधितिः ।

(१) ननु षट्क्वावच्छेदप्रतियोगिताकस्य द्रव्यत्वाभावस्यातिरिक्तत्वान्ताभावाभावस्य भावत्वनिष्ठमो आहत इत्यत आह—यत्र चेति । इत्यपि कश्चित् ।

गतोऽत्र समारोप्य निषेधयते भूतले चैत्रवत् । ततश्च पद्मक-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ननु भावव्यक्तिषु प्रसक्तिरेव नास्ति कुतो निषेध इत्यत आह—
समारोप्येति । आरोपरूपैव प्रसक्तिरित्यर्थः । भूतल इति । यथा गृहवर्त्ति-
नश्चैत्रस्य भूतले प्राङ्मानादौ समारोपपूर्वको निषेधप्रत्यय इत्यर्थः ।
शुक्लौ रजतत्वसामारोप्य नेदं रजतमिति भावावतारादतेन दृष्टान्तेन
सर्वाभावप्रत्ययानामारोपपूर्वकत्वसुन्दरेयमिति भावः । ननु कीदृशेन
एवकारसमभिव्याहारेणायमर्थो लभ्यत इत्यत आह—ततश्चेति । षट्-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावादेव तादृशवृद्धुपपत्तौ तदनभ्युपगमात् । अथ गुणादिष्टपदार्थ-
मित्रे द्रव्यत्वायोगो नास्ति कर्मादिभित्रे गुणत्वायांगो नास्तीत्य-
योगव्यवच्छेदार्थः गुणादिष्टकभित्रे द्रव्यमेदो नास्तीत्यन्ययोगव्य-
वच्छेदार्थः । तत्र गुणादिष्टकपदार्थमित्रत्वेन यदि द्रव्यमेव विवक्षितं
तदा सिद्धसाधनम्, अन्यस्य चाप्रसिद्धिरित्यधिकरणविकल्पासात्
गुणाद्यभावपञ्चकसाहित्यं द्रव्यादन्यत्र नास्ति तस्य द्रव्य एव प्र-
सिद्धेः । यद्वा गुणाद्यभावपञ्चकं द्रव्यत्वव्याप्यमित्यपि न, तत्रापि हि
द्रव्यादन्यदिग्द गुणाद्येव विवक्षितं तदा सिद्धसाधनं अन्यच्छेत्तदा
सिद्धसिद्धिव्याघातः । अत्राहुः । भाववृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वं
न षट्लक्षणावच्छिन्नम्, यद्वा भाववृत्तिगुणाद्यभावपञ्चकसाहित्यं
न द्रव्यत्वाभावस्य, द्रव्यत्वं वा भाववृत्त्यभावपञ्चकव्यापकम्, भाव-
वत्वं वा षट्लक्षणाभावव्याप्यमित्यवधारणार्थः । समारोप्येति । न चा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मूलोक्तायोगान्ययोगव्यवच्छेदौ संसर्गाभावान्योन्याभावरूपव्य-
वच्छेद्यमेदेन कर्थंचिदुपपादयति—अथेति । अभावमादाय षट्त्वं बो-
ध्यम् । गुणाद्यभावेति । गुणाद्यन्योन्याभावेत्यर्थः(१) । अन्यथा समवाये
तदत्यन्ताभावपञ्चकसत्त्वाद्वाधापत्तेरित्यवधेयम् । अन्यत्रेत्यभाव इति
शेषः । यद्वेति । भावत्वसामानाधिकरणयाच्छिन्नं गुणाद्यन्योन्योभाव-
पञ्चकमित्यर्थः । द्रव्यत्वव्याप्त्यत्वं द्रव्यान्यावृत्तित्वमित्यप्रिमदोषोऽत्र-
पि लगतीति ध्येयम् । भाववृत्तीति । धर्मिपक्षतायां पक्षाविकल्पभयेनानु-

(१) गुणादिष्टं वा गुणत्वादिपरम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गतधर्मपक्षता । षड्लक्षणावच्छेद्यं च षड्लक्षणत्वावच्छेद्यत्वमन्यथा षड्लक्षणानांव प्रतियोगितयाऽसङ्गत्यापत्तेः । अभावे षड्लक्षणाभाव इत्यनुभवाद्वाध इत्यत उक्तं भाववृत्तिः । तच्चाभावविशेषणम् । न च षट्क्वावच्छिन्नात्यन्ताभावो द्रव्येऽपि वर्तते एव एकसत्त्वेऽपि द्रव्यमिह नास्तीतिप्रतीतेस्तथा च बाध इति वाच्यम्, तस्य पूर्वमेव दूषितत्वात् । न चैवं भाववृत्तिः व्यर्थं सप्तमभावानिषेधश्च पद्धत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् प्रतियोगितापरं न व्यासज्यवृत्तिरिति घटशून्ये द्वित्वावच्छिन्नविरहवत् षट्शून्ये षट्क्वावच्छिन्नाभावाविरोधात् । अत एवाधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् । स एवाभावोऽभावेऽपीति भाववृत्तिपदोपादानेऽपि दोषतादवस्थ्यमित्यपास्तम् । भावेऽन्यतरप्रतियोगिसत्त्वेन तदनभ्युपगमात् । ननूक्तानुगन्धर्मस्यापि भावघटितत्वाद्विकल्पस्तदवस्थः, न च भावत्वसमाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं धर्मीति वाच्यम्, भावत्वसामानाधिकरण्यं हि भावत्वाधिकरणाधिकरणत्वमिति विकल्पग्रासतादवस्थ्यात् । मैवम् । व्यक्तिधटितत्वेऽपि सामान्येन रूपेण तत्प्रवेशे दोषाभावात् । अन्यथा कर्त्तज्ञन्यत्वानुमानेऽपि प्रसिद्धाप्रसिद्धकर्त्तज्ञटितत्वविकल्पेन साध्यस्य(१) वाधाप्रसिद्धन्यतरापत्तेः । एवं च मूलमपि सम्यगेव पक्षतावच्छेदकोभयसिद्धत्वे पक्षविकल्पस्यादोषत्वात् अन्यथा साध्यतदभाववत् पक्षविकल्पस्यापत्तेरिति । व्यासज्यवृत्तिधर्मः क्वापि प्रतियोगितावच्छेदको न भवतीतिमते लक्षणान्तरमाह—यद्वेति । अभावपदमन्योन्याभावपरम् । यद्यपि भाववृत्यभावपञ्चकस्यैवाभाववृत्तितया तत्सामानाधिकरण्यं द्रव्यत्वाभावं अस्त्येवाधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् तथापि भावरूपाधिकरणावच्छेदेनाभावपञ्चकसाहित्यं द्रव्यत्वाभावे निषेध्यमेति भावः । द्रव्यत्वं वेति भाववृत्तित्वावच्छिन्नगुणाद्यन्योन्याभावपञ्चकव्यापकमित्यर्थः(२) । भावत्वं वेति । ननु षणामभावानां षड्वेव वाऽभावा व्यापकतया विवक्षिताः षट्क्वावच्छिन्नप्रतियोगिएक एव वाऽभावस्तथा । नाद्यः । द्रव्यादौ गुणाद्यभावाभावाः(३) ।

(१) सध्ये तस्येति पाठान्तरम् ।

(२) द्रव्यत्वत्वं न तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति वार्ता ।

(३) गुणत्वाद्यभावाभावेति पाठान्तरम् ।

णवदेव भावजातीयं मेर्यं(१) वाच्यमेवेतिवत् अयोगव्यवच्छेदस्य

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

लक्षणवत्त्वं षोढा लक्षणवत्त्वमेको धर्मः स च प्रत्येकलक्षणवत्त्वेनैव वर्णां भावानां नवानां गुणवत्त्वमिव प्रत्येकगुणवत्त्वया तदयोगश्चा भावे प्रसिद्ध इह भावजातीये व्यवच्छिद्यते इत्यर्थः । ननु विशेषस्य भावजातीयस्याभ्यभिचारे षड्लक्षणवत्त्वस्य कथं विशेषणत्वम्? न चेद्विशेषणत्वं तदा तत्सङ्गततया एवकारस्य कथमयोगव्यवच्छेदकत्वम्? विशेष्यं व्यभिचारि चेत् तदा समैव भावा इत्यतोऽनुरूपं दृष्टान्तमाह—प्रमेयं वाच्यमेवेतिवदिति । उपरञ्जकत्वेऽपि न दोष इत्यर्थः । तथापि दृष्टान्ते कथं अयोगस्याप्रसिद्धस्य व्यवच्छेदकधर्मव्याप्यत्वस्यैवात्र एवकारार्थत्वात् दार्ढान्तिकेऽपि तथात्वात् अयोगव्यवच्छेदार्थक-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रोपस्य हेतुत्वे मानाभावः, इदमिदं न नेदमिहेत्यनुभवस्यैव मानत्वात् । यद्वा आरोपितरजतत्वायामेव शुक्रौ नेदं रजतमिति रजतत्वाभावः प्रतीयते नान्यत्रेत्यन्यव्यतिरेकयोस्तत्त्वात् । ततश्चेति । भावाभावमेदात् पदार्थविभाग आर्थः भावविभागः शाब्दः । तथा चाभावे षड्लक्षणाभावः प्रसिद्धो भावेषु निषिद्यते इति नाप्रसिद्धिः । प्रमेयमिति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सर्वेन व्यभिचारात् । नान्यतः । व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताकाभावानभ्युपगमादिति चेत्, न । षड्लक्षणाभावपद्धकनिष्ठाधेयत्वनिरूपिताधारत्वाभावव्याप्यं भावत्वमित्यर्थात् । द्रव्येऽभावपञ्चकसर्वत्वेऽपि तदाधेयता न षट्त्वेनावच्छिद्यते आतिरिक्तवृत्तित्वात् षट्त्वस्य । अभावे तु तदाधेयता षट्त्वेनैव व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि आधेयतावच्छेदकत्वाविरोधात् । व्यासज्या(२)वृत्तिप्रतियोगिताकाभाववादेमतेनैवेदमित्येके । इदमिदं नेति । इतरसामग्रीतौल्येऽपि कदाचिद्वटान्योन्याभावस्य कदाचिद्वटत्वात्यन्ताभावस्य प्रतीतेरभेदेन घटारोपस्य संसर्गेण घटत्वारोपस्य च कारणत्वमित्यर्थः । यद्वेति । यद्यपीदं न सर्वत्रानुभवसिद्धं तथापि क-

(१) प्रमेयमिति प्रकाशादिधृतः पाठः ।

(२) व्यासज्यवृत्तीति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

पदार्थान्तरे भावत्वं नास्तीत्यन्ययोगव्यवच्छेदस्य वा विभागार्थत्वात् ।

अभावस्य च समानतन्त्रसिद्धस्याप्रतिषिद्धस्य न्यायदर्शने

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वं च समभिव्याहारवलप्रतीयमादायेति विवक्षितत्वात् । पदार्थान्तर इति । षड्लक्षणवदेव भावजातीयं नान्यदित्यन्ययोगव्यवच्छेदोऽपि सम्भवतीत्यर्थः । ननु भावजातीयत्वेन षण्णामेवाभिधाने सिद्धसाधनमन्यथा चाप्रसिद्धिरेवेति चेन्न गुणवदेव द्रव्यमित्यादयोगव्यवच्छेदस्यापि एवमप्यनुपपञ्चत्वप्रसङ्गात् । द्रव्यत्वनियतसामानाधिकरणयोधनमेवायोगव्यवच्छेद इति चेत् तु तुल्यं प्रकृतेऽपि । इदमत्राकृतम्—पदार्थो द्विविधो भावोऽभावश्च । षोढा द्रव्यादिरिति विमक्तविभागे भावत्वं षड्लक्षणत्वानधिकरणानधिकरणत्वम् । भावत्वं च सत्तासम्बन्धित्वं सत्तासंम्बन्धश्च समवायेन त्रयाणामेकार्थसमवायेन सामान्यविशेषयोः स्वरूपसम्बन्धेन सत्तासमवाययोरविशिष्टः । ननु विमक्तविभागश्चेदयं तदाऽभावविभागो न श्रूयते इति तं समर्थयति—अभावस्येति । ‘तेषु न लक्षितलक्षणात्वा’ दित्यादिसूत्रे न्यायदर्शने समानतन्त्रेऽभावस्य व्युत्पादितत्वादत्र च तदप्रतिषेधात् परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमित्यायेन सूत्रकृतस्तत्राभ्युपगमोश्चयनात् । न्यायेति । यथा गोतमेन मनस इन्द्रियत्वं नोक्तमप्रतिषेधादभ्युगतं चेत्यर्थः । ताहिं अप्रतिषेधादन्यत्राभ्युपगमोऽस्तु किं पदार्थान्तरव्युत्पादनेनेति न शङ्खनीयम्, द्रव्यादिपदार्थानामुहेशलक्षणपरीक्षारूपं शाब्द(ख?)मेवेदं पृथक् न स्यात्, तथा च तत्त्वशानार्थताभज्ञो निःश्रेयसहेतुताप्यस्य

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रमेयत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि न वाच्यत्वमित्यर्थः । वाच्यत्वायोगस्याप्रसिद्धेः । पदार्थान्तरे अभाव इत्यर्थः । ननु चाभावस्य सूत्रकारेणाविभजनादप्रामाणिकत्वमेव तस्यानुमीयते (१)तत्कर्थतत्रायोगप्रसिद्धिरित्यत आह—अभावस्य चेति । न त्वेवं द्रव्यादीनामप्यनभिधानं प्राप्तम्, तेषामपि समानतन्त्रेऽभिधानादित्यत आह—

(१) तदनुमतमित्युन्नीयते इति पाठान्तरम् ।

मानसेन्द्रियतासिद्धिवदत्राप्यविरोधात् अभ्युपगमसिद्धान्तसि-
द्धन्वात् ।

नीलं रूपमिति प्रतीतिश्च तमोविषयिणी यद्यपि अप-
सारितवाधा तदा (१)रूपमेव तमो, न द्रव्यादिवैधमर्यम् । अथ

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भज्येत, न हि परमताभ्युपगममावैष्णव तद्विर्यहेत् । अभ्युपगमेति । सर्व-
तत्त्वप्रतितत्त्वाधिकरणभ्युपगमसिद्धान्तानां मध्येऽभ्युपगमसिद्धान्त-
स्यापि समावतत्त्वोक्तत्वादित्यर्थः ।

तमसः पदार्थान्तरत्वं निरस्यति—नीलं रूपमिति । नीलं रूपं तम
इतिप्रतीतिनीलरूपं तम इति वा । आद्यमाह—नीलमिति । द्वितीयमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अभ्युपगमेति । द्रव्यादिविभागाकरणे पृथक्शास्त्रत्वानुपपत्तिः । न
च तत्तदभ्युपगतपदार्थनिषेधप्रणयनेन तदुपपत्तिः कल्पनागौर-
वापत्तेः । विनिगमकं च भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वमध्यसेयमित्यर्थः ।

तमसो भावान्तरत्वं दूषयति—नीलमिति । तदारोप एवेति । तथा च न
ततो विषयसिद्धिर्बाधितवुद्देरेव तत्सिद्धेरित्यर्थः । स्वप्नावभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चिदन्वयव्येतिरकाभ्यां बाधकं विना सामान्यतः कारणत्वकल्पनेऽन्यत्रा-
प्याहार्यारोपकल्पनमिति भावः । वस्तुतः प्रतियोग्यारोपस्यानुगत-
स्याभावप्रमां प्रति गुणत्वेन हेतुत्वेन यद्विशेषयोरितन्यायात्सामान्य-
हेतुतेति कल्पनेति वशेषनिषेधो लघुः विशेषनिषेधेन च शेषविधि-
र्गुरुर्निषेधप्रतिपादनस्योभयगर्भत्वादित्यर्थः । तद्येभाव एवाभिधी-
यतां शास्त्रे भावस्यैव चाभ्युपगमसिद्धान्तत्वमस्त्वत्यत आह—विनिग-
मं चेति । तत्रापि लाघवमेव विनिगमकमिति भावः । मूलोक्युत्त्वा-
तमस आलोकाभावत्वासिद्धावपि भावान्तरत्वनिषेधः सिद्धस्येवत्या-
शयेनाह—तमसो भावान्तरत्वमिति । ननु चलतीतिवुद्दिरेव भावत्वसाधि-

(१) नीलमित्यधिकः पाठः कण्ठाभरणसमतः प्रतीयते ।

सम्भवद्वाधा तदा आरोप एव, स्वप्रावधातनीलिमवत् । अथ रु-
पाश्रयत्वबुद्धिस्तपासि तदा वाधावाधाभ्यां न पदार्थान्तरत्वम् ।
क्षणावच्छेदकश्चोपाधिरन्त्यशब्द एव । स चोपान्त्यशब्दना-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

अथ इति । वाधावाधाभ्यां प्रकारान्तराभावादित्यर्थः । न चावाधि-
तनीलरुवत्त्वप्रतीतिया जलाद्यएकभेदसिद्धौ निर्गंधत्वेन पृथिवीभेदाद्
दशमं द्रव्यमिदमिति वाच्यम्, इदानीं पदार्थान्तरत्वमात्रस्यैव निर-
सनीयत्वेनाभिमतत्वात् द्रव्यत्वेऽपि प्रकृतविभागव्याधाताभावात्
साधयिष्यते वाभावत्वमस्येति भावः ।

क्षणावच्छेदकोपाधिना प्रसक्तं पदार्थातिरेकं परिहर्त्तुमेकदेशि-
मतमुपन्यस्यति—क्षणेति । शब्दाजनकत्वं शब्दस्यान्यत्वम् । ननु कथम्
स्य क्षणावच्छेदकत्वमत आह—स चेति । चो हेतौ नाशसामग्रीसमवहित-
स्यैव तस्योत्पादात् क्षणमात्रस्थायित्वं तस्येत्यर्थः । उत्पादकसामग्र्ये-
व यदि विनाशिका तदाऽन्त्यशब्दोत्पादनाशयोर्यैगपद्यमापद्यमित्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेति नीलभ्रममात्रोपलक्षणम् । तदा बाधेति । नीलरूपवत्प्रतीतिर्य-
द्यवाधिता तदा पृथिव्येव तमः, अथ बाधिता तदा न ततो विषय-
सिद्धिः । न च ततोऽन्यत्तस्य भावत्वसाधकमस्तीत्यर्थः । वस्तुतस्तत्र
बाधकमेव वक्ष्यत इति भावः ।

अन्त्य इति । शब्दाजनक इत्यर्थः । स चेति । चो हेतौ ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

केत्यत आह—वस्तुत इति । तथा चालोकाभाव एव तम (१)इति भावः ।

महाप्रलयानङ्गीकर्त्तुमते अन्त्यशब्दाप्रसिद्धेराह—शब्दाजनक इति ।

(१) “न चैवस्माप्तिरभ्युपगम्यते तमःशब्द निर्विशय इति । तमःशब्दस्य सविषय-
त्वे सूत्रव्याधातः । इव्युगुणकर्मनिष्पत्तिवैधम्याद् भाभावस्तम इति । न सूत्रार्थपरिज्ञानात् नि-
राकरतेजःसम्बन्धीनि इव्युगुणकर्माणि तमःशब्देनाभिधीयन्ते तस्मात् सूत्रव्याधातः ।”—इति
न्यायवार्तिककाराः ।

“तस्माद् रूपविशेषोऽयमत्यन्तं तेजोऽभावे सर्वतः समारोपितस्तम इति प्रतीयते ।”—इति
न्यायकन्दलीकृतः ।

“अन्धकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभावः ।”—इति सामान्यलक्षणायां दीधितिकाराः । अत्र
जगदीश—“तेजोविशेषति । महाप्रभात्वादच्छिन्नाभाव इत्यर्थः । उद्भूतानपिभूतरूपवन्महोतेजः-
सामान्याभावस्तु नार्थः, असुद्दृतत्वाभावायात्मकस्वादेभूतत्वादेततीन्द्रियतया तदृष्टिरूपमावच्छ-
काभावस्यायोग्यत्वेन प्रत्यक्षापोगात् ।”

श्यः। न च तस्यैवोत्पादनाशहेतुत्वे युगपद्विनाशोत्पादप्रसङ्गः, अन्त्य-
शब्दसहकृतस्यैव तस्थ नाशहेतुत्वात् । एतेन प्रध्वंसाहेतुकत्वमपा-
स्तम् । अत्र च टीका—‘यथान्त्य उपान्त्येन’इति कार्यकारण-
विरोधिव्याख्यानावसरे इत्येके । तत्र । एवं सति ज्ञानादिषु द्वि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शब्दक्याह—न चेति । विनाशसामग्न्यां प्रतियोगिनोऽन्त्यशब्दस्यापि
प्रवेशात् तद्विलभ्वात् क्षणमात्रं विलभ्व इति न यौगपद्यमित्याह—
अन्त्येति । ननु क्षणिकस्यैव भावी विनाश इति किन्तस्य कारणान्तरा-
पेक्षया तथा चाहेतुक एव तद्विनाशोऽस्तित्वत्यत आह—एतेनेति । प्रध्वं-
सस्याहेतुकत्वमपास्तमित्यर्थः । नाशहेतोरुपान्त्यशब्दस्य प्रतियोगि-
नश्च प्रामाणिकत्वादिति भावः । एकदेशी स्वोक्ते “गुणकिरणावली”—
कारसम्मतिं दर्शयति—अत्र चेति । ‘टीका’ किरणावली । ननु तत्र नैतदु-
क्तमित्यत आह—कार्येति । कार्यस्य कारणं विरोधीति पाकजप्रक्रियाया-
मेक एवाग्निसंयोगो रूपादिकमुत्पादयिष्यति नाशयिष्यति चेति द-
र्शयता यथा अन्त्य उपान्त्येनेति दर्शितमित्यर्थः । एवमिति । अन्त्यशब्द
आकाशवृत्तिश्चानादिकं नावचिछुन्द्यादित्यर्थः । ननु व्यधिकरणोऽपि
न्यायलीलावतीप्रकाशः:

तथा च नाशकसमवद्वितस्यैव तस्योत्पादादुत्पत्यव्यवहितो-
रक्षण एव नाशाश्रानेकक्षणावस्थयित्वमित्यर्थः । अन्त्यशब्देति ।
ध्वंसे प्रतियोगिनो हेतुत्वादिति भावः । एतेनान्त्यशब्दसहितोपान्त्य-
शब्दनाशकत्वेन । [प्रध्वंसाहेतुकत्वमिति । प्रध्वंसस्य अहेतुकत्वं प्रति-
योग्यतिरिक्तकारणानपेक्षत्वमर्थः । अपास्तमिति । उपान्त्यापेक्षणा-
दिति] ‘टीका’ गुणकिरणावली । तत्र पाकजप्रक्रियायामेकस्योत्पादक-
त्वनाशकत्वे यथोपान्त्यस्यान्त्ये इत्युक्तम् । कच्चित्कार्यकारणाविरोधीति
पाठः । तत्राविरोधिनं दर्शयित्वा तद्विरुद्धत्वेन कार्यकारणविरोधोऽपि
दर्शित इत्यवसरार्थः । एवं सतीति । अन्त्यशब्दाप्रतिसन्धानेऽपि(१) क्षण-
व्यवहारादन्य पवायमुपाधिर्वाच्य इत्यर्थः । ननु तत्रापि नोपाधेर-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एतेनेति । हेतुद्रव्यसुचनायोभयोपादानम्, दार्ढान्तिकाभावे दृष्टान्तानुप-

(१) तदपतिसन्धानेऽपीति दीक्षित्यनुसारी पाठः ।

त्रिक्षणावस्थायित्वव्यवहारो न स्यात् । देशान्तरोदीरितान्यशब्दोपाधिकोऽसाविति चेन्न, उपाधेरनिश्चयेनान्यत्र निश्चयेन व्यवहारानुपपत्तेः । अवष्टव्यदेशविभागाभावोपहितः सूर्यपरिष्पन्द इत्यन्ये । स्पन्दस्य स्वरूपाभेदेऽपि विभागाभावाविभागत्पूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगात्मकोपाधिचतुष्कान्यतमः क्षणव्यवहारहेतुरित्यपरे । तथा च टीका—‘निमेषस्य चतुर्थो भागः क्षण’ इति । तच्च ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शब्दः कालद्वाराऽवच्छेत्स्यतीत्याह—देशान्तरेति । उपाधिनिश्चयाधीन उपहितप्रत्ययस्तदनिश्चयेन कथं तत् स्यात् तन्निश्चयश्च न प्रत्यक्षादिनेत्याह—उपाधेरिति । मतान्तरमाह—अवष्टव्येति । विभागाभावोऽत्र विभागप्रागभाव उक्त इति स्फोरणार्थमवष्टव्येति । अवष्टव्यः संयुक्त इत्यर्थः । स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छेन्नः सूर्यपरिष्पन्दः कालमवच्छेत्याह ज्ञानादौ क्षणिकत्वव्यवहारं करोतीत्यर्थः । अवान्तरप्रलये क्षणगणनास्ति न तु सूर्यपरिष्पन्द इत्यनुशयेन मतान्तरमाह—स्पन्दस्येति । स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छेन्नः स्पन्दः स्वनाश्यसंयोगसमवहितो विभाग उत्तरसंयोगप्रागभावसहितः पूर्वसंयोगनाशः स्वनाश्यकर्मसहित उत्तरसंयोग इति चत्वार उपाधय इत्यर्थः । प्रलये

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भाव इत्याह—देशान्तरेति । स्वरूपसञ्चेवोपाधिर्ण क्षणव्यवहारहेतुः किन्तु तन्निश्चयः स नास्त्येवेत्याह—उपाधेरिति । अवष्टव्येति । अवष्टव्यः संयुक्तो देशस्तस्य विभागाभावः । अवष्टव्यग्रहणात् न प्रागभावरूपस्तदुपहितः । तथा च स्वजन्यविभागप्रागभावविशिष्टः (१) स्पन्दः क्षणोपाधिस्तस्यैकक्षणमात्रस्थायित्वादित्यर्थः । न चैव विभागोत्पत्तौ तन्नाशात् क्षणव्यवहारो न स्यात् प्रलयकाले च रवेरभावादतो मतान्तरमाह—स्पन्दस्येति । संयोगनाश इत्यत्रोत्तरदेशसंयोगप्रागभावसहित

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पत्तौ यथेत्ययुक्तमतस्तदुपदर्शयति—तत्र पाकजेति । अवष्टव्येति । अनेन

(१) स्वजन्येति । विभागस्यात्यावृत्तित्वात् । आरम्भकसंयोगप्रतिद्विविभागजनकस्य कर्मणोऽवयवान्तरनाशाद् विभागनाशेऽप्यतुवृत्तेश्चोक्तं प्रागभावेति । इति शीधितिः ।

त(अ?)त्राभावस्वरूपं वोपाधिः, कर्मस्वरूपं वा, तयोः संवन्धो वा।
नाद्यौ। तयोरनेककालव्यापित्वात्। नान्त्यः(न तृतीयः ?)। तस्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चाणुकर्मणं एव उपाधित्वादिति भावः ।

[स्पन्दस्येति । संयोगनाश इत्यत्र उत्तरदेशसंयोगप्रागभावसहित-इति शेषः। कर्मणः स्वजन्यविभागप्रागभावसहितस्य, विभागस्य स्व-नाश्यसंयोगसहितस्य, संयोगनाशस्य च उत्तरदेशसंयोगप्रागभाववतः, कर्मणश्च स्वजन्योत्तरसंयोगसहितस्य क्षणावच्छेदकोपाधित्वम्, न हुक्योर्द्योः पूर्वापरकालतावीसम्बन्ध इत्यर्थः, प्रलये चाणुकर्मणस्तथाभाव इति भावः ।] निमेषोऽक्षिपक्षमस्पन्द एकः । अभा-वस्त्रलयमिति । विभागप्रागभावस्वरूपम् । उपलक्षणं चैतत् पू-र्वसंयोगनाशाद्योऽपि त्रयो द्रष्टव्याः । न तृतीय इति । तृतीयपक्षस्या-पि पूर्वदोषाणेव दुष्टत्वे पृथक् दोषाभिधानं तदुभयस्वरू-पस्थैर्याधिनमेव तदुभयसम्बन्धस्यापि स्थैर्यमिति कृत्वा । ननु तदुभयस्वरूपादन्य एव तदुभयसम्बन्धः क्षणमात्रस्थायी कञ्चित्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इति शेषः । कर्मणः स्वजन्यविभागप्रागभावसहितस्य विभागस्य स्वनाश्यसंयोगसहितस्य संयोगनाशस्य चोत्तरसंयोगप्रागभा-ववतः, कर्मणः स्वजन्योत्तरसंयोगसहितस्य क्षणावच्छेदकोपा-धित्वं न हुक्योर्द्योर्द्योः पूर्वापरकालभावी सम्बन्ध इत्यर्थः । प्रलये चाणुकर्मणस्तथाभाव इति भावः । दूषयति—अत्रेति । तस्येति । स्वरूपमेव तयोः सम्बन्धस्तचानेकक्षणवृत्त्येवेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दि स्वनाश्यसंयोगसमानकालत्वं विभागभावस्य सूचितमिति स प्रागभाव एव पर्यवस्थतीति भावः । अन्यविभागप्रागभावोपधानमन्य-दापीति विशेषयति—स्वजन्येति । संयोगनाश इत्युपलक्षणम्, विभागः स्वनाश्यसंयोगसहित इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

नेककालब्यापित्वे क्षणब्यवहारविरोधात् । एकक्षणावस्थायित्वे च क्षणिकत्वापत्तेः । समानाधिकरणौ सूर्यसंयोगविभागावित्यन्ये । तत्र, एतद्वप्दद्वयं वा क्षणोपाधिरनयोः सम्बन्धो(१) वा एतेषां मेलको वा । नाद्यौ । तयोरनेककालब्यापित्वात् । न तृतीयः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्यादित्यत आह—एकक्षणस्थायित्व इति । न चापाद्याविशेषः स्वा-धिकरणक्षणोत्तरानुत्तरत्वविशिष्टस्वाधिकरणक्षणाब्यवहितोत्तरक्षण-वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन स्वसमानकालीनकादाचित्काभावप्रतियोग्यसमानकालीनत्वस्यापादनात् । समानाधिकरणविति । स्वनाश्यसंयोगसमानकालीनो विभागः स्वनाशकविभागसमानकालीनसंयोगो वेत्यर्थः । एवं च नातिप्रसंगः । एतद्वप्दद्वयमिति । उक्तसंयोगविभागद्वयमित्यर्थः । एतेषामिति । संयोगविभागसम्बन्धानामित्यर्थः । तयोरिति । स्वरूप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एकेति । न चात्र साध्याविशेषः स्वसमानकालीनकादाचित्काभावप्रतियोग्यसमानकालीनत्वमेककालावस्थायित्वम्, क्षणिकत्वं च स्वाधिकरणक्षणोत्तरानुत्तरत्वविशिष्टस्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमित्यर्थात् । समानाधिकरणविति । स्वनाशकसंयोगसमानकालीनो विभागः स्वनाशकविभागकालीनश्च संयोग इत्यर्थः । तेन नातिप्रसङ्गः । सिद्धान्ती स्वपक्षे दोषमभ्युपेत्य पूर्वपक्षिणं क्षणिकपदार्थसिद्धौ

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्वसमानेति । अत्रात्यन्ताभावमादायासम्भववारणाय कादाचित्केत्यभावविशेषणम् । प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिरित्यादिसिद्धान्ताच्चेदं नेयम् । चरमध्वंसस्तु महाप्रलयानङ्गीकारान्नास्त्वयेवेति न तत्रातिव्याप्तिशङ्का, तत्स्वीकारे तु भावत्वमपि विशेषणम् । केचिच्चु तदतिव्याप्तिवारणाय(२)कादाचित्काभावपदं प्रागभावपरमित्याहुः । तच्चन्त्यम् । चरमक्षणिकाव्याप्तेः । स्वविकरणेति । स्वं लक्ष्यम् । अग्रमप्रतीकमात्रं घटादावतिव्याप्तमिति विशिष्टपर्यन्तं चरमक्षणविशेषणम् ।(३)

(१) 'योः समवायो' वा । (२) 'व्याप्तेनिरासाय' ।

(३) 'न तु प्रथमक्षणविशेषणमित्याधिकं पाठो द्वितीयपुस्तके ।

तस्यैव क्षणिकत्वस्वीकारात् । सत्यं, किं पुनः क्षण(१) सिद्धौ

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्रुयसम्बन्धयोरित्यर्थः । तस्यैवेति । मेलकस्यातिरिक्तस्य क्षणिकत्व-
स्वीकारप्रसङ्गादित्यर्थः । एकदेशिनां मते तु पूर्वपक्षिणोक्तानि दूष-
णानि अङ्गीकृत्य सिद्धान्ती पृच्छति—सत्यं कि पुनरिति । क्षणसाधकेनैव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्षणद्रुयावस्थायिज्ञानादावतिव्यासिः स्वाधिकरणक्षणानुचरत्वमात्रे
चासम्भव इत्युच्चरानुचरत्वपर्यन्तम् । न चाग्रिमस्वाधिकरणक्षणोत्तर-
पदवैयर्थ्यं ध्वंसस्य प्राकालावृत्याऽर्थगत्यैव तल्लभादिति वाच्यम्,
ध्वंसपदस्य कादाचित्काभावपरतया प्रागभावमादाय कार्यमात्राति-
व्यासिरिति मिथ्याः । केचिच्चु ध्वंसपदं न स्वध्वंसपरं किन्तु सामान्यपर-
मिति(२)प्रागभावध्वंसात्मकघटादिप्रतियोगितया ध्वंसेऽतिव्यासिवार-
णाय तदिति वदन्ति । अत्र मिथ्याः । घटध्वंसे पटो नेतिप्रतीत्याऽ-
भावाधिकरणकाभावान्तरानभ्युपगमेन घटध्वंस एव पटाभाव इत्या-
गतम् । एवं च पटोतपत्यव्यवहितोत्पश्चघटध्वंसप्रतियोगिनि पटेऽ-
तिव्यासिरिति ध्वंसपदस्य स्वध्वंसपरत्वावश्यकत्वे कथमुक्तातिव्या-
सिसम्भवो येन विशेषणमर्थवदिति दूषणं प्रयच्छन्ति । तच्चि-
न्त्यम् । अधिकरणान्तरस्वीकृतस्यैव पटात्यन्ताभावस्य घटध्वंसे पटो
नेतिप्रतीत्या विषयीकरणे कुतो घटध्वंसस्य पटात्यन्ताभावात्मक-
त्वम्, येन स्वध्वंसपरं ध्वंसपदमिति तस्य सामान्यपरत्वात् । यच्चु
चृत्तिपदस्य व्यापकत्वमर्थं इति स्वकाले प्राकाले च तद-
भावादसम्भवारणाय स्वाधिकरणक्षणोत्तरेति(३) । तत्र, तथा सति
विशेषपर्यन्तव्यर्थतापत्तेः । चरमक्षणिकाव्यासिश्चैतन्मते तदनभ्युपग-
मादेव निरस्या । यच्चु चरमक्षण(पद?)स्य कालोपाधिमात्रावाचकतया
महाप्रलयेऽपि चरमध्वंसात्मककालोपाधिसत्त्वान्न तत्रातिव्यासिरिति
मतम्, तदबोधात् । एवमपि स्वाधिकरणक्षणोत्तरत्वाप्रसिद्धेरिति ।

(१) 'क्षणिकस्ति' ।

(२) अत्र ध्वंसपदेन स्वपरसाधारणो भावाभावसाधारणो ध्वंसो विवक्षित इत्यर्थः ।

(३) विशेषण मित्यधिकं द्वितीयादर्शपुस्तके ।

मानं, क्षणवेदनम् । किं क्षणवेदनम् । अस्तमितपूर्वपरभाववस्तु-
वेदनं वा क्रियावेदनं वा(१) तदुभयसंसर्गवेदनं वा । नायान्त्यौ ।
असिद्धेः । नापरौ । तयोः स्थिरत्वात् । नानाक्षणवर्त्तिनो घटादय

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रमाणेन तदवच्छेदक उपाधिरपि कश्चित् विषयीकर्त्तव्यः, स च प-
रिगणितपदार्थ एवान्तर्भविष्यतीति न तदनुरोधेन पदार्थान्तरस्त्वी-
कार इति भावः । पूर्वपक्ष्याह—क्षणवेदनमिति । प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमा-
णमिति भावः । प्रत्यक्षस्यालम्बनं पृच्छति—किमिति । अस्तमितेति । पूर्वा-
परभावः कार्यकारणभावः । तथा च तस्य न किञ्चित् कारणं न वा
किञ्चित् कार्यं ताद्वास्य जगद्विलक्षणस्य वस्तुनो वेदनमित्यर्थः । यद्वा
स्वसमानकालीनकादाचित्काभावप्रतियोग्यसमानकालीवस्तुवेदनमि-
त्यर्थः । क्रियावेदनमिति । सूर्यादिस्पन्दवेदनमित्यर्थः । तत्कार्येति । क्रियाकार्यों
विभागस्तस्य प्रागभाववेदनमित्यर्थः । तत्संसर्गेति (२) क्रियाविभागप्रा-
गभावयोर्थः संसर्गस्तद्वेदनमित्यर्थः । नायान्त्याविति न जगद्विलक्षणं वस्तु
न वा क्रिया सह विभागप्रागभावस्य संसर्गः केनचिन्मानेन विष-
यीक्रियते इत्यर्थः । तयोरिति । क्रियातज्जन्यविभागप्रागभावयोरित्यर्थः ।
ननु यदि क्षणवेदनं नास्ति तदा नानाक्षणवर्त्तिनो घटादय इतिविशेष-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

मानं पृच्छति—सत्यं किं पुनरिति । अस्तमितेति । स्वसमानकालीनप्रागभा-
वप्रतियोग्यसमानकालीनवस्तुवेदनमित्यर्थः । क्रिया स्पन्दः तत्कार्यों
विभागः । असिद्धिरिति । तादृशो वस्तुनि मानाभावात्प्रत्यक्षस्येन्द्रिय-
सम्बन्धाधीनत्वात् उत्तरकाले विषयस्यासत्त्वात् तस्य च वर्तमाना-
र्थग्राहित्वात् नाप्यनुमानं व्याप्तेरासिद्धोरित्यर्थः । ननु क्षणवेदनस्य न

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यथाश्रुते व्योमादावतिप्रसङ्गोऽत आह—स्वसमानेति । तदुभ-
यसंसर्गस्य तदुभयरूपत्वे तयोः स्थिरत्वादित्येव दूषणमातिरिक्तत्वे
च तुल्य एवाद्यन्तयोर्दोष इत्यमिप्रेत्यासिद्धिं विवृणोति—तादृश इति ।

(१) नत्कार्यप्रागभाववेदनं वा तत्संसर्गवेदनं वैत्येवं पाठः कण्ठाभरणादिसम्मतः ।

(२) तदुभयसंसर्गेति पाठ आदर्शमूलसम्मतः ।

इति प्रत्यक्षादेव क्षणनिरीक्षणमस्तीति चेन्न, क्रमिकसंयोगविभा-
गाशुपाधित एव तत्प्रतीतेः । अनुमानादस्तीति चेन्न, लिङ्गा-
भावात् । क्षणप्रयोगात्तदनुमानमस्तीति चेन्न, निरूपिते वस्तु-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

एतानुभवाधीनोऽभिलाप एव न स्यात्, तथा च प्रत्यक्षादेव क्षणवेदनं
कार्येण कारणमपीन्द्रियसञ्जिकर्षाद्युशेष्यत इत्याह—नानेति । अयं
विशिष्टानुभवः क्रमवत् संयोगविभागव्यवच्छेदं घटस्य विषयीकरोति
न तु त्वदभिमतं क्षणं तत्काले सञ्जिकर्षाभावात्, तदनन्तरं च विष-
यस्थैराभावात् सम्बद्धवर्त्तमानस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वात् प्रतीतेरन्यथोः
पपत्त्या प्रत्यक्षसामग्न्यन्तरकल्पनस्याप्यनवकाशादित्यभिप्रायेणाह—
क्रमिकेति । ननु आनुमानिकं क्षणवेदनं स्यादित्यत आह—अनुमानेति ।
क्षणमात्रस्थायिना व्याप्तिग्रहाभावात् पक्षधर्मंताग्रहाभावात् व्याप्तः
पक्षधर्मो लिङ्गं प्रकृते न सम्भवतीत्याह—नेति । ननु क्षणपदं कस्य
चित् वाचकं पदत्वात् गवादिपदवदित्यनुमानं स्यादित्याह—क्षणेति ।
यदि पदं प्रयुज्येत तदा लिङ्गं भवेत् प्रयोगश्च सङ्केतग्रहाधीनो न क्ष-
णपदार्थोपस्थिरं विनात्यन्पोऽन्याश्रय इत्याह—नेति । ननु शब्दोऽर्था-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लिङ्गभावेन क्षणे मानत्वं येन विषयाङ्गाने तदज्ञानात् क्षणानुभितिः
स्यात् किं तु घटज्ञानवत् स्वरूपसदेव मानमित्याह—नानेति । उक्त-
मयुक्त्या न क्षणिकस्य प्रत्यक्षत्वमिति क्रमिकविशिष्टसंयोगादिरूपाधि-
रेव तद्विषय इत्याह—क्रमिकेति । लिङ्गभावादिति । व्यापकानिरू-
पणे व्याप्त्यज्ञानादित्यर्थः । अतिरिक्तं च वैशिष्ट्यं त्वया नाभ्युपेयत
इति भावः । क्षणप्रयोगादिति । नयनाद्यात्मकव्यवहारस्य क्षणेऽसम्भ-
वात् क्षणशब्दप्रयोगस्तत्र मानमित्यर्थः । निरूपित इति । विषये निरूपि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा च विषयाङ्गाने क्षणवेदनस्याङ्गानात् न लिङ्गत्वमिति भावः ।
स्वरूपासिद्धिदेशनाभ्यमं वारयति—व्यापकेति । व्यापकस्य क्षणस्या-
ङ्गाने व्याप्त्यज्ञानादित्यर्थः । ननु कर्मणि विभागप्रागभावस्य यद्वैशि-
ष्ट्यं तत्प्रतीतमेव व्यापकं भविष्यतत्यित आह—अतिरिक्तं चेति । भवेः

नि क्षणशब्दप्रयोगः, तस्माच्च तदनुमानमितीतरेतराश्रयात् । न च प्रत्यक्षानुमानयोरभावे मानान्तरावकाशः । ततो मानाभावावास्त्येव क्षणिकः क्षणः इति । किं तदा तद्व्यपदेशबीजम् । ज्ञानविशेषः । कस्तस्य विषयः । कर्मरूपं^(१) तज्जनित^(२) विभागप्राग-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पञ्चिर्वा क्षणवेदकोऽस्तु इत्यत आह—न चेति । तन्निरासप्रमाणावप्यम्भोऽत्र मूलम् । सिद्धान्ती स्वपक्षमुपसंहरति—तत इति । क्षणिकपदार्थान्तरावच्छेद्यः क्षणः कालोपाधिविशेषो नास्तीत्यर्थः । पूर्वपक्षी पृच्छति—किमिति । न हि व्यपदेशोऽप्यपहोतुं शक्य इति भावः । उत्तरं ज्ञानविशेष इति । कस्तस्येति । ज्ञाने विषय एव विशेषो न च तादेशो विषयस्त्वयाऽभ्युपगम्यन इति भावः । उत्तरं कर्मस्वरूपमिति । न्यायलीलावतीप्रकाशः

ते शब्दप्रयोगरूपव्यवहारनिरूपणं ततश्च विषयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । नास्त्येवेति । क्षणव्यवहारहेतुः क्षणिकार्थो नास्त्येवेत्यर्थः । कारणमात्रप्रश्नस्यातितुच्छतयाऽसाधारणकारणं पृच्छति—किं तदेति । अन्यासाधारणकारणाभावात् क्षणशब्द एव तदनुमापक इति भावः । उत्तरं—ज्ञानविशेष इति । क्षणव्यवहारे व्यवहर्त्तव्यज्ञानविशेषः कारणमित्यर्थः । विषयविशेषनियतस्य ज्ञानस्य व्यवहारविशेषजनकत्वमिति विषयविशेषं पृच्छति—कस्तस्येति । उत्तरं कर्मेति । आक्षिपति—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

परमतिरिक्तं वैशिष्ट्यं तथाङ्गीक्रियते न तु क्षणरूपातिरिक्तपदार्थवादिना त्वयाऽपीन्यर्थः । यैरप्यङ्गीक्रियते तैरपि नित्यमिति न तस्य क्षणिकत्वमिति भावः । केचिच्च न व्यापकनिरूप्यं व्याप्तिवैशिष्ट्यं ब्रूमः किं त्वतिरिक्तमेव व्यापकानिरूप्यं तदित्यत आह—अतिरिक्तं चेति । अर्थो भावश्च पूर्वोक्तं एवेति वदन्ति । एवं चेयं फकिका किमितित्यनन्तरमत्र तु तस्मिन्निखनं प्रमादा^(३) दिति मिश्राणां लिखनं चिन्त्यम् ।

अन्यशब्दस्य क्षणिकस्य स्वीकाराद सामान्यनिषेधोऽयुक्त इत्यत आह—क्षणव्यवहारहेतुरिति । पूर्वोक्ते^(४) दिति शेषः ।

(१) 'कर्मस्वरूपम्' । (२) तज्जनेति करणाभरणधृतं पाठः ।

(३) प्रामादिकं तालिखनमिति पाठान्तरम् । (४) पूर्वोक्तयुक्तेरिति पाठान्तरम् ।

भावादिरूपश्रोपाधिः । केवलेऽपि तर्हुपाधावुपाधिमति च तद्व्यवहारप्रसङ्गः । विशिष्टमिति चेन्न । किं वैशिष्ट्यं, ज्ञानविशेषप्रस्तस्य

न्यायलीलावतीकणाभरणम्

अतिप्रसङ्गवारणाय तस्यावच्छेदकमाह—तज्जन्येति । मिलितौ द्वौ विषयौ न च तयोरन्यदा सत्त्वमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु विशकलिताभ्यां कर्मविभागप्रागभावाभ्यां यदि क्षणव्यवहारः स्यात् तदा तदवस्थ प्रवातिप्रसङ्ग इति विशिष्टे तदुभयविषयत्वं वाच्यं वैशिष्ट्यं चातिरिक्तं त्वया नाभ्युपगम्यत इति पक्षग्रन्थेन पूर्ववृक्षवाद्याह—केवल इति । किं वैशिष्ट्यमित्यन्तेन । सिद्धान्त्याह—ज्ञानविशेष इति । विलक्षणज्ञानमेव वैशिष्ट्यं न तु पदार्थान्तरं कलृप्रस्य ज्ञानस्यैव विशिष्टव्यवहारार्पकत्वे सम्भवति पदार्थान्तरकल्पनाया गौरवपराहतत्वादिति भावः । एवं च ज्ञानविशेषं स्पन्दविभागप्रागभावौ च विषयीकुर्वत्तज्जानं विशिष्टव्यपदेशं करोति । स च ज्ञानविशेषो विशिष्टव्यवहारान्यथानुपपत्त्या सिद्धो जीवनयोनियत्त्वे इव

न्यायलीलावतीप्रकाशः

केवलेऽपीत्यादि किं वैशिष्ट्यमित्यन्तेन । केवल उपाधौ विभागप्रागभावादिमात्रज्ञाने उपाधिमति च केवलकर्ममात्रज्ञाने च सति क्षणव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः, अक्षादिपदवत् क्षणशब्दस्य नानार्थत्वापत्तिश्चेति भावः । ननु विभागप्रागभावादिविशिष्टं कर्म तद्विषय इति नोक्तो दोष इत्याह—विशिष्टमिति । वैशिष्ट्यमन्यत्र विशेषणविशेष्यसम्बन्धः, स चात्र नास्तीत्यभिप्रेत्याह—किमिति । ज्ञानविशेष इति । विजातीयज्ञानमित्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

[उत्तरमित्यनन्तरं ददातीति शेषः । एवमेऽपि ।(१)] अक्षादिपदवदिति । स्वज्ञानविभाग (प्राग्?) भावादिलक्षणार्थभेदादिति भावः । विजातीयं ज्ञानमिति । क्षणमात्रस्थायिपदार्थभावाद्विजातीयं ज्ञानमेव सार्वलौकिकक्षणव्यवहारहेतुरिति भावः । एतेन ज्ञानस्यापि व्यवहारविशेषज्ञनकतानियामको विषयविशेष एवेति विषयविकल्पस्तदवस्थ इति परास्तम् । वैजातीयस्यैव व्यवहारविशेषौपर्यि(क ?)त्वात् । ननु व्यवहर्त्तव्यज्ञाने विषयात्मक एव विशेषो व्यवहारौपर्यिक इत्यत आह—

(१) [] एतन्मध्यपाठो द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । तच्च स्वसामन्यधीनं कदाचिदेव तथा च विजातीयज्ञान-विशेषविषयौ कर्मतज्जन्यविभागप्रागभावौ क्षणशब्दप्रयोगविषयः, क्षणशब्दप्रयोगरूपश्च व्यवहारो ज्ञानविशेषविषयताप्रतिसन्धायकक्षणविशेषादित्युक्तं भवति । यत्तु ज्ञानं विशिष्ट्यते इतेनेति ज्ञानविशेषो विषयविशेष एव तथा हि यदि विशिष्टमातिरिक्तं न स्यात् तदा स-मूहालम्बनाविशेषो विशिष्टवृद्धेः स्यात् स च विषयविशेषोऽन्योन्याभावविशेष एव, अभावत्वेनैवाभावज्ञाने प्रतियोगिधीः कारणमिति तदभावेऽप्यभावो भासत एवेत्युक्तम् । तत्र, वैशिष्ट्यमात्रस्यात्राप्रस्तुत-त्वेनानिर्वचनात् क्षणव्यवहारहेतुज्ञानविषयस्य तद्विशेषस्यैव स्वरूपकथनात् समूहालम्बनाच्च विशिष्टज्ञानस्य विशेषः कारणकृतः कार्यकृतः प्रकारकृतो वेति वैशिष्ट्याख्ये विशिष्टज्ञानविषयविशेषे मानान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्षणशब्दप्रयोजकरूपश्चेति । विजातीयज्ञानविषयतापश्चकर्मविभाग(प्राग?)भावयोर्व्यवहर्त्तव्यतया ज्ञानस्यापि व्यवहर्त्तव्यकोटिप्रवेशात्तद्विषयक्षणादेव व्यवहार इति व्यवहर्त्तव्यज्ञाने विशेषो विषयकृतोऽस्येवत्यर्थः । यद्यपि सम्बन्धस्थानीयं ज्ञानं नाना(१)क्षणवृत्तिं तथापि सामान्यविशेषप्रसूततया व्यवहारविशेषार्थकमिति भावः । यदि विशिष्टमितिवैशिष्ट्यमित्यर्थः । स चेति । अतद्व्यावृत्तिरूप इत्यर्थः । नन्वेवमद-पिण्डज्ञाने दण्डिज्ञानं दण्डिज्ञाने चादण्डिज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्यत आह—अभाववेनैवेति । वैशिष्ट्येति । तथा चार्यान्तरमिति भावः । यद्यपि सामान्यनिर्वचनमपि विशेषपरमेवेति नार्थान्तरं तथायभावप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव प्रतियोगिधीः कारणमिति तदभावे तत्र भासेत(२)किं च तदा-दायापि समूहालम्बनसम्भवान्न तद्देवकतया तस्मिद्द्विः । सिद्धौ वा तस्यान्योन्याभावात्मकस्य नित्यतया न क्षणव्यवहारहेतुत्वम्, अन्यथा कोऽपराधः कर्मविभागप्रागभावादीनामित्यत्र तात्पर्यम् । कथं तर्हि समूहालम्बनविशिष्टज्ञानयोर्भेदं इत्यत आह—समूहालम्बनचेति । कारणविशेषज्ञानं कार्यमतद्व्यावृत्तिबोधः । एतदुभयमपि कार्यतावच्छेद(३)काधीनमित्यरुचेराह—प्रकारकृत इति । विशिष्टज्ञाने दण्डः प्रकारः समूहा-

(१) 'नान्य'

(२) 'भासेते'

(३) 'कारणतावच्छेदकेति द्वितीयादर्शपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

चान्यदाभावान्न व्यवहारः । तदभावश्च तत्सामग्रीविरहात् ।

रवेः स्पन्दः क्षणस्तस्य नानाक्षणविशिष्टता ।

क्रमिनानाविधोपाधिसम्बन्धः परिकीर्त्यते ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

श्वासप्रश्वासान्यथानुपपत्त्येत्युक्तं भवति । तस्य चेति । वैशिष्ट्याख्यज्ञान-
विशेषस्येत्यर्थः । ननु कथमन्यदा तदभाव इत्यत आह—तदभावश्चेति ।
आत्ममनोयोगविशेषोपाहिता तत्सामग्र्यपि भिन्नैवेत्यर्थः । यनु वै-
शिष्ट्यमतद्यावृत्तिरेष ज्ञानविशेषपदेनोक्ता तदनङ्गोकारे च विशिष्ट-
ज्ञानात् समूहालम्बने विशेषो न भवेदिति केषांचिद्याख्याने कैश्चिद्वै-
शिष्ट्यमावस्याप्रस्तुतत्वात् समूहालम्बनाच्च विशिष्टज्ञानस्य कार-
णकृतः कार्यकृतः प्रकारकृतो वा विशेष इत्यादिदूषणमुक्तम् । तत्र, वै-
शिष्ट्यस्य क्षणव्यवहारोपादकत्वैव प्रस्तुतत्वात् समूहालम्बनात्
प्रकारादिकृतो विशेषो न स्यादित्यापादने प्रकारादिकृतो विशेषस्तत्रे-
त्ययुक्तत्वात् दण्डपुरुषसंयोगा इत्यत्र दण्डत्वादिकं दण्डी पुरुष
इत्यत्र दण्डत्वामिति वैशिष्ट्यविषयतामन्तरेण न स्यादैचिद्यामि-
त्येवापादितं तत्र च प्रकारकृतो भेद इत्ययुक्तमभिधानम् । न च वै-
शिष्ट्याख्ये मानाभावः, अन्योऽन्याभावस्य सर्वाभ्युपगतत्वात् स
एव तद्यावृत्तिस्तदुक्तमाचार्यैण—तद्यावृत्तिवैशिष्ट्यमिति । विकीर्ण-
मर्थं कारिकाभिः सङ्गमयति—रवि (वे ?) रिति । क्षण इति । क्षणा-
वच्छेदक उपाधिरित्यर्थः । विभागप्रागभावादिविशिष्ट इति शेषः ।
ननु तत्रैव कथं क्षणतुष्टयावस्थायित्वव्यवहार इत्यत आह—त-
स्येति । क्रमवत्संयोगादिसम्बन्ध एव स्पन्दस्य नानाक्षणवैशिष्ट्यमि-
त्यर्थः । असम्बद्धेषु तत्त्वेषु स्पन्दविभागप्रागभावादिषु ज्ञानमेव सम्ब-
न्धफलार्पकं विशिष्टव्यवहारजनकमित्यर्थः । ननु ज्ञानं सम्बन्धफलं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावाच्च । अन्यदेति । केवलोपाधिज्ञानकाले केवलोपाधिमज्ज्ञानकाले
वेत्यर्थः । रवेः स्पन्द इति । विभागप्रागभावाद्युपाधिविशिष्ट इति शेषः ।
केवलस्पन्दस्यानेककालवृत्तित्वात् । नन्वैवं रविस्पन्दे कथं क्षणत-
तुष्टयस्थायित्वव्यवहारस्तत्रैव तदवृत्तेरित्यत आह—तस्येति । क्रमवद्वि-

असम्बद्धेषु तच्चेषु ज्ञानं सम्बन्धवत्पुनः ।
स्वभावनियमेनैव तत्सम्बन्धफलार्पकम् ॥
अतिप्रसङ्गदोषस्य निराकरणकारणम् ।
वैशिष्ट्यमिति निर्वृद्ध तदेवात्र व्यवस्थितम् ॥

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

विशिष्टव्यवहारं कथमर्येदत् आह—स्वभावेति । सम्बन्धवदिति । यथा सम्बन्धस्य विशिष्टव्यवहारार्पकत्वे स्वभावो नियामकस्तथा ज्ञानविशेषस्यापीत्यर्थः । सम्बन्धफलार्पकं ज्ञानमेव वैशिष्ट्यं निर्वृद्धमित्यग्रिमकांशेनाभ्यः । ननु ज्ञानमेव वैशिष्ट्यमित्यश्रुतकल्पनमत आह—तदेवात्रेति । अतिप्रसङ्गदोषनिराकरणे प्रकारान्तरानुपपत्त्याऽत्र सिद्धान्ते तदेव व्यवस्थितं तद्यवस्थापितमित्यर्थः । एकदेशिनः सूत्राविरुद्धं युक्तिसिद्धमभ्युपगच्छन्तो नापसिद्धान्तेन दूष्यन्त इति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भागप्रागभावाद्युपाधिचतुष्कसम्बन्धात्तत्र क्षणव्यवहार औपचारिक इत्यर्थः । अतिरिक्तक्षणाभ्युपगमेऽपि तत्र क्षणिकव्यवहार औपचारिक इत्यशयुपेयं तत्रैव तद्वृत्तेरिति भावः । ननु विशिष्टव्यवहारस्यान्यत्र सम्बन्धजन्यत्वाज्ञानविशेषो न तद्वृत्तिरित्यत आह—असम्बन्धेष्विति । यथा विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धो वैशिष्ट्याख्यः फलं विशिष्टव्यवहारं जनयति, तद्वृत्तसम्बद्धेष्वपि वस्तुषु स्पन्दविभागप्रागभावादिषु ज्ञानमेव विजातीयं सम्बन्धफलं विशिष्टव्यवहारं जनयतीत्यर्थः । अतिप्रसङ्गेति । यथा अतिरिक्तमपि वैशिष्ट्यं स्वविशिष्टव्यवहारं वैशिष्ट्यात्र जनयति तत्रैव तद्वृत्तेः, किं तु स्वभावादेव, अत एव नातिप्रसङ्गः, तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

लम्बने सोऽपि विशेष्यीभूय(१)भासते । प्रकारत्वं च ज्ञाननिरूपितः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । तत्र च नियामकं जनकीभूतज्ञानविषयत्वमिति दिक् । औपचारिक इति । इदमपाततो वस्तुतः सूर्यकर्मापि स्वस्मिन् वर्तत एवेति प्रतीतिबलादेवोपेयं प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत् । संयोगसमवायाभ्यामेव हि स्वाधारत्वं स्वस्य विस्त्यते(२), अत एव घटात्यन्ताभा-

(१) विशेषणीभूयेति द्वितीयपुस्तके पाठः

(२) 'विस्त्येत' ।

स्वविषयेणोपाधिना तद्रुता वा सहकृतं क्षणज्ञानं विशिष्टव्यवहारसमर्पकम् । यदा तु तदुभयसहकारिसम्पन्नं न भवति तदा केवलव्यवहारं करोति न विशिष्टव्यवहारमिति ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

भावः । कारिकात्रयार्थं निष्कृष्ट्य दर्शयति—स्वविषयेणोति । उपाधिना प्रागभावादिना । तद्रुता स्पन्देन । वाकारः समुच्चये, उपाध्युपाधिमतोर्गुणप्रधानभावं प्रत्यनास्थायां वा । तथा च स्पन्दविभागप्रागभामसमसमयोत्पन्नज्ञानाधीनः क्षणव्यवहार इत्यर्थः । तदुभयेति । यदा स्पन्दमात्रं विभागप्रागभाववैशिष्ट्यात्म्यज्ञानाभ्यां सहितं न भवतीत्यर्थः । एवं च सति एकस्मिन् क्षणे नानाकर्मण्यादाय नानाक्षणव्यवहारः स्यात्, नानोपाधिविभागितत्वे क्षणपदस्य नानार्थतापत्तिः, ज्ञानानुलेखे क्षणानुलेखापत्तिः, इदानीमिदानीमितिप्रतीत्यापत्तिश्च-इत्यात्मुच्चानदूषणमपास्तम्, स्वजन्यविभागप्रागभावसहकृतरविस्पन्दत्वेनानुगमात् वैशेषिकमते समवायानुलेखेऽपि विशिष्टप्रतीत्यभ्युपगमात् ज्ञानविशेषस्य च सम्बन्धस्थानीयत्वात् इदानीमिदानीमित्यस्य प्रसञ्जकाभावात् प्रलये च ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तिरविस्पन्दस्य सत्त्वात् सर्वदा क्षणव्यवहारानुपपत्तिज्ञानविशेषविरहादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञानविशेषोऽपीत्यतोऽत्र दर्शने प्रकृते तदेव वैशिष्ट्यमिति निर्व्यूढमवधारितम्, व्यवस्थितं स्थिरीभूतमित्यर्थः । एतेन सम्बन्धसावृद्ध्यात् न कथं तत्फलज्जनकं ज्ञानं न ह्यन्यसावृद्ध्यादन्यकार्यमन्यस्माद् भवतीत्यपास्तमिति भावः । तद्रुता वेति । वा शब्दः समुच्चये अनास्थायां वा । उपाधितद्रुत्युद्देविंशिष्टव्यवहारजनकत्वे किमुपाधिविषयत्वं तन्मत-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वे घटो नास्तीति प्रतीतिः सार्वलौकिकीति रहस्यम् । ऐतेनेति । ज्ञानस्यैव सम्बन्धत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । अनास्थायां वेति । विश्वविलक्षणज्ञानस्यैवातिप्रसङ्गभञ्जकत्वे (१)विषयावच्छेदमन्तरेण ज्ञानानिरूपणे विषयस्य निरूपकतायामनास्था द्रष्टव्या । ननु ज्ञानेऽपि कारणं शब्द

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्विषयत्वं वेत्यत्रानास्येत्यर्थः । ननु क्षणव्यवहारोऽनुगतोऽननुगते-
नोक्तनिमित्तेन निर्वाहयितुमशक्यः कर्मावानुगतं तच्चदुपाधिविशिष्टं
तत्त्वमित्तमित्यपि न युक्तम्, तथापि विशेषणांशाननुगमेन विशिष्ट-
स्याननुगमात् । यच्च क्षणवेदनं न क्षणे मानं क्रियादेः स्थिरत्वेना-
तद्विषयत्वात् अस्तमितपूर्वापरभावस्य च वस्तुनस्तद्विषयस्यासिद्धेः
क्षणव्यवहारश्च तत्र न मानमन्योन्याश्रयादित्युक्तं तत्र क्रियादेरक्ष-
णिकत्वेऽपि परस्परोपश्लेषण व्यवहारगोचरत्वात् न द्युक्तयोर्द्युयोः
क्षणान्तरसम्बन्धः अन्यतरकैकल्पात् । नाप्यन्योन्याश्रयः । व्यवहारो हि
ज्ञानं शब्दप्रयोगो वा । नाद्यः, न हि ज्ञाने निरूपिते विषयानिरूपणं कि-
न्तु ज्ञानमेव तथा । नान्त्यः, शब्देन स्वकारणज्ञानाक्षेपात् ज्ञानमेव
विषयसिद्धिरिति तवाप्यनुमतमन्यथा क्रापि किं चिन्न सिद्धेत् । का-
रणं च तत्र पूर्वपूर्वसंस्कारसाहितं प्रत्यक्षमेवान्यद्वेलन्यदेतत् कार्यस्य
सम्प्रतिपत्तेः । यदपि विषयस्याऽतथात्वेऽपि ज्ञानविशेषात् क्षणव्य-
वहार इति तदसत् । ज्ञानोलिलखितविषयानादरे वाहापलापापत्तेः ।
न च बाधाबाधाभ्यां व्यवस्था बाधस्यापि प्रमात्वेन तद्विषयेऽप्यना-
श्वासात् । नापि ज्ञानविशेषो वैशिष्ट्यं ज्ञानानुलेखे क्षणोलेखानुप-
त्तेः । नापि स्वविषयेण सहकृतं ज्ञानं विशिष्टव्यवहारे हेतुज्ञानेन
व्यवहारजनने स्वविषयानपेक्षणात् अनागतादौ व्यभिचारात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशवित्तिः

एवेत्यन्योन्याश्रय एवेत्यत आह—कारणं चेति । ‘तत्र’ शब्दकारणे ज्ञाने ।
कार्यस्येति । (१)ज्ञानोलिलखितेति । विजातीयज्ञानविशेषेणैवापुरस्कृतविष-
येन व्यवहारसिद्धौ वाहापलापापत्तेरित्यर्थः । बाधस्यापत्तिः । तत्रा-
प्यवास्तवेनैव(२) विशेषण तदभावव्यवहारसम्भवादिति भावः ।
ननु संयोगादिवद् ज्ञानविशेषोऽपि सम्बन्धतया व्यवहर्त्तव्यकोटि-
प्रविष्ट एवेति न विषयापलाप इत्यत आह—नापत्तिः । विजातीय-
ज्ञानस्वीकारे च चाक्षुषत्वादिना सङ्करः खण्डप्रलये च ज्ञानाभावात्
क्षणिक(३)व्यवहारानापत्तिरित्यपि बाधकं द्रष्टव्यम् । स्वविषयेणति ।

(१) शब्दलक्षणकार्यस्येत्यर्थ इत्यधिकः पाठो हितीयादर्शपुस्तके ।

(२) ‘प्यवान्तरेणैव’ । (३) ‘क्षण’ ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अत्राहुः । स्वजन्यविभागप्रागभावसहितं कर्मेव क्षणः प्रलयेऽप्यणुकर्मणः सत्त्वात् । यद्यापि कर्मविभागप्रागभावयोः स्थायित्वमेव तथाप्युक्तद्वयावच्छेदो न क्षणान्तरेऽन्यतरवैकल्पादिति नातिप्रसङ्गः । न च स्वरूपमेव तयोः सम्बन्धस्तच्च स्थिरमेवेति युक्तम्, सम्बन्धातरं विन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा च न बाह्यपलापापत्तिरिति भावः । स्वजन्येति । यद्यपि स्वनायसंयोगसहितविभागदेविति(१)विनिगमकाभावेन क्षणव्यवहारहेतुं त्वमित्यनुगम(२)स्तथापि स्वजन्यविभागपदं(३)चरमकारणमावपरं तेन स्वकार्यप्रागभावोपहितं चरमकारणं क्षण इत्यर्थः । चरमकारणं विभागे कर्म पूर्वसंयोगनाशे विभागः । सति कर्मणि(४) संयोगनाशः सति तन्नाशे उत्तरसंयोगे कर्म । प्रागभावश्च भावस्या भावो ध्वंसस्य(भाव) रूपः प्रतियोगीत्यन्यदेतत् । न च विभागप्रभावावो(५)पहितकर्मत्वादिना भाने उक्तानुगतरूपाभावात्कथं क्षणव्यवहार इति वाच्यम्, प्रातिस्थिकरूपेणैव ज्ञानस्य व्यवहारकारणात् उक्तस्य प्रकारस्य स्वरूपसत एव विषयत्वानुगमकत्वात् । न चैकस्य कर्मणो विभागतदभावोपधानं विरुद्धं समयभेदेन वाच्यम् । तथा चान्योन्याश्रयः सति तदुपधाने क्षणरूपसमयभेदात्सति च समयभेदे तदुपधानादिति वाच्यम्, विभागभावोपहिनकर्मान्तरावच्छेदकालभेदेन विभागतदभावोपधानादेव तत्रापि कर्मान्तरमेवावच्छेदकम्, अनवस्था च प्रामाणिकी न दोषाया । यद्वा विभागकालान्यकालस्यैव विभागप्रागभावावच्छेदकत्वं न तु क्षणस्य । न चोत्तरकालमपि विभागप्रागभावोपधानापत्तिस्तदा तत्कर्मण एवाभावात् । तत्कर्मत्वसमानाधिकरणस्यैवोक्तस्य नियामकत्वात् । अत एवावयवाभावेन संयोगान्तरावच्छेदेनाकाशे संयोगवृत्तावपि द्विष्टतयाऽवच्छेदकसंयोगस्यान्यत्र वृत्तावपि नावच्छेदव्यवृत्तिः, तत्समानाधिकरणस्यैव संयोगस्यावच्छेदसंयोगवृत्तिनियामकत्वादिति । सम्बन्धान्तरमिति । न च योग्यतावच्छेदकरूपालाभः विभागकालान्यकालीनत्वस्य कर्मणि तञ्चष्टुविभागप्रतियोगित्वस्य प्रागभावे तथात्वात् । यो-

(१) 'देति' । (२) 'न्युनगम' । (३) स्वकार्यमावपरं कर्मपदमित्यधिक पाठो द्वितीयादर्शपुस्तके । (४) संयोगे पूर्वेत्यधिकः पाठः द्वितीयपुस्तके । (५) 'गाभावो'

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ना विशिष्टधीजननयोग्यत्वरूपस्य तस्य क्षणिकत्वात् । न वान्यतर-
वैयर्थ्यं नाप्यननुगमः । न चैवमेकक्षणं एव नानाक्षणव्यवहारप्रसङ्गः
नानाकर्मणामेकदाप्युतपत्तेरिति युक्तम्, एकस्मिन् क्षणं इति हेकस्मि
न्नुक्तरूपे कर्मणि वा तदेकावच्छिन्ने काले वा । आद्ये आपादकाभावः ।
नान्यः, विशेषणभेदेऽपि विशेष्यस्याभेदात् । अन्यथानेकदण्डादिम-
तश्चैत्रस्यापि नानात्वापत्तेः । नानाक्षणवृत्तिव्यवहारः क्षणघटितकाष्टा-
मुहूर्तादिव्यवहारश्च क्रमिकक्षणानेवादाय, इदानीं स्वजन्यविभागप्रा-
गभावसहितं कर्मेत्यादि तु कर्मान्तरावच्छिन्नं कालमादायेति नात्मा-
श्रयः । यद्वा रूपवति रूपमितिवत् तदुपलक्षित एव काले तदृष्टिः
न हि तद्रहिते । तत्र, विरोधात् । न चैवमिदानीमिदानीमिति स्यात्
विशिष्टस्येदानीमर्थस्यैकत्वादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ग्र्यता च प्रत्ययोपहितैव सम्बन्धः स्वरूपयोग्यतामात्रस्यान्यदापि
सत्त्वेनातिप्रसङ्गादिति केचित् । तञ्चिन्त्यम् । पवं सति प्रतीतेः प्र-
तीत्यविषयत्वेन तदन्यत्वेन(१)सम्बन्ध(२)विषयकत्वप्रसङ्गात् त-
दजन्यत्वप्रसङ्गाच्च । तस्माद् द्वित्वपर्याप्यधिकरणं सम्बन्धिद्वयमेव
सम्बन्धः । यच्च ज्ञानं वर्तमानत्वेन तदुभयमवगाहते, तत् क्षण-
व्यवहारे हेतुः । तदुभयजन्यं सत्त्वद्विषयकमेव वा ज्ञानं तथा । तदुभया-
सहकृतमित्यत्रापि सहकारिपदार्थौ निरुक्तान्यतरात्मक एव वाच्यः ।
तथा चोपलक्षणीभूतज्ञानविषयतापर्याप्त्यधिकरणं काल एव क्षण
इति दिक् । क्षणिकत्वात् ज्ञानोपधानीभूय क्षणव्यवहारे हेतुत्वादित्यर्थः ।
आपादकाभाव इति । नानाकर्मात्मनो नानाक्षणस्यैकदा वृत्तावप्येक-
स्मिन् कर्मणि नानाक्षणव्यवहारे आपादकाभावः इत्यर्थः । विशेषणभेदे-
ऽपीति । विशेषणभेदस्याप्रयोजकत्वादुपाधिविशिष्टकर्मावच्छिन्नकाल-
त्वेनैव क्षणव्यवहारगोचरत्वात् । तथा चापादकाभावः प्रकृतेऽपीति भा-
वः । विशिष्टस्येति । विशिष्टाविशिष्टभेदेन भवत्येव इदानीं काल इति प्रती-
तिरिति भावः । वस्तुतस्तु अस्मिन् काले अयं काल इति प्रत्ययो भव-
त्येव । इदानीमिदानीमिति शब्दप्रयोगस्तु न भवति द्वयोरप्यधिक-
करणत्वेनोपस्थित्या आधाराधेयभावाप्रतिपादकत्वादनभिधाननिर-

शक्तिरपि न (१)पदार्थान्तरम् । प्रमाणाभावात्(२) । अर्था-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

न च शक्तिरपीति । शक्तिपदवाच्यं वस्तु न पदार्थान्तरमित्यर्थः । कारणत्वस्यैव सामान्यविशेषस्य शक्तिपदार्थवादिति भावः । प्रमाणाभावादिति । षट् पदार्थभिन्नत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । न तु बुद्धेः स्वरूपशक्तिर्बुद्धित्वमेव तच्च दाहादाहदशायां तुल्यमिति यदभावाद् दाहाभावस्तद्वश्यमङ्गीकर्त्तव्यमिति सामग्न्यां सत्यामदाहोऽन्यथानुपपत्ति इति पदार्थान्तरत्वेऽर्थापत्तिरेव प्रमाणमिति शङ्कते—अर्थापत्तिरत्वेति । अन्यथानुपपत्तिरथापित्तिरन्यथोपपत्तया निवर्तत इति त्वदभिमतार्थापत्तिन्यायलीलावतीप्रकाशः

शक्तिरपीति । यद्यपि मानाभावादिति हेतुराश्रयासिद्धो व्यधिकरणश्च तथापि कारणानि न स्वजन्यानुकूलाद्विष्टातीन्द्रियभावभूतधर्मवन्निति तथात्वेनाप्रमीयमाणत्वादिति विवक्षितम्, आत्मनि तादृशादृष्टप्रसिद्धेः । अर्थापत्तिरिति । यादृशादेव करतलानलसंयोगादेकदा दाहो दृष्टस्तादृशादेव मण्यादिसमवधाने दाहाभावो दाहप्रयोजकाभावं विनाऽनुपपत्तमानस्तं कल्पयति तेन विना तदभावानुपपत्तेरित्यर्थः । न च प्रतिबन्धकाभावेनान्यथोपपत्तिः उच्चेजके सति प्रतिबन्धकसत्त्वेन तद्वाभिचारात् । न चोच्चेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावः कारणं तस्य विशेषणविशेष्यतदु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सत्त्वाच्चेति तत्त्वम् । न नूकहेतोरात्माधिकरणमत आह—व्यधिकरणेति । एवमपि पक्षधर्मताङ्गानाभावादनुमानाभाव इति भावः । कारणानीति । वस्तुप्रकृतायां पण्डापूर्वादौ परकर्तृकांशतः सिद्धसाधनोद्भवनापत्तिरिति कारणानीत्युक्तम् । उष्णस्पर्शादिकमादाय बाध इत्यत उक्तं—अतीन्द्रियेति । अदृष्टवदात्मसंयोगमादाय बहुत्र बाध इत्यद्विषेति । अव्यासञ्जवृत्तीत्यर्थस्तेन न भावभूतपदव्यर्थता । प्रतिबन्धकाभावमादाय बाध इति भावभूतेति । न चातीन्द्रियपदेनैव तद्वारणं भद्रमतेऽभावस्यानुपलब्धत्वेनातीन्द्रियत्वादस्मन्मतेऽपि दुरद्व-

(१) न च शक्तिरपीति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः । (२) मानभावादिति प्रकाशोद्भूतः पाठः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भयाभावेष्वनुगतत्वादिति वाच्यम्, विशिष्टस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमेनानुगमात्। न च विशिष्टविरोधित्वमनुगतम्, विरोधो हि न परस्पराभावव्याप्त्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा विशेषणाद्यभावस्य विशिष्टाभावत्वे तदव्याप्त्यत्वादतदाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात्। न च व्यासज्यप्रतियोगिकोऽन्य एवाऽभावः, क्लस्तनैवोपपत्तेस्तादशाभावानभ्युपगमादित्युक्तम्। अभ्युपगमेवा केवलप्रतिवन्धकसत्त्वेऽपि तदभावान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पूरुपप्रतिवन्धकाभावस्यातीन्द्रियत्वात्। वस्तुतस्तु(१) अतीन्द्रियत्वं न साक्षात्काराविषयत्वं स्वमतेऽप्रसिद्धेः। नापि लौकिकसाक्षात्काराविषयत्वं परमते प्रतियोग्यप्रसिद्धेः। किन्तु संयोगादिपञ्चकजन्यसाक्षात्काराविषयत्वं तच्च सर्वमते सर्वत्राभावे। तथा च मण्याद्यभावव्यावर्त्तनायैव भावभूतपदम्। तथापि गुह्यत्वादिकमादायांशतो बाध इत्यत उक्ते—स्वजन्यानुकूलेति। तदर्थश्च स्वनिमित्तकानुकूलत्वमतो न पूर्वदोषतादवस्थयम्। न चैवमप्यदृष्टादिकमादायात्मादावंशतो बाध इति वाच्यम्, तदन्यस्यैव पक्षत्वात्। एवमन्यत्रापि यत्र बाधः प्रतिभावित तदन्यस्यैव पक्षत्वम्। यद्यदादायबाधस्तदन्यत्वमेव साध्ये प्रतियोगिविशेषणं वा। न च दृष्टान्ताभाव आत्मनो व्यतिरेकदृष्टान्तस्यैव सम्भवात्। मन्मते घटादेस्तन्मते पण्डापूर्वादेरन्वयदृष्टान्तस्य च सम्भवाच्च। विशिष्टेति। प्रतियोगिभेदेनैवाभावभेद इत्यभिमानः। व्यापकत्वमनुमापकत्वमाक्षेपकत्वमर्थापादकत्वम्(२)। एतच्च मतभेदेन। प्रतियोगितावच्छेदकभेदादप्यभावभेद इत्याशयमाशङ्क्य निराकरोति—न चेति। उत्तेजकाभावप्रतिवन्धकमात्रप्रतियोगिकव्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावत्वेन हेतुत्वम्, व्यासज्यवृत्तिः(३) प्रतियोगिकमण्थभावत्वेन वा। आद्ये दोषमाह—क्लस्तनैवेति। प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वेमानाभाव इति भावः। अन्त्ये त्वाह—केवलेति। उत्तेजकाभार्त्वविशिष्टमणिसत्त्वेऽपि घटादिकमादाय तादशाभावसत्त्वादाहापत्तेरित्यर्थः। एत-

(१) 'वस्तुतेऽसी'

(२) व्याप्त्यत्वमनुमापकत्वम्। आक्षेपकत्वार्थो व्यापकत्वमिति पाठो द्वितीयपुस्तके।

(३) 'वृत्तीति नास्ति द्वितीयपुस्तके।

पत्तिस्तत्र(१) मानमिति चेन्न, अन्यथैवोपपत्तेः । मणिमन्त्रादि-
ना दाहप्रतिपक्षभूतस्य क्षेत्रज्ञसमवायिनोऽदृष्टभेदस्योऽपादनात् ।
अग्न्यन्तरेणापि तर्हि तस्य पुरुषस्य दाहो न स्यादिति चे-
न्न, प्रतिनियताग्निसाध्यदाहप्रतिपक्षभूतस्यैवादृष्टस्य(२)जननात् ।
औषधि(३)लिप्सकाष्ठादिषु कथमदाह इति चेन्न, तत्राप्यौषधले-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

राभासेत्याह—अन्यैवेति । अन्यथोपपत्तिमाह—मणीति । प्रतिबन्धकेन
शक्तिविधाते सामाग्न्यन्तरेणाप्रतिहतशक्तिना दाहः सम्भवति दाह-
प्रतिपक्षादृष्टोत्पादे तु तस्य नवस्याग्न्यन्तरेणापि दाहो न स्यादि-
ति शङ्कते—अग्नीति । यथा मानवोऽग्निविशेषस्य शक्ति प्रतिहस्ति त-
थाऽदृष्टमपि वह्निविशेषसाध्यमेव दाहे प्रतिहन्तीति परिहरति—प्र-
तिनियतेति । काष्ठस्याचेतनत्वात्तत्रादृष्टानुत्पत्तेः कथमदाह इति श-
ङ्कते—औषधेति । न हि स्वनिष्टमेवादृष्टं प्रतिबन्धकं किन्तव्यनिष्टम-
पि तद्वदेशेनोत्पादितमिति परिहरति—तत्रेति । यत्र काष्ठेऽयमौषध-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दाहापत्तेः । न हि थत्रैकमेव तत्र त्रयमिह नास्तीति न प्रतीयते, तस्य
समुदायविरोधिनो यावत् समुदायिसङ्घाव एव विरहादिति भावः ।
अन्यथैवेति । न च शक्तावप्रतीतावेककारव्यवच्छेदाभावः, वश्यमाणादृष्ट
विशेषाभावेनोपपत्तेरित्येवंपरत्वात् । मणिमन्त्रादिनेति । उत्तेजके च सति
दाहस्तज्जन्यादृष्टेन समानाग्निकरणेन दाहप्रतिपक्षादृष्टनाशात् न तु
तदभावविशिष्टदाहप्रतिपक्षादृष्टाभावः कारणं विशिष्टाभावकारणत्वे
वाधस्योक्तत्वादिति भावः । तत्रापीति । स्वयमौषधलिप्सकाष्ठादावदा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

देवं विशद्यति—न हीति । मिश्रास्तु । एकमेवेत्यस्यैकेत्यर्थः(४) तथा
च मन्त्रसङ्घविऽपि उत्तेजकाभाव[मणिप्रतियोगिकतादृशाभाव(५)]-
सत्त्वे दाहापत्तेः(६)रित्यर्थः । न च मन्त्रप्रतियोगिकतादृशाभावस्यापि
कारणत्वात् कथमेवमिति वाच्यम्, तावत्प्रातिबन्धकप्रतियोगिक-
स्यैवाभावस्य कारणत्वे पूर्वदोषानतिवृत्तेः मन्त्रसत्त्वेऽपि तादृश-

(१) 'निरव' । (२) 'स्वोन्यादनात् औ०' । (३) 'औषधाल०' ।

(४) केवलत्यस्यैकेत्यर्थ इति द्वितीयपुस्तके । (५)[] एतमध्यस्थपाठो द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

(६) दाहोत्पत्तेरिति द्वितीयपुस्तके ।

पकारिपुरुषसमवेतादृष्टस्य दाहप्रतिपक्षभूतस्योत्पादनात् । प्रति-
पक्षसञ्चिधानोत्पादकादृष्टविशेषस्य वा दाहप्रातिकूलयं, अदृष्टवि-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

योगस्तत्रादाहः काष्ठप्रयोजनिनामदृष्टादौषधप्रयोगोत्पादितादिति
भावः । ननु शौचाशौचदशायां नैकत्रादृष्टोत्पत्तिः सम्भव-
ति उभयत्र व्यभिचारात् । न वा श्रुतिर्मण्यादिसमवधानस्यादाहज-
नकादृष्टोत्पत्तिप्रतिपादिकास्तीत्यनुशयेनाह—प्रतिपक्षेति । अदृष्टस्य
सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वेन प्रतिपक्षसमवधानं प्रत्यपि अदृष्टस्य
कारणत्वादिति भावः । ननु तददृष्टं पूर्वमप्यासीदिति तदानीमदाहः
स्यादित्यनुशयेनाह—अदृष्टविशेषता । ननु करतलानलसंयोगं स विशेषो

न्यायलीलावतीप्रकाशः

हश्चादाहप्रयोजनिनामदृष्टादिति भावः । ननु मण्यादिसंसर्गस्यादृष्ट-
जनकत्वे मानाभावः, भावे वा तज्जनकशौचाचमनादेः साधारणका-
रणस्याप्यन्यव्यः स्यात् । न चाशुचेरेव तत् कर्तव्यं शौचे सति तदभा-
वापत्तेः । शौचाशौचयोरन्यतरानन्वयश्चासम्भावित एव अधर्मरूपत्वे
च तत्र प्रेक्षावतामप्रवृत्तिः स्यादत आह—प्रतिपक्षेति । सर्वोत्पत्तिम-
तामदृष्टजन्यत्वात् पूर्वशौचे सत्येव तस्योत्पादनात्य नोक्तदोष इत्य-
र्थः । नन्वेवमपि तादृशाददृष्टान्मण्यादप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः न ह्य-
दृष्टे सत्यवश्यं प्रतिपक्षसञ्चिधिरिति नियमः, अग्रिमकाल एव प्रति-
पक्षसञ्चिधिर्दर्शनात्तदसिद्धेरभावादित्यत आह—अदृष्टविशेषता । सं-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मन्त्राभावसत्त्वादत एवोक्तं न होति(१) । तत्प्रतिबन्धकप्रतियोगिकता-
दृशतावदभावकारणत्वे च गौरवात् । तदपेक्षया लाघवेन एकस्याः
शक्तेरनुगतविशिष्टाभावस्य वा प्रयोजकत्वकल्पनादिति वदन्ति । एव-
कारन्यवक्त्वेऽयेत्युपलक्षणम्, अन्यत्वप्रतियोग्यलाभोऽपि द्रष्टव्यः ।
अधर्मेण शौचाशौचान्यतराङ्गकत्वमित्यधर्मरूपतायां वाधकान्तरमाह-
अधर्मरूपत्वे चेति । सर्वोत्पत्तिमतामिति । तथा च प्रतिपक्षसञ्चिधापकमहृष्टभाव-
इयकमिति भावः । ननु मण्यादप्रयोगकाले तददृष्टसत्त्वेऽपि(२) न
मानमित्यत आह—अग्रिमेति । (३)यद्यपि चिरकालाने एकस्मिन्नेव क

(१) 'नहीन्यादि' । (२) 'सत्त्वे' । (३) कार्यदर्शनेतीत्यधिकः पाठो द्वितीयुक्तके ।

शेषार्जितकरतलानलसंयोगस्य वा दाहप्रतिपक्षत्वम् । स च वि-
शेषो दाहादाहाभ्यामेव कल्पयिष्यते । विवादास्पदं स्वरूपमात्र-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

योग्यानुपलब्धिवाधित इत्यत आह—स चेति । दाहप्रतिकूलो विशेष
इत्यर्थः । अदाहेनेतिवक्तव्ये दाहग्रहणं दाहानुवृत्तावाकस्मिकादाहात्
स्फुटतरो विशेषो गृह्णत इत्येतदर्थम् । न चैवं सति मण्याद्यन्वयानु-
विधानं न स्यादिति वाच्यम्, संयोगविशेषस्यापि मण्यादिसमवहित-
स्यैव दाहप्रतिकूलत्वकल्पनादिति भावः । शक्तावनुमानमाशङ्कते—वि-
वादेति । विहिर्दाहानुकूलातीनिद्र्याद्विष्टधर्मसमवायी न वेति विप्रति-
पत्त्यास्पदमित्यर्थः । अत्राद्येन स्थितिस्थापकेन द्वितीयेनोषणस्पर्शेन तु-
तीयेनाद्वष्टवदात्मसंयोगेन चतुर्थेन विशेषणेनाभावेनान्यथासिद्धिर्निरा-
क्रियते । एतदेव साध्यत्वेन प्रतिजानीते—स्वरूपमात्रेति । स्वरूपमात्रसम्ब-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योगे योग्यानुपलभात्तदभावः योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेन जातेयोग्यत्वा-
दित्यत आह—स चेति । सत्यपि योग्यत्वे व्यञ्जकाग्रहात्तदग्रह इत्यर्थः ।
न चैवमसत्यपि प्रतिबन्धके क्वचिद् दाहः सत्यपि चोत्तेजके दाहो न
स्यादिति वाच्यम्, कार्यदर्शनमानकत्वे तस्य सत्येव प्रतिबन्धके उ-
त्तेजकाभावे च तत्कल्पनात् । ‘प्रहरं मा दहे’ त्यत्र च मन्त्रप्रयोक्तृ-
भिमतः काल एव प्रतिबन्धकः । यद्वा संयोगभेद एव तत्रापि कल्प्यत
इत्यर्थः । स्वरूपमात्रेति । एकवृत्तीत्यर्थः । तेनाद्वष्टवदात्मसंयोगेन नार्था-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रतलानलसंयोगे विद्यमाने प्रतिबन्धकसत्त्वासत्त्वाभ्यामेवमदाहदाहा-
नुपपत्तिस्तथापि वेहराशुविनाशितया संयोगस्यापि तत्र नानात्वमेव ।
न च भेर्याकाशसंयोगे चिरकालीने शब्दोत्पत्त्यनुत्पत्तिः^(१) समर्थनं कथ-
मिति वाच्यम्, तत्रापि विजातीयवायुसंयोगस्यैव तदुपपादकत्वादे-
वमन्यत्रापि फलबलेन कल्पनीयमिति भावः । प्रहरमिति । न चाभिप्रा-
यस्य विशेषणत्वे तत्राशे दाहापत्तिरूपलक्षणत्वे वातिप्रसङ्ग इति
वाच्यम्, तस्य स्वविषयीभूतप्रहरोपलक्षकत्वात् । आसन्नसमयस्य
स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्षकतावदिति भावः । एकवृत्तीति । स्वाश्रयान्योन्या-

^(१) ‘शब्दोत्पत्त्यनुपपत्तेः’ ।

सम्बन्ध(१)सापेक्षं जनकत्वात् आत्मवदिति चेन्न, अत एव सं-
स्कारादृष्टसापेक्षत्वप्रसङ्गात् । तत्रात्मत्वमुपाधिरिति चेत्तुल्यं प्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्वमेकवृत्तियर्थः । * * * भिन्नकारणत्वेन पक्ष इति । तथा च नांशतः
सिद्धसाधनं न च पक्षतावच्छेदकनानात्वे तत् पक्षनानात्वं एव तदौचि-
त्यात् । अत एवेति । जनकत्वादेवेत्यर्थः । तत्रेति । संस्कारादृष्टसापेक्षत्वे सा-
ध्ये इत्यर्थः । प्रकृतेऽपीति । त्वदनुमाने चात्मत्वस्य उपाधित्वात् अदृष्टसापे-
क्षत्वेन सिद्धसाधनमपि द्रष्टव्यम् । संयुक्तसमवायेनादृष्टस्यापि वहयादि-
स्वरूपमात्रसम्बद्धत्वात् । यद्यपि वीजादीनामप्युक्तसाध्यवत्त्वामात्मत्वं
साध्याद्यापकं तथापि स्वमात्रसमवेतातीन्द्रियसापेक्षमिति साध्ये स्व
पदेन वहयादिसमित्याहारात् तत्तदभिधाने सत्यात्मत्वस्योपाधि-
त्वं द्रष्टव्यम् । शक्तेजनकत्वं परेण यद्यभिधीयते तदा दोषान्तरमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्तरं कार्यानुकूलत्वेन साध्यविशेषणान्न स्थन्दानुकूलस्थितिस्थापके-
नार्थान्तरं अतीन्द्रियत्वेन विशेषणान्नोद्दणस्पर्शेनार्थान्तरम् । अत्रादृष्टा-
पेक्षत्वेन सिद्धसाधनम् । अदृष्टं ह्यात्मनि स्वरूपमात्रसम्बद्धमपेक्षणीयं
च कारणैः पक्ष एव तथासम्बद्धोऽप्रसिद्ध एवेति दूषणे सत्येवाह—
अत एवेति । तुल्यं प्रकृतेऽपीति । नन्वात्मत्वं नोपाधिः वीजादौ सर्वत्रादृष्टापे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावासामानाधिकरण्यमेकवृत्तित्वम् । कार्येति । स्वनिमित्तकारणके-
त्यर्थः । तेन नोक्तदोषतादवस्थयम् । कार्यपदेन दाहो वा विवक्षितः ।
ननु स्थापनानुमाने स्वरूपमात्रसम्बन्धत्वं पक्षमात्रसम्बन्धत्वमुक्त-
मतो नोक्तदोष इत्यत आह—पक्ष एवेति । यद्यपि स्वमात्रसमवेतोति
करणे स्वपदस्य समभिव्याहृतपरतया नायं दोषः, तथाप्यननुगम-
मभयेन स्वपदस्य पक्षदृष्टान्तान्यतरपत्वेऽयं दोषः । अत्राहेत्यनन्तर-
मत एवेति पाठस्ततस्तुल्यमिति फक्किकालिखनम् । तत्र नन्वात्मत्व-
मित्याक्षेप इति द्रष्टव्यम् । कञ्चिदाहेत्यनन्तरस्तत्रात्मत्वमिति पाठस्त-
त्रैव च नन्वात्मत्वमित्याक्षेप इति ब्रूमः । तथा सति हत एवेति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

क्षया साध्याव्यापकत्वात् । अत्राहुः । अत्र यदि द्रव्यं पक्षस्तदाऽवय-
विनि स्यन्दानुकूलस्थितिस्थापकेन नित्यद्रवये च योगिसाक्षात्कारा-
नुकूलविशेषपदार्थेन सिद्धसाधनं गुणपक्षत्वे च द्रव्यत्वमुपाधिः । यदा
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सिद्धान्त्यनुमाने सिद्धसाधने सत्येवात्मत्वमुपाधिमाहेति प्रकाशार्थः
स्यात्, स एवायुक्तः । तत्र स्वरूपसम्बन्धेतिपदाभावादहृष्टं हीत्या-
दितद्विवरणासङ्गतेः । तत्र संस्कारसापेक्षत्वस्यापि साधनेन निरुक्त-
सिद्धसाधनानवकाशाच्च । किञ्च पूर्वपक्षफक्षिककायामाक्षेपे पूर्वपक्षिण
एव सिद्धान्तो युक्त इति कथं तदा स्वीय एव स्थापनानुमाने यदि-
द्रव्यमित्यादिना दूषणोदभावनं घटेत । न चात एवेत्यादिसिद्धान्त्य-
नुमान एव सिद्धसाधनोदभावनं यदीत्यादिनेति वाच्यम्, तत्र सं-
स्कारादहृष्टयोर्विशिष्यैव साध्यत्वात् । किञ्च यद्देत्यादिना सिद्धान्ता-
न्तरावधारोऽव्यसङ्गतः स्यादिति । केचिच्च आहेत्यनन्तरं तुल्यमि-
त्येव पाठ इति वदन्ति । साध्याव्यापकत्वादिति । एतच्च यथाश्रुतसाध्या-
भिप्रायेण । विवक्षितसाध्यस्य विजादावभावात् । यदि चैकवृत्तिप-
दस्याव्यापकत्वमर्थस्तदा धर्मत्वादिमत्यहृष्टे यथा विवक्षित-
साध्याव्यापकत्वमपि द्रष्टव्यम् । अत्र यदीति । इदमपि कार्यानुकूलत्वं
यथाश्रुतमेव साध्यप्रविष्टमित्यभिसन्धाय । यदि च यथा विवक्षितं
कार्यानुकूलत्वं तथा, तदोक्तमहृषेन सिद्धसाधनमप्रयोजकत्वं च दू-
षणं द्रष्टव्यम् । योगीति । विशेषपदार्थविशिष्टनित्यद्रव्यसाक्षात्कारवि-
षयत्वेन(१)उभयोरपि हेतुत्वादिति भावः । एतच्च वर्तमानगोचरसाक्षा-
त्कारमात्रस्यैव विषयजन्यत्वमिति मतेन । गुणपक्षत्व इति । यद्यपि द्रव्य-
पक्षतायामप्ययमुपाधिः सम्भवत्येव, उपाधेनित्यनिर्दोषत्वात्, त-
थापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयोपाधेदोषत्वम् । द्रव्यपक्षतायां च न
द्रव्यत्वमुपाधिस्तद्रव्यतिरेकस्य पक्षादृच्छित्वादित्यभिप्रायेणदम् ।
यद्यपेषमपि मूलोक्त उपाधिरसमाहित एव, तथापि आत्मत्वमुपाधि-
रिति मूले द्रव्यत्व(२)मेवोपाधिरित्यर्थ इति भावः । ननु गुणोऽव्य-
हृष्टसापेक्षतया साध्यसत्त्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वं पूर्वोक्तक्रमेण
बाऽहृष्टे साध्याव्यापकत्वमित्यहृतेरपरितोषनिष्ठनमेवाग्रिमग्रन्थ-

कृतेऽपि । शक्तेरपि शक्त्यन्तरापेक्षायामनवस्थितेः । अनपेक्षत्वे
तथैव(१) व्यभिचारात् । जननशक्तियोग्यत्वं जनकत्वमिति चे-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

शक्तेरपीति । जनकतावच्छेदकत्वाभ्युपगमे नायं दोषो हेतोरेव तत्रा-
भावात् । अनवस्थितिरित्यपसिद्धान्तमुपलक्ष्यति । तथैवेति । ननु शक्ति-
जन्यजनकत्वस्य शक्तिसापेक्षत्वस्य शक्तावपि सत्त्वान्न व्यभिचारो न
वेयं व्यभिचारादेशाना सम्भवत्युपजीव्यविरोधात् न हि व्यभिचार-
स्तत्त्वये तत्प्रमाणादन्येन सिद्धमिति चेन्न त्वदनुमानस्य स्वविरो-
ध्यत्वोपस्थापकत्वेनाप्रमाणत्वमिति विवक्षितत्वात् । परो व्यभिचारमु-
द्धरति—जननेति । शक्तौ च न जननशक्तियोगित्वमात्माश्रयानव-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

पूर्वापरितोषेणाह—शक्तेरपीति । अपसिद्धान्तश्चेति शेषः । तथैवेति । ननु
सापेक्षत्वं तज्जन्यजनकत्वं तच्च शक्तावस्त्वयेव न हि शक्तिजन्यजनक-
त्वं न शक्तौ विरोधात् । किं च शक्तिस्वीकारोऽनेनैव प्रमाणेन । तथा
च शक्त्या तद्दूषणे उपजीव्यविरोधः । मैवम् , प्रतिपक्षादृष्टाभावेना-
न्यथोपपत्तेरनुमानमप्रयोजकम् । यद्वा याऽनुमितिः स्वहेतुव्याप्तिविरो-
धिनमर्थं साधयति सा न प्रमेत्यनुमितेरेवाप्रमात्वमनेनोद्धाव्यत इति
भावः । शक्तौ मानाभावेऽपि साधकवाधकमानाभावात् संशयः स्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मवतारयति—यद्रेति । ननु सापेक्षत्वमिति । न च शक्तेजनकतावच्छेदक-
तया शक्तिजन्याप्रसिद्धेनैवमिति वाच्यम् , तथा सति जनकत्वहे-
त्वभावादेव तत्र व्यभिचाराभावादिति भावः । ननु तज्जन्यजनकत्वमा-
त्रं न साध्यमतीन्द्रिये रूपादौ स्वेनैवान्यथासिद्धा शक्तिसिद्धानाप-
त्तेरपि तदाश्रयत्वे सतीति विशिष्टमित्यरुचेराह—किञ्चेति । नन्वेवं दो-
षान्तरसम्भवेऽपि मौलं व्यभिचारोद्भवनमसमर्थितमेवेत्यत आह—
याऽनुमितिरिति । तथा च नेह प्रतिबन्धार्थं व्यभिचारोद्भावनं मौल-
मपि तु जातानुमितेरप्रामाण्यप्रातिपादनार्थमित्यर्थः । यद्यपि शक्ति-
मादाय व्यभिचार इति विषयाबाधादेव तानुमितेरप्रामाण्यम् , तथा-

व, आसिद्धेः । तस्माद्विवादाध्यासितं न निजरूपमात्रसम्भद्धाती-
निद्रियसापेक्षं प्रमाणेन तथानुपलभ्यमानत्वात् । यत्प्रमाणेन य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्थाभ्यामित्यर्थः । शक्तेरसिद्धेहेतोरसिद्धिरिति परिहरति—ने-
ति । साधकबाधकप्रमाणभावात् शक्तौ संशयप्रसङ्गवाधकमुपन्यस्या
पनयति—तस्मादिति । वहिनं दाहानुकूलाद्विष्टातीनिद्रियधर्मसमवायी-
त्यर्थः । प्रमाणेनेति । सम्भावितयोरर्थापत्त्यनुमानयोरपास्तत्वादिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिति बाधकमाह—तस्मादिति । ननु हेतुः स्वरूपासिद्धेः न हत्र न प्र-
माणमिति परेणाभ्युपेयते त्वया वा साधयितुं शक्यते अन्यथैवं सर्वं
सर्वं बाध्येत । मैवम् । प्रतिबन्धकसत्त्वे सति यदभावात् कार्यभा-
वः स न सप्तपदार्थवहिर्भूतः कार्यजनकत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति
विवक्षितत्वात् । अत्र वदन्ति । मण्यादिप्रयोगजन्याद्युष्टं प्रतिबन्धक-
मिति न युक्तं किं तु मण्यादिरेव तथा प्रथमोपस्थितत्वादुपजीव्यत्वा-
द्वाधवाच्च । न च प्रतिबद्धान्यस्य कारणस्य तत्वमिति कारणताव-
च्छेदकत्वादकारणमेव मण्याद्यभावः सामान्येनान्वयव्यतिरेकवक्त्तया
गृहीते सति कार्यानुत्पत्तौ सहकारिभेदस्य कल्पनात् तद्विशेषस्याक-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पि त्वया शक्तेः शक्त्यन्तरं विनैव यथा जनकत्वं स्वीक्रियते अन्य-
थाऽनवस्थानात् तथा कारणान्तरेऽपि स्यादित्यप्रयोजकत्वे पूर्वमुक्ते
तात् पर्यायम् । ननु प्रसाध्याङ्गकं एव हेतुरत आह—त्वया वेति । सिद्धा-
सिद्ध्या व्याधातादिति भावः । अन्यथेति । स्वयं प्रमाणानभ्युपगममा-
त्रेणैव वस्तुविरहसाधन इत्यर्थः । स नेति । समस्तपदार्थान्तर्गत इत्य-
र्थो यथाश्रुते प्रतियोग्यप्रसिद्धेः । कार्यर्थेति सम्पातायातम् । जनक-
त्वमप्यनुकूलत्वमात्रं कारणतदवच्छेदकसाधारणम् , अन्यथाऽन्य-
तारासिद्धेरिति स्मर्त्तव्यम् । मण्यादीति । इदमुपलक्षणम् , तज्जनका-
द्वष्टमद्वष्टविशेषाजिंतकरतलानलसंयोगश्चेत्यपि द्वयं द्रष्टव्यम् । हेतो-
रपि हेष्टवेषोपपत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् । न चेति । यद्यपि तथाकार-
णत्वेऽपि नादष्टप्रतिबन्धकत्वसिद्धिरिति शङ्केवेयमनुपपत्ता, तथापि
तदस्थस्य मुरारिमिश्रस्य शङ्केयम् । सामान्येनेति । वहित्वादिनेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ल्पनादुपजीव्यविरोधात् सहकारिप्रत्याख्यानापत्तेश्च व्यक्तयैक्ये चास-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

‘सति’ विद्यमाने । उपजीव्येति । विशिष्टस्यापि कारणताग्रहे प्रथम कारणताग्रहो बीजम् । अन्यथा यस्मिन् सत्यपि कार्याभावे यत्सत्त्वे कार्यं तत्राद्यस्याहेतुत्वमुत्तरस्यैव हेतुत्वं कल्पयेत् । तथा च प्राथमिकसामान्यावच्छिन्नकारणताग्रहविरोध इत्यर्थः । नन्विदसमझतं धर्मिमकारणताग्रहमात्रस्योपजीव्यत्वात् तदवच्छेदकत्वग्रहस्य दैवागतत्वात् । उपजीव्यत्वेऽपि तस्यापरित्यागात् , अधिकामित्यायादित्यरुचेराह—सहकारीति । एककारणपरिशेषापत्तेरित्यर्थः । विनिगमकाभावेनोभयेहेतुत्वस्यान्यत्रेवात्रापि समानत्वादिति भावः । नन्वेवं दण्डत्वदृढत्वयोरुभयोरपि जनकत्वमस्तु दृढत्वस्य जनकत्वे तत्रावच्छेदकान्तरकल्पनागौरवमिति यदि तदा प्रकृतेऽपि समानम् । अत्र मित्राः । स्वरूपयोग्यतायावदाश्रयभाविनी सा चावच्छेदकावच्छिन्नयावदाश्रयभाविनी सा चावच्छेदकावच्छिन्नकारणस्वरूपा ऽवच्छेदकस्वरूपा वोभयथाप्यवच्छेदके सत्येव वर्तत इति । यावदाश्रयभाव्येवावच्छेदकमपीत्यच्छेदकान्तराकल्पनालाभवात् तत्र भ्रमिजनकत्वरूपं यावदाश्रयभाविदृढत्वमवच्छेदकम् , प्रतिबन्धकाभावसाहित्यं तु न तथा, कादाचित्कत्वात् । न चैवमपि दण्डस्यावच्छेदकत्वे वैपरीत्यमेवास्त्वति वाच्यम् , साक्षात् सहकारिसमवधानासमवधानाऽयां विनिगमनासम्भवादिति वदन्ति । न चैवमालोक(१)स्याप्युक्तविनिगमनया हेतुत्वं तु न स्यादिति वाच्यम् , तदुत्कर्षेण प्रत्यक्षोत्कर्षात्तस्य हेतुत्वाद्विषयत्वेन कारणतावश्यमभावाचेति । व्यक्तयैक्ये चेति । एकव्यक्तिक आकाशादौ प्रतिबद्धेतरत्वाभावादित्यर्थः । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वा(२)दिति भावः । यद्यपि भेरीसंयोगादेव तथा जनकत्वस्वीकारे देशभेदेन शब्दोत्पत्त्यनुत्पत्ती तत्र समर्थयितुं शक्येत्, तथाप्याकाशकारणतायां स्वरूपमात्रनिबन्धनायामन्यत्रापि हृष्टान्तेन तथा कारणता कल्पयत इत्यत्र तात्पर्यम् । अत्यन्ताभावावच्छेदकत्वपक्षे व्याप्तिपि नेदं दुष्पर्णं तस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात् , तथापि तत्र पूर्वकमेव

(१) ‘कै रूपस्याप्यु’ ।

(२) ‘त्वाभ्युपगमादि’ ।

था नोपलभ्यते न तत्तथाभूतं, यथा नीलं न पीतं रूपम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

भावः । ननु अर्थापत्ताबुक्तान्यथोपपत्तिर्ण सम्भवति न हि मणिज्ञ-
न्यमद्वष्टं दाहविराधि अनुपस्थितत्वात् किन्तु मणिरेवान्वयव्यतिरेक-
कशालित्वात् । अत एव करतलानलसंयोगविशेषोऽप्यव्याप्तः । न च
मण्यादेवेव दाहप्रतिबन्धकत्वे तदभावस्यैव दाहकत्वमिति शक्तिसिद्धि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मभवात् । अथ मण्यादिसंसर्गभावो न हेतुः, न हि करादौ मण्याद्य-
त्यन्ताभावो नास्ति संयोगात्यन्ताभावो वा मणेः स्वावयववृत्तित्वात्,
संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वादिति चेष्ट, इह भूतले घटो नास्तीतिवत्
संसर्गविच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य सति प्रतिबन्धके तत्रा-
भावात् स च समयविशेषावच्छेदेन संसर्गितयाऽत्यन्ताभाव एव अ-
तिरिक्त एव(१)वेत्यन्यदेतत् । न चैवं प्रतिबन्धके सति तज्जातीयव्य-
क्त्यन्तराभावमादाय कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः सामान्याभावस्य कारणत्वात्
तस्य च यत्किञ्चित्प्रतियोगिसत्त्वे विरहात् तावतामभावानां कूटस्यैव
वा कारणत्वात् । अत एव न प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणत्वमन्योन्या
श्रयात् कारणीभूताभावप्रतियोगिन एव प्रतिबन्धकत्वादित्यपास्तम् ,
मण्याद्यभावकूटत्वेन कारणत्वात् । न च विशिष्टाभावनिरुक्तिः विशेष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दूषणमिति मन्तव्यम् । अथेति । अन्योन्याभावस्तु हेतुत्वेन शङ्कितोऽपि
न, मणिसत्त्वे तदन्योन्याभावमादाय हेतुतापत्तेरिति हृदयम् । अ-
त्यन्ताभावस्यापि समयविशेषणाश्रयसम्बन्धे प्रागभावादिविलोप
इत्यरुचेराह—अतिरिक्तो वेति । जन्याभावत्वेनैव च ध्वंसविभजनाश्च
विभागव्याधात इति भावः । सामान्येति । प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकसामान्याभावस्येत्यर्थः । ननु प्रतिबन्धकत्वं कारणीभूता-
भावप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयः न च कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं प्रति-
बन्धकत्वमिति वाच्यम् , अनुत्पादस्य प्रागभावात्मकतयाऽ(२)साध्य-
त्वादित्यरुचेराह—कूटस्यैवेति । मण्याद्यभावकूटस्य मण्यभावत्वादि-
ना जनकत्वादित्यर्थः । विशेषेति । न चैवं क्षणरूपोपाद्यविच्छिन्नघट-

(१) 'अतिरिक्तो वेति विवृतिभूतः पाठः । (२) 'भावरूपतया'

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रिति वाच्यम्, एवं सत्युत्तेजककालेऽपि दाहो न स्यात् प्रतिबन्ध-
काभावस्य सहकारिणोऽभावात् । न च प्रतिबद्धेतरवहित्वेनैव का-
रणत्वे किं शक्त्येति वाच्यम्, एवं सति सहकारिणामुच्छेदप्रसङ्गात्,
दण्डादिसमवहितचक्रत्वेनैव कारणत्वसम्भवात् । न च न केवलः
प्रतिबन्धकाभावः कारणं किन्तुत्तेजकाभावविशिष्टो, न चोत्तेजककाले
तदभाववैशिष्ट्यमिति वाच्यम्, एवं हि विशिष्टाभावः कारणं स
च विशेषणविशेष्यतदुभयाभावेषु नानुगत इत्यननुगमापत्तिरेक-
शक्तिमत्याऽनुगमे सिद्धं नः समीहितम् । विशेषणाद्यभावेषु विशिष्ट-
विरोधित्वमनुगमकमिति चेत्र, विशिष्टस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे
वा विशिष्टविशेषणाद्यभावयोर्न परस्परविरहात्मत्वं विरोधः, तथा
सति विशेषणादेव विशिष्टत्वं स्यात् । नापि परस्परविरहव्याप्त्यत्वं
नीलपीतादिवत् परस्परविरहस्य परस्पराक्षेपकत्वं वा नित्यत्वानित्य-
त्ववद्, विशेषणाद्यभावस्यैव विशिष्टाभावरूपत्वेनाभेदे व्याप्त्यव्यापक-
भावाभावात् । मण्यादिकाले च न मणिप्रागभावप्रधबंसौ तदत्यन्ताभा-
वश्च करादौ सार्वात्रिक इति मणिसमवधानदशायामपि दाहापत्तिस्त-
दन्योऽन्याभावेऽप्यवेम् । किं च मणेः सत्त्वेऽपि मन्त्राभावाद् दाहापत्तिः;
न हि एकजातीययावत्कारणसमवधानं तन्त्रम् । तथा च सकलदण्डो-
पस्थितौ परं घटोत्पत्तिः स्यात् । मन्त्रादेश्चाशुविनाशिनोऽभावादनुप-
दमेव दाहः स्यात्, न तु प्रहरादिपर्यन्तमदाहः । प्रतिबन्धकाभावस्य
कारणत्वेऽन्योऽन्याश्रयः कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिब-
न्धकत्वात् । मण्याद्यभावकूटत्वेनापि कारणता मण्यादीनां प्रतिबन्ध-
कत्वमगृहीत्वा ग्रहीतुं न शक्यते, अप्रतिबन्धकरासभाद्यभावस्यापि त-
त्कूटप्रवेशासम्भवात् । रासभादीनामप्रतिबन्धकत्वान्नैवमिति चेत् तर्हि
प्रतिबन्धकत्वं मण्यादीनां गृहीत्वैव तदभावकूटस्य कारणत्वग्रह
इति कर्थं नान्योऽन्याश्रयः । अत एवोत्तेजकाभावादिविशेषणाव-
च्छुष्प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव न कारणता अन्योऽन्याश्रयात् । अत
एव उत्तेजकाभावप्रतिबन्धकयोर्विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धाभावो-
ऽनुगतो न दाहकारणं तयोः सम्बन्धान्तराभावात् स्वरूपसम्बन्धस्य
च स्वरूपद्वयात्मकस्याभावयोरननुगमात् । मैवम् । प्रतिबन्धकत्वं हि
कार्यानुत्पत्तिव्याप्त्यसमवधानत्वम् । उत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्ध-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

काभावस्य कारणत्वमुत्तेजकाभावावचिछन्नप्रतियोगिकप्रतिबन्धकाभावस्येति यावत् । प्रतियोगितावचेद्देवमेदाभ्युपगमात् । एवं च नान्योऽन्याश्रयानुगमौ । स चाभावोऽत्यन्ताभाव एव संसर्गावचिछन्नप्रतियोगिकश्चासौ कारणमिति नैकसत्त्वे दाहापत्तिः । एवं चार्थापत्तावन्यथोपपत्तावनुमानमपि दुष्यं तत्रापि साध्ये भावभूताद्विपदप्रक्षेपात् प्रतिबन्धकाभावेनान्यथासिद्धिर्निरसनीया । तथा च व्यर्थविशेषणत्वमवैयर्थ्ये वा शक्तिभिन्नतद्विनाशनन्तपदार्थशक्तिसिद्धिप्रसङ्ग इति ।

ननु विषये ज्ञाते न ज्ञातताधीयते यज्ञिवन्धनो ज्ञातो घट इति
न्यायलीलावतीप्रकाशः

वणावचिछन्नप्रतियोगिकस्य विशेष्याभावस्य तदुभयसम्बन्धाभावस्य वा विशिष्टाभावत्वात् । प्रतीतिवैलक्षण्यात् तस्य केवलविशेषणविन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नाशस्वीकारे क्षणभङ्गापत्तिस्तादशक्षणभङ्गस्येष्टत्वात्, तद्विशेष्यतावचेद्देवकावचिछन्ननाशास्य प्रतिक्षणभाविनोऽस्वीकारात् ।

नव्यास्तु(१)लाघवातप्रतियोगिमात्रैव समसभावस्य विरोध इति तत्र क्षणस्यैव नाशो न घटस्य प्रतिबन्धकाभावस्थलेऽप्युत्तेजकाभावविशिष्टस्य मण्यन्तरस्यैवाभाव इति । तदयुक्तम् । तथा सति तत्र विद्यमानस्य मणेरभावात् (२) सत्यप्युत्तेजके दाहानापत्तेः । न च स मणि (३) रप्रतिबन्धक एवमुत्तेजकोपनयपूर्वमपि तत्र दाहापत्तेः । न च विशेषणावचिछन्नविशेष्यविरहवत् विशेष्यावचिछन्नविशेषणविरहोऽपि हेतुरित्यविनिगम उभयहेतुत्वस्वीकारात् शक्त्यपेक्षया लघुत्वादिति । पक्षान्तरमाह-तदुभयेति । नवेवमपि विशिष्टाभाव एवेति क्वचिद्विशेष्यसम्बन्धाभावात्मा क्वचिद्विशेषणतदुभयप्रतियोगिकत्वाभावात्मेत्यनुगमः । तत्रापि सम्बन्धाभावस्वीकारेऽनवस्थेति । अत्र मिश्राः । विशेष्यविशेषणसम्बन्धाभाव एव विशिष्टाभावः । न चायमपि विशिष्टाभावात्मेति तद्वेषतादवस्थयं सम्बन्धस्य विशेष्याभावाप्रसिद्धा विशेषणप्रतियोगित्वरूपविशेषणमात्राभावस्थाननुगतत्वात् । न च वि-

(१) 'नवीनास्तु' । (२) 'जेभावाभावाद्' । (३) 'पि. प्रतिबन्धक एव न उत्तेजकोऽ' ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शेष्याभावे तदुभयाभावे च साधारणत्वात् । एतेन कारणानि स्वजन्यजनकाद्विष्टातीन्द्रियभावभूतधर्मवर्णित कारणत्वादात्मवत् । तत्राहं एवं तथा सिद्धमिति सामान्यतः । भद्रमतेऽनुपलाङ्घिगम्यत्वात्तदभावोऽप्य तीन्द्रिय इति तद्वच्चावृत्यर्थं भावभूतेति विशेषणम् । विशिष्य तु वहिदी हानुकूलातीन्द्रियाद्विष्टधर्मसमवायवान् दाहजनकत्वादात्मवत् । अनुकूलत्वं च कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं कारणतद्वच्छेदकसा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शेष्यसम्बन्धाभाव पविशेषणे हेतुरस्तु विशेष्याणां मणीनामानन्त्येन तत्सम्बन्धाभावस्याननुगततया उत्तेजकाभावसम्बन्धाभावस्य लभुत्वात् अधिकरणमेदेऽपि उत्तेजकाभावस्यैकत्वात् अस्तु वा विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकत्वाभावसम्बन्धो दाहकारणं तस्यैकत्वादिति । कोचिन्तु सम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावो विशिष्टाभावः । सम्बन्धत्वं च विशिष्टधीजननयोग्यत्वम् । तच्च कचित्संयोगादिनिबन्धनं कचित् स्वरूपसम्बन्धनिबन्धनम् । एवं च मणेः प्रतिबन्धकत्वं समानाधिकरणाभावस्य च दाहकारणत्वं निर्वहतीति चदन्ति । कारणानीति । वस्तुमात्रपक्षतायां पण्डापूर्वादौ वाऽपि इति कारणानीत्युक्तम् । अनित्यत्वमपि विशेषणमतो न प्रागभावगर्भानुकूलत्वपक्षघटितसाध्यासत्त्वान्वित्यकारणेऽशतो वाधो न वात्मादावशतः सिद्धसाधनम् । न चैवमपि कारणतावच्छेदकतत्तद्वर्ममादायातीन्द्रियकारणेऽशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, अनुकूलत्वस्य प्रागभावगर्भस्य निर्वचने तदप्रसङ्गात् । साध्ये च स्वजन्यत्वं स्वनिमित्कारणकत्वमतो न गुरुत्वादिमिति कारणेऽशतः सिद्धसाधनम् । तदन्यस्यैव वा पक्षत्वम् । तथा सति (१) तज्जन्येत्यादिविशेषणं ताद्रूप्यसिद्धये । जनकत्वं चानुकूलत्वम् । क्वचित् पाठ एव तथा । वहिरिति । दाहानुकूलत्वं ताद्रूप्यसिद्धये । नन्वनुकूलत्वं यदि जनकत्वं तदा वाधो (२) यदि च कारणतावच्छेदकत्वं तदा वष्टान्तासिद्धि (३) रत आह—अनुकूलत्वं चेति । अ-

- (१) स्वजन्यत्वादिविशेषणं तदप्यसिद्धये इति पाठो द्वितीयपुस्तके ।
- (२) मीमांसकैः शक्तैः कारणतानुपगमात् ।
- (३) दृष्ट्यन्तस्यादृष्ट्यद्रासनः स्वतः परतश्चासिद्धिरदृष्ट्य कारणतावच्छेदकतायाः केनायनं पुर्णमात् ।

नापि ज्ञातता । निराकरिष्यमाणत्वात् । नापि वैशिष्ट्यम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत् पदार्थन्तरं स्यादित्यत आह—नापीति । नापि वैशिष्ट्यमिति । प-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

धारणमिति नासिद्धिः स्यतः परतो वा । न चात्मत्वसुपाधिः सामान्या-
नुमाने अन्त्यशब्दध्वंसकारणकालाकाशयोः*साध्याव्यापकत्वात् । वि-
शेषे दाहानुकूलौष्ण्यवति तेजोद्याणुके साध्याव्यापकत्वादित्यनुमा-
नं शक्तिसाधकमित्यपास्तम् , प्रतिबन्धकाभावेनान्यथोपपत्तेभी-
वभूतेतिविशेषणवैयर्थ्यात् । अन्यथा शक्तिसिद्धनन्तरं शक्तिभि-
न्नत्वेन साध्यविशेषणात् , तत एव शक्तिभिन्नवर्मसिद्धापत्तेरिति
संक्षेपः । विस्तरस्तु “कुसुमाञ्जलिप्रकाशे” ।

ज्ञातो घट इति विशिष्टबुद्धेर्विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपमेव स
म्बन्धो हेतुः; अन्यथा ज्ञानेन ज्ञातताधानेऽपि नियमो न स्यादतीता
दौ तदसम्भवश्चेत्याशयेनाह—नापीति । तदनुभवात् सप्तमपदा-
र्थत्वेनेति शेषः । न हि वैशिष्ट्यानुभव एव नास्ति दण्डीतिवत्
घटाभाववद्भूतलमिति प्रतीतेः । ननु विशिष्टव्यवहारत्वेन वि-
शेषणविशेषसम्बन्धस्य निमित्तस्यानुमानं क्लृप्तसम्बन्धवाधे त-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ब्राभावपदं प्रागभावपरम् । व्याप्त्यत्वं च कालगर्भम् । इदं च समा-
धिसौकर्यात् । वस्तुतः कारणतावच्छेदकत्वमनुकूलत्वम् । न चाप्रसि-
द्धिः । धर्मत्वादिकमादायादृष्टस्य दृष्टान्तत्वात् । न च गुणगतजात्यन-
ङ्गीकारे नैवामिति वाच्यम्, परमते धर्मत्वादिकं स्वमते तु शक्तिमादा-
यादृष्टस्य दृष्टान्तत्वसम्भवादिति रहस्यम् । अन्येति । न चात्मत्व-
मपि कालेऽस्त्वेवेति वाच्यम्, तस्य समवायेनोपाधित्वमित्याश-
यात् । प्रतिबन्धकाभावेनेति । इदमुपलक्षणं प्रत्यक्षत्वरूपपक्षधर्मविच्छिन्न-
क्षयथाविवक्षितसाध्यव्यापकस्यात्मत्वस्य सामान्यानुमाने, शुद्धसा-
ध्यव्यापकस्य च द्वितीयानुमाने उपाधित्वसम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
इदमेवाभिसन्धायाह—विस्तर इति ।

* तद मत इत्यादिः । शब्दाना मीमांसकैर्नित्यत्वाभ्युपगमात् ।

घटाभावभूतलयोस्तदनुभवात् । इह भूतले घटो ना-
स्तीति व्यपदेशमात्रम् । असति सम्बन्धेऽत्र घटाभावो नान्यत्रे-
ति व्यपदेशे किं नियामकम् । एतद्भूतलसम्बन्धेन प्रतियो-
गिना अभावनिरूपणम् । दण्डपुरुष इत्यत्र तु गुरुत्वप्रतिबन्ध-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दार्थान्तरमिति शेषः । व्यपदेशमात्रमिति । वस्त्वननुरोधी व्यपदेश इत्यर्थः ।
ननु व्यपदेशस्यैव प्रतिनियतत्वात् वैशिष्ट्यं स्वीकरणीयमित्या-
शङ्कते—असतीति । यत्र प्रतियोगी समारोप्यते तदेवेहेति व्यपदेशभा-
जनं भवति । समारोपश्चाहार्थः, स्वरसवाही वेति । विशिष्टबुद्धौ न
विशेष इति परिहरति—एतदिति । एतद्भूतलसम्बन्धित्वेनारोपिते-
नेत्यर्थः । वस्तुतस्तु अभावभूतलयोः स्वरूपसम्बन्धो ज्ञानविशेष
एव वा वैशिष्ट्यम् । ननु अभावविशिष्टप्रतीत्यनुरोधाद्विशिष्ट्यं मा-
सिद्धचतु, भावविशिष्टधीरेव समूहालम्बनाद्विलक्षणा वैशिष्ट्ये प्र-
णमित्यत आह—दण्डिति । समूहालम्बने विशेष्यस्य विशेषणाधारत्वं न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

बैव सम्बन्धान्तरे पर्यवस्थतीत्यत आह—इहेति । व्यपदेशमात्रमिति । मा-
त्रपेदन सम्बन्धनैरपेक्ष्यमुक्तम् । एतद्भूतले । एतद्भूतलसम्बद्धत-
यारोपितेनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावे प्रतियोगयथिकरणयोः सम्बन्धा-
भावात् । न चैवमेतद्भूतलनिष्टुतया ज्ञातप्रतियोगिनिरूप्यत्वस्यैवा-
भावेनाधिकरणसम्बन्धरूपत्वाद्व्यपदेशमात्रमित्यनेन विरोधः, एत-
स्य व्यपदेशनियामकमात्रतयाऽभिधानेन व्यपदेशविषयानभिधाय-
कत्वात् । तथा च यत्सम्बद्धतयारोपितेन प्रतियोगिनाऽभावो निरू-
प्यते तत्र सप्तमी प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् । दण्डो पुरुष इ-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सप्तमपर्वाधित्वेनेति । सम्बन्धिद्वयभिन्नत्वेनेत्यर्थः । सम्बन्धेनैरपेक्ष्यमिति ।
सम्बन्धिद्वयातिरिक्तसम्बन्धनैरपेक्ष्यमित्यर्थः । तेन प्रागुकेन “न
हि वैशिष्ट्यानुभव एव नास्ती”त्यादिना न विरोधः ।
तथा चेति । इदं च यथाश्रुतमूलानुसारेणोक्तम् । वस्तुतः स्वरू-
पसम्बन्धस्यैव नियामकत्वे तात्पर्यमतो न “न हि वैशिष्ट्ये”त्या-

कत्वं पुरुषस्य दण्डाधारत्वं प्रतीयते व्यपदेशमात्रं वा । विष-
रीतस्तु न व्यपदेशोऽनभिधाननिरस्तत्वात् । तद्वि तस्य
विशेषणं विशेष्यं च तत्सम्बन्धफलार्पकम् ।

न्यायलीलावतीकणाभरणम्

भासत इति विशेषः । ननु दण्डत्यत्राधारत्वानुभवो नास्तीत्यनुश-
येनाह—व्यपदेशमात्रमिति । तर्हि पुरुषी दण्ड इत्यपि स्यात् नियाम-
काभावादत आह—विपरीत इति । अप्रयोगादेवाप्रयोग इति भावः ।
इदानीं व्यपदेशप्रतिनियमसुपपादयति—विशेषणमिति । यद्वस्तुतो वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वत्र वैशिष्ट्यं न प्रतीयते अपि तु दण्डाधारत्वम् । तच्च दण्डगुरुत्वप्र-
तिबन्धकत्वमित्यर्थः । न च गुरुत्वप्रतिबन्धकत्वं गुरुत्वकार्यपतन-
हेत्वभावप्रतियोगिसंयोगवस्त्वम्, तच्च दण्डस्याऽप्यस्तीति सोऽप्य-
धारः स्यात्, प्रतिबन्धयगुरुत्वानाश्रयत्वे सतीतिविशेषणात् । यद्वा
दण्डोत्थत्र संयोगमात्रं विशेषणतयाभिमतं न तु पराभिमतं पदार्था-
न्तरमित्याह—व्यपदेशमात्रं वेति । नन्वेवं संयोगाधारत्वाविशेषात् पु-
रुषी दण्ड इत्यपि व्यपदेशः स्यादित्यत आह—विपरीतस्त्वति । पूर्वेषां
प्रयोगभावादाधुनिकानामप्रयोग इत्यर्थः । विशेषणमिति । न च प्राक् ज्ञा-
नविशेषो वैशिष्ट्यमित्युक्तमिदानीं च विशेषणाद्यात्मकं तदुच्यत
इति विरोधः, उभयोर्थः सम्बन्धो वैशिष्ट्यं तत्फलार्पकं ज्ञानरूपं वै-
क्षिष्ठमिति कोर्तितम् । तयोः कयोरित्यपेक्षायामुकं विशेषणं विशेष्यं
चेत्यर्थात् । ननु यथार्थविशिष्टज्ञानस्य विशेषणविशेष्यसम्बन्धनि-
मित्यकत्वादभावे संयोगबाधेऽतिरिक्तं वैशिष्ट्यं सम्बन्धः सिद्धयेत्
अन्यथा समवायोऽपि न सिद्धयेत् तत्रापि ज्ञानविशेषणोपपत्तेः । व्य-
पदेशमात्रत्वे तु निरर्थकत्वापत्तिः । न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसा-
धनं तस्य तत्सम्बन्धिरूपत्वेनाननुगतत्वात् । नाप्येतद्भूतलक्षणस्य-
मधेनेत्याद्युक्तं नियामकं अभावं प्रत्यधिकरणोल्लेखस्यान्येन सम्बन्धे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

किंना विशेष इति ध्येयम् । वैशिष्ठ्यम् अतिरिक्तवैशिष्ट्यम् । विशे-
षणमात्रेति । इदं च संयोगप्रकारकाङ्क्षानमाभिसङ्गधारय, अन्यथाः तु कु

ज्ञानरूपं स्वसामर्थ्यादैशिष्ट्यमिति कीर्तितम् ॥

३५८

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शेषणः यथा विशेषयं तयोर्यत् सम्बन्धफलं विशिष्टव्यपदेश्यम्
दि-तदर्पकं तज्जनकं ज्ञानरूपमेव ज्ञानविशेष पवेत्यर्थः ।
तथा च विशेषणज्ञानविशेषयेन्द्रियसञ्जिकर्षतदुभयासंसर्गाग्रह-
कृतं विलक्षणज्ञानं प्रतिनियतव्यपदेशहेतुरिति भावः । ननु
संयोगाद्यविशेषेऽपि कुत एवमित्यत आह—स्वसामर्थ्यादिति । स्वभा-
वविदेषात्ताहशादित्यर्थः । ननु ज्ञानविशेषोऽनुग्रहसम्बाधितः विशि-
ष्टव्यहारहेतुश्च ज्ञानविषययोर्वैशिष्ट्यमन्तरेणानुपपत्तिः । स्वरूपसम्ब-
न्धश्च स्वरूपाणामानन्त्यादनन्त इति सकलाभावसाधारणं वैशिष्ट्य-
मेवमध्युक्तेयमिति चेष्ट तथा सति तद्विषयपि तदभाववैशिष्ट्यधीप्रस-
ङ्गात् तदितराभावस्य वैशिष्ट्येन तत्राभ्युगमात् । न च समवायप्र-
तिवन्दी वैशिष्ट्ये तदर्वेषामभावानां वैशिष्ट्यस्याभ्युपगमेऽनवस्था-
पसिद्धान्तौ तेनैव तद्वचहारे स्वात्मवृत्तित्वं तत्र स्वरूपसम्बन्धेन

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नानुपपादन्तात् । तथा हि एतद्भूतलसम्बन्धः प्रतियोगी तदभाव-
वश्चेत्येव स्यान्त त्वभाववद्भूतलमिति दण्डी पुरुष इत्यत्रेत्यपि न
युक्तम् । आधारत्वाभिधानेऽपि वैशिष्ट्यस्यानुभूयमानस्यानुपपाद-
नात् तस्य ततोऽन्यत्वात् । नान्यनभिधानं तथा विवक्षायां पुरुषी द-
ण्ड इत्यस्य प्रयोगस्य सम्भवात् । न हि पूर्वेषां प्रयोग आधुनिकः
प्रयोगहेतुः, पूर्वप्रयोगमज्ञात्वाऽपि वाक्यार्थानेव विवक्षायां चाभिन-
वकाक्यादिप्रयोगात् । नापि ज्ञानरूपं वैशिष्ट्यमचाक्षुषत्वाद्यापत्तेः ।
अत्राहुः । वैशिष्ट्यस्य समवायवदेकत्वे घटाभावतिति पटवति पटा-
भावधीप्रसङ्गः घटाभाववैशिष्ट्यस्यैव पटाभाववैशिष्ट्यरूपत्वात् ।
न च पटाभाववैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि पटाभावो नास्ति तस्य तद्विवृत्वादि-
ति वाच्यम्, पटाभावासावस्याभावत्वे वैशिष्ट्येन सम्बन्धेन तत्र

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सर्गविद्ययेति द्रष्टव्यम् । एवं च व्यपदेशमान्नमितिमूलस्यातिरिक्त-
वैशिष्ट्याभानमात्रे तात्पर्यम् । तस्येति । अन्यथा समवायोऽपि न सि-
द्धोदिति भावः । पटाभावाभावस्येति । तथा चं पटाभावाभावानुरोधे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सत्त्वात् । भावत्वे च पटस्य प्रतिबन्धकत्वे पटाभावस्य पटाभावधी-हेतुतापत्तेः, तस्य च वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तत्र सत्त्वात् । वैशिष्ट्यस्य प्रत्यभावव्यक्ति नानात्वे विशिष्टबुद्धौ नैकः सम्बन्धो निमित्तमिति तत्तदभावविशिष्टाने तत्ततस्वरूपा विशेषणतैवाननुगता निमित्तम् स्तु किमनन्तवैशिष्ट्यैनेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नापि (१) तत्र वैशिष्ट्यसत्त्वमावश्यकमिति भावः । नन्वेवं समवायस्यैकत्वे वायौ रूपविशिष्टप्रत्ययोत्पत्तिस्तथापीति चेष्ट तस्य रूपानधिकरणस्वभावत्वात् । न चैवं इयामघटे भाविरक्तरूपविशिष्टप्रत्ययापत्तिः, तद्रूपस्य तदानीमभावात् । प्रत्यक्षे विषयस्यापि कारणत्वात् । पटाभावस्थैव (२) तदान्यत्र विद्यमानत्वात् । न च तवापि कथं न तत्र पटाभावविशिष्टारिति वाच्यम्, कालविशेषावच्छेदैनव तस्याधिकरणविशेषसम्बन्धात्मकत्वात् । न चैवं वैशिष्ट्यस्यापि कदाचिदेवाधिकरणविशेषसम्बन्धात्मकत्वमिति वाच्यम्, सम्बन्धाभावे तथाऽर्दशनात् । न चान्यत्र स्वरूपसम्बन्धेनैतद् दृष्टमिति वाच्यम्, एवमपि तत्तकालवैशिष्ट्यस्य (३) सम्बन्धत्वेऽननुगमतौ-लये कल्पस्यैव स्वरूपस्य सम्बन्धत्वकल्पनात् । समवायस्थलेत्व-नुगतस्य समवायस्य सम्बन्धत्वेऽप्याधिकरणस्वाभाव्यादेव प्रत्ययोपपत्तेरित्युक्तत्वादिति । मिथ्रास्तु वैशिष्ट्यस्वीकारे ध्वंसनाशापन्ति:, नित्यसम्बन्धिकारणनाशत्वेनैव नाशकत्वात् । न च समवायिनाशत्वेन नाशकता समवायत्वस्य जातेरभावे नित्यसम्बन्धस्यैव तथात्वात् । एतच्च (४) समवायान्यत्वविशेषणे गौरवात् । [न चाखण्डस्यैव समवायस्यावच्छेदककोटिनिवेश इति वाच्यम्, किञ्चिद्दर्मालिङ्गताया एव व्यक्तेरवच्छेदकत्वदर्शनादित्याधिकः पाठो द्वितीयादर्शपुस्तके ।] न च जन्यभावत्वं नाशयतावच्छेदकमतो न ध्वंसनाश इति वाच्यम्, प्रागभावसाधारण (५) स्य कादाचित्कत्वमात्रस्यैव लाघवेन तथात्वात् । न चैवं तवापि ध्वंसनाशापत्तिः, नाशकाभावात् । नित्यस्येत्यादिव्यासौ च नित्यपदस्यैव कालिकपरत्वात् । अन्यथा

(१) 'पटाभावानुरोधेनापि' । (२) 'स्य च तस्येव तदा' । (३) 'कालविशिष्टवैशिष्ट्यस्य' ।

(४) 'तत्र' । (५) 'र्णस्य' ।

आधारत्वं तु गुरुत्वप्रतिबन्धकत्वं कचित्समवायिकारणत्व-
मभिव्यज्जकत्वं वेत्युहनीयम् । अन्यथा तस्योभयवृत्तित्वेनोभय-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तद्यावहारे प्रथमवैशिष्ट्यस्यापि किमङ्गीकारेणेति विशेषात् । निरस्ता
चेयं “मणिमयूखे” विस्तरेण ।

आधारत्वमिति । प्रतिबन्धयपतनानाथ्रयत्वे सति पतनप्रतिबन्धकसं-
योगवन्मूर्त्तत्वम् । तर्हि पटे शौकल्यमिति धीनं स्यादित्यत आह—क-
चिदिति । कथं तर्हि गवि गोत्वमित्याधारत्वधीरित्यत आह—व्यज्जकत्वत्वे-
ति(१)। सामान्यतो विशेषणवत्त्वं आधारत्वम् । विशेषणत्वं चाधेयत्वम् ।
विशेषणवत्त्वा च कचित् समवायेन कचित् संयोगेन काचित् स्वरू-
पसम्बन्धेन यद्यापि, तथापि अनेनोपाधिनानुगतधीः । अत एव ददिन
कुण्डमिति न धीः कुण्डस्य दधिविशेषणत्वेनाप्रतीतेः । प्रतीतौ वा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गुरुत्वेति । यथा कुण्डे दधीत्यत्र । तन्तुषु पटंः पटं शुक्लं इत्यत्र स
मवायिकारणत्वम् । समवायित्वं कार्येऽपि वत्तत इति तद्व्यावर्त्तना-
र्थं कारणेत्युक्तम् । समवायिकारणस्य कचिद्भिव्यज्जकत्वेऽपि कचि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चरमक्रियाध्वंसस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन समानाधिकरणक्रियां प्र-
ति योग्यत्वेऽपि कुतो न फलोपधानमिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । गु-
णत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धिनाशत्वैवै नाशकत्वात्(२) । न चैवं
गौरत्वम् । तथापि(३)ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वविवेचने(४)गौरवा-
दिति । नवीनास्तु । अभावनिरुपिताधारताप्रयोजकसम्बन्धवत्त्वमेवा-
भावाधिकरणताप्रयोजकमनुगतत्वात् । भावे तु नैवं गोत्वे गौरतिप्र-
त्ययापत्तेरित्यननुगतमेवाधारताप्रयोजकमिति वदन्ति । तनुच्छम् । अ-
नुगतभावाधिकरणत्वनियाभकनिर्वाहाय भाव एव स्वरूपसम्बन्ध-
स्वीकारे वैपरीत्यापत्तेरिति दिक् ।

कचिद्भिव्यज्जकत्वेऽपीति । अभिव्यज्जकत्वं तद्विषयकप्रतीतौ नि-
यमतो विषयत्वम् । नच रूपादिकं प्रति घटादेरस्त्येवेत्य-

(१) “अभिव्यज्जकत्वं वेति” मूलनुसारी पाठ ।

(२) गुणत्वावच्छिन्नसम्बन्धिनाशकत्वात् । (३) तवापि । (४) ‘त्वनिर्वचने गाऽ’ ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तथा प्रतीतावपीष्टत्वात् । आश्रयासिर्द्विरपि तद्विशेषणवच्चासिद्धिरेवानुगता । भूतले घटाभाव इत्यत्रापि अभावस्यैव विशेषणत्वम् । अत एव सञ्चिकषोऽपि स एत् । ननु सम्बन्ध एव कश्चिदाधारत्वं स्यादित्यत आह—अन्यथेति ।

ननु सामान्यवृत्तित्वात् सामान्यादिभिन्नं सादृशं पदार्थन्यायलीलावतीप्रकाशः

न तथेति तस्य पृथुगुपादानम् । यथा समवायिकारणत्वेऽप्याकाशस्य नामेव्यज्ञकत्वम् । इह गवि गोत्वमित्यत्र व्यक्तेरभिव्यज्ञकत्वम् । अन्यथेति । एकवृत्तित्वानन्दीकार इत्यर्थः । अनुगतं त्वाधारत्वं धर्मसम्बन्ध पव, धर्मश्च कुडस्य दधि, तन्तूनां पटो, व्यक्तेश्च गोत्वम् । तत्सम्बन्धस्य त्वप्रत्ययेनाभिधानम् । स च कर्त्तिसंयोगः कर्त्तिसमवायः कर्त्तिद्विशेषणता । सम्बन्धस्योभयवृत्तित्वादध्याद्यपि कुण्डाद्याधारः स्यादित्यत्र कर्त्तिदिष्टापत्तिः, कुण्डे दर्थीत्यनया च प्रतीत्या दध्यादिकं प्रति कुण्डादेर्थर्मतानुलेखान्न तथा प्रतीतिः, कुण्डसंयोगो दध्नीत्यादौ तथा प्रतीयत एव कुडस्याधेयकोटिप्रिविष्टत्वात् । विशिष्य तु न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

र्थः । धर्मसम्बन्ध इति । आकाशं च यदि निरधिकरणं तदा धर्मत्वमत्र वृत्तिमत्त्वम् । कर्त्तिदिति । प्रतीताविति शेषः । विशिष्येति । संयोगेन सम्बन्धेन गुरुणो द्रव्यस्य पतनप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः(१) । दण्डादावतिव्यासिवारणाय सत्यन्तम् । पुरुषस्यापि कदापि कदाचित् प्रतिबध्य(२)पतनाश्रयत्वात्तत्पदम् । पुरुषान्तरस्यापि तदाधारत्वप्रसङ्गवारणाय द्वितीयं तत्त्पदम् । पतनप्रतिबन्धकत्वं संयोगाधारस्य पुरुषस्यापीति पुरुषावयवेऽतिव्यासिवारणाय संयोगपदम् । मेधादिपतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वमीश्वरस्यापीति तत्राप्याधारत्वव्यवहारः प्रसङ्गेतेति मूर्च्छपदम् । पतनप्रतिबन्धकत्वं च पतनप्रागभावप्रयोजकत्वं न तु पतनकारणभूताभावप्रतियोगित्वं मूर्च्छपदव्यर्थतापत्तेः । न च पतनविशेषणर्भत्वे यदपतितमेव न एव तत्राप्रसिद्धातदाधारत्वे लक्षणाव्याप्तिः । एतस्य विशेषलक्षणत्वेन तस्यात्रालक्ष्यत्वात् । अत एव पतनाश्रयत्वगर्भतयापि नात्माश्रयः, तद(न्य?)-

(१) 'गो द्रव्यस्येत्यर्थः' । · (२) 'तिबन्ध प०'

त्रापि सप्तमी स्यात् । एकवृत्तित्वे च सम्बन्धत्वव्याकोपः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तत्त्वप्रतिबध्यपतनाश्रयान्यत्वे सति तत्त्वपतनप्रतिबन्धकसंयोगव-
न्मूर्च्छत्वमाधारत्वम्, ईश्वरश्चामूर्च्छ इति नाधारः । न च सहैव कुण्डेन पतति दध्नि तदसम्भवः, तदा कुण्डस्य तदनाधारत्वात् पतन-
विशेषप्रतिबन्धकत्वाद्वा अनुगतमेव वाऽधारत्वम् । आधारशब्दश्च
गोशब्दवदनेकार्थः । अनुगतधीश्च शब्दमात्रानुगमात् । न चैवमधिक-
करणताभेदे सत्याश्रयासिद्धाइर्भेदप्रसङ्गः, यत्र येन रूपेण सिद्धिर्विधि-
वक्षितामगमकत्वाय तत्र तदपगम इत्यनुगमात् । सर्वनामामनुगतेन
रूपेण बुद्धिस्थित्वादिना तत्त्वदिशेषप्रतिपादकत्वमिति व्युत्पत्तेः ।
एवमाधेयत्वमपि वाच्यमिति सम्प्रदायविदः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्यैव लक्ष्यत्वात् । मिश्रास्तु । पतनप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छेदक-
तत्त्वसंयोगवत्वं विवक्षितम् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकं क्वचित् स्वा-
धिकपरिमाणनिविडद्रव्यसंयोगत्वम् । यथा दण्डसंयोगादौ । क-
चित्प्रान्तर्वर्त्तिसमानपरिमाणसमुदितसंयोगत्वम् । यथा गृहधारक-
स्तम्भसंयोगादौ । कच्चिजलविशेषसंयोगत्वम् । यथा नौकादि-
धारकजलसंयोगादौ । सर्वत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमनुगमक-
(१)मित्याहुः । एतेन धर्मत्वमेवाधेयत्वं सामान्यतो, विशिष्य तु
प्रतिबध्यपतनाश्रयत्वं तद्योग्यत्वं वेत्यपि सूचितम् । तदा कुण्डस्या-
नाधारत्वे दध्नः पृथक्पातापत्तिरित्यरुचेराह—पतनविशेषते । कुण्डा-
वच्छेदशसंयोगरूपेत्यर्थः । तदपगम इत्यनन्तरमाश्रयासिद्धिरि-
ति शेषः । “तदपगमः” सिद्धापगमः । ननु यत्तदन्तर्भावेन निरुक्त-
मप्यननुगतमेवेत्यत आह—(सर्वनामामिति । अनुगतसम्भवेऽननुगतं
हेयमत्र विशेषाधारत्वस्याननुगमेऽपि सामान्याधारत्वमादायैव पद-
प्रवृत्तिरित्यस्वरसादाह—सम्प्रदायविद इति । यथाश्रुतग्रन्थानुसारिण
इत्यर्थः ।

नन्वतिरिक्तसाहृदयस्य पदार्थान्तरत्वनिषेधे आश्रयासिद्धिः ।

(१) ‘त्वमनर्थकमिति’ ।

नापि सादृशम् । तद्धि सामान्यादेरनेकवृत्तित्वम् । तच्चै-
कव्यक्तिग्रहणसमयेऽगृहीतमपि प्रतियोगिग्रहेऽवगम्यत इति सिद्धं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्तरं स्थादित्यत आह—नापि सादृशमिति । पदार्थान्तरं सामा-
न्य एव तदन्तर्भावादिति शेषः । सामान्यादौ तत् प्रतीतिः
कथं स्थादत आह—सामान्यादेरिति । तत्रापि अनेकवृत्तित्वमेव उपा-
धिसामान्यं सादृश्यमित्यर्थः । यन्तु सामान्यादेरनेकवृत्तित्वमित्य-
नेकवृत्ति सामान्यमेवादूरविप्रकर्षादुच्यते इति व्याख्यानं तदयुक्तम् ।
सामान्येऽनेकवृत्तित्वविशेषणासभवात् सम्भवव्यभिचारे च वि-
शेषणस्य सार्थकत्वात् । नर्हि व्यक्तिमात्रग्रह एव तद् भासेत न तु
प्रतियोगिज्ञानमपेक्षयेतेत्यत आह—तच्चेति । तद्विन्नत्वे सति तद्ग-
तभूयोधर्मवत्त्वस्योपाधेः सादृश्यत्वेन प्रतियोगिग्रहापेक्षग्रह-
त्वमित्यर्थः । रामरावणयोरिवेत्यादौ तदीययुद्धानुकारेण
सादृश्यमिति भावः । सिद्धमिति । अयोगव्यवच्छेदान्ययोगव्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नापीति । सदृशावुद्धौ विशेषणतया भासमानं न पदार्थान्तरमि-
त्यर्थः । तद्वीति । यद्यप्येवं सामान्यादिः सदृशः स्यान्न तद्वान् गवादि-
स्तथाप्यनेकवृत्तिसामान्यादेव सादृश्यम् । अनेकवृत्तित्वं त्वदूरवि-
प्रकर्षेणोक्तम् । ननु सामान्यं निष्प्रतियोगिकं सादृश्यं तु सप्रतियो-
गिकं तेन सदृशं इत्यनुभवादित्यत आह—तच्चेति । यद्यपि सामान्य-
मप्रतियोगिकं तथापि तद्विन्नत्वे सति तद्वत्भूयोधर्मवत्त्वं सादृश्य-
मतो विशेषणांशस्य सप्रतियोगिकत्वात्तद्विशिष्टमपि तथेत्यर्थः ।
सामान्यं च जात्युपाधिसाधारणं तेन सामान्ये सामान्यान्तराभावे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सामान्यरूपस्य च तद्विषेधे सिद्धसाधनमत आह—सदृशेति । तथा
चोभयसिद्धत्वेन रूपेण पक्षतेति नोक्तकल्पावकाशः । “अदूरविप्र-
कर्षः” स्वसम्बन्धवृत्तित्वम् । तद्विन्नत्वं इति । तद्साधारणधर्मशून्यत्वं
इत्यर्थः । तस्य च तत्पदार्थनिरूपणाधीननिरूपणत्वं सप्रतियोगित्वम् ।
यथाश्रुते भेदस्य पृथक्त्वरूपस्य सावधितया तस्मात्सदृशा इतिप्र-

पठेव पदार्था इति । विचारासहन्वाच । तथाहि तत्स्पर्शवन्न वा ।
नेति पक्षे एकवृत्ति न वा । आदे द्रव्यन्वम् । द्वितीये गुणक-
र्मविशेषान्यतमत्वम् । शेषे संयोगसामान्यसमवायविभागान्य-
तमत्वम् । गुणवृत्तित्वादि गुणादित्वे न स्यादिति चेत् , गुण-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

च्छेदाभ्यामधिकव्यवच्छेदः पर्यावसन्न एवेत्यर्थः । विचारेनि । साह-
श्यादीनां पदार्थान्तरत्वं विचारं न सहत इत्यर्थः । तमेव विचारमु-
पक्रमते—तदिति । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकता-
पि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥” इति भावः । आद इति । स्पर्श-
वत्व इत्यर्थः । द्वितीय इति । निःस्पर्शत्वे सत्येकसमवेतत्व इत्यर्थः ।
शेष इति । निःस्पर्शत्वे सत्यनेकवृत्तित्व इत्यर्थः । समवायस्यानेकवृ-
त्वं स्वरूपसम्बन्धेन । भावत्वे सत्येतत् द्रष्टव्यम् । भावस्याप्यनेकवृत्ति-
त्वाभ्युपगमात् । गुणेति । आदेनादिपदेन धर्मवृत्तित्वादेः, द्वितीयेन

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इपि लक्षणरूपोपाधिसत्त्वात् सद्वशव्यवहार इति भावः । शेष इति ।
निस्पर्शेकवृत्तित्वशून्य इत्यर्थः । अत्र संयोगपदमनेकवृत्तिगुणोपल-
क्षणम् । समवायपदं च समवाययुपलक्षकम् । तेन द्वित्वादिव्योमादी-
नां नाभावः । नन्वात्मनोऽपि नवमद्रव्यत्वसाधने एताद्वशपरिशेषा-
पत्तिः, न, अस्य परिशेषस्यैतत्कोटिचतुष्टयान्तभूर्तत्वेन साहश्यस्य
द्रव्यादिषद्कान्तभूतत्वानुमानपरत्वात् , आत्मनि चाष्टद्रव्यनियतरू-
पाभावेन परिशेषानवतारात् । गुणवृत्तित्वादीति । साहश्यं न गुणः, गुण-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वयापत्तेः । यथाश्रुते द्वित्वादावाकाशादौ व्यभिचारादाह—अत्रेति ।
तथा चाजहत्स्वर्थलक्षणया संयोगपदं व्यासज्यवृत्तिगुणपरम् । स-
मवायपदं चावृत्तिपरमित्यर्थः । आत्मनि चेति । यद्यपि आत्मा द्रव्यं
सत् स्पर्शवन्न वा । आदे पृथिव्याद्यन्यतमत्वमन्ये व्योमाद्यन्यतमत्व-
मिति कोटिद्रव्यान्तभावेणाप्यत्राप्तद्रव्यान्तभावः साधयितुं शक्य
एव । तथापि तद्धर्मस्येच्छादेरष्टद्रव्यावृत्तित्वात् तस्य पार्थक्यम् ।
न त्वेवमन्तेत्यर्थः । द्रव्यकर्मस्याद्युपलक्षणम्, अभावविशेषवाहिर्भा-

वृत्तित्वादि गुणादित्वे न स्यादिति किं प्रसङ्गमात्रम्, अथ गुणवृत्तित्वादेः स्वीकृतपदार्थातिरेकसाधनम् । नायः । स्वतन्त्रतर्कस्यादूषकत्वात् । नेतरः । उक्तरूपचतुष्टयवहिर्भावस्य

न्यायलीलावतीकठाभरणम्

च कर्मत्वादिसङ्ग्रहः । साहश्याधारत्वं वैशिष्ट्यादीनां यदि गुणादित्वं वक्तव्यं तदा गुणादिवृत्तित्वं तेषां न स्यादित्यर्थः । प्रसङ्गेति । प्रसङ्गस्तर्कः । मात्रपदेन प्रमाणानुपग्रह उक्तः । गुणवृत्तिलोदेरिति । साहश्यादि न गुणो गुणवृत्तित्वादित्याद्यनुमाननेन षट्पदार्थावहिभावसाधनमित्यर्थः । स्वतन्त्रेति । दूषणस्यापि प्रमाणोपग्रहसापेक्षत्वादन्यथातिप्रसङ्गादिति भावः । नन्वात्माश्रयान्योऽन्याश्रयादिः स्वतन्त्र एव तर्को दूषणमिति चेन्न, आत्माश्रयादिभिन्नस्य स्वातन्त्र्येण दोषत्वाभावादितिभावात् । यदि गुणः स्यात् गुणवृत्तिर्न स्यादित्यादेरपि स्वातन्त्र्येण दोषत्वं स्यादिति चेन्न, एतस्य विपर्यये पर्यवसन्नत्वेन स्वीकृतपदार्थातिरिक्तसाधनं वेति द्वितीयविकल्पप्रवेशात् । उक्तरूपेति । स्पर्शवत्त्वं निःस्पर्शैकवृत्तित्वं स्पर्शानेकवृत्तित्वं स्ववृत्तिन्यायलीलावतीप्रकाशः

समवेतत्वात् । नापि सामान्यं सामान्यवृत्तित्वात् । न समवायः समवायवृत्तित्वात् । द्रव्यकर्मवहिभावस्तुभयसिद्ध इत्यर्थः । स्वतन्त्रेति । स्वातन्त्र्यं तर्कस्यानुग्राहमानासहकृतत्वम् । यद्यपि द्रव्याद्यन्तर्भावसाधने व्याघ्रातापादकतया तर्कमात्रमपि दूषणं भवत्येव तथाप्यनेन विचारेणोक्तान्तर्भावप्रदर्शनद्वारा साहश्यवहिर्भावसाधने बाधकमुच्यते, तत्र च वहिर्भावसाधनमेव दूषणं न तु स्वतन्त्रतर्क इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

बोऽपि द्रष्टव्यः । यद्यपीति । द्विविधस्तर्कर्कः । साधको दूषकः(१) । तत्राद्यस्यैवानुग्राहमानापेक्षा न चरमस्येति भावः । तथापीति । नात्र सिद्धान्तिनः साहश्यान्तर्भावसाधनं मुख्यतोऽभिमतमपि तु बहिर्भावसाधनबाधकतयेति निरुक्ततर्केणान्तर्भावसाधननिषेधेऽपि बहिर्भावसाधनमेव तत्साधकं मानान्तरमास्थेयम् । न च तदस्तीत्य-

(१) 'कश्च' ।

षट्पदार्थातिरेकित्वस्य विरोधादशक्यसाधनत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तं चेत्युक्तरूपचतुष्टयम् । चतुर्थीं च कोटिराक्षेपलभ्या विभुचतुष्को-
पग्रहाय । पदार्थातिरेकित्वस्येति पूर्वविवरणम् । यद्वा उक्तरूपचतुष्टयवहि-
र्भावस्येति । सति सप्तम्यर्थे पष्टी । ननु सङ्ख्यायाया गुणादिवृत्तित्वात्
पदार्थान्तरत्वमेवं महत्त्वपृथक्योरपि । भवति हि महानेकः शब्दः
पृथगिति प्रतीतिरिति चेष्टा, अत्रे निरसनीयत्वात् ।

ननु स्वत्वं पदार्थान्तरमस्तु । न हीदं गुणः गुणेऽपिवृत्तेः । प्रतीयते
हि अरुणैकहायन्या पिङ्गाक्षया गवा सोमं क्रीणातीतिश्रुतेरारुण्यस्या-
पि साधनत्वम् । न चास्वत्वास्पदेन क्रयः सम्भवति प्रमाणं चात्र
प्रत्यक्षमेव । भवति हि चेत्रस्येदं धनमिति चाक्षुषी प्रतीतिः, चैत्रक-
र्त्तृकक्रियादिज्ञानस्य सापेक्षचक्षुर्बैद्यत्वेऽबाधकत्वात् । न हि इन्द्रियापा-
तमात्रेण ब्राह्मणत्वं वालत्वं च न गृह्णते इति न तयोश्चाक्षुषत्वम् । अस्तु
वा प्रतिग्रहादिज्ञानसहकृतमनोवेद्यत्वम् । न च प्रतिग्रहादिज्ञानस्य
प्रमाणान्तरत्वापत्तिः, क्रयप्रतिग्रहादिज्ञानानामेवावच्छेदकाभावात्
इन्द्रियलिङ्गशब्दादीनां तत्सत्त्वात् ज्ञानत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् ।
यद्वा प्रतिग्रहादिक्रिया प्रतिग्राह्यप्रतिग्राहकनिष्ठसम्बन्धजनिका
कर्त्तृकर्मनिष्ठुप्यक्रियात्वात् गमनवदित्यनुमानमेव स्वत्वे प्रमाणम् ।
न च कर्त्तृकर्मभावेन सिद्धसाधनं चैत्रो गां प्रतिगृह्णाति चैत्रस्य गौः
स्वमिति प्रतीतिभेदात् । न च चैत्रो ग्रामं त्यजतीति व्यभिचारः कर्त्तृ-
कर्मनिष्ठुकिञ्चिज्जनकत्वस्य साध्यत्वात्यजिक्रियाया अपि विभागज-
नकत्वात् । किं च प्रतिग्रहादेराशुविनाशितया चिरभाविनि योगफ-
लाजनकत्वादान्तरालिकस्वत्वाद्यव्यापारसिद्धिः, तं विना विनियोगा-
सिद्धेः । क्रियाध्वंसादिना चान्यथासिद्धौ यागानुभवयोरपि अपुर्व-
संस्कारव्यापारवत्ताभावप्रसङ्गः । चौर्यमपि स्वत्वजनकमेवेति चौर-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

उक्तरूपेति । तत्स्पर्शवद्वा वेत्यादीत्यर्थः । वहिर्भावस्य विवरणं षट्पदार्थ-
तिरेकित्वस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भिसन्ध्यायैतदुक्तमिति भावः । पौनस्त्वयभयादाह—वहिरिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ननु स्वत्वं पदार्थान्तरमस्तु । तद्धि न सामान्यादित्रयात्मकमु-
त्पत्तिविनाशशालित्वात् । नापि द्रव्याद्यात्मकं गुणेऽपि वृत्तेः । अथ
तत्र मानाभावः । तथा हि तत्र प्रत्यक्षं न मानम् । तद्धि न वाच्यं स्व-
त्वास्पदग्रहेष्वपि तत्र संशयादभ्वमितिविपर्ययाच्च । नापि मानसं मनसो
वहिरप्रवृत्तेः । स्वत्वमवाह्यमेव वाह्यं तु धनं तस्य निरूपकमात्र-
मिति चेत्त्र, उक्तोत्तरत्वात् । प्रतिग्रहादिज्ञानसहकृतमनोग्राहमिति
चेत्त्र, प्रतिग्रहादिज्ञानस्य मानान्तरतापत्तेः । यदेवासाधारणं सहका-
र्यासाद्य मनोवहिर्गोचरां प्रमां जनयति, तस्यैव मानान्तरत्वात् ।
नापि प्रतिग्रहादिक्रिया धनप्रतिग्रहीत्रादिसम्बन्धजनिका कर्तृकर्म-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

असहनतया 'विरोधा' दिति फक्तिकामव्याख्यायेव शङ्कते—नन्विति ।
कचित्फक्तिकामव्याख्यानन्तरमेवायमाक्षेप इति क्रमः । गुणेऽपीति । अरु-
णयेत्यत्रादृष्टयगुणस्य क्रयसाधनत्वं प्रतीयते । न च स्वत्वानाश्रयत्वस्य
तथात्वं युज्यते परवस्तुस्वत्वोत्पत्त्युपाधिकपरस्वत्वापादनार्थकत्या-
गकर्मस्त्वाश्रयस्य क्रयसाधनत्वादिति भावः । गुणकर्मनात्मकत्व-
मप्युक्तंतुनेव साधनीयमिति द्रष्टव्यम् । वाह्यं त्विति । तस्य चोपनी-
तस्यापि भानमिति भावः । उक्तेति । धनज्ञानं सशयाभावापत्तेरित्य-
र्थः । प्रतिग्रहादीति । तथा च व्यञ्जकाभावात् संशय इत्यर्थः । प्रतिग्रहा-
दिज्ञानस्येति । यद्यप्यवाच्यस्वत्वविशेष्यकमुपनीतधनविशेषणकं च ज्ञा-
नं मनसा जन्यत इति न प्रतिग्रहादिज्ञानस्य मानान्तरता । वहिर्बन्ध-
शेष्यकप्रमाणां मनःसहकारिणस्तत्त्वात्(१) । स्वत्वविशेषणक(२)-
ज्ञानं च उपनयसहकृतमनोजन्यं प्रमाणान्तरजन्यं च क्वचित् । न
चोपनयस्य प्रमाणान्तरता निर्व्यापारत्वादन्यथा कविकाम्यमूलज्ञा-
नजनकोपनयस्यापि तथात्वापत्तेस्तथापि स्वत्वमज्ञात्वा प्रतिग्रहत्व-
मेव ज्ञातुमशक्यं तद्घटितत्वात्तस्येति न प्रतिग्रहादिव्यङ्ग्य स्वत्वमि-
त्यत्र तात्पर्यमिति मिश्राः । केचिच्चु । धननिष्ठस्य स्वत्वस्य प्रतीय-
मानतया वक्ष्यमाणक्रमणं च तस्योपपत्त्या नावाह्यं स्वत्वमित्यत्र ता-
त्पर्यमित्याहुः । नापीति । न चास्य सम्बन्धस्योभयीयतायामिदं ममे-
तिवदस्याहमिति स्यार्दति वाच्यम्, तस्योभयनिरूप्यत्वेऽप्येकस्या-

(१) गस्तयात्वाद् ।

(२) धनविशेष्यकेत्यधिकः पाठो द्वितीयपुस्तके ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्य तत्र क्रमेण विनियोगः । न च तद्दनविनियोगे शास्त्रशिष्टविभागाभाव(१)प्रसङ्गः, द्यूतोत्कोचादिसाधारण्यात् । न च पूर्वस्वामिना चौरापहृतघननाच्छेदप्रसङ्गः, तदाच्छेदस्यापि श्रौतत्वात्, कुसीदधनविनियोगवत् चोरितविनियोगे शास्त्रशिष्टविगानाभावाच । न च स्वत्वस्य स्वरूपतस्तद्विनियोगकारणत्वं तदा तदज्ञानदशायां विनियोगानध्यवसायो न स्यात् ज्ञातस्य कारणत्वे क्रयाद्युपायविषयतज्ञानमेव तन्त्रं तदन्तरेण स्वत्वस्याप्यज्ञानादिति बाद्यम्, स्वत्वसाधकप्रमाणस्य दर्शितत्वात्, ज्ञायमानस्यैव तस्य विनियोगजनकत्वात् । तज्ज्ञानं च प्रतिश्रहादिज्ञानमन्तरेणेत्यन्यदेतत् । अतएव विनियोगरूपेषु साधनतज्ञानादेव प्रवृत्तौ किं स्वत्वेनेति परास्तम्, तज्ज्ञानस्यात्मव्यव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वावधारणादिति पूर्वपक्षसङ्केपः ।

अत्रोच्यते । स्वत्वस्योत्पाद्यत्वे कारणानुगमः । न हि प्रतिप्रहादावैकरूप्यमास्ति येन कारणात्पञ्चिष्ठयते । शास्त्राविरुद्धार्जनोपायविषयत्वं चेत् तदा तदेवास्तु स्वत्वं किमविवेकेत । एवं सन्त्युतपादविनाशप्रत्ययस्तत्र कथमिति चेत् उपाध्युपधानानुपधानाभ्यां दण्डित्वस्येव दण्डसम्बन्धासम्बन्धाभ्याम् । विनियोगश्च तज्ज्ञानाधीनः । तच्च ज्ञानविषयत्वमिथ चिरस्थापि । आगमान्तरानन्तरितार्जुकागमविषयत्वमेव स्वत्वमनुगतम् । आगमश्च धनार्जनहेतुः क्रिया प्रतिश्रहादि(२) । तदुक्तम्—“सप्त विच्चागमा धर्म्मादायोलाभः क्रयो जय” इत्यादि(३) । अतएव दर्शिते प्रत्यक्षानुमानेऽप्यन्यथासिद्धे । आगमनिषिद्धो द्यूतोत्कोचादिरनापदि कृष्णादिः प्रत्यवायहेतुस्तदर्जिते च विनियोगं प्रति न विशेषः । चौर्यमपि तथा । अतएवा “स्तेयमश्चये काष्ठ” मित्यादिना काष्ठादिस्तेयस्य प्रत्यवायाभावउक्तः । अरण्यफलादौ च उपादानमेवागमः । न च क्रीत्वा दत्तेऽपि स्वत्वं स्यात् तत्रागमान्तरानन्तरितत्वाभावात् । कच्चित् स्वत्वे सन्ति

(१) ‘विगानाभा’० ।

(२) अतएव “आगमोऽभ्यधिको भोगा” दितियाज्ञवल्क्यवचनव्याख्यानावसरे मिताच्चराकाराः—“स्वत्वहेतुः प्रतिश्रहक्रयादिरागमः ।” (२११)

(३) “प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिप्रह एव च ॥” इति शेषः । मनु—१० । १२६

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यपि यथेष्टविनियोगप्रतिबन्धो वाचनिकः । यथा—“एको ह्यनीकः (शः ?) सर्वत्र दानाधमन(१)विक्रय”(२)इत्यादौ, “सा यथा कामम् श्रीयात् दद्याद्वा स्थावराद्वत्”(३)इत्यादौ च । यदि च स्वत्वं कार्यं स्थात्तदा द्रव्यं गुणः कर्म्मे चेति विकल्पं न सहेत । क्रयादिश्चागम आरण्यकफलादौ समान इति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निरूप्यक्रियात्वात् गमनवदित्यनुमानं तयोः स्वत्वाख्ये सम्बन्धे मानं कर्तृकर्मभावेन सम्बन्धेन सिद्धसाधनात् । न च गन्तुग्रामसंयोगवत् साक्षात्सम्बन्धः साध्यः, आमं त्यजतीत्यादावनैकान्तिकत्वात् । न हि तत्र त्यागक्रियया कर्तृकर्मणोः साक्षात्सम्बन्धो जन्मते । नाप्य जिंतेषु सर्वत्र स्वमितिप्रयोगोऽनुगतधर्मनिमित्तकोऽनुगतशब्दप्रयोगत्वात् गोशब्दप्रयोगवदित्यनुमानम्, अक्षाद्यनुगतप्रयोगेऽनैकान्तात् तत्रापि चाक्षादिपदवाच्येऽनुगतधर्मस्वीकारापत्तेः । अथ प्रतिप्रहा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

श्रयत्वादपरस्य च प्रतियोगित्वादन्यथा व्याप्त्यादावप्यगत्यापत्तेरिति भावः । धनप्रतिप्रहीत्रादैति प्रकृताभिप्रायम्, कर्तृकर्मेति बोध्यम् । अन्यथा दृष्टान्तासङ्केतेः । कर्तृकर्मेति । अस्तिक्रियायां श्वध्वंसप्रागभावानवचिल्लभसत्त्वरूपायां कर्तृनिरूप्यायां कर्म्मशून्यतया कर्म्मसम्बन्धाजनिकायां व्यभिचार इति कर्म्मपदम् । घटं जानामीत्यत्र विषयरूपकर्मनिरूप्यायां ज्ञानक्रियायां व्यभिचार इति कर्तृपदम् । सा च नात्मनिरूप्येति तद्वारणम् । क्रियापदं तु अविगीतक्रियापरम्, चौर्यादिक्रियाव्यभिचारवारणाय क्रियापदस्याविगीतक्रियायामेव लोकप्रसिद्धेः । अत एव चौर्ये अक्रीतिव्यपदेशाः । गमनवदिति । उत्तरसंयोगावचिल्लभस्पन्दस्य(४) संयोगवद् द्विष्टतया उभयनिरूप्यत्वमिति भावः । सिद्धसाधनादिति । कर्तृव्यपार्यकरणव्यापारविषयत्वकपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः । ग्राममिति । विभागस्य द्विष्टतया विभागा-

(१) “आधमनं बन्धकवेन ख्यातमिति “दायभागतत्त्वे” रघुनन्दनः ।

(२) “दायभगतत्त्वे” रघुनन्दनभद्राचार्यण व्यासवचनत्वेन धृतम् ।

(३) “दायभागे” जीमूतवाहनधृतनारदवचनम् ।

(४) ‘गमनस्यैत्यधिकः पाठो द्वितीयपुस्तके ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नन्तरं यथेष्टविनियोगदर्शनात्तयोः कार्यकारणभावः, स च न साक्षात्सर्वत्र प्रतिग्रहादीनां आशुविनाशित्वात्, विनियोगस्य कालान्तरभावित्वात्। नापि ध्वंसद्वारा, समुत्तेरप्यनुभवध्वंसज्जन्यत्वापत्तौ संस्कारापलापत्तेः। प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वात् न तथेति तु लयम्। तस्मात् प्रतिग्रहादिजन्यो धर्मविशेषः कलप्यते। स च धनगतः स्वामिनिरूप्यस्तस्य च विक्रयादिना नाश इति मतम्। तत्र, चौर्यानन्तरं यथेष्टविनियोगात्तत्रापि स्वत्वकल्पनापत्तेः। न चेष्टापत्तिः चौर्योपात्तधने यथेष्टविनियोगे शास्त्रशिष्टविगानानुपपत्तेः, स्वत्वाश्रयत्वाद्विनियोज्यस्य। अपि च तस्य धर्मस्य स्वरूपसतो यथेष्टविनियोगहेतुत्वे मयेदमर्जितमितिज्ञानाभावेऽपि यथेष्टविनियोगापत्तेः। तादृशज्ञानविशेषितस्य च तस्य तद्देतुत्वे लाघवादावद्यकत्वाच्च तादृशज्ञानस्यैव तद्देतुत्वापत्तौ तस्यैवासिद्धेः। अत एव प्रतिग्रहादौ नेष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्तिरिष्टं च यथेष्टविनियोगान्नान्यत् तेषां चाशुविनाशितया साक्षात् तद्देतुत्वाभावात् तज्जन्यं धर्मान्तरमस्तीत्यपास्तम्। किञ्च स्वत्वस्य यथेष्टविनियोगहेतुत्वे मानाभावः, विनियोगरूपायाः प्रवृत्तेरिष्टसाधनताधीजन्यतया तन्निरपेक्षत्वात्। न च तद्धर्मविशिष्टस्यैवेष्टसाधनत्वमिति वाच्यम्, स्वत्वास्पदानास्पदयो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वच्छिक्षन्नस्पन्दरूपस्प त्यागस्योभयनिरूप्यत्वादिति भावः। न च तदुभयनिष्टसाक्षात्सम्बन्धधर्ममात्रजनकत्वं साध्यं तथापि संयुतक्षीत्यादौ व्यभिचारादिति भावः। धनगत इति। फलोपपादकस्य व्यापारस्य लाघवेन तत्सामानाधिकरण्यकल्पनादिति भावः। ननु विभागानुपपत्तिः^(१) ने स्वत्वबाधिका स्वत्वाश्रयेऽपि शब्दबलेन विनियोगनिषेधात्, सत्यन्वये सर्वस्वदाननिषेधवदित्यरुचेराह—अपि चेति। (२) आदिपदसंगृहीतपेक्षया बहुवचनम्। ताद्देति। क्रीतत्वादिविषयकेत्यर्थः। परकीयेति। यद्यपि बलवदनिष्टाननुवन्धीष्टसाधनत्वं स्वत्वविशिष्टस्यैव तथापि स्वत्वोत्पादकत्वाभिमतप्रतिग्रहादिध्वंसविशिष्टस्यैव तथात्वं न तु पदार्थान्तरकल्पना युक्तेति भावः।

(१) 'गानुपर्यन्तिं'। (२) 'तेषा चेती' अधिकः पाठो हितीयपुस्तके।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विनियोगे फले विशेषाभावात् । न हि परकीयस्वत्वासपदाश्रमभ-
क्षणं न बुझुक्षा प्रशास्यति । मैवम् । शब्द एव हि स्वत्वे मानम् ।
तथा हि या क्रिया क्रयप्रतिग्रहादिः स्वत्वहेतुन्वेन धर्मशास्त्रेण बो-
ध्यते तत एव तदुपात्ते धने स्वत्वमुत्पद्यते । चौर्यादितु न तथेति
न तदुपात्ते स्वत्वम् । अत एव स्वत्वे सत्यपि यथेष्टविनियोगनिषेधो-
ऽपि शब्द एव यथा—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

तैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना ॥”(१)

इत्यनेन सुतानामसम्मतौ दानविक्रयादिनिषेधः स्मर्यते ।

यथा वा—

“सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

सा यथाकाममश्रीयाद्याद्वा स्थावरादते ॥”(२)

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अत ऐति । यत एव स्वत्वं शाब्दमत एव तद्वलेन स्वत्वे सत्यपि क-
चिद्दिनियोगविशेषेषोऽपि शाब्द इति भावः । स्थावरादत इति ।
एतच्च पतिदत्तमात्रविषयम् । अन्यथा

“सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

दाने च विक्रये चैव यथेष्ट स्थावरेष्वपि” ॥ (३)

इत्यनेन विरोधापत्तेः । यदूच्यतिरेकेणेति । अत्रासम्भवनिश्चयोऽभावापा-
दनं यदीदं न क्रियेत यथेष्ट न विनियुज्येतेत्यादिरूपम् । विनियोगोपाय-
विषयत्वं चौरगृहीतेऽपीति शास्त्राविरुद्धत्वमुपायविशेषणम् । ताव-
मात्रं च क्रीत्वा विक्रीतेऽपि गतमतीतेऽपि क्रये तद्विषयतायाः स्वयमु-
त्तगमादिति यदूच्यतिरेकेणेत्यादि । न च तत्र क्रीतत्वव्यतिरेकप्रयुक्तो
वेनियोगाभावनिश्चयः किञ्चाम विक्रीतत्वप्रयुक्तः(४) । ननु विषयत्वं
विशेषणमुपलक्षणं वा । आद्ये क्रियाया आशुविनाशित्वेन उत्तरका-

(१) “दायभागत्वे” रघुनन्दनेन किञ्चिदन्याहशानुपूर्व्या व्यासवचनतया धृतम् ।

(२) तत्र तेन कात्यायननारदयोर्वचनत्वेन सतुदृष्टतम् । द्विद्योऽप्य विद्वामातुभर्जृकूलस-
प्लक्षिभ्यो लब्धं सौदायिकम् ।

(३) “दायभागे” जीवूतवाहनधृतकात्यायनवचनम् ।

(४) प्रयुक्तत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

लमस्वत्वापत्तिः । नोपलक्षणं क्रीत्वा विक्रीते प्रसङ्गतादवस्थयात् । न च तत्र तादशापादनाभावादेव न तद्विशिष्टं स्वत्वमिति वाच्यम्, तादशापादनस्य विशेषणतायां सुप्रस्य स्वत्वोच्छेदापत्तिरित्युपलक्षणत्वे प्रसङ्गसम्भवात् । अत्र मिश्राः । आपादनयोग्यतैव लक्षणप्रविष्टा । योग्यता च शास्त्राविरोधयुपायान्तरानन्तरितत्वमेव । एवं च शास्त्राविरुद्धविनियोगोपायसमानकालीनशास्त्राविरोधविनियोगविरोधयुपायप्रतियोगिक्यावदनादिसंसर्गभावत्वं स्वत्वम् । क्रयेण स्वत्वमिति व्यपदेशस्तु सुवर्णेन धनीतिवत् सामान्यविशेषभावादुपादनीयः । विक्रयेण तज्जाश इतिव्यपदेशस्तु यत्किञ्चित्समुदायिनाशेनैव समुदायनाशव्यवहारादुपपादनीयः । न च स्त्रीसौदायिकाव्याप्तिः, तत्र यथेष्टविनियोगाभावादिति वाच्यम्, तद्विनियोगोपायविषयत्वं तद्विनियोगप्रयोजकीभूत(१)स्वत्वविषयत्वरूपमित्याशयात् । वस्तुतः सौदायिके यथेष्टविनियोगयोग्यत्वमेव । अत एव दानं तत्र सिद्धात्म्येव पुरुषस्तु प्रत्यवैति निषेधबलादन्वये सति सर्वस्वदानवदितिथावभोजिते स्वीयाद्वभोजनवच्च । इदं च स्वत्वं पत्न्यादावपि दानविषयत्वात्(२) । अत एव तत्र दानादिनिषेधेऽपि । तद्दानं न भवत्येव । किन्तु दानप्रतिरूपकम् । दानप्रतिषेधस्तु यथेष्टविनियोगात्मकस्वत्वविषेधपर एव । विनियोगविशेषस्तु स्वत्वेऽसत्यपि वचनबलदिवेत्यपि कञ्चित् । न चैवं कृष्णार्जितधने निषिद्धप्रतिग्रहार्जितधने च ब्राह्मणस्य स्वत्वं न स्याच्छास्त्राविरोधादिति वाच्यम्, उपायत्वे कृष्णादीनां शास्त्राविरोधेऽपि तदुपात्तधनविनियोगस्याविगानात् । तस्यैव च लक्षणप्रवेशात् । चौर्यं दूपायत्वं इव विनियोगेऽपि विगानमेव । यस्तु कृष्णादौ नोपायत्वविगानमपि तु तस्मिन्नुपाये ब्राह्मणादिविषयत्वविगानमित्यविगीतोपायत्वमेव तत्रेति । तज्ज । तथा सत्यनन्यगतिकतायां मातापित्रादिभरणार्थं नित्यदेवपूजार्थं च भक्ष्यपुष्पचौर्ययोरपि शास्त्राविरोधादन्यत्रापि चौर्यादिना स्वत्वापत्तेः । एवं भुजात्कृते राज्ञः स्वत्वबोधनादन्यत्रापि तत्र स्वत्वापत्तेः । न च शास्त्राविरो-

(१) तस्वरूपमि । (२) ननियतत्वाद् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यनेन स्थावरे खीणां भोग एव स्वत्वं न दानविक्रययोः ।

अत्रोच्यते । स्वत्वं न यथेष्टविनियोगविषयत्वं स्वं नियु-
ज्यते न तु विनियोगात् स्वं भवति विनियोगात् पूर्वं साधारण्यापत्तेः।
विनियोगाविषये स्वेऽप्यस्वत्वापत्तेश्च । किन्तु यद्यतिरेकेण यथेष्टवि-
नियोगासम्भवनिश्चयः शास्त्राविरुद्धतदुपायविषयत्वरूपं यथेष्टविनि-
योगयोग्यत्वं स्वत्वम् । तदुपायानां क्रयप्रतिग्रहादीनां क्रियात्वेनास्थिर-
त्वेऽपि तद्विषयत्वं स्थिरमेव । ज्ञाननिवृत्ताविव तद्विषयत्वम् । अत एव
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धस्य परस्वं नादर्दीतेत्यादिप्रतियोगिप्रसिद्धधीनग्रहस्य स्वत्वनिरू-
प्यत्वादात्माश्रय इति वाच्यम्, शास्त्रविरोधस्य न कलञ्जमित्यादावेच-
प्रसिद्धेः । ‘सप्त विक्षागमा धर्म्या’ इत्यनेन धर्म्यत्वस्य शा(स्त्रा ?)
निषिद्धत्वाच्चेति वदन्ति । वस्तुतः क्रयादिध्वंस एव स्वत्वं क्रया-
दीनां च शास्त्राविरुद्धविनियोगोपायत्वमेवानुगमकं क्रयादिसमा-
नकालीनविरोध्युपायप्रतियोगिक्रयावदनादिसंसर्गाभावसाहित्यं च
विशेषणम् । एवं च क्रयजन्यत्वव्यवहारस्त्रोपपद्यते । विक्रयनाश्य-
त्वव्यवहारस्तु पूर्व(१)एवोपपाद्यः । न (च ?) क्रयकाले स्वत्वाना-
पत्तिः सम्प्रदानस्वीकारविशेषस्यैव दात्रिक्षणाविशेषस्य तवापि
स्वत्वतया यथा न प्रथमक्षणे स्वत्वं तथा द्वितीयक्षणेऽपि ति सम्भ-
वात् । अतिरिक्तस्वत्ववादिमतेऽपि क्रयोत्पत्तिकाले(२)असम्भवाच्चा-

केचिन्तु क्रयकालेऽपि स्वन्वमित्यभिसन्धिना शास्त्राविरुद्धविनि-
योगप्रयोजकीभूतोपायप्रागभावविरोधिमत्त्वं स्वत्वम् । विरोधी च
क्रयादिस्तद्ध्वंसः । क्रयादिजन्यव्यवहारश्चैकदेशान्वयादेवेत्याहुः ।
न च क्रीतवा विकीर्ते तदापत्तिः विरोध्युपायान्तरानन्तरितत्वस्य(३)
विशेषणत्वात् । न चाजिंतेषु प्रभीतस्य स्वत्वापत्तिस्तत्र मरणस्यैव
पुन्नादिविनियोगप्रयोजकस्य व्यवधायकत्वादिति दिक् ।

ज्ञाननिवृत्ताविति । यथातीतस्यैव ज्ञानस्य व्यवहारप्रयोजकत्व-
मेवमुक्तक्रमेणातीतस्य (४) क्रयादेविनियोगप्रयोजकत्वमित्यर्थः । भ-
वत्वेचं तथाप्यसम्भवेऽपि नानुगमो विनियोगोपायत्वैनेवानुगमादि-

(१) 'पूर्ववदेवेप'

(२) ले च तदसम्भ । (३) 'विरोध्युपायान्तरितत्वस्य' । (४) तस्यैव क ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न तद्वत्पदार्थान्तरत्वम् । न च क्रयादीनामननुगमाद्योग्यताननुगमो
लक्षणदोषः, स्वत्वस्य पदार्थान्तरत्वेऽपि तद्वेतुनां क्रयादीनामननु-
गमात् तत्कारणताभङ्गापत्तेः । अथ तुणारणिमणिन्यायेन कारण-
ताग्रहः । एवं तर्हि क्रयादीनां प्रत्येकमेवोपायत्वे गृहीते उपायविषय-
त्वं योग्यतालक्षणमक्षुण्णमेव । अवश्यं हि क्रयादीनां स्वत्वोपाय
त्वेन प्रसिद्धानामेकरूपकार्यं प्रति मिथोव्यभिचारिणां कारणतानि-
पूर्वांकानुगमार्थं शास्त्राविश्वद्वत्वाद्येकमनुगमकं वक्तव्यम् । ननु यदि
क्रयाद्युपायापगमेऽपि तद्विषयताऽस्त्येवेति तत्र विक्रेत्रादिस्वत्वप्रपि व्यव-
हियेत । न । न ह्युपायविषयत्वमात्रं योग्यता किन्तु स्वव्यतिरेकप्रयुक्त-
यथेष्टविनियोगासम्भवनिश्चयसहकृतम् । तत्र च न पूर्वक्यव्यतिरेक-
प्रयुक्तो विनियोगासम्भवः, किन्तु विक्रयदत्तत्वप्रयुक्त एव । पदार्था-
न्तरत्वपक्षेऽपि दृष्टणसाम्याद् । सा च योग्यता क्रयाज्ञायते विक्रया-
न्त्रिवर्तते । एका योग्यता नश्यत्यन्या त्वन्यस्योत्पद्यते । तर्तिक योग्यता
नाना । कः संशयः । तत्तद्वयतिरेकप्रयुक्तविशेषितविनियोगास-
म्भवनिश्चयभेदेन योग्यताभेदात् । प्रतियोगितावच्छेदकविशेषिताभा-
वभेदवत् । अत एव चौरादिना गृहीते पूर्वस्वामिनः स्वत्वं वर्तते
एव । न हि पूर्वांगमव्यतिरेकप्रयुक्तस्तत्र विनियोगासम्भवः किं तु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्याह—एवमिति । वस्तुतोऽवान्तरत्वैचित्र्येषपि यद्विशेषयोरित्यादि-
न्यायेनासति बाधके सामान्यसामग्री त्वयाऽपि वाच्यैवेत्यनुगम उ-
भयसाधारण एवेत्याह—अवश्यं हीति । शास्त्रेति । शास्त्राविश्वद्विनियो-
गप्रयोजकत्वमित्यर्थः, यथाश्रुते ब्राह्मणकृत्यादावव्याप्तेः । अत एवेति ।
यत एव यावदनादिसंसर्गभावघटितं स्वत्वमित्यर्थः । न हि पूर्वांगमेति ।
येन पूर्वस्वामिनः शास्त्राविश्वद्विनियोगोपायविषयता पूर्वनिरुक्ता चौ-
रगृहीते न स्यादिति शेषः(१) । किं त्विति । तत्त्वं शास्त्राविश्वद्वेवेति शा-
स्त्राविरोधिविरोध्यनन्तरितत्वमपि पूर्वोपाय इति भावः । तथा च
विक्रीति(२)वैषम्यमिति बोच्यम् । यन्तु तत्र चौरस्त्यैव स्वत्वमन्यथा

(१) ति भावः ।

(२) 'विक्रीतेति द्वितीयंपुस्तके नास्ति ।

नन्वेवपि न्यून(?)त्वम् । तथाहि क्षित्यादिकं द्रव्यत्वाद्

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

एवमयीति । अतिरिक्तपदार्थनिषेधेऽपि न्यूनत्वं विभागस्य दुष्ट-
त्वमित्यर्थः । तथा च पृथिव्यादिनवक्सङ्घाहकैकरूपाभावे न्यूनत्वात्
दुष्टत्वं द्रव्यगुणकर्मणां मिथोभेदकाभावे चाधिकत्वात् दुष्टत्वमि-
ति भावः । क्षित्यादिकमिति । क्षित्यादिनवकं गुणादिपञ्चभ्यो द्रव्यत्वात्
न्यायलीलावतीप्रकाशः

चौरादिगृहीतत्वप्रयुक्तः, औपादानिकस्वत्वविषयेऽपि तथैव । आ-
रण्यककुशादिष्वप्युपादानव्यतिरेकप्रयुक्त एव हि विनियोगासम्भ-
वनिश्चयः । तेनौपादानिकं स्वत्वमुच्यते । इति संक्षेपः ।

“विरोधात्” व्याहतत्वादित्यर्थः(२) । तथा हीति । द्रव्यादित्रिके
मिथोव्यावर्त्तकधर्माभावात्र मिथोभेद इति न पदार्थवट्कविभागः
समीचीनः । किं च पृथिव्यादिरूपाद्युपग्राहकद्रव्यत्वगुणत्वाभावेन
तेषां प्रत्येकं वक्तव्यतायां द्रव्यादिपदस्यैकैकपृथिव्यादिपरत्वे न्यून-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं पूर्वस्वामी समाप्त्यादित्यत्र पूर्वपदवैयर्थ्याप-
त्तिरत एव च हिरण्यादौ विनियोगो निःशङ्कमन्यथाचौरग्रहणमूल-
लकत्वशङ्काया । निःशङ्कप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति मतम् । तत्र, तत्रोत्तर-
स्वामिपदस्य यथोक्तविनियोक्तुमात्रपरतया पूर्वपदस्य सार्थकत्वा-
ज्ञिःशङ्कप्रवृत्त्यनुरोधेन च चौरादिग्रहणा(३)मूलकत्वनिश्चयाभावसहकृ-
तस्य क्रयादेविनियोगोपायत्वस्वीकारादन्यथा चौरस्वत्वनिश्चितवा-
क्येऽस्वामिपदानन्वयापत्तेरविगानेन शिष्टानां चौरगृहीतक्रियापत्ते-
श्चेति दिक् ।

हेत्वाभासलक्षणो विरोधो नात्रेत्यत आह—व्याहतत्वादिति । न्यून-
तेति(४) । मूले विभजनीयस्य विभागस्य चेत्यर्थ इति प्रथमं विभजनी-
यस्य न्यूनतामाह—द्रव्यादित्रिक इति । विभागस्य न्यूनतामाह—किं चे-

(१) ‘नता । त’

(२) उक्तरूपचतुष्टयविभावस्य विरुद्धत्वात् षट्पदार्थातिरोक्तव्यं साधायितुं न शक्यते, उक्त-
रूपचतुष्टयान्तर्मावदयावदयकत्वादिति ‘उक्तरूपचतुष्टये’व्यादिमूलस्य शिरोमणिकृता व्याख्या ।

(३) ऋणमूलः । (४) आदर्श‘प्रकाश’भन्ये एतदप्रतीकानुसारी पाठो नास्ति ।

गुणवत्त्वाद्वा भिद्यते । नाद्यः । तदसिद्धेः । अनुगतमतेः सन्दि-
धत्वात् । स्वातन्त्र्यधीरिय(१)मिति चेन्न, शब्देऽपि तत्सच्चात् ।
समवेतत्वेनैव(२) चाद्यविनाभवसायात् । नापि गुणवत्त्वात् । स-
ख्यादिसाधारण्यात् रूपादिषु गुणत्वस्यैकस्यासिद्धेः । । भिन्न-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

गुणवत्त्वाद्वा भिद्यते इत्यर्थः । तदसिद्धेरित । द्रव्यत्वजातेरसिद्धेरित्यर्थः ।
ननु द्रव्याकारानुगतमतिरेव द्रव्यत्वे प्रमाणमित्यत आह—अनुग-
तेति । न हि लौकिकपरीक्षकसाधारणी द्रव्याकारानुगतमतिराकाशा-
दावित्यर्थः । परविप्रतिपत्त्या वा सन्देहस्तत्रेति वार्थः । ननु स्वतन्त्र-
मिदमित्यनेनाकारेण या धीः सैव द्रव्याकारानुगतधीरिति शङ्कते—
स्वातन्त्र्येति । स्वाश्रयानुपरक्तधीः स्वातन्त्र्यधीः शब्दसाधारणी न
द्रव्यत्वद्यवस्थापिकेत्याह—शब्देऽपीति । उक्तस्वातन्त्र्यधीर्द्रव्ये नास्त्ये-
वेत्याह—समवेतत्वेनेति । द्वितीयं भेदकं निराकरोति—नापीति । संख्यादीति ।
संख्यादिना गुणेन गुणकर्मणोरपि गुणवत्त्वमित्यर्थः । भवति हि च-
तुर्विंशतिर्गुणाः पञ्च कर्माणीति धीरिति भावः । यदि रूपादिचतु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वम्, पृथिव्यादीनां चैकत्वे व्याधात इत्यर्थः । ‘अनुगतमति’द्रव्यमि-
ति प्रत्यक्षमित्यर्थः । सन्दिग्धत्वाद् वादिविप्रतिपत्तेरिति शेषः । ‘इयं द्र-
व्येष्वनुगतमतिरित्यर्थः । स्वातन्त्र्यधीर्यद्याश्रयत्वबुद्धिस्तदा गुणा-
दिसाधारण्यम् । अथाश्रयाभानेऽपि भास्त्रमानत्वं तदा शब्दगत्यादिसा-
धारण्यमित्याह—शब्देऽपीति । अथानाश्रितत्वबुद्धिः सा तदा वैपरी-
त्यमेवेत्याह—समवेतत्वेनैवेति । संख्यादीति । रूपादौ संख्यादेः संख्यादौ च
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ति । ननु पृथिव्याद्येकमेवेति न तत्रोपसंग्राहकापेक्षेत्यत आह—पृथि-
व्यादीनां चेति । व्याधातो नवत्वव्याधातः । प्रत्यक्षसिद्धवैधर्म्यव्याधातो
वा । अथाश्रेति । एताहशब्दस्तुविषयक(३) मित्यर्थोऽन्यथा बुद्धिविकल्पा-

(१) स्वातन्त्र्यधीविषयत्वरूपमेव हि द्रव्यत्वे भेदकमभिमतमित्यर्थः ।

(२) इदं च समवायप्रत्यक्षतावादिमतेन । इतरथा वृत्तिमन्त्रेत्यर्थ ।

(३) ०यकत्वमिति ।

रूपस्य भागासिद्धेः । आदित्वस्यैव प्रतिक्षेपात् । अन्यतमत्वस्य

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

विंशतौ गुणत्वमेकमनुगतं स्यात्तदा क्षित्यादिनवक्भेदकं गुणवत्वं भवेत्तदेव तु नास्तीत्याह—रूपादिविति । ननु गुणत्वासिद्धौ गुणवत्वम् नुगमकं माऽस्तु रूपवत्वमेव भेदकमास्तिवत्यत आह—भिन्नरूपस्येति । आकाशादीनामपि पक्षत्वे तत्र रूपवत्तादेरासिद्धेरित्यर्थः । ननु रूपवत्तादिकं भागासिद्धं न तु रूपादिमत्वमपि कस्यचित् द्रव्यस्य किंचिद्गुणसत्त्वादित्यत आह—आदित्वस्येति । आदिपदं प्रकारवाचि प्रकारश्च गुणत्वमेव स्यात्, तच्च गुणत्वस्यैवासिद्धेरिति पूर्वोक्तेनैव प्रतिक्षिप्तमित्यर्थः । ननु रूपवत्वरसवत्वाद्यन्यतमत्वमेव द्रव्यभेदकं स्यादत आह—अन्यतमत्वस्येति । आदिपदमनिर्द्वारितमेकमाह । तथा च रूपायलीलावतीप्रकाशः

पृथकादेः सत्त्वेन गुणवत्वस्य साधारण्याद्विरुद्धत्वादित्यर्थः । किंच च गुणवत्वं गुणत्वाथयवत्वं वा रूपवत्वमिति प्रत्येकं वा रूपादिमत्वं वा रूपाद्यन्यतमवत्वं वा । आद्ये रूपादिविति । रूपादौ गुणाकारानुगतप्रतीत्यभावादित्यर्थः । द्वितीये भिन्नेति । तृतीये आदित्वस्येति । प्रकारवाचिन आदिशब्दस्यानुगतधर्माभावेनाप्रवृत्तेः प्रत्येकगुण परत्वे तस्य भागासिद्धेः समुदायपरत्वे चासिद्धेरित्यर्थः । चतुर्थे अन्यतमेति । अन्यतमत्वं हि समभिष्याहृतपदार्थमध्ये किंचिद्वृत्तित्वे सति किंचिद्वृत्तिधर्मवत्वम् । तथा च भागासिद्धिः पक्षीकृतेषु नवसु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सङ्कल्पापत्तेः । सपक्षघटितं साधारणं केवलद्यतिरोक्तिणि न सम्भवतीत्यत आह—विरुद्धत्वादिति । साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसहचारी विरुद्ध इति भतमाश्रित्येदमुक्तम् । किंचिदिति । सत्यन्तं स्वरूपनिर्वचनपरम् । यद्यपि एतावता तादृशधर्मं एवान्यतमत्वं तथांपि तादृशो धर्मो यत्र (१)तत्वं तादृशधर्मवत्वमेवाभिमतमत एव कचित्पाठोऽपि तथेति भावः । तादृशो धर्मो रूपत्वादिः संयोगत्वादिवां । अन्त्ये व्यर्थविशेषणतैवेति प्रथमे भागासिद्धिमाह—तथा चेति ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पवत्त्वरसवत्त्वादावेव पर्यवस्थेत, तच्च भागासिद्धमेवेत्यर्थः । नवा-
नां समवायिकारणत्वेनैक्यमाशङ्क्य गुणकर्मणोरसमवायिकारणत्वे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेषामसत्त्वादित्यर्थः । यद्यपि भागासिद्धौ भागान्तरे साधनाभावात्
साध्यसिद्धभावस्य दूषकतावीजस्यात्राभावः, भागान्तरे साध्य-
साधकस्य जलत्वादेः सत्त्वात्, न वा भागासिद्धिः पृथिव्याद्यन्या-
न्यत्वस्य (१)विवक्षितत्वात् । तथापि पृथिव्यादिव्यकीनां प्रत्ये-
कमुपस्थापयितुमशक्यत्वात् पृथिवीत्वादिना तत्तदुपस्थितिर्वच्या
सा च पृथिवीत्वाद्यसिद्धा न सम्भवति । [समवायीति । (२)] रूपादेः
संख्यादिसमवायिकारणत्वे विरुद्धं (३) वेत्यभिसन्धिः [एकत्र इति । (२)]

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अन्यतमत्वमन्यान्यत्वं रूपादिनिष्टमित्यपि व्यर्थविशेषणात्रस्तमेवेति
नाशङ्कितम् । ननु नोक्तं दूषकतावीजमयि तद्देश्यतद्विज्ञकनवप-
क्षकानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । अन्यथा हेत्वन्तरस्य साध्यसाधकस्य
विद्यमानत्वेनास्यादापत्वे व्यभिनारादरप्यदोषत्वमित्यरुचेराह—न-
वेति । स्वातन्त्र्येणैवायं हेतुरितरमेदसाधकत्वेनाशङ्कितो न तु गुण-
वत्त्वविकल्पशेषत्वे । तथा सति रूपाद्यन्यान्यतमत्वस्य शङ्कितमु-
चितत्वादिति ध्येयम् । ननु पृथिव्याद्यन्यान्यत्वमेव साध्यमिति
साध्याविशेषः । न च पृथिवीत्वाद्यन्यान्यधर्मवत्वं हेतुरिति वाच्यम्,
तथा (सति ?) “पृथिव्यादिव्यकीना”मित्यग्रिमग्रन्थालग्नकतापत्ते-
रिति । मैवम् । गुणादिप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य साध्यत्वात् । अ-
न्ये तु ‘विवक्षितत्वा’दिति साध्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वादिति
नानुपपत्तिरिति वदन्ति ।

रूपादेरिति । रूपादेः संख्यागुणयोगात् द्रव्यत्वावश्यकत्वे

(१) ‘रूपाद्यन्यान्यत्वस्य’ वि. ।

(२) एतत्प्रतीकद्युमानुसारी पाठ आदर्शपूर्ले न दृश्यते । परन्तव च “समवायिकारणत्वेनैकत्वे—
समवायिकारणत्वलक्षणैकल्पेण विभजने” इतिदीधितिप्रन्थर्दर्शनात्त तदपाठस्त्रुटिं इत्यनुमीयते—

(३) विरुद्धं चाच व्यभिचारत्वम्, तथा च द्रव्यं भिद्यते, समवायिकारणत्वादित्यन्न रूपादौ
व्यभिचार इति भावः ।

भागासिद्धेः। (१) असमवायिकारणत्वेन (२) गुणकर्मणोररूप्येकत्वे षडेवेति नियमानुपपत्तेः (३)। कार्याश्रयत्वं यज्जातिपुरस्काराच्च-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नैक्यमापाद्य विभागव्याधात्माह—समवायीति। (४) ननु कार्याश्रयत्वं माकास्मिकं स्यात् असत्येकस्मिन्नवच्छेदकं इति यत्तद्वच्छेदकं तद्रूपत्वमित्याशङ्कते—कार्येति। अवच्छेदकं विनापि कार्याश्रयत्वं स्यात् अन्यथाऽकार्याश्रयत्वं गुणकर्मणोरेका जातिरवच्छिन्न्यात्। एवं न्यायलीलावतीप्रकाशः

गुणादिव्यावर्त्तकैकज्ञातिमत्वं इत्यर्थः। असमवायिकारणत्वेनेति। एतच्चासमवायिकारणत्वेनैकयेऽपि गुणत्वकर्मत्वाभ्यामवान्तरभेदसम्भवान्न पदार्थत्वसाक्षाद्याप्योपाधीनामयं विभाग इत्यभिप्रेत्योक्तम्। षडेवेति। यद्यपि षडेवेतिनियमस्याधिकसंख्याव्यवच्छेदकत्वात् न्यूनत्वेऽपि नानुपपत्तिः, तथापि पडाश्रयो विभागः पदत्वाभावेनाथ्यासिद्धः, अन्त्यावयविरूपादौ विनश्यद्वस्थकर्मणि चासमवायिकारणत्वाभावात्। तेषामाधिकयेऽधिकसंख्याव्यवच्छेदाऽप्यनुपपत्तिं इत्यप्याहुः।

कार्याश्रयत्वमिति। आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां व्यक्तौ तदसम्भवान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पृथिव्यादन्यान्यत्वमावश्यकमिति रूपादिभिन्नत्वसाध्यासत्त्वे व्यभिचारलक्षणविरोधविदित्यर्थः। केविच्चु रूपाद्यन्यत्वमत्वमेव हेतुरस्त्वन्याशङ्कायामेवेयं फक्किका। तथाच रूपादावप्युक्तसाध्यासत्त्वादुक्तहेतुसत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यर्थं इत्याहुः। केविच्चु समवायिकारणत्वेनेतिमूलधारणानन्तरमियं फक्किकेति क्रमस्तथा सति सुगमैव। तथापीति। एवकारस्याधिकव्यवच्छेदपरत्वेऽपि षडित्यस्यानुपपत्तिः (५) रेवेति भावः। 'इत्यपी'त्यरुचौ। तद्वीजं तु तत्रापि स्वरूप-

(१) प्रकाशदीधिति भूतप्रतीकाकुसारेणात्र कश्चित् पाठस्मृटिं इत्यनुमीयते।

२ (२) असमवायिकारणवृत्तिसत्त्वान्यजातिमत्वमित्यर्थः। तेनात्मविशेषगुणाना नासंब्रहः।

(३) पदार्थाना पञ्चत्वेन बद्धत्वायोगात्।

(४) एतत्प्रतीकाकुसारी पाठ आदर्शमूले न दृश्यते। (५) पत्तेरिति भा०।

द्रव्यत्वं भेदकमिति चेन्न, तां विनापि(१) तदुपपत्तेः । अ-
कार्यजात्याश्रयत्ववत्कारणत्वमसति वाधके सामान्य एव पर्यवस्थ-
तीति चेन्न, स्पर्शसमवायिकारणतया क्षित्यादिषु प्रतिनियतसामा-
न्यापत्तेः । नापि गुणत्वं, तस्योपदेशं विनाऽप्रतीतेः । उपदेश-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्रव्यादित्रयाणां जात्याश्रयत्वं जात्यन्तरेणाविच्छिद्येतेऽयाह—तद्विनेति ।
ननु यथाङ्करकारणत्वं वीजत्वं तथा नवानां समवायिकारणत्वमपि
द्रव्यत्वं स्यादित्याह—कारणत्वमिति । शब्दकारणत्वं च नाकाशत्वं
जातिर्बाधकादित्यर्थः । एवं सति स्पर्शसमवायिकारणत्वं चतुर्षु
एका जातिः स्यादित्याह—स्पर्शेति । नवानां भेदकं निराकृत्य चतुर्विं-
शतेभेदकं निराचष्टे—नापीति । तस्येति । न हि गुणाकारानुगता मति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दित्यर्थः । अकार्येति । आश्रयपदेन प्रत्येकमन्वयात् अकार्याश्र-
यत्ववत् जात्याश्रयत्वदित्यर्थः । ननु कार्यसमवायिकारणताव-
च्छेदकतया नवस्वेष्टको धर्मः, स च वाधकाभावाज्ञातिः, आनन्द्य-
ध्यभिचाराभ्यां व्यक्तौ तदग्रहाशक्यत्वादित्याह—कारणत्वमिति । एवं
पृथिव्यादिचतुर्षु स्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकवैनैका जातिः
स्यात् । अथ यदर्थं यत्कल्पयते तस्यान्यथासिद्धिरेव कल्पनीये बा-
धिका तदा द्रव्यत्वेऽपि तुल्यमित्याह—स्पर्शेति । ननु माभूद्रव्यत्वं
गुणादितो भेदकं गुणत्वाद्द्रव्यादेगुणानां भेदसिद्धौ गुणत्वमुपा-
धिद्रव्याणामितरभेदसाधकं स्यादित्याशङ्का गुणत्वासिद्धिमाह—
नापीति । रूपादिषु गुणाकारानुगता धीर्णास्तीत्युपदेशसहकृतेन्द्रिय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योग्यताऽस्त्येव फलाभावस्तु जनयितव्यस्य समवायिकारणाभावादि-
ति व्यर्थविशेषणत्वादाह—अकार्येति । जातेरकार्यत्वेऽपि गोचृष्णन्यायेन
पृथगुपन्यासः । तत्तत्स्पर्शं (२) प्रति पृथिवीत्वादिनैव कारणत्व-
मिति यदि तदा तत्तद्वाणं प्रत्यपि तुल्यमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह—अथेति ।
गुणत्वखण्डनमर्थान्तरमत आह—नन्विति । पूर्वं जात्युपाधिसाधा-

श्रु गुणशब्दसङ्केतो, न चासौ व्यक्तिषु शक्यो, व्यभिचारात् ।
नाप्युपलक्षणान्तरेण । कर्मव्यावृत्तेरशक्यत्वात् । तदन्यत्वस्यान-
पेक्षितव्यावृत्तिरूपत्वेन रसान्यत्ववदनादेयत्वादिति त्रयाणामेकी-
भावेन षडेव पदार्था इति चेत्त, कालाकाशादीनां संयोगवि-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

रस्ति रूपादाचित्यर्थः । ननुपदेशव्यङ्ग्यैवाऽस्तु सेत्यत आह—उपदेशथे-
ति । यथा गन्धवती पृथिवीत्युपदंशो नियतधर्मपुरस्कारेण तथा
प्रकृते न नियतो धर्म इत्यर्थः । ननु सामान्यवानगुणा गुण इत्यत्रा-
न्योऽन्याश्रयोऽपि सामान्यवान् स्पर्शरहितो गुण इत्युपदेशः स्यादि-
त्यत आह—कर्मेति । ननु कर्मान्यत्वेन विशेषितः स्यादयमत आ-
ह—तदन्यत्वस्येति । कर्मणो विपक्षत्वनिश्चय एव तदन्यत्वेन विशेष-
णमुच्चितम् । भूषणादिमते च कर्मणोऽपि गुणत्वेन विशेषणमिदम-
नुपपन्नं भवेदन्यथा रूपाद्यन्यत्वेनापि विशेषणं सुलभं स्यादित्य-
व्यवस्थितिरित्याह—अनादेयेति । त्रयाणां द्रव्यगुणकर्मणां परस्पर-
व्यावर्त्तकधर्माभावेन एकीभावे चत्वार एव पदार्था इति विभागे-
धिकं दोषः । क्षित्यादिनवकरूपादिचतुर्विंशत्युत्क्षेपणादिपञ्चकंषु
ग्राहकैकरूपाभावात् न्यूनो विभाग इत्युपसंहरति—इतीति ।

दोषद्वयपरीहाराय नवानामेकमवच्छेदकं गुणादिभ्यो भेदकं सा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ग्राहां तदू रत्नत्वव्याप्यजातिवदिति वाच्यम्, तत्राह—उपदेशथेति ।
ननु जातिमात्रसमवायित्वादिनाऽनुगतधर्मेण सङ्केतग्रहः स्यादित्यत-
आह—नपीति । न च कर्मान्यत्वेन तद्विशेषणीयम्, कर्मणो हि वि-
पक्षत्वनिश्चय एव तद्यावृत्यर्थं विशेषणमुच्चितम् । न च कर्मगुणत्व-
वादिनस्तथा । यदि च स्वानपेक्षितत्वमात्रेण तदन्यत्वं विशेषणं
तदा परेण रसान्यत्वेनापि तद्विशेषयं स्यादित्याह—तदन्यत्वस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रण्येनैवानुगतगुणत्वमात्रखण्डनमिदार्भं तु जातिरूपगुणत्वखण्डन-
मित्यपौनस्तत्त्वम् । आदिपदेनैव दिशो लाभे बहुवचनमयुक्तं विभा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धयति—कालेति । संयोगजनकत्वेन विभागजनकत्वेन चेत्यर्थः । तथा कालाकाशादयः सत्तेतरजातिमन्तः संयोगजनकत्वात् विभागजनकत्वाद्वा कर्मवदिति विवक्षितम् । संयोगविभागाभ्यां च न व्यभिचारस्तत्रापि साध्यसत्त्वात् । द्रव्यत्वव्याप्यजात्याऽन्यथासिद्धिर्भूदिति कालाद्विपादानं तेषां तज्जात्यभावात् । न च त्रितयमात्रानिष्टा सा स्यादिति वाच्यम्, पृथिव्यादिषट्कं कालादिनेषुसत्त्वाव्याप्यजातिन्यायलीलावतीप्रकाशः

कालाकाशादिनामिति । कालादित्रयं सत्त्वाव्याप्यजातिमत् संयोगजनकत्वात् कर्मवत् । न च त्रितयमात्रावृत्तिजातिसिद्धावर्थान्तरं पृथिव्यादिषट्कं कालवृत्तिसत्त्वाव्याप्यजातिमत् संयोगजनकत्वादाकाशवदिति पृथिव्यादिवृत्तिसिद्धेः । ननु विभुत्वमत्रोपाधिः । न च काले सा जातिर्न कालमात्रवृत्तिरेकव्यक्तिकसामान्याभावात् तदन्यत्र वर्तमाना मूर्त्तेऽपि सम्भाव्यत इति साध्याव्याप्तव्यमिति वाच्यम्, तथापि सन्दिग्धोपाधेरपरीहारात् । मैवम् । विभुत्वमनवच्छिन्नपरिमाणवत्वं तत्रानवच्छिन्नपदं पक्षमात्रव्यावर्तकमिति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गपदैवयर्थं चेत्यन्यथा प्रयोगमाह—कालदीति । व्याप्यपदं भिन्नपरम् । यद्यपि कालाकाशयोरेका परा चात्मादिकमादाय दिशीत्यर्थान्तरं तथापि लाघवादेकजातिसिद्धिरिति भावः । पृथिवीत्वादिनाऽर्थान्तरं माभूदिति कालवृत्तीति । न चैवमपि सप्तवृत्तिजात्याऽर्थान्तरम्, जातिसङ्करभयेन तदप्रसङ्गात् । अत एव पूर्वानुमानमपि साध्यप्रसिद्ध्यर्थमुपयोगि । क्वचित्तु कालवृत्तिपदं नास्ति तत्र च कालादित्रयवृत्तिजातेः पूर्वानुमानेन सिद्धौ लाघवादेकामेव तां विषयीकरोतीयमनुमितिर्न तु पृथिवीत्वादिकं गौरवात् । नापि षड्वृत्तिजातिमक्लृप्तत्वादित्याशयः । सत्त्याऽर्थान्तरवारणाय व्याप्यपदम् । तत्र भिन्नपरम् । गुणवत्वादिनाऽर्थान्तरवारणाय जातिपदम् । संयोगेति । (१) समवायित्वादित्यर्थो यथाश्रुते विभागधंवं से व्यभिचारात् । समवायिकारणत्वविक्षायां च कारणपदैवयर्थादिति भावः । विभुत्वमिति । व्यभिचारोष्टायकश्चायमुपाधिः । सत्प्रतिपक्षतायां

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मत् समवायिकारणत्वात् आकाशवदिति तत्रापि तदसिद्धेः समवायिकारणतावच्छेदकजात्यनङ्गीकारे नियामकमन्तरेण तदाकस्मिकं स्यादिति विपक्षवाधकं चात्र द्रष्टव्यम् । पूर्वोक्तां प्रतिवन्दीं निराचये-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

पक्षेतरत्वात् तथाप्यर्थान्तरत्वम् । पृथिव्यादिष्वेका जातिरस्ति न वेति विवादो न तु कालादित्रयमेकजातिमन्त्र वेति । द्रव्यत्वापरजात्यनुमितिश्चैव स्यात् । किं च संयोगजनकत्वं यदि तत्समवायिकारणत्वं तदा दृष्टान्तासिद्धिः तदसमवायिकारणत्वं चापक्षधर्मः । तत्त्वमित्तकारणत्वं च दृष्टान्ते नास्ति, अभावे अनैकान्तिकत्वं च ।

अत्राहुः । द्रव्यमिति प्रत्यक्षं तावत्सर्वसिद्धम् । तच्च यथा पृथिव्यां तथा जलतेजसोरपीत्युभयसाधारणं निमित्तं सिद्धाति । तच्च न पृथिवीत्वादिकं एकदेशवृत्तित्वात् । न गुरुत्वादिकं तद्वानेऽपि धूमादौ द्रव्यमितिप्रत्यक्षात् । तच्च जातिः, तथात्वे चाधकामावात् । इत्यतीनिद्रियेऽपि वायवाकाशादौ संयोगजनकत्वात्तदनुमेयम् । न चाप्रयोजकत्वं संयोगमात्रं कार्यमात्रमेव वा प्रति समवायिकारणं किं चिद्राच्यम् । अन्यथा कारणान्तरम-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्यतिः

व्यतिरेके भागासिद्धेरित्यवधेयम् । पक्षेतरत्वादिति । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्वादित्यर्थः । न चैवमप्यतीनिद्रियत्वादिकमुपाधिः स्यादेवेति वाच्यम्, संयोगसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन नवस्वेकजातिसिद्धौ विपक्षवाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वादिति भावः । कालादित्रयमित्यत्र दोषमाशङ्कते—तथापीति । अर्थान्तरत्वमप्राप्तकालत्वम् । प्रकृतानुकूलतया नार्थान्तरमत आह—द्रव्यत्वापरेति । ताष्टशजातौ विपक्षवाधकाभावान्न तत्सिद्धिरित्यरुचेराह—किं चेति । कारणत्वसामान्यमेव हेतुरित्यरुचेराह—अभाव इति । (संयो ?) ग (प्राग ?) भावे संयोगध्वंसे चेत्यर्थः । एवं चापज्ञीव्यानुमानखण्डने घट्पक्षकानुमानमप्यर्थतः खण्डतमिति भावः । संयोगजनकत्वात् संयोगसमवायित्वादित्यर्थः । कार्यमात्रमिति । यद्यपि नवपक्षकानुमानादप्युक्तहेतुना लाघवादेका जातिरेव सिद्ध्यति उद्देश्यप्रतीत्यसिद्धा च नांशतः सिद्धसाधनं तथापि समभवप्राचु-

भागजनकत्वेन कर्मवत्सत्तेतरजातिमन्वसिद्धेः । पृथिव्यादौ तु स्पर्शसमवायिकारणत्वनिर्वाहकजातिस्वीकारे जातिसङ्करप्रसङ्गो बाधकः । न च कर्मत्वमसिद्धम् । चलतीत्यनुगताकारवेदनवेद-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पृथिव्यादा विति । स्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदिका जातिजलपरमाणौ नास्ति जलत्वश्च तेजसि नास्ति जलावयविनि द्रव्यमप्यस्तीति साङ्कर्यमित्यर्थः । वस्तुतः स्पर्शत्वं नित्यानित्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकं न भवति । कार्यस्पर्शमाध्रित्येदमुक्तम् । ननु कर्म दृष्टान्तीकृतं न च तत्र सत्तेतरजातिमन्वं साध्यमिति साध्यवैकल्यमत आह—न चेति । चलतीत्यनुगतमतिः सर्वसाक्षिणीत्यर्थः । अनुगतधीवेद्यत्वं जातित्वव्यापकं तन्निवृत्तौद्रव्यत्वं जातिर्न स्यादित्याशङ्क्य रहत्वे व्यभिचारान्वयं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पि न स्यात्, तद्भूत्वात्तन्निमित्तासमवायिकारणयोः । तच्चानुगतधर्मावच्छेदमन्यथा व्यभिचाराद्यकारणत्वापत्तेः । स चानुगत औत्सर्गिको जातिरूप इति विपक्षे बाधकात् स्पर्शसमवायिकारणत्वावच्छेदकत्वेनापादितां जातिं दूषयति—पृथिव्यादाविति । जलत्वं विना सा जातिः पृथिव्यादौ तां विना जलत्वं परमाणावित्येकत्र जलावयविनि परस्परात्यन्ताभावसमा(ना?)धिकरणजात्योः सङ्करापत्तिरित्यर्थः । न च जलपरमाणावपि सा जातिरस्त्येव समानाधिकरणस्पर्शस्य च प्रतिवन्धकत्वान्न तत्र स्पर्शोत्पत्तिः, स्वरूपयोग्ये च कार्यानवश्यमभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

येणेदमुक्तम् । कार्याकार्येत्यत्र कार्यपदं सम्पातायातम् । ननु नित्यस्येत्यादिव्यास्त्रेष्वाकारे जलत्वमपि न परमाणौ, अनित्यस्तेहसमवायिकारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः । व्याप्त्यनङ्गीकारे(१)स्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकजातिरपीत्युभयथापि न साङ्कर्यम् । न च नानाजातीयद्रव्यवृत्तिः[२]गुणत्वावान्तरजातेष्व द्रव्यवृत्तिजातिनियामकत्वमन्यथा वेगसमवायिकारण [तावच्छेदक ?] तयापि पञ्चस्वेक-

(१) तदनङ्गीकारे ।

(२) गुणवृत्तीत्यधिकः पाठो द्वितीयपुस्तके ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वादिति वाच्यम्, नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य सहकारियोग्यतावश्य-
म्भावात्। पतञ्च स्पर्शत्वस्य कार्याकार्यवृत्तिवेन कार्यतानवच्छे-
दकत्वेऽप्यनित्यस्पर्शत्वस्य तथात्वमभ्युपेत्योक्तम्। चलतीतिप्र(त्य?)-
क्षसिद्धं कर्मत्वमित्यर्थः। न च संयोगविभागाश्रयत्वमात्रालभ्वनेयं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

जात्यापत्तेरिति वाच्यम्, संयोगसमवायिकारणतावच्छेदकतया
द्रव्यत्वसिद्धिविरोधात्। न च कतिपयद्रव्यगुणवृत्तिजातात्वयं निय-
मोऽप्रयोजकत्वात्। वेगप्रयोजकजातेरपि पूर्वपक्षिणापादनीयत्वेनो-
क्तस्याबाधकत्वात्। मैवम्, जलसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनै-
व जलत्वसिद्धाबुकव्यासिसर्वाकरे जातिसङ्करात्। न चैवमपि वेग-
प्रयोजकतया पञ्चस्वेकजातौ न बाधकमिति वाच्यम्, फलोपहि-
तमावृत्तिर्थमस्यैव गुणत्वसाक्षाद्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियो-
गिकसमवायिकारणतावच्छेदकत्वमितिनियमादुत्पन्नविनष्टे च वेगा-
नुत्पत्त्या पञ्चसाधारणजात्यसिद्धेः। संस्कारत्वं च (न ?) जाति-
रिति वेगत्वस्य साक्षाद्रव्याप्यत्वात्। दैशिकपरत्वप्रयोजकतयाऽपि
नोक्तजातिसिद्धिरुभयपरत्वसाधारणैकजात्यभावेतस्यापि साक्षाद्रव्या-
प्यत्वात् क्षणद्रव्यावस्थायिनि असमवायिकारणविलभेन परत्वानु-
पत्तेश्वोक्तनियमस्यैव निरोधात्(१)। यदि चोक्तनियमेऽप्रयोजक-
त्वं तदाऽस्तु पञ्चसाधारणी जातिः कर्मसमवायिकारणतावच्छेदकत-
याऽपि तस्या आवश्यकत्वात्।

केचिच्चु जलशब्दशक्यतावच्छेदकत्वेन जलत्वसिद्धौ स्पर्श-
प्रयोजकजातौ सङ्कर इति वदन्ति। मिश्रास्तु। द्रव्यानुगतबुद्धेरेव
द्रव्यत्वं सिद्धयति उपाध्यननुसन्धानेऽपि तथाप्रतीतेः। स्पर्श-
वत्वप्रतीतिस्तु नोपाध्यननुसन्धाने येन तथाऽपि जातिराक्षिप्येत
इति वदन्ति। तत्रेदं चिन्त्यम्। एवमपि कारणतावच्छेदकतया
चतुःसाधारणजातौ बाधकानभिधाने उक्तबाधकानुसरणे आकरो-
कसाधकमेव किमिति परित्यकमिति।

(१) व विरोधात्।

त्वात् । न चानुगतबुद्धिगम्या जातिस्तदपायादृव्यावर्तते । गृहीत-
समयस्य रत्नतत्त्ववज्ञानात्(१) । प्रतारणैवेय(२)मिति चेत् ? न,
रत्नशास्त्रेऽपि प्रतारणापत्तेः । तदार्थमिति चेत्तुल्यम् । न चेदेव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्याप्तिरिति परिहरति—न चेति । एषेति । उपदेशासहकृतेन्द्रियप्राप्ता-
ता जातेरिति प्रतारणेत्यर्थः । आर्थमिति । क्रुषिप्रणीतमित्यर्थः । यद्यपि
क्रुषिप्रणीतत्वादेव यदि विश्वासस्तदा युक्तिशास्त्रात्वविरोधस्तथापि
प्रणयनप्रयोजिकाया युक्तेर्क्षविणापि स्वप्रामाण्यदर्शनाय दर्शनीय-
त्वादिति भावः । द्रव्यत्वसाधकानुमाने विपक्षबाधकमाह—न चेदेव
मिति । समवायिकारणता यद्येकव्यक्तिमात्रनिष्ठा स्यात्तदा व्यक्त्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रतीतिः इयेनसंयोगविभागवति स्थाणावपि तदापत्तेः । द्रव्याकारा-
नुगतबुद्धभावमभ्युपेत्याह—न चेति । गृहीतसमयस्येति । बस्तुत उपदेशं
विनापि रत्नविशेषेऽनुगतधीरस्त्येव शब्दविशेषवाच्यत्वं परमुपदेशात्
प्रतीयते । न च येनानुगतरूपेणोपदेशस्तेनान्यथासिद्धिः जातौ बा-
धके सत्येवोपाधिस्वीकारात् । न चैवं वैपरीत्यमेव स्यात् उपाधेः
कल्पस्त्वादिति वाच्यम्, साक्षात्सम्बद्धधर्मस्यावच्छेदकत्वे बाधके
सत्येव परम्परासम्बद्धस्य तथात्वाल्लाघवादिति भावः । समवायि-
कारणत्वनियामकद्रव्यत्वाभावे व्यक्तिः कारणत्वनिरूपणे व्यक्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्येनेति । इयेनविभागस्य स्वनाश्यसंयोगसमानकालत्वादिति भा-
वः । न च विभागपूर्वसंयोगस्तदालभ्वनं विभज्य संयुक्ते इयेने सति
तथाप्यतिप्रसङ्गात् । न च विभागाव्यवहितोत्तरवर्त्तिंइयेनसंयोगस्त-
था । एकदेशावच्छेदभस्थाणुविभागानन्तरं तज्जनककर्मणैवापरदेशा-
न्तरावच्छेदेन इयेनसंयोगवति स्थाणौ तथाप्यतिप्रसङ्गात् । संयोग-
प्राकालिककर्मण पव विभागप्रत्यय इति वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् ।
बस्तुतः कर्मभावे संयोगविभागयोरेवानुत्पत्तिरिति भावः । साक्षादिति ।

(१) द्वाषत् ।

(२) 'जैवैति' ।

मेकव्यक्तिजनकत्वे व्यक्त्यन्तरे तद्बुद्धिविरहापत्तिः । भावे वा सर्वव्यक्तिष्वतिप्रसङ्गः । कतिपयव्यक्तिनिष्टुतं तु यदि जातिमन्तरेण तदा नियतानामेव व्यक्तीनां समानाकारविकल्पजननसामर्थ्यादेकजातीयताव्यवहारोऽस्तिवति जात्यपद्वप्रसङ्गः । गुणत्वं च रूपाद्यो रूपत्वादिव्यतिरिक्ता(वा?)न्तरजातिमन्तः सामा-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

न्तरे तदभावापत्तिरित्यर्थः । ननु कतिपयव्यक्तीनामेवायं स्वभावो यत्ता एव समवायिकारणं न गुणादिव्यत्त्योऽपीत्यत आह—कतिपयेति । एवं सति सास्तादिव्यक्तीनामेव स्वाभाव्यात् गवाकारानुगतमति-जनकत्वे किं गोत्वादिनेत्यर्थः । गुणत्वं चेति । नासिद्धमिति शेषः । साधकमाह—रूपाद्य इति । रूपत्वादीति । रसत्वमधुरत्वाद्युपग्रहः । अ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चारात् कारणत्वव्यवहारविलोप इत्याह—न चेदेवमिति । सर्वव्यक्तिष्वति । गुणकर्मादिव्यपीत्यर्थः । कतिपयेति । समवायिकारणत्वस्येति शेषः । समानाकारविकल्पो गौरित्याद्यनुगतव्यवहार इत्यर्थः । सामर्थ्यात् स्वभावादित्यर्थः । रूपत्वादीति । आदिपदाद् रूपत्वव्याप्यरसत्वतद्वा-व्यजातिपरिग्रहः । न च नानैव जातिः सिद्धेत्, लाघवादेकस्या एव सिद्धेः । नापि द्रव्यकर्मवृत्तिः सा सिद्धेदित्यर्थान्तरम्, सा जातिन-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अन्यथा जातिमात्रापलापे तद्बृहितोपाधेरपि विलयापत्तेरिति भावः । नापीति । द्रव्यवृत्तिः कर्मवृत्तिरिति प्रत्येकमाशङ्का । अन्यथा सत्त्वया सहान्युनानातिरिक्तव्यक्तिकताप्रसङ्गेन शङ्कानुत्थानादित्यवेयम् । सा जातिरिति । न चाप्रयोज्जकत्वं रूपमात्रवृत्तित्वस्य तत्राप्रयोजकत्वात् अन्यथा रूपवृत्तित्वेन सत्त्वाया अपि तद्वृत्तित्वापत्तेरिति वाच्यम्, संयोगविभागेत्यादिवक्ष्यमाणस्य चतुर्विंशतिगुणमात्रवृत्तिजातिसाधकस्य विपक्षबाधकत्वात् । द्रव्यगुणोभय (वृत्तिः ?) जातौ च मानाभावात् । द्रव्यमात्रे (च) तादशजातिसाधनं वाचितम्,

April

1929.

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 376.

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता

श्रीभगीरथठक्कुरकृतविद्विसनाथेन श्रीवर्वमानोपाध्यायकृत—
प्रकाशेन समुद्दासिता

श्रीशङ्करमिश्राचितकण्ठाभरणेन च समन्विता ।

काशीहिन्दुविश्वविद्यालयाप्यापकेन

पण्डितश्वीहरिहरशुग्ग्रिणा

टिप्पण्यादिभिः सम्पादिता ।

NYĀYĀ LILĀVATI

BY

VALLABHĀCHĀRYYA

With the commentaries of Vardhamānopādhyāya,
Śaṅkara Miśra and Bhagiratha Thakkura.

Edited by Pt. Harihara S'āstri,
Lecturer, Benares Hindu University.

FASCICULUS II-2.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1927

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ

— 1 —

आनन्दवनविद्योतिसुम्पनोभि सुसंस्कृता ।
 सुवर्णाऽङ्गितभव्याभशतपञ्चपरिष्कृता ॥ १ ॥
 चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
 रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

*Printed by Jan Krishna Das Gupta
at the Vidyavilas Press, Benares.*

Agents:

- 1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

न्यवत्वात् कर्मवत् । उपदेशश्च यत्र सामान्यवत्वे सति संयोगविभागात्मककार्यद्वयाभावस्तद्गुणत्वव्यञ्जकमित्यसाधारणव्यञ्जकविषयोऽतो नान्योन्याश्रयः । यत्र विशुद्धसन्ततिजन्यत्वं तत्र

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वान्तरत्वं सत्ताव्याप्त्यत्वम् । तथा च रूपं रूपत्वतद्याप्येतरसत्ताव्याप्यजातिमत् जातिमत्वात् द्रव्यवत् कर्मवद्वेति साधनार्थः । ननु तथापि कथमनुगतधीरुपदेशं विनेत्यत आह—उपदेशवेति । सामान्यवत्वं जातिमत्वम् । संयोगविभागात्मककार्यद्वयाभाव इति । उभयाजनकत्वमित्यर्थः । सामान्यवान् संयोगविभागोभयसमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वशून्यो गुण इत्युपदेशः पर्यवस्थ्यति । एवं च न कर्मसाधारणं न च गुणो गुण इत्युपदेशो योऽन्योन्याश्रयः स इहत्वर्थः । यद्धा संयोगविभागोभयकारणताविरोधिनी सामान्यसमानाधिकरणकारणता गुणत्वव्यञ्जिका । न चाहेष्वरज्ञानादौ तदुभयनिमित्तकारणे गुणत्वं न स्यादिति वाच्यम्, निमित्तकारणतान्यतदुभयकारणत्वस्य चिवक्षितत्वात् । तदुभयसमवायिकारणत्वं तदुभयासमवायिकारणत्वं निमित्तकारणतातिरिक्ततदुभयकारणत्वभिन्नसामान्यसमानाधिकरणकारणत्वं च जातिव्यञ्जकम् । तथा च द्रव्यत्वं कर्मत्वं गुणत्वं च जातिश्रयं सिद्धचत्ति । न च तदुभयसमवायिकारणत्वभिन्नकारणतावच्छेदकतया गुणकर्मसाधारणी तदुभयासमवायिकारणतावच्छेदकतया च द्रव्यगुणकर्मसाधारणी च एका जातिः सिद्धयेदिति वाच्यम्, अननुभवात् । अनुभवानुसारेणैव व्यवस्थापकानुसरणात् । अन्यथा यावति रूपकारणता तावत्येकायावति स्पर्शकारणता तावत्यपरा जातिः स्यादेवं गुरुत्वपरत्वापरत्वादिसमवायिकारणतावच्छेदिका च जातिः स्यादिति । उपदेशव्यञ्जित्वे जातेर्दृष्टान्तमाह—यत्रेति । नन्वेवं द्रव्यगुणकर्मसाधारणमर्थत्वमपि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रव्यकर्मवृत्तिः रूपवृत्तिसत्तान्यजातित्वात् रूपत्ववदिति वायकात् ।

ब्राह्मणमितिवत् अर्थत्वमपि स्यादिति चेत्, तस्य सत्तासम्ब-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जातिः स्यादित्यत आह—अर्थत्वमिति । अन्यथा त्रयाणामर्थशब्दवा-
च्यत्वे किं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यादिति भावः । सत्तावस्त्वमेवोपाधिरथ-
त्वमिति परिहरति—नेति । प्रवृत्तिनिमित्तमध्ययमेवोपाधिरिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ननु चाप्रयोजकं सामान्यवत्त्वं द्रव्यमात्रे द्रव्यगुणयोर्वा द्रव्यत्वतद्या-
प्यान्यसत्ताव्याप्यजात्यनुमितेरपि तत पत्रापत्तेः । न च द्रव्यत्व-
कर्मत्वान्य(१)सत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वमुपाधिः साध्यव्यापकताग्रा-
हकमानाभावात् । भावे वा गुणत्वसाधकेऽपि रूपाद्वृत्तिजातिमत्त्व-
मुपाधिः स्यात् । न चास्योपाधेद्रव्यकर्ममात्रवृत्तित्वात् द्रव्यत्वकर्म-
त्वदृष्टान्तेन साध्याव्यापकत्वमनुमेयम्, अप्रयोजकत्वात् । न च सा-
मान्यवत्त्वाविशेषेऽपि संयोगविभागलक्षणविरुद्धाविरुद्धकार्यकारित्वा-
हुणकर्मणोर्वैजात्यं साध्यम् । रूपादीनां हेकजातीयकार्यकारित्वेनैकजा-
तीयत्वं साध्यते कर्मविलक्षणकार्यकारित्या तद्वैजात्यं वा । आद्य
व्यभिचारः । द्रव्यकर्मणोस्तथात्वेऽपि वैजात्यात् सत्त्या सिद्धसा-
धनं च । अन्यते रूपादीनामेकजातीयत्वासिद्धेरर्थान्तरम् । सामान्ये

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अन्यूनातिरिक्तव्यकिकारात्यनङ्गीकारादत आह—द्रव्यगुणयोर्वंति ।
न च द्रव्यत्वगुणत्वान्येति । कचिहुणत्वस्थाने कर्मत्वेति पाठः । स
च द्रव्यकर्मणोरिति पूर्वफक्षिकापाठपक्षे सत्तामादाय साधन-
व्यापकत्वमिति सत्ताव्याप्येति । पृथिवीत्वादिकमादाय तथात्वमि-
ति साक्षादिति । गुणवस्त्वमुपाधिमादाय तथात्वमिति जातीति ।
द्रव्यत्वादिकमादाय तथात्वमिति अन्यत्वपर्यन्तम् । न चास्येति । अ-
व्यवहितोपाधेरित्यर्थः । द्रव्यकर्ममात्रवृत्तित्वं द्रव्यकर्मेतरावृत्तित्व-
मात्रमन्यथा दृष्टान्ते साधनवैकल्यापत्तेरिति इयम् ।

विस्त्रेति । यथायोग्यमत्रानव्यः । एकजातीयेति । अविरुद्धत्वेनैवैकजा-
तीयत्व(२)मिति भावः । व्यभिचार इति । विरुद्धत्वेनैवैकजातीयत्वादिति

न्धित्वपर्यायत्वात् । अन्यथा बुद्धित्वज्ञानत्वादिनानासामान्यापत्तेः । न चात्र व्यतिरेकशङ्का निरुपाधित्वादिति न न्यूनम् । षड्व पदार्था इत्युद्देशः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु अर्थत्वं जातिरेव किं न स्यादित्यत आह—अन्यथेति । सत्त्वया सह अन्युनानतिरिक्तव्यकिकृत्वमेवास्य जातित्वे बाधकमित्यर्थः । तर्हि सत्त्वे जातिः कथं स्यादिति नाशङ्कनीयम्, अनुगतमतिवलेन तज्जातित्वस्य सर्वसिद्धत्वात् त्रयाणामर्थपदाभिधेयत्वस्य वैशेषिकपरिभाषामात्रसिद्धत्वात् । ननु रूपादयो रूपत्वादिव्यतिरिक्तावान्तरजातिमन्त इत्यत्र विपक्षे बाधकं नास्तीत्यत आह—न चात्रेति । व्यभिचारशङ्काप्युपाधिशङ्कया स्यात् । सा च योग्यायोग्योपाधिनिरासेन निरस्तेत्यर्थः । नवानां द्रव्यत्वेनैकत्वे चतुर्विंशतेश्च गुणत्वेन एकत्वे पञ्चानां कर्मत्वेन पक्त्वे साधिते निरस्तमाधिक्यमिति न न्यूनं षड्व पदार्था इत्याह—इतीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यभिचारश्च, अद्वषेश्वरज्ञानादौ विरुद्धकार्यकारितया गुणत्वाभावापत्तेः ।

अत्राहुः । संयोगविभागेभयासमवायिकारणत्वसमवायिका-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः । नन्वेवमप्यविरुद्धकार्यमावकारणत्वेनैकजातियत्वसाधनमविरुद्धमेवेत्यरुचेराह—सत्येति । अर्थान्तरमिति । रूपत्वादिकमादायैव पर्यवसानादिति भावः । अत्राहुरिति । मूलानुमाने विपक्षबाधकमिति शेषः । संयोगविभागेत्यसमवायिकारणत्वमात्रान्वयि । एवं च समवायिकारणत्वोभयासमवायिकारणत्वशून्य इत्यर्थः । अनेन च कर्मणो द्रव्यस्य च का(वा?) रणं तत्रापि संयोगजसंयोगविभागजविभागकारणयोः संयोगविभागयोरेवाद्यास्तिवारणाय उभयोपादानम् । ईश्वरज्ञानसंग्रहायासमवायीति । सामान्यादावतिव्यास्तिवारणाय जातिमतीति । न चा(च?)प(पा?)रिमाणिङ्ग(ण्ड?) ल्यासंग्रहस्तत्र कारणत्वाभावादिति वाच्यम्, महस्त्वजात्यभावसाक्षात्कारे प्रत्यासत्तिघटकतया तस्यापि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रणत्वश्रूत्ये जातिमति यस्कारणत्वं तदसति बाधके जातिरूपधर्मा-
वच्छेष्यमिति गुणत्वं सामान्यमवश्यमङ्गीकार्यं रूपत्वादीनां मिथोद्य-
भिचारात् । सत्त्वायाश्चातिप्रसञ्जकत्वात् । एवं च रूपान्तरेण कार-
णतया द्रव्यकर्मसाधारणी यदि जातिः सिद्धाति सिद्धतु । संयोगवि-
भागौ प्रति समवायिकारणतया नवसु द्रव्यत्वम् । तदुभयं प्रत्यस-
मवायिकारणत्वेन पञ्चसु कर्मत्वं तेनैव द्रव्यकर्मविभागः सङ्गतः ।
यद्वा निमित्तकारणतातिरिक्तेन रूपेण या संयोगविभागोभयकारणता
तद्विरोधिनी या सामान्यसमानाधिकरणा कारणता सा गुणत्वद्वय-
स्थापिका । द्रव्ये च न तादृशकारणताविरोधिनी कारणता, कचिद्
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कारणत्वात् । ह्यान्तरेणेति । निमित्तकारणतातिरिक्तेन संयोगविभागो-
भयकारणत्वेन संयोगविभागोभयसमवायिकारणत्वशून्यवृत्तिका-
रणताभिन्नजातिसमानाधिकरणत्वेन वेलर्थः । जातिसमानाधिक
रणसमवायिकारणताभिन्नकारणत्वावच्छेदकत्वेन गुणकर्मणोर-
प्येकजातिसिद्धौ सङ्करभयाद्यं प्रसङ्ग एव नेत्याशयेनाह—यदीति ।
तथा जात्या विभागे नवत्वद्वयाद्यात इत्यत आह—संयोगविभागविति ।
अभावद्वयगर्भतया॒ऽपि॒रितुष्यन् कल्पान्तरमाह—यदीति । अत्रेश्वरज्ञा-
नादिसंग्रहाय निमित्तकारणतातिरिक्तेनेति विशेषणम् । संयोगविभाग-
सङ्करह्यायेभ्येति । उभयकारणता च स्वरूपयोग्यता, तेन न चिनश्य-
द्वयस्थकर्मण्यतिव्याप्तिः । जात्यादिवारणाय सामान्यसमानाधिकर-
णेति । ननु कचित्संयोगे विभागे च निमित्तत्वाद् द्रव्यस्थातिव्याप्ति-
रत आह—कर्त्तविदिति । कचिदेव संयोगे निमित्तत्वं न तु सर्वत्र(१)
समवेते संयोगे विभागे च समवायित्वाद्य तद्विरोधिनी कारणता
द्रव्यस्थेति भावः । यद्वा कचिद्विभिन्नमित्तकारणत्वेन हेतुना
तादृशकारणताविरोधिनी कारणतेति न । कुतः? समावेशात् ।
समवायिकारणत्वेन सममिति योजना । ननु कल्पद्वयमप्य-
युक्तं कार्यविशेषतायाः कारणताया जात्यव्यवस्थापकत्वात् ।
ननुविशेषतिगुणसाधारणस्य च कार्यस्याभावादिति ।

अत्र मिथाः । कार्यविशेषोऽपि कारणतायामनुगमार्थमाद्रियते

(१) स्वसमेवतसंयोगविभागे च सम० ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रव्यस्य तज्जिमित्तकारणत्वेन समावेशात् । सामान्यस्य तंद्वये
कारणतापि न सामान्यसमानाधिकरणा । न चैवं समवायिकारणता-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रकृते चोक्तरूपमेव कारणतायामनुगमकमिति किं कार्यविशेषादरेण ।
अत पव समवायिकारणतावच्छेदकतयैव द्रव्यत्वसिद्धिरूपेयते । न
चैवं प्रकारान्तरेणानन्तजात्यापत्तिः । द्रव्यकर्मभयवृत्तिजातौ बाध-
कस्य वक्ष्यमाणत्वात्सामान्यादौ तत्वस्यैव(१) बाधकत्वात् । विना च
बाधकमिष्टापत्तेरिति वदन्ति । तच्चन्त्यम् । एवं सति रसरूपादिसमा-
नाधिकरणतानुरोधेनापि जात्यापत्तेः; स्पर्शसमानाधिकरणकारणतानु-
रोधेनापि चतुःसाधारणजातिसिद्धौ पूर्वग्रन्थविरोधाच्च । आपादि-
तजातीनां व्याप्यव्यापकभावेन सङ्करशङ्काया अभावात् । न चैवं ग
न्धासमानाधिकरणद्रव्यत्वसमानाधिकरणकारणतानुरोधेनापि जाति-
सिद्धौ सङ्करश्चवा जातय इति वाच्यम्, असमवायिकारण-
त्वेन कतिपयगुणकर्मसाधारणजातिसिद्धौ सङ्क(र?)स्य गुणत्वेऽपि
तुल्यत्वादिति ।

केचिन्तु द्रव्यत्वाभिष्याकरेवानुगतं कार्यमिति तदप्ययुक्तम् ।
तादशकार्यकारणतापि निर्विशेषितैव वा(२)जातिनिय(या ?) म-
(मि?) का, विशेषणान्तरविशिष्टा वा । आद्ये कर्मसाधारण्यापत्तिः,
अन्त्ये वातिप्रसङ्ग एव, रूपत्वासमानाधिकरणोक्तरूपकारणतानुरो-
धेन तद्विज्ञगुणेष्वेक(३)जात्यापत्तेः । तस्माद् गुणपदशक्यतावच्छेद-
कत्वेन तत्सिद्धिरसति बाधके पदवाच्यतायामनुगतजातिनिमित्त-
त्वादिति तात्पर्यमूल(४) । वस्तुतः प्रत्यक्षेमेव गुणत्वे मानमित्यत्रे 'उपदे-
शश्चेत्यादिमूल एव व्यक्तमिति ।

सामान्यस्येति । सामान्यादेवित्यर्थः । समवायिकारणतातिरिक्तेति । सम-

(१) तस्यैव । (२) द्वितीयादशपुस्तके वाकारो नास्ति । (३) 'नेष्वेव जा'

(४) शक्यतावच्छेदकत्वेन जातिसिद्धौ विभुपदशक्यतावच्छेदकतया विभुचतुष्टयमात्रवृत्तिजाति-
सिद्धिप्रसङ्गः स्यादिति दीर्घितिकृद्विस्तथा जातिसिद्धिनाभ्युपेयते, तेषां मते शक्यतावच्छेदकानुगमो
न दोषायेति । परन्तु रुद्रेवभृताचार्येण शिरोमणिकृत—"पदार्थतत्त्वनिरूपणे" गुणत्वानिष्ठ-
पदनपरमन्थव्याख्यानावसरे 'हदमत्र बोध्यम् । असति बाधके गुणपदशक्यतावच्छेदकत्वेन गुण-
त्वजातेः सिद्धौ बाधकाभावः ।..... इदं 'पूर्णार्थं परमात्मने' इत्यजेदवरे आत्मपदव्यपदेशं कुर्वतो
दीर्घितिकृतोऽपि सम्मतम् । अन्यथा आत्मपदशक्यतावच्छेदकत्वं विना इत्यवरसाधारणात्मत्वजाता
युक्तव्याख्यानावसरे तथा व्यपदेशोऽसङ्गतः स्यादिति" । इति स्वहस्तितम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तिरिक्कारणत्वेन गुणकर्मणोरेका जातिः सिद्धेत् तस्य जात्यव्यवस्थापकत्वात् । अन्यथा निमित्तकारणतातिरिक्कारणत्वेन संयोगमन्तर्भाव्य जातिसिद्धौ जातिसङ्करापत्तिः । गुणत्वे प्रत्यक्षं मानमाह—उपदेशादेति । संयोगेति । विभागपूर्वकसंयोगासाधारणकारणत्वाभावो गुणत्वव्यञ्जक इत्यर्थः । तेन संयोगस्येहवरज्ञानस्यादृष्टस्य चोभयजनकत्वेषि न तत्र गुणत्वाभावः । नान्योन्येति । गुणत्वेनानुगतधर्मेणोपदेशसिद्धिः, ततश्च गुणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयो नैवमित्यर्थः । अर्थत्वमपीति । जातिरिति शेषः । सत्तेति । सत्त्वया सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वान्नार्थत्वं जातिरित्यर्थः । अत्रेति । द्रव्यत्वगुणत्वसाधकमान इत्यर्थः । निरुपाधाववश्यमव्यभिचारस्थितेरित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वायिकारणताविरोधीत्यर्थोऽन्यथा द्रव्यसाधारण्यापत्तेः । अत्र सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम् । अन्यथेति । यद्यपीयं जातिः पदार्थत्रय(१) एव स्थादिति गुणकर्मवृत्तिजातिव्यापकत्वादेव न संकीर्णता (२) तथापि ज्ञानाद्यवृत्तित्वेन तदव्यापकतया पूर्वजातिसङ्कीर्णेति द्रष्टव्यम् । संयोगमिति । संयोगादिकमित्यर्थः । ‘जातिसिद्धौ’ द्रव्यत्वजातिसिद्धौ । यद्यपि कर्मवृत्तित्वैव सङ्करसम्भवे संयोगमन्तर्भाव्येति व्यर्थम्, तथापि संयोगमादायापि सङ्करः सम्भवत्येवेतदुक्तम् । केचित्तु संयोगमन्तर्भाव्य संयोगं समानाधिकरणीकृत्येत्यर्थस्तथा चैतत्पदम् हिमैव द्रव्यवृत्तित्वसिद्धिरित्याहुः । तत्र । एवं सति कर्मवृत्तित्वादेः सङ्कर्यप्रयोजकस्यानुपन्यासात् (३) । यद्यपेवं कार्याविशेषित कारणताया (४) जात्यव्यवस्थापकत्वे गुणत्वव्यवस्थापनमप्यशक्यं तथापि सति विपक्षबाधके कारणताया जातिव्यवस्थापकत्वं विपक्षबाधकं च क्वचिदन्यत् प्रकृते चानुगतगुणव्यवहार एव विवप्तेष्व बाधकम् । न चानुशङ्कितजातिवेतादशं चानुगतकार्यं वा विपक्षबाधकमस्तीति हृदयम् ।

यथाश्रुतस्येहवरज्ञानादावव्याप्तेराह—विभागेति । अन्नासाधारणपदेनादृष्टवदात्मसंयोगस्येहवरज्ञानादेश साधारणस्य(५) संग्रहः ।

(१) र्धेष्वेऽपि स्या । (२) कीर्णा त् । (३) स्यानुपर्द न्यासात् ।

(४) कार्येण विशेषितकारणताया । (५) साधारणकारणस्य ।

पृथिवी तावत्पृथिवीत्वजातियोगान्न भिद्यते, तत्र माना-
भावात् । पृथिवीत्यनुगतव्यवहारादिति चेन्न, घृतादौ तदभावा-
त् । तत्रापि निषुणेनोपेलभ्यते इति चेत्, न, जलादावपि तु रुध-
त्वात् । सन्देहेऽपि भागासिद्धत्वात् । गन्धवत्त्वात् तदनुमानमिति
चेन्न, तस्य वाय्वादिसाधारण्यात् । वाय्वादावौपाधिकी गन्धप्रती-
तिरिति चेन्न, चम्पककर्पूर(१)भागानामनागमनात् । आगमने(२)

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ननु पतावता पदार्थविभागः समाहितो नवैव द्रव्यानीति तु न युक्त-
मिति शङ्कोते—पृथिवी तावदिति । जलादित्रयोदशभेदः पृथिव्याः पृथिवीत्व-
जात्या न सम्भवति पृथिवीत्वजातौ मानाभावादित्यर्थः । घृतादाविति ।
न हि लौकिकानामत्र पृथिव्याकारोऽनुगत प्रत्यय इत्यर्थः । ननु परी-
क्षकानां तावदस्तीत्यत आह—तत्रापीति । कस्याचित् सिद्धान्तिनो नि-
पुणस्य करकारूपजलादावपि पृथिवीव्यवहार इत्याह—जलादाविति ।
यद्वा सुगम्भिति प्रतीत्या जलेऽपि पृथिवीत्वव्यवहार इत्य-
र्थः । यद्वाऽतद्गुणसंविज्ञानवहुब्रीहिणा सुवर्णाद्युक्तं तदनुमानमिति
घृतादौ पृथिवीत्वानुमानमित्यर्थः । सुरभिः समीरण इतिप्रतीतिव-
लमाश्रित्याह—तस्येति । गन्धवत्त्वं गन्धसमवायित्वमभिमतं वायौ
च गन्धस्य संयुक्तसमवाय इत्याह—भौपाधिकाति । कर्पूरादिरूपाधि-
वर्चयः, स च न वायुसंयुक्तो दृश्यते येन तथा स्यादित्याह—कर्पूरे-
ति । ननु सूक्ष्मा एव कर्पूरादिभागा वायुसहचारिण इति न दृश्यन्ते

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नवत्वं द्रव्याणां भिथोभेदकसिद्धाविति भेदकमाक्षिपति—पृथिवीति ।
घृतादाविति । तथा च भागासिद्धिरिति भावः । निषुणेनापि घृतादौ
पृथिवीत्वानुभवोऽसिद्ध एव । तादृशोऽपि यदि गमकस्तदा जलादा-
वपि तत्सञ्चेदित्याह—जलादाविति । सन्देहेऽपीति । घृतादौ पृथिवीत्वे
सन्देहेऽपि भागासिद्धिसन्देहादिति भावः । औपाधिकीति । चम्पका-
शुपाधेऽन्वयव्यव्यतिरेकानुविधानादिति भावः । चम्पकेति । इन्द्रियाणां

(१) कर्पूरचम्पकेति कण्ठभरणसम्मतः पाठः ।

(२) आगमने वेत्यपि पाठः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इत्यत आह—आगमने वेति । उपलभ्यमानगन्धाश्रया भागा यदि
दूरोपलभ्यमानचम्पकयुतसिद्धाः स्युश्चम्पकावयवा न स्युरित्यर्थः ।
चम्पकविभागहेतुक्रियावन्तो यदि स्युश्चम्पकावयवा न स्युरिति
न्यायलीलावतीप्रकाशितिः

प्राप्यकारित्या अनागतचम्पकभागानां गन्धाग्रहणादिति भावः ।
आगमने वेति । विवादाध्यासिताश्चम्पकावयवा यदि चैत्रघ्राण-
संयुक्तत्वेऽसति (१) चैत्रघ्राणग्राह्यगन्धाधिकरणानि भवेयुः चम्पकाव-
न्यायलीलावतीप्रकाशितिः

संयोगसङ्घाय विभागपूर्वकेति । न च विभागविशिष्टेत्येव
सम्यगिति वाच्यम्, हिमवद्विन्ध्ययोर्न विभाग इति संयोग-
स्यापि विभागकारणतया संयोगाऽव्याप्तेः । संयोगश्च संयोगं
जनयित्वा विभागं जनयतीनि तत्सङ्घाहः । असाधारणत्वं च (१) संयोग-
मात्रवृत्तिधर्माविछिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वम्; न तु
तत्समाध्रकारणत्वम् । व्यावर्त्यद्रव्यकर्मणोरतथात्वेन प्रतियोग्यप्र-
सिद्धेः । जातिसामानाधिकरणयं च मूलोक्मेव विशेषणमतो न
जात्यादावतिव्याप्तिशङ्का । यद्यप्येवं स्पर्शवत्वादिव्यङ्ग्यमपि सामान्यं
स्यादेव तथापि रूपादौ गुणत्वानुभववत् न पृथिव्यादौ तादृशजा-
त्यनुभव इति हृदयम् ।

अवयवानामागमने इलिछिद्रतापादकमिति व्यधिकरणम-
तोऽन्यथा तर्कमाह—विवादाध्यासिता इति । चैत्रघ्राणग्राह्यगन्धाधि-
करणानीत्यर्थः । आपाद्ये चम्पकपदं तदेशवृत्तिचम्पकपरम्,
अतो नामायमानचम्पकान्तरावयवे तस्मिन्नेव वा चम्पके आनीया-
घ्राते सति तदवयवे व्यभिचारः । सत्यन्ते च चैत्रपदमेतद्रूपेशव-
र्त्तिपरम् । तेन चैत्रेण गत्वाग्राते तदेशवर्त्तिचम्पकावयवे न व्यभि-
चारः । न चैवमपि तस्माच्चम्पकादाकृष्णा (२) ग्राते तदवयवे व्यभि-
कार इति वाच्यम्, वैयधिकरण्यमात्रपरिहाराय विवक्षेति । सच्छि-
द्रत्वापादानस्यैवाभिप्रेतत्वेनापाद्ये चम्पकपदस्याच्छिद्रचम्पकपर-
त्वात् । अच्छिद्रत्वं च योग्यावयवविगमस्तथा तत आकृष्यानीतिऽ
वयवे तस्य सच्छिद्रत्वादच्छिद्रावयवाभावोऽस्त्यवेति न व्यभिचारः ।

(१) चैत्रघ्राणसंयुक्तत्वे सतीति विवृतिसम्मतः पाठः ।

(२) असाधारणकारणत्वं च ।

(३) ऋक्ष्यानीयाग्राते ।

चम्पकदलानां सच्छिद्रत्व(१)प्रसङ्गात्(२) । कर्पूरे च भवनोदर-
मधिवासयति मापकादिकुटिप्रसङ्गात् । न चापरपरमाणुप्रवेशात्तुल्या-
यव्ययत्वमिति(३) वाच्यम्, एकमाषस्या(४)स्यताप्रसङ्गात् । ना-
पि पाकजः स्पर्शः, पाकजत्वासिद्धेः । पार्थिवविशेषगुणत्वात्तुसि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वा प्रसङ्गः । कर्पूरे [चेऽ]ति । माषकमिति । कर्पूरं यदि वाच्यवाकृष्टकतिपयभागं
स्यात् न्यूनं स्यादित्यर्थः । अपरापरपरमाणुप्रवेशम् कुटिरित्याश-
ङ्गाह—न चेति । एकेति । माषकमितं कर्पूरं यदि भागान्तरपूरितं स्यात्
पूर्वाधिकगुरुत्वाधिकरणं स्यादित्यर्थः । नाशिति । पृथिव्या इतरभेदक
इति शेषः । अत्र स्वरूपासिद्धिमाह—पाकजत्वेति । पृथिवीस्पर्शः पाक-
जः तद्विशेषगुणत्वादितिसिद्धेन्द्रं स्वरूपासिद्धिरित्याह—पार्थिवेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यवा न स्युरित्यर्थः(५) । कर्पूरे चेति । प्रचुरतरभागविगमश्च तावहुरुत्वाधि-
करणं चेति व्याहतमित्यर्थः । नाशिति । भेदक इति शेषः । पाकानन्तरं
घटादिरूपादौ वैजात्यानुभवत् संख्यादौ तदननुभवादपाकजत्वप्रती-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अत्र च सत्यन्तं गत्वाद्याते तदवयवे व्यभिचारवारणाय । न चाग्रि-
मदलस्थचैत्रविशेषणमेवैतदेशवर्तित्वमस्त्वति वाच्यम्, तस्य प्रयो-
गान्तरत्वेन यथोक्तदोषाभावात् । यदि चाग्रिमचैत्रविशेषणमेव तत् पदं
तदा व्याप्तिप्रयोगिकत्वेन सत्यन्तसार्थकता । अप्राप्तस्यैव गच्छ-
स्य ग्रहे तत्सच्छिद्रत्वाभावेन व्याप्त्यसिद्धिशङ्कायाश्चैत्रघ्राणसंयो-
गित्यप्रयुक्तग्रहणविषयगन्धाधिकरणत्वविशिष्टे आपादकेऽप्रसङ्गात् ।
न च सत्यन्तमात्रमेव सम्यगिति वाच्यम्, परमाणुमात्रस्य चम्प-
कात्प्रच्युतौ नानिष्टमिति योग्यावयवविगमपर्यन्तस्यापाद्यतया चम्प-

(१) सच्छिद्रत्वं च पूर्वोपेक्षया न्यूनावयवत्सम् ।

(२) सच्छिद्रताप्रसङ्गादिति पाठान्तरम् । (३) ०ति न्याय्यम् । (४) ०स्याभ्यय० ।

(५) चैत्रघ्राणसंयुक्तचम्पकभागवारणायासत्यन्तम् । तत्रैव चम्पक इति पूर्णीयम् । तथा च
यदि तत्र चम्पके चैत्रघ्राणसंयोगाभावदशाया चैत्रघ्राणघ्राङ्घगन्धाधिकरणानि स्तुः, तदा तचम्प-
कावयवा न स्तुः, तचम्पकस्यासत्वकाले च न सयोगाभावत्स्वम् । इति दीर्घितिः ।

द्विरिति चेन्न, व्यावर्त्यजलरूपसंख्यादीनामपाकजत्वाप्रतीतौ विशेषणवैयर्थ्यर्त् । अवैलक्षण्यात्त्वतीतौ तु अत्रापि तद्विपर्ययावसायात्

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

पार्थिवपदव्यवच्छेदं जलरूपादि विशेषपदव्यवच्छेदं च संख्यादि तदा स्यादादि तेषां विपक्षवृत्तित्वानिश्चयः स्यादिति । न चैवमित्याह-व्यावर्त्येति । अवैलक्षण्यादिति । जलरूपादयः संख्यादयश्चाग्निसंयोगात् पूर्वं यथाऽनुभूतास्ततो विलक्षणास्तदनन्तरं नानुभूयन्त इति तेषा-मवैलक्षण्यादपाकजत्वमिति यदि तदा पृथिवीस्पर्शोऽपि पाकान-न्तरं विलक्षणो नानुभूयत इति स कथं पाकजः स्यादित्यर्थः । अ-त्रापीति । पार्थिवस्पर्शोऽपीत्यर्थः । अवैलक्षण्यं च पाकजपूर्वापरसा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तिरित्याह—अवैलक्षण्यादिति । ‘तत्प्रतीतौ’ संख्यादयपाकजत्वप्रतीतौ । ‘अ-त्रापि’ पार्थिवस्पर्शोऽपि । विपर्ययावसायादपाकजत्वनिश्चयादित्यर्थः । अवैलक्षण्यं च स्वासमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षात्काप्यजातिसमानाधि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कच्युतपरमाणौ व्यभिचारात्, तस्य विगतयोग्यावयवतद्देशवर्त्ति-चम्पकावयवत्वात् । न चैवमपि विशेष्यदलस्थचैत्रपदव्यर्थता, यो-गिनमादायोक्तव्यभिचारप्रसङ्गेनायोग्यिपरस्य तस्य ग्रहणगतलौकिक-त्वे तात्पर्यादिति मिश्राः ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । आपादयितृमते वायोरेव गन्ध इति कथं चैत्र-ग्रन्थाण्डाधिकरणत्वेन पक्षता चम्पकावयवानाम् । न च तेन रूपेण वायोरेव पक्षता तत्रापादकस्यासिद्धत्वेनापादकत्वासम्भवात् परमात्रसिद्धस्यैव तथात्वमिति । तस्मादिदमत्र सारम् । वृक्षस्थित-चम्पकावयवत्वेन पक्षता, अन्यच्च पूर्वोक्तमेव सम्यगिति । नवीनास्तु चैत्रग्राणग्रन्थाधिकरणानि यदि तदेशवर्त्यचिछद्ग(१)चम्पका-वयवाः स्युरेतदेशवर्त्तिचैत्रग्राण(१ ?)संयुक्तत्वे सति चैत्रग्राणग्रा-ह्यगन्धाधिकरणानि न भवेयुरिति व्यत्यासेन प्रयोगमाहुः । तज्ज-सच्छिद्गत्वप्रसङ्ग इतिमूलाननुसारित्वादिति दिक् ।

स्तेति । ‘स्वं’ वैलक्षण्याश्रयाभिमतो धर्मो गन्धादिः । तदस्माना-

(१) वर्त्तिसच्छिद्गत्वम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशोद्धासितः

धिकरणा द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्या जातिर्जलत्वादिः, तत्समानाधिकरणो
गुणः स्नेहादिः, तदवृत्तिरथं च सुरभित्वादिनानाजातिव्यापिका जा-
तिर्गन्धत्वादिस्तच्छून्यत्वमैलक्षण्यमित्यर्थः। तथा च स्पर्शे तादृश-
जात्यभावाद्वैलक्षण्यम्। न च शीततरत्वादिव्यापकशीतत्वादिकमा-
दाय शीतस्पर्शादावव्यासिरेतस्यापाकज्ञत्वव्याप्यस्य निरुक्त्या तथा
सत्यपि दोषाभावात्। व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वात्। न च कठि-
नतरत्वादिजातिमादाय पृथिवीस्पर्शेऽप्यसम्भव इति वाच्यम्, काठि-
न्यस्य पूर्वपक्षिणा संयोगभेदत्वस्वीकारात्। न चैवमपि कठिनसंयोगे
ज्ञानशब्दादौ चाच्यासिरिति वाच्यम्, व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वा-
दित्युक्तत्वात्। द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यपदं तु परमाणुवृत्तिनीलासमाना-
धिकरणघटत्वादिसमानाधिकरणनीलवृत्तितया नीलत्वस्य नीलेऽति-
व्यासिचारणाय। व्योमपटान्यतरत्वमादाय तद्वोषतादवस्थमिति प्र-
धमजातिपदम्। वायुस्पर्शविलक्षणैव पृथिवीस्पर्शवृत्तिजातिरित्य-
भिसन्धिना पृथिवीस्पर्श अव्यासिचारणाय नानाजातिव्यापकपदम्।
न चैवमपि नानापदं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, स्वस्यापि स्वव्यापकत्वेन
पूर्वदोषावारकत्वात्। न च पाकज्ञयृत्सुवर्णद्रव्य(व?)त्वादावव्य-
तत्सत्त्वे व्यभिचार इति वाच्यम्, तत्रापि तारतम्यव्यापिकायाः
अग्निसंयोगप्रयुक्तात्यन्तानुच्छेदोच्छेदप्रयोजकजातेः सत्त्वात्। गुण-
त्वव्याप्यपदं प्रथमगुणपदं च सम्पातायातम्। चरमजातिपदं तु
पृथिवीगुणत्वमादाय पृथिवीस्पर्शेऽप्यासिचारणायेति।

अत्र वदन्ति । स्पर्शापाकज्ञत्ववादिमते पृथिवीस्पर्शमात्रवृत्तिजा-
तौ मानाभावेन नानाजातीत्यादिपदमनर्थकमिति। तस्मातपदवैयर्थ्य-
भयेन समव्याप्त्यभिप्रायकमेवेदम्। न चैवं ज्ञानसुखादावव्यासिः
पाकप्रयोजयनानाजातेनानाजातिपदेन विवक्षणात्। तादृशरूपत्वादि-
सत्त्वात् जलरूपादावव्यासिरिति अवृत्तीत्यन्तं चरमजातिविशेषणम्।
पृथिवीरूपादौ च नीलत्वादिकमादायैव वैलक्षण्यं तत्रापि साक्षात्प-
दजातिपदे पूर्ववदेव गुणपदं तु सम्पातायातम्। विशिष्टाभावतया
च न व्यर्थता। नानापदजातिपदे स्फुटार्थैः। अव्यर्थता च तयोर्विशि-
ष्टाभावसम्पादकतयैव। गुणत्वव्याप्यपदमपि स्फुटार्थम्। चरमजाति-

वाधः । विशेषगुणत्वं च एकद्रव्यवृत्तित्वं(?) कतिपयद्रव्यवृत्तित्वं

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

स्यम् । स्वासमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिसमानाधिकरणगुणावृत्तिनानाजातिव्याप्तपकगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वं तदित्यपि वदन्ति । पूर्वहेतौ विशेषणासिद्धिमाह—विशेषगुणत्वं चेति । एकद्रव्यवृत्तित्वमिति । द्रव्यविभाजकोपाधिमात्रव्याप्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिस्त्वमित्यर्थः । कतिपयेति । द्रव्यविभाजकोपाधिव्यभिचारित्वमित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

करणगुणावृत्तिनानाजातिव्याप्तपकगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वम् एकवृत्तित्वं द्रव्यत्वव्याप्यविभक्तोपाधिव्याप्यमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिस्त्वं न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पदं च पूर्ववदेव । पकपदं च स्पर्शवन्मात्रवृत्तितेजःसंयोगपरम्, अतो नाग्निसंयोगासमवायिकारणकशब्दवृत्तिजातिव्याप्तकशब्दत्ववति विभाजशब्देऽव्याप्तिश्च । न चैवं पाकजशब्देऽतिव्याप्तिः, अपाकजत्वस्यापि निरुक्तपाकघटितत्वात् । पाकप्रयोज्यत्वसमव्याप्तिः(२) चेदमतो न घटादिरूपेऽव्याप्तिः । न चैवं पाकप्रयोज्यजातिशून्यत्वमेव सम्यक् यथोक्तविशेषणविशेषव्यभावे वैयर्थ्याभावादित्याहुः ।

केचित्तु पृथिवीरूपरसगन्धानामेव विलक्षणत्वेन तद्विन्द्रियावद्वृत्यवैलक्षण्यं निर्बाच्यमिति नैमित्तिकद्रवत्वे पृथिवीसुवर्णयोः परस्परविजातीयेऽव्याप्तिवारणाय गुणत्वव्याप्यपदं विशेषगुणत्वव्याप्यपरमिति वदन्ति ।

एकवृत्तित्वं संख्यादावतिव्याप्तमतस्तदर्थमाह—द्रव्यत्वेति । द्रव्यत्वव्याप्ययो विभक्तोपाधिः पृथिवीत्वादिस्तद्व्याप्ययो गन्धादिस्तमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिगन्धत्वादिस्तद्वत्वम् । निर्विडसंयोगत्वमादाय पृथिवीवृत्तिसंयोगव्यभिचार इति गुणत्वव्याप्यपदम् । तदर्थश्च गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वम् । अत एव स्वरूप(पा?)सिद्धिरपि सङ्गच्छेते । अन्यथा पृथिवीस्पर्शमात्रवृत्तिजातिस्त्वेन तदसङ्गत्यापत्तेः । पाक

(१) एकवृत्तित्वमिति प्रकाशानुसारी पाठः ।

(२) पाकप्रयोज्यत्वसमव्याप्तकं चेत् ।

वा । नाद्यः । सर्पश्चस्यानेकद्रव्यवृत्तित्वात् । पाकजत्वविशेषा(१)-
बैवमिति चेन्न, तस्यैवासिद्धेः । द्वितीये तु वेगेनैव व्यभिचारात्(२) ।
ततः पृथिवीमात्रभेदग्राहकप्रमाणाभावात् पृथिवी नेतरेभ्यो भिद्यते
[इति] । मैवम् । अस्ति तावद्गन्धं प्रति गन्धवतां समवायिकारण-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

आद्ये स्वरूपासिद्धिमाह—स्पर्शेति । द्रव्यच्चतुष्टयवृत्तित्वादित्यर्थः ।
यदि कर्तिपयद्रव्यवृत्तिगुणत्वं विशेषगुणत्वं तत्राह—वेगेनैति । तस्य
सामान्यगुणत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तत इति ।

पृथिवीत्वमितरभेदकं साधयितुं पीठमारचयति—अस्ति तावदिति ।
तथा च गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वजातिसिद्धे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वरूपासिद्धमित्याह—स्पर्शस्येति । एकोपादेयत्वं सामान्यगुणे व्यभि-
चारीति शेषः(३) । अस्ति तावदिति । ननु मण्यादो गन्धो योऽयानुपलभ्य-
वायितः, न च वर्षणात्तत्रापि गन्धोपलभ्यः, वर्षकगन्धविलक्षणगन्धा-
ननुभवात् । नापि पाकजरूपवत्त्वेन गन्धमनुमाय गन्धज्ञानसहकृते-
नेन्द्रियेण तत्र पृथिवीत्वग्रहः, अतीन्द्रिये मानाभावात्, तस्य जला-
दावपि सुवचत्वात् । अत्राहुः । लाघवादूथ पवावयवाः मणिमारब्धव-
न्तस्त एव तद्दस्मारभन्ते । तत्र च गन्ध उपलभ्यत एव । तथा च ग-
न्धवदारभक्त्वान्मणिपरमाणुर्गन्धवानिति गन्धवदारभ्यत्वेन मण्या-
द्यपि गन्धवदेव । स चोद्भूतो नास्तीत्यनुद्भूतः कल्प्यते । न चो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

जत्वविशेषणादित्यग्रिममूलस्यालग्नकत्वमाशङ्क्य पूरयति—एकोपादे-
यत्वमिति । एकवृत्तित्वं यद्येकोपादेयत्वमभिमतं तदा व्यभिचार
इत्यर्थः । एवं चाग्रिममूलमेव तद्याभिचारोद्धारपरमिति भावः ।
नापीति । एतच्च गन्धमात्रस्यैव व्यञ्जकत्वमिति भतमवलम्ब्य ।
वस्तुतः पाकजज्ञानसहकृतेन्द्रियेणापि तस्य ग्रहसम्भवादित्यव-
धेयम् । अतीन्द्रिय इति । न च पाकजरूपेण तदनुमानमप्रयोजकत्वादिति
भावः । गन्धवदारभ्यत्वेनेति । विजातीयगन्धवदसहकृतगन्धवदारभ्य-

(१) पाकजत्वविशेषणमै० । (२) ऋचारः । (३) भावः ।

त्वम् । न चैतन्नानाव्यक्तिनिष्ठम्, सति भावमात्रस्याहेतुत्वात्मक-
त्वात्(१) । सावधारणस्य(२) च व्यभिचारात्तासु सिद्धेः । ततस्त-
त्रयोजकजातियोगित्वमास्थेयम् । तदेव [च] पृथिवीत्वम् । न च

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रित्यर्थः । ननु घटवादिनैव तदवच्छिद्यतामित्यत आह—न चेति ।
घटे सति गन्धो भवतीत्यन्वयग्रेहेऽपि घटं विना न भवतीतिव्यतिरे-
काभावात् घटत्वादीनां समवायिकारणतावच्छेदकत्वमित्यर्थः । त-
र्हि द्रव्यमात्रमेव गन्धसमवायिकारणं स्यादित्यत आह—साधारणेति ।
तास्मिति । पृथिवीव्यक्तिषु गन्धसमवायिकारणत्वसिद्धेरित्यर्थः ।
किं चात इत्यत आह—तत इति । मण्यादावपि गन्धोऽस्ति परन्त्वनुद्भु-
तः, कथमन्यथा भस्मनि गन्धोपलभ्मः । न हि यैः परमाणुभिर्मणि-
रारभ्यते तद्भिन्नेन तस्य भस्मारभ्यत इति युक्तं कल्पनागौरवा-
पातात् । उद्भूतगन्धैः कथमनुद्भूतगन्धारम्भ इत्यत्र तु तस्तैलगतं
तेज एव निदर्शनम्, अनुद्भूतरूपेण तेजसा तत्र उद्भूतरूपतदार-
रमात् । किं च काचित् पाकाद्रूपादि विलक्षणं दृश्यते जलादौ तु न
दृश्यत इति तदाश्रयगतं वैजात्यमावश्यकम् । नीलादिरूपाम्लादिरस-
समवायिकारणतापि जात्यवच्छेदेति सिद्धं पृथिवीत्वमित्यर्थः ।
अथ समवायिकारणत्वं च शब्दसमवायिकारणत्ववश्च जात्यवच्छेदं
अहष्टवत्वेनैवावश्यकेन तदवच्छेदादिति न क्षेत्रज्ञमात्रनिष्ठमात्मत्वं
जातिः, धर्मिंग्राहकमानेन ईश्वरस्याप्यात्मत्वेनैव सिद्धेः ।

वायुना चम्पकादिभागानयने सच्छिद्रतापर्त्ति कर्पूरेऽल्पतापर्त्ति
न्यायलीलावतीप्रकाशः

दूभूतगन्धेनानुद्भूतगन्धानारम्भः, अतितस्तैलादावनुद्भूतरूपतेज-
सोद्भूतरूपतदारम्भवदविरोधात् । जलादौ च तदसम्भवान्नातिप्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वेनेत्यर्थः । तेन गुणविरोधेन निर्गन्धे न व्यभिचारः । अतितसेति । प्रत-
च्चोद्भूतत्वादेरहष्टमेदप्रयोजयत्वेनानियममभ्युपेत्य । वस्तुत उद्भू-
तादेवोद्भूतमितिनियमेऽपि पाकेन परमाणावनुद्भूतगन्धनाशे उ-

(१) दुलाद० ।

(२) साधारणस्येति कण्ठाभरणधृतः पादः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सङ्गः । अपि च पाकाद्रूपादीनां परावृत्तिरुपत्तिश्च इश्यते, जलादौ च नियमेन न इश्यते, इत्याश्रयविशेषप्रयुक्तोऽयमिति परिशेषं घटत्वादीनां व्यभिचारात् सकलघटादिव्यापकजलादिव्यावृत्ततयोग्यता-घटकरूपसिद्धिः । तच्च बाधकाभावाज्ञातिः । एवं नीलादिरूपाम्लादिरससमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि तत्सिद्धिः । न चैवं सुखसमवायिकारणत्वेन संसार्यात्मनिष्ठा आत्मत्वव्याप्त्या जातिः स्यात्, इष्टापत्तेः । न चैवं नवैव द्रव्याणीति व्याहृतं ज्ञानवत्त्वेन विभागात् । आत्मनस्तु नित्यद्रव्यत्वेन(१)द्रव्यत्वव्याप्त्यव्याप्त्यजात्यभावसाधने विषेषे बाधकाभावः । सुखसमवायिकारणत्वमात्मत्वावच्छेदमेव अहष्टाभान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्भूतगन्धारम्भात्तदारब्धे भस्मनि उद्भूतगन्धाविरोधः । न च निर्गन्धपरमाणोरेव सगन्धभस्मारम्भः, पाकजगन्धे पूर्वगन्धनाशस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वावधारणात् । तैलस्थलेऽपि तादृशतेजोन्तरप्रवेशादेव तादृशतेजोनिष्पत्तिरिति स्मर्त्तव्यम् । पाकादिति । पाकप्रयोज्यरूपजनकतावच्छेदकत्वेन पृथिवीत्वसिद्धिरित्यर्थः । यथाश्रुते पाकजरूपस्य परमाणुमात्रवृत्तितया पृथिवीत्वस्य तदनवच्छेदकत्वात् । अत एव घटत्वादीनामवच्छेदकत्वशङ्क्या तन्निराकरणमपि युक्तम् । एवमिति । नीलादियोग्यतावच्छेदकजातेः शुक्रादिमत्यप्यविरोधादिति भावः । न चैवमिति । यद्यपि सुखसमवायिकारणतावच्छेदकजात्यभ्युपगमेऽपि तद्यापकात्मत्वजात्यैव विभागादियमाशङ्का निर्विज्ञा, तथापि तज्जातौ मानाभाव इत्यभिमानादियमाशङ्का । ज्ञानवत्त्वेनेति । आत्मपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धेनात्मत्वेनेत्यर्थः । अतो न द्रव्यत्वव्याप्त्यव्याप्तेत्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधः । केचिच्चु ज्ञानवत्त्वेनेति यथाश्रुतमेव, सकलात्मवृत्त्यात्मत्वं जातिर्नास्त्येव । अग्रे च द्रव्यत्वव्याप्त्यपदं द्रव्यविभाजकोपाधिपरमित्यविरोध इत्याहुः । कुचिच्चु द्रव्यत्वव्याप्त्येत्यनन्तरं व्याप्त्यपदशून्यः पाठः । स चायुक्तः । तथा सति परमाणौ स्फुटव्यभिचारसम्भवे विपक्षबाधकाभावावलम्बनप्रयासानुपपत्तेः(२) । न च सुखसमवायिकारणतावच्छेदकजातिस्वीकारे जलावयविनि स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकजात्यापत्तिरिष्ट-

(१) इव्येति सम्पात्यात्मम् ।

(२) पाति ।

गन्धवच्चमेवातिप्रसङ्गीति वाच्यम्, अनिलादौ चम्पकगन्धिकर्पूर-
गन्धीत्युपाधिभेदसम्भेदेनैव(१) कुञ्जपारुणा तरुणीत्यादिवत् तत्-
प्रतीतेः(२)। न चैवमध्ययतापत्तिरिति वाच्यम्, अङ्गुरदशामारभ्यय-
थान्वहमदृष्टाकृष्टेर्भगैरुपचयाद्विविधशाखाभिराकाशदेशव्यापकत्वं
तरोन्म तु छेदे सति, तथेहापीत्यतो विशेषात् । अत एव न चम्प-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

च निरस्यति—अङ्गुरेति । अदृष्टवशात् कचित् पूरणं कचिन्नेति नाति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । अत एवेति । अदृष्टवशात्तत्रापि दलपूरणमित्यर्थः । औं-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

बाष्णेश्वरे सुखमित्यपि वदन्ति । अनिलादाविति । न च चम्पकगन्धी-
त्यत्र चम्पकस्येव गन्धोऽस्तीत्यर्थे उपमानाश्वेत्यनेन समासान्तविद्या-
नाचम्पकगन्धमिश्रगन्धवत्वं प्रतीयत इति वाच्यम्, उपाधेरन्वय-
व्यतिरेकात्तस्यैव वायोर्द्दूरे निर्गन्धत्वेन प्रत्यमिश्रानाच्च । तथेहापीति ।
फलेन सामग्न्यनुमानस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । अत एवेति । न च तरो-
राध्यात्मिकवायुना पार्थिवावयवानामन्तर्न्ययनाज्जलतेजोभ्यां च तस्य
पाकाद्वृक्षवृद्धिः, छेदे तु तदभावाद्वृद्ध्यभावः । कर्पूरे चाध्यात्मिक-
वायोरभावाद्वैषम्यमिति वाच्यम्, फलेन सामग्न्यनुमानस्य तुल्यत्वा-
दित्युक्तत्वात् । उपाध्यज्ञानेऽपि सुरभिर्वायुरितिप्रतीतेर्वायौ गन्धः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वादिति भावः । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य सहकारियोग्यतावश्यमभा-
वादिदमयुक्तमित्यनुशयोऽपि नासूचितः । उपाधेरिति । प्रयोगसम-
र्थनं तु गन्धव्यक्तिविशेषसादृश्यमादायेति भावः । केचिच्चु चम्प-
कस्य गन्धः चम्पकगन्धः सोऽन्नास्तीति सम्बन्धयेन (मत्वर्थीयेन?)
तत्साधुत्वमित्याहुः । अङ्गुरदशामिति भूलम् । इदं तु समाधिसौकर्या-
दुक्तम् । वस्तुनस्तु यथा दीपारम्भकसामग्न्येव परितोविसारि-
अनुद्भूतस्पर्शमुद्भूतरूपं प्रभाख्यद्रव्यमारभ्यते, तथा चम्पकाद्यार-
भकसामग्न्याप्यनुद्भूतरूपस्पर्शमुद्भूतगन्धचम्पकपरितोविसारि-
द्रव्यमारभ्यते । अत पवानुकूलेऽपि वायौ न दुरे गन्धम्रहः; चम्पक-

(१) ऋषिसम्बन्धेनैव कु० । (२) ०णीतिवद् तत्प्र० ।

कादौ सच्छिद्रतापत्तिरिति(१) । वायोर्गन्धवत्वे उद्भूतस्पर्शस्य(२)
चाक्षुषतापत्तेः । रूपवत्वं प्रयोजकमिति चेत्र, गुणादावभावात् ।
न च स्पर्शोऽप्यपाकज एव, सुखास(श)कादौ सततपनकरसम्भेदे

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पाधिकत्वमुक्तापि वायोर्गन्धवत्वे बाधकान्तरमाह—वायोरिति । उद्भू
तगन्धवत्वे सति उद्भूतस्पर्शवत्वं द्रव्यचाक्षुषत्वव्याप्यमित्यर्थः ।
अवैलक्षण्यात् स्पर्शोऽपि पाकजत्वं नास्तीति यदुकं तत्राह—न चेति ।
स्पर्शोऽपि पाकजः पृथिव्यामितरमेदसाधक इत्यर्थः । पाकजत्वाय वैल-
क्षण्यमाह—सततेति । सुखाशकं त्रिपूषीफलम् (३) । आदिपदात् कपि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वाभाविकः स्यादित्यत आह—वायोरिति । उद्भूतस्पर्शस्येति । प्रत्यक्ष
स्पर्शस्येत्यर्थः । अतो न परमाणौ व्यभिचारः । महत्वेन हेतुविश्लेष्य
इत्यन्ये । न च चक्षुरसञ्ज्ञिष्ठविनष्टेन व्यभिचारः, चक्षुर्योग्यताया
आपाद्यत्वात् । रूपवत्वमिति । न च रूपवत्वस्यैव चक्षुर्ग्राह्यत्वे योग्यताव-
च्छेदकतया साध्यत्वात्तस्य चानुपाधित्वादिति वाच्यम्, रूपवत्वस्यैव
योग्यतारूपत्वेन साध्यत्वात् स्वरूपेणोपाधित्वाविरोधात् । गुणाद-
विति । यद्यपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे नायं दोषस्तथाप्युपा-
धेरप्यापादयितुं शक्यत्वात् साधनव्यापकत्वमस्येवेति भावः ।
सुखाशकादविति(४) । अयमर्थः । अस्ति त्वचा परामृष्टेषु तत्तद्वस्तुस्प-
र्शेषु पाकानन्तरं सुकुमारकठिनतरतमादिधीः सार्वलौकिकी,
तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेजःसंयोग एव प्रयोजकः । न चायविविन
निविडः संयोगः संग्रहाख्य एव तस्य विषयः, तस्य द्वीन्द्रियग्राह्यतया

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भागानयने दूरेऽपि गन्धग्रहः स्यात् । समीप इव दूरेऽपि सामन्या-
स्तुल्यत्वादिति शूलपाणिमिश्रा वदन्ति ।

अवैलक्षण्यादपाकजत्वमिति प्रागुक्तम्, तच्चासिद्धमिति प्रतिपा-
दयग्राह्य—अयमर्थ इति । तस्येति । न च त्रसरेणुसंयोगवदेकोन्द्रियग्राह्यत्वं

(१) निरपि । (२) चेत्रे प्रत्यक्षस्पर्शवतश्चा० ।

(३) चतुर्सं कण्ठिकलमिति भावप्रकाशः । शशा इति भाषा ।

(४) कर्कटीविशेष इति प्राचीनठिप्पणी ।

स्पर्शभेदस्य प्रतीतेः । अन्यत्रापि च तीव्रसुकुमारादिभावेन
विशेषप्रतीतेः । यत्र तु न प्रतीयते विशेषस्तत्रापि पार्थिवस्पर्श-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

कच्छु(१)प्रभृतिपरिग्रहः । यत्र त्विति । पाषाणादावित्यर्थः । न च सुकुमा-
रादिरवयवसंयोगभेद एव न तु स्पर्शभेद इति वाच्यम्, त्वङ्मात्रवेद्य-
त्वात् संयोगग्रहेऽपि कठिनसुकुमारादिसंशयादिति भावः । तत्रापीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चक्षुषाऽपि तद्ग्रहापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, चक्षुषा तद्ग्रहेऽपि
स्पर्शविशेषसंशयात् अन्धकारेऽपि तत्प्रतीतेः । अवयवसंयोगस्याव-
यविन्यवृत्तेस्तद् गतत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेश्चेति स्पर्शविशेष पव तद्वि-
षय इति । तत्रापीति । पृथिवीस्पर्शः तेजःसंयोगजन्यः प्रतिनियतेन्द्रि-
यग्राह्यपृथिवीगुणत्वात् गन्धवत् । न च त्वगवेद्यत्वमुपाधिः, तेजो-
वयविनि साध्याद्यापकत्वात् । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तस्येति वाच्यम्, त्रसरेणोरेकेन्द्रियग्राह्यतया तत्र तथात्वादत्र तु आ-
श्चयस्य द्वीन्द्रियग्राह्यत्वादिति भावः । अन्धकारेऽपीति । अन्धकारास्थित
पदार्थेऽप्यालोकावस्थितमुखाशकवत्काठिन्यप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः ।
तथा च तेजःसंयोगानुविधायितया संयोगादन्यदेव काठिन्यमिति
भावः । यत्तु अन्धकारे धर्मिणि तत्प्रतीतेनैविद्यप्रतीतेः । तथा च
तत्रापि कठिनोऽयमन्धकार इति प्रतीतिः स्यादिति भाव इति । तद-
युक्तम् । इष्टापत्तेः । कोचित्तु अन्धकारपदं चक्षुव्यर्पारोपलक्षकं(२)
तथा च त्रसरेणवच्छेदनान्धकारे यदा घटादिक त्वचा गृह्णते तदा
संयोगग्रहाभावेपि काठिन्यप्रतीतिरिति संयोगादन्यदेव काठिन्यमि-
त्यर्थ इत्याहुः । अवयवगतसंयोगविशेषस्यैव काठिन्यरूपत्वेऽवयविनि
कठिनप्रतीतिर्न स्यात्स्याद्वा भ्रान्ता, अवयवसंयोगस्यावयविन्य-
भावादित्याह—अवयवेति । तेज इति । तेजःसंयोगप्रयोज्यत्वं तेजःसंयो-
गजन्यजातीयत्वं वा साध्यमतो न कणदमतेऽवयविस्पर्शं अंशतो
भावधो न वाऽवयविरूपादौ व्यभिचारः(३) । हेतुरपि प्रतिनियतोन्द्रियग्रा-
ह्यजातिमत्पृथिवीगुणत्वमतो न परमाणुस्पर्शं भागासिद्धिर्न वा

(१) कपिकच्छुः शूकशिम्बी, आलकुशीति भाषा । Cowhage इत्याग्लभाषायाम् ।

(२) चक्षुव्यर्पारविहोपलक्षकं । (३) यथाश्रुतसाध्ये पच्छैत्वाः पूर्वीपदं पृथिवी-
परमाणुस्पर्शेति न तत्र तत्र बाध्यभिचारात् ।

त्वेनैव रूपादिवदनुमानम् । न चैवं तोयादौ प्रसङ्गः । तज्जा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पक्षेतरत्वात् । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापको रूपविनिद्रियग्रा-
ह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमुपाधिस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् । न च सन्दि-
ग्धोपाधिः, उक्तविपक्षवाधकांद्रतोः साध्यव्याप्यवेनोपाधेः साध्या-
व्यापकत्वात् । यद्यपि पाकजस्पर्शे नेतरभेदसाधकः अवयविनि
भागासिद्धेः, तथापि पाकजत्वमग्निसंयोगासमवायिकारणकवृत्तिगु-
णत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वं तथेति संक्षेपः ।

सा चेयं यदि परमाणुरूपैव स्यात् गन्धोऽतीन्द्रियत्वान्न पृथिवी-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

असरेणुविभागे व्याभिचार इति ध्येयम् । पक्षेतरत्वादिति । यद्यपि स्प-
र्शत्वादेरपि व्यावर्त्तनादिदमयुक्तं न च साधनावच्छिन्नमध्ये पक्षमा-
त्रव्यावर्त्तकत्वं तथाविधस्यानुपाधित्वे वायुप्रत्यक्षानुमाने रूपवत्त्व-
स्यानुपाधितापत्तेस्तथापि साध्यव्यापकतात्राहकमानाभावे तात्प-
र्यम् । न चेति । तेजोवयविनि साध्यव्याप्तेराह—साधनावच्छिन्नेत्यादि ।
साधनव्यापकतापरीहाराय रूपवित्यादि । सत्त्वामादाय मास्तु स
दोष इति गुणत्वव्याप्तेति । रूपभिन्नगुणत्वादिकमादाय तद्वोषवार-
णाय जातीति । उक्तेति । सौकुर्मार्थप्रत्ययानुपपत्त्यादेरित्यर्थः । तथा-
पीति । गुणत्वमादाय संख्यादावतिव्याप्तिरिति गुणत्वव्याप्यपदम् ।
स्पर्शत्वमादाय जलस्पर्शेऽतिव्याप्तिरिति द्वितीयव्याप्यपदम् । यद्य-
प्यवमव्यनुष्णाशीतत्वमादाय वायुस्पर्शे शुक्लत्वमादाय जलरूपे चा-
तिव्याप्तिस्तथापि गुणत्वपदेन स्पर्शत्वमेवोक्तमत एव संयोगशब्द-
योरपि नातिव्याप्तिः । मिश्रास्तु गुणत्वपदेन प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यता-
वच्छेदकजातिरेवोक्ता शब्दातिव्याप्तिवारणाय च मूर्च्छमात्रवृत्तित्वं
संयोगविशेषणमिति वदन्ति । परमाणुस्पर्शवायुस्पर्शान्यतरत्वमादा-
यातिव्याप्तिरिति जातीति । उक्तजातिमत्त्वं स्पर्शे पाकजत्वं तद्वत्त्व-
मितरभेदे हेतुरिति मन्तव्यम् । अणुमनोऽस्वीकारपक्षे अणुमात्रवृत्ति-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पृथिवीस्पर्शः अग्निसंयोगासमवायिकारणकगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्य-
जातिमान् प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यपृथिवीगुणत्वात् गन्धवत् । अन्यथा

तीये कविदपि विशेषाप्रतीतेः । तस्मादेभिरेव लक्षणैः पृथिवी-
तरेभ्यो भिद्यते इति सर्वं रमणीयम् ।

सा चेयमवयवजन्या न त्वं पुसंहतिमात्रम् । स्थूलप्रत्ययस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पिटरे पाकजस्पशार्भावात् भागासिद्धिः स्यादिति भावः । एभिरिति ।
पृथिवीत्वगन्धवस्वपाकजस्पशवत्त्वादिभिरित्यर्थः ।

सा चेयं द्विविधेति भाष्ये पृथिवीविभाग उक्तस्तमवयविनि परविप्रति
पर्ति निरस्य समन्वयति—सा चेयमिति । परमाणुमात्रस्त्रपत्वे गन्धादीना-
मतीन्द्रियत्वात् न पृथिवीत्वव्यवस्थापकत्वं स्यादित्युपोद्घात इत्य
प्याहुः । तथा च स्थूलत्वेन भासमाना पृथिवी द्रव्यसमवेता न तु परमा-
णुपुञ्जस्त्रपत्यर्थः । परमाणुः स्वभिन्नोपादेयोपादानं न वा स्पर्शवस्वमणु-
त्वव्याप्तयं न वेति विचारारम्भकः संशयः । इदं स्थूलमिति प्रत्यक्षमेवा-
वयविनि प्रमाणमित्याह—स्थूलेति । स्थौल्यं च परिमाणविशेषः प्रती-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वव्यवस्थापक इत्यौपोद्धातिकसङ्गत्याह—सा चेयमिति । यद्यप्यवयवत्वं
द्रव्यसमवायिकारणत्वं सज्जन्यत्वं परेषां परमाणुजन्यपरमाणावस्त्रये-
वेति विवादाभावः । न चावयवसमवेतत्वं तत्र, सर्वं पृथिवीपक्षीक-
रणे परमाणौ तदभावात् । तथाप्यवयविवृत्तिजातिमत्वं तद्विवक्षि-
तम् । न त्विति । न मनोवदणुमात्रवृत्तिजातिमतीत्यर्थः । अत्र द्रव्यत्व-
मणुत्वव्याप्त्यं न वा परमाणुः स्वभिन्नोपादेयोपादानं न वेति

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

जातिमत्वमप्रसिद्धमित्यन्यथा तामाह—अत्रेति । [(१) तदभावात् ।
अवयवसमवेतत्वाभावात् । पार्थिवपरमाणुसमूहः पृथिवी भ-
वस्येवेत्यत आह—न मनोवदिति ।] विधिप्रसिद्धिरणुवृत्तिरूपे
निषेधप्रसिद्धिस्तु गुणवृत्तिरूपे । स्वमित्रेति । स्वपदं पक्षीभूत
परमाणुपरं तद्विवर्त्य यदुपादेयं तदुपादानमित्यर्थः । परमा-
प्वन्तरे विधिप्रसिद्धिरूपे तरेकप्रासिद्धिस्तु तन्मते [अलीके म-
न्मते] गुणादौ । संयोगादेरनभ्युपगमान्न तेन सिद्धसाधनम् ।

(१) [] एतचिह्नमध्यस्थपादो दितियादर्शपुस्तके नास्ति । तदपाठस्तु 'मन्त्रन्यमित्य-
नन्तरमेव शुक्तः ।'

परमाणावनुपपत्तौ तदतिरिक्तवस्त्वालभ्वनत्वात् । तथा हि
अणवो नापरोक्षवृद्धिविषयाः, परमसूक्ष्मत्वादेकाणुवत् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तिसाक्षिकः, स चावृयविन्येव, न परमाणौ ।

ननु परमाणव एव स्थूलप्रत्ययविषयाः स्युरित्यत आह—तथा
हीति । अणवो न योगधर्माजन्यजन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्यज-
न्यप्रत्यक्षविषया इति साध्यार्थः । परमसूक्ष्मत्वादिति । महत्वानाधिकरण-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

संशयः। स्थूलप्रत्ययस्येति । तदन्याविषयस्येति शेषः(१)। अतो नार्थान्तरम् ।
अवयविसाधकवेन प्रत्यक्षस्यैवोपन्यासात्, अत्रापक्षधर्मत्वस्यानुमा-
नदूषणस्याभावः। स्थौल्यं च नानेकद्रव्यवृत्तित्वं द्याणुकेऽतिप्रसङ्गात्, किं
तु बहुद्रव्यवृत्तिद्रव्यत्वम् । अवयवद्वयारब्धेऽपि परम्परया तदस्त्येव ।
द्रव्यत्वं स्थौल्यसमानाधिकरणं न वेति संशयः । परस्य द्रव्यत्वे त-
त्रसिद्धिः परमाणौ तदनुपपत्तिमाह—तथा हीति । एकः स्थूलोऽयमिति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वस्तुतः स्वभिन्नेत्यनन्तरं द्रव्यपदं पूरणीयमिति भावः । ननु परमा-
णुविषयकत्वाभावेऽपि नावयविविषयकत्वं गुणादिविषयत्वेनान्यथा-
सिद्धेरित्यत आह—तदन्येति । परमाणववयव्यन्याविषयस्येत्यर्थः । त-
दविषयकत्वं च तदविशेष्यकत्वमतो न रूपादिविषयकत्वेनासिद्धिः ।
नार्थान्तरमिति । गुणादिविषयतया नान्यथासिद्धेरित्यर्थः । सा चेत्या-
दि साध्ये स्थूलेत्यादिहेतोर्वैयाधिकरण्यमाशङ्क्याह—अवयवीति । ‘अ-
भावः’ अप्रसङ्गः । किं त्विति । आद्यद्रव्यपदं समवायिपरमतो न द्रव्य-
पदवैयर्थ्यम् । न वा वृत्तिपदस्याश्रितत्वमात्रार्थकतया कालमादाय
द्याणुकेऽतिप्रसङ्ग इति भावः । द्रव्यपदं च त्रित्वादावतिप्रसङ्गवार-
णाय । द्रव्यत्वमिति । स्थौल्यमन्न बहुसमवेतत्वमात्रम् । द्रव्यत्व इति । द्र-
व्यवत्व इत्यर्थः । परस्यावयव्यनभ्युपगमेन यथाश्रुते विरोधात् । के-
चिच्छु सामान्यविप्रतिपत्तेः प्रागेव दर्शितत्वात् प्रकान्तत्वेन स्थूलपृथ-

(१) ज्ञानाकारविशेषेव स्थौल्यप्रत्ययोऽवगाहत इत्यस्तिव्यत आह—तदन्येति । वाज्ञान्ये-
त्यर्थः। नीत्वादेविव स्थौल्यस्यापि वाज्ञाकारत्वेनानुभवादिति भावः। परममहान्नेव स्थूलप्रत्ययविषयो-
इत्यु इत्याशङ्क्या कर्तव्यान्याविषयस्येति शेष इति प्रभाकरः । इति दीपितिः ।

विशिष्टोत्पादादैन्द्रियकत्वमिति चेन्न, तदनभिधानात् । तथा हि* किं चक्षुरादिभिः सहोत्पादो विशिष्टोत्पादः, उत तदर्शनजनकतयोत्पादः, अथ तदर्शनविषययोग्यतयोत्पादः । नाद्यौ । चक्षुरादिवदपूनां प्रतिभासविरोधात् । दृश्यता तु महत्वं वा अव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्रव्यत्वादित्यर्थः । विशिष्टोत्पादविरहमत्रोपाधिमाह—विशिष्टेति । प्रत्येककारणैश्चक्षुरादिभिरेकस्मिन् क्षणे सहोत्पाद इति प्रथमविकल्पार्थः । परमाणुविशेषस्तथोत्पद्यते यथा स्वविषयं प्रत्यक्षं जनयतीति द्वितीयविकल्पार्थः । काचिदेव परमाणुव्यक्तिर्दर्शनायोग्याभवति स्वाभाव्यादिति तृतीयविकल्पार्थः । चक्षुरादिवदिति । सहोत्पादे चक्षुराद्यपि प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः । तृतीये त्वाह—दृश्यतेति । द्रव्यदृश्यताया महत्वव्याप्तिरित्युपाधेः साधनव्यापकत्वमित्यर्थः । ननु स्वरूप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रत्यक्षं न परमाणुविषयं प्रत्यक्षत्वादात्मप्रत्यक्षवदिति साधनार्थः । अतो न परमाणुमात्रप्रक्षत्वेऽशतः सिद्धसाधनम् । नन्वेकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेषि तत्समूहः प्रत्यक्षः स्यात्, दूरे एकधान्याप्रत्यक्षत्वेषि तद्राशोः प्रत्यक्षवत् । न । तत्रैकधान्यस्य स्वरूपयोग्यत्वात् । उक्तसाधने विषये बाधकाभावात् न व्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह—विशिष्टेति । ‘तदनभिधानात्’ विशिष्टस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तृतीयं कल्पं दृष्यति—दृश्यता त्विति । ननु तव अदृश्यविशेषद्याणुकस्य दृश्यजनकत्ववत् मम चादृश्यनिर्विकल्पकात्मकसमनन्तरप्रत्ययस्यैव दृश्यसविकल्पकजनकत्ववददृश्यविशेषस्यैव दृश्यविशेषजनकत्वमस्तु

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

वीसाधनार्थमशमारम्भ इति विप्रतिपत्तौ द्रव्यत्वपदं द्रव्यवृत्तिपुर्थिवीत्वपरमतो जलाद्यव्यविसिद्धिदशायां(१) द्रव्यत्वे प्रसिद्धिरतो यथाश्रुतं पव्र ग्रन्थं इत्याहुः । प्रत्यक्षत्वादिति । लौकिकसाक्षात्कारत्वादित्यर्थः । न च व्यावर्त्यप्रसिद्धिस्तन्मते प्रसाध्याङ्गत्वादिति भावः । नन्विति ।

* आरोपविषयस्यायोग्यत्वादैन्द्रियक आरोपोऽपि न सम्बवतित्याह—तथा हीत्यादि । इति दीर्घित्तः । (१) जलादाकारप्रसिद्धिदशायामित्यपि पाढः ।

यवित्वं वाऽणुनां न सम्भवति । स्वरूपभेदस्तु अदृश्यरूपसन्त-
तौ यदि नयनादिसाहित्येनोत्पद्यते [तदा] अदृश्येन्द्रियादि-
सन्ततौ दृश्येन्द्रियक्षणप्रसवप्रसङ्गः । केषाच्चिदेवादृश्यानां दृश्य-
जननशक्तिनियमात् न दृश्यजनकत्वं सर्वेषामिति चेत्र, अणु-
रूपस्य दर्शनविषयताविरोधे स्वरूपविशेषस्यानुपाधित्वात् । धूम-
स्वभावभेदस्येव दहनजन्यत्वे । तथा च पारमर्थं सूत्रम्—“ना-
तीन्द्रियत्वादृश्यामिति” । [गौ० सू० २। ३६।] अस्य सूत्रैकदेशस्य
“सेनावनवद्ग्रहणमिति चे” दित्यादिः । स्थूलावभासानुपपत्तेश्च ।
ननु किं पूर्वापरादिदेशमवष्टभ्य दृश्यानामेव परमाणुनां सत्त्वं
स्थौल्यं एकस्यैव वा तावदेशव्यापित्वम् । तत्राद्यं तावत्परमाणुषु
सम्भवत्येव । द्वितीयस्य तु नास्त्येवावभासो यस्यानुपपत्तिरिति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भेद एव दृश्यताप्रयोजकः स्यादिस्यत आह—स्वरूपेति । एवं सति
चक्षुरादेरपि कदाचित् प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः । ‘क्षणो’ व्यक्तिः । सन्ता-
नविशेषे तादृशस्वरूपभेदो न तु सर्वसन्तताविलयत आह—केषाच्चिदिति ।
अणुत्वस्यायोग्यत्वव्याप्यतया निरूपाधित्वेन उत्पादविशेषस्यातन्त्र-
त्वादित्यर्थः । धूमत्वावच्छेदेनैव वहिव्याप्यत्वे धूमविशेषस्यानुपा-
धित्ववत् अन्यथा विशेषस्योपाधित्वे सकलानुमानोच्छेद इत्यर्थः ।
अणुत्वावच्छेदेनैवातीन्द्रियत्वामित्यत्र सूत्रकृन्मतमाह—तथा चेति ।
अभ्युपेत्याह—स्थूलेति । परमाणोः प्रत्यक्षत्वेऽपि स्थौल्यं नानुभुयेते-
त्यर्थः । दृश्यपरमाणुसमूहस्य नानादेशव्यापित्वं स्थौल्यमनुभूयत
एवेति न विरोधः । स्थौल्यान्तरन्तु अनुभवबाधितमिति शङ्कते—
नन्विति । बहुनां परमाणुनां स्थौल्यबुद्धिविषयत्वं चेत्तदा एकत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्याह—केषां चिदेतेति । परमाणुमात्रस्यातीन्द्रियत्वे स्वरूपविशेषः
साध्याद्यापक्त्वाक्षोपाधिरित्याह—अणुरूपस्येति । उक्तयुक्तिमेव

चेन्न, एक[ः?]*स्थूल इत्यनुभवात् । एक इति विकल्पमात्रमिति चेन्न, अणूनां यथानुभवं निश्चयविषयत्वे अनेकतानिश्चयप्रसङ्गात् । अयथानुभवं(१) तु निश्चयविषयत्वे सर्वत्र प्रत्यक्षोपपुवप्रसङ्गात्(२)। दीपशिखासन्ततावेकत्वनिश्चयवत् स्यादिति चेन्न, तत्र वि-

—यायलीलावतीकणाभरणम्

सामानाधिकरणं न प्रतीयेतेत्याह—नेति । अनुभवो वस्तुव्यवस्थाप-
कस्तस्यैकप्रमाणत्वात्, विकल्पस्तु वस्त्वननुरोधी न प्रमाणमिति
शङ्कते—एक इति । अयं सविकल्पकार्थो निर्विकल्पकानुगत-
स्तदननुगतो वा । आद्ये निश्चयोऽपि पारमार्थिकानेकत्वविषयः
सार्थत्वे त्वेकत्वविषयः । द्विनीये सर्वसविकल्पकानाश्वास एव
स्यादित्याह—अणूनामिति । नन्वनेकत्रापि एकत्वधीः प्रदीपसन्ततौ
दृष्टा, तद्वदियमपि एकत्वधीः स्यादित्याह—दीपेति । परिमाणभेदेन तत्रा-
श्चयभेदस्थितावेकत्वधीर्विरुद्धधर्माध्यस्तविषयेति सा ग्रान्ता प्रकृ-
ते विरुद्धाध्यासो नास्तीति परिहारमाह—नेति । न चैकत्वधीरसत्-

—यायलीलावतीप्रकाशः

युक्त्यन्तराभिधानार्थमवतारयति—स्थूलेति । एक इति । नन्वेकः स्थूल
इति ज्ञानमसत्त्व्यातिः समूहव्यावृत्तस्यैकत्वस्य काव्यसिद्धेः एको
धान्यराशिरितज्ञानवत् त्वयापि भ्रमरूपमेवेदं वाच्यम्, अवयवाव-
वयविसमूहस्यानेकत्वात् । अत्राहुः । तत्र समूहभिन्नज्ञान एव एक-
त्वमस्तीति नासत्त्व्यातिः, वाधकस्य निराकरित्यमाणत्वात्, मम
चावयवावयविसमूहेऽप्येकोऽव्यवी स्थूलोऽस्ति न त्वदभिमते परमा-
णाविति वैषम्यम् । ‘यथानुभवं यथानिर्विकल्पकं ‘निश्चयः’ सविक-
ल्पकं तस्यैव निर्विकल्पकव्यवस्थापकत्वादित्यर्थः । अनावृतवृत्तिः-
रव्यवी यद्यावृतवृत्तिः स्यादनावृतवृत्तिर्भ्वं स्यादित्यादयस्तर्का
शाश्रयासिद्धिविषयापर्यवसानात् दुष्टा इति रुद्रतयोपेक्ष्यान्य-

—यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यद्यप्येक इति विकल्पमात्रमित्यग्रेतनमूलपेरयमाशङ्का तथापि नि-
र्विकल्पकानपेक्षमेवेदमसत्त्व्यातिरूपं शशशृङ्गप्रतीतिवदित्यधुना श-
ङ्काविषयः । ज्ञान इत्युपलक्षणमेकपरमाणावित्यपि द्रष्टव्यम् । एक-
त्वप्रसिद्धावपि विशिष्टस्यालीकत्वात् असत्त्व्यमतित्वं स्यादित्यत

रुद्धधर्मसंसर्गात् । अत्र तु तद्विरहात् । अत्रा[प्या]वृत्ता[वृत्ता] नावृतत्वविरुद्धधर्मसंसर्ग इति चेन्न, अर्धावरणोऽप्यवयविनोऽनावृतैकरूपत्वात् । अनावृतैकस्वभावत्वे (१) अर्धावृते प्राप्तवृत् तत्स्थौल्योपलभ्म(२)प्रसङ्ग इति चेन्न, विचारासहत्वात् । स्थौल्यमवयविरूपं वा तद्धर्मरूपं वा । तत्राद्यं प्रतीयत

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ख्यातिरेव पारमार्थिकस्यैकत्वस्य क्वाप्यभावादिति वाच्यम्, विज्ञान एव एकत्वस्य पारमार्थिकत्वात् । प्रकृते विरुद्धधर्माध्यासं शङ्कते अत्रापीति । अर्द्धावृतस्यैवावयविन आवृतत्वमनावृतत्वं च विरुद्धमित्यर्थः । आवृत्तादव्याविनोऽनावृतोऽन्यस्तद्विरुद्धधर्मवत्वादित्यादावाश्रयासिद्धावपि समाध्यन्तरमाह—अद्वैति । अवयवी तत्रोपलभ्यमानत्वादनावृत एवान्यथा इन्द्रियसञ्चिकर्षविरहे तदुपलभ्म एव न स्यादित्यर्थः । एवं सति अनावरणदशायां यथा स्थौल्यमुपलब्धं तथाप्यवरणदशायामप्युपलभ्येतेत्याह—अनावृतेति । अवयविस्वरूपं यदि स्थौल्यं तदा इष्टापत्तिस्तद्धर्मोऽपि यदि परिमाणं तत्रापीष्टापत्तिर्महत्त्वविशेषश्चेत्तदा भूयोऽवयवच्छेदेनावयविसञ्चिकर्षस्य तथ्यज्ञकतया तदभावादर्द्धावृतस्य स्थौल्यं नोपलभ्यत इत्याह—स्थौल्यमिति । अर्द्धावृतस्य महत्त्वरूपपरिमाणविशेषोपलभ्ममापाद्य

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दाह—अर्द्धावरणेऽपीति । अवयविनीन्द्रियसम्बद्धे तत्सम्बन्धाविच्छेदकघनद्वयाभावादित्यर्थः । अवयविग्रहे यद्यवयवेन्द्रियसञ्चिकर्षो हेतुः स्यात् तदा परमाणुमात्रानन्तरितस्याप्यवयविनो ग्रहापत्तिरिति

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्टिः

आह—बाधकस्येति । अवयविग्रह इति । यद्यपि द्वितीयविकल्पस्योपक्रान्तत्वादिदमयुक्तं तथाप्यवयविग्रह इत्युपलक्षणं तत्परिमाणग्रहे इत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यप्यर्द्धावृतेऽपि भूयोऽवयवेन्द्रियसञ्चिकर्षोऽस्त्येषान्यथा तत्रावयविग्रहोऽपि न स्यात् तथापि परिमाणग्रहे तद्वृत्तिसामान्यग्रहे वा यावदवयवसञ्चिकर्षो व्यञ्जकस्तदभावात्तदग्रह इत्यत्र तात्पर्यम् । परमाणुमात्रानन्तरितस्येति । परमाणुमात्रावच्छेदेनेन्द्रियसम्ब-

एव । द्वितीयं तु तत्परिमाणं परिमाणसामान्यविशेषो वा अभिव्यञ्जकभूयोऽवयवेन्द्रियसञ्चिकर्षमोषान्न प्रतीयते, न त्ववयविन आवरणात् । अवयविः [स्व] रूपावभासेऽप्यनावरणदशावदर्थावरणेऽपि द्विहस्तत्रिहस्तत्वादिकं (१) प्रतीयेतेति चेन्न, द्विहस्तावच्छेदपरिमाणसमवायो वा तथाविधावयवसमवायो वा । अवयविनो द्विहस्तत्रिहस्तादि (२) धर्मभूतं न धर्मिमात्ररूपम् (३) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दीर्घत्वेऽपलभ्ममापादयति पूर्वपक्षी—अवयवीति । अत्रापि पूर्ववत् समाधिमाह—नेति । वस्तुतो विशिष्टमहत्वदर्थित्वग्रहे तत्रावरकद्रव्यसंयोग एव प्रतिबन्धकस्तेन भूयस्त्वं यावत्त्वं बहुत्वं वेति विक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भूयस्त्वेन तद्विशेष्यमित्याह—भूयोऽवयवेति । ननु भूयस्त्वं यदि यावत्त्वं तदा व्यवहितकिञ्चिदवयवस्थापि अवयविनो न ग्रहः स्यात् बहुत्वमात्रस्य तत्त्वे नाना स्थाने परमाणुमात्रानन्तरितोऽप्यवयवी गृह्णेत । अत्राहुः । ताहशावरकद्रव्यमेव तत्रावयविग्रहप्रतिबन्धकं कारणान्तरविलम्बेन कार्यानुत्पत्तौ कारणत्वस्थाप्रत्यूहत्वात् । नन्वनावरणदशावत् द्विहस्तत्वादिजातिमत्परिमाणविशिष्टस्थावयविनो ग्रहप्रसङ्ग इत्याह—अवयविरूपेति । पूर्वे स्थौल्यपदेन महत्वं परिमाणमुक्तमयुना दीर्घत्वमाह—द्विहस्तेति । अवयविग्रहे तत्परिमाणग्रहे च तदगतजातिविशेषस्य तावदवयवग्रहब्यङ्गतया तदभावादेवाग्रह इत्याह—द्विहस्तेति । नन्ववयवेषु कम्पमानेषु यद्यकम्पोऽवयवी तदा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्वस्थाव्यत्यर्थः । अवयविन इत्युपलक्षणं तत्परिमाणस्य चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तादेशेति । यद्यपि सामग्रीवशादेव यत्र नानापरमाणवच्छेदेन संयोगस्तत्र प्रतिबन्धकाभावादवयविग्रहापतिस्तथापि नानापरमाणवच्छेदेन संयोगेन स्थूलावयवावच्छेदेनापि संयोगो विना प्रतिबन्धकमावश्यक इति भावः । वस्तुतः स्थूलावयवावच्छेन संयोगे हैः

धर्मिप्रतीतावपि च धर्माणामप्रतीतिव्युक्तकाभावादुपपत्स्यते । अस्तु तर्हि सकम्पत्वनिष्कम्पत्वमिति चेन्न, भागभागिनोर्भिन्न-सामग्र्यधीनकम्पत्वेन भागानां कम्पित्वेऽपि (१) भागिनो नि-ष्कम्पैकस्वभावत्वात् । चलाचलयोर्युतसिद्धिप्राप्तिरिति चेन्न, भेदो वा युतसिद्धिरसम्बन्धो वा । नाद्यः । इष्टत्वात् । न द्वितीयः । चलाचलत्वेऽपि नित्यसम्बन्धबलेनासम्बन्ध(२)विरोधात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्
ल्पानवकाशः । विरोधान्तरं शङ्कते—अस्तिवति । पाण्यवच्छेदेन शरीरं सकम्पं चरणावच्छेदेन निष्कम्पमनुभूयते तदेकत्वे न स्यात् । न हि कर्माण्यव्याप्यवृत्तीति भावः । तत्र शरीरं निष्कम्पं पाणिमात्रं सकम्पमिति नैकत्र द्वयमिति परिहरति—भागभागिनोरिति । एवं सत्यवयववायविनौ युतसिद्धौ स्याता-मित्याह—चलाचलयोरिति । इष्टत्वादिति । भागभागिनोर्भेदस्य मयाऽभ्यु-पगमादित्यर्थः । असम्बन्धश्चेदापाद्यते तत्र नित्यसम्बन्धविरहू-उपाधिरित्याह—चलाचलत्वेऽपि । स्थाणुश्येनयोश्चलाचलयोरसम्बन्धो

न्यायलीलावतीप्रकाशः

किञ्चिदवयवावच्छेदेन तत्र कम्पो नोपलभ्येत । अथ स कम्पते त-दा प्रदेशान्तरोऽपि अकम्पो नोपलभ्येतेति अकम्पोऽपि स्वीकर्त्तव्य इति विरोध इत्याह—अस्तिवति । अवयविकम्पस्य सकलावयवकम्प-नियतत्वात् किञ्चिदवयवकम्पेऽपि अवयवी निष्कम्प पवेत्याह—भागभा-गिनोरिति । न च संयोगवत्कर्माण्यव्याप्यवृत्ति भवत्विति वाच्यम्, अ-वयविनि यथोक्तेनैवोपपत्तेः अवयवेषु सकलावच्छेदेनैवोपलभ्यात् । ननु वस्त्रोदकवत् चलाचलयोरवयवयावयविनोर्युतसिद्धापत्तिरित्याह—चलाचलयोरिति । परस्य गुणगुणिनोरभेदादेव न व्यभिचारः । नित्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तुरित्यत्रैव तात्पर्यम् । प्रतिबन्धकाभावकारणत्वापेक्षयाऽवच्छेद-कमात्रकल्पनायां लाघवादिति । द्विहस्तेतिफक्षिकालिखनानन्तरम्-वयविरूपेतिफक्षिकाधारणं लिपिप्रमादात् । तटस्थः शङ्कते—न च संयोगेति । अवयविनीतिः । व्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधादिति भावः ।

(१) कम्पित्वेऽपि ।

(२) उभयलैवासम्बन्धिविं ।

अनित्यसम्बन्ध एव युतसिद्धिरिति चेत्त, चलाचलत्वस्य तेन प्रतिबन्धाभावात् । अत्र हि तेन व्यभिचारानुपलम्भो वा प्रतिबन्धनिश्चयहेतु (१) व्यभिचारे बाधकं वा । नादः । भौमत्वस्य लौह (२) पाण्यत्वेनैव व्यक्त्वन्तरे व्यभिचारानुपलम्भेऽपि (३) तच्छङ्क्या नियमनिश्चयहेतुत्वाभावात् । नेतरः । तदसिद्धेः । अन्यथा चलाचलयोर्वस्त्रोदकवन्न भागभागिकल्पना-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

नास्तीति व्यभिचारोऽपीति भावः । परमतेनैव उपपादयति— अनित्येति । यदि अवयवावयविनौ चलाचलौ स्यातां तदा अनित्यसम्बन्धवन्तौ स्यातां इयेनस्थाणुवदित्यर्थः । अत्र गुणमुणिभेदसिद्धौ तत्र व्यभिचार इत्याह—नेति । द्रव्यत्वेन विशेषणेऽपि मार्त्तिष्ठभूमण्डलाभ्यां व्यभिचार इति भावः । अनित्यसम्बन्धयोग्यता चेदापाद्या तत्राह—अत्र हीति । चलाचलयोरनित्यसम्बन्धयोग्यतापि यदि व्यभिचारानुपलम्भान्विश्चयते तदा पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः रपि तच्चिश्चयः स्यादित्याह—भौमेति । व्यभिचारानुपलम्भस्य नियमनिश्चयहेतुत्वाभावादित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । विपक्षबाधकतर्कसिद्धेरित्यर्थः । यदि सहचारदर्शनमात्राद्यासिनिश्चयस्तत्राह—अन्यथेति । त्वं-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्यपि बाधस्तकेऽनुगुण एव तथापि विद्यमानयोरसम्बन्धो साध्ये नित्यसम्बन्धाभाव उपाधिरित्युक्तं भवति । वस्तुतो गुणगुणिभेदसिद्धौ रूपादौ व्यभिचार इति भावः । अनित्येति । यद्यपि अनित्यसम्बन्धो वौ द्वस्य स्वतोऽसिद्धस्तथापि पराभिमतनित्यसम्बन्धाभाव एव तेनाप्याप्नायते तेन पूर्वोक्तोपाद्यौ साधनव्यापकत्वमुक्तं भवति । न चावयवीन निष्क्रम्यः संयोगविभागयोरेव कम्पत्वात् तयोश्च तत्र प्रत्यक्ष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथापीति । इदमुपलक्षणं तर्कमूलव्याप्तिविरोधितया प्रकृते बाधोऽपि त्रिगुण-एवेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु नित्यसम्बन्धोऽपि परस्याप्रसिद्धं एवेत्यत आह—पराभिमतेति । तथा चासत्त्व्यात्युपलग्नीत एव

(१) यहेतुर्वा व्य० ।

(२) लोहपा० ।

(३) ऋणिश्चयेष्वि० ।

गोचरत्वमपि स्यात् । आक्रान्तदेशविभागेऽपरदेशावष्टमः कम्पो भागिनि प्रत्यक्षसिद्धः, पाणौ भागान्तरे [तु] नैवमिति चेन्न, [अत्र?] आक्रान्तदेशभेदेनैव केनचिदसंयोगेऽपि केनचित् संयोगोपपत्तेः (१) । अस्तु तर्हि महारजनसंयोगासंयोगौ विरोध इति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः । किं यस्य संयोगसमवायित्वं तस्य तदभावसमवायित्वं विरुद्ध्यते, अथ यस्य संयोगजनकत्वं तस्याभाव(२)-जनकत्वं, उतैकस्य संयोगतदभावावच्छेदकत्वं, उभयावच्छे-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्मते चलाचलत्वाद्वयोदकयोर्नावयवावयविभावकदपनेति तनुपट्योरपि तथा स्यात्तथा च सहचारदर्शनमप्रयोजकमिति भावः । ननु कम्पो न संयोगविभागाभ्यामन्यस्तौ चलाचलौ पाणयवच्छेभेभागिन्यनुभ्येते न तु भागान्तरावच्छेभेभागिनि चरणाद्यवच्छेभेशरर्ह इत्याह—आक्रान्तेति । संयुक्तदेशविभागे सतीत्यर्थः । संयोगविभागौ त्वया नाभ्युपगम्येते एव, तदभ्युपगमेऽपि न विरोधो देशावच्छेदभेदेनैव एकस्य तदुभयोपपत्तेरित्याह—अत्रेति । रक्तारक्तविरोधस्त्वया महारजनसंयोगासंयोगाभ्यां समावेयस्तथा च स एव दुःसमाधेयो न हेकस्त्वयैव पटस्य महारजनेन सह संयोगस्तदभावश्च सम्भवतीत्याह—अस्तु तर्हीति । एवं संयोगतदभावयोः समवायि न भवति तदुभयजनकं वा न भवति तदुभयावच्छेदकं वा न भवति तदुभ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वादित्याह—आक्रान्तेति । 'पाणौ' पाणिस्थे । 'भागान्तरे' भागान्तरस्थे भागिनीत्यर्थः । आक्रान्तदेशभूतलादिभेदेन एकस्मिन् केनचित्संयोगेऽपि केनचित्तदभावो न विरुद्ध इत्याह—आक्रान्तदेशभेदेनेति । एकत्र संयोगतदभावयोश्चाविरोधं वृश्याम इति भावः । विरोध इति । विरुद्ध्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रतियोगीति हृदयम् । एकत्रेति । एकप्रतियोगिकयोरपीत्यध्याहार्थम् । एवं चैकप्रतियोगिकयोरेव चेन्न विरोधस्तदा सुतरां मिन्नप्रतियोगिकयोरिति भावः । संयोगतदभावाद्यांशे सिद्धसाधनमत आह—

(१) केनचिद् संयोगेऽपि केनचिदस० । (२) तस्य तदभावज० ।

द्यत्वं वा । नाद्यौ । असिद्धेः । न तृतीयः । महारजनस्यैक-
स्योभयावच्छेदकत्वात् । न तुरीयः । ज्ञानस्यैवोभयावच्छेद्य-
त्वात् । किञ्चिदेव केनचिन्निरूप्यते स्वरूपनियमादिति चेत्तु-
ल्यम् । (यदि) भावाभावावेकेनैव निरूप्यते सर्वेषामेव भावा-
भावानामेकदेशनिरूप्यत्वं भवेदिति चेत्त, भावाभाववैचित्र्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यावच्छेद्यं वा न भवतीति विकल्पार्थः । नादाविति । संयोगात्यन्ता-
भावस्य समवेत्वजन्यत्वयोरनश्युपगमात् । महारजनस्येति । महारजनं
हि संयोगं साक्षादवच्छिन्नति संयोगद्वारा च तदभावपीत्यर्थः ।
संयोगतदभावाविहेति समूहालभ्वनज्ञानसुभयावच्छेद्यमेवेत्याह—
ज्ञानस्येति । ज्ञानं विषयी धर्मः, स च उभाभ्यां विरुद्धाभ्यामप्यव-
च्छेत्तुं शक्यः, न त्वेकः पटो महारजनतत्संयोगाभ्यामित्याह—
किं विदेवेति । अनुभवो ह्यत्र नियामकः, स च यथा ज्ञाने तथा संयो-
गतदभाववद्वर्त्मिमण्यपि पटादावित्याह—तुल्यमिति । संयोगस्य स्वा-
भावसामानाधिकरण्यं तथा रूपरसादेवपि स्यादिति शङ्कते—सर्वेषां
मिति । न हेकं वस्तु यथा तथाऽन्यदपीति नियमस्तथा सति जगद्वै-
चित्रमुच्छिद्येतेत्याह—नेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेऽनेनेति विरोधो विरुद्धधर्माध्यासः । ‘अवच्छेदकत्वं’ विशेषणत्वम् ।
‘उभयं’ संयोगस्तदभावश्च । ‘अवच्छेद्यत्वं’ विशेषप्रत्यक्षम् । असिद्धेरिति । अ-
भावस्य समवायनिषेद्यात् संयोगात्यन्ताभावस्याजन्यत्वादित्यर्थः ।
ज्ञानस्येति । संयोगतदभावविषयस्येत्यर्थः । भवतु ज्ञानस्योभयनिरूप्य-
त्वं न त्वर्थान्तरस्येत्याह—किञ्चिदेवेति । तुल्यमिति । दर्शनस्योभयत्राविशेष-
षादादित्यर्थः । एकेनेति । आश्रयेणेत्यर्थः । कुतो विशेषात् संयोगात्यन्ता-
भावः प्रतियोगिसमानाश्रयो न रूपाद्यत्यन्ताभाव इत्याह—सर्वेषामिति ।
रूपाद्यभावानामित्यर्थः । अभावत्वाविशेषेणपि यथा कञ्चिदन्योन्यभावः
कञ्चित्संसर्गभावः, तथा प्रतियोगिभेदादेवात्रापि व्यवस्थेत्याह—
वैचित्र्यादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रूपादितदभावानामित्यर्थः । गङ्गाजलादौ शुक्ल-

दिति मूर्कीभव । (इति) पृथिवी ।

शुक्रमेव रूपमपामिति न सङ्गच्छते, नीलिमादेरप्युपलभावत् । औपाधिकं तच्चन्द्रमसीव शैत्यमिति चेन्न, बाधकाभावात् । अन्यथा धर्मधर्मिव्यवहारविरहापत्तेः । वियति विक्षिप्तानामेव कालिन्दीजलानां धवलिमप्रतीतिर्वाधिका इति चेन्न, तत्रापि तेजस एव धवलिम्न उपाधिभावसम्भवात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भाष्यकारीयोद्देशक्रमानुरोधेन पृथिवीं निरूप्य जलं निरूपयति-शुक्रमेवेति । अभास्वरशुक्लमात्ररूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वमपीतरमेदसाधकमित्यर्थः । नीलिमादेरिति । कालिन्दीजलादाविति शेषः । औपाधिकमिति । पार्थिवौपाधिकमित्यर्थः । इत्यैत्यं वास्तवं नैव्यमौपाधिकमिति न विनिगमकमित्याह—बाधकभावादिति । नियामकमन्तरेणापि तदौपाधिकत्वं वाच्यं तत्राह—अन्यथेति । भूमिष्टमेव जलं नीलमनुभूयते न त्वाकाशस्थमपीत्युपाधिरेव स्फुट इत्याह—वियतीति । वियन्निष्टजलश्वैत्यमेवौपाधिकं स्यात् तत्रापि तेजस उपाधेः सम्भवादित्याह—नेति । यद्यपि अन्यगततया भासमानधर्मश्रियं उपाधिर्जवाकुसुमादिस्तथाप्यत्र धर्मं एवोपाधिरुक्तः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नीलिमादेरिति । कालिन्दीजलादाविति शेषः । औपाधिकमिति । संसृष्टपृथिवीश्यामत्त्वौपाधिकमित्यर्थः । चन्द्रमसीवेति । यद्यपि(१) चन्द्रकराणामनुद्भूतस्पर्शतया शैत्यं नानुभूयते तथाप्यागमाच्चन्द्रमण्डले शैत्यं प्रतीयत इति भावः । तेजस इति । यद्यपि यद्यमोऽन्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्यैवोपलभावादाह—कालिन्दीति । संस्तेति । मूलानुसारितया श्यामतोपाधिरुक्ता वस्तुतो पृथिव्येवोपाधिरिति ध्येयम् । एकत्र कारणाभि-

(१) असन्निकृद्दे चन्द्रमस्ति शैत्यप्रत्यक्षासम्भवेनापि प्रभाणा शैत्येन शैत्यमनुमातव्यम्, प्रभावतः प्रभासजातीयस्पर्शवत्स्वात् । चन्द्रमःपरं वा चन्द्रप्रभापरं वाच्यम् । क्वचिच्च मूले चन्द्रमहसीत्येव पाठः । तत्राह—यद्यपीति । इति दीधितिः । नयनेन प्रकारान्तरेण वौपस्थिते किरणे त्वचा शैत्यारोपे वायाविवेत्यापि वदन्ति ।

नीलिमापि तर्हि प्रतीयेत, घटादाविव तेजोमध्यवर्तिनीति चेन्न,
पित्ताभिभूततेजसः श्वैत्यवन्नोलिम्नोऽप्यप्रतीतेरुपपत्तेः । स्फ-
टिकादिवद्वा ।

नापि मधुर एव रसो, नियामकाभावात् । तिक्ता-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

वास्तवशब्देत् नीलिमैव जले तदा सोऽपि वियति प्रतीयते । न हि
तेजोरूपेण नीलिम्नोऽभिभवो नीले घटादौ दृश्यते इत्याह—नीलिमापि-
ति । ग्राहकदोषादपि तदा नीलिमोपलभ्यते इति स्यादित्याह—पित्तेति ।
यथा पित्ताभिभूतनायन्तेजसा पुरुषेण तेजः श्वैत्यं वास्तवमपि नोप-
लभ्यते, तथा नीलिमापि कुतश्चित् करणदोषान्नोपलभ्यत इत्यर्थः ।
ग्राहकदोषमनिधाय ग्राह्यगतमाह—स्फटिकादीति ।

अपां मधुर एव रस इत्याक्षिपति—नापीति । नियामकेति । मधुरं जल-
मिति लौकिकप्रतीत्यभावादित्यर्थः । ननु रसवत्त्वे सति तिक्तादिसत्त्वया
उनुपलभ्यमानत्वादेव माधुर्यं स्यादित्याह—तिक्तादीति । तर्हि वैपरीत्ये

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निष्टतयाऽवभासते स उपाधिः, यथा जपाकुसुमं स्फटिक इति तेज
एवोपाधिः, तथापि योऽन्यधर्मोऽन्यगतत्वेन भासते स उपाधिरिति
मतमाश्रित्य घवलिमैवोपाधिरुक्तः । घटादाविति । नीलिमवतीति
शेषः । विचित्रस्वभावत्वादस्तुनां क्वचिदनभिभवेऽपि क्वचिदभिभवः (१)
स्यादित्याह—पित्तेति । स्फटिकेति । जवाकुसुमसञ्जिधौ स्फटिकइत्याभिभवत्, अत्रापि नीलिमाभिभव इत्यर्थः । दोषाणां करणगतत्व
विषयगतत्वमेदेन प्रकारद्वयमुक्तम् । नियामकेति । जले रसो नानुभूयत
एव । यदि च शर्करावन्माधुर्याननुभवेऽपि तिक्तादिवैलक्षण्यान्माधुर्यं
तदा शर्करामाधुर्यवैधर्म्यात्तिक्तत्वमेव रसस्य किं न स्यादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

भवादन्यत्र विषयाभिभवाद् दृष्टान्तदर्शान्तिकवैषम्यादभिभवक्षाचि-
त्कतामात्रेण दृष्टान्ततेत्याशयेनाह—विचित्रेति । ननु यस्यामेवोल्ब-

(१) “अभिभवश्च नाम मन्दस्य पटीयसो ग्रहणादभइण”भिति न्यायवार्तिकम् (११।१) ।

“अभिभवश्च वलवदसजातीयसम्बद्ध” इति तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षज्ञानम् (११ पृ०)

दिविलक्षणवेदनमेव माधुर्यवेदनमिति चेन्न, मधुरत्वा(१)दि-
विपरीत(२)वेदनमेव हि तिक्तादिवेदनमित्यपि तुल्यत्वात् ।
क्वचिदुल्बणतापि स्यादिति चेत्, तुल्यं मधुरतायामपि । षड्-
विपरीतवेदने४रसत्वमेव स्यादिति चेन्न, अनुष्णाशीतस्पर्शव-
त्सप्तमेनाप्युपपत्तेः । जम्बीरकरवीरसादावम्लतिक्तवेदनाच्च ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

किमुत्तरमित्याह—मधुरादीति । क्वचिदिति । जलत्वस्य तिक्तरससमानाधि-
करणत्वे स्फुटतरतिक्तरससामानाधिकरणं स्यादित्यर्थः । ननु तिक्ता-
दिकं तावज्ञोपलभ्यत इत्युभयसिद्धं माधुर्यमपि जले यदि न स्यात्तदा
नीरसमेव तत् स्यादित्याह—षडिति । यथा शीतोष्णस्पर्शयोरनुपलभ्ये-
५पि अनुष्णाशीतस्पर्शवती पृथिवी तथा माधुर्यादीनामपि अनुप-
लभ्येऽपि जलं विलक्षणरसवदेव स्यादित्याह—नेति । मधुररसवत्वे
तिक्तादिविलक्षणवेदनस्य हेतावसिद्धिमाह—जम्बीरेति । यद्वा क्वचि-
दुल्बणतापि स्यादित्यत्र इष्टापस्तिमाह—जम्बीरेति । यज्जातीयं क्वचित्
यदभाववत्तज्जातीयं सर्वमेव यदि तदभाववत्तदा दोषमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्वचिदिति । जलत्वं यदि तिक्तरससमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्य-
जातिः स्यात्, उल्बण(३)तिक्तरससमानाधिकरणं स्यादित्यर्थः ।
अनुष्णाशीतेति । आतिरेक्यमात्रे दृष्टान्तः, न तु सप्तमत्वेऽपि तात्पर्यम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

णतिक्तरसस्तस्यमेवोल्बणतिक्तरसवत्त्वमापाद्यं तज्जातीयायां वा ।
आद्यैसम्भव एव । अन्त्ये सत्त्वामादाय सिद्धसाधनमत आह—
जलत्वमिति । आत्मत्वे व्यभिचार इति समानाधिकरणान्तम् । तत्रापि
स्वमते जलत्वे व्यभिचार इति तिक्तपदम् । रसपदं स्फुटार्थम् । अनु-
ल्बणतिक्तरसवत्त्वमात्रवृत्तिजातौ व्यभिचार इति साक्षात्पदम् । अनु-
ल्बणतिक्तरसवदात्मान्यतरत्वे व्यभिचार इति जातिपदम् । इदं
चापादनं स्वमतावष्टमेनान्यथा तन्मते करवीरसादिवृत्तित्वेनेष्टा-
पत्तेरित्यवधेयम् । आपादकं पूरयति—यदीति । वायौ व्यभिचारान्न

(१) मधुरादीति० । (२) विलक्षणवे० । (३) “सप्तं स्फुटमध्यक्षमुल्बण” मित्यमरः०

स्वाश्रयप्रत्यासन्न्या तदुपलम्भ इति चेत् (१), आप्यत्वे बाधकाभावात् । अन्यत्र तद्विरहेणैवापामुपलम्भादिति चेत्त, पृथिव्या अपि मधुरताया आप्यत्वापत्तेः । अन्यत्र तद्विरहेणैव क्षितेष्पलम्भात् । स्नेहवत् ।

नापि शीत एव स्पर्शः । मध्यन्दिने जलस्यौष्ठस्योपलम्भात् । तैजसं तदौष्ठमिति चेत्त, रूपाध्यक्षताव्याप्यत्वात् (२) स्पर्शप्रत्यक्षतायाः (३) । वारिस्थतेजोरूपं

न्यायलीलावतीकिण्ठाभरणम्

पृथिव्या अपीति । स्नेहवदिति । स्नेहविनाकृता घटादिरूपा पृथिवीति यथा वृतादौ स्नेह औपाधिक इत्यर्थः ।

तैजसमिति । अनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शं वारिस्थं यत्तेजस्तदौपाधिकमित्यर्थः । स्पर्शाध्यक्षताया इति । तेजःस्पर्शाध्यक्षताया इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वाश्रयेति । संयुक्ताम्लादिरसाश्रयपार्थिवैपाधिकी तत्प्रतीतिरित्यर्थः । तद्विरहेणेति । अम्लादिव्यतिरेकेणेत्यर्थः । यज्ञातीयं यद्व्यतिरेकेणोपलभ्यते तज्जातीयस्य तद्वत्तं यद्यौपाधिकं तदायं दोष इत्याह—पृथिव्या अशीति । स्नेहवदिति । तैलादिस्तेहवदित्यर्थः । एतच्च सिङ्गान्तिमतमाश्रित्योक्तं ‘वृतेऽपि दर्शना’दित्यनेनाश्रे स्नेहस्यापि पार्थिवत्वेनाक्षेप्यत्वात् ।

अनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शं वारिस्थं तेजस्तदीयः स्पर्शो वारिस्थत्वेनानुभूयत इत्याह—तैजसमिति । रूपाध्यक्षत्वेति । एतच्च शीतोष्ण (४)भिन्नस्पर्शस्याभावात् निःस्पर्शो वायुरिति मतमाश्रित्योक्तम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मूलोक्यासिः सङ्गच्छतेऽत आह—एतच्चेति । आदिरिति । प्रथमभाग

(१) ति चेत्त, (२) न्यायत्वात् ।

(३) स्पर्शाध्यक्षताया इत्यपि पाठः । तैजसप्रत्यक्षस्पर्शस्य प्रत्यक्षरूपव्याप्यत्वादित्यर्थः ।

(४) शीतोष्णेति पाकजज्ञातीयस्याप्युपलक्षणम् ।

प्रत्यक्षमिति चेन्न, तिमिरे उष्णोदकचाक्षुषतापत्तेः । तदा क-
चित्स्वभावतोऽप्युष्णतोपलभ्येतेति चेन्न, कनकादिद्रवत्ववत्
नैमित्तिकत्वेनायुपपत्तेः । रूपस्य तेजःसंयोगजन्यत्वे कथं स्प-
र्शस्येति चेन्न, रूपस्य ताहशत्वे द्रवत्वेऽपि तुल्यत्वात् ।

नापि स्वाभाविकं द्रवत्वम् । करकादावभावात् । अस्त्येव त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उधमा च न तेज इति भावः । तिमिर इति । उद्भूतरूपस्य तेजसो नय-
नसहकारित्वसम्भवादित्यर्थः । तदेति । यदि स्वाभाविकमौष्ण्यं जले
स्यादित्यर्थः । कनकेति । निमित्ताधीनोत्पत्तिकतया निमित्तकादाचित्-
कत्वात् स्पर्शोत्पत्तेश्च कादाचित् कत्वमित्यर्थः । ननु यत्र रूपं तेजः-
संयोगजन्यं तत्रैव स्पर्शोऽपि तथा, पृथिव्यां तथा दर्शनादिति कथं
जलस्य स्पर्शमात्रं तेजःसंयोगजन्यं स्यादित्याह—रूपस्येति । कथं स्पर्श-
स्येति । तेजःसंयोगजन्यत्वमिति शेषः । तर्हि रूपं सुवर्णं न तेजः-
संयोगजन्यमिति द्रवत्वमपि ताहशं न स्यादित्याह—रूपस्येति । करकादा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्वा तैजसत्वेन विशेषणीयम् । तदेति । यदि स्वाभाविकमौष्ण्यमि-
त्यादिः । ‘स्वभावतः’ तेजःसम्बन्धं विनेत्यर्थः । यथा कनकघृतद्रवत्वं
तेजःसम्बन्धं विनाऽनुपपथमानप्रयिति स्वाभाविकं तथा जलस्यौष्ण्य-
मपीत्याह—कनकादीति । स्पर्शपाकजत्वं समानाधिकरणरूपपाकज-
त्वव्याप्ति(१)मित्याह—रूपस्येति । विपक्षे बाधकाभावेन प्रतिवन्दिमाह—
रूपस्येति । ‘ताहशत्वे’ पाकजत्वे । एवं कनकरूपस्यापाकजत्वे द्रवत्व-
मपि तथा स्यादित्यर्थः । किं च श्रीखण्डेपि शीतस्पर्शं उपलभ्यते ।
न चाघृष्टस्यानुष्णाशीतत्वानुभवादपामेव स इति वाच्यम्, जलसंयो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इत्यर्थः । समानाधिकरणेति । अत्र समानाधिकरणपदं स्फुटार्थं व्या-
प्यपदेनेव तद्वाभात् । यद्वा व्याप्यपदं कालिकव्याप्त्याश्रयपरमिति
सामानाधिकरणयलाभायैतत्पदम् । अपीति । अत इत्यर्थः ।

(१) पाकजरूपसामानाधिकरणव्याप्तिमित्यर्थः । पाकजस्पर्शः पाकजरूपव्याप्ति इति तु फलि-
तार्थः । इति दीधितिः ।

त्रापि परं तत्प्रतिबद्धमिति चेन्न, घृतादावपि तुल्यत्वात् । तैलेऽपि सत्त्वाच्च । तत्राप्यमेव द्रवत्वमिति चेन्न, तत्राप्सम्बन्धे(१) तैलस्य दहनप्रतिकूलतापत्तेः । उपष्टम्भकमाहात्म्यान्नैवमिति चेन्न, तस्तपनीयद्रवत्वेऽपि(२) पार्थिवतापत्तेः । उक्तयुक्तेरेवाग्निसंयोगाविनाशयतापत्तेः(३) । यद्यद्विरुद्धं तत्कथं तदनुकूलं स्यादिति चेत्तुल्यम् । नापि न्नेहोऽपामेव घृतेऽपि दर्शनात् । आप्यभागस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विति । तथानुपलभ्मादिति भावः । घृतेऽपि सांसिद्धिकमेव द्रवत्वं काठिन्यदशायान्तु प्रतिबद्धमित्यपि वक्तुं सुकरमित्यर्थः । सांसिद्धिकद्रवत्ववत्वस्य जललक्षणस्यातित्यासिमाह—तैलेऽपीति । जलसम्बन्धौपाधिकं तदित्याह—तत्रेति । तैलं यदि जलसम्बद्धं स्यात् तदा तैलादग्निनाशः स्यद्वौपरित्यमेव दृष्टमित्याह—तत्रेति । ननु तैलभागस्य पार्थिवस्यायं महिमा यत् तत्सम्बद्धं जलं न दहनप्रतिबन्धकमित्याह—उपष्टम्भकेति । एवं तर्हि सुवर्णद्रवत्वमपि पार्थिवं स्यादग्निसंयोगानाशयत्वमपि तस्योपष्टम्भकमाहात्म्यादेव स्यादित्याह—तत्रेति । ‘उक्तयुक्ति’रूपप्रष्टम्भकमाहात्म्यम् । उपष्टम्भकसञ्चिकर्षादपि न दहनप्रतिकूलमेव स्यादित्याह—यदिति । तर्हि द्रवत्वमपि नाग्निसंयोगनाशयमेव स्यादित्याह—तुल्यमिति ।

स्नेहवत्वं जललक्षणमाक्षिपति—नापि स्नेह इति । घृतेऽप्रतित्यासिमाह—घृतेऽपीति । घृते स्नेहस्य जलौपाधिकत्वमाह—आप्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गस्यैव शीतस्पर्शोत्पादकत्वे विरोधाभावात् । अन्यथा घर्षकजलापेक्षया घृतस्य शीततरत्वानुपपत्तेरिति भावः । तैलेऽपीति । पार्थिवेऽपि तैले स्वाभाविकं द्रवत्वमिति न तललक्षणमित्यर्थः । तत्रेति । जलद्रवत्वस्य तथात्वादित्यर्थः । ननु पार्थिवं द्रवत्वमग्निसंयोगनाशयमिति न तत्त्वयेत्यत आह—उक्तयुक्तेरिति । उपष्टम्भकमाहात्म्यादित्यर्थः । तुल्यमिति । यदग्निसंयोगानाशयं तत्कथमग्निसंयोगानाशयं स्यादिति तपनीयद्रवत्वेऽपि तुल्यमित्यर्थः । आप्यभागस्येति । संयुक्तसमवायात्तत्र

(१) तत्राप्यसम्बन्धे ।

(२) द्रवत्वस्यापि ।

(३) इत्यतोपत्तेः ।

स इति चेन्न, द्रवत्वस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । क्षितिपयसो-
रभेदे गन्धानुपलभ्मो वाधक इति चेन्न, नियतावान्तरजाति-
वृत्तित्वेनाप्युपत्तेः । अभेदः कथमिति चेन्न, भेदप्रतिपादक-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नेति । यदि जलं पृथिव्यभिन्नं स्यात्तदा जलेऽपि गन्ध उपलभ्यते, न
चोपलभ्यते तस्माज्जलं न पृथिवीत्याह—क्षितीति । यथा पृथिवीत्वे
सत्यपि नैमित्तिकं द्रवत्वं धृतादावेव न घटादौ, तथा पृथिव्यन्तरविशेषे
चम्पकादावेव गन्धो न जलेऽपीति त्वदुक्तनक्षमूलव्यासौ विप-
क्षवाधकाभाव इत्याह—नियतेति । ननु गन्धवस्त्वेनाभेदः स्यात् तत्त्वे-
जले त्वया नेत्यते तदा त्वदभिमतस्तयोरभेदो न स्यादित्याह—अभेद
इति । भेदप्रतिपादकेति । जलत्वस्यानुगतस्य करकादिसाधारण्याभावात् ।
खेहसमवायिकारणतावच्छेदकत्वस्य धृतादिसाधारण्यात् खेहत्व-
स्य कार्यांकार्यवृत्तितया कार्यतात्तवच्छेदकत्वात् अनित्यखेहत्व-
स्य तथात्वेन तत्समवायिकारणतावच्छेदकतया अवयविनि जा-
तिसिद्धौ परमाणुः स्वेषादेयवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमानिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

खेहोपलविधरित्यर्थः समवाये वाधके सत्येव तथात्वमित्यभिप्रेत्याह—
द्रवत्वस्येति । ननु किञ्चिद्देदसाधनदूषणेऽपि साधनान्तराज्ञेदः
स्यादित्याह—क्षितीति । यथा पृथिवीविशेषे सौरभं न तन्मात्रे तथा
गन्धोऽपि स्यादित्याह—नियतेति । भेदप्रतिपादकेति । जलत्वजातेरण्यभावात्
करकासाधारणानुगतमतेरभावात् । न च विलयनदशायां तत्रापि
तत्प्रतीतिः, विलीनस्य करकातो द्रव्यान्तरत्वात् । न च शीतस्प-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यथा पृथिवीति । यद्यप्येवमपि गन्धनियामकजातिस्वीकारे (१)तेनैवेतर-
भेदरक्षा भवत्येव तथापि जलादिमिश्रस्यैव कस्यचिन्निर्गन्धत्वे
गन्धनियामकजात्या विभागे आधिक्यं स्यादिति (२)या
विभागे न(कर ?)रणीयस्तथा सतीदमुक्त(२)मिति ध्येयम् । ननु
जलत्वं जातिरेवेतरभेदसाधिकास्तु इत्यत आह—जलत्वेति । तत्रापीति ।

(१) 'र तेनैव विभागे इतरत्वरक्षाभ' । (२) 'तीदमयुक्तमि' ।

मानाभावादिति मूकीभव । जलमेतन्न पृथिवीति चेन्न, घृतमेतन्न पृथिवीत्यत्रापि तुल्यत्वात् । मैवम् । शुक्लमेव रूपमभास्वरमपां

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

साधारणी जातिरिति चेन्न, जलपरमाणोः पक्षत्वे तत्र जलत्वस्यैवाभावात् । परमाणुमात्रपक्षत्वे मनसि भागवाधात् । स्नेहवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतावदातिप्रसक्ता । अन्यथा चतुष्यसाधारणी एका जातिः स्यादिति भावः । शुक्लमेवेति । औष्ण्यासमानाधिकरणशुक्लमात्ररूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं नीलासमानाधिकरणभास्वरशुक्लरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा जलत्वमित्यर्थः । तथा च स्फटिकादावतिव्याप्तिः । कालिन्दीजलादौ नैल्यमेव

न्यायलीलावतीप्रकाशः

र्णात् तत्र जलत्वानुमानं सांसिद्धिकद्रवत्वाभावेन तत्प्रतिरोधात् । नापि(१) स्नेहसमवायिकारणत्वावच्छेदकत्वाजलावयविनि तातिसिद्धौ जलपरमाणौ स्वोपादेयवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमनुमेयं स्नेहत्वस्य कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् । नापि स्नेहवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतया तत्सिद्धिः, स्पर्शवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतयापि जात्यापत्तेरिति भावः । शुक्लमेवेति । न च स्फटिकेऽतिव्याप्तिः(२) अपाकजत्वेन विशेषणेऽपि पार्थिवावयविनिव्यमिचार इति वाच्यम्, अभास्वरशुक्लरूपभिन्नरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजात्यनाधारत्वे साति रूपवत्त्वस्य विवक्षित-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

करकायामपीत्यर्थः । स्नेहत्वस्येति । न चानित्यस्नेहत्वं तथास्तिवति वाच्यम्, एवमपि परमाणुसाधारण्यायास्तस्या असिद्धेः तस्य नित्यत्वे योग (य?) त्वे फलोपधानावश्यमभावापत्तेरिति भावः । अभास्वरेति । तेजस्यतिव्याप्तिवारणाय प्रथमविशेषणम् । पृथिव्याम-

(१) परमाणुवृत्तित्वं निराकरोति—वापीत्यदिना । आरभकत्वादत्तुमेयम् । वस्तुतः क्षितिपयसोः, मैवासिद्धौ घृतत्वादैव जलत्वस्यापि न द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वसिद्धिः । अतएव प्रव्यक्षस्य जलत्वस्य जन्यवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वेन न परमाणुवृत्तित्वानुमानमेति ध्येयम् । इति दीधितः ।

(२) स्फटिकपरमाणावतिव्याप्तिः । इत्यपि पाठः ।

लक्षणमिति । न च तेजसा नीलिमाभिभवः । घटादावभावात् । न च स्वाच्छब्दयोगात् स्फटिकवदिति वाच्यम्, इन्द्रनीलादावभावात् । रसोऽपि मधुर एव । काषाय(१)द्रव्येण जलमाधुर्यस्योपलभ्मा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्राकृतं रूपं तच्च वियति विक्षितेजोरूपाभिभूतमिति यत् परेणोक्तं तत् द्रूषयति—न चेति । एवं सति घटनैर्द्यमपि तेजोरूपेणाभिभूयेतेष्यर्थः । स्वच्छस्यैव द्रव्यस्य तेजोरूपेण रूपमभिभूयते न तु घटादेरपीति शङ्कते—न चेति । इन्द्रनीलेति । सूर्यालोकानभिभाव्यतायामस्वच्छत्वमुपाधिरिन्द्रनीलरूपे साध्याव्यापक इत्यर्थः । एवं च प्रदीपप्रभयोत्पलनैर्ल्याभि । ५पि न दोषः । रसोऽपीति । तिक्करसासमानाधिकरणमधुररसस्त्वात् । ध्योमक्षिप्तकालिन्दीजलनीलिम्नस्तेजोरूपेणाभिभव इति द्वौषयति—न चेति । अत्र सूर्यालोकेन नीलरूपं नाभिभूयत इति विशिष्य व्याप्तिः, प्रदीपप्रभया नीलोत्पलनीलिम्नोऽभिभवात्सामान्यतो व्यभिचारात् । न च विशेषव्याप्ताव्यस्वच्छत्वमुपाधिः साध्याव्यापकत्वादित्याह—न चेति । रसोऽपीति । न च शर्करायां व्यभिचारः अपाकजत्वेन पूर्ववद्विशेषणत्वादिति वाच्यम्, मधुररसभिन्नरसस्त्वात् । न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वात् । ध्योमक्षिप्तकालिन्दीजलनीलिम्नस्तेजोरूपेणाभिभव इति द्वौषयति—न चेति । अत्र सूर्यालोकेन नीलरूपं नाभिभूयत इति विशिष्य व्याप्तिः, प्रदीपप्रभया नीलोत्पलनीलिम्नोऽभिभवात्सामान्यतो व्यभिचारात् । न च विशेषव्याप्ताव्यस्वच्छत्वमुपाधिः साध्याव्यापकत्वादित्याह—न चेति । रसोऽपीति । न च शर्करायां व्यभिचारः अपाकजत्वेन पूर्ववद्विशेषणत्वादिति वाच्यम्, मधुररसभिन्नरसस्त्वात् । न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तिव्यास्तिवारणाय शुक्लेति । रसादिकमादाय जलेऽसम्भववारणाय भिन्नपदोत्तररूपपदम् । द्रव्यत्वमादाय तद्वारणाय द्रव्यत्वव्याप्तेति । पृथिवीजलान्यतरत्वमादाय तद्वारणाय जातीति । प्रदीपेति । न च प्रदीपस्याव्यक्तकत्वमात्रं न त्वभिभावकत्वं ‘प्रदीपैर्वर्यज्यते जातीन् तु नीरजनीलिमेत्यभिधानादिति वाच्यम्, तथा सति दीपालोकमध्यवर्त्तिनीरजनीलिम्नश्चन्द्रालोकेन प्रकाशापत्तेः । अनभिभूतस्यैवाभिभावकत्वमतो न प्रदीपसाम्रिधाने दिवापि तदनुपलभ्म(२)इति भावः । साध्याव्यापकत्वादिति । सूर्यालोकानभिभाव्यत्वलक्षणसाध्यस्येन्द्रनीलवृत्तिरूपे सत्त्वादुपाधेश्चासत्त्वादित्यर्थः । पूर्ववदिति । तद्विशेषेऽपि पर्यावर्यविनि व्यभिचारादित्यर्थः । मधुरेति । जलत्वमा-

त् । तथा हि स्नातकस्य हरीतकीरसस्वादानन्तरं (१) वाराणसी-परिसरे कमण्डलुपरिस्वलदमलजाहावीजिल (२) विमलधारासु म-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

समानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । स्वरूपासि-
द्धिमाशाङ्काह—कषयेति । नन्वेवं रसनग्राघं रूपादेषु मध्ये रस-
स्यैव व्यञ्जकत्वात् सकुरसाभिव्यञ्जकजलवदित्यनुमानं कषायद्रव्येण
व्यभिचारात् भजयेता न च स्वीयरूपव्यञ्जकत्वात्प्राप्तं व्यभिचार इति वा-
च्यम्, तथा च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापात्तिः । मैवं पार्थिवरसाभिव्यञ्जक-
त्वस्य हेतुविशेषणत्वेनाभिमतत्वात् । न च कषायद्रव्यं पार्थिवं रसमभि-
व्यनक्तीति न तेन व्यभिचारः । न च कर्कटीभक्षणानन्तरं जले तैत्तिःम्—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजात्यनाधारत्वे सति रसवत्त्वस्य विवक्ष-
णात् । योग्यानुपलब्धिवाधं निरस्यति—कषयेति । नन्वेवं रूपाद्यव्य-
ञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वं रसनाप्यत्वसाधकं कषायद्रव्यं एव व्य-
भिचरेत् । न च स्वीयरूपव्यञ्जकत्वात्तत्र हेत्वभावः, सकुरसाभि-
व्यञ्जकोदकस्यापि स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद् दृष्टान्तस्य साधनवैकल्या-
पत्तेः । पररूपाव्यञ्जकत्वं तत्रापि समानम् । न च कषायद्रव्यं जल-
रसोत्पादकं मधुररसस्य सकलजलसाधारण्याभावापत्तेः । कर्कटी-
भक्षणानन्तरं जलपाने तिक्तरसस्यानुभवात्तत्र तिक्तरसस्याप्याप-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दायासम्भववारणाय भिक्षान्तम् । द्रव्यत्वभादाय तद्वारणाय द्रव्य-
त्वव्याप्यमिति । क्वचित्साक्षात्पदमस्ति तत्र जातित्वावाच्छिन्नाधार-
त्वं न विवक्षणीयमपि तु यत्किञ्चित्तादशजात्यनाधारत्वमिति । श-
केरादावतिव्याप्तिवारणाप तत्पदमिति ध्येयम् । रूपदेति । आदिपदं
स्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वर्गमेहत्वन्तरावासये । पररूपेति । यद्यपि लुप्ताक्षरम्
स्त्रीनीलिम्नं जलस्य व्यञ्जकतया दृष्टान्तत्वमेवमण्ययुक्तमेवेति वा-
च्यम्, (३) षट्टादिरूपाव्यञ्जकत्वं (स्थ॒) विशिष्यैवो (४) पादानात् केचित्तु (५)

(१) हरीतकीस्वादः ।

(२) जलाविरलधा० ।

(३) तस्य तत्रैवोपात् ।

(४) कशिषु ।

धुराकारा मनीषोन्मिषति । न च कषायद्रव्यस्यैव तत् । रसा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्तेः । अत्राहुः । रसनाप्यत्वसाधके पार्थिवरसाभिव्यञ्जकत्वं साधकमतो न जलरसव्यञ्जककषायद्रव्येण व्यभिचारः । कषायद्रव्यान्यत्वेन वा हेतुविशेष्यः । तिक्तरसश्च कर्कट्या पव केवलेऽपि कर्कटीफले तिक्ततोपलम्भात् । तदेकदेशे तिक्ततोपलम्भात् अवयवरसजातीयस्यावयविनि वृत्तेः । यद्वा कर्कटीभक्षणेन रसनाग्रवर्त्तिपित्तक्षेमः क्रियते तदीयतिक्तत्वं तत्रोपलम्भत इति वैद्यकादधगतमत पव जलपानं विनापि तत्र तिक्ततोपलम्भः । मधुरा हरीतकीत्यनुभवात् तदीय एव मधुररसोऽनुभूयते न जलस्येत्यपि नास्ति । स्वरूपयोग्यहरीतकीरसान्तराणामपि रसनेन संयुक्तसमवायाविशेषात्तद्धापत्तेः, सामग्रीसत्त्वेऽपि कार्याभावस्य व्याहतत्वादित्याह—न चेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पररूपस्पर्शाव्यञ्जकत्वमेव हेतुर्न च रूपपदव्यर्थता अखण्डाभावादित्याहुः(१) । पार्थिवेति अत्रापि परपदं प्रवेश्यमन्यथा स्वीयरसव्यञ्जकतया व्यभिचारतादवस्थयात् । द्रव्यत्वं च हेतौ प्रवेशनीयमन्यथा सञ्जिक्षेवं व्यभिचारात् । न चेदमन्योन्याश्रयग्रस्तं रसनाप्य(२)साधकस्य हेतुत्वानुपपत्त्या हि परेण जलनीरसत्वं साध्यते । तथा च जले रसवत्वसिद्धौ पार्थिवत्वं हेतोर्विशेषणमन्यथा व्यावर्त्याप्रसिद्धेस्तद्विशेषणे च हेतुत्वानुपपत्तिलक्षणबाधकनिरासे जले रसवत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, रसत्वावच्छिद्धाव्यञ्जकत्वहेतौ तात्पर्यात् । अवच्छिद्धत्वाविशेषणादेव नोपनीतशानमादायान्यत्र व्यभिचारः । तत्र ज्ञातत्वस्य व्यञ्जकता(३) वच्छेदकत्वात् जले सकुरुरसत्वस्य तथात्वेन रसत्वस्यापि तथात्वादिति मिश्राः । वस्तुतस्त्वनयैवाहच्याह—कषायेति । मिष्टृकर्कटीभक्षणे न तदुपलम्भ इत्यत आह—तदेकदेश इति । वृन्तसञ्जिहितावयव इत्यर्थः । तथाप्यवयविनि किमायातमत आह—अवयवेति । नन्ववयवान्तरसस्य मधुररसवत्वादवयवी तत्र नीरसाश्चित्ररसवान् वा स्वीकरणीय इत्यवयवान्तरभक्षणे कथं तिक्ततोपलम्भ इत्यरुचेराह—वद्वेति । तदीय एवेत्यवयवरसेन परस्परासम्ब-

(१) इत्याह । (२) व्यत्वसां । (३) व्यक्तुश्चहाव० ।

न्तराणामप्युपलम्भापत्तेः । न च जलेनैव तत्र माधुर्यमुत्पाद्यते ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पलभ्यत इति तिक्तमपि जलं स्यादिति वाच्यम्, तैक्यस्य कर्कटीग-
तत्वेन पूर्वमप्युपलम्भात् । रसनाग्रवर्त्तिश्चुभिततिक्तमागस्यैव वा तत्
तैक्यम् । न च जलेनैति । अश्रिसंयोगस्यैव सत्यवयविनि परमाणौ वा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एतच्च हरीतक्यवयवानां नानारसत्वमभ्युपेत्योक्ते न तु हरीतक्या-
मेवाव्याप्यवृत्तिनानारससमवायः, व्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधात् ।
न च षड्सा हरीतकीतिव्यवहारात्तत्र चित्र एव रसः, गुणविरोधेना-
इवयविने नानारसैरनारसभात् । चित्ररूपावयविनि तु नीरुपत्वेना-
प्रत्यक्षतापत्तेरनन्यगत्या तथा स्वीकारात् । विजातीयरूपासहकृत-
स्यैव नीलादेनीलाद्यारसमक्तवात् गुणविरोधाभावात् । अत्र त्वय-
विनो नीरसत्वे ब्राधकाभावात्, रसनस्य द्रव्याग्राहकत्वात्, षड्सव्य-
वहारस्य च तत्तद्रसकार्यजनकत्वेन गौणत्वात् । ननु मधुररसमा-
त्राधिकरणद्रव्यान्तरोत्पादात् विलक्षणरसोत्पत्तौ रसान्तराणामभि-
भूतत्वाद्वा नोकदोष इत्याशयेनाह—न चेति । द्रव्यान्तरे तावन्माना-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्धादुकम् । एवमग्रेऽपि हरीतकीरसेत्यत्र । इदं च हरीतक्यवयवा-
नामित्याद्याकरेऽनुपदेशव्यक्तीभविष्यतीति भावः । अव्याप्यवृत्तीति ।
विषयिधर्मिभिन्ने चायं नियमोऽन्यधेश्वरज्ञानमादाय व्यभिचारात् ।
न चेति । यद्यपि षड्सत्वव्यवहाराच्चित्ररसो न सिद्धति तथापि
तादशव्यवहारस्य परम्परासम्बन्धेनोपपत्यर्थमवयवानां षड्सत्वे
चित्ररूपवच्चित्ररसोऽप्यवयविनि स्यादिति भावः । अत्र त्विति । न च
स्पार्शनप्रत्यक्षानुरांयेन चित्रस्पर्शापत्तिरिष्टत्वात् । न च रसवती ह-
रीतकीतिप्रतीत्या चित्ररसस्यापि सिद्धिः । मधुरा हरीतकीतिप्र-
तीतिष्टद्रसप्रतीते(१)गुणविरोधबाधकेन परम्परासम्बन्धालम्बनत्वा-
दिति भावः । प्रभाकरोपाध्यायास्तु हरीतकी चित्ररस्यै(सै?)वेत्याहुः ।
ननु जलसाहित्येन पाकात्कारणगुणादेव वा तदुत्पादेन पूर्वोक्ते(२)-

(१) ० षड्सप्रतीतेर्युः ।

(२) मूलोकानियमदिः ।

पृथिवीरसस्याकारणगुणपूर्वकस्य पाकजत्वनियमात् । न च हरी-
तकीमाधुर्यस्य प्रकर्ष एवाम्भसा व्यज्यते । तदीयकषायादि-
रसानां जलानभिव्यङ्ग्यत्वदर्शनात् । ततो घृतस्य कुङ्गमगन्धा-
भिव्यञ्जकतावदस्यापि जलमाधुर्यव्यञ्जकत्वम् । यदि वा शर-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पार्थिवरसोत्पादकत्वादित्यर्थः । तरीकषायादेति । यद्यपि नानारस-
समवायो न हरीतकयां व्याध्यवृत्तिताविरोधात् विजातीयरनारम्भा-
च्च । पटप्रत्यक्षतान्यथाऽनुपपत्त्या तच्चित्ररूपाऽनुभुपगमः, चित्ररसा-
नभुमगमे च नानिष्टम् । न च पार्थिवविशेषगुणस्य सर्वपृथिवीसा-
धारण्यनियमभङ्गापत्तिरिष्टत्वात् । न चैवमिच्छाद्यपि पार्थिवे श-
रीरे स्थात्तत्र बाधकान्तरसत्वात् । षड्रसा हरीतकी तु (ति?) व्यव-
हारस्तु तद्रसकार्यकारितया । द्रव्यान्तरेण जलमाधुर्यानभिव्यक्तौ
नियतशक्तिमत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति—तत इति । अस्यापीति । कषाय-
द्रव्यस्यापीत्यर्थः । स्वाभाविकस्थितये माधुर्यानुभवं स्वाभाविक-
माह—यदि वेति । तिकादिरसवत् मधुरतवैलक्षण्यानुभवोऽपीति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावः । हरीतकीरसश्च पाकज इत्यत्रापसिद्धान्तः । परमाणुरसस्यैव
पाकजत्वात् कारणगुणप्रक्रमेण तु तदुत्पन्नाववयवानां नानारसत्वा-
हुणविरोधेन तदनारम्भादवयवीं नीरस एवेत्युक्तम् । अतस्तत्र
जलेन न मधुररसारम्भः, तथा च तदवयवगता विजातीयरसां युग-
पतप्रतीयेरश्चित्युक्तमित्यभिप्रेत्याह—पृथिवीति । न च हरीतकीति ।
हरीतकीशब्दस्तदवयवपरः । एतच्च सर्वेषां रसानां जलव्यङ्ग्यत्वेऽपि
जलविशेषमभिप्रेत्योक्तम् । तथा चेतरसदृष्टान्तेन मधुररसस्य जला-
नभिव्यङ्ग्यत्वमनुमेयमिति भावः । ‘अस्यापि’ कषायद्रव्यस्यापीत्य-
र्थः । शरदीति । ननु रसान्तराप्रतीतिमात्रं तत्र, न तु माधुर्यानुभवः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नियमविरोध इत्यत आह—हरीतकीरस इति । ‘जलव्यङ्ग्यत्वेऽपि’ रसने-
न्द्रियलक्षणजलव्यङ्ग्यत्वेऽपि । ‘जलविशेषं’ योग्यं जलम् । यद्यपीदं
सिद्धान्तफक्तिकोपरि वक्तुमुचितं तथापि न चेत्यनेन सिद्धान्तपर्यं-

दि विमलजलदव्युहानिर्गलविगलदमलजलभारधारासारसञ्चा-
रिनभस्तलनिहितविमलभाजनसम्भृतमपगतविधोपाधिव्याधिस-
मेदममृतद्रवप्रीतमानन्दजनकमम्बोऽनुभूयते । किं वा जलरस-
स्य मधुरता(?)वैलक्षण्यं किमनुभूयमानजातिविरहः, उत शर्क-
रादिमाधुर्यवैजात्यम्, अथ तेनैकजातीयताविरहः, उत मधुर-
शब्दावाच्यत्वम् [वा] । नाथः । अनुभववाधितत्वात् । नेतरः ।
अविवादात् । न तृतीयः । उत्कटसादश्याद्यननुभवेऽपि मधुरता-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यत् परोक्तं तत्राह—किं वेति । जलीयरसे या जातिरनुभूयते तद्विरहो
वा शर्करादिमाधुर्यभिन्नजातीयत्वं वा शर्करादिरसवृत्तिजातिशून्य-
त्वं वेति विकलपत्रयार्थः । अनुभवेति । न हि या जातिर्यजानुभूयते
तद्विरह एव तत्रेत्यर्थः । अविवादादिति । जलमाधुर्यस्य मयाऽपि वि-
लक्षणत्वोपगमादित्यर्थः । उत्कटेति । वैलक्षण्येऽपि मधुरत्वसामा-
न्यस्य तत्रोपगमादित्यर्थः । अवान्तरसामान्येऽपि महासामान्याभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न च नीरसे सौहित्या(२)र्थिनस्तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, अन्तःशैत्यार्थेनापि
तदुपपत्तेः, नीरसपवनभक्षणेऽपि सर्पणां प्रवृत्तेश्च । न च मनुष्या-
णां नीरसभक्षणेऽप्रवृत्तिरिति व्यासिरिति वाच्यम्, तावता रसमा-
त्रसिद्धावपि मधुररसासिद्धेः । तस्मात्पूर्वोक्तमानावृष्टमेनेदमुक्तं
नियामकाभावादिति दूषयति—किं वेति । अनुभूयमनेति । जलरस एव
या जातिरनुभूयते तद्विरह इत्यर्थः । ‘एकजातीयता’ गुणत्वव्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्तप्रतीकधारणमेवेत्यदोषः । तस्मादिति । इदमभ्युगमवादेन । वस्तुतो
रसान्तरस्य सर्वप्राणिसंवधारणस्य सृष्टाविषयत्वाभावे सर्वप्राणिसा-

मात्रस्यान्नादिसाधारण्यस्यानुभवात् । अन्यथा मेरुषर्षपयोरपि
सचाविलयापत्तेः । न तुरीयः । व्यवहारबाधितत्वात् । न च
पृथिव्यां(१) मधुरता आप्या । शुष्यत्सु शर्करादिषु माधुर्यापकर्ष-
स्यानुपलम्भात् । शुष्यति पुनर्द्रव्ये(२)स्नेहापकर्षात् । नाप्युष्णः
स्पर्शः । औपाधिकत्वात् । मेदस्विस्वेदार्पकतेजसीव रूपानवभासे-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वे विपक्षदण्डमाह—अन्यथेति । व्यवहारेति । मधुरं जलमिति व्यवहार-
स्य साध्वलौकिकत्वादिति भावः । पृथिवीमाधुर्यस्याप्यत्वं परापा-
दितं दूषयति—न चेति । उपाध्यपपमे औपाधिकस्यापगमनियमात् प्र-
कृते तु वैपरीत्यमित्याह—शुष्यतस्विति । धृतादौ स्वाभाविकस्नेहे बाध-
कमाह—शुष्यतीति । उष्णोदके स्वाभाविकमौष्ण्यं परापादितं दूषयति—
नापीति । औपाधिकत्वादिति । तेजःसञ्चिकर्षोपाधिकत्वादित्यर्थः । तर्हि ते-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्यव्याप्यजात्या । अन्यथेति । अवान्तरजात्यनुभवव्याप्तो न परजा-
त्यनुभव इत्यर्थः । पृथिव्या अपि मधुरताया आप्यत्वापत्तेरित्युक्तं
दूषयति—न च पृथिव्या इति । औपाधिकस्योपाध्यपकर्षेऽपकर्षोपलम्भ-
नियमादित्यर्थः । प्रत्युत शुष्यत्कशोरणि जलापगमे माधुर्योक्तवर्णोप-
लम्भादिति भावः । स्नेहप्रतिवन्दीं दूषयति—शुष्यतीति । यथा यथा
धृतादौ शोषस्तथा तथा स्नेहाएकपर्योपलम्भादौपाधिकस्तत्र स्नेह
इत्यर्थः । औपाधिकत्वादिति । उपाध्यन्वयानुविधानस्य अनन्यथासिद्ध-
त्वादिति भावः । श्रीखण्डक्षोदेन घर्षकजलस्यैव प्रकृष्टं शैत्यमिभि
व्यज्यते । यदा श्रीखण्डान्तर्बंचित्जलस्यैव घर्षणाद्विभूतशैत्यातिशय
उपलभ्यते, अघृष्टश्रीखण्डस्पर्शविजातीयस्पर्शानुभवात् । पवनादे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धारणप्रवृत्त्यैव मधुररसत्व(३)मिति द्रष्टव्यम् । प्रकृष्टं शैत्यमिति । श्री-
तत्वावान्तरजातिविशिष्टं शैत्यमित्यर्थः । प्रतीतजलस्पर्शे प्रकर्ष-
कलपते मानाभाव इत्यंरुचेराह—यदेवं जलसंयोगस्यैवत्यादि प्रागुक्तं
दूषयति—पवनादेविति । ननु तेज संयोगादेव तदुत्पत्तिरमित्वत्यंत

(१) पृथिव्या म० । (२) ति द्रव्ये पुनः स्नेह० । (३) मधुररसत्वमिति० ।

ऽपि स्पर्शप्रतीतेरविरोधात् । आप्यद्रवत्वस्यापाकजत्व(१)ब्यास-
त्वात् । (न च) कनकद्रवत्ववन्नैमित्तिकत्वं, न च घृतद्रवत्वप्रति-
वन्दीग्रहः(२) । तस्याप्यत्वे पाकापेक्षाविरोधात् । तैले चाप्यभाग-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जोरुपमप्यनुभूयेत्तिं यन्तु परेणोक्तं तत्राह—मेदस्वीति । ‘मेदस्विनः’
स्थूलास्तेषां प्रस्वेद उष्मणा भवति । स चोद्भूतस्पर्शोऽनुद्भूतरूप-
स्तथैव जलस्थं तेज इत्यर्थः । आप्यद्रवत्वस्य स्वाभाविकन्वादाह—आ-
प्येति । अपाकजत्वनियमादिति । अनभिसंयोगजत्वनियमादित्यर्थः । घृतेऽपि
द्रवत्वमाप्यं स्यादिति परापादिते दोषमाह—न चेति । ‘पाकापेक्षा’ तेजः-
संयोगापेक्षा । तर्हि तैलेऽपि नाप्यं द्रवत्वमन्यथा तद्रवत्वं दहन-
प्रतिकूलं स्यादिति परोक्तं दूषयति—तैले चेति । स्नेहप्रकर्षाधीनं तैल-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रव्यान्तरशैत्याभिद्यञ्जकत्वदर्शनात् । द्रव्यान्तरात्पृथिवीशैत्योत्पाद-
स्य क्वाप्यदर्शनादिति भावः । रूपाध्यक्षताव्याप्यत्वात् स्पर्शाध्यक्ष-
ताया इत्यत्र व्यभिचारमाह—मेदस्वीति । करकाद्वभावादिति दूष-
यति—आप्यद्रवत्वस्थेति । तेजःसम्बन्धेनापां द्रवत्वादर्शनात् प्रत्युत तत्त्वा-
शो पलम्भात्तदपाकजामित्यर्थः । न च हिमपिण्डस्याग्निसं-
योगेन विलयनादत्र बाधः । अपाकजत्वेऽपि निमित्तान्तरादुत्पत्तिः
कथं निराकरणीयेति वाच्यम्, नैमित्तिकद्रवत्वस्य तेजःसंयोगज-
न्यत्वनियमात् । यज्ञातीयं चाग्निसंयोगजन्यद्रवत्वाश्रयस्तज्ञातीयं
तदभावे पिण्डीभूतसुपलभ्यते यथा घृतादीति व्यासेश्च जलज्ञातीये
चातथात्वात् । करकार्यां च शीतस्पर्शवस्त्रेन जलत्वानुमानम् । न
चासांसिद्धिकद्रवत्वेन प्रतिरोधः, तस्यासिद्धेन । अदृष्टविशेषात्तप्रति-
बन्धे काठिन्योपलम्भादिति भावः । तस्येति । आप्यद्रवत्वस्य तेजः
संयोगाजन्यत्वादित्युक्तमिति भावः । तत्राप्सम्बन्धं इति दूषयति—
तैले चेति । स्नेहप्रकर्षाभावस्त्रोपाधीरिति भावः । तैलद्रवत्वस्य पा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आह—यज्ञातीयं चेति । हिमपिण्डे च स्वाभाविकमेव द्रवत्वं करका-

(१) अपाकजत्वनियमादिति कण्ठाभरणघृतः पाठः । (२) ऊत्प्रतिबन्धाग्रहः ।

स्य स्नेहपर्कर्षवत्वेन दहनानुकूलत्वात् । आर्थमेव द्रवत्वं घृतद्रवत्वस्य पाकजत्वेन पार्थिवत्वात् । एवं च स्नेहोऽपामेव । घृतस्तेहः पार्थिवः भौमानलेन्धनत्वादिति चेत्त, प्रकर्षविशेषादेव

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जलभागस्य दहनानुकूलत्वमित्यर्थः । तर्हि घृतद्रवत्वमप्याप्यं स्यात् दहनानुकूलता च तैलवत् स्नेहपर्कर्षाधीना स्यादित्यत आह—घृतद्रवत्वस्येति । भौमानलेन्धनत्वादिति । वायुभिन्नत्वे सति भौमानलोपचयहे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

र्थिवत्वे बाधकमाह—घृतेति । तैलद्रवत्वस्य पार्थिवत्वे घृतद्रवत्वधृतपाकजत्वापायत्तिरित्यर्थः । एवं चेति । [एवं च] घृतद्रवत्वस्य पाकजत्वादाप्यद्रवत्वस्य चातथात्वान्न द्रवत्वप्रतिवन्दिरिति घृतस्नेहोऽपामेवेति सिद्धे स्नेहस्तललक्षणं सिद्धमित्यर्थः । भौमेति । ननु चेन्धनत्वं न निमित्तत्वं वायुनाऽनैकान्तात् । न चानलदात्यवेन तद्विशेषम् । दाहो हि रूपपरावृत्तिर्वा भस्मीभावो वा उभयस्यापि स्नेहावृत्तिस्वेनापक्ष धर्मत्वम् । अत एव च नानलनाशाहेतुमाशाप्रतियोगित्वे सत्यनलहेतुत्वमिन्धनत्वम्, अनलावयवे गतत्वात् । न च हेतुत्वं निमित्तत्वमभिप्रेतम्, अनलस्येन्धननाशनाशयत्वे भानाभावात् । इन्धननाशानन्तरं ह्यनलान्तरं नोत्पद्यते पूर्वानलस्त्ववयवक्रियाविभागन्यायेन नश्यति । तस्माद्घृतस्नेहाश्रयो न जलं दहनानुकूलत्वात् काष्ठवदित्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः । अत्र स्नेहानाधारत्वमुपाधिः । घृतस्नेहाश्रयो यदि जले स्यात् भौमानलेन्धनं न स्यादित्यत्र च स्नेहपर्कर्षविशेषाभाव उपाधिरित्याह—प्रकर्षेति । जलत्वमपि भेदकं जलशब्दसङ्केत-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिवदिति भावः । समवायित्वमवयवित्वं चासिद्धमेवेति सिद्धवदाहनिमित्तत्वमिति । अत एवेति । अपक्षधर्मत्वादेवेत्यर्थः । वक्ष्यमाणयुक्त्या ऽनलस्येन्धननाशनाशयत्वादित्यर्थः । वयभिचारोऽपीत्याह—अनलावयवहृति । वयभिचारोद्धारोऽपि अपक्षधर्मत्वं तद्वस्थमेवेत्याह—अनलस्येति । वस्तुतो घृतस्येन्धनत्वं न तदीयस्नेहस्येति स्वरूपासिद्धिरिति भावः । दहनेति । भौमदहनेत्यर्थः । तेन न दिव्यानलानुकूलजले व्यभि-

स्नेहस्य दहनानुकूलतोपपत्तेः ॥ (इति) जलम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तुत्वादित्यर्थः । तदुपचये हेतुत्वं च तदुत्कर्षापकर्षप्रयोजकोत्कर्षापकर्षवत्त्वम् । अन्यथा इन्धनत्वं यदि निमित्तत्वं तदा वायावतिव्यासिः । अनलदाह्यत्वे सतीति विशेषणे दाहस्य स्नेहावृत्तित्वादपक्षधर्मत्वम् । न हि रूपपरावृत्तिर्वा भस्मीभावो वा स्नेहे सम्भवति । अनलनाशहेतुनाशप्रतियोगित्वेन विशेषणे स्वरूपासिद्धिः । न हि स्नेहनाशादनलो नश्यति, अपि त्ववयवनाशाच्चत्संयोगनाशाद्वा । अनलावयवं व्यभिचारश्चेत्यादिदोषः स्यात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ग्रहो न व्यक्तिमात्रे न वा व्यक्तिविशेष इत्यनुगतधर्मस्य वाधकाभावाज्ञातित्वात् । अनित्यस्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेनोक्तगत्या तत्सिद्धेवेति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चारः । तथाण्यनुकूलत्वे(१) तदन्यत्वेनापि हेतुविशेषणम् । अनित्येति । न च परमाणुसाधारणं जलत्वं तथापि न सिद्धमेति वाच्यम्, तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् । समानाधिरूपणस्नेहस्य(२) च प्रतिबन्धकतया फलाभावः, नित्यस्येत्यादिव्यासिस्तु नाशयुपेयत एवेति । मिश्रास्तु । अतिप्रसङ्गो ज्ञातः प्रतिबन्धक इति पूर्वं परमाणुवृत्तित्वानादुककारणतावच्छेदकतया जलत्वसिद्धौ स्वोपादेयद्युणकवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातित्वेन परमाणुवृत्तित्वानुमानेऽतिप्रसङ्गज्ञानं नावच्छेदकत्वकल्पनां वाधेते उपजीव्यविरोधादपि तु अनित्यत्वमवच्छेदके विशेषणं कल्पयते पूर्वात्यागेनोपजीव्यविरोधाभावादिति वदन्ति । वर्यं तु जलसमव्याप्तिकारणतावच्छेदकतयैव जलत्वसिद्धिः, अन्त्यावयवी च जलस्य नास्त्येव । न च तथा सति जलीयशर्दि-इन्त्यावयवित्वगर्भशरीरलक्षणाद्यासिः । तत्रान्त्यावयविपदस्य करादिवारकस्य फलानुपहितमात्रपरत्वादिति ब्रूमः ।

(१) तस्याण्यनु ।

(२) ऋस्नेहस्य तदपलिं ।

शुक्रमेव भास्वरं च रूपं तेजस इत्यसङ्गतम् । अग्रेरुणादिरूपोपलब्धेः । कनकरूपस्थ चाभास्वरत्वात् । संयोगिपार्थिवाभिभूतत्वेन (१) तत्राभास्वरत्वमिति चेत्त, पार्थिवरूपस्थ तेजोरूपानभिभावकत्वात् । अन्यथा घटादावपि तथाभावप्रसङ्गेन रूपग्रत्यक्षत्वविरोधात् (२) । अनुद्भूतं तदिति चेत्त, अग्रहणप्रसङ्गात् ।

न्यायलीलावर्तीकण्ठाभरणम्

शुक्रमिति । भास्वरमिति जलव्यावृत्तये । भास्वरत्वं च रूपप्रकाशकत्वव्यङ्ग्यां रूपगता जातिः । अव्यासिमाह—कनकेति । न हि तद्रूपेण पररूपं व्यजयत इत्यर्थः । गुरुत्वासमानाधिकरणरूपवत्वं कनकोष्माद्यव्यापकं औष्ण्यसमानाधिकरणरूपवत्वं चन्द्रचामीकराद्यव्यापकमिति भावः । तथाभावेति । घटादिरूपस्थापि तेजोरूपाभिभावकत्वे तेजोभिन्नस्थ रूपं क्वापि न गृह्णेतेत्यर्थः । अनुद्भूतं तदिति । कनकरूपमित्यर्थः । अग्रहणेति । कनकरूपस्थेति शेषः । उद्भूतरूपस्पर्शयोन्यायलीलावर्तीप्रकाशः

शुक्रमेव रूपं जलस्थापीत्यत उक्तं भास्वरं चेति । भास्वरत्वं च ज्ञातिविशेषो रूपान्तरप्रकाशकत्वव्यङ्ग्यः । अभास्वरत्वादिति । व्यञ्जकाभावेन भास्वरत्वानुपलभ्मादित्यर्थः । अत एव न गुरुत्वासहचररूपं तलक्षणं कनकोष्मादावभावादिति भावः । अन्यथेति । घटादिरूपेणालोकरूपाभिभावादुद्भूतानभिभूतरूपसहकारितेजोविरहात्सर्वरूपाप्र-

न्यायलीलावर्तीप्रकाशविवृतिः

भास्वरत्वं चेति । शुक्रपदं चैवं स्वरूपकथनपरम् । चामीकरादावुपलभ्म (३) हेतुकवैप्रत्यनिराकरणायेति ध्येयम् । ‘व्यञ्जकाभावेन’ रूपान्तरप्रकाशकत्वाभावेन । ‘अत एव’ अव्यापकत्वादेव । तदेवाह—कनकेति । कनके विशेषणभावादुभ्मणि विशेष्याभावात्त्वं विशिष्टाभाव इत्यर्थः । अनुद्भूतं च रूपं नास्तीत्यमिमानः । स्पर्शाप्रत्यक्षताया अनुकृत्वात्तज्ज्ञनदूषणापादनमयुक्तमित्याशङ्कायां व्यासिष्ठलेनैव स्पर्शाप्रत्यक्षतासिद्धिरिति कस्यचिन्मतं निराकृत्यानुद्भूत-

(१) पार्थिवरूपाभिः० (२) न स्पर्शाप्रत्यक्षतासिते० (३) उद्दिष्टेत० ।

रूपं न गृह्णत इति(१) चेन्न, रूपस्पर्शयोस्तैजसयोश्चाग्रहे
कनकद्रव्यस्याग्रत्यक्षतापत्तेः । अभास्वरमिति(२) चेत्, सिद्ध-
मीहितम्(३) । नाप्युष्ण एव स्पर्शः । पश्चरागादितेजसामनुष्णा-
शीतत्वात् । पार्थिवौपाधिकी सा (स्पर्श) प्रतीतिरिति चेन्न,
रूपानवभासे तदनवभासात् । अन्यथा वायौ (४)स्पर्शविल-
यात् । औष्णमेवैतदनुद्भूतमिति चेत्, (५)अनुष्णाशीत-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्वयोरपि द्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वमभ्युपेत्याह—रूपस्पर्शयोरिति । अन्य-
थानुपस्थ्या सिद्धान्तिनोऽभ्युपगममाशङ्कते—अभास्वरमिति । कनकरूप-
मिति शेषः॥ अपर आह—सिद्धमिति । कनके लक्षणमव्यापकं कनकेऽतै-
जसत्वं वा सिद्धमिति भावः । तेजोलक्षणान्तरं दूषयति—नापीति ।
रूपानवभास इति । पार्थिवोद्भूतस्पर्शस्य उद्भूतरूपसामानाधिकर-
णयनियमादित्यर्थः । अन्यथेति । अर्यं चेत्यनियमः । तदा वायुरप्यनुद्भूतस्पर्शा पृथिवी स्यादित्यर्थः । औष्णमेतदिति । पश्चरागादितेजसि यः
स्पर्शोऽनुभूयते इति शेषः । अनुभवश्चेन्न प्रमाणं तदा पृथिवीस्पर्शो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यक्षापत्तिरित्यर्थः । रूपस्पर्शयोरिति । यस्य तेजसो रूपमप्रत्यक्षं तस्य
स्पर्शोऽप्यप्रत्यक्ष इत्यस्य ग्रीष्मोध्यमणि व्यभिचारेऽपि सुवर्णोष्णस्प-
र्शस्यानुद्भवेनाग्रत्यक्षत्वे रूपस्याप्यग्रहे सुवर्णं प्रत्यक्षमेव न स्यात् ।
द्रव्यग्राहकचक्षुस्त्वग्भ्यां रूपस्पर्शयोग्यतायामेव द्रव्यग्रहादित्यर्थः ।
रूपानवभास इति । यस्य पार्थिवस्य रूपमप्रत्यक्षं तस्य स्पर्शोऽप्यप्रत्यक्ष
इत्यर्थः । अन्यथेति । सोऽपि स्पर्शोऽनुद्भूतरूपपृथिव्याः स्यादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वेनैव तदप्रत्यक्षत्वमुपपाद्य मूलयोजनामाह—यस्य तेजसं इति । यस्य
पार्थिवस्येति । तथा च मणिव्यवहिततत्प्रभायां लौहित्यानवभासे

(१) त एवेति चेत्रा । (२) स्वरं तदिति । (३) मिद्दं नः समीहितम् ।

(४) शाक्षुस्पर्शः । (५) ति चेत्रा ।

(मात्र) विलयात् । मैवम् । अग्नेररुणादिरूपप्रतीतेरौपाधिक-
त्वात् । कनकरूपं च पार्थिवरूपाभिभूतमेव हीनत्वात् । तेजोंश-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इद्युरुण पवानुभूतः स्यादित्याह—अनुष्णाशीतेति । अमेरिति । तेजस्त्वं
शुक्लेतररूपवद्वृत्तिं गन्धासमानाधिकरणजातित्वात् जलत्ववदित्यत्र
तातपर्यात् । अन्यथा इङ्गारादिनौपाधिर्वालायामप्यवश्यानुभवात् दि-
ग्दाहादौ चोपाधेरनुपलभादिदोषापत्तिः । कनकेऽव्याप्तिं निरस्यति—
कमकेति । तेजोरूपस्य पार्थिवरूपाभिभाव्यत्वे रूपमात्रानुपलविधिः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अनुष्णेति । अनुद्भूतोष्णशीतस्पर्शाभ्यामेव तथा प्रतीत्युपपत्तेरित्य-
र्थः । अनेरिति । ननूपाधिलौहिताङ्गारादिर्वच्यः, तदग्रहेऽपि दीर्घज्वा-
लायां लौहित्यत्रहात्तन्नौपाधिकं दिग्दाहादौ चोपाधेरसम्भवः । मैवम् ।
तेजस्त्वं शुक्लेतररूपवद्वृत्तिं अपाकजरूपवदपरमाणुवृत्तिं [द्रव्य-
त्वविद्याप्य] जातित्वाज्जलत्ववदित्यत्र तातपर्यात् । भास्वररूपस्य
कनकाव्याप्तिं निरस्यति—कनकरूपमिति । यद्यप्यभिभूतरूपस्यापि वन्हेः
स्वपरप्रकाशकत्वं इष्टमिति कनकस्यापि तथात्वापत्तिः, तथाप्यभि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्पर्शोपाधिकत्वमसम्भवीति भावः । अनुद्भूतोष्णेति । यद्यपि तयोर-
तीन्द्रियतया तदाश्रयाप्रत्यक्षतापत्त्या नैवमुपपत्तिस्तथापि तत्रापी-
ष्टापत्त्या आपातत इदम् । अत एव सिद्धान्तेऽप्येतस्यापेक्षेति भावः ।
अनुमानप्रामाण्यबलेनैवाग्निप्रेरणांद्रुतपार्थिवभागस्योपाधित्वं कल्प-
नीयमित्यभिप्रेत्याह—तेजस्त्वमिति । आलोकादिकमादाय सिद्धसाधन-
मित्यभावद्वयगर्भेता । पृथिवीत्वे व्यभिचार इति रूपवदित्यन्तम् । घट-
स्यैव सम्मते अपाकजरूपवद्वात् स एव व्यभिचार इति परमाणु-
पदम् । परमाणुत्वे व्यभिचार इति जातिपदम् । द्रव्यत्वविद्यापद-
मपि पूरणीयमन्यथा सत्तादौ व्यभिचारात् । कचिच्चु पाठ एव तथा ।
वस्तुतोऽवृत्तीत्यत्र नद्यव्ययेन पाकजरूपवद्वृत्तिपरमाणुवृत्तिज्ञाति-
त्वादिति हेतुः । जातिपदं चैव जलपरमाणुपीतघटान्यतरत्वे व्यभिचा-
रवारणायेति भावः । अभिभूतरूपस्यापीति । दीपादौ सर्वत्र पृथ्वीकृपाभि-

न्यायलीलावतीकिणाभरणम्

स्यादिति यदुकं तत्राह—तेजोऽश इति । कार्यलक्षणेन कनकलक्षणं तेजोहनिमिति तदरूपं पार्थिवरूपाभिभाव्यमिति कल्पनीयमित्यर्थः । ननु वन्निरूपमव्यभिभूतमेव । तथा च तदपि न प्रकाशकं स्यादिति चेन्न वहौ शुक्लत्वमात्राभिभवेऽपि रूपस्यानभिभवात् । कनके तु रूपस्यैवाभिभूतत्वात् । न चान्धकारे सुवर्णरूपोपलभ्मापत्तिः बलवत्-सजातीयसम्बन्धस्याभिभवत्वात् । उपष्टमकद्रव्यसम्बद्धमहिम्ना तश्चोपलभ्यत इत्यन्ये । वहिप्रभालक्षणं तेजोऽन्तरमेव वा प्रकाशकं कार्यवलादुक्षेयम् । उष्णस्पर्शवत्त्वस्य तेजोलक्षणस्याव्याप्तिं परिहरति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भूतरूपवन्दिसम्बद्धानभिभूतरूपवहृथादिमध्यादिव्यापिनी प्रभैवेतररूपव्यजिका । यद्वा वन्हौ रूपं नाभिभूयते किन्तु तत्रिष्ठशुक्लत्वम् । सुवर्णे तु संप्रेषय तथेति कार्यदर्शनात्कल्प्यते । न चैवमध्यकारेऽपि भावकपीतरूपाग्रहेऽपि सुवर्णस्य भास्वररूपसुपलभ्यते बलवत्सजातीयग्रहणक्रताग्रहणस्याभिभवत्वादिति वा च्यम् , बलवत्सजातीयसम्बस्यैवाभिभवत्वालाभवात् । उपष्टमकद्रव्यसंयोग एव सुवर्णरूपप्रतिबन्धक इत्यन्ये । तथाप्यन्यकारे सुवर्णस्योपलभ्मापत्तिरभिभूतरूपस्यापि तेजसो ग्रहणात् तेजासि तेजोऽन्तरस्याप्रकाशकत्वात् । मैवम् । रूपे गृह्णमाण एव चक्षुषा द्रव्यग्रहणात् सुवर्णरूपमभिभवदेव नोपलभ्यते उपष्टमकरूपं चालोकाभावात् । अभिभाव्यताग्रयोजकमाह—तेजोऽशेति । हीनत्वमवान्तरजातिभेदः । कार्येकति । अभिभवस्यानन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । उष्णस्पर्शस्य प्रभायामव्याप्तिं निर-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भूतरूपवत्त्वादिति भावः । ननु तेजोऽन्तरकल्पने गौरवं तद्रहापत्तिश्चेति अहचेराह—यद्वेति । उपष्टम्भकेति । पूर्वं सजातीयसम्बन्धस्य प्रनिवन्धकत्वमुक्तमधुना तदाश्रयद्रव्यसंयोगस्योऽन्यत इति भेदः । सजातीयसम्बन्धस्योल्कादिरूपग्रहप्रतिबन्धकत्वं कल्पसमिति तदेव कल्प्यत इत्यरुचेराह—अन्य इति । [अभिभूतरूपस्यापीति । इन्द्रनीलप्रभादेरित्यर्थः ।] सुवर्णरूपमिति । न चैवमध्यकारे वन्मुपलभ्मो न स्यात् तदरूपस्याभिभूत

हीनतायाः कार्यकगम्यत्वात् । प्रभास्पर्शस्त्वतीन्द्रियोऽनुमानादुष्ण एव तेजस्त्वादवगम्यने ।

ननु सुवर्णं कथं तैजसम् । अत्यन्ताप्रिसंयोगेनानुच्छिद्य-
मानद्रवत्वाधिकरणत्वादिति चेत्र, सन्दिग्धासिद्धत्वात् (१)
किमिदेव द्रवत्वाधिकरणं द्रवत्वाधारद्रव्यान्तरसंयुक्तं वेति ।
अनुभवसिद्धं द्रवत्वाधारत्वमिति चेत् ? (२) मिद्धं तदा पार्थि-
त्वम् । पीतिमगुरुत्वाधिकरणत्वस्यापि तथात्वात् । तदौपा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रभेति । प्रभा उष्णस्पर्शवतीतेजस्त्वात् । तदनुपलभमस्त्वनुद्भूतत्वादि-
त्यर्थः । ननु तेजोशाहीनत्वकल्पनं सुवर्णेऽव्याप्तिनिरासार्थं तदा स्याद्यादि-
सुवर्णं तैजसं भवेत्तदेव तु नास्तीत्याह—नन्विति । सुवर्णं तैजसमत्यन्तान-
लसंयोगेऽव्युच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा
घट इति व्यक्तिरेकिणं शङ्कते—अत्यन्तेति । अनित्यपदपूरणात् न जलप-
रमाणौ व्यभिचारः । अपार्थिवत्वं वा साध्यम् । सन्दिवेष्टि । तैजसत्वेनाभि-
मतस्य द्रवत्वाधारत्वं सन्दिग्धमित्यर्थः । एतदेवाह—किमिति । उप-
लभ्यमानं द्रवत्वं पीतिमगुरुत्वाश्रयं वा तेजसो वेति सन्देह
इत्यर्थः । ननु सन्दिग्धासिद्धिस्तदा स्याद्यादि द्रवत्वाधारत्वस्य
हेतोः सन्देहः स्यात् अनुभवबलात्तत्रिष्ठितमेवेत्याह—अनुभवेति ।
अनुभवश्चेद्वलं तदा पीतिमसमानाधिकरणमेव द्रवत्वमनुभूयत
इति पार्थिवत्वमेव तस्य व्यवस्थितमित्याह—सिद्धिति । तदौपाधिक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यति—प्रभेति । तेजस्त्वात्त्रोष्णस्पर्शानुमाने चान्द्रकर इवानुद्भूतत्वं
कल्प्यत इत्यर्थः । अत्यन्तेति । पार्थिवद्रवत्वस्याप्तिसंयोगनाद्यत्वादि-
त्यर्थः । न च पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पक्षत्वे बाध्योऽतिरिक्तपक्षत्वे
चाश्रयासिद्धिः । उभयसिद्धप्रत्यक्षद्रवत्वाश्रयस्य पक्षत्वात् । सन्दिवेष्टि ।
तथाधिधं द्रवत्वं त्वदुपगतोपष्टमकस्य सुवर्णस्य वेति सन्देहादेतोः
सन्दिग्धाश्रयत्वादित्यर्थः । अनुभवबलावलभ्वने तु पीतिमगुरुत्वयो-
रपि तदीयत्वमिति कथं तैजसत्वमित्याह—पीतिमेति । तथात्वात्

(१) सन्दिग्धानैकान्तिकत्वाद् । (२) ऋति चेत्र ।

धिकत्वेन शङ्कितमिति चेत्,(१) तुल्यं द्रवत्वेऽपि । मैवम् ।
 पीतिमा च गुरुत्वं च दाहे यत्र(२) च रक्तता ।
 तस्य लोकप्रसिद्धस्य सुवर्णत्वं केन वार्यते ॥
 अनुच्छिन्नद्रवत्वं तु वस्तु यच्चिह भासते ।
 सुवर्णव्यवहारोऽयं तत्र शास्त्रे(३) प्रवर्तते ॥

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

त्वेनेति । उपष्टमभकपार्थिवौपाधिकं पीतत्वमित्यर्थः । तुल्यमिति ।
 द्रवत्वमप्यनुभूयमानं तर्हि पार्थिवमेवेति स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यर्थः ।
 पीतिमा चेति । यत् पीतं गुरु रूपपरावृत्तिस्थानं तत् द्रव्यं पार्थिवमेव
 सुवर्णत्वेन व्यपदित्यते तत्र च न द्रवत्वं पार्थिवत्वेऽस्य चाग्निसंयोग-
 गनाश्यत्वदर्शनात् । अत एव लौकिकानां पलमितं सुवर्णमित्या-
 दिव्यवहार इत्यर्थः ।

ननु त्वया तैजसं किमभिधीपत इत्यत आह—अनुच्छिन्नेति ।
 यन्मुषायां धमायमानं द्रवत्वाधिकरणमुपलभ्यते तत्र तेजसि शास्त्र-
 कृतां सुवर्णव्यवहारः पार्थिवद्रवत्वस्याद्यन्ताग्निसंयोगोच्छेद्यवेन
 तद्वैधर्म्याद्विशिष्टं द्रवत्वाधिकरणं रूपवच्च तेज एव भवितुमर्हति ।
 पार्थिवस्तु भागो न तदा द्रवतामुपैति । काठिन्यानुपलमभश्च
 मसीगुटकस्येव जले क्षुण्णस्य, लोष्टस्य वा जलचिलीनस्य । किं
 च पार्थिवपीतभागस्य रूपान्तरपरावृत्तिप्रतिबन्धकं विजातीयद्रव्ये

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रवत्वसामानाधिकरणेनानुभूयमानत्वादित्यर्थः । तुल्यमिति । औपा-
 धिकत्वशङ्का तूभयत्र तुल्येत्यर्थः ।

प्रथमेव सुवर्णस्य तैजसत्वे पीतिमाद्याश्रये कथं सुवर्णव्य-
 वहार इति शङ्कां निरस्यति—पीतिमा चेति । पीतिमगुरुत्वाश्रये
 सुवर्णं पार्थिवत्वमेव अनुभवव्यपदेशयोरवारणादित्यर्थः । तर्हि
 शास्त्रे “अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्य”मित्यादौ कुतस्तैजसत्वव्यव-
 हारः पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य तैजसत्वे वाधकादित्यत आह—अनु-
 च्छिन्नेति । पतेन तैजसत्वसाधने हेतुरप्युक्तः । नन्वेवं लोकशा-

(१) गति चेत् । (२) यस्य । (३) तन्त्रशास्त्रे ।

वस्तुभेदे प्रसिद्धेऽपि शब्दसाम्यं प्रवर्तते ।
 रसः स्वभावमधुरो ध्वनिश्च मधुरो यथा ॥
 भूसंसर्गवशाच्चास्य रूपं नैव प्रतीयते ।
 स्फटिकस्य जवा(१)योगाद्यथा रूपं न भासते ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्रवत्वमेष्टव्यम्, कथ्यमानजलमध्यस्थपीतपटे तथादर्शनात् । किं च
 “वहौरपत्यं प्रथमं हिरण्य” मित्यागमोऽपि तैजसत्वमस्याहेत्यर्थः ।

ननु पार्थिवं तैजसं च द्रव्यं सुवर्णपदात् सकुच्चरितात्
 कथं प्रतीयेत । तथा च पीतिमाश्रय एव सुवर्णमित्यत आह—
 वस्तिवति । मधुरौ ध्वनिरसावित्यत्रेव सकुच्चरितमधुरपदाद
 यथा उभयधीस्तथेहापीत्यर्थः । ननु सुवर्णं चेदुपलभ्यत
 एव तदा तदीयं शुक्रमास्वररूपमप्युपलभ्येत अनुपलभ्येऽपि वा
 सुवर्णमपि नोपलभ्येतेत्याह—भूसंसर्गेति । रूपं न प्रतीयत इति
 रूपगतं शुक्रत्वं भास्वरत्वं च न प्रतीयत इत्यर्थः । यद्वा रूपमेव (न?)
 प्रतीयते पररूपोषष्टभेन सुवर्णस्योपलभ्यम् इत्यर्थः । अत्रैव निर्दर्शनं
 —स्फटिकस्येति । भूसंसर्गं एवाभिभवो न तु बलवदसजातीयग्रहण-
 कुतमग्रहणम् । एवं सत्युलकाप्रकाशवद्रात्रौ सुवर्णोपलभ्यमः स्यात् । उप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्त्रयोः सुवर्णादस्य भिन्नार्थत्वे कथं सकुच्चरितात्ततोऽर्थद्वयधीरि-
 त्यत आह—वस्तुभेद इति । मधुरौ ध्वनिरसावित्यत्रेवावृत्याऽर्थद्वय-
 धीरित्यर्थः । तर्हि तेजोरूपाद्यप्रतीतिः कुत इत्यत्राह—भूसंसर्गेति ।
 उपष्टुभकपार्थिवसंसर्गादित्यर्थः । न च “कनकरूपं चे”त्यादिना
 पौनरुक्तं तेनाभिभवाभिधानादनेन प्रतिबन्धाभिधानात् । ‘अमौमं’

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वात् पार्थिवरूपस्य चालोकाभावेनाग्रहादिति वाच्यम्, वन्हौ रूपं
 नाभिभूयत इति मत एव निर्भरत्वात् । मधुरौ ध्वनिरसाविति । वस्तुतो
 भूयःप्रयोगात् सुवर्णपदं पार्थिवे शक्तं तैजसे च लाक्षणिकमिति
 प्रतिभाति । तेनाभिभवेति । तेन रूपप्रतिबन्धकत्वाभिधानादनेन तदा?

न चात्यन्तानलसंयोगेऽपि नुच्छिद्यमानत्वाद्गुरुत्वमप्यभौमं स्यात् । अःयन्तामिसंयोगेन नष्टगुरुत्वस्यैव पुनरुत्पत्याविरोधात् काठिन्यवत् । न च द्रवत्वमत्यन्तमुच्छिद्यते । अत्यन्तामिसंयोगे ऽपि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । गुरुत्वाश्रयस्य भौमत्वे दाहः स्यादिति चेन्न, दाहो यदि भस्मता तदा वज्रेण व्यभिचारः । रूपान्त-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

लभ्येत च तत्सञ्जिकर्णे द्रव्यान्तरमिति भावः । यथा तेजसि पार्थि-वद्रवत्ववैधर्म्यात् द्रवत्वं तथा गुरुत्वमपि तथा स्यादित्याशङ्काह—न चेति । यथाग्निसंयोगान्तरं काठिन्यं पुनरुत्पद्यते तथा गुरुत्वमपि अन्यदुत्पद्यते इत्यर्थः । ननु द्रवत्वस्यापि कथं न पुनरुत्पत्तिस्तथा च स्वरूपालिङ्गो हेतुरित्याशङ्काह—न चेति । यथा धमायमानस्य द्रवत्वमुपलभ्यते न तथा गुरुत्वं येन तन्नाशो न कल्प्यते इत्यर्थः । ननु यदि गुरुत्वाश्रयः पार्थिवं तदाग्निसंयोगाद्वाहेत न च दह्यते तस्मान्न पार्थिवम् । तथा च गुरुत्वमपि तैजसमेवेत्याह—गुरुत्वाश्रयस्येति । एतत्तर्कमूलव्याप्तौ व्यभिचारमाह—दाह इति । ननु गुरुत्वाश्रयपार्थिवस्थ रूपपरावृत्तिश्चेद् भवत्येव तदा तदानीन्ततत-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तैजसमित्यर्थः । यद्यपि भौममपि गुरुत्वं नाग्निसंयोगादुच्छिद्यते भस्मदशाया(१)मपि किञ्चिहुरुत्वानुभवात् तथाप्यभ्युपगमवादोऽप्यभ् । सुवर्णद्रवत्वमपि काठिन्यवदेव नष्टं पुनरुत्पद्यते इति न विनाशक-त्वकालेऽपि तस्याध्यक्षत्वादित्याह—न चेति । ‘तदा’ कनकद्रवत्वद-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

श्रथप्रतिबन्धकत्वाभिधानादित्यर्थः । गुरुत्वस्यामौमत्वं क्वचिदिष्टमेवेत्यत आह—तैजसमिति । भस्मीभवदशायामिति । यद्यपि प्राचीनं गुरुत्वमत्यन्तं नष्टमेव अन्यथा स्वल्पगुरुत्वानुभवविरोधात् तथापि तदाश्रयनाशादेव नष्टं न त्वरितसंयोगादन्यथा परमाणोरपि तदा गुरुत्वनाशे तदारब्धे भस्मनि तदनुभवविरोधादिति भावः । अपा-

(१) भस्मीभवदशायामिति विवृतिभूत् पाठः ।

रापत्तिश्चेद्धवत्येव न प्रतीयते च तदा [रूपं,] तेजोरूपेणाभि-
भूतत्वात् । प्राकृतरूपापत्तिस्तु अग्निसंयोगनाशादौषधादासादि-
तदाहस्येव देहस्य । [इति] तेजः ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्रूपमुपलभ्येतेत्याह—प्रतीयत इति । तेजोरूपेणेति । अग्निरूपेणेत्यर्थः ।

ननु पुनः प्रकृतरूपदर्शनात् मध्यावस्थायामपि तदेव रूपमासीदि-
ति लक्ष्यते । तथा च कथं रूपपरावृत्तिलक्षणो दाह इत्यत आह—
प्राकृतेति । यथा चित्रकाद्यौषधदण्डशरीरमागे रूपान्तरापत्तावपि
चिरेण प्रकृतरूपदर्शनं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । अत्र यद्यपि तैजस
स्यापि द्रवत्वस्य तारतम्यदर्शनादग्निसंयोगानुच्छेयत्वमसिद्धं पा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शायाम् । ‘तेजोरूपेण’ अग्निरूपेणेत्यर्थः । तर्हंद्रवदशायां यादृशं
रूपमासीत्ताहशं पुनः कथमुपलभ्यत इत्यत आह—प्राकृतेति । अत्रा-
पत्तिशब्देन ज्ञानं विवक्षितं अग्निसंयोगभावस्य रूपान्तराहेतुत्वात्
अग्निसंयोगस्यैव तद्देतुत्वात् । तथा च ‘औषधात्’ चित्रकादासा-
दितदाहस्य देहस्य तन्नाशे यथा पश्चात्प्राकृतरूपं ज्ञायते तथाऽग्नि-
संयोगस्य प्राकृतरूपज्ञानप्रतिबन्धकस्य नाशात्प्राकृतं रूपं ज्ञायत इ-
त्यर्थः । औषधभावादितिपाठे दाहप्रतिबन्धकौषधाभावादासादित-
दाहस्य देहस्येत्यर्थः ।

अत्र वदन्ति । अत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छेयं द्रवत्वमसिद्धं धूतादि-
चद्र द्रवत्वतारतम्यदर्शनेन द्रवत्वोच्छेदात् उपष्टमभकपार्थिवे व्यग्नि-
चारश्च । न हि तदा तदद्रवमेवास्ते । तैजसत्वसाधने परमाणुभि-
र्ध्यमिचारोऽसाधारण्यं च । न चोद्भूततैजसत्वे साध्ये सपक्षाभा-
वान्नासाधारण्यं अर्थान्तरत्वात् तैजसत्वमात्रे विप्रतिपत्तेः उपष्ट-
मभकभागे विरुद्धत्वाच्च द्रुतपार्थिवस्थाप्येवं साध्यत्वापत्तेः व्यति-

न्यायलीलावतीप्रकाशनिवृत्तिः

र्थिवत्वसाधने च वक्ष्यमाणं दूषणमित्याशयेनाह—तैजसत्वसाधन इति ।
अनित्यत्वं यदि द्रवत्वविशेषणं तत्राह—असाधारण्यं चेति । विरुद्धत्वाचेति ।
साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसहचारी हेतुर्विरुद्ध इति लक्षण-
मभिप्रेत्येदमुक्तम् । द्रुतपार्थिवस्येति । उपष्टमके सपक्षे वृत्याऽसाधा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

थिंवमागे व्यभिचारि च तदानीं तस्यापि द्रुतत्वात् । यदि च तैजसत्वं साध्यं तदा जलपरमाणौ व्यभिचारः, सपक्षाच्च प्रदीपादेव्यवृत्तावसाधारण्यम्, असाधारणनिवृत्तये द्रुततैजसं चेत् साध्यं तदाऽर्थान्तरम्, उपष्टम्भकभागे च विशुद्धम्, विशिष्टे साध्ये विशेषणभागस्य द्रवत्वस्योभयसिद्धत्वात् सिद्धमाधनं पक्षैकदेशे साध्याप्रसिद्धिरतः साध्यांशसिद्धेरपि दोषत्वात् साध्याप्रसिद्धिश्च

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रेकव्यासेरविशेषात् अंशतः सिद्धसाधनाच्च द्रवत्वस्योभयसिद्धत्वात् अत्यन्तानुच्छेदकपदार्थयोरनिहक्तेश्च साध्याप्रसिद्धिश्च । न च तेजो द्रवत्वबदूरुपवत्वादिति तत्प्रसिद्धिः । बगादौ व्यभिचारात् प्रसिद्धतैजपक्षत्वे बाधादन्यत्राप्रसिद्धेः । तैजस्त्वं द्रवत्वहृत्तिं द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यरुपवदवृत्तिजातित्वात् जलत्वत् इत्यत्र च रसवद्वृत्तित्वमुपाधिः । न च रसधर्वं द्रवत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रण्याभावादिति भावः । अंशत इति । यद्यपि पक्षैकदेशे साध्य[सिः] द्यांशतः सिद्धसाधनं न तु साध्यैकदेशसिद्धत्वेन तथापि प्रतीतांशसाधनेऽर्थान्तरमिति साध्यैकदेशसिद्धापि तुल्यं दूषणमिति भावः । साधेति । द्रुततैजसत्वस्य काप्यदर्शनादिति भावः । द्रव्यत्वेति । बटत्वादौ व्यभिचार इति व्याप्यान्तरम् । आत्मत्वादौ व्यभिचार इति जातिपदम् । यद्यपि विरुद्धरसारब्धे निरुक्तोपाधेः साध्याव्यापकत्वं स्फुरं तथापि तदपि प्रमाणगम्यमेवेत्याशयेन द्रुतनीरसं(१)साधयति-रसवत्त्वमिति । द्रुतत्वे व्यभिचार इत्यद्रुतवृत्तीति विशेषणम् । द्रव्यत्वपदं रूपित्वपरम् । व्याप्यपदं न्यूनवृत्तिपरमतो न रूपित्वादौ व्यभिचारः । धर्मपदं चेतरनिरुपणाधीननिरुपणान्यपरभतो न हुतघटान्यतरत्वे न चा द्रुतघटाविति समूहालभवनविषयत्वे व्यभिचारः । ननु पक्षस्य समधायघटितत्वेनासिद्धिः समवायभिन्नत्वस्यापि प्रतियोगिदले विशेषणत्वात् ।

(१) द्रुतनीरसत्वं साऽ ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्रुततैजसत्वस्य काष्ठप्रसिद्धेः । न च तेजस्त्वं द्रवत्ववहृत्ति रूपवहृत्ति-
द्रव्यत्वसाक्षाद् व्याप्य जातित्वात् जलत्ववदित्यनुमानात् द्रुततैज-
सत्वसिद्धिः, रसवत्त्वस्यात्रोपाधित्वात् । न चाहुतवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षा-
द्व्याप्यधर्मत्वेन रसवत्त्वस्य द्रवत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रति-
योगित्वं साध्यं तथा च द्रुततैजःसिद्धौ रसवत्त्वं साध्याव्यापकत्वा
शोपाधिरिति वाच्यम्, अत्रापि तेजोमात्रावृत्तित्वस्योपाधित्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अद्रुतवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यधर्मत्वात् घटत्ववदिति द्रुततैजःसिद्धौ सा-
ध्याव्यापकत्वं तेजोमात्रावृत्तित्वस्योपाधित्वात् । न च पक्षेतरत्वं प्र-
दीपत्वादेरपि व्यावर्त्यत्वात् । अत एवेदमपार्थिवं अत्यन्ताग्निसंयो-
गानुच्छिद्यमानद्रवत्वात् जलपरमाणुवदिति नानुमानं असिद्धेरूप-
ष्टम्भकभागे व्यभिचाराच्च । द्रवत्वानुच्छेदकाग्निसंयोगवत्त्वं च घ-
टादावनैकान्तिकम् । सुवर्णारम्भकाः परमाणवो न पार्थिवाः अत्यन्ता-
ग्निसंयोगेऽपि भस्मानारम्भकत्वादित्यपि घटादौ व्यभिचारि । पर-
माणुत्वेन विशेषणे त्वसिद्धिः तैरपि कदाचिद्द्रव्यस्मारम्भयुपगमात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मिश्रास्तु धर्मपदं भावपरमतो नान्यतरत्वे व्यभिचारः । वृत्तिश्च
विषयतातिरिक्ता विविक्षितेति न समूहालभ्यनविषयत्वे व्यभिचार
इति वदन्ति ।

वस्तुतो रसत्वं द्रवत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं अद्रुतवृत्तिरूपव्याप्यमात्रावृत्तिजातित्वादित्यत्रोक्तानुमानतात्प-
र्यम् । यदि च विश्वद्वरसारब्धे साध्याव्यापकत्वपरिहाराय रसवहृत्ति-
जातिमत्त्वमुपाधिरित्युच्यते तदोक्तसाध्ये द्रवत्वाधिकरणे विश्वद्वर-
सानारब्धत्वं विशेषणमतो नार्थान्तरमिति दिक् । द्रुततैज इति । तेजः
पदं तु नीरसपरम् । उक्तानुमानेन तावत एव सिद्धेः प्रकृतोपयो-
गाच्च । अत एव वक्ष्यमाणोपाधेरपि न साध्याव्यापकत्वमित्यवधे-
यम् । साध्याव्यापकत्वं तदृत्यसमानाधिकरणरसवत्त्वोपाधेरिति
शेषः । तेजोमात्रेति । सत्तादौ साध्याव्यापकत्वनिरासाय मात्रपदम् ।
उपष्टम्भकभाग इत्युपलक्षणं कथ्यमानजलमध्यस्थघृतेऽपीति द्रष्ट-
व्यम् । द्रवत्वेति । अत्र च नासिद्धिस्तदुच्छेदकाग्निसंयोगसत्त्वेषि तदनु-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

न च पूर्वहेतुना तैजसत्वं न साध्यं किञ्चित्पार्थिवत्वं तथा च जन्य-
परमाणुरन्वयदृष्टान्तं इति वाच्यम्, उपषट्मकभागे व्यभिचाराद-
सिद्धेश्च। न च सुवर्णारम्भकाः परमाणवो न पार्थिवा अत्यन्ताग्र-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

किञ्च सुवर्णं पार्थिवं^(१) अश्रिसंयोगसमवायिकारणकद्रवत्वाधि-
करणवृत्तिद्रवत्वत्वायाप्यजातिमत्त्वात् धृतवदिति प्रतिरोधोऽपि। न
च तेजो नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणेतजस्तदितरावृत्तिजातिमत्
शीतस्पर्शासहचरस्तपवत्वात् पृथिवीवदिति तेजसि नैमित्तिकद्रव-
त्वसिद्धिः, पृथिवीत्वस्योपाधित्वात्। न च पृथिवीत्वं नैमित्तिकद्रवत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

च्छेदकस्याग्निसंयोगस्याविरोधादिति भावः। अग्निसंयोगेति। द्रवत्वं
विनैव नष्टसुवर्णेऽसिद्धिवारणाय जातिर्गमता। आलोकादौ व्यभि-
चार इति द्रवत्वाधिकरणवृत्तीति। सत्तामादाय स एव व्यभिचार
इति द्रवत्वव्याप्येति। व्याप्यत्वं च भेदगम्भम्। आलोकधृतान्यतर-
त्वमादायालोके व्यभिचार इति जातिपदम्। अत्र न तैजसमिति-
साध्यस्य पार्थिवमित्यर्थः। तेन जले व्यभिचारवारकत्वेनाग्नीत्यादि-
पदसार्थकता। क्वचित्पाठ एव तथा। अश्रिपदसंयोगसमवायि-
पदयोस्तु विकल्पेनान्वये हेतुद्वयं तावतैवादृष्टवदात्मसंयोगं निमि-
त्तमादाय जले प्रसक्तस्य व्यभिचारस्य वारणादिति ध्येयम्। धर्मि-
पक्षतायां यो विकल्पः स वक्ष्यमाणसाध्येऽपि आलोकादिपक्ष-
तायामप्यक्षतेरित्यभिप्रेत्याह—न च तेज इति। सत्तामादाय सिद्ध-
साधनमिति तदितरावृत्तिवं विशेषणम्। दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं तेजसि
इति। उभयावृत्तिवं च पृथिवीत्वेऽपीत्यद्वेषः। न च जातिपदं
व्यर्थं तस्य धर्ममात्रपरत्वादनुपादेयत्वाद्वेति मिश्राः।

अत्रेदं चिन्तयम्। तथा सति धृतजलान्यतरत्वमादाय जलेऽपि
साध्यसत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय शीतेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यमग्रे
वाच्यम्। पृथिवीपादेश्च जले साध्याव्यापकत्वमिति। वयं तु अवृ-
त्तिपदं समवेतपरम्। तथा च धृततेजोऽन्यतरत्वमादाय सिद्धसाधन-
वारणाय जातिपदं समवेतपरमुपादेयमिति ब्रूमः।

(१) सुवर्णं न तैजसं पार्थिवं येति क्वचित् पाठः। सुवर्णं न तैजसमित्यपि पाठः।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

संयोगेऽपि भस्मानारम्भक-वादिति मानम्, घटादौ व्यभिचारात्। न च परमाणुत्वेन विशेषणीयम्, असिद्धेः; न हि ते परमाणवो न भस्मार-भन्ते। किं च सुवर्णं पार्थिवं गुरुत्वाश्रयत्वात् पीतिमाश्रयत्वात् नैमि-त्तिकद्रवत्वाश्रयत्वादित्यादिना प्रतिरोधः। तथापि सुवर्णं तैजसं अभृति विगोधिद्रवद्रव्यसंयोगेऽत्यन्ताग्रिसंयोगानाइयानियद्रवत्वा-धिकरणत्वात् यज्ञवं तज्ज्ववमिति व्यतिरेक्यनुमानात् तत्सिद्धिः। न चासिद्धिः द्रवत्वोच्छेदेऽपि द्रवत्वान्तरसामग्रीसमवधानमन्त्र नि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि गन्धवन्निर्गन्धवृत्यन्यजातित्वा-त(१)जलत्ववादिति पृथिवीभिन्ननैमि-त्तिकद्रवत्वं साध्यते, सकलगन्धव-हृत्तित्वेन प्रतिरोधात्। सुवर्णं तैजसं सुवर्णं तेजोवृत्ति संयोगवत्वादा-लोकवदित्यापि न, अतैजससुवर्णसंयोगवत्वेन प्रतिरोधात्। तेजस्त्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

हेतौ जातौ (२)व्योमादौ च व्यभिचारवारणाय पदद्वयम्।

गन्धवन्निर्गन्धेति। यद्यप्यन्यतरावृत्तित्वगंभर्तयैव व्याप्यता तथा-प्यखण्डाभावतया न व्यर्थता। प्रयोजनं तु मिलितोपादानस्य स्वरूपा-सिद्धिहृष्टान्तासिद्धिवारणमेवेति मिश्राः। तबेदं चिन्त्यम्। एवं सति जातिपदव्यर्थता। न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्वे(३) व्यभिचारवारणाय तत्, तेजोनैमित्तिकद्रवत्वादिमते तत्र प्रथमवशेषणस्यैवाभावात्। तस्माद्वन्धवन्निर्गन्धवृत्तिपदं सत्त्वाद्रव्यत्वोपलक्षकमिति तदन्यजातित्वं हेतुः। जातिपदं च नैमित्तिकद्रवत्वं एवैवं सति व्यभिचारवारकमिति। यद्वा गन्धवत्पदेन पृथिव्या निर्गन्धपदेन च पृथिवीभिन्नसकलद्रव्या-भिन्नानात् सकलद्रव्यावृत्तिजातित्वं हेतुरिति। सकलेति। घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय सकलेति(४)। न च विरुद्धगन्धवदारव्यधृतमि-श्वत्वे व्यभिचारः, जातित्वेन विशेषणात्। गन्धवत्पदस्य पृथिवी-परत्वाद्वा। न च गन्धवत्पदव्यर्थ्ये स्वरूपासिद्धिवारकत्वादिति वा च्यम्, गन्धवन्निर्गुत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्याखण्डस्य हेतुत्वादिति

(१) निर्गन्धो गन्धायोग्य। अखण्डाभावे वैयर्थ्यभवित्पि गन्धवदित्यनिपत्येजनक घटत्वा-देवति दृष्टान्तत्वसम्भावात्। क्षयचिंतकं च जातिपदं वृत्ते, समवायप्रयत्नायैतनाय। इति दीधितिः।

(२) जात्यादौ। (३) द्रवत्वे। (४) घटत्वादैव्यभिचार इति सकलपदम्। इव्यपि पाठः।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यतम्, घृतद्रवत्वे तु न तथा, तत्रात्यन्तनाशास्यैवोपलब्धेः। अत्र तु ता-
रतम्यमात्रानुमेयो नाशः। एवं च द्रवत्वसामन्यसमवहिताग्निसंयो-
गजन्यध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिद्रवत्व(त्व?)व्याप्यजातिमद् द्रवत्वं घृतादि-
द्रवत्वविलक्षणं तैजसत्वे लिङ्गं पर्यवस्थति। तदापि क्वाचित्काँ
द्रवत्वसामग्रीमादाय स्वरूपासिद्धिशङ्कया समानाधिकरणपदमप्यन्न
प्रक्षिपन्निति।

यद्वा पीतिमगुरुत्वाश्रयो द्रव्यं विजौतीयरूपप्रतिबन्धकद्रव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सुवर्णमिश्रतेजोभिश्वृत्तिं समस्ततेजोवृत्तित्वात् द्रव्यत्ववदित्यत्र
तेजोभिश्वृत्तित्वसूपाद्यः।

यच्च पार्थिवं रूपमस्यन्ताग्निसंयोगादसति विरोध्यन्तरे परा-
वर्तते सति तु नेति नियमः, दह्मानेषु पटादिषु दर्शनेन
जलसम्बन्धात् तेजेवादश्रूनेन कार्यकारणभावव्यवस्थितेः। अ-
तः पार्थिवपीतरूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकं तेजः सुवर्णमिन्युच्यते।
तत्र, रूपापरावृत्तिर्णविनाशः, असिद्धेः तादृशतेजःसंयोगेन
पूर्वद्रव्यनाशे रूपनाशस्यावश्यकत्वात्। नापि सजातीयरूपानु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिक्। सुवर्णमिश्रं यत् तेजस्तदभिश्वृत्तित्वं वा साध्यम्। इदं च
सुवर्णवृत्तितया (१)वा। तत्रात्यस्य वाधात्प्रथममादाय पर्यवसान-
मित्यर्थः। यद्यपि सुवर्णवृत्तीत्येव सम्यक् तथापि तथा साध्ये
हुतवाभावे निश्चितसाध्याभाववति हेतोः सन्देहेन सन्दिग्धानै-
कान्तिकमिति विशिष्टं साध्यम्। तच्चाकाशादिवृत्तित्वैव हुत-
त्वाभावेऽक्षतमिति वदन्ति। तच्चिन्त्यम्। एवमपि सुवर्णमिश्रतेजस्त्वे
व्यभिचार[एव]सन्देहात्। यदि चोक्तानैकान्तिकस्य पक्षताघटक-
सन्देहाधानतया(२) अतादृशव्यभिचारज्ञानस्यैव दूषकतया न
तस्य दूषणता तदा पूर्वोक्तव्यभिचारसन्देहोऽपि तथेति। तस्मा-
द्यथोक्तव्यभिशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यमित्येव सम्यक्।

तेजोभित्रेति। अत्र द्रव्यपदमविवक्षितार्थमतो न रूपादौ सा-
ध्याव्यापकता। यदि च साध्येऽपि द्रव्यपदं तदा यथाश्रुतमेव

(१) तेजोभिश्वृत्तितया वेत्यधिक द्वितीयपुस्तके। (२) उक्तसन्देहाधिमत्ततया।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

द्रव्यसंयुक्तमत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपविजातीयरूपपानाधारपार्थिवत्वाह कवच्यमानजलमध्यस्थपीतपटवत् । न चाप्रयोजकं पीति माश्रयो द्रव्यं यदि पूर्वरूपविजातीयरूपप्रतिवन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तं न स्यात् पूर्वरूपविजातीयरूपपवत् स्यादित्यनुकूलतर्कस्थ सत्त्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वृत्तिः सन्तानाविच्छेदो वा, पार्थिवावशविनि व्यभिचारात्(१)। पृथिव्यामपि तयोर्बहुश उपलभ्मात्, पृथिवीत्रैघम्यवत्तेजोवैघम्यस्यात्यपकाशकत्वादेर्भावात्(२)। किञ्च(३)अपार्थिवत्वेसाध्ये अग्निसंयोगाविनाश्यरूपाधिकरणत्वमैनकान्तिकमसिद्धं च(४)। अत्यन्ताग्निसंयोगनाशयरूपाधिकरणवृत्तिपूर्थिविव्याप्यजातिशृन्यत्वं च(५)। गार्थिवपरमाणौ व्यभिचारि, तत्र पृथिवीत्वव्याप्यजात्यनक्षीकारात्। अत्यन्ताग्निसंयोगजन्यरूपाधारावृत्तिजातिमत्त्वं चासिद्धम्, दाहेन रक्तसारतादर्शनात्। तादृशं रूपमाभिभावकस्येत्यत्र मानाभावात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

सम्यगिति ध्येयम्। व्यभिचारादिति । विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्धस्येति शेषः । तथा च यथा सत्यव्यग्निसंयोगे विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्धं विनापि घटादौ सजातीयरूपानुवृत्त्यादिस्तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः । नन्वनुच्छिद्यमानद्रवत्वेनैवापृथिवीत्वं साध्यं तथा सति प्रकाशकत्वाभावेनातेजस्त्वस्यापि सिद्धापत्तेस्तियाह—पृथिवीति । अनैकान्तिकमिति । अवयविनीतिं शेषः । यदि च पाकेनावयविन्यपि रूपपरावृत्तिरूपेयते तथाह—असिद्धं नेति । दाहेन रक्तसारतादर्शनादिति भावः । अत्यन्तेति । सत्त्वादिकमादायासिद्धिरिति पृथिवीत्वव्याप्येति । विशिष्टाभावतया चाव्यर्थता । परस्य पृथिवीत्वव्याप्यजातिः सुवर्णत्वमेव पक्ष इति वृत्त्यन्तम् । सुवर्णं त्वग्निसंयो-

(१) नैयायिकनय इति शेषः । (२) महन्तोद्भूतरूपवत्वे सत्यप्रकाशकत्वं तेजोवैधम्यमिति भावः । (३) इवत्वविशेषेण रूपविशेषणापि केषा विद्यपार्थिवत्वं दूषयति—किञ्चेति । इति दीधितिः ।

(४) विनाश्यत्वं विनाशोपधानं तद्योग्यता वा आदेऽनैकान्तिकता । आमविष्टे घटादौ । द्वितीयसिद्धत्वं पाकेन रूपतारतम्यस्यानुभवसिद्धत्वात् । इति दीधितिः ।

(५) संयोगजन्यरूपाधारावृत्तिजातिमत्त्वमर्यः । इति दीधितिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अत्रोच्यते । विवादाध्यासितं द्रवत्वाधिकरणं तैजसं असति विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्धं अत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छेद्यानित्यद्रवत्वाधिकरणत्वात् यज्ञैवं तत्रैवं यथा धृतम् । न चासिद्धिः, धृते हि द्रवत्वोच्छेदकाले समानाधिकरणद्रवत्वसामग्रीसमवधानं नास्ति सुवर्णं त्वस्ति । एवं च समानाधिकरणद्रवत्वसामग्न्यसमवहिताग्निसंयोगजन्यध्वंसप्रतियोग्यालीलावतीप्रकाशविश्वृतिः

गानाश्यरूपाधिकरणमिति भावः । न चैतन्मते परमाणुरूपस्यैवाग्निसंयोगनाश्यतया तादशरूपाधिकरणधृतिपृथिवीत्वाध्याध्यजात्य(१)सिद्धिः, न्यायमतेनैवास्याभिधानात् । तत्राश्यत्वेन तत्प्रयोज्यनाशप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वाद्वा । न च दाहेन रक्तसारतामात्रदर्शनादन्यतरासिद्धितादवस्थ्यम्, व्यभिचारवत्स्थ्या अपि दोषत्वेनाभिप्रेतत्वात् । क्वचिन्तु (२)अग्निसंयोगाविनाश्यतिपाकमतेनैवास्याभिधानादिति नासिद्धिरित्याहुः । असतीति । क्व-श्यमानजलमध्यस्थितधृते व्यभिचार इति प्रथमविशेषणम् । अवयवात्मकद्रवद्रव्यसम्बन्धमादायासिद्धिरिति विरोधीति । स्वल्पाग्निसंयोगवति धृते व्यभिचार इति अत्यन्तेतिविशेषणम् । जलपरमाणौ व्यभिचार इत्यनित्येति । संख्यादिकमादाय घटादौ व्यभिचार इति द्रवत्वेति । जलावयविद्रवत्वं चाग्निसंयोगनाश्यमेवेति न जलावयविनि व्यभिचारः । समवधानं समवधाननियमः । केचिन्तु धृतसुवर्णं योरग्निसंयोगनाश्यानाश्यत्वाभ्युपगमेनेदमिति च धृते व्यधिकरणद्रवत्वसामग्रीसमवधानेऽपि समानाधिकरणद्रवत्वसामग्रीसमवधानं नास्तीत्याहुः(३) । सुवर्णं विति । अग्निसंयोगनाश्यद्रवत्वोच्छेदसमय इति शेषः । जलसंयोगजन्यद्रवत्वोच्छेदसमये तादशसामग्रीविरहादिति भावः । एवं चेति । न च न अद्वयं व्यर्थं अग्निसंयोगेन द्रवत्वनाशानन्तरं धृते द्रवत्वान्तरजननपक्षे तत्रैव व्यभिचारवारकत्वात् । तदनभ्युपगमन्तुमतेऽपि तैजःसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिमादाय तत्रैव तथात्वात् । न च तन्मते तादशसामग्रीसमवहिताग्निसंयोगजन्यध्वंसप्रतियोगिद्रवत्वादित्येव स-

(१) जन्यप्रसिद्धः ।

(२) केचिन्तु ।

(३) ऋतील्पर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ग्यवृत्तिद्रवत्वव्याप्यजातिमद्रवत्वं हेतुः । उपष्टमभके च न द्रवत्वं पार्थिंवद्रवत्वस्याग्निसंयोगेनोच्छेदापत्या बाधकेन हुतप्रतीतेभ्रमत्वात् । न चैवं पीतिमगुरुत्वाश्रये काटिन्योपलमभापत्तिः, जलमध्यस्थितमसीक्षोदादेरिव द्रवद्रव्यसम्बन्धेन प्रशिथिलसंयोगवत्वात् । जलपरमाणौ च नानित्यं द्रवत्वम् । न चासाधारणं अगृह्यमाणविशेषदशायां तस्य दोषत्वात् । तथा हि साध्याभाववद्याप्यवृत्तत्वस्येव साध्यवद्यावृत्तत्वस्यापि सत्त्वात् सत्प्रातिपक्षोत्थापकतया तस्य दोषत्वम् । न च साध्याभावसाधकस्य पृथिवीत्वासिद्धिपर्यवसायिनस्तुल्यबलवं अनुकूलतर्कविरहेण।त्यन्ताग्निसंयोगात् द्रवत्वोच्छेदात्मकप्रतिकूलतर्केण च तस्य हीनबलत्वात् । तेजस्त्वसाधकस्य चानुकूलतर्कप्रतिकूलतर्कभावाभ्यामधिकबलत्वात् । यदापि सांशयिकत्वेनासाधारणस्य दोषत्वं तदापि विशेषादर्शनसहकृतस्य तथात्वम्। प्रकृते चोक्तर्कस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वात्तदभावात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

म्यगिति वाच्यम्, यथोक्ते वैयर्थ्यभावात् । गुरुवादिकमादाय घटेव्यमिचारवारणाय द्रवत्वव्याप्यपदम् । व्याप्यपदद्रवत्वपद्योर्धिकल्पेनान्वये हेतुद्रव्यम् । जलावयविद्रवत्वं चाग्निसंयोगनाशयमेवेतिमतेनायं हेतुरतो न जलावयविनि व्यमिचारः। द्रवत्वपदं नैमित्तिकद्रवत्वपरमित्येके । सुवर्णे चरमद्रवत्वनाशकाले यद्यपि तादशसामग्री नास्ति तथापि स नाशो नाम्निसंयोगजन्य इति विशिष्टाभावगम्भेतुसिद्धिरविकला । अत्र चानित्यपदं असतीत्यादिपदं च न प्रयोजयं तदनन्तर्भविणैव साधुत्वात् । द्रवत्वनाशकाग्निसंयोगस्य समानाधिकरणतादशद्रवत्वसमग्रीसमवधानं पीलुपाकमते परमाणौ न्यायमते त्ववयविन्यपीति दिक् ।

उपष्टमभकस्य विजातयितया तद्द्रवत्वस्य सुवर्णद्रवत्वतुल्यतामभिप्रेत्याह—उपष्टमभक इति । जलपरमाणविति । एतदपि यथाश्रुतहेत्वमिप्राथकम् । अगृह्यमाणेति । इदं च यथाश्रुतहेत्वमिप्रायेण समाधानम् । यदि च तादशद्रवत्वसमानाधिकरणद्रवत्वव्याप्यजातिमत्वे हेतौ तात्पर्यम्, तदालोकादिव्यावृत्त-

ननु वायुसत्त्वे किं मानम्, अध्यक्षमनुमानं वा । नादः,

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

नन्विति । नीरुपे स्पर्शाश्रयत्वे किं मानमित्यर्थः । मीमांसकमते मानमध्यक्षमिति । नैयायिकमतेनोच्चरमनुमानमिति । पूर्वपक्षिण एव न्यायलीलावतीप्रकाशः

किञ्च पीतिमगुरुत्वाश्रयो द्रव्यं यद्यत्यन्ताग्निसंयोगिपार्थिवत्वे सति विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयोगि स्यात् पूर्वरूपविजातीयरूपवत् स्यात् अग्निसम्बद्धपटवदिति स्थिते प्रयोगः—अत्यन्ताग्नि-संयोगिपीतिमाश्रयो द्रव्यं विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तं प्रहरपर्यन्तमग्निसंयोगे सति पूर्वरूपविजातीयरूपानाधारपार्थिवत्वात् जलमध्यस्थितग्निसंयुक्तपीतपटवत् । न चाप्रयोजकत्वं विरोधिद्रव्य-सम्बन्धं विना पार्थिवेऽत्यन्ताग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादित्यस्माकं पैतृकी राहौन्तसरणिः ।

नन्विति । पृथिव्यसेजोभिन्नस्य स्पर्शाधारत्वे किं मानमित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वनिश्चयाभावाश्चासाधारण्यमित्यवधेयम् । किं चेति । अग्न्य-संयुक्तजले पटेऽपि व्यभिचारवारणायाद्यविशेषणद्रव्यम् । जलमध्य-स्थघृते व्यभिचारवारणाय विजातीयेति । प्रहरेति । अत्र रूपानाधारत्वं पीतरूपानाधारत्वम् । अन्यथा सजातीयरूपवति भस्मादौ व्यभिचार इत्यवधेयम् । अत एव दृष्टान्ते पीतत्वग्रहणमपि सङ्गच्छते । अत्र चावयविपाकमतेऽवयविनः पीलुपाकमते परमाणोरेव पक्षता । तन्मते द्रवद्रव्यसम्बन्धस्थावयविनाशप्रतिबन्धकत्वेऽपि तद्रूपोत्पत्तिप्रातिबन्धकत्वाभावात् । यद्यप्यनेनापि तेजस्त्वं नायाति तथापि रूपवत्वेन वायुत्वे निरस्ते नैमित्तिकद्रवत्वेन जलत्वनिरासे अनुच्छिद्यमानद्रवत्वेन पृथिवीत्वनिरासे धर्मिमक-लृपनात् इति न्यायेन दशमद्रव्यत्वनिरासे परिशेषात् तेजस्त्वमिति भावः ।

सिद्धसिद्धिव्याघातभयादाह—पृथिवीति । परस्य प्रत्यक्षत्वमात्रं न साध्यम्, अपि तु बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वमेव, तत्रैव परेण स्पर्श-वत्वप्रयोजकत्वस्वीकारादिति तदभावसाधनमेव सम्यगित्यमुच्चे-

अरूप(१)द्रव्यत्वात् । नेतरः, (२)लिङ्गाभावात् । स्पर्शादिचतुष्कं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

एकग्रन्थेन वा विकल्पः । अरूपेति । आत्मभिन्नारूपिद्रव्यत्वात् । चतु-
ष्कमिति । स्पर्शः शब्दो धृतिः कम्पश्चेत्यर्थः । आद्यस्यान्यथासिद्धि-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

अरूपेति । वाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्य साध्यत्वाभात्मनि व्यभिचारः ।
आत्मभिन्नत्वेन हेतुविशेष्य इत्यन्ये । ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्प-
र्शश्चेत्यत्वात् । न च साधनाविछ्छन्नसाध्यव्यापकं रूपवत्वम्-
पाधिः स्पार्शनप्रत्यक्षत्वे तस्याप्रयोजकत्वान्महत्वे सत्युद्भूतस्प-
र्शस्यैव तन्त्रत्वात्, न तूद्भूतरूपवत्वे सति गौरवात् । ऊर्ध्मादेश्च
स्पार्शनत्वाभ्यु व्यभिचारः । न च वायोः प्रत्यक्षत्वे तदूतसंख्यादिप्र-
त्यक्षत्वापत्तिः व्यक्तौ व्यभिचारात् पृष्ठलग्नवद्वादिव्यक्तेः संख्याद्यग्र-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

राह—अन्य इति । वायुरिति । हेतूकर्त्तव्यधर्माश्रय इति शे-
षः । तेन न भागवाधासिद्ध्योः प्रसङ्गः । प्रत्यक्ष इति ।
स्वातिरिकाविशेष्यकसाक्षात्कारकजनक इत्यर्थः । तेन न सामा-
न्यादिग्रन्थ्यासत्तिजप्रत्यक्षमादायार्थान्तरम् । स्वविशेष्यकप्रत्यक्षजन-
कत्वेऽपि वायुघटितसंयुक्तसमवेतविशेषणतात्मक(३)प्रमेयत्वधर्मिता-
यत्र प्रत्यासत्तिस्तत्र तज्जन्यप्रत्यक्षविषयतामादायार्थान्तरमेवेति न-
अद्वयगम्भी साध्यम् । निर्विकल्पकविषयत्वमेव साध्यमिति मिश्राः । सं-
योगमात्रप्रत्यासत्तिजन्यव्यानविषयत्वं साध्यमित्यन्ये(४) । वस्तु-
तो ज्ञानव्यतिरेकाप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं साध्यम् ।
प्रत्यक्षेति । यथा साध्ये प्रत्यक्षत्वं निरुक्तं तथैव हेतौ प्रवेश्यम-
न्यथा व्यभिचारापत्तेः । न चाश्रयत्वमधिकं स्पर्शवद्यसम्बन्ध-
स्योदेतुत्वाविरोधात् । अत्र प्रत्यक्षत्वं स्वरूपयोग्यतामात्रं फलो-
पधानस्य शीतो वायुरित्यादावभावेन प्रत्यक्षत्वाप्रयोजकत्वात् ।
साधनेति । साधनैकदेशोत्यर्थोऽन्यथा वैयर्थ्यात् । वस्तुतः सा-
धनादेववच्छेष्टकत्वं सामानाधिकरण्यमात्रमिति न लाववगौ-
रवावतारः । तद्विषयं प्रत्यक्षविषयत्वं शङ्कते—तस्यापत्तिः ।

(१) अरूपिद्र० । (२) नापदः । (३) तात्मिका प्र० । (४) मित्यपदे ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

हेऽपि त्वचाग्रहात् तज्जातीये च फूत्कारादौ संख्यादेश्यहात् । न च प्रत्यक्षविषयत्ववत् वहिरिन्द्रियजन्यतद्विषयत्वमपि नैकस्तुपावच्छेदं सति सम्भवे बाधकाभावे च त्यागायोगात् तथापि नादभूतस्पर्शवत्वं तथा चन्द्रमहसि तदभावात् । नापि जन्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्वं कार्यमहत्वसमानाधिकरणविशेषगुणवत्वं वा रसनगतपित्तद्रव्यस्योदभूततिकरसस्य वायूपनीतसुरभिभागस्य च प्रत्यक्षत्वापत्तेः, किं तदभूतरूपवत्वं तथेति चेन्न, नयनगतपित्तद्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः । अथ वायुर्धिस्पार्शनप्रत्यक्षविषयद्रव्यं स्थादुदभूतरूपः स्यात् न चैवं तस्मान्त तथा तादशद्रव्यस्य रूपजनकत्वनियमादिति चेन्न, रूपवत्समवेतद्रव्यत्वस्य तत्प्रयोजकत्वात् । तादशप्रत्यक्षविषयत्वस्य रूपजननोत्तरभावितया तत्रातन्त्रत्वात् । घटो यदि चक्षुरितरोन्द्रियग्राह्यद्रव्यं स्यादरूपमचाक्षुषं स्याक्षं चैवं तस्मान्त तथेति घटस्याप्यस्पार्शनत्वापत्तेः । अत्राहुः । चलति पक्षिकाण्डादौ पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगयोरप्रत्यक्षत्वे चलतीतिधीस्तलिङ्गिकापि न स्यात् पूर्वदेशोत्तरदेशयोः प्रभामण्डलयोरनुदभूतस्पर्शत्वेनान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

जन्येति । व्योमादिवारणाय जन्येति । जन्यशरीरादिग्राहाशब्दवत्त्वास प्रवातिप्रसङ्ग इति इन्द्रियेति । ग्राहो लौकिकप्रत्यक्षविषयस्तेन नोपनीतभानमादाय व्योमादावातिप्रसङ्गः । कार्येति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय कार्यमहत्वपदे । एकैकैन तदवारणात् । घटात्मसंयोगमादाय तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय विशेषपदम् । न चैवमपि चक्षुरादावतिप्रसङ्गिः विशेषगुणपदेन गुणविशेषस्य प्रत्यक्षगुणस्योक्त्वात् । नयनगतेति । तत्र रूपमेव गृह्णते न तु तदाश्रयो द्रव्यमिति स्वमतेन, न्यायप्राच्यमतावलम्बनेन वेदमन्यथेष्टापत्तेः । अन्यथेति । अत्र विषयत्वं तद्विशेषत्वम् । उद्भूतरूपः प्रत्यक्षरूपः, तेन रूपवत्समवेतत्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधो न । अन्यथा परमाणावभावेन रूपवत्समवेतत्वस्य(१) उद्भूतरूपजनकतायामप्रयोजकत्वेन तद्विरोधापत्तेः । रूपवत्समवेतत्वमुदभूतरूपवत्समवेतत्वं तेन द्युषुके व्यभिचारः । चलतीति । तथा चोदभूतरूपवत्समेव प्रयोजकमिति वायुरप्रत्यक्षः । न चैवं चान्द्रप्रभासंख्यादि-

(१) अन्यथा परमाणुत्वाभावेन रूपवत्समवेतज्ञयत्वस्य उद् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रत्यक्षत्वात् । न च पूर्वोत्तरदेशानुपलम्भोपलम्भाभ्यां तयोरनुमानं पूर्वोत्तरदेशयोरप्रत्यक्षत्वेन लिङ्गासिङ्गेरित्युदभूतस्पर्शवत्त्वं^(१) तत्राप्रयोजकम् । अथ शीतो वायुरित्यादारोपो न स्पार्शनः विशेष्यस्यायोग्यत्वात् । न च प्रमाणां तथा सामान्ये वाधकाभावात् । न चानुमानोपनीतवायौ त्वगुपनीतस्पर्शस्य मनसारोपः, तद्विज्ञस्पर्शादिचतुर्ष्काग्रहणात् । शीतस्पर्शस्यात्तद्विज्ञत्वात् । न च शीतद्रव्योपनायकत्वेनानुमिते वायौ मनसा शीतारोपः, तदा शीतस्पर्शानाश्रयत्वेन ग्रमिते वायौ तदनारोपात् । न च स्वप्नविभ्रमवन्मानसोऽयं भ्रमः, वहिरिन्द्रियव्यापारानुविधानात् । मैवम् । यथा हि वायुवैधम्येण जलवृत्तितया गृहीतस्य शीतस्पर्शस्य वायावारोपः, दिङ्गमोहवद्वौषमाहा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ग्रहापतिः । विष्वग्निसारि(स?)जातीयसम्बन्धस्य दोपस्य^(२) प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सौरप्रभासंख्याग्रहापत्तेस्तत्रापि तुल्यत्वात् । अत्र वदन्ति । चाक्षुषत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं स्पार्शनत्वे उद्भूतस्पर्शवत्त्वं वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षे द्रव्यग्राहकवहिरिन्द्रियव्यवस्थापकगुणवत्त्वं प्रयोजकमस्तु यद्विशेषयोरिति न्यायादिति । अत्र बूमः । वहिरिन्द्रियाणां द्रव्यग्राहकत्वं द्रव्ये वहिरिन्द्रियग्राहत्ववृद्धिवैद्यं तत्र ग्राहत्वमवच्छेदकं विना दुर्ग्रहमिति तत्वेन उद्भूतरूपवत्त्वमेव कल्प्यते चलतीतिप्रतीत्यनुरोधात् । यदि च रूपेण प्रभामनुमाय तदेशोपलम्भानुपलम्भाभ्यां चलतीतिधीः तदा तूभयमपि प्रयोजकं विनिगमकाभावात्, तथापि वायुप्रत्यक्ष एव । यच्चूद्भूतगुणवत्त्वमेव सामान्यप्रयोजकमतिप्रसङ्गमङ्गश्च विशेषसामग्रवैव उद्भूतत्वं च मूर्च्चविशेषगुणमात्रवृत्तीति आकाशाद्यवृत्तितया न नित्यस्येत्यादिव्यासिविरोध इति । तत्र । विशेषकारणतावच्छेदकानाकान्तवृत्तेः सामान्यकारणतानवच्छेदकत्वात् । अन्यथेन्द्रियत्वमपि साक्षात्कारहेतुतावच्छेदकं न स्यात् । द्रव्यत्वस्यैव लाघवेन तथात्वान्तित्यस्येत्यादिव्यासिस्वीकारपक्षेऽपि सर्वत्र सामान्यकारणताया जन्यप्रमेयत्वेनैवाच्छेदसम्भवात् । न च द्रव्यसाक्षात्कार इव वहिरिन्द्रियद्रव्यसाक्षात्कारेऽप्यनुगतमेव प्रयोजकमिति वाच्यम्, सति सम्भव

(१) तरुपवत्त्वं ।

(२) दोषस्येति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

लिङ्गमिति चेन्न, स्पर्शस्य धराश्रयत्वेनाप्युपपत्तेः । रूपाभावान्नैव
मिति चेन्न, उष्णस्पर्शशीतस्पर्शयोरपि वायवीयत्वापत्तेः । तयोर-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

माह— स्पर्शस्येति । पृथिव्या एवानुद्भूतरूपायाः स्पर्शोऽयमनुभूयत
इत्यर्थः । अन्यथासिद्धिमेव दूषयितुं शङ्कने—हेतु । पार्थिवस्पर्शो
रूपनियतो रूपं च नानुभूयत इति स्पर्शोऽपि नायं पृथिव्या इत्यर्थः ।
उष्मणः स्पर्शो विषकावयवजलस्पर्शोऽपि रूपासहचरत्वाद्वायवीय
एव स्यादेवमित्याह—उष्णेति । तयोरिति । उष्णशीतस्पर्शसहचररूपयो-
रित्यर्थः । तथा च शीतोष्णस्पर्शसहचरं रूपमस्त्येवेति भावः । तर्हि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यात्, तथा शीतस्पर्शो वायुलिङ्गत्वारोपाद्वायवीयत्वानुमानम् । न
चैवं शीतोऽयं वायवीय इति धीः स्यात् तदनन्तरं शीतो वायुरिति
मानसारोपादिति संक्षेपः ।

उद्भूतपार्थिवस्पर्शस्य उद्भूतरूपसामानाधिकरण्यनियमादाह—
रूपाभावादिति । रूपासहचरस्पर्शस्य वायवीयत्वे उष्णो वायुरित्यादिप्र-
तीतेरूष्णस्पर्शश्रियोऽपि वायुः स्यात् । अनुद्भूतरूपाश्रयस्य तेजः
प्रभृतेरूद्भूतस्पर्शान्ताश्रयत्वनियमादाह—उष्णस्पर्शेति । तयोरिति । उष्ण

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति न्यायात । न च द्रव्यसाक्षात्कारमात्रे रूपवत्वस्य प्रयोजकत्वे
आत्मनोऽप्रत्यक्षतापत्तिः । तथा च साक्षात्कारिमिथ्याज्ञाननिवृत्तये
तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तधावनानुपपत्तेः । विस्तरश्चास्य “प्रत्यक्षप्रकाशे” ।

तथा शीतस्पर्श इति । शीतस्पर्शवृत्तिधर्मे वायवीयत्वदयाप्यत्वारोपात्
तेन वायवीयत्वानुमानमित्यर्थः । न चानुमाने विरोधिज्ञानमात्रस्य
प्रतिबन्धकतया वायुवृत्तित्वग्रहे कथं वायवीयत्वानुमितिरिति वा-
च्यम्, अनुमानपदेन व्याप्त्यदर्शनोत्तरभावित्वाच्चवायवीयत्वप्रत्यक्ष-
स्यैवाभिलापात् । तत्र चानुमानिकविरोधिज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्,
संशयोत्तरभावित्वप्रत्यक्षाभिप्रायेण लिङ्गत्वारोपस्याप्युपयोगादिति
दिक् । मानसारोपादिति । न च मानसस्यापि विरोधिज्ञानमात्रनिवर्त्यतया
कथमेवमिति वाच्यम्, प्राथमिकत्वाच्चप्रत्यक्षेण विरोधिज्ञानव्याह-
तेरिति संक्षेपः ।

नुज्जूतरूपत्वा(१)दग्रहणमिति चेत्, तुल्यमनुष्णाशीतेऽपि(२)। शब्दोऽपि चोज्जूतस्पर्शवदेगवत्पृथिवी(३)द्रव्याभिघातज एव स्यात् । गन्धरूपयोरग्रहणात् नैवमिति चेत्त, अनुद्भूत-त्वेनापि तयोरूपपत्तेः । अप्रतीघातान्नैव पार्थिवमिति चेत्त, धूम-वदुपपत्तेः । अप्रतीयमानरसत्वान्नैवमिति चेत्त, अनुज्जूतत्वेन जले द्रवत्वाप्रतीतिवदुपपत्तेः । गुरुत्वाभावान्नैवमिति चेत्त, तदसिद्धेः । अपाताच्चत्सिद्धिरिति चेत्त, वेगेनैव काण्डादिवद-पातसम्भवात् । तस्य [च] सदागतिमन्वेन वेगत्यागभावात् । अन्यथा वायूपनीतजलानलपृथिवीनामपि प्रतीतिवैलक्षण्यात्

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वायवीयत्वाभिमतोऽपि स्पर्शोऽनुद्भूतरूपसहचरः पार्थिव एवेत्याह-
तुल्यमिति । द्वितीयेहेतोरन्यथासिद्धिमाह—शब्दोऽपीति । स्पर्शवदेग-
वद्वद्वयं पृथिव्येवेति भावः । अनुद्भूतत्वेनापीति । तयोर्गन्धरूपयोरनु-
द्भूतत्वेनाप्यग्रहणोपपत्तेरिति योजना । 'प्रतीघातः' पार्थिवो धर्मः,
स च विवादाध्यासिते नोपलभ्यते इति नेयं पृथिवीत्याह—अप्रतीघा-
तादिति । धूमविदिति । कुञ्ज्यादिना च धूमवद्वायोरपि न प्रतीघात एवेति
भावः । यद्वा अप्रतीघातादिति । नानेन किञ्चिद्द्रव्यं प्रतिहन्यत इत्यर्थः ।
जल इति । विषकावयवे करकायामित्यर्थः । तदसिद्धिरिति । गुरुत्वाभावासि-
द्धेऽरित्यर्थः । गुरुत्वकार्यपतनाभावात् गुरुत्वाभाव इत्याह—अपाता-
दिति । गुरोरपि वेगवतोऽपातदर्शनात् अपातोन गुरुत्वाभावे हेतुरित्या-
ह—वेगेनेति । तर्हि काण्डवत् कदाचित् पतनं स्यादित्यत आह—तस्ये-
ति । किं च किञ्चिद्वैधम्याधीनं प्रतीतिवैलक्षण्यमतन्वमत आह—अन्यथेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शीतस्पर्शाश्रययोरनुद्भूतरूपत्वादग्रह इत्यर्थः । तुल्यमिति । अनुष्णाशी-
तस्पर्शाश्रयपृथिव्यपि तत एव न गृह्णत इत्यपि स्यादित्यर्थः । द्रव्या-
भिघातजः अनुज्जूतरूपोज्जूतस्पर्शपृथिव्यभिघातज इत्यर्थः । जल इति ।
रसनेन्द्रियादावित्यर्थः । वेगत्यागेत्युपलक्षणं कदाचित्पतनेऽपि न दो-
ष इति द्रष्टव्यम् । अन्यथेति । उक्तन्यायेन पृथिवीत्वसम्भवेऽपि द्रव्या-

(१) नुद्भूतत्वादयः ।

(२) शीतस्पर्शेष्विः ।

(३) वद्वद्वयः ।

द्रव्यान्तरताप्रसङ्गात् । कल्पनालाघवाद्वप्मात्रमुपकल्प्यते न तु धर्मीति चेत्, तुल्यं वास्तवपि । धृतिरपि तत्संयोगादेवोपपत् स्यते(१) । ब्रह्माण्ड इव वा परमेश्वरयत्नादेव स्यात् । कम्पोऽप्येतेन व्याख्यातः । वदेस्तेजोविशेषस्योर्द्धगमननियमवत् भुवोऽपि तिर्यगतिरूपपत् स्यते(२) । अत एव मेघादिप्रेरणं व्याख्यातम् । जठरानलवच्च(३) पार्थिवः कश्चिदन्तःशरीरसञ्चारी प्राणः स्यादिति न वायुसिद्धिः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु वायुपनीतानां जलादीनामनुद्भूतरूपवत्त्वमात्रं कल्प्यते न तु द्रव्यान्तरत्वं कल्प्यते धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वादित्याह—कल्पनेति । तर्हि वायुरप्यनुद्भूतरूपो पृथिव्येवास्तु किं द्रव्यान्तरकल्पनयेत्याह—तुल्यमिति । तृतीयलिङ्गमन्यथासिद्धमाह—धृतिरपीति । तत्संयोगादिति । अनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शपृथिवीसंयोगादित्यर्थः । ब्रह्माण्ड इवेति । यथा परमेश्वरस्य विधारकप्रयत्नाद् ब्रह्माण्डस्थितिस्तथा मेघादिधृतिरपि स्यादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “एतस्य प्रशासने गर्गि द्यावापृथिव्यौ” विधृते तिष्ठत इति भावः । चतुर्थं वायुलिङ्गमन्यथासिद्धमाह—कम्पोऽपीति । अनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शपृथिवीकृत एव तृणादौ कम्प इत्यर्थः । ननु तिर्यगमनं पृथिव्यादिवैधर्म्ये वायोद्रव्यान्तरत्वं साधयिष्यतीत्यत आह—वहेरिति । पृथिव्यवान्तरजातीयतानिवन्धनं तिर्यगमनं न वायोद्रव्यान्तरत्वे मानमित्यर्थः । अतएवेति । अनुद्भूतरूपपृथिवीत पद्म मेघादिप्रेरणमपि स्यादित्यर्थः । ननु प्राणादिपञ्चकस्यासाधारणतत्तदर्थक्रिया पृथिव्यादिविलक्षणा वायोद्रव्यान्तरत्वे मानं स्यादित्यत आह—जाठेरिति । रसार्जनलक्षणार्थक्रियाकारित्वेऽपि यथा जठरानलं तेज एव न द्रव्यान्तरं

न्यायलीलावतीक्रकाशः

न्तरकल्पनायामित्यर्थः । ‘धर्ममात्रं’ जलादीनां रूपाद्यनुद्भवमात्रं ‘न (तु?)धर्मीन् द्रव्यान्तरमित्यर्थः । धृतिर्गुरुत्वप्रतिबन्धः । तत्संयोगात् तादृशपृथिवीसंयोगादित्यर्थः । एतेन तादृशपृथिवीसंयोगेनोपपत्त्यर्थः ।

(१) ०पपत्तेः । (२) ०पपत्तेः । (३) ०वदेव पा० । जाठेरिति कण्ठाभरणभृतः पाठः ।

मैवम् । त्वगिन्द्रियस्य गन्धाग्राहकत्वेन सनवदपार्थिव-
त्वात् रूपरसाग्राहकत्वेनैवतैजसानाप्यत्वात् । शब्दाग्राहकत्वे-
नानाभसत्वात् । वहिरिन्द्रियत्वेन मनोव्यतिरोक्तिवात् । अत एव
ग्राहजातीयविशेषगुणवत्त्वेन स्पर्शवत्काद् द्रव्यान्तरप्रकृतिकत्वेन
वायुसिद्धिः । न च गन्धाग्राहकत्वमप्यदृष्टिविशेषसाहित्यात्पार्थिवं
स्यादिति वाच्यम् , सर्वेन्द्रियाणामपलापप्रसङ्गात् । स चायं स्प-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तथा प्राणोऽपि पृथिवीविशेष एवेत्यर्थः ।

त्वगिन्द्रियत्वेति । त्वगिन्द्रियं न पार्थिवं गन्धाग्राहकेन्द्रियत्वात् । नाप्यं
रसाग्राहकेन्द्रियत्वादित्यादिना चतुष्कभेदसिद्धौ पञ्चवहिरिन्द्रियप्रकृ-
तिभूतं द्रव्यं सिध्यति तदेव च वायुरित्यर्थः । ज्ञानजनकमनःसंयोगा-
श्रयत्वेन इन्द्रियाणां द्रव्यत्वव्यवस्थितेरित्यर्थः । अत एवेति । वहिरिन्द्रि-
यत्वादेवेत्यर्थः । यद् वहिरिन्द्रियं तत् स्वग्राहाविशेषगुणवृत्तिगुणत्व-
साक्षात्त्वाप्यजातिमद् गुणवदिति व्याप्तेः स्पर्शग्राहाहि त्वगिन्द्रियं स्पर्शव-
देव सेत् स्यतीत्यर्थः । स्पर्शाद्याश्रय इत्यादिपदात् सामान्यगुणान्तरो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पृथिवीत्वे वायोस्तर्यग्गतिनियमसुपादयति—वेदोरिति । गन्धाग्राहकत्वे-
नेति । गन्धाग्राहकेन्द्रियत्वेनेत्यर्थः । एवमग्रेपीन्द्रियत्वेन हेतुर्विशेष्यः ।
‘अत एव’ वहिरिन्द्रियत्वादेवेत्यर्थः । स चेति । स्पर्शवद्वहिरिन्द्रियस्य
स्वग्राहाविशेषगुणसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षात्त्वाप्यजातिमत्वनिय-

- न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पृथिवीपरमाणौ व्यभिचारादाह—गन्धाग्राहकेन्द्रियत्वेनेति । ननु स
एवेत्यत्र न सैव व्यक्तिरभिमता, बाधात् किन्तु तज्जातीया, सा न यु-
क्ता, त्वगिन्द्रियस्य श्रोत्रवदेकव्यक्तिविभाजकोपाधित्वादित्याशङ्काह-
स्पर्शवदिति । वहिःपदं सम्पादायातम् । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयस्य वायुत्वसि-
ज्जर्थं स्वग्राहोति । ग्राहाविशेषो लौकिकप्रत्यक्ष इत्यर्थः । यन्तु संख्यादि-
नाऽर्थान्तरवारणाय विशेषपदमिति तत्र, ग्राहासंख्यासामाधिकरणये
ग्राहाविशेषगुणसामानाधिकरणयनियमात् । साक्षात् पदं द्रव्यत्वेनार्थान्त-
रवारणाय भेदगर्भाद्याप्यत्वलाभार्थम् । नन्वेवमपि के प्रत्यक्षश्रयवायु-

र्शाद्याश्रयः सिद्ध इति । स एवान्यन्त्र(१) कल्प्यते लाघवात् । पृथि-
वीत्वे तु रूपानुद्भवादिकल्पनागौरवमेव । व्यजनानिलश्च ग्राहा-
जातीयासाधारणगुणोद्भवापेक्षः स्पर्शव्यञ्जकः सावयवेन्द्रियव्यव-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

पग्रहः । स एवेति । त्वगिन्द्रियप्रकृति द्रव्यान्तरं चेत् सिद्धं तदा स्पर्श-
कम्पधृतिशब्दादिहेतुरपि तज्जातीय एव ग्राहा इत्यर्थः । ननुक्तं धर्मिम्-
कल्पनातो धर्मस्तकल्पनालघुरित्यत आह—पृथिवीत्व इति । त्वगिन्द्रिय-
स्य धर्म्यन्तरस्य कल्पनाया आवश्यकत्वात् अनुद्भूतरूपोद्भूतस्प-
र्शपृथिवीकल्पनमेव गुरुवित्यर्थः । उद्भूतस्पर्शवत्त्वं वायोः साधयति-
व्यजनानिल इति । ग्राहाजातीयोऽसाधारणो यो गुणस्तदुद्भवापेक्षः
सन् स्पर्शव्यञ्जक इत्यर्थः । सावयवेति । सावयवानीन्द्रियाणि ग्राणादि
त्वकपर्यन्तानि तेषां व्यवस्थापका रूपरसगन्धस्पर्शास्तेषु मध्य इत्य-
र्थः । तथा च व्यजनानिलः स्वव्यञ्जनीयगुणवृत्तिजातिमदुद्भूतविशे-
षगुणवान् अनिन्द्रियत्वे सति गन्धाद्यन्यतरव्यञ्जकद्रव्यव्यवात् आलो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मेनानेकत्वकल्पने प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमपि तस्यैव कल्प्यते इत्यर्थः ।

उद्भूतस्पर्शं वायुं साधयति—व्यजनेति । व्यजनचालनानन्तरोपल-
भ्यमानस्पर्शाधिकरणं स्वत्राहोद्भूतासाधारणगुणमात्रव्यञ्जकव्यञ्जक-
मित्यर्थः । सावयवेति । रूपादिचतुर्वित्यर्थः । नन्विन्द्रियेणानैकानितकं
तस्य ग्राहासजातीयोद्भूतासाधारणगुणवत्त्वाभावात् । न चोद्भू-
तत्वेनानभिभूतत्वं विवक्षितं न चेदेवमित्यनेन विरोधात् । तदूपस्या-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भिन्ना एव सन्त्वत्यत आह—प्रत्यक्षेति । रूपाद्यनुद्भवकल्पनागौरवभिया
सर्वेषामेव तादृशानां वायुत्वं कल्प्यते इत्यर्थः । साधयतीति । प्रसाणा-
न्तरेणापीति शेषः । अनिलत्वमसिद्धमन्यथा स चेत्यग्रिमग्राथेन
तत्साधनविरोधात् । आलोकदण्डान्तासङ्गतिश्च तस्य स्पर्शव्यञ्जकत्वा-
दित्यन्यथा प्रयोगमाह—व्यजनेति(२) । अत्र चाङ्गसङ्गसलिलाद्यन्यत्वेन

(१) स चान्यत्रापि ।

(२) व्यजनानिलस्य प्रागवानिलत्वे सिद्धे तस्योद्भूतस्पर्शसाधनेनैवाभिमतसिद्धौ स चेत्यादिना
स्पर्शस्य वायवीयत्वसङ्गेनमर्थकमापयेत्तेत्यत आह—व्यजनेत्यादि । इति दीधितिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नभिभूतत्वात् । मैदम् । इन्द्रियान्यत्वेन हेतुविशेषणात् । तथाप्युद्भूतेति साध्ये विशेषणं व्यर्थम् । अनुद्भूतेनापि तादृशेन स्पर्शेन सिद्ध्यता वायवीयत्वसिद्धेः । तादृशस्पर्शवायवीयत्वस्य च पूर्वानुमानादेव सिद्धेः । मैदम् । उद्भूतस्पर्शस्य वायवीयत्वसिद्धिर्थमस्याभिधानात् उद्भूतस्पर्शस्य वायवीयत्वस्योपाधित्वव्यावर्त्तनार्थत्वाच्च । न च ग्राह्यस्पर्शेन सिद्धसाधनं स्पर्शसाक्षात्कारासाधारणकारणत्वात् योद्भूतासाधारणगुणवत्वस्य साध्यत्वात् । ग्राह्यजातीयासाधारणगुणोऽन्नवानपेक्षस्य व्यञ्जकत्वे ग्रीष्मोध्मणोऽपि रूपव्यञ्जकतापत्तिरुद्भूतानिलस्पर्शनपेक्षस्य च त्वगिन्द्रियस्याङ्गसङ्गस्वेदशैत्याभिव्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पक्षतेति न तदादायार्थान्तरशङ्का । स्वग्राह्यः स्वग्राह्यजातीयः । उद्भूत असाधारणः स्वनिष्ठो यो गुणः तन्मात्रव्यङ्ग्यव्यञ्जकमित्यर्थः । तेन न व्यङ्ग्यस्पर्शेनार्थान्तरम् । न चासाधारणपदव्यर्थता मात्रपदं कदा चिदनुद्भूतस्यापि व्यञ्जकत्वशङ्कानिरासाय । तथा च उद्भूतमात्रस्वनिष्ठग्राह्यजातीयगुणव्यञ्जकमित्यर्थः । एवं चात्रे इन्द्रियेऽनैकान्तिकत्वशङ्कापि युज्यते, यथाश्रुते तद्विरोधात् । उद्भूतगुणेति । उद्भूतस्पर्शवायवीयत्वसिद्धिप्रयोजनमपि गन्धाग्राहकेन्द्रियत्वेनापार्थिवत्वसाधने इन्द्रियत्वावचित्तब्रह्मसाध्यव्यापकस्योद्भूतगुणजातीयत्वस्य साधनव्यापकतयोपाधित्वशङ्कानिरास इत्यर्थः । न चेति । मूलोक्तसाध्य इति शेषः । यथोक्तसाध्ये तादृशगुणवत्वस्यैव साध्यतया न सिद्धसाधनमित्याशयेन तादृशसाध्ये पक्षधर्मतावललभयं साध्यमाहस्पर्शेति । एवं च नालोकदृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति ध्येयम् । स्पर्शपदं वहिरिन्द्रियव्यवस्थापकगुणपरमिति कश्चित् । उद्भूतत्वमनुद्भूतत्वाभाव इतिमतेन सामान्यगुणेनार्थान्तरवारणाय कारणताथ्रयपर्यन्तं विशेषणम् । तत्राप्यसाधारणपदमहृष्टवदात्मसंयोगेनार्थान्तरवारणाय । द्वितीयमसाधारणपदं विशेषपरं ताद्रूप्यसिद्धये मनोव्याख्यात्यर्थमिति । न चैवमपि त्वचि व्यभिचारः वायुसमवेतत्वस्य साध्यस्य तत्रापि सत्त्वात् । न च घटादिस्पर्शे व्यभिचारः तस्य विषयत्वेन व्यञ्जकतया साधारणत्वात् । वायवीयत्वे साध्ये व्यो-

स्थापकगुणव्येकस्यैव व्यञ्जकत्वात्, आलोकवत्। न चेदेवं मेदस्विनां स्वेदिनामन्धकारे समस्त[खण्ड]वस्त्ववभासापत्तिः(१)। अनुद्भूतस्पर्शानिलस्य च(२) शैत्याभिव्यञ्जकतापत्तिः। स च स्पर्शो वायवीयः स्पर्शासाधारणव्यञ्जकत्वात् त्वकस्पर्शवदिति वा अपार्थिवत्वसिद्धिः, रूपरहितत्वाद्वा। एवं सति शीतत्वोष्णत्वे(३) अपि गुणौ(४) वायौ स्यातामिति चेन्न, तस्यानुद्भूतरूपत्वात्। न चात्राप्यनु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कवदित्यत्र तात्पर्यम्। अत्र विपक्षदण्डमाह—न चे(दि?)ति। यदि स्वव्यञ्जनीयगुणवृत्तिजातिमदुद्भूतविशेषगुणापेक्षा न स्यात्तदा मेदस्वेदानुमितस्य उधमणोऽपि रूपव्यञ्जकत्वं स्यादित्यर्थः। अनुद्भूतेति। स्तिमितस्यापि वायोरज्ञसङ्गसलिलशैत्यव्यञ्जकतापत्तेरित्यर्थः। तथा चोष्मणि व्यञ्जनापेक्षापि न स्यादिति भावः। स चेति। व्यञ्जनचालनानन्तरमनुभूयमान इत्यर्थः। स्पर्शेति। स्पर्शानिमित्यञ्जकत्वादित्यर्थः। वाकार इन्द्रियप्रकृतिद्रव्यान्तरसाधनापेक्षया। रूपरहितत्वादेति। विवादपदं द्रव्यं न पृथिवी रूपरहितत्वादाकाशवदित्यर्थः। एवं सति शीतेति। अनुपलभ्यमानरूपाश्रयः स्पर्शो यदि वायवीय इत्यर्थः। शीतोष्ण इति शीतोष्णस्पर्शावित्यर्थः। तस्येति। शीतोष्णस्पर्शाधिकरणद्रव्यस्येत्यर्थः। न चान्यत्रेति। विवादपदेऽपि द्रव्ये रूपमनु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ञ्जकत्वप्रसङ्ग इत्याह—न चेदेवमिति। स्पर्शेति। मनोव्यावृत्यर्थमसाधारणत्वं व्यञ्जकविशेषणम्। अपार्थिवत्सिद्धिः प्रकृतस्पर्शाश्रयस्येति शेषः। अत्रैव हेत्वान्तरमाह—रूपेति। नन्वेवं नीरूपत्वाद्विभक्तावयवज्ञलतेजसोरपि वायुत्वापत्तिरित्याह—एवमिति। नीरूपत्वं तस्यासिद्धमित्याह—तस्येति। न चेति। रूपस्येति शेषः।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भाद्रौ व्यभिचारादाह—अत्रैवेति। अपार्थिवत्वे साध्ये इत्यर्थः।

(१) भासः स्याद्। (२) उल्स्य तु शै० (३) शीतोष्णत्वे। (४) गुणौ इति क्षचिद् पुस्तके नास्ति।

ज्ञवः पार्थिवरूपस्पर्शयोः समानयोगक्षेमत्वात् । अन्यथा उद्गृतरूपा-
तुद्भूतस्पर्शस्यापि पार्थिवस्य सत्त्वापत्तेः । न चाभिभवः ।
मन्दालोके उपलभ्मापत्तेः । अगन्धवत्त्वाच्च(१) । अनुद्भूतत्वात्
तत्सिद्धिरिति न वाच्यम्, स्पर्शोद्भवव्याप्तत्वादगन्धवत्त्वोद्भवस्य ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्वृभूतं स्वीक्रियतां तथा च तत् पृथिव्येवेत्यर्थः । पार्थिवेति । उद्भूत-
स्पर्शपृथिव्या उद्भूतरूपवस्त्वनियमादित्यर्थः । अन्यथेति । तथा च
चन्द्रचामीकरादिरपि पृथिव्येव स्यात् स्याज्ज मर्णप्रभापि पृथिवी-
त्यर्थः । धूमस्य चक्षुरवच्छेदेन स्पर्शोऽप्युपलभ्यत एवेत्यर्थः ।
ननु वायुरप्युद्भूतरूप एव परन्त्वति भवान्नोपलभत इत्याशङ्काह
न चेति । मन्देति । बलवत् एव तेजोरूपस्य पररूपाभिभावकत्वादित्यर्थः ।
अपार्थिवत्वे साध्ये हेत्वन्तरमाह—अगन्धत्वाचेति । हेतोः स्वरूपासि-
द्धिमाशङ्काह—अनुद्भूतत्वादिति । वायावतुद्भूतो गन्ध इति नोपल-
भ्यत इत्यर्थः । स्पर्शश्चेदुद्भूतस्तदा गन्धोऽपि उद्भूत एव तत्र स्या-
दित्याह—स्पर्शेति । स्पर्शोद्भवो व्याप्तो यस्येत्यर्थः । स्पर्शोद्भवव्याप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मन्देति । अभिभावकबलवत्तेजोरूपस्य तत्राभावादित्यर्थः । स्पर्शोद्भवेति ।
नन्देवेचं गन्धोद्भवो व्याप्त्यः स्पर्शोद्भवो व्यापक इति सिद्धावप्रकृतत्वम् ।
मैवम् । समव्याप्तत्वमभिप्रेत्यास्याभिधानात् गन्धोद्भवव्यापकत्वस्यापि
सिद्धेः । स्पर्शोद्भवो व्याप्तो येनासौ स्पर्शोद्भवव्याप्तः, आहिताग्न्या-
दित्वाःश्चिन्तान्तस्य परनिपात इत्यन्ये । स्पर्शोद्भवव्यापकत्वादिति पाठे
सुगममेव । पार्थिवत्वेन विशेषणान्न जलादिस्पर्शोनानैकान्तः, तथापि
वज्रस्पर्शोनानैकान्तः तस्य गन्धानुद्भवेऽप्युद्भूतत्वादिति न वाच्यम्,
वायुत्वं यद्यकाठनोद्भूतस्पर्शपृथिवीवृत्तिजातिः स्यादुद्भूतगन्धस-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

हेत्वन्तरं गन्धाग्राहकत्वापेक्षया । समव्याप्तत्वमिति । हेतुतार्यां च
व्यापकत्वभागोऽविवक्षित एवेत्यर्थः । चम्पकगन्धं(२) व्याभिचारान्न
समव्याप्तिरित्यस्वरसादाह—स्पर्शोद्भव इति । वायुत्वमिति । वज्रत्वे(३)व्य-

(१) अगन्धत्वाचेति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः । (२) चम्पकभागगन्धमिति । (३) रक्तते व्यः ।

कथिदेव स्पर्शः तथा, न सर्व इति चेन्न, दृश्यादश्योपाधिव्यु-
दासे व्यतिरेकशङ्कानवकाशात् । अनभिव्यक्तत्वात्कुङ्कुमगन्धवत्
पूर्व नावभासते, चम्पकादिगन्धसम्भेदे त्ववभासत इति चेन्न,
व्यञ्जकगन्धातिरिक्तगन्धानवभासात् । चन्दनगन्धसलिल-
(मिति)वदौपाधिकत्वेनैव प्रतीतेश । न चायं ज्वलनवदूर्धगम-
मनशीलो वात्यादौ शुकशुकादिनादविसद्वशमेघसङ्खट्जातीय-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कथादिति तु पाठः सुगमः । पाषाणादावप्युद्भूत एव गन्धोऽनुलब्न-
त्वाद्विशिष्य न गृह्णत इति भावः । अनुद्भूतः पृथिवीस्पर्श उद्भूत-
गन्धसामानाधिकरण्यनियत उद्भूतपृथिवीम्पर्णत्वादित्यत्र स्पर्शमेश्च
उपाधिः स्यादिति शङ्कते—कथिदिति । दृश्यादश्य इति । सामान्यव्याप्तौ
विशेषस्यानुपाधित्वादित्यर्थः । कुङ्कुमगन्धविति । यथा धृतसंयोगव्य-
ञ्जयः कुङ्कुमगन्धस्तथा चम्पकादिसच्चिकर्णाभिव्यज्ञयो वायुगन्धो-
ऽपि त्यर्थः । धृतगन्धविजानीयकुङ्कुमगन्धवत् चम्पकादिगन्धविजा-
तीयवायुंगन्धस्यानुपलभ्मा॒क्षैवमित्याह—व्यञ्जकेति । ननु वायवादावुद्भू-
गमनशीलं द्रव्यान्तरं स्यात् पृथिव्यादिसकलवधम्यादित्यत आह—
न चायमिति । शुकशुकादीति वायुजन्यशब्दानुकरणम् । तथा च मेघयोः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मानाधिकरणं स्यात् धूमत्ववदित्यापादनार्थवात् । अगन्धत्वं वायोर-
मिद्धं व्यञ्जकाभावात्मतोऽपि गन्धस्याप्रतीतिरित्याह—अनभिव्यक्त-
त्वादिति । ननु वायोर्नीयमेन तिर्यग्गतित्वाद् वात्यादावुद्भमनस्वभावं
द्रव्यान्तरं कल्पयेतेत्यत आह—न चेति । संघट्पदादग्रे जन्यपदं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मिचार इत्यकठिनपदम् । ग्राणत्वं व्यभिचार इत्युद्भूतपदम् । जल-
त्वे व्यभिचार इति पृथिवीति । विरुद्धगन्धवदारब्धमाश्रधर्मे व्यभि-
चार इति जातिपदम् । उद्भूतपदमापाद्य इष्टापत्तिवारणाय ।
तदाश्रये व्यभिचारवारणाय धर्मिपक्षत्वत्याग इति ध्येयम् । ज-
न्यपदमिति । यद्यपि शोषापेक्षया लक्षणैव बलवतीति संघट्प-

वात्याधातशब्दानुमाने अवश्योक्तेयपरस्परग्रहतेरवोद्धमनोपपत्तौ
स्वभावकल्पनानवकाशात् ॥ वायुः । (इत्यनिलः) ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सङ्घट्टो वायुजन्यमतज्जन्यः शब्दोऽनुभूयते, तेन नदनुमित्तमेघद्वय-
सङ्घट्ट कारणवायुद्वयसङ्घट्टोऽप्यनुमीयत, तेन स्पर्शवद्वगवद्वयद्वय-
सङ्घट्टात् तयोरुद्धगमनमागन्तुकानामत्ताधीनं न स्वामाविकं स्तम्भ-
तजलयाग्निवेति न तदनुरोधन वायुविजातीयद्वयकल्पनमित्यर्थः ।

ननु उद्भूतस्पर्शवत्त्वाद्वायुः प्रत्यक्ष एव किं न स्यात् ? न स्यात्,
उद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधित्वात् । आत्मान गुणादौ च साध्याव्यापकमिद-
मिति चेष्ट साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् । चाक्षुषद्वयप्रत्यक्षे नत्
तन्त्रं तु स्पर्शनप्रत्यक्षेऽपीति चेष्ट सामान्ये वाधकाभावात् । किं च
वायोः प्रत्यक्षत्वे नदगतसङ्घयादिग्रहप्रसङ्गः । ननु यज्ञातीय प्रत्यक्षं
तत्सङ्घयादिक प्रत्यक्षमिति यदि नियमस्तदा फुन्कारादौ तदस्त्वे-
व । अथ या व्याकृतः प्रत्यक्षा तत्सङ्घयादिक प्रत्यक्षामति तु नियमो
नास्त्वेव पृष्ठलग्नवस्त्रादौ व्यभिचारादिति चेष्ट फुन्कारादौ सङ्घया-
प्रतीतेरानुमानिकत्वात् । किं च वाहंद्रव्यप्रत्यक्षतावच्छेदकमुद्भूत-
रूपवत्त्वं तदिनो व्यावर्त्तमानं प्रत्यक्षत्वमेव निवर्त्तयात् न हुद्भूत-
स्पर्शवत्त्वं तत्र तन्त्रं चन्द्रमहसि तदभावात् । नापि जन्येन्द्रियग्राह्य-
विशेषगुणवत्त्वं कार्यमहत्वसमानाधिकरणोद्भूतविशेषगुणवत्त्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पूरणीयम् । अत्र स्पर्शवत्त्वं सूणानाधारवृत्तिवृत्तिं रूपवदिन्द्रियावेद्य-
गुणवृत्तिजानित्वात् बुद्धित्ववदित्यनुमानं वायौ स्पर्शादित्वतुष्क-
वत्त्वे मानमाहुः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एवे जन्यलक्षणैर्वोचिता तथापि नात्र जन्यमात्रे लक्षणा,
किं तु सङ्घविशिष्ट इति गौरवं मनसि कृत्येदमुक्तम् । मिश्रास्तु
प्रत्यक्ष्य परार्थानुमानरूपतया वादिवाक्ये लक्षणाया अभावादिदमु-
क्तम् । न च वादिवाक्ये पूरणमयुक्तं पूरितप्रयोग एव कर्तव्य इति
तात्पर्यादिति वदन्ति । रूपवदिति । गन्धत्वे व्यभिचार इत्यवेद्यान्तम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

वा, वायुपनीतसुरभिभागस्य प्रत्यक्षतापत्तेः । उद्भूतस्पर्शवत्वस्य तन्त्रत्वे चलतपश्चिकाणडादावानुमानिकमपि कर्मज्ञानं न स्यात् तल्लिङ्गस्य पूर्वोत्तरदेशाविभागसंयोगलक्षणस्य देशाप्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षत्वात् । तथा चानुद्भूतस्पर्शस्य चान्द्रमहस एव तत्र प्रत्यक्षक्षत्वमुपेयम्, तत्संयोगविभागाभ्यामेव तत्र चलतीतिप्रतीतेः उद्भूतरूपवत्वमुद्भूतस्पर्शवत्वं च द्वयमपि तत्र तन्त्रम् । तथा च चान्द्रेजो न प्रत्यक्षमिति टीकाकृतः^(१) । नन्वेवं शीतो वायुरिति प्रतीतिः कथं स्यात् वायुलिङ्गस्यानुष्णाशीतस्याग्रहादिति चेत् शीतद्रव्योपनायकत्वेनानुमिते द्रव्ये शीतस्पर्शारोपात् । न चन्योऽन्याश्रयः प्रथमं शीतस्पर्शग्रहोऽनन्तरं तदाश्रयोपनायकद्रव्यानुमानमनन्तरं तत्र शीतस्पर्शारोपात् । शीतस्पर्श एव वायुलिङ्गत्वारोपस्तर्हि त्वगि निद्रयव्यापारानुविधानं कथमिति चेत् स्पर्शलिङ्गग्रहार्थमिति ग्रन्थव्याख्यायामनुपयुक्तत्वाद्व्रोपरम्यते ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ननु ग्राणादीने न पृथिवीत्वाद्याश्रया इति न नवैव द्रव्या-

"

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आत्मत्वे व्यमिचार इति गुणेति । ननु गुह्यत्वादिजातौ व्यमिचारः न च नीरूपेन्द्रियवेद्यत्वं गुणविशेषणं गुणपदमेव वा विशेषणपरमिति वाच्यम् तथाप्युष्णत्वजातौ व्यमिचारादिति चेत्, मैवम् । गुणत्वसाक्षाद्याप्यजातेरेव जातिपदेनोक्त्वात् ।

केचिच्चु पार्थिवेति साध्ये रूपविशेषणमतो नोष्णत्वादौ व्यमिचार इति वदन्ति । तत्र । तथा सति जलादिनासिद्धसाधनेन वायुसिद्धनापत्तेः । अत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य विभुवृत्तिवृत्तिवत्योपाधितायां स्पर्शादिचतुष्कस्य विपक्षबाधकार्थमनुसरणीयतायां किमनेत्यनुशयमाविष्करोत्तर्याहुरिति । ननु वाहिरिन्द्रियत्वं यदि मनोभिन्नेन्द्रियत्वं तदा मनसोऽपि भिद्यत इत्यग्रेतनं व्यर्थमयुक्तमाप्येत । मनोभेदस्य पक्षतावच्छेकतया पूर्वानुमानविषयत्वात् पक्षतावच्छे-

(१) तात्पर्यटीकाकृतो वाचस्पतिमित्रः ।

न तु बहिरिन्द्रियाणीतेरभ्यो भिद्यन्ते इन्द्रियत्वान्मनोवत् ।
मनसोऽपि भिद्यन्ते अनात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वात् । ग्राण पार्थिवं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पुनर्विभागव्याघाताय शङ्कते—नन्विति । विशेषगुणवदिन्द्रियत्वं ब-
हिरिन्द्रियत्वम् । इतरेभ्य इति । मनोभिन्नद्रव्येभ्यः । अनात्मगुणेति । आ-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

जीनि साधयन्ति—नन्विति । बहिरिन्द्रियत्वं विशेषगुणवदिन्द्रि-
यत्वम् । इन्द्रियत्वं च स्मृत्यजनकज्ञानकारणमनःसंयोगश्रयत्वम्(१) ।
‘इतरेभ्यो’भूतेभ्यः । कालादिभेदस्योभ्यसिद्धत्वात् । अनात्मेति । आत्म-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दक्षसाध्ययोरभेदाच्छेति अन्यथा व्याच्छे—विशेषेति । स्मृतीति । आत्मन्य-
तिव्यासेराह—स्मृत्यजनकेति संयोगविशेषणम् । अजनकत्वं च स्वरूपा-
योगश्रयत्वमतो न संयोगव्यक्तिविशेषमादायु उक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यम् ।
कालादावतिव्यासिवारणाय ज्ञानकारणेति । चक्षुःसंयोगादिकमादाय
घटेऽतिव्यासिवारणाय मन इति । मनःसंयोगश्रयत्वं च मनोनिरुपित-
संयोगश्रयत्वं न तु मनोविशिष्टसंयोगश्रयत्वमतो न मनस्यव्यां-
सिः । न चोन्द्रियत्वे ज्ञाते इन्द्रियमनोयोगत्वेन कारणताप्रहाः, गृही-
तायां च संयोगकारणतायामिन्द्रियत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति वा-
च्यम्, चक्षुर्मनोयोगत्वादिनैव कारणताप्रहात् । त्वचो ज्ञानमात्रज-
नकत्वेऽपि न त्वच्छमनोयोगस्य तथात्वं मानाभावादिति नातुपपत्तिः ।
ज्ञानपदं च विद्यापरमतो न स्वप्नवहनाड्यामतिव्यासिः । पक्षतावच्छे-
दकावच्छेदेनेतरभेदसाधने मनसि हृषान्ते साध्यवैकल्यमत आह—
भूतेभ्य इति । नन्वेवं कालादिभ्योऽविवेकतादवस्थ्यमत आह—कालादीति ।

(१) स्मृत्यजनकः स्मृतिस्वरूपायोग्यः । मनःसंयोगो मनोवृत्तिसंयोगः । त्वच्छनःसंयोगो
न ज्ञानमात्रे हेतुरितिमतेनेदम् । तस्य तद्देतुतामते तु आत्मवारणाय स्मृत्यजनकेति संयोगस्या
श्रयस्य वा विशेषम् । आये सामानाधिकरणयेन द्वितीये च समवायितेन स्मृतिजनकत्वस्याभावो-
ऽर्थः । ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणमनःसंयोगश्रयत्वमिति फलितार्थः । आप्यादिदेवसाधारण-
शरीरत्वस्योपाधित्वात् त्वक्त्वस्य च जातिवल्लाघवात् त्वच्छन संयोग एव ज्ञानहेतुः । शरीर-
मनःसंयोगस्यापि तथात्वे स्मृत्यजनके सामानाधिकरणयेन स्मृतिजनकमन संयोगस्यानाश्रये
यस्तादृशः संयोगस्तद्वर्त्वं वक्तव्यम् । ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणसंयोगानाश्रयवृत्तिमनोवृत्ति-

स्यादिति चेन्न, महतः पार्थिवस्य गन्धरुपरस्परेषु अन्यतमो-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तमगुणाग्राहकोन्द्रियत्वादित्यर्थः। इन्द्रियत्वेन वाऽनात्मगुणग्राहकत्वं विवक्षितमतो न मनसि व्यभिचारः। महत इति। उद्भूतत्वमिह प्रत्यक्षं विवक्षितमन्यथा महत इति विशेषणानुपपात्तिः। पार्थिवपरमाणां रपि उद्भूतत्वसम्भवात्। यद्वा ग्राणस्यैव परमाणुरूपताऽभ्युपगमो नास्तीतिसूचनाय महत इति। ननु ग्राणेऽप्यन्यतरदुद्भूतं स्यान्यायलीलावतीप्रकाशः।

गुणाग्राहकत्वादित्यर्थः। यथाश्रुतस्य मनसि गतत्वान्। इन्द्रियत्वविवक्षायां चासाधारणत्वापत्तेः। न चाप्रयोजकत्वं आत्मगुणग्राहकत्वे मनस्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् तथात्वे तद्वापत्तेः। यद्वा वहिरिन्द्रियत्वादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

न च सिद्धसाधनपरिहाराभिग्रायेणैव भूतेष्य इति फक्तिका किमिति न व्याख्यायत इति वाच्यम्, इतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदस्यासिद्धतया सिद्धसाधनात्वकाशात्। अन्यथा यत्कांश्चन्द्रस्य सर्वसिद्धतयाऽन्यत्रापीतिरभेदानुमाने सिद्धसाधनप्रसङ्गात्। वस्तुतोऽनिन्द्रियपरत्वेनैवेतरपदव्याख्या मूले युक्तेति ध्येयम्।

इन्द्रियत्वेति। इन्द्रियत्वेन ग्राहकत्वाववक्षायामित्यर्थः। न चेन्द्रियत्वस्य मूलेऽपि श्रूयमाणत्वादसाधारण्यतादवस्थयमिति वाच्यम्, तद्विशेषणत्याग एव प्रकाशकृतस्तात्पर्यात्। प्रतियोगिविशेषणत्वेनाव्यर्थत्वाद्वा। यद्विति। विशेषगुणवत्त्वादित्यर्थः। तेन मनोभिन्नत्वे(१) माध्याविशेषःगुणवत्त्वादिन्द्रियपरत्वे च व्यर्थविशेष्यताऽसाधारण्यं चेत्यपास्तम्। विशेषगुणशून्यत्वा(शू?)-न्यत्वलक्षणवैधर्म्मान्न भेदसाधनमप्रयोजकमिति भावः। ननु महत इति व्यर्थं परमाणावपि गन्धाद्यन्यतमोऽन्द्रवनिय-

ज्ञानकारणसंयोगाश्रयत्वमिति तु निष्कर्षः। अन्त्यज्ञानपदेन निर्विकल्पके विवक्षितमतो न स्वप्नवहनाड्डामतिप्रसङ्गः। प्राणात्मसंयोगवद् प्राणमनःसंयोगोऽपि न ज्ञानकारणमिति मण्णौ व्यक्तम्। इति दीर्घितिः।

(१) मनोभिन्नपरत्वे इति द्वितीयपुस्तके पाठः।

द्वूभूतत्वेन व्याप्तत्वात् । तादृशस्य च प्रत्यक्षबाधितत्वात् । अ-
न्यथा वायावपि पार्थिवस्पर्शस्यैव प्रतीतिप्रसङ्गात् । गन्धस्यैव
व्यञ्जकत्वात्त्वमिति चेन्न, नवशरावादौ जलेऽपि तद्दर्शनात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दित्यत आह—तादृशस्येति । योग्यस्येत्यर्थः । अन्यथेति । अनुद्भूतगन्धर-
सरूपोद्भूतस्पर्शा पूर्थव्येव वायुः स्याद् यदि गन्धरसरूपान्यतरो-
द्भूतवान्यमः पूर्थिव्या न स्यादित्यर्थः । ननु व्याणं पार्थिवं रूपादिषु म-
ध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवदिति शङ्कते-
गन्धस्यैवेति । ननु नवशरावावगन्धव्यञ्जके हेतुरयं व्याभिचारगतियाह—नवेति ।
ननु नवशरावे जलं गन्धं नाभिव्यनकि किन्तृपादयतीति न तत्र
न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । महत इत्युद्भूतगन्धादिविशिष्टपरमाणुभिरन्यथासिद्धिवार-
णार्थः । अन्यथेति । उपाध्यभावेऽपि व्याप्त्यमावे गन्धोद्भवव्याप्त्यः पा-
र्थिवस्पर्शोऽद्भुतोऽपि न स्यादिति वायुत्वाभिमते पार्थिवं एव स्पर्शों
भासत इत्यपि स्यादित्यर्थः । गन्धस्यैवेत्येवकारेण रसादिव्यञ्जकमनो-
निरासः । व्यञ्जकत्वादिति । व्यञ्जकद्रव्यत्वादित्यर्थः । अन्यथा सांक-
कर्षे व्याभिचारात् । 'तत्त्वं' पार्थिवत्वम् । इष्टान्तश्चात्र वायूपनीतिसुरभि-
भागो न तु कुङ्कमगन्धाभिव्यञ्जकं घृतम्, तस्य स्वीयङ्कपादव्यञ्जकत्वेन
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मादृत आह—महत इति । अथमर्थः—उद्भूतगन्धाद्यन्यतमवत्त्वे व्यापक
इष्टापन्निः । । न चानुपलभ्यविरोधः व्याणस्य परमाणुत्वस्वीकारेणैव
तदुपपत्तेः । तथा चाणुव्याणस्वीकारेणैव नियमोऽन्यथासिद्ध इत्यु-
द्भूतपदं प्रत्यक्षपरं वाच्यम् । तथा च परमाणोरेव व्याभिचार इति म-
हत (इति ?) विशेषणमिति भावः । न चैव तन्मते आपादकासेद्धिः
स्थूलावयवावर्च्छगन्धोपलब्ध्या महत्वस्यापि साधनीयत्वात् । ननु
गन्धमात्रव्यञ्जकत्वमप्रसिद्धं गन्धव्यञ्जकेन गन्धत्वस्यापि व्यञ्जनादत
आह—रसादिव्यञ्जकेति । तथा च गन्धादिषु मध्ये गन्धमात्रव्यञ्जकद्रव्य-
त्वादिति हेतुरिति भावः । तस्य स्वीयेति । व्यद्यापि परकीयगन्धादिवित्यव-
इयं वाच्यमन्यथा नवशरावादरित्यादेरसङ्गत्यापर्चिः, तथा चेदमयु-

जलं गन्धोत्पादकमिति चेन्न, कणभक्षमते आश्रयनाशं विना तदनुपपत्तेः । तन्नष्टमिति चेन्न, तन्नाशहेतोर्धनद्रव्याभिघातस्याभावात् । स्पर्शस्यापि जलं व्यञ्जकमिति चेन्न, अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पूर्वमप्युपलभ्मात् । शीतस्पर्शस्य च भुवामसम्भ(१)-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

व्यभिचार इत्याह—जलमिति । कणभक्षेति । वैशेषिकानामाश्रयनाशादेवावयविगन्धादिनाशः, आश्रयनाशस्य च नवशरावस्थात्रानाशान्न तत्र पूर्वगन्धादिनाशो न च गन्धवति गन्धोत्पाद इत्यभिव्यञ्जकत्वमेव जलस्येत्यर्थः । तदिति । नवशरावमित्यर्थः । जलमात्रसंयोगस्य नाशकान्वेऽतिप्रसङ्गः । घनद्रव्यस्य मुद्रारादेः संयोगो विनाशकः स चात्र नास्तीत्यर्थः । ननु जलेन शरावं स्पर्शोऽपि व्यञ्जयते, तथा च गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं न तत्रेति न व्यभिचार इत्याशङ्कते—स्पर्शस्थेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साधनवैकल्यात् । आश्रयनाशमिति । आश्रयो गन्धस्यावयवी तन्नाशे परं परमाणौ स्वतन्त्रे गन्धोत्पत्तिरित्यर्थः । क्वचित् पाठः “स्वाश्रयनाशमिति” । यद्यप्येतन्न परमाणुगन्धमधिकृत्य परमाणोर्नित्यत्वादवयविनश्चा श्रयस्य नाशे क गन्धोत्पत्तिः, तथापि स्वं परमाणोः स्वरूपमाश्रयो यस्यासौ परमाणवाश्रयोऽवयवी तन्नाशं विना अवयविनाशे सत्येव परमाणौ स्वतन्त्रे गन्धोत्पत्तेः । घनद्रव्येति । यद्यपि स्थिरजलसंयोगस्यापि लोष्टनाशकत्वं दृष्टं तथापि तेजोवशं विनाशयाविलक्षणमेव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कम् । न च स्वीयरूपाव्यञ्जकजलविशेषपरत्वं तत्र जलपदस्थेति वाच्यम्, तथा सति ताहशघृतविशेषस्य दृष्टान्ततापत्तेः । स्वरूपयोग्यता चोभयत्रापि तुल्या तथापि परकीयत्वविशेषणदानेऽपि जलस्य सक्तुरसव्यञ्जकतया वश्यमाणव्यभिचारोऽसङ्गत पवेति आपाततो व्यभिचारप्रदर्शनपरत्यैवाग्रिमफक्षिका योजनीयेति लाघवात्परकीयत्वविशेषणागर्भं एव हेतुरित्यभिसन्धायैतदुक्तम् । ‘तेजोव’दिति

चात् । अन्यस्य चाननुभवात् । चक्षुरपि न तैजसम् । तस्य क्रोशादिव्यापिनो स्पर्शस्योरन्यतरोङ्गवनियमात् । अन्यथा जलजातीयतापि कल्पेत ।

त्वगपि न वायवीयमिन्द्रियम् । वायोः स्पर्शशब्दधृतिकम्प-लिङ्गस्य(१) तदभाव एवाभावावधारणात् । ग्राणस्येव पाणाविति हेतुसम्भवात् । उद्भूतस्पर्शस्यैवमिति चेत्र, ग्राणेऽपि तत्त्वप्रसङ्गात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु जलेन शरावे शीतस्पर्शोऽपि व्यञ्जयत इत्याह—शीतेति । पार्थिवस्य शीतस्पर्शोऽनाश्रयत्वादित्यर्थः । क्रोशादिव्यापित्वं महत्त्वमात्रोपलक्षकम् । जठरानलेऽपि यदि तेजस्स्वमभ्युपेतं तदात्तद्वच्छेदार्थं रूपरनुदभवेऽपि उष्मणः स्पर्शानुभवेऽपि चन्द्रमहसर्तजस्त्वमिन्युकमन्यतरंति । अन्यथेत । यज्ञातरीयस्य या गुणेऽङ्गवव्यवस्थातामतिकम्प्यापि चेत्तज्ञातीयत्वमित्यर्थः । तदेकप्रमाणगम्यस्य तज्ज्वृत्तौ प्रमेयस्यापि निवृत्तेरित्यर्थः । ग्राणस्येति । गन्धोपलविद्यमात्रपरिचेयं ग्राणं हस्तावच्छेदेन गन्धानुपलब्धया यथा निवर्तत इत्यर्थः । हेतुसम्भवादिति । त्वगिन्द्रियं न वायुत्वाधिकरणं वायुत्वामिव्यञ्जकरहितत्वात्, यद्यदभिव्यञ्जकरहितं न तत्तद्वत्, यथा ग्राणाभिव्यञ्जकगम्योपलविधराहतो हस्तो न ग्राणवदित्यर्थः । नन्दूभूतस्पर्शस्यैव वायोः स्पर्शादिचतुष्कं लिङ्गं न तु वायुमात्रस्येति शङ्कते—उद्भूतेति । व्यापकानुपलब्धेर्विशेषपरत्वे पाणावपि गन्धोपलविद्यनिवृत्या गन्धो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पार्थिवं जलमुत्पादयतीति नियमः । क्रोशादिव्यापिन इति जठरानलव्यवच्छेदार्थम् । रूपग्रहण चान्द्रकरसङ्घार्थम् । स्पर्शग्रहणं उष्मसङ्घार्थम् ।

ग्राणस्येवेति । यथा गन्धानुपलब्धलक्षणव्यापकाभावः पाणौ ग्राणाभावसाधकः, तथा स्पर्शशब्दाद्यभावः प्रकृतेऽपीत्यर्थः । तत्वेति । व्यापकानुपलब्धेर्विशेषपरत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा च गन्धोपलविद्यलक्षण-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यतिरेके दृष्टान्तः । विशेषपरत्वप्रसङ्गादिति । गन्धोपलम्भकग्राणपरत्व-

(१) लिङ्गेकस्वभावस्य तदभाव ।

रसनमपि नाप्यम् । इन्द्रियत्वेनाभौतिकत्वात् मनोवत् । न चेदेवं मनसोऽपि पार्थिवत्वापत्तिः । श्रोत्रं च न स्वगुणग्राहकम्, इन्द्रियत्वात् मनोवत् । योग्यविशेषगुणशून्यत्वमत्रोपाधिरिति चेन्न, योग्यविशेषगुणशून्यत्वस्या[प्य]त एवानुमानात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पलम्भेकव्याणमात्रस्य निवृत्तिः स्याद्य तु व्याणमात्रस्येत्यर्थः । इन्द्रियत्वेनाभौतिकत्वादिति । रसनं नाप्यमभूतत्वात् । अभूतत्वं च इन्द्रियत्वात् मनोवदित्तं नानार्थः । यद्वा इन्द्रियत्वादभूतत्वाच्चत्यनाप्य पव हेतुद्वयं तेन नासमर्थविशेषणत्वमसमर्थविशेष्यत्वं चाति । अमौर्तकत्वं चाभूतत्वमेव अन्यथा हृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं द्वितीयपक्षे, साध्यवैकल्यं वा प्रथमपक्षे स्यात् । न चेदेवमिति । आप्यवैधम्येण सत्यपिंच-दाव्यत्वं तदा पृथिवीवैधम्येऽपि मनसः पार्थिवत्वं स्यादित्यर्थः । श्रोत्रव्येति । तथा च स्वगुणग्राहकत्वापत्त्या नभोमिनमेव श्रोत्रामित्यर्थः । ननु इन्द्रियस्य स्वगुणग्राहकत्वं योग्यविशेषगुणशून्यत्वं तन्वं श्रोत्रं च विशेषगुणत्वात् स्वगुणग्राहकं स्यादत्याह—योग्येति । इन्द्रियत्वेन हेतुना योग्यविशेषगुणशून्यत्वमाप्य पक्षे साध्यमिति साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्याह—नेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यापकनिवृत्त्या गन्धोपलम्भकघाणस्यैव व्यावृत्तिः, न तु व्याणमात्रस्येति विशेषपरत्वं तथात्रापि शक्यं वक्तुमिति भावः । ‘अभौतिकत्वात्’ अभूतत्वादित्यर्थः । अन्यथा हृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रसङ्गादित्यर्थः । (१) अभूतत्वादिति । अभौतिकत्वादित्यस्याभूतजन्यत्वादित्यर्थं साध्यवैकल्यं भूताजन्यत्वपरत्वे च प्रतियोगिगौरवात् तदपेक्षया लघुप्रतियोगिकस्य भूतत्वाभावस्यैव साध्यत्वमुचितमिति भावः । न चाभूतजन्यत्वपरत्वं प्रकृते शङ्कितमेव न, आदिपदवृद्धिप्रसङ्गादिति वाच्यम्, पितृपैतामहादिवदुत्तरपदवृद्धा तदर्थे तदूपस्य

(१) “क्वचिदमसङ्गादिति पाठः । तत्र गन्धानुपलम्भकघाणपरत्वाभसङ्गादित्यर्थः । अप्रत्ययापीति पाठे तथा कायुस्थलवदित्यर्थः ।” द्वितीयपुस्तके अधिकोऽयं पाठः ।

इन्द्रियाणि न भौतिकानि इन्द्रियत्वात् मनोवत्(१)। अन्यथा
मनोऽपि भूतात्मकमेव स्यात् । अनारम्भकत्वं तत्र बाधकमिति
चेष्टा, तस्याप्यसिद्धेः । यदा मनः पुरीतति वर्तते तदात्प्रमवयविन-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इदानीं बहिरिन्द्रियत्वावच्छेदेनाभौतिकत्वं साधयति परः—
इन्द्रियाणीति । अन्यथेति । यदि इन्द्रियत्वं भूतत्वनियतं स्यादित्यर्थः ।
तत्रेति । मनसो भौतिकत्वं इत्यर्थः । तस्यापीति । मनसो नारम्भकत्वं-
स्याप्यसिद्धेरित्यर्थः । तर्हि मनसा यदारभ्यते द्रव्यं तदुपलभ्येतेत्यत
आह—यदेति । ‘पुरीतत्’ नाडीविशेषः । तर्हि नाडीबदेव तदीपि स्पा-
शनप्रत्यक्षं स्यादित्यत आह—अल्पमिति । द्युषुकादिरूपमित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तस्याभूताजन्यत्वात् । इन्द्रियाणीति । पूर्वमसाधारणभूतभेदः साधितोऽ-
धुना भूतमात्रांद्धे इत्यपैनस्तत्यम्(२) । पुरीततिः । यद्यदा विभुविशेष

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सम्भवेन दृष्टान्तासिद्धिप्रसङ्गेन तदर्थनिराकरणात् । पूर्वमिति । पूर्वं द्वाणा-
दिषु प्रत्येकं पृथिव्यादिप्रत्येकभेदः साधितोऽधुना चिन्द्रियत्वावच्छेदे-
भूतत्वावच्छेदभेदः साध्यत इत्यपैनस्तत्यमित्यर्थः । एनेन बहिरि-
न्द्रियाणीत्यादिना भूतत्वावच्छेदभेद एव साधितः । इतरेत्यो भूतेभ्य
इति स्वयमेव व्याख्यानादिति तेन पौनस्तत्यमित्यपास्तम् । तत्र बाह्य-
रिन्द्रियत्वावच्छेदेन साधनादिह त्विन्द्रियत्वावच्छेदेनेति भेदसम्भ-
वात् । न चात्रापि पक्षस्थेन्द्रियपदं विहिरिदियपरमेवान्यथा दृष्टान्ता-
सम्भवात् पक्षतावच्छेदकहेत्वोरभेदप्रसङ्गात्मेति वाच्यम्, पक्षस्या-
पि दृष्टान्तत्वमभेदानुमानवत् पक्षतावच्छेदकहेत्वारभेदो न दूषण-
मेव सामानाधिकरण्यमात्रप्रतीतावपि तदवच्छेदेन प्रतीतेरुद्देश्याया
असिद्धेरेवेतिमतावष्टमेनैवैतत्प्रयोगकरणादिति भावः ।

मूले पुरीततीत्यादेरुपादानप्रयोजनमाह—यदेति । चक्षुषः संसर्गिद्-

(१) पूर्वं पृथिवीत्वादिरूपेण पृथिव्यादिर्घोऽडाण्यो भेदः साधितः । तेन शोत्रं दिग्गिति भट्टम-
तमपाकतम् । सम्भाति भूतवेन रूपेण पञ्चभ्यो भेदः साध्यत इत्यपैनस्तत्यम् । इति दीधितिः ।

(२) पूर्वं पृथिवीत्वादिना पृथिव्यादिपञ्चकाद् भेदः साधित इदानीं भूतवेन रूपेणत्यर्थः ।
इति दीधितिः ।

मारप्स्यते(१) उपीत्यविरोधात् । प्रयोजनाभावात्तसिद्धि(२) रिति
चेत्त, सर्वप्रयोजनानामस्माद्गैरनाकलनात् । अपि चान्यतम्
समचाक्षुपम्, आलोकासहकृतेन्द्रियवेद्यत्वाद्बन्धवत् [इति] । एव-
मपि तत्सामर्थ्यकल्पनायां चक्षुरेवैकमिन्द्रियं देहव्यापकमनुदभू-
तरूपस्पृशेतुः । शारीरप्रयोजनात्तिरिपुरपि भागैः स्वाधिष्ठानवृत्ति बहि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु मनसा यदारम्भणीय तस्य प्रयोजनं सुखदुःखादिभोगजन-
कत्वं नाम्नीति न तेनारम्भणीयमित्याह—प्रयोजनेति । शारीरान्तरान्त-
शारिकमेतेव तेन किञ्चित् प्रयोजनं शैथादित्याहु—स्वेति । पद्मभिष्ठ-
तामसमिन्द्रियं सम्भूतिं वेति । इन्द्रियान्तरभेद-
स्य स्फुटत्वेन चक्षुर्मात्रभद्रेत् लक्षणात् तसेष्वाक्षुष्टुत्वे वा
आलोकापेक्षा स्याद्य च सास्ति, तथा च न तम् । अपि चाक्षुष्टुत्वे वा
न्द्रियग्राह्यं तत्तदन्यदिन्द्रियमित्यर्थः । एवमपि वेति(३) । चक्षुष्टुत्वेतसह-
कारिवैधम्येऽपि चाक्षुष्टुत्वे रसादीनामपि चाक्षुष्टुत्वमेव स्यादि-
त्यर्थः । ननु आलोकाभाव एव तमः, तदग्रहे चालोकापेक्षायां प्राहा-

न्यायलीलावतीप्रकाश.

(गु?) जग्राहकं तत्तदा द्रव्यानागम्भकामितिव्याप्तेः मनसो जाग्रहशायां
द्रव्यानारम्भकत्वनियमादित्यर्थः । नवैव द्रव्याणि पञ्चैव वहिरिन्द्रिया-
णीति विभागभङ्गाय पार्थिवादिभिष्ठमिन्द्रियं साधयितुमाह—अपि चेता
'स्वाधिष्ठानवृत्तिः'स्वाधिष्ठानसम्बन्धग्राहकम्, 'वहिर्वृत्तिः'स्वाधिष्ठान-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यतया रूपसाक्षात्कारकाले द्रव्यारम्भकत्वाद्यभिचार इति विभुपदम् ।
यदि च चक्षुपोऽनुद्रूतरूपस्पर्शरूपतयानोद्रूतरूपस्पर्शवत्तेजः साहेत्येनारम्भकत्वं तदा प्रत्यासत्तिघटकतया स्वीयरूपसा(क्षा ?)त्कारजननकाले कपालादेर्घटाद्यारम्भकतया व्यभिचार इति विभुपदं
द्रष्टव्यम् । उपकीतादिभानमादाय पूर्वोक्त एव व्यभिचार इति
विशेषपदं ग्रहणविशेषणम्, लौकिकत्वं च तदर्थः । उक्तव्यासौ च निः-

(१) नमारम्भतेषुपी । (२) तदसिद्धिरिति ।

(३) आदर्शमूलपुस्तकव्यातुसारेण 'एवमपी' ति प्रतीकधारणं गुक्तम् ।

वृत्ति च स्यादितीन्द्रियनानत्वापलापः । वेदप्रच्युतिः^(१) परिच्छेदे नेन्द्रियाणां विषयसहकारित्वं सर्वत्राभावः^(२) ग्रहणप्रसङ्गात् इत्यालोकानपेक्षेति चेच, अनपेक्षा कथमप्यस्तु^(३), तथाप्येतद्वेतुकच्छ्रुवैजात्यसिद्धेः । कथं तर्हि युगपद्धटतिमिरदीपादीनामुपलभ्य इति चेच, क्रमेण मनसाऽधिष्ठाने^(४) सूक्ष्मकालभेदसम्भवात् तदिन्द्रियाणि मनोवद्व्यान्तराण्येवेति नवैवेति व्याघातः ।

अत्रोच्यते । बहिरन्द्रियग्राहकमनेनाद्यहेतुबाधात्

न्यायलालीवतीकण्ठाभरणम्

मेव तज्ज स्यादित्याह—वेदोति । ‘वेदो’ विषयस्तस्य ‘प्रच्युति’ रभाव-स्तद्वग्रहे विषय एव न सहकारीत्यर्थः । आलोकानपेक्षायामदं निमित्तमस्तु तथापि आलोकासहकृतेन्द्रियवेद्यत्वनिवन्धनमचाक्षुषत्वं तम सो दुर्बारमेवेत्यर्थः । ननु घटतिमिरयोर्युगपद्धुपलभ्यवलात् घट-ग्राहकचक्षुर्प्राह्यत्वं तिमिरस्यापि स्यादित्याह—कथमिति । युगपद्धत्ययो ग्रान्त इत्याह—क्रमेणति । उपसंहरति—तदिति ।

आद्यो हेतुरन्द्रियत्वं भूतभेदबाधकं यदुकं तद्भूतत्वनियतव्य-हिरन्द्रियत्वसिद्ध्या बाधितमित्याह—बहिरिति । भूतत्वसाधनायाह—

न्यायलालीवतीप्रकाशः
न्द्रियग्राहकमित्यर्थः । वेदोति । अभावश्चान इत्यर्थः । विषयेति । प्रतिरोगिन्द्रियकारित्वमित्यर्थः । कथमिति । घटतिमिरग्राहकेन्द्रिययोर्भेदेन न ग्राह्यमनसाऽधिष्ठानसम्भव इत्यर्थः ।

बहिरन्द्रियेति । भूतभेदग्राहकानुमानं भूतत्वग्राहकानुमानबाधित-न्यायलालीवतीप्रकाशविवृतिः

परिसहचार एव विपक्षबाधकः । मिश्रास्तु तेन युगपादेन्द्रियाधिष्ठानसम्भवाद्व्यासङ्गानुपपत्तिरित्येव विपक्षबाधकमत एव मूले स्वमित्युक्तमिति वदन्ति तद्युक्तम् । विभुविशेषगुणकाले स्वल्पारम्भविरोधादारब्धस्य मनस्त्वे मानाभावाच । अभावरूपविषयसहकारित्वमत्रापीत्यत आह—प्रतियोगीति । ननु भूतत्वाभूतत्वादासन्येनैव बहिरन्द्रियग्राहकमानप्रवृत्तिरित आह—भूतेति । तथा च मूले

(१) यपरिज्ञतिप० । (२) अभावाभ्र० । (३) कथमित्यस्तु । (४) सा तदधिष्ठाने ।

यद्यद्वाहाविशेषगुणव्यञ्चकं^(१) तत्तद्वाहाविशेषगुणाश्रय एव, यथा वायुतेजसी^(२)। न चास्य शङ्कुतव्यभिचारित्वम्। हश्यादश्योपाधि-व्युदासे साध्येतरतोपाधेर्वाधैकगम्यस्य^(३) तदभावेनाभावे तद-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यद्यगदिति । यद्विहिरिन्द्रियं रूपादिषु मध्ये यं विशेषगुणं पृष्ठानि तद्विहिरिन्द्रियं तज्जातीयविशेषगुणवदेवेति व्याप्तेव्राणादीनां गन्धव-वत्वादिसिद्धौ पृथिवीत्वादिनियमे भूतत्वस्यैव सिद्धेरित्यर्थः । इय-मेव व्याप्तिर्मनोव्यावृत्तये वाहापदप्रक्षेपणं सूचिता ।

ननु तद्वाहगुणग्राहकमपि तज्जातीयविशेषगुणवन्मा स्यादि-त्याशङ्काह—न चेति । उपाधिशङ्काशा व्यभिचारशङ्का स्यात् सैव ना-स्तीहेत्याह—हस्तेति । तदनुपपत्तेरिति । व्यभिचारशङ्कानुपपत्तेरित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशकाशः

मित्यर्थः । तदुपपादयति—यद्यदिति । इवयं सदिति शेषः । तेनालो-करूपादौ न व्यभिचारः । वाहाग्रहणं मनोव्यावृत्यर्थम् । द्वितीयं तत्स्पष्टार्थम् । तथा च ग्राणादीनां गन्धवत्वादिसिद्धौभूतात्मकत्व-सिद्धेरित्यर्थः । ननु द्रव्यत्वमसिद्धं न चेन्द्रियत्वेन नात्सिद्धिः तस्याप्यसिद्धेः, मनसो हष्टान्तस्यापीन्द्रियत्वासिद्धेः, क्रियायाः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वहिरिन्द्रियग्राहकपदेन तदुपजीवकमानमेवोक्तमिति भावः । इव्यं सदिति । व्यञ्जकता चासाधारण्येनोक्ता । तेन न कालादौव्यभिचारः । मनोव्यावृत्यर्थमिति । सा च वाहापदस्य व्यञ्जकविशेषणत्वे न तु विशे-

(१) ०गुणाभिव्यञ्जकमिति दीपित्यभिमतः पाठः ।

(२) यद् यदिति तत्तदिति वीक्षितम् । यद् यद् द्रव्यम् । अभिव्यञ्जकत्वं त्वभिव्यञ्जित्वक-विषयसत्त्विकशालित्वम् । तेनात्मादिश्युदासः । ‘बाह्यो’ वहिरिन्द्रियग्राहः । विशेष्यते इति विशेषोन्मानसमवेतः । मनोव्यावर्जनाय वैकल्पिकमनयोरुपादानम् । वहिरिन्द्रियग्राहविशेषगुणजातीय-गुणवत्वं भूतत्वमिति तादृयेणोपादानम् । गुणपदं च गुणत्वव्याप्यजात्या तज्जातीयत्वलाभाय । यद् यद् इर्थं यस्य वाद्यविशेषगुणस्याभिव्यञ्जकं तद् तज्जातीयगुणवदित्यर्थः । वाद्यत्वमनात्म-समवेतत्वम् । विशेषगुणत्वं च प्रतिनियतेन्द्रियग्राहत्वम् । तेन स्नेहसासिद्धिकद्रवत्वाभिव्यञ्जकदर्शन-स्पर्शनयोर्न व्यभिचारः । न वा गन्धाभिव्यञ्जकसलिले व्यभिचारः, उद्भूतरसवदन्त्वेन विशेष-पादः । उद्भूतोपादाक्षं ग्राहणसनयोरासिद्धिः ।……………वायुतेजसी, वायुप्रमै । इति क्षीधितिः ।

(३) वाधककागः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

करणजन्यत्वमात्रव्याप्तेः, तस्य चाद्रव्येऽपि सत्त्वात् । अन्नाहुः । गन्धोपलब्धी रसाद्युपलब्ध्यजनकसंयोगिकरणसाध्या तदन्यकार्य-त्वादिति व्यावृत्तकरणसिद्धौ तत् पार्थिवं रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति ग-न्धव्यञ्जकद्रव्यत्वात् चम्पकाद्यधिवासाधिकरणादिततद्रव्यवादिति द्रव्यत्वग्राहकमुपजीव्यैव बहिरिन्द्रियत्वस्य हेतुत्वं ततश्च पृथिवीत्वादिसिद्धिरिति भवति बहिरिन्द्रियत्वसाधनेन परम्परया बाधः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

षगुणविशेषणत्वे इति ध्येयम् । गन्धोपलब्धिरिति । गन्धलौकिकसाक्षात्कार इत्यर्थः । मनसाऽर्थान्तरमत आह—रसादीति । आदिपदं सा-ध्यान्तरसूचनाय । द्रव्यत्वसिद्धये संयोगाति । चक्षुरादीनामुकरूपेणैव कारणत्वमिति नाभ्योऽजकता । अत एव न व्यापकांशव्यर्थतापि । तदन्येति । रसोपलब्ध्यन्यकार्यत्वादित्यर्थः । नन्विदं यथाश्रुतमङ्कुरादौ व्यभिचारि । मैवम् । रसोपलब्ध्यन्यविशेष्यकलौकिकसाक्षात्कारत्वस्य हेतुत्वात् । अत एव न सुखोपलब्धौ न वा रूपस्योपनीतस्य मानससाक्षात्कारे न वा रूपविशेष्यका(नु?)मितौ व्यभिचारः । हषान्तश्च रसगर्भसाध्ये च रसोपलब्धिः । यदि च बहिरिन्द्रिय-मात्रासिद्धेन सा हषान्तस्तदा व्यतिरेक्यैव चिछकावदिति पाठेऽपि चिछकापदस्योक्त एव तात्पर्यमिति मिथाः ।

कंचिच्च तदन्यशारीरजन्यकार्यत्वादिति हेतुः । अत एव चिछकाहषान्तः । न च चेष्टायां व्यभिचारः शारीरनिमित्तकारणत्वस्य हेतुप्रवेशात् । न च तथापि सुखाद्युपलब्धौ व्यभिचारः, मानससाक्षात्कारभिन्नत्वेन विशेषणादित्याहुः । संयोगित्वेन तत्सिद्धौ यद्यद्वाहृत्यादिमूलोकव्याप्तिप्रभवानुमानादेव यद्यापे भूतत्वसिद्धिस्तथापि तस्याप्यवैवर्यं पर्यवसानमित्यभिसन्धानेन वैशाद्याय वा पार्थिवत्वं साधयति—तत्पार्थिवमिति । द्रव्यत्वग्राहकमिति । अन्यथा संयोगाश्रयत्वगर्भेन्द्रियत्वस्यैवा-प्रहादिति भावः । हेतुत्वं प्रयोजकत्वं पक्षतावच्छेदकतयेति शेषः । न च तथापि न बहिरिन्द्रियत्वग्राहकेन वाधस्तस्य भूतत्वाविषयत्वादित्यत आह—ततश्चेति । द्रव्यत्वमगृहीत्वा न तद्वास्तद्वहे च तद्-गर्भनिरुक्तहेतुना पृथिवीत्वसिद्धौ परम्परया तद्वाध इत्यर्थः । यद्यपि द्रव्यत्वग्राहकेण न वादः पार्थिवत्वग्राहकस्य [च] नोपजी-

नुपपत्तेः । न च जलेन व्यभिचारः, रसेऽपि(१) व्यञ्जकत्वात् ।
नापि पार्थिवे योग्यतानियमः, तेजोवदनुद्भूतरूपस्पर्शत्वाद्यविरो-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ग्राणस्य पार्थिवत्वे स्नाध्ये गन्धमात्रव्यञ्जकत्वस्य हेतोर्नवशरावगन्ध-
व्यञ्जकजले परेणोक्तं व्यभिचारमपाकरोति—न चेति । रसस्या
पीति । शब्दकादि(सकत्वादि?)रसस्येत्यर्थः । स्वकीयरसस्य वा । न
च कुडुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादेवैष्टान्तत्वं न स्यादिति वाच्यम्, यत्
पार्थिवे न भवति नद्रूपादिषु मध्ये गन्धमात्रव्यञ्जकमपि न भ-
वतीति व्यतिरेकव्याप्तेवाभिमतत्वात् । अन्वयस्तूपेय एव । अत्र
न तूपायोऽपीति भावः । महत्यां पृथिव्यां गन्धाद्यन्यतमोद्भव
नैयत्यं परोक्तं द्रूषयति—नापीति । तेजोवदिति । जठरानलो दृष्टा-
न्तः । चक्षुषस्तैजसत्वासिद्धावपि । तर्हि वायुरप्यनुद्भूतगन्धा-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

जलेनेति । नवशरावे गन्धव्यञ्जकेनेत्यर्थः । रसस्यापीति । सक्तुप्रभृतौ
तथा दर्शनादिति भावः । न च गन्धव्यञ्जकरसाद्यव्यञ्जकजलव्य-
ञ्जना व्यभिचारः, द्रव्यत्वसाक्षादव्याप्तयमिन्नरूपेण गन्धासाधारणव्य-
ञ्जकत्वस्य ग्राणपार्थिवत्वसाधकत्वात् । पृथिव्या द्रव्यत्वव्याप्तव्यव्या-
प्तेन घृतत्वादिना गन्धव्यञ्जकत्वात्, जलस्य तु जलत्वेनैव तत्त्वात्, म-
हतः पार्थिवस्येत्यादि द्रूषयति—नापीति । तेजोवदिति । यद्यपि चक्षुषस्तैज-
सत्वासिद्धेः सुवर्णस्य च चाक्षुषतया उद्भूतरूपत्वाङ्ग दृष्टान्तता तथा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविहृतिः

इतेति न वाधः, किन्तु समवलतया सत्प्रतिपक्षतैव, तथापि क्लृ-
सान्तर्भावलाघवसहकारेण तस्य बलवत्वाद्वाध इत्यभिसन्धिः । अत
एव “अभूतत्वसाधनमप्रयोजक”मिति वक्ष्यति । द्रव्यत्वसा-
क्षाद्याप्तव्यटितमिन्नरूपेणेत्यर्थः । अन्यथा जलस्यापि योग्यजल-
त्वेन गन्धव्यञ्जकतया व्यभिचारतादवस्थयात् । न हि तत्र जलत्व-
मत्रक्लेशकमतिप्रसङ्गात् । एवं च तादृशधर्मघटितेन मनस्त्वेन मन-
सोऽपि गन्धव्यञ्जकतया तद्यावृत्यर्थमसाधारणेत्युक्तम् । द्रव्यपद-
ञ्जना प्रवेश्यमन्यथा सञ्चिकर्षे व्यभिचारतादवस्थयात् । ‘जलत्वे-

(१) रसस्यापि ।

धात्(१)। न च(२) वायुवन्दीग्रहः(३) तत्र विशेषस्योक्त-
त्वात्। चमुश्च विचित्रमपि स्यादविन्धनतेजोवत् तैजसं, गुणेषु

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दिका पृथिवी स्यादिति परोक्तं दूषयति—नापीति । विशेषस्येति । उद्भूतस्पर्शाया पृथिव्या उद्भूतरूपवत्त्वनियमान्न वायुः पृथिवीत्यु-
क्तत्वादित्यर्थः । क्रोशादिव्यापिन इत्यादि परोक्तं दूषयति—चक्षुरिति । विचित्रत्वमनुद्भूतसर्वगुणत्वम् । यथा तेजोविशेषस्याविन्धनत्वं तथैत
दीपीत्यर्थः । तैजसमिति । चक्षुरित्यनुवर्तनीयम् । गुणेष्विति । रूपादिच-
तुर्भित्यर्थः । तथा च परगन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति पररूपव्यञ्जकत्वा-
दिति तैजसत्वे हेतुरिति भावः । एवं रसनमपीत्यज्ञाप्यमिति शेषः ।
रूपादिषु मध्ये रसस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यर्थः । श्रोत्रस्य स्वगुणग्राहक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पि जाठरानल एव दृष्टान्तः । वस्तुतो ब्राणं यदि पार्थिवं महत्स्या-
दुद्भूतगन्धाद्यन्यतमं स्यादित्यत्र विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वम् ।
अन्यथा महत्वमावेऽपि तत्प्रयोजकमित्याकाशे महत्वं न स्यात् ।
विशेषस्येति । पार्थिवगन्धस्पर्शयोस्तुलवयोगक्षेमत्वादित्यस्येत्यर्थः ।
विचित्रमिति । क्रोशादिव्यापकमप्यनुद्भूतरूपस्पर्शमित्यर्थः । तैजस-
त्वसिद्धावविन्धनं तेजो दृष्टान्तः स्यादिति तत्साधयति—तैजसमिति ।
गुणेष्विति । परकीयगन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नैव' जलत्वघटितेनैवेत्यर्थः । प्राप्तमिति । अब्रापाद्ये उद्भूतपदं प्रत्य-
क्षपरं तेन न ब्राणस्याणुत्वमङ्गीकृत्येष्टापत्तिः । न चैवं मन्मते आपा-
(दे!)कासिद्धिः स्थूलावयवाचिच्छन्नगन्धग्रहानुपपत्त्या महत्वसिद्धेरि-
ति भावः । एवं च परमाणावेव व्यभिचार इति महदिति विशेषणम् ।
जठर्यानले व्यभिचार इति पार्थिवमिति । वज्रादौ व्यभिचार इत्यन्य-
तमपदम् । संयोगादिव्यञ्जकतया स्वरूपाद्विद्वेन्न्यथा व्यञ्जके—
परकीयेति । गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति व्यञ्जकत्वमप्रसिद्धं व्यञ्जकमात्र-
स्यौपनीतगन्धाभिव्यक्तिस्वरूपयोग्यत्वादिति परकीयेति विशे-

(१) ०पर्शवत्त्वाद् । (२) नापीति कण्ठाभरणधृतः पाठः । (३) वायुप्रविवृद्धिप्र० ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

षणम् । तदर्थस्तु परः (१) स्वाश्रयस्तद्विशेषणकत्वम् । एवं चाश्रयविशेषणकगन्धाभिव्यक्तिजनकान्यत्वं सत्यन्तार्थः । उपनीतभाने च गन्धएव विशेषणं न त्वाश्रय इति भावः । तावन्मात्रं च त्वगादौ व्यभिचारीति रूपव्यञ्जकत्वम् । तदपि त्वगादौ व्यभिचारीति परकीयेति । परविशेषणकेत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु तादृशव्यञ्जकतावच्छेदकजातिमत्वं हेतुरतो न जलशरीरगोलके व्यभिचारः, तत्र व्यञ्जकतावच्छेदकस्य गोलकत्वस्य जनकत्वादिना सङ्करभयेन जातित्वाभावात् । चक्षुरधिष्ठानत्वस्यैव गोलकत्वरूपत्वात् । अत एव सञ्जिकर्णे व्यभिचार(वार?)णाय नात्र द्रव्यपदमुपाच्चम् । तत्र तादृशजान्यभावेनैव व्यभिचारप्रसङ्गात् । आश्रयविशेषणकेत्यादौ स्वविशेष्यकेत्यर्थस्तेन गन्धविशेष्यकसाक्षात्काराजनकत्वे सति रूपविशेष्यकसाक्षात्कारं जनकत्वं हेतुः पर्यावस्थति । एवं च घटगन्धसमानाधिकरणः स्पर्शैइत्यादिक्रमेण त्वगादीनामव्याश्रयविशेषणकगन्धव्यञ्जकतया नाप्रसिद्धितादवस्थयम्, न वा घटरूपसमानाधिकरणः स्पर्शं इति प्रतीतिमादाय व्यभिचारतादवस्थयम् । न चैवभाषि सामान्यजप्रतीतिमादाय तदुभयदोषतावस्थयं लौकिकत्वेनापि विशेषणादिति मिथ्राः ।

अत्र वदन्ति एवं सति प्रदीपदृष्टान्तानुपपत्तिः, तत्र व्यञ्जकतावच्छेदकजातेरसत्त्वात् । प्रदीपत्वादेरहपवृत्तितया तेजस्त्वस्य चाति-प्रसकृत्या उद्भूतरूपालोकत्वेनैव व्यञ्जकत्वादिति । अथ ब्रूमः । तेजस्त्वव्याप्त्योद्भूतरूपसमवायिकारणतावच्छेदकजातेरेव प्रदीपादौ व्यञ्जकतावच्छेदकत्वम् । न च सा परमाणवादिवृत्तित्वेनातिप्रसक्तेति वाच्यम्, उद्भूतत्वस्य निमित्तभेदप्रयोज्यत्वमितमतेनैतदभिधानेन परमाणवादौ तदस्वीकारात् । न च सा जातिः पृथिव्यामपीति अतिप्रसक्तिरिति वाच्यम्, भास्वरत्वव्याप्त्योद्भूतत्वस्य जातिसङ्करभयेन स्वीकारात् । तादृशरूपसमवायिकारणतायाः पृथिव्यादावभावात् यदि च तादृशजातिर्न स्वीक्रियत तदा न जातिगम्भीर्हेतुः किन्तूकव्यभिचारत्वारणाय शरीरावयवान्यत्वं हेतुर्विशेषणमतो न दृष्टान्तासिद्धिः । द्रव्यपदं च तथा सति सञ्जिकर्णवारणाय

(१) पर आश्रयस्तः ।

रूपस्यैव व्यञ्जकत्वात् दीपवत् । एवं रसनमयि । क्षित्यादेरश्रोत्रत्वे
अजसंयोगाभावात् । शब्दद्रव्यत्वनिषेधे श्रोत्रस्य स्वगुणग्राह-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वेनानिन्द्रियत्वं यत् परेणोक्तं तत्राह—क्षित्यादेरिति । गन्धादिचतु-
र्णामव्यञ्जकत्वेन श्रोत्रं पृथिव्यादिचतुर्ष्कान्तभूतं तावन्न भवति चि-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्यर्थः(१) । एवमिति । गन्धादिषु रसस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यर्थः । इन्द्रिय-
त्वेनाभूतत्वसाधनमप्रयोजकमिति भावं । त्वगिन्द्रियस्य वायरीयत्वं
प्रागेव साधितमिति श्रोत्रं न स्वगुणग्राहकमिति दूषयति—क्षित्यादेरिति ।
क्षित्यादेरश्रोत्रत्वमुभयसिद्धमतः श्रोत्रं न स्वगुणग्राहकमित्यत्र
किमभिप्रेतम् ? किं श्रोत्रमाकाशादन्यद्विषु द्रव्यं शब्दस्त्वाकाशगुणः
द्रव्यमेव वा शब्दः, क्षित्यादेरन्यद्विषु द्रव्यं वा श्रोत्रं शब्दस्त्वा-
काशगुण एव । आद्य अजसंयोगेति । विभुद्रव्ययोः संयोगाभावे संयु-
क्तसमवायाभावाच्छब्दाग्रहणप्रसङ्गः । द्वितीये शब्दद्रव्यत्वेति । बहिर-
रिन्द्रियव्यवस्थापकत्वादिना गुणत्वसिद्धेरित्यर्थः । तृतीये श्रोत्रस्येति ।
बहिरिन्द्रियस्य तस्य ग्राहजातीयासाधारणगुणवत्वेन शब्दत्वात्
क्षित्यादौ च शब्दनिषेधात् शब्दाश्रयस्य लाघवादैक्यसिद्धेः धर्मि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रवेश्यमिति संक्षेपः ।

वस्तुतो गुणेषु(२) मध्ये रूपविशेष्यकप्रत्यक्षमात्रजनकत्वादिति
मूलानुसारी हेतुः सम्यक् । गोलकस्यापि स्वीयरूपव्यञ्जकतया न व्य-
भिचारः । प्रदीपप्रभा च दृष्टान्तोऽतो न स्पर्शव्यञ्जकतया साधनवै-
कल्यमिति । ननु रसनस्येन्द्रियत्वेनाभूतत्वसाधने जागरूके आप्यत्व-
साधन वाधितर्मत्यत आह—इन्द्रियत्वेनेति । धर्माति । श्रोत्रं न स्वगुण-

(१) गन्धायव्यञ्जकस्यापि दीपस्य स्वीयस्पर्शाभिव्यञ्जकत्वात् गन्धायव्यञ्जकत्वमित्यादं पर-
कीयपदम् । द्वितीये च परं गन्धायव्यञ्जकस्वीयरूपव्यञ्जकयटादिवारणाय । वस्तुतो गन्धादि-
सामान्यमेवोपादेयम् । स्पर्शघटिते तु प्रभैव दृष्टान्तः । गन्धरसायव्यञ्जकस्येव वज्रर्गेन्धरसस्पर्शाव्य-
ञ्जकस्य चेन्द्रियालापिग्रासम्बद्धस्य पार्थिवभागस्य स्वीयरूपव्यञ्जकत्वात् परकीयेति । इति दीपितिः ।

प्रभाय दृष्टान्तपदे आप्यपरकीयपदानुपादाने पार्थिवत्रसरेणौ व्यभिचारवारणाय द्वितीयपर-
कीयपदमित्यस्मद्गुरुरणः ।

(२) नेषु गन्धादिषु म० ।

कत्वात् । न चान्धकारग्राहकमन्यत् । निषेध्यनिषेधयोः समा-
नेन्द्रियवेद्यत्वनियमात् । व्याधाताच्च । प्रतियोगित्वसहकारि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भुद्रव्यान्तरं यदि श्रोत्रं स्यात्तदा संयुक्तसमवायेन शब्दप्रहः सम्भा-
वेतापि, यद्याकाशेन तस्य संयोगः स्यात्, स च नान्यतरकर्मादि-
जन्योऽतोऽजः स्वीकर्त्तव्यः । स च प्रमाणवाधित एव । संयोग-
प्रत्यासत्या च तदा, यदि शब्दो द्रव्यं स्यात्तथा च परिशेषात् सम-
वाय एव सञ्जिकर्त्तः शब्दग्राहक इति परिशेषादाकाशमेव ओव्रम् ।
तच्च स्वगुणग्राहकमेवेत्यर्थः । तथा चेन्द्रियत्वेन श्रोत्रस्य स्वगुण-
ग्राहकत्वे साध्येऽनुद्भूतगुणत्वमेवोपाधिरिति भावः । तामसमि-
न्द्रियान्तरं निराकरोति—न चेति । तिषेधेति । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रि-
यग्राहात्वादभावस्य चाक्षुषमेव तम इत्यर्थः । तर्हि तमोग्रहे वाह्ना-
लोकः सहकारी स्यादित्यत आह—व्याधातादिति । तत्सहकारित्वे
तम एव तत्र व्याहतं स्यादित्यर्थः

आप्यवैधम्ये सत्यपि यदि रक्षनमाप्य तदा पृथिवीवैधम्ये-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ग्राहकमानवाध इत्यर्थः । यद्यपि यद्यत्प्रतियोगिग्राहकं तत्तदभाव-
ग्राहकमित्युपमाने व्यभिचारि । यदिन्द्रियं यद्ग्राहकं तत्तदभावग्रा-
हकमित्यपि मूर्त्तिवत्वाभावे व्यभिचारि मूर्त्तिवत्वस्य योग्यायोग्य-
मूर्त्तिघटितत्वेन तदभावस्यातीन्द्रियत्वात्, तथापि यदिन्द्रियं यद्ग्राह-
कं तत्तदेन्द्रियकाभावग्राहकमित्यमादालोकस्य चाक्षुषत्वे तद-
भावस्यापि चाक्षुषत्वमित्याह—तिषेधेति । एतच्च स्वसिङ्गान्तावहृ-
मेन अन्धकारस्याभावत्वमयुपेत्योक्तम् । ननु चाक्षुषत्वे तस्या-
लोकसहकारित्वप्रसङ्ग इत्यत आह—व्याधातेति । आलोकसत्त्वे
तत्संसर्गाभावरूपं तमो ग्राहमेव न स्यादिति किंग्रहे स सहकारी
स्यादित्यर्थः । इन्द्रियाणां भौतिकत्वे मनोऽपि तथा स्यादित्यत

न्यायलीलावतीप्रकाशनिवृत्तिः

ग्राहकमित्यस्येति शेषः ।

‘तदु चाक्षुष (त्व ?) इति । चाक्षुष (ष ?) स्वमोक्ष (आ ?) हक्तव्य
इत्यर्थः । प्रसन्नात्मोऽभ्यन्नाप्नेलक्ष्मेऽन्य इत्यर्थः । भोक्षकद्युष्टानयोः-

त्वस्यापि प्रतिक्षेपात् । मनःप्रतिबन्दिग्रहस्य [च] मनस्येव नि-
रसनात् । तथापि विशिष्टादृष्टेपगृहीतं गोलकमेवास्तु इन्द्रियं क-
र्णशङ्कुलीवत् । न च व्यवहितोपलम्भापात्तिः । योग्यदेशस्थ-
स्थैव ग्राहत्वात् । अन्यथा महानिले^(१) कङ्जुवस्त्वग्रहणप्रसङ्गः ।
पवनेन तेजसां दूरमपनयनात् तेजोभेदे नैवमिति चेत्त, करा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अपि मनः पृथिवी स्थादिति यदुक्तं परेण, तद्दूषयति—मन इति । बौद्धः
शङ्कते—तथापीति । कर्णशङ्कुलीवदिति प्रसाध्याङ्गकम् । विशिष्टादृष्टेपगृहीत-
त्वमात्रे वा कर्णशङ्कुली वृष्टात्मः । वहिर्वृत्यभावमात्रे वा प्रसन्नान्ध-
व्यावृत्तये विशिष्टादृष्टेपगृहीतत्वं विशेषणम् । ननु प्राप्तिश्वेत्र तन्म-
तदा व्यवहितमपि गृहीयादित्यत आह—न चेति । विषययोग्यताया
एव प्रयोजकत्वं न तु प्राप्तेत्यर्थः । अन्यथेति । यदि प्राप्य गृहीया-
दित्यर्थः । तेजोभेद इति । शीघ्रगमनशील इत्यर्थः । एतावशास्यान-
पनेयत्वे करेणापि चक्षुरपनयो न स्थादित्याह—कराभ्यामिति । सत्त्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

आह—मनःप्रतिबन्दिति । यद्यपि चक्षुस्तैजसत्वं प्रागेव साधितं तथापि
गोलकसम्बद्धमेव तेजश्चक्षुरस्तु नाश्रयवहिर्वर्त्तीति शङ्कामाह—तथा-
पीति । विशिष्टादृष्टेपगृहीतमिति । प्रसन्नान्धव्यावृत्तये अधिष्ठानादन्यदेशगा-
मित्वाभावसाम्येनाह—कर्णशङ्कुलीवदिति । यथा कर्णशङ्कुलीवहिर्वृत्या-
काशं न शोत्रमित्यर्थः । ननु चाप्रापत्वाविशेषात्कुङ्घव्यवहितमपि
चक्षुर्गृहीयादित्यत आह—न चेति । गोलकाद्विहिर्निर्गच्छचक्षुः किय-
द्दूरमेव गच्छति नातिदूरम्, स्फटिकादिना न प्रतिबद्धयते किन्तु
कुङ्घादिनेति त्वदुपगमवन्मयापि देशस्वभावविशेषस्य योग्यता-
नियामकत्वोपगमादित्यर्थः । ननु विषयसम्बद्धस्वभावत्वाचक्षुषो
न पवनेन दूरापनय इत्याह—तेजोभेद इति । कराभ्यामिति । यद्यपि
करादिवारणीयमपि काण्डादि वायुना न प्रतिबद्धत इत्यैकान्तिकं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एभेदा(दा ?)ह—अधिष्ठानादिति । विषयसम्बद्धेति । अन्याप्रतिबद्ध(२)

भ्यामध्यनावरणापत्तेः । शारखाचन्द्रमसोः समसमयवेदनाच्च(१) । न च तद् भ्रान्तं, यौगपद्यमात्रप्रतिक्षेपापत्तेः । तत्र बाधका-
भावादिति चेत्र, तुल्यत्वात् । एतेन रसनादिकमप्यपास्तम्(२) ।

त्वगपि देहव्यापी उद्भूतस्पर्शः पवन एवास्तामिति ना-
तीन्द्रियतासिद्धिरिति(३) चेत्र, का देशस्य योग्यता, रूपभेदो वा
इन्द्रियप्राप्तिर्वा । नादः । दिगन्तरस्थेन सत्यावरणे तदनुपल-
ब्धेः । पुरुषान्तरं प्रति तदावृतमिति चेत्र, एकस्यावृतानावृत-

न्यायलीलावतीकण्ठावरणम्

कृष्णविष्वकृष्णयोरतुल्यकालग्रहणं न स्यादित्याह—शाखेति । तदिति ।
घेदनयोः समकालीनत्ववेदनमित्यर्थः । तत्रेति । यौगपद्यमात्र इत्य-
र्थः । रसनादिकमिति । अधिष्ठानातिरिक्तमित्यर्थः ।

पवन ऐवेति । वाहा एवेन्यर्थः । नेन्द्रियसिद्धिरिति । अतीन्द्रियसिद्धिरित्यर्थः ।
यद्वा सिद्धान्त्यमेन्द्रियसिद्धिरित्यर्थः । रूपभेद इति । स्वरूपभेद इत्यर्थः ।
दिगन्तरस्थेनेति । व्यवहितघटनिकटस्थेनेत्यर्थः । पुरुषान्तरमिति । व्यवहित-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथापि वेगमान्यस्यावश्यकतया यावद्दूरं निर्वाते याति काण्डादि
न तावद्दूरं वायावित्यस्ति । चशुस्तु वातनिर्वातयोरुभयत्र तुल्य-
गाम्येव । तथा च करप्रतिवद्वगतिकं वाते मन्दं गच्छतीति नियम
इति भावः । रसनादिकमिति । अधिष्ठानसम्बद्धजलादिभिन्नमिति शेषः ।

पवन एव ग्रत्यक्षस्पर्शाश्रय इति शेषः । दिगन्तरस्थेनेति । सञ्जि-
धानवद् व्यवधानेऽपि पर्वतवत्केशस्यापि ग्रहणपत्तेर्वृसाक्षात्कारे

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्वभावत्वादित्यर्थः । वेगेति । अन्यथा वातनिर्वातयोः काण्डस्य
(४)तुल्यतापत्तेरिति भावः । सञ्जिधानवदिति । देशस्वरूपभेदात्मकयो-
ग्वताया नियामकत्वे आवृतस्यापि ग्रहणापत्तिरिति भूलोकसुप-
लक्षणम् । दूरस्थकेशस्यापि ग्रहणापत्तिः पर्वतसाक्षात्कारानुरोधेन
तदेशस्य योग्यत्वादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिमाशङ्काह—वरेति । स चात्र

(१) वेदनत्वाच्च ।

(२) नेन्द्रियसिद्धिरिति कण्ठाभरणभृतः पाठः ।

(३) न्यायादिकमपास्तम् ।

(४) तुल्यगत्यापत्तिरिति भा० ।

त्वविरोधात् । ज्ञातुभेदेनैकस्यैव ज्ञातपुरोवर्तिकुड्यादिपरापरदेश-
संयोगित्वं तत्त्वमविरुद्धमिति चेन्न, आवृताप्रकाशकत्वेन दीप-
वत्प्राप्यकारित्वसिद्धेः । नेतरः । तत एवाधिष्ठानबहिर्भूतेन्द्रि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मित्यर्थः । ज्ञातुभेदेनेति । ज्ञात्रोश्चैत्रमैत्रयोः पुरोवर्तिं यत् कुड्यं यत्परा-
वरदेशसंयोगित्वमावृतानावृतत्वमविरुद्धमेवेत्यर्थः । चक्षुः प्राप्यकारि-
प्रकाशकत्वे सति आवृताप्रकाशकत्वात् प्रदीपवदित्यनुमानात् प्राप्य-
कारित्वसिद्धिरित्याह—आवृतेति । इन्द्रियप्राप्तियोग्यताभ्युपगमेनैव दूष-
यति—नेतरइति । तत एवेति । गोलकस्य दूरस्थेनाप्राप्तेरित्यर्थः । महानि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

महत्त्वविशेषः कारणमिति भावः । ननु यत्र क्वचित् कुड्यादिसत्त्वं न प्रति-
बन्धकमपि तु ग्राह्यग्राहकमध्यवर्त्तिं । न चैवं कुड्यादौ मध्यवर्त्तिनि
पर्वताद्यग्रहप्रसङ्गः, ग्राह्याधिकपरिमाणवन्मध्यवर्त्तिनः कुड्यादेः प्रति-
बन्धकत्वादित्यमिप्रेत्याह—ज्ञातुभेदे(ने?)ति । आवृतेति । चक्षुः प्राप्यकारि-
प्रकाशकत्वे सत्यावृताप्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् । न च गोलकपक्षी-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नास्त्येवेति नेष्टापत्तिरिति भावः । इतिपूर्वोत्तरफकिकयोव्याख्यानम-
युक्तं देशस्य योग्यत्वेऽपि महत्त्वविशेषरूपसहकारिविरहादेव दूरस्थ-
केशानुपलभ्मोपपत्तेस्तस्य देशयोग्यतायामवाधकत्वात् । तस्मादेवं
व्याख्या । ननु यथेन्द्रियसञ्चिकर्षनियामकत्वपक्षे तत्वेन्द्रियसम्बद्ध-
स्यापि व्यवहितकेशस्याप्रहस्तथा देशस्वभावस्यापि नियामकत्वे मम
कुतश्चिन्निमित्तादावृताग्रहः स्यादित्याशङ्कायामाह—सञ्चिधानवदिति ।
तथा च महत्त्वविशेषकारणाभावाद्दूरे केशाग्रह उपपद्यते न त्वावृ-
ताग्रहः, इन्द्रियसञ्चिकर्षस्यानियामकत्वे ग्रहकारणवैकल्याभावादिति।
ग्राह्याधिकेति । अन्यूनेत्यर्थः । समानपरिमाणस्यापि प्रतिबन्धक-
त्वात् । यद्यप्युपस्थेन न्यूनपरिमाणेनापि पर्वतादिग्रहप्रतिब-
न्धादधिकपरिमाणेनापि किञ्चिद्दूरस्थवस्तुपलभ्माप्रतिबन्धाच्चेद-
मयुक्तं तथापि प्राप्यकारितापक्षेऽपि किञ्चित् क्वचिक्षयनगतिप्रति-
बन्धकमुपेयम् । तथा च यादृशमेव नयनप्रतिबन्धकं तादृशमेवोप-
लभ्मप्रतिबन्धकमिति भावः । न च नोलकेति । यद्यप्यतिरिक्तेजसः

यसिद्धेः । कुञ्जवस्तुग्रहोऽपि तस्यातिशयितवेगवच्चेनाप्रति-
बन्धात् । तस्य च फलोन्नेयत्वात् अचिरदीधितिसंयोगवत् ।
अत एव यौगपद्यस्य भ्रान्तत्वं (१) त्वगपि चान्य एव पवनः ।
तस्येन्द्रियत्वेनानु(२)दभूतस्पर्शत्वानुमानात् । न चात्रानियम-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

लप्रेर्यत्वं यदुक्तं तत्राह—ऋचिति । तहिं करप्रेर्यत्वमपि न स्यादिति
यदुक्तं तत्राह—तत्वेति । निविडाविवद्व्यापेन्यत्वेऽपि महानिलानपने-
यत्वं फलबलोन्नेयमित्यर्थः । अत एवेति । प्राप्यकारित्वादेवत्यर्थः । सक्षिं
कृष्टविप्रकृष्टयोर्युगपत् प्राप्तिरपि पुथकथा उपपद्यत इति भावः । इन्द्रिय-
त्वेनेति । शब्देतरोदभूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानजनकमनः-
संयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमितिव्यवस्थापनादिति भावः । इन्द्रियत्वेऽ-
प्यनुदभूतस्पर्शत्वं माभूदित्यनियमशङ्कां निरस्यति—न चेति । ननु

न्यालालावतीप्रकाशः

करणे बाधः, अतिरिक्तपक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः, रसाद्यव्यञ्जकरूपसाक्षा-
त्कारकारणत्वेनोभयसिद्धेन पक्षत्वात् । नन्वावृतत्वं यदीन्द्रियगति-
प्रतिबन्धकमध्यस्थितद्रव्यकत्वं तर्हसिद्धम् । अथाधिष्ठानासम्ब-
न्धार्थग्राहकत्वं तदा शरीरेणानैकान्तिकं शरीरस्य हि स्वावश्यवो-
ऽधिष्ठानमेव । मैवम् । पूर्वमेव चक्षुस्तैजसत्वसिद्धौ वहिर्वृत्तिर्थमेव
विवादात् तैजसत्वेन हेतुविशेषणान्नैकान्तिकम् । न च तैजस-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रगेव साधनाद्विकल्पोऽयमसङ्कृतः, तथापि गोलकमात्रावच्छिन्नं
तेजः पक्षो घटादिसम्बद्धं वेति विकल्पार्थो बोध्यः । नन्वावृत-
त्वमित्यत्रावृताप्रकाशकत्वमित्यर्थस्तेनाधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहकत्वमि-
त्यनेन सामानाधिकरणं घटते । 'असिद्धिरन्यतरासिद्धिः । प्रकृ-
ते तेजोगतेरन्यतरासिद्धत्वात् । तैजसत्वविशेषणासिद्धिपरिहारा-
याह—पूर्वमेति । तथा चाधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहकत्वमेव तदिति-
भावः । शरीरे च न व्यभिचार इत्यत्वं तैजसत्वेनेति । तथा च प्रकाश-
कत्वपदं तैजसपरमिति । अधिष्ठानसम्बद्धार्थग्राहकत्वेजस्वादिति

July

1929.

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 379

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता

श्रीभगीरथठक्कुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्धमानोपाध्यायकृत—
प्रकाशेन समुद्भासिता

श्रीशङ्करमिश्राचितकण्ठाभरणेन च समन्विता ।

काशीहिन्दुविश्वविद्यालयाध्यापकेन

पण्डितश्रीहरिहरशास्त्रिणा

टिष्पण्यादिभिः सम्पादिता ।

NYAYA LILAVATI

BY

VALLABHACHARYYA

With the commentaries of Vardhamanopadhyaya,
S'ankara Misra and Bhagiratha Thakkura.

Edited by Pt. Harihara S'āstri,
Lecturer, Benares Hindu University.

FASCICULUS III-३

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1928

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्गितमध्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतप्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—३७२

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares,*

Agents:

- 1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON
- 2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.
- 3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मनोवत् बहिरन्द्रियाण्यनुरूपानि स्युरिति शङ्कां निरस्यति—
न्यायलीलावतीप्रकाशः

शरीरेणानैकान्तः अन्त्यावयविभिन्नतैजसत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
अंत्र यत्र काले चन्द्रसंयुक्तं चक्षुस्तत्काले शाख्यापीति तुल्यका
लग्रहणोपपत्तिः । न चाग्रावच्छेदेनैष चक्षुःसंयोगो आहकः, अन्यथा
मूलावच्छेदेन गोलकस्य नित्यसम्बन्धात्तद्रहापत्तेरिति वाच्यम्,
तिर्यग्भागेन शाखाचन्द्रमसोरग्रावच्छेदेन चक्षुःसंयोगाविरोधादिति
समाधाने सत्येव यत्र न तथात्वं तत्राह—अत एवेति । अतिशयित-
वेगवत्त्वादेवत्यर्थः । ननु कर्मणां कथमेकत्र चिरत्वमन्यत्र क्षिप्रत्वं पूर्व-
देशविभागोत्तरदेशसंयोगयोः कर्मणा जनयितव्ययोरविशेषात् ।
अत्राहुः । यत्र(तु)भूयोऽवच्छेदेनोत्तरदेशसंयोगसतत्र क्षिप्रता, यत्र स्व-
ल्पावच्छेदेन स, तत्र चिरत्वम् । न चैवमुन्मीलिय निमीलितनयनस्यापि
साक्षात्कारापत्तिः, गोलकसञ्चिक्षेप्तन्द्रियस्य विषयसंयोगे सति तज्ज्ञा-
नजनकत्वोपगमात् । ननु चक्षुरादीनामप्रत्यक्षगुणत्वात्परमाणुत्व-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

हेतुरिति भावः । अन्त्यावयवीति । शरीरतदवयविभिन्नत्यर्थः । अन्यथा
तद्गोलके व्यभिचारतादवस्थ्यात् । एवं च सति द्वाणे व्यभिचार-
वारणाय तैजसपदमिति भावः । न चैवमधिष्ठानासम्बद्धेति व्यर्थं
स्वप्रकाशके शरीरतदवयविभिन्ने सुवर्णादौ स्वसंयुक्तार्थाहकत्व-
(१)लक्षणप्राप्यकारित्वसाध्याभावेन व्यभिचारात् । केचिच्चूकानु-
मानस्य चक्षुः कर्मसंयुक्तं सत् ज्ञावकारणं साक्षात्कारसाधारण-
कारणतेजस्त्वादालोकवदिति तात्पर्यम् । तेज पदं च श्रोत्रे व्यभि-
चारवारणाये(२)ति वदन्ति । समाधान इति । इदं चोद्भूतानुद्भूतरूपा-
भ्यामारमभपक्षेऽन्यथा सार्वकालिकयौगपद्यप्रत्ययानुपपत्तेः । वस्तु-
तस्तयोर्गुणविरोधेनारम्भकत्वमेव न भवतीति यथाकरमेव प्राह्यमिति
मिथाः । यत्र हु भूय इति(३) । इदमपि कर्मवैज्ञात्यादन्यथा कारणैकजात्ये
कार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेरिति भावः । चक्षुरादीनामिति । चक्षुरादेणुत्वे
स्थौल्याग्रहप्रसङ्गः, तदवच्छेदेन सञ्चिक्षणे(क?)र्षा(भावादिति?)भावः
द्रव्यान्तरत्वं नवद्रव्यान्यद्रव्यत्वमप्रसिद्धमित्यन्यथा व्याचष्टे—

(१) धैप्रकाशकत्वलः ।

(२) वेत्याहुः ।

(३) यत्र भूय इति ।

शङ्का, निरुपाधित्वात् । स्पर्शवदिन्द्रियत्वाच्च । रसनादयोऽप्यव-
यविन इति सिद्धमिन्द्रियम् ।

ननु शरीरं नाम द्रव्यान्तरं, भूतचतुष्क्रपकृतिकत्वात् । तथा
हि गन्धवत्त्वात् तत्पार्थिवं यथा तथा जलानलानिलप्रकृतिक-
मपि, द्रवत्वस्थ स्यन्दनहेतुत्वात् उष्णतायाश्च पाकहेतुत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

स्पर्शवदिन्द्रियत्वादिति ।

पुनर्नवैव द्रव्याणीति विभागमाक्षिपति—नन्विति । द्रव्यान्तरत्वं
नवभिज्ञत्वं तत्राकाशादिपञ्चभ्यः स्पर्शवत्त्वेन भेदसिद्धौ पृथिव्यादि-
चतुर्भ्यौ भेदकमह—भूतचतुष्क्रपकृतिकत्वादिति । एतदेवोदपाद्यति—
तथा हीति । जलप्रकृतिकत्वायाह—द्रवत्वस्येति । स्यन्दनमधःसंयोग-
हेतुरन्तरितद्रवद्रव्यक्रिया । तेजःप्रकृतिकत्वायाह—उष्णताया इति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मस्तु अवयवकल्पनायां मानाभावादित्यत आह—स्पर्शवदिन्द्रियत्वादिति ।
नानावयवावच्छेदेनैकदा स्पर्शानुभवात् त्वचः सावयवत्वे सिद्धे
तदृष्टष्टान्तेन चक्षुरादीनामपि सावयवत्वमनुमेयमित्यर्थः ।

द्रव्यान्तरमिति । पृथिव्यादेकैकसमवायिकारणकं न भवतीत्यर्थः ।
स्वरूपासिद्धिं निरस्यति—तथा हीति । द्रवत्वस्येति । स्वेदादिलक्षणस्य-
न्दनेन द्रवत्वमनुमाय तेन जलप्रकृतित्वमनुमेयमित्यर्थः । उष्णताया
इति । पाकेनोष्णस्पर्शमनुमाय तेन तेजःप्रकृतित्वानुमानमित्यर्थः ।
वायुप्रकृतित्वसाधकं धृतिकम्पादि प्रत्यक्षसिद्धत्वान्नोक्तम् । ‘एतेन’

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

पृथिवीति । एकैकमात्रेत्यर्थः । समवायिपदं सिद्धसाधनवारणाय । अत्र
न पृथिवीमात्रसमवायिकारणकमित्यादिकमेण प्रत्येकमेव साध्ये
जलप्रकृतिकत्वादित्यादिकमेण प्रत्येकमेव हेतुः, तेन यथाश्रुते हेतो-
रप्रसिद्धिः, प्रत्येकप्रकृतिकत्वे च हेतौ घटादावेव व्यभिचार इति
दूषणमलग्नकम् । अत्र च पृथिव्यादेकैकमात्रसमवायिकारणकत्व-
निषेधे सिद्धे जन्यत्वविशेषितेन तेन द्रव्ये शरीरे नवद्रव्यभिज्ञत्वं सा-
ध्यमानं दशमद्रव्यमादाय सिद्धतीति त द्रव्यान्तरमिति स्थूलान-

एतेनोष्णं जलं शीतः शीतमयूखरश्मिरित्युपपद्यते । न चैतदुपष्ट-
भक्तसन्निधिप्रयुक्तं, गन्धेऽपि तथाप्रसक्तेः । न च पार्थिवाप्यभा-
गौ न सम्भूयारभेते विजातीयत्वात् आप्यतैजसभागवदिति सा-
प्रतम्, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । तयोरारभक्तव्ये आ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पाकस्तेजःसंयोगोऽशितपीतादिपरावृत्तिहेतुः । स चौष्ण्यापेक्षेष-
णेन्यौष्ण्यमनुमाय तेजःप्रकृतित्वमनुमेयमित्यर्थः । धृतिकम्पादिकं
स्फुटत्वाद्वायुप्रकृतिकत्वसाधकं नोक्तम् । एतेनेति । एकस्यापि
नानाप्रकृतिकत्वेनेत्यर्थः । न चैतदिति । शरीरे द्रवत्वोऽणत्वादीत्यर्थः ।
गन्धेऽपीति । तथा च पार्थिवमपि शरीरं न स्यादिति भावः । न च
पार्थिवेति । पृथिवीत्वं न जलोपादानोपादेयवृत्तिं जलावृत्तिधर्मस्त्वात्
मनस्त्ववदित्यर्थः । आप्येति । विवादपदादन्यद् दृष्टान्तः पक्षोऽपि
विवादपदत्वेन विशेष्यस्तथा च न सिद्धसाधनमंशतः । दृष्टान्तस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नानाप्रकृतित्वसाधनेनेत्यर्थः । न च पार्थिवेति । पृथिवीत्वं न जलोपादे-
योपादानवृत्तिं जलावृत्तिधर्मस्त्वाद्वायुत्वविदित्यर्थः । दृष्टान्तस्येति । ननु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तुरोधः । ननु सजातीयारभक्षपृथिवीजलभागयोः पक्षत्वे सिद्धसा-
धनं तदन्यपक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः सिद्धौ वा बाधः विजातीययोरपि
सम्भूय संयोगाद्यारभक्तया बाधव्यभिवारौ चेत्यन्यथा व्याच्छे—
पृथिवीत्वमिति । जलोपादेयस्य यदुपादानं लक्ष्मित्वाभावः साध्यः, न
जलोपादेयवृत्तीति साध्ये सिद्धसाधनं जलोपादेयस्य जलत्वेन पञ्च-
विजातीयत्वेन वा पृथिवीत्वानाश्रयत्वात् अत उपादानर्भं साध्यम् ।
अत्र चोपादेयपदानन्तरं द्रव्यपदं प्रवेश्यमन्यथा पृथिवीजलसंयोग-
मादाय बाधापत्तेः । क्वचिज्जलोपादेयवृत्तीत्येव पाठस्तत्र च जलोपादे-
यम् (पा?)देयं यस्येति मध्यमपदलोपिसमासस्तेनोक्तार्थं पव पर्यव-
सानम् । हेतौ जलत्वे व्यभिवारवारणाय जलावृत्तिपदम् । ननु शरीर-
भूतत्वतुक्तजन्यत्ववादिमते वायुत्वहृष्टान्तासिद्धिरिति चेत्, मैवम् ।
सजातीयारभक्तवायुत्यसाधारणधर्मस्य दृष्टान्तत्वादिति भावः ।
नम्बिति । अ(न्यै)था शरीरवद्वागस्यापि विजातीयत्वापत्तिरिति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सर्वत्राप्यपार्थिवभागे सम्भूय वस्तुकत्वसम्भवादित्यर्थः । न च
भागारम्भकजलादावेव साध्यप्रसिद्धिस्तत्रापि सम्भूयारम्भकत्वास
म्भवादिति भावः । तयेरिति । विजातीययोरित्यर्थः । एकस्य गुणस्या
न्यायलीलावतीप्रकाशः

भागारम्भकजलादिष्वेवैतत्प्रसिद्धं न च तत्रापि सम्भूयारम्भकत्वं
तथा सत्येकैकभूतजन्यत्वस्य काप्यप्रसिद्धेभूतचतुष्टयजन्यत्वस्य सा
ध्यस्याप्यप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । अत्राहुः । यदि शरीरारम्भकः पार्थिवो
भागो न जलारभ्यारम्भक इति सामान्यतः साध्यं तदा इष्टान्ता-
सिद्धिः, केवलपृथिव्यारम्भकस्यापि जलवृत्तिसङ्घारम्भकत्वात् ।
अथ जलारभ्यद्रव्यानारम्भकत्वं तत्र शरीरानारम्भकत्वमुपाधिः ।
अत्र शररित्वं भूतचतुष्टयोपादेयवृत्तिं न वेति संशयः, तद्रत्सङ्घार्याणां
तत्प्रसिद्धिः । तयेरिति । विजातीयपरमाणवोर्णुकारम्भकत्वे कारण
गुणस्यैकस्य सततारम्भकत्वापत्तेनारम्भकत्वात् द्युषुकमगुणं स्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः । यथाश्रुता(१)भिप्रायेषैवाऽयमाक्षेप इत्यन्ये । साध्यस्याप्रसिद्धीति ।
विजातीयारब्धस्य पृथिव्यादिविजातीयत्वेन सर्वस्य विजातीयार-
भ्यत्वे पृथिवीत्वादिकं न क्वचिदपि व्यवतिष्ठेतेति पृथिव्यादिलक्ष-
णभूतचतुष्कजन्यत्वस्याप्रसिद्धिरिति भावः । न च परमाणूनां पृथिव्या
द्याश्रयतया(२) तद्वृत्तिचतुष्कसंख्यायामेव तत्प्रसिद्धिरिति वाच्यम्,
द्युषुकादिवृत्तित्वमेव हि पृथिवीत्वादीनां परमाणुवृत्तित्वे मानम् ।
तथा च द्युषुकादीनां पृथिवीत्वाद्यभावे परमाणूनामपि तदभावा-
दिति भावः । यद्यपि भूतचतुष्टयजन्यत्वं साध्यं क्वचिदपि नोक्तं त-
थापि स्वरूपाप्रसिद्धिनिरासाय भूतचतुष्कप्रकृतिकत्वमेव साध्य-
मुक्तं(३) तदेव भूतचतुष्टयजन्यत्वपदेनोक्तमिति तस्यैवोक्तक्रमेणाप्र-
सिद्धिर्दृष्टव्या । कोचिच्चु पृथिव्यादेकैकमात्रसमवायिकारणकत्वमात्र-
निषेधस्य साध्यतयोक्तक्रमेण प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति
भावः । इत्याहुः । सामान्यत हृति । द्रव्यपदाप्रवेशेनेत्यर्थः । पूर्वन्यायेन
पृथिवीत्वपक्षकपूर्वार्णितानुमाने च शरीरानारम्भकमात्रवृत्तित्वमु-
पाधिरिति भावः । ‘तद्प्रसिद्धिर्भूतचतुष्टयोपादेयत्वप्रसिद्धिः’ । एवं च

(१) क्षुतमूलाभिः । (२) पृथिवीत्वाद्याश्रयतः । (३) साध्यं गुक्तमित्यपि पाठः ।

रब्धस्यागुणत्वं (१)स्यादिति तत्सिद्धिरिति चेन्न, तदसिद्धेः । शीतोष्णयोर्भास्वराभास्वरयो रसतदभावयो रूपरूपाभावयो-विरोधोऽस्तीति चेन्न, एकैकशः सजातीयारम्भेऽपि विजातीयसान्निध्यात् नीलानीलरूपकदम्बस्य विलक्षणरूपजनकत्वदस्यापि विचित्रकार्यजनकत्वात् । मैवम् । नीलपीता-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नारम्भकत्वादित्यर्थः । तदसिद्धिरिति भावः । गन्धवन्निर्गन्धाभ्यामारम्भे तदद्रव्यं गन्धवन्निर्गन्धं च स्यादिति गुणविरोधादनारभ्य इति शङ्कते—शीतोष्णयोरिति । शीतोष्णाभ्यमेकैकाभ्यां विचित्रस्पर्शवदेकं द्रव्यमारभ्यं नीलादिरूपैर्विजातीयैरेकचित्रारम्भवदिति परिहरति—एकैकश इति । मैवभिति । नीलादीनां विजातीयानां चित्ररूपानारम्भे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दित्यर्थः । तदसिद्धिरिति । सततानारम्भस्यापेक्षणीयसमवायिकारणाभावादप्युपत्तेरन्यथानेकस्याप्यारम्भकत्वे तुल्यत्वादेकगुणस्यानारम्भकत्वासिद्धिरित्यर्थः । एतेनोत्पञ्चाणुके यावत्सत्त्वमपरापरगन्धाद्युत्पत्तिः स्यादित्यपि निरस्तम् । अनेकैरप्यारम्भे तुल्यत्वात् पूर्वोत्पञ्चगन्धादिकमुन्तररत्र तदुत्पत्तिप्रतिवन्धकमित्यपि तुल्यमेव । न चानेकगन्धवदारभ्यत्वं कार्यस्य गन्धवत्वे प्रयोजकम्, अनेकत्वस्य व्यर्थत्वात् । ननु विजातीयानामारम्भकत्वे तत्कार्यस्य नीरूपत्वनीरसत्वादिप्रसङ्गः, रूपवदारभ्यत्वेन रूपवदादित्वे नीरूपाद्यारभ्यत्वेन नीरूपत्वाद्यापत्तौ जलत्वादिना सङ्करः स्यादित्यनारम्भकत्वमित्याह—शीतोष्णयोरिति । नीरूपत्वाद्यापत्तौ रूपवदाद्यनारभ्यत्वमुपाधिः । न च जातिसङ्करः, नीलपीताद्यारभ्यचित्ररूपवदेकैकारभ्यविजातीयस्यैव कार्यस्य नानाजातीयैरारम्भादित्याह—एकैकश इति । तत्रावयविनो नीरूपत्वे चाक्षुषत्वानुपत्तेनर्नलिंगादिविजातीयविचित्ररूपवत्वे स्थिते विजातीयानां रूपाणां जनकत्वं कलृतम्, अत्र त्वेकैकारभ्यविजातीयं द्रव्यं नाध्यक्षसिद्धमतो गुणविरोधात्, विजातीयानारम्भ इत्याह—नीलेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संख्यात्वे विधिकोटिप्रसिद्धिरिति भावः । रूपवदादीति । यद्यपि गन्ध-

(१) ०स्यागुणवत्वं स्याऽ ।

दिरूपकदम्बस्य यथा विचित्ररूपजनकत्वमध्यक्षसिद्धं न तथा पृथिव्यादीनां विचित्रकार्यजनकत्वं, भूजलप्रभवे वस्तुनि

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

पटादेररूपित्वे प्रत्यक्षताक्षतिरिति तत्र तथास्तु, द्रव्ये तु विजातीयारम्भे न प्रमाणमित्यर्थः । नन्वेकस्य गुणस्यारम्भकत्वे सत्-तोत्पत्तिप्रसङ्गवदुभयारम्भकत्वेऽपि तथा तत्र समवायिकारणापे-क्षायामेकगुणारम्भेऽपि तथा तत्र गुणान्तरस्य प्रतिवन्धकत्वक-ल्पनायामेकारम्भेऽपि तथा । तथा च साधकबाधकमानाभावाद्विन्यायलीलावतीक्रकाशः

नन्वध्यक्षाभावेऽपि पृथिवीत्वं जलोपादेयवृत्ति पृथिवीनिष्टात्यन्ताभा-वाप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्ववदित्यनुमानं स्यादित्यत आह—भूजलेति । अपृथिवीवृत्तित्वमन्वेषेषाधिस्तिर्यर्थः । प्रत्युतानारम्भकत्वे मानमस्ति । तथा हि पृथिवीसमवेतद्रव्यं न निर्गन्धसमवेतं गन्धवत्त्वात् पृथिवी-मात्रारब्धद्वयुक्तवत् । न च दृष्टान्तासिद्धिः, विजातीयैरारम्भेऽपि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रसयोन्नैव विजातीयगन्धरसवदारव्ये व्यभिवारात् तथापि विजातीयगन्धवदसहकृतगन्धवदारभ्यत्वं तत्र हेतुः । एवं रसेऽपीति भावः । ‘सङ्करः’ सङ्करप्रसङ्गश्चेत्यर्थः(१) तेन नीरसत्वादिप्रसङ्ग इत्यनेन समुच्चयो लभ्यते । पृथिवीत्वमिति । जलोपादेयं (उपादेयं?) यस्येति पूर्ववन्मध्यमपदलोपी, अन्यथा तन्मते शरीरस्य विजातीयतया बाधापतेरित्यवधेयम् ।

पृथिवीति । अत्र पृथिवीपदं सकलपृथिवीपरमन्यथा कपालत्वादौ व्यभिचार इति मिथ्राः । वयन्तु सामान्याभावस्यैव हेतुतया न व्यभिचारप्रसङ्गः, अन्यथा हेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्यातिलक्षणे-ऽपि सकलपदप्रक्षेपापत्तेरिति ब्रूमः । न च पृथिवीनिष्टेत्यस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया व्यर्थता, विशिष्टाभावत्वात् । अपृथिवीति । पृथिव्यवृत्तित्वमित्यर्थः(२) । विजातीयैरिति । अन्यथा पूर्वन्यायेन पृथिवीत्वाद्यव्यवस्थितेरिति भावः । तथापि मानुषशरीरस्य पार्थिवत्वं विनिगकं नोक्तमतस्तदाह—तत्र मानुषेति । ननु शारीर-

(१) सङ्करप्रसङ्ग इत्यर्थ इति पाठान्तरम् । (२) पृथिव्यन्यकृ० ।

विलक्षणे मानाभावात् , ततो गन्धवतां गन्धवत्पृथिवीजाती-
यजनकत्वनियमात् , जलस्य निर्गन्धजनकत्वनियमस्याविप्लुत-
त्वात् , एकं शरीरं गन्धवन्निर्गन्धक्षितिजलादिजातिमच्च स्या-
दिति विरोधात् । किञ्च कार्यस्य वैलक्षण्यं गन्धवन्निर्गन्धता-
दात्म्यमुभयवहिर्भूतं वा अन्यतररूपं वा । नादौ, विरो-
धात् । नेतरः, गन्धवता गन्धवज्जननेऽगन्धवताप्यगन्धोत्पा-
दनात् अन्यतररूपत्वानुपपत्तेः । एतचित्ररूपेऽपि तुल्य-
मिति चेन्न, तत्र नीलस्यानीलचित्ररूपजनकताया अनु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जातीयारम्भसन्देहः स्यादित्यनुशयेन नियममाह—तत इति । ग-
न्धवद् गन्धवदेवारभते गन्धवच्च गन्धवद्विरेवारभ्यते इति दर्शन-
बलान्नियमस्थितौ न सम्भूयारम्भः । किं च निर्गन्धं निर्गन्धमेवारभते
निर्गन्धं च निर्गन्धैरेवारभ्यते इति दर्शनान्नियमसिद्धौ उभयारब्धं
न गन्धवत् स्यात् न वा निर्गन्धमुभयस्वभावं वा । भावे वा तत्र
पृथिवीत्वं जलत्वं च सङ्कीर्ण्येतेत्यर्थः । ननु पृथिवीत्वं जलोपादेय-
वृत्ति पृथिवीनिष्ठात्यन्तभावाप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्ववदित्यनुमानात्
विजातीयारम्भोऽस्तु । किं च विजातीयारब्धं विलक्षणमेव स्यात्तथा
च क जातिसाङ्कर्यमपीत्यत आह—किञ्चेति । नादाविति । उभयता-
दात्म्यमुभयवहिर्भावश्च विरोधान्न सम्भवति “परस्परविरोधे हि
न प्रकारान्तरस्थितिरित्यर्थः । गन्धवदिति । पूर्वोक्तनियमबलादि-
त्यर्थः । ननु नीलारब्धं नीलमेव पीतारब्धं पीतमेवेतिनियमात्
चित्रमेव रूपं न स्यादित्याह—एतदिति । तत्र प्रत्यक्षप्रमाणस्योक्तत्वान्न
साम्यमित्याह—तत्रेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सज्जातीयैरारम्भाभ्युपगमात् । न चेदमप्रयोजकमित्याह—तत इति । एकै-
कारभ्यात् क्षितिजलाद्यारम्भे वैलक्षण्यं विकल्प्य दूषयति—किञ्चेति ।
न च जातिविशेष एव वैलक्षण्यं तदननुभवात् । न च विजातीयैरा-
रम्भे सति तत्कलरूपं तत्र वाधकस्योक्तत्वात् । तत्रेति । तत्र नीलादिवि-

भवसिद्धत्वात् ।

तद् (१) द्विविधं योनिजमयेनिजं च । क्षेषे प्रमाणं नास्तीति
चेत्र , पृथिवी अयोनिजशरीरारम्भिका आरम्भहेतुत्वात् जलव-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तदिते । मानुषं शरीरमित्यर्थः । वृक्षादिशरीरस्यायोनिजत्वेऽपि
मानुषस्यायोनिजं शरीरमाक्षिपति—शेष इति । अयोनिज इत्यर्थः ।
पृथिवीति । न च घटादौ वाधः, कपालादौ च व्यभिचारः, दष्टान्तश्च
साध्यविकल इति वाच्यम्, पृथिवीत्वमयोनिजशरीरारम्भकृत्ति
स्पर्शवहृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् जलत्वविदितिविवक्षि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लक्षणकर्तुररूपस्यानुभवसिद्धत्वादनन्यगत्या कर्तुरत्वजातिः करप्यत
इत्यर्थः ।

तत्र मानुषादिशरीरे गन्धस्यानाशमनपायित्वात् क्लेदादीनां
च नाशात् पृथिवीसमवायिकारणकत्वं स्थिरम् । शरीरत्वं च न जातिः
किन्तु साक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियावदन्यत्वयिमात्रवृत्तिजातिमत्वम् ।
पार्थिवकृम्यादिशरीरस्यायोनिजत्वे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि मानुषस्यायोनि-
जशरीरं साधयति—पृथिवीति । ननु प्रसिद्धपृथिवीपक्षत्वे वाधः, अन्य-
त्राप्रसिद्धिः । न च पृथिवीत्वमयोनिजशरीरवृत्तीति साध्यमप्रसिद्धेः ।
शरीरारम्भकत्वादिति च योनिजशरीरमात्रारम्भकैरवयवैर्यमिचारि ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वं तावज्ञातिरनुगतमतेस्तथा च तदाश्रयस्य पृथिवीत्वादिस्वीकारे
जातिसङ्करः स्यादिति पृथिव्यादिविजातीयमेव तदुपेयमत आह—
शरीरत्वं चेति । साक्षादिति । तादृशी क्रिया (चेष्टा ?) । चेष्टात्वं च जाति-
विशेषः । अन्यथा प्रयत्नजन्यत्वस्यैव दुर्ग्रहत्वापत्तेः । अत्र चेष्टा चां-
न्त्यावयविमात्रं चेति द्वन्द्वसमासेन चेष्टावहृत्तित्वे सति अन्त्यावयवि-
मात्रवृत्तिर्या जातिर्मानुषत्वादिस्तद्विमित्यर्थः । अत्र पाषाणमध्य-
वर्तिनिश्चेष्टभेकशरीरादौ (२) खण्डावयविमृतशरीरे चावयास्तिरिति
जातिगर्भता । तत्रापि तादृशभेकत्वमनुष्यत्वादिजातिसत्त्वान्विवा-
सिः, द्वन्द्वसमासानाश्रयणे च साऽव्यासिस्तद्वस्था निश्चेष्टवृत्तिजा-

(१) तच्च हिं० ।

(२) तीनि भेकशरीरे ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्वात् । जलीयं च शरीरं बहुणलोके^१स्तीत्यागमसिद्धत्वात् दृष्टा-
न्तस्य साध्यवैकल्यम् । यद्वा अहं योनिजमदीयशरीरान्यपार्थिवश-
रीरवान् संसारित्वात् मैत्रवदितिविवक्षितत्वात् । दृष्टान्तासिद्धि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न च रूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वात्पृथिवी-
त्वस्याऽयोनिजशरीरवृत्तित्वमनुमेयं पृथिवीभिन्नवृत्तित्वस्योपाधि-
त्वात् । नापि कपालं अयोनिजशरीरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजा-
तिमत् रूपवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वात् जलवदिति वा-
च्यम्, निर्गन्धवत्त्वोपाधेः । पृथिवीजलवृत्तिजातिसिद्धावर्थान्तर-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तेष्वेष्टान्मात्रवृत्तित्वाभावात् । घटादावतिव्यासिरिति प्रथमं विशेष-
णम् । करादावतिव्यासिरित्यन्त्येति । सत्त्वादिकमादाय पूर्वोक्तातिव्या-
सिद्रव्यतादवस्थयमिति मात्रेति । शरीरघटान्यनरत्वमादाय घटाति-
व्यासिरिति जातीति । नरसिंहशरीरे च नरत्वादिजातेर्जातिसङ्कर-
तया तदनङ्गीकारेऽपि वाह्यादिभिन्नशरीरवृत्तिजातिमादायैव लक्ष-
णगमनादिति दिक् । न चेति । मानुषेति शरीरविशेषणं बोध्यमतो न
कृम्यादिशरीरेणार्थान्तरम् । अत एवाह—अप्रसिद्धेरिति । यद्यपि सर्गाद्य-
कालीनमानुषशरीरवृत्तिर्थम् एवोक्तसाध्यप्रसिद्धिस्तथापि प्रलयेषपि
विप्रतिपत्तिरेवत्यनुसन्धिनेदमुक्तम् । आरम्भकत्वादिति^(१) यथाश्रुतहे-
तोस्तन्त्वादावेव व्यभिचारः स्फुट इति तात्पर्यार्थमनूद्य दूषयति—
शरीरारम्भकत्वादिति चेति । न चेति । यद्यप्यत्रापि मानुषेति विशेष-
(ण ?) मन्यथाऽर्थान्तरत्वात्तथा चाप्रसिद्धिरेव तथापि दूषणा-
न्तरदानाय पुनराशङ्का । यद्वा कृम्यादिभिन्नत्वमात्रविशेषणं तथा
च नार्थान्तरं न वा साध्यप्रसिद्धिः, जलादिशरीरस्यायोनिजन्य-
त्वात् । अत एव वक्ष्यमाणोपाधेरपि जलत्वादावेव साध्यव्याप-
क्ता । अत एव च न कृम्यादिशरीरवृत्तिर्थमें तदुपाधेः साध्यव्याप-
कत्वमिति । पृथिवीजलेति । यद्यपि पृथिवीत्वस्य योनिजशरीरवृत्तिवे
(२) साध्ये नोकार्थान्तरशङ्का तथाप्येतदनुमानबलादेव पृथिवीत्व-

(१) आरम्भहेतुत्वादिति आदर्शभूतपरममूले वाढः । (२) पृथिवीत्वस्यायोनिजशरी० ।

दिति तत्सद्देः । तदसिद्धमिति चेत्त, जलं शरीरजनकं इन्द्रिया-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

माशङ्कते—तदिति । जलमिति । जलत्वं शरीरारम्भकवृत्तिं स्पर्शवहृत्तिं-
द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यर्थः । अन्यथा
न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वाच्च । अत्राहुः । अहं मदीययोनिजान्यपार्थिवशरीरवान् संसारि-
त्वात् चैत्रवत् । विपक्षे वाधकं च वक्ष्यति । यथाश्रुतमाक्षिपति-
तदिति । जले साध्यमदृष्टमित्यर्थः । जलमिति । ननु प्रसिद्धजलपक्षत्वे
बाधोऽन्यत्राप्रसिद्धिः । न च जलत्वं शरीरवृत्तिं रूपवहृत्तिद्रव्यत्वसा-
क्षाद्व्याप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववदिति वाच्यम्, गन्धवहृत्तित्वस्यो
पादित्वात् । जलपरमाणवः शरीरारम्भकाः आरम्भकपरमाणुः वा-
दिति निमित्तकारणत्वसिद्धावर्थान्तरम् । न च शरीरसमवायिका-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्योभयसाधारणत्वमायातम् । तथा च जलस्यायोनिजशरीरारम्भक
तायाः सिद्धत्वादर्थान्तरं स्यादिति भावः । पञ्चं च यथाश्रुतेनैवोपपत्तौ
यत्ताद्वशजातिमत्वेन शरीरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वं पृथि-
व्यामनुमेयमिति शङ्कायामेतत्फक्किकावतारः । यच्च ताद्वशशङ्कापूर-
कपाठकल्पनं तदयुक्तम् । अहमिति । मदीयेति साध्यप्रसिद्धये । योनि-
जेति बाधवारणाय । पार्थिवेति जलायोनिजशरीरेण सिद्धसा-
धनवारणाय । कृम्यादिभिन्नत्वमपि शरीरविशेषणम्, अन्यथा
कृम्यादिशरीरेण सिद्धसाधनापत्तेः । शरीरपदं च स्वनिष्ठभोगा-
वच्छेदकपरम् । अन्यथेश्वरस्यादिकार्यवशाच्छुरीरित्वे (१)आत्मत्व-
मात्रस्यैव हेतुत्वसम्भवे संसारित्वादित्यत्र व्यर्थतापत्तेः । सुखसम-
वायिकारणतावच्छेदकजातेरखण्डाया । एव संसारित्वपदेनाभिधा-
नमित्यपि वदन्ति । अहं मदीयेत्यनुमानेऽलशक्तवादाह—यथाश्रुत-
मिति । गन्धवदिति । गन्धयोग्येत्यर्थः । तेन विशद्गन्धवदारब्धशरी-
रवृत्तिधर्मे न साध्याव्यापकत्वम् । आरम्भकेति । कपाले व्यभिचार-
इति परमाणुपदम् । मनसि व्यभिचारवारणायारम्भकेति । द्रव्यार-

रमभक्त्वात् पृथिवीविदिति तत्सिद्धिः । अन्यथा इन्द्रियमपि
नारभेत, अदृष्टरूपत्वात् । आप्यं शरीरं योनिजमिति चेन,
भूमण्डले बुद्ध्युदोपमदेहानुपलब्धेः । करकादिवत्रातिवद्द्रव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वाधव्यमिचारौ स्याताम् । क्षन्यथेति । इन्द्रियान्तरारम्भक[द्रव्य]दृ-
च्छिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातेः शरीरारम्भकवृच्छित्वव्याप्तत्वेऽदृष्टत्वम् । अं
यदि वाधकं तदेत्यर्थः । आप्यमिति । आप्यमपि शरीरं योनिजमिति
योजना । तथा च साध्यविकलो दृष्टान्त इत्यर्थः । योग्यानुपलब्धिः
वाधमाह—भूमण्डल इति । अन्यभुवनवृच्छित्वात् योग्यानुपलब्धिरिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रणत्वं साध्यं आरभ्यारम्भकवादानभयुपगमात्, परम्परासमवा-
यिकारणत्वस्य दुर्वचत्वात् निर्गन्धत्वेन प्रतिरोधाच्च । अत्राहुः
जलत्वं न शरीरानारम्भकजलमात्रवृच्छि स्पर्शवदृच्छिद्रव्यत्वसाक्षा-
द्याप्यजातित्वात् मनस्त्वदित्यत्र तात्पर्यम् । अन्यथेति । यद्यदृष्ट-
त्वात् शरीरारम्भकत्वमित्यर्थः । आप्यं शरीरमिति । तथा च साध्यवि-
कलो दृष्टान्त इत्यर्थः । भूमण्डल इति । न चान्यत्राऽप्यं शरीरं योनिजं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मभकेत्यर्थः । आरभ्येति । परमाणोराहत्य शरीरारम्भकत्वे शरीर-
स्य द्युषुकवदप्रत्यक्षतापत्तिरिति द्युषुकादिकमारभ्य ते शरीरमा-
रमन्त इति वक्तव्यमेतच्च नाभयुपेयत इति भावः । एवं च पक्षे
बाधो हेतोविरुद्धत्वं चेति भावः । निर्गन्धत्वेनेति । गन्धायोग्यत्वेने-
त्यर्थः । ‘प्रतिरोधात्’ सत्प्रतिपक्षात् । जलत्वमिति । अत्र शरीरार-
म्भकवृच्छित्वे साध्ये गन्धवदृच्छित्वमेवोपाधिरिति नद्यद्वयगर्भता ।
अत्र च व्योमादावेव साध्याव्यापकत्वमुक्तोपाधेरक्षतमेव तथाप्यव-
च्छेदकावच्छिल्लभत्वप्रतीतौ तदुपाधिनिरासः प्रयोजनं सम्भवत्ये-
व । व्यर्थता तु विशिष्टाभावत्वेनैव निरसनीया । विशिष्टव्यापकत्वप्र-
तीतिदशायामिन्द्रियारम्भकत्वान्यथानुपपत्यादितर्कादेव तन्निरास
इति भावः । अत्र साध्ये यदि जलपदं तदा हेतौ स्पर्शवदृच्छित्वपदद्या-
न्यः पाठः । मनस्त्वदिति च दृष्टान्तपाठः । न चान्यत्रेति । इदमुपलक्ष-

त्वमिति चेन्न, भौमेनोष्मणा विलयनाभावात् । भूवर्त्तिनां शरीराणां गन्धवत्त्वेन पार्थिवत्त्वात् तदौपाधिकं किं न स्यादिति चेन्न, आनाशमनपगामित्वात् । सुवर्णगुरुत्वत् स्यादिति चेन्न, तत्र बाधकसत्त्वात् । अन्यथा धर्मधर्मिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तद् योनिजशरीरस्य भूमण्डलवृत्तित्वे सति पार्थिवत्त्वनैयत्यादिति भावः । करकादिवदिति । तथा च उपलभ्यमानमेव शरीरमात्यं स्यादिति नानुपलब्धिवाध इत्यर्थः । आप्यद्रवत्त्वस्य हिमकरकादौ भौमोष्मणा विलायनीयत्वदर्शनान्वैवमित्याह—भौमेति । आप्यशरीरस्य भूमण्डलस्थत्वे बाधकान्तरमाह—भूवर्त्तिनामिति । तदिति । गन्धवत्त्वमित्यर्थः । गन्धस्य यावच्छरीरस्थितिकत्वेन स्वाभाविकत्वावधारणादिति भावः । यावद्वृद्ध्यभात्यपि गुरुत्वं सुवर्णे यथौपाधिकं तथैव तत् स्यादित्याह—सुवर्णेति । तत्रेति । अत्यन्तानलसंयोगानुच्छिद्यमानद्रवत्त्वाधिकरणत्वेन तैजसत्वसिद्धौ तत्र गुरुत्वस्यौपाधिकत्वसिद्धेरित्यर्थः । अन्यथेति । बाधके सत्यपि स्वाभाविकत्वे तद्विरहेऽप्यौपाधिकादिवतीप्रकाशविवृतिः

स्यादिति न योग्यानुपलब्धिः । यच्छरीरं योनिं तद् भूमण्डलस्थमेव यच्च तादृशं तत्पार्थिवमेवेति व्याप्तेः । करकादिवदिति । तथा चास्मदादीनामेवात्यं योनिं शरीरं स्यात् पार्थिवत्त्वव्याप्त्यत्वं तस्यासिद्धमित्यर्थः । व्याप्तौ मानमाह—भूवर्त्तिनामिति । तदिति । गन्धवत्त्वमित्यर्थः । सुवर्णेति । आनाशमनपगाम्यप्यौपाधिकमिति शेषः । अयो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

णं दृश्यमानस्यापि (शरीरस्य) पार्थिवावयवोपष्टमेन जलबुद्धुदोपाधित्वाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । अत एवोत्तरे यज्ञेत्यादिकमपि सङ्कल्प्तते । इति व्योमरिति । शुकशोणितयोग(रूप)विशेषवत्त्वेन पार्थिवत्त्वनियमेन तज्जन्यं शरीरं पार्थिवमेवेति विपक्षबाधकमत्र । यद्यपि शरीरं न शुकशोणितजन्यं किन्तु तदूधवसंजन्यमेव तथापि यद्रव्येत्यादिव्याप्त्यवष्टमेन पार्थिवत्वं तादशशरीरस्येति भावः । पूर्थिव्या अयोनिजशरीरारम्भकत्वं प्रकृते प्रकान्तं द्वष्टान्तसिद्धर्थं जलस्य चा, तदुभयमपि विशेषाकारेणोक्तप्रमाणादस्मभवीत्यत आह—अयोनिज

शैत्यादिना(१) देहशेषे निवृत्युपपत्तौ तदेव बाधकम् । तथा हि न तावद् वायवीयं, रूपवत्त्वात् । न तैजसम्, दहनसंयोगे भस्मीभावात् । न आप्य कदाचिदनुपलभ्यस्वाभाविकद्रवत्वात् । ततोऽपामयोनिजशरीरारम्भकत्वं दृष्टम् । स्वर्गसुखं कस्यचिद्देहिनोभोग्यं सुखत्वात् । न चास्मदादिस्तथा[भवितुमर्हति] । भूचराणां(२) सप्तद्वयेश्वराणामपि तादृशसुखानामभावात् । न चायं नित्यो देहोऽसुक्तिप्राप्तेः(३) । न चादृष्टोपग्रहनिवृत्तौ मानसो न्याय

त्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धिकत्वे वेत्यर्थः । भूतान्तरप्रकृतिकत्वे बाधकान्तरमाह—शैत्यादीनामिति । द्रव्यत्वस्य स्वाभाविकत्वस्थितावाह—रूपवत्त्वादिति । हिमकरकादौ व्यभिचारवारणाय कदाचिदिति । तत इति । भूवर्त्तिशरीराणां पार्थिवत्वे सिद्धे जलस्य चेन्द्रियारम्भकत्वेन शरीरारम्भकत्वव्यवस्थितौ यज्ञलीयं शरीरं लोकान्तरे तदवश्यमयोनिजमिति पार्थिवशरीरस्यायोनिजत्वे साध्ये जलं दृष्टान्तो न साध्याविकल इत्यर्थः । अयोनिजशरीरसाधनाय मतान्तरमाह—स्वर्गसुखमिति । अन्यथासिद्धिनिरस्यति—न चेति । तादृशेति । दुःखासम्भवत्वादिविशिष्टेत्यर्थः । न चेदानीं भूतलवर्त्तिन एव देहस्य क्रमेण स्वर्गसुखोपभोगोऽस्तिवति वाच्यमित्याह—न चेति । अमुक्तीति । देहस्थितौ दुःखापत्तेरित्यर्थः । यावददृष्टोपग्रहं मन इव शरीरमपि नित्यं दुःखाजनकं स्यादित्याशनिजे शरीरे साधनान्तरमाह—स्वर्गेति । तादृशेति । अभिलाषोपनीतत्वादिविशिष्टेत्यर्थः । अयमिति । भूमितलवृत्तीत्यर्थः । मानसो न्यायन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति । तथा चायोनिजशरीरसिद्धौ सामान्यतः स्वतन्त्रमेव मानमिदं न तु पूर्वोपष्टमभकामिति भावः । अयमित्यस्य स्वर्गसुखावच्छेदक इत्यर्थं शङ्खैवेयमनुपपत्ता नित्यस्याप्ययोनिजशरीरतयोपक्रान्तायोनिजशरीरसाधनानास्कन्दकत्वादत आह—भूमीतलवर्तीत्यर्थं इति । तथा च

(१) शैत्यादीना द० । (२) भूमितलवर्तीना सत० ।

(३) न चायं नित्योऽसुक्तिप्राप्तेऽरिति दीर्घितिसम्मतः पाठः, तत्र “भव्यमिति । स्वर्गेऽपि भोगहेतुर्वेद इत्यर्थं” इति व्याख्यानाद ।

इति वाच्यम्, कल्पनागौरवात् । न च तद्योनिजं, गर्भवासा-
दिदुःखवेदनादिभिः स्वर्गित्वव्याघातात् । तत्र दुःखहेतुरिति
चेत्त, अदृष्टकल्पनापत्तेः, शिववरुणमहेन्द्रादि(१)भुवनसुखाभि-
लापात् । पौराणिकविधिप्रवृत्तेश्च(२) । न च मर्त्यातिशयितसुखप्र-
तिपादनपरं तदिति वाच्यम्, दुःखेऽपि तथाप्राप्तौ महापात-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्व्याह—न चेति । तदिति । गर्भवासादिकमित्यर्थः । शिवादीनां स्वर्गि-
त्वेन दुःखासम्भेदात् क गर्भवासादिसम्भावना । अन्यथा महेन्द्रादि-
पदाभिलाषेऽपि न स्यात् न स्याच्च तदकामस्य पौराणिकविधि
प्रवृत्तिरित्याह—शिवेति । नन्वैहिकसुखापेक्षया पुराणमतिशयितसुख-
मात्रपरं स्यादित्यत आह—न चेति । तर्हि कुम्भीपाकक्रकचदारणादिप्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इति । नित्यत्वेऽपि व्यापारनिवृत्तिरित्यर्थः । कल्पनेति । शरीरानित्य-
त्वस्य मानसिद्धत्वादित्यर्थः । स्वर्गित्वेति । स्वर्गसुखस्य दुःखासम्भे-
दादित्यर्थः । अदृष्टेति । गर्भवासादिदुःखजनकत्वस्य मानसिद्धत्वा-
दित्यर्थः । न चैहिकत्वं तत्र तन्त्रं सामान्ये बाधकाभावात् । न
त्वागमादेव गर्भवासादीनां दुःखजनकत्वं सेतस्यतीत्यत आह—
शिववरुणेति । आगमस्य स्वर्गमात्रप्रदर्शनपरत्वात् ततस्तदसिद्धेरैरहि
कसुखाविशेषात्तदर्थं बहुविच्छिन्नयायासाध्ये कर्मणि प्रेक्षावतामप्र-
वृत्तेश्चेत्यर्थः । दुःखेऽपीति । नरकप्रतिपादकागमबोधितेऽपि दुःखेऽपि ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भूमीतलवर्त्तिनित्यदेहावच्छेदेनैव स्वर्गं सुखं स्यादिति भूतलवर्त्ति-
नाभित्यादिपूर्वोक्तमात्राक्षेपपरेयं शङ्केति भावः । वस्तुतः शुकशो-
णितसञ्चिपातानपेक्षसामग्रजिशर्यरसाधनमेवोपक्रान्तमिति परि-
शेषोपयुक्तत्वेन नित्यदेहस्थापि निराकरणीयतयाऽयमितिमूलस्य
स्वर्गसुखावच्छेदक इत्येवार्थं इति प्रतिपादयति तत्सावृद्ध्यस्येति ।
उक्तयुक्त्वा तस्य देहत्वे भेदगर्भसावृद्ध्यस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

(१) शिवविष्णुम् । (२) पौराणिकविधिवाक्यात् पुंसा प्रकृतोरिति प्रभाकरः ।

कादौ[अपि] प्रवृत्तिप्राप्तेः, अर्थित्ववैचित्र्याद्विचित्रवित्तव्ययाननु-
ष्टानापत्तेश्च । अन्यथा वेदाचाराणामपि विष्लवप्रसङ्गात् । तथापि
भुजगमृगादिदेहातिरेकीति चेन्न, इन्द्रियाश्रयत्वेन तस्यापि देह
व्यवहारस्य च मनुष्य एवोल्वणत्वात् । तत्सादृश्यस्य च तत्रा-
भावात् । करकादौ जलव्यवहारवत्तत्रापि न लौकिकेतरसाधा-
रणो देहव्यवहार इति सुस्थं शरीरम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तिपादिका श्रुतिरतिशयितदुखमात्रपरा स्यादिति महापातकेऽपि
प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अतिशयितसुखमात्रार्थं सर्वस्वदानेन यागादौ
चेतनप्रवृत्त्यभावः स्यादित्याह—अर्थत्वेति । अन्यथेति । महाजनपरि-
गृहीतश्रुत्यनाक(द?)र इत्यर्थः । भाष्योकं भुजगादीनां शरीरमाक्षि-
पाति—तथापीति । चेष्टेन्द्रियाश्रयत्वात्देहत्वमित्याह—इन्द्रियेति । तर्हि
लौकिकानां तत्रापि देहव्यवहारः स्यादित्याह—देहेति । मनुष्य एव
करचरणादिमति शरीरत्वव्यञ्जकभूयोधर्मवत्वात् तत्रोल्वणः सर्व-
साक्षिको देहव्यवहार इत्यर्थः । ननु देहसादृश्यनिबन्धनस्तत्र देह-
व्यवहारः स्यादित्यत आह—तदिति । भिन्नप्रधानसामान्याभावात् देह
एव देहसादृश्यानुपपत्तिः । तर्हि भुजगादौ देहव्यवहारः सर्वसाधारणो
न कथमित्यत आह—करकादविति । आपाततः प्रतीयमानवैधर्म्य-
तिरस्कृतोऽयं व्यवहार इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

‘तथापत्तौ’ मर्त्यातिशयितत्वमात्रकल्पनापत्तावित्यर्थः । यद्यपि प्रव-
लरागात्तिरस्कृतशास्त्राणां प्रवृत्तिरस्त्वेव तथाऽपि ये सुखासम्भिन्न-
दुःखपरिजिहीर्वस्तेऽपि प्रवत्तेरञ्जिति भावः । अन्यथेति । महाजन
परिगृहीतस्यापि बाधकं विना श्रुनार्थत्याग इत्यर्थः । मूले भुजगा-
दीनां शरीरत्वव्यञ्जकमाक्षिपाति—तथापीति । शरीरत्वव्यञ्जककरचरणा-
दिविरहादित्यर्थः । उल्वणत्वादिति । शरीरत्वव्यञ्जकभूयोधर्मवत्वादि-
त्यर्थः । ननु देहसादृश्याद्वौणस्तत्र व्यवहारः स्यादित्यत आह—
तत्सादृश्येति ।

ननु मृत्पाषाणमणिवज्रसरित्समुद्रकरकादीनि द्रव्यान्तराणि
[भवन्तु] विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वाज्जलवत् । अन्यथा तदप्येकजातीयं
स्यादिति चेन्न, भुजगमृगादिषु(?) शरीरवाधवदुपपत्तेः न च

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पृथिव्यादीनां वायुपर्यन्तानां शरीरेन्द्रियविषमभावेनाकारत्रैवि-
ध्यमुक्तं तत्र शरीरेन्द्रिययोरन्तर्भावमुक्ता विषयान्तर्भावमाह—
नन्विति । द्रव्यान्तराणीति । यत्र यदन्तर्भावः सिद्धान्तिनोऽभिमतस्तद्-
भिन्नानीत्यर्थः । विलक्षणेति । यद्यतो विलक्षणबुद्धिवेद्यं तत्ततो भिन्नत
इति सामान्यव्याप्तेसरिति भावः । तथा च पाषाणादीनि भिन्नानि तद्वि-
लक्षणबुद्धिवेद्यत्वादिति साध्ये परस्पराधिकरणद्रव्यत्वसाक्षात्याप्य-
जात्यभावे सिद्धे सरित्पाषाणयोरंशतः सिद्धसाधनमपास्तम् ।
तदपेति । सरित्पाषाणाद्यपीत्यर्थः । एकजातीयमिति । द्रव्यत्वव्याप्यजा-
तिरिति शेषः । विलक्षणधीवेद्यत्वं यदि पृथिवीत्वात्यन्ताभाववत्वेन
वेदनं तदा स्वरूपाभिन्दिरथ यथाकथं द्विलक्षणधीवेद्यत्वं तदाऽन्ते-
कान्तिकमित्याह—भुजगेति । करचरणादिमत्वबोधापेक्षया भुजगादौ
विलक्षणधीसत्त्वेषि न शरीरभिन्नत्वमित्यनैकान्तिकत्वमित्यर्थः । ननु
विलक्षणशरीरवेद्यस्यापि पाषाणादेः पृथिवीत्वे जलमपि पृथिवी
स्यादित्याह—न चेति । स्वेहसमवायिकारणतया जलस्य पृथिवीविज्ञा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषयरूपपृथिव्याः पृथिवीत्वमाक्षिपत्ति(२)—नन्विति । विलक्षणेति ।
यद्यतो विलक्षणधीवेद्यं तत्ततो भिन्नं यथा पृथिवीतो जलम् । पृथि-
व्यादिनवकविलक्षणधीवेद्यं च मृदादीति मृदादेः पृथिव्यादिनवक-
भेदसिद्धिरिति भावः । एतेन पृथिव्यादिनवकभेदे साध्ये जलस्यादृष्टा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विषयेति । ज्ञायमानतया भोगसाधनं विषयः । पृथिव्याः पृथि-
व्यादेः । पृथिवीत्वं पृथिवीत्वादिकम् । तेन न मूले सरिदादिवि-
रोधः । तत्ततो भिन्नमिति द्रव्यविभाजकधर्मेण विजातीयमित्यर्थः । तेन न
सिद्धसाधनम् । एतेनेति । सामान्यव्याप्त्यानुमानप्रवर्त्तनेनेत्यर्थः ।

(१) भुजगादिभिति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(२) पृथिव्या; पृथिवीत्वमिति चौपलक्षणम् । इति दीपितिः ।

जलादिप्रतिबन्दीग्रहः, स्नेहादिसमवायिकारणत्वेन (१)भिन्नजाती-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तीयत्वसाधनादित्याह—स्नेहादिति । आदिपदात् सांसिद्धिकद्रवत्वशीति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्तत्वम्, परस्परवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजात्यभावे(२) च साध्ये सं-
रितपाषाणयोरंशतः सिद्धसाधनम्, पृथिवीभेदे च साध्ये सरिदा-
दावंशतः सिद्धसाधनमित्यपास्तम् । विलक्षणधीवेद्यत्वं यदि पृथिवी-
त्वाद्यनाक्रान्तत्वप्रभितिगोचरत्वं तर्हासिद्धिः, तावशधीगोचरत्वमात्रं
चानैकान्तिकमित्याह—भुजगादीति । स्नेहादीति । यद्यपि स्नेहसमवायि-
कारणत्वं परमाणौ नास्ति, न च तत्रापि स्वरूपयोग्यताऽस्त्येव स्ववृ-
त्तिस्त्रहस्य च प्रतिबन्धकत्वात् तत्र स्नेहोत्पर्वत्तिरिति वाच्यम्,
नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य सहकारियोग्यतावश्यम्भावात्, तथापि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तावशेति । विजातीयत्वेत्यर्थः । तथापीति । अनित्यस्नेहसमवायिकारणता-

(१) न तु स्नेहत्वं कार्याकार्यवृत्तितया न जन्यतावच्छेदकम् । न चानित्यस्नेहसमवायि-
कारणतावच्छेदत्वेन आप्यदणुकसिद्धस्य जलत्वस्य स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वेना-
रम्भकपरमाणुवृत्तिमनुमेयम्, परमाणोस्तज्जातीयत्वे नित्यस्य स्वरूपयोग्यतया फलोपधान-
प्रसङ्गत् । यदि च स्वरूपयोग्यत्वेष्टि सहकारिविरहात् कार्यानुत्पादस्तदाऽनित्यस्पर्शसमवायि-
कारणतया भूतचतुष्टयवृत्तिरेका जातिः स्यात् । सैव च द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यतया परमाणुवृत्तिस्त्र
फलानुत्पादेऽसमवायिकारणविरहात् पाकजस्पर्शादिकं प्रति च पृथिव्या एव समवायिकारणत्वात् ।
द्रव्यस्य तथात्वे तु जलत्वमपि न स्यात् तुल्यन्यायत्वादिति । अत्र वदन्ति जलत्वतेजस्त्वे तावत्
प्रत्यक्षत एव सिद्धे । वायुत्वं च शब्दादिकार्यविशेषजनकतावच्छेदकतया । एतान्येव च यथायोग-
मनित्यानां स्नेहशीतस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वानामुत्पर्शभास्वरूपयोग्यविज्ञातीयस्य चानुष्णाशीति-
स्पर्शस्य समवायिकारणताया अवच्छेदकानीति नित्यात् परमाणोव्यावृत्तमाने आयदणुके जाति-
त्रये भूतविकवृत्तिसिद्धिति । तदवच्छिन्नं प्रति समवायिकारणताया अवच्छेदकत्वेन तद्यापकमपरं
जातित्रये परमाणुसाधारणं समनियतयोग्यव्यक्तिकत्वाद् व्यञ्जकभेदाच न जात्योमिथोभेदप्रहः
तज्जातित्रयसङ्कराच्च नानित्यस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनैजातीसिद्धिः । अपि च जल-
त्वादीनि तावत् परमाणौ वर्त्तन्ते, न वा वर्त्तन्ते चेत् सिद्धं समीडितम् । अनित्यजलत्वादिना च
तज्जातीये समवायिकरणत्वं नो चेत् तदवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनैव परमाणुसाधारण-
जात्यन्तरसिद्धिः । तदेव जलादिपदप्रवृत्तिनिमित्तं जलत्वादीनां जलत्वादिव्यापकजातित्वेन मूर्च्छत्वादि-
जातिविहे च स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वेन च परमाणुवृत्तिसिद्धि । तासामेवानि-
त्यत्वविशेषितानामनित्यस्नेहादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वमित्यपि केवित । इति दीधितिः ।

(२) एकवृत्तितादशजात्यभावेऽपरस्त्रापरवृत्तितादशजात्यभावे च तत्र साध्य इत्यर्थः । इति दीधितिः ।

यत्वसाधनात् । वज्रेऽप्यलौहलेख्यत्वं बाधकम् । करकादौ स्वाभा-
विकमद्रवत्वं शीतमयूखमयूखादौ च शैत्यमिति चेन्न, द्रव्यं
हि [द्विविधं] स्पर्शाधिकरणमन्यत्वं । आद्येऽप्युष्णाधिकरणमन्य-
था वा । अन्यथापि शीताधिकरणमन्याहशं च तत्त्वेऽनुष्णाशी-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्पर्शाद्युपसङ्घाहः । अत्र चानित्यस्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया
जलत्वस्यावयविनि सिद्धैः जलपरमाणुः स्वोपादेयवृत्तिद्रव्यत्वसा-
क्षाद्याप्यजातिमानित्यनुमानात्तत्साधारणी जातिरिति भावः ।
हीरककरकाशीतमयूखादीनां प्रत्येकं पृथिव्यसेजोभिन्नत्वं शङ्कते—
वज्र इति । अनिविडसंयोगाधारत्वाशीतस्पर्शभास्वररूपवत्वादीनां
प्रत्येकमुपाधीनां सत्त्वेऽपि दोषान्तरमाह—द्रव्यं हीति । अन्यत्वेति ।
निःस्पर्शद्रव्यमित्यर्थः । अन्यथेति । उष्णस्पर्शातिरिक्तस्पर्शाधिकर-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

जलावयविनि तत्सिद्धौ जलपरमाणावपि स्वोपादेयवृत्तिद्रव्यत्वसा-
क्षाद्याप्यजात्यनुमानमिति भावः । वज्रेऽपीति । वज्रकरकाशीतमयू-
खादीनां प्रत्येकं पृथिव्यसेजस्त्व इत्यर्थः । अत्र लोहलेख्यत्वमुपाधीः,
तदभावात् सत्प्रतिपक्षत्वं वा । आद्ये पार्थिवपरमाणौ साध्याद्याप-
कत्वं अन्त्ये तत्रैवानैकान्तः । एवं स्वाभाविकद्रवत्वमुष्णत्वं च नो-
पाधिः साधनव्यापकत्वात् । नापि तदभावात् सत्प्रतिपक्षत्वं हेतोः
स्वरूपासिद्धत्वादिति स्पष्टत्वादुपेक्ष्य अन्यदाह—द्रव्यं हीति । ‘तत्त्वे’
अन्याहशत्वे इत्यर्थः । ‘द्वितीये’ स्पर्शानधिकरणत्व इत्यर्थः । ‘चरमे’
अनुष्णीशीतस्पर्शाधिकरणत्व इत्यर्थः । ‘शक्तिमेदात्’ निविडाव-
यवसंयोगसहकृतसमवायिकारणजन्यस्वभावभेदादित्यर्थः । तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वच्छेदकतयेति शेषः । जलपरमाणाविति । जलारम्भकपरमाणावित्यर्थः ।
द्रव्योपादानत्वेनेति शेषः । उपाधिः पृथिवीत्वसाध्य इति शेषः ।
सत्प्रतिपक्षत्वमपि तत्रैव । पार्थिवपरमाणाविति । यद्यपि पृथिवीजन्यत्वे
साध्ये न परमाणौ साध्याद्यापकत्वं न वा तदभावस्य तत्रानैका-
न्तिकता । तथाप्युक्तक्रमेण निविडसंयोगवत्वेन तत्र पृथिवीत्वासिद्धौ

ताधिकरणमेव । अन्यादशस्पर्शानुपलब्धेः । तत्र द्वितीये अनि-
त्यताव्यावातः । प्रथमे तेजस्त्वं द्वितीये जलत्वं चरमे क्षितिपव-
नयोरन्यतरत्वमिति नवबहिर्भावाभावात् । वज्रं तु पार्थिवमपि
न लोहलेख्यं (१)शक्तिभेदात् अविन्धनतेजोवदित्यादिविस्तरस्तूद्यो
बहुलत्वात् [न लिखितः] । [इति] विषयः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

णमित्यर्थः । अन्यादशेति । उक्तब्रयस्पर्शस्यैव प्रामाणिकत्वादित्यर्थः ।
द्वितीय इति । स्पर्शानधिकरणद्रव्यत्व इत्यर्थः । चरम इति । अनुष्णा-
शीतस्पर्शवत्व इत्यर्थः । शक्तिभेदादिति । स्वभावभेदादित्यर्थः । स
च स्वभावभेदोऽत्यन्तनैविड्योन्नेयो घटादिव्यावृत्तः । एवं च लौ-
हलेख्यत्वे पृथिवीत्वं न तन्त्रं किन्तु प्रशिथिलावयवत्वमित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च लोहलेख्यत्वे शिथिलावयवसंयोगजन्यत्वं प्रयोजकं न पृथिवी-
त्वमिति न तदभावमात्रादपार्थिवत्वम् । न च वज्रं न पार्थिवं
लोहलेख्यवृत्तिपृथिवीत्वव्याप्यजातिशून्यत्वादिति वाच्यम्, व्यर्थवि-
शेषणत्वात् जातिशून्यता(२)मात्रस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वाधकाभावे कार्यपृथिवीत्वेन पार्थिवत्वानुमाने कार्यकारणाभावा-
त्मकविपक्षबाधकेन बलवति पक्ष एवोपाधितदभावयोः साध्या-
व्यापकत्वमनैकान्तिकत्वं चेति भावः । जातिशून्यत्वेति । पृथिवीत्व-
व्याप्येति विशेषणस्य स्वरूपासिद्धिवारकत्वेऽपि व्यर्थत्वादिति
भावः । न च जात्यन्तर्भावे व्यर्थतया धर्मशून्यत्वमात्रमुक्तरप्रतीकार्य-
इत्यप्रसिद्धिवारकतया पूर्वदलं सार्थकमिति वाच्यम्, तथापि
लोहलेख्यवृत्तीत्यस्य वैयर्थ्यात् तत्परित्यागे चाऽन्यतरासिद्धत्वात् ।
इदमुपलक्षणं पृथिवीत्वाभावे साध्ये पृथिवीपरमाणवेव व्यभिचारः
पार्थिवत्वाभावे साध्ये पूर्वोक्तक्रमेण पार्थिवत्वसिद्धौ बाध इत्यपि
ध्येयम्(३) ।

(१) ०पि लौहलेख्यं न भवति शक्तिः । (२) जातिशून्यत्वमात्रस्यैवेति विवृतिसम्मतः पाठः ।

(३) ०पि ब्रह्मव्यम् ।

भाष्ये संहारविधिरुक्तः स(च) नास्ति प्रमाणाभावादित्येके ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

द्रव्यचतुष्टयनिरूपणानन्तरं भाष्ये संहारविधिरुक्तः, तयैव सङ्गत्या तमवतारयति—भाष्य इति । ‘संहारविधिः’ प्रलयप्रकारः । संहारभिधानान्तरं सृष्टेरपि भाष्येऽभिधानात् संहारपदमत्रावान्तरप्रलयपरम् । तत्र विप्रतिपत्तयः—गुणाधारः कालः कार्यद्रव्यानाधारो न वा, द्रव्यप्रागभावः कार्यद्रव्यासहवृत्तिर्न वा, कार्यद्रव्यत्वं स्वाधिकरणानधिकरणकालवृत्तिर्न वा । स च नास्तीति । काले कार्यद्रव्यानाधारत्वं नास्तीत्यर्थः । प्रमाणमाशङ्क्य तदभावाभासीकरणान्यायलीलावतीप्रकाशः

‘संहारविधिः’ प्रलयप्रकारः । संहारश्च कार्याधिकरणत्वे सति कार्यद्रव्यानधिकरणकालत्वम् । तत्र कालकपालान्यावृत्तिप्रागभावप्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संहारविधिर्नास्त्येव तत्प्रतिपादकागमस्य सिद्धार्थत्वादत आह प्रकार इति । संहारोनाशस्तन्मात्रप्रकारः प्रासिद्ध एवेति संहारपदस्य विशेषपरतामाह—कार्येति । इदं च संहारत्वमित्यवधेयम् । महाप्रलयेऽतिव्यातिवारणाय सत्यन्तम् । यद्यपि मूलकृता महाप्रलयो नाङ्गीक्रियते तथापि प्रवृत्तिनिमित्तनिर्वचनमिदं तत्वं च निरुक्तस्यैव । तस्यैव पदजन्यप्रतीतिप्रकारत्वात् । महाप्रलयाभ्युपगत्तुमतेनैवदमिति केचित् । सृष्टिकालेऽतिव्यप्राप्तिवारणायाग्रिमदलम् । तत्रापि दलयोः परस्पराविरोधवारणाय द्रव्यपदम् । न च महाप्रलयाव्यवहितकालातिव्यासिः सत्यन्तस्य कार्यद्रव्यप्रागभावाधिकरणत्वार्थकत्वात् । मिश्रास्तु कालपदस्य कालोपाधिमात्रपरत्वे प्रलयघटकक्षण एवातिव्यासिः, न हि सोऽपि प्रलयः, दिनघटकदण्डादेरपि दिनत्वापत्तेः । तथा च कालपदं ब्रह्मवर्षशतावच्छिन्नकालोपाधिपरं वाच्यमत एव च न कालपदवैयर्थ्यम् । एवं च न महाप्रलयाव्यवहितकालातिव्यासिरिति वदन्ति । अत्र च कार्याधिकरणत्वपदवैयर्थ्यमिति तत्पदसाहित्येनैव कालपदस्य निरुक्तार्थकत्वमित्यवधेयम् । वृत्तप्रलयविचाराङ्गसंशयमाह—कालेति । अत्र च पक्षविशेषणमा-

तथा हि विश्वसन्तानोऽयं दृश्यसन्तानशून्यैः समवायिभिराशब्दः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

याह—तथा हैति । विश्वः सन्तानः कार्यकारणप्रवाहो यत्रेति चहुं
न्यायलीलावतीप्रकाशः

तियोग्ययं घटः कार्यद्रव्यानाधारवृत्तिप्रागभावप्रतियोगी न वेति
संशयः । विश्वसन्तानोऽयमिति । कार्यकारणोभयवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिध-
र्मवत्वं सन्तानत्वम् । तच्च द्युषुकादन्त्यावयविपर्यन्तमविशिष्टं दृ-
श्यशून्यत्वं परमाणोः सदैवेति सन्तानेन विशेषितम् । तेन दृश्यसन्ता-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

काशादिवृत्तिप्रागभावप्रतियोगितयाऽर्थान्तरं मा भूदिति बाधस्फोर-
णाय तत्र च कालपदं साधारणाधिकरणपरमतो नासिद्धिः पक्ष-
विशेषणस्य । न चैव दिशैवार्थान्तरं तादशसमयासिद्धौ दिशोऽपि
कार्यद्रव्यानधिकरणत्वाभावात् । न हीदानीं सुषिकालान्तरे वा
कोऽपि दिक्प्रदेशः कार्यद्रव्यानधिकरणम् । बाधवारणाय कार्यपदं
द्रव्यपदं च । आकाशवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय सिद्ध-
साधनवारणाय प्रागभावपदम् । अनधिकरणत्वं चाधिकरणमिन्न-
त्वमतो न कपालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगितयाऽर्थान्तरम् । अन्वय-
व्यतिरेकयोश्च प्रसिद्धिः शब्दे नियवर्गे चेति सङ्क्षेपः ।

कार्येति । कार्यकारणोभयवृत्तिधर्मवत्वं नित्यस्यापीति तत्पक्षतायां
बाध इति कार्यमात्रवृत्तीत्युक्तम् । कार्यमात्रवृत्तिधर्मवत्वमिति कृते एव
तत्पटस्यापि एतत्पटत्वेन सन्तानतायां सिद्धसाधनमतः प्रथमदलम् ।
भवति च कार्यद्रव्यत्वं च हित्वं च तादशो धर्म इति पक्षदृष्टान्तयोर्है-
तुमत्वम् , पक्षपक्षतावच्छेदकत्वं च । यद्यपि कार्यद्रव्यत्वमादायापि
पटस्य पक्षतयाऽशंतः सिद्धसाधनतादवस्थयम् , तथापि निरुक्तस-
न्तानत्वपर्याप्त्यधिकरणे यथोक्तसाध्यसाधनमिति पटस्यातथात्वा-
ओक्तदोषः । ध्वंसस्यापि निरुक्तसन्तानत्वाधिकरणतया बाध इति स-
न्ताने विशेषणं विश्वपदं च द्रव्यपरम् । तेन द्रव्यत्वावच्छेदसन्तानप-
क्षतालाभः । न चैव विश्वशब्देनेत्यादिपक्षविकल्पानवकाशः, यथा-
श्रुतपरत्वात् । द्रव्यसन्तानत्वं च हेतुरतो न ध्वंससन्ताने व्यभिचारः ।
विकल्पविकल्पया यादशपक्षलाभस्तमाह—तत्रेति । सदैवेति । द्युषुकोपादा-

सन्तानत्वादारणेयसन्तानवदित्यत्र विश्वशब्देन ब्रह्माण्डपक्षीकरणे
चतुर्महाभूतसन्तानावासस्य तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धिः । कार्यस् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ब्रीहिमाश्रित्याह—ब्रह्माण्डेति । कर्मधारयमाश्रित्याह—कार्यमात्रेति ।
कार्यकारणोभयवृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्तित्वं सन्तानत्वम् ।
परमाणुनां दृश्यसन्तानशून्यत्वं यद्यपि सार्वदिकं तथापि तत्का-
र्यशून्यत्वमात्रमाभिमतम् । आरणेयेति । अरणिप्रभवो वहिराकस्मिको
न तदा द्युषुकादिरस्तीति दृष्टान्तता । ब्रह्माण्ड एव न प्रमाणमित्यत

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नशून्यैः परमाणुभिरारम्भः सिध्यति । यद्यप्यनादित्वात्सन्तानस्या-
द्यत्वमसिद्धं एतत्सर्गसम्बन्धिसन्तानविशेषश्चासिद्ध एव तथापि
स्पष्टत्वात्तदुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह—ब्रह्माण्डेति । न चागमसिद्धं ब्रह्मा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नकालेऽपीत्यर्थः । तथा च तादृशौः परमाणुभिः परम्परयारम्भे
द्युषुकादीनां (न ?)प्रलयसिद्धिरिति सन्तानविशेषणमिति भावः ।
यद्यपि दृश्यसन्तानशून्यत्वमपि परमाणोः सदैवेति प्र(ल ?)यासि-
द्धितादवस्थ्यम्, तथापि दृश्यं सन्तानं यस्य तद् द्युषुकं तच्छून्यैः
परमाणुभिरारम्भः सिद्धति । एतेन यत्पर्यवसन्नं साध्यं तदाह—
तेनेति । एतेन दृश्यत्वमविवक्षितं सन्तानशून्यपरमाण्यारभ्यत्वमेव
साध्यमिति अन्थार्थं इति परास्तम्, यथाश्रुतेनैवोपपत्तेः ।
कचिच्च सदैवेतीन्यनन्तरं दृश्यत्वमविवक्षितमिति पाठस्तत्र साक्षा-
त्परम्परासाधारणसन्तानशून्यैरित्येतावतैव समीहितसिद्धेरि-
त्यमिप्रायः । तत्र द्युषुकोपादानकालेऽपि द्युषुकादिशून्यत्वं पर-
माणोरिति दृश्यत्वविशेषणम् । तत्र दृश्यं सन्तानं यस्येति द्युत्पत्या
द्युषुकशून्यैरित्यर्थो लभ्यत इत्यर्थः । यथोपायः । यद्यत्या(द्य?)सन्तानत्वेन
पक्षतेत्ययमनुकोपालभस्तथापि सन्तानत्वेन पक्षतायां खण्डावय-
विन्यायेनारब्धसन्ताने दृश्यसन्तानशून्यपरमाणोरन्यत्वं बाधित-
मित्यंशतो बाध इत्याद्यसन्तानत्वेन सर्गसम्बन्धिसन्तानत्वेन ज्ञा-
पक्षतावाच्या । तत्र च विकल्पात् दूषणामिधानमित्यमिप्रायः । एतदिति ।

न्तान]मात्रपक्षीकरणे क्रमारब्धदहनपवनसन्तानन्यायात् आरम्भे
इपि प्रलयासिद्धेः सिद्धसाधनात् । एकदैवेति विशेषणे तेनैव

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

आह—चतुरिति । द्वितीये सिद्धसाधनमाह—क्रमेति । सर्वेषां द्युषुकादि-
क्रमेणैवारम्भात् दृश्यसन्तानशून्यपरमाणवारभ्यत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः ।
एकदैवेति । तथा च एकदा दृश्यसन्तानशून्यैः समवायिभिरारब्ध
इति साध्ये क्रमारम्भे सिद्धसाधनं न भवतीत्यर्थः । तेनैवेति । क्र-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

एडं तस्य सिद्धार्थतया मुख्यार्थपरत्वाभावात् । अन्यथा प्रलय-
स्यापि तत पव सिद्धेनुमानैवयर्थ्यात् । साध्यमपि ब्रह्माण्डसन्ता-
नशून्यपरमाणवारभ्यत्वमयुक्तं सन्तानाद्यारम्भकस्यैव सन्तानारम्भ-
कत्वात् ब्रह्माण्डस्य चानादित्वात् । क्रमारब्धेति । क्रमेण तादृशपरमा-
णवारभ्यत्वेऽप्येकदा तदसिद्धेन प्रलयसिद्धिरित्यर्थः । किञ्च कार्यो-
त्पत्तेः प्राकार्यशून्यैरारभ्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनं कार्यानधिकरणे-
रारभ्यत्वे च बाध इति भावः । एकदैवेति । विशेषण इति । साध्यस्ये-
त्यर्थः । तेनैवेति । क्रमारब्धदहनादिनैवेत्यर्थः । एककार्योत्पादकाल
स्य तदितरसकलकार्योत्पादकालेन व्याप्त्यसिद्धेरिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रलयस्याद्याप्यसिद्धेदीति भावः । सन्तानादीति । आदिः प्रथमः ।
न चैकसिभादौ ब्रह्माण्ड आदिः प्रथमोऽस्तीति सन्तानाप्रसिद्धा
साध्याप्रसिद्धिरिति मिश्राः । तत्रादिमत पव सन्तानत्वादित्येव
प्रकृतोपत्तावारभ्यकान्तर्भवश्चिन्त्य इति केचित् । तदयुक्तं यथो-
क्तविशेषणविशेष्यभावे दोषाभावात् । केचित्तु सन्तानादिद्युषुकं
तदारम्भकस्यैव सन्तानारम्भकत्वा प्रकृते ब्रह्माण्डस्यानादित्या
तदारम्भकद्युषुकसिद्धेः सन्तानाप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्धिरिति भाव
इत्याहुः । कार्यानधिकरणैः कार्याधिकरणमित्रैरित्यर्थः । ननु
कार्याणां क्रमावभो(रम्भो?) नास्त्येवेति कुत्र व्यभिचार इत्यत आह-
एककार्येति । इत्यर्थ इति तात्पर्यर्थः । किं यदैकस्येत्यादिप्रथमविकल्पे-
इपि शब्देनान्यसमुच्चयो द्वितीयविकल्पे कालभेद इत्याशयः । यथा

व्यभिचारित्वात् । एकदारम्भहेतुसाकल्ये सतीति विशेषणे विशेषणा-
सिद्धेः । एकदापीति पक्षे विरोधात् । सर्वकार्याणां युगपदनुत्प-
त्तेश्च । एतेन ब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयान्तराः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मारब्धदहनंपवनेनैवेत्यर्थः । हेतौ विशेषणमाह—एकदेति । व्यभि-
चारस्थलेनैकदारम्भसाकल्यमिति न व्यभिचार इत्यर्थः । असिद्धेरिति ।
प्रलयासिद्धावेकदारम्भहेतुसाकल्यमसिद्धमेवेति स्वरूपासिद्धिरि-
त्यर्थः । एकदापीति । अनियतारम्भसामग्रीसमवहितत्वात् हेतो-
रेकदैवारम्भो न विरोधात् सिध्यतीत्यर्थः । नियमानियमयोर्वि-
रोधादित्यर्थः । बाधकमाह—सर्वकार्याणामिति । एतेनेति । स्वाश्रयासि-
द्धत्वेनैत्यर्थः । श्रुतिराश्रये मानमिति चेत् तथा सति प्रलयेऽपि
तस्य सत्त्वेन साधनवैयर्थ्यात् श्रुतेरन्यपरत्वशङ्कायामेव विरोधाद-
प्रवृत्तेः । वर्त्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयान्तराः
नित्यत्वे सति आरम्भकत्वात् प्रदीपपरमाणुवादित्यस्याश्रयासि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विशेषणेति । हेतुविशेषणासिद्धा विशिष्टस्य स्वरूपासिद्धत्वादित्यर्थः ।
एकदापीति । किं यदैकस्य कार्यस्य हेतुसाकल्यं तदैव तदन्येषामपि ।
यद्वा क्रमेण । आद्ये प्रागुक्तदोषः । अन्त्ये क्रमिकहेतुसाकल्यस्य क्रमि-
ककार्यव्याप्तत्वाद्युगपदुत्पादे साध्ये व्याधात इत्याह—विरोधादिति । बाध-
माह—सर्वेति । एतेनेति । वर्त्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितस-
जातीयसन्तानान्तराः नित्यत्वे सत्यारम्भकत्वात् । प्रदीपपरमाणु-
वदित्यप्याश्रयासिद्धिसिद्धसाधनाभ्यां दुष्टमित्यर्थः । सिद्धसाधनं वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

श्रुते विरोधाप्रसङ्गात् पूरयति । युगपदुत्पाद इति । अनागतब्रह्मा-
ण्डघटितपक्षतायां वृत्तप्रलयासिद्धिः सम्भावनाघटितसाध्येऽव-
यवानामुपचयापचयाभ्यामारम्भेनार्थान्तरम्, हेतौ च मनसि व्य-
भिचार इत्यन्यथाऽर्थमाह—वर्त्तमानेत्यादि । एकमात्रघटजनके क-
पाले व्यभिचार इति हेतौ प्रथमविशेषणम् । मनसि व्य-
भिचार इति द्वितीयम् । तस्याद्व्यारम्भकत्वमर्थः ।

परमाणुत्वात् दीपारम्भकपरमाणुवदित्यादि प्रतिक्षिप्तम् । बाल-
वृद्धतरुण(१)देहसन्तानवदारम्भस्वीकारात् । न च तत्स्थापकावृष्ट-
नाशादेव तन्माश इति वाच्यम् , तस्यापि प्रवाहित्वेनैकफलोप-
भोगेऽपि देहान्तरारम्भकावृष्टवन्माशानुपपत्तेः । न च हासदर्श-
नात्तदनुमानं, दिनरात्रिहासेनैव व्यभिचारात् । चतुर्युगपरिवर्त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्वृत्वमेवेति भावः । सिद्धसाधनमप्येतेनेत्यतिदिष्टं स्फुटयति — बालेति ।
तत्तदवयवावापोद्वापाभ्यां क्रमिकनाशोत्पादसिद्धौ न प्रलयसिद्धिं-
रित्यर्थः । ननु ब्रह्माण्डारम्भकावृष्टनाशात् शरीरवत्तन्माशोऽप्या-
वश्यक इत्याह—न चेति । एतद्वृह्माण्डावच्छेदेन भोगजनकानि भूयांसि
सन्तन्यमानान्यदृष्टानि तत्र कतिपयावृष्टनाशोऽपि कतिपयावृष्टा-
वस्थानात् ब्रह्माण्डावस्थितिः स्याद्देहवद्वालतरुणदशापन्ने-
त्यर्थः । ‘प्रवाहित्वेन’ सन्तन्यमानत्वेन । ननु जन्मसंस्कारविद्या-
स्वाध्यायादयोऽत्यन्तं ह्रसिष्यन्ते ह्रसमानत्वात् प्रदीपादिवदि-
त्यनुमानात्तरसिद्धिः, न हि जन्मादीनामन्यन्तहासकालादन्यः
प्रलयो नामेत्यत आह—न चेति । पौषमासीयादिनस्य ह्रसमानत्वेऽपि
नात्यन्तं ह्रसतीति व्यभिचार इत्यर्थः । ननु दिनरात्रिहासस्यापि
पक्षत्वं पक्षसमत्वं वा । तथा च न तत्र व्यभिचार इत्यत आह—चतुर्यु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वृणोति—बालतरुणेति । तत्तदवयवोपगमापगमाभ्यां क्रमेण नाशयोत्पा-
देऽपि न प्रलयसिद्धिरित्यर्थः । तस्यापीति । अवृष्टस्यापि प्रवाहित्वेन
क्रमिकत्वादेकस्य भोगेन नाशोऽप्यपरपरस्यावृष्टस्य नाशानुपत्तेः-
रित्यर्थः । ह्रसमात्रमनुमीयते, एकदा ह्रसो वा, अत्यन्तह्रसो वा ।
आद्ये सिद्धसाधनं द्वितीये त्वप्रसिद्धिः । तृतीये त्वाह—दिनेति । ननु
दिनरात्रिहासस्यापि पक्षत्वात् पक्षसमत्वादा कथं तेनैव व्यभिचार

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तत्तदवयवेति । एतच्च सन्तानाविवक्षायां दूषणम् । मूलदूषणं त्वाथया-
सिद्धिरेव । एकदेति । एकदा सर्वह्रास इत्यर्थः । असिद्धिरप्रसिद्धि-

स्तु स्यादत्वयनवत् । न च सन्तानाः कदाचित्सहोच्छिद्यन्ते(१)
सन्तानत्वात् [सम्प्रतिपद्मसन्तानवत्] इति वाच्यम् , क्रमोच्छ-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

गेति । कलियुगे हासे सत्यपि सत्ययुगादौ पुनर्वृद्धिसम्भावन-
याऽत्यन्तहासाभावात् । ननु युगान्तरं एवं हि प्रलयो न हि मयाऽत्र
महाप्रलयः साध्यतेऽत आह—ऋत्यनेति । युगान्तेऽपि सकलका-
र्याणामेककालिकध्वंसानभयुपगमादित्यर्थः । यदि तु जन्मसंस्का-
रादिहासदृष्टान्तेन सम्प्रदायस्य वेदस्यात्यन्तिको हासोऽनुमेय-
त्वेनाभिमतस्तदापि तुल्योऽर्थः । सम्भावितोत्कर्षहासस्य च न
साध्यत्वं जन्मसंस्कारादौ दृष्टान्ते साध्यानिश्चयादित्यर्थः । ननु
सर्वसन्तानानामत्रोच्छेदे साध्ये सिद्धत्येकः प्रलय इत्यत आह—न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यत आह—युगेति । हसमानतामात्रस्य विवक्षितत्वे इदानीन्तनपौ-
षमासदिनहासकाष्टया व्यभिचारः । न चासम्भावितोत्कर्षो
हासो विवक्षितः, जन्मविद्यादिदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः, युगप-
रिवर्त्तकमेणाप्युत्कर्षसम्भवादित्यर्थः । ननु सकलसन्तानं पक्षीकृ-
त्य नैकदोच्छेदः साध्यो येन व्यभिचारः स्यात्, किन्त्वेककालीन-
त्वविशिष्टं सन्तानं पक्षीकृत्य । तथा च पक्षतावच्छेदकर्धमसामाना-
धिकरणं साध्यमानस्य सिद्धतीत्यनुमाने कलसत्वादेकदोच्छेदः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रित्यर्थः । ‘विवक्षितत्वे’ हेतुत्वेनेति शेषः । व्यभिचार इति । शतवर्ष-
मध्यवर्त्युत्कर्षप्रागभावासमानाधिकरणहासस्य साध्यत्वादिति भावः ।
तेन न पूर्वोक्तपक्षसमत्वावकाशः । जन्मविवेति । “जन्मसंस्कारे”त्यादि-
कारिकायां(२) च तस्य दृष्टान्तत्वश्रवणादिति भावः । वस्तुतो मूलफ-
क्षिकाया अन्यथावतारस्तातपर्यं च तथा । साध्यवैकल्येति । साध्य-
तेऽनेनेति साध्यम्, साधनेमेवात्रोक्तम् । ननु युगपरिवर्त्तकाले
प्रलयः स्यात् तत्तपदार्थोऽच्छेदरूपत्वात्परिवर्त्तस्येत्यत आह—
युगेति । किञ्चित्पदार्थोऽच्छेदेऽपि न सर्वपदार्थोऽच्छेद इति नैतावता

(१) ०८ समुच्छियन्ते । (२) न्यायकुसुमाङ्कलौ २ । ३ ।

नानां सन्तानानां कदाचिदपि तदभावेन व्यभिचारात् , विप-
रीतनिश्चयाच । ब्रह्मवर्षशतमिति गणितभेदगम्यः कालो महा-
भूतसङ्घातवान् (१) कालत्वात् , इदानीमिव । तत्समयवर्त्तिनश्च
वर्णाः सजातिसन्ततिजन्मानो वर्णत्वात् अधुनातनवर्णवत् । न

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चेति । येषां सन्तानानां क्रमेणोऽच्छदः प्रमितस्तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ।
प्रलये शङ्कितानामनुमानानां सत्प्रतिपक्षितत्वमप्याह—विपरीतेति ।
“ब्राह्मेण वर्षेण (मानेन?) वर्षशतान्ते वर्त्तमानस्ये”त्यादिना भाष्येण (२)
प्रलयत्वेन यः कालो विवक्षितः स महाभूतसङ्घातवानित्यर्थः ।
तथा च तस्य कार्यद्रव्याधारत्वे कुतः प्रलय इति भावः ।
परमाणुसत्त्वेन सिद्धसाधनमाशङ्का महाभूतेत्युक्तम्, आकाशवत्त्वादा
सिद्धसाधनमाशङ्का सङ्घातवानित्युक्तम् । तत्समयवर्त्तिन इति ।
आद्यसृष्टिसमयवर्त्तिन इत्यर्थः । न च प्रलयासिद्धावृभयत्राश्रया-
सिद्धिः कालत्वं कार्यद्रव्यानधिकरणानधिकरणं परत्वासमवायि-
कारणसंयोगाधारत्वे सति नित्यत्वात् दिग्बत् । ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणज-
न्यत्वव्याप्तं तत्कारणकवृत्यसाधारणघर्मत्वात् । यो यत्कारणकवृत्ति-
रसाधारणो धर्मः स (त ?)ज्ञन्यत्वव्याप्त्य इति सामान्यव्याप्ते-
रनुमानमिति भावः । ननु वहेवंहिपूर्वकत्वेऽपि अरणिप्रभवस्य
यथा न वहिप्रभवत्वं तथा ब्राह्मणोऽपि स्यादित्यत आह—न चेति । अत्रे
दानीन्तनब्राह्मणत्वमुपाधित्वेन पराभिमतम्, तच्च न सम्भवति सा-
मान्यव्याप्तौ विशेषस्यानुपाधित्वात् । विशेषनिष्ठत्वं विशेषधर्मा-
वच्छेदत्वं पक्षेतरत्वं वा वहौ व्यभिचारनिश्चयेन वहिपूर्वकत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सेत्स्यतीत्यत आह—विपरीतेति । तमेवोपपादयति—ब्रह्मवर्षेति । न च
सिद्धसिद्धिव्याधातः कालत्वस्य कार्यद्रव्यवत्वव्याप्त्यत्वेन ब्राह्मणत्व-
स्य च ब्राह्मणपूर्वकत्वव्याप्त्यत्वेन साधनात् । न चेति । यथा ज्वलनं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रलयसिद्धिरिति तात्पर्यम् । कालत्वस्येति । कालोपाधित्वं कार्यद्रव्य-

(१) संहितामात्र । (२) प्रशस्तपादभाष्यं सृष्टिसंहारविभिन्निरूपणम् ।

चारण[मणि]प्रभवज्वलनन्यायः, असति बाधके निश्चितहेतु-
फलाभावस्य विशेष(१)निष्ठत्वविरोधात् । अन्यथेन्द्रनधूमादा-
वपि तथात्वापत्तेः । मैवम् । सर्वे एव परमाणवः कदाचित्सम-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

न वहित्वावच्छेदं किन्तु तदवान्तरजात्यवच्छेदामिति भावः ।
सामान्यव्याप्तौ विशेषस्योपाधित्वे विपक्षदण्डमाह—अन्यथेति ।
धूमादावपि धूमत्वादिना वहित्वाप्यत्वं नावच्छेदेत धूमादिवि-
शेषस्योपाधित्वसम्भवादित्यर्थः । सर्वे एवेति । सर्वेषामेकदा समग्रो-
पादेयप्रबन्धशून्यत्वमेव प्रलय इत्यर्थः । नष्टपवनारम्भकपरमाणूनां
पक्षतावच्छेदकनानात्वं एव तत्सम्भवात् । यथाऽनित्ये वाङ्मनस
इत्यत्र एकदा समग्रोपादेयप्रबन्धशून्यत्वस्य सिद्धाधिविषितत्वेन
उद्देश्यप्रतीतिः पूर्वमनुदयादा नांशतः सिद्धसाधनम् । ननु

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विनाऽप्यरणेज्वलनोत्पत्तिः, तथा ब्राह्मणं विनापि विशिष्टावष्टोपगृ-
हीतपरमाणोत्त्राह्मणः स्यादिति नेत्यर्थः । ‘विशेषनिष्ठत्वं’ विवादपद-
भिन्नविषयत्वमित्यर्थः । इन्धनेति । इन्धनमग्नेहेतुः, धूमः फलमित्य-
र्थः । सर्वे एवेति । नन्वेककालीनसमग्रोपादेयप्रबन्धशून्यत्वमात्रं साध्यम् । तथा च क्रमे-
द्धेः परमाणूनां समग्रोपादेयप्रबन्धशून्यत्वमात्रं साध्यम् । तथा च क्रमे-
ण तादशसाध्यसिद्धौ सिद्धसाधनम्, पवनपरमाणोश्च पक्षत्वेऽशतः
सिद्धसाधनम् । अपक्षत्वे च तस्यैव कार्यद्रव्यवस्त्रे प्रलयाऽसिद्धिः ।

अथ परमाणुः कार्यद्रव्यसमानकालिकपरमाणुक्रियातिरिक्तक्रिया-

न्यायलीलावतीप्रकाशानिवृत्तिः

वत्त्वव्याप्य कालोपाधिमात्रवृत्तित्वात्, इदानीन्तनकालोपाधित्ववत् ।
ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणपूर्वकत्वव्याप्य ब्राह्मणमात्रवृत्तिधर्मत्वादेत्त्राह्मणत्वं
वादित्यनुमानाभ्यामिति भावः । विवादेति । सर्गाद्यकालीनब्राह्मणान्यब्रा-
ह्मणविषयत्वमित्यर्थः । इन्धनं न धूमहेतुरत आह—इन्धनमिति ।

अथेति । अयं च विशिष्टाभावः कार्यद्रव्यसमानकालीन

ग्रोपादेयप्रबन्धशून्या आरम्भकत्वात् नष्टपवनारम्भकपरमाणुवत्।
न च किञ्चिदेतादृशं न भविष्यतीत्यनेकान्तता । पवनत्वादेर्द-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विपक्षवाधकतर्काभावान्वैतदित्यत आह—न चेति । विपक्षवाधकाभावेन
बुपाधिरुच्येयः, स च यदि नष्टपवनारम्भकपरमाणुत्वं तदा नष्टद-
हनारम्भकपरमाणुषु साध्याव्यापकत्वमेवं दहनारम्भकपरमाणुत्वं
स्योपाधित्वे पवनारम्भकपरमाणुषु साध्याव्यापकत्वमित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वान् मूर्त्तत्वादित्यवान्तरप्रलये, महाप्रलये तु परमाणुः कार्यसमान-
कालिकैतदृच्छिधंसान्त्यध्वंसवान् मूर्त्तत्वादिति मानमित्युच्यते ।
तत्र एतदन्यगुणवत्वस्योभयत्राप्युपाधित्वात् । अथैते परमाणवः
कार्यद्रव्यानधिकरणवृच्छिकार्यवन्तः नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवदिति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्रियावत्त्वेन परमाणुक्रियाभिन्नक्रियावस्थेन वा । तत्र चरमे बाधात्
प्रथममादाय पर्यवस्थति । कार्यपदानुपादाने बाधः व्योमादेः प्रलये-
ऽपि विद्यमानत्वात् । द्रव्यपदानुपादानेऽपि नावान्तरप्रलयसिद्धिस्तदा
गुणादेर्विद्यमानत्वात्, इत्युभयमुपात्तम् । हष्टान्तलाभार्थं परमाणवति ।
महाप्रलये नार्थान्तरवारणाय धर्ममात्रमपहाय क्रियागर्भं साध्यम् ।
स्थूलकालोपाध्यवच्छिन्नक्रियावत्त्वं साध्यमतो न प्रलयाव्यवहित-
कालेनार्थान्तरम् । ‘मूर्त्तत्वात्’ क्रियावत्त्वादन्यथा निष्क्रियविनष्टे
व्यभिचारात्, अन्यमतमाश्रित्याह—महाप्रलये विति । अत्र ध्वंसग्रहणं
तदा सर्वध्वंससत्त्वप्रदर्शनार्थम् । प्रकृते तु सामान्यतो धर्ममात्रपर-
त्वेनापि सामज्जस्यात् । हेतुस्तदृध्वंसवत्त्वमन्यथाश्रयनाशमात्रना-
इयगुणादिभिर्वर्यभिचारापत्तेः । मिश्रास्तु ध्वंसागर्भमेव साध्यं नि-
त्येनापि कार्यसमानकालीनत्वविरहिणा प्रलयसिद्धेः । मूर्त्तत्वादिति
केवलान्वयिधर्मोपलक्षकमन्यथा व्यर्थत्वापत्तेरित्याहुः ।

एतदिति । एतद्गुणान्यगुणवत्वस्येत्यर्थः । अग्रिमगुणपदं च सामान्या-
दिकमादाय साधनव्यापकत्वपरीहाराय । यद्यप्येवं पर्वतवृत्तिगुणान्यगु-
णवत्वस्य प्रसिद्धानुमानेऽप्युपाधितापत्तिः, साध्यव्यापकग्राहकाभाव
श्च तु व्य एव तथापि हेतोरप्रयोजकत्वे तात्पर्यम् । अथैति । साध्ये द्विती-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मानम्, तत्र, कार्यद्रव्यानधिकरणत्वस्योपाधित्वात् । अत्राहुः । एककालीना इतिपक्षविशेषणादेककालीनत्वं साध्यस्य सिध्यति सर्वत्र पक्षतावच्छेकावच्छिन्नस्य साध्यस्यानुमानात् सिद्धेः । न चांशतः सिद्धसाधनं पक्षधर्मताबलभ्योहेश्यप्रतीतेरसिद्धेः । न च पक्षैकदेशस्य दृष्टान्तत्वाभावः साध्यवत्तया निश्चितस्यैव तत्वात् । पक्षान्यत्वे सतीत्यस्य वैयर्थ्यात् । तथापि न तस्य पक्षत्वं साध्यसन्देहसिसाधयिषयोरभावादित्यपि न, येन रूपेण साध्यं निश्चितं तेन तयोरभावेऽपि सामान्येन तयोः सत्त्वात् । ननु कार्यद्रव्याधिकरणकालमात्रवृत्तित्वमत्रोपाधिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यकार्यपदं भावकार्यपरमतो न महाप्रलयेनाऽर्थान्तरम् । तत्र स्थूलकालावच्छिन्नत्वं पूर्ववदेव विशेषणम् । अद्विष्टत्वं च विशेषणमतो न परमाणवाकाशसंयोगमादायाऽर्थान्तरम् । अत्र च कार्यद्रव्यानधिकरणत्वं परमाणोर्बाधितमिति तादृशकालोपाधिसिद्धिः । हेतौ नित्यपदं कपाले च द्रव्यपदं नित्यगुणे व्यभिचारवारकम् । कार्येति । अत्र कार्यपदं समवायावच्छिन्नाधिकरणतालाभाय । तेनाकाशादौ न साध्याद्यापकत्वम् । सर्वत्रेति । न च पक्षतावच्छेदकसाध्यसामाधिकरणमनुमितिविषय इति वाच्यम्, एकत्रद्वयं विशिष्टैश्चित्यं चेति शब्दतात्पर्यवशान्वियमवदनुमित्सादिनाऽनुमितावपि नियमसम्भवादिति भावः(?) । उद्देश्येति । इदं च समाधिसौकर्यात् वस्तुतस्तदन्यपक्षतायामपि तादृशवायुपरमाणुकालीनत्वस्य पक्षतया एककाले सर्वपरमाणूनां तादूप्यसिद्ध्या प्रलयसिद्धिरिति । पक्षान्यत्वं इति । अभेदानुमाने पक्षस्यैव दृष्टान्तत्वादिति भावः । वस्तुतः पक्षत्वस्य केवलान्तवयितया तदन्यत्वस्याप्रसिद्ध्या पक्षतावच्छेदकविरहत्वमेव प्रयोजकं वाच्यम् । एवं च कालान्तरावच्छिन्नपरमाणोरेककालावच्छिन्नत्वाभावोऽस्त्वयेव न समुदायपर्याप्तस्य एककालावच्छिन्नत्वस्य तदेकदेशे परिसमाप्तेरत एवाच्चे(भे?)दानुमानेऽपि सङ्गतिरिति । येनेति । समानप्रकारकत्वस्यैव विरोधे तन्त्रत्वादन्यथा पर्वतेऽपि धूमवत्सेन वहिनिश्चयात् पक्षतानापत्तेरिति भावः । ननु कार्येति । अत्र कालपदमधिकरणमात्रपरमतो नोपाधिदानुर्मते कार्यद्रव्यानधिक-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

करणकालाप्रसिद्ध्या। मात्रपदव्यवच्छेद्याप्रसिद्धिः। यद्यप्युपाधिदातुमते साधने व्यापकत्वमनुमानकर्त्तुमते च पवनपरमाणोरेव साध्याव्यापकत्वं तथापि प्रलयसन्देहदशायामुभयसन्देहेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वं भवत्येवेति मिथ्राः।

अत्रादृच्छित्यम्,—सन्दिग्धोपाधिर्दूषणं भवत्येव परन्तु प्रकृते साध्यव्यापकतायां साधनव्यापकताया नियमात् साधनाव्यापकत्वे च साध्याव्यापकत्वनियमादुपाधिताप्रयोजकरूपद्वयान्यतरव्यतिरेकनिश्चायकत्वमुपाधित्वम्। किं च व्यभिचारे सत्युपाधिर्ब्रं चात्र व्यभिचारः, अत एव शब्दखण्डे इदमेव सिद्धान्तानुमानमिति। नवीनास्तु साधनाव्यापकत्वमनुमानकर्त्तुमतेनैव तथा चोपाधिरित्यस्य पूर्वं तन्मत इत्यर्थः। अणुभिन्नत्वावच्छित्त्वाव्यापकत्वाच्च न साध्याव्यापकत्वम्। न च स्वीकृतत्रिविधोपाधिवहिर्भावः, वैविध्यस्योपलक्षणत्वादन्यथा परमाणुरूपं प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यत्र वहिद्रव्यत्वावच्छित्त्वासाध्यव्यापकं रूपत्वमुपाधिर्ब्रं स्यात्। न च व्यभिचाराभावे कथमुपाधिरिति वाच्यम्, शून्यपदस्य ध्वंसतया मनःप्रभृतौ व्यभिचारसम्भवात्। अत एवारम्भकत्वादितिहेतुरुक्तोऽन्यथा मेयत्वस्यैव तत्त्वापत्तेः। द्रव्यसमवायिकारणत्वहेत्वभिप्रायेण च शब्दखण्डे सिद्धान्तानुमानमिति वदन्ति। अत्र शून्यपदस्य ध्वंसपरतायां कार्यं एवावयवे अणुभिन्नत्वावच्छित्त्वं साध्यमिति भतत्युपाधेः साध्यव्यापकत्वं निश्चितम्, सन्दिग्धसाधनत्वाद्। अनुमानकर्त्तुमते चोपाधेसत्त्वादित्यमिसन्धिः। अत्रापीदं चिन्त्यम्—तथा साध्ये व्यभिचारस्य स्फुटतया किमर्थमुपाधिगवेषणमिति। अत्र वदन्ति। परमाणुनां सामान्यतः पक्षतायां सिद्धसाधनमित्येककालावच्छित्त्वस्य पक्षत्वं वाच्यम्। स च कालोपाधिः कार्यद्रव्याधिकरणमन्यथा वा। आद्ये बाधिः कार्यद्रव्याधिकरणकालावच्छित्त्वस्य उपोदयप्रबन्धत्वात्। अन्त्ये पक्षविशेषणप्रसिद्धिः प्रलयासिद्धेरित्यनुमानदुषणम्। एव चात्रानुमाने कार्यद्रव्याधिकरणवृत्तित्वमात्रमुपाधिः पक्षविशेषणं न तु कार्यद्रव्यानधिकरणकालवृत्तित्वमपि अप्रसिद्धेरिति फक्किकार्थः। तथा च

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अत्र वदन्ति । समयसमवायिकारणातिरिक्तवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिकार्यद्रव्यत्वं कार्यद्रव्यप्रागभावसमानकालीनारम्भकातिरिक्तकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिः कार्यन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सिद्धसाधनमिति भावः । अत एव कार्यद्रव्यानधिकरणेत्यादिरपि काचित्कः पाठः सङ्गच्छते । कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वमात्रमत्र विशेषणमन्यथा सिद्धसाधनापत्तेरित्यर्थक्त्वात् । तथा च पक्षविशेषणप्रसिद्धिरिति भावादिति सङ्घेषः ।

समयेति । अत्र महाप्रलयाङ्गीकारे धर्मिपक्षतायां महाप्रलयाव्यवहितकार्ये व्यभिचार इति धर्मपक्षता । आकाशवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेनार्थान्तरवारणाय बाधस्फोरकं पक्षविशेषणम् । समयपदं च साधारणाधिकरणपरमतो नासिद्धिः । यथा च तथा सति न दिशाऽर्थान्तरं तथा प्रागेवोक्तम् । समवायिपदं च प्रकृतसमवायिपरमतो नोक्तदोषतादवस्थ्यम् । तादृशशब्दवृत्तित्वेनार्थान्तरवारणाय पक्षे द्रव्यपदम् । एक एव ध्वंसः समयाकाशोभयवृत्तिः स्यादित्यर्थान्तरतादवस्थ्यमतो नज्ज्वलयगम्भता । महाप्रलयेनाऽर्थान्तरवारणाय कालीनान्तं ध्वंसविशेषणम् । कार्यपदद्रव्यप्रागभावपदयोर्विकल्पेनान्वय इति न व्यर्थता । कार्यपदं भावकार्यपरम् । प्रागभावे द्रव्यपदं विशेषणं महाप्रलयाव्यवहितकालेनार्थान्तरवारणाय । कार्यसमानकालत्वगम्भसाध्ये स्थूलकालावच्छेदेन समानकालत्वमभिप्रेतमिति । न तेनार्थान्तरं कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिं च कालावच्छेदेन साध्यप्रविष्टमतो नेदानीं प्रागभावसमानकालीनेन महाप्रलयरूपकार्यद्रव्यानधिकरणवर्त्तिना च ध्वंसेनाऽर्थान्तरम् । कालीनेत्यन्तं वृत्तिविशेषणमित्यन्ये । कार्यद्रव्यानधिकरणत्वं कार्यद्रव्यसंयुक्ता भाववत्वं कपालेऽपीति तेनार्थान्तरवारणायारम्भकातिरिक्तोति । द्रव्यसमवायिकारणातिरिक्तोत्यर्थः, तेन शब्दारम्भकत्वेऽप्याकाशस्य शब्दत्वे साध्यप्रसिद्धिरविकला । कार्यमात्रेति । मात्रपदमनन्तत्वे व्यभिचारवारणाय । न चैवमपि ध्वंसत्वे व्यभिचारः, भाववृत्तित्वेनापि विशेषणात् । न चैवमपि चरमक्रियात्वे व्यभिचारः, नानाकालीनत्वेत्कार्यविशेषणेऽपि महाप्रलयाव्यवहितसर्गर्थ्यचैशारीरवृत्तिज्ञातौ

हनादाविव(१) सम्भवेनानुपाधित्वात् । भूगोलकसन्तानश्च कदा-
चित्साकल्येनोच्छिद्यते सन्तानत्वात् दीपसन्तानवत् । सन्तानत्वं
चाङ्गाङ्गिप्रवाहत्वम् । एकावयवित्वमस्यासिद्धम् , नानावयवित्वे तु

न्यायलीलावतीकिण्ठाभरणम्

साकल्येनोच्छिद्यत इति । सजातीयोत्पादकसामन्यसमवाहितनाशकना-
श्यत्वं साकल्येनोच्छिद्यत्वम् । तेन बालतरुणशरीरन्यायेनोच्छेदे
न सिद्धसाधनम् । अङ्गाङ्गिप्रवाहत्वं कार्यकारणप्रवाहत्वमित्यर्थः ।
तथा च कार्यकारणोभयवृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्तित्वं सन्तानत्वं
मिति भावः । ननु भूगोलकस्यैकावयवित्वे मानाभावात् नेदमनुमान

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मात्रवृत्तिधर्मत्वात् शब्दत्ववत्(२) । न चात्रविभुवृत्तिवृत्तित्व-
मुपाधिः, अन्त्यावयविकर्मत्वे साध्याध्यापकत्वादिति । भूगोल-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यभिचार इति वाच्यम् , तादृशध्वंसप्रतियोगिजातीयवृत्तित्वस्य सा-
ध्यत्वात्तस्य च तत्रापि सत्त्वात् । न चैवं मात्रपदवैयर्थ्यमनन्तत्वे-
ऽपि ध्वंसप्रतियोगिजातीयत्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वापि विशेषणादिति
नवीनाः । तच्चिन्त्यम् । एवं सति तादृशध्वंसप्रतियोगित्वे
साध्ये धर्मिपक्षकतायामेव सामज्ञस्ये धर्मपक्षकत्वसाधारण्य-
वैयर्थ्यात् । ध्वंसप्रतियोगित्वस्य साध्यप्रवेशे व्यर्थविशेषण-
त्वाच्च । तदनुपादाने च मात्रपदवैयर्थ्यात् । अत्र मिश्राः ।
मात्रपदं कात्स्र्वपरं न चैवमासिद्धिः, विभाजकोपाध्यवच्छिन्नभाव-
यावत्कार्यवृत्तित्वस्य हेतुत्वात् । भवति च द्रव्यत्वशब्दत्वादिविभाज-

(१) नानादावसम्भ० ।

(२) कार्यद्रव्यप्रागभावसमानकालीना कार्यद्रव्यानधिकरणे वृत्तिर्थ्य ध्वंसस्य तप्तियोगि-
वृत्तित्वमर्थः । तेनेदानीन्तनघटध्वंसस्य महाप्रलयवृत्तिवेऽपि न क्षतिः । कार्यद्रव्योपरमेऽन्यनुव-
र्त्तीमानस्य महाभूतसंक्षेपभजनितस्य क्रियासन्तानस्य क्रमेणोपरमामहाप्रलयस्य सिद्धाऽर्थान्तरवार-
णाय इव्येति । कार्येति स्वरूपकथनम् । अनन्तत्ववारणाय हेतौ मात्रपदम् । महाप्रलयाव्यवहि-
तसमीक्यार्थत्वस्य ध्वंसत्वस्य च वारणायेदानीन्तनभाववृत्तिवे सतीति पूरणीयम् । इव्यत्वं तादृश-
ध्वंसप्रतियोगिवृत्तिः इदानीन्तनजन्यभाववृत्तिधर्मत्वात् सन्तासाक्षाद्व्याव्यजातित्वाद् वा महाप्रलया-
नभुपगमे तु जन्यसम्बोधत्वाद् गुणत्वदिति तु ज्यायः । इति दीधितिः ।

क्रमनाशे सिद्धसाधनम् , यौगपदे तु व्यभिचार इति चेन्न,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मिति शङ्कते—व्यभिचार इति । क्रमनष्टदहनपवनादावित्यर्थः । एकमिदं भूगोलकमित्येकत्वेन प्रतीयमानत्वादेकमेव इदमवयवि तदेव च पक्ष न्यायलीलावतीप्रकाशः

केति । यद्यपि भूगोलकपदेन द्युषुकमारभ्यान्त्यावयविपर्यन्तस्य पक्षत्वे यदि साकल्योच्छेदः सकलोच्छेदप्रतियोगित्वं तदा बाधः, अर्थैककालीन उच्छेदस्तदा भूगोलकसन्तानान्तरकालमात्रवृत्तिः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कोपाधिः, न तु चरमक्रियात्वम् । न चासिद्विवारकतया विभाजकेत्यादिवैयर्थ्यम् , कार्यत्वावच्छिन्नविभाजकोपाधि-समा(ना?)धिकरणत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्थाखण्डाभावतया व्यर्थत्वाभावात् । अखण्डाभाववद्खण्डोपादावपि न वैयर्थ्यम् । अत पवप्रमेयत्वादिकं हेतुरित्यपि कश्चित् । एवंविवक्षायां च पक्षे कार्यपदोपादानं कार्यवृत्तितामादायैव पक्षे साध्यगमनमेतावन्मात्रविभावनार्थमिति दिक् । अन्त्यावयवीति । यद्यपि कर्मत्वं एव साध्याव्यापकता तथापि अन्त्यावयविकर्मवृत्तितामादायैव कर्मत्वे साध्यगमनमिति तदुत्कीर्तनम् । न च द्रव्यानारम्भकवृत्तिवृत्तिव्यापुपाधिः, आगमादिविपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतया तदव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । एतच्चानुमानं सर्वमुक्तिमङ्गीकृत्य । वस्तुतो लीलावतीकारेण तदनङ्गीकारात्तमादायार्थान्तराप्रसङ्गेन प्रागभावसमानकालीनध्वंसविशेषणमपास्यैव साध्यं भावकार्यवृत्तित्वादित्येव हेतुः । अर्थान्तरप्रसङ्गस्तु बाधादेव निरस्तः । तत्स्फोरणार्थं कार्यद्रव्यग्रागभावसमानकालीनसमयसमवायिकारणमात्रवृत्तिध्वंसप्रतियोगिमात्रवृत्तीति पक्षविशेषणमिति अत्यन्तभावगम्भैव व्याप्तिरिति व्यापकेन व्यर्थविशेषणतेति मतेनेदमनुमानम् । अतो बहुविशेषणघटितत्वेऽपि साध्यस्य न व्यर्थविशेषणता । प्रलयसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च नार्थान्तरनिग्रहस्थानम् । आगमरूपविपक्षबाधकसत्त्वाच्च नाप्रयोजकता ।

केचिच्च यथोक्तसाध्यं पक्षीकृत्य तद्यापकत्वेन कार्यद्रव्य-

एवं सति तहगिरिदहनपवनादिष्वपि संयोगादेकस्थूलबोधोपप-
त्तौ सर्वत्रावयविनोऽसिद्धिप्राप्तेः । तदसिद्धावपि चैकसमुदायश-
त्यगोचरत्वेन सावित्रतेजोवदुच्छेदसाधनात् । उच्छेदस्तु क्रमेण
यौगपद्येन वाऽस्तु, किं तु साकल्येन साध्यः । न चासा-
वेकदेशावस्थितौ सम्पद्यते । अनुपभुक्तसमस्तप्राणिकर्माणि
युगपन्निरुद्धटत्तीनि अनुपभुक्त(वि)चित्रकर्मत्वात् सुषुप्तिसम-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति न सिद्धसाधनव्यभिचारावित्यत आह—एक(व?)मिति । अभ्युपे-
त्याह—तदसिद्धावपीति । यथा सहस्रमपि सहस्रांशोरंशब्द एकदैव
सायं तिरोभवन्ति तथा भूगोलकत्वेन व्यवहियमाणा अनेकेऽप्य-
वयविनो युगपदुच्छेत्स्यन्तीत्यर्थः । ननु भूगोलकसन्तानस्य
नानावयवित्वे क्रमेणैवोच्छेदोऽस्तु दहनपवनादिवदित्यत आह—
उच्छेदस्तिति । भूगोलकान्तरासमानकालीनो भूगोलकध्वंसः साध्य
इत्यर्थः । पतदेवाह—न चेति । प्रलयेऽनुमानान्तरमाह—अनुपभुक्तेति ।
उपभुक्तकर्मणामनुपभुक्तकर्मयौगपद्येन वृत्तिवि(नि?)रोधो न सम्भ-
वतीत्युक्तमनुपभुक्तेति । स्वफलाजनकत्वं वृत्तिनिरोधः स्वजन्यभोग-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वेऽप्युच्छेदानां न दोष इति न प्रलयसिद्धिः, तथापि भूगोलकस-
न्तानोऽप्य भूगोलकसन्तानानाधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी कार्यत्वाच्छ-
द्वदित्यत्र तात्पर्यम् । एकं भूगोलकमित्यवाधितानुभवादेकावयवि-
सिद्धिः । अथ स न प्रमाणं तत्राह—एवं सतीति । क्रमेणोच्छेदे सिद्ध-
साधनं परिहरति—उच्छेदस्तिति । युगपदिति । युगपत्सहकारिरहितानी-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वृत्तित्वमनुमेयमतो न बहुविशेषणवटितत्वं साध्यस्येत्याहुः ।
उक्तविपक्षबाधकादैव चात्रैव तदन्यवृत्तित्वमुपाधिरिति ध्येयम् ।
तथापीति । अत्रापि पूर्ववदेव पक्षसाध्यविशेषणे द्रष्टव्ये । व्यो-
मादिवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तितया महाप्रलयेन बाधादैव नार्था-
न्तरमतो न तद्विशेषणमित्याहुः । कार्येति । भावकार्येत्यर्थः । कुशल-
स्थेषु वीजेषु कालान्तरभाविस्वर्गजनकादृष्टेषु च युगपन्निरुद्ध-

यवर्त्तिकर्मवत् । न चैवम्भूतोच्छेदानुपलब्धेनैवम् ।
उत्पत्तेरनुपलभादनुत्पत्तिप्राप्तः (१) स्वभावादेव चावयवित्वप्रस-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रतिबन्धकसमवधानं वा । विचित्रत्वं विजातीयफलजनकत्वम् । एवम्भूतेति । सिसाध्यविषितोच्छेदानुपलब्धेरित्यर्थः । अनुमानादुपलब्धेरेव नानुपलब्धत्वम्, अन्यथा आद्यक्षणसत्तासम्बन्धस्य उत्पत्तेः प्रत्यक्षावेद्यवेन उत्पत्तिरपि न स्यादित्यर्थः ।

यद्वा ननु पर्वतादेशच्छेदो न हष्ट इत्यत आह—न चेति । एवं संत्युत्पत्तिरपि तेषां न हष्टेति सापि न स्यादित्यर्थः । ननु पर्वतादेश उत्पत्तिश्चेन्न स्यात्तदाऽवववित्वमपि न स्यादित्यत आह—स्वभावादेवेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । नन्वत्र साध्याप्रसिद्धिः प्रायश्चित्तनाश्यकर्मभिर्व्यभिचारश्च । दृष्टान्तश्च साध्यविकलः सुषुप्तावपि इवासादिजनकादृष्टानिरोधात् । किञ्चानुपभुक्तपदमतीतकर्मन्यावृत्यर्थं तदयुक्तम् । अनुपभुक्तत्वं ह्युपभोगाजनकत्वम् । तच्च प्रायश्चित्तनाश्यकर्मणामेवेति न प्रलयसिद्धिः, यदा कदाचिद्दुपभोगाजनकत्वं च अतीतकर्मणामप्यस्ति । अपि चैतत्कालीनानां कर्मणां पक्षत्वे बाधः केषाच्चिद्दुपभोगेनैवान्तरा नाशात्, प्रलयकालीनानां च पक्षत्वे आश्रयाप्तिसिद्धिः । विचित्रपदं च व्यर्थम् । तस्मादेतत्कर्मातिरिक्तानि कर्माणि एतत्कर्मप्रतिबन्धकप्रतिबध्यानि कर्मत्वादेतत्कर्मवत् । प्रतिबध्यत्वं च कारणत्ववत् सामान्येनैव रूपेणातीतस्यापि । यदा तत्प्रतिबन्धकं भविष्यति तदा सर्वकर्मप्रतिबन्धे अर्धात्प्रलयसिद्धिरित्येवंपरोऽयं ग्रन्थं इति सम्ब्रदायविदः । ननु उत्पत्तेरभावे कुतोऽवयविसिद्धिरित्यत आह—स्वभावादेवेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वृत्तित्वं प्रसिद्धमेवेत्यत आह—प्रायश्चित्तेति । ननु वृत्तिनिरोधयोग्यता साध्येत्यरुचेराह—दृष्टात्थेति । ननु तदतिरिक्तादृष्टकृटस्यैव दृष्टान्ततेत्यरुचेराह—किं चेति । तच्चेति । तावन्मात्रनिरोधसिद्धावपि प्रलयसिद्धिरित्यर्थः । अतीतकर्मणामिति । तथा च तेषामपि पक्षत्वे बाधोऽनुपयु(भु)कपदव्यर्थता चेति भावः । नन्वनुपभुक्तत्वमजनितभोगत्वमतो नोक्तदोष इत्यरुचेराह—अपि चेति । अतीतस्यापीति । प्रतिब-

झात् । घटादेरपि वा तथाभूतस्य नित्यतापत्तेः(१) । न च ब्रह्म वर्षशतनियमः । प्रलयस्य पुराणप्रसिद्धेः । समयप्राचुर्येऽपि लक्षणपरत्वात् । तथा च कालविशेषस्य प्रत्यक्षादेरसिद्धौ आश्रयासिद्धिः(२) । आगमात्तिसिद्धौ तु तेनैव वाधात् । कश्चित्काल इत्युपादाने सिद्धसाधनम् । सर्वपदोपादाने च विशेषणवैयर्थ्यम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उत्पत्तिं विना अवयविस्वभावा एव महीधराः स्युरित्यर्थः । ननु अवयवित्वेनानुभूयमानानां पर्वतादिनामनुपन्नत्वे घटादयोऽपि तथा स्युरित्यत्रेषापत्तिमाह—घटादेरिति । सत्प्रतिपक्षानुमानं दूषयति—न चेति । तथा च पक्षत्वाभिमतकालस्यावच्छेदकतया ब्रह्मवर्षशतमितत्वं यदुपात्तं तदभावादाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । पुराणं कथमीदशामत आह—पुराणेति । एवं सति यद्भवति नदाह—तथा चेति । सत्प्रतिपक्षानुमाने पक्षानिरुक्त्या आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । तेनैवेति । प्रलयस्याऽप्यागमप्रतिपाद्यत्वेन तदभावसाधने वाध इत्यर्थः । सिद्धसाधनमिति । इदानीन्तनकालेनेति शेषः । सर्वेति प्रलयकालसङ्घार्थमेव तदुपादानात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न च ब्रह्मेति । आदित्यक्रियानिरूप्याहोरात्रादिघटितत्वाद्वर्षणामित्यर्थः । तथा चेति । वर्षशतनियमाभावे सतीत्यर्थः । ‘प्रत्यक्षादेः’ प्रमाणादिः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्धयोग्यताया एव साध्यत्वादिति भावः । सर्वकर्मणां ‘प्रतिबन्धे’ प्रतिबन्धस्वरूपयोग्ये । सम्प्रदायविद इत्यस्वरसविभावनम् । तद्वीजं तु एकाकालीनानि कर्माणि निरुद्धवृत्तीनीत्येवमप्यनुमाने पक्षताववच्छेदकमहिमैव प्रलयसिद्धेः कृतं गुरुणा प्रकारान्तरणेति । ब्रह्मवर्षशतमिति गणित(३)मेदगम्य इत्याद्यनुमानदूषणाय मूलं न च ब्रह्मेति । षष्ठीमध्यमं निवारयति—प्रमाणादिति ।

(१) ऋतापत्तिः ।

(२) ऋसिद्धेः ।

(३) गमितमे ।

तत्संग्राहप्रलयसमयाप्रतीतेः । प्रतीतौ [तु] बाधात् । एतद्वा-
धकवलेन वर्णव्यवस्थापि आरणेयसन्ततिवदिति [प्रलयः] ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स च न सिद्ध इति सर्वपदवैयर्थ्यमित्यर्थः । एतदेवाह—तदिति । एतद्वाध-
कवलेदेवेति । अत्यन्तोच्छेदस्य दृढतरप्रमाणसिद्धतया सर्गादौ ब्राह्म-
णाभावात्तदकालीन आद्यो ब्राह्मणोऽवश्यमद्विषेषोपगृहीतभूतमे-
दारभ्यः स्वकार्यो यथा वृश्चिकस्य वृश्चिकपूर्वकत्वेऽपि गोमयादा-
द्य इत्यर्थः । प्रलयेऽनुमानम्,—परमाणुः कार्यद्रव्यसमानकालीन-
परमाणुक्रियातिरिक्तक्रियावान् मूर्त्तत्वात् घटवत् । न चै-
तदन्यगुणवत्त्वमुपाधिः पक्षेतरतुल्यत्वात् । यद्वा एते परमा-
णवः कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिकार्यवन्तः नित्यद्रव्यत्वात्, आ-
काशवत् । न च कार्यद्रव्यानधिकरणत्वमुपाधिः साध्यव्याप-
कताग्राहकमानाभावेनातुल्ययोगक्षेमत्वात् । प्रलयानन्तरं सर्ग-
सिद्धये विशिष्टसाधनायानुमानं समयसमवायिकारणातिरिक्तवृत्ति-
ध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिकार्यद्रव्यत्वं कार्यद्रव्यप्रागभावसमानकाली-
नारस्मकातिरिक्तकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति का-
र्यवृत्तिवर्मत्वात् शब्दत्ववत् । न च विभुवृत्तिवृत्तित्वमुपाधिः;
अन्त्यावयविकर्मत्वे साध्याव्यापकत्वादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । असति बाधक इति प्रागुक्तं दूषयति—एतद्वाधकेति ।

नन्वीद्वरो द्रव्यान्तरम् । तथा हिक्षानवत्वेन पृथिव्याद्विभेदसि-
द्धावीद्वरो नात्मा दुःखात्यन्ताभावत्वात्, घटवत् । न चेश्वरात्म-
त्वसाधकानां ज्ञानवत्त्वादीनां भूयस्त्वाद्वृलवत्वमिति वाड्यम्, व्या-
सिपक्षधर्मते हि बलं न तु भूयस्त्वमपि, ते च तुलये एवेत्येकेनैव भूय-
सामपि प्रतिबन्धात् । किञ्च अनात्मत्वसाधकानामेव भूयस्त्वम्, ज्ञाना-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अप्रसक्तप्रतिषेधमाशङ्काह—नन्विति । नन्वन्यतरत्वेन व्या-
सिपक्षधर्मतान्यतरभङ्गकल्पनार्यां प्रसक्तायां लाघवप्रतिब-
न्धकत्वेन भूयस्त्वमप्यपेक्षितमेव । तदुक्तमस्माकं स्वरूपं-
वो वहवश्चेत्यरुचेराह—किं चेति । निर्दुखत्वेऽतिव्यापक-

ईश्वरो न द्रव्यान्तरं, प्रमाणाभावादसिद्धेरित्येके । तत्र ।
विवादाध्यासितं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानस्य स-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सुषिसंहारावीश्वाधीनाविति तदनन्तरमीश्वरस्य निरूपणी-
यत्वेन ज्ञानवत्त्वादश्टद्रव्यभिन्नत्वं सुखानधिकरणत्वाच्चात्मभिन्नत्वम्-
स्येति दशमद्रव्यमीश्वर इति कुतो नवैवेत्याक्षेपे यदीश्वरो ध-
र्मी सिद्धेत्तदा नवभिन्नद्रव्यत्वमस्य सम्भाव्येत । तत्रैव प्रमा-
णाभाव इति केषां चिन्मतं दूषयति—तत्रेति । विवादाध्यासितमिति । सक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दित्रयस्यात्मत्वसाधकत्वात् सुखादिष्टकाभावषट्कस्यानात्मत्वसा-
धकत्वात् । न च निर्दुःखत्वमनात्मत्वद्वयभिचारि निर्दुःखत्वद्वयापक-
त्वात्, प्रमेयत्ववदिति वाऽयम्, निर्दुःखत्वं न तथा निर्दुःखमात्रवृत्ति-
धर्मत्वात् एटत्ववदिति प्रतिरोधादित्याक्षेपे ईश्वरसाधकमानाभावा-
द्वर्मसिद्धौ कस्य भेदः साध्य हति कस्यचित्परिहारं दूषयति—
तत्रेति । विवेदेति । सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वविवादपदमित्यर्थः । तच्च
यद्यप्येकमवच्छेदकं विना दुर्ग्रहं न च तथाविधसंशयविषयत्वमेव
तथा तदग्रहेऽपि तदनुयोगापत्तेः, वादिनोर्निश्चितत्वेन तदसम्भवा
च्च । न च वाहृत्थापितमानाभ्यां मध्यस्थस्य तत्सम्भवः तस्या-
पि निश्चयवत्त्वात् । न चाहर्यसंशयसम्भवः अन्योन्याश्रयात् । वा-
द्यनुमानप्रवृत्या तत्संशयविषयत्वं तत्संशयविषयत्वेन वाद्यनुमा-
नवृत्तेः, तथान्युपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यजन्यत्वमेव पक्षतावच्छे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वस्या(१)भेदेऽप्यक्षतेरिति भावः । निर्दुखेति । निर्दुःखान्या-
वृत्तित्वादित्यर्थः । अन्योन्याश्रयादिति । यद्यप्याहार्यसंशये न वाध-
नुमानापेक्षा तस्येच्छामात्रप्रभवत्वात् । तथापि तस्यानुमानानिवर्त्य-
त्वेन तदनक्षत्रयाऽनावश्यकत्वमिति स्वारसिकस्तथा वक्तव्यस्त-
यासनीदं दूषणमिति भावः । तथापीति । अश्रोपादानपदं श्वोपा-
दानपरमन्यथा शब्दाद्याव्याप्तेः । न चाप्रसिद्धिः, तादशक्तिजन्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दकं तेन शब्दज्ञानेच्छादिनामुपि पक्षत्वं शब्दस्य जन्यकृतिजन्यत्वे-
उपादानगोचरतदजन्यत्वात् । न च कृतौ जन्यत्वविशेषण-
व्यावर्त्यप्रसिद्धिः, परं प्रत्यापाततः प्रमेयत्ववत्तत्रकारकज्ञानजनने-
नोपरज्ञकत्वात् स्वं प्रति व्यावर्त्तकत्वात्, उभयं प्रति सप्रयोजनतया
वैयश्यर्थभावात् । प्रयोजने उभयसिद्धत्वस्य च तन्त्रत्वात् कार्यत्वं च
न योगोपपास्थितकृत्यर्हत्वम्, असिद्धेः । किन्तु प्रागभावप्रतियोगित्वम् ।
ननु सकर्तृत्वं यदि कृतिमत्सहभावस्तदाऽस्मदादिनाऽर्थान्तरम्,
अथ कर्तृजन्यत्वं तदा सिद्धसाधनम्, असमवायिकारणसंयोगवता-
मवयवानामेव कर्तृत्वात् परेरचेतनस्यापि कर्तृत्वोपगमात् । नापि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्यत्वस्य पक्षातावच्छेदकत्वात् । यद्वा उपादानगोचरकृतित्वाव-
च्छेदजन्यकृतिनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यतानाश्रयत्वं पक्षताव-
च्छेदकमिति नोपादानपदं स्वोपादानपरं शब्दादावव्याप्तेः स्ववि-
षयसमवेतकार्यं प्रत्येव कृतेस्तथाजनकत्वेन मृदज्ञादिगोचरकृते-
स्तथाऽजनकत्वात् । अत्र चादृष्टाद्वारकत्वमपि कृतौ विशेषण
मन्यथा तपश्चरणादिसाध्यकालीशारीरवृत्तिगौररूपाव्याप्तिः । मिथ्रा
स्तु घटरूपे अदृष्टाद्वारकघटादिगोचरकृतिजन्येऽन्यासिवारणाय
तत्पदम् । न हि तदस्मदादिकर्तृकं घटादावुत्पन्ने तदगोचरकृति
विना तदुत्पत्तेः । न च घटजनकृतेर्घटागोचरतैवेति वाच्यम् ।
कृतेः सिद्धवृत्यसिद्धविषयतया तदविषयत्वात् । न च घटरूपं
तदजन्यमेव तस्य रूपजनकादृष्टजनककृतिजन्यत्वादिति वाच्यम्,
प्रकृते तदप्रयोज्यत्वमात्रस्य तदजन्यत्वपदार्थत्वात् रूपविशिष्टस्य
फलत्वाच्चेत्याहुः । इदं च पक्षतावच्छेदकं ध्वंससाधारणमेव निर्व-
चनीयं साध्यस्यापि तत्र सत्त्वान्न भागवाधः । न चैव कृतिध्वंसे-
व्याप्तिः, तत्रोपादानाभावादेव स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्या-
न्यत्वसत्त्वात् । उपादानगोचरकृतित्वेत्यादिविवक्षायास्तु सुतरां
तत्सङ्घाः । न चैव ध्वंसमात्रस्यैव पक्षता स्यादिति घटादिध्वंसे�-
स्मदादिकृतिसाध्ये सिद्धसाधनं साध्यस्थोपादानपदस्य कारण-
मात्रपरत्वादन्यथा कृतिध्वंसादावंशतोबाधप्रसङ्गादिति वाच्यम्,
पक्षस्थोपादानपदस्यापि कारणमात्रपरत्वात् घटादिध्वंसस्यापक्ष-

त्वात् । स कर्तृकत्वं चोपादानविषयापरोक्षविज्ञापिचिकीर्षाकृति(१)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सूक्तवासकर्तृकत्वकोटिकविवादपदमित्यर्थः । नन्वहष्टद्वाराऽस्मदा-
दिभिः सिद्धसाधनम् । यद्वा कर्तृसाहित्यमात्रमस्मदादिनापि सिद्ध-
तीत्यत आह— सकर्तृकत्वं चेति । ननु कर्ता शरीरविशिष्ट एव, स च
न्यायलीलावतीप्रकाशः

कृतिमज्जन्यत्वं अद्वष्टद्वाराऽस्मदादिना सिद्धसाधनादित्यत आह—
सकर्तृकत्वं चेति । ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वसिद्धावर्थात्तदाश्रयेश्वरसिद्धिः,
न तु तदाश्रयजन्यत्वं साध्यं तस्य क्वाप्यसिद्धेः धर्मिग्राहकमाना-
न्यव्यतिरेकाणां तद्ग्राहकाणामभावात् । सुखवज्जन्यत्वेनात्मज-
न्यत्वानुमाने चात्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात् । कर्तृत्वं च कार्यानु-
नुकूलकृतिसमवायित्वं न तु जनकत्वे सति गौरवात् । कर्तरि कार-
कव्यवहारश्च “सविशेषणे ही” तिन्यायेन कृतिपर्यवसन्न एवेति भावः ।
ननूपादानगोचरत्वं ददि यकिञ्चिद्गुप्तादानगोचरत्वं तदाऽस्म
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वात् । न चैव मात्रगोचरकृतिध्वंसोऽपि पक्षो न स्यादिति वाच्यम्,
ज्ञानादिवितयाजन्यत्वस्य प्रथमकल्पार्थत्वात् । द्वितीये त्वप्रसङ्ग
एवेति दिक् ।

नन्वेवं ज्ञानादिसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरित्यत आह—
ज्ञानेच्छेति । या क्रिया यदीयेत्यादिव्यासिश्चाप्ययोजिकेति भावः ।
‘आत्मजन्यत्वानुमाने घटादेरिति शेषः । आमेति । आत्मवृत्तित्वस्ये-
त्यर्थः । यथाश्रुतस्य ज्ञानध्वंसादौ साध्याव्यापकत्वात् । भावत्व-
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतार्यां यथाश्रुत एवायमुपाधिरित्य-
न्ये । नन्वेवमज्जनकत्वादात्मानि कर्तृपदप्रयोगो न स्यादित्यत आह—
कर्तृत्वं चेति । नन्वेवं कर्तरि कारकत्वव्यवहारो न स्यात् कारणत्व-
विशेषात्कारकत्वस्येत्यत आह—कर्तरीति । गोचरत्वं यदीत्यत्र यत्किं-
ञ्चिद्गुप्तादानगोचरज्ञानान्युत्तरभावित्वमात्रं च यदि साध्यमिति शेषः ।
तेन नान्ययेत्यादिशङ्गानुत्थानम् । ‘अस्मदादिना’ अस्मदादिज्ञानेन ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दादिनाऽर्थान्तरम्, अथ ज्ञानादीनामपि जनकत्वं विवक्षितं न च घटो-
पादानगोचरज्ञानादीनां क्षित्यादिजनकत्वं व्यभिचारादिति चेष्टा-
क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनामुपादानविषयत्वनियमेनादृष्ट्वाराते-
रेव सिद्धसाधनात्। साक्षात्जन्यत्वे च साध्ये दृष्टान्तस्य साध्य-
वैकल्यापत्तेः। न च शरीरक्रिया दृष्टान्तः चेष्टात्वस्योपाधित्वात्।
क्षित्याद्युपादानगोचरत्वविवक्षायां चाप्रसिद्धिः। न चोपादानपदस्य
सम्बन्धशब्दत्वात् क्षितिघटपदसमभिव्याहारे तत्तदुपादानवोधनं
प्रकृते शब्दस्याप्रमाणत्वात्, वादिनोऽनास्तत्वात्। अनुमाने च व्या-
पकतावच्छेदकरुपेणोपादानत्वेन व्यापकसिद्धावर्थान्तरत्वात्। प्र-
माणमात्रे च तथा कल्पने सर्वत्र तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थितौ सामा-
न्येन क्वाप्यनुपस्थितेव्याप्तिरेव न गृह्णेते।

किञ्च अस्मदादीनामेव नित्यमहत्वत् क्षित्याद्युपादानगो-
चरं नित्यं ज्ञानादिकमस्तु पक्षवर्मतवालात् धर्मिकलपनातो
धर्मकलपना लघीयसीति न्यायात्। नित्यं च ज्ञानमस्मदा-
दिकर्तृके कार्ये स्वातन्त्र्येण न जनकमङ्गुरादौ च तथेति
तवाप्यनुमतम्। मैवम्। अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रति-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अथेति। अपिरेवकारार्थस्तेन जनकत्वमेव विवक्षितमित्यर्थः। आत्मनो
जनकत्वानङ्गीकारेण समुच्चयार्थासम्भवात्। साक्षादिति। इच्छाकृत्य-
तिरिक्तस्वजन्यानपेक्षत्वमेव साक्षात्त्वम्, अन्यथा चेष्टाया अपि सा-
क्षात्त्रितयजन्यत्वासम्भवादग्रिमशङ्कानुत्थानापत्तेः। चेष्टात्वस्येत्युप-
लक्षणं घटादौ व्यभिचाराचेत्यपि द्रष्टव्यम्। न च कृतिध्वंसे सा-
ध्याव्यापकत्वं तत्रत्रितयजन्यत्वरूपसाध्याभावात् प्रत्येकजन्यत्वस्य
साध्यतापक्षे च भावत्वरूपपक्षधर्मविच्छिन्नसाध्याव्यापकोऽयमि-
त्यवधेयम्। ननु प्रमाणमात्रे णोप(नेयं?)रोतिरपि तु ज्ञातसम्ब-
न्धगमकप्रमाणे, तथा च क प्रत्यक्षेऽतिप्रसङ्गः। अस्तु चैवमनु-
गमः। यत्तद्रम्भव्यासेरेवम्भूताया एवानुमितिजनकत्वादितिशङ्का-
मात्रेणातु(भ्य?)ज्ञाह—किंवेति। नन्वेवं शरीरव्यापारं विनाऽप्यसु-
रादेविव घटादेवपि सुष्ट्यापत्तिरित्यत आह—नित्यं चेति। अद्वेति।
व्याप्तिरत्र कालिको। अदृष्टपदं स्वजनकादृष्टपरमन्यथा सामान्यपरत्वे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योगिज्ञानादिजन्यत्वस्य स्वजनकाष्टोच्चरवर्तिज्ञानादिजन्यत्वस्य वा साधनेनाऽदृष्टद्वारा सिद्धसाधनाभावात् । उपादानत्वेन सामान्य-तोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मताबलेनाभिमतक्षित्यादुपादानगोच-रज्ञानादिसिद्धेः अस्मदादिज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषणाच्चास्मदा-दीनां नित्यज्ञानाकल्पनात् । उपादानं च कारणमात्रं विवक्षितमतो न ध्वंसे व्यभिचारः । न च सामान्यलक्षणादिग्रन्थासत्तिजन्यज्ञाना-दिनाऽर्थान्तरं तादृशज्ञानस्य कर्तृत्वानिर्वाहकत्वात् । अन्यथाऽपि प्रसङ्गात् । चिकीर्षाकारणं ज्ञानं यद्यप्यपरोक्षं क्वापि न हष्टे किं त्वनु-मितिरूपमिति साध्याप्रसिद्धिः । तथापि कृतेः सिद्धवृत्त्यसिद्धविष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घटादौ साध्यवैकल्यम् । यत्किञ्चिद्विशेषवत्वे सिद्धसाधनम् । न च पदार्थान्तर्भावेऽननुगमापत्तिः । यत्तद्वार्भसामान्यव्याप्तिपुरस्करिणा-नुमानप्रवृत्तेः । तटस्थीभूय तत्र बुद्धिस्थृत्यस्यानुगमकत्वात् अन्य-था सर्वनामपदाद्यवहारानापत्तेः । अदृष्टजनकेत्युच्यमाने वाध ईश्व-रकृतेरप्यदृष्टजनकत्वादिति सर्व एवार्थोऽप्रतियोगीत्यन्तेनोक्तः । उपादानगोचरत्वं च ज्ञानादौ विशेषणमपरोक्षत्वं च ज्ञाने चि-शेषणं तेन नोत्तरग्रन्थविरोधः ।

स्वजनकेति । न चादृष्टजनककृतेरप्यदृष्टोत्तरानुवृत्त्या तैव सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, यत्तस्य क्षणद्वयावस्थायितया स्वजन्यादृष्टोत्तरमनुवृत्तेः । अत्र च यावस्वजनकादृष्टोत्तरव-त्तित्वमर्थोऽन्यथा यत्किञ्चित्जनकादृष्टोत्तरमपरतज्जनककुत्य-त्पादेन अदृष्टद्वारा सिद्धसाधनात् । अस्मदादीति । न चै-दमयुक्तं पक्षविशेषणस्य हि ज्ञापकत्वं न तु कारकत्वम् । तथा (च)ध-र्मीतिन्यायेनास्मदादीनमेव नित्यज्ञानसिद्धौ पक्षविशेषणमेवासि-द्धमिति वाच्यम्, असञ्चिकृष्टघटादावस्मदादीनामहं पद्यामीत्य-नुव्यवसायाभावेन नित्यज्ञानबाधात्तत्स्फोरणार्थमुक्तधर्मेण पक्षवि-शेषणात् । ननुपादानगर्भस्य साध्यस्य ध्वंसे वाध इत्यत आह—उपादानं वेति । कारणमात्रमधिकरणमात्रमन्यथा वीजादिगोचरज्ञानज-न्यथया क्षिथरे सिद्धसाधनापत्तेः । न (ध्वंसे ?)व्यभिचारहति । बाधश्चेति दोषः कस्यचिद्दुःस्य पक्षत्वात् । न चैवं शब्दादावंशतः सिद्धसा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यतया सिद्धविषयं प्रत्यक्षमपि हेतुः सूदवयवानां संस्थानविशेषस्य कृतिसाधेष्टसाधनत्वेन ज्ञानेऽप्यवयवगोचरप्रत्यक्षं विना कृत्यनु-
त्पत्तेः । न चैवमपि तत एवानुमितिरपीश्वरे सिद्धेत् । स्वसुखादि-
साधनत्वानुमितावीक्ष्वरस्य बाधात् । अन्याहश्याश्रानुमितेर्जनकत्वा-
दर्शनात् । उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयवत्वेनसिद्धत्वान्न तत्र चि-
कीर्षाविरोधः । ननु ज्ञानेच्छाकृतीनामभावान्न कचित्कार्याभावः, कि-
न्त्वैककाभावात् । तथा च व्यर्थविशेषणत्वेन त्रितयव्यतिरेको न हेतु-
व्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोख्लितयसिद्धिः साध्याभावव्याप्यकाभावः
प्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वात् । मैवम् । यत एवैकैकव्यतिरेकात्

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धने वीणादेरपि शब्दाधिकरणत्वादिति वाच्यम्, मिलितानां ज्ञा-
नादीनां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकतया तत्र त्रित्याजन्य-
त्वात् । न चैवं पक्षीभूतध्वंसे बाधस्तस्यासमवेतत्वादिति वाच्यम्,
भावरूपकार्यत्वावच्छेदेन स्वविषयसमवेतं प्रत्येव जनकत्वमिति
नियमादभावरूपकार्यं त्वन्याहश्येऽपि मिलितानां तेषां जनकत्वात् ।
यन्तु अनित्यानामैवैतेषां तथा नियम इति नित्यानां तेषां ध्वंसजन-
कतयां न बाध इति तदयुक्तम् । एवं सत्यपक्षीकृते घटादिध्वंसे
व्यभिचारापत्तेः । न च ध्वंसमात्रस्यैव पक्षत्वादिदमयुक्तमिति वा-
च्यम्, तथा सति ध्वंसे व्यभिचार इत्येव विरोधात् पक्षे व्यभिचा-
रस्याशङ्कितत्वात् । न च घटादिध्वंसस्यापि नित्यज्ञानजन्यतया पक्ष-
समत्वादेव न व्यभिचार इति वाच्यम्, तन्मताश्रयणे क्षितिमात्रप-
क्षतायामेव स्वास्थ्यादनुगतपक्षतावच्छेदकनिरुक्तिप्रयासवैफल्या-
दिति दिक् । स्वसुखेति । यद्यपीष्टसाधनतानुमितेरेव हेतुत्वमन्यथा-
उननुगमादिति भगवदिच्छाविषयत्वाद्विश्वस्य नेष्टसाधनतानु-
मितेरज्ञानसम्भावना तथापि नेष्टसाधनतानुमितित्वेन हेतुता कि-
न्त्वष्टसाधनतज्ञानत्वेनेति उपादानप्रत्यक्षस्य तत्रावश्यकतयेष्ट-
साधनतज्ञानमपि तदेव कल्प्यते न त्वनुमितिरूपं गौरवादिति
भावः । उपादानस्येति । अत एव कृतेरपि तदुभयविषयत्वमिति भावः ।
साध्याभावेति । केवलात्वयी च तास्त्येवेति भावः । यत एवेति । तथा च
प्रत्येकजन्यत्वमेव साध्यं समूहालभ्वनक्षपा चानुमितिख्लितयगोच-

चेन्न, व्यापकानुपलभमस्यानुमानतया बाधमुपकम्य सत्प्रति-
पक्षतामापादयतोऽधुक्तवान्तिप्रसङ्गात् । शरीरिकर्तृसाधनादभि-
मतविशेषविहृद्धो हेतुरिति चेन्न, कार्यत्वस्यानुपलब्धव्यभिचा-
रसाहचर्यवलेन वा विपरीतविशेषसाधकत्वं, तथाभूतविशेषप्रति-
बन्धवलेन वा । नाथः । उत्कर्षसमत्वात् । द्वितीये तु स्वसि-
द्धाविनाभाववलेन [वा] परसिद्धाविनाभाववलेन वा । नाथः ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

धयेत् । तथा च सत्प्रतिपक्षोऽयं न बाध इति दूषणान्तरोद्धावने
निरन्त्रयोज्यानुयोग इत्यर्थः । ननु कार्यत्वाद्वेतोः शरीर्यैव कर्त्ता
सिध्येत् तादशेनैव व्याप्तिग्रहात् । तथा चाभिमताशरीरिकर्तृविरोध
इत्याह—शरीरिति । साहचर्यमात्रपुरस्कारेण दृष्टान्तदृष्टशरीरिकर्तृ-
त्वापादनादुत्कर्षसमा जातिरविनाभावस्य सुसिद्धत्वे क्षितिरपि
त्वन्मते शरीरिकर्तृकैति तवापसिद्धान्तो वैशेषिकैश्च नैतादशी द्या-
सिः स्वीकियते कार्यत्वसकर्तृकत्वसामान्ययोरेव व्याप्तौ बाधका-
भावादित्याह—कार्यत्वस्येति । ननु यद्यपि त्वया नेयं व्याप्तिरभ्युपगम्यते
तथापि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनबलायाता व्याप्तिरवद्यमभ्यु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इचाग्रे निरस्यमित्याह—व्यापकेति । ननु सर्वज्ञाशरीरनित्यज्ञानादिः
कर्त्ता पक्षे विवक्षितः, घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृसहचार-
दर्शनाचादशः साध्यः । तथा चोभयोर्विशेषयोर्विरोधो विशेषविरोध
इत्याह—शरीरिति । हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रान्तरं तत्सा-
धनमनुमानमात्रोच्छेदादित्याह—उत्कर्षेति । साहचर्यमात्रपुरस्कृतग-
मकत्वयोहैतुसाध्ययोरन्यतरेण पक्षदृष्टान्तान्यतरास्मिन्द्विद्यमानध-
र्मप्रसञ्जनमुत्कर्षसम इति न्यायपञ्चमाध्याये व्यक्तम् । न शरीरिकर्तृक-
त्वेन कार्यत्वस्य व्याप्तिस्त्वयाभ्युपगम्यते यतो विपरीतसाधनाद्विरो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

झमेतोपनेययोः शरीरित्वाशरीरित्वयोर्विरोधमाशङ्कते—ननु सर्ववैति ।

अपसिद्धान्तात् । नेतरः । परस्यासिद्धेः । परं प्रति साधितेन नियमेनेति चेन्न, प्रमाणेन तत्साधनेऽपसिद्धान्तात् । अप्रमाणेन साधनानुपपत्तेः । साध्यव्यापकत्वेन साधनाद्विरोध इति चेन्न, अनपेक्षितविशेषस्य शरीरित्वनियमेन तादृशसाध्ये पक्षधर्मताविरोधात् । तदविरोधस्य चानुमानाङ्गत्वात् । अन्यथा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पगन्तव्येत्यत आह—परमिति । ग्रामाणिकी व्याप्तिरप्रामाणिकी वा । आद्य तवापसिद्धान्तोऽन्त्ये किमनया व्याप्तयेत्याह—नेति । ननु कार्यत्वेन शरीरिकर्तृत्वं मासैत्सीत् कार्यत्वासिद्धेन सकर्तृकत्वेनैव शरीरिकर्तृकत्वं साधनीयमिति शङ्कते—साधेति । यथा कार्यत्वेन साध्यमानं शरीरिकर्तृकत्वं पक्षधर्मता न सहते, तथा सकर्तृकत्वेनापि साध्यमानं तत् पक्षधर्मताविरोधात् सिद्धितीति परिहरति—अनपेक्षितेति । अनपेक्षितो विशेषोऽसर्वज्ञपूर्वकत्वम् । तदविरोधस्येति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सम्भूय कार्यजननादित्यर्थः । अन्यथेति । यदि सकर्तृकत्वव्यापकमसर्वज्ञपूर्वकत्वं तदा कार्यत्वात् स्वव्यापकव्यापकस्यासर्वज्ञपूर्वकत्वस्यैव त्वन्मतेऽपि सिद्धिः स्यादित्यर्थः । व्याप्तव्याप्यस्य सुतरां व्याप्तव्यादिति भावः । ननु व्याप्तिबलायातपक्षधर्मतावलायातयोर्वस्तुनोर्न विरोधं ब्रूमः, अपि तु तदुभयोपस्थाप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धः स्यादित्याह—अपसिद्धान्तादिति । परस्येत्यन्नाऽप्यपसिद्धान्तादित्य नुष्ठनीयम् । ननु यद्यपि कार्यत्वशरीरिकर्तृकत्वयोर्न व्याप्तिः, तथापि सकर्तृकत्वव्याप्यात्तात्सिद्धत् स्वव्यापकं शरीरिकर्तृकत्वमपि साधयति । तथा च तेनाभिमतविशेषस्य विरोधः स्यादित्याह—साध्यव्यापकत्वेनेति । कार्यत्वात् सकर्तृकत्वसिद्धौ न शरीरिकर्तृकत्वमपि सिद्धिति तेन पक्षधर्मताया विरोधात् व्याप्तिपक्षधर्मतयोश्च सम्भानुमापकत्वादित्याह—अनपेक्षितेति । परस्यानपेक्षितो विशेषः कर्तृरूपस्तस्येत्यर्थः । ननु दर्शनबलप्रवृत्तव्याप्त्या जरीरी कर्त्तोपनेयः पक्ष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

उपनेथद्वारोपनायकव्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विर्तो?धमाशङ्कते—ननु दर्शनेति ।

परस्य मतेऽप्यसर्वज्ञकर्तृकत्वसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । नापि व्यासिपक्ष-
धर्मतयोरनीश्वरेश्वरकर्तृगोचरयोर्विरोधाद्विशेषविरोधः । सामा-
न्यव्यासेवेषविषयया (१)पक्षधर्मतयाऽविरोधात् । विशेषव्यासेश्वानुमानङ्गत्वात् ।

नाप्यर्थाक्षिप्तविशेषविरोधात्साध्यवाधो विशेषविरोधः ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

कयोर्व्यासिपक्षधर्मतयोरेव विरोधमाचक्षमह इत्यत आह—नापीति ।
भवेदेवं यदि कार्यत्वस्यासर्वज्ञकर्तृकत्वेन व्यासिरभ्युपगता स्यात्,
किन्तु सकर्तृकत्वमात्रेण व्याप्तात् कार्यत्वाद्वेतोः पक्षधर्मतावला-
दभिमतविशेषसिद्धिरिति क विरोध इत्यर्थः । विशेषव्यासिरिति । कार्यत्व
स्य विशेषेण शारीरिकर्तृकत्वेन त्वया मया वा व्यासिरेव नेष्टते या
प्रकृतेऽनुमानाङ्गे स्यादित्यर्थः । पूर्वं शङ्कितमपि दूषणान्तराभिधा-
नाय पुनः शङ्कते—नास्पतीति । आक्षिसेन शारीरिकर्तृकत्वेन विरोध-
स्तदा स्याद्यदि पक्षे तदोक्षेपकं किञ्चिद् भवेत्तदेव तु नास्तीति
परिहारार्थः ।

न्यालीलावतीप्रकाशः

धर्मतया चाशरीरी, तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेनान्योन्यसह
कारिभावविरहान्नानुमानमित्याशङ्क्य निराकरोति—नापीति । श-
रीरिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यभावात् कर्तृजन्यत्वव्यासेश्व पक्षधर्म
तावललभ्यविशेषाविरोधादित्यर्थः । केवलव्यासिपक्षध-
र्मतयोश्च न पृथगुपनायकत्वमेकैकवैयर्थ्यपत्तेः । तथा
च निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थानादेव न वि-
रोधज्ञानं सोपेक्षतादशायां च सहोपलभमनियमादेवेति भावः ।
नाप्यर्थाक्षिसेति । अर्थाक्षिसो विशेषः शारीरित्वादिस्तेन साध्यस्य प
क्षधर्मतावललभ्यविशेषस्य शारीरत्वस्य बाध इत्यर्थः । पूर्वं साध्य-
व्यापकत्वेनत्यत्र कर्तृत्वेन सकर्तृकत्वं सिद्धत् कर्तुः शारीरित्वमादा-
यैव सिद्धतीत्युक्तम् । अधुना सिद्धेन सकर्तृकत्वेन साध्ये कर्त्तरि
शारीरित्वं साधनीयमित्यपौनस्त्वयम् । साध्ये पक्ष इत्यर्थः ।

(१) विशेषविषयतयाप ।

केन पुनः साध्ये शरीरादिमत्कर्तृकत्वमाक्षिप्तम् । कर्तृमत्त्वे-
नेति चेत्, अप्रतीतेन प्रतीतेन वा । नादः । अप्रतीतस्याना-
क्षेपकत्वात् । प्रतीतेस्तु साधनस्य निर्दोषत्वमन्तरेणानुपपत्तेः ।
पराभ्युपगमसिद्धेन तदाक्षिप्तमिति चेत्त, तस्य व्यापकानुपल-
भमस्वभावत्वेन सत्प्रतिपक्षनिक्षेपात् । ननु दृश्येन कर्त्ता
व्याप्तिरूपेन दृश्यादृश्यसाधारणेन वा । नादः । विटपादीनां(?)
व्यभिचारात् । नेतरः, तथाभूतस्य व्यतिरेकग्रहे प्रत्यक्षस्यासा-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तदेव विवेचयति—केनेति । सिद्धं सकर्तृकत्वमाक्षेपकं वाच्यं तत्-
सिद्धिस्तु कार्यत्वादेव हेतोरिति सिद्धं नः समीहितमित्यर्थ । पूर्वं
शरीरिकर्तृकत्वस्य पञ्चवर्ष्मतावललभ्यत्वमिदानीमाक्षेपलभ्यत्वं पुर-
स्कृतयेत्यपौत्ररुच्यमित्यप्य‘हुः’ । परेति । त्वत्सिद्धेनेत्यर्थः । कर्त्ता शरी-
र्यैव पक्षे च तावशो नास्तीति कर्त्तापि न स्यादिति व्यापकानुपल-
भिविरोधमेव विशेषविरोधं ब्रूम हति शङ्कार्थः । नायं विरोधोऽपि
तु सत्प्रतिपक्ष एव । तथा हि क्षितिर्न सकर्तृका शरीराजन्यत्वादिति ।
स चाग्रे निरसनीय इत्याह—तस्येति । विटपादाविति । अङ्गुरादौ कार्यं सा-
धस्याभावात् हि तत्र दृश्यः कर्त्तैत्यर्थः । तथाभूतस्येति । अयोग्यस्य
साधयस्य व्यतिरेकात् कार्यत्वव्यतिरेकः कुत्रि सिद्धो येनात्मव्यव्यतिर-
ेकनुमान स्यादित्यर्थः । आकाशादावुगादानाभावादुपादानाभि-
ज्ञव्यतिरेकः कार्यत्वव्यतिरेकश्च सुग्रह हति चेत्, न, निरुपादा-

न्यायलीलावतीप्रकाश.

तस्येति । आक्षिप्तशरीरिकर्तृवाघरुपम्य विशेषविरोधस्येत्यर्थः ।
तथापि कर्तृत्वाशरीरित्वयोर्विरोधेन ग्राहयत्वसमावेशात् कथमशरी-
रिकर्तृसिद्धिः । मैवम् । उपसेहारस्थानस्यैकस्याभावात् स्वाश्रय-
स्थितयोश्च विरोधे उभयोरुच्छेदापत्तेः । भावे वा धर्मिग्राहकमानेन
तयोर्विरोधापहारादिति(२) भावः । तथाभूतस्येति । हेत्वमावे सा-
ध्याभावव्यापकत्वस्य प्रत्यक्षेणायोग्यत्वादग्रहेऽन्वयव्यतिरेकीदमनु

(१) विटपादाविति कण्ठभरणसम्मत पाठ । विटपादेनेत्यपि पाठ । (२) ऋभावादिं ।

मर्थर्यात् । सामर्थ्ये वा विटपादिना व्यभिचारात् । किं च साधारेणनापि [रूपेण] व्यासिं गृह्णदध्यक्षं देशकालव्यवधानादृहश्यमेव विषयीकरोति न स्वरूपादश्यं, स्वरूपादश्ये प्रत्यक्षस्यासामर्थर्यात्, सामर्थ्ये तु धूमस्यापि जठर्यसाधारणकुशानुजातीयमात्रेण व्यासिः स्यात् । उच्यते । कार्यत्वसकर्तृकत्वयोरनुपाधिनाऽ—

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न त्वस्योपाधित्वात् । न च साधनव्यापकता क्षित्यादावेव साधनाद्यापकतासन्देहात् मैत्रतनयत्वस्येव सोपाधित्वसम्भवात् । सामर्थ्ये वेति । विटपादावदश्योऽपि कर्त्ता प्रत्यक्षेनोपलभ्येत न चोपलभ्यतेऽतो व्यभिचार इत्यर्थः । ननु सामान्ययोरेव व्यासिर्त्तु विशिष्य योग्ययोरित्यत आह—किं चेति । ‘स्वरूपादश्य’मतीन्द्रियम् । ननु कुत पद्मामित्यत आह—स्वरूपेति । व्यासिः स्यादिति । प्रत्यक्षगम्येति शेषः । कार्यत्वेति । दृश्यद्वयं व्यासिप्रहस्थानं तदुपष्टमेनादश्ययोरपि सामान्यायलीलावतीप्रकाशः

मानं न स्यादित्यर्थः । न च व्योमादाकुपादानाभावादेवोपादानगोचरज्ञानादिजन्यत्वाभावे ज्ञाते कार्यत्वाभावस्य व्यापकत्वं ज्ञायतामिति वाच्यम्, निरुपादानत्वस्योपाधित्वात् । न च साधनव्यापकत्वादयमनुपाधिः क्षित्यादाकुपादानगोचरज्ञानादिजन्यत्वसन्देहेन सन्दिग्धसाधनाद्यापकत्वात् तादृशस्योपाधेमैत्रतनयत्वादौ दूषणत्वात् । वस्तुतो नित्यज्ञानादिमतोऽन्वयोऽपि न गृह्यत इति मन्त्रव्यम् । सामर्थ्ये विति । यत्र धूमात् प्रत्यक्षवहिस्तत्राप्रत्यक्षोऽपि सिद्ध्येत् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न च साधनेति । साधनमत्र व्यतिरेकव्यासौ व्याप्त्य उपादानगोचरज्ञानादिजन्यत्वाभावरूपम् । मैत्रतनयत्वादिविति । यद्यपि तत्र साधननिश्चयउपाधिसन्देहोऽत्र तूपाधिव्यतिरेकनिश्चये साधनसन्देह इति वैष्णव्यम्, तथापि साधनव्यापकतासन्देहो विशिष्ट एवेति भावः । ननु मैत्रतनयत्वादौ विपक्षबाधकाभावादस्तूपाधिसन्देह इह तत्वव्यव्याप्तिरन्वयव्यतिरेकव्यभिचारशङ्कानिर्वत्काकुमानतर्करूपत्वात् तथेत्यरुचेराह—वस्तुत इति । ज्ञानादिमत इति मतान्तरमाश्रित्य । वस्तुतो

नवयेन प्रतिबन्धावधारणात्, कार्यकारण[भाव]योरिव । अन्यथा कार्यमात्रस्य कारणमात्रेण प्रतिबन्धावधारणेऽपि परोदीरितदूष-णकलापः सम्भवत्येव । कार्यस्याहेतुकत्वे कादाचित्कत्वं न स्यादिति विषेषे बाधकात्तत्र प्रतिबन्धग्रहो न त्वन्वयव्यतिरेकाभ्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्यलक्षणप्रत्यासन्या व्यासिग्रहीतुं शक्यैवेत्यर्थः । अन्यथा तवापि कार्यत्वसहेतुकत्वयोर्व्यासितर्न गृह्णेतेत्याह—कार्यमात्रस्येति । ननु कार्य-त्वसहेतुकत्वयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यासिग्रहं न छ्रुमः, अपि तु विषेषबाधकसहकृताभ्याम्, प्रकृते तु विषेषबाधकं नास्तीत्याह—कार्यस्येति । न त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । केवलाभ्यामिति शेषः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथा च योग्यायोग्यवहिसंशये योग्यवहृथर्थी निःशङ्को न प्रवर्त्तेते-त्यर्थः । अनुपाधिनेति । ननु योग्योपाधेयोग्यानुपलभ्मेनाभावनिश्चये-ऽप्ययोग्योपाधेरभावः कुतो ग्राहाः । न च साध्यव्यापकस्य साधन-व्यापकत्वसाधनात् साधनाव्यापकस्य साध्याव्यापकत्वसाधनाद्वाहाः । अनुमानेन तत्साधने तत्राप्ययोग्योपाधिशङ्काप्रासादनवस्थानात् । अत्राहुः । ज्ञानादिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना ज्ञानादिमात्रकार्यमात्रयोर्व्यासिग्राहकः न तु पक्षधर्मताबलल-भ्यविशेषान्वयव्यतिरेकग्रहोऽनुमानमात्रोच्छेदात् पर्वतीयवहेरन्वय-व्यतिरेकग्रहात् । न चान्याऽन्वयव्यतिरेकग्रहादन्यव्यासिग्रहेऽति-प्रसङ्गः, यद्विशेषयोरन्वयादिग्रहस्तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्यासिग्र-हात् । कार्यकारणयोरिवेति । हश्यादृश्यौदासीन्येनेत्यर्थः । कार्यमात्रस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ज्ञानादेरित्यत्र तात्पर्यम् । तथा चान्वयव्यासिरप्यसिद्धैवेति भावः । यत्रैव ‘यज्जातीये’ । ‘तत्रैव’ तज्जातीये । ज्ञानादीति । येन रूपेणोपस्थित-योर्ययोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना तदवच्छेदेन कार्यत्वकारण-त्वयोग्येहात् । न चादश्यवहिसिद्धिप्रसङ्गः । तत्र ततो धूमानुत्पत्ते-र्वहिविशेषत्वेनैव हेतुन्वग्रहादिति प्रघट्टकार्थः । न त्विति । न तु (१)भा-

मिति चेत्र, अहेतुकत्वस्याकादाचित्कत्वेन प्रतिबन्धासिद्धेः ।
व्यभिचारानुपलम्भेन तत्सिद्धिरिति चेत्, न ।
सर्वाद्येष्व सन्देहात्स्वाद्येष्वर्थभिचारतः ।
योग्याद्येष्वरसञ्जावात्^(१) प्रतिबन्धो न सिद्ध्यति ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विपक्षबाधकतर्कमूलभूतव्याप्तावपि विपक्षबाधकं किमपि नास्ती-
त्याह—अहेतुकत्वस्येति । तथा च न विपक्षबाधकतर्कापेक्षावश्यकी
किन्तवन्वयव्यतिरेकाव्यभिचारमात्रेण तद्वह इति भावः । नन्वाका-
शादावहेतुके दृष्टं सर्वत्राकादाचित्कत्वं सहेतुके तु न दृष्टमिति
प्रतिबन्धसिद्धिरित्याह—व्यभिचारेति । व्यभिचारानुपलम्भो न सर्वेषां
प्रमितो यदि केनचिदिह व्यभिचार एतोपलब्धः स्यात् पार्थिव-
वत्वलौहलेखयत्वयोरिवेत्याह—सर्वोत । ननु मया व्यभिचारो नोप-
लभ्यते एतावतैव तयोर्व्याप्तिः स्यादित्यत आह—स्वाद्येरिति । रास-
भूमयोरेकस्य व्यभिचारानुपलम्भः प्राप्त्यसिद्धेरित्यर्थः । ननु
व्यभिचारानुपलम्भः स्वरूपसञ्चेषाव्यभिचारग्राहकस्तथा च चक्षु-
रादिवत् किमस्य व्यभिचारेणेत्यत आह—योग्येति । न हि परमा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथा च कारणत्वेनादश्यः परमाणवादिनं सिद्धेदित्यर्थः ।

सर्वाद्येरिति । न चानुपलम्भः स्वरूपसञ्चेष गमको न
तु निश्चितः । तथा च चक्षुरादिवदस्य व्यभिचारे-
ः प्राप्तिः न दोष इति वाच्यम्, व्याप्त्यत्वेनानुपलम्भस्यात्
गमकत्वात् तु व्यापकानुपलम्भस्य, देशकालव्यवधानेन योग्या-
नुपलब्धवेरभावात् । अनुपलब्ध्यन्तरस्य चागमकत्वात् । तस्य स्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वप्रत्यक्षव्यापकस्य योग्यानुपलम्भस्येत्यर्थः । यथाश्रुते निषेद्यव्या-
पकस्य योऽनुपलम्भस्तस्येत्यर्थे न त्वितिविरोधापत्तेः । तस्य
व्याप्त्यत्वैव गमकत्वात् देशकालेत्यादिविरोधापत्तेः । तस्येति । ‘तस्य’
व्याप्त्यत्वेनाभिमत्स्य । स्वानुपलम्भस्य व्यभिचारो दोष एवति शेषः ।

(१) रसन्वाच प्रति० ।

विषये बाधकात्प्रतिवन्धनिश्चय इति चेन्न, अहेतुकस्य कादाचित्कत्वे बाधकाभावात् । शशविषाणमहेतुकं कादाचित्कं स्यादिति विपक्षे बाधकमिति चेन्न, सद्विशेषस्याहेतुकस्य कादाचित्कत्वं भविष्यतीति शङ्खायास्त्वनिराकरणात् । यथा च सहेतुकत्वाविशेषे[अपि] कस्यचित्प्रतीतिरूपत्वमप्रतीतिरूपत्वं च कस्यचित्तथाऽहेतुकत्वेऽपि [कस्यचित्] कादाचित्कत्वमकादाचित्कत्वं च कस्यचिद्विषयतीति । तथा च क्षित्यादिकं सकलहेतुरहितमेवास्तु । न चानौपाधिकत्वमसिद्धम्, न तावद्वाक्ति-

न्यायलीलावतीकण्ठामरणम्

एवादिगतमहेतुकत्वमकादाचित्कत्वं च योग्यं येन तदेकतरात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमन्यतरस्य व्यभिचारो योग्यः स्यादित्यर्थः । नन्वहेतुकत्वाकादाचित्कत्वे?योरपि व्याप्तिग्रहे किञ्चिद्विषयक्षेपाधकं भविष्यतीत्याह—विषय इति । [अहेतुकमपि कादाचित्कं स्यादित्यत्र विपक्षे बाधकं नास्तीत्याह—नेति । कचित् पाठः ।] अहेतुकत्वाकादाचित्कत्वयोरपि व्याप्तिग्रहे न विपक्षे बाधकमस्तीत्याह—नेति । असदहेतुकं कादाचित्कत्वं स्यादिति विपक्षबाधकं शङ्खते—शशेति । सत्त्वे सत्यहेतुकत्वस्य न कादाचित्कत्वव्याप्तौ विपक्षबाधकमित्याह—नेति । सहेतुकत्वाविशेषेऽपि ज्ञानाज्ञानरूपद्वैराश्यवदहेतुकत्वेऽपि कादाचित्कत्वाकादाचित्कत्वरूपद्वैराश्यं स्यादिति विकल्पसमाजात्या त्वमिवाऽहमपि प्रत्यवस्थातुं शक्य एवत्याह—तथा चेति । अन्वयव्यतिरेकोपलभ्मे योग्यायोग्योपाधिनिरासे च नावश्यमेवानुकूलतर्कपंक्षा, तदपेक्षायां वा कारणान्तरवत् कर्तुरपि कारणत्वेनावश्यपेक्षा तदभावे कार्याभाव एव । तदुकम(१)—“अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यलोपो विभूषण”मिति भावः । ननुपाधिनिरासे सत्येवं स्यादपि न तु प्रकृते तदभाव इत्याशङ्ख्याह—न चेति । कार्यत्वेन सकर्त्तृकत्वे साध्ये न तावदेतद्विषयमुपाधिः घटान्तरे साध्याव्याप्त्यालावतीप्रकाशः

तुपलभ्मस्य व्यभिचारः सर्वानुपलभ्मस्य चासिद्विरित्यर्थः । विषय

भेदा उपाधयः सामान्यव्याप्त्युच्छेदप्रसङ्गात् । न चावान्तरजातिभेदा घट्त्वादय उपाधयः । तेषां परस्परव्यभिचारित्वात् व्यक्तिभेदवत् । नाऽप्यतीन्द्रियो विशेषः । कार्यविशेषात्कारणविशेषानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, धूमे[ना]ऽपि दहनानुमाने तथाभूतोपाधिशङ्काया अनिवारणात् । न च शरीरिकार्यत्वमुपाधिः । उभयोरनुपलभ्यमानव्यभिचारयोः समानयोगक्षेमत्वेनोपाध्युपाधि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पक्त्वात् । नापि घटत्वं पटादौ साध्याव्यापकत्वात् । अतीन्द्रियोपाधि-शङ्कायां सकलानुमानोच्छेद इत्यर्थः । ननु शरीरिकार्यत्वं साध्यव्यापकं पक्ष एव साधनाव्यापकमिनि स एवोपाधिः स्यादित्याशङ्काह—न चेति । साध्याव्यापकाव्याप्यत्वेन हेतोः साध्याव्याप्यत्वं यथा त्वदभिमतं तथा साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्वं कथं न स्यात् व्यासिग्राहकस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । न चैवं सन्दिग्धोपाधिः स्यात् हेतोः साध्याव्याप्यताया एव विपक्षवाचकतर्केण परिच्छिन्नत्वादित्यर्थः । नन्वेवं मित्रातनयत्वस्य श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहरपरिणाम उपाधिर्व्यं स्यात् तुलययोगक्षेमत्वादित्याशङ्काह—न चेति । वैद्यकादौ पैत्तिकमनुजश्यामत्वं प्रति शाकपाकजन्यत्वस्य व्यापकत्वेन परिच्छिन्नत्वात् न तुलययोगक्षेमत्वावकाश

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इति । अहेतुकस्य कादाचित्कतापत्तेरित्यर्थः । सामान्यव्याप्तीति । धूमस्यापि वहिना व्याप्तौ धूमविशेष एवोपाधिः स्यादिति न धूमसामान्यमध्ये गमयेदित्यर्थः । परस्परेति । साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः । नाप्यतीन्द्रिय इति । साध्याव्याप्यताप्रयोजकः साधननिष्ठ इत्यर्थः । उभयोरिति । यद्यप्युभयोः साध्योपाध्योर्व्यभिचारानुपलभ्मेऽपि साधनस्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अहेतुकस्येति । भावस्येति शेषः । उभयोरिति सप्तमी । साधनसाध्ययोरित्यर्थः । साध्योपाध्योरिति षष्ठी । तेन साधने साध्यव्यभिचारानुपलभ्मेऽपीत्यर्थः । साधन-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सोपाधित्वात् उपाधेश्च निरुपाधित्वान्न तुलययोगक्षेमत्वं तथापि यथा साध्यव्याप्यसाधनाव्याप्यत्वेन साधनस्य साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यसाधनाव्यापकत्वेनोपाधेरपि साध्याव्याप्यकत्वमिति तुलययोगक्षेमत्वार्थः । ननु साध्यव्यापकताग्राहकमानाभावस्तथाविद्यस्यानुपाधित्वे वीजम् । न च प्रकृते तथा, शरीरसहकृतस्यैव कर्तुः कारणत्वावधारणात् । न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता शरीरक्रियां घटादिकं वा जनयतीस्यर्थाच्छरीरजन्यमेव कर्तुजन्यमिति साध्यव्यापकतानिश्चयात् । अत एव जलस्य रसवत्वेन गन्धवत्वानुमाने पृथिवीत्वमुपाधिः । अत एव पक्षेतरत्ववत् पक्षमात्रव्यावर्त्तकधर्मवत्वात् साधनविशेषितत्वाच्च तत्रोपाधिरित्यपास्तं तयोरप्यनुपाधित्वं साध्यव्यापकताग्राहकमानाभावस्य वीजत्वात्स्य चाभावादित्युक्तम् । अत एव बाधोन्नीतं पक्षेतरत्वं वहिमत्वेन धूमवत्वे साध्ये आदेन्धनप्रभवहिमत्वं भवत्युपाधिः, विपक्षे बाधकेन तयोः साध्यव्यापकताग्रहात् । मैवम् । कर्तुंहि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्त्तव्ये कार्यमात्रे वा । आद्ये घटादौ तथात्वेऽपि शरीरविनाकृतस्य कार्यमात्रकरणेन विरोधः । द्वितीये तु स्वतोऽसिद्धिः कार्यमात्रस्य त्वया कर्तुजन्यतानङ्गीकारात् । तृतीये त्वात्माश्रयः स्वजन्यत्वस्यैव स्वजन्यतावच्छेदकात् । अथैवं साध्यव्यापकत्वानिश्चयेन सन्दिग्धोपाधिः स्यात् । न च साध्यव्यापकतासन्देहो नदूषणम्, अन्यथा पक्षेतरत्वोपाधिनाऽनुमानमात्रोच्छेदापत्तेरिति वाच्यम्, विशिष्टसंशयस्य व्याप्यतासंशयाधायकस्य सान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

साध्ययोरिति क्वचित्पाठः । तत्र तयोरिति पष्टी । साध्योपाध्योरित्यर्थः । साधनसाध्ययोरिति सप्तमी । तथा च पूर्वक एवार्थः । उपाधेश्च निरुपाधित्वादिति । यद्यपि साध्यस्येति युज्यते तथापि व्याप्यवद्यापकमपि सोपाधिव्याप्येषुभयप्रतियोगिकत्वादित्याशयेनैतदुक्तम् । न चोपाधावपि शरीरिकर्तुकाधिकरणमसमवेतत्वमुपाधिरिति वाच्यम्, अवयवस्य मृदादेः शरीरिकर्तुकत्वाभावेऽपि तत्समवेतावयविनः कदाचिच्छरीरिकर्तुकत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वादिति भावः । यद्यपि साध्यव्यापकताग्राहकतर्काभावात् साधनेऽपि नोपाधिनिश्चयस्तथापि सत्संशयोऽप्यस्त्रीति भावः । तथापीति । यदि चानुकूलतर्काभावान्न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धनाद्यापकत्वसंशयवत् साध्यव्यापकतासन्देहेऽप्यविशेषात् पक्षेतर-
त्वोपाधेश्च निराकरित्यमाणत्वात् । मैवम् । कर्तृजन्यत्वे लाभवात्
जन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् तु शरीरजन्यत्वस्य । तथा च शरीरज-
न्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं घटेत्वार्थः समाजो घटत्वेन शरीरजन्य-
त्वनियमात् । तस्मात् शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तदव्या-
प्यजन्यत्वाद्यापकत्वात् नित्यत्ववत् । वस्तुतो हस्तादिजन्ये साध्या-
व्यापकत्वं साक्षात्रयत्ताधिष्ठेयजन्यत्वस्य च विवक्षितत्वे साधन-
व्यापकत्वम्, अष्टद्वारा शरीरजन्यत्वं क्षित्यादावपीत्यतोऽपि साध-
नव्यापकत्वमिति सङ्गेपः ।

नन्वेवं मैत्रतनयत्वेन इयामत्वे साध्ये इयामसामग्न्यपि नोपाधिः
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

साधनस्य साध्यव्याप्यत्वं तदा तत् एवोपाधेरपि न साध्यव्यापक-
त्वमिति भावः । पक्षेतरत्वोपाधेति । स्वव्याधातकत्वेनेति शेषः । न त्वि-
ति । ननु शरीरजन्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छेदकमिति न ब्रूमो येनोक्तं
गौरवं स्यात्तथा सति कर्तृजन्यत्वव्याप्यत्वप्रतीतावच्छेद्युपाधिताप्र-
योजकत्वापकत्वाप्रतीतेः । किन्तु शरीरजन्यतावच्छेदकमेव कर्तृ-
जन्यत्वमिति । न चैवमपि गौरवं भवति एवं शरीरजन्यत्व सकर्तृक-
त्वव्यापकमिति चेत्, न प्रतीते कर्तृजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वग्रहात्
तत्प्रतीतौ च कार्यत्वस्य कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वग्रहाच्चिरोधिकल्प-
नान्तरानुदयात् तस्योपजीव्यत्वात् । न च कर्तृजन्यत्वग्रहमात्रमुप-
जीव्यं न तु कार्यत्वस्यावच्छेदकग्रहोऽपि घटत्वावच्छेदेनापि कर्तृज-
न्यत्वग्रहे तस्य शरीरजन्यतावच्छेदकत्वग्रहादिति वाच्यम्, घटत्वा-
वच्छेदेन तद्ग्रहे तस्य घटत्ववच्छेदरीजन्यतावच्छेदकत्वग्रहात् शरी-
रजन्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वस्य च घटादिवृत्तित्वग्रहदशायामेव कर्तृ-
जन्यत्वावच्छेदकत्वग्रहशङ्का । अन्यथा लाभवेन घटत्वस्यैवावच्छेद-
कग्रहात् । न च तस्यां दशायां घटत्वावच्छेदेन कर्तृजन्यत्वग्रहो
नानात्वगौरवादिति कार्यत्वेनैव तद्ग्रह इति भवत्युपजीव्यविरोध
इति दिक् ।

ननु द्विद्वाराकचेष्टाश्रयजन्यत्वमुपाधिरिति न हस्तादिजन्ये सा-
ध्याव्यापकता न वा साधनव्यापकतेत्यत आह—संक्षेप इति । उक्त-

सज्जावासिद्धेः। न च मैत्र(१) तनयत्वश्यामतासाहचर्येऽप्येष न्यायः
तत्रोपाधिसाधनस्य(२)न्यायस्यावश्यं व्यञ्जनीयत्वात्। धूमे तु
न जठर्यसाधारणदहनानुमानं, तेजोमात्रस्य धूमोत्पत्तौ व्यभिचा
रात्। दाहकस्पर्शाधिष्ठानस्यैव तेजसो धूमजनकत्वनियमात्।

कर्मनिर्मितवैचित्र्यं यदि विश्वमनीश्वरम् ।

अस्त्वनिर्मितवैचित्र्यं जगदेतदहेतुकम् ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इत्यर्थः। उपाधिप्रसाधकस्येति। उपाधेः साध्यव्यापकत्वग्राहकस्येत्यर्थः।
'व्यञ्जनीयत्वात्' उन्नावनीयत्वात्। अन्यथा तु लययोगक्षेमत्वं तत्रा-
पि स्यादिति भावः। नन्वेवं तत्र कथं सन्दिग्धोपाधिप्रवादः साध-
नाव्यापकतासन्देहादिति गृहण। न हि मैत्रतनयं व्याप्य श्यामसामग्री
(न्या?)स्थातव्यमित्यस्ति नियमः। अद्ययाद्यश्यसाधारणेन व्याप्तौ धूमा-
ज्ञाठरमपि सिध्येदित्याह—धूमे विति। वहिधूमयोः कार्यकारणभा-
वलक्षणैव व्याप्तिः। कारणं च धूमस्योद्भूतस्योद्भूतस्पर्शाश्रयो व-
हिनं तु तेजोमात्रमित्यर्थः।

वैचित्र्यमास्तां किमीश्वरेण। न हीश्वरोऽप्यदृष्टमनपेक्ष्य जनयितुमीष्टे
द्वाति मतमास्कन्दति—कर्मेति। एवं सत्यदृष्टमपि नेत्यतामेतुकमेव
जगदस्तु। तर्हि वैचित्र्यं न स्यादित्याशङ्खाह—अनिर्मितवैचित्र्यमिति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यान्तु लययोगक्षेमत्वादित्यत आह—न चेति। तत्र साध्यव्यापकत्व-
ग्राहकस्य कार्यकारणभावस्य सत्त्वात्। मैत्रतनयत्वं व्याप्य श्याम-
सामन्या स्थातव्यमित्यत्र च नियामकस्याभावादित्यर्थः। ननु का-
र्यत्वादद्यकर्तृसिद्धिवद्धूमादद्यश्यवहिसिद्धिरपि स्यादित्यत आह—
धूमे विति। अद्ययाद्वहेधूमानुत्पत्तेऽद्यस्यैव तत्र हेतुत्वादित्यर्थः।
यस्त्वनौपाधिकत्वे सत्यपि न व्याप्तिः किन्त्वकर्तृकमेव कार्यजानं
वैचित्र्यं च कर्मनिर्मितमेवेति मन्यते तं प्रत्याह—कर्मनिर्मितेति। कर्तु-

(१) मित्रात०। मैत्रात०। (२) तत्रोपाधिप्रसाधकस्येति कण्ठाभरणसम्बन्धः पादुः।

कर्तुव्यापकशरीरानुपलम्भेन सत्प्रतिपक्षत्वमस्त्वति चेन्न,
ईश्वरमधिकृत्याश्रयासिद्धेः । क्षित्यादिकमधिकृत्य सिद्धसाधनात् ।
शरीरिकर्तुकत्वव्यापकानुपलम्भेन सकर्तुकत्वं निवर्तते इति चेन्न,
सकर्तुकत्वं [शरीरिकर्तुत्वं] शरीरिकर्तृ[क]त्वाद्वेदेन प्रतीतं न
वा । न चेन्नाप्यव्यापकयोरप्रतीतौ व्याप्तेरसिद्धिः (१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

बैचिद्यमपि जगतो न स्यादित्यर्थः । एवं सति हष्टविरोध हति चेत्त-
हि कर्त्तारमन्तरेण कार्याभ्युपगमे न कथं हष्टविरोध पवेति भावः ।
ईश्वरोत्तरा । ईश्वरो न कर्ता अशरीरित्वादित्याश्रयासिद्धं क्षितिनं कर्त्री
अशरीरित्वादिति सिद्धसाधनमित्यर्थः । शरीरि(री?)ति । शरीरिकर्तृकत्वं
व्यापकं तदनुपलम्भेन क्षित्यादेः सकर्तृकत्वं व्यावर्त्ततामित्यर्थः ।
भेदेनेति । अन्योऽन्याभावघच्छयेत्यर्थः । न चेदिति । शरीरिकर्तृकत्व-
भिन्नं सकर्तृकत्वं यदि न गृहीतं तदा व्याप्त्यासिद्धा न व्याप्तिसं-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रपि कारणत्वादितरकारणस्येव तस्यापि सिद्धिरिति भावः । ईश्वर-
मिति । ईश्वरो न कर्ता अशरीरित्वादित्याश्रयासिद्धमित्यर्थः । क्षित्या-
दिकमिति । क्षित्यादिकं कर्तृ नेति साध्य इत्यर्थः । ननु सकर्तुकत्वव्या-
पकं शरीरिकर्तुकत्वं क्षित्यादौ व्यावर्त्तमानं सकर्तुकत्वमपि व्या-
वर्त्तयतीत्याह—शरीरीति । एतेन शरीरिकर्तुकत्वमप्युपाधिरूक्तः ।
भेदेनेति । भिन्नाश्रयत्वेनेत्यर्थः । अप्रतीताविति । आश्रयभेदेनत्यर्थः । तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विषेषज्ञवाधकेन हेतोः साध्यव्याप्त्यत्वे तदव्यापकतयोपाधेः साध्या-
व्यापकत्वमिति भावः । स्वरूपमात्रेण प्रतीतिमात्रे व्यभिचार इत्य-
प्रिमग्रन्थसङ्गत्यर्थमाह—भिन्नाश्रयत्वेनेति । व्याप्त्यस्य व्यापकेन समा-
नाश्रयभेदेनाप्रतीतिनं व्याप्त्यसिद्धिप्रयोजिका, किन्तु व्यभिचारा-
शानरूपतया व्याप्तिसिद्धावेव प्रयोजिका रूपरसयोरिवेत्यत आह—
तथा चेति । ननूक्तः संशयो ग्राह्यसंशयपर्यवसन्नतया न प्रतिवन्धक

प्रतीतं चेदशरीरि(१)कर्तृकत्वसिद्धौ व्यभिचारः। प्रतीतं शरीरविशेषणानवच्छिन्नत्वेन व्याप्तं, शरीरविशेषणावच्छिन्नत्वेन च प्रतीतं व्यापकमिति चेन्न, विरोधात्। यदि हि विशेषणावच्छिन्नं तत्पथेते कुतः केवलस्यावभासः। केवलं चेत्प्रथेते कुतस्तदैव(२) विशिष्टावभासः। सकर्तृकत्वस्य च शरीरेण व्याप्तिर्गृह्णते शरीरविशिष्टेन वा। नाद्यः। असम्भवात्। न हि सकर्तृकत्वं शरीरमिति व्याप्तिप्रतीतिः। विशिष्टेनापि किं सकर्तृकत्वेन तदन्येन (३) वा। नान्येन। तदनुपन्यासात्। नापि

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्विरित्यर्थः। प्रतीतमिति। यत्र शरीरिकर्तृकत्वं नास्ति तत्र चेत् सकर्तृकत्वं प्रतीयेत तदा शरीरिकर्तृकादन्यत् सकर्तृकमिति स्यात्तथा च व्यभिचार इत्यर्थः। ननु विशेष्यस्यामेदेषपि विशेषणानवच्छेदविशेषणावच्छेदाभ्यासुभयोर्भेदः स्यादिति शङ्कते—प्रतीतमिति। उभयोरेकबुद्ध्यारोहे व्याप्तिर्गृह्णते न चैतदस्ति विशिष्टग्रहकाले केवलस्याग्रहात् केवलग्रहकाले विशिष्टस्याग्रहादिति परिहरति—यदीति। वस्तुतो व्यभिचारावारकविशेषणवत्वमेवात्र अन्यथा यत्समवेतं तज्जातिमत्समवेतमित्यादावपि व्याप्तिग्रहो न स्यात्। न च यत्समवेतं तज्जातिसमानाधिकरणमेवेति तत्र व्याप्तिग्रहप्रकार इति वाच्यम्, उपाधिभेदेन कुतकत्वानित्यत्ववद्याप्तिग्रहाविरोधात्। यत् सकर्तृकं तत् शरीरकर्तृकमिति इमामेव प्रकारान्तरेण व्याप्तिं खण्डयति—सकर्तृकत्वस्येति। न हीति। यत् सकर्तृकं तत् शरीरमिति न व्याप्तिः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च यत्सकर्तृकं तच्छरीरिकर्तृकमित्यत्र शरीरित्वमपि न व्याप्त्यन्तर्भूतं व्यभिचारावारकत्वादित्युक्तम्। प्रतीतं चेदिति। आश्रयमेदेनेति शेषः। मा भूदाश्रयमेदेन प्रतीतिः स्वरूपमेदेन द्वयमप्येकत्र प्रतीतं समनियतमेवास्तु कार्यत्वानित्यत्ववद्यित्याह—प्रतीतमिति। व्यभिचारावारकविशेषणवत्वे सत्येष दूषणान्तरमाह—विरोधादिति। न हीति।

(१) दशरीरक०। (२) ऋतस्तदेव विं०। ऋतस्तेनैव विं०। (३) अन्येन।

सकर्तृकत्वेन । न हि यावद्याप्यत्वेन विशेषितं तावदेव विशेषणान्तरावच्छेदेन व्यापकमिति शक्यते वक्तुम् । व्यासिग्राहक-
[स्य] प्रमाणस्य सर्वत्र व्याप्यरूपं व्यापककोटावनन्तर्भविष्यत
(७) एव व्यासिग्राहकत्वनियम(८)दर्शनात् । तर्कापरिशुद्धिस्तु किं तर्कादपरिशुद्धिर्व्यासिपक्षधर्मताविरोधः, तर्करूपमेव वा, अपरिशुद्धिरनुमानदूषणं वा । नाद्यः । तदविरोधस्य साधितत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

रित्यर्थः ननु शरीरविशेषं सकर्तृकत्वमेव सकर्तृकत्वव्यापकं स्यादित्यत आह—न हैति । व्याप्यमेव विशेषितं सद्यापकं न भवतीत्यर्थः । कुत एवमित्यत आह—व्यासिग्राहकेति । यथा प्रमाणस्यायं महिमा यत् लघु तदेव विषयीकरोति तथा व्यासिग्राहकमानस्यायं महिमा यद्याप्यमेव विशेषितं व्यापककोटौ नार्तनिवेशयतीत्यर्थः । नियमदर्शनादिति । धूमचहचादिच्यासौ तथैवावधारणात् । यत् समवेत्तं तज्जाति मत्समवेत्तमित्यस्यापि यत्समवतं तज्जातिसमानाधिकरणमेवेत्यर्थः । तर्कापरिशुद्धिपदेन यदि पूर्वोक्तविशेषविरोध एव देश्यते तत्राह—तदविरोधस्येति । विरोधितर्कान्तरमेव तर्कापरिशुद्धिपदार्थस्तत्राह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्यपि यत्समवेत्तं तज्जातिमत्समवेत्तमित्यादौ व्याप्यमेव विशेषितं व्यापकं भवत्येव तथापि जातिशून्ये जात्यादौ समवायसत्त्वे बाधकात् समवायाभावः प्रमित इति तत्र सन्देहाभावाङ्गवति व्याप्यस्य विशेषितस्य व्यापकता । अत्र तु विशेषणं विनापि विशेष्यशङ्कया कथं व्याप्यमेव विशेषितं व्यापकं स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु कार्यमात्रे कर्तुः शरीरसहकारिताविरहात् साध्यव्यापकत्वे तस्य मानाभावः । अत एव शरीरिकर्तृत्वमुपाधिरित्यपि निरस्तमदृष्ट्वारा शरीरिणोऽपि कर्तृतया साधनव्यापकत्वाचेति भावः । तर्कापरिशुद्धिरिति । यदि कर्ता स्यात् शरीरी स्यात् प्रयोजनवान् स्यादित्यादिरूपा ।

(१) व्यापककोटवेवान्तर्भविष्यत इ० । (२) उक्तवानियम० ।

न द्वितीयः । अनुमानरूपसाकल्ये (१) तस्यानुमित्युत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कत्वानिश्चयेन दृष्टणत्वानिश्चयात् । अन्यतरसिद्धदृष्टणभावस्य
चैकतराभिमतसाधनवत्स्वसाध्यासाधकत्वात् शशशृङ्गप्रतिबन्धी-
ग्रहो (२) बाधक इति चेन्न, अन्वयव्यतिरेकिणो (३) व्यतिरेकिणो
वा विषाणसाधकत्वोपन्यासे यथैव विषक्षे साध्यव्यतिरेकाव-
धारणं तथैव पक्षेऽपीति हेतोर्वाधितविषयत्वात् । केवलान्वयि-
नस्तु स्वयं साधकत्वस्वीकारेऽपसिद्धान्तात् । परसिद्धेन परस्य
विरोधोद्धावनं तु नास्ति । परमते विषाणजातीयस्य दृश्यता (४)-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अनुमानेति । व्यासिपक्षधर्मतयोरेकैकस्यावैकल्ये तादृशतर्कस्यानुमित्य-
प्रतिबन्धकत्वात् । वस्तुतो नास्त्येव तादृशस्तर्कः । यदीश्वरः कर्त्ता
स्याच्छरीरी स्यादनित्यश्चानवान् प्रयोजनवांश्च स्यादित्यादीनां सि-
ञ्चासिद्धिपराहतत्वादित्यर्थः । ननु मया तादृशकर्तर्कस्य दोषत्वमभ्यु-
पगम्यते एवत्यत आह—अन्यतरेति । यथा हेतावन्यतरासिद्धिर्दोष
स्तथा दुषणेऽपि तस्याऽप्यसाधकताहेतुत्वादित्यर्थः । नत्वेवं पशु
त्वेन शशेऽपि शृङ्गं सिध्येदित्याह—शशेति । अर्थान्तरानिग्रहापत्तौ स-
त्यामपि दोषान्तरमाह—अन्येति । परस्य केवलान्वयानुमानानवष्टमे-
नैतदुक्तं नरादौ साध्यव्यतिरेकप्रयुक्तः साधनव्यतिरेक इति यो
ग्यानुदलब्ध्या यथा तत्र साध्यव्यतिरेकप्रमा तथा पक्षेऽपीति वा
धोऽत्रेत्यर्थः । ननु प्रमेयत्वादिना शृङ्गित्वं साध्यमिति न व्यतिरेक-
ग्रहापेक्षेत्यत आह—केवलेति । मीमांसकस्यापसिद्धान्तस्तदभ्युपगमे
स्यादित्यर्थः । यद्यपि शृङ्गित्वस्य केवलान्वयित्वे केवलान्वययनुमा-
नमिह स्यात्तच्च न सम्भवत्येव तथापि शङ्खामात्रमेव तत् । परमत-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शशेति । पवं पशुत्वाद्योग्यशङ्खवाधे शङ्खमयोग्यं सिध्येदित्यर्थः ।
अन्येति । शशे शङ्खस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामवाधितप्रत्यक्षवा-
धितत्वाद्विपक्षवदित्यर्थः । परमत इति । शङ्खत्वस्य योग्यसंस्थान-

(१) पञ्चरूपसम्पत्यादौ इत्यभिकः पाठः क्वचित् पुस्तके । (२) शङ्खदग्रहः

(३) अन्यतरान्वयव्ययः । (४) विषाणस्य दृश्यजातीयतानि० ।

नियमात् । [इतीश्वरसिद्धिः ।]

अणुर्नाम(१) द्रव्यान्तरमिति चेत् तत्र, तदसिद्धेरित्येके(२) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति । विषाणुत्वजातेयोग्यसंस्थानमात्राभिव्यङ्ग्यत्वेन तत्साधने बाध प्रवेत्यर्थः ।

पुनर्विभागमाक्षिपति—अणुरिति । विभुभ्यो मूर्त्तत्वं मूर्त्तेभ्यो विशेषगुणवत्त्वे नित्यत्वं वैधर्म्यमित्यर्थः । नन्वणुपरिमाणतरमभावः कच्छिद्विश्रान्तः परिमाणतरतमभावत्वात् महत्परिणामतरतमभावत् । विश्रान्तत्वं सजातीयनिरूपितोत्कर्षमात्राश्रयत्वम् । तारतम्यं च सजातीयनिरूपितोत्कर्षव्यवहारविषयत्वम् । अश्रयासिद्धमाह—
न्यायलीलावतीप्रकाशः

विशेषव्यङ्ग्यत्वेन बाधाद्योग्ये शुद्धत्वस्य शुद्धितुमशक्यत्वादित्यर्थः । वस्तुतोऽर्थान्तरं विपक्षे बाधकाभावेन व्याप्त्यभावश्चेति भावः । एवमीश्वरसिद्धौ तस्यानात्मत्वसाधकाति “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा त्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥” (गीता, १५।१७) इत्याद्यागमबाधितानीति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इत्यरुचेराह—वस्तुत इति । विपक्षे बाधकाभावेनेति । यद्यपि पश्चुत्वमेव ताहशशूद्धसंयोगजनकतावच्छेदकं लाघवादिति विपक्षबाधकं सम्भवत्येव तथाप्येवं सति द्रव्यत्वमेव ततोऽपि लघु तदवच्छेदकं स्थादित्येवं कमेण च सर्वस्य सर्वाधिकरणत्वापाचिरिति प्रतिकूलतकर्णोक्तस्यासमीचीनत्वमिति भावः । नन्वेवं परपरीहारनिराकरणे, ऽपि प्रथमोक्ताक्षेपे स्वयं परीद्वारो न कृत इति तं पूरयति—एवमिति । तथा च मूलकारः स्फुटत्वात्तदुपेक्षितवानिति भावः । अगमबाधितानीति । इदमुपलक्षणं वस्तुत अनात्मत्वं सुखसमव्याधिकारणतावच्छेदकजातिविरहो वा ज्ञानवस्त्वाभावो वा । आद्ये सिद्धसाधनमन्त्ये च धर्मिग्राहकमानवाध इत्यपि दूषणम् । द्रव्यान्तरत्वं न (?) च

अणुपरिमाणतारतम्यं कचिद्विद्वाऽत्मिति चेन्न, तदसिद्धावणु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्
तदसिद्धाविति । यद्युग्रद्रव्यं सिध्येत्तदाक्षितमणुत्वं परिमाणं सिध्येदित्य-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

‘द्रव्यान्तरं’ पृथिव्यादिचतुष्काभिज्ञमित्यर्थः (१) । व्योमादिभेदस्थोभ-
यसिद्धत्वात् गन्धवत्वादिनामनित्यत्वव्याप्त्यत्वान्महत्वव्याप्त्यत्वाचेति
भावः । अणुपरिमाणेति । अणुत्वं पक्षस्तारतम्यं हेतुः कचिद्विद्वान्तत्वं
साध्यम् । तच्च (२) स(मान)जातीयावध्यवधिमत्त्वांभयानाध्यवृत्तिः
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्रव्यभिज्ञद्रव्यावस्थप्रसिद्धमत आह—पृथिव्यादीति । नन्देवं व्योमादि-
भेदासिद्धिप्रसङ्ग इत्यत आह—व्योमादीति । ननु गन्धवत्वस्यानित्यत्व-
व्याप्त्यतया परमाणोः पृथिवीत्वनिराकरणेऽपि द्युणुकव्य तथा-
त्वाविरोध इत्यत आह—महत्वेति । अणुत्वमिति । अणुपरिमाणमित्यर्थः
तारतम्यमुक्तर्षा(प?)कर्षयोरन्यतरमात्राश्रयत्वमित्यर्थः । समानेति ।
सजातीयनिरूपितोत्कर्षावधित्वानाश्रयत्वं सजातीयनिरूपितोत्क-
र्षावधिमत्वानाश्रयत्वं च साध्यम् । वृत्तिपदं तु सम्पातायातम् ।
यद्वा परस्परासम्बन्धेनोत्कर्षापकर्षावपि द्रव्ये वर्तते(त्तेतां?) इति वृ-
त्तिपदार्थवृद्धितेव साध्यमन्यथा परमाणोः साक्षादसिद्धिप्रसङ्गात् ।
कचिद्विद्वान्तत्वं कचिद्वृत्तित्वमात्रमित्येवं साध्येऽपि यद्यपि अणु-
सिद्धिस्तथापि परमाणुद्युणुकयोरपि सिध्यर्थमिदमुक्तम् । साजा-
त्यं च वृत्त्यद्वितसाध्यपक्ष परिमाणत्वव्याप्त्यजात्या, तद्वित-
साध्यपक्षे च तज्जातीयपरिमाणत्वेनेति । अत्र च सजातीयाधि-

(१) पृथिव्यादीति । एवं चाणुपदमारम्भकाणुपरम् । अणुत्वावच्छेदेन वा साध्यसिद्धि-
हेतुश्या । तेन मनसा न सिद्धासधनम् । इति दीधितिः ।

(२) तच्चेति । अणुत्वापेक्षिकोत्कर्षावधिमत्वमणुत्वनिष्ठावधिमत्वं च त्रसरेणुमहत्वस्या-
पीत्यत उक्तं सजातीयेति । सजातीयोत्कर्षापकर्षेत्यर्थः । साजात्यं च परिशाणत्वव्याप्त्यजात्या ।
अवधिमत्वं चाश्रयत्वपर्यवस्थाम् । अत्रापकर्षानवधिवृत्तित्वस्योत्कर्षानाश्रयवृत्तित्वस्य च सिद्धा-
वपकृष्टमुत्कर्षावधिवृत्तित्वस्यापकर्षानाश्रयवृत्तित्वस्य च सिद्धादुरकृष्टमुत्कर्षतदवधित्वयोरपकर्षतदव-
धित्वयोर्वा इयोरनाश्रयवृत्तित्वस्थिद्वौ च साधारणमुत्कर्षस्यापकर्षस्य चाड्यवध्यनाश्रयोभयवृत्तित्वस्य
सिद्धौ च द्वयमणुत्वं सिध्यति । यथायथं चात्र त्रसरेणुगगनतदुभयान्यतरतदुभयमहत्ववृत्तित्वेन
महत्वत्वं दृशान्तः । इति दीधितिः ।

न्यायलीलावतीब्रकाशः

स्वम् । ब्रसरेणुपरिमाणमत्र दृष्टान्तः, न त्वाकाशपरिमाणं^(१) घट-
परिमाणाल्पत्वं निरूपणे तस्यावधित्वात् । यद्वा तारतम्यमुत्कर्षापकर्षों
कचिद्विश्रान्तौ परस्परानधिकरणवृत्ती इत्यर्थः । तेन यथा महत्वो-
स्कर्षों महत्वापकर्षानधिकरणवृत्तिराकाशे तथा परिमाणत्वव्याप्त्य-
जातिनिरूपितोत्कर्षत्वेनाणुपरिमाणोत्कर्षोऽपि सजातीयनिरूपिता-
पकर्षानधिकरणवृत्तिरिति साध्यम् । यद्वा अणुत्वं स्वसमानजा-
तीयनिरूपितापकर्षासमानाधिकरणस्वसमानजातीयनिरूपितोत्कर्ष-

न्यायलीलाघटीप्रकाशविवृतिः

करणत्वेन सजातीयत्वेन परमाणोरनाश्रयपरिमाणाधिकरणत्वे-
नानाश्रयत्वेन च द्युषुकसिद्धिः ब्रसरेणुपरिमाणमत्र दृष्टान्त इति
फक्तिका सुगमा ।

केचिच्चु उत्कर्षापकर्षयोरधिकाल्पदेशव्यापकत्वे इति
परमाणोः साक्षात्वबच्छेदकतया द्युषुकसिद्धिः । विशिष्टमेव
साध्यप्रावैष्टं विशिष्टाभावत्वाच्च न व्यर्थविशेषणता । एवश्च अपकर्षा-
वधिमत्वमुत्कर्षावधिमत्वं चैतदुभयानाश्रयवृत्तित्वं साध्यं
परिमाणवृत्तिजातिः पक्षः परिमाणत्वसाक्षात्याप्यजातित्वं हेतुः
महत्ववृत्तिजातिश्च दृष्टान्तः । ब्रसरेणुपरिमाणवृत्तितया तस्या
दृष्टान्तता, नन्वा(त्वा ?)काशपरिमाणवृत्तितयेत्यग्रिमफक्तिकार्थं
इत्याहुः । नन्वेवं द्युषुकमहत्वबद्रकृष्टाणुत्वसिद्धावपि परमाणुर्वं
सिद्धेदित्यरुचेराह—यद्वेति । उत्कर्षेति । अत्र द्वित्वं काच्चित्कर्व्यक्तिमे-
दाऽभिप्रायेण । अत्युत्कृष्टापकृष्टाश्रययोर्भेदेन तयोरपि भेदात् ।
केचिच्चु य पवैकापेक्षयाऽपकर्षः स पवाऽन्यापेक्षया उत्कर्षो न्यूना-
नतिरिक्तव्यक्तिकजातिद्वयानङ्गीकारादिति स्मर्त्तव्यम् । यद्वेति । अत्राणु-
त्वं पक्षः सजातीयनिरूपितापकर्षासमानाधिकरणत्वे सति सजा-
तीयनिरूपितोत्कर्षसमानाधिकरणत्वमिति साध्यम् । एकैकदलसाध्य-
तायामपि निरूपकर्त्वेनाऽपरयोः सिद्धौ परमाणुद्युषुकपरिमाणसि-
द्धिरप्रत्यूहा, तथापि साक्षादेवोभयसिद्धिमभिप्रेत्य विशिष्टे साध्य-
मुक्तम् । हेतौ चाकाशादिपरिमाणमात्रवृत्तिजातौ द्युषुकपरिमाण-

(१) न त्विति । अपकर्षानवधिवृत्तिवे उत्कर्षानाश्रयत्वे च साध्ये नाकाशपरिमाणवृत्तित्वेन
महत्वत्वं दृष्टान्त इत्यर्थः । इति दीधितिः ।

परिमाणस्यासिद्धेः (१) । महत्वापकर्ष इत्थं व्यपदिक्षयत इति चेन्न, तस्य त्रुटावेव विश्रामात् । अणुव्यवहाराप्तदमात्रमनु-पात्ताणुमहदादिवैचित्र्यं धर्मीति (२) चेन्न, प्रमाणसिद्धस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

र्थः । अणुत्वासिद्धावपि प्रकारान्तरेण पक्षमाह—महत्वेति । इत्थमिति । अणुत्वनेत्यर्थः । महत्वापकर्षस्सरेणावेव विश्रामत इति तत्पक्षतायां सिद्धसाधनमित्याह—तस्येति । अणुव्यवहारतारतम्यस्य पक्षत्वे शङ्कते—अणुव्यवहाराप्तदमिति । व्यवहरणीयासिद्धौ व्यवहारासिद्धेराश्रयासिद्धि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

समानाधिकरणं परिमाणत्वसाक्षात्यजातिव्याप्तिमहत्वविद्यर्थः (३) तदसिद्धाविति । अणुद्रव्यासिद्धौ तदाधिताणुत्वासिद्धावाश्रयासिद्धे-रित्यर्थः । इत एव तत्सिद्धावितरेतराश्रय इति भावः । ‘इत्थं’ अणु-परिमाणतारतम्यशब्देनेत्यर्थः । तस्येति । त्रसरेणावेव महत्वाप-कर्षो विश्रामत इति सिद्धसाधनमित्यर्थः । अणुव्यवहारेति । अणुव्य-वहारतारतम्यं धर्मीति नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । प्रमाणेति । महत एव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वृत्तिजातौ च व्यभिचारवारणाय साक्षात्पदम् । के(क ?)चित्तु अपकर्षासमानाधिकरणेषातेः (ति पाठः ?) तत्रापकर्षासमानाधि-करणो य उत्कर्षस्तत्समानाधिकरणमिति साध्यम् । परमाणुप्रकार-कप्रतीत्यर्थसाध्यविशेषणमन्यथा द्युषुकापेक्षया तृत्कष्टेन परमाणव-पेक्षयाऽपकृष्टेनार्थान्तरत्वात् । केचित्तु तत्पाठेऽपि अपकर्षासमा-नाधिकरणत्वे सति उत्कर्षसमानाधिकरणत्वमेव साध्यम् । असमानाधिकरणत्वं च तदनधिकरणाधिकरणत्वमित्याहुः । तदयुक्तम् । तथा सत्युत्कर्षेत्यादिव्यर्थतापत्तेः । एतत्पाठपक्षे साक्षात्पदं व्यणुकपरि-माणवृत्तजातवेव व्यभिचारवारणायेत्यवधेयम् । महत्वविदिति । महत्व-

(१) ०माणस्यैवासिद्धेः । (२) धर्मै इति चेऽ ।

(३) अणुत्वं स्वाश्रयसजातयावधिकापकर्षासमानाधिकरणस्य स्वाश्रयसजातीयावधिकरण्यो-तकर्षस्य समानाधिकरणम् । एवं तादृशोत्कर्षसमानाधिकरणतादृशापकर्षसमानाधिकरण्यमपि साध्यम् । साक्षादिति महत्वत्वावान्तरजातिभेदवारणाय । इति दीधितिः ।

व्यवहारासपदत्वेन महत्त्वभेदादन्यस्य व्यवहारासपदताप्रतिक्षेपात् । त्रसरेणुभागवान् चाक्षुषद्रव्यत्वात् । अन्यथा तन्म स्यात् । महत्त्वप्रकर्षस्य चाक्षुषतानुविधानात् । दूरे केशाद्यनुपलम्भेऽपि शाल[ताल]तमालोपलम्भात् । तथा चानेकद्रव्यवत्त्वमपि महत्त्वकारणत्वाद्^(१)धूम इवेन्धनमनुविधज्ञे चाक्षुषत्वमिति तत्सिद्धिरिति चेन्न, महत्त्वनित्यत्वेनाप्युपवत्तेः । त्रसरेणुः कार्यो

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

माह--नेति । अणुमात्रं साधयति--त्रसरेणुरिति । परमाणुसिसाधयिषा चेत् तदा भागवत्वं सावयवावयत्वं वक्तव्यम् । त्रसरेणववश्यवाः सावयवा इति वाऽनुमानम् । अन्यथेति । निरवश्वत्वे चाक्षुषत्वं न स्यादित्यर्थः महत्त्वात् । महत्त्वानकर्षात् प्रत्यक्षोत्कर्षं इति महत्त्वं यथा प्रत्यक्षत्वं तन्त्रं तथाऽनेकद्रव्यवत्त्वं महत्त्वं तन्त्रम् । तच सावयवावयवत्वे परमुपर्यात इति परमाणुसिद्धिरिति शङ्कार्थः । त्रसरेणौ नित्यमेव महत्त्वमस्तु किं तदर्थमनेकद्रव्यवत्त्वकल्पनयेत्याह—नर्ति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथात्वे त्रुटिवेषोपपत्तेः सिद्धसाधनम् । अन्यस्य चासिद्धेरित्यर्थः । किं च तारतम्यं तरतमभावस्तर्द्विश्राण्तिस्तद्वृत्तिरिति न सिद्धसाधनम् । न हि तरतमपदाभिधेये तद्धर्मो न वर्तत इति काश्चिदभ्युपैति । अन्यथा त्वनिर्वचनमित्यर्थः । अणुद्रव्यसाधकान्तरमाह—त्रसरेणुरिति 'भागवान्' सावयवावयव इत्यर्थः । यद्वा त्रुटंरवयवसिद्धौ ते सावयवाः चाक्षुषद्रव्यावयवत्वात्तुवादन्यर्थः । अन्यथेति । निरवयवत्वे चाक्षुषद्रव्यत्वं न स्यादित्यर्थः । मदत्वप्रकर्षस्येति । महत्त्वप्रकर्षेण चाक्षुषत्वप्रकर्षदर्शनादकारणोत्कर्षेण चाकार्योत्कर्षाभावान्महत्त्वस्य चाक्षुषत्वं न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्ववदित्यर्थः । 'तरतमभाव'स्तरतमपदवाच्यभावः । यथाश्रुते परमाणुद्युणुकयोरुभयोः सिद्धिर्न स्यादित्यत आह—अवयवेति । अत्रावयवत्वं समवायित्वमात्रमतो द्रव्यत्वसमवाय्यात्मत्वादौ व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् । यदि चावयवत्वं समवायिकारणत्वपर्यन्तं तदा

(१) तथाऽनेकद्रव्यवत्वमपि महत्कारणत्वाद् धू० ।

महत्वे सति क्रियावच्चादिति चेत्, महत्वविशेषणव्यावर्त्या-
प्रतीतावसामर्थ्यात्(१)। तस्यान्यतः(२) प्रतीतौ वैयर्थ्यापातात्।
अतः प्रतीतावन्योन्याश्रयःत्। नित्यश्च त्रसरेणुभवत्त्वोत्कर्षाप-
कर्षाभ्यां शून्यत्वात् गगनवत्। महत्वाधिकरणमनित्यमुत्कृष्टा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

महत्वे सतीति। क्रियावच्चस्य मनस्सि व्यभिचारवारणाय तदा स्याद्यदि-
मनोऽणु स्यात्तच्च नास्तीते विशेषणवैयर्थ्यमाह—महत्वेति। न तु
व्यासङ्गान्यथानुपपत्त्या मनस्माऽणुं वे सिद्धे विशेषणमर्थवद् भवेदि-
त्यत आह—तस्येति। सिद्धमेव तदणुव्यभित्यनुमानमतन्त्रमित्यर्थः।
महत्वेति। अनित्यगुणादौ व्यभिचारवारणाय विशेषणं पूरवित्वा व्यति-
रेकव्याधिमादर्शयति—महत्वाधिकरणमिति। व्यतिरेकव्यासौ यद्यपि मह-
त्वाधिकरणमिति विशेषणं व्यर्थं तथाप्यन्वयव्याप्तौ द्रष्टव्यम्। हेतुव-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रति कारणत्वादित्थमेव महत्वं प्रत्यनेकद्रव्यवत्वस्य कारणत्वात्
त्रसरेपवव्यवावयवसिद्धिः, स एव च परमाणुरेत्यर्थः। यद्यप्येताव-
ता दूरे साक्षात्कारविशेषं प्रति महत्वप्रकर्षः कारणं सिद्धति न तु
साक्षात्कारसामान्यं प्रति महत्वसामान्यं तथापि विशेषयोः कार्य-
कारणभावे बाधकं विना सामान्यशोरीप तथात्वमिति भावः। कार-
्यमहत्वेऽनेकद्रव्यवत्वं कारणं त्रसरेणुमहत्वं च नित्यमिति न त-
त्कारणत्वनानेकद्रव्यवत्वमित्याह—महत्वेति। महत्वेति। महत्वे स-
तीतिविशेषणान्नानित्यगुणेन व्यभिचारः। यद्यप्यन्वयव्याप्त्यैव सा-
ध्यं सिद्धति तथापि परंपरामन्वयव्यतिरेकसहचाराभ्यामेव व्याप्ति-
ग्रहाद्यतिरेकसहचारमप्याह—महत्वाधिकरणमिति। न च व्यतिरेक-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्रव्यपदं त्याज्यमेव। इत्थमेवेति। तदुत्कर्षात्तदुत्कर्षेणेत्यर्थः। यद्यपि
नानापरमाणुज्ञन्यत्वेऽप्यनेकद्रव्यवत्वमुपपद्यत इति न तत्सिद्धौ
परमाणुयणुकोभयसिद्धिस्तथाप्यनेकद्रव्यं यत् तद्समवायि-
कारणकत्वमेवात्र तत्पदेनाभिप्रेतम्। तथा च त्रसरेणोः सावयवावय-

(१) व्यावृत्यप्रतीताव०। व्यावर्त्याप्रसिद्धाव०। (२) तदन्यतः।

पकृष्टमहत्त्वसम्बन्धप्रतिबद्धम् । घटो हि कुतश्चिदलप इति(१) कुतश्चिन्महत्तरो भवति न त्वेवं गगनं, कुतोऽप्यलपताया अभावात्(२) । त्रसरेणोर्महत्त्वं [तु] महत्त्वान्तरेभ्योऽपकृष्टं न कुतोऽप्युत्कृष्टम् । न हि त्रसरेणोरलपं महदस्तीति, दृश्यसमवायिहेतुनां च दृश्यत्वनियमात्, दृश्यत्वस्य च(३)दृश्यानुपलब्धिप्रतिक्षिप्त्वात् । अन्यथा दृश्यादृश्यव्यवस्थाविलयनियमात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

त्वं स्फुटयितुमाह—घटो हीति । दृश्यसमवायिहेतुनामिति । दृश्य(द्रव्य?)समवायिकारणानामित्यर्थः । तेन शब्दगन्धादौ न व्यभिचारः । दृश्यानां चेत्यत्र त्रसरेणुसमवायिकारणानामिति शेषः । अवयवो महानेवेति व्यासिर्निरूप(४)धिसहचारबलत् सिद्धेति भावः । अन्यथेति । यदि दृष्टा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यासौ महत्त्वग्रहणं व्यर्थम्, उत्कर्षापकर्षशून्यमहत्त्वमात्रव्यतिरेकस्यैव प्रकृतोपयोगादिति वाच्यम्, विशिष्टव्यतिरेकप्रदर्शनपरत्वात् । तेन कञ्चि न्महत्त्वमात्रव्यतिरेकात्कञ्चिन्महत्त्वे सत्येवोत्कर्षापकर्षसम्बन्धाद्विशि पृथ्यतिरेकः सिद्धेति । दृश्यसमवायीति । दृश्यद्रव्यसमवायिकारणानामित्यर्थः । तेन शब्दगन्धाभ्यां न व्यभिचारः(५) । दृश्यानुपलब्धीति । त्रसरेणुसमवायिकारणानामिति शेषः । निरुपाधिसहचारदर्शनादवयवो महानेवेति व्यासिरहास्यादृश्यावयवसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु पृथिवीत्वं निरवयववृत्तिं इन्द्रियानिन्द्रियवृत्तिजातित्वात् सत्तावत्, न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वत्वमायातीति भावः । महत्त्वग्रहणमिति । व्यापकीभूतसाध्याभावकोटाविति शेषः । विशिष्टेति । विशिष्टस्य हेतौ व्यतिरेकः । सत्यपि महत्त्वे कञ्चिदुत्कृष्टापकृष्टत्वशून्यमहत्त्वरूपविशेष्याभावादिति (प्रति?) पादनार्थत्वादिति भावः । दृश्यद्रव्येति । प्रत्यक्षद्रव्येत्यर्थः । इन्द्रियेति ।

(१) ल्पतरः कु. । व्य इव कुत० । (२) असम्भवात् ।

(३) कवचित् पुस्तके दृश्यत्वस्य चोति नास्त ।

(४) दृश्यपदन्य योग्यमात्रे प्रसिद्धत्वात् । चाष्टुषपरत्वे तु चाष्टुषरूपवतोऽप्यतुद्भूतस्यर्थस्थापत्यक्षस्यन्ते तत्र व्यभिचारो बोध्यः ।

(१) तदिदमसङ्गतम् । यथा तैजसानां कारणानां न दृश्यतानि-
यमस्तथेहापि । अन्यथा नयनविलयात् । न च वसरेण-
महत्वं नित्यं महत्वे सति चाक्षुषत्वात् घटमहत्ववत् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तिक्रमः क्रियत इति भावः । पृथिवीत्वं निरवयववृत्तिं इन्द्रियानिन्द्रि-
यवृत्तिजातित्वात् सत्त्वावत्, न सावयवमात्रवृत्तिं द्रव्यत्वसाक्षात्त्वा-
प्यजातित्वात् अणुभवादिति परमाणुसिद्धौ मानं गन्धवन्मात्रवृत्ति-
त्वेन प्रतिरुद्धम् । अवयवो दृश्य एवेति व्याप्तिश्चक्षुरवयवे भग्नेत्याह—
यथेति । सहचारमात्रात्र व्याप्तिरिति हृदयम् । अन्यथेति । सहचारमात्रे
नेदृश्याप्तिस्तदा तेज उद्भूतस्पर्शान्तर्य एवेति व्याप्तिबलान्नयनमपि
न सिध्येदित्यर्थः । यद्वा अवयवो दृश्य एवेति व्याप्तिरित्यर्थः । ननु
त्रसरेणौ नित्यमहत्वमस्तु । तथा च न तदवयवचिन्तेत्याह—न चेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्वा न सावयमात्रवृत्तिं द्रव्यत्वसाक्षात्त्वात् आत्मत्ववदि-
ति, तद्गन्धवन्मात्रवृत्तित्वेन प्रतिरुद्धम् । यदि निरुपाधिसहचारमात्रेण
व्याप्तिग्रहस्तदा तेज उद्भूतरूपस्पर्शान्तर्यममिति नियमान्न चक्षुरपि
सिध्येत् । अथ तत्र विपक्षवाक्याभावात् व्याप्तिस्तदा तुल्यं प्रकृतेऽपि
त्याह—यथेति । महत्वे सतीते । न चेदमप्रयोजकमवान्तरमहत्वं हृश्यत्वं
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घटत्वादौ व्यभिचार(चार?)णाय इन्द्रियवृत्तित्वं ब्राणत्वादौ व्यभि-
चारवारणायानिन्द्रियवृत्तित्वं ब्राणघटान्यतरत्वादौ व्यभिचारवार-
णाय जातित्वं विशेषणमिति भावः । अत्र साधनाविच्छिन्नसाध्य-
व्याप्तको निरवयवेन्द्रियवृत्तित्वमुपाधिरित्यरुचेराह—यद्वेति । तदिति ।
इदमुपलक्षणं परेण रुद्धरेव निरवयवस्य स्वीकारात् सिद्धसाध-
नम् । अप्रत्यक्षनिरवयववृत्तित्वे च साध्ये स्वमते व्यर्थविशेषणम् ।
उक्तानुमाने गन्धवन्मात्रावृत्तित्वं चोपाधिरिति द्रष्टव्यम् । यदीति ।
यदि च वाधोश्चीतपक्षेतर पदोपाधिस्तत्र तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमि-
ति भावः । अवान्तरेति । अपकर्षाधिकरणेत्यर्थः । परेण त्रुटिमहत्वे

न च नित्यस्त्रसरेणुर्महत्वापकर्षविरहमात्रस्य महत्वैकाधिकरणस्य नियमग्राहकमानगोचरत्वात् । अनुमानादेव परमाणु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चाक्षुषत्वं गोत्वादौ व्यभिचारि महत्वादितिमात्रं गगनादिमहत्वे व्यभिचारीति विशिष्टेतूपादानम् । नित्यस्त्रसरेणुः महत्वोत्कर्षपकर्षा-भ्यां शून्यत्वादिति दूषयति—न च नित्य इति । महत्वापकर्षशून्यत्वादित्येवं नित्यत्वे हेतुर्न तु उत्कर्षशून्यत्वमपि विशेषणं वैयर्थ्यादित्यर्थः । एवं सति द्युषुके व्यभिचारस्तद्वारणार्थं महत्वैकाधिकरणस्येति । तथा च महत्वसमानाधिकरणमहत्वापकर्षशून्यत्वमेव नित्यत्वे हेतुरित्यर्थः । अनुमानादेवेति । अणुगरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारत-स्यत्वादित्यनुमानादेवेत्यर्थः । यद्वा त्रसरेणुर्मांगवानित्यनुमानादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

बहुत्वसङ्घातामइत्वप्रचयप्रयोजयं तत्रोक्तमहत्वप्रचययोरवयवानां सा-वयवत्वमन्तरेणासम्भव एव । प्रचयो हि प्रशिथिलः संयोगः किञ्चि-दवयवावच्छेदेन समतीत्येवं रूपः । एवं महत्वमपि(१) सावयवावयव-त्वमपेक्षत इति सावयवत्वसमानाधिकरणानामेव तेषां महत्वप्रयो-जक्तवमिति त्रसरेणववयवाः सावयवाः । एतेन बहुपरमाणुभिरेव त्र-सरेणुरारभ्यतां किं द्युषुकेनांतं प्रत्युक्तं सावयवावयवत्वस्य महत्वे महत्वस्य च द्रव्यवाक्षुषत्वं कारणत्वात् । एतेन त्रसरेणववयवो यदि-सावयवः स्याद् महान् स्थात् त्रसरेणुर्यदि सावयवावयवः स्यात् महावयवः स्य दित्यपास्तम्, अप्रयोजकत्वात् । प्रकृते च विपक्षवाधक-स्योक्तत्वात् । न च नित्य इति । नित्यत्वे साध्येऽपकृष्टमहत्वानधिक-रणत्वमुपाधिः । न च तु लययोगक्षेमत्वं महत्वस्य कार्यत्वेऽपकृष्टमह-त्वमेव प्रयोजकं न तृकर्षपकर्षाभयाश्रयमहत्वं गौरवादित्यर्थः । अनुमानादेवेति । त्रसरेणुर्मांगवान् चाक्षुषद्रव्यत्वादित्यनुमानादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नित्यत्वस्वीकारात् । यद्यपि प्रचयादीनां मिलितानां हेतुत्वे त्रसरेणो-र्महत्वं न स्थात् प्रत्येकं च हेतुत्वे परमाणुभिरपि द्युषुकारमभे त-

(१) बहुत्वमपि सा० ।

अन्यथा स्फटिकलौहताम्रादिजातेरप्यनुमानापत्तेः । ततः परम-
महदूगनवदण्डोऽपि द्रव्यान्तरमेव । अन्यथा तत्रापि का प्रत्या-
शेति स्थितम् । मैवम् । तदसिद्धेः । यदि हि दृश्यैकव्यङ्गयेयं
स्यात् स्यादेवम् । न त्वेवम् । केवलस्य दृश्यत्वस्य भूजलादिसा-
धारण्येन व्यभिचारित्वात् । गन्धादिना तु विशेषणे वैयर्थ्यात् ।
गन्धसमवायिकारणतानिर्वाहकजातेरणावपि(?) स्वीकारात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अकं तच्च परमाणौ नास्तीत्यर्थः । तत इति । यथा गगनं परममहत्वात्
पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते तथा परमाणुवादण्डोऽपि तेभ्यो भिद्यन्त
इत्यर्थः । अन्यथेति । गगनादिकमपि पृथिव्यादिविशेष पञ्च स्यादित्य-
र्थः । तदसिद्धेरिति । पृथिवीत्वस्य दृश्यसन्तानव्यङ्गत्वासिद्धेरित्यर्थः ।
स्यादेवमिति । परमाणौ पृथिवीत्वं न स्यादित्यर्थः । दृश्यसन्तानव्यङ्गत्वे
दोषमाह—दृश्यत्वस्येति । ननु गन्धवत्वे सति दृश्यसन्तानव्यङ्गत्वं स-
म्भेदेदित्यत आह—गन्धादिनेति । तर्हि गन्धवत्वमात्रमेव पृथिवीत्वव्य-
ञ्जकमस्तु किमधिकेनेत्यर्थः । किं च गन्धसमवायिकारणत्वं किञ्चि-
दवच्छेद्य बाधकाभावात् तज्जातिरूपामित्यणावपि तज्जातिरित्याह—
गन्धेति । गन्धश्च परमाणौ तत्कार्यपरमपरागन्धानुमेय पञ्चेति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पृथिवीत्वमपि बाधितमित्यर्थः । अन्यथेति । यदि गन्धादिव्यङ्गं पृथि-
वीत्वं परमाणौ स्यात्तदा ऋपविशेषादिव्यङ्गं ताम्रत्वादिकमपीति
तदपि परमाणौ स्यादित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । दृश्यसंस्थानवत्वस्येत्यर्थः ।
‘व्यभिचारित्वात्’ अतिव्यापकत्वादित्यर्थः । अव्यापकत्वमपि मन्त-
व्यम् । पार्थिवत्रसरेणववयवसंयोगात्मकस्य संस्थानस्यादृश्यत्वात् ।
गन्धादिनेति । विशेषणमात्रम्याभिव्यञ्जकत्वे विशेष्यवैयर्थ्यादित्यर्थः ।
परमाणोरपृथिवीत्वे बाधकमाह—गन्धसमवायीत । परमाणौ यदि पृथि-
वीत्वं न स्यात् गन्धसमवायिकारणत्वं न स्यादित्यर्थः । एतन्मूल-

अन्यथा गन्धसमवायिकारणत्वानुपपत्तेः । गन्धस्नेहभास्वररू-
पापाकजस्पर्शेन क्षितित्वादिजात्यनुमानात्, स्फटिकादिजातेश्च
गुणविशेषस्य व्यवस्थापकस्याभावात्, दृश्यसंस्थानव्यङ्ग्यत्वे-
नाणुषु तदनुमानविरोधात् ।

इति परमाणुः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावः । अन्यथेति । अबच्छदेकं विनेत्यर्थः । पृथिवीत्वव्यञ्जकमुक्तमपि
जलत्वादिव्यञ्जकसाधारणयेन पुनराह—गन्धेति । ननु गन्धस्य परमाणा-
वंपि जन्यत्वात् तत्समवायिकारणतावच्छेदिका पृथिवीत्वं जातिः
सिद्ध्यतु, जलादौ तु स्नेहादीनां परमाणुषु नित्यत्वात् कथं तत्सम-
वायिकारणतावच्छेदकं जलत्वादि भवेदिति चेन्न, जलाद्यव्यविनि
स्नेहादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वादिकं प्रसाध्य जला-
दिपरमाणवः स्वोपादेयवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्रव्याप्यजातिमन्त इति
साधनीयमिति भावः । ननु स्फटिकत्वादिकमपि गुणविशेषव्यञ्ग्य-
मिति परमाणावपि तद्वाणस्त्वात् स्फटिकत्वादिकं स्यादित्यत आह—
स्फटिकेति । स्फटिकत्वादेः संस्थानविशेषव्यञ्ग्यत्वं संस्थानविशेषश्च
न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्याप्तिं साधयति—अन्यथेति । पृथिवीत्वजातेर्गन्धसमवायिकारणताव
च्छेदकत्वेनैव सिद्धेरित्यर्थः । स्नेहीति । परमाणौ स्नेहादेनित्यत्वेऽपि
व्यथैव तज्जातयः सिद्ध्यन्ति तथोपपादितमधस्तगत् । गुणविशेषस्येति ।
रूपविशेषस्य प्रस्तरविशेषसाधारण्यादित्यर्थः । दृश्यसंस्थानेति । न च
स्फटिकत्रसरेणावव्याप्तिः, तद्वयवसंयोगस्यादृश्यत्वादिति वाच्यम्,
संस्थानविशेषस्यैव व्यञ्जकत्वेन विवक्षितत्वात् दृश्यत्वस्य तत्परि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्रूतवहुत्वसङ्घात्याथा महत्वारमभाविरोधः । तथापि प्रचयस्य किञ्चिद-
व्यवावच्छेषसंयोगात्मकस्य महत्वविशेषं प्रति कारणतया यद्रि-
शेषयोरिति न्यायेन सावथवसंयोगत्वेन महत्वसामान्यं प्रति का-
रणतेति भाव इति भिश्वाः । तदयुक्तम् । उक्तन्यायेनाऽप्यवयवसंयो-
गत्वेनैव कारणतात्रहात् । वयं तु सामग्न्येव द्वाणुके मानं परमाणु-

शब्दो गुणो, जातिमत्त्वे सति अस्मदादिबाह्याचाक्षुषप्रत्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परमाणुषु नास्तीति न तत्र स्फटिकत्वादि । तत्सत्त्वे वा तज्जातीय-
परमाण्वारब्धानां घटादीनामपि स्फटिकत्वादिकं स्यात् । न हि तन्मृ-
लभूताः परमाणवो न द्रव्यत्वंतरमारभन्ते । अत पव द्रव्यत्वसाक्षाद्या-
प्यजातेरेव सत्त्वाद्रव्यत्वातिरिक्तायाः परमाणुवृत्तित्वाभ्युपगमे दधि-
त्वदुग्धत्वादीनामपीयमेव गतिः ।

आकाशसाधनाय पीठमारचयति — शब्द इति । जातिमत्त्वे सतीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चायकत्वमात्रत्वात् । स च संस्थानविशेषः प्रस्तरविशेष एव रत्न-
शास्त्रज्ञानसचिवचशुर्वेद्यः । न च स्फटिकसमवायिकारणतावच्छेद-
दक्तवेन स्फटिकत्वसिद्धेस्तदपि परमाणौ स्यात् स्फटिकत्वस्यैक-
निरूपितकार्यत्वकारणत्वावच्छेदकविरोधात् ।

जातिमत्त्वे सतीति । नन्विदं यथाश्रुतं स्पर्शनप्रत्यक्षे धटे कर्मणि चा-
नैकान्तिकम् । अथाचाक्षुषपदेन चाक्षुषज्ञानाविषयत्वं विवक्षितं
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्वयसंयोगदशायां समवायिकारणासमवायिकारणादीनां सत्त्वे त-
द्रव्योत्पत्तेरावश्यकत्वात् । महत्वे च तस्य कारणाभावादर्थात्तद्वाणुके
तस्य निष्प्रयोजनत्वशङ्क्या आरम्भकत्वे सति द्वाभ्यामारम्भपक्षेऽपि
तथा । तस्यापि द्वाणुकत्वाविशेषादिति तैख्यमिरारम्भभ्युपगमे त-
त्रैव त्रसरेणुत्वेन द्वाणुकत्वेन च कार्यकारणभावव्यवस्थितौ न परमाणु
मिरपि तदारम्भस्तत्र तेषां स्वरूपायोग्यत्वादिति ब्रूमः । ‘महत्वे’जन्य-
महत्वे(?)। रत्नेति । स्थूलस्फटिकादविति शेषः । वस्तुतः शास्त्रापेक्षपद-
विशेषसङ्केतप्रहानुगता तु जातिरध्यक्षैव तद्विनापीति द्रष्टव्यम् । सम-
वायिकारणत्वेन तद(वच्छेद ?)केनत्यर्थः । स्फटिकत्वेति । यद्यपि जन्य-
स्फटिकत्वादेः परमाणुवृत्तित्वे तदारब्धभस्मन्यपि तदापत्तिः, परमा-
णुवृत्तिजातेस्तदारब्धपरम्परावृत्तित्वनियमात् । अत एव गन्धविशे-
षाद्यमिव्यज्ञमपि कस्तूरिकात्वादिकं न परमाणुवृत्तीति भावः ।

यथाश्रुतमिति । अचाक्षुषं यत्प्रत्यक्षं तद्विषयस्वरूपमित्यर्थः । अथेति ।

क्षत्वात् गन्धवत् । यदि तु निरवयद्रव्यं(१) स्यात् वाहोन्दियग्राहा
न स्यात् । निरवयवद्रव्यस्य वाहोन्दियग्राहत्वेन प्रतिबन्धात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

गोत्वादौ व्यभिचारवारणाय चक्षुरग्राहत्वे सति वाह्यप्रत्यक्षत्वा-
दिति हेत्वर्थः । तेन कर्मणि घटादौ च त्वगिन्द्रियग्राहे न व्यभि-
चारः । वाहापदमात्मव्यावर्तनार्थमिति तिमिरोत्पन्नकर्मव्यक्तौ च
चक्षुर्ग्रहणयोग्यत्वादेव न व्यभिचारः । अन्यथा तस्य स्पार्शनत्वमिति
नस्यात् । शब्दद्रव्यत्ववादिनमाशङ्का निराकरोति—यदि त्विति । शब्दो
द्रव्यं भवन्निरवयवं वा स्यात् सावयवं वा । आद्य आह—यदि त्विति ।
सावयवं त्ववयवानुपपत्तिपराहतमिति भावः । शब्दो ह्याश्रयतया

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तदा तिमिरोत्पन्नकर्मव्यक्तौ व्यभिचारः । अथास्मदादिवाह्यचाक्षुषवृ-
त्तिजात्यनाधारत्वं हेत्वर्थस्तथापि प्रत्यक्षासमवेतनिरवयवेन्द्रियमात्रवे-
द्यान्यत्वमुपाधिः । मैवम् । निरवयवद्रव्यस्य वाहोन्दियग्राहत्वलक्षण-
विषक्षबाधकेन हेतोः साध्याव्यापकत्वात् । तदव्यापकतयोपाधिः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अचाक्षुषत्वे सति वाह्यप्रत्यक्षविषयत्वं हेतुरित्यर्थः । तदेति । चाक्षुषत्वं
यदि फलोपाधानं तदेवं दूषणम् । अस्मदादीति । अस्मदादिवाह्यप्रत्य-
क्षत्वे सति सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वमिन्नचाक्षुषवृत्तिजात्यनाधारत्वादि-
त्यर्थोऽन्यथा यथाश्रुते स्वरूपासिद्धेः । अत्र सत्यन्तमात्मन्युत्तरप्र-
तीकं चोक्तस्थले व्यभिचारवारणाय । तत्र कर्मत्वघटत्वादेस्ताहश-
जातेः सत्त्वात् । प्रत्यक्षशब्दमात्रस्य पक्षत्वमतो नाद्यान्यत्वशब्दयो-
र्भागासिद्धिः । परमते स्वमते चासिद्धिवारणाय द्रव्यगुण(२)भिन्ने-
ति । न च व्यर्थविशेषणता । प्रत्यक्षासमवेतेति ते(वे?)द्यविशेषणम् । मतोवेद्यतया
वायुस्पर्शादौ साध्याव्याप्तेराह मात्रेति । जलपरमाणुरूपादौ चेन्द्रि-
योवेद्यत्वादेवोपाधिरिति न साध्याव्यापकता । अत एवेश्वरज्ञाना-
(दा?)वपि न साध्याव्यापकता । निरवयवेति । शब्दस्य गुणत्वव्यति-

(१) यदि तु द्रव्यं स्यात् वा० । (२) ०णत्वमि० ।

प्रत्यक्षत्वे सती अकारणगुणपूर्वकत्वात् , अयावद्व्यभावित्वात् ,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

आकाशमाक्षिपेत् तत्रान्यथासिद्धि निराचष्टे—प्रत्यक्षत्वे सतीति । परमा-
णुगुणेषु व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षत्वे सतीति । स्वसमवायिका-
रणमात्रासमवेतगुणासमवायिकारणकत्वमकारणगुणपूर्वकत्वम् ।
वस्तुतः कारणगुणपूर्वकत्वेन ये परिभाषिता रूपरसादयोऽपाक-
जास्तदन्यत्वादिति हेत्वर्थः । अयावदिति । समानाधिकरणध्वंसप्रति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साध्याव्यापकत्वात् । प्रत्यक्षत्वे सतीति । नन्वत्र यत्किञ्चित्कारणगुणपूर्व-
कत्वाभावो विवक्षितः शब्दकारणगुणपूर्वकत्वाभावो वा । उभयथा-
इत्यसिद्धिः । बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वं चोपाधिः । मैवम् । स्वाश्रय(१)सम-
वेतगुणासमवायिकारणकत्वादिति विवक्षितत्वात् । उपाधेश सा-
ध्यव्याप्यसाधनाव्यापकत्वेन साध्याव्यापकत्वात् । अयावदिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रेके निरवयवद्व्यत्वमेव स्यात्तत्र चायं प्रतिकूलतर्कपराधात इति
भावः । उभयथापीति । शब्दस्य स्वकारणभेरीसंयोगादिपूर्वकत्वादिति
भावः । बाह्येति । विशेषगुणवत्त्वलक्षणपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापको-
ऽयमुषाधिरन्यथा घटैकत्वादौ साध्याव्यापकतापत्तेः । स्वाश्रयमात्रास-
मवेतेति । ननु यथाश्रुते शब्द(ज ?)शब्दे भागासिद्धिः, घटरूपादौ
व्यभिचार(श्र ?) । अत्र मिश्राः । स्वजनकाश्रयसमवेतगुणसमवायि-
कारणकान्यत्वादिति हेत्वर्थः । प्रतियोगिग्रसिद्धिश्चान्यत्रैव । न चैवं
मात्रपदवैयर्थ्यं स्वसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यताव-
च्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव विशेषगुणत्वम् । प्रकृते साध्यप्र-
तियोगिकोटित्वेन विवक्षितमतः पृथिवीसंयोगमात्रवृत्तिकठिनसंयो-
गत्वस्वीकारे कठिनसंयोगे व्यभिचारवारकत्वात् । मात्रपदेन का-
त्स्न्यर्थकेन गुणत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्ने तादृशगुणासमवायिकारण-
कान्यत्वस्थ लाभात् । न च संयोगे तथात्वं कारणाकारणसंयोगेनापि
तज्जननात् । अत एव परमाणुगुणे व्यभिचारवारणाय नात्र प्रत्यक्ष-
त्वे सतीति योज्यम्, मात्रपदान्तर्भावेन विवक्षितहेतोस्तद्विशेषणं

(१) ०यमात्रासम० ।

आश्रयादन्यत्रोपलब्धेत्र न स्पर्शवद्विशेषगुणः । वायुरेव यावद्वेगं
चलन् शब्दनिमित्ततयाऽभ्युपगतोऽस्त्वाश्रयः । अणुष्वतीनिद्रियो

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

योगित्वात्, आश्रयध्वंसाजन्यध्वंसप्रतियोगित्वाद्वेत्यर्थः । प्रत्यक्षत्वे
सतीत्यत्रापि योजयम् । आश्रयादिति । असमवायिकारणविशेष्यकप्र-
त्यक्षाविषयत्वादित्यर्थः । गन्धस्पर्शान्यत्वेन हेतुर्विशेष्यस्तेन वित-
तचम्पकादिगन्धवायूपनीतशीतस्पर्शे न व्यभिचारः । प्रत्यक्षत्वे
सतीति योजनात्र परमाणुगुणे व्यभिचारः । उक्तहेतूनां स्वरूपा
सिद्धिं शङ्कते—वायुरेति । अणुष्वति । तथा च कारणगुणपूर्वकत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रव्यध्वंसाजन्यध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः । अत्रापि प्रत्यक्षत्वे सतीति
योजयं तेन परमाणुगुणैर्न व्यभिचारः । आश्रयादिति । ननु यद्याश्रयाति-
रिक्तनिष्ठतयोपलभ्यमानत्वादित्यर्थस्तर्हसिद्धिः । वीणायां शब्द इत्य-
नुभवात् । अथाश्रयं विनोपलभ्यमानत्वादित्यर्थस्तदा गन्धादौ व्य-
भिचारः । अत्राहुः । अत्रान्यत्रशब्दो विनार्थः, तेनाश्रयं विनोपल-
विषयोऽव्यत्वादित्यर्थः । अयोग्याश्रयकत्वादिति यावत् । अत्र स्पर्श-
गन्धान्यत्वेन हेतुर्विशेष्यः, तेन वायुस्पर्शचम्पकाद्यविवासाधारवित-
तद्रव्यस्थायोग्यत्वा च तस्पर्शगन्धाभ्यां न व्यभिचारः । यथाश्रुतहेतूनां
स्वरूपासिद्धिमाह—वायुरेति । निमित्तकारणत्वेनावश्यापेक्षणीयत्वम्-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विनाऽप्यव्यभिचारात् । यदि च पारिभाषिकविशेषगुणत्वाभाव एव
साध्यस्तदा मात्रपदमनुपादेयमेव । मूलस्य (१)प्रत्यक्षत्वे सतीत्य-
स्यानुष्ठङ्कादेव च न परमाणुगुणैर्व्यभिचार इति वदन्ति । कचित्तु स्वा-
श्रयसमवेतगुणासमवायिकारणत्वादिति पाठः । तत्र च भागासिद्धौ
शङ्का (२)नास्त्येव विशेषगुणत्वसिद्धानन्तरमेतत्परिशेषावतारे शब्द-
स्य त्रिविधस्थापि तथात्वस्वकीरात् । परमाणुगुणे व्यभिचारवार-
णाय मूलस्थं प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुष्ठनीयमिति दिक् । यावद्वयं भव-
नमुत्पत्तिः सर्वं वा द्रव्यमपि घटरूपे नास्ति (इति?) व्यभिचार
इत्यत आह—द्रव्येति । अत्र द्रव्यपदमनर्थकमपि विशिष्टाभावसंपात्
पक्तया न दोषाय । तेनेति । अगृह्यमाणशब्दे भागासिद्धिनिरासाय

ध्वनिरस्तु, स्थूलेष्वैन्द्रियकः कारणगुणपूर्वकः । स चोत्पत्तौ भे-
रीदण्डाद्यभिधातसापेक्षो (१)यावद्द्रव्यभावी च आश्रय(२) एवो-
पलभ्यते चेति किमसङ्गतमिति चेन्न, शब्दस्य विशेषगुणत्वे सति
त्वगिन्द्रियावेद्यत्वेन रूपादिवदवायवीयत्वात् । न दिक्कालमनो-
गुणः प्रत्यक्षत्वात् रूपवत् । नात्मनो बाहोन्द्रियवेद्यत्वात्(३) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मेवेति भावः । स चेति । सर्वदोपलब्धिवारणाय द्वितीयस्य हेतोर-
सिद्धिमाह—यावद्द्रव्यभावेति । तृतीयहेतोरसिद्धिमाह—स्वाश्रय ऐवेति ।
एतच्च वायुप्रत्यक्षवादिमते । शब्दस्येति । शब्दो न वायुगुणः प्रत्य-
क्षत्वे सति त्वगिन्द्रियावेद्यविशेषगुणत्वाद् रूपादिवदित्यर्थः । न
दिक्कालेत्युपलक्षणं नात्मगुणो वहिरन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् श्रोत्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कम्, अणुष्वतीन्द्रिय इत्यनेनाद्यस्य हेतोरसिद्धिरुक्ता । स चेत्यनेन
कारणगुणपूर्वकत्वे शब्दस्य सर्वदोत्पत्तिर्निराकृता । एतच्चोपपत्तिसौ-
कर्यादुक्तं शब्दानुत्पत्तिकाले भेरीदण्डोदीरिते वायौ मानाभा-
वात् । शब्दस्येति । स्पर्शेतरविशेषगुणत्वादित्यर्थः । ‘अवायवीयत्वं’

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योग्यतागर्भत्वम् । एवमपि रसे व्यभिचार इत्यत आह—अयोग्येति । उ-
पलब्धियोग्यत्वमात्रमनुष्वतीयमन्यथा परमाणुगुणेरेव व्यभिचारा-
पत्तेः । यद्यप्याश्रयं विनेत्यस्य आश्रयासन्निकर्ष इत्यर्थं तस्मिन्सति
प्रतीयमानत्वादिति ऋजुरेव हेतु (ऽ?) सम्यक् तथापि वीणावच्छिन्न-
नमःश्रोत्रतापक्षे स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थमुक्तम् ।

यथाश्रुतेति । चरमविवक्षितहेतोस्तथापि स्वरूपासिद्धसम्भवाद्य-
थाश्रुतेत्युक्तम् । यथाश्रुते वायुपरमाणुस्पर्शव्यभिचारादन्यथा
व्याचष्टे—स्पर्शेत्वे[रे ?]ति । ननु (अ?) वायवयित्वमवायुजन्यत्वं
वायु(य?)जन्यत्वं वा । आद्ये सिद्धसाधनमन्त्ये व(च?)वाय इत्यत

(१) भेरीदण्डादिसा० । (२) स्वाश्रय इति करणाभरणसम्मतः पादः ।

(३) वाक्करणमन्यत्वाद् ।

तदाकाशमितरेभ्यो भिद्यते शब्दसमवायित्वात् । न यदेवं न तदेवं यथा घटः । इति [आकाशः ।]

ननु कालसत्त्वे किं प्रमाणम्, अध्यक्षमनुमानं वा । नादः । अरूपत्वे(१)नानध्यक्षत्वात्, प्रतिभासाभावाच्च । न द्वितीयः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ग्राह्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । तदाकाशमिति । शब्दाश्रयतया यत् सिद्धमित्यर्थः ।

शब्दः क्वचिदाश्रित इति सामान्यतोऽष्टात् परिशेषसहकृतात् सिद्धमित्यन्ये । यद्यपि साध्याप्रसिद्धिः न हीतरभेदोऽयं क्वचित् सिद्धो यदाकाशे साध्येत पृथिव्यादावितरभेदस्य साध्यस्य घटादौ कथश्चित् प्रसिद्धत्वात् तथापि पृथिव्यादिभेदानां जलादौ प्रसिद्धानां प्रत्येकं मेलकस्य साध्यत्वादित्यर्थः ।

कालसत्त्व इति । यौगपद्यादिप्रत्ययेहेतुसत्त्व इत्यर्थः । अरूपित्वेनेति । अरूपवहिद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । वहिद्रव्यत्वं च सामान्यतः सिद्धमेवेति भावः । प्रतिभासेति । अयं घटवदयं काल इत्याकारप्रतिभासाभावा चेत्यर्थः । केचिदरूपत्वे हेतुरयमित्याहुः । तत्र चकारास्वरसः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वायुविशेषगुणत्वानाश्रयत्वमित्यर्थः । तदिति । शब्दः समवायिकारणजन्यो भावकार्यत्वादिति सामान्यतोऽष्टादुक्तपरिशेषसहायाद्य यत्सिद्धमित्यर्थः । नन्वितरभेदः पृथिव्यादिचतुर्दशप्रतियोगिकान्योन्याभावः तस्याप्रसिद्धा कथं व्यतिरेकनिरूपणम् । अत्राहुः पृथिव्याद्यन्योन्याभावा अष्टावष्टसु प्रसिद्धा एकत्राकाशे साध्यन्ते अतो नाप्रसिद्धिः ।

अरूपित्वेनेति । आत्मभिन्नारूपिद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । रूपमेवास्य न कुतन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आह—वायुविशेषेति । पुथिव्यादीति । गुणादिभेदस्योभयसिद्धत्वादष्टकेत्युक्तम् । तदसिद्धौ त चतुर्दशभेदाश्रतुर्दशसु प्रसिद्धा इति द्रष्टव्यम् । इदमुपलक्षणं इतरे आकाशानिष्ठभेदप्रतियोगिनः शब्दानाश्रयत्वादित्येवमपीतरभेदानुमानं द्रष्टव्यम् । साध्यप्रसिद्धेर्घटादावेव सुल-

(१) अरूपित्वेनेति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

लिङ्गभावात् । परापरादेषद्वं लिङ्गमिति चेत् , न, परापरत्वे(१)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नाय इति । कालेनाध्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः । अरूपत्वेन विषयस्यै बानध्यक्षत्वादिति हेतुवर्थः । तथा च न साध्याविशेषः । न च वैयधिकरणमनध्यक्षे विषयेऽध्यक्षं न मानमिति कथश्चित् सामानाधिकरण्योषषस्ते: पञ्चमीप्रयोग(: ?)साधुस्तथाच साध्यानुचादमात्रमिदमित्येके । पञ्चम्या प्रमाणसामान्यभावः सूचितस्तेन विशेषभावः सुप्रतिपद इत्यपरे । परापरेति । परापरव्यतिरेकयौगपद्याभ्याम्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यत आह—प्रतिभासेति । चाः पुनरर्थे । अरूपत्वं पुना रूपवस्तेनाद्विभासादित्यर्थः । यद्वा अनध्यक्षत्वेन स्वरूपयोग्यताविरह उक्तः प्रतिभासाभावेन च साक्षात्काराभावः । ननु नाय इत्यत्र यदि प्रमाणाभावः साध्यः, तदाऽनध्यक्षत्वादिति व्यधिकरणो हेतुः । अथ प्रत्यक्षविषयत्वाभावः साध्यस्तदा साध्यावैशिष्ट्यम् । अत्र नाय इति साध्यमेवाऽनूदितमनध्यक्षत्वादित्येन पञ्चमीनिर्देशश्च प्रमाणाभावमात्रसूचनाय । यावाद्विशेषाभावस्य सामान्यभावहेतुत्वादिति सम्प्रदायविदः । परत्वापरत्वे इति । परत्वापरत्वयोः समवायिकारणत्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भन्वात् । हेतुहेतुत्वे चकारानुपपत्तिरत आह—कः (च : ?) पुनरिति । यद्वेति । तथा च साध्यसमुच्चयार्थक भावेऽपि तयोर्लिङ्गत्वं व्याप्त्यत्वम् । तच्च व्यापकनिरूप्यम् । तच्च एव चकार इति भावः । व्यधिकरण इति । प्रमाणाभावस्यात्मादिनिष्ठत्वादेतोश्च कालवृत्तित्वादिति भावः । सम्प्रदायविद इति । अत्र करणविशेषविषयत्वाभावः (साध्यः ?) फलाविषयत्वं हेतुः । यद्वा फलाभावः साध्यो योग्यताविरहो हेतुरिति वृथा कुसृष्टिव्याख्यानमित्यस्वरसो द्रष्टव्यः । यथाश्रुते परत्वापरत्वयोरेव समवायित्वं प्रतीयत इत्यन्यथा व्याचष्टे—परमाणु (परत्वा ?) परत्वयोरिति । समवायिः

तदसमवायितया वा लिङ्गं (१) तदसमवायितया (२) तन्निमित्ततया वा । नाथः । “दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वं” मिति भाष्य (३) विरोधात् । नेतरः । संयोगस्यैव तादृशत्वात् । सन्निकृष्टादिबुद्धेरेव तन्निः-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यैगपद्याचिरक्षप्रत्ययघट्कमित्यर्थः । समवायिःयेति । समवेततये-त्यर्थः । तदसमवायीति । तस्यासमवायिनः कार्यंतयेत्यर्थः । तन्निमित्तत । तन्निमित्तं ययोस्तन्तुहेत्यर्थः । तथा च कालः परत्वापरत्वे प्रति समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति विकलपार्थः । असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वमग्रे दूर्घ्यमित्याशयः । पञ्चगुणत्वार्थात् । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगाविभागा एव भाष्यकृता कालगुणा-उक्ता न तु परत्वापरत्वे अपीत्यर्थः । संयोगस्येत्युपलण्ड द्रव्यस्था-समवायिकारणत्वाभावाद्वेत्यपि द्रष्टव्यम् । सन्निकृष्टादीत्यादिपदं विप्रकृष्टग्रहणार्थम् । बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं विप्रकृ-ष्टत्वम्, अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं सन्निकृष्टत्वम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावेऽपि तयोर्लिङ्गत्वं व्याप्त्यत्वम् । तच्च व्यापकनिरूप्यम् । तच्च व्यापकं समवायिकारणतयेत्यर्थः । तस्यासमवायितयेति पाठे तत्र समवेततयेत्यर्थः । तदसमवायिकारणतयेति । स कालोऽसमवायिकारणं यस्येति विग्रहः । “तदसमवायिकार्यतये” ति पाठे स चासमवायी चेति तदसमवायी कालः, तस्य कार्यमिति विग्रहः । तन्निमित्ततयेति । स कालो निमित्तं यस्य तस्य भावस्तत्त्वा । असमवायिकारणसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिश्चः न पृथग्विकलिपता आकाशसंयोग एव तयोरसमवायिकारणमित्याशयात् । सन्निकृष्टादीति । आदिपदाद्विप्रकृष्टबुद्धिः । अल्पतरमूर्यक्रियान्तरितजन्मत्वं सन्निकर्षः । विप्रकर्षस्तु बहुतरत-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कारणत्वाभावेऽपि कालसमवायिकारणत्वाभावेऽपि । तच्च व्यापकमित्यनन्तरं कालस्येति शेषः । तद् व्यापकत्वमित्यतो न पौनरकृत्यमिति । वस्तुतो दूषितमपि दूषणान्वरदानाय पुनराशङ्कितमि-

(१) समवायितया तस्मिन्कुर्त तद० । (२) तदसमवायिकार्यतया वा । (३) प्रशस्तपादमाष्यम् ।

मित्तत्वात् न तृतीयोऽपि । सन्निकर्षभावे (१) सन्निकृष्टबुद्धेरस-
त्वेन तत्सिद्ध्यर्थमवश्यं कालः स्वीकर्तव्य इति चेन्न, जगन्निमि-
त्तभूतपरमेश्वरशक्तेरेव तदुपपत्तेः । एवं यौगपद्यादिप्रत्यया अपि
न निरूपाधिसमयालम्बनाः । वैलक्षण्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।
सोपाधिसमयावलम्बनत्वेन तत्सम्बन्धसिद्ध्यर्थं समयाभ्यर्थनं, त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सन्निकर्षभाव इति । सूर्यक्रियायाः साक्षात्सन्निकर्षो यूनि नास्ति
तेन परम्परासम्बन्धः कल्पनीयः । परम्पराघटकं च पिण्डमार्त्त-
ण्डसम्बद्धं द्रव्यं कल्पनीयम् । स च काल एवेत्यर्थः । जगन्निमि-
त्तेत्यवश्याभ्युपगमार्थम् । परमेश्वर एव शक्तिः, ईश्वरसंयोगो वा
शक्तिः । ईश्वरस्यापि व्यापकत्वे पिण्डमार्त्तण्डसंयोगसम्भवादिति
भावः । तदुपपत्तिरिति । सूर्यक्रियासन्निकर्षोपपत्तेः । संयुक्तसंयुक्तसम-
वायोपपत्तेरित्यर्थः । ननु यौगपद्यादिप्रत्ययात् कालसिद्धिः स्यादि-
त्याह—एवमिति । सम्बन्धसिद्ध्यर्थमिति । सूर्यक्रियापरम्परासिद्ध्यर्थमि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दन्तरितजन्मत्वम् । सन्निकर्षेति । जेष्ठकनिष्ठयोः सूर्यक्रियावहुत्वालय-
त्वावच्छेदबुद्धिरस्ति, सा च सम्बन्धनियता । तत्र सूर्यक्रियायाः सूर्य-
समवेतायाः पिण्डेन साक्षात्सम्बन्धाभावेन परम्परासम्बन्धार्थं
परम्परासम्बन्धघटकतया कालस्वीकार इत्यर्थः । परमेश्वरेति ।
परमेश्वर एव शक्तिः सहकारित्वात् तत एव कल्पात् संयुक्तसंयुक्त-
समवायलक्षणः परम्परासम्बन्धः सिद्ध इत्यर्थः । यद्वा परमेश्वरश
किर्णानादि तद्विषयत्वंतैव विशेषणताविशेषलक्षणसम्बन्धसिद्धिरि-
त्यर्थः । सम्बन्धसिद्ध्यर्थमिति । सूर्यक्रियया पिण्डस्य परम्परासम्बन्ध-
त्यर्थः । सम्बन्धसिद्ध्यर्थमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्येवापौनरुक्तं प्रयोजनवस्त्वादिति सारम् । संयुक्तसंयुक्तेति । तत्प्रतीति-
विषयीभूतसम्बन्धमात्रेणतरमात्रविशेषणत्वप्रतीतिरेव तत्त्वत्रनीतौ
(२)प्रतिवन्धिका सा चात्र नास्ति । अन्यथा समवायेन नीलीद्रव्यमा-
त्रविशेषणवेन प्रतीयमानस्य नीलरूपस्य परम्परासम्बन्धेन पट्टप्र

(१) वर्भावेन स० । सन्निकर्षभावाद् स० । (२) तत्र तदस० ।

न्यायरादि(१)द्वारेणैवोपपन्नमिति समयप्रतिबन्धस्यासिद्धेः । न च परत्वापरत्वसिद्धिरपि । बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वेनैव तदुपत्तेः । अन्यथा मध्यत्वस्यापि स्वीकारप्रसङ्गादिति भूषणः । न च तपनपरिस्पन्दानां (२)साक्षादवच्छेदकतानुपत्तौ(३) त- निर्वाहककालकल्पनेति वाच्यम्, कालपतीतौ तद्वारा विशिष्ट- प्रत्ययो विशिष्टप्रत्यये च कालानुमानात् [इतरेतराश्रया दिति] । अत्रोच्यते । दृश्यते तावद्विसमासादिवैचित्रयेण तपन-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

त्वर्थः । प्रतिबन्धस्थेति । समयं विना सूर्यपिण्डसम्बन्धासिद्धिरिति प्रतिबन्धो नास्तीत्यर्थः । परत्वापरत्वे यदि स्यातां तदा काललिङ्गता सम्भाव्येतापि त एव न प्रमाणमित्यर्थं इत्याह—न चेति । तञ्चिमित्त- कारणीभूतबहुतरावपतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वबुद्ध्योरेव तदु- भयव्यवहारजनकत्वादित्यर्थः । अन्यथेति । यदि तादृशबुद्ध्या नान्य- यासिद्धिरित्यर्थः । ननु तपनपरिस्पन्दः पिण्डावच्छेदकतया स्फुर- न्तः सम्बन्धमपेक्षमाणाः कालमेव सम्बन्धमासाद्य विशिष्टप्रत्य- यविषया इत्यवश्यं कालकल्पनेत्यत आह—न चेति । पूर्वं कालध- टितः सम्बन्ध उक्त इदानीं काल एव सम्बन्धतया सिद्धेदित्यपौन- रुक्ष्यम् । दृश्यते तावदिति । द्विसमासादयः सूर्यक्रियाघटितास्तथा च

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सूर्यमित्यर्थः । बहुतरेति । परत्वापरत्वोत्पत्त्यर्थमपि नियतकारणा- पेक्षाबुद्धेस्तद्विषयत्वोपगमात् तत एव परापरव्यवहारोऽप्यस्त्वत्यर्थः । एवं निमित्तसञ्चिकृष्टादिबुद्धिकारणसम्बन्धघटकतया कालसिद्धि निरस्य सम्प्रति परत्वापरत्वासमवायिकारणसूर्यक्रियोपनायकद्रव्य- संयोगाधारतया कालसिद्धि निरस्यति—न चेति । अतो न पौनरुक्ष्यम् पूर्वं सूर्यक्रियाविशिष्टानान्यथानुपपत्या कालानुमानमुक्तमिदानीं प्रत्यक्षत एव कालः सिद्ध्यतीत्यपौनरुक्ष्यमित्यन्ये । इदानीं घट इति च प्रत्यक्षं न कालसिद्धौमानम्, उपाधिविषयत्वात् अन्यथा कालस्यै कत्वे क्षणमुद्भर्तादिजानानुपत्तेरिति भावः । दृश्यते तावदिति । यद्यपि

(१) तचेवरादिशां । (२) ०स्पन्देदाना सां । (३) साक्षात् तदनुपत्तौ ।

परिस्पन्दभेदानां तत्त्पदार्थसार्थे विशिष्टबुद्धिजनकत्वम् । ते च विशिष्टबुद्धिजनने स्वप्रत्यासत्तिमपेक्षन्ते । स्वरसतोऽप्रत्यासन्नत्वे सति(१) विशिष्टव्यवहारजनकत्वात्, चन्दने सौरभवत् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दिवसावच्छेदः क्रियावच्छेद एव सूर्यक्रियाया अतीन्द्रियत्वेऽप्यु-
पनीतायाः प्रत्यक्षप्रतीतौ भानं विशेषणत्वेन वाच्यम् । विशेषणता
च सम्बन्धाधीना सम्बन्धशान्यो नास्तीति संयुक्तसंयुक्तसमवायो
वाच्य इति तद्वटककालासिद्धिरित्यर्थः । ते चेति । तपनपरिस्पन्दा
इत्यर्थः । स्वरसतोऽप्रत्यासन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धरहितत्वम् । ननु स्व-
रूपसम्बन्ध एव प्रकृते स्यादत आह—स्वरसत इति । सम्बन्धान्तरम्-
न्तरेण विशिष्टधीविषयतया स्वरूपसम्बन्धः स्यात् । प्रकृते च स-
म्बन्धान्तरसम्भावनैव, अन्यथा सयोगविभागावपि न स्यातामिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सूर्यगतेरतीन्द्रियतया न तद्विशिष्टव्यं प्रत्यक्षं तथापि ज्ञानान्तरोपनीता
विशेषणत्वेन प्रत्यक्षज्ञानेऽपि भासते । न च सूर्यगतेरत्वद्विशेषणत्वे
नैव प्रतीतेः पिण्डविशेषणत्वेन भानं न स्यात्, इतराविशेषणत्वेना
प्रतीतौ सत्यां प्रतीतेविशिष्टधीहेतुत्वादिति वाच्यम्, संयुक्तसंयुक्त-
विशेषणत्वेनेतरविशेषणतया प्रतीत्यभावात्तथात्वेन तद्विरोधात् ।
सूर्यगतौ च क्षणादिविशिष्टधीः सत्तायां सद्गुद्धिवदभेदेऽपि नानुपप
श्ना । रात्रौ च द्वीपान्तरवर्त्तिसूर्यगत्या क्षणव्यवहारः समर्थनीयः । ते
चेति । सूर्यस्पन्दाः घटनिष्ठविशिष्टधीजनकप्रत्यासत्तिमन्तः घटविष-
यकविशिष्टधीजनकविशेषणत्वात् घटरूपवदित्यर्थः । स्वरसतोऽप्र
स्यासन्नत्वं सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टधीजनकत्वाभावः । विशेषण-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तीर्तिर्न स्यादिति भावः । द्वीपान्तरेति । वर्षान्तरेत्यर्थः । सूर्यस्पन्दा
इति । घटविषेष्यकस्वविशेषणकवीजनकप्रत्यासत्तिमन्त इत्य-
र्थोऽन्यथा पठत्वविशिष्टधीजनकसमवायस्वेनार्थान्तरापत्तेः । ‘जन-
कविशेषणत्वात्’ जनकज्ञानविषयविशेषणत्वात् । स्वरसत इति । यद्य-

(१) ०तोऽप्रस्यासान्तिविशिष्टव्यः ।

स्वरसप्रत्यासत्तिरहिताश्र (१) सम्बन्धे बाधकाभावात् । परम्परासम्बन्धिनश्च साक्षात्सम्बन्धविरहे सति सम्बन्धित्वात् पटसंस्त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावः । स्वरसेति । स्वरूपसम्बन्धरहिता इत्यर्थः । अतिरिक्तसम्बन्धे बाधकाभावात् । तर्हि साक्षात्सम्बन्धघटक एव कश्चित् स्यात् समवायवादित्याह—परम्परेति । परम्परासम्बन्धेन विशिष्टबुद्धिजनका इत्यर्थः । यद्यप्यापाततः सम्बन्धित्वादिति स्वरूपासिद्धं स्वरूपसमवायादौ व्याभिचारश्च तथापि घटासमवेतत्वे सति घटनिष्ठविशिष्टाधीजन-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सिद्धं परिहरति—स्वरसेति । ‘सम्बन्धे’ अतिरिक्तसम्बन्ध इत्यर्थः । परम्परेति । यद्यपि सम्बन्धमात्रासिद्धौ तद्विशेषस्य परम्परासम्बन्ध-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पि विवक्षितहेतौ नैतद्विशेषणं तथापि यथाश्रुतमूलानुसारेण मूलोऽकविवरणमिदम् । विशेषणासिद्धं परिहरतीत्यपि फक्किका मूलानुसारेणेति नवीनः (२) । वस्तुतः स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरवारणाय सम्बन्धिभिन्नप्रत्यासत्तित्वमेव साध्यं तथा सति घटाभावे व्यभिचारवारणायात्रापि तद्विशेषणमिति तदभिप्रायक एवायं ग्रन्थः । न चैवमये स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरप्रतिपादनविरोधः । सम्बन्धभिन्नत्वांशेऽप्रयोजकत्वमिति तद्रहितमेव साध्यं वाच्यमित्यभिमानेन तदुपपत्तेः । यथोपेति । ननु ते चेत्यादिना सम्बन्धसाधनादिदम् युक्तम् । अत एव सम्बन्धित्वादिति हेतुरसिद्धं इत्यग्रे फक्किकापि विरुद्धा । मास्तु वा सम्बन्धसिद्धिस्तथापि नीलपटवत् प्रथमत एव परम्परासम्बन्धसाधने विरोधाभावात्तद्विशेषस्येत्यादिफक्किकानुपपत्तैव । अत्र ब्रूमः । परम्परासम्बन्धिन इत्यन्त सम्बन्धिद्वयमित्ताधिनियामकस्यैव सम्बन्धपदेनाभिधानम् । तस्यैव च साक्षात्परस्परासम्बन्धतामकविशेषद्वयमित्यभिमानेन पूर्वपक्षावतारात् । तदभिप्रायेणैवासिद्धुद्धुद्धावनमप्यग्रे । सम्बन्धत्वं साध्ये विशिष्टधीनियामकत्वमात्रमेवोक्तमन्यथा प्रकृतानुपयोगापत्ते

(१) उद्दिताश्रयसम्ब० । (२) नवीनाः ।

षट्नीलत्ववत्(१) । न चेतरेतराश्रयः । सति सम्बन्धेऽवच्छेष्य-

न्यायलीलावतकिणाभरणम्

कानात्मसमवतभावत्वादिति हेतुः । नीलत्ववदिति । घटनिष्टनीलगुणसमवेतनीलत्वजातिवदित्यर्थः । न चेति । सम्बन्धसिद्धौ विशिष्टधीरस्तस्यां च सम्बन्धसिद्धिरित्यन्योऽन्याश्रय इत्यर्थः । विशेषणज्ञानविशेषेन्द्रियसञ्जिकर्षात् स्वरूपसञ्जिव सम्बन्धो विशिष्टज्ञानं जनयति न तु ज्ञात इति नात्योऽन्याश्रय इत्याह—अवच्छेष्येति । अवच्छेदकदृश्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्थापि सिद्धिस्तथापि सम्बन्धपरम्परया विशिष्टधीजनका इति साध्यार्थः, तथापि सम्बन्धित्वादिति हेतुरलिङ्गः । साक्षात् सम्बन्धभावश्च यदि संयोगसमवायाभावः, तदा स्वरूपसम्बन्धे समवायादौ व्यभिचारः, अन्यश्च वक्तुमशक्यः । अत्राहुः समवंतत्वे सति घटनिष्टबृहद्विजनकत्वे च घटासमवेतत्वादित्यत्र तात्पर्यम् । नीलत्ववदिति । नीलरूपबृहत्तेजातिवदित्यर्थः । सति सम्बन्ध इति । यथार्थविशिष्टज्ञानेयोऽविशेषसञ्जिकर्षो विशेषणज्ञानं तयोः सम्बन्धः स्वरूपसञ्जित्येव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रिति सम्बन्धपरम्परावत्वमेव साध्यमित्यमिसम्बन्धानेन सिद्धान्तः । सम्बन्धपरम्परेति । विपरिवर्त्तनस्य च परम्परासम्बन्धनामकसम्बन्ध एव साध्य इति भ्रमनिराकरणं प्रयोजनम् । हेत्वसिद्धिरपि यथोक्तामिसम्बन्धानेनैव निरस्येत्यप्रे तथैव हेतुरुक्तः । अन्यथे(श्च ? ति) यद्यपि सम्बन्धिद्वयमिन्नायदितिसम्बन्ध एव साक्षात् सम्बन्ध इति तदभावो निर्वक्तुं शक्यत एव तथापि स्वरूपसम्बन्धशङ्क्या निरुक्तमप्यासि द्वमेवेत्यमिसम्बन्धानेनैतदुक्तम् । समवेतत्वे सतीति । घटनिष्टव्यसे व्यभिचार इत्याद्यम् । उदासीने व्यभिचारः घटनिष्टपितपरम्परासम्बन्धवत्वस्यैव साध्यत्वादिति द्वितीयम् । तस्य च घटविशेष्यकबुद्धिजनकज्ञानविषयत्वादित्यर्थोऽन्यथाऽसिद्धेः । घटत्वे व्यभिचार इति दूरीयम् । असमवेतत्वेनासंयुक्तत्वमप्युपलक्षितमतो न संयुक्तपटे व्यभिचारः । एवमपि घटज्ञाने व्यभिचार इति गुणमिन्नत्वम्-

(१) नीलिमवत् ।

वच्छेदक वश्यतयैव(१) विशिष्टव्यवहारदर्शनात् । समवायाती-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तापदेन विशेषणज्ञानमात्रमभिमतम् । नन्वेतावता पिण्डतपनपीरस्प-
न्दयोः संयुक्तसमवायः पृथिव्यादिनैव सिध्येदिति न कालसिद्धिरि-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

हेतुनं तु सम्बन्धज्ञानमपीत्यर्थः । एतदेव स्फुटयति – समवायेति ।

ननु विशेषणतासम्बन्धेनैव सिद्धसाधनम् । न च विशेषणता सम्बन्धान्तरनियता विद्याभावभूतलयोस्तदभावात् । भावत्वे सतीत्यपि न घटज्ञानयोरनेकान्तात् अस्तु वा सम्बन्धः साक्षादेव पिण्डसूर्यकर्मणोः स एव कालस्तस्य द्रव्यत्वं तद्यापकसंख्याद्यनेककल्पनापत्तौ गौरवात् तथा च साक्षादसम्बन्धोऽसिद्धः । नापि परत्वापरत्वासमवायिकारणसम्भवात् । न च पिण्डेन तस्यासम्बन्धान्त तत्वं कालस्यैव तत्सम्बन्धरूपत्वात् । न चातीतत्वात् सूर्यकर्मणस्तदभावः परत्वाद्युत्पत्यव्यवहितपूर्वं सदेव कर्मसमवायिकारणम्, अतीतकर्मविषयापेक्षाबु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पि विशेषण (म् ?) नीलत्वजातिश्च इष्टव्यवधेयम् । सम्बन्धज्ञानमपीति । अत्र न हेतुरुपलक्षणम् । सम्बन्धविशिष्टबुद्धौ विषयोऽपि नेति द्रष्टव्यम् । सिद्धसाधनमिति । सूर्यस्पन्दाद्यनुभान इति शेषः । एवं च परम्परासाधनममयोजकमिति भावः । ननु लाघवादेवानुगतपरम्परासम्बन्धः समवायवत् सिद्धयतीत्यरुचेराह—अस्तु वेति । नन्वेवं कालः सिद्ध एवेत्यत आह—तस्येति । द्रव्यात्मकः कालः तथाप्यसिद्ध एवेति भावः । तथा चेति । इदं च यथाश्रुतहेत्वनुसारेण यथानिरुक्तहेतौ वा प्रयोजकत्वमिति भावः । नापीति । तथा च संयोगाधिकरणतया तत्सिद्धौ द्रव्यत्वं सिद्धमेव तस्येति भावः । कालस्यैवेति । सम्बन्धत्वेनागतस्य द्रव्यमित्रस्येत्यर्थः । न च कार्यकारणान्यतरैकार्थसमवायस्यासमवायिकारणतानिवाहकस्य कालात्मकसम्बन्धस्वीकारेऽप्यस्वीकारात्कथ सूर्यगतेः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्विर्निमित्तकारणमित्यदोषात् । अस्तु वा संयोग एव तथा तथाप्याकां
शसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वसम्भवेऽधिके मानाभावात् । अत्राहुः
सूर्यकर्मणा पिण्डेन साक्षात्सम्बन्धे तत्र चलतीति प्रतीतिप्रसङ्गः ।
न च कर्मसमवाये तथा प्रथते, अयं तु तद्विलक्षण एव सम्बन्धे इति
वाच्यम्, अद्रव्यनिरूपितस्यातिरिक्तसाक्षात्सम्बन्धस्य समवायत्वं
व्याप्तेः । किञ्च कालाख्यसम्बन्धस्यानित्यत्वे कर्मण्यभावापत्तेः, तं
शित्यतायां नित्यसम्बन्धस्य समवायत्वे एव पर्यवसानात् । तथा च
साक्षाद्सम्बन्धसिद्धौ कर्मविशिष्टज्ञानस्य कर्मातिरिक्तसम्बन्धापे-
क्षत्वनियमात् पिण्डेन तादृशसम्बन्धबुद्धौ हेतुविशेषणासिद्धिनि-
रासात् । परम्परासम्बन्धे च सिद्धे तद्विषयकत्वेन कालसिद्धिः । न च
विशेषणतासम्बन्धेन विशिष्टप्रतीतिः स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धे
वाधकमन्तरेणाद्रव्यस्य तदसमवायिति विशेषणतायाः परम्परा
सम्बन्धेन व्याप्तत्वात् सूर्यक्रियायाः पिण्डेन सहाश्रयघटितसम्ब-
न्धकहपनात् । नापि घटवृत्तिजातिसामानाधिकरण्यमेव सम्बन्ध
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

समवायिकारणत्वमिति वाच्यम्, तादृशनित्यसम्बन्धमात्रस्यैव
लाघवेन तथात्वात् । नित्यसम्बन्धतायाः समवायिनिर्वचने
कालात्मकसम्बन्धसिद्धौ तद्विज्ञविशेषणादःने तद्विज्ञ-
हकमानवाधादसिद्धौ च तद्विज्ञत्वाज्ञानाच्च । अद्रव्येति । घटपटसंयोगे-
तिप्रसक्तिरित्यद्रव्यनिरूपितेति । घटादावतिप्रसक्तिरिति सम्ब-
न्धस्येति । परम्परासम्बन्धव्येतिप्रसक्तिरिति साक्षादिति । वस्तुतो
लाघवानित्यसम्बन्धमात्रादेव चलतीति प्रतीतिरिति तर्वम् । कर्म-
णीति । तस्य जन्यधर्मानाश्रयात्वादिति भावः । कर्मेति । असाधार-
ण्येन कर्मणि(१) आधेयताज्ञानस्येत्यर्थः । यथाश्रुते कर्मविशिष्टा-
भावज्ञानादिप्रतीतौ स्वमते कर्मविशिष्टकालप्रतीतौ च व्यभिचारा-
पत्तेः । हेतुविशेषणेति । इदं च मूलानुसारेणोति स्मर्तव्यम् । कर्मत्यादि-
व्याप्तिविरोधेनार्थतो निराकृतमपि व्याप्त्यन्तरविरोधदानाय शङ्कते-
न च विशेषणेति । स्वरूपेति । घटाभावविशेषणतया(२) व्यभिचार
इत्यन्तरेणत्यन्तम् । पुरुषे दण्डविशेषणतायां व्यभिचार इत्यद्रव्य-

(१) कर्मण आ० ।

(२) विशेषणतया व्य० ।

निद्रयत्वे शीतलं जलमितिवद् । पिण्डतपनपरिस्पन्दयोश्च संयुक्त-
संयोगसमवायात्मनि परम्परासम्बन्धेन तावत्पृथिव्यादिकं हेतुः ।
तपनपिण्डाभ्यामसंसर्गात् । न च भास्कर(१)करनिकरस्तथा ।
तदभावेऽपि गृहनिखातपदार्थेषु मासाद्यवच्छेदात्(२) । न चा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यत आह— पिण्डेति । तदभावेऽपीति । अहस्करकरसंसर्गाभावेऽपीत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्तावशी जातिलाघवाद्कैव कल्प्या । न चैवमवयविमात्रवृत्तिरेकैव
जातिरस्ति पृथिवीत्वादिना सङ्करापत्तेः । नापि द्रव्यमात्रवृत्तिः द्र-
व्यत्वेन सहान्यूनानतिरेकापत्तेः । द्रव्याद्रव्यवृत्तित्वे च सत्तया
सहान्यूनानतिरेकापत्तेः । संयुक्तसंयोगात् । न च संयोगद्रव्यघटितः स-
म्बन्धो न संयोगत्रयघटित इत्यत्र विनिगमकाभावः, विभुद्रव्यस्य स-
म्बन्धघटकत्वे संयोगद्रव्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् तस्यैव सम्बन्धघ-
टकत्वात् । न चाकाशेति । ननु किमत्र साध्यं परत्वापरत्वविशेषं प्र-
त्येतयोनिर्मित्तकारणत्वविरहो वा तदसमवायिकारणसंयोगाना-
शयत्वं वा पिण्डसंयोगसमानाधिकरणसूर्यसंयोगराहित्यं वा । ना-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः ।

स्येति । घटकपविशेषणतायां व्यभिचार इति तदसमवायिनीति ।
न चातिरिक्तद्रव्यकल्पनागौरवमेव वाधकम्, अनुगमानुरोधेन त-
स्यावाधकत्वादन्यथा समवायस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तादृशीति । इदं
च सर्वं जात्यन्तरकल्पनापक्षे दूषणं द्रष्टव्यम् । धर्मिग्राहकमानेन
जातेर्नियतोपनायकत्वेनैव सिद्धेराकाशादिवदिति प्रसङ्गाभावेन
जात्यन्तरस्यैव तथात्वेन शक्तित्वात् । यदा तु द्रव्यत्वादिकमेव पर-
म्परासम्बन्धघटकमिति ब्रूयात् तदा काश्मीरवृत्तिकुङ्कुमरागेण वारा-
णसीस्थस्फटिकमणेषुपजनप्रसङ्ग एव वाधकः । किं च तदैकस्या
उच्चायकत्वे विनिगमकाभावः, सर्वासां च तथात्वे गौरवमित्येव वा
धकम् । न च संयोगद्रव्येति । तथा च वाहालोकादिकमान्तर्भावीय कालं
विनापि परम्परासम्बन्धः स्यादेवेति भावः । विभुद्रव्यस्येति । ‘तस्यैव’

(१) न चाहस्करकः ।

(२) छोदर्दर्शनात् ।

काशात्मानौ तथा, विशेषगुणवत्त्वात्, पृथिवीवत् । न चात्रा-
व्यापकत्वमुमाधिः । तुल्ययोगक्षेमयोरुपाध्युपाधिमञ्जावानुपप-
त्तेः । यदि च गगनमात्मा चान्यधर्मेणान्यमवच्छिन्नात् काश्मी-
रवर्तिना कुङ्कुमरागेण कार्णाटचक्रवर्तिकरकमल(१)मवच्छि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तथेति । पिण्डतपनपरिस्पन्दसम्बन्धघटकावित्यर्थः । तुल्येति । साध्य-
व्यापकता ग्राहकमानाभावादव्यापकत्वं नोपाधिरित्यर्थः । अस्तु
तर्हि सन्दिग्धोपाधिरित्यत आह—यदि चेति । अवच्छिन्नादिति । विशिष्ट-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्यः । जगत्कर्त्तुस्तप्तिमित्तत्वेन भागबाधात् । सूर्यस्यापि प्रत्यासत्या-
श्रयत्वेन तथात्वे व्यभिचारात् । न द्वितीयः । युवस्थविरपिण्डाभ्या-
मनेकान्तात् । नान्यतः । बाधात् । मैवम् । पिण्डनिष्ठसूर्यकियाविशि-
ष्टप्रत्ययजनकपिण्डसूर्यसंयोगाश्रयत्वानिषेधस्य साध्यत्वात् । पि-
ण्डसूर्यसंयोगाश्रयत्वेऽपि तयोर्विंशिष्ठव्यतिरेकस्य विशेषणाभाव-
रूपत्वात् । विशेषयवति विशिष्टाभावस्य तद्वृपत्वनैयत्वात् । न च
विशेषगुणवत्त्वादित्यत्र विशेषपदव्यावर्त्यः कालोऽसिद्ध इति वा
च्यम्, सामान्यतः सूर्यसंयोगोपनायकद्रव्यस्य सत्त्वेन गुणवत्त्वस्य
व्यभिचारात् । तुल्येति साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तत्वेन साधनस्य सा-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संयोगद्रव्यस्यैव लाघवात् सम्बन्धघटकत्वात् । लाघवं च संयोगत्र-
यपक्षे न संयोगद्रव्यस्यावश्यवाच्यतया । ननु लाघवमप्यकिञ्चित्करं
सर्वत्र संयोगद्रव्येनापर्याप्तिरेत उक्तं विभुद्रव्यस्य सम्बन्धघटकत्वे
संयोगद्रव्यस्य सम्बन्धघटकत्वादित्यन्वयः । तथा च लाघवात् तदपि
कल्प्यमिति भावः । ननु लीलावतीकारमतेन नोक्तदोष इत्यरुचे
राह—सूर्यस्यापीति । ‘तथात्वे’ परम्परानिमित्तकारणत्वे । पिण्डेति ।
जनकान्ते संयोगस्य विशेषणं बाधवारणाय । ईश्वरस्य निमित्तका-
रणत्वेऽपि तदसंयोगस्यातथात्वात् न भागबाध इति भावः । विशे-
षणाभावरूपत्वात् । एवमत्रेऽपि । सामान्यत इति । यद्यपि संयोगोप-

(१) वर्तिनां करकमलतलमव० ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ध्याव्याप्त्यत्ववत् साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरपि साध्याव्यापकं त्वसाधनादित्यर्थः । न चैवमुपाधिमात्रोच्छेदः; यत्र साध्योपाध्योद्धर्या-सिग्राहकमानावतारः; तत्र साध्यव्यापकतानिश्चयात् । तथापि सन्दिग्धोपाधित्वेन दुषकत्वमस्त्वत्याशङ्का साध्यव्याप्त्यसाधनाव्यापकत्वेनोपाधे: साध्याव्यापकत्वनिश्चयार्थं तर्कमाह—यदि वेति । नन्वेकावच्छेदकस्य सकलावच्छेदकत्वे मानाभावाद्याप्त्यभावेऽत्र भूलशौथिलयम् ।

अत्राहुः । यदि सूर्यक्रिया विशिष्टप्रत्ययप्रयोजकाकाशनिरूपितसम्बन्धाश्रयः स्यात् शब्दवदाकाशातिरिक्तवृत्तिने स्यात् । एतद्विपर्ययश्चायं सूर्यक्रिया न तथा आकाशातिरिक्तवृत्तित्वात् शब्दत्ववत् । तत्र यदि कश्चिद्द्रव्यात् कुङ्कुमारुणिञ्चापि गगनद्वारा कामिनिसुखमवच्छिन्नयत् एव, तत्रायंतर्कः—यदि गगनमन्यधर्मेणाऽन्यमवच्छिन्न्यात् कश्मीरवर्त्तिना कुङ्कुमरागेण कार्णाटकवर्त्तिकरकमलमवच्छिन्न्यात्, यः सम्बन्धो यद्वच्छेदकत्वाविज्ञ तस्य तद्वच्छेदकत्वेन व्याप्तत्वात् । वस्तुतो मूर्त्त्वमव्यापकत्वं वा नोपाधिस्तथा हि मूर्त्त्वमवच्छिन्नपरिमाणत्वम्, अव्यापकत्वं च सकलमूर्त्त्वसंयोगित्वाभावः । तत्रावच्छिन्नपदस्य सकलमूर्त्त्वपदस्य च पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणत्वेन पक्षेतरत्वन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नायिका दिक् तत्र च साध्यसम्बन्धात् व्यभिचारस्तथापि संयुज्यते अनयेति व्युत्पत्त्या संयोगपदेन क्रियोक्ता । तथा च सामान्यतः सिद्धक्रियोपनायकद्रव्ये व्यभिचार इति विशेषपदमिति भावः । सूर्यक्रियेति । अत्राकाशातिरिक्तमात्रवृत्तित्वाभाव आपाद्यस्तेनाकाशसंयोगादौ न व्यभिचारः । एवमप्ते हेतोरपि मात्रपदं योजयम् । केचिच्चित्तु आकाशसंयोगस्याप्रत्यक्षतया न विशिष्टजनकसम्बन्धाश्रयत्वमिति न व्यभिचारइति यथाश्रुतमेव सम्यगित्याहुः । तदयुक्तम् । अविषयीभृतस्यापि सम्बन्धस्य यथार्थविशिष्टज्ञानमात्रजनकतया तस्यानुमित्यादिविशिष्टप्रत्ययजनकत्वात् । कुङ्कुमेति । तथा च तदरुणिमनि व्यभिचार इति भावः । ननु कुतर्कानुमानयोरप्रयोजकत्वमित्यरुचेराह—वस्तुत इति । यद्यपि दिशोऽपि व्यावर्त्तनान्न पक्षमात्रव्यावर्त्तकत्वं तथापि विशेषगुणवत्त्वलक्षणसाधनावच्छिन्नपक्षमात्रव्यावर्त्तकत्वमिदृशस्याप्युपाधेरुत्सर्गत आभासत इति भावः । वस्तुत इति साध्यव्यापकताप्राह-

न्यात् । न च कालेऽप्येष प्रसङ्गः । तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धेः । सिद्धौ वा नियतपरधर्मोपसंक्रामकत्वेनैव(१) सिद्धेः । एकस्यै-
वोपाध्युपनयनसामर्थ्ये च व्यापकान्तराणामन्यथासिद्धसन्निधी-
नामुपाधिभेदोपनयनाहेतुत्वेऽव्यापकत्वस्य(२) साध्याव्यापक-
त्वेवानुपाधित्वात् । व्यापकानामपि तद्देतुत्वाभावात् । दिगेवा-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

प्रतीतिं जनयेदित्यर्थः । एष प्रसङ्ग इति । अन्यतपरधर्मणान्यत्र विशिष्ट-
धजिनकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'नियतः' प्रतीतिनियतः । 'परधर्म'स्तपनप-
रिस्पन्द इत्यर्थः । आकाशात्मनोः परधर्मोपनायकत्वेऽनिष्टप्रसङ्गमु-
क्त्वा पूर्वोक्तोपाधेः साध्याव्यापकत्वमध्याह—एकस्यैवेति । व्यापकानामिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वदनुपाधित्वम् । ननु तथापि धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनः लघीशसीति
गगनात्मनोरेव सम्बन्धेनान्यत्र नियतपरनिष्टुधर्मविशिष्टधीजनकत्व-
स्वभावः कल्प्यताम् । किञ्च आकाशधर्मेभ्यपि सूर्यक्रियावच्छेदो-
स्त्वेव तत्राजसंयोगाभावात् । कालस्य संयोगानुपनायकत्वे स्वरूपेणै-
व वाच्यः आकाशादिसंयोगेनैव वेति तद्वदन्यत्रापि भविष्यति । मैव-
म् । धटनिष्टसूर्यक्रियाविशिष्टज्ञानात् नाकाशात्मधटितसम्बन्धजन्यं धट
निष्टक्रियाविशिष्टज्ञानत्वात् धटश्चलतीतिविशिष्टज्ञानवत् । न च का-
लेऽप्येवं साध्यं सिद्धसिद्धिव्याघातादित्यत्र तात्पर्यात् । सिद्धौ वेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

कमानाभाव एवानेनोपलक्षितः । तनु तादशस्याध्यनुपाधित्वे साध्य-
व्यापकताग्राहकमानाभाव एव बीजम् । अत्र तु साध्यव्यापकताग्रा-
हको विपक्षवाधकस्तर्कोऽस्तीत्याशङ्कते—ननिविति । ननु सामान्यतः पर-
धर्मोऽनुपनायकत्वेन प्रभिते गगनादौ तद्विरुद्धस्वभावकल्पनालाघव-
सहस्रेणाध्यशक्यैवेत्यरुचेराह—किञ्चेति । 'संयोगानुपनायकत्वे' विशिष्ट-
प्रत्ययजनकसंयुक्तसंयोगाधटकत्वे । स्वरूपस्य रूपेणैव वाच्यः । क्रि-
यावच्छेद इति शेषः । आकाशादीति । तथा च स्वाश्रयसंयोगिसमवा-
य एव सूर्यक्रियया सहाकाशादिधर्मस्य सम्बन्ध इत्यर्थः । नाकाशा-

(१) ०मोपनायकत्वेनैव सिं । (२) ०त्वेऽव्यापित्वस्य ।

स्तिवति चेन्न, तस्या [एवा]असिद्धेः । सिद्धौ वा तदहेतुत्वेनैव सिद्धेः । ततस्तपनस्पन्दभेदपिण्डसंसर्गोपनायकः पदार्थ इतरेभ्यो भिन्नते उपाधिभेदसंसर्गोपनायकत्वात् । न यदेवं न तदेवं यथा पृथिवी । एष तावच्चिरन्तनः पन्थाः । [इति] कालः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यापकान्तराणामित्यर्थः । 'उपाधिभेदः' तपनपरिस्पन्दः । एष तावर्दिति । नूतनं त्वये वक्ष्यत इति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्यपि वाधस्तकेऽनुकूल एव तथापि कालस्य नियतपरधर्मोपसंक्रामकत्वं धर्मिणाहकमानसिद्धमित्येवात्र विवक्षितं न तु बाधोऽपि । किञ्च त्वत्पक्षेऽपि साध्याव्यापकत्वमेवाव्यापकत्वोपाधेरित्याह—एकस्यैवेति । एष तावदिति । अभिनवस्तु दिशि वक्ष्यत इति भावः ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वेति । अत्राकाशात्मनोः प्रत्येकं साध्यप्रवेशेन साध्यद्वयमतो न विशिष्टाभावेनार्थान्तरम् । न चात्मविटितसाध्ये स्वात्मनः सञ्जिकर्षजन्यतया बाधः, नात्मघटितविशेषणसम्बन्धजन्यमिति साध्यशरीरत्वात् । आकाशात्मवैधर्म्ये सूर्यकिंवाविशिष्टाने व्यभिचार इति घटनिष्ठेति हेतौ विशेषणम् । न चाजन्यसंयोगभावान् तत्र साध्याभावः, संदोगत्रयमादाय मूर्त्यद्वारा तत्सम्भवात् । न चैवमन्यत्रापि संयोगत्रयेणोपपत्तौ न कालकल्पनेति वाच्यम्, अन्यत्र लाघवेन संयोगद्वयकल्पनात्, अत्र त्वनन्यगत्या तद्वाधात् । वस्तुत आकाशादिधर्मे स्वाश्रयसंयुक्तसमवाय एव संबन्ध इत्यनन्यगत्या कल्पनियमिति दिक् ।

न चाप्रयोजकता अन्यस्यान्यवर्षस्योपनायकस्यभावताशः पूर्वकलृतस्वभावविरोधेनाकल्पनादन्यथैकद्वयपरिशेषापत्तेरन्यतरस्यैव व्यक्तिभेदेन स्वभाव एवोपपत्तेः । आकाशस्य च शब्दादन्यत्रान्यथासिद्धतयाऽजनकत्वात् । आत्मनस्तु एकस्य तथात्वे विनिगमकाभावात्सर्वस्य च तथात्वे गौरवादनुपनायकत्वादिति दिक् । तथापेति । इदं च समाधि(सौ?)कर्यादुक्तं वस्तुतस्तत्र तर्कं बाधोऽनुगुणो

ननु दिशोऽरूपत्वे(?) नानध्यक्षत्वालिङ्गाभावाच्च कथं सि-
द्धिः । [ननु] पूर्वापरादिदशप्रत्ययाः सन्ति लिङ्गं, [तत्] कथं
लिङ्गाभाव इति चेत्र, तेषां निरूपाधिदिग्वलम्बनत्वे दिशां
दशत्वप्रसङ्गे नवैवेति व्याघातात्(२) । सर्वत्र सर्वप्रत्ययप्रसङ्गा-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ननु कालाख्य एव सम्बन्धोऽस्तु तस्य द्रव्यत्वे गुणादिकल्प-
नैव भूयसी स्यात् । अस्तु वा क्रियया स्वरूपसम्बन्ध एव किं काल-
कल्पनया आकाशात्मनोरन्यतरस्य वा सम्बन्धघटकत्वमस्तु उका-
तिप्रसङ्गो नियतपरधर्मार्थसंक्रामकत्वं स्वभावकल्पनयैव परास्तो ध-
र्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वादिति चेत्, मैवम् । कालश्चेत्ति
त्यसम्बन्धः स्यात्तदा समवायत्वापत्तिः क्रिया साक्षात्सम्बन्धेन
विशिष्टप्रत्ययं यदि जनयेत्तदा घटादौ चलतीति प्रत्ययं कुर्यात् । न
च तत्समवायाधीनश्चलतीति प्रत्ययः साक्षात्सम्बन्धाधीनत्वस्यैव
तत्रापि तन्त्रत्वात् । न चाकाशात्मनोरेव तत्स्वभाव्यकल्पनाऽस्तु
एवं सति दिग्दिविलयापत्तिः । तत्तद्रव्यकार्यस्यैकेनैव करणादा-
काशात्मनोरपेक्षेषापत्तिः ।

दिश इति । दिक् न वहिरिन्द्रियग्राह्यद्रव्यं अरूपत्वादित्यर्थः ।
नवैवेति । न च दिक्त्वेनैकेनैव रूपेण दिशामस्तु विभाग इति वा
च्यम्, अनुगतव्यञ्जकाभावेन दिक्त्वजातेरेवासिद्धेरिति भावः । सर्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सर्वत्रेति । एकदिक्सम्बन्धे घटादौ गृह्णमाणे दिग्न्तरसम्बन्धोऽपि
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यत्र तथा सति विपर्ययानुमानमविकलं तद्वैकल्पयस्यानुगुण्यरूप-
त्वात्, यत्र तु तेन मूलभूतव्यासिरेव व्याहन्यते तत्रबाधो दोष एव ।
इह च तथाधर्मार्थप्रत्ययकत्वेन मूलशैथिलयादिति सारम् । किञ्चेत्या-
दिग्न्यन्तस्तेन समाहितस्तत्रानन्यगत्या संयोगत्रयघाटितसम्बन्धस्या-
काशघाटितसम्बन्धस्याकल्पनात् । आत्मधर्मावच्छेदार्थं तत्कल्पनाया
उभयसमाधेयत्वात् । वस्तुतस्तत्रानन्यगत्या स्वरूपं सम्बन्धं इह तु न

च । उपाधिमुखपिण्डीकारे तु तेजैव प्रत्ययानामन्यथासिद्धत्वा-
त् । उपहितदिग्बलम्बत्वेन च लिङ्गान्तरस्यासत्त्वे प्रत्ययानामनु-
त्पादात् । उपाधीनां सुर्यादिगतत्वेन स्वरूपप्रत्यासत्तिशून्यत्वेना-
वच्छेदकान्तरस्वीकारे तत्सिद्धिरिति चेत्र, कालेनैव तदुपपत्तेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्रेति । सर्वासामपि विभुत्वेन साधारण्यादिति भावः । उपाधीति । ति-
क्ताद्यौषधभक्षणात् प्रागैक्षवादिपिण्डो मुखे प्रक्षेपत्वः मुखपिण्ड-
स्तदुपाधिं सूर्योदयादि विषयीकृत्य एकैव दिक् पूर्वादिप्रत्ययं करो-
तीत्यभ्युपगम्यत इत्यर्थः । तेनैवेति । पूर्वादिप्रत्ययघटकोपाधिनैवेत्यर्थः ।
ननूपहिता दिगेवपूर्वादिप्रत्ययंहतुरतो नोपाधिनाऽन्यथासिद्धिरि-
त्यत आह—उपहितेति । दिशोऽतीन्द्रियत्वान्नोपाधिता दिक् पूर्वादिप्रत्य-
यालम्बनम्, अनुमानोपनीतापि नालम्बनम्, लिङ्गान्तराभावात् पूर्वादि-
प्रत्ययेन दिग्नुमानम्, अनुमिता च दिगालम्बनं चेत्तदाऽन्योऽन्याश्रय
इत्यर्थः । ननु सूर्योदयादिरूपाधिः स चावच्छेदकतया सम्बन्धमन्त
रेण न भासते । सम्बन्धश्च दिग्घटित एवेति दिक्सिद्धिरित्याह—
उपाधीनामिति । ‘तत्सिद्धिः’ दिक्सिद्धिः । कालेनैवेति । तस्य क्लृप्तत्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गृह्णेत सर्वासां दिशां व्यापकत्वादित्यर्थः । उपाधीति । उपाधिः सूर्यो-
दयादिस्तस्य अमुखपिण्डस्यैव मुखपिण्डत्वकरणे यथा तिक्ताद्यौषधं
मुखपिण्डं भक्षयित्वा भक्षयन्ति तथोपाधिं विषयीकृत्य एकां दिशं
बुद्धयो विषयीकृतीत्यभ्युपगम इत्यर्थः । तेनैवेति । अवश्याभ्युपगमन्त-
व्योपाधिभिरेव पूर्वादिप्रतीत्युपपत्तेन दिक्लपनमित्यर्थः । उपहितेति ।
न तावद् दिक् प्रत्यक्षेण गृह्णते लिङ्गेन तद्वाहणे चान्योन्याश्रयः दि-
विषयतया एते प्रत्यया लिङ्गं लिङ्गतया च तद्विषयत्वात् । न चान्य-
लिङ्गमस्तीत्यर्थः । उपाधीनामिति । यदपेक्षया सूर्योदयाचलसंयोगसन्धि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा उक्तक्षेपोपपत्तेरिति दिक् । ननु प्रमातृभेदेन सर्वत्र सर्वप्रत्यय
इष्टापत्तिरित्यत आह—एकेति । तथा च प्राचीप्रत्ययकाल एव तस्यैव
सर्वप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । दिग्विषयतयेति । अत्र तद्विषयत्वादित्यस्य त

अत्रोच्यते । कालस्य क्रियामात्रोपनायकत्वात् संयोगो-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

दिति भावः । कालस्येति । सूर्यपरिस्पन्दालपत्वादिविषयापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाधिकरणत्वं क्रियामात्रोपनायकत्वम् । सूर्यक्रियाविशेषणकघटादिविशेष्यकज्ञानासाधारणकारणत्वं च । संयुक्तसंयोगालपीयस्त्वविषयापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाधिकरणत्वं संयोगोपनायकत्वम् । यद्यपि कालस्योभयोपनायकत्वमस्तु को दोषो न च क्रियामात्रोपनायकत्वं धर्मिंग्राहकमानसिद्धं किन्तु क्रियोपनायकत्वमात्रं तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

हितो यो देशः सा प्राची । यदपेक्षया च सूर्यास्ताचलसन्निहितो यो देशः सा प्रतीची । सन्निधानन्तु सूर्यसंयोगालपीयस्त्वम् । तद्भूयस्त्वं च व्यवधानम् । तत्र सूर्यादिवर्त्तिसंयोगानां घटादाबुपनायकत्वेन दिशः सिद्धिरित्यर्थः । कालस्येति । सूर्यक्रियालपीयस्त्वादिविषयापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाधिकरणत्वं क्रियोपनायकत्वम् । संयुक्तसंयोगालपीयस्त्वादिविषयापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाधिकरणत्वं च संयोगोपनायकत्वम् । यद्यपि धर्मिंग्राहकमानेन क्रियोपनायकत्वं कालस्य विषयीकृतं न तु तन्मात्रोपनायकत्वम् , तथा चैकस्य कर्मणः संयोगविभागजनकत्वत् कालस्य सूर्यक्रियासंयोगोपनायकत्वं सम्भवत्येव विरोधाभासः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्विषयकप्रतीतिजनकत्वादित्यर्थः । एवं च लिङ्गज्ञाने सति तद्विषयकप्रत्ययोत्पादस्तद्विषयप्रत्यय एव च लिङ्गमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः सम्पद्यते । निरुपाधिदिग्गलम्बनत्वपक्षेऽपि यद्यप्येष दोषो लगति तथापि तत्र दोषान्तरस्यैवोद्भृततया नेदमुपन्यस्त्वम् । सा प्राचीति । तं प्रतीति शेषः । निशावसानहेतुसूर्यसंयोगवत्त्वमुदयाव(च?)लत्वम् । निशाक(?)रणीभूतसूर्यसंयोगवत्त्वमस्ताव(च?)लत्वम् । तेन प्राचीत्वप्रतीचीत्वधर्मिततन्निर्वचनेऽन्योन्याश्रय इति निरस्त्वम् । सूर्यक्रियेति ।

पनायकत्वम्। नानापुरुषसाधारणप्रत्ययविषयवर्तमानाद्युपनायकत्वं(१) च व्यापकं, न त्वसाधारणप्राच्याद्युपनायकत्वम्।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पि संयोगोपनायकत्वे कालस्य कुड्हुमादिसंयोगोपनायकत्वमपि स्यात्। एतद्विपक्षबाधकसभ्रोचीनानुमानादेव च क्रियामात्रोपनायकत्वमपि धर्मिमग्राहकमानसिद्धम्। तथा च उभयोः प्रतिनियतस्वाभाव्यसिद्धौ नान्योन्यधर्मवर्त्वमन्योन्यस्येति भावः। वैधर्म्यान्तरमाह—नानापुरुषेति। यज्ञिरूपितं यद्वर्त्तमानं तज्जिरूपितं तद्वर्त्तमानं न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वात्, तथापि सूर्यसंयोगो न कालोपनेयः संयोगत्वात् कुड्हुमसंयोगवादेतत्परोऽयं ग्रन्थः। नानापुरुषेति। यज्ञिरूपितं यद्वर्त्तमानं तज्जिरूपितं न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यद्यप्यद्वयीयस्त्वभूयस्त्वेनापेक्षाबुद्धिविषयः अस्मदादिभिस्तद्रेदानवगमात् तथाप्यपेक्षाबुद्धिविशेषत्वमेवानेनोपलक्षितम्। वस्तुतः सामान्यतस्तदवगमोऽस्मदादीनामस्त्वयेव परत्वाऽपरत्वयोरन्यतरान्तर्भावेन लक्षणद्वयम्। एवमत्रिमपरत्वापरत्वानधिकरणत्वे सतीति च प्रत्येकं लक्षणयोद्वयोर्विशेषणमतो न पिण्डातिव्यासिरेवमन्नापि। इदं च सम्भवप्राचुर्यादुक्तम्। वस्तुतो विभुत्वे सति घटादिनिष्ठसूर्यक्रियाविशिष्टप्रत्ययजनकसम्बन्धघटकत्वं क्रियामात्रोपनायकत्वमेव सूर्यसंयोगघटितसंयोगमात्रोपनायकत्वमित्येव मूलानुसारेण प्रतीयते। तथापेति। यद्यप्यत्राप्रयोजकंत्वममूर्त्तानुपनेयत्वं चोपाधिस्तथापि सूर्यक्रियासम्बन्धरूपतया कालसिद्धिस्तदा साक्षात्सम्बन्धे चलतीति धीप्रसङ्गस्येव (२)विभुदव्यात्मकसम्बन्धपक्षेऽपि काश्मीरवस्तुकुड्हुमरागोपनायकत्वप्रसङ्गस्य बाधकस्य सत्त्वादनुमानप्रवृत्तिरेव न स्यादिति तश्चिरासाय नियतधर्मोपनायकत्वेनैव कालसिद्धिरूपेति तस्या एव विपक्षबाधकत्वात्। अत एवोपाधिरपि परास्तः। तदुक्तं मूलकृता कालस्य क्रियामात्रेति। न हि सूर्यक्रियासंयोगयोरेकमुपनेयतावच्छेदकमस्ति अन्यतरत्वक्रियात्वाद्यपेक्षया गुरुत्वादिति भावः। यदिति। यदुपाधिस्वरूपं येन घटादि-

(१) ०यर्वर्त्तमानाद्युपनायकत्वं च। (२) ०स्येवाविभुद०।

असाधारणो श्वयमुपाधिः । प्राच्या एव पुरुषान्तरं प्रति(१) प्रती-
चीत्वात् । दिशस्तु सिद्धौ नियततपनसंयोगोपसर्पकत्वेनैव (२)प्रस-
ङ्गस्य बाधात् । अन्यथाऽसिद्धेस्तात्सिद्धिः । दिगितेरभ्यो भिद्यते

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

नमेवेति साधारण्यम् । यद्वा यदेव यश्चिरुपितं वर्त्तमानं तदन्यपुरुष-
निरुपितमपि वर्त्तमानमेवेति साधारण्यम् । नानापुरुषे साधारणो यः
प्रत्ययो वर्त्तमानत्वगोचरस्तदुचितोपाध्युपनायकत्वमित्यर्थः । या
यश्चिरुपिता प्राची सा पुरुषान्तरनिरुपिता प्रतीचीत्यसाधारण्यम् ।
यद्वा या यस्य प्राची सैव तस्य कदाचित् प्रतीचीत्यसाधारण्यम् ।
यदपेक्षया सूर्योदयाचलसञ्जिहितो यो देशः सा तदपेक्षया प्राची ।
यदपेक्षयाऽस्ताचलसञ्जिहितो यो देशः स तदपेक्षया प्रतीची । सञ्जि-
धानव्यवधाने च नियते इत्यसाधारण्यमिति भावः । ननु तर्हि दि-
गेव सूर्योपनायिकाप्यस्तु किं कालेनेत्यत आह—दिशस्तिवति । यद्वा
यदि दिक् अन्यधर्ममन्यत्रोपनयेत् तदा कुडुमसंयोगाद्यपि
अन्यत्रोपनयोदिति प्रसङ्गस्य बाधादित्यर्थः । अन्यथेति । यदि न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रूपितं तद्वर्त्तमानमेवेति साधारण्यम् । या नु यश्चिरुपिता प्राची सा त-
ञ्जिरुपिता प्रतीच्यपीत्यसाधारण्यमित्यर्थः । दिशस्तिवति । ‘नियततपन
संयोगः’ उदयाऽस्तादिपर्वतसंयोगः । कालबद्व दिशयापि संयोगनुप
नायकत्वमित्यस्य प्रसङ्गस्य बाधादित्यर्थः । अन्यथेति । दिगसिद्धौ
प्रसङ्गस्याश्रयासिंद्रेस्तिर्यर्थः । ‘तत्सिद्धिः’ दिक्सिद्धिरित्यर्थः । त
त्रैकैव दिगुपाधिभेदात्प्राच्यादिव्यवहारहेतुः । प्राचीप्रतीचीव्यवहार-
निदानमुपाधिर्निरुक्त एव । पूर्वाभिमुखावस्थितशरीरदक्षिणभाग-
वच्छिन्नो देशो दक्षिणा । तथाविधशरीरवामभागावच्छिन्नो देशउदी

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ना निरूप्यमाणमेकस्य पुरुषस्य वर्त्तमानत्वं तेन निरूप्यमाण-
सर्वस्यापि पुरुषस्य वर्त्तमानत्वमेव । प्राचीत्वाह्यपाधिस्तु नैवं तेनैव
घटेन निरूप्यमाणस्य तस्य पुरुषान्तरं प्रति प्राचीत्वोपाधिः(३)रूप-

(१) पुरुषान्तरापेचया ।

(२) ०पसर्पकत्वेनैव ।

(३) प्रतीचीत्वोपाधि ।

पूर्वापरादि(१)प्रत्ययविषयसंयोगोपनायकत्वात् , न यदेवं न

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

दिक् सिद्धा तदा प्रसङ्गोऽयमाश्रयासिद्ध एवेति तत्सिद्धिः ।
दिक्सिद्धिरित्यर्थः । यद्वा अन्यथा द्रव्यान्तरेण संयोगोपनया-
सिद्धेदिक्सिद्धिरित्यर्थः । पूर्वापरादीति । आदिपदादुत्तरदक्षिणो-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

ची । वामत्वदक्षिणत्वे च शरीरावयववृत्तिजाती । घटादौ[च]वामादित्य-
वहारो गौणः । गुरुत्वासमवायिकारणकियाजन्यसंयोगाश्रयो देशो-
ऽधः । अदृष्टवदात्मसंयोगजात्मकियाजन्यसंयोगाश्रयो देशञ्जर्वा(२) ।
यद्वा इन्द्रादिचतुर्देवताक्त्वेन प्राच्यादयो निर्वक्तव्याः । पूर्वादीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वादित्यर्थः । वामत्वेति । न च करत्वादिना सङ्करमयेन तन्नानात्वे कथ-
मनुगतोत्तरत्वादिव्यवहार इति वाच्यम्, तत्तदुत्तरव्यवहारस्या-
व्यननुगतत्वात् । तत्तदक्षिणत्वाभावकूटसमानाधिकरणशरीरावयव-
वृत्तिजातिन्वेनानुगमाद्वा । एवमपरत्रापि । न च पश्चिमामिसुखावस्थि-
तदक्षिणभागावच्छिन्नत्वमपि तुल्यन्यायतया उत्तरत्वमित्यनु-
गमः । तत्तदाति (मि?) मुखावस्थिततत्तत्पुरुषस्य तेन तेनोपा-
धिना उत्तरव्यवहारात् । अनयैव रीत्या दक्षिणत्वेऽपि पूर्वपक्षस-
माधाने । अनुगतव्यवहारश्चोभयत्र देवतापरिग्रहनिबन्धन एव प्राची-
त्वप्रतीचीत्वव्यवहारोऽप्येवम् । अन्यथा (या?) यदपेक्षयाऽस्ताचलसूर्य-
संयोगव्यवहिता सा तदपेक्षया प्राची । एवमुदयाचलान्तर्भावेन प्र-
तीचीति तयोर्निर्वचनेऽननुगमापत्तेरिति दिक् । घटादौ चेति । प्रचीतिश्च
तत्साहश्यादानो(रो?)परूपोति भावः । न च वैपरीत्यमेव कुतो न
स्थादिति वाच्यम्, शरीरावयवे वामत्वदक्षिणत्वयोर्जटिति प्रतीतेरे-
व विनिगमकत्वात् । गुरुत्वेति । अत्र तत्क्रियानाश्रयत्वे सतीत्यपि चि-
रोषणम् । न च संयोगे तादृशक्रियाजन्यत्वमधःसंयोगत्वेनैव ग्राहा-
मित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्, संयोगत्वेन क्रियाजन्यत्वग्रहे क्रिया-
त्वावान्तरजात्यवच्छेदेन गुरुत्वासमवायिकारणकत्वग्रहे विशिष्ट-
वैशिष्ट्यधीसम्भवात् । एवमुत्तरत्रापि । अदृष्टेति । वायुक्रियाजन्यसं-

(१) पूर्वादीति प्रकाशसम्मतः पाठः । (२) ऊर्द्धः ।

तदेवं, यथा पृथिवी ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्विधोव्यवहारकारणत्वसङ्घ्रहः । प्रत्येकं च एषां च व्यवहाराणां
दिगितरभेदहेतुत्वमन्यथा तव वैयर्थ्यर्पण्यते । तत्र सूर्योदयाचल-
समुखावस्थितशरीरदक्षिणभागावच्छिन्नो देशो दक्षिणा । तथा-
विशरीरवामभागावच्छिन्नो देश उदीची । वामत्वदक्षिणत्वे
शरीरावयववृत्ती जाती इति नान्योन्याश्रयः । अत एव प्रत्य-
ङ्गमुखस्य शरीरस्य वामभागावच्छिन्नापि दिग् दक्षिणा दक्षिण-
भागावच्छिन्ना च उत्तरा । घटादौ वामदक्षिणव्यवहारो गौणः ।
पतनक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो देशोऽधः । स्वाभाविकवहिक्रियाजन्य-
संयोगाश्रयो दिग्द्वां । इन्द्रादितच्चदेवताधिष्ठानत्वेन वा पूर्वादित्वं
वाच्यम् । दिगितरेभ्यो भिद्यते संयुक्तसंयोगालपीयस्त्वभूयस्त्वविषय-
कापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयविभुत्वादि-
(ति?) स्वयम्भूमम् ।

ननु प्राच्यादिव्यवहारैवलक्षण्यमेकदिगसाध्यमतो दिगनेकत्वं
प्रसक्तमेवं कालानेकत्वमिल्याह—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योगाश्रयतिर्यगादावतिव्यासिवारणायाश्चिपदम् । अभिघातजाग्नि-
क्रियामादाय तत्रैवातिव्यासिरिति प्रथमदलम् । यद्यपि अदृष्टवदा-
त्मसंयोगस्य क्रियामात्रकारणतया तदतिव्यासिस्तदवस्था तथाप्य-
समवायिकारणत्वमत्र विवक्षितमित्यदोषः । स्वाभाविकत्वमेव प्र-
थमदलार्थं हृत्यप्यादुः । नन्वमीनोपाधयः प्रलयकालेऽसमभवादि-
ति चेत्, न, तदा तद्यवहाराभावात् । भावे वातीतानामेवोक्तोपाधी-
नामुपलक्षणतया तत्तदिक्प्रदेशव्यावर्त्तकत्वात् । नन्वनुगतव्यवहा-
रो देवतापरिग्रहनिवन्धन एवेत्युक्तमेव तद् किमुक्तोपाधिभिरित्यपरि-
तोषादाह—यद्विति । ननु देवतापरिग्रहविशेष एव कथमवच्छेदेनैव तद्वहात् ।
न चैवमुपाधिभिरेव दिग्व्यवहारोऽप्यस्त्विवति वाच्यम्, अन(?)नुगत-
सम्भवेऽननुगतानादरात् । तत्तदेवतापरिग्रहः पुरुषविशेषकालविशे-
षापेक्ष्य एव । कथमन्यथैकत्रैव पुरुषभेदकालभेदेनद्वरुणयोः पूजे-
त्येकदैवेकस्यैव एकत्र प्राचिप्रतीचीत्वव्यवहारप्रसङ्ग इति कुशणम्-

एवं सति पूर्वाद्युपनायकत्वेनैव दिशो नियमादनेक-
दिकत्पनापत्तिः, तद्वदनेककालकल्पनापत्तिश्चेति चेत्, न, अने-
कत्वेऽनाजपि क्रियोपाद्युपनायकः कालः । संयोगोपाद्युपना-
यिका च दिगिति न नैवेति व्याघ्रातः(१) ।

— — —
न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

एवं सतीति । एकदेशिमतेनाह—अनेकत्वेनापीति । क्रियोपनायकत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सूर्यपिण्डाभ्यां वैशिष्ट्यघटकसंयोगाश्रयत्वे सति संयोगवैशिष्ट्य-
घटकसंयोगाश्रयत्वादित्यर्थः । तेन संयोगविशिष्टज्ञानहेतुत्वं संयोगो-
पनायकत्वं सूर्येऽप्यस्तीति व्यभिचार इति निरस्तम् । ननु संयोगो-
पनायकत्वे दिशोऽनेकत्वं स्यात् प्राच्युपाद्यवच्छेदवत् प्रतीच्युपा-
द्यवच्छेदस्यापि समभवादित्याह—एवं सतीति । तदोदति । दिशोऽनेका-
वच्छेदवशादनेकत्ववत् कालस्यापि चिरक्षिप्राद्युपाद्यवशादनेकत्व-
मित्यर्थः । एकदेशिमतेनाह—अनेकत्वेऽपीति । अनेकादिकालसिद्धार्थंमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पास्तम् । संयोगोपनायकत्वं संयोगविशिष्टप्रत्ययजनकत्वमात्मन्येव-
व्यभिचारीति हेत्वर्थमाह—सूर्येति । अत्र विशेष्यमात्रे सूर्यपिण्डाभ्यां
व्यभिचार इति सूर्यपिण्डाभ्यां संयोगित्वे सतीति विशेषणम् । तद-
र्थश्च तदुभयप्रतियांगिकसंयोगाश्रयत्वम् । न च तयोस्तथात्वे दिश-
स्तु विभुतया तथात्वम् । तावति कृते आत्ममनःसंयोगमादाया-
त्मनि व्यभिचारः विशेष्यमागस्थस्य वैशिष्ट्यघटकत्वस्य तद्विजनक-
त्वार्थकादिति प्रथमदले वैशिष्ट्यघटकत्वं संयोगे विशेषणम् । न च
पिण्डात्मसंयोगः सूर्यात्मसंयोगो वा वैशिष्ट्यघटकः सत्यन्तमात्रं
च क्रियावैशिष्ट्यघटकतामादाय कालेऽपि गतमत उत्तरप्रतीकम् ।
तत्रापि संयोगवैशिष्ट्यघटकत्वादित्युच्यमाने काले व्यभिचारस्तद-
वस्थ एव तस्य जगन्निमित्तकारणत्वादिति तादशसंयोगाश्रयत्वप-
र्यन्तमुक्तम् । कालसंयोगश्च न तथेति नोकदोषः । अनेकेति । दिक्का

(१) ०पनायिका दिक् । न च नैवेति विरोधः ।

आत्मनामानन्त्येऽपि आत्मत्वेनोपसंग्रहवदविरोधात् । परम-
महत्परिमाणसामान्यं वा (१) विशेषगुणशून्यद्रव्याधिकरणानेकव्य-
क्तिवृत्तिः परिमाणतारतम्यविश्रान्तिविषयजातित्वात् अणुत्ववत् । ८

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

संयोगोपनायकत्वोपाधिद्रव्याधीन एव दिङ्गनानात्वकालनानात्वपक्षे-
ऽपि द्रव्यविभाग इत्यर्थः । परममहदिति । परममहत्परिमाणवृत्तिजातिः
पक्षः । विशेषगुणशून्यानि द्रव्यान्यधिकरणं यासां परिमाणव्यक्तीणां
तद्वृत्तिं साध्यम् । परिमाणतारतम्यविश्रान्तिसमानाधिकरणजा-
तित्वादिति हेतुः । तथा च परिमाणतारतम्यं परममहत्वे परमाणुत्वे
च विश्रान्तिं तत्कृता परममहत्वत्वं परमाणुत्वत्वं च जातिः पर्यं-
वस्थति । एतच्च यद्यपि दिक्कालयोरेकैकत्वेऽपि सम्भवति तथाप्य-
नेकपदं बहुपरं विलक्षणे पूर्वापरादिव्यवहारान्यथानुपत्तिश्चानुकू-
लस्तरकः । परममहत्वं विशेषगुणासमानाधिकरणजानापरिमाणवृ-
त्तिजातिमत् तद्विविशेषगुणासमानाधिकरणनित्यपरिमाणवृत्ति-
जातियोगित्वादणुत्ववादित्यत्र वा तातपर्यम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

परममहदिति । नन्वतेकव्यक्तिवृत्तिं यद्येकत्वानधिकरणवृत्तिं तदा
सिद्धसाधनम् । अथनेकसङ्घचाधिकरणवृत्तिं तदा वाधः । मैवम् ।
परममहत्वं विशेषगुणासमानाधिकरणपरिमाणवृत्तित्वे सति ताढ-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

लयोः प्रत्येकमनेकत्वसिद्धार्थमित्यर्थः । सम्भूयनेकत्वस्य फलतः
साधितत्वात् । परममहत्वमिति । अत्र भावप्रधानो निहैशः । विशेषगुणा-
समानाधिकरणपरिमाणवृत्तीति साध्ये दिक्कालयोरेकसिद्धार्था-
न्तरमतस्तादशपरिमाणभिन्नेऽपि परिमाणविशेषणम् । तथापि मनः-
परिमाणभिन्नत्वमादायोक्तार्थान्तरतादवस्थ्यमतः सत्यन्तम् । न च
तथापि तद्विषतादवस्थ्यं दिक्परिमाणवृत्तिवेनैवोभयदलपर्यासैरिति
वाच्यम्, सत्यन्तसाहित्येन स्वाश्रयीभूतविशेषगुणासमानाधिकर-
णपरिमाणभिन्नविशेषगुणासमानाधिकरणपारमाणवृत्तित्वस्य सा-

चानन्त्यकल्पनम् । उक्तोत्तरत्वात् । परममहत्परिमाणं द्रव्यचतुष्ट-
यवृत्ति नित्यपरिमाणत्वादिति [तु] बाधितम् । परिमाणस्य प्रत्येकं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उक्तोत्तरत्वादिति । आनन्त्येऽपि एकधर्मविच्छेदेनैव विभा-
गोपयत्तेरित्यर्थः । दिग्गनेकत्वे मानान्तरमाशङ्का निराकरो-
ति—परममहदिति । बाधितत्वमेवाह—परिमाणस्येति । न ह्येकं परि-
माणं चतुष्टु द्रव्येषु वर्तते । परिमाणमेलकस्य तु परिमाणवृत्तित्तान्न
द्रव्यवृत्तित्वम् । यद्यप्याकाशं विशेषगुणशून्यमात्रवृत्तित्रित्वव्यापकं
विम्बविभुवृत्तिव्यातिरिक्तचतुष्टवत् स्पर्शशून्यद्रव्यत्वादित्यत्र तात्
पर्येषु बाधो न भवति । तथाप्येकदेशिनोऽनभिसंहितमेतत् । पूर्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शपरिमाणभिन्नविशेषगुणासमानाधिकरणपरिमाणवृत्ति नित्यपरि-
माणमात्रवृत्तिजातित्वात् अणुत्ववदिति विवक्षितत्वात् । उक्तोत्तरत्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ध्यस्य लाभात् । न च तथाप्येककिंकालसिद्ध्यार्थातरं तादशबहुप-
रिमाणवृत्तित्वे च साध्येऽन्यतरानेकत्वसिद्ध्यार्थान्तरं सत्यन्तवैय-
र्थापत्तिश्चेति वाच्यम्, स्वाश्रयीभूतविशेषगुणासमानाधिकरण-
दिग्वृत्तिपरिमाणभिन्नविशेषगुणासमानाधिकरणादिग्वृत्तिपरिमाणवृ-
त्तित्वे सति स्वाश्रयीभूतकालावृत्तिविशेषगुणासमानाधिकरणपरिमा-
णभिन्नविशेषगुणासमानाधिकरणकालावृत्तिपरिमाणवृत्तित्वस्य सा-
ध्यत्वात् । दिगादेः सिद्धावेव तदनेकत्वसिद्ध्यार्थमस्यानुमानस्यावतार
इति न दिगादसिद्धिनिवन्धनसाध्याप्रसिद्धिशङ्केति । वस्तुतः सत्य-
न्ते विशेषगुणपदं विभुविशेषगुणपदं परिमाणपदं च द्रव्यविभाज-
कोपाधिसमानाधिकरणनानापरिमाणपरम् । तादशपदं च सत्यन्त-
प्रविष्टोपाधिसमानाधिकरणपरम् । अत्रिमपरिमाणपदं च नानापरि-
माणपरम् । एवं च विभुविशेषगुणासमानाधिकरणैकद्रव्यविभाजको-
पाधिसमानाधिकरणनानापरिमाणवृत्तित्वे सति तदुपाधिकरणविशेष-
गुणासमानाधिकरणनानापरिमाणवृत्तित्वं साध्यम् । विभुपदप्रक्षेपश्च
द्वष्टान्तलाभायेति सङ्क्षेपः ।

नित्येति । जन्यमहत्त्वमात्रवृत्तिजातौ व्यभिचार इति नित्यपदम् ।

मेलकेन वा द्रव्यचतुष्टयावृत्तित्वात् । न च मनसा सिद्धसाधनम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

नुमाने विशेषगुणशून्यत्वविष्टमात् कथञ्चिदाशङ्का । न चेति ।
न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिति । आनन्द्येऽप्येकधर्मावच्छेदेनैक्यादित्यर्थः । बाधितमिति यथा-
श्रुते दूषणम् । यदा त्वाकाशं विभवविभुवृत्तिव्यतिरिक्तविशेषगुणशून्य-
मात्रवृत्तिद्वित्वव्यापकत्रित्ववत् (२)स्पर्शशून्यनित्यद्रव्यत्वादित्यत्रता-
त्पर्यं कल्प्यते तदा न बाधः । पूर्वोक्तानुमानेऽन्यस्य दूषणं दूषयति-न
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तत्तदणुत्वत्वादौ व्यभिचार इति जातिपदम् । मात्रपदं तु यद्यस्ति तदा
स्वरूपनिर्वचनपरम् । आनन्द्येति । एवं च मूले कल्पनेमित्यनन्तरं दो
षायेति शेष इति भावः । “द्रव्यचतुष्टयवृत्ती” ति मूलं तस्य विशेषगु-
णशून्यद्रव्यचतुष्टयवृत्तीत्यर्थस्तेन नामवृत्तितया सिद्धसाधनम् । वि-
भिति । विभवविभुवृत्तिव्यतिरिक्तं विशेषगुणशून्यमात्रवृत्तित्रित्वव्या-
पकं च यद्यतु द्वं तद्वत्वं साध्यम् । अत्र मनोमात्रवृत्तित्रित्वव्यापकचतु-
ष्टेन सिद्धसाधनमतो व्यतिरिक्तान्तं विशेषणम् । तत्रापि हष्टान्तला-
भार्थं विभुपदं बाधवारणाय चाविभुपदम् । विशिष्टाभावश्चोभयथा-
पि विशेषपदत्यागेऽप्रसिद्धिरिति तदुपादानम् । दिक्कालात्मवृत्तित्रि-
त्वव्यापकचतुष्टेन सिद्धसाधनमिति मात्रपदम् । यद्यपि दिक्कालयो-
रन्यतरमात्रनानात्मेवं सिद्ध्यति तथापि मूलोक्तवाधनिराकर-
णं तावतापि भवत्येवेति तात्पर्यम् वस्तुतस्तु परस्परसमानाधि-
करणद्रव्यविभाजकोपाध्यसमानाधिकरणविशेषगुणशून्यमात्रवृत्तिना-
नात्रित्रित्वव्यापकविभवविभुवृत्तिव्यतिरिक्तनानाचतुष्टवत्वं साध्यम् ।
विशेषगुणपदं च ज्ञानपरमतो न हष्टान्तासिद्धिः । अत
एव द्वित्वव्यापकेतयपि पाठः सङ्गच्छते । तथा सति कालयो-
र्दिशोश्चासिद्धेः । स्पर्शशून्येति । अत्र स्पर्शशून्यद्रव्यत्वानित्यद्रव्यत्वा-
दिति हेतुद्रव्यमन्यथा व्यर्थतापत्तेः । अत्रानुत्पन्नचतुष्टनष्टघटे व्यभि-
चार इत्याद्यं गुणादौ व्यभिचार इति द्वितीयं विशेषणम् । न च
विरुद्धस्पर्शवदारब्धद्रव्ये प्रथमहेतौ व्यभिचारः । द्रव्यप्रत्यक्षत्वानुरो-

March

1930.

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NO. 387.

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता

श्रीभगीरथठक्कुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्वमानोपाध्यायकृत—
प्रकाशोन समुद्दासिता

श्रीशङ्करमिश्ररचितकण्ठाभरणेन च समन्विता ।

काशीहिन्दुविश्वविद्यालयाध्यापकेन

पण्डितश्रीहरिहरशास्त्रिणा

ट्रिप्पण्यादिभिः सम्पादिता ।

NYĀYA LILĀVATI

BY

VALLABHĀCHĀRYYA

With the commentaries of Vardhamānopādhyāya,
Śaṅkara Miśra and Bhagiratha Thakkura.

Edited by Pt. Harihara Sāstrī,
Lecturer, Benares Hindu University.
Fasciculus IV-2.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1929

॥ श्रीः ॥

»»

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्गितमव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—३८७

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidyā Vilas Press, Benares.*

Agents:

- 1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.
- 2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller,
LONDON.
- 3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

तस्याणुत्वात् । न च कालकृतपरत्ववैलक्षण्यादस्य दिक्कृतत्वम् । कालजन्यत्वेन तदैलक्षण्यसिद्धेः^(१) । स्वरूपवैलक्षण्यस्य [च]

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तस्याणुत्वादिति । तथा च मनसि बाध एव, कुतः सिद्धसाधनमिति भावः । आनन्द्यापत्तिपराधाताहिक्सिद्धिरेव नास्तीति येन पूर्वपक्षः कृतः स दिक्सिद्धौ सिद्धान्तिनो मतमाशङ्क्य निराकरोति—न चेति । अस्येति । संयुक्तसंयोगभूयस्त्वगोचरापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वस्येत्यर्थः । तथा च दिक् कालभिन्ना विलक्षणपरत्वजनकत्वादिति भावः । अत्राह—कालेति । कालजन्यत्वेन यदि वैलक्षण्यमाभिमतं तदा स्वरूपासिद्धिः दिक्कृतत्वेनाभिमतस्यापि परत्वस्य कालजन्यत्वात् कालस्य सर्वोत्पात्तिमत्कारणत्वात् । अथ दिक्कृतत्वमेव वैलक्षण्यं तदा न्योऽन्याश्रय इति भावः । ननु दिशः कालभेदसाधने परत्वयोः स्वरूपभेदे एव हेतुरत आह—स्वरूपेति । एवं सति कालकृतानामपि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ति । कस्यचिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति—न चेति । अस्येति । संयुक्तसंयोगभूयस्त्वगोचरापेक्षाबुद्धिजन्यदिक्कृतपरत्वस्येत्यर्थः । वैलक्षण्यसिद्धिरिति । कालस्य तत्रापि कारणत्वादित्यर्थः । स्वरूपवैलक्षण्यस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

धेन तत्र चित्रस्पर्शस्वीकारात् । केचिच्चु नित्यं सर्वदा स्पर्शशून्यद्रव्यत्वादित्यर्थः । तथा च स्पर्शात्यन्ताभावद्रव्यत्वादित्यर्थो लभ्यते । तेन स्पर्शप्राप्तमाववत्यनुत्पन्नचतुष्टु न व्यभिचारः । न च द्रव्ये क्षणिकताया अस्वीकारादुत्पत्यत्युत्तरक्षणे उत्तरापेक्षाबुद्ध्या चतुष्टापादानान्तरत्र व्यभिचार इति वाच्यम्, असमवायिकारणत्वैकत्वस्य द्वितीयक्षणे उत्पत्त्या तत्क्षणे चतुष्टानुत्पत्तेस्तृतीयक्षणे च द्रव्यनाशस्यापि समभवादित्याहुः । अत्र समवायाधिकरणैकत्वेनैव हेतुत्वं लाघवाङ्ग तु सकलस्वाश्रयवृत्त्येकत्वेनेति व्यक्त्यन्तरावृत्त्येकत्वादेव तत्र चतुष्टुत्पत्तिर्द्वितीयक्षणे भवतीर्ति दूषणमाहुः । तत्त्विन्द्यम् । तत्त्विष्टचतुष्टु प्रति तदेकत्वेन कारणत्वादन्यथा तत्र चतुष्टोत्पत्तौ नियामकाभावादिति दिक् । कस्यचिदिति । कालकृतपरत्वविलक्षणपरत्वकारणत्वेन

(१) कालजन्यत्वेन वैलक्षण्यसिद्धेः ।

कालकृतेना(१)परत्वेन व्यभिचारात् । विलक्षणदेशकालव्यव-
हारवलेन दिकालभेदकल्पनेति [तु] न वाच्यम् । व्यवहारविष-
यभेदे प्रत्ययं(२) विना विचित्रव्यवहारस्यैवानुपपत्तेः । अज्ञाते
(३)व्यवहाराभावात् । व्यवहारविषयभेद[परि]ज्ञानं च न प्रत्य-
क्षात् तयोरतीन्द्रियत्वात् । नानुमानात् । तेषां दूषितत्वात् । न
व्यवहारादितरेतराश्रयात् । तत्परिज्ञाने हि तद्यवहर्तव्यता(४)तद्य-
वहारे च तत्परिज्ञानमिति । अत्रोच्यते(५) । विवादाध्यासि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परत्वानां स्वरूपवैलक्षण्यसत्त्वाद् व्यभिचार इत्यर्थः । अपरत्वेनेत्यु-
पलक्षणपरं परत्वान्तरेणापीत्यर्थः । ननु सर्वसाधारणदेशकालव्यव-
हारवलादेव कालदिशोर्मेदासिद्धिरित्याशङ्क्य निराकरोति—विलक्ष-
णेति । व्यवहारो हि शब्दप्रयोगस्तस्य च वैलक्षण्यं विलक्षणावधय-
ज्ञानाधीनं तदेव च न सिद्धमित्याह—व्यवहारेति ।

ननु व्यवहर्तव्यभेदज्ञानाधीन एव व्यवहारभेदः स्यादित्यत
आह—तेषामिति । पूर्वापरादिप्रत्ययानां दूषितत्वादुपाधिनैवान्यथासि-
द्धिरित्यादिनेत्यर्थः । ननु व्यवहारभेदाक्षिप्तेनैव व्यवहर्तव्यभेदज्ञानं
स्यादित्यत आह—न व्यवहारेति । ‘अत्रोच्यते’ एवं सत्यनेकदिक्कल्पना-
पत्तिरिति यत् पूर्वपक्षितं तत्र उच्यते इत्यर्थः । कचित् पाठः—अथ
वेति । दिगानन्त्यं यदेकदेशिनोक्तं तत्रापरितोषात् पक्षान्तरमिदमुच्यत
इत्यर्थः । विवादाध्यासितानीति दृष्टान्तलाभार्थं तद्यावर्त्तनाय अन्यथाऽ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यक्तिभेदरूपस्थेत्यर्थः । अपरत्वेनेत्युपलक्षणं परत्वान्तरेणापीति
द्रष्टव्यम् । तेषामिति । परत्वापरत्वचिराक्षिप्रत्ययादीनां लिङ्गानामि-
त्यर्थः । स्वाभिमतं दिग्ननुमानमाह—अथ वेति । एकदेश्यनुमानापेक्षया

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्यति:

दिशः सिद्धिरिति मतं तत्त्विराकरणेन च मदुक्तमेवैतत्साधनं सम्यक्,
न त्विदमित्युक्तम् । उपलक्षणमिति । एतच्च स्वरूपवैलक्षण्यपदस्य व्यक्ति-

(१) ०ण्यस्याकालकृतेनाप० ।

(२) ०यभेदप्रत्ययं विं० ।

(३) अज्ञातव्यव० ।

(४) तयोर्व्यव० ।

(५) अत्रोच्यते० ।

(६) अथ वा ।

तानि कर्माणि (१)निरवयवेन्द्रियग्राहाविशेषगुणवज्जातीय (२) वर्जितसाधारणद्रव्याधिकरणजन्यानि कार्यत्वात् अभिन्नतनुहे-
तुकद्रव्यगुणकर्मवत् । न च शब्दसुखादिमिर्वयमिचारः । एवम्भू-
ताधारजन्यत्वेन तेषामपि पक्षत्वात् (३) । विशेषगुणाधार (४)जन्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नुपसंहारितापत्तेः । निरवयवेन्द्रिये श्रोत्रमनसी तद्ग्राह्यो यो विशेषगुणजातीयः शब्दज्ञानादिस्तद्वर्जितं तच्छून्यं यत् साधारणं द्रव्यं तदेवाधिकरणं तजन्यानीत्यर्थः । अत्र द्वष्टान्तः साध्यविकलो माभूदत उक्तं निरवयवेन्द्रियेति । वर्जितपर्यन्तविशेषणमहिम्ना आका शात्मभ्यामन्यथासिद्धिनिरासः । जातीयपदमीश्वरात्मनोऽन्यथासिद्धिवारणाय तस्यापि मनोग्राह्यजातीयगुणवत्त्वात् । असमवायिका रणैरन्यथासिद्धिवारणाय साधारणेति । द्रव्यपदं च द्रव्यत्वेन दिक्सिद्धिर्थम् । ननु निरवयवेन्द्रियग्राहाविशेषगुणवदात्माकाशाभ्यां जन्येषु शब्दसुखादिषु व्यभिचार इत्यत आह—न चेति । तेषामपि दिग्जन्यत्वात् साध्यसत्त्वात् । शब्दसुखादीनां विशेषगुणवदाधारजन्यतया तद्रहिताधारजन्यत्वं वाधितमिति शङ्कते—विशेषगुणवदिति । निरवयवेन्द्रियग्राहाविशेषगुणवदित्यर्थः । उभयजन्यत्वसम्भवान्न बाध इति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विकल्पः, अत एवात्रोच्यत इति कचित्पाठः । पूर्वोक्तानुमाने दिग्नेकत्वसाधकेऽपरितोषादिदार्ती दिशि प्रमाणमुच्यत इत्यर्थात् । विवादाध्यासितानि द्वष्टान्तेतरद्रव्यगुणकर्माणीत्यर्थः । निरवयवेत्यादिना आकाशात्मव्यवच्छेदः । जातीयपदमीश्वरेणान्यथासिद्धिवारणार्थम् । ननु साधारणं सकलकार्यपेक्षया वा पक्षापेक्षया वा उभयथापि द्वष्टान्तासिद्धिः । मैवम् । साधारणपदेन पक्षधर्मतावलाद्विवादाध्या-
भेदार्थकत्वे । यदि च वैजात्यं तदर्थस्तदा यथाश्रुतमेव सुस्थिम् । अपरितोषादिति । तद्वीजं तु गौरवमेव अनेकत्ववुद्देश्याधिभिरेवोपपत्तेः । साधारणपदेनेति । साधारणशब्दस्य स्वशब्दादित् सम्बन्धशब्दतया

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मेदार्थकत्वे । यदि च वैजात्यं तदर्थस्तदा यथाश्रुतमेव सुस्थिम् । अपरितोषादिति । तद्वीजं तु गौरवमेव अनेकत्ववुद्देश्याधिभिरेवोपपत्तेः । साधारणपदेनेति । साधारणशब्दस्य स्वशब्दादित् सम्बन्धशब्दतया

(१) कार्याणि । (२) ऋजातोपत्र । (३) प्राप्तशब्दात् । (४) गुणवदाधारजात् ।

त्वेन न तद्राहिताधारजन्यतेर्ति चेत्त, घटादावसर्वज्ञकर्तृपूर्वक-
त्वेन(१) सर्वज्ञकर्तृपूर्वकतावदविरोधात् । अत एवात्मनि ज्ञा-
नम्, इह नीले नीलत्वम्, इह कर्मणि चलनत्वम्, इह तमसि(२)
खद्योत इत्यभिज्ञाकारमाधारत्वमवभासते । असम्बद्धं कथमिदम-
वच्छेदकमिति चेत्त, समवायवत्स्वभावप्रत्यासन्तिवलेनैवोपयत्तेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दृष्टान्तेन समर्थयति—घटादविति । आधारस्य साधारणत्वं दर्शयितु
माह—अत एवेति । न च कालेनान्यथासिद्धिः, इह काले संयोग इति
प्रतीत्या कालाधारकस्यापि देशाधारकत्वेन प्रतीतेः । इहेदार्नीं जातो
नष्टश्चेति प्रतीतिवलात् कालभिज्ञाधिकरणसिद्धेः देशोऽपि दिग्गवि-
शिष्टो भूतलादिस्तदाधारता च दिग्गाधारतामादायैवेति भावः ।
नन्विहात्मनि ज्ञानमित्यादावात्मासम्बद्धाया दिशः कथमवेच्छेदक-
त्वमित्याह—असम्बद्धमिति । प्रतीतिवलात् स्वभावसम्बन्ध एव कलप-
नीय इत्याह—समवायवदिति । तथा चेहात्मनीत्यादौ सर्वत्र दिग्गविशिष्ट-
मेवेदंपदार्थः । इहेदार्नीं घट इतिप्रत्यक्षविषयतया दिशः प्रत्यक्षता-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सितकार्यप्रतियोगिकस्यैकस्य कारणस्य सिद्धेः । न च कालेन सि-
द्धसाधनं इहात्मनि ज्ञानमितिवदिह देशो संयोग इति कालभिज्ञत्वे-
नैवाधारस्य दिशः प्रतीतेः । अत एवेति । न च साक्षात्कारविषयत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

समभिव्याहृतपरतया पक्षवर्मताबलादभिमतविशेषसिद्धिरित्यर्थः ।
यद्यप्यनुमाने शब्दमहिमा न प्रयोजकस्तथापि प्रतिज्ञायामाकाङ्क्षाभ-
ललभ्योऽर्थोऽन्वयिनि प्रतीत्यनुपपत्त्या सिद्धतीति प्रदर्शनार्थं
तदुपन्यास इति भावः । वस्तुतः साधारणपदत्यागेऽपि लाघवादे-
वैका दिक् सिद्धतिः । अन्थोऽपि तादृशसिद्धेः साधारणपदेनोक्तत्वा-
दित्येवं थोज(न?)या पक्षवर्मताबललभ्यसाध्यप्रदर्शनमेव मूले साधा-
रणपदेन कृतमित्यर्थको द्रष्टव्यः । एवं च दृष्टान्तेऽभिव्यपदमविव-
क्षितार्थमिति ध्येयम् । इहेति । तथा च कालभिज्ञत्वमधिकरणे विशे-

न नवेवं सति प्रत्यक्षादिकं स्यात् । न स्यात् , अनुमानपा-
रतन्त्रयेण तत्प्रवृत्ते: (१) । व्यवसाय[स्य]पारतन्त्रयेण परमाण्वादिषु

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पत्तिरित्याह—ननिविति । अनुमानेति । विशिष्टप्रत्यक्षेऽपि विशेषज्ञानमात्रं
तन्त्रं तच्चानुमानिकमेवेत्यर्थः । अनुमेयस्यापि प्रत्यक्षाविषयतायां दृष्टा-
न्तमाह—व्यवसायस्येति । परमाणुमहं जानामीति साक्षात्कारेऽनुमित

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मिदंशब्दार्थो दिक् चाप्रत्यक्षेतीहेत्यत्र न दिशो भानमिति वाच्यम् ,
साक्षात्कारविषयत्वस्येदंशब्दप्रयोगाहेतुत्वात् । अन्यथाऽयं साक्षा-
त्कृत इत्यत्र पौनरुक्त्यापत्तेः विशिष्टाधारतायां चावच्छेदकस्याप्या-
धारतेति दिशोऽप्याधारतासिद्धिः । यद्वा इहेत्यनुगतधीकारणतया
दिशः सिद्धिः । न चात्मनैवानुगतेन सा स्याद् दिग्बिशिष्टस्येदमर्थ-
त्वात् इहात्मनीत्यपि प्रतीतेः । कर्मणि चलनत्वमिति कार्यदृष्टान्ते-
नाकार्येऽप्यधिकरणमेकं साध्यमित्यभिप्रेत्याकार्यमप्युदाहृतम् ।
अनुमानेति । विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानं कारणं तच्चान्यकरणज्ञान-
साधारणमित्यर्थः । व्यवसायेति । परमाणुमहं जानामीत्यनुव्यवसाये

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वर्णं साध्ये कर्त्तव्यं विपक्षवादिका चेयं प्रतीतिरिति भावः । न
न्विहेति प्रतीत्या दिग्विशिष्टसमवायादिराधारता विषयीकियते न
तु दिश इत्यत आह—विशेषेति । विशेषणतायां बाधके सत्येवोपलक्ष-
णत्वस्वीकारादिति भावः । प्रतीतिविषयतया दिशं साधयित्वा
तत्कारणतया तां साधयति—यद्वेति । इहात्मनीति । तथा च त्वन्मते
पौनरुक्त्यं स्यादिति भावः । यद्यपि इह दिशीत्यपि प्रतीतेस्तुल्य-
मिदं दूषणं दिश्यामस्तथापि इहेत्यनेन साक्षादुपाधीनामेवाधारता
प्रतीयते तदाधारता च परम्परासम्बन्धनिर्वाह्येति तद्वटकत्वेन दि-
शोऽपि तत्र चात्मनो घटकत्वेऽतिप्रसङ्गो दिशस्तु घर्मिश्राहकमानेन
नियताधिकरणतानियामकतयैव सिद्धेन स प्रसङ्ग इत्यत्र तात्पर्यम् ।
अकार्यमपीति । यद्यपीह नीले नीलत्वमित्यत्रैवेदं वक्तुं युज्यते तथापि
तत्र नीलपदस्य द्रव्यपरतया नीलत्वपदस्य च तद्वर्मनीलरूपतया-

(१) प्रत्यक्षप्रवृत्ते ।

मनःप्रवृत्तिवत् ग्राणजसुरभिज्ञानपारतन्त्रयेण त्वगिन्द्रियस्य गन्थे
प्रवृत्तिवत् [वा] । अप्रतिसंहितानुभानानामपि इहेतिमतिदर्शनान्वैव-
मिति चेन्न, देहे ज्ञानसुखादिप्रतीतावभ्यस्तत्वेन प्रतिसंहितेऽपि
लिङ्गेऽप्रतिसन्धानात्^(१) । एवं कालोऽपि सर्वत्रा^(२)भिन्ना-
कारवर्तमानप्रत्ययवेदः । अस्तित्वं वर्तमानत्वमिति चेन्न, तद् [हि]
वस्तुनां [स्व]रूपं वा सत्त्वासामान्यं वा । नाद्यः । भिन्नेष्वभिन्ना-
वभासानुपपत्तेः । नेतरः । अभावे सामान्ये [ऽपि] च वर्तमानप्रत्य-
यात् । अनुत्पन्नप्रधर्वंस[त्व]मसत्प्रागभावत्वं च वर्तमानत्वमि-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

स्यापि परमाणोः प्रवेशदर्शनादित्यर्थः । *ग्राणेति । ग्राणोपनीतस्यापि
सौरभस्य स्पार्शनप्रत्यक्षे भावदित्यर्थः । ननु यदि नाध्यक्षा दिक्
तदानाकलिततलिङ्गानां तद्वीर्ण स्यादित्याह—अप्रतीति । लिङ्गप्रतिसं
न्धानमस्त्येव किन्तु अभ्यस्ततया तदप्रतिसन्धानभ्रम इति दृष्टान्तेन
द्रढयति—देह इति । परदेहे यथायं सुखीर्ज्ञानवानित्याद्यनुभानमभ्य-
स्तलिङ्गानां लिङ्गप्रतिसन्धानाभावादित्यर्थः । कालसिद्धौ पूर्वसूचि-
तमभिनवं पन्थानमाह—एवमिति । घटो वर्त्तते पटो वर्त्तत इत्यनुगतव-
र्तमानप्रत्ययस्य यो विषयः स एव काल इत्यर्थः । स चाप्रत्यक्षोऽप्यु-
पनीत एव भासत इति भावः । अन्यथासिद्धिं निरस्यति—अस्तित्वमिति ।
अभाव इति । तस्य सत्त्वाभानसामग्रीविभुरत्वादिति भावः । अनुत्पन्न-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञानलज्जणप्रत्यासत्त्वा परमाणुरपि भासत इत्यर्थः । देह इति । परस्य
देहे ज्ञानसुखादिकमनुभायायं गौरः सुखी ज्ञानवानिति यथा लिङ्ग-
प्रतिसन्धानेऽपि तदप्रतिसन्धानाभिमान इत्यर्थः । चिरन्तनप्रमाणा-
न्यायलीलावतीप्रकाशविद्यति:

अप्युदाहरणत्वं भवेदिति निःसन्दिग्धाकार्यस्थलमागत्योक्तम् । स्वश-
रीरावच्छन्नज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात् विशेषपरतया व्याचष्टे—परस्येति ।

(१) ०ङ्गेऽप्रतिसंहिताभिमानाद् । ०सन्धानाम० । (२) सर्वभिन्नाकार० ।

ति चेन्न, धर्मसप्तागभावनिवृत्ते(१) वर्स्तुस्वभावत्वेन व्यावृत्तत्वादनुगतावभासविषयताविरोधात् । अर्थ(२)क्रियाजननयोग्यत्वमिति चेन्न, तदपि वस्तुस्वरूपमेव । तच्च व्यावृत्तमनुवृत्तं वा । तत्राद्यै(३) अभिन्नावभासविरोधोऽन्यत्र जातित्वापत्तिः [त्तः] । कार्योपहितं स्वरूपमिति चेन्न, अननुसंहितकार्यान्वयव्यतिरेकस्यैव नीलादिष्वभिन्नावभासदर्शनात् ।

किं च जनकत्वं जननानुकूलसहकारित्वं(४) वा तत्स्वरूपं(५) वा । नाद्यः । सहकारि[वि]रहितेष्वपि वर्तमानप्रत्ययात् । नेतरः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्
प्रधंसत्वमिति । व्योमादीनामिति(६) । व्योमादीनामपि वर्त्तमानत्वव्यवहारसाधारणोऽयं धर्मं इति भावः । स्वरूपयोग्यत्वमादाय शङ्कते—अथ क्रियेति । अवर्त्तमानदशायां तदनुपपत्तेरिति भावः । जातित्वापत्तेरिति । तथा चाभावसामान्ययोर्वर्त्तमानव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । सहकारियोग्यत्वमादाय शङ्कते—कार्येति । अननुसंहितोपाधेरूपहितवर्त्तमानप्रत्ययानुदयप्रसङ्गादित्यर्थः । शङ्कितमेव दूर्यं दूषणं स्फुटियितुं पुनः शङ्कते—किं चेति । सहकारीति । यद्यपि यावत्सत्त्वं सहकारिसत्त्वं वस्तुनां तथापि तदप्रतिसन्धानेऽपि वर्त्तमानप्रत्ययादिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दभिनवं प्रमाणमाह—एवमिति । अभिन्नेत्येकेत्यर्थः । जातित्वापत्तेरिति । तथा चाभावसामान्ययोर्वर्त्तमानताव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । कार्योपहितमिति । पूर्वे स्वरूपयोग्यतामादाय शङ्कितमिदानीं तु सहकारियोग्यतामादायेत्यपौनस्त्रक्त्यम् । स्वरूपं वेति । न च भिन्नेष्वभिन्नावभासानुपपत्तेरित्यनेन गतार्थता स्वप्रतियोगिकान्योन्याभावानधिकरणत्वस्य स्वरूपत्वात् । सहकारिविरहितेष्विति । यद्यपि यावत्सत्त्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशाविवृतिः

स्वप्रतियोगिकेति । तथा च तद्यकित्वं स्वरूपत्वं इह तु तत्त्वियते धर्मा-

(१) ०भावव्यावृत्तेर्व० । (२) अथ क्रियाज० ।

(३) आये । (४) ०स्मिन्त्वं वा । (५) स्वरूपं वा ।

(६) एतत्रप्रतीकानुसारी पाठ आदर्शभूतेषु मूलग्रन्थेषु न दृश्यते ।

अतीतानागतेष्वपि(१) वर्तमानप्रत्ययप्रसङ्गात् । तेषां स्वरूपतोऽयो-
ग्यत्वे तत्र कारणत्वनिश्चयस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । प्रमाणवेद्यत्वं तदि-
ति चेन्न, अतीतेष्वपि(२) वर्तमानावभासापत्तेः । ततः समवायवदेकं
वर्तमानं यदवच्छेदकं स कालः । न चैव मतीतानागतावभा-
सवलेनातीतानागतपदार्थवेदनप्रसङ्गः । प्राक्प्रधवंसाभावोपाधि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावः । अतीतेति । अतीतानागतयोरपि स्वरूपं स्वरूपमेवेत्यर्थः ।
यद्यपि यथा तयोः स्वरूपं तथा सामान्यतो वर्तमानत्वमपि तथापि
तयोर्वर्तमानत्वप्रतीत्यनुदयादिति भावः । तेषामिति । अतीतानागता-
नामयोग्यत्वे तत्रेषु साधनताज्ञानाधीना प्रवृत्तिर्ब्रं स्यादिति भावः ।
अतीतेष्वपीत्युपलक्षणं अनागतेष्वपीति द्रष्टव्यम् । यदवच्छेदकमिति । घटा
दौ यद्विशेषणमित्यर्थः । समवायवदिति । दृष्टान्तेन कालविशिष्टप्रतीति-
रपि स्वरूपसम्बन्धाधीनैवेत्युक्तम् । ननु यथा वर्तमानप्रत्ययः का-
लाधीनस्तथा अतीतानागतप्रत्ययावपि अनुगतद्रव्यद्रव्याधीनौ स्या-
तामित्यत आह—न चैवमिति । घटादेः प्रागभावकाल एवानागतकालौ

न्यायलीलावतीप्रकाशः

किञ्चिज्जननात् सहकारिविरहो न कदापि तथापि सहकारिसा-
हित्यानभिसन्धानेऽपि वर्तमानप्रत्ययान्त तदेव वर्तमानत्वमिति भावः ।
अतीतेति । स्वरूपाप्रतिसन्धानेऽपि वर्तमानप्रत्ययादित्यर्थः । सामा-
न्यतस्तयोरपि वर्तमानत्वादिदानीन्तनवर्तमानत्वस्य चानिर्वचनाद्
यथाश्रुतस्यानुपत्तेः । तेषामिति । तथा चेषु साधनताज्ञानाभावाद्
बहुविच्चयव्यायासासाध्ये प्रवृत्यभावापत्तेऽरित्यर्थः । समवायवदित्यनेन
सम्बन्धान्तरनिरासः । ‘अवच्छेदकं’ विशेषणम् । यद्यपि वर्तमानत्वं
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्तरमित्यपौनस्त्वयमिति भावः । स्वरूपेति । निस्त्रकस्वरूपत्वाप्रतिव-
त्यानेऽपीत्यर्थः । यथाश्रुतार्थत्यागे हेतुमाह—सामान्यत इति । समवायवदिति ।
यथा समवायः स्वरूपेणैवावच्छेदकः तथा वर्त्तवानाख्यकालोऽपीति
भावः । यद्यपीति । तथा च किं विशेषणत्वचिवक्षया विशेषो(३)पलक्षण-

(१) ०तेषु द० । (२) अतीतानागतेष्वपि व० । (३) विशेषणोपलक्षणम् ।

वशेनैव तदुपपत्तेः । विवादाध्यासितान्यव्यापकद्रव्याणि युगप-
द्विशेषगुणशून्यैकद्रव्यसंसर्गाणि द्रव्यत्वात् आत्मवत् [इति] दिक् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भविष्यतीति प्रत्ययालम्बनः प्रध्वंसावच्छिन्नश्च काल आसीदिति
प्रत्ययालम्बनः नित्येषु चारीतानागतव्यवहारो नास्त्येव वर्त्तमानव्य-
वहारस्तु तत्रापीति भावः । येनानुमानेनोपनीतः कालः प्रत्यक्षे भा-
सते तदाह—विवादाध्यासितानीति । दिग्भिन्नसम्बद्धानि दिग्भिन्नविशेष
गुणशून्यद्रव्यसम्बद्धानि वेति विवादाध्यासितानीत्यर्थः । अत्र संस-
र्गिणीति यदि संयुक्तानीति साध्यं तदाऽव्यापकत्वेन द्रव्यानि विशेष-
व्याप्ति । अन्यथा व्योमादावपि वर्त्तमानप्रत्ययदर्शनात् स्वरूपसंसर्ग-
स्तवापीनि विशेषणमनर्थकम् । एवं च द्रव्यानीत्यपि न तथा प्रयो-
जनवत् पदार्थमात्रस्यैव संसर्गित्वात् । सर्वत्र वर्त्तमानादिप्रत्ययदर्श-
नात् दिग्भिन्नत्वेन साध्यं विशेष्यं व्यापकानां मनःसंयुक्तवेनैव
दृष्टान्तता । अव्यापकानां द्रव्याणां पक्षधर्मंतावलात् दिग्भिन्नं
विशेषगुणशून्यं यदेकं द्रव्यं कालस्तत्संयुक्तत्वं सिद्धतीति भावः ।
वस्तुतस्त्वात्मभिन्नाः सर्वे पदार्थाः दिग्भिन्नविशेषगुणशून्यैकद्रव्य-
संसर्गिणः पदार्थत्वादात्मवदित्यत्र तात्पर्यम् । सर्वत्र यौगपद्यवर्त्त-
मानादिप्रत्ययानां कालनिवन्धनानां दर्शनात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कालस्वरूपमेव तदवच्छेदोऽपि वस्तुकालाभ्यां नातिरिच्यते । न चैव-
मतीतमपि वर्त्तमानं स्यात् सामान्यत इष्टत्वात् । तथापीदानीं वर्त्तत
इत्यतीतेऽपि प्रयोगः स्यादिति भावः । अनुमानोपनीतिः कालः प्रत्यक्षे
भासत इति कालसाधकमनुमानमाह—विवादिति । दिग्भ्यत्वेन साध्य-
विशेषणाश्च सिद्धसाधने अव्यापकद्रव्यमात्राभिधाने च मनःसंयोगेन

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

साधारणोपरञ्जुकत्वमात्रपरतयैवावच्छेदकपदार्थः कुतो न व्याख्या-
तः । अतीतादौ वर्त्तमानत्वप्रत्ययापादने चेष्टापत्तिरेवेति भावः ।
तथापीति । तथा चोपलक्षणत्वेऽतीतेऽपि तथा शब्दप्रयोगापत्तिरिति
भावः । तस्मात्तदा प्रयोगाधिकरणकालविशिष्टत्वं तत्कालीनतत्पद
प्रयोगोपाधिः । तत्कालीनयच्छब्दादिप्रयोगे तत्त्वकालीनबुद्धिवि-

सुखोपादानमितरेभ्यो भिद्यते सुखोपादानत्वात् । न यदेवं

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ईश्वरस्य साधितत्वात् संसारिणमधिकृत्याह—सुखोपादानमिति । अत्रेतरपदेन ईश्वरोऽपि विवक्षितः । तेन न हेतोः सपक्षाद्यावृत्तिः, ईश्वरस्यापि विपक्षत्वात् । आत्मत्वावच्छेदेन इतरभेदो ज्ञानवत्वेनैव साध्य इति हृदयम् । सुखं कचिदाश्रितं गुणत्वादिति सामान्यतोदृष्टात् परिशेषसहायात् सुखोपादानं सिद्धं तस्येतरभेदः साध्य इति नाश्रयासिद्धिः । सुखस्य रूपादिपञ्चस्कन्धनिवन्धनं तदुपादानकत्वं न्यायलीलावतीप्रकाशः

सिद्धसाधनं स्यादिति विवादाध्यासितानीत्युक्तम् । ननु विशेषगुणशून्यैककद्रव्यसंयोगित्वे साध्ये सिद्धसाधनम्, एकमात्रसंसर्गित्वे च साध्येऽप्रसिद्धविशेषणत्वम् । अत्राहुः । तन्त्वनाश्रितानि कार्याणि तन्त्वा श्रितकार्याधिकरणजन्यानि कार्यत्वात्सम्प्रतिपश्चवादित्यत्र तात्पर्यात् ।

ईश्वरात्मनो भेदस्य पूर्वोक्तत्वात्संसारिणं पक्षीकृत्याह—सुखोपादा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पयतावत् । विशिष्टं चातीतत्वादिदशायां नास्ति विशेष्याभावात् । उपलक्षणता तु विशेष्यात्ययेऽपि विशेषणात्यय ईश्वरिष्ठेति ता-त्पर्यम् । विवादाध्यासितानीति । एव च मनोऽसंसर्गीणीत्यर्थः । ननु विशेषगुणेति । न च सिद्धसाधनं मनसैवाभिमतं तच्च मनःसंसर्गर-हितस्यैव पक्षतया युक्तमिति वाच्यम्, मनःसंसर्गराहित्यस्यैव पक्षता-वच्छेदकतायामज्ञानस्तपाश्रयासिद्धिः । तद्विश्वायकाभावादेकमनःसं-सर्गराहित्यस्य च तथात्वे मनोऽन्तरसंसर्गमादाय सिद्धसाधनम् । न च विशेषगुणशून्यादिगन्यद्रव्यसंसर्गित्वमात्रमेव साध्यं लाघवा-च्चैककालसिद्धिरिति वाच्यम्, नानात्वेऽपि मनसां क्लृप्तत्वेन एक-त्वलाघवस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । तन्त्वनाश्रितानीति । पक्षभित्ति-स्यैव दृष्टान्तत्वं पक्षतावच्छेदकेऽपि चांशतः सिद्धसाधनमिति पक्षविशेषणम् । कार्याधिकरणमात्मापीति तज्जन्यत्वेनार्थान्तरमिति त-त्वनाश्रितत्वं कार्यविशेषणम् । अव्यासज्यवृत्तित्वमपि कार्यविशेषणम् । तो न संयोगमादायोक्तदोषतादवस्थयम् । दिग्न्यत्वमप्याधिकरणविशेषणमतो न सिद्धसाधनम् । न च तन्तुनाऽर्थान्तरं वाधादेव तदस-

न तदेवं यथा रूपम् । न चात्र रूपादिविषयपञ्चकमेवोपादानम् । आन्तराणां बाह्यानुपादानत्वात् । अन्यथा ज्ञानस्यापि देहाद्युपादानतापत्तेः । नापि ज्ञानमेव । सुखस्याज्ञानात्मकत्वात्^(१) । अन्यथा शब्दस्यापि तादृशतापत्तेः । न चेदमेव ज्ञानं स्पष्टनीलाद्याकार-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शङ्कां निरस्यति—न चेति । रूपादीत्यादिपदेन रसाद्युपसङ्ग्रहः । आन्तराणमिति । मनोमात्रग्राहाणामित्यर्थः । आत्मभिन्नत्वं वाह्यत्वं चहिरिन्द्रियग्राहत्वं वा वाह्यत्वम् । मानससाक्षात्काराविषयत्वमिति यावत् । अन्यथेति । यद्यान्तरमपि वाह्योपादानकं स्यादित्यर्थः । नापि ज्ञानमेव सुखोपादानमित्यनुष्ठनीयम् । बौद्धमते सजातीयमेव कारणमित्यवध्यमेनाह—सुखस्येति । अन्यथेति । यदि विजातीयमप्युपादान स्यादित्यर्थः । ‘तादृशतापत्तेः’ ज्ञानोपादानकतापत्तेः । न चेदमेवेति । ‘इदं’ सुखं ज्ञानमेवेत्यर्थः । तथा च सजातीयं ज्ञानमुपादानं भवेदिति भावः । शब्देति । यथा शब्दनीलयोर्भेदो वाह्योपादानकत्वं च तथा शीतस्य

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नमिति । न चेश्वरात्मनः सपक्षत्वात् तदृव्यावृत्तेरसाधारण्यमितरपदेन पृथिव्यादिचतुर्दशकस्येश्वरस्य च विवर्क्षतत्वात् । आन्तराणमिति । वहिरिन्द्रियाजन्यजन्यसाक्षात्कारविषयत्वमान्तरत्वम् । ज्ञानमित्यत्वं च वाह्यत्वम् । नापि ज्ञानमेवेति । उपादानमित्यनुष्ठनीयम् । सुखस्येति । सजातीयकारणमुपादानं बौद्धानां सुखं च ज्ञानत्वानधिकरणमतो न ज्ञानोपादानकमित्यर्थः । विजातीयोपादानकत्वे दोषमाह—अन्यथेति । ज्ञानोपादानकत्वापत्तेरित्यर्थः । न चेदमिति । ‘इदं’ सुखं ज्ञानमेवेत्यर्थः । अतस्तदुपादानं ज्ञानमेव स्यादिति भावः । स्पष्टेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भवात् । न चात्मन एव सर्वाधारत्वमिति लिदध्यतीति वाच्यम्, तन्निरासप्रकारस्यानुपदमेवोक्तत्वात् । न तन्तुसमवेतत्वमुपाधिः लाघवेन कार्यत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वेन व्याप्यतया पूर्वोक्तप्रतीतिरूपविपक्षबाधकेन तन्निरासादिति भावः । इतरेति । तथा चेश्वरस्य विपक्षत्वमेवेति भावः । ज्ञानभिन्नत्वं चेति । एतच परमतेनैवोक्तम् । तथा च तद्वै-

(१) स्य ज्ञानानात्मकत्वात् ।

स्येव(१) स्पष्टशाताद्याकारस्यापि, वाह्योपादानत्वात् । न चानादिसुखसन्ततिरुपादानम् । पूर्वमनुपलब्धेः । तदिन्द्रियविषयबुद्धिदेहा(२)विरिच्यमानमुपादानमात्मैव । असति चात्मनि अन्यानुभूतस्यान्येन स्मृतिर्नै(३) स्यात् । उपादानोपादेयभावादुपपत्स्यत इति चेत्त, दिनान्तरानुभूतस्य सुषुप्तिदशान्तरितोपादानोपादेयसन्ततित्वेन स्मृतेरनुपपत्तेः । निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्तत

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सुखस्यापि ज्ञानाद् भेदो वाह्योपादानकत्वं चेत्यर्थः । वाह्यत्वमिह ज्ञानभिन्नत्वम् । ननु सुखस्य सजातीयं सुखमेवोपादानमित्यत आह—न चानादीति । पूर्वमिति । सुखस्य उत्पन्नमात्रग्राह्यत्वेन सुखोत्पत्तेरपि पूर्वं सुखोपलभापत्तिरेवं स्यादिति भावः । परिशेषाद् यत् सिद्धं तदाह—तदिन्द्रियेति । अर्थादिन्द्रियानुपादानत्वमपि सिद्धमेवेत्युपसंहतम् । देहानां वाल्यकौमारादिभेदादिन्द्रियाणां विषयाणां च भेदादन्यदृष्टस्यान्येनास्मरणाद् यदेकत्वनिवन्धना स्मृतिः स आत्मेत्याह—असतीति । तनूपादानोपादेयप्रवाहोऽनुभविता स्मर्ता च स च भूतचैतनिकस्य देहप्रवाहो बुद्धिचैतनिकस्य तु बुद्धिप्रवाह एवेति न स्मृत्यनुपत्तिरित्याह—उपादानेति । बुद्धिचैतनिक प्रति वायकमाह—दिनान्तरितेति । सुषुप्त्यन्तरितोपादानकत्वेन दिनान्तरानुभूतगोचरायाः स्मृतेरनुपत्तिरित्यर्थः । सुषुप्तिदशायामपि सूक्ष्ममात्रया बुद्धिधाराऽनुवर्तत पवेति न विच्छेद इत्याह—निराकारेति । निर्विषयं यदालयविज्ञानमाचक्षमह इति भावः । तर्हि निर्विषयं सुखोपादानमनादिन-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अहं सुखी अहं जाने इति विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वादित्यर्थः । दिनान्तरेति । दिनान्तरानुभूतस्य स्मृतेरनुपपत्तिरिति सम्बन्धः । अत्र सुषुप्तीत्यादि हेतुः । ‘अन्तरित्व’ विच्छिन्नत्वम् । ननु विच्छेदो योग्याऽनुपलब्ध्या ज्ञायते सुषुप्तौ चायोग्या ज्ञानसन्ततिरस्तीत्याह—निराकारेति । नि-

(१) शब्दनीलायकारवदिति कण्ठाभरणसम्मतः पाठ ।

(२) तदिन्द्रियबुद्धिविषयदेहव्य ।

(३) स्मरणं न स्फूरत ।

इति चेन्न, चितां साकारत्वेन प्रतिबन्धात् । अन्यथा सर्वत्र ज्ञानसु-
खदुःखादिसन्ततेरेवानुवृत्तिः^(१)प्राप्तेः । नन्विदमसम्बद्धम् । जगतः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धनमात्मानं स्वीकृतवानसीत्यभिप्रेत्याह—चितामिति । साकारत्वेन
सविषयत्वेनानादिनिधनत्वमात्मनोऽसहमानः पूर्वपक्षी क्षणभङ्गमव-
तारयति—नन्विति । इदमिति । आत्मनोऽनादिनिधनत्वमित्यर्थः । जगत
इति । आत्मनोऽपि जगदन्तकृतत्वादिति भावः । क्षणभङ्गे विप्रतिपाच्चिः
सत्त्वं क्षणमात्रवृत्त्यनेकवृत्तिधर्मसम्ब्यापकताव्याप्यं न वा । कार्यं
स्वसमवायिकारणसमानकालीनं न वा । सत्त्वमुत्पत्तिव्याप्यं न वा ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषया ज्ञानसन्ततिरालयविज्ञानरूपेत्यर्थः । ‘साकारत्वेन’ सविषय-
त्वेनेत्यर्थः । अनादिनिधनं निविषयकं सुखोपादानं तावतापि सिद्ध-
मित्यभिसन्धिः । ननु न सिद्धं क्षणभङ्गपक्षे तस्य सन्तन्यमानत्वेना-
नादिनिधनत्वानुपपत्तेरित्यभिसन्धाय क्षणभङ्गमवतारयति—नन्विति ।
क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तयः सत्त्वमुत्पत्तिव्याप्यं न वा, कारणस्य कार्योः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

परीत्या न रूपादिपञ्चकमुपादानमिति भावः । सत्त्वमिति । अत्र व्या-
सिः कालगर्भा । एतसत्त्वमेतदुत्पत्तिव्याप्यमिति च विधिकोटिः । तेन
तदुत्पत्तिकाल एव तत्सत्त्वमिति क्षणिकतापर्यवसानं विधिकोटौ ।
अत्र विधिप्रसिद्धिस्तदुत्पत्तावेव । निषेधप्रसिद्धिस्तु मिन्नकालमात्रे ।
कारणस्येति । स्वरूपयोग्यस्य तत्त्वकार्यसम्बन्धः सहकार्यनपेक्षो न
वा । एवञ्च पूर्वापरवजिभेदादर्थात् क्षणिकतासिद्धिः । विधिकोटिप्र-
सिद्धिनित्ये निषेधप्रसिद्धिर्घटादाविति मन्मते, [परमते ?] विधि-
कोटिप्रसिद्धिर्घटादौ निषेधप्रसिद्धिस्त्वलीके । अत्र प्रथमायामुत्पत्ते:
सत्त्वघटितत्वेन व्यापकत्वासम्बवः व्याप्यं व्यापककोटाविति न्या-
यात् । विशिष्टाविशिष्टभेदेन च तथात्वाविरोधस्तदा यद्युत्पत्ताव-
न्यविशेषणप्रक्षेपः, स च तन्मते व्यावत्त्यर्भावात् अयुक्त एवेत्यपरि-
तोषाद्वितीयोक्ता सापि विरुद्धा । अत्र धर्मिपक्षकप्रयोगदर्शनादेत-
स्याश्र धर्मपक्षकत्वात् । समानविशेष्यकत्वस्य च तत्र तन्त्रत्वादित्य-

(१) सुखसन्ततेननुवृत्तिप्रा० ।

क्षणभङ्गित्वात् । तथा हि यत्पूर्वापरकालयोर्विरोधिसंसर्गं तत् पूर्वा-
पर(?) कालयोर्भिद्यते यथा [प्र]दीपः, तथा च विवादास्पदम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

क्षणभङ्गे प्रमाणमाह—यदिति । पूर्ववर्त्तिनो घटादपरवर्त्तो घटो भिद्यते
तद्विरुद्धधर्मसंसर्गित्वात् । यद्यविरुद्धधर्मसंसर्गं तत्तो भिद्यते इति
मानार्थः । अन्यथा क्षणभङ्गे न सिध्येत, हेतौ पूर्वापरकालयोरित्यस्य
वैयर्थ्यं च स्यात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पधानं कारणत्वमात्रप्रयोज्यं न वा, कार्यं स्वसमवायिकारणसमानका-
लीनं न वेति । तत्र क्षणभङ्गसाधनमाह—तथा हीति । ननु पूर्वापरकाली-
नत्वं भेदहेतुरस्तु विरुद्धधर्मसंसर्गित्वस्य व्यर्थत्वात् । न चैतावता
क्षणभङ्गसिद्धिः किन्तु पूर्वापरकालीनयोर्भेदमात्रम् । अन्यथा प्रदीपस्य
दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेरिति । मैवं मध्यक्षणवर्त्ती भावः पूर्वा-
परक्षणवर्त्तिनस्तस्माद्भिद्यते तद्विरुद्धसंसर्गित्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति
विवक्षितत्वात् । तथा चार्थात् क्षणभङ्गसिद्धिः । विरुद्धधर्मसंसर्गं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रुद्ध्या तृतीयमाह—कार्यभिति । इयमपि यद्यपि कार्यपक्षिका प्रयोगश्च
कारणपक्षक इति दोषतादवस्थ्यम्, तथापि स्वसमवायिकारण
कार्यसमानकालीनं न वेति विप्रतिपत्तिद्रृष्टव्या । एवच्च विधि-
कोटेः कार्यं निषेधकोटेश्च तत्कार्यसमानकालपटादावेव प्रसिद्धिः
सुलभा । यथाश्रुतपरमते कोश्यप्रसिद्धिः । यथाश्रुतेऽप्ययं घटसम-
वायिकारणसमानकालीनो न वेत्येवार्थं इति तदाम्भककपालादावेव
विधिप्रसिद्धिरित्यप्याहुः । साध्यसिद्धिविरोधिसंशयत्वेनैव चानुभित्य-
ङ्गत्वमिति न समानविशेष्यतापर्यन्तादर इति तेषामाभिसन्धिः ।
विलदेति । तन्मते तावत एव भेदव्याप्यत्वादिति भावः । इष्टापाति-
माशङ्काह—न चेति । क्षणिकत्वस्य हेतुव्यापकत्वानवगमादिति भावः ।
अन्यथा क्षणिकत्वस्य व्यापकत्वे साध्यवैकल्यमिति उभयासिद्धत्वानु-
पत्तेरित्यर्थः । पूर्वापरक्षणवर्त्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव-
आत्र साध्योऽतो न तादशकिञ्चिद्देदमादाय सिद्धसाधनम् ।

नन्वेवमपि क्षणभङ्गसिद्धिरनुद्धृतैवेत्याह—तथा चेति । क्षणभङ्गनान्त-

न चैतदसिद्धम् । प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां(१) तत्सदेः । अजनकमपि सहकार्यभावात्समर्थमिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमेतयो(२)रिति चेत्र,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु विरुद्धधर्मसंसर्गित्वमसिद्धमत आह—न चैतदिति । प्रस-
द्देति । प्रसङ्गाभ्यां विपर्ययाभ्यां चेत्यर्थं । तथा हीति(३) । कुशलस्थं
बीजं यदि जनकं स्यात् कुर्यान्न च करोति तस्मान्न जनकम् ।
एवं क्षेत्रपतितं यद्यजनकं स्यान्न कुर्यात् करोति च तस्मान्नाजनक
मिति जनकत्वाजनकत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्ग इति भावः । समर्थ-
मपि सहकारिविरहान्न जनकमिति प्रकृतप्रसङ्गविपर्यययोर्विपक्ष-
बाधकत्वकशून्यत्वमाह—अजनकमपीति । सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं विप-
क्षबाधकत्वकशून्यत्वं सान्दिग्धानैकान्तिकत्वं वा । उभयोरिति । प्रसङ्ग-
विपर्यययोरित्यर्थः । अनुमानतर्कयोर्विरुद्धधर्मसंसर्गस्यापि सन्दि-
ग्धत्वात् भावस्वभावनिर्वचनसामर्थ्यादेव प्रसङ्गविपर्यययोरेद्वाषत्वं
भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह—नेति । ‘कारकस्वभावत्वे’ क्रियोपधानस्व-
भावत्वे । ‘अन्यथा’ क्रियानुपधानस्वभावत्वे । ननु सहकारिसमव-
धानासमवधानप्रयुक्ते जनकत्वाजनकत्वे । तथा च कथं सदा जनन-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साधयति—न चैतदिति । ‘एतत्’ परस्परविरुद्धधर्मद्वयसंसर्गित्वमित्यर्थः ।
प्रसङ्गेति । यद्येतत्कालीनं बीजं उत्तरक्षणवर्त्यर्थक्रियायां समर्थं स्यात्
तदार्नीं जनयेत् एतच्च सामग्रीमध्यप्रविष्टे तत्र दृष्टम् । न च जनयति
तस्मान्न समर्थमिति विपर्ययः । न च प्रसङ्गे इष्टपत्तिरुत्तरक्षणे तेन
तज्जननादिति वाच्यम्, एतत्कालीनत्वेन पक्षविशेषणात् । पक्षता-
वच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यमेव साध्यमानस्य सिद्धतीत्यनुमाने
कल्पत्वादेतत्क्षणे सामर्थ्येन जननकत्वावधारणात् । अत्र चैकेन प्रस

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रीयकस्य सिद्ध्या उत्तरकाल शणभङ्गसिद्धिरित्यर्थः । यद्वा इदमेव क्ष-
णिकत्वं तच्चार्थात् पक्षधर्मतावलेन पक्षनिष्टुतया सिद्धतीत्यर्थः । नपुं-
सकतामुपपादयति—परस्परेति । पक्षतावच्छेदकेति । पक्षतावच्छेदकविशि-
ष्ट एव साध्यवैशिष्ट्यमनुमितिविषयो विशिष्टवैशिष्ट्यवोधस्यौत्स-

(१) प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां । (२) उभयोरिति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

(३) अव इतदपतीकानुसारी पाठो मूले न दृश्यते ।

स्वभावानिहक्तेः । तथा हि भावस्य कारकस्वभावत्वे सदा जन-
नम् । अन्यथाऽजननमेव स्यात् । सहकारिसन्निधाने जनकत्वं,
अजनकत्वं चान्यदेति स्वभाव इति चेत्र, कारकमकारकं चेति
यदि धर्माभिधानं^(१) न तर्हि धर्मिणः स्वभावः । धर्मिरूपं चेत्
कथमनेकमेकस्य [धर्मिणो] रूपम् । एकं चेत् यावदवस्थानं
जनकम^(२) जनकं चेति प्राप्तम् । यदि च सहकार्यवच्छेदोऽपि [न]स्व-
भावान्तर्भूतस्तदा गलेपादुक्या^(३) सहकारिणामुदयः । न चेत्स-
दाऽजननापत्तिः । सहकारिसमयानन्तरसमयिनः^(४) फलात्पू-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मेवाजननमेव वा सदेति शङ्कते—सहकारीति । यदि कारकत्वाकारकत्वे
र्वाजादेर्घर्मो न तदा स्वभावाभिधानम् । अथ धर्मिस्वरूपमेव कारक-
त्वमकारकत्वं च तदा नैकस्य स्वभावद्वैरूप्यमित्याह—नेति । ननु जन-
कत्वाजनकत्वेऽपि एकं एव भावस्वभाव इति कुतो द्वैरूप्यमित्याश-
ङ्क्याह—एकं चेदिति । यच्चोक्तं सहकारिसमवधानासमवधानयोर्जनकत्वा-
जनकत्वे तत्राह—यदि चेति । उदय इति । समवधानमित्यर्थः । अजनना-
पत्तिरिति । उपसीदितोऽपि सहकारिणो निराकृत्य न जनयेदित्यर्थः । ननु
कार्यनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं भावस्य स्वरूपयोग्यता सहकारिस-
मधानं च सहकारियोग्यता तदधीनं च फलोपधानमतः कथं सदा
फलोपाधानं कदाचिद्वा न फलोपधानमिति शङ्कते—सहकारीति । भाव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञेन तद्विपर्ययेन चैकस्यैव विरुद्धधर्मवत्त्वं नापरस्येति प्रसङ्गविपर्ययप-
दाभ्यां प्रसङ्गद्वयं विपर्ययद्वयं च विवक्षितम् । ‘सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं’
अप्रयोजकत्वमित्यर्थः । स्वभावेति । स्थैर्यपक्षे तज्जनकत्वाजनकत्वाभ्याम-
न्यस्य प्रकारस्याभावात्तद्विपर्ययावस्तुने बाधकसङ्गावादित्यर्थः ।
सहकारीति । तथा च जनकत्वावच्छेदकरूपस्याजननकालासत्वान्न
विरोध इत्यर्थः । न तर्हीति । तद्व धर्मधर्मिणोर्भेदादित्यर्थः । जनकं चेति ।
ततः सिद्धं विरुद्धधर्मसंसर्गित्वमित्यर्थः । यदि चेति । सहकारिराहित्ये
स्वभावप्रब्लयवापत्तेरित्यर्थः । न चेदिति । यदि न सहकार्यवच्छेदः

(१) कर्माभिधानं ।

(२) जनकं चाजनकं चेति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(३) गलेपादिक्या ।

(४) समयभाविन इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

र्वभावित्वं स्वभाव इति चेत्र, अस्यापि धर्मस्वभावत्वात्(१)।

अब्रोच्यते। सहकारिसिद्धिः(२)काले यः कार्यं जनयति(३) भावः स सहकारिविरहकालेऽपि तत्र कार्ये समर्थोऽसमर्थो वा। समर्थश्चेच्चदापि जनयेत्। न चेत्तदेव वस्तु तत्र शक्तमशक्तं चेति दुर्बारो विरोधः। सहकारिविरहकालेऽसत्त्वान् न करोति न तु तद-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्वभावपक्षोक्तदोषस्य न धर्मद्रव्यनिरुक्तसमाधानमित्याह—अस्यापीति। जनकत्वाजनकत्वलक्षणो विरुद्धधर्मसंसर्गो यथाऽस्मन्मते तथा शक्तत्वाशक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गं पक्षसिद्धिपि क्षणे क्षणिकत्ववादिनोऽपि समाधानमाह—सहकारिसिद्धिनाम इति। तत्रोति। क्षणे कार्य्य इत्यर्थः। ननु सति धर्मिणि विरुद्धधर्मसंसर्गसम्भावना सहकारिविरुद्धकाले च धर्मर्थेव नास्ति कुतो विरोध इति शङ्खते—सहकारीति। एवं सति एकस्यैव सत्त्वासत्त्वलक्षणो विरोध इत्याह—नोति। तुल्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वभावान्तर्गतः तदा सर्वदैवाजननापात्तिः। सहकार्यविभिन्नस्वभावस्यैव जनकत्वादस्य चातथात्वादित्यर्थः। “अनन्तरसमयभावन” इति पञ्चम्यन्तं फलादित्यस्य विशेषणम्। अस्यापीति। तथा च धर्मिस्वभावानिरुक्तिः धर्मिण एव यदीदं रूपं तदा यावत्सत्त्वं फलात्पूर्वभावस्तस्य प्रसक्त इत्यर्थः।

सहकारिविरहकाल इति। सौगतानां भिन्नकालीन एवाभाव-न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गिंकत्वात्। प्रकृते वाधकस्थाभावादत एव धूमकालीनत्वेन पक्षतायां तत्समानकालीनवहिसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। इदं च समाधिसौकर्यादुकं वस्तुत एतत्कालीनसामर्थ्येनैतत्कालीनकालोपधानमेवापाद्यम्। तथा च पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमात्रस्यानुमितिविषयतापक्षेऽपि न दोषः। अस्य चेति। तथा च यदीदमसमर्थं स्थानं कुर्यात्करोति च तस्मात्समर्थमित्येतावतापि प्रसङ्गविपर्यावचाभिन्नताविति द्रष्टव्यम्। ननु [च ?] सत्त्वमभावप्रतियोगित्वं तच्च न सत्त्वविरोध एकधर्मिगतत्वेनानुभवादित्यत आह—सौगतानामिति।

(१) धर्मस्वभावाद्। (२) सविधानकाले। (३) यद कार्यमज्जयति भा०।

समर्थमिति चेन्न, सहकारिविरहकाले याऽसदूपता [सा] सहकारिसन्निधानकाले[५पि] विद्यते न वा । विद्यते चेत्स्वकाल एवा-सत्त्वप्रसङ्गः । न चेन्न तर्हि सहकारिविरहकाले तदसदूपम् । अथै-कमेव वस्तु सहकारिभावाभावयोः सदसत्त्ववहारयोग्यमिति चेत्तथैव तर्हेकमेव शक्ताशक्तव्यवहारयोग्यमिति तुल्यम् ।

किञ्च न ह्यसामर्थ्यं विहायान्यदसत्त्वमस्ति । अथैकस्मिन्नेव वस्तुनि सहकारिसमवधानानन्तरं कार्यजननस्वभावता तद्विरहे चा-
(१) समर्थस्वभावतेत्युभयमविरुद्धमिति चेत्तुल्यमिदमस्मन्मतेऽपि । तथापि सहकारिसमवधाने(२) यत्समर्थरूपं तदेव चेत्प्राग-
प्यस्ति पूर्वमपि कार्यप्रसवप्रसङ्ग इति चेन्न, सहकारिविरहे(३)
यत्तत्र न समर्थरूपं तदेव चेत्सहकारिसन्निधानकाले^४प्यतो(४)-
जननप्रसङ्ग इति तुल्यम् । न च सहकारिणां स्वभावान्त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वापादानायाह—अथैकमेवेति । किं च य एव त्वया सामर्थ्यासामर्थ्य-
लक्षणो विरोध आपादितः स एव सत्त्वासत्त्वपर्यव[स?]
न्नसत्त्वयापतित इत्याह—किञ्चेति । अवच्छेदभेदमादायाविरोधो ममापि तुल्य इति
शङ्कोच्चराभ्यामाह—अथेति । भावस्वभावमादाय पुनः शङ्कते—तथा-
पीति । भावस्वभावनिस्कत्या दोषसाम्यमित्याह—नेति । सहकारिणां
स्वभावान्तर्भावपशोकदोषपरिज्ञिहीर्षुराह—न चेति । ‘शक्तपदवाच्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्तस्यासत्त्वं धर्मः । कार्यजननमेव सत्त्वम् । तथा च विरो-
धो दुर्वार इति भावः । सहकारिविरहकाले तदसन्नत्वसमर्थ-
मित्यत्र दूषणान्तरमाह—किञ्चेति । सहकारिणां स्वभावान्तर्गतत्वे गले-
पादिकया सहकारिणामुदयप्रसङ्ग इत्यत्राह—न च सहकारिणामिति । एव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मिन्नकालीन पवाभावस्तस्य धर्मिणोऽसत्त्वरूपो धर्म इत्यर्थः । कार्यज-

(१) ०हे वासमर्थस्व० । (२) ०धानकाले यत्० । (३) विरहकाले ।

(४) ०लेऽपि ततोऽज्ञ० ।

भर्वः । यस्मिन् सहकारिणि^(१) सति कार्यमुत्पद्यते तस्यैव शक्तपदवाच्यत्वात् ॥ [इति] आत्मा ॥

सुखप्रतीतिरिन्द्रियजासाक्षात्कारिप्रतीतित्वात् (२)रूपप्रतीति-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्
त्वात् जनकपदवाच्यत्वात् ।

मनःसाधनायाह—सुखेति । ‘प्रतीतिः’ साक्षात्कारः । अन्यथा भागसिद्धिः स्यात् । सकरणिकोति वक्तव्ये मनसो द्रव्यत्वसिद्ध्यर्थमिन्द्रियजेत्युक्तम् । इन्द्रियस्य द्रव्यत्वनिर्णयात् । न च त्वचा सिद्धन्यायलीलावतीप्रकाशः

अ ग्रसङ्गे सहकारिसमवहितत्वमुपाधिः विषयये च बाधः । एतेनैतदपि निरस्तम् । यदाहुः । दृश्यते तावत्कारणे कार्योपधानं तत्र कारणत्वमेव तन्त्रं लाभवात् । न तु सहकारिमत्कारणत्वं गौरवात् । तथा च कार्यानुपहितस्य कारणत्वमसिद्धं अकारणस्य कार्योपधानं विस्त्रिमिति कारणत्वाकारणत्वरूपात् प्रतिक्षणं विशद्धर्थमसंसर्गात् क्षणमात्रस्थायिता भावनामिति प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यतया सहकारिमत्कारणत्वस्य कार्योपधानग्रयोजकत्वादिति ।

सुखप्रतीतेः करणजन्यत्वेन न द्रव्यत्वसिद्धिरद्रव्यस्यापि करणत्वादिति द्रव्यत्वसिद्ध्यर्थमिन्द्रियत्वेन मनः साधयति—सुखप्रतीतिरिति । सुखसाक्षात्कार इत्यर्थः । सुखज्ञानमात्रस्य पक्षत्वे हेतोर्भन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नकत्वस्याभावस्य च त्वदुक्तरीत्या विरोधं एवेति भावः । ग्रसङ्गे यदि समर्थ स्यात्कुर्यादित्यत्रेत्यर्थः । प्रमाणवत हृति । सहकारिमत एव वीजात् कार्योत्पादो दृश्यतेऽन्यथा केवलादपि वीजाददुरोत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः । वस्तुतो विपरीतमेव गौरवं त्वन्मते पुजात्पुज्ञोत्पत्तिरिति न्यायेन नानाकार्योपधानस्य नानाकारणमात्रवृत्तिप्रमाणिच्छेद्यत्वात् । त्व(म ?) न्मते त्वेककार्यस्यैकसमूहावच्छेद्यत्वादिति दिक् । सुखसाक्षात्कार इति । जन्यसुखसाक्षात्कार इत्यर्थः । सुखज्ञानेति । अत्रासिद्धिरूपलक्षणं भागबाधोऽपि द्रष्टव्यः । हेतौ साक्षात्कारीतिविशेषणैवयर्थभयेनेन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वस्य साध्यत्वमित्यनुपद-

(१) यद् सहकारिमति का० । (२) साक्षात्प्रतीतत्वाद् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

साधनं सुखसाक्षात्कारस्त्वगिन्द्रियभिन्नेन्द्रियजन्यः स्पर्शाविषय-
साक्षात्कारत्वात् गन्धसाक्षात्कारवद्वित्यत्र तात्पर्यर्थात् । यद्यपि प्रती-
तिमात्रं मनोजन्यं तथापीन्द्रियत्वेन जनकत्वं सुखादिसाक्षात्का-
रमात्रेऽन्यथा मनस्त्वेनेति शेषः । ननु स्वप्रकाराज्ञानात् सुखं न
भिन्नं तत्र ज्ञानं वहिरिन्द्रियजन्यमेवेति न मनःसिद्धिरित्यत आह-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गासिद्धापते: । न च वहिरिन्द्रियजन्यत्वमुपाधिः वहिरित्यस्य पक्ष-
मात्रव्यावर्त्तकतया पक्षेतरत्वात् । ननु त्वचो ज्ञानमात्रहेतुतया सि-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मेव वक्ष्यमाणत्वात् । न चांशतः सिद्धसाधनवत् पक्षतावच्छेदक-
भेद एवांशतो बाधोऽपि दोष इति वाच्यम्, भिन्नप्रकारकसिद्धेर-
नुभिल्यविरोधित्वेन तथास्वीकारात् । बाधस्य तु भिन्नप्रकारस्यापि
सिद्धिविरोधित्वमन्यथा सामान्यतो हष्टे विशेषबाधसहकारिताव्या-
धातादित्यन्यत्र विस्तरः ।

पक्षेतरत्वात् । पक्षेतरतुल्यत्वादित्यर्थः । वस्तुतो वहिरिन्द्रिय-
त्वं यदि मनोभिन्नेन्द्रियत्वं तदा मनसोऽसिद्धावप्रसिद्धिः । यदि च
विशेषगुणवादिन्द्रियत्वं तदा विशेषणवर्यावर्त्त्याप्रसिद्धिरिति दूषणम् ।
न च चक्षुरादिपञ्चकान्यत्वमेव वहिरिन्द्रियत्वमिति न कोऽपि दोष
इति वाच्यम्, साक्षात्कारत्वेन लाघवेनेन्द्रियजन्यत्वस्य प्रयोजकत-
या हेतोः साध्यव्याप्यतयैव विवक्षितोपाधेरपि निरासादिति दिक् ।
ननु त्वच इति । न च (१)मानाभावः । सुषुप्तिकाले ज्ञानानुत्पत्तेरेव
मानत्वात् । अत्र च यदा मनस्त्वचमपि परिहृत्य पुरीतति वर्तते
तदा सुषुप्तिरिति तान्त्रिकलिखनमपि सङ्घच्छते । न चैव गन्धाद्य-
व्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वं वायवीयत्वसाधको हेतुस्त्वगिन्द्रिये
ऽसिद्धः स्यादिति वाच्यम्, तत्रेन्द्रियत्वेन स्पर्शव्यञ्जकत्वादित्यस्यैव
हेतुत्वात् । अत एव सक्षिकर्षे न व्यभिचारः । न चाऽसाधारण्यं
विपक्षबाधकावतारे तस्यादोषत्वादिति भावः । मनोऽपीन्द्रियत्वेनैव
स्पर्शव्यञ्जकमित्येकदेश्यभिधानेन मात्रपदगम्भः स हेतुरिति मिथाः ।
तदयुक्तम् । तथा सति तुल्यन्यायतया त्वचोऽपि इन्द्रियत्वेनैव

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वसाधनमिति । मैवम् । सुखसाक्षात्कारः त्वगिन्द्रियाचृत्यसाधा-
रणकारणताप्रतियोगिककार्यताथेऽयः स्पर्शाविषयसाक्षात्कारत्वात्
गन्धसाक्षात्कारविद्यनुमानात् । तथापि प्रतीतिमात्रस्य मनोलक्ष-
णेन्द्रियजन्यत्वात् साक्षात्कारीति विशेषणं व्यर्थम् । तर्हि प्रतीति-
मात्रं साक्षात्कारि कुतो न भवति मनस्त्वेन तज्जननादिन्द्रियत्वेना
जननादिति चेत् , तर्हान्द्रियत्वेन तज्जनकत्वं साध्यमिति ममापि
तुल्यम् । ननु सुखं ज्ञानात्मकं ज्ञानं च स्वप्रकाशमिति तद्गोचरा
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गन्धादिव्यञ्जकतास्वीकारेऽसिद्धितादवस्थयात् । वयन्तु गन्धव्यञ्ज-
कतानवच्छेदकरूपेण स्पर्शव्यञ्जकत्वं हेतुः, तत्र तेनाङ्गसङ्गिसलिलस्प-
र्शव्यञ्जकव्यजनवातो दृष्टान्तः । न च वायुपनीतिजले व्यभिचारः पर-
कीयत्वेन स्पर्शाविशेषणादिति ब्रूमः । न चेन्द्रियत्वेनन्द्रियत्वमेव सा-
ध्यमिति कथं सिद्धसाधनमिति वाच्यम् , धर्मिकलपनात् इति न्या-
येन त्वच एव ज्ञानजनकत्वमायात्वित्यर्थान्तरे तात्पर्यात्तत्र तदर्थान्त-
रवारणार्थमेव सिद्धान्ते त्वगिन्द्रियाचृत्याति साध्यविशेषणमन्यथा
साधारणपदेनैव तविरासे तद्यर्थतापत्तेरिति । तु खेति । जन्यसुखसा-
क्षात्कारः । असाधारणत्वं च कारणतायामिन्द्रियत्वावच्छिन्नत्वमतो
न विषयीभूतसुखेन सिद्धसाधनम् । अत एवाग्रे तथैव विभावयिष्यति ।
अत एव स्पर्शाविषयकेति हेतोरपि सार्थकम् । अन्यथा स्पर्शमादाय
स्पर्शसाक्षात्कारेऽपि साध्यसत्त्वे तद्वैयर्थ्यापत्तेः । न च विपक्षबाध-
काभावे स्वप्रयुक्तविशेषणमात्रान्नास्तीष्टसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति वा-
च्यम् , इन्द्रियस्य स्वव्यवस्थापकगुणाविषयकज्ञानाजनकत्वनियमेन
सुखसाक्षात्कारे स्पर्शाविषयतापत्तेऽरेव विपक्षबाधकत्वात् । न च त्वच
उभयग्राहकत्वे स्पर्शस्तद्यावस्थापक एव नेति वाच्यम् , ग्राह्यस्योभय-
ग्राहताया इन्द्रियव्यवस्थापकताविरोधित्वात् , न तु ग्राहकस्योभय-
ग्राहकताया । एतदेव च विपक्षबाधकं हेतौ स्पर्शाविषयत्वपदप्रक्षेपणे
सूचितम् । मिश्रास्तु तथा सांति त्वसो(चो ?)वायवीत्वमपि न स्यात्
उक्तहेतोरप्रसिद्धेरिति विपक्षबाधकमाहुः । स्पर्शेति । जन्येति साक्षा-
त्कारविशेषणम् । तर्हान्द्रियत्वेनेति । न चेन्द्रियत्वं मनोगर्भमिति तदसिद्धि-
दशायामप्रतीतमेवं त्वगिन्द्रियचृत्यात्यपि तदप्रतीतावप्रतीतमेवेति

वत् । न च शाता[द्या]कारो ज्ञानात्मैवेति वाच्यम्, नीलादि-
बोधेऽपि तथा भावप्रसङ्गात् । कादाचित्कत्वान्वैवमिति चेतुल्यम-
त्रापि ॥ वासनापरिपाककादाचित्कत्वं तत्र हेतुरिति चेत्ताद्वगे-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

न चेति । 'शातं' सुखम् । अहं जाने इति बोधादहं सुखीति विलक्षणः
सुखबोधस्तस्य कथं ज्ञानविषयत्वमन्यथा नीलबोधेऽपि विलक्षणे
कः समाश्वास इति नीलाद्यपि ज्ञानाद् भिन्नं न स्यादित्यर्थः । 'तथा-
भावप्रसङ्गात्' ज्ञानविषयत्वप्रसङ्गात् । नीलादिज्ञानं कादाचित्-
कमतो नीलादिवाह्नसञ्चिकर्षाधीनमिति यदि तदा सुखमपि तथे-
ति शङ्कोच्चराभ्यामाह—कादाचित्कत्वादिति । नैवमिति । न ज्ञानाभिन्नत्व-
मित्यर्थः । कादाचित्कवाह्ननीलादिसञ्चिकर्षाधीनो नीलाद्यनुभवो
भवतु ज्ञानभिन्ननीलादिविषयकः, सुखानुभवस्तु वासनाधीनकादा-
चित्कत्वेन न ज्ञानभिन्नं विषयमपेक्षत इति शङ्कन्ते—वासनेति 'वासना'
संस्कारः । नीलादिबोधेऽपि वासनामात्राधीनकादाचित्क इति
नीलाद्यपि न ज्ञानभिन्नमित्याह—तादग्निः । ननु सुखं ज्ञानाभिन्नं ज्ञान-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रतीतिः सैवेति सिद्धसाधनं तस्य वहिरन्द्रियजन्यत्वात् । अथ ज्ञान-
भिन्नं सुखं पक्षः तदाश्रयासिद्धिरित्याशङ्का निराकरोति—न चेति । अहं
जानेऽहं सुखीतिविलक्षणधीवेद्यत्वेऽपि ज्ञानस्य सुखात्मकत्वे नी-
लाद्यपि तथा स्यादिति वाह्नविलोपः, तस्यापि स्वप्रकाशत्वात् । तत्सा-
क्षात्कारकरणत्वेन चक्षुराद्यपि न स्यादित्याह—नीलादीति । नैवमिति ।
न वाहेन्द्रियाजन्यत्वमित्यर्थः । वासनेति । संस्कारस्य सहकारिलाभ-
कादाचित्कत्वं सुखस्य तथात्वे हेतुरित्यर्थः । तादग्निः । नीलाद्याका-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वाच्यम्, साक्षात्कारहेतुसञ्चिकर्षप्रतियोगित्वस्यैव जनकतावच्छेदक-
त्वात् तस्य च प्रतीतत्वात् । विषयस्य तु सञ्चिकर्षश्रयत्वं न तु
प्रतियोगित्वम् । अत पव ऊषुपाजालिप्रकाशेऽलौकिकविप्रतिपत्तौ इन्द्रि-
यस्यैतत्प्रतियोगित्वं न तु तदाश्रयत्वामिति लिखितम् । त्वगि-
न्द्रियावृत्तीत्यत्रेन्द्रियत्वं साक्षात्प्रतीतिसाधनत्वमेव । इन्द्रियत्वेन
जनकत्वमित्यस्य चासाधारणेन जनकत्वमित्यर्थः । असाधा-

वैतदपीति । सामग्रीसाजात्यं तत्र हेतुरिति चेत्त, एकदेश-
साजात्यस्य नीलादौ व्यभिचारात् । अन्यस्यासिद्धेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सामग्रीसजातीयसामग्रीकत्वात् ज्ञानवदिति शङ्कने-सामग्रीति । तत्र हेतु
रिति । ज्ञानभिन्नत्वे हेतुरित्यर्थः । ज्ञानसामग्रीजन्यत्वमसिद्धं ज्ञानका-
रणजन्यत्वं च नीलादौ व्यभिचारीत्याह—एकदेशेति । देशकालादिरे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रकादाचित्कत्वमर्पीत्यर्थः । सामग्रीति । सुखं ज्ञानं ज्ञानसामग्रीजन्य-
त्वादित्यर्थः । अन्यस्येति ।

नन्दिन्द्रियार्थसञ्चिकर्षजन्यत्वात् सुखं ज्ञानात्मकं स्यात् ।
अत्राहुः । सुखमात्रस्य पक्षत्वे भागासिद्धिः, मानोरथिका-
दिसुखसम्भवात् सुखविशेषस्य पक्षत्वे चाप्रयोजकत्वम् । न च
ज्ञानत्वे आत्ममनःसंयोगासमवायिकारणकत्वं प्रयोजकम्, इच्छादौ

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रण्यं च साक्षात्कारत्वव्याप्यधर्मावच्छब्दकार्यताप्रतियोगिककारण-
ताश्रयत्वमत एव प्राणशरीरादिभिन्नासिद्धसाधनम् । हेतुश्च साक्षा-
त्कारित्वं जातिरेवेति न व्यर्थता । न च प्रतीतित्वादित्येव हेतुः कि-
मिति न कृत इति वाच्यम्, अगोकरणिकान्यायापत्तेः । असाधार-
णनिर्वचने च कार्यतायां स्वनिष्टुत्वमपि विशेषणमतः प्रतीत्यन्तरे
व्यभिचारादेव वा स न कृत इति चदन्ति । इन्द्रियार्थसञ्चिकर्षजन्यत्वादिति ।
न च संयोगजसंयोगविशेषे व्यभिचारः, तत्त्वेनेति हेतुविशेषणात् ।
तदन्यत्वेन हेतुविशेषणमिति कोचित् । तत्र तथापि तदूच्चंसे व्यभि-
चारात् । सुखमात्रस्येति । वस्तुतो भेदग्राहिप्रत्यक्षबाध इति भावः । मानो-
रथिकादीत्यादिपदेनाभ्यासिकाभिमानिकपरिग्रहः । अप्रयोजकत्वमिति ।
इन्द्रियार्थसञ्चिकर्षजत्वे न ज्ञानत्वे प्रयोजकमनुमित्यादौ तदभावा-
पत्तेः । तथा च यथा तद्विनाप्यनुमितौ ज्ञानत्वं तथा तत्सत्त्वेऽपि
सुखस्याज्ञानत्वं स्यादिति भावः । अप्रयोजकत्वं च सुखमात्रपक्षता-
यामपि द्रष्टव्यम् । वस्तुतः सविषयकत्वमुपाधिः । न च चन्दनसुखमि-
त्यनुभवात्तस्यापि सविषयत्वं तेन तद्विमित्तकत्वमात्रतालाभात् ।
न चेति । ईश्वरानङ्गीकारादित्यर्थः । अन्य इत्यस्वरसविभावनम् । त-

नाप्यथं सन्दिग्धव्यभिचारः । इन्द्रियप्रतीतावप्रतीतौ च व्याधा-
तात् । ततो यत्सुखोपलम्भकमिन्द्रियं तन्मनः ।

कथं पुनरितरभेदीदम् । मनस्त्वजातेरिति चेत्र, अनुगतप्र-
त्ययासिद्धौ शब्दा(१)प्रवृत्तेः । सुखोपलम्भकत्वेनाप्युपपत्तौ इन्द्रि-
यत्ववदसिद्धेः । अस्तु वा सा[पि] ग्राणादिवत् क्षितेरवान्तरजा-
तिः । नापि सुखोपलम्भकेन्द्रियत्वात्तदपार्थिवं, पार्थिवत्वेऽपि त-
दविरोधात् । न चास्पशेषवत्वात्तोऽपि भिद्यत इति वाच्यम्, तस्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कदेशः । अयमिति । मनःसाधको हेतुरित्यर्थः । सुखसाक्षात्कारो-
ऽपि इन्द्रियजन्यो माऽस्त्विति विपक्षबाधकाभावः सन्दिग्धव्यतिरे-
कित्वमिन्द्रियस्य साक्षात्कारिप्रतीतिजनकत्वेनैव सिद्धेः साक्षात्का-
रोऽपि इन्द्रियजन्यो माऽस्त्विति शङ्कैव नावतरतीत्याह—इन्द्रियेति ।
प्रकृतमुपसंहरति—तत इति ।

कथमिति । मनस इतरभेदसिद्धौ को हेतुरित्यर्थः । नन्वनुगतप्र-
तीतिस्वावन्नास्त मनस्त्वसाधिका मनःपदप्रवृत्तिनिमित्तानुरोधोऽपि
नास्तीत्याह—अनुगतेत । अभ्युपेत्याह—ग्राणादिवदिति । भावप्रधानो
निर्देशः । तेन ग्राणत्वादिवदित्यर्थः । सप्तमीसमर्थाद्वितिः । सिद्धतु
मनस्त्वं जातिस्तथापि पृथिव्येवास्त्वितभावः । तत इति । पृथिवीत इत्य-
र्थः । तस्यापाति । अस्पशेषवस्यापीत्यर्थः । अनारम्भकत्वादस्पशसिद्धिर-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यभिचारात् । नाप्यमिति । ‘अयं’ साक्षात्कारिप्रतीतित्वादिति हेतुरि-
त्यर्थः । इन्द्रियप्रतीतावति । इन्द्रियस्य साक्षात्कारिप्रतीतिजनकत्वेनैव
प्रतीतेरिन्द्रियं विना साक्षात्कारानुपपत्तेः । अथेन्द्रियमेव न प्रतीतं
तदा व्यतिरेकाज्ञाने सन्देहाभावादित्यर्थः । ग्राणादिवदिति । भावप्रधानो
निर्देशः । येन ग्राणत्ववदत्ववत् क्षितित्वव्याप्त्यं मनस्त्वं जातिः
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्वीजं तु प्रथमव्याख्याने विशिष्टग्राणत्वलाभः । अत्र तु ग्राणवृत्ति-
जातीनामन्यासां पृथिवीत्वावावान्तरत्वबाधेन योग्यतावलाच्छाम

(१) शब्दप्रवृत्तेः ।

प्यसिद्धेः । अनारम्भकत्वात्तिसिद्धिरिति(१) चेन्न, विषयदेहयोः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्याह—अनारम्भकत्वादिति । अनारम्भकत्वस्यास्पर्शवस्त्वसाधकत्वेऽन्य-
थासिद्धिमाह—विषयेति । ‘परमाण्वन्तरात्’ पार्थिवादिपरमाणोः । तर्हि
न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यादित्यर्थः । ग्राणादिवदिति सप्तमीसमर्थाद्वितिः । तेन ग्राणघटादौ
क्षितित्वावान्तरजातिवन्मनस्यव्यस्तित्वर्थं इत्यन्ये ।

अनारम्भकत्वादिति । नन्वनारम्भकाणुवादित्यसाधारणं द्रव्यानारम्भ-
कत्वादिति चान्त्यावयविन्यनैकान्तिकम् । अत्राहुः । द्रव्यानारम्भकनित्य-
वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्वादस्पर्शं मन इत्यर्थः । न च मनसो द्र-
व्यानारम्भकत्वमसिद्धं ज्ञानासमवायिकारणसंयोगश्चयत्वात्तिसिद्धेः ।
द्रव्यानारम्भकत्वे निःस्पर्शत्वं न प्रयोजकं किन्तु प्रयोजनाभावः । प्रकृते
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति तत्प्रतिसन्धानगौरवमेव । द्रव्यानारम्भकेति । द्रव्यत्वेत्यादौ कृते
घटे व्यभिचार इति द्रव्यानारम्भकनित्यवृत्तीति जातिविशेषणम् । त-
त्रापि पृथिवीत्वादौ घटादिवृत्तितया तद्वोषतादवस्थ्यमिति नित्येति
द्रव्यानारम्भकविशेषणम् । नित्यमात्रविशेषणे च स एव दोषः पृथिवी-
त्वादेः परमाणुवृत्तित्वादिति ग्रथमविशेषणं द्रव्यत्वमादाय स एव
दोष इति द्रव्यत्वव्याप्येति । साक्षात्पदं च भेदार्थकम् । न च द्रव्या-
नारम्भकनित्यत्वादित्येव हेतुरस्तित्वति वाच्यम्, यथोक्तविशेषणवि-
शेष्यभावे वैयर्थ्यभावादित्याहुः । वस्तुतो द्रव्यानारम्भके नित्ये व-
र्त्तते या जातिरित्यन्वयेन द्रव्यानारम्भकमात्रवृत्तित्वं लभ्यते । एव च
घटत्वमादाय घटे व्यभिचारवारणाय साक्षात्पदसार्थकता व्यर्थत्व-
शङ्काविरहश्च । केचिच्च न नव्यत्यासेन द्रव्यारम्भकनित्यावृत्तीत्यर्थः ।
अन्यच्च पूर्ववदेवेत्याहुः । तत्र, नित्यपदोपादानप्रयोजनाभावात् ।

मिश्रास्तु द्रव्यानारम्भकनित्यत्वात् द्रव्यानारम्भकवृत्तिद्रव्यत्व-
साक्षाद्याप्यजातित्वाचेति हेतुद्रयम् । तद्वृत्तित्वं च तन्मात्रवृत्तित्वमिति
वदन्ति । तदप्येकहेतुत्वेनैवोपचेमात्रपदाध्याहारगौरवाच्चागुक्तमेव ।
ज्ञानेति । अत्रालोके व्यभिचार इत्यसमवायिपदम् । प्रागभावे व्यभिचा-

परमाणवन्तरादप्युत्पत्ता(१) विनिद्रियतया च फलाभावादन्यथासि-
द्धेः । पार्थिवाणोरपि कस्यचित्तादशत्वापत्तेः(२) ।

न चेदेवं ग्राणमपि पार्थिवं न स्यात् । ततः कल्पनालाघ-
वादेव (३) तदुचितम् । व्योमादेश्च भेदानुपपत्तेः मूर्त्त्वादिति चेत्र,
अस्पर्शवच्चेन(४) तत्प्रतिक्षेपात् । ततो भेदकाभावान्न भिद्यत इति

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

इन्द्रियमेव किञ्चिदारभर्ता मन इत्यत आह—इन्द्रियतयेति । मनसैव सु-
खादिसाक्षात्कारसम्भवात् किमिन्द्रियान्तरेणेत्यर्थः । पार्थिवाणोरिति ।
मनः पार्थिवं एव परमाणुरस्तु न चारम्भकमित्यर्थः । ‘तादशत्वम्’
अनारम्भकत्वम् ।

न चेदेवमिति । गन्धग्राहकत्वेऽपि मनश्चेष्ट पार्थिवमित्यर्थः—एतदिति ।
मनसः पार्थिवत्वमित्यर्थः । व्योमादेश्चेति । अस्पर्शवत्वस्य हेतोस्ततो
ऽव्यावृत्तेरित्यर्थः । मूर्त्त्वात् व्योमादेभेदेसिद्धिरित्याह—मूर्त्त्वादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च तथेत्याह—विषयेति । अनारम्भकत्वान्निःस्पर्शत्वे साध्ये सान्दिग्धव्यभिचारिता माह—पार्थिवेति । ‘तादशत्वापत्तेः’ तादशत्वापत्तेरित्यर्थः । न चेदेव-
मिति । यदि कलृप्तपार्थिवकिञ्चिद्वैधम्येण न पार्थिवत्वं तदा ग्राणस्या-
पि गन्धाद्यन्यतमानुद्भवान्न पार्थिवत्वं स्यादित्यर्थः । अथ धर्मिकल्प-
नातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायान्न द्रव्यान्तरं कल्पते किन्तु
पृथिव्यामेव किञ्चिद्वैधम्यं तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह—तत इति ।
तथाप्यस्पर्शत्वाभ्युपगमे मूर्त्त्वाभ्युपगमो व्याहत इति विवक्षितं
सुखादयो मूर्त्त्वसंयोगासमवायिकारणकाः । एतदिति । पृथिव्या एव
मनस्त्वमित्यर्थः । अस्पर्शेति । स्पर्शात्यन्ताभाववद्व्यत्वेनेत्यर्थः । यद्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रादाह—स्पर्शात्यन्तेति । अत्र द्रव्यपदममूर्त्त्वत्वेन विभुत्वमुक्तमित्याभिप्रायेण
चित्रस्पर्शभ्युपगमाद्य न विरुद्धस्पर्शवदारब्धे व्यभिचारः । व्याहत
इति । तथा च परं प्रति परम्पराभ्युपगमविरोधप्रदर्शनामिदं न तु सा-

(१) ०८पृष्ठपत्तविं । (२) तादशापत्तेति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(३) ०८ एतदुचितमिति कण्ठभरणादिसम्मतः पाठः । (४) अस्पर्शव्यवत्वेन ।

स्थितम् । मैवम् । विभुविशेषगुणग्राहकेन्द्रियत्वेन मनसो मूर्ति-
चतुष्टयव्यावृत्तेः । पार्थिवस्य गन्धग्राहकत्वनियमात् । अन्यथा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

‘तत्प्रतिक्षेपात्’ मूर्त्तत्वप्रतिक्षेपात् । विभुविशेषगुणग्राहकत्वं शरीरेऽनैकान्तिकमत उक्तमिन्द्रियत्वेनेति । गन्धग्राहकत्वनियमादिति । गन्धादिषु मध्ये गन्धमात्रग्राहकत्वनियमादित्यर्थः । अन्यथेति । यदि पार्थिवेन्द्रियस्य नियतानुग्राहकत्वं स्यादित्यर्थः । ग्राणरसनयोरित्युपलक्षणम्, इन्द्रियान्तरविलापप्रसङ्गोऽपि द्रष्टव्यः । ‘द्रष्टव्यान्तरं स्यात्’

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्यस्पर्शत्वासिद्धिः पूर्वमुक्ता अनित्यत्वे सति नित्यविशेषगुणत्वात् पार्थिवपरमाणुरूपवदिति न मूर्त्तत्वे मानं विभागजशब्दजशब्देन व्यभिचारात् । मनो मूर्त्तं रसग्राहकेन्द्रियत्वात् रसनवदित्यपि निरवयवत्वेन प्रतिरुद्धम् । मनो मूर्त्तमनाकाशोन्द्रियत्वात् चक्षुर्बिदित्यपि नित्यद्रव्यगुणग्राहकेन्द्रियत्वात् श्रोत्रवदित्यनेन प्रतिरुद्धम् । विभुविशेषेति । अत्रेन्द्रियग्रहणात्र शरीरकर्णशस्कुलीभ्यां व्यभिचारः । न च श्रोत्रत्वमुपाधिः तुलययोगक्षेमत्वात् । अत एव नेन्द्रियत्वसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं द्रव्यत्वव्याप्यजातिराहितत्वमुपाधिः । पार्थिवस्येति । यद्यपि मनोऽपि गन्धग्राहकमेव तथापि मनो यदि पार्थिवं स्यात् गन्धादिषु गन्धस्यैव ग्राहकं स्यादित्यर्थः । अन्यथेति । यदि प्रतिनियतगुणग्राहकत्वनियमो न स्यात् तदा पार्थिवस्यैव रसादिव्यञ्जकत्वात्र भिन्नजातीयमिन्द्रियं सिद्धेदित्यर्थः । व्यक्त्यमिप्रायेण तु न

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धनं येनासिद्धिदोष इति भावः । अनित्यत्व इति । आद्यं जलपरमाणुरूपे द्वितीयं जलावयविस्तेनेह तृतीयं परमाणुद्वित्वे व्यभिचारवारणाय विशेषणमत्र मूर्त्तगुणात्मवायिकारणकत्वं साध्यमित्यभिसन्धानेन द्वितीयव्यभिचारस्थलप्रदर्शनम् । शब्देति । ‘निरवयवत्वेन’ निरवयवेन्द्रियत्वेन । नित्येति । अत्रेन्द्रियत्वमपि विशेषणम् । श्रोत्रत्वमिति । इन्द्रियत्वलक्षणपक्षशर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिदम् । अन्यथा काठादौ साध्याव्यापकतापत्तेः । आत्मनि शुद्धसाध्याव्यापकत्वादाह—साधनेति । ननु व्यक्त्यमिप्रायेणैवैकपरिशेषः कुतो न व्याख्यात इत्यत आह—व्यर्कीति ।

ग्राणरसनयोरेकशेषापचेः । श्रोत्रमपि द्रव्यान्तरं स्यादिति चेन्न,
तत्र शब्दासमवायात् । शब्दसमवाये वा तस्याकाशत्वात् । मन-
सश्च ज्ञानासमवायिकारणसंयोगश्रयत्वेन आत्मवत्स्पर्शनाधार-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

आकाशादन्यदित्यर्थः । श्रोत्रं कर्णशकुलयेवेति भ्रान्तस्य वा शङ्का ।
तत्रेति । आकाशादन्यत्रेत्यर्थः । समवाय एव सञ्चिकर्षः शब्दग्राहक
इति भावः । ननु तदेव द्रव्यान्तरं शब्दसमवायिकारणं स्यादित्याह—
समवायेति । मनसः स्पर्शवत्त्वं यदाशङ्कितं तत्राह—मनसेति । स्पर्शानाधा-
रत्वादिति । स्पर्शानाधारत्वानुमानादित्यर्थः । आरम्भकर्त्वं मनसो यदा-
शङ्कितं तत्राह—स्पर्शवदिति । द्रव्यारम्भादिदाविदिति वक्तव्ये स्पर्शवदि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ग्राणैकपरिशेषः । उपहतग्राणस्यापि रसोपलब्धेः ।

कर्णशकुलयेव श्रोत्रमिति भ्रान्त आक्षिपति—श्रोत्रमणिति । तत्रेति ।
द्रव्यान्तरइत्यर्थः । वहिरिन्द्रियस्य ग्राह्यजातीयासाधारणगुणवत्त्वनिय-
मात् । न च स्पर्शवत्त्वमुपाधिः विशेषगुणविरहे वहिरिन्द्रियत्वानुपपत्त्या
हेतोः साध्यव्याप्त्यतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वादिति भावः । मनसोऽस्प
र्शवत्त्वमसिद्धमिति दूषयति—मनसेति । न चात्मत्वमुपाधिः, तु वयो-
गक्षेमत्वात् । अत एव मनसो नित्यत्वमपि साध्यं स्पर्शाभावसाधकप्र-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा च ग्राणरसनयोरेकजातीयतापचेरिति मूलतात्पर्यम् । ननु श्रो-
तस्य द्रव्यान्तरत्वे इष्टपत्तिरेवेत्यत आह—कर्णशकुलयेवेति । द्रव्यान्तर
इति । त्वन्मत इति शेषः । वहिरिन्द्रियस्येति सगुणानामिन्द्रियभावादिति
भावः । तथा च शब्दसमवायि यत्तदेव श्रोत्रं तच्च द्रव्यान्तरमेवेति
सिद्धसाधनमेवेति प्रघट्कार्यः । ‘विशेषगुणविरहे’ ग्राह्यजातीयवि-
शेषगुणविरहे । यद्यप्युपाधिदातुरिदमेवासिद्धं तथापि सन्तानक्रमेण
श्रोत्रसमवेतस्यैव शब्दस्य ग्रहसम्भवपक्षे साध्यसिद्धाबुपाधेः सा-
ध्यव्यापकत्वमिति भावः । ननु विषयदेहयोरित्याद्यन्यथासिद्धेप्रद-
र्शनात् स्पर्शवत्त्वेऽप्यनारम्भकर्त्वं स्यादित्यत आह—स्पर्शमावेति । तत्त्व-
प्रमाणमव्यवहितोक्तमेवेति भावः । अन्त्यावयविनि अन्त्यावयविसं-

त्वात् । स्पर्शवत्संयोगस्य स्पर्शवद्द्रव्यारम्भादौ सामर्थ्यात् । अमूर्तादपि भिद्यते, मूर्तत्वात् । तदसिद्धम् । सुखदुःखयोरबाधितयुगपत्रत्ययविषयत्वेन यौगपद्यात् । अन्यथा यौगपद्यविल-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति स्वरूपकथनार्थम् । स्पर्शवत्संयोगस्येति । स्पर्शद्रव्यसंयोगस्येत्यर्थः । आदिपदात् कर्मसंग्रहः । मूर्त्तचत्वादित्यस्य मूर्त्तेभ्य इत्यर्थः । भट्टः प्रत्यवतिष्ठते—तदसिद्धमिति । पादे मे सुखं शिरसि वेदनेति प्रतीत्या सुखदुःखयौगपद्यं प्रतीयते । तच्च मनोैवभवे सत्येवोपपद्यते शरीरावच्छेदेन नानावयविनो मनसः कल्पने कल्पनागौरवं मनःपञ्चकल्पने ऽपि गौरवमेवेति भावः । अन्यथेति । अवाधितयौगपद्यप्रतीत्यापि यदि यौगपद्यं न स्यादित्यर्थः । मनोैवभवे युगपदनेकेन्द्रियसञ्चिक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

माणावष्टमेनाह—स्पर्शवत्संयोगस्येति । न चान्त्यावयविनि व्याभिचारः नित्यद्रव्यवृत्तिस्पर्शस्य द्रव्यारम्भकसंयोगव्याप्त्यत्वमित्यर्थात् । सुखदुःखयोरिति । पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्यनेन रूपेणेत्यर्थः । एतच्च यद्यपि शरीरपरिमाणसमानपरिमाणत्वेऽपि मनसः सिद्धति तथापि तस्यावयवकल्पनायां मानाभावात् स्पर्शात्यन्ताभाववतो द्रव्यस्य विभुत्वनियमाद्योपपाद्यम् । यद्यप्येकं करणमेकदैकमेव कार्यं जनयतीति न नियमः, एकेनाभिसंयोगेनैकदा घटेऽनेकरूपाद्युत्पत्तेः, एकेन कुठारेणैकदा उनेकत्र छिदादर्शनात्, एकेनैव शब्देनानेकशब्दोत्पादनात् । अथैकं करणमेकत्रैकावच्छेदैैकजातीयामेकमेव क्रियासुत्पादयतीति नियमः, तथात्वेऽपि चक्षुराद्यवच्छेदेन भिन्नदेशीयां शब्दवत् परमाणाविव विजातीयाभिसंयोगवदनेकां क्रियां कुर्यादेव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योगे । एकत्रेत्यत्र घट हति पिठरपाकमते । अथैकमिति । न चैकावच्छेदेनेति इत्ते एकत्रेति व्यर्थं इयेनकर्मणा चरणावच्छेदेन युगपच्छास्त्रावृक्षसंयोगजनकेन व्याभिचारवारकत्वात् । न च इयेनरूपाधिकरणैक्यात् तेनापि तद्वारणम्, एकत्रेत्यनेनार्थतोऽव्यासज्यवृत्तित्वस्य क्रियाविशेषणतया लाभात् । यावदधिकरणैक्यस्य तत्पदेन विवक्षित-

यापत्तेः । एकदाऽनेकज्ञानानुत्पादस्थ ज्ञानकारण (१) त्वेनैव समूहालम्बनबोध(२)वदुपपत्तेः । नानाविषयज्ञान(३)स्याप्त एवोत्पत्तेः । अन्यथा गुडादौ युगप्रदस्पर्शा (४) वभासप्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वैं ज्ञानयौगपद्यं पारिहरति—एकदेति । ज्ञानकरणत्वेनेति । एकं ज्ञानकरणमेकदा-एकमेव ज्ञानं जनयतीति स्वाभाव्येनेत्यर्थः । समूहालम्बनवदिति । वरपटाद्यनेकविषयचक्षुःसञ्चिकर्षेऽप्येकज्ञानवदन्यथा तत्रापि यावद्विषयं ज्ञानमेदः स्यादित्यर्थः । ननु तथापि नानेन्द्रियकरणकमेकमेव ज्ञानमुत्पद्यतामत आह—नानाविषयेति । अत एवेति । मनस एकेन्द्रियकरणकज्ञानमात्रजनन एव स्वभावावधारणादित्यर्थः । एकं करणमेकदा एकत्र एकावच्छेदेनैकमेव क्रियां करोतीति करणसामान्यधर्मोऽभिमितः । ननु मनोवैभवे सकलशरीरावच्छेदेनैव सुखदुःखे स्यातां विभुकार्यस्य असमवायिकारणप्रादेशिकत्वानुरोधित्वादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथाप्येकं ज्ञानकरणमेकत्रात्मन्येकदैकमेव ज्ञानं जनयति समूहालम्बनेत तथादर्शनात् । कथमन्यथा नानाज्ञानसामग्रीसत्त्वे समूहालम्बनमेकं ज्ञानमित्याह—एकदेति । न चान्यज्ञानसामग्रीसत्त्वे कार्यावश्यमभावस्तदसत्त्वे किं करणधर्मेणेति वाच्यम्, ज्ञानकरणस्यैकदैकमात्रजनकस्वभावत्वेनापराजनकतया कारणभावे सामायूसत्त्वादित्यर्थः । नन्वेवमपि वहूनि ज्ञानानि नोत्पद्यन्तां नानेन्द्रियविषयविषयकमेकं ज्ञानं स्यादेव एकेन्द्रियजसमूहालम्बनवदित्यत आह—ननेति । ‘अत एव’ कारणस्वभावादेवत्यर्थः । अन्यथेति । यदा रसनावच्छेदेनमनःसंयोगस्तदा त्वगवच्छेदेनापीत्यणुत्वेऽपि मनसो रसस्पर्शविषयकमेकमेव ज्ञानमुत्पद्येत । अथ मनस एकदा एकेन्द्रियविषयविषय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविचृतिः

त्वाद् वेति दिक् । तथाप्येकमिति । कायब्यूहेऽनेकानि करणान्येकत्रात्मन्यनेकं ज्ञानं जनयन्त्येवेति व्यभिचार इत्येकमित्युक्तम् । मनस्तु तत्रापि शरीरमेदेन भिन्नमेव । तदशायामेव काले व्यभिचार इति ज्ञानकरणपदम् । जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकरणतात्रय इत्यर्थः । तेन नालोकादौ व्यभि-

(१) ज्ञानकरण० । (२) लम्बनवदु० ।

(३) ज्ञानानुवादस्या० । ज्ञानाना विषयैकज्ञानभावस्यापि तत एवोपपत्तेः । (४) स्वशर्णभावम० ।

सङ्गात् । सुखादिदेशनियामकत्वमपि सामग्रीदेशनियमस्यैव ।
अन्यथाऽणुमात्रदेशतापत्तेः । द्विख्निश्चिछन्नभुजगादौ चलनदर्शना-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यत आह—सुखादीति । असमवायिकारणं स्वावच्छिन्नं एव जन-
यतीति व्याप्त्यभिमानादाह—अन्यथेति । यदि च न मनो विभु तदा गो-
धाभुजगादिषु छिन्नेषु खण्डशश्चलनं चेष्टा च न स्यादित्यत आह—द्वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कश्चानजनकत्वं स्वभावस्तदा समः समाधिरित्यर्थः । ननु चासम-
वायिकारणाधीनो विभुकार्याणां प्रादेशिकत्वनियम इति विभुमनः—
संयोगात् सुखादेश्चत्पत्तौ नियतदेशता न स्यादित्यणु मन इत्यत
आह—सुखादीति । त्वयापि सुखादरणुदेशतापत्त्या निमित्तचन्दनाद्य-
तुरोधेन न्यूनादेशेकदेशता वाच्येति समः समाधिरित्यर्थः । न च
विभुकार्यासमवायिकारणं स्वावच्छिन्ने कार्यं जनयत्येवति नियम-
स्तथा च चन्दनाद्यनवच्छिन्नेऽपि सुखमुत्पद्येतेति वाच्यम्, तदेशीय-
चन्दनसुखं हि तदेशचन्दनसम्बन्धसापेक्षमसमवायिकारणमिति
कथं तन्निरपेक्षं तत्कुर्यात् । चन्दनं च स्वावच्छिन्ने देशे सुखजनक-
मिति कथं स्वानवच्छिन्ने देशे तज्जनयेत् । अत एव चरणसुखं यदि
शरीरावच्छिन्नासमवायिकारणं स्यात् शरीरव्यापकं स्यादित्य-
पास्तम्, अप्रयोजकत्वात् निमित्तसमवायस्य तप्रयोजकत्वात् । द्वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चारः । अन्यथा कायव्यूहदशायां तत्र व्यभिचारापत्तेः । न चैवमेक-
त्रात्मनीति व्यर्थं शरीरस्य विषयतया शरीरत्वेन च नानाज्ञानजन-
कतया व्यभिचारवाकत्वात् । विभुकार्येति । विभुविशेषगुणत्यर्थः ।
तेन न कर्मजसंयोगे व्यभिचारः । तदेशीयेति । तथा चोक्त नियमोऽप्र-
योजक इति भावः । चरणसुखमिति । अत्र विशेषत एव व्याप्तिः । अव-
च्छेदकत्वं च व्यावर्त्तकत्वमात्रम् । तेन शरीरकर्मजवेगो हष्टान्तः ।
शरीरस्याऽप्याधारीभूय कर्मव्यावर्त्तकत्वात् । न चैव शरीरकर्मज-
व्यशरीराकाशसंयोगे व्यभिचारः । अदृष्टत्वं (अद्विष्टत्व?) स्यापादक-
विशेषणत्वात् ।

ज्ञेति चेत् । मैवम् । सुखाप(१)व्यासङ्गयोर्बहिरनिद्र्यमनःसम्बन्ध-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्रिश्लेषेति । सुखापेति । सुसोऽहं न किञ्चिद्ज्ञासिषमिति प्रत्यक्षं तावश्च
सुषुप्तौ प्रमाणम्, अस्याः प्रतीतेः धर्मसविषयतयोपपत्तेरिति केचित् ।
मदीयजागराद्यज्ञानप्रागभावो मदीयप्रत्यक्षाविशेषगुणानधिकरणका-
र्यद्रव्याधिकरणवृत्तिः प्रागभावत्वात् धर्मप्रागभाववादत्यनुमानात्
सुषुप्तिसिद्धिः । इयं च सुषुप्तिर्मनसो वैभवे न स्याद् व्यासङ्गश्च
न्यायलीलावतीप्रकाशः

ब्लिरिति । अणुत्वे मनसो द्विख्यन्तिष्ठभुजगादौ चेष्टा न स्यात् । यद-
वच्छेदेन मनःसंयोगात् प्रयत्न उत्पद्यते तदवच्छेदेन प्रयत्नवदात्मसंयो-
गासमवायिकाराणिकाया चेष्टाया उत्पत्तेरित्यर्थः । सुखापेति । सुखा-
पेति युक्तः पाठः । “सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमा” (अष्टाध्यायी,
८४/८८) इत्यत्र कृतसम्प्रसारणनिर्देशात् यत्रैव सम्प्रसारणं तत्रैव
मूर्खन्यविधानात् ।

यदा मनस्त्वचमपि परिहृत्य पुरीतति वर्तते तदा सुषुप्तिर्विभुत्वे न
स्यात् । न च तत्र मानाभावः, मदीयजागराद्यज्ञानप्रागभावो मदीय-
प्रत्यक्षाविशेषगुणानधिकरणकार्यद्रव्याधिकरणवृत्तिः प्रागभावत्वात्

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मिश्रास्तु सामान्यव्याप्त्या तक्तोऽयमित्यग्निसंयोगजन्यरूपमेव
दृष्टान्तः । अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेष इति नाधारस्या-
वच्छेदकत्वमिति नादृष्ट (द्विष्ट?) पदापेक्षेति वदन्ति ।

‘निमित्तसमवायस्य’ निमित्तसंसर्गस्य । मर्दीयेति । अन्यज्ञानप्राग-
भावपक्षतायां मदीयमुक्त्याधिकरणकालवृत्तित्वेनार्थान्तरमतो मदी-
येति । जागराद्यपदं तु तत्पूर्वकालीनसुषुप्तिसिद्धर्थम् । ज्ञानान्योन्याभा-
वस्य कपालवृत्तितयाऽर्थान्तरमतः प्रागिति । सुषुप्तिकालेऽप्यन्यदी-
यज्ञानसत्त्वाद्वाध इति साध्ये मदीयेति । अदृष्टसत्त्वाद्वाध इति प्रत्य-
क्षेति । आत्मैकत्वादप्रत्यक्षतापक्षे तत्सत्त्वाद्वाध इति विशेषेति । वृत्त-
प्रलयवृत्तितयाऽर्थान्तरमिति कार्यद्रव्याधिकरणेति । न च प्रयाण-
(२)कालेनार्थान्तरं कार्यपदस्य मदीयजीवितशरीरपरत्वात् । न च

(१) सुखापव्याह० । (२) प्रयाणकाह० ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सञ्चिकुषेऽपि विषये ज्ञानाजनकत्वामिन्द्रियाणामिन्द्रियान्तरेण ज्ञान-
जननावसरे तच्चानुपश्मेव न हि सम्भवति तदिन्द्रियस्य ज्ञाना-
जनने मनसोऽसञ्चिदानादन्यञ्चिमित्तमित्यर्थः । ननु व्यासङ्काले-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

घटप्रागभाववदिति । केचिच्चु प्रत्यक्षमेव सुषुप्तौ मानं सुप्तोऽहं न किं
ञ्चिदशासिषमिति प्रतीत्या तदानीन्तनदुःखात्यन्ताभावो विषयीकिं
यते सम्बद्धविशेषणताया मनःप्रत्यासत्त्वेः सत्त्वादित्याहुः । तत्र, प्र-
तीतेर्ध्वंसविषयत्वेनाऽप्युपपत्तौ सुषुप्त्यसाधनात्(१) । व्यासङ्के च
यद्यपि वहिरिन्द्रियसम्बन्धोऽस्त्येव तथापीन्द्रियान्तरसम्बन्धो नास्ति
व्यासङ्कदशायां स्वस्वविषयसम्बन्धोऽपीन्द्रियाणां यस्यासम्ब-
न्धान्न युगपञ्चानानि तदिन्द्रियसहकारिक्रमेण तदाधिष्ठापकं
तदेव मनः सुखादिग्राहकमिति धर्मिग्राहकमानसिद्धं मनसोऽणु-
त्वम् । अत एव धर्मिग्राहकमानवाधितं वैभवानुमानम् । न च ज्ञान-
करणधर्मत्वेन व्यासङ्क उपपाद्यः, तथापि पञ्चसु यदेकं जनयति तत्र
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दृष्टान्तांसिद्धिः । शरीरप्रागभावस्य दृष्टान्तत्वात् । घटप्रागभावश-
हणं तु प्रागभावान्तराणामपि सुपुर्सिकालीनतया पक्षसमत्वेन न
व्यभिचार इतिसूचनार्थमिति मिश्राः । केचिच्चु मदीयजागराद्यज्ञा-
नाव्यवहितप्राक्कालीनत्वं विशेषणमतो नोक्तदोष इत्याहुः । तत्र, तथा
सति कार्यद्रव्याधिकरणपदव्यर्थतापत्तेः । प्रलयस्यापि तत एव
बाधनात् । वयन्तु स्थूलकालोपाध्यवच्छिन्ना वृत्तिरिह साध्या प्रायेण
च क्षणमात्रमेव तादशी वृत्तिरिति नोक्तदोष इति वूमः । चरम-
ध्वंसे व्यभिचारवारणाय हेतौ प्रागिति । न चाप्रयोजकत्वं तदा
प्रत्यक्षगुणसत्त्वे तदनुभवविषयत्वोध्ये(२)तत्कालीनत्वेन स्मरणा-
पातादिति । ‘इति प्रतीत्या’ इत्यादिप्रतीत्येत्यर्थः । दुःखात्यन्ताभाव
इति । दुःखादत्यन्ताभाव इत्यर्थः । प्रतीतेरिति । यद्यपि तत्कालीनत्वेन
पूर्वोपश्रयावद्विशेषगुणध्वंससिद्धावपि सुषुप्तिसिद्धिस्तथापि तत्का-
लीनत्वेनापि तावान् ध्वंसो ग्रहीतुं न शक्यते योग्यानुपलब्धेऽसा-

(१) तदानी ज्ञानाभावत्वा इदानी योग्यानुपलब्धिविरहेण न प्रव्यक्षत्वमिति तु तत्त्वम् ।
इति धीधिति । (२) ध्वंसे ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नियामकाभावाचावद्विषयकैकज्ञानापत्तेः । न च चाक्षुपत्वादिजाति सङ्करापत्तेनैकं ज्ञानं चित्ररूपवच्चाक्षुषादिविजातीयज्ञानोत्पत्त्या पत्तेः । ननु दीर्घशङ्कुलीं भक्षयतः कथं पञ्च ज्ञानानि जायन्ते । न च तत्रापि क्रमः कल्प्यः, बाधकं विना यौगपद्यानुभवस्य प्रमात्वात् । व्यासङ्गो बाधक इति चेत् तर्हि मनोऽवयव्यस्तु तत्सङ्गोचविकासाभ्यां तदुभयोपपत्तेः । न, तत्र कारणाभावात् । न हेकपञ्चबुत्सातद्वेतुः, तस्या अहेतुत्वात् । हेतुत्वे वाऽस्तु विभु मनः अवयवितो विभुत्वस्य लघुत्वात् । नाऽप्यदृष्टं तत् एव तदुत्पत्तौ मनसोऽसिद्धेः । अत एवाणुमनःपञ्चतयमस्तु अवयवितो लघुत्वात् बुत्सावशात्तेषांमेकपञ्चेन्द्रियसम्बन्धवशादुभयोपपत्तेरित्यपास्तम् । पञ्चबुत्सया सर्वेषां पञ्चेन्द्रियसम्बन्धे व्यासङ्गानुपपत्तेः । तस्माद्यासङ्गं एव यौगपद्यप्रत्ययबाधकः । कथं तर्हि शङ्कुलीभक्षणे गन्धरूपरसस्पर्शशब्दान् प्रत्येमीत्यनुव्यवसायः क्रमिकज्ञानपञ्चतयेन युगपन्मनःसञ्चिकर्षाभावात् न क्रमिकानुव्यवसायाहितसंस्कारजनितपञ्चविषयसमृतावनुभवत्वारोपादुपपत्तेः । ननु मनसोऽणुत्वपक्षे कथं मन्दोऽपि त्रु(भु?)तिसतः शब्दो गृह्णते नान्यः । न च शब्दविशेषबुत्सैवेतरग्रहप्रतिबन्धिका त्रु(भु?)तिसतशब्दग्रहसामग्येव वा बलवतीति वाच्यम्, तथापि रूपादिसकलबुत्सया परस्परप्रतिबन्धादज्ञानस्य बुत्साधीनसामग्रीबलवत्त्वात्सर्वविषयज्ञानस्य वापत्तेः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशाविवृतिः

वादित्यत्र तात्पर्यम् । तावद्विषयकेति । न च एकदा तादशनानाविषयज्ञानाजनकत्वमपि कारणधर्म इति नेदं दूषणमिति वाच्यम्, तथापि नियामकाभावस्य तादवस्थ्यात् । नाप्यदष्टमिति । यद्यप्यनन्यगत्या अदृष्टस्य नियामकत्वमिति सङ्गोचविकाशयोरस्तु स्वातन्त्र्येणादृष्टं नियामकं तथापि नियतादशा^(१)सत्त्वे विभवेव मनोऽस्तु कृतमव [यव?] कल्पनागौरवग्रस्तेनावयविनेति भावः । पञ्चबुत्सयेति । तथा च तत्काले दृष्टो व्यासङ्गो न स्यादिति भावः । तथापीति । यद्यपि मनोऽणुत्वपक्षे सर्वविषयज्ञानोपादानमयुक्तं तथापि नन्वित्यादिना तदस्येनोभयं प्रत्याक्षेपे कृते न च शब्देत्यादिना उभाभ्यामेव सि-

(१) नियतादशादृष्टस० ।

विच्छेदलक्षणयोर्बिभुत्वे व्याकोपात् । दृष्टसाकल्येऽदृष्टवैगुण्य(१)-
स्याप्यसम्भवात् । अदृष्टाभावस्य दृष्टसाकल्यविरोधात् । अन्यथा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अदृष्टविलम्बादेव ज्ञानविलम्बः स्यादित्यत आह—देति । अदृष्टस्य
दृष्टोपहारप्रयोजकतया हृष्टसाकल्ये तदिलम्बाकल्पनात्, न हि दृष्ट-
साकल्यमदृष्टविलम्बश्चेति सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथेति । यदि दृष्टसाक-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

अथात्मनःसंयोगे विशेषः कार्योन्नियः किञ्चिच्छब्दग्रहे हेतुस्त-
दन्यशब्दग्रहे प्रतिवन्धकश्चेति तत्र वैभवेऽपीन्द्रियमनःसंयोगवि-
शेषाद्यासङ्गोपपत्तेः । अत्राहुः । यद्यपि बुभुत्साप्राणिधाने शब्दमा-
त्रग्रहे न सहकारिणी न वेतरत्रहप्रतिवन्धके तथापि नानाशब्द-
समवायदशार्या श्रोत्रे यः शब्दग्रहस्तत्र तथोस्तथाभावः, तथैव
तयोरन्वयव्यतिरेकात् । न च वैभवेऽदृष्टाभावात्कार्यव्यतिरेकः त-
दितरसाकल्ये तस्यापि सत्त्वादित्याह—दृष्टसत्त्वं इति । एतच्च का-
र्यविशेषं ज्ञानमधिकृत्योक्तम् । कर्त्तिकार्यं दृष्टसाकल्येऽप्यदृष्टविल-
म्बात् विलम्बः । अन्यथेति । सामग्न्या इति पञ्चमी । सामग्रशा-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्वान्तिते उभयोपालम्भायैवेयं फलिकका । तत्र च रूपादित्यणुत्ववा-
दिनं प्रति बुभुत्साधीनित्यादि विभुत्ववा-दिनं प्रतीति द्रष्टव्यम् । अज्ञा-
नं स्यादिति शेषः । तटस्थ पूर्व तहिं वैभवपक्षेऽपि सम्यगेवेत्यणुत्व-
वादिनं प्रत्याह—वैभवेऽपाति । यद्यपि मनसो विभुत्वे श्रोत्रमनःसंयोगे
विशेषाभावः, तथापि तत्र शरीरमनःसंयोगे कर्णशप्तकुलीमनःसं-
योगे वा विशेषः फलघत्कल्पनीय इति भावः । तथापाति । त्वयापि
तत्रानन्यगत्या तथैव स्वीकारादिति भावः । यथाप्येवं बुभुत्साविशे-
षमादाय वैभवपक्षेऽपि व्यासङ्ग उपपादितुं शक्यते तथापि सूचीस-
र्पादिवेधोत्कटविषयसञ्चिकर्त्तव्याभिन्नारात्र तस्यापि नियामकत्वमिति
मिश्राः । वस्तुतो लाघवासंयोगत्वमेव द्रव्यगत्यतावरुद्धेदकमित्यज-
संयोगनिरासे आममनःसंयोगाभावादसमवाधिकारणासार्वे सुखा-
देवत्यपर्त्तिं स्यादित्येव समीचीनं विभुत्वाधकमिति दिक् । कवि-

सामग्र्याः फलानुमानस्य शक्तेश्चासिद्धि(१)प्रसङ्गात्। न च देशका-
लादयोऽप्युपाधयः। सर्वसहकारिविरहे मनसोऽप्यसिद्धेः। आत्म-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

व्येऽप्यदृष्टविलम्बात् कार्यविलम्बः, तदाऽन्त्यतन्तुसंयोगेऽपि पटो-
न जायेत सामग्र्यां सत्यामपि कदाचिन्न कार्यं जायेतेति सामग्र्य-
पि कार्यं व्यभिचरेदिति तया कार्यं नानुमीयेतेत्यर्थः। करतलान-
लसंयोगे सत्यपि दाहाभावस्य कदाचिददृष्टाभावादेवोपपत्तौ शक्ति-
कल्पना न स्यादित्याह—शक्तेष्वेति। ननु देशकालोपाधीनां मध्ये क
स्यचिद्विरहाज ज्ञानानुत्पत्तिरतो व्यासङ्गसुस्वापावृतपत्त्यर्थे इत्याश-
ङ्क्षाह—न चेति। न च देशकालादय उपाधयः यद्विलम्बात् कार्यवि-
लम्बः स्यादिति शेषः। सर्वसहकारीति। सर्वसहकारिविरहे शङ्ख्यमाने
मनसोऽप्यसिद्धिरित्यर्थः। मनोव्यतिरेकप्रयुक्तः कार्यव्यतिरेको यदि
भवेत्तदा मनसः सिद्धिः स्यात्तथा च मनसो व्यतिरेकोऽन्यथासिद्धो
यावता सहकार्यन्तरव्यतिरेकादेव तदानीं कार्यानुत्पत्तिसम्भवा-
दिति भावः। मनोवैभवादिना आत्ममनःसंयोगो नित्यो वक्तव्यस्त-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दृष्टादृष्टसमूहरूपतया यावद्दृष्टसमवधानेऽप्यदृष्टाभावसम्भावनया
सामग्रीतः कार्यानुमानं न स्यादित्यर्थः। शक्तेष्वेति। परं प्रति वि-
रोधप्रदर्शनम्। दृष्टकारणसाकल्ये सत्यप्यदृष्टाभावादेव कार्यभा-
वापपत्तेः कुतः शक्तिकल्पनामित्यर्थः। ननु ज्ञानोत्पत्तिर्च ग्राति देशका-
लादीनां प्रयोजकत्वादुपाधित्वं ततस्तदभावादेव सुषुप्त्याद्युपपत्ति-
रित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति। किञ्च मनोवैभवे अजः संयोग आ-
त्ममनसोर्वाच्यस्तत्र च बाधकमस्तीत्याह—आत्ममन इति। तथा चान्य-
तरकर्मजसंयोगानुरोधान्मूर्च्छत्वे मनसो वाच्यमित्यर्थः। नन्वाकाश-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिति। परमाणुकर्मस्थल इत्यर्थः। सामग्रीत इति। दृष्टकारणसमुदायादि-
त्यर्थः। मूलेऽपि सामग्रीपदं तत्परमेव। दृष्टादृष्टेत्यादि तु वस्तुतः सा-
मग्रीनिरूपिक्तिः। ननु नैयायिकानां चेदमनिष्टमत आह—परमिति। मनसो

(१) शक्तेष्वसिद्धिप्र०।

मनोयोगस्य च संयोगत्वेनानित्यत्वात् । अन्यथा विभागस्यापि
नित्यतापचावपसिद्धान्तात् (१) । नित्यत्वे च संयोगस्यापि सम-
वायत्वेन रूपादीनामपि संयोगित्वात् विभागित्वे (२) पृथगुपलभ-
प्रसङ्गः । अयुतसिद्ध्या विशेष इति चेत्र, अजसंयोगव्याघातात् (३) ।
संयोगत्वेन विशेष इति चेत्र, तस्य नियामकं विना नियत [देश] ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्राह—आत्मेति । अन्यथेति । संयोगो यदि नित्यः स्यादित्यर्थः । दोषान्त-
रमाह—नित्यत्वे चेति । नित्या प्राप्तिः समवाय इति तलुक्षणादिति भावः ।
न चेदेवं तदा रूपादिसमवायोऽपि संयोगः स्यात् । तथा च रूपा-
दीनां संयोगित्वेन विभागित्वापत्तौ द्रव्यादूर्पं पृथगुपलभयेत्वर्थः ।
ननु रूपरूपिनोर्विद्यमानयोरसम्बन्धित्वं पृथगेव सत्त्वं पृथगाश्रयाश्र-
यित्वं च । युतसिद्धिर्नामिति । तथा च कथं पृथगुपलभः स्यादित्याह—
अयुतसिद्धयेति । यद्वा अयुतसिद्धयोर्नित्या प्राप्तिः समवायोऽन्यत्र तु सं-
योग इत्याह—अयुतसिद्धयेति । ‘विशेषः’ संयोगसमवाययोरिति शेषः ।
असम्बद्धयोर्वर्त्तमानत्वं युतसिद्धिस्तदभावो हयुतसिद्धिस्तथा चा-
त्मनसोरसम्बद्धयोर्विद्यमानत्वाभ्युपगमे कुतः संयोगोऽयमज इत्या-
ह—नेति । ननु विभुत्तोरन्योऽन्यं समवायाभावे संयोग एव स्वीकर्त्त-
व्य इत्याह—संयोगत्वेनोत्तम । नित्यसंयोगे संयोगत्वं जातिरेव नाभिव्यञ्जकं
विना सिद्धेन्तथा च पुनरविशेष एव समवायेनेत्याह—नेति । तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मात्मना संयुज्यते द्रव्यत्वादित्यजः संयोगः सिद्धेदित्यत आह—अ-
न्यथेति । तत एवाजविभागसिद्धेस्तदैव तेन संयुज्यते विभज्यते चेति
विरोध इत्यर्थः । नित्यत्वे चेति । नित्या प्राप्तिः समवाय इतिलक्षणाका-
न्तत्वादित्यर्थः । अयुतसिद्धयेति । रूपरूपवतोरसम्बद्धयोरसत्त्वमिति न
पृथगुपलभम इत्यर्थः । अजेति । आकाशात्मनोरसम्बद्धयोरसत्त्वे कुतो

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वाच्य इति । आत्मविभुत्वस्य प्रामाणिकत्वादिति भावः । तत एवेति ।
नित्यद्रव्यत्वादित्यर्थोऽन्यथा घटादौ व्यभिचारापत्तेरित्यन्यत्र वि-

(१) ०पसिद्धान्ता । (२) संयोगित्वे विभागित्वात् पृथं० । (३) ०गामावात् ।

व्यङ्ग्यत्वानुपर्चेः । अत एव यौगपद्यप्रत्ययाभिमानः (१) । गौधा-
भुजगादौ तु वेगवत्खड्डाभिघातेन नानादेहावयवाश्रितवेगवत्प्राण-
पवनसंयोगादेव क्रियोत्पद्यते । अतिरिक्तत्वं (२) च न सिद्ध्येत् ।
श्रोत्रवद्गनेनैव कृतार्थत्वादिति । आत्मान्तरेण वेत्युपरम्यते ।
(इति) मनः ॥

इति श्रीन्यायलीलावत्यां द्रव्यविचारः । (३)

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

चान्यतरकर्मज एवात्ममनसोः संयोग इति मनो मूर्च्छ तस्यावयव-
कल्पना च गौरवपराहतेत्यर्थः । तथा च पादे मे सुखं शिरसि वेद-
नेति यौगपद्यप्रत्ययो मनस आशुसञ्चारनिवन्धनो भ्रान्त इत्याह—
अत एवेति । गोधेति । तत्र नानाशरीरावच्छेदेन यदि चेष्टा भवेत्तदा मन-
सो वैभवं कल्पयेतापि न त्वेवं किन्तु वेगवत्खड्डाद्यभिघातात् प्राणे
वेगोत्पत्तिवेगवत्प्राणसंयोगाच्च नानाभुजगादिशरीरावयवावच्छे-
देन क्रियेत्यर्थः । किञ्च मनो यदि विभुः स्यात्तदा तदन्तःकरणमष्टद्र-
व्यातिरिक्तं न सिद्ध्येत् गगनावच्छिन्नदेहावयवविशेषैव तदन्यथासि-
द्वारित्याह—अतिरिक्तमिति । नन्वाकाशस्य शब्दग्राहकत्वात् कथं तेना-
न्यथासिद्धिः । तथा च सर्वाविषयकमन्तःकरणमवश्यं कल्यनीयमत
आह—आत्मान्तरेण वेति । सुखादीनां च नाणुमात्रदेशादेशात् विभुका-
र्याणामसमवायिकारणावच्छिन्ने उत्पद्यत पवेति नियमो न तु तद-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इजः संयोग इत्यर्थः । तस्येति । समवायलक्षणाकान्तत्वेन संयोगत्वा-
भावादित्यर्थः । गोधेति । यद्यपीतरचेष्टावदस्या अपि प्रयत्नवदात्म-
संयोगोऽसमवायिकारणं न तु प्राणसंयोगस्तथापि कायव्यूहवदनन्य-
गत्या मनोना(ना?) त्वेनैव तदुपपाद्यमिति सम्प्रदायविदः । अतिरिक्तं
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्तरः । सम्प्रदायविद इति । वस्तुतस्तादशभुजगादिक्रियायां चेष्टात्वमेव

(१) प्रत्ययोऽभिमानः । (२) अतिरिक्तमिति प्रकाशादिसम्मतः पाठ ।

(३) इति न्यायलीलावत्यां द्रव्यपदार्थोपर्वर्णनम् ।

संख्या तावन्नैकादि(१)व्यवहारहेतुत्वेन भिद्यते ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वच्छब्द एवेति नियम इति भावः ।

इति महामहोपाध्यायमित्रश्रीभवनाथात्मजमहामहोपाध्यायसन्मित्र-
श्रीशङ्करकृतौ लीलावतीरहस्ये द्रव्यपदार्थः समाप्तः ।

द्रव्यपदार्थनिरूपणानन्तरमवसरप्राप्तं गुणनिरूपणम् । तत्र गुणत्वं
पूर्वमेव साधितं रूपादीनां चतुर्णां विप्रतिपत्तेरभावात्तदुल्लङ्घय सख्यां
निरूपयति—संख्येति । संख्या इतरेभ्यो भिद्यते एकद्यादिव्यवहारजन-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चेति । विभुमनःपक्ष इति शेषः ॥

इति श्रीलीलावतीप्रकाशे द्रव्यपदार्थः ।

गुणत्वस्य प्रागेव साधनाद् गुणेषु रूपादिचतुर्णां सुगमत्वेन ता-
नुपेक्ष्य संख्यां विवेचयति—संख्या तावदिति । ननु संख्याया गुणत्वमासिद्धं
वस्तुमात्र एवैकादिव्यवहारात् गौणमुख्यभावस्य च दुर्निरूपत्वात् द्वि-
त्वादेश्चापेक्षाबुद्धिव्यव्यव्यवहारात् । ततः पदार्थान्तरमेवेति केचित् । तत्र, द्वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नास्ति तत्प्रत्यक्षस्य च कारणवाधेन भ्रान्तत्वादित्येव समाधानम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीभगीरथविरचितायां लीलावती-

प्रकाशिकार्या द्रव्यपदार्थः सम्पूर्णः ।

ननु द्वित्वादेवपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन सुखवदगुणत्वमनुमेयमित्यत
आह—द्वित्वादेवेति । तथा च हेतुरेवासिद्ध इति भावः । पदार्थान्तरमिति ।
नित्यमिति शेषः । अत एव किञ्चिवं नित्यमित्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते ।
द्वित्वादेति । अपेक्षाबुद्धिः सभूहालम्बनात्मकबुद्धिविशेषः । तथा च
सिद्धनानेन गुणत्वं साधनयिमिति भावः । यद्वा एतदनुमानेन नित्य-
वाधे गुणे तद्यवहारो गौण एव वाच्यस्तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वादिति
किं पदार्थान्तरकल्पनयोते भावः । अत्र चरमाभिप्रायपक्षे बुद्धिजन्य-

(१) नैकत्वादिव्य० ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

कत्वादित्यत्र एकत्वादिपराद्वयपर्यन्तव्यवहारहेतुत्वं नैकस्या अपि संख्याया इति स्वरूपासिद्धिः । प्रत्येकव्यवहारेहेतुत्वं च भागासिद्धमि-
न्यायलीलावतीप्रकाशचित्तिः

त्वाद्यपेक्षाबुद्धिजन्यं कार्यत्वे सति नियमेनैकप्रातिपञ्चवेद्यत्वात्
न्यायलीलावतीप्रकाशचित्तिः

मित्रेव साध्यम् । अपेक्षेति । पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यनिर्वचनमत एव
सुखविशेषे न व्यभिचारः । यद्यप्येवं जन्यत्वमात्रेव साध्यमुचितं
तथापि जन्यत्वेऽपि बुद्धिव्यङ्गात्मस्त्वति शङ्कानिरासाय बुद्धिग्रह-
णम् । प्रथमाभिग्रायपक्षे तु तज्जातीयत्वं साध्यमतो नोक्तव्यभिचारः।
कार्यत्वे सतीति । समवेतत्वे सतीत्यर्थः । तेन नान्यतरासिद्धिः । एवं
गोत्वादावेव व्यभिचारवारणाय नियमेनोति । एकमात्रलौकिकप्रत्य-
क्षविषयत्वादित्यर्थः । तेनानुमानादिना नानापुरुषवेद्यतया नासिद्धिः ।
अत्र सत्यन्तमात्मनि सुखादिप्रागभावे च व्यभिचारवारणाय । ताव-
त्मात्रं च जातौ व्यभिचारीत्युत्तरदलम् । न चापेक्षाबुद्धिजन्यत्वसा-
ध्यपक्षे शानादौ व्यभिचारः, समूहालम्बनत्वनियतकारणताप्रतियो-
गिककार्यताश्रयत्वस्य साध्यत्वादन्यथा गुणत्वव्याप्यहेत्वलाभादि-
ति वाच्यम्, नियमेनत्यस्यावश्यकतया इतरव्यवच्छेदेन चेत्यर्थ
एकमात्रपुरुषलौकिकसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्वस्य हेतौ
(१)लाभात् । तादृशी च जातिः पक्षे शरीरजन्यतावच्छेदिका द्वित्व-
त्वादिव्याप्या घटत्वादिवदभ्युपेयेति नासिद्धिः । अन्यथा द्वि-
त्वस्य लौकिकसाक्षात्कारविषये ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वे स-
सत्त्वादसिद्ध्यापत्तेः । न च लौकिकेत्यादेव समीचिनं शरीरविशे-
षवृत्तिचैत्रत्वादिजातिमादाय व्यभिचारात् । न च गर्भोत्पन्नक्रांमश-
रीरे तन्मात्रसाक्षात्कारविषये तथापि व्यभिचार इति वाच्यम्, पुरु-
षान्तरीयसाक्षात्कारायोग्यत्वस्य मात्रपदेन लाभात् । सत्यन्तं चात्म-
न्येव सुखसमवायिकारणतावच्छेदकजातिमादाय व्यभिचारवारणाय ।
प्रागभावादिनेति चातदगुणसंविज्ञानबहुत्रीहिः । हेतुश्चायं स्वमतेन ।
परेण द्वित्वस्यानेकवेद्यताभ्युपगमात् । कर्मसमूहरूपनृत्यदर्शनजन्य-
जातीयसुखमादाय अणुमात्रस्य चात्र दृष्टान्तत्वमिति दिक् ।

तस्य समुच्चितस्य(१) स्वरूपासिद्धेः । विपरीतस्य भागासिद्धेः ।
गणनासाधारणकारणत्वादिति चेन्न, एकद्वित्यादिज्ञानविषयत्वे पू-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वर्थः। इदं संख्यातमिति ज्ञानं गग(ण?)नाविषयतया च तदसाधारण-
कारणत्वात् संख्या इतरेभ्यो मिथ्यत हृत्यत आह—गणेति। पुर्वदेशादिति ।
समुदितज्ञानज्ञनकत्वे स्वरूपासिद्धेः प्रत्येकज्ञानज्ञनकत्वविवक्षाणां
भागासिद्धेरित्यर्थः। संख्यातत्वेन ज्ञानं विवक्षितमिति यदि तदाऽन्यो
न्यायलीलावतीप्रकाशः

सुखवत् । कार्यत्वेन विशेषणान्न ज्ञानप्रागभावादिना व्यभिचारः । न
चाप्रयोजकत्वम्, अपेक्षाबुद्धेद्वित्वादिव्यञ्जकत्वे द्वित्वादिसंयोगावेभा-
गानामन्यूनानतिरिक्तदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यञ्ज-
कव्यञ्जकत्वानुपपत्तेः । किञ्चैव नित्यमनेकसमवेतमिति सामान्यलक्षण-
योगात् सामान्यरूपतौ च स्यात् तत्र च बाधकं वक्ष्यति । तस्येति ।
आदिशब्दवाच्यैकप्रकारानिरुक्तेरेकादित्वस्यैकस्याभावान्मिलैतका-
दिव्यवहारहेतुत्वे तस्य प्रत्येकमभावात् स्वरूपासिद्धेः, एकैकव्यव-
हारहेतुत्वे च भागासिद्धिरित्यर्थः । ननु संख्याज्ञानं प्रति विषय-
त्वेनासाधारणकारणत्वं भेदकं स्यादित्याह—गणेति । गणना शैक्त्वा-
द्यवच्छिन्नत्वेन ज्ञानं तत्र च समुच्चितासमुच्चितत्वपक्षयोः पूर्वोक्त-
दोष इत्याह—एकेति । ननु संख्याज्ञानमात्रं विवक्षितमित्यत आह—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कार्यत्वेनेति । समवेतत्वेनेत्यर्थः । न चेति । तथा चासिद्धिरपि नेति-
भावः । अपेक्षाबुद्धेरिति । अपेक्षाबुद्धेव्यञ्जकत्वे द्वित्वादीनां प्रसक्तस्य
प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जन्त्वस्यानुपपत्तेः प्रमाणवाधादित्यर्थः । ननु
संयोगे गृह्यमाणे द्वित्वग्रहनियमात्प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जन्त्वाभावोऽस्त्ये-
वेति चेत्, न, अपेक्षाबुद्धेः स्वभावत्वेन संयोगग्रहेऽपि द्वित्वाग्र-
हात् । नन्वन्यूनानतिरिक्तदेशात्वमवच्छेदकमादायापि वाच्यमन्य-
थोक्तनियमस्य नानापुरुषकर्मा(ण ?) वच्छिन्नशब्दयोरेव व्यभि-
चारात् । तथा च नोक्त दोष इत्यरुचेराह—किञ्चेति । कारणप्रक्रमोत्प-

(१) समुदितस्य

र्वदोषात् । संख्यामात्रत्वे तस्यैवासिद्धेः । संख्याजातीयं तदिति
चेन्न, जातेरप्यसिद्धेः । गणितशब्दप्रयोगात्तसिद्धिरिति चेन्न,
हस्ततुलादिपरिमितदीर्घादिपरिमाणगुरुत्वयोः परिमितव्यव-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

न्यायश्रय इत्याह—संख्येति । गण(ण?)नासाधारणकारणत्वं संख्याजातीयं
त्वमेवोक्तं तत्त्वं सर्वसंख्यासाधारणमतो न पूर्वदोष इत्याह—संख्याजा-
तीयेति । संख्याजातीयत्वं हि संख्यात्वज्ञातियोगित्वं यदि तत्राह—जा-
तेरपीति । पूर्वभद्रकोपक्षया अपिशब्दः । इदं गणितमिदं गणितमित्यनु-
गतप्रत्ययः प्रयोगश्च जात्यधीन इति तत् सिद्धिरित्याह—गणितेति ।
गणितप्रयोगो जातिनिबन्धनः साधारणप्रयोगत्वात् गवादिप्रयोग-
वदित्यत्रानैकान्तिकत्वमाह—हस्तेति । हस्तादिपरिमितदीर्घादिपरिमा-
णतुल्यपरिमितगुरुत्वयोरित्यन्वयोऽत्र विवक्षितः । तथा च साधारण-
प्रयोगस्थाप्यस्य नैकज्ञातिनिबन्धनत्वमित्यनेकान्तः । संख्याया इतर-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

संख्यामात्रत्वं इति । ज्ञानेऽपि विषयं एव विशेषकः, न च संख्यामात्रं किं-
श्चिदनुगतमस्तीत्यर्थः । ननु संख्यात्वं जातिस्तथा स्यादित्याह—संख्या-
जातीयमिति । संख्येत्यनुगतव्यवहारात्तदप्यसिद्धमित्याह—जातेरिति ।
नन्वेकादौ संख्यात्वमित्यनुगतव्यवहारात् तत् स्यादित्याह—गणितेति ।
परिमाणगुरुत्वसाधारणैकज्ञाति विना परिमितव्यवहारवत् संख्यात्वव्य-
वहारः स्यादित्यत आह—हस्ततुलेति । यथा संख्यमन्वयात् हस्तपरिमि-
तदीर्घादिपरिमाणे तुलापरिमितगुरुत्वे चेत्यर्थः । पूर्वेषां सर्वेषां चि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्नमेव द्वित्वमितिमतमिदानीमप्रकृतमेवातः प्रकृतं नित्यत्वमेव ख-
ण्डितम् ।

मिश्रास्तु उत्पत्तावन्वयव्यतिरक्योरमेव्यकौ संचां(सा?)रे घटो-
त्पञ्चिरपि न सिद्धेत् । न च तत्र नाशप्रत्ययानुरोधाद्वृत्पञ्चिसिद्धिः ।
एकघटापसास्त्रानन्तरं द्वौ नष्टाविति प्रतीतेरत्रापि द्वित्वध्वंसाविषयायाः
संत्वात् । विशेषवति विशेषध्वंसे प्रतीतेर्विशेषणध्वंसविषयत्वादि-
ति दुष्पर्णं व्यङ्ग्यत्वपक्षे वदन्ति । पूर्वेषामिति । गणनासाधारणकारणत्वा-
दीनामित्यर्थः । व्याभिचरितो व्यतिरेकी विशद्द इत्याशयवानाह—वि-

हार(१) बदुपत्तेः । विपक्षादव्यावृत्तेश्च । एकत्वद्वित्वादीनां(२) सामान्यरूपत्वेनैवोपपत्तेः । न च परापरभावानुपपत्तिः । अ-
न्युनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वात् । न च [भेदे] मानाभावः । वि-
चित्रबुद्धिवेद्यत्वात् । न च सदा द्वित्वावगतिः । विशिष्टबुद्धि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भेदसाधकत्वेन शङ्कितानां हेतूनां विरुद्धत्वमाह—विपक्षेति । इतरभेदे साध्ये सामान्यस्यापि विपक्षत्वात् । तदेव स्फुटयति—एकत्वेति । एक-
त्वद्वित्वादीनां परापरभावानुपपत्तयां न जातिरूपत्वमित्याह—न चेति ।
कृतकत्वानित्यत्वयोरिव समानव्यक्तिकत्वयैव परापरभावोपपत्तिरि-
त्याह—अन्युनेति । तर्हि घटत्वकलसत्ववदेकमेव एकत्वादि स्यादि-
त्याह—न च मानेति । भेद इति शेषः । विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वादेव एक-
त्वद्वित्वादीनां भेद इत्याह—विचित्रेति । ननु द्वित्वं यदि जातिः स्यादे-
कस्यामपि व्यक्तौ बुद्धेत गोत्ववादित्याशङ्काह—न चेति । यद्वा ननु
यदि द्वित्वादिकं सामान्यं स्यादपेक्षाबुद्धिव्यङ्गं न स्यादित्यत आह-
न चेति । यद्वा यदि द्वित्वादिकं सामान्यं स्यादन्दियापातमात्रवेद्यं-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रुद्धत्वमाह—विपक्षादिति । विपक्षात्सामान्यात् द्वित्वादीनामव्यावृत्ते
रित्यर्थः । तदुपपादयति—एकत्वादीनामिति । तेनैकमिदमेकामिदामित्यनु-
गतधीरप्युपपद्यते । न च संख्यागतसामान्येन परम्परासम्बन्धात्तदु-
पपत्तिः साक्षात्सम्बन्धे बाधकाभावादिति भावः । न चेति । एकत्वद्वि-
त्वादीनां परम्परामिति शेषः । भेदे मानाभावो ह्यन्यूनानतिरिक्त-
बृत्तिजातौ बाधकमतस्तदेव दूषयति—न चेति । ननु बुद्धित्वादीनां
जातिरूपतायामिन्द्रियापातमात्रैकत्ववत् द्वित्वाद्यप्यवगभ्येतेत्याश-
ङ्का निराकरोति—न चेति । विशिष्टबुद्धिरपेक्षाबुद्धिविशेषः । ननु सं-
स्थानानामिष्यद्व्यक्तार्थद्रव्यवृत्तिजातिनां समवायिकारणबृत्तित्वनिय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रुद्धत्वमिति । अव्यावृत्तेरभेदादित्यर्थः । तथा च सामान्यगत्वेन पूर्व-
हेतूनां व्यभिचार इति भावः । संस्थानेति । घटत्वात्मत्वरूपत्वेषु व्य-

(१) अव्यवृत्तिः । (२) एकत्वादीनामिति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

व्यङ्ग्यत्वात्, योनिसम्बन्धबुद्धि(१)ब्राह्मणत्ववत् । न चैकजाती-
यकारणाभानाजात्यभावः । कारणेष्वपि तज्जातिसत्त्वात् सत्ता-
वत् । अन्यथा सदिति व्यवहारात्सत्त्वमपि गुणान्तरं स्यात् ।
गुणेष्वेक(२)त्वबुद्धिवत् सत्प्रतीतिरपि भ्रान्त्यैव(३) स्यात् ।
बाधकाभावस्त्वेकत्वादावपि तुल्य एव । मैवम् । द्वित्वादिकं न
सामान्यं एकैकशः स्वोपरक्तव्यवहार(४)जनकत्वात् । संयोग-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्यादित्याह—न चेति । अत्र सर्वत्र व्यभिचारमाह—योनीति । यद्यपि
सर्वादौ योनिसम्बन्धव्यङ्ग्यत्वं नास्ति तथापि षट्कर्माचरणव्यङ्ग्य-
त्वमनेनोपलक्षितम् । परमतेन वा एतदुक्तम् । ननु कपालद्वयारब्धे
घटे द्वित्वादिसामान्यं बद्धतन्तुके च द्वित्वं कथं स्यात् द्रव्यत्वसा-
क्षाद्याप्यजातेः कारणगताया एव कार्ये वृचोरित्यत आह—न चेति ।
द्वित्ववित्वादीनां सर्वासामपि जातीनां कारणेष्वपि भावान्नैव इत्या-
ह—कारणेष्वपीति । अन्यथेति । अनुगतप्रत्ययस्थापि गुणाधीनत्वे इत्यर्थः ।
ननु सत्ता चेद् गुणस्तदा गुणादौ नानुभूयेतेत्याशङ्क्याह—गुणेष्विति ।
बाधकाभाव इति । सत्ताया जातित्व इति शेषः । द्वित्वादिकमिति । घटद्वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मान्न घटादौ द्वित्वादिजातयः स्युरित्याह—न चेति । नानाजातिरेकत्व-
द्वित्वादिका । रत्नत्वब्राह्मणत्वादौ व्यभिचारः स्फुटत्वादुपेष्टिः ।
अन्यथेति । यद्यनुगतप्रत्ययवहारविषयत्वेऽप्येकत्वादीनां गुणत्वं तदेत्यर्थः ।
न च सत्ताया गुणत्वे गुणादौ सदिति बुद्ध्यमावो बाधकमित्याह—गुणे-
ष्विति । बाधकाभावस्त्वति । बाधकाभावः सत्ताया जातित्व इत्यर्थः । एकैकश

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भिचारवारणाय विशेषणानि । प्रत्यक्षत्वमपि जातिविशेषणमतो न
चक्षुष्टादौ व्यभिचारः । एकत्वद्वित्वादिकेति । सथा च कपालादिष्वपि
तज्जातिसत्त्वादिष्टापत्तिरितिभावः । रत्नत्वेति । संस्थानेत्यादिव्याप्ति-
ष्विति शेषः । अयं च व्यभिचारो यथाश्रुते । यदा तु योग्यसंस्थाना-

(१) सम्बन्धवेद्यात् । सम्बन्धबुद्धिव्यङ्ग्यत्वात् । (२) गुणेषु त्वेकत्वं ।

(३) भ्रान्त्यैव । (४) व्यवहारात् ।

वत् । अन्यथा घट इतिवदेकत्रैवार्यं द्वावर्यं च द्वाविति प्रतीतिः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वं न घटवृत्तिजातिः घटेन्द्रियसञ्चिकर्षे सत्यपि स्वविशिष्टप्रत्यया-
विषयत्वात् संयोगवत् । यद्वा घटपटद्वित्वं न घटवृत्तिजातिः पटे-
न्द्रियसञ्चिकर्षे विना अशायमानत्वात् नियमतः पटेन्द्रियसञ्चिकर्षा-
धीनज्ञानत्वात् घटपटसंयोगवदिति मानार्थः । अत्र विपक्षवाधकमा-
ह—अन्यथेति । यदि घटपटद्वित्वं घटजातिः स्यात् पटेन्द्रियसञ्चिकर्षे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इति । 'स्वोपरक्तः' स्वविशिष्टः । व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारो ज्ञानम् ।
तेन प्रतीतिः स्यादित्यग्रिमग्रन्थेनाविरोधः । द्वित्वादीनां स्वोपरक्तव्य-
वहाराजनकत्वं स्वरूपासिद्धमित्यत उक्तं एकैकरश इति । प्रत्येकं स्व-
विशिष्टज्ञानाजनकत्वादित्यर्थः । ननु स्वशब्दो यदि वस्तुसामान्यपर-
स्तर्हसिद्धिः, अथ द्वित्वपरस्तदा घटत्वादिनाऽनैकान्तिकम् । अथैत-
द्वटद्वित्वं नैतद्वटसामान्यं एतद्वटान्यद्वयाविषयप्रतीत्यविषयत्वात्
संयोगवत् । न चाप्रयोजकत्वम्, यद्येतद्वटद्वित्वमेतद्वयघटसामान्यं
स्यादेतद्वयटमा त्रेन्द्रियसञ्चिकर्षवेद्यं स्यादिति विपक्षे वाधकादित्यु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्याप्यकार्यद्वयवृत्तिजातीनामिति तदर्थः, तदा नेदं दूषणम् । न
चैवं घटपटादिद्वित्वे आपादकाभावः । परमाणुघटोभयवृत्तिवे आपा-
दनेन समीहितसिद्धेरिति मिश्राः । प्रत्येकमिति । न चैवमसिद्धवाच(र?)
कतया व्यर्थता अखण्डाभावत्वादिति भावः । असिद्धेरिति । द्वित्ववि-
शिष्टप्रत्ययस्य रूपद्वयत्वविषयतानियमाद्द्वित्वस्य च तज्जनकत्वात् ।
रूपादीनां च प्रत्येकपर्यासत्वादिति भावः । अनैकान्तिकमिति । इदमुप-
लक्षणम्, द्वित्वस्य द्वित्वस्वभाव(१)स्वज्ञानेषु प्रत्येकं विशेषप्रत्यय-
जनकत्वादिलिङ्गिरपि द्रष्टव्या । इदमपि दूषणं प्रथमपक्षे द्रष्टव्यम् ।
एतद्वेति । द्वित्वसामान्यपक्षतायामेतद्वयवृत्तिवाभावमादाय सा-
ध्यपर्यवसानादभिमतासिद्धिरित्येतद्वटेति । पटत्वे व्यभिचारो भा-
भूदिति साध्ये एतद्वटेति । घटत्वे व्यभिचार इति हेतोरेतद्वयटान्ये-
ति । घटत्वविषयसावश्यकतामाशाय स पव व्यभिचार इति नद्वय-

(१) द्वित्वस्वभावस्वज्ञान ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च्यते तदपि न घटत्वादिसामान्यस्यापि घटान्यद्रव्याविषयकप्रतीत्यविषयत्वात् घटादेः स्वावयवाविषयसाक्षात्काराविषयत्वात् । तर्कोऽपि शिथिलमूलः, घटत्वसामान्यस्यापि शरीरेन्द्रियसञ्चिकर्षेन्द्रियार्थवयवसञ्चिकर्षव्यञ्जयत्वात् । न च घटद्वित्वं यदि घटसामान्यं स्यात् घटतदवयवान्यद्रव्याविषयकसाक्षात्काराविषयः स्यादिति वाच्यम्, विपर्ययापर्यवसानात् । तथा हि घटद्वित्वं घटसामान्यं न घटतदवयववृत्तिद्वित्वे वैशेषिकारणं स्वतोऽसिद्धम् । अत्राहुः—द्वित्वातिरिक्तगुणाविषयो द्वित्वप्रत्ययः गुणविषयो द्वित्वप्रत्ययत्वात् द्वौ रूपबन्ता विति प्रत्ययवदिति । न चाप्रयोजकत्वम् । एकत्वाद्यपेक्षया द्वित्वादावतिशयस्य द्वित्वादिसामान्येनानुपपत्तेः । एवं बहुत्वसंख्यावयवारधापेक्षया तदधिकवृत्तिबहुत्वारब्धे परिमाणातिशयानुपपत्तेः, तस्यासमवायिकारणबहुत्वातिशयप्रयोजय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गर्भता । प्रतीतिश्वान्न लौकिकसाक्षात्काररूपा विवक्षितेति न गुणत्वसामान्यलक्षणमादायासिद्धिरिति भावः । घटत्वादीति । तथा च तत्रैव हेतुर्व्यभिचारीति भावः । शरीरेन्द्रियेति । इदमुपलक्षणम्, अवयवेन्द्रियसंयोगस्यापि संयुक्तसमवेतसमवायघटकतया घटत्वव्यञ्जकत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । न च संयुक्तसमवेतसमवायस्य घटत्वग्राहकत्वे मानाभावः । रूपत्वकर्मत्वादिसाक्षात्कारे तस्य कारणतायां लाघवेन द्रव्यसमवेतसमवेतसाक्षात्कारत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । अत्र च द्वितीयस्वाश्रयविषयकप्रतित्यविषयत्वमनुमाने हेतुः । तर्के चापरस्वाश्रयसञ्चिकर्षसाहितसामग्रीवेद्यत्वमापाद्यमतो नोक्तदूषणद्रव्यवकाशः । न च तत्राण्युक्तकमेण द्रव्यत्वे पृथिवीत्वे च व्यमिचार इति वाच्यम्, त्रसरेणुनिष्ठतया तदप्रतीतेरपरतदाश्रयविषयत्वा(१)नियमादीति प्रकारे सत्येव प्रकारान्तरमाह—द्वित्वातिरिक्तेति । एकत्वादीति । यद्यप्यत्रोक्तर्षोऽधिकदेशवृत्तित्वं न तु जातिरूपस्तच्च सत्तादाविव न जातित्ववाधकम्, तथापि व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिरेव विपक्षवाधिका । संयोगविभागादौ गुणे व्यासज्यवृत्तित्वस्य दृष्टत्वा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरण-सविवृतिप्रकाशोऽहासिता ३५१

स्यात् । जातेः प्रत्येकं समाप्त्वात् (१) । एवं व्यवस्थिते [गणनव्य-
वहारत्वाद्] एक[त्व] व्यवहारोऽपि गुणानुबन्धी (२) द्वित्वादिव्यवहा-
रत् । सत्तावन्दीग्रहस्तु मानाभावादेव (३) निरस्तः । संख्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विनापि ज्ञायेत घटत्ववदित्यर्थः । प्रत्येकपरिसमाप्तिव्यादिति । एकव्याकृ-
संशिकर्षे व्यक्त्यन्तरसञ्चिकर्षानपे क्षप्रत्ययविषयत्वादित्यर्थः । एवमिति ।
द्वित्वादीनामसामान्यत्वे व्यवस्थिते तदूद्यग्नतेन एकत्वस्यापि असा-
मान्यत्वं साधनीयमित्यर्थः । तदेवाह—एकत्वव्यवहार इति । एको घट
इति शाब्दो व्यवहारो गुणविषयकः गणितव्यवहारत्वात् द्वौ घटावि-
ति घटव्यवहारवदित्यर्थः । सत्तापि तर्हि गुणः स्यादिति यदापादितं
तत्राह—सत्तेति । सत्ताया गुणत्वे प्रमाणं नास्ति द्वित्वादीनान्तु गुणत्वे
प्रमाणमुक्तं वक्ष्यते चेत्यर्थः । संख्यात्वं न जातिरिति यदुक्तं तत्राह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वात् । बहुत्वस्य च सामान्यरूपत्वे तदनुपत्तेः । जातोराति ।
अध्यासज्यवृत्त्याधारताप्रतियोगित्वादित्यर्थः । एवमिति । ननु गणनात्वं
न संख्यात्वं जातिः, तदसिद्धेः, गणनशब्दवाच्यत्वं चातिप्रसक्तमि-
ति । मैवम् । एकत्वान्यगुणाविषयिकैकप्रतीतिर्गुणालभ्वना एकप्रती
तित्वात् एको रूपवानिति विपक्षितत्वात् । सत्तावन्दीति । सत्ताया जा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ज्ञातौ चादृत्वात् । एव शैक्षकैकश इति मूलस्य व्यासज्यवृत्तित्वा-
दित्यर्थो यथाश्रुतस्तु न समयगिति द्रष्टव्यम् । बहुत्वस्येति । द्वित्वादे-
रित्यर्थः । इदं च द्वित्वेऽपि सामान्यरूपताबाधकम्, द्वित्वस्यापि
द्वयुकपरिमाणासमवायिकारणत्वादिति स्मर्तव्यम् । एकत्वान्येति । न
चाप्रयोजकत्वं परिशेषादेकत्वस्य द्वित्वाद्यसमवायिकारणतया गुण-
त्वप्रमितेरिति भावः । सत्ताया इति । सत्सदिनुगतमत्या द्रव्यत्वादीनि

(१) प्रत्येकपरिसमाप्तिव्यादिति कण्ठाभरणघृतः पाठः ।

(२) ०न्धी गणनव्यवहारत्वाद् द्विऽ ।

(३) सत्तावदप्रहस्तु द्वित्वाद्यादेव निऽ । सत्तानुबन्धी ग्रहस्तु मानाऽ ।

त्वजातिरपि गणितप्रयोगसाध्यैव । परिमाणगुरुत्वयोस्तु धर्माधि-
र्मवदुभयवृत्तिजात्यभावात् । एकत्वं तु न स्वरूपाभेदमावम् ।
एकमेकमित्यनुगमापत्तेः । यादृश्येक[त्वं] संख्या समवैतीति
चेच्च, जातेरपि विलयापत्तेः । सामग्रीभेद एव चासौ(१)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जातिरपीति । गणितशब्दप्रयोगः संख्यात्वजातिनिबन्धन एव वाच्योऽ-
न्यथाऽद्यवस्थापत्तेरित्यर्थः । परिमाणगुणत्वयोरैकजात्यं यदापादितं
तत्राह—परिमाणेति । परिमाणशब्दो गोशब्दवशानार्थो नैकजातिमपेक्ष-
ते अनुगतव्यञ्जकाभावादित्यर्थः । ननु तथापि घटादिस्वरूपभेदमा-
त्रावलम्बन एकत्वप्रत्ययोऽस्तु किं संख्यया तदगतजात्या वैत्यत
आह—एकत्वगत्वा । नन्वेकत्वसंख्याश्रयत्वेनाभिमता एव व्यक्तय एका
कारानुगमं करिष्यन्तीत्याह—यादृशीति । तर्हि यासु व्यक्तिषु गोत्वं स-
मवेतं तासामेव गवाकारानुगतर्मातसामर्थर्ये किं गोत्वेनापीत्याह—नेति
ननुभयत्र व्यक्तिनामेव कथं तथा सामान्यमङ्गीक्रियत(२)इत्यत आह—
सामग्रीति । गवादिसामग्रीवैलक्षण्याधीनो गोव्यवहारस्तदा स्यात्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तित्वेनैव सिद्धेणुणत्वसाधने धर्मिंश्राहकमानविरोध इत्यर्थः । जातिरपी-
ति । अनुगतगणितप्रतीतेननुगतैकत्वादिनोपपादयितुमशक्यत्वा-
दनुगतं संख्यात्वम् । तच्च बाधकाभावाज्ञातिरेवेत्यर्थः । परिमाणगुरुत्व-
योरिति । पत्रदुभयमात्रवृत्तिजातिग्राहकं न प्रत्यक्षं गुरुत्वस्यातीन्द्रिय-
त्वात् । नापि कार्यैकत्वं लिङ्गं तदभावात् । तदभावेऽपि जात्यभ्युपग-
मे धर्माधर्मयोरप्येकजातिः स्वीक्रियेतेत्यर्थः । एक(त्व?)भिति । एकत्वस्य
गुणत्वस्वीकारे तद्वृत्तिसंख्यात्वव्याप्यजात्याश्रयतया अनुगतप्रतीत्यु-
पपत्तिरिति भावः । यादृशीति । यादृशि नियामकविशेषवति एकत्व-
समवायस्तादशमेवानुगतं स्वरूपमेकत्वमनुगतधीहेतुरित्यर्थः । जाते-
रपीति । तत्रापि व्यवस्थापत्तेनैवानुगतव्यवहारोपत्तेरित्यर्थः । सामग्री-
भेद इति । असावेकत्वसंख्यासमवायप्रयोजकः सामग्रीविशेषजनितं

(१) भेद एवासौ वि० । (२) सामान्यं नाङ्गीक्रियते ।

विशेषः स्यात् । न चायं तत्र प्रत्ययः । तदनुसन्धानेऽपि जायमानत्वात् ।

ननु तथापि द्वित्वादिकं(१) न सिद्धयति, एकत्वसमुच्चय एव तदव्यवहारोपपत्तेरिति चेन्न, विचारासहत्वात् । अयं हि समुच्चयमात्रे वा (२)व्यवहारः तद्विशेषे वा । नायः । तस्यावैचित्र्ये द्वित्वादि(३) व्यवहारवैचित्र्यविरोधात् । न द्वितीयः, विकल्पानुपपत्तेः । स हि समुच्चेतव्य[स्य] भेदाद्वा तदुपाधि(४) भेदाद्वा । नायः । एकतायाः सर्वत्र तुल्यत्वात् । न द्वितीयः । आरोपितस्य पारमार्थिकस्य वा द्वित्वादेरसम्भवात् । सैकं सैकै-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यदि सामग्री प्रत्यक्षा स्यादनुगता च स्यान्न चैवमित्यर्थः । एकत्वस्य व्यक्तिसामग्रीमन्तरेणापि गगनादावभिव्यक्तेरिति भावः ।

तथापीति । एकत्वस्य गुणत्वसिद्धावपीत्यर्थः । पक्त्वसमुच्चयः समुदिताभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वव्यवहारः समुदैरेकत्वैरेव त्रित्वव्यवहार इत्यन्यथासिद्धिरित्यर्थः । अयं हीति । द्वित्वत्रित्वादिलक्षणो विलक्षणो व्यवहार इत्यर्थः । तस्येति । समुच्चयमात्रस्याविशेषितस्यत्यर्थः । ‘विकल्पानुपपत्तेः’ ‘विकल्पस्य’ विविधकल्पस्यानुपपत्तेः । दृष्ट्वादित्यर्थो वा समुच्चेतव्यमेकत्वं तद्भेदाद्वा एकत्वगतः कश्चिद्द्वर्मविशेषस्तद्भेदाद्वेति विकल्पार्थः । आरोपितस्येति । एकत्वविशेषो द्वित्ववैशिष्ट्यं त्रित्ववैशिष्ट्यं च तत्र द्वित्वत्रित्वाद्यनभ्युपगमेऽनुपपन्नमित्यर्थः । सैकमिति । सैकमेकत्वं द्वित्वं सैकैकमेकत्वं त्रित्वम् । एवं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वरूपमेकत्वं वाचयम् । न चायमेकप्रत्ययस्तद्विषयः सामग्न्या अतीन्द्रियतया तद्विशेषप्रसूतत्वविशिष्टस्वरूपस्याप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । तस्यावैचित्र्य इति । वस्तुतो द्वित्वादिविलक्षणः समुच्चयोऽपि दुर्बच्छृति भावः । आरोपितस्येति । द्वं एकत्वे द्वित्वव्यवहारहेतु द्वित्वैकार्थसमवायिनी च उभयमपि द्वित्वसिद्धौ स्यान्न च तत्क्चित्सिद्धमि-

(१) द्वित्वादिकं तथापि न० ।

(२) वा व्यवहारान्तरविशेषे ।

(३) द्वित्वादिवैचित्र्यविरोधाद् ।

(४) उपायमेऽन्न ।

कमित्युत्तरोत्तरमेककबुद्धावर्थविशेषः (१) प्रतीयते । तत्र द्वित्वादिव्यवहार इति चेन्न, एकत्ववीप्सा हेकैकत्वम् । सा चैकत्वनानात्वमात्रं सर्वसाधारणम् । आरोपितमनारोपितं वा द्वित्वादिक (२) मनाश्रित्य न विचित्रव्यवहारहेतुरित्यतोविशेषात् । तथाप्यपेक्षाबुद्धेरवैचित्र्ये कार्यविशेषानुपपत्तौ तुल्य (३) व्यवहारानुपत्तिरिति चेन्न, विषयावैचित्र्येऽपि स्वभाववैचित्र्यात् । विचित्रकार्यजनकत्वात् । धूमज्ञानस्य विषयाभेदेऽपि (४) [शक्तिवै-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

चतुरश्चाद्यपि निर्वाच्यमित्यर्थः । परार्द्धपर्यन्तमेकैकपदाबुद्धिरशक्या ऽतो वीषितमेकत्वं वाच्यं तच्चाविशिष्टमेवत्याह—नेति । इत्यतो विशेषाद् द्वित्वाद्यवश्यमङ्गीकार्यमित्यर्थः । यद्वा इत्यतो विशेषान्नैकैकपदाबुद्धा त्वदभिमतसिद्धिरित्यर्थः । यद्वा अविशेषादित्यकारः प्रश्लेषः ।

नन्वपेक्षाबुद्धिरपि द्वित्वाद्युत्पादिका न हेकत्वसमूहालम्बनमात्रं तदा समूहाविशेषाद् द्वित्वत्रित्वादिलक्षणकार्यवैलक्षण्यानुपपत्तिरित्याह—तथापीति । एकत्वसमूहालम्बनमविचित्रमपि विचित्रकार्यकारि स्यादेवत्याह—नेति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—धूमेति । संस्कारात्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गोचरत्वाविशेषेऽपि यादश्यपेक्षाबुद्धिद्वित्वादिजानिका तादृशी द्वित्वादिव्यवहारहेतुरित्याह—तथापीति । स्वभाववैचित्र्यादिति । ननु विषयावैचित्र्येऽप्यपेक्षाबुद्धेर्विचित्रकार्ये जननानुकूलः कश्चिद्विशेषो न जातिरूपः साक्षात्कारित्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । न च गुण- [गत-जातौ न ?] परापरभावानुपपत्तिः, दूषकतावजिसाम्यात् । न चापेक्षाबुद्धेरेकत्वमात्रविषयत्वेऽपि कार्ये प्रागभावाधीनो विशेषः यावति द्वित्वप्रागभावस्तावति द्वित्वमेवं त्रित्वादावपीति वाच्यम्, प्राजातिव्याप्यानीत्यनुमानाद्वा जातित्वेनैव सत्तासिद्धेरित्यर्थः । प्राग-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

जातिव्याप्यानीत्यनुमानाद्वा जातित्वेनैव सत्तासिद्धेरित्यर्थः । प्राग-

(१) सैकं सैकैकमित्येकपदबुद्धा योऽर्थविशेषः । सैकं हेकमित्युत्तरोत्तरमेकबुद्धा योऽर्थविशेषः ।

(२) द्वित्वादिव्यवहारमना० । (३) तुल्या व्य० । (४) विषयावैचित्र्यमेदेऽपि ।

चित्याद्] धूमविषयकसंस्कारदहनज्ञानजनकत्ववत् । तन्निवन्धन

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तुमित्योरेकदैवोत्पादादित्यर्थः । तन्निवन्धन इति । अपेक्षाबुद्धिस्व-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

गभावेतरकारणाविशेषे तद्विशेषस्याऽप्यापाद्यत्वात् । न चैकत्वे
पूर्वोत्पन्नद्वित्वाद्यारोपादपेक्षाबुद्धेवैषयिक एव विशेषः, स्वारसिकस्य
विशेषस्य सर्वत्रासिद्धेः । तद्देतुदोषस्यासार्वत्रिकत्वात् । आहार्यस्य
तस्य त्रित्वादिष्वपि सम्भव इति । मैवम् । एकत्वादपेक्षाबुद्धोर-
समवायिनिमित्तकारणयोरविशेषेऽपि समवायिकारणमेदेन विशेषात्
तद्विशेषस्योभयासिद्धत्वात् ।

द्वित्वे भिन्नैकत्वबुद्धेज्ञनकत्वं त्रित्वादौ द्वित्वादिसहितैकत्वबुद्धि-
र्जनिकोति निमित्तभेदाङ्गेद इत्यन्ये ।

‘शक्तिवैचित्रयात्’ स्वभाववैचित्रयादित्यर्थः । तन्निवन्धन इति । स्व-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भवेतरेति । यद्यपि प्रागभावभेदादपि पाकजरूपादिभेदो दृष्ट एव त-
थापि त्रित्वोत्पत्तिकाले द्वित्तोत्पत्तिस्त्वात्तदा द्वित्वप्रागभावावश्यक-
त्वादिति भावः । तद्देतुदोषस्येति । न च विषय एव दोषः स च सार्वत्रि-
क एवेति वाच्यम्, तथा सति सर्वत्र सर्वसंख्यारोपापत्तेरनियमापत्ति-
रिति भावः । एकत्वाद्य?पेक्षाबुद्धोरिति । इदमभ्युपेत्योक्तम् ।
वस्तुतो यदि समवायिभेदस्तदा व्यञ्जकत्वलक्षणासमवायिभेद-
स्तद्वोचरापेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तभेदश्चावश्यकोऽन्यथा समवायिभेद-
स्याऽप्यभावावादित्यपि द्रष्टव्यम् । कारणव्यक्तिन्यूनाधिकत्वं न कार्य-
वैज्ञात्यप्रयोजकं तन्तुद्वयारब्धपटपेक्षया तन्तुत्रयारब्धपटवैज्ञात्या-
दर्शनात् । तथापि द्वित्वाश्रयीभूतयावद्वद्वयत्वादिनैव द्वित्वादिकार-
णतेति समवायिकारणतावच्छेदकभेदोऽप्यस्त्येव । एवश्च द्वित्वस-
मानाधिकरणयावदेकत्वेनासमवायिकारणता यावत्तद्वोचरापेक्षाबुद्धि-
त्वेन च निमित्तकारणतेति सामग्रीभेद इति तात्पर्यम् ।

प्रभाकरोपाध्यायमतमाह—द्वित्वे भिन्नेति । द्वित्वादेरजनकत्वसिद्धा-
न्तभङ्गापत्तेः । सेनावनादौ शतत्वादिसंख्योत्पत्तौ न्यूनसंख्यानुत्पत्ते-
श्चारुचिं प्रकाशयत्यन्य इति । तत्किमशक्य एव सङ्केतग्रह इत्यत

एव द्वित्वादिव्यवहारोऽस्त्विति(१) चेन्न, विचारासहत्वात् । स हि सत्तया व्यवहारभेदमुत्पादयेत् ज्ञातो वा । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तनिरूपकस्य द्वित्वादेरसम्भवात्(२) । व्यवहारेण तनिरूपितमिति(३) चेन्न, तस्मन्ननिरूपिते व्यवहारासिद्धेः(४) । न श्वेतनिरूपितविषयविशेषव्यवहारनिष्पत्तिर्नाम(५) । द्वित्वादिकं कथमुत्पद्यत इति चेत् । सत्तयैवेति(६)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावनिवन्धन एवेत्यर्थः । स हीति । अपेक्षाबुद्धिस्वभाव इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । विषयगतद्वित्वदर्शननैरपेक्षेण द्वित्वादिव्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः । तनिरूपकस्येति । अपेक्षाबुद्धिविचित्रस्वभावनिरूपकत्वं द्वित्वादेरेव वाच्यं तत्त्वया नेष्ठत इत्यर्थः । असम्भवादिति । त्वन्मत इति शेषः । ननु द्वित्वादिकं विनाऽप्यपेक्षाबुद्धिवैचित्रयसुन्नेष्यत इत्याह—व्यवहारेणेति । अपेक्षाबुद्धिवैचित्रयनिरूपणाधीन एव द्वित्वादिव्यवहारः, द्वित्वादिव्यवहारेण च तनिरूपणमित्यन्योऽन्याश्रय इत्याह—नेति । एतदेवाह—न हीति । ननु तवाप्यन्योऽन्याश्रयो न हि द्वित्वादिविशेषमनालम्बमानया अपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वादि जन्यते अतिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वित्वादिकमिति । अनाकलित एव पक्तवस्मूहालम्बवनविशेषो द्वित्वाबुद्ध्यादक इति नान्योऽन्याश्रय इत्याह—सत्तयेति । तर्हि द्वित्वादिविचित्रत्वादीनां कार्याणां कथं वैचित्रयं निमित्तासमवायिकारणयोरवैचित्रयादिति चेन्न, समवायिकारणवैचित्रयादेव तदुपपत्तेः । न हि यावति द्वित्वमनुभूयते तावत्येव त्रित्वमिति तवाप्यभ्युपगमः । प्रागभावमेदाद्वा पाकज-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भाववैचित्रयनिवन्धन इत्यर्थः । स हीति । अपेक्षाबुद्धेविचित्रः स्वभाव इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । विषयवृत्तिद्वित्वादिप्रतिसन्धाने सति ताह—व्यवहारदर्शनात् कथमपेक्षाबुद्ध्युत्पत्तिमात्रेण व्यवहार इति भावः । तनिरूपकेति । ज्ञानगतजातिविशेषनिरूपणेऽपि द्वित्वादेविषयगतत्वाग्र-

(१) ओऽयमिति । (२) ओरभावत् । (३) तनिरूपणमिति ।

(४) रातुपपत्तेः । (५) न श्वेतनिरूपितविषयविशेषव्यवहारनिष्पत्तिर्नाम ।

(६) सत्तयेति ।

गृहाण । उभयाश्रितं च द्वित्वं स्वरूपतोऽभिन्नमवभासते । न चैषाऽभेदप्रतीतिभ्रान्ता अबाधितत्वात् । अन्यथा गोत्वव्यञ्जक-
पिण्डेरे(१)वानुगताकारप्रतीत्युपपत्तौ जातेरपि विलयापत्तेः ।
शब्दसमवाया(२)नुपपत्तिस्तुभयपक्षसाधारणी नैकत्र पक्षपात-
मवलम्बते । तदिदं(३) चिरन्तनवैशेषिकमतदूषणं भूषण-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रूपरसगन्धस्पर्शानामिवेति भावः । द्वित्वादावनुभवं प्रमापयति—उत्तरा-
(मयादि)क्रितमिति । द्वित्वादि व्यासज्यवृत्तिवेनानुभूयमानं अपेक्षाबुद्धिमा-
त्रेण समुच्चयेन वा अन्यथासिद्धं कर्त्तु न शक्यत इत्यर्थः । यद्यज्ञनकं
व्यञ्जकं वा तेनैव तदन्यथासिद्धौ विपक्षदण्डमाह—अन्यथेति । ननु यदपे-
क्षाबुद्धा यद् द्वित्वं जनितं तन्मात्रेणैव तदूग्रहे परः सङ्केतः कथं ग्राहयि-
तव्य इत्यत आह—शब्दसमयेति । अपेक्षाबुद्धिरपि द्वित्वादिव्यवहारज-
निका परस्य परोक्षैवेति तद्विशेषप्रतिपादनमशक्यमेवेति भावः । यद्वा
गोत्वादिकं गवादिपदसङ्केतग्रहार्थमवश्युपगन्तव्यमिति यदि तदा
द्वित्वादिपदसङ्केतग्रहार्थ द्वित्वत्वादिजातिरपि स्वकिर्त्तव्येति तदाश्रयो
गुणो द्वित्वादिरप्यवश्यमभ्युपगम्य इत्यर्थः । तदिदमिति । एकत्वसमुच्च-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तिसन्धाने व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । उभयाश्रितं चेति । व्यासज्यवृ-
त्तिवेन द्वित्वादेरनुभवेऽपि न तादशात् स्वभाववैचिद्यादित्यर्थः ।
ननु यदपेक्षाबुद्धिजन्यं यद् द्वित्वं तस्य तदेकग्राह्यत्वात् कथं तव
सङ्केतग्रह इत्यत आह—शब्दसमयेति । अपेक्षाबुद्धिजयाद्वित्वव्यवहारप-
क्षेऽप्यर्थं दोषस्तदवस्थस्तस्या अपि समवायिमात्रवेद्यत्वात् । अस्मा-
कं तु द्वित्वत्वजातिपुरस्कारात् सुग्रहः समय इत्यर्थः ।

सम्प्रदायविदस्तु ननु गोत्वव्यञ्जकसास्नादेरननुगमान्न जारिं वि-
ना सङ्केतग्रह इत्यत आह—शब्दसमयेति । द्वित्वाद्यनुगतं विना शब्दस-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आह—अस्माकं त्विति । संख्या ।

(१) ओरेव गवाकां । (२) शब्दसमयानुपपत्तिरिति प्रकाश-कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

(३) तदेतदिति प्रकाशधृतः पाठः ।

(१) कारस्यातिशयपाकरम् । तदियमनाम्नातता भासर्वज्ञस्य यदियमाचार्यमप्यवमन्यते । तथा च तदनुयायिनस्तात्पर्याचार्यस्य सिंहनादः—“संविदेव भगवती”त्यादि । [इति]संख्या ।

परिमाणं मानव्यवहारकारणम् । ननु कः पुनरयं मानव्यवहारः । हस्तवितस्त्यादिव्यवहारो वा अणुमहदादिव्यवहारो वा असर्वगतव्यवहारो वा परिमितव्यवहारो वा । नादः । अननुगतत्वेनासामान्यलक्षणत्वात् । परमाणौ परममहति चाभावात् । न द्वितीयः । सर्वपरिमाणसाधारणत्वाभावात् । न तृतीयः । अविभुत्वेनैवोपपत्तेः । व्यापकपरिमाणे चाभावात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

येनापेक्षाबुद्धिवैचित्रेण वा द्वित्ववित्वादिसमर्थनमित्यर्थः । तत्र चास्मदुक्तयुक्तेरखण्डनादिति भावः ।

परिमाणमिति । परिमितमिदमिति व्यवहारो यत इत्यर्थः । अननुगतत्वेनेति । हस्तवितस्त्यादीत्यत्रादिपदस्य प्रकारत्वाच्चित्वम् । प्रकारश्च परिमाणत्वमसिद्धमन्यथा चाननुगम इत्यर्थः । अनुगतोऽप्ययमव्यापक इत्याह—परमाणविति । सर्वेति । न हि परमाणुषु गगने वा कस्यचित्तथा व्यवहार इत्यर्थः । तथा च भागासिद्धिरिति भावः । अविभुत्वेनेति । आविभुद्रव्यत्वेनैव मूर्च्चव्यवहारोपपत्तेरिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

डेक्तोऽत्रापि न स्यादिति तुल्यमित्यर्थः । तदेतदिति । द्वित्वादेः सामान्यरूपत्वस्वीकर्तुत्वं विषयविशेषादेवापेक्षाबुद्धिर्विशेष इति चेत्यर्थः ।

परिमाणमिति । त्रयोर्विद्यतिशुणाविषयकोगुणविषयकः प्रत्ययो यत इत्यर्थः । तं विकल्प्याक्षिपति—नन्विति । सर्वेति । अनुगतमेकं प्रकारं विना आदित्वस्यैकस्याद्वानादित्यर्थः । अविभुत्वेनैवेति । तत्र न लक्षणं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ननु परिमाणत्वजातेरसिद्धौ परिमाणमितिधर्मिनिर्देशानुपपत्तिः सिद्धौ च तदेव लक्षणमस्तिवत्यत आह—त्रयोर्विद्यतीति । तवेति । तद्व-

न तुरीयः, महद्वयवहारस्यैव परिमितव्यवहारत्वात् । सर्वपरिमा-
णाव्यावर्त्तकत्वात्^(१) । अणुत्वेऽपि परिमितव्यवहारोऽस्तीति
चेन्न, परिमाणत्वजातेरसिद्धावणुत्वस्यै^(२)वासिद्धेः । अणु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

महद्वयवहारस्यैवेति । महत्वमात्रैषैव परिमितव्यवहारादित्यर्थः । सर्वेति ।
अणुपरिमाणाव्यापकत्वादित्यर्थः । अणुत्वेऽपीति । आनुमानिकस्तत्रा-
पि परिमितव्यवहारोऽस्तीति नाव्यापकत्वमित्यर्थः । अणुत्वं हि प-
रिमाणत्वव्याख्यजातिस्तथा च परिमाणत्वयेव न सिद्धं कुतस्तद्या-
प्यजातिरित्याह—नेति । अणुपरिमाणेति । यद्यपि अणुत्वासिद्धौ तदन्तर्भा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

परिमाणापरिमाणसाधारण्यादिति भावः । सर्वपरिमाणाव्यापकत्वादिति ।
त्वया परमाणुपरिमाणस्यापि पक्षीकरणे तत्र हेतोरवृत्त्या भागासिद्धे-
रित्यर्थः । अणुत्वेऽपीति । परीक्षकाणां महद्वयवहारभिज्ञोऽपि परिमित-
व्यवहारोऽस्तीत्यर्थः । यद्यपि परिमाणत्वजातिसिद्धावपि नाणुत्वसि-
द्धिस्तथापि परिमाणत्वं महत्वमित्यवृत्ति सकलपरिमाणवृत्ति-
जातित्वादिति यदि साध्यते तत्राह—परिमाणत्वजातेरिति । अणुत्वसाध-
कमानस्य परिमाणत्वजात्युपजीवकत्वादित्यर्थः । तदेव प्रयोगदृष्टपणा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

टितमविभुत्वव्यवहारकारणत्वमिति यावत् । यद्यपीति । यद्यपि परि-
माणत्वजातेरसिद्धाविति मूलस्य परिमाणत्वसिद्धावणुत्वं सिद्धा-
त्येवेति नियमपर्यन्तं नार्थो येनेदमनियमप्रदर्शनमुपालभाय, किन्तु
तत्सिद्धावणुत्वं सिद्धतीत्येव मूलाभिप्राय इत्ययुक्तमेतत्तथापि मूलस्य
नियमपरत्वाभिसन्धानेनायमाक्षेपः । वस्तुतः परिमाणत्वजातेर-
सिद्धावप्यणुत्वसिद्धिरित्येव नड्ड्यत्यसेनार्थं इति भवति यथोक्ता-
भिप्रायाक्षेपः । तथापीति । यद्यपि परिमाणत्वाधटितस्याणुपरिमाणसा-
धकस्यानुपदं मूलकृतैव प्रदर्शनायत्वादिदमयुक्तं तथापि तन्मूलस्या
इयुक्तानुमाने एव तात्पर्यमन्यथाश्रयासिद्धेरित्यभिसन्धायैतदुक्तम् ।
अत एव वक्ष्यति स्फुटयतीति । इति यदीति । परिमाणभिज्ञवृत्तित्वोपा-
ध्यप्राप्तिसन्धान इति शेषः । गुणत्वावितरता(गुणत्वापरजा ?)त्येत्यत्र

(१) व्यापकत्वाद् ।

(२) द्वावणुत्वव्यवहारस्यैवा० ।

परिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तम्, परिमाणतारतम्यत्वात्, महत्-
परि(१)माणतारतम्यवत् इति तत्सिद्धिरिति चेत्(२), परिमा-
णतारतम्यं किमणुमहत्साधारण(३)परिमाणजातीयतारतम्यं
महत्वतारतम्यं वा विवक्षितम् । नाद्यः, असिद्धेः । नेतरः, सिद्ध-
साधनात् । त्र्यणुकोपादानं परिमाणवत्, द्रव्यत्वात् घट-
वदिति तत्सिद्धिरिति चेत्, परिमाणजातीयतामात्रस्य व्या-
पकस्यासिद्धौ प्रतिबन्धस्यासिद्धेः । गुरुत्वावच्छेदादौ च परि-
मितव्यवहारदर्शनात् । ततो भेदकमानाभावान्न भिद्यते ।

अत्रोच्यते । त्र्यणुकोपादानं गुणत्वापरजात्या महत्वैकजा-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

वेन पक्षासिद्धिस्तथापि कुवलयापेक्षया आमलकमण्विति व्यवहार-
बलाद् यदणुत्वं सिद्धं तदादाय पक्षतेति भावः । क्वचिद्विश्रान्तमिति ।
अणुतमं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । परिमाणतारतम्यत्वादिति । परिमाणगो-
चरतरतमव्यवहारविषयत्वादित्यर्थः । परिमाणत्वासिद्धौ तारतम्य
मध्यसिद्धमेवेति पूर्वदोष एवाचापीत्याह—परिमाणतारतम्यमिति । अचा-
न्तराणुत्वं तावत् साधयति—त्र्यणुकेति । यत्र द्रव्यत्वं तत्र परिमाणमि-
ति सामान्यव्याप्तिस्तदा गृह्णेत यदि व्यापकतावच्छेदकं परिमाण-
त्वं सिद्धं स्यात्तदेव तु न सिद्धमित्याह—नेति । ननु परिमितव्यवहारे-
णैव परिमाणत्वं सिद्धं स्यादित्याह—गुरुत्वेति । त्र्यणुकोपादानमिति । गुण-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भ्यां स्फुटयति—अणुपरिमाणेति । सिद्धसाधनादिति । अपकृष्टमहत्वतारत-
म्यस्यैवाणुपरिमाणतारतम्यात्मकत्वात्तस्य च त्रुटावेव विश्रामा-
दित्यर्थः । त्र्यणुकोपादानमिति । न चात्र महत्वमुणाधिः महत्वं यदि प-
रिमाणमात्रं विवक्षितं तदा साधनव्यापकत्वात्, परिमाणत्वव्याप्त-
जातिश्चेत्तदाणुत्वस्वीकारात् । परिमाणजातीयतेति । व्यापकतावच्छेद-
करूपग्रहं विना व्यापकत्वाग्रहे तञ्चिरुपितव्याप्त्यग्रहादित्यर्थः । ननु
परिमाणवदिति साध्यस्य परिमितव्यवहारेतुगुणवदित्यर्थं इत्यत
आह—गुरुत्वेति । तथा चार्थान्तरत्वमिति भावः । त्र्यणुकोपादानमिति ।

(१) महापरिमा० ।

(२) चेत् ।

(३) ०महत्परिमाणजा० ।

तीयगुणवत् द्रव्यत्वात् घटवत् । ननु किं महत्त्वजात्या एकजा-
तीयगुणवत्वं साध्यं जात्यन्तरेण वा । नादः, अपसिद्धान्तात् ।
नेतरः, असिद्धेः । नानामहत्वसाधारणजातिमात्रेणेति व्रूपः । न

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

त्वद्याप्यजात्या महत्त्वेन सह एकजातीयो यो गुणस्तदादिति साध्या-
र्थस्तथा च तत्र महत्त्वस्य वाधे परिमाणत्वजातिमान् गुणः सिध्य-
ति तदेव चाणुत्वमिति भावः । घटे च महत्त्वमेव तथेति दृष्टान्तः ।

ननु गुणत्वापरजात्योपविवेकतुमहंहति अन्यथा साध्याप्रसिद्धिरि-
त्याह—नन्विति । अपसिद्धान्तादिति । इयणुकोपादाने महत्त्वानभ्युपगमा-
दित्यर्थः । असिद्धेरिति । जात्यन्तरं परिमाणत्वमेव वक्तव्यं तच्चासिद्ध-
मित्यर्थः । नानामहत्त्वेति । तच्च परिमाणत्वं महत्त्वं वाऽस्तु (१)साधा-
रणोक्तैव परिमाणत्वाणुत्वयोः प्रकृते पक्षधर्मतावलात् सिद्धिरि-
त्यर्थः । पक्षधर्मतावलमेवाह—न चैवमिति । पर्यवसितसाध्यमुपसंह-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

महत्त्वनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिगुणत्वद्याप्यजातिमद्गुणवत् मह-
त्ववृत्तिगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमद्गुणवदिति वाऽर्थः । न च महत्त्व-
मुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वात् ।

सम्प्रदायविदस्तु महत्त्वं साक्षात्कारविरोधिजातिसमानाधिकर-
णगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत् साक्षात्कारप्रयोजकमूर्च्छगुणत्वात् रूप-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तृतीयार्थासङ्केतराह—महत्त्वनिष्ठति । अभावान्तर्भावे गौरवादाह—महत्त्ववृ-
त्तीति । अत्र साक्षात्पदं भेदलाभाय । साक्षात्कारविरोधीति । साक्षात्कारवि-
रोधिनी जातिरणुत्वं तत्समानाधिकरणं परिमाणत्वं तद्वगुण-
वत्वं पक्षधर्मतावलात् सिद्धति । तेनाणुत्वपरिमाणत्वयो-
रपि सिद्धिः । साक्षात्पदं च पूर्ववन् । द्योममहत्त्वसमानाधिकरण-
महत्त्वत्वमादायार्थान्तरमिति प्रथमजातिपदम् । परममहत्त्वत्वमादा-
यार्थान्तरमिति साक्षात्कारविरोधीति । गुणत्वमादायार्थान्तरमिति
गुणत्वद्याप्येति । महत्त्वानुइभूतरूपान्यतरत्वमादायार्थान्तरमिति
द्वितीयजातिपदम् । साक्षात्कारेति । द्रव्यसाक्षात्कारेत्यर्थः । अन्यथा

(१) तच्च परिमाणत्वं वस्तिवति क्वचिद् पाठः ।

चैवं तत्र महत्त्वस्यैव सिद्धिः । परमाणोरपि हश्यतापत्तेः । ततो
महत्त्वाणुत्वसाधारणी जातिः परिमाणत्वं सिद्धतीति । गुरुत्वाव-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

रति--तत्र इति । परिमितव्यवहारात् परिमाणत्वसिद्धौ गुरुत्वेनार्था-
न्तरं परिहरति--गुरुत्वेति । निरूपितस्तु वादिना निर्णीतस्तदवच्छे-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

वत् । न च परममहत्त्वं तथा आत्मनोऽसाक्षात्कारापत्तेः । न च
रूपत्वमुपाधिः तुलयोगक्षेमत्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्वसाक्षात्कारप्रयोजकसंयोगादौ व्यभिचारतादवस्थ्यात् । मूर्त्तिपदं
च सुखादौ व्यभिचारवारणाय विशेषगुणविशिष्टस्यैवात्मनः प्रत्यक्ष-
तया सुखोदरपि तत्रप्रयोजकत्वात् । गुणपदं च अनेकद्रव्यवत्त्वघटक-
तयाऽव्यवस्थापि साक्षात्कारप्रयोजकतया तत्र व्यभिचारवारणाय ।
न च सजातीयसंयोगस्य दूरस्थकेशसाक्षात्कारप्रयोजकतया तत्र
घटचक्षुःसंयोगे व्यभिचार इति वाच्यम् , प्रयोजकपदस्य कारणता-
वच्छेदकार्थत्वात् । अ (भ ?) वाति च द्रव्यसाक्षात्कारं प्रति रूपम्-
हत्वे तथा, न तु संयोग इति मिश्राः । तदयुक्तम् । तथा सति द्रव्य-
पदप्रक्षेपानुपत्तेः ।

कोचित्तु वहिर्द्रव्यत्वावच्छिलशसाक्षात्कारप्रयोजकत्वादित्यर्थं इति
वदन्ति । तदप्ययुक्तम् । मूर्त्तिपदवैयर्थ्यात् । तस्मात्स्वसहकारिके-
न्द्रियजन्ययावद्द्रव्यसाक्षात्कारजनकमूर्त्तिगुणत्वात् मूर्त्तिपदव्यत्या-
सेन मूर्त्तिसाक्षात्कारकारणतावच्छेदकगुणत्वादितिवा हेतुरिति दिक् ।

रूपवदिति । तत्राप्युद्भूतत्वमादाय साध्यगमनम् । न च (परम?) महत्त्व
मिति । पर (म?) महत्त्वमित्यर्थः कोचित्पाठ एव तथा । तथेति । साक्षा-
त्कारविरोधीत्यर्थः । तथा च न तदादाय सिद्धसाधनमिति भावः ।
आत्मन इति । तत्परिमाणस्य चेति शेषः । तथा च न स्वाश्रयाश्रयसा-
क्षात्कारविरोधित्वं न वा स्वाश्रयसाक्षात्कारविरोधित्वमिति भावः ।
न च रूपत्वमिति । न च स्पर्शरसादौ साध्याव्यापकत्वं स्पर्शन्यसा-
क्षात्कारकारणतावच्छेदकत्वलक्षणपक्षधर्मावच्छिलशसाध्यव्यापकत्वा-
त् । तुलयोगक्षेमत्वादिति । अत एव प्रत्यक्षत्वावच्छिलशसाध्यव्यापक-

च्छेदादौ च परिमितब्यवहारो निरुपिततदवच्छेदकोपाधिसंख्याविषयः । ननु महत्त्वमेव न सिद्ध्यति वहुतरद्रव्यसमवायेन महदिति प्रत्ययोपपत्तेः (१) । वहुतरद्रव्यसमवायाभावनिवन्धन एव (२) द्रव्यशुकादेरनुलभ्मोऽपि । एवं (सति) गगनेऽपि महदिति प्रत्ययो न स्यादिति चेत्, न स्यादन्यत्र महत्त्वासिद्धौ तत्र महत्त्वाननु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दको गुरुत्वावच्छेदको य उपाधिः पलादिस्तस्य संख्या द्वित्वादिस्तु विषय इत्यर्थः । महत्त्वैकजातीयेति साध्यांशं दूषयति—नविति । अन्यथासिद्धिमाह—वहुतरेति । आदिपदात् परमाणुपरिग्रहः । वहि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निरुपितेति । ‘निरुपितो’ निश्चितस्तदवच्छेदकः सुवर्णादि-गुरुत्वावच्छेदक उपाधिः प्रस्तरादेव्विपलत्वादिरूपस्तद्वित्वादि-संख्याविषय इत्यर्थः । न चैवं घटादिपरिमाणेऽप्यवच्छेदक-हस्तादिसंख्यानिवन्धन एव परिमितब्यवहारः स्यादिति वा-च्यम्, हस्ताद्यवच्छेदं विनापि परिमितब्यवहारात् । नापि प्रस्त-रादिगुरुत्वावच्छेदकं विनापि परिमितब्यवहार इति गुरुत्वपरिमा-णयोरेका जातिः सिद्धेदिति वाच्यम्, परिमाणं यदि गुरुत्ववृत्तिः गुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्स्यात्तदा गुरुत्वनिरुपितोत्कर्षापकर्षाश्रयः स्यादिति बाधकात् । वहुतरेति । महत्त्वकारणत्वेन तस्यावश्याभ्युपेय-त्वादिति भावः । एतच्च वहिरन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारप्रयोजकमुक्तं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विशेषगुणत्वमपि नोपाधिरिति भावः । प्र(परि?)माणं यदीति । साक्षात्पदं भेदलाभार्थम् । अन्यतराश्रयत्वं चापाद्यम् । गुरुत्वमेव दृष्टान्तः । य-द्यपि भावनावृत्तितादशजातिमानपि वेगो न भावनानिरुपितोत्कर्षाश्रय इति (त्य?) प्रयोजकमिदं तथापि तयोरेकजातीयतासाध-कमानवत्तात्र साधकमानमस्ति परिमितब्यवहारस्याविचित्रस्योभय-त्राभावादिति भावः । उक्तमिति । व्युषुकानुपलभ्मोऽपीति (३)व्यतिरेकम्-

(१) ऋतिब्यवहारोपपत्तेः । (२) ऋयाभावदेव ।

(३) एतत्प्रतीकानुसारी पाठः ‘प्रकाशे’ नोपलभ्यते ।

मानात् । मैवम् । अवयववहुत्वमात्रं वा महदितिप्रत्ययगोचर-
बहुत्वविशेषो वा । सोऽपि निर्द्धारितोऽनिर्द्धारितो वा । नाद्यः,
महदल्पसाधारणत्वात् । न द्वितीयः; अवयववहुत्वेयत्तानि श्रेयेऽपि
घटादौ महदिति प्रत्ययात् तञ्चिरुपकमानाभावाच्च । न तृतीयः;
महत्त्वप्रकर्षापकर्षप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् । प्रचुरदेशव्यापकत्वात्-
दनुमानमिति चेत्, न, तदेशप्राचुर्यस्यापि निश्चायकमानाभा-
वात् । तत्रापि प्रचुरदेशान्तरव्यापकत्वानुमाने(१)ऽनवस्थानात् ।
कथं तर्हि घटादेः प्रचुराप्रचुरदेशव्यापकत्वप्रतीतिः । महत्त्वोत्क-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रिनिर्द्धयजद्रव्यप्रत्यक्ष इति । तेनात्मप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । सोऽपीति ।
बहुत्वविशेष इत्यर्थः । निर्द्धारित इति । एतावद्विरेवावयवैरिदं द्रव्य-
मारब्धमिति निर्द्धारित इत्यर्थः । महदल्पेति । महतो घटादेरल्पस्यापि
मसकादेर्भूयोऽवयवारब्धतया महत्वविशेषप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः ।
ननु निर्द्धारितो बहुत्वविशेषो महत्वव्यवहारहेतुरिति दूषयति—
न द्वितीय इति । ननु तत्रापि बहुत्वनिश्चय एवेत्यत आह—तञ्चिरुप-
केति । अनिर्द्धारितवयववहुत्वं दूषयति—न तृतीय इति । महत्वेति ।
बहुत्वविशेषस्यानिर्द्धारितत्वेनाविशेषादित्यर्थः । तदनुमानमिति । बहु-
त्वविशेषानुमानमित्यर्थः । महत्वानुमानं वा । तदेशेति । महत्वं विना
तदेशप्राचुर्यमपि निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः । तत्रापीति । प्रचुरदेशेऽपि
प्रचुरदेशानुमानमित्यर्थः । ननु घटः प्रचुरदेशः कुवलयं न प्रचुरदेश-
मिति कथं प्रतीतिर्यदि न तत् प्रत्यक्षमित्याह—कथमिति । महत्वेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न तु द्रव्यप्रत्यक्षतामात्रप्रयोजकम्, आत्मनोऽप्रत्यक्षतापत्तेः । यद्यपि
द्वयवजन्यावयविन्यवयवहुत्वं व्यभिचरति तथापि स्फुटत्वात्तदु-
पेक्ष्यान्यदाह—अवयवेति । ‘प्रचुरदेशव्यापकत्वात्’ प्रचुरावयवसमवे-
तत्वादित्यर्थः । अवयववहुत्वेन महत्वव्यवहारोपपादने दूषणमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

खेनेति चेषः । यद्यपीति । साक्षात्परम्परासाधारण्या(२)वयववहुत्ववि-

(१) ऋग्वेदाभिधानेऽनवस्था० । (२) ० रणाव० ।

र्षापकर्षाभ्यां तदनुमानादिति ब्रूमः । देशानां च भेदेनाप्रतिसंधाने तदपेक्षाबुद्धिसाध्यस्य बहुत्वविशेषस्यैवानुपपत्तेः । द्वयणु-कानुपलम्भो वा गुणविशेषविपर्ययाधीनः सालोकेन्द्रियसन्नि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यद्यपि घटस्य ऋचयवस्य महत्त्वोत्कर्षेऽपि कुवलयस्य उद्देश्यवय-वस्य कथं महत्त्वापर्कर्षः स्यात् तथापि स्वावयवपरम्परासमाहार-घटितप्रचुरदेशत्वमिह विवक्षितम् । ननु तथापि प्रशिथिलावयवस्य तूलकपिण्डादर्महत्त्वोत्कर्षः सृतपिण्डादर्महत्त्वानपर्कर्ष इत्यवयव-समाहाराधीनमपि महत्त्वं प्रति बहुत्वं व्यभिचार्यवेति चेत्, न, मह-त्वोत्कर्षविशेषस्य प्रचयाधीनस्य विवक्षितत्वात् । किं चावयवबहु-त्वं संख्याविशेषः स च नास्त्येव किमनुमीयतामित्याह—देशानां चेति । ईश्वरापेक्षाबुद्ध्या तत्र बहुत्वमुत्पद्यते इत्यत्र न प्रमाणमिति भावः ।

प्रत्यक्षसिद्धेऽपि महत्त्वे विप्रतिपन्नं प्रति अनुमानमाह—द्वयणुकेति । उद्भूतरूपस्य द्युषुकस्यानुपलम्भोऽसाक्षात्कारः पक्षः । गुणविशेषवि-पर्ययाधीन इति । गुणविशेषात्यन्ताभावव्याप्य इति साध्यम् । गन्धा-नुपलम्भे व्यभिचारवारणाय द्रव्येति । अन्धकारस्थघटानुपलम्भे व्यभिचारवारणाय सालोकेति । आत्मानुमानमपरकीयात्मानुपलम्भे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

देशानां चेति । भेदेनेति । अवयवानां विविच्यानुपलम्भेनेत्यर्थः ।

महत्त्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि विप्रतिपन्नं प्रति प्रयोगमाह—द्वयणुकेति । उद्भूतरूपवत्वेन पक्षो विशेषः । ‘अधीनो’ व्याप्यः । सालोकेति । अ-नुपलम्भादिति गन्धानुपलम्भेन व्यभिचारीत्यत उक्तं द्रव्येति । द्रव्यानु-पलम्भत्वादिति श्रोत्रानुपलम्भेन व्यभिचारीत्यत उक्तं चाक्षुषेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वक्षायामिदं दूषणमन्यथा तु प्रचयारख्यसंयोगवति निविडसंयोगवद्-पेक्षया समानद्रव्यवत्वेऽपि प्रत्यक्षोत्कर्षप्रदर्शनान्महत्तरव्यवहारद-र्शनाच्च महत्त्वमातिरिक्तमेव मन्तुमुचितमिति दूषणमुपेक्षितं द्रव्यम् ।

अनुद्भूतरूपे सिद्धासाधनादाह—उद्भुतेति । अधीनत्वं जन्मत्वं न प्रा-गभावरूपेऽनुपलम्भे इत्यन्यथा व्याचष्टे—व्याप्य इति । श्रोत्रानुपलम्भेनेति । श्रोत्रेण यो द्रव्यानुपलम्भस्तेनेत्यर्थः । कचित् श्रोत्रेति(द्रव्येति?)पाठः

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

इति वोध्यम् । * * नुपलम्भे व्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति । श्रौतद्रव्या-
नुपलम्भे व्यभिचारवारणाय वा । इन्द्रियासञ्जिकेषु व्यभिचारवारणाय
शन्द्रियसञ्जिकेषु ते । यद्यपि सर्वत्र गुणविशेषविपर्ययाधीनत्वमस्त्वे-
वान्धकारे वाहालोकरूपाभावः, अन्तत इन्द्रियसंयोगाभावात्ममनः-
संयोगाभावस्य वा सत्त्वात् तथापि गुणविशेषविपर्ययाधीन इति
गुणविशेषविपर्ययप्रयोज्य इत्यर्थः । यद्वा द्वयुकं चाक्षुषसाक्षात्-
कारासाधारणकारणैकगुणाभाववत् चक्षुरयोग्यत्वादिति विवक्षि-
तम् । अयोग्यत्वादित्येव वा विवक्षितम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अन्धकारेऽनुपलम्भवारणार्थं सालोकेति । ननु चक्षुरिन्द्रियानुपलम्भे
नेदमनैकान्तिकम् (१) । अथ यादशो गुणविशेष उपलम्भाव्यभिचारी
ताडशस्तत्रापि नास्त्यंव । तर्हि गन्धानुपलम्भेन व्यभिचारवारणाय
विशेषणं वर्यर्थम्, तत्रापि ताडशगुणाभावस्य वक्तुं शक्त्वात् ।
किञ्चादष्टविपर्ययाधीनत्वेन दूरसाक्षात्कारे माघराश्यादौ संयोग-
विशेषस्यापि साक्षात्कारकारणत्वदर्शनात्तदभावेन वाऽर्थान्तरम् ।
मैवम् । द्वयुकं चाक्षुषसाक्षात्कारासाधारणकारणैकवृत्तिगुणाभाव-
वत् आलोकेन्द्रियसञ्जिकेषु त्वे सत्यचाक्षुषत्वादिति विवक्षितत्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्तथा सत्यमर्थो व्यक्त एव । न च चाक्षुषपददानेऽपि श्रोत्रेन्द्रियानुपल-
म्भेन चाक्षुषेण व्यभिचारः, तत्र रूपाभावेन साध्यसत्त्वात् । सलौकिकेति ।
(सालोकेतीति ?) न च संयोगाभावधीनतया (साध्य ?) सत्त्वादेव न
तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्, साध्येऽव्यासञ्जयवृत्तित्वस्य गुणे
विशेषणत्वात् । अन्यथाऽष्टवदात्मसंयोगव्यतिरेकाधीनत्वेनार्था-
न्तरमाकर एव वक्ष्यति । न चैवं व्यासङ्गे व्यभिचारः, मनः-
संयुक्तत्वेनापि नेन्द्रियविशेषणात् । तत्रापीति । उद्भूतत्वविशिष्टगन्धे
विपर्ययाधीनत्वस्य गन्धानुपलम्भेऽपि सत्त्वादित्यर्थः । ननु स्ववि-
षयानेष्टो यो गुणविशेषविपर्ययस्तदधीनत्वं साध्यमिति नोक्तदो-
षः । अत एव मनःसंयुक्तविशेषणदानव्यावृत्तिरपि हेतौ परास्ते-
त्यरुचेराह—किञ्चेति । द्वयुकमिति । उद्भूतरूपमिति शेषः । गुणाभाववत्त्वं

(१) रूपमहत्त्वयोवे सत्त्वादिति भावः ।

कुष्टचाक्षुषदव्यानुपलम्भत्वात्(१), पवनानुपलम्भवत्। दीर्घत्वं च
उपर्यधोभावा(२)वच्छिन्नप्रचुरदेशव्यापकत्वम्। न चात्रापि प्रचुर-
देशव्यापकत्वानुपलम्भो, महत्त्वोत्कर्षेणैव तदनुभानात्। न चेदेवं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दीर्घत्वं परिमाणविशेषस्तत्रान्यथासिद्धिमाह—दीर्घत्वं चेति। प्रचुर-
रदेशव्यापकत्वमपि दुरुग्रेयमत आह—महत्त्वेति। ननु महत्सु दीर्घ-
मानीयतामिति निर्दीरणान्यथानुपपत्त्या दीर्घत्वं परिमाणविशेषः
स्यादित्यत आह—न चेदेवमिति। महत्सु दीर्घमानीयतामिति नि-
र्दीरणात् खर्वत्वादिकमपि स्यादित्यर्थः। यद्यपि खर्वत्वं हस्तत्वमेव
तथापि त्रिकोणपरिमण्डलादिकं ग्राह्यम्। तथा चावयवसंयोगविशेषा-
देव प्रतीते रूपपत्तिरिति भावः। सम्प्रदाये तु परिमाणचातुर्विध्यम्।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दीर्घत्वविपर्ययाधीनत्वेनार्थान्तरं निराकरोति—दीर्घत्वं चेति। उपर्यधो-
भावेति। योग्यतोपलक्षणमिदम्। तदवच्छेदकं महत्त्वं जातिविशेष
एव। ननु महत्सु दीर्घमानीयतामिति प्रत्यक्षादीर्घत्वं तदिद्धन्ते स्यात्
महत्सु लघ्वानीयतामित्यनुभवात् तत्कल्पनापत्तेः। यदि चावयवसं-
स्थानविशेष एव तत्तदा दीर्घत्वमपि तथेत्यभिप्रत्याह—न चेदेवमिति।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गुणासमवहितत्वमन्यथालोकरूपाभावेन सिद्धसाधनापत्तेः। अटष्टेना-
र्थान्तरवारणार्थमसाधारणेति। इन्द्रियसंयोगेनार्थान्तरवारणाय पक-
वृत्तीति। महत्त्वस्य गुणत्वसिद्धर्थं गुणेति। चाक्षुषसाक्षात्कारकारण-
यावत् सञ्चिकर्षसमवहितत्वे सत्यन्तार्थस्तेन व्यासङ्गदशायामचाक्षुषे
घटे न व्यभिचारः। तत्रापीनिन्द्रियमनःसञ्चिकर्षासमवधानात् तिर्यगच-
स्थिताव्यासिरित्याह—योग्यतेति। महत्त्वं जातीति। जातिविशेषविशिष्टं म-
हत्त्वमेवेत्यर्थः। यद्यप्येवं दीर्घत्वव्यवहारहेतुरपि तदेवास्तु एकत्रैव प
रिमाणे मद्वत्त्वत्वदीर्घत्वत्वव्यवहार इति वदन्ति। तदयुक्तम्। समा-
नाधिकरणपरिमाणस्य परिमाणप्रतिवन्धकतया एकत्र परिमाणद्वया-
भावात्। केचिच्चु जातिविशेषापेक्षया संस्थानविशेषस्यैव परम्परास-

(१) उलम्भात्। (२) धोभागात्।

वक्रत्व(१)क्रज्जुत्वादिकमपि परिमाणान्तरं(२)स्यात् । [इति परिमाणम् ।]

अथ पृथक्त्वे किं प्रमाणम् । पृथगिति प्रत्यय इति चेत्, न, तस्यान्योन्याभावावलम्बनत्वात् । अन्यथा गुणादौ तदनुपत्तेः । तथा सति इदमिदं न भवतीति प्रत्ययः स्यात् न तु पृथगिति चेन्न, सत्यादिपदवदन्तर्भावितनजर्थ एव भावात्मानि पृथक्शब्दसङ्केतादुपत्तेः । मैवम् । अभावस्य प्रतियोगिसापेक्षनि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्र दीर्घत्वं महत्वसमानाधिकरणं परमदीर्घत्वं परममहत्वसमानाधिकरणं परमहस्तत्वं परमाणुत्वसमानाधिकरणमित्याद्युद्धम् ।

पृथक्त्व इति । पृथक्त्वं ताधदनुभवसिद्धं तस्य गुणत्वे किं प्रमाणमित्यर्थः । तर्था सतीति । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावत्वे सतीत्यर्थः । सत्यादिपदवदिति । यथा व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वं सत्यत्वं नज्ञस्वान्तर्भावेण तथा पृथक्त्वमपीत्यर्थः । दै(मै?)वसिति । घटः पटो न भव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

आदिपदात्मिकोणमण्डलादिपरिग्रहः ।

पृथक्त्व इति । एतस्मात्पृथगिदमिति प्रतीतेष्योविशतिगुणाविषयाया गुणविषयत्वे किं मानमित्यर्थः । तस्येति । इदमस्मात्पृथगिति प्रत्ययस्य इदमिदं न भवतीति प्रत्ययान्यूनानातिरिक्तविषयत्वादन्योन्याभावेनव तदुपपाचित्यर्थः । अन्यथेति । तस्य गुणविषयत्वे इत्यर्थः । तथा सतीति । अन्योन्याभावविषयत्वे विधिमुखः प्रत्ययो न स्यादित्यर्थः । सत्यादीति । विशेष्यावृत्यप्रकारकत्वज्ञाने यथा सत्यपदस्य शक्तिस्तथा पृथक्शब्दस्यापि अन्योन्याभावविशिष्टेऽभावे शक्तिने हि नओऽप्रयोग इत्येव विधिरित्यर्थः । अभावस्येति । इदमस्मात्पृथ-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

म्बन्धेनावयविनिष्टुस्य दीर्घत्वव्यवहारहेतुत्वमन्यथा परिमाणदल्यत्वादेरपि जातिविशेषस्य स्वीकारापत्तेरित्याहुः । परिमाणम् ।

सिद्धः(सिद्धिः?)व्याघातादाह—एतस्मादिति । भावे धर्मिणीत्यर्थः ।

रूपणत्वात् । अस्य चावधिनिरूप्यत्वात् । आनुशासनिकपञ्चमी-
विभक्त्यन्तवाचकपदाभिलप्यपानत्वमवधित्वमिति चेन्न, अनधी-
तशब्दविद्यानां तथाप्रतीतिविरोधात् । दण्डी पुरुष इति [प्रतीति]-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तीति प्रतीतेर्घटः पटात् पृथगिति विलक्षणा प्रतीतिरेवान्योन्याभाव-
भेदे पृथक्स्य प्रमाणमित्यर्थः । ननु यदेव प्रतियोगित्वं तदेव अव-
धित्वं किन्तवनुशासनबलात् पृथक्शब्दप्रयोगे पञ्चमीत्याह—आनुशास-
निकेति । आनुशासनिकी या पञ्चमी विभक्तिस्तदन्तं यद्वाचकं पदं
घटादिति तदभिलप्यमानत्वमित्यर्थः । तहिं अवैयाकरणानामवधित्व-
ज्ञानं न स्यादित्याह—नेति । नन्वनधीतव्याकरणा(ना?)मपि यथा द-
ण्डीति प्रत्ययस्तथा प्रकुरुतेऽपि स्यादित्याह—दण्डीति । दण्डाधारत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गिति प्रतीतिविषयः पृथक्त्वमवधिनिरूप्यम् । न च अन्योन्याभाव एत-
द्विषयः, इदमिदं न भवतीतिप्रतीत्यापत्तेः । न च पृथक्शब्दोऽन्यो-
न्याभावाऽर्थकः, अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्, पृथक्त्व-
स्य चावधिनिरूप्यत्वादित्यर्थः । ननु पञ्चम्यन्तपदाभिलप्यमानप्रति-
योगित्वमेवावधित्वमित्याह—आनुशासनिकेति । पञ्चम्यन्तपदाज्ञानेऽपि
पृथक्त्वव्यवहारात् पञ्चमीप्रयोगस्यावधिज्ञानोत्तरकालीनत्वात् नैव-
मित्याह—अनधीतेति । प्रतियोगित्वावधित्वयोरभेदे घटात्पटो ने-
त्यपि प्रतीतिः स्यात् । न च घटः पटो न भवतीत्यत्रापि सामानाधि-
करण्यस्य प्रतीतेर्नशब्दस्याभावप्रतियोगित्ववाचकतया तेनैव प्रति-
योगित्वस्याभिहितत्वात् तदर्थिका पञ्चमीति वाच्यम्, नशब्दस्याभा-
वाश्रयवाचकत्वे सामानाधिकरण्योपपत्तेरिति भावः । ननु यथा दण्डी
पुरुषो दण्डपुरुषसम्बन्ध इतिप्रतीत्योर्विषयावैचिद्येऽपि वैलक्ष-
ण्यं तथेदमिदं न भवतीदस्मात्पृथक्त्वमित्यनयोरपि प्रतीत्योस्तत् स्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घटः पटो नेति । इदमुपलक्षणं घटः पटः(टात् ?)पृथगित्यपि द्रष्टव्यम् । न
चानुशासनमेव नियामकं तेन प्रयोगनियमनेऽपि प्रतीत्यनियमात् ।
न तदर्थेति । (थिकेति ? ।) उक्तार्थानामप्रयोगादिति भावः । नशब्दस्येति ।

वदुपपत्स्यत इति चेन्न, तत्र दण्डाधिकरणत्वस्य मत्वर्थीये
प्रतिपाद्यमानत्वात् । तस्मात् पृथक्त्वगुणनिरूपकत्वमेवावधि

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रत्यक्षमेव तत्र प्रयोगमात्रदर्शनात् दण्डीति व्यपदिश्यते । प्रकृते
अनुशासनस्य पञ्चम्या वाचकत्वस्याभिलम्प्यमानस्य च ज्ञानमवाच-
त्वज्ञानेऽपेक्षितमिति वैषम्यमित्याह—नेति । यत्तु दण्डी पुरुषोऽ-
ण्डपुरुषसंयोग इति विषयावैचित्र्येऽपि प्रतीतिवैचित्र्यं यथा तस्मा-
घटः पटात् पृथक् घटः पटो न भवतीत्यपि विषयावैचित्र्येऽपि
वैचित्र्यमेव स्यादिति व्याख्यानं तच्चन्त्यं सूलानुरोधात् । तां
किमवधित्वमत आह—तस्मादिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दित्याह—दण्डीति । तत्रापि विषयावैचित्र्यमस्येवेत्याह—तत्रेति
तस्मादिति । ननु अवधित्वं न पृथक्त्वनिरूपकत्वमन्योन्याश्रयात्
न च यो वस्तुगत्याऽवधिस्तश्चिरूप्यं पृथक्त्वं पृथक्त्वनिरूपणात् प्राप्तं
तत्रावधित्वाभावात् । अत एव पृथक्त्वात्यन्ताभाववत्वमवधित्वमप-
स्तम् । अवधौ ज्ञाते पृथक्त्वज्ञानं तज्ज्ञाने च तदत्यन्ताभाववत्वज्ञ-
नमिति परस्पराश्रयत्वात् । मैवम् । पृथक्त्वसामान्यज्ञानपूर्वकत्वार-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा चोक्तार्थतैव नास्तीति भावः । ‘वाचकत्वे’ प्रतिपादकत्वे । व
स्तुतः प्रतियोगित्वावधित्वयोर्भेदं नुभव एव मानम् । प्रतियोगित्वे
च पञ्चम्याः शक्तिरक्लौसेवेयेव पृथक्त्वसिद्धौ मानम् ।

मिश्रास्तु द्वौ पृथगिति प्रतीत्या द्वित्वावधित्वं (वच्छिन्नत्वं)
पृथक्त्वस्य विषयीक्रियते । न चान्योन्याभावस्य तदवच्छिन्नत्वम्
अतिरिक्तवृत्तित्वात् । अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वस्य च प्रकृतेऽवच्छे-
दकत्वपदार्थत्वात् । न च द्वित्वसामानाधिकरण्यमात्रं तत्र विषयोऽ-
वच्छेदकत्वबाधे सत्येव तथा कल्पनादिति पृथक्त्वं गुणः । एवं
तदसमवायिकारणत्वेनैकपृथक्त्वमपि गुणः । न चैकत्वमेव तदस-
मवायिकारणं तदसमवायिकारणत्वे संख्यात्वापत्तेरिति वदन्ति ।

अन्योन्याश्रयादिति । अवधित्वे ज्ञाते पृथक्त्वज्ञानं तज्ज्ञाने चावधित्व-
ज्ञानमित्यर्थः । ननु पृथक्त्वसामान्यज्ञानस्याऽप्यवधिज्ञानसाध्यत्वाद्-

त्वम् । अन्यपर्यायशब्दसम्बन्धे पञ्चम्यनुशासनव्यवहाराच्च पाणिने-
रन्यादिशब्दानां पृथक्त्वगुणयोगिपदार्थप्रतिपादकत्वमुन्नीयते ।
अन्यथा अघटः पट इत्यन्योन्याभाववाचकनज्(?)प्रयोगेऽपि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पृथक्क्विशेषज्ञानस्य नान्योन्याश्रयः । यदा पृथक्क्विशेषज्ञानं
न पृथक्क्विशेषकारणमपि तु यत्रैतद्वर्त्तते तज्ज्ञानमन्यथा प्रतियोगि-
त्वज्ञानेऽप्यन्योन्याश्रयापत्तेः । पारावारवत् पृथक्क्विशित्वयोः समा-
नसंवित्संवेद्यत्वमित्यप्याहुः । अन्यपर्यायेति । अन्यपर्यायशब्दयोगे पञ्च-
म्यनुशासनादर्थेण्ये च पर्यायत्वाद् य पैदौकोऽर्थोऽन्यादिपदानां तदेव
पृथक्क्लम् । अत एव घटात्पटोऽन्यो भिन्नो विधर्माऽर्थान्तरमितरः
पृथगित्यत्र पञ्चमी भवति । न च भेद एव पृथक्क्लं स चान्योन्याभावो
वैधर्म्ये स्वरूपमेदश्चेति तद्वाचकयोगे पञ्चमीति वाच्यम्, घटः पटो
नेत्यत्र तत्प्रसङ्गात् । न च भेदवद्वाचकयोगे पञ्चमी, अघटः पट
इत्यत्रापि तत्प्रसङ्गात् । घटः पटो न भवतीत्यत्रापि सामानाधिकर-
ण्यप्रतीतेर्नशब्दस्याभाववद्वाचकत्वाचेत्यर्थः । नन्यशब्दार्थ
एव क्वचिद् प्रतियोगिना निरूप्यते क्वचिदवधिना, यत्रावधिना स
निरूप्यते तत्र पञ्चमी, शब्दशक्तिवैचित्रयात् । यथा ग्रामादागत इत्य-
त्रागमनमवधिनिरूप्यं तत्र पञ्चमी, ग्रामस्यागमनवानयमित्यत्र च
तदेव सम्बन्धिमात्रानिरूप्यमिति न तत्र पञ्चमी । मैवम् । शब्दश-
क्तिवैचित्रयासिद्धेः । द्वषान्ते नावधौ पञ्चमी किन्तवपादाने । यदा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्योन्याश्रय इत्यत आह—प्रदेति । अवधितावच्छेदकप्रकारकावधि-
ज्ञानमेव पृथक्त्वदीहेतुर्न त्ववधित्वेन ज्ञानमित्यर्थः । नन्वेवं तत्राव-
धित्वानुभवो न स्यादित्यत आह—पारावारवदिति । तथा चावधित्वस्य
पूर्वमप्रतीतेरपि पृथक्त्वप्रत्यय एव विषयत्वमिति भावः । एतच्च
स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावधित्वमित्यमिप्रेत्य, अन्यस्य समानसं-
वित्संवेद्यत्वाभावादित्यवधेयम् । केवितु पारावारवदित्यादिग्रन्थं
पृथक्त्वेऽपि योजयन्ति । एतन्मते च पृथक्त्वात्यन्ताभाववत्वमेवा-

पञ्चमीप्रसङ्गात् । पृथक्त्वं च रूपवत्सत्त्वासम्बन्धितया प्रतिभासर्ते न च तपोवदेतत् स्यादिति वाच्यम्, तज्जावत्वे बाधकाभावात् [इति पृथक्त्वम् ।]

अथ द्विपृथक्के किं प्रमाणम् । अनुभव [एव] इति चेत्, तस्य द्वित्वसामाहचर्यादेवोपपत्तेः । ततो नैतद्ववस्थेति(१)चेत् मैवम् । द्वित्वसामानाधिकरण्येन पृथक्त्वप्रतीतेः । द्वित्वं च न घटत्ववत् अयं घटोऽयं घट इत्येकैकसंसर्गितया भासते । अयं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चापादानमेव सम्बन्धित्वेन विवक्ष्यते तदा ग्रामस्यागमनवानयमि त्यत्र पष्ठीत्यविरोधात् । नाप्यघटः पट इत्यत्र समासेनैवावधित्वं स्योक्तत्वात् तदर्थिका पञ्चमीति वाच्यम्, घटस्यान्योन्याभाववा नयमित्यत्र पञ्चमीप्रसङ्गात् । अत एव वैधर्म्यमेव पृथक्कामित्यपा स्तम् । वैधर्म्यस्य सातिशयत्वात् पृथक्त्वस्य निरतिशयितत्वात् पृथक्कस्य च भावत्वे मानान्तरमाह—पृथक्त्वं चेति । तद्भावत्वं इति पृथक्भावत्वं इत्यर्थः । तमसस्तु भावत्वे बाधकस्य वक्ष्यमाणत्वा दिति भावः ।

अथेति । लोष्टाद्वटपटौ द्वौ पृथगिति प्रतीतिद्वित्वान्युनानतिरिक्तवृत्तिगुणजन्येत्यत्र किं मानमित्यर्थः । तस्येति । द्विपृथक्कानुभवस्य द्वित्वसामानाधिकरण्यविषयत्वेनेत्यर्थः । द्वित्वसामानाधिकरण्येनेति । द्वौ पृथगितिप्रतीतेः पृथक्कस्य द्वित्वेनान्युनानतिरिक्तवृत्तिकत्वानुभवात् । यावति द्वित्वं परिस्माप्यते तावति द्विपृथक्कं गुणान्तरमित्यर्थः । ततोऽपि द्वित्वस्यैकशः द्वित्वकिंवृत्तित्वेन तस्मिन्द्वातीति द्वित्वस्यैकत्र समाप्यभावमाह—द्वित्वं चेति । तीहैं एकपृथक्का-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वधित्वमित्यभिप्रायः । प्रतियोगिज्ञानं विना कथमभावज्ञानमित्यरुचिवीजं च कल्पयन्ति ।

समासस्यावधित्वेऽनुशासनाभावादिति दोषे सत्येवाह—घटस्यान्योन्येति । घटादन्योन्याभाववानयमित्यपि स्यादित्यर्थः

(१) नैव तद्व्यवस्थेति चेत् । नैतद् व्यवस्थितिरिति चेत् । तिं केचित् । मैवम् ।

द्वावयं च द्वाविति प्रत्ययप्रसङ्गात् । न चैकपृथक्कुमुभयाश्रितम् । एकपृथक्केयोरभेद आरोप्यत इति चेन्न, असति वाधके उभयाश्रितपृथक्त्वप्रतीतेभ्रान्तत्वानुपपत्तेः । न चेदेवं चित्रमप्येकं रूपं न स्यात् । नीलादीनां विजातीयानारम्भकत्वनियमे व्यापकैरव्यापकैर्वा नीलपीतादिनानारूपैरेव चित्ररूपप्रतीतेरूपपत्तेः(१) । चित्रैकरूपानुभवबलात्(२) तद्वस्थितिरिति चेन्नुल्यं प्रकृतेऽपि ।

त्यायलीलावतीप्रकाशः

देव ताटशानुभवः स्यादित्यत आह—न चैकेति । तस्य द्वित्वेन स हान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वाभावादित्यर्थः । ननु द्वौ पृथगित्यनुभवस्य द्वित्वसमानाधिकरण्यं विषयो न तु द्वित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमित्येकपृथक्केनान्यथासिद्धिः । अब्राहुः । द्वित्वसमानाधिकरणैकपृथक्कात्ताटशानुभवे घटात्पटाच्च घटौ द्वौ पृथगिति प्रतीतिः स्यात् । अथ पृथक्काश्रयतावच्छेदकत्वेन द्वित्वं प्रतीयते । द्वित्वाश्रयतया च घटपटयोः प्रतीत्या कथं तस्यावधित्वं प्रतीयताम् । पृथक्काश्रयतावच्छेदकरूपविरहणोपलभ्यमानस्यैवावधित्वादित्युच्यते । तत्र । आश्रयमात्रवृत्तेरेव धर्मस्याश्रयतावच्छेदकत्वाद् द्वित्वस्य चैकपृथक्काश्रयमात्रवृत्तित्वाभावात् । अव्यापकैर्वैत्यभ्युपगमवादः । तुल्यमिति । पृथक्कमपि द्वित्वेन सहान्यु तानतिरिक्तवृत्यनुभूयत इति त्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घटाच्च(तर्हि)पटाचेति । एकपृथक्त्वयोरन्योन्यावधित्वात् द्विपृथक्त्वस्य चातथात्वेन तथाप्रतीतिरिति भावः । आश्रयमात्रवृत्तेरिति । तथा चायमपि प्रकारो द्विपृथक्त्वाभ्युपगमपक्ष इति भावः । न चाश्रयवृत्तितिधर्मेणोपस्थितस्यावधित्वमतो न घटाच्च(तर्हि)पटाच्चेत्यादिप्रतीतिरिति वाच्यम्, घटत्वादिना ताटशेनाऽप्युपस्थितेः । न चाश्रयवृत्तिमात्रेणोपस्थितस्यावधित्वमत्र त्वाश्रयवृत्तिना द्वित्वेनापि तदुपस्थितिरिति वाच्यम्, प्रमेयाद्वात्पटः पृथगिति प्रत्ययानापस्थितिरिति भावः ।

केचिच्चु द्वौ पृथगितिप्रतीतेः पृथक्त्वविषयता । सा च नाना-

(१) विनिवृपत्योपयचेः । (२) विचित्रैकानुभ० ।

द्विपरत्ववन्दी(१)त्ववशिष्यते । सा तु परत्वापरत्वप्रक्रियायां निर-
सनीयेति । [इति] द्विपृथक्त्वम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमित्यर्थः । अनुमानमध्याहुः । संख्यात्वमे-
कानेकवृत्तिवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात्, रूपत्ववत् । विषेषे बा-
धकं चोक्तमेव ।

द्विपरत्वेति । द्वौ पराविति द्वित्वेन सहान्युनानतिरिक्ततया पर-
त्वस्यानुभवाद् द्विपरत्वमपि गुणः स्यादित्यर्थः । सा त्विति । मिन्नदेश-
स्थयोद्दीर्घं पराविति प्रतीतेरेवाभावः । किन्त्वेतौ परपरतराविति ।
समानदेशस्थयोश्च तादशी द्वित्वधीर्द्वित्वसमानाधिकरणपरत्वादे-
वान्यथासिद्धा । न चैव घटात्पटाच्च घटपटौ द्वौ पराविति प्रती-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पृथक्त्वविषयत्वे गौरवाल्लाघवसहकृतं द्विपृथक्त्वमेव विषयीक-
रोति । न च द्वौ रूपवन्ताविति प्रत्ययेन व्यासज्यवृत्तिरूपपत्तिरे-
वमिति वाच्यम्, तत्र समानाधिकरणरूपस्य रूपप्रतिवन्धकतयैकत्र
एकदा रूपद्वयासम्भवेन बाधकसत्त्वात् । अत्र तु द्वित्वस्याभ्युपगमे
बाधकाभावात् द्विपृथक्त्वसिद्धिरिति वदन्ति । तदयुक्तम् । अत्रापि
समानाधिकरणसंख्यायाः संख्याप्रतिवन्धकत्वात् । अप्रतिवन्धकत्वे
वा रूपेऽपि तथात्वप्रसङ्गादिति ।

संख्यात्वमिति । अत्र हेतुसाध्ययोः साक्षात्पदं भेदलाभाय ।
दृष्टान्ते सङ्ख्यात्वमादाय साध्यं पक्षे बाधसहकारेण पृथक्त्व-
त्वमादाय पर्यवसानम् । समानदेशस्थयोरिति । प्रकृते तु घटपट-
योरपि परस्परावधिकं पृथक्त्वमस्तीति विशेष इति भावः ।
ननु समानाधिकरणकिञ्चिद्विभागासमानकालत्वमेकविभागध्वंसेऽपि
विभागान्तरसमानकालीने यावद्विभागसमानकालत्वविवक्षायामु-
क्ताप्रतिद्विरेव समानाधिकरणविभागत्वावच्छिक्षासमानकालत्वविव-
क्षायां तत्तदवच्छिक्षत्वं लाघवेन धंस दद्व प्रतियोगिद्वारा विशेषण-
मस्तित्यरुच्या तथैव सिद्धान्तयति—समानाधिकरणेति । उत्पन्नसमा-

वाभावत्वे भावत्वव्यवस्थितेः । नेतरः । गुणगुणिनोर्विषयविषयिणोरपि संयोगितापत्तेः । विभागध्वंसः संयोग इति चेन्न, संयुज्य विभक्तेऽपि तत्प्रत्ययप्रसङ्गात् । तमःप्रत्ययवद् यावदुत्पन्नप्रतियोगिध्वंसावलम्बनत्वात् संयोगप्रतीतेः, असिद्ध एव संयोग इति चेन्न, सहोत्पन्नयोरविभक्तयोरेव(१) संयोगात् । जातस्तत्रा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वादिति सम्बद्ध्यते । इष्टत्वमेवोपप्राद्यति—अभावेति । संयोगप्रागभावो विभागस्तदभावश्च संयोगः स्यादित्यर्थः । गुणगुणिनोरिति । विभागाभावस्य तत्रापि विद्यमानत्वादित्यर्थः । ननु विभागात्यन्ताभावसत्त्वेऽपि ध्वंसो नास्ति विभागध्वंसस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वादित्या ह—विभावेति । संयुज्येतां । विभागध्वंसात्मकसंयोगानन्तरं पुनर्विभागेऽपि पूर्वसंयोगरूपध्वंसविषयकसंयोगप्रतीत्यापत्तेऽरित्यर्थः । यावदिति । विभागासमानकालीनविभागध्वंसस्य विभागत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकविभागध्वंसस्य वा संयुक्तप्रतीत्यालम्बनत्वात् । अतो नैकविभागवति यावदर्थासम्भवाद्वाषः । सहेति । अविभक्तयोरपि संयुक्तप्रतीतिर्दर्शनान्वैवमित्यर्थः । तत्रापीति । सहोत्पन्नयोरपीत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यत्र हेतुः । इष्टत्वमुपपाद्यति—अभावाभावत्व इति । गुणगुणिनोरिति । विभागात्यन्ताभावस्य तत्रापि विद्यमानत्वात् । संयुक्तव्यवहारापत्तेऽरित्यर्थः । विभुद्रव्ययोर्हिमवद्विन्द्ययोश्च संयुक्तप्रत्ययापत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । विभागध्वंस इति । अतो न गुण्यादिषु संयोगधीरित्यर्थः । संयुज्येति । विभागध्वंसात्मकसंयोगानन्तरं पुनर्विभागेऽपि पूर्वविभागध्वंसविषयकसंयोगधीप्रसङ्गादित्यर्थः । यावदुत्पत्तेति । न च यत्रैकस्यैव विभागस्य ध्वंसस्तत्र यावदर्थाभावः । समानाधिकरणविभागासमानाकालीनविभागध्वंसस्य समानाधिकरणविभागसामान्यध्वंसस्य या विवक्षितत्वात् । सामान्याभावस्य यावद्विशेषाभावव्याप्त्यत्वात् । सहेति । विभागपूर्वकत्वात् तदूध्वंसस्य सहोत्पन्नयोर्विभाग एव न

(२) संयुक्तयोराप्यपार्थिवपरमाण्वोः, आप्यपार्थिवपरमाण्वन्तरसंयोगाज्ञातयोर्द्युष्णयोः । एवं स्थूलयोरपीति । इति दीधितिः ।

पि(१) विभाग इति चेन्न, तद्देतूनां कर्मविभागादीनामभावात् । अजोऽसाविति चेन्न, ध्वंसानुपपत्तेः । ततः(२) संयोगप्रागभाव एवासौ तदभावस्तु संयोग इति स्थितम् । संयोगः सत् इत्यबाधि-तवुद्धिवेद्यत्वाच्च [सम्बन्धबुद्धिवेद्यत्वात्(३)] समवायवत् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कर्मविभागादीनामित्यत्रादिपदात् विभागध्वंसकारणसंग्रहः । त्यक्तमर्यादः शङ्कते—अज इति । तर्हि विभागध्वंसः संयोग इति व्याहतमित्याह—ध्वंसेति । अत इति । त्वयाऽप्यगत्या संयोगप्रागभाव एव विभागो वाच्यस्तदभावश्च संयोग एवेत्यर्थः । सत्रिति । सत्त्वायोगीत्यर्थः । न च दृष्टान्तविरोधः, तत्रापि सत्त्वासम्बन्धस्य स्वरूपस्य विद्यमानत्वात् । अन्यथा तस्य भावत्वमपि न स्यात् । सम्बन्धबुद्धिविषयत्वादिति । सम्बन्धत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यर्थः । न च स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारः, तस्यातिरिक्तस्याभावात् । उप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

जातस्तत्र मिथः कर्मण्यपि संयोगो न जायेतेत्यर्थः(४) । जात इति । अत स्तदध्वंसोऽपि तत्रोत्पन्न इत्यर्थः । कर्मविभागादीनामित्यादिपदाद्विभागध्वंसहेतुसङ्क्लः । अन्यस्य तत्संग्राहास्याभावात् । तत इति । विभागध्वंसात्मकसंयोगवादिनापि संयोगप्रागभाव एव विभागो वाच्यः । तथा चेष्टापत्तिरित्युक्तमित्यर्थः । सत्रिति । भाव इत्यर्थः, न तु सत्त्वायोगित्वं समवायस्य दृष्टान्तत्वविरोधात् । चकारौ हेतुद्वयनैरपेक्ष्यसूचकौ । द्वितीयो हेतुः स्वरूपसम्बन्धान्यत्वेन विशेषणीयः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वमिति दिक् । सिद्धान्तस्थादिपदानुरोधादाह—तद्देसोऽपीति । आदिपदादिति । एवं च तद्देतूनामिति मूले तत्पदे विभागतदध्वंसपरमन्यथाऽनन्वयापत्तेरिति भावः । यत्र मूले चकारद्वयमस्ति तत्समञ्जसयन्नाह—चकाराविति । स्वरूपेति । यद्यापि स्वरूपसम्बन्धस्य केवलान्वयितया तदन्यत्वमप्रसिद्धि तथापि सम्बन्धद्वयभिन्नत्वेन हेतुर्विं-

(१) तस्तदापि विं० ।

(२) अत इति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

(३) द्विविषयत्वाच्च सम० ।

(४) अविः कारणासंयोगसमुच्चयार्थः । 'न जायेत' न प्रतीयेत ।

अन्यथाऽसमवायाख्यभावाभाव एव समवायोऽपि स्यात् । गगन-
पवनसंसर्गजघ्नानस्य च द्वितीयशब्दवत् भावासमवायिकारण-
त्वानुमानात् । तथोत्पादस्तु(१) न संयोगः क्षणभङ्गनिषेधाद-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

श्लिष्टप्रत्ययजनकत्वाधीनआभावादौ स्वरूपसम्बन्धव्यपदेशः । अन्य-
थेति । भावत्वेन प्रतीयमानत्वस्याभावत्वस्वीकार इत्यर्थः । गगनेति ।
शब्दविभागजन्यः शब्दो गुणासमवायिकारणकः शब्दत्वात् मतवत् ।
स च गुणः पारिशेष्यात् संयोग एव स्यात् । न च गगनमात्रवृत्तिरेव
स्यादिति वाच्यम् , सङ्घापरिमाणपृथक्त्वानां सदा शब्दजन्मापात्ति-
दोषादजनकत्वस्थितौ शब्दाजन्यत्येन पक्षविशेषणादन्यस्य च सा-
मान्यगुणस्य विशेषगुणस्य वा गगनेऽसम्भवात् । अनेकवृत्तित्वेन
वा साध्यं विशेष्यम् । विभागजन्यः शब्दो दृष्टान्तीकर्त्तव्य इत्यप्याहुः ।
बौद्धमतमाशङ्क्य निराकरोति—तथेति । तथोत्पत्ति इति । संयुक्तधी-
रेव कुर्वद्वूप इत्यर्थः । ननु संयोगोऽस्त्वतिरिक्तस्तथापि व्याप्यवृत्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेनाभावेन स्वरूपसम्बन्धात्मकेन न व्यभिचारः । गगनपवनेति । भा-
वेति स्वरूपनिर्वचनम् । अभावोऽपि असमवायिकारणमितिमतनि-
राकरणसुचनार्थं वा । शब्दविभागजन्यख्योविशेषणतिगुणासमवा-
यिकारणकत्वशून्योऽयं गुणासमवायिकारणक इति साध्यम् । अतो
नार्थान्तरम् । न च गगनमात्रसमेवतगुणासमवायिकारणकत्वेना-
र्थान्तरम् , अनेकवृत्तित्वेन(२)विशेषणात् । असमवायिकारण-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शेष्य इत्यर्थः । सम्बन्धद्वयभिन्नसम्बन्धत्वमेव हेतुः । कुण्डवदर-
मित्यादौ च संयोगस्य तथात्वान्नासिद्धिरित्यन्ये । संसर्गस्य संयो-
गरूपतया तेन रूपेण पक्षतायां विशेषणासिद्धिरिति पक्षतावच्छे-
दकमाह—शब्दविभागेति । एवमपि गुणान्तरेणार्थान्तरमित्यरुद्ध्या
प्रकारान्तरमाह—त्रयोविशेतीति । कर्मणाऽर्थान्तरवारणाय साध्ये गुण-
पदम् । अनेकवृत्तित्वेनापीति । यद्यप्येवमपि व्याप्यवृत्तितादशगुणेनार्था-

(१) ऋत्पादकस्तु ।

(२) अनेकवृत्तित्वेनापीति विवृतिसम्मतः पाठः ।

तिरेकेऽपि(१) सर्वत्र ध्वानोत्पत्तिप्राप्तिरिति चेत्र, (२)अव्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रेव स वक्तव्य इति । गगनं व्याप्य शब्दमुत्पादयेदित्याह—अतिरेक इति ।
भवेदेवं यदि संयोगो व्याप्यवृत्तिः स्यात्तदेव तु नास्तीत्याह—नेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विभागजशब्दस्य च दृष्टान्तत्वात् । तथोत्पादः संयुक्तधीकूर्वद्वूप
इत्यर्थः । अतिरेकेऽपीति । विभागध्वंसभिन्नसंयोगस्वीकारेऽपीत्यर्थः ।
यद्यपि गगनस्यैकत्वात् तत्र सर्वशब्दार्थान्वयस्तस्यानेकाशेषवाचि
त्वात् । अवच्छेदकानां च ततो भिन्नत्वात् । तथापि यदि शब्दो
व्याप्यवृत्तिः स्यात् तदा देशान्तरीयभेर्यभिघातेऽत्रस्यैःशब्दः श्रूयेत ।
न च विभुगगनात्मकश्चोत्तरस्य सर्वसाधारण्यादव्याप्यवृत्तित्वेऽप्यर्थं
दोषः । इह शब्दो नेह शब्द इत्यनुभवाच्छब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वे
सिद्धे यस्य स्मिवायवृत्त्याधारता कर्णसंयोगेनावछिद्यते स युद्धते ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्तरम् । न च त्रयोविंशतिभिन्नो व्याप्यवृत्तिगुणो वाधित इति न तेना-
र्थान्तरमिति वाच्यम्, तर्हि तद्द्विन्नो गगनमात्रसमवेतोऽपि गुणो
वाधित इति तुद्यम् । तथापि ताद्रूप्यसिद्धर्थं विशेषणमिति ध्येयम् ।
विभागेति । हेतुश्चात्राद्यशब्दत्वमिति भावः । अवच्छेदकानी(नां?)चेति ।
यद्यपि भिन्नत्वेऽपि तावदवच्छेदेन शब्दोत्पत्तिस्स्यादित्यापादानं युज्यत
एव तथापि तत्रेषापत्तिरेवेति तात्पर्यम् । अत एव परसिद्धं व्याप्यवृ-
त्तित्वमापादकीकृत्यापादयति—तथारीति । अन्यथा मूले व्याप्यवृत्तित्व-
स्यापादतया परसिद्धत्वेता(नापा?)दकानुपपत्तेः । एवं चानेन तक्षणेष्टाप-
त्तिनिरासे मूलोकव्याप्यवृत्तित्वापादनं सम्यक् सम्पद्यत इति भावः ।
न चेति । न चैवं पूर्वपक्षः सिद्धान्तोपरि युक्त इति वाच्यम्, नेदमनि-
ष्टापादनं ममैव, किन्तु तत्वापीति सकलसिद्धतया तर्काभास एवाय-
मित्यभिसन्धानेन सत्यपि सिद्धान्तसङ्गतत्वेऽत्रैव तस्य करणात् ।

अन्ये तु अतिरेकेऽपीति कृत्वा पूर्वपक्षसिद्धान्ततयोद्भुतत्वात्
सिद्धान्त एवायमाक्षेपः । पुनः सिद्धान्तफक्तिकालिखनं च शेषपूर-
णार्थमित्याहुः ।

प्यवृत्तित्वात् ।

किं पुनरच्याप्यवृत्तित्वम् । एकस्यैकदा भावाभावौ, चिचारासहत्वादिदमयुक्तम् । तथा हि न तावत्तत्र संयोगस्य प्रागभावप्रधंसाभावौ । तयोः प्रतिपक्षसमानकालत्वाभावात् । नात्यन्ताभावः । तेन सादेश्यव्याघातात् । नान्योन्याभावः । च्याप्यवृत्तीनामपि स्वाश्रये तादात्म्याभावबलेनाव्याप्यवृत्तिताप्रसङ्गात् । यथा एकत्रैव बीजे कारणत्वं तदत्यन्ताभावश्च कार्यभेदावच्छेदात् तथाऽत्राप्यवच्छेदभेदमादायाविरोध इति चेत्र(१), अवच्छेदो [हि] यद्यनर्थान्तरमर्थान्तरं वा व्यापकं तदा तदवच्छेदम् एव विधिनिषेधाविति स एव विरोधः । अर्थान्तरमव्याप्तिः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विप्रतिपक्षः पृच्छति—किमिति । एकस्येति । स्वाभावसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । विप्रतिपक्षिर्वीजमुद्घाटयति—तथा हीति । प्रागभावप्रधंसाविति । प्रतियोगिसमानदेशकालाविति शेषः । एवमन्यत्रापि । तेनेति । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनियमादित्यर्थः । व्याप्यवृत्तीनामपीति । एतादशस्य व्याप्यवृत्तितारूपादीनामपीत्यर्थः । अवच्छेदेति । अवयविनि तदभावादन्यत्र तु दिग्गदय एवेत्यर्थः । स एवेति । य एव अन्यायलीलावतीप्रकाशः

यस्य तु तदत्यन्ताभावेन स न गृह्णते कर्णसंयोगस्य समवायवृत्त्या शब्दाधारतायां परिचायकत्वात् । अव्याप्यवृत्तित्वादिति । शब्दासमवायिकारणसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात् तदनुविधानाच्छब्दस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वादित्यर्थः ।

प्रतिपक्षेति । प्रतियोग्यसमानकालत्वादित्यर्थः । तेनेति । तेनात्यन्ताभावेन सह प्रतियोगिनः समानदेशत्वव्याघातादित्यर्थः । अवच्छेदेति । नित्ये तत्त्वप्रदेशा अवच्छेदका अवयविनि त्ववयवा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अयं दोष इति । विरोध इत्यर्थः । तदत्यन्ताभावेनेति । यस्य तु समवायवृत्त्यां संयोग(गो ?)नावच्छिद्यते स न गृह्णत इत्यर्थः । यथाश्रुते संयोग

(१) इति चेत्र, अंव० ।

पकं चेदयमपरोऽवच्छेदभावाभावस्वभावो विरोधः ।

अत्रोच्यते । वस्तुस्वभाववैचित्र्यात्संयोगस्य स्वाभावसमानदेशकालत्वात् । रक्तारक्तस्वभावः पटो यथा विज्ञानात्मकं(१)

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वच्छिक्षे विरोध उक्तः स एवावच्छेदकेऽपि त्यर्थः । अयमिति । अवच्छेदकभावाभावसामानाधिकरण्यलक्षण इत्यर्थः । अवच्छेदके संयोगसत्त्वे गगने शब्दानुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

वस्त्विति । अन्येषां स्वाभावासामानाधिकरण्येऽपि प्रतीतिबलात् संयोगे स्वाभावसामानाधिकरण्यमभ्युयेयम् । अन्यथा वस्तुनामेकस्वभावत्वे जगद्वैचित्र्यमेव भजयेतेत्यर्थः । स्वाभावसामानाधिकरण्यं स्फुटयति—रत्नेति । अन्यथा महारजनसंयोगतदभावाधनिरक्तारकप्रतीत्यनुदय एव पटे स्यादित्यर्थः । क्षणिकविज्ञानवाद्यपि संयोगे विमत एवात्मतेनाप्यविरोध इति घोतनाय तदनुरुपमुदाहरति—यथेति । स्वमते रक्तारकविषयं परमते रक्तारकस्वरूपं भेदे विषयविषयीभावो नास्त्येवातः सर्वं ज्ञानं स्व(प्र?)काशमिति योगाचारमतमतः स एव विकल्प-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एवेति भावः । अयमिति । आकाशमित्रोऽवच्छेदके संयोगसत्त्वेऽपि शब्दस्य तत्रानुत्पत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

वस्तुस्वभावेति । भावाभावानान्तरयोर्मिथो वैयधिकरण्यनियमेऽपि संयोगतदत्यन्ताभावयोः प्रतीतिबलात्सामानाधिकरण्यमभ्युपेयम् । न होकं वस्तु यत्स्वभावकं तत्स्वभावकं वस्त्वन्तरमपि, जगद्वैचित्र्यभङ्गापत्तेरित्यर्थः । यद्यपि ‘क्षणभङ्गनिषेधा’ द्वित्यनेन स्थिरवाद्यवाद्येव पूर्वपक्षी, तथापि यदि कदाचिद्विज्ञानवादमपि परोऽभ्युपगच्छेत्तदा तदनुरुपमुदाहरति—यथा विज्ञानमिति । स्वमते रक्तारकविषयं परमते तु रूपशब्दस्वरूपार्थः । ननु वाद्यपक्षे भेद्यहस्यमवादयं दोषः सम्भवति विज्ञानवादिनये तु तदसम्भवात् नायं दोष

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गात्यन्ताभावस्याधिकदेशत्वेनावच्छेकत्वादिति भावः । अर्द्धरक्ते

(१) विज्ञानमेक रक्तारकपटरूपम् ।

रक्तारक्तरूपम् । विज्ञानस्य भेदानुभवो ज्ञानान्तरेण वा तेनैव वा । नादः, भेदे ग्राह्यलक्षणायोगात् । अभेदे तु रक्तारक्तात्मना (१) स्वसंवेदनेन भेदानुभवस्यापनयनादभिन्नं ज्ञानभिति चेत्र, अभेदेऽपि रक्तस्वभावमरक्तस्वभावं वाऽनुभुयेते न तु रक्तारक्त-स्वभावभिति प्रकाशमानस्य भेदस्यापहवायोगात् । भेदाभेदाभ्यामशक्यविवेचनमाकारचक्रभिति चेत्र, वाह्यमप्येवमेव । वाह्य-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

यति विज्ञानवादी—विज्ञानस्येति । रक्तारक्तस्वरूपमेकमेव ज्ञानं तच्च न रक्त-त्वारक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसंगज्ञानात्मना तयोरनाकलनादित्यर्थः । एकं चेत् कुतो विरुद्धोभयस्वाभाव्यमात्मनो गृहीयात् कथं वा ता-द्वशमुत्पद्येतेत्यत आह सिद्धान्ती—नेति । रक्तारक्तस्वभावस्य विरुद्धोभयस्वाभाव्यं स्वयमप्यनुभूयमानं दुरपह्लवमतः किञ्चित् ज्ञानमेक-स्वभावं किञ्चिच्चानेकस्वभावमगत्याऽभ्युपेयभिति शङ्कते—प्रकाशेति । विज्ञानाद्विषयचक्रं भिज्ञमाभिन्नं वेत्यशक्यविवेचनभिति शङ्कार्थं इति केचित् । एवं किञ्चिद्वस्तु स्वाभावव्यविधिकरणं किञ्चिच्च समानाधि-करणभिति न विरोध इति परिहरति—नेति । रक्तात् पटादरक्तः पटोभिन्न एव परन्तु य एव रक्तः स एवारक्त इत्याविद्यकः प्रत्यय इति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्याह—विज्ञानस्येति । रक्तज्ञानस्यारक्तज्ञानस्य च मिथो भेदानु-भव इत्यर्थः । अभेदे त्विति । रक्तत्वारक्तत्वयोर्ज्ञानात्मकत्वस्य चाभिन्न-त्वात् क विरोध इत्यर्थः । रक्तत्वमरक्तत्वं च विरोधि चेत् कथं तदा-त्मकं विज्ञानमेकम् । अथैकत्र प्रतीतत्वात् तयोर्विरोधस्तदा वाह्येऽपि समानमेतदित्याह—अभेदेऽपि । ननु प्रकाशमानभेदस्यापहोत्तुमश-क्यत्वाद्भेदे च ग्राह्यलक्षणायोगादभेदे चोक्तविरोधात् विषयचक्रं विज्ञानाद् भेदाभेदाभ्यामशक्यविवेचनमेवेत्याह—प्रकाश्य(श?)मानस्येति । यद्यन्यत्राभेदेन शक्यविवेचनमप्याकारचक्रमन्नुभवबलादशक्यवि-वेचनमभ्युपेयं तदा वाह्यमपि संयोगतदत्यन्ताभाववदभ्युपेयताम-नुभवबलादेवेत्याह—वाह्यमपीति । अभ्युपेत्याह—वाह्यस्येति । तथा

स्य भेदेऽप्येकत्वप्रतीतिरविद्यावशादिति चेतुल्यं ज्ञानेऽपि । ज्ञानानां भिन्नत्वेऽन्येनाऽन्यस्य वेदनात्(?) कथं रक्तारक्तप्रतीतिरिति चेत्र, अभेदेऽपि कथं रक्तारक्तप्रतीतिरिति तुल्यम् । अभिन्न(२)-भेदावसायोऽविद्यावशादिति चेत्र, अनात्मनो(३) भेदस्याविद्यावशादप्यनुल्लेखात् । उल्लेखे[ऽपि] वाऽनात्मनो भेदस्य(४) पारमार्थिकतापत्तेः । अभिन्नमेवानुभूतमरक्तव्यावृत्त्या रक्तं रक्तव्यावृत्त्या चारक्तमित्युच्यते इति चेत्र, रक्तव्यावृत्तस्यारक्तव्यावृत्तात्[त?] ता-नुपपत्तेः । अनुभवबलादेवामिति चेतुल्यं संयुक्तस्यासंयोगित्वेऽप्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शङ्कते—ब्राह्मस्येति । तुल्यमिति । रक्तारक्तप्रकारकमपि ज्ञानं भिन्नमेवाभिन्न-
त्वेन ज्ञानमाविद्यकमित्यर्थः । ननु भेदे ग्राह्यग्राहकभाव एव नास्ति
तथा च भिन्नमेव ज्ञानं कथमभिन्नं प्रथतामिति शङ्कते—ज्ञानानामिति ।
तर्हि ग्राह्यग्राहकाभेदेऽपि रक्तारक्तस्वभावमेकस्यैव कथं भवेदित्याह—
नेति । ननु रक्तारक्तत्वे विचरुद्धे एव न भवतः किन्तु तयोरैक्यमेव, वि-
रोधप्रतिभासस्त्वाविद्यक इति शङ्कते—अमिन्न इति । तर्हि ज्ञानस्यानात्म-
भेदः कथमविद्यायामपि भासतां त्वन्मते भेदे ग्राह्यग्राहकभावाभावादि-
त्याह—नेति । उल्लेखे वेति । तन्मते यदुल्लिख्यते तत्परमार्थसाद(दे?)वेत्यर्थः ।
यदेव रक्तं तदेवारक्तं परन्तु व्यावृत्तिभेदाधीनं भेदप्रतिभासनमित्याह—
अभिन्नमिति । वस्त्वभेदव्यावृत्त्योरपि न भेद इत्याह—नेति । ननु अनुभ-
वो न पर्यनुयोजयः, तथा च विरोधम(व?)धूय यदेव रक्तं तदेवारक्तं
भगत्या अभ्युपेयमित्याह—अनुभवेति । तर्हि य एव संयुक्तः स एवासंयुक्त
इति न विरोध इत्याह—तुल्यमिति । संयोगाभावस्यावच्छेदकवृत्त्यभ्युपगमे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च नैकधार्मिणि संयोगतदत्यन्ताभावावित्यर्थः । अभेदेऽपीति । मिथो
विरुद्धरक्तत्वाभेदोऽप्येकत्र विरुद्ध इत्यर्थः । अनात्मन इति । अपारमा-
र्थिकभेदेन पारमार्थिकविद्याया अभेदे तस्या अप्यपारमार्थिकतापत्तेः ।
यद् यत्र प्रकाशते तत्स्यात्मेति योगाचारस्थितेरित्यर्थः । उल्लेखेति तद्वश-
ने उल्लेखस्यैव पारमार्थिकत्वादित्यर्थः । तुल्यमिति । संयोगतदभावयो-

(३) दस्यावेदनात् क० । (२) दस्ये भेदान् । (३) आत्मनो भेद० । (४) भेदस्यापारऽ० ।

मेदबुद्धेरन्यथासिद्धत्वादविरोधात्(१) ।

ननु च संयोगस्यैकत्र सदसत्त्वे रक्तारक्तस्वभावत्वेनैव पटोऽवसीयेत्(२) न तु कदाचिद्रक्तत्वेनैवेति चेत्, न, रक्तावयवाच्छेदोपाधितिरस्कृतरक्तस्वभावत्वात् । तच्च, संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादुपाधीनामपि रक्तारक्तस्वभावत्वे तिरस्कारकत्वव्याहतेः(३) । किञ्चाभावस्य स्वप्रतियोगिसमानदेशकालत्वे स्वभावमात्रा(४)विरोधादन्योन्याभावत्वप्रसङ्गः । मैवम् । संयोगस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

संयोगस्यापि तथात्थं स्यादित्यप्रत्यक्षता संयोगस्य स्यादिति भावः ।

सर्वरक्ताभिप्रायेणाह—नन्विति । भूयोऽवयवावच्छेदेन महारजनसंयोगात् स्वल्पावयवावच्छेदेन च तदभावात् सर्वरक्तप्रतीतिरित्याह—नेति । संयोगवृत्तौ य उपाधिर्वच्छियस्तत्रापि संयोगो न व्याप्य वर्त्तत इति कथं तेन तदभावस्तिरस्क्रियतामित्याह—तन्विति । दूषणान्तरमाह—किञ्चेति । अत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावलक्षणाकान्तत्वादन्योन्याभावत्वमेव स्यादित्यर्थः । अत्रानुभवविरोधः स्यादित्याह—मैवन्यायलीलावतीप्रकाशः

नुभवविषयतयैकस्य शेषयितुमशक्यत्वात् तुतीयकोटेरभावात् । अवच्छेदेनाभावस्यान्यथासिद्धौ संयोगस्यापि तथात्वादप्रत्यक्षत्वापत्तेः समानदेशमित्यर्थः ।

सर्वरक्ताभिप्रायेणाह—ननु चेति । रक्तावयवेति । संयोगस्याव्याप्य स्थितौ रक्तत्वारक्तत्वनियमात् । तदप्रतीतिस्तु ब्रह्मभावच्छेदेन रजतद्रव्यसंयोगावच्छेदकोपाधितिरस्कृतत्वादित्यर्थः । संयोगस्येति । अन्यथाऽवच्छेद्यावच्छेदकयोर्विरोधादिति भावः । स्वभावविरोधादिति । संसर्गाभावन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भवत्येव रक्तारक्तप्रतीतिरत आह—सर्वरक्तेति । अन्यथाऽवच्छेदेति । न हि पटनिष्टुसंयोगाभावेऽवच्छेद्ये तदवच्छेदकोप्यवयवो महारजनसं-

(१) संसर्गस्यासंकेगित्वेऽपीत्यमेद्बु० । संयोगस्वासंयो० ।

(२) अवस्थीयते । (३) स्वभावतेति रक्तारक्तत्वव्याहतेः ।

(४) स्वभावविरोधित्वाद० । स्वभावविरोधादिति प्रकाशाधृतः पाठः ।

स्वाभावेन सह सादेश्यविरोधसाधकमानाभावात् । भावान्तराणां स्वाभाववैदेश्यनियमात् संयोगोऽपि तथेत्यऽवधार्यत इति चेत्, सोऽयं भावजातीयस्य स्वाभाववैदेश्यनियमो व्यभिचारानुपलभ्ममात्रेण वा सिद्ध्यति विपर्यये बाधकप्रमाणप्रवृत्तेवा । नाद्यः । तस्य नियमानियमसाधारणत्वात्^(१) । नापरः^(२) । तदभावात् । भावाभावयोः समानदेशकालत्वे भावाभावव्यवहारगोचरत्वं न स्यादिति चेत्, न, न हि वैदेश्यमिन्नकालतानिमित्तो

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मिति । अनुभूयमानं संयोगस्य स्वाभावसादेश्यं कुतः प्रमाणात् ग्राह्यमित्यर्थः । भावान्तरवैधर्म्यादनुभवोऽप्ययं कूटसाक्षी स्यादित्याह—भावान्तराणामिति । तथा च यो यो भावः स स्वाभावसमानाधिकरण इति व्याप्तिबलात् संयोगोऽपि तथा स्यादिति भावः । एतादशव्यासौ न प्रमाणमित्याह—सोऽयमिति । तस्येति । व्यभिचारानुपलभ्मस्येत्यर्थः पार्यिवत्वलौहलेख्यत्वयोरप्यापाततो व्यभिचारानुपलभ्मादिति भावः । तदभावादिति । भावत्वाक्रान्तस्य स्वाभाववैदेश्यसाधकप्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु प्रमाणं माऽस्तु तर्कं एव विपर्यये बाधकोऽस्तीत्याह—भावाभावयोरिति । यदि संयोगः स्वाभावसमानाधिकरणः स्यात् भावो न स्यात्, संयोगभावो यदि प्रतियोगिसमानदेशः स्यात् अभावो न स्यादित्यर्थः । विधिमुखप्रत्ययेवदत्वनिषेधमुखप्रत्ययेवदत्वाभ्यां संयोगतदभावयोर्भावत्वाभावत्वव्यवस्थितौ तर्कमूलभूतव्यासौ विपक्षबाधकाभाव इत्याह—न हीति । अनुभवबलात् भावान्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वभावविरोधादित्यर्थः । एतद्वाधकद्वयं किं संयोगतदभावयोर्भावान्तरसिद्धं विरोधमुपजीव्य यद्वैतत् स्वातन्त्र्येण तयोर्विरोधसाधकम् । आद्ये संयोगस्य स्वाभावेति । यद्यपि तिरुपाधिसहचारग्रह एव व्याप्तिग्राहक इत्युक्तम् । तदनुकूलतर्कभावे नोर्याध्युक्त्यनात् तदभावानिश्चय इत्याशयेनाह—विपर्यय इति । न हीति । अन्योन्याभावत्वप्रयोगयेवेति । तथा च कथं तिरस्कारकत्वमिति भावः । इत्युक्तमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योगयेवेति । तथा च कथं तिरस्कारकत्वमिति भावः । इत्युक्तमिति ।

भावाभावव्यवहारः, किन्तु भावाभावाकारव्यवहारयोग्यस्वरूप-
निमित्तो घटदन्योन्याभावयोरिवेत्यतोऽविशेषात् । तस्माद्भा-
वान्तराणां स्वाभावसमानदेशकालत्वविरोधेऽपि संयोगादीनां
स्वभाववैचित्र्यात्समान[देश]कालस्वाभावाविरुद्ध[देश]त्वमव्या-
प्यवृत्तित्वमाख्यायते । न च वस्त्वन्तरासाधारणमिदं रूपं संयो-
गादीनामसम्भावनीयम् । सर्ववस्तुनामसाधारणरूपोच्छेदप्रस-
ङ्गात् । न चैवं रक्तेऽप्यवयवे रक्तारक्तप्रतीतिः । तददृश्यभाग-
वृत्तित्वेन संयोगाभावस्याप्रतीतेः । न चैवं स्वप्रतियोगिना सह
समानदेशकालत्वे संयोगाभावस्यान्योन्याभावत्वापत्तेः(१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्तरवैधमर्यं संयोगतदभावयोः स्वीकार्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।
भावान्तरवैधमर्यादनुभव एव तिरस्क्रियतामित्यत आह—न चेति ।
ननुक्तमवच्छेदकेऽपि संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वात् न तिरस्कारक-
त्वमित्यत आह—न चैवमिति । अदृश्यभागावच्छेदेन पटे महारजनसंयो-
गाभावसत्त्वेन सर्वरक्तप्रतीतिरित्यर्थः । अन्योन्याभावत्वमाशङ्क्य
निराकरोति—न चैवमिति प्रतीतिबलादेव तथोर्भेदसिद्धिरित्यर्थः। पक्षा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तियोगिनोस्तदभावादव्याप्तेश्चेत्यर्थः । तस्मादिति । नन्वेकवैकस्यैकदा^१
भावाभावयोर्विरोधबलात्तप्रतीतिर्भूम एव कुतो न स्यात् । मैवम् ।
अवच्छेदभेदेन विरोधस्यैवाभावात् । येन प्रकारेणैकत्र धर्मिणि उपसं-
हारात्तयोर्विरोधस्ततोऽन्येनापि प्रकारेण यदि विरोधः स्यात्, तदो-
भयच्छेदप्रसङ्गः । रक्तेऽप्यवयव इति । तत्रापि रजतद्रव्यसंयोगस्याव्या-
प्यवृत्तित्वादित्यर्थः । तददृश्येति । अवयवस्यादृश्यभागे संयोगाभाववृत्ते-
स्तदग्रहात्तदग्रह इत्यर्थः । द्वितीयं पक्षमाशङ्क्य निराकरोति—न चैव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथा च न द्वितीयकल्पावकाश इति शेषः । द्वितीयमिति । यद्वैतदेवे

(१) पत्तिः ।

न चेदमिदं(१) नेदमिहेति विलक्षणबोधवेद्यत्वात् । विद्यमानस्यैव

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्तरमाह—विद्यमानस्यैवेति । संयोगस्य एकत्र एकदैव पुरुषेणोपलभ्मा-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

मिति । नेदमिति । यद्य (प्या ?) पादा (द ?) ने बाधितत्वमनुकू-
लमेव तथापि प्रतियोगिसमानदेशकालत्वेनात्यन्ताभावस्थान्योन्या-
भावत्वापादा (द ?) ने व्याप्यवृत्तित्वमुपाधिरित्यर्थः । वस्तुतः प्रति-
योगितावच्छेदकर्थमारोप्य(२) यत्र निषेधधीः, सोऽन्योन्याभावो यत्र
तु प्रतियोगिनमारोप्य तदवगमः सोऽत्यन्ताभाव इत्यादि न्यायद्वि-
तीयाध्यायनिबन्धप्रकाशे व्युत्पादितमस्माभिस्तत्रैव तदनुसन्धेयम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वादिकमित्यर्थः । यद्यप्यापादन इति । यद्यप्यापाद्याधो व्यनिरेके पक्ष-
धर्मतासम्पादकतया तत्र तर्केऽणु (नु ?) गुणो यत्र तन्मूलभूतव्या-
प्यविरोधी यथा निर्धमत्वबावः, न तु तद्विरोधपि केवलपक्षधर्मता-
याः पण्डत्वात् । श्रुते चान्योन्याभावत्वाभावयाहकेण प्रत्यक्षेण स्व-
प्रतियोगिसमानदेशकालत्वस्यापि विषयीकरणाद्वाधोऽयं व्यभिचार-
पर्यवसिततया व्याप्तिविरोधेवेति नानुगुणस्तथापि व्यभिचारव्या-
प्कोपाधिविरहे व्यभिचार एव न स्यादिति बाधाननुगुणताप्रयोज-
कव्यभिचारनिर्वाहाय उपाधिरेवाकेः । वस्तुतः सत्तर्के सर्वत्र बाधो-
ऽनुगुण एव मूलभूतव्याप्तिविरहेतुस्तर्काभास एवेति वस्तुगति-
स्तथा चान्यसत्तर्कत्वे बाधोऽनुगुणो भवेदिति तर्काभासताप्रतिपाद-
नायोपाधिरूपन्यस्तं इति रहस्यम् ।

ननु स्वप्रतियोगिसमानदेशकालत्वमेवान्योन्याभावलक्षणं तत्रा-
स्त्येवेति व्याप्यवृत्तित्वोपाधेत्ययोजकत्वमित्यत आह—वस्तुत इति ।
तथा च नोक्तं तलुक्षणमपि त्विदानीयुज्य (मुच्य ?) मानमिति
भावः । प्रतियोगितावच्छेदकभिति । नन्वन्योन्याभावस्थलेऽपि प्रतियो-
ग्येवारोप्यः, अन्यथा आरोप्य निषिध्यत इति सिद्धान्तव्याकोपात् ।
इत्यांस्तु विशेषो यदेकत्र तादात्म्येन प्रतियोग्यारोप्योऽपरत्र संयोग-
गादिना संसर्गेणेति चेन्न, तादात्म्येन प्रतियोगिनमारोप्य संयोगा-

(१) नेऽप्यमिदं । (२) प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्येति विवृतिसम्मतः पाठः ।

वा संयोगस्योपलभम्भानुपलभम्भावव्याप्यवृत्तित्वम् । ननु किं देशभे-
देनोपलभम्भानुपलभम्भौ कालभेदेन पुरुषभेदेन वा । नाद्यः । अभि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नुपलभम्भावेवाव्याप्यवृत्तित्वमित्यर्थः । एतदेव विकल्प्य निष्पङ्गयति—
नन्विति । अभिन्नदेशत्वात् यत्रैव देशे कपिसंयोग उपलभ्यते तत्रैव नोप-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

नन्ववच्छेदकस्यावयविनोऽर्थान्तरत्वे तत्र संयोगस्य वृत्त्यवृ-
त्तिभ्यामवयविनि वृत्त्यवृत्तिविरोधे न कश्चिदुपयोगोऽनर्थान्तरत्वे च
तदवयव एव तयोर्विरोधः । अत्राहुः । संयोगस्यावयविनि समवायेऽ-
प्यवयवावच्छेदप्रतीतिबलात् कर्स्मिन्श्चिद्रवयवे तस्याधारताऽस्ति
न तु सर्वत्रेत्यव्याप्यवृत्तित्वार्थः । यद्वाऽवयवसंयोग एतोपलभ्यमा-
नेऽवयविनि संयोग उपलभ्यते । यत्र त्ववयवे संयोगाभावस्तस्मिन्नु-
पलभ्यमानेऽप्यवयविनि स नांपलभ्यते इत्यव्याप्यवृत्तित्वार्थः । अथ वा
पूर्वापरितोषेणाह—विद्यमानस्यैवेति । अभिन्नदेशत्वादिति । संयोगतदत्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिति च क्रमेण तदुभयनिर्वचनात् । न चैवं सम्प्रदायमताभेदः ।
तत्र हि संसर्गादेरारोप्यत्वमित्युक्तम् । तच्चायुक्तम् । विशेषणस्यैवा-
रोप्यत्वादिहेतुसंसर्गादेरोराप्यसम्बन्धत्वमित्यभिधानात् । न च
प्रतीतिविशेषजन्यत्वमवच्छेदरूपापरिचये दुर्ग्रहं तत्परिचयश्च प्रतीति-
विषयविशेषाप्रतीतावशक्य इति वाच्यम् , अभावाभावत्वतदत्यन्ता-
भावत्वयोरेव विषयतानवच्छेदीकभूयावच्छेदकत्वात् । न च तदेव ल-
क्षणमस्तु एतस्याप्यदुष्टत्वात् । वस्तुतः स्वरूपसम्बन्धविशेष एवा-
नुभवसाक्षिकस्तयोर्मेदक इत्यभावविशेष एव विषयीभूयावच्छेदकः ।
अत एव धर्मात्यन्ताभावधर्मर्थन्योन्याभावयोर्द्वयोरभेद एव । घटत्व-
स्य पटा (घटत्वा ?) त्यन्ताभावात्यन्ताभावात्मकतया घटान्योन्या-
भावस्यापि घटत्वात्यन्ताभावात्मकत्वात् परस्परविरहरूपताया अ-
त्यन्ताभावस्थले दृष्टत्वादिति मतमपास्तम् । प्रतीतिवैचित्रयेण भेदा-
दित्यन्यत्र विस्तरः ।

अवयविन इति पञ्चम्यन्तम् । विरोधोपनीहारे (‘विरोधे’ विरो-
धपरीहारे ?) ‘समवायेऽपि’ व्याप्त्या समवायेऽपीत्यर्थः । आधारतास्ती-
ति । अवच्छेदकतासम्बन्धेनेति शेषः । यत्र त्विति । तर्स्मिस्तृपलभ्य-

नदेशत्वात् । नापरौ । रूपादीनामव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः । देशकालपुरुषाभेदेन पुनरेकस्य वस्तुन उपलभ्मानुपलभ्मौ विरोधादेवानुपपन्नौ । मैवम् । एकदा तावदुपलभ्मानुपलभ्मौ भिन्नेष्वेवावयवेषु न त्ववयविनि । अत एव विरोधात्कालभेदेन

न्यायलौलावतीकण्ठाभरणम्

लभ्येतापीत्यर्थः कालभेदपुरुषमेदाभ्यामुपलभ्मानुपलभ्मौ रूपादिसाधारणाविति तेषामव्याप्यवृत्तित्वं स्यादित्याह—रूपादीनामिति । एकदेति । भिन्नभिन्नावच्छेदेन उपलभ्मानुपलभ्मावेकदाऽपीत्यर्थः । भिन्नेष्वेवावयवेत्वाच्छेदेनैवेत्यर्थः । न त्ववयविनीति । न त्वनवच्छिद्धं एवावयविनीत्यर्थः । अत एवेति । न हि समानविषययोरूपलभ्मानुपलभ्मयोरेकत्रावयविनि एकदा सम्भव इत्यर्थः । नन्विन्द्रियसंयुक्ते रक्ते पटे कालान्तरेऽपि संयोगानुपलभ्मः कथं स्यादित्यत आह—काल-

न्यायलौलावतीप्रकाशः

न्ताभावयोर्भिन्नदेशत्वे तु व्याप्यवृत्तिरूपादितुल्यत्वम् । अथैकत्र देशे ऽवच्छेददेशभेदेन भिन्नदेशत्वं तदा प्रागुकपक्षाभ्युपगम इति भावः । एकदेति । यद्यप्येतद्व्याप्यवृत्तिरूपादिसाधारणं देशभेदेन तत्राप्युपलभ्मानुपलभ्मात् तथापि यज्ञातीयं किञ्चिदवयवनिष्टतयोरूपलभ्ममानं सत्किञ्चिद्योग्यावयवयनिष्टतयाऽनुपलभ्ममानमवयविवृत्तिं तज्जातीयमव्याप्यवृत्तीति सम्प्रदायाः (१) । ‘अत एव’ पूर्वोक्तदेवेत्यर्थः । काल-

न्यायलौलावतीप्रकाशविवृतिः

मानोऽपि नोपपद्यत इत्यर्थः । वस्तुतोऽवच्छेकस्यार्थान्तरत्वेऽपि तद्वच्छेदेन भावाभावयोरभाववलाद्विरोध एव नेति पूर्वोक्तमव्याप्यवृत्तित्वमुपपद्यत इत्येव रहस्यम् । (अवयविसंयोगग्रहस्य ?) अवयवसंयोगग्रहनियमे त्रसरेणुसंयोगो न प्रत्यक्षः स्यादित्यरुचेराह—अथेति । यद्यप्येतदिति । न हि या रूपव्यक्तिरेकतन्तौ सैवापरतन्त्रावपीति भावः । अतीन्द्रियसंयोगसाधारण्यार्थमाह—यज्ञातीयमिति । चित्राचित्रतन्त्रवारब्धे पटे विद्यमानं चित्रं रूपम् । न च तज्जातीयमव्याप्यवृत्तीति । व्यवहित इत्यपरितोषादाह सम्प्रदायविद इति । तज्जातीयमिति । न चेदं रूपादावतिप्रसक्तं किञ्चिदवयववृ-

तु संयोगानुपलभ्मः । तन्निरूपकस्य महारजनादेः संयोगिनोऽ-
निरूपणात् । कुतः पुनः पटनिरूपणेऽपि महारजनाद्यनिरूप-
णम् । पटस्य भूरिदेशव्यापकत्वेनानावृतत्वेनेन्द्रियसञ्चिकर्षेऽपि
महारजनादेरिन्द्रियासञ्चिकर्षात् । कुतस्तर्हि पटोऽरक्त इति
प्रतीतिरिति चेत् न कुतश्चित् । न हि यत्र संयोगः प्रतीयते,
तत्रैव तदैव तदभावः प्रत्येतुं शक्यते(१) । पटोऽरक्त इति
व्यपदेशस्तर्हि कथम् । अवयववर्तिना रागाभावेन परम्परासम्ब-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भेदेन त्विति । रक्तभागस्यारक्तभागेन तिरोधानादनुपलभ्म इति
समुदायार्थः । अवयविन्युपलभ्यमानेऽपि यज्ञातीयमवयविग्राहकेन्द्रि-
यश्राद्धां सञ्चोपलभ्यते तज्जातीयमव्याप्यवृत्तीति भावः ।

ननु महारजनसंयोगाभावश्चेष्टा पटनिष्टुस्तदा पटोऽरक्त इति
कथमर्द्दरक्ते पटे स्यादित्याह—कुत इति । पटे महारजनसंयोगाभा-
वाभावेऽपि तदवयववृत्तिना संयोगाभावेन परम्परासम्बन्धेन प्रती-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

भेदेन त्विति । आवृत्तरक्ताद्भागेऽवयविनि महारजनादेशवृत्तित्वे-
न तत्संयोगस्यानुपलभ्म इत्यर्थः । यज्ञातीयावयविन्युपलभ्यमान-
कालान्तरे आश्रयान्तरस्येन्द्रियासञ्चिकर्षञ्चोपलभ्यते तज्जातीय-
मव्याप्यवृत्ति, रूपादि तु नैवमिति भावः । इन्द्रियासञ्चिकर्षादित्यत्रा-
वृत्तवेनेति शेषः । इतस्तर्हीति । अर्धरक्ताभिप्राये दृष्टव्यम् । न हीति ।
किन्तु तदवयवेष्टिति शेषः । पटोऽरक्त इति । पटे महारजनसंयोगा-
भावादित्यर्थः । अवयववर्तिनेति । एतच्चाभ्युपगमवादः । वस्तुतस्तु रक्तः
पटे पव नास्ति किन्तवत्र प्रदेशे न रक्त इति । तथा चावयवेष्टवय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वित्वे सति किञ्चिदवयवावृत्तित्वस्य विशेषणवेऽपि चित्राचित्रा-
वयवारब्धपटनिष्टुचित्ररूपेऽपि प्रसक्तमिति वाच्यम्, आश्रयान्तर-
स्येत्यत्र एकस्वाश्रयभिन्नस्वाश्रयस्येत्यर्थात् । न च चित्ररूपं
तथाऽव्यासज्यवृत्तित्वात् ।

(१) प्रत्येतुं न शक्यते ।

न्येन तद्वपदेशात् । न चावयवसंयोगेनैव संयुक्तप्रत्ययोपपत्तौ संयोगोऽप्यवयविनि नास्तीति वाच्यम्, सर्वत्रावविनि संयोगोच्छेदे संयुक्तप्रत्ययस्यैवोच्छेदप्रसङ्गात् । कारणसंयोगस्य कार्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तिरियमुपपद्यते इत्यर्थः । ननु संयोगोऽवयविनि न स्यादित्याह—न चेति । संयोगस्यावयवमात्रविश्रान्तताकल्पने तस्य परमाणुवृत्तिता-पत्तावतीन्द्रियत्वं स्यात्तथा च तदभावो न गृह्णेतेति प्रतियोग्यनुप-लम्भादित्याह—सर्वत्रेति । किञ्च परमाणुपर्यन्तं संयोगस्य स्वी-कारेऽपि पुनरवयविपर्यन्तं संयोगः स्यादेवेत्याह—कारणेति । ननु संयोगाभावेऽपि रीतिरियं तु हृष्टव अवयवसंयोगिनाऽप्यवयविनिऽसं-योगादिति चेत्त्र, संयोगासिद्धौ तदभावस्याऽप्यसिद्धेः । सिद्धौ वो-कप्रकाराभ्यामेव प्रतीत्युपपत्तेरिति भावः । अवयववृत्तिना स्वा-भावेन अवयविनि सादेश्यव्यपदेशविषयत्वं संयोगस्याव्याप्यवृत्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वसंयोगाभावः प्रतीयते न त्ववयविनि । सर्वत्रेति । सर्वत्रावयविन्य-वयवसंयोगेनान्यथासिद्धौ परमाणुवृत्तिसंयोगस्यातीन्द्रियत्वात् स-र्वत्र संयोगसाक्षात्काराभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । न च त्रसरेणोरवयवा-वच्छेदाग्रहात्तत्र न तदवच्छेदेनान्यथासिद्धिः, तत्रापि दिगुपाधेरेवा-वच्छेदकत्वसम्भवात् । कारणसंयोगस्येति । तत्रापि परमाणुमात्रेऽपि संयो-गाभ्युपगमेऽवश्यमवयविनि संयोग इति भावः । यद्यपि कारणासंयो-गिनाऽवश्यं कार्यासंयुक्तेन भवितव्यम्, इत्यपि नियम एव । तथापि संयोगसाधने यदि कारणसंयोगिना न कार्यं संयुज्येत तदा कार्य-कारणयोर्मिथो युतसिद्धिप्रसङ्गोऽनूकूलस्तरः । न च संयोगाभाव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

केचिच्चु अवच्छेदभेदेन भावाभावयोरविरोध एवेति पूर्वोक्त एव सर्वतात्पर्यमिति वदन्ति । तत्रापि दिगिति । उपहिता-या दिश इत्यर्थः । उपाधेः सूर्यसंयोगात्मकतया तत्र संयो-गाभावात् । यद्यपि दिशोऽप्यतीन्द्रियत्वमिति तद्वेष्टतादव-स्थयं तथाप्यालोकस्थस्यैव त्रसरेणोर्ग्रहात्तस्यैवावच्छेदकत्वमिति

संयोगोपार्जनानेयमाच । तस्मादवयववर्तिना संयोगाभावेनाव-
यविनि संयोगस्य सादेश्यव्यपदेशविषयत्वमेवाव्याप्यवृत्तित्वम् ।
नन्वेवं देशान्तरोच्चरितस्यापि शब्दस्येहस्थेन ग्रहणं स्यात् ।
न । एतच्छ्रेण तस्याप्राप्तेः । कर्णशष्कुलीतत्संयोगयोरेकत-
रस्य श्रोत्रत्वे अत्रोच्चारितस्यापि शब्दस्याग्रहणम् । ताभ्याम-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वमिति पक्षान्तरमुपसंहारव्याजेनाह—तस्मादिति । शब्दबुद्धादीनां
स्वाभावसादेश्यमेवाव्याप्यवृत्तित्वमित्यवसेयम् ।

ननु संयोगश्चेद्व्याप्यवृत्तिरेव तदा कच्चिदभिहृतायां भेर्यां सर्वत्र
शब्दोपलभ्मः स्यात् विभुकार्थ्याणामसमवायिकारणावच्छेनोत्पादा-
दित्याह—नन्विति । गृहाभिसन्धिराह—एतदिति । ताभ्यामिति । सम-
वायप्रत्यासस्या शब्दग्रहस्तयोः शब्दसमवायाभावादित्यर्थः । आश-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साधनेऽपि तयोर्युतसिद्धापत्तिस्तर्कस्तर्हि सर्वथाऽवयविनि संयो-
गाभावादव्याप्यवृत्तित्वविरोधात् । उपसंहारव्याजेनाव्याप्यवृत्ति-
तायां परिभाषान्तरमाह—तस्मादिति ।

नन्वेवमिति । शब्दासमवायिकारणस्य भेर्याकाशसंयोगस्य व्या-
प्यवृत्तित्वाद्विभुविशेषगुणानां चासमवायिकारणावच्छेनेऽवश्य-
मुत्पन्ने देशान्तरीयशब्दस्य देशान्तरस्थेन पुरुषेण ग्रहप्रसङ्ग
इत्यर्थः । एतच्छ्रेणेति । श्रोत्रस्य च प्राप्यकारित्वादित्यर्थः । ताभ्यामिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तात्पर्यम् । तर्हीति । यदि यत्किञ्चित्कारणसंयोगिना कार्यं न संयु-
ज्यत इति मतं तदाऽवयविनि संयोगो न स्यादेवेत्यव्याप्यवृत्तिता-
ऽनुभवो विरुद्ध्येत सकलकारणासंयोगः (गि ?) ना च कार्यासं-
योग इष्ट एवे (ति ?) भावः । यद्यपि यत्किञ्चित्कारणासंयोगिना
कार्यासंयोगनियमेऽपि सकलकारणसंयोग्याकाशादिना संयोगो-
ऽविरुद्ध एव तथाप्यङ्गुलीसंयुक्ते वृक्षे शरीरसंयोगानुभवो विरुद्ध्येते-
ति तात्पर्यम् । उपसंहारव्याजेनेति । कोचिन्तु ईश्वरविशेषगुणभिन्नत्वे स-
ति मूर्त्त्वृत्त्येकवृत्त्यवृत्तिगुणत्वसाक्षात्त्वाप्यजातिमत्त्वमेवाव्याप्य-

सम्बन्धात् । न भस्तु श्रोत्रत्वे तस्यापि ग्रहणम्, श्रोत्रप्राप्ते-
विशेषादिति चेत्, न, एतदेशवासिपुरुषं प्रति विशिष्टादृष्टप्र-
सूतकर्णशक्तुलीभेदस्य तत्संयोगभेदस्य वा शब्दविशेषोपलम्भ
एव सहकारित्वाभ्युपगमात् । सैव तर्हि कर्णशक्तुली अत्र स्थित-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्
यसुदृधाट्यति—एतदेशोति । विशिष्टादृष्टोपगृहीतकर्णशक्तुलयवच्छिन्नन-
भोभागस्य श्रोत्रत्वं लदवच्छिन्न एव देशो यः शब्द उत्पद्यते स गृह्ण-
ते नान्यः शब्दासमवायिकारणसंयोगस्य व्याख्यवृत्तित्वेन शब्द
एव नियतदेशो कथमिति चेत्, असमवायिकारणसत्त्वेऽपि निमित्त-
वाच्चवच्छेदेन तदुपपत्तेः शब्दोपलम्भानुपलम्भनैयत्येन तथैव
कल्पनात् । गच्छन् वायुः स्वदेशो शब्दसुत्पादयति । अत
एव कोष्ठ्यस्य वायोरेवाधःकण्ठादिदेशसंयोगात् कण्ठ्यादिवर्ण-
निष्पत्तिः । सैवेति । देशान्तरोत्पन्नशब्दसञ्चिति (संविति?) तत् पुरुष-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कर्णशक्तुलीतसंयोगाभ्यामित्यर्थः । शब्दस्य च तदसमवेत्त्वात् ।
समवायेन शब्दग्रहणादिति भावः । न भसोऽपि श्रोत्रत्वेऽपि निमित्त-
वैचित्र्यान्न सर्वशब्दोपलम्भप्रसङ्ग इत्याह—एतदेशोति । शब्दविशेषोपल-
म्भ इति । सञ्चिधानोच्चरितशब्दविशेषोपलम्भ इत्यर्थः । एतच्चाव-
श्यं वाच्यमन्यथा संयोगस्याव्याख्यवृत्तित्वेऽपि प्रत्यासञ्चित्तत्वात्स-
र्वशब्दग्रहप्रसङ्ग इत्यर्थः । न च कर्णशक्तुलयवच्छेदेन देशान्तरो-
च्चारितशब्दस्य नोत्पत्तिरिति वाच्यम्, अवच्छेदो ह्याकाशो
द्विष्टमभिन्नं वा । आद्ये न तत्र शब्दसमवायः । अन्त्ये न कश्चिद्
विशेषः । इत्याहुः । वस्तुतो यदवच्छेदेन कर्णशक्तुलीसंयोग आकाशे
तत्परिचिततसंयोगात्तदवच्छेदकानवच्छिन्न आकाशः श्रोत्रं तत्-
समवेतः शब्दो गृह्णते । अथ वा कर्णशक्तुलीसंयोगावच्छेद-
कावच्छिन्ने आकाशे वर्तमानः शब्दो गृह्णते । तस्यावच्छेदकतया
देशोऽधिकरणं समवायित्वेनाकाशः । तथा च कर्णशक्तुली-
संयोगावच्छेदकदेशवृत्तिः शब्दो गृह्णते, न तदनवच्छेदकदे-
शवृत्तिरिति वय(म् ?) । सैवेति । देशान्तरस्थितैवेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वृत्तित्वमित्याहुः । वस्तुत इति । यद्यपि संयोगस्य व्या (प्य ?) वृत्ति-

पुरुषस्य तच्छब्दोपलम्भे सहकारिभूताऽस्त्वति चेत् , न, तस्या
एतत्पुरुषादृष्टानुपगृहीतत्वादिति मूकीभव । [इति] संयोगः ।

विभागः संयोगप्रध्वंसोऽस्त्वति चेत् , न, संयोगवदुक्तो-

न्यायलीलावतीकृष्णाभरणम्

कर्णशास्कुलीत्यर्थः । तस्या इति । परकीयकर्णशास्कुल्याः परकीयाह-
षाधटितत्वादित्यर्थः ।

स्वजनकक्मौत्पत्त्यव्यवहितोन्नरक्षणोतपत्तिरवृत्तिगुणत्वसा-
क्षाद्याप्यजातित्वं विभागत्वमिति लक्षणम् । संयोगत्वं द्विष्टमात्र-
वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं जातित्वात् गोत्ववत् प्रमेयत्वा-
द्वा ब्रटवदिति प्रमाणं विभागे स्फुटमिति संक्षेपतस्त्रिष्ठपयितुं
पूर्वपक्षयति—विभाग इति । संयोगात्यन्ताभावान्योऽन्याभावावतिप्रस-
क्ताविति संयोगध्वंस इत्युक्तम् । संयोगवदिति । यथा सन्नित्यवाधित-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तस्या इति । अदृष्टोपग्रहश्च कर्णशास्कुल्या (म ?) वश्यमन्यथा रोगा
दिकं विना वाधिर्यानुपपत्तेरिति भावः ।

यदि संयोगभावं (वो?) विभागः स्यात्तदा गुणादावपि विभ-
क्तधोः स्यात्तदुक्तं संयोगप्रध्वंस इति । विभागस्योत्तरदेशसंयोगनाश्य-
तया क्षणत्रयमात्रस्थायिन्वात्तदुत्तरक्षणे विभक्तप्रतीतेः संयोगध्वंसा-
वलम्बनत्वेन त्वयाऽप्यनुमतत्वादिति भावः । स च यद्यप्येकस्मिन्
संयोगे नष्टे संयोगान्तरसत्वेऽप्यस्ति यावदुत्पन्नसंयोगध्वंसश्चैकमात्र-
संयोगनाशो न सम्भवति तथापि संयोगसमानकालीनसंयोगध्वंस
उत्पन्नसंयोगत्वावच्छिन्नसंयोगप्रतियोगिको ध्वंसो वा विभागः । न त्वे-
वमेकतरसंयोगिनाशोऽपि एकस्मिंस्तत्र विभक्तधीः स्यात्तत्रापि संयोग-
नाशात् । न च द्वौ संयोगिनौ नष्टसंयोगौ विभक्तवीविषयः प्रमेयाधि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वे आकाशमेव तत्परिचितम् , असमवायिकारणानुरोधाच्च सर्व-
शब्दस्यापि व्याप्यवृत्तित्वमतः सर्वशब्दोपलम्भस्तद्वस्थ एवेति
प्रकाराद्यमप्येतद्युक्तम् । तथापि पूर्वोक्तरीत्या शब्दस्याव्याप्यवृ-
त्तित्वमेव व्याप्यवृत्तिताभिधानं वैकदेशिग्रतेनेति तात्पर्यम् ।

उत्पन्नेति । उत्पन्नतदुभयप्रतियोगिकसंयोगत्वावच्छिन्नध्वंस इत्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रत्ययात् संयोगसिद्धिस्तथा विभागस्यापि यथा शब्दासमवायिकाभणतया संयोगसिद्धिस्तथा विभागस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । किञ्च यदा अवयविकर्मणा युगपदेवाङ्गुरीतहसंयोगहस्ततसंयोगशरीरतसंयोगा उत्पन्नास्तत्राङ्गुलीमात्रोत्पन्नेन कर्मणा अङ्गुरीतसविभागात् विभागपरम्परयैव हस्ततसंयोगपरम्परानाशाय अवश्यं न्यायलीलावतीप्रकाशः

क्याभावात् । न च द्वित्वेमवाधिकम् । विशेषणद्वित्वैकत्वयोर्विशिष्टप्रत्ययाविशेषाद्विषट् पुरुष इत्यत्र तथा दर्शनात् । मैवम् । स्वप्रतियोग्यधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिनो द्रव्यधंसाजन्यस्य वा संयोगधंसस्य विभक्तप्रत्ययालभवनत्वात् । प्रमेयाधिक्यसमवादिभागः । (स ?) ज्ञित्यवाधितवुद्धिवेद्यत्वाच्च शब्दासंयोगाजन्यशब्दासमवायिकारणत्वाच्च । विभागस्य गुणत्वमभिप्रेत्याह—संयोगवदिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

र्थः । एतच्च सामान्यधंसस्वीकारपक्षे तदस्वीकारे तु यावदुत्पन्नतदुभयप्रतियोगिकसंयोगधंसमादाय तथेति ध्येयम् । यावत्पदं चाशेषपरम् । विशेषणेति । संयोगनाशात्मकविभागस्य तत्र प्रयोजकत्वादाश्रयद्वित्वैकत्वयोरप्रयोजकत्वादेति भावः । न चाश्रयनाशजन्यसंयोगधंसस्य कथं नेष्टत्यन्ताभावः । पूर्वं प्रतियोगिसत्वादग्रे चाश्रयस्यैवाभावादत आह—द्रव्येति । यद्यप्येतदुभयमध्ययुक्तं तत्र संयोगिद्वयसत्त्वायामेव संयोगधंससो जातस्तदनन्तरं चैकः संयोगी नष्टस्तत्रापरत्र च विभक्तप्रत्ययतादवस्थात् तथापि यावत्प्रतियोगिस्वाश्रयसमानकालीनयावदुत्पन्नसमानाधिकरणसंयोगधंसस्य तथात्वे तात्पर्यम् । एतेन द्रव्यपदं प्रतियोग्याश्रयद्रव्यपरमेव वाच्यम् । अन्यथा प्रतिबन्धकद्रव्यधंसजन्यसंयोगधंसस्थलेऽव्याप्तेः । तथा च परमाणुविभागेऽप्रसिद्धिरिति परास्तम् । ननु सद्बुद्धेरेवावाधितत्वं भावत्वासिद्धिमन्तरेणासिद्धं तत्र हि कश्च हेतुरन्धकारादौ व्यभिचारीत्यरुचेराह—शब्देति । शब्दसंयोगाजन्यं शब्दं पक्षीकृत्य गुणसमवायिकारणकत्वं शब्दत्वेन साधनीयामिति भावः । यद्वा शब्दसंयोगाजन्यशब्दासमवायिकारणं पक्षीकृत्य शब्दासमवायिकारणत्वेन

त्तरत्वात् पल्लवः प्रक्रियायामित्यलम् । इति विभागः (१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विभागोऽङ्गीकर्त्तव्य इति भावः । अत्र सङ्क्षेपे हेतुमाह—पल्लव इति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यत्र संयोगध्वंसानन्तरमाश्रयो नष्टः, तत्राश्रयान्तरव्यङ्ग्यत्वात् ध्वंसधीरस्ति । न चात्र विभक्तप्रत्ययः । यद्वा घटात्पटो विभक्त इत्यादिप्रतीतेन च ध्वंसेनान्यथोपपत्तेः, ध्वंसस्य प्रतियोगि निरूप्यत्वात्; विभागस्य चावधिनिरूप्यत्वात् । न च संयोगाभाव एव विभागप्रत्ययः कथमन्यथा हिमवद्विन्ध्यो विभक्ताविति धीरि ति वाच्यम्, विभागपदस्य नानार्थत्वात् । किञ्च यत्रावयवावयविनोः कर्मणा युगपदेव संयोगो जनितः पश्चाच्चावयवकर्मणा विभागजविभागः परस्परया संयोगनाशस्तत्र संयोगनाशकतया विभागो मन्तव्यः । तत्र न हि अवयवकर्मणा तत्त्वाशः, व्यधिकरणत्वात् । नाऽप्यवयवसंयोगनाशेनैवावयविनि संयोगनाशः, अवयवसंयोगनाशस्यावयविसंयोगाजनकत्वाद्कारणनाशस्याकार्यानाशकत्वादित्यभिसन्धिः । पल्लव इति । सा च प्रक्रिया परिच्छेदे निरूपणीयेति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गुणत्वमनुमेयम् । शब्दपदं चात्र कर्मणि व्यभिचारवारणायेति तात्पर्यम् । ननु निमित्तकारणत्वेनावश्यं स्वीकृतो वायुसंयोग एवासमवायिकारणमस्तु संयोगजविभागजयोः परस्परं वैजात्यं च सामग्रीचैविचायादेव । तच्च निमित्तकारणत्वेऽपि विभागस्याक्षतमित्यरुचेराह—यत्र संयोगेति । इदं च यथाश्रुतमाभिप्रेत्य यदि तु यावत्स्वात्रयसमानकालीनो यावदुत्पन्नसमानाधिकरणसंयोगध्वंसो विभाग इति पूर्वनिरुक्ते ग्रन्थस्य तात्पर्यं तदा नेदं दूषणमित्यरुचेराह—यद्वेति । नानार्थत्वे गौरवमित्यरुचेराह—किञ्चेति । तथा च प्रामाणिकं गौरवमिति भावः । अवयवसंयोगनाशस्य समानाधिकरणतया नाशकत्वं भवेदत आह—नापीति । अकारणेति । विभागस्य च समानाधिकरणविरोधिगुणत्वेन नाशकत्वासम्भवादिति भावः ।

कथं पुनः परत्वापरत्वे । [संयुक्त] संयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वयोरेव तद्वहारहेतुत्वात् । अनुमेयात्मचुरतरातीततपनपरिस्पन्दावच्छेदादेविलक्षणे एव प्रत्यक्ष(१)प्रतिभासिनी परत्वापरत्वे । तथाऽन्यत्रानुमान(२)मिति चेन्न, चिरक्षिप्रादेरपि वहिर्भावा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कथमिति । दिक्कृतपरत्वापरत्वयोरुत्पादार्थं संयुक्तसंयोगभूयस्त्वधीस्तदल्पीयस्त्वधीश्च त्वया निमित्तकारणत्वेनाभ्युपेया । तथा च तत एव तद्वारद्वारा (तदव्यवहारोप ?) पत्तौ किं ताभ्याक्षित्यर्थः । ननु कालिकपरत्वापरत्ववद् दैशिके अपि स्यातां न हि तत्र * * पिण्डयोः प्रत्यक्ष एवानुभूयमाने परत्वापरत्वे अतीन्द्रियप्रचुरतरातीततपनपरिस्पन्दावच्छेदेनान्यथा साध्यितुं शक्येते इति शङ्कते—, अनुमेयेति । तथान्यत्रेति । तदृष्टान्तेन दिक्कृते अपि परत्वापरत्वे अनुमेये इत्यर्थः । दृष्टान्तीभूते परत्वापरत्वे चेदङ्गीकर्त्तव्ये तदा चिरक्षिप्रादिकमपि गुणान्तरमङ्गीक्रियतामित्याह—चिरक्षिप्रादेरिति । तर्हि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिक्कृते परत्वापरत्वे आक्षिपति—कथमिति । संयुक्तेति । परत्वापरत्वोत्पत्तावपि तद्वाचरापेक्षावुद्धेहेतुत्वेन तस्यावश्यापेक्षणीयत्वादिति भावः । कालकृतपरापरव्यवहारस्य परत्वापरत्वव्यवहारहेतुत्वात्तदृष्टान्तेन दिक्कृतस्यापि तस्य तद्वेतुकत्वं साध्यमिति अभिप्रेत्य परत्वापरत्वे साधयति—अनुमेयादिति । परापरवुद्धेरध्यक्षायाः सूर्यक्रियाभूयस्त्वादिनाऽतीन्द्रियेणानिर्वाहात्तदर्थमध्यक्षे परत्वापरत्वे स्वीकार्यै इत्यर्थः । परिस्पन्दावच्छेदादेरिति । आदिपदेनालपरतसूर्यपरिस्पन्दस्यापरहेतोः संग्रहः । अन्यत्रापीति । दिक्कृतपरापरव्यवहारेऽपत्यर्थः । विप्रतिपन्नं प्रति संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वातिरिक्तयोः परत्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संयुक्तेत्यप्रिमग्रन्थानुरोधादाह—दिक्कृत इति । एवं सति कालिकपरत्वादिसाधनमर्थान्तरमत आह—कालकृतेति । ननु प्रत्यक्षसिद्धेदैशिकपरत्वादौ किमित्यनुमानव्यवस्थाप्यत्वमुच्यत इत्यत आह—विप्रतिप-

(१) प्रत्ययप्र० । (२) तथाऽन्यवाप्यनु० ।

पत्तेः । ततः परापरधीरिष्यन्धक्षैवाभ्यासपाटवाद्वायुर्वार्तीति प्रत्ययवदाभासते ।

ननु भिन्नदिग्वस्थितयोर्योजनतदर्ढान्तरितत्वे दूरादूरभुद्धावपि परापरव्यवहाराभवेनातिरिक्तनिमित्तत्वमस्तु । तत्रापि परापरादिव्यवहारोऽस्तीति चेत्र, मध्यव्यवहार [स्यापि] प्रसङ्गात् । उभयापेक्षसंयुक्तसंयोगालपीयस्त्वज्ञानजन्यमुभयापेक्षमपर-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तयोः प्रत्यक्षप्रातिभासः कथमित्यत आह—तत इति । चिरातीततपनपरिस्पन्दावच्छेद एवाभ्यासदशापनवलिपिलिङ्गानुमेयस्तदा भासत इत्यर्थः । ननु यदि संयुक्तसंयोगभूयस्त्वालपीयस्त्वनिब (न्ध ?) नश्चेदिक्कृतपरापरव्यवहारस्तदा भिन्नदिग्वस्थितयोरपि स्यादिति शङ्कते—नन्विति । ‘अतिरिक्तनिमित्तत्वं’ परत्वापरत्वनिमित्तत्वम् । अत्रष्टापत्तिमाशङ्कते—तत्रापीति । मध्यताव्यवहारोऽपि इष्टापत्तिमाशङ्काह—उभयापेक्षेति । यदेवापरत्वाधिकरणं तत्र मध्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

परत्वर्याद्व्यवस्थापनमशक्यं प्रत्यक्षसिद्धसंयुक्तसंयोगालपीयस्त्वभूयस्त्वाभ्यमेव परत्वापरत्वव्यवहारोपपत्तेरिति भावः । काळकृतपरत्वापरत्वगोचरं प्रत्यक्षसिद्धमित्याह—चिरक्षेपेति । तस्यापि प्रत्यक्षगुणान्तरतापत्तेरित्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धि स्फुटयति—तत इति । ननु परापरव्यवहारो न संयुक्तसंयोगालपीयस्त्वभूयस्त्वादिधीहेतुः तत्सञ्चेऽपि तदभावादित्याह—मिन्वेति । अतिरिक्तोति । तदेव परत्वमपरत्वं चेति भावः । मध्येति । परादिव्यवहारस्य तच्चियतत्वादित्यर्थः । नियममेवोपपादयति—उभयेति । संयुक्तसंयोगभूयस्त्वस्याविशेषादिन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्यमिति । तथा च विप्रतिपञ्चं प्रति प्रत्यक्षत्वमन्यथाशङ्काकलङ्कितत्वेनासाधकामित्यनुमानमुच्यत इति भावः । अशक्यमिति । प्रत्यक्षणेति शौषः । प्रत्यक्षेति । कालिके तु प्रत्यक्षमेव मानम् । अतीन्द्रियेण (र ?) विकर्मणा तदनुपपत्तेरिति भावः । उभयेतीति । ययोरेव यदन्तरालं तदन्यतरापेक्षया अन्यतरावधिकं यदेकत्रापरत्र द्वयं तदेव मध्यत्वमित्यर्थः । ननु पूर्वप्रकान्तोपपाद्याभावाद्ववति हीत्यत्रेतिशब्दो व्यर्थः

मेव मध्यता । भवति हि इदमनयोरन्तरालमित्यत्रैककावध्यपेक्ष-
याऽवध्यन्तरे संयुक्तसंयोगभूयस्त्वबुद्धौ सत्यामन्यत्र संयुक्तसं-
योगाल्पीयस्त्वमतिः । मैवम् । आर्जवावस्थितेरप्युपयोगात् ।
भवति हि चतुर्योजनान्तरिता मत्तो वाराणसी, द्वियोजनान्तरितं
च शुद्धपुरमित्यनुसन्धाय वाराणसी परा अपरं च शुद्धपुरमिति
व्यवहारः । स यदि संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वावच्छेदकज्ञा-
ननिबन्धनस्तदा प्रमातर्यपि परापरव्यवहारप्रसङ्गः । ततोऽतिरि-
क्तपरत्वापरत्वनिबन्धनः । परत्वापरत्वयोरुत्पादनियमः कुत इति
चेत्, जनकशक्तिवैचित्र्यात् । यथा भेर्याकाशसंयोगस्योभया(१)-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वव्यवहारो दृश्यते तद्यदि विभिन्नदेशयोः संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाल्पी-
यस्त्वनिबन्धनः परत्वापरत्वव्यवहारः स्यात्तदाऽपरत्वाश्रयाभिमते म-
ध्यताव्यवहारोऽपि स्यादित्यर्थः । एतदेव हि स्फुटयितुं शब्दवन्तमेव
किरणावलींग्रन्थं लिखति—भवति हीति । प्रमा * तः परत्वाश्रयाच्च संयु-
क्तसंयोगाल्पीयस्त्वमपरत्वाश्रय एव तत्रैव च मध्यताव्यवहार इत्य-
र्थः । विभिन्नदेशयोः परत्वापरत्वे नोत्पद्यते तत्राञ्जिवावस्थानाभा-
वादित्याह—आज्ज्वेति । परत्वापरत्वोत्पत्तिकममभिदाय परापादि-
तामन्यथासिद्धिं निरस्यति—स यदीति । तयोरुत्पत्तावपि कथं नायं
प्रसङ्ग इत्याह—परत्वापरत्वयेरिति । समाधत्ते—जनकेति । तत्रैव दृष्टान्तमा-
ह—यथेति । प्रमाभावप्रसङ्गेन किरणावलीकृता यत् समादृतं तद्वेत्याह—
न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वर्थः । आज्ज्वेति । एकदिग्बवस्थितेरित्यर्थः । त्वयापि परत्वापरत्वोत्प-
त्तौ तथैवाद्य(न्व?)यव्यतिरेकाभ्यां तन्नियामकत्वोपगमादिति भावः ।
भवति हीति । यथा श्रुतो हि शब्दवानेव अन्थो लिखितः । प्रमातर्यपीति ।
संयोगसंयुक्तभूयस्त्वाल्पीयस्त्वस्याविशेषादित्यर्थः । जनकेति । अयं
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इत्यत आह—यथाश्रुत इति । किरणावल्यां पूर्वप्रकान्तसत्त्वात् हिशब्दो

(१) ०याश्रयत्वेऽपि न० । ०याभ्रित्वेऽपि न० ।

श्रयत्वे नभसि शब्दजनननियम(१) इति किरणावलीकारः। तन्न,
यत्संयुक्तसंयोगवहुत्वविशेषावच्छिक्षसंयोगाधिकरणत्वेन प्रति-
सन्धीयते तत्र परव्यवहारो न तु प्रमातरि तस्यावधित्वेन प्रती-
तेः। यदा तु प्रमातैव तदधिकरणत्वेन प्रतीयते(२) तदा भवत्येव
प्रमातरि परव्यवहारो वाराणसीतः परोऽहमिति। संयोगस्वभा-
वत्वे परत्वस्य संयोगिनिरूप्यत्वं स्यात्, न त्ववधिनिरूप्यत्व-
मिति चेन्न, संयोगभूयस्त्वाल्पीयस्त्वयोः परापरव्यवहारविषय-
त्वेनैव तदुपपत्तेः।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्त्वेति। अत्रावधित्वेनाप्रतीयमानत्वे सति संयुक्तसंयोगाधिकरणत्वेन
प्रतीयमानत्वं परत्वापरत्वधीनिबन्धनमतो न प्रमातरि प्रसङ्ग इत्य-
र्थः। तत्रैव व्यवहारं दर्शयति—यदा त्विति। तदुपपत्तेऽरिति। अवधिनि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अभ्युपगमवादः। वस्तुत आत्मनो विभुत्वात्तत्र परादिव्यवहाराभा-
वात्। मूर्च्छत्वस्यैतत्समवायिकारणतावच्छेदकत्वात्। किञ्चित्संयु-
क्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणत्वेन प्रतीयते किञ्चित्तदवधित्वेन। तत्राद्ये
परापरव्यवहारो नित्यः, मत्तः परा वाराणसीत्यत्रावधित्वेन प्रमातुः
प्रतीतेर्न तत्र व्यवहारः स्यादित्याह—यत्संयुक्तेति। यदा त्विति। न त्ववध-
ित्वेनेति शेषः। प्रमातरीति। शरीर इत्यर्थः। न त्वात्मनि तस्य विभु-
त्वादित्युक्तम्। ननु परत्वादेः सावधित्वेन प्रतीतेर्न संयोगेन तदन्य-
थासिद्धिः। संयोगस्य सावधित्वाभावात्। इदमनेन संयुक्तमिति प्र-
तिपत्तिवत, न त्वस्मादिदं संयुक्तमित्याह—संयोगस्वभावत्व इति। संयोग-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यक्त एव अनेन च किरणावलीलिखनानुरोधेनैव लिखित इति भावः।

ननु जनकशक्तिवैचित्र्यं जनकस्वभाववैचित्र्यं तच्च नात्र निया-
मकम्, सत्यात्मनो योग्यत्वे परत्वाद्युत्पत्तेरावश्यकत्वान्तित्यस्येत्या-
दिन्यायादित्यरुचेराह—वस्तुत इति। किञ्चिदिति। भूयःसंयुक्तसंयोगा-

(१) ऊननशक्तिरिति किं०। (२) नतिसन्धीयते०।

April

1931

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY Sanskrit Works.

NO. 400

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यचिता

श्रीगगीरथठकुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्दमातोपाध्यायकृत-
प्रकाशेन ससुद्धासिता

श्रीशङ्करमिश्राचितकण्ठाभरणेन च समन्विता ।

काशीहिन्दुविश्वविद्यालयाध्यापकेन

पण्डितश्रीहरिहरशास्त्रिणा

ट्रिपण्यादिभिः सम्पादिता ।

NYĀYA LILĀVATI

BY

VALLABHĀCHĀRYYA

With the commentaries of Vardhamānopādhyāya,
Śaṅkara Miśra and Bhagiratha Thakkura.

Edited by Pt. Hariharā Sāstri,
Lecturer, Benares Hindu University.

FASCICULUS V-4.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1930.

३ धीः ३

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्गितमव्याभशतपद्मपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखस्वा-संस्कृतप्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

सतषकः—४००

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidyā Vilas Press, Benares,*

अत्रोच्यते । किं पुनः संयोगस्य भूयस्त्वमल्पत्वं च
किं परिमाणविशेषः संख्याभेदावच्छेदो वा । द्वयमपि न ।
गुणानां गुणसंसर्गायोगात् । आरोपिता संख्येति चेत्, न,
द्वित्वत्रित्वादेव्यभिचारात् । क्वचिद्वित्वं क्वचित्रित्वादिकमिति
चेत्, न, अनुवृत्तपरव्यवहारविरहापत्तेः, एकत्र चतुष्ट्रे त्रि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रूप्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः । किरणावलीकारमतं दुषयित्वा स्वमतेनान्य-
थासिद्धि निरस्यति—किं पुनरिति । परव्यापरत्वे गुणे विहाय संयुक्तसं
योगाद्यायस्त्वभूयस्त्वे पव निर्बक्तुमशक्ये इति भावः । तदेव स्फोर-
यति—किमिति । संयोगे पारमार्थिकसंख्याभावेऽप्यारोपिताऽस्त्वत्याह—
आरोपितेति । द्वित्वनिषेद्यना चेत्तदा तच्छून्ये न स्यादिति व्यभिचा-
रमाह—द्विवेति । तथा सत्यननुगममाह—नेति । दुषणान्तरमाह—एक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्य निरवधित्वेऽपि तदभूयस्त्वादेववधित्वनिरूप्यत्वात् सावधित्वेन
धीरूपपत्तेत्याह—संयोगस्य भूयस्त्वेति । गुणानामिति । संख्याया गुणत्वव्यव-
स्थापनादिति भावः । आरोपितेति । यथा चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यर्थः ।
द्वित्वत्रित्वादेति । न चानेकवृत्तिसंख्यात्वेनानुगमः । अविच्चित्रेण वि-
चित्रपरापरव्यवहारानापत्तेः । अवान्तरवैज्ञात्यस्याभावात् । एकत्र च-
दुष्ट इति । ननु या संख्या यत्संख्यासमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-
योगिनी सती च तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणा सा तदपेक्षया परा,
या च यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी सती यदत्यन्ताभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यिकरणत्वेनेत्यर्थः । प्रमातुरिति । शुरीरस्येत्यर्थः । या संख्येति । द्वयधि-
करणयोरपि वित्वयोः परस्परं परव्यवहारापत्तेः प्रथमप्रतीकम् । ता-
वन्मात्रे चाभेदेऽपि परत्वं स्यादित्युच्चरप्रतीकम् । एवञ्चापिव्यत्यासे-
न दलयोः प्रयोजनम् । यद्यपि प्रथमे द्वितीयस्य द्वितीये प्रथमस्य वि-
शेषस्य गुरुतरत्वं भेदमात्रगर्भतयैव सङ्गतेः, तथापि परापरव्यव-
हारौपयिकमिदमिति गौरवमप्यकिञ्चित्करम् । मीमांसकानां ज्ञान-
त्वस्य प्रमालक्षणत्वेऽपि याथार्थ्यविशेषणगौरवदिति भावः । ननु

त्वपञ्चत्वाद्यपेक्षया परापरव्यवहारानुपपत्तेश्च । चतुष्ट्रे त्रित्वप-
ञ्चत्वाद्यपेक्षया बहुत्वमल्पत्वं च तद्ववहारनिमित्तमिति चेत् ,
न, चतुष्ट्रे बहुत्वाल्पत्वयोरभावात् । परसंख्यावच्छिन्नत्वं भूय-
स्त्वमिति चेत् , न, संख्यायाः स्वाभाविकपरत्वाभावात् । आरो-
पितत्वेऽपि क्वचिद्वास्तवपरत्वस्वीकारात् । संख्यायाः प्राथम्य-
मपरत्वं पश्चाद्वावश्य परत्वमिति चेत् , न, परत्वापरत्वेतरस्य

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

त्र चतुष्ट्र इति । यत्र चत्वार एव वस्तुगम्यसंयुक्तसंयोगास्तत्र परत्वाप-
रत्वं च त्रित्वपञ्चत्वाद्यपेक्षया दृष्टं तत्र स्यादित्यर्थः । तत्रापि बहुत्वाल्प-
त्वे अपेक्षितं तदेव विशिष्टचित्रव्यवहारायेत्याह—नेति । संख्याया इति । ननु

न्यायलीलावतीप्रकाशः

बद्यापकात्यन्ताभावप्रतियंगिनी सा तदपेक्षयाऽपरा । तथा चारो-
पितसंख्यैव परापरव्यवहारः स्यात् । अत्राहुः । परत्वापरत्वे एक
वृत्तितया प्रतीयमानतया व्यासज्यवृत्तेः संयोगाङ्गिधेते संयोग-
भेदापरिगणने परापरव्यवहारश्च न स्यात् । किञ्च संयुक्तसंयोगाल्पी-
यस्त्वभूयस्त्वेनाकाशाद्यपेक्षया तेषामविशिष्टादतीन्द्रियत्वाच्च ।
किन्तु मध्यवर्त्त्यालोकापेक्षया । तथा चैकदिग्वास्थितयोरेव द्वयोरे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संयोगस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि इन्द्रियसंयुक्तोऽयमितिवदेकत्रापि
प्रतीतिः सम्भवत्येव । किञ्च समवायेन व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि दिशा
सम्बन्धनैकत्र प्रतीतिरस्तु इह संयोग इति प्रतीतिवत् । अतो युक्त्य-
न्तरमाह—संयोगभेदेति । तथा च तद्भूयस्त्वविषयत्वेन नान्यथा-
.सिद्धिरिति भावः । नन्वदमध्ययुक्तं विशेष्यभेदपरिगणनेऽपि सामा-
न्यतः परिगणनात् । अन्यथा परत्वोत्पत्तिरिपि न स्यान्त्रियामकाभा-
वात् । न च स्वभावविशेष एव नियामक इत्यत्रे शुटामिति वाच्यम्,
विषयकृतस्य तस्याभावाज्जातिकृतस्य च जातिसङ्करदुष्टत्वादित्य-
रुचेर्युक्त्यन्तरमाह—किञ्चेति । ननु द्वणुकाद्यपेक्षया तद्वाच्यमतो नावि-
शेष इत्यत आह—अतीन्द्रियत्वाचेति । तथा च न प्रत्यक्षायाः परत्वादि-
प्रतीतेस्तेनान्यथासिद्धिरिति भावः । किन्त्वति । त्वया वाच्यमिति

पथमपश्चाद्वावस्थैवासिद्धेः । पराचीनापराचीनपेक्षाबुद्धिजन्यत्वं तदिति चेत् , न, परत्वापरत्वे विहाय परावागभावयोरभावात् । येन विषयेणापेक्षाबुद्धेवैचित्रं स इति चेत् , न, अपेक्षाबुद्धेविर्विषयवैचित्र्यमन्तरेणापि विचित्रकार्यजननशीलत्वेन विलक्षणफलजनकत्वाविरोधात् । अत एव तर्हि विचित्रव्यवहारजनकत्वम-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

या संख्या यत्संख्यासमानाधिकरणात्यन्तभावाप्रतियोगिनी सती यदत्यन्तभावसमानाधिकरणा सा तदपेक्षया परा, या च यत्समानाधिकरणात्यन्तभावप्रतियोगिनी सती यदत्यन्तभावव्यापकात्यन्तभावप्रतियोगिनी सा तदपेक्षयाऽपरेति तत्त्विवन्धनं एव(?) परापरव्यवहारोपपत्तौ किन्ताभ्यामिति चेत् , न, परत्वापरत्वे एकैकमात्रवृत्तिं तया अनुभूयेते संयुक्तसंयोगास्तु व्यासज्यवृत्तय इति न तेरन्यथासिद्धिः । किञ्च संयुक्तसंयोगानां योग्यायोग्यविटततया अयोग्यत्वादिति । एकद्वयसमूहालम्बनं पराचीनमेकक्रयसमूहालम्बनमपराचीनमिति विशेष इत्याह—पराचीनेति । ननु अपेक्षाबुद्धिवैचित्र्यनिमित्तं त्वयापि वा, च्यं तदेव व्यवहारनिवन्धनं स्यादित्याह—येनेति । एकत्वसमूहालम्बनमपेक्षाबुद्धिविचित्रापि विचित्रं कार्यं शक्तिवैचित्र्यात् करिष्यतीत्याह—नेति । ‘शीलं’ स्वभावः । ‘विलक्षणं फलं’ परत्वमपरत्वं च । ननु शीलवैलक्षण्याधीनं व्यवहारवैलक्षण्यमेव किं न स्यादित्याह—अत एव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कस्य धनतरालोकमध्यवर्त्तिनः संयुक्तसंयोगालपीयस्त्वे यदपरत्वं विरलालोकमध्यवर्त्तिनः संयुक्तसंयोगभूयस्त्वे यत्परत्वमुत्पद्यते तत्र स्यात् । ननु परत्वापरत्वयोरूपत्तिनियमेऽपेक्षाबुद्धिविषयनियमो वाच्य इति तत एव तद्यवहारः स्यादावश्यकत्वादित्याह—येनेति । द्वित्वादिजनकापेक्षाबुद्धेविषयनियमं विनापि तत्स्वभावात्कुत्पत्तिनियमः स्यादित्याह—अपेक्षाबुद्धेरिति । अत एवेति । विचित्रकार्यजनकस्वभावादेवे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शेषः । तत्संयोगस्य योग्यत्वेन प्रत्यक्षपरत्वादिप्रतीतेस्तेनान्यथासिद्धिसम्भवादिति भावः । ‘अपरत्वम्’ अपरत्वव्यवहारः । एवमग्रेऽपि ।

स्त्वति चेत् , न , विषयविशेषविमर्शमन्तरेण विलक्षणव्यवहा-
रोपहारविरोधात् (१) । बुद्धेः स्वरूपवैचित्र्यस्य परापरव्यवहारास्पद-
स्य परत्वापरत्वैककार्योन्नेयत्वात् । कुतस्तहिं संयुक्तसंयोगाल्पत्व-
बहुत्वप्रतिभासनमिति चेत् , न , परत्वापरत्वोत्पत्तेः पूर्वं न कुत-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति । व्यवहारवैलक्षण्यं व्यवहर्त्तर्व्यवैलक्षण्याधीनमेव तत् कथमपेक्षा-
बुद्धेरवैचित्र्ये स्यादित्याह—नेति । ननु कार्यवैचित्र्यप्रयोजनकं यत्
स्वभाववैचित्र्यं तदेवापेक्षाबुद्धेः कथमुन्नीयतामित्यत आह—बुद्धेर-
ति । सुहृद्गावेन पृच्छति—कुत इति । तदपि परत्वकृतमेवेत्याह—पर-
त्वेति । परापरसङ्घर्षाकृतोऽपि संयुक्तसंयोगविशेषस्तदा स्यादिद्दीप्तिः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वर्थः । विषयेति । व्यवहारस्य व्यवहर्त्तर्व्यवशानविशेषजन्यत्वात् । पर-
त्वाद्युत्पत्तिस्वरूप एव तस्मादित्यर्थः । नन्वपेक्षाबुद्धौ विचित्रकार्य-
जननानुकूलस्वभावविशेषो योग्यानुपलभ्याधित इत्यत आह—बुद्धे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न च घनतरालोकसंयोगस्यापि तत्रानुपवेशात् दूरस्थे संयोगभूय-
स्त्वमिति वाच्यम् , उपरिगतेनालोकेन संयोगे तदभावात् । न च
दिशा सम्बन्धेन सोऽपि संयोगो दूरस्थ इति वाच्यम् , तेन सम्बन्धेन
तदा तदज्ञानात् । न च तत्वापि कथं परत्वाद्युत्पत्तिनियमः स्वभाव-
वैचित्र्यान्तियमस्य निरस्तत्वादिति वाच्यम् , व्यषुकादिघाटितभूयः
संयोगोदेवानुमानिकापेक्षाबुद्धिविषयस्य नियामकत्वात् । न च ममा-
पि तस्यैव व्यवहारनियामकत्वम् । तस्याऽतीन्द्रियतया प्रत्यक्षपर-
त्वादिप्रतीतिविषयताविरोधादिति सङ्घेषः ।

मिश्रास्तु परापरव्यवहारो विना बाधकमखण्डगुणसाध्यो
लाघवादन्यथा व्यञ्जकेनाऽन्यथासिद्धा जातिरपि न सिद्धेदिति पर-
त्वापरत्वयोर्गुणयोर्मानमाहुः ।

बुद्धेरतीति । न च स्वभावविशेषः पूर्वं निरस्त एवेति वाच्यम् ,
परत्वादिस्वीकारे तस्यैव सामानाधिकरणेयनापेक्षाबुद्धिवैचित्र्यरूप-

(१) ० हारविलक्षणफलजनकत्वविरोधात् ।

श्रित्तदसत्त्वात् । न च संयुक्तसंयोगस्वरूपं कश्चिद्दणयति । प्रत्येकं सामान्यतस्तदनुमानमिति चेत् , न, न हविद्यमानमनुमातुं शक्य-म् । न च लिङ्गमस्ति । दूरत्वादूरत्वे लिङ्गमिति चेत् , न, दूर-त्वादूरत्वयोः परत्वापरत्वातिरिक्तयोरभावात् । ततः परत्वा-परत्वसामानाधिकरण्यमेव संयुक्तसंयोगस्य भूयस्त्वमल्पत्वं चोत्प-न्ने परत्वापरत्वेऽवभासते । यत्तु भासर्वज्ञीयं मतं पूर्वोत्पन्नत्वं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

**स्यान्न त्वेवमित्याह— न चेति । ननु गणनामन्तरेणैव सामान्यत एव संयुक्तसंयोगबहुत्वमल्पत्वं वा उच्चीय परापरत्वयवहारः स्यादित्याह— सामान्यत इति । बहुत्वं सङ्घथाविशेषः स यद्युत्पद्येत तदाऽनुमीयेतापि गणनामन्तरेण तदुत्पत्तिरेव नास्तीत्याह—न हीति । न च संयुक्तसंयो-गभूयस्त्वादिकं प्रतिलिङ्गमस्ति येन तदनुमीयेतेत्याह—न चेति । ननु दूर-त्वेन भूयस्त्वं अदूरत्वेन चालपत्वं संयुक्तसंयोगानामनुमीयेतेत्याह— दूरत्वेति । उपसंहरति—तत इति ।

उत्पन्न इति । आरोपित इत्यर्थः तथा च परत्वारोपात् संयुक्त-संयोगभूयस्त्वधीरपरत्वारोपात् तदलपत्वधीस्तयोरुत्पत्तिरिति भा-वः । अन्यथा अन्योन्याश्रयः स्यात् । भाष्यं चैवमुपपादितं भवति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रिति । कुतस्तर्हाति । उक्तरीत्या संयोगे तदभावादेत्यर्थः । न चेति । द्यापकं विना व्याप्याभावादित्यर्थः । अनुभवसिद्धां संयोगभूयस्त्वादिधियमुप पादयति—तत इति । कालकृतपरत्वापरत्वे अधिकृत्याह—यत्विति । ननु परत्वधीरपरत्वाश्रयाभिमतावच्छेदकाद्यसूर्यक्रियाप्रागमावसमानकाल त्वालभ्वनाततिपण्डप्रागभावसमानकालीनत्वालभ्वना वा । अपरत्वधी-स्तु परत्वाधारताभिमतपिण्डसमानकालपदार्थधर्मस्तकालोत्पत्तिमत्व-विषया तदुत्पत्तिकालानाश्रयत्वे सति तदुत्तरकालत्वविषया वा अस्तु,

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वात् । तत्पिण्डेति । परत्वाश्रयाभिमतपिण्डेत्यर्थः । तदुत्पत्तिकालेति । अ-ब्रोमयदलेऽपि परत्वाधाराभिमतः पिण्डस्तपदार्थः । सत्यन्तं चो-

परत्वं पश्चादुत्पन्नत्वमपरत्वमिति तत्कणभक्षपक्षाक्षमामात्रविजृ-
म्भितम् । पूर्वपश्चाद्भावस्य परत्वापरत्वातिरिक्तस्य निर्वक्तुमश-
क्यत्वात् । यथा चैतत्तथाऽस्माभिरपीच्छरसिद्धावुक्तम् । [इति
परत्वापरत्वे ।]

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अक्षमेति । परत्वापरत्वयोरेकालिकयोरेवमपि समर्थनादित्यर्थः ।
परत्वापरत्वयोरनुमानम्,—घटः संयोगासमवायिकारणकैकवृत्ति-
गुणद्वयवान् मूर्च्छत्वात् पार्थिवपरमाणुवत् । ननु परत्वाधाराभिम-
तसमानकालीनपदार्थध्वंससमानकालत्वमपरत्वमपरत्वाधाराभिम
तप्रागभावसमानकालीनत्वं च परत्वमतस्तत् किं कालिकाभ्यां
तभ्यामत आह—यथा चैतदिति । प्रागभावप्रध्वंसाप्रतिसन्ध्यानेऽपि प-
रापरद्वयवहारदर्शनान्वैवमिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

किन्ताभ्यामित्यत आह—यथा चेति । प्रागभावोत्पत्त्योस्तदानीमतीत-
त्वेन परत्वापरत्वयोर्वर्त्तमानताभानानुपपत्तेरिदानीमयमेतस्मात्पर ह-
ति वर्त्तमानतानुभवात् प्रागभावादेरवध्यनिरूप्यत्वेन परत्वादेश्वाव-
धिनिरूप्यतया तद्विभवत्वाच्च नैवमिति भावः । परत्वापरत्वयोरनुमान-
मध्याहुः—घटः संयोगासमवायिकारणकैकवृत्तिसमानाधिकरणगुण-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चरकालान्वयि । प्रागभावोत्पत्त्येरिति । वस्तुतः प्रागभावत्वादप्रतिस-
न्धानेऽपि परत्वादिप्रतीतेरतिरिक्तगुणसिद्धिः । किञ्च प्रतीतेरवण्डगु-
णसाध्यत्वे लाघवमिति प्रागुक्तेव । किञ्च मूलकृन्मते महाप्रलयो
नास्त्येव येन महाप्रलयावृत्तित्वेन प्रागभावनिर्वचनं स्यादिति प्रति-
योग्यन्यूनेत्यादिना परत्वगमेणैव तान्विर्वचनमिति तदक्षिद्वौ तदप्य-
सिद्धमेत्याभिमानमिति सङ्क्षेपः । उक्तगुत्त्यनवष्टमेऽनुमानमप्र-
योजकं तदवष्टमे किमनेत्यरुचिं प्रकाशयति—आहुरिति । घट
इति । नोदनजन्यकर्मणा परत्वापरत्वयोरन्यतरेण चार्थान्तरमिति
चरमगुणपदम् । संयोगजसंयोगेनोक्तेन चार्थान्तरमित्ये-
कवृत्तीति । रूपादिना उक्तेन चार्थान्तरमिति संयोगासमवा-
यिकारणकेति । वथाप्यदृष्टवदात्मसंयोगमादाय तदोषतादव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यसंयोगासमवायिकारणकैकवृत्तिगुणवान्
मूर्च्छावात् पार्थिवपरमाणुवत् । तादृशो गुणो द्वषान्ते गन्धादिरुभयसि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्थिमित्यसमवायीति । घटरूपं तु न पाकजमिति भावः । एव-
मध्यन्यतरसिद्धाऽर्थान्तरमिति शून्यान्तं गुणविशेषणम् । तत्रापि
नानापरत्वैरर्थान्तरमिति गुणत्वव्याप्यजातिगर्भता । गुणत्वव्याप्य-
जातिपदं च गुणविभाजकोपाधिपरमन्यथा दैशिककालिकपरत्वयोः
परस्परविजातीयतया परत्वापरत्वासिद्धिः वस्तुतोऽग्रे वक्तव्यकालाप्र-
तियोगिकत्वादिविशेषणादेवैतद्वौषानवकाशः । रूपादिव्यात्मनाय संयोग-
ासमवायिकारणकेति । तत्राप्यद्वृत्वात्मसंयोगमादाय बाध इत्यस-
मवायीति । संयोगव्यावर्त्तनाय एकवृत्तीति । परमाणुरूपादिव्यावर्त्तनाय
समानाधिकरणेति । प्रच्याख्यसंयोगजन्यं परिमाणं घटे बाधितमेवेति-
न तेनार्थान्तरम् । गुणत्वव्याप्यपदं तु सत्तादिना बाधवारणाय । प्रथम-
गुणपदं तु सम्पातायात्म । न च दैशिकसाधने कालिकाभ्यां कालि-
कसाधने च दैशिकाभ्यां परत्वापरत्वाभ्यामथान्तरमिति वाच्यम्,
दैशिकसाधने कालाप्रतियोगित्वस्य कालिकसाधने दिग्प्रतियोगि-
त्वस्योभयदले संयोगविशेषणत्वात् । क्वचिच्चु समानाधिकरणपदोन्तरं
द्विष्टपदमग्रिमप्रतीके चैकवृत्तिपदहीन एव पाठसत्र समानाधिकरण-
पदानन्तरं गुणपदं विजातीयपदं च प्रवेश्यमतो नाभिद्यातजकर्मसा-
मानाधिकरणेन सजातीयव्यक्तिविशेषसामानाधिकरणेन वाऽर्था-
न्तरम् । तादृशस्वसमानाधिकरणगुणविजातीयद्विष्टगुणवृत्तिगुणत्व-
व्याप्यजातिशून्यश्च यस्तादृशो गुणस्तद्वत्वमिति च साध्यनिरुक्ति-
रिति दिक् ।

मूर्त्तव्यादिति । न च परिमाणवत्वादित्येव साधु दिक्कालयोर्व्यवच्छेत्-
द्ययोः परत्वाद्यसिद्धिदशायामसिद्धेरिति वाच्यम्, प्रकारान्तरेणापि
तयोः सिद्धेरसिद्धावप्याकाशे निरुक्तसाध्याभावेन व्यभिचारात् ।
क्षणद्वयावस्थायित्वं च हेतुविशेषणमतो न तुतीयक्षणनष्टघटेव्यभि-
चारः । तत्र द्वितीयक्षणेऽसमवायिसंयोगोत्पत्त्या परत्वाद्यनुत्पत्तेः ।
कालिकपरत्वसाधने च गन्धवत्वं विशेषणमतो न मनसि न वा जला-
दिपरमाणौ व्यभिचारः । न च विशेषयदलं तथा सति व्यर्थमिति

प्रकाशो बुद्धिः । सा च द्विविधा । विद्या चाविद्या च ।

न्यायलीलावतीकिणाभरणम्

प्रकाश इति । अनेन बुद्धित्वं लक्षणमुपलक्षयति विषयप्रकरणत्वं
न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्धः । दिक्कृतकालकृतपरत्वापरत्वयोरपेक्षाबुद्धिविशेषजन्याविभुवृत्ति
मात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वेनैकोपाधिना एकगुणत्वमित्याहुः ।

प्रकाश इति । ननु प्रकाशो बुद्धिरिति पर्यायौ न च पर्यायेन लक्षणम् ।
किञ्च चैत्रादिपदवत् यत्र बुद्धादिशब्दः सङ्केत्यते तत्रातिव्याप्तिः । ईश्व-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वाच्यम्, तत्र तदनुपादानात् । चतुर्विंशतित्वव्याघातमाशङ्क्याह—
दिक्कृतेति । परत्वयोरपरत्वयोश्चेत्यर्थः । अपेक्षाबुद्धिविशेष उभयापरत्वा-
जनक उभयपरत्वाजनकश्च । अपेक्षाबुद्धिविशेषजन्यं चाविभुवृत्ति-
मात्रं चेति विश्रहस्तेनेश्वरपेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वादिवृत्तितया परत्वाप
रत्वयोर्नासम्भवः । एव च सुखंडितव्यासिवारणायाऽविभुपदम् । द्वित्वे
उत्तिव्याप्तिं (रितिं) मात्रपदम् । गुणत्वव्याप्यपदं च स्पष्टार्थम् । स-
त्तागुणवादीनां मात्रपदेनैव वारणात् । द्रव्यत्वादेशं प्रथमप्रतीकैनै
वाप्रसङ्गात् ।

केचिच्चु भूयस्त्वाहपत्वविषयत्वमेव विशेषः । भूयस्त्वाद्विकं च क-
चित्संयोगानिरूपितं काचिच्च स्पन्दनिरूपितमित्यन्यदेतद् । एव चाहं भू-
योगुणवानित्याभिमानिकसुखातिव्यासिवारणायाविभुवृत्तीति । गुणत्व-
मादाय तथापि तद्वाषतादवस्थमिति मात्रपदम् । गुणत्वव्याप्यपदं वा
भूयस्त्वादिविषयत्वेन च जनकत्वमतो नेश्वरबुद्धिमादाय रूपादाव-
तिव्यासिरिति व्याचक्षते । तदयुक्तम् । तथा सति तावशबुद्धिजन्या-
विभुवृत्तित्वमात्रस्य च क्षणत्वे जातिगर्भतावैयथ्यादिति दिक् ।

पर्यायेति । यद्युभ्यपदवाच्यत्वमपि लक्षणमविकलमेव नाम कु-
र्यादित्यन्त्र विद्ययगतत्वेनैकत्वस्य विवक्षितत्वादन्यत्र पदद्वयवाच्यत्वा-
भावात्तथापि शक्यतावच्छेदकमप्रतीत्य वाच्यत्वं प्रत्येतुमशक्यमिति
प्रथमोपस्थितत्वेन तदेव लक्षणमुक्तम् । केचिच्चु उभयपदवाच्यत्वं
करणोऽतिप्रसक्तमिति तदुक्तमित्याहुः । तदयुक्तम् । तद्वाचकत्वे वाक्य-
तथा सङ्केता(भा?)वात् । नवीनास्तु प्रथमचरमाश्रमविराहितोभयनाम-

तत्राविद्या संशयविपर्ययस्वमानध्यवमायलक्षणा । तत्र न ताव-
तसंशयस्योभयविधिर्विषयः । पुरुषः स्थाणुश्चेति समुच्चयप्रसङ्गे
विकल्पानुपपत्तेः । नाप्युभयनिषेधः । स्थाणुर्व पुरुषो नेतिप्रती-
तिप्रसङ्गात् । नाप्यन्यतरनिषेधः । स्थाणुरेत्यवधारणप्रसङ्गात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

बा, इच्छासाक्षात्कारणात्मविशेषगुणबुद्धिगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिम-
त्वं वा । सुचीकटाहन्यायेन चरमोक्ताप्रत्यविद्यां विभंजते—तत्रेति । वि-
षयापेक्षद्वारा संशयमाक्षिपति—तत्र न तावदति । उभयविधिरिति । उभयोः
संशयकोष्ठांविधिरित्यर्थः । न च विरुद्धोभयविषयत्वेन समुच्चयाद्द-
स्तथापि तर्केऽतिव्याप्तिः । उभयनिषेध इति । प्राधान्येनेति इष्टः । अन्यतरे-
ति । एककनिषेध इत्यर्थः । पुरुषत्वनिषेधपक्षे दोषमाह—स्थाणुरेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रसङ्गेतितत्वस्यापि विवक्षितत्वे तत्रातिव्याप्तेः, द्वादशोऽहनि पिता नाम
कुर्यादिति सामान्यतस्तस्यापि इवरसङ्गेतविषयत्वात् । अत्राहुः—पर्याप्त-
यशब्दाभिधानेन बुद्धित्वं प्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणमभिमतम् । न चेदम-
सिद्धं जानामीत्यनुगतबुद्धिवद्यत्वात् विशिष्टानकारणतावच्छेदकत-
या निर्विकल्पकसांचकल्पकसाधारणस्य तस्यावश्यकत्वाच्च । आवयेति ।
विशेष्यावृत्त्यप्रकारकं ज्ञानं विद्या यदूयत्रास्ति तत्र तस्य ज्ञानं वा । त-
द्विजं ज्ञानमविद्या । संशयमाक्षिपति—तत्रेति । उभयकोटेर्विधिः । विधा-
नमित्यर्थः पुरुष इति । न च मिथो विरुद्धोभयाविषयत्वेन समुच्चया-
द्देदः समुच्चयस्य परस्पराविरुद्धाविषयत्वाद्वार्ता वाच्यम्, तथापि
तर्केऽतिव्याप्तिः । ‘अन्यतरनिषेधः’ एककानषेध इत्यर्थः । स्थाणुरेति । प-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वाच्येऽतिव्याप्तिरिति जातिधावनामांत वदन्ति । विशेषेति । यद्यपि न
ज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकमपि तु विशेषणज्ञानत्वं तथापि ज्ञानत्वा-
सिद्धौ तदपि दुर्लेयमिति तदावश्यकत्वे वाधकाभावाज्ञानांतत्वमिति
भावः । विशेषेति । निर्विकल्पकसङ्गहाय नभ्रगमता । स्मृतिसंग्रहाया-
नुभवपदमपास्य ज्ञानपदम् । विरुद्धाप्रकारत्वं स्वप्नभिन्नत्वं च विशे-
षणमतो नातिव्याप्तिः । संशयमिति । संशयलक्षणमित्यर्थस्तेनोपसंहारे
संशयव्युत्पादनेन न विरोधः । करणभ्रमनिरासायाह—विधानमिति ।
वैशिष्ट्यमित्यर्थः । तर्क इति । धूमवानयं यदि धूमाभाववान् स्यात् वहि-

नाषुभयविधिनिषेधौ । उभयावधारणप्रसङ्गात् । निषेधस्यानु-
पलम्भमात्राद्वा निश्चयः, योग्यतासहिताद्वा । नाशः । अतीन्द्रिय-
निषेधावभासापत्तेः । न द्वितीयः । तत्त्वस्फुरणे अतत्त्वारोपानु-
पत्तेः । स्थाणुत्वोपलम्भे च तदनुपलम्भभावात् । शुक्तिकायां
रजतावभास इवाभावावभासानुपत्तेः । तत्र दोषवशादभावानुप-
लम्भस्यात्रापि तुल्यत्वात्^(१) । द्रत्वादेरप्यत्र^(२) सत्त्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

स्थाणुत्वनिषेधे च पुरुष एवेत्यवधारणप्रसङ्गः । नापीति । स्थाणुरयं न
पुरुषः पुरुषोऽयं न स्थाणुरित्यपि न संशयविषय इत्यर्थः । उभयेति ।
विरोधिकोटिनिषेधस्य विरोधिनिश्चयपर्यवसायित्वादिति भावः । नि-
षेधस्फुरणमाक्षिपति—निषेधस्येति । संशयो न निश्चयाभिन्नः सिद्ध इति
संशये वक्तव्ये निश्चय इत्येवाह—तत्त्वस्फुरणेति । विधिस्फुरणेत्यर्थः
तत्र योग्यानुपलब्धेरभावमाह—स्थाणुत्वेति । अत्र दृष्टान्तमाह—शुक्ति-
कायमिति । रजतत्वोपलम्भमाधीनो न रजतत्वाभावानुपलम्भः किन्तु
दोषाधीन इत्याह—तत्रेति । उक्तदोषेण व्य(वा)र्त्यर्थं विकल्प्य दूषयति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तत्त्व पुरुषनिषेधपक्षे । स्थाणुनिषेधपक्षे तु पुरुष एव स्यादित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । उभयविधिनिषेधः पुरुषोऽयं न स्थाणुः स्थाणुरयं न पुरुष
इत्यर्थः । उभयेति । अन्यतरकोटिनिषेधस्यापरकोटिनिश्चायकत्वादि-
त्यर्थः । योग्यतेति । यद्यपि योग्यानुपलब्धिरभावनिश्चयहेतुरयं च सं-
शयः । अत एवानुपलम्भमात्रादतीन्द्रिये संशयो भवत्येव तथापीदं
तयोर्मेदसिद्धावेव स्यात् सैव चासिद्धेति भावः । तत्त्वस्फुरण इति । स्था-
णुत्वपुरुषत्वस्फुरणे तयोरभावारोपानुपत्तेः । विशेषदर्शने तदभावादि-
त्यर्थः । न वा स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरनुपलम्भोऽपि येन निषेधावगमः स्या-
दित्याह—स्थाणुत्वोपलम्भे चेति । शुक्तिकायामिति । यथा शुक्रौ रजतत्वारोपे
रजतत्वाभावः सञ्चपि न भासत इत्यर्थः । अतीपीति । संशयस्यापि दोष
जन्यत्वादित्यर्थः । ननु वाशब्दार्थः संशयविषयः स्यादित्यत आह—

(१) समानत्वात् ।

(२) ०पि तत्रापि सत्त्वात् ।

वाऽर्थश्च न द्रुयविधिः। न द्रुयनिषेधः। अन्यतरनिषेधो वा। कीर्ति-
तदोषात्। नापि चरमो, नित्योऽनित्यो वेत्यत्राधिकाभावासन्वे
तदनुपपत्तेः। नापि विरोधः। तत्रिश्चये वाशब्दसम्भेदानुपपत्तेः।
एककोटिस्वीकारपत्रे (१)च तदनुपपत्तेः। अन्य एवायमाकारभेदः
स्ववासनायातो वाशब्दसम्भेदी। अस्थाण्वादिव्यावृत्तिकृतश्च स्था-
ण्वादिपदप्रयोगः। चित्राकारे (२) नीलादिशब्दसम्भेदवदिति समा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्य(वाऽ?)र्थश्चेति। उभयविधिनिषेधौ वेति चरमं दूषितमपि दूषणान्तर-
दानाय विशिष्याक्षिपति—नापीति। परस्परविरहरूपयोः कोश्योर्माव-
त्वाभावत्वयोर्विधिकोटिचतुष्ट्याभावादित्याह—अनित्य इति। नित्यत्वा-
नित्यत्वयोः परस्परविरहस्वभावत्वमभ्युपेत्योक्तम्। अन्यथा तयोः
सत्तागर्भत्वेन धंसप्रानभावयोर्वर्यतिरेकं एव तदनुपपत्तेरिति कोटिच-
तुष्ट्यानुपपत्तेरित्यर्थः। नापि विरोध इति। बानर्ज्ञहर्त्यनुष्ठनीयम्?।
संशयविषय इत्यनुष्ठनीय इत्येके। गोत्वाइवत्वे विरुद्धे इत्यत्रापि वा-
कारसम्भेदापत्तेरित्याह—तत्रिश्च इति। किञ्च चैत्रः इयामो वा गौ-
रो वेत्यत्राविरोधाभानेऽपि चाकारसम्भेददर्शनादित्युभयतो व्यभि-
चार इत्याह—एकोटीति। तत् किं संशयविषयो नास्त्येव तथा चा-
नुभवविरोध इत्यत आह—अन्य एवेति। समानधर्मजत्वादिकमिति। आ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वाऽर्थश्चेति। नापीति। प्रागुक्तविकल्पे चरमः कल्पः उभयविधिनिषेधरूपो
वाकारार्थो नापीति संशयस्य विषय इत्यनुपपत्तेरिविरोधोल्लेखानुपपत्तेः
न हि नित्यत्वानित्यत्वे सहानवस्थायिनीति तत्र वाशब्दार्थः। तथा च
तज्ज्ञानं संशयो न स्यादित्यर्थः। तर्तिकं संशयस्य विषय एव नास्ति?
नेत्याह—अन्य एवेति। स्ववासनेति। अनादितादशज्ञानजसंस्कारप्रभव
इत्यर्थः। वाशब्देति। वाशब्दार्थोऽपि स एव ज्ञानाकार इत्यर्थः। नन्वेवं
संशयविषये कथं स्थाणुत्वाद्यवभास इत्यत आह—अस्थाण्वादीति। विचि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्टिः

मानपि वहृथभाववान् स्यादित्यत्रेत्यर्थः। नन्वेवमिति। संशयस्याकार-

(१) ०८३५ च त०।

(२) विचित्राकार इति पकाशाङ्कनः पाठः।

न धर्मादिजत्वं (१) लक्षणमसिद्धमिति केचित् । तत्र (२) । उभयवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दिपदाद् विप्रतिपत्तिज्ञत्वसङ्घ्रहः । तस्याप्यत्यनभ्युपगमे सामान्य-
लक्षणसङ्घ्रहः । असमानधर्मज्ञत्वमनध्यवसायलक्षणम् । उभयविधेरि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्राकार इति । यथा विचित्राकारेऽलीक पवानीलादिव्यावृत्तिनिबन्धनो
नीलादिपदप्रयोग इत्यर्थः । समानधर्मादीति । आदिपदाद्विप्रांतपत्तेः संश-
यसामान्यलक्षणस्य च संग्रहः । असाधारणधर्मज्ञानस्याऽनध्यवसा-
यत्वात् संशयस्य स्थाण्वादिभिन्नविषयतया समानधर्मस्य कोस्त्रनुप-
स्थापकत्वात् समानधर्मादिजत्वं लक्षणमसिद्धमित्यर्थः । उभयविधे-
रिति । उभयस्य स्थाणुत्वस्य पुरुषत्वस्य च यो विधिवैशिष्ट्यं तस्य
यदुभयानिषंधवैशिष्ट्यं तस्य संशयविषयत्वादित्यर्थः । भावाभावस-
न्देह च तदभावेऽप्यकस्मिन् धर्मिणि विरोधं नानाप्रकारवैशिष्ट्यं सं-
शयविषय इति भावः । ननु धूमाभाववानयं यदि धूमवान् स्यात् तदा
वह्नभाववानयं वह्निमान् स्यादिति तर्केऽप्तिव्यापकमिदम् । अथ तत्र
धूमाभावविशिष्टे धूमवैशिष्ट्यं विषयः संशये च तुलयवदुभयवैशिष्ट्यं
विषय इति चेत्, तथाप्येकास्मन् धर्मिणि विरोध्युभयवैशिष्ट्यमिति
शब्देन जनिते ज्ञानेऽनिव्याप्तिः । जिज्ञासाजनकं ज्ञानं संशयः, न हि सा
निश्चयजन्या अनुच्छेद्यत्वापत्तेरिति चेत् न, उपेक्षणीयसंशयाव्या- .

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विषयत्वे यद्यपि मूले प्रयोगः समर्थ्यत इत्यवसाससमर्थनव्याख्यानं
विरुद्धं तथापि करणव्युत्पत्याऽवभासपदेनापि प्रयोग एवोक्त इति
ध्येयम् ।

यथेति । यद्यप्यलीकेऽनीलव्यावृत्तिरपि नास्ति तथापि नन्मते
व्यावृत्तेरलीकतयाऽसदुख्यातया तदुपस्थितेस्तत्प्रयोग इति भावः ।
संशयसामान्यलक्षणस्येति । पूर्वे दूषितस्य विरुद्धोभयविधिविषयत्वादेरि-
त्यर्थः । नन्वसाधारणधर्मज्ञत्वमेव किमेत्यादि पदसंग्राह्यं नोक्तमि-
त्यत आह—असाधारणेति । तथा च तत् संशयलक्षणमेव नेति भावः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति । चतुर्ष्कोटिकमनेनोक्तम् । भावाभावसन्देहेऽपि भावत्वमभावत्वं स्वभावाभावत्वं भावाभावत्वं च कोटिचतुष्टयं यथाकथञ्चिदुपपाद्यम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पनश्चैतद्योग्यतायाश्च तदवच्छेदकधर्मज्ञानादप्रतीतेः । ज्ञाने वा तं स्यैव लक्षणत्वापत्तेः । अनध्यवसायेति व्याप्तेश्च संस्काराजनकं ज्ञानं संशयः । यद्यपि निश्चयोऽपि क्वचिच्चथा तथापि तत्र तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्वमस्ति संशये तु न तथात्वं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्मरणाभावात् । संशयस्य हि नेन्द्रियार्थसञ्चिकर्षमन्तर्भाव्य सामग्री तद्विच्छिन्नेऽपि मनसैव तज्जननादिति चेन्न, तस्याग्यनुगतरूपानुपस्थितौ तत्राग्रहात् । अथ संशयत्वं जातिः । न च चाक्षुषत्वादिना परापरभावानुपपत्तिः, सर्वत्र हि मानस एव संशयः सौदामिनीसम्पादादौ कञ्चित्समानधर्मवन्तं धर्मिणमालोक्यान्धकारेऽपि सन्देहात चक्षुराद्यनुविधानस्य चानुमिताविव धर्मिग्रहाणपक्षीणत्वात् वहिरिन्द्रियजन्यत्वेऽपि गत्वतारत्ववच्चाक्षुषपत्वादिव्याग्यतज्ञानात्वेनाग्युपपत्तेः । मैवम् । तथासति धर्म्यशेऽपि संशयत्वापत्तेः, जातेव्याप्यवृत्तित्वनियमात् ।

अत्राहुः । संशयविषयबोधकशब्दस्यायोग्यतया ज्ञानाजनकत्वान्न न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथापि तज्जनकेति । निश्चयत्वमेवाच्छेदकमिति योग्यता तत्राग्यस्त्वेव । तदभाव एव च लक्षणमिति भावः । नन्विन्द्रियार्थसञ्चिकर्षजत्वेन संशये निश्चयत्वमस्येवेति तदपि संस्कारजननयोग्यमेवेत्यत आह— संशयस्य हीति । तथा च तदप्यसिद्धमेवेति भावः । यद्वा संशयात्मकस्मरणाभावादित्येवासिद्धम्, इन्द्रियव्यापारविगमेऽप्यनुभूयमानस्य संशयस्य स्मरणत्वावश्यकत्वादत आह—संशयस्य हीति । न च वहिरिन्द्रियसञ्चिकर्षमन्तर्भाव्यैव तत्सामग्रीति मनसैव ज्ञानात्मकसञ्चिकर्षसहितेन तत्रानुभवात्मकसंशयजननम्, अननुभूतवहिरिन्द्रियगोचरार्थनिश्चये मनसो ज्ञानसञ्चिकलपनादिति भावः । तस्येति । संस्कारजनकत्वाभावस्याग्यनुगताधिकरणनिष्ठरूपाऽप्रत्ययेऽप्रत्यय एव । ततप्रत्यये तु तदेव लक्षणमिति भावः । तज्ञानात्वेति । इदं चापाततो वस्तुतः पूर्वोक्तमेव सम्यक् । एवं सत्यननुगमेन लक्षणत्वाभावादित्यवधेयम् । संशयविषयेति । तथा चैकस्मिन् धर्मिणि विरोधि-

धेरुभयनिषेधवैशिष्ट्यस्य विप्रयत्वात् । दूरत्वात्^(१) विशेषाग्रहे
स्मृतिस्तयो^(२) भावाभावयोरारोपात् । ऊर्ध्वत्वस्यैवोभयराशिसा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्त्वस्फुरण इति दूषयति—दूरादिति । अनेन वैशेषिकमते संशयसाम
न्येवोक्ता सन्निकर्षभावादिति दोषमाहात्म्यप्रकाशनार्थं विकल्प
न्यायलीलावतीप्रकाशः

तत्रातिव्याप्तिः । यद्वा एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाप्रकारकं ज्ञानं
संशयः । न चैतल्लक्षणवाक्यजड्डानेऽतिव्याप्तिः, तस्य विरोधिनानाप्र-
कारकत्वप्रकारकत्वात् संशये च विरोधिनोरेव प्रकारत्वात् । यद्वा
विरोधिनानारूपावच्छिन्नविप्रयताप्रतियोगिज्ञानं संशयः । समूहालम्ब-
ने तु विरोधिप्रत्येकप्रकारावच्छिन्ना भिन्नव विषयता न तु विरोधि-
नानारूपं निरूपितं केति । तत्त्वस्फुरण इति दूषयति—दूरत्वादिति । विशेष-
षाग्रहे धर्मिनिष्ठतया व्यावर्त्तकवर्गमात्र्यह इत्यर्थः । एतेन स्मर्यमाणारो-
पद्धते संशये कोटिस्मारकत्वेन समानदर्शनस्य हेतुत्वमुक्तम् । न च
समानवर्मज्ञानं न संशयहेतुः, तस्य कोटिस्मरण एवोपक्षयात् तद-
न्तरेणापि संशयोपपत्तेश्चंति वाच्यम् । तुरगादौ वेगेन गच्छतः को-
न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

नानवैशिष्ट्यविषयकड्डानत्वमेव लक्षणम् । न चोक्ततकेऽतिव्याप्तिः ।
पूर्वमेव निरस्तत्वादिति भावः । ननु संशयानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः ।
तस्यापि संशयविषयवैशिष्ट्यविषयकत्वादित्यरुचेराह—यद्वेति । विरो-
धिव भासमानविरोधकत्वमतो विरोधभानकालीनिस्थाणुपुरुषसमु-
च्चये नातिव्याप्तिः । संशये चावश्यं विरोधभानात् । न चानध्यव-
साये अतिव्याप्तिः । विशेषतो नानाप्रकारकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न-
न्वाहार्यभ्रमातिव्याप्तिः । न चाहार्यान्यत्वेन विशेषणमाहार्यसंशया-
व्याप्तेरिति चेत्त, विरोधभानकालीनिस्थाहार्यज्ञानस्य संशयतया सङ्क्षा-
णत्वात् । तदभानकालीनिस्थ लक्षणायोगादिति दिक् । तस्येति । एतेन
संशयानुव्यवसायातिव्याप्तिरपि परास्तेति भावः । अतिरिक्तविषय-
तामाश्रित्याह—यद्वेति । एकस्मिन्द्वयमिणीति विशेषणं विरोधवर्त्तं च
प्रागिवातो न समुच्चयेऽतिव्याप्तिः । वस्तुतो विरोधिपदेन भावाभा-

(१) दूरादिति कण्ठाभरणधृत धृत ।

(२) स्मृतिस्थयीर्मा० ।

धारणेनोभयराशिस्मारकत्वात् । दोषमाहात्म्यात् तदनुपलम्भा-
भावेऽपि सञ्चिकर्षभावे रजतारोपवत्(१) कोटिचतुष्टयारोपोप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ह्युपस्थितौ विशेषाग्रहे च समानधर्मग्रहं विना संशयादर्शनात् समा-
नधर्मोक्तर्णे संशयोऽकर्षदर्शनाच्च योग्यानुपलम्भभावे कथमभा-
वग्रह इति दृश्यति—दोषेति । योग्यानुपलम्भो ह्यभावप्रमां प्रति कारणं
न त्वभावदज्ञानमात्रं प्रतीति भावः । सञ्चिकर्षभाव इति । यद्यपि विशिष्ट-
प्रत्यक्षमात्रे न विशेषणसञ्चिकर्णो हेतुः किन्तु विशेष्यसञ्चिकर्षः । स च
भ्रमेऽस्त्वेव तथात्ययं स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञाने तत्त्वाश्रयस्य
विशेष्यस्यासञ्चिकर्षेऽपि भ्रमोत्पत्तिमभिप्रत्योक्तं स्फुरितयोरिति ।
स्फुरितत्वं विशेषणं न तूपलक्षणम् । ‘विकल्पविषयत्वात्’संशयविषय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वोचेवोक्तौ । न च तयोः समुच्चयसम्भवः । न च स्थाणुपुरुषसंशया-
द्यद्याप्तिस्तस्यापि चतुःकोटिकत्वाभ्युपगमात् । अयं च प्रकारः पूर्व-
लक्षणेऽपीति सारम् । अन्यथा पीतः शङ्ख इत्यत्रातिथ्यार्थः । न च
तत्र विरोधभानमेव नेति वाच्यम् , उपनीतस्य तस्य भानाविरोधात् ।
न चोपनायकविरोधज्ञाने सति तादृशं ज्ञानमेव नेति वाच्यम् , प्र-
त्यक्षे विरोधज्ञानमात्रस्याप्रतिबन्धकत्वात् । समानधर्मग्रहं समानध-
र्मवद्द्वर्मिग्रहम् । संशयोक्तर्णेति । उत्कर्षश्च वहुकालस्थायिसज्जातीयसाहि-
त्यमेवेति भावः । अभावप्रमाणिति । अभावनिश्चयत्वावच्छिन्नमित्यर्थः ।
भेदश्च निश्चयसंशययोरुपपादित एवेति भावः । यदि च योग्यानुपल-
म्भो विशेषसामग्री तदा यथाश्रुतमेव । तथात्ययं स इति । तत्राश्रयतया
विशेष्यत्वमिति विपरीतेत्युक्तम् । यद्यपि विशेषासञ्चिकर्षे साक्षात्का-
राभावादयुक्तमिदम्, एतादृशप्रत्यभिज्ञानस्य च मानसस्य मनः सञ्चि-
कर्षेण ज्ञानेनैवोपपत्तेः । तथापि यः कञ्चिदेकदेशी सञ्चिकर्षे विनापि
वहिरिन्द्रियेणैवायं भ्रम इति मन्यते तन्मतेनायं दृष्टान्त इति भावः । अत
एवाह—अभिप्रेत्येति । अभ्युपेत्यत्यर्थः । वस्तुतो विशेषणसञ्चिकर्षस्य
सामान्यकारणत्वं सम्भवदपि रजतभ्रमानुरोधेन यथा त्यज्यते तथा

पत्तेः। एकत्र धर्मिणि स्फुरितयोर्विरोधस्यैव(१) विकल्पविषय-
त्वात् । तस्यैव वाशब्देनाभिलापादिति सर्वं सुस्थम् । परस्पर-
विरुद्धार्थावमर्शः संशाय(२) इति लक्षणम् । [इति संशायः ।]

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विषयं विवेचयनवाधारार्थमपि(?)विवेचयति—एकत्रेति । संशयविषय
एव विरोधो वाशब्देनाभिलब्ध्यत इत्यर्थः । एककाण्डिपरिग्रहप्रश्ने-
ऽपि कथञ्चिद्विरोध एव वाकारार्थः । स गौरः इयामो वेतिवत् । यदू
द्रव्यं धटो वेतिप्रश्नानुदयात् । परस्परेति । ननु धूमाभाववानयं यदि
धूमवान् स्याद् वहृथभाववानयं वहिमान् स्यादति तर्के आतिव्या-
पकमेतत् । किञ्च लक्षणवाक्यजन्यज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तेनापि तादृशज्ञा-
नजननात् । न च जिज्ञासा जनकज्ञानवत्त्वं लक्षणम्, उपेक्षणीयसंशये-
ऽव्याप्तेः, जनकतावच्छेदकप्रकारापरिचयाच्च । परिचये वा तस्यैव
लक्षणवात् । अनध्यवसायातिव्याप्तेश्चः । संस्काराजनकज्ञानत्वं च
क्वचिन्निश्चयेऽतिव्यापकं तत्र निश्चयत्वेनैव संस्कारजननयोग्यतेति
चेत्, न, स्थाणुपुरुषसंशयानन्तरं स स्थाणुः पुरुषो वेति समृतिस-
म्भवेन संशयस्यापि संस्कारजनकत्वात् तत्र स्मरणं किन्तु संशय
एवायमपरो न हि चक्षुरादिसन्निकर्षविश्यकत्वं संशये विद्युत्सम्प-
तनादौ धर्मिमद्वशनानन्तरं तादृशमानसंशयाद्यनुभवादिति चेन्न,
निश्चयव्यावृत्तेन रूपेण संस्काराजनकत्वस्यैवाग्रहात् । न च संशय-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वादित्यर्थः । तस्यैवेति । संशयविषयस्यैवत्यर्थः । न चैवं धर्मिण्यपि
वाकारान्वयः स्यात्त्वस्यापि विषयत्वादिति वाच्यम्, प्रकारस्यैव वि-
षयत्वेन विवक्षितत्वात् । परस्परेति । एकस्मिन् धर्मिणीति शेषः । तेन
न समूहालम्बनातिव्याप्तिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योऽयानुपलम्भस्याप्यभावज्ञानसामान्यकारणत्वमिति मूलार्थं इति
भाति । अतीतत्वमर्थो न विवक्षित इत्याह—स्फुरितत्वमिति । स्फुरणमि-
त्यर्थः । तथा च स्फुरितो मूलार्थं इति भावः ।

(१) व्योराकारयोर्विं० ।

(२) परस्परविरुद्धयोरवमर्श इति ल० ।

विषयेऽप्यतस्मिस्तदिति प्रत्ययः । यथा शुक्लिकायां रज-
तमिति ज्ञानम् । ननु चात्र पुरोवर्तिंज्ञानं दोषवशोपजाततदंश-
मोषं रजतत्वसामान्यस्मरणं, रजतत्वस्य च पुरोवर्तिनि समवाय-
तदभावयोरज्ञानं प्रवृत्तिव्यपदेशादिरूपव्यवहारे कारणम् । स-
त्यरजेऽपि तथैव प्रवृत्तिर्दर्शनात् । तत्रापि रजतव्यक्तिज्ञानं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वं जातिश्चाक्षुषत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । न च सर्वत्र मानस
एव संशयः, चक्षुरादन्यथाव्यतिरेकदर्शनात् । सौदामिनीसम्पातादि-
स्थले मानसोऽपि स्यान्न विरोधः, धर्माशेऽपि संशयत्वापत्तेः, जाते-
व्याव्यवृत्तित्वात् । मैवम् । एकधर्मिकविरोधिनानाप्रकारकज्ञानस्य
संशयत्वात् लक्षणवाक्यजन्यज्ञानस्य विरोधिनानाप्रकारकत्वप्रका-
रकत्वादिति ।

विषयेऽपीति । जाग्रहशाकविशेष्यावृत्तिप्रकारकानिश्चयत्वमिति
लक्षणम् । ननु प्रवृत्तिः पुरोवर्तिनि ज्ञानं च रजतत्वप्रकारकमतः प्रवृ-
त्यनुरोधादन्यथाख्यातिः स्वीकर्त्तव्या प्रवृत्तिश्चान्यथोपपत्तेत्याह—
ननु चेति । पुरोवर्तिनि रजतत्वस्य समवायज्ञानेऽन्यथाख्यातिस्तदज्ञाने
चाप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—रजतत्वस्येति । नन्वेमननुगम इत्यत आह—
सत्यरजेऽपीति । अनुगमने वाऽह—तत्रापीति । ननु तत्र समवाये सति कर्थं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषयेऽपीति । निश्चयत्वे निद्राद्यजन्यत्वे च सवि विशेष्यावृत्तिप्र-
कारकं ज्ञानमित्यर्थः । ननु पुरोवर्तिनि रजतत्वसमवायग्रहणे वि-
शिष्टज्ञानस्वीकारापत्तिः, तदभावग्रहणे चाप्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—
समवायेति । ननु संचादिरजतार्थिप्रवृत्तौ सामग्र्यन्तरकल्पनादननुगमः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संशयानध्यवसायस्वप्नेश्वतिव्याप्तिभ्यादाह—निश्चयत्व इति । नि-
श्चयत्वं न संशयभिन्नत्वमनध्यवसायातिव्याप्तितादवस्थात्, किन्तु
अविरोधिकोटिकत्वम् । केविच्चु निद्रादीत्यादिपदेनानध्यवसायकार-
णग्रहात्तेनैवानध्यवसायवारणे निश्चयत्वं संशयभिन्नत्वमेवेत्याहुः ।

रजतत्वबोधश्चान्तरालिकव्यक्त्यन्तरापरिस्फुरणं समवायाज्ञानं
च तत्प्रतिपादकलिङ्गाभावात् । अविसंवादिव्यवहारजनकत्व-
विशिष्टसाकाङ्क्षरूपरूपिसहोपलभ्यो हि तलिङ्गम् । विसंवादि-
व्यवहारजनकयोः पीतत्वशङ्खयोः समवायाभावात् । तदविसं-
वादित्वं तु प्रवृत्त्युत्तरकालगम्यम् । प्रवृत्तेः पूर्वमप्रतीतमसिद्ध-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

समवायाज्ञानमत आह—तत्प्रतिपादकेति । ग्रमस्थलेऽपि साकाङ्क्षरूप-
रूपिसहोपलभ्यो न तु समवाय इत्यत उक्तमविसंवादीति । ‘सहोप-
लभ्यो’ ज्ञानान्तरानन्तरितोभयोपलभ्यो न त्वेकज्ञानारोहः, अन्यथा
विशेषणवैयर्थ्यात् । अप्रतीतमित्यस्य विवरणमसिद्धमिति । नन्वज्ञा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यादित्यत आह—सत्यरजेऽपीति । आन्तरालिकेति । रजतत्वानाश्रयव्य-
क्त्यस्फुरणमित्यर्थः । ननु सत्यरजते सञ्चपि रजतत्वसमवायः कुतो न
भासत इत्यत आह—समवायाज्ञानं चेति । शब्दरूपादिन्द्रियसम्बन्धः(१)प्रत्य
क्षत्वादितीन्द्रियप्रत्यासाच्चितया समवायसिद्धेस्तस्यातीन्द्रियत्वे तज्ज्ञा
पकालिङ्गाभावादित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—अ(विः)संवादीति । साकाङ्क्षेति ।
अगृहीतासंसर्गत्वं साकाङ्क्षत्वं तादशधर्मधर्मिविषयकमित्यर्थः । तच्च
विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेऽप्यनैकान्तिकमत उक्तमविसंवादीति । ताव-
न्मात्रं समवेताकाशाङ्कुपलभ्येऽनैकान्तिकमत उक्तं साकाङ्क्षेति । न त्वे-
तदप्यभावतदाश्रयसहोपलभ्येन व्यभिचारि भावत्वेन विशेषणेऽपि
समवायतद्वाहोपलभ्येन व्यभिचारः । मैवम् । अविसंवादित्वस्य
बाधकाभाववैशिष्ट्यात्मकत्वात् । तथा च बाधकाभावविशिष्टसाका-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रजतत्वानाश्रयेति । रजतत्वानाश्रये पुरोबर्तीव्यक्त्यस्फुरणमित्यर्थः । अ-
न्यथा प्रकृतानुपयोगात् । प्रत्यासत्तितयेति । अतीन्द्रियत्वं चालौकि-
कप्रत्यासाच्चितया । अन्यथा ज्ञानादौ व्यभिचारादिति वदन्ति । वस्तुतो
गुरुणामिदमनुमानमिति यथाश्रुतमेव सम्यक् । व्यभिचारीति । अति-
रिक्तसम्बन्धजन्यत्वे साध्य इति शेषः । अविसंवादित्वस्य अविसंवा-
दिव्यवहारजनकत्वस्य । तथा चेति । न च बाधकाभावादित्येव सम्यक्

माभासभूतं देशकालानवच्छब्दजतत्वसमवायिस्मरणर्पणारुढ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नरपाइसिद्धिर्न दोष इत्यत आह—आभासभूतमिति । तस्याप्याभास-
त्वादित्यर्थः । रजतत्वासंसर्गाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वमुक्त्वा इष्टभेदाग्रहस्य
तदाह—देशेति । भेदज्ञानार्थमाह—देशकालानवच्छब्देति । रजतत्वपुरोव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वाधर्मिसहोपलम्भस्य सम्बन्धनियतत्वात् संयोगबाधे समवायसि-
द्धिः । अप्रतीतत्वमात्रं न दोष इत्यत उक्तमसिद्धम् । अस्यापि दोषत्व-
माह—आभासेति । हेत्वाभासस्य चानुमित्यसाधारणदोषत्वमिति भावः ।
एवं पुरोवर्त्तिव्यक्तिरजतत्वयोरसंसर्गाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वमुक्त्वा पुरोव-
त्तिव्यक्तिरजतत्वाश्रययोर्भेदाग्रहस्य तदाह—देशकालेति । प्रत्यक्षेणोदमिति
शुक्तिर्गृह्यते दोषात्तत्र शुक्तिवं न गृह्यते गृहीतेन शुक्तभास्वरत्वेन रजतं
स्मार्यते दोषात्तयोर्भेदः सन्नापि न भासते । एतावता रजतार्थिप्रवृत्तिर्जा-
यते । यत्र सत्यरजते प्रवृत्तिस्तत्रापि रजतेन भेदाग्रहोऽस्त्येव परं तत्र
विद्यमानतया भेदो न गृह्यते । शुक्तिरजतयोस्तु सन्नापि न गृह्यत इति
न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । येनापि शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यभानं वाच्यं
तेनापि तयोर्भेदाग्रहो वाच्यः, भेदग्रहे सत्यभेदारोपायोगात् । तथा
च तावन्मात्रमेवास्तु लाघवादिति यदारोपे हेतुसत्यप्रवृत्तावेवास्तु । न
चैवं ज्ञानसाध्यव्यवहारोपपत्तौ ज्ञानमात्रापलापः, अनन्यथासिद्धं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

बाधकाभावपदेन स्वरूपसम्बन्धाविषयत्वस्योक्तत्वात् । न च विसं-
वादिस्थले व्यभिचारः । अविसंवादिव्यवहारजनकत्वस्यापि विशेष-
षणत्वात् । एवश्च बाधकाभावैशिष्ट्यात्मकत्वादित्यस्य बाधकाभाव-
वैशिष्ट्यविशेषणकत्वादित्यर्थः सम्पद्यते । केचिच्चु निविषयकभाव-
मात्राविषयकविशिष्टसाक्षात्कारित्वमेव हेतुरनेनोपलक्षित इत्याहुः । ‘स
स्वन्धनियतत्वात्’ अतिरिक्तसम्बन्धनियतत्वात् । ननु भेदग्रहापेक्षया
ऽभेदज्ञानमेव लक्षिति तदेव प्रवृत्तिकारणमस्त्वत्यत आह—येनापीति ।
तथा च तस्यावश्यकतया तद्वेतोरेवेतिन्यायात्स एव कारणमिति
भावः । ननु शुक्तिरजततयाऽज्ञानिषधमिति प्रतीतिवलाङ्गमोऽपि वि-

मनुभूतपुरोवर्तिना वस्तुना अगृहीतभेदं वा प्रवृत्तिकारणं भेद-
ज्ञानमसमवायज्ञानं च निवर्तकमिति व्यवस्थिते प्रयुज्यते विवा-

न्यायलीलालावतीकण्ठामरणम्

र्त्तिनोभेदाग्रह इत्यर्थः । भेदज्ञानमिति । इष्टभेदाज्ञानमित्यर्थः । असमवायज्ञान-
मिति । रजतत्वासंसर्गज्ञानमित्यर्थः । उभयसिद्ध्यथार्थज्ञानेऽशतः स्त्रि-

न्यायलीलालावतीप्रकाशः

जानामीत्यनुव्यवसायसाक्षिकत्वात्तस्य । भ्रान्तिश्च न पुरोवर्त्तिरज-
तयोस्तयोः सत्त्वात् । नापि तयोस्तादात्म्ये तस्यात्यन्तासत्त्वेना-
सत्त्व्यात्यापत्तेरिति भावः । न त्विदं रजतमित्यत्र शुक्त्या समं
पुरोवर्तिनो भेदग्रहेऽन्यथात्यापत्तिः, तदग्रहे चानिष्टभेदाग्र-
हान्निवर्त्तते ।

अथानिष्टतावच्छेदकरूपेणोपस्थितानिष्टभेदाग्रहान्निवृत्तिर्त्ते चेद-
स्त्वमनिष्टतावच्छेदकं तथापीदं रजतं न शुक्तिरित्यत्रानिष्ट-
तावच्छेदकशुक्तिवेनोपस्थितभेदाग्रहान्निवर्त्तते । मैवम् । स्वात-
न्त्येणोपस्थितेष्टानिष्टभेदाग्रहयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वात् अभाववि-
शेषणत्वेनानुपस्थितिश्च स्वातन्त्र्यमनिष्टं च तत्राभावविशेषणतया
भासते । ननु तथापि भेदाग्रहो न प्रवर्त्तकः सत्यरजतस्थले तदभा-
वात् । न हि तत्रेष्टपुरोवर्त्तिप्रतियोगिको भेदोऽस्ति यस्याग्रहः प्रवर्त्त-
येत् । मैवम् । पुरोवर्त्तिनीष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावस्य प्रव-
र्त्तकत्वात् सत्यरजतस्थले पुरोवर्त्तिरजतत्वविशिष्टज्ञानसत्त्वेऽपि त-

न्यायलीलालावतीप्रकाशविवृतिः

शिष्टज्ञानात्मा स्वीकर्त्तव्य इत्यत आह—अन्तिश्चेति । तथा च बाधका-
त्सोऽप्यसंसर्गाग्रह इति भावः । अभावविशेषणतयेति । न चैवं गृहनि-
ष्टाभावप्रतियोगीदं रजतमित्यतोऽप्रवृत्त्यापत्तिः । तत्र च रजतमित्यं-
शस्याभावाविशेषणतयोपस्थितिरूपत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

पुरोवर्त्तिनीतिः । पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गं यदिष्टभिन्नत्वं तत्प्रकारक-
ज्ञानाभावस्येत्यर्थः । अन्यथा रजत एव नेदं रजतमिति ज्ञानात्प्रवृ-
त्त्यापत्तेः । न च रजतत्वे रजतनिष्टाभावप्रतियोगित्वारोपस्तत्राप्येवं
प्रवर्त्ततेति बाच्यम्, इष्टतावच्छेदकागृहीतासंसर्गं यत्पुरोवर्त्तिनिष्टा-
भावप्रतियोगित्वं तज्ज्ञानाभावस्थापि कारणत्वात् प्रतिबन्धकाभाव-

दाध्यासिताः सर्वे प्रत्यया यथार्थाः प्रत्ययत्वात् घटप्रत्ययव-
दिति गुरुमततत्त्ववेदिनः ।

अत्रोच्यते । व्यवहारो हि व्यवहृत्व्योपलभ्निवन्धनो

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्वसाधनवारणाय विवादाध्यासिता इति ।

व्यवहारो हीति । इदं रजतमित्यत्रामेदो व्यवहित्यते । स चामेदोपल-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्य रजतत्वपुरोवर्त्तिज्ञानत्वेन हेतुता न तु रजतपुरोवर्त्तिविशिष्टात्-
नत्वेन गौरवात् । एवं च तत्र रजतपुरोवर्त्तिज्ञानत्वमेकत्र ज्ञाने अत्र
ज्ञानद्रव्य इति विशेषः । सर्वे प्रत्यया इति । ननु प्रसिद्धज्ञानपक्षत्वे सिद्ध-
साधनमतिरिक्तज्ञानपक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः । किञ्च घर्मिणि सर्वज्ञानानां
यथार्थत्वात् सिद्धसाधनम् । न चायथार्थत्वाभावः साध्यः प्रतियोग्य-
प्रसिद्धेः । मैवम् । ज्ञानत्वं न विशेष्यावृत्तिप्रकारावच्छिन्नवृत्तिं ज्ञा-
नमात्रवृत्तिर्थमत्वात् प्रमात्रत्वदिति विवक्षितत्वात् । मेदाग्रहकारिता-
यां शुक्रो रजतत्वेन पुरोवर्त्तिनमिच्छामीत्यत्र इच्छायां विशेष्यावृ-
त्तिना रजतत्वेनावच्छेदस्य प्रसिद्धत्वात् ।

व्यवहारो हीति । व्यवहारोऽव्यवहृत्विरूपः । अयमर्थः—रजते
च्छाजन्यशुक्रिविषयकप्रवृत्तिजनकं रजतज्ञानं शुक्रिविषयकं तद्विष-
यतां विना तद्विषयप्रवृत्त्यजनकत्वात् सर्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ लाघवादुप-
स्थितत्वाच्च ज्ञानं स्वविषये प्रवृत्तिं जनयतीत्यनन्यथा सिद्धकारण-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कूटस्थाकारणत्वात् । न चैवं गौरवं कारणबाधेन विशिष्टज्ञानबाधे
प्रामाणिकत्वादिति दिक् । अत्रेति । अग्रमस्थल इत्यर्थः । यद्यपि रज-
तपुरोवर्त्तिज्ञानत्वं तदुभयविषयज्ञानत्वं तत्र न प्रत्येकमिति नोभ-
यत्रापि, तथापीष्टज्ञानं भेदाग्रहे कारणतावच्छेदकमिदं ज्ञानमेव स-
मानविशेष्यकतया प्रवर्त्तकमित्यत्र तात्पर्यम् । व्यवहारो यदि व्यव-
हित्यत इति व्युत्पत्या ज्ञानमुच्यते तदा तस्य व्यवहृत्व्योपलभ्न-
निबन्धनत्वं विश्वध्येतेत्यत आह—व्यवहारोऽत्रेति । ननु व्यवहृत्व्यस्य
शुक्र्यादेरिदमित्याकारोपलभ्नमो वर्तते पवेत्यत आह—अयमर्थ इति ।

न तु व्यवहरणीयविपर्ययानुपलम्भनिवन्धनः । न हि घटव्यवहारस्तन्मतिमतिक्रम्य कलसविपर्ययानुपलम्भेन भवति । यदि तु

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

भात् भवति न त्वमेदाभावस्यानुपलम्भादित्यर्थः । न हीति । घटाभावानुपलम्भाधीनो न घटव्यवहारः किन्तु घटोपलम्भाधीन इत्यर्थः । ननु व्यवहर्त्तव्याभावानुपलम्भनिवन्धनं एवास्तु को दोष इत्यत आह—यदि त्विति । रजतत्वस्य पुरोवर्त्तिनि संसर्गो न गृह्णते इति त्वया वाच्यम् । अन्यथा अन्यथाच्यातिरेव स्यात् । तथा च तदनुपलम्भबलेनासंसर्गव्यवहारो निवृत्तिरूपः स्यादित्यर्थः । अनिष्टप्रसङ्गमुक्त्वा तदुपकार्यं-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ताग्राहकमानेनावधृतत्वात् सर्वैरेव प्रथमं गृहीतत्वेन तस्य बलवत्वात् तत्र बाधकं विना तद्विरोधेन कल्पनान्तरानुदयादिति ।

किञ्च संवादिप्रवृत्तिस्थले रजतपुरोवर्त्तिज्ञाने कारणे रजतपुरोवर्त्तिवद्विषयतया तद्विशिष्टं कारणतावच्छेदकमात्रं कल्पयता-मुताभावः कारणं स्वातन्त्र्योपस्थितमेदग्रहाणां प्रतियोगितया तद्विशेषकतया च कारणतावच्छेदकत्वमिति संशये ज्ञानवित्तिवेदयत्योपस्थितत्वात् लाघवाच्च रजतार्थिप्रवृत्तिमात्रे वैशिष्ट्यं कारणतावच्छेदकत्वेन कल्पसमिति न भेदाग्रहः कारणं स्वातन्त्र्यादीनां च तदवच्छेदकं कल्पयते । न च भ्रमकल्पनागौरवं दोषः फलमुखगौरवस्य सिद्ध्यसिद्धिपराहतत्वेन प्रामाणिकत्वेन वाऽदृशकत्वादित्यस्मविवृत्यकरणाः ।

गौरवमेव स्फुटयति—न हीति । प्रतिकूलतर्कार्द्यपि न तथेत्याह—यदि त्विति । यथा रजतत्वासंसर्गानुपलम्भेन शुक्रौ रजतत्वसंसर्गव्यवहारस्तथा रजतत्वसंसर्गानुपलम्भेन रजतत्वासंसर्गव्यवहारोऽपि स्यादित्यर्थः । किञ्च स्वातन्त्र्यस्येषाविशेषणत्वे विगिद्विविद्विविति यीस्थाभावप्रतियोगीदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्यापत्तिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ज्ञानवित्तीति । समवायात्मकस्य वैशिष्ट्यस्यातीन्द्रियत्वेऽपि धर्मधर्मिभावात्मकमेव वैशिष्ट्यं तद्विषय इतिमतेन न्यायमतेन वा इदमुक्तम् । ननु रजतमित्येवमाकारिका स्वतन्त्रोपस्थितिरपि त-

स्यात् संसर्गनुपलभवलेनासंसर्गव्यवहारोऽपि दुर्वारः । तस्माद् यो व्यवहारः स व्यवहृतव्यप्रकाशनिवन्धनो यथा कलसव्यवहारः । व्यवहारश्चायं विमतिगोचर इति । अपि च वाष्पपूरगोचरधूमव्यवहारोपचाराद्भवति शिखरिशिखरगोचरविचित्रचित्रभा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रमाणमाह—तस्मादिति । नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारोपस्थितेष्टभेदाग्रहात् प्रवृत्तिरस्तु न त्वनिष्टभेदाग्रहाश्चिवृत्तिरपि अनिष्टस्यानिष्टतावच्छेदकप्रकारेणानुपस्थितेरिति चेत्, इदं रजतं न शुक्किरित्यत्राभयापत्तेः । अनिष्टमनिष्टतावच्छेदकप्रकारेण उपस्थितमपि न स्वातन्त्र्येण किंत्वभावप्रतियोगितयेति चेत्त गृहनिष्टाभावप्रतियोगीदं रजतमित्यादप्रकारकभ्रमादप्रवृत्त्यापत्तिप्रसङ्गात् तत्र इष्टस्य स्वातन्त्र्येणानुपस्थितत्वात् । किञ्च इमे रङ्गरजते इति भ्रमे युगपत प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रसङ्गात् । इष्टानिष्टयोस्तुल्यवदुपस्थितेः शुक्किविषयप्रवृत्तिजनकं रजतत्वप्रकारकं शुक्किविषयकं तद्विषयतां विना तद्विषये प्रवृत्त्यजननात् । ज्ञानस्य स्वविषये प्रवर्त्तकत्वस्य सर्वैरेवादतत्वात् । अन्यथाऽप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षप्रमाया अन्यथाख्यातित्वमुपपाद्यानुमित्यादेस्तदुपपादयति—अपि चेति । धूमज्ञानानन्तरं पर्वते वहिज्ञानात् प्रवृत्तिर्हश्यते । सा यदि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अपि च रजतरङ्गयोरिमे रङ्गरजते इति समूहालभ्यनभ्रमादिष्टानिष्टतावच्छेदकरूपेण स्वातन्त्र्योपास्थितेभयभेदाग्रहात्प्रवृत्तिवशिवृत्त्यापत्तिः । अथेमे रङ्गरजते इत्यत्र रङ्गे किञ्चिद्भ्रेदः प्रतीयते रजतभेदस्तु न ज्ञाय (त?) इत्युभयसिद्धम् । तथा च रङ्गनिष्टतयोपस्थितस्य भेदस्य रजतप्रतियोगित्वाभावग्रहादरङ्गे प्रवर्त्तते रजतनिष्टतयोपस्थितस्य भेदस्य रजतप्रतियोगित्वाभावो न गृह्णत इति न तत्र प्रवर्तते । यद्वा रजतवृत्तितयोपस्थितभेदस्य रजतभेदेन सह भेदाग्रहो रजते

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ब्रास्त्येव । यद्वा पुरोवचिंगृहीता(१)संसर्गभेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वमिष्टे तादगत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वमिष्टतावच्छेदके च स्वातन्त्र्यमिति नोक्तदोष इत्यनुशयादाह—आपे चेति ।

(१) पुरोवच्यगृहीतास० ।

तुव्यवहृतिः । सा किं संसर्गविज्ञप्तिपूर्विका असंसर्गाग्रहपूर्विका वा । नादः । अन्यथाख्यातिस्वीकारचमत्कारात् । न द्वितीयः । अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्(१) । एवं शब्देऽपि(२) वाच्यम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वहिसंसर्गज्ञानाद् भवेत्तदा निर्वह्नौ संसर्गज्ञानमित्यन्यथाख्यातिरेव । असंसर्गाग्रहादेव तत्र प्रवृत्तिरिति यदि तत्राह—अनुमानोच्छेदेति । सद्-
नुमितिस्थलेऽपि असंसर्गाग्रहादेव प्रवृत्तिसम्भवादित्यर्थः । एवमना-
प्तोके यदि संसर्गप्रतीतिस्तदा अन्यथाख्यातिः । यदि चासंसर्गाग्रहा-
देव प्रवृत्तिस्तदाऽन्यथापि तथेति शब्दाप्रामाण्यमित्याह—एवमिति ।
न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रवृत्तिप्रतिबन्धकः । एवं रङ्गे निवृत्तावपि । अथ वा रङ्गवृत्तितया यो
भेद उपस्थितो यश्च रजतप्रतियोगिको भेद उपस्थितस्तयोर्भेदाग्र-
हो रजते प्रवृत्तिप्रतिबन्धकः । एवं रङ्गनिवृत्तावपि प्रतिबन्धककुह्यः(३)।
मैवम् । तथा हि नादः, प्रवृत्तिविषयस्येष्टतया ग्रहः प्रवर्त्तक इति लघु-
विषयतयैव प्रवर्त्तकत्वे सम्भवति बहुविषयतया प्रवर्त्तकतया प्रवर्त्त-
कत्वे मानाभावात् । न द्वितीयोऽपि, शब्दाद्रजतभेदस्यानुपस्थितेः । अत एव न
तृतीयः । अन्यथाख्यातीति । ननु तत्र लिङ्गविशिष्टपक्षज्ञानरूपा नानुमिति-
सामग्री किन्तु लिङ्गासंसर्गाग्रहमात्रम् । एवमनासोदीरितपदस्मारि-
तपदार्थविषये न योग्यता विशिष्टज्ञानमपि तु तदसंसर्गाग्रहमात्रम् ।
अंत्राहुः । या विशिष्टज्ञानसामग्री सैव प्रवृत्तिहतुरिति त्वदभ्युपगमः
सा चासंसर्गाग्रहरूपेति विषयतया न तत्र वैशिष्ट्यं कारणतावच्छे-
दकमिति दिक् । अनुमानमात्रेति । ननु प्रत्यक्षाभासं परिहृत्य किमित्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अथ वा रङ्गवृत्तितयेति । रङ्गत्वेनाभिमतं रजतमेवात्र रङ्गपदार्थः । न चैवं
पूर्वभेदः पूर्वमनुपस्थितेन रजतभेदेन रजतनिष्ठतयोर्भेदाग्रह उच्यते इति
भेदात् । ननु तत्रेति । यद्यपि विकल्पदूषणेनायं पूर्वपक्षः प्रकृतफक्षिको-
परि सम्भवी तथापि द्वितीयपक्षस्याग्रे दूषितत्वादिदमेव सिद्धान्ति-
नो हृदि विपरिवर्तते इत्याखण्डलकोपर्यवायं पूर्वपक्ष इति प्रति-

(१) अनुमानोच्छेदप्रसङ्गादिति कण्ठाभरणधृतः पाठः । (२) वं शब्देऽपि वा० ।

असंसर्गग्रहस्य वाधितावाधितव्यवहारकारणत्वे व्यवहारवैचित्रं
संवादित्वासंवादित्वरूपं न स्यादिति संवादिव्यवहारः संसर्गवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अवाधितो व्यवहारः संसर्गधीन इति लिङ्गादीनां संसर्गव्यवहारजन
कत्वात् प्रामाण्यमिति शङ्कते—असंसर्गेति । संसर्गस्य वास्तवत्वावास्त

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नुमानाभास उदाहृतः, यावता तत्रापि शक्यते वक्तुं यद्यसंसर्गाग्र-
हात्संसर्गव्यवहारः तदा संसर्गज्ञानोच्छेदप्रसङ्गः । न च बाधाबाधा-
भ्यां व्यवस्थावाधस्य विपरीहप्रमात्वे तस्यापि विशिष्टज्ञानत्वे मा-
नाभावात् । अत्रोच्यते—प्राथमिकसत्यरजतप्रत्यक्षस्थले रजतत्वस्य
न स्मृतिः प्राग्ननुभवात् ग्रहणं च तस्याक्षसंयुक्तयोग्यविशेष्यर-
जतसमवायेन भवद्वर्धमधिर्मिविषयकमेकमेवोत्पद्यते विशेष्यभानसा-
मग्न्यन्तर्भूतत्वाद्विशेषणभानसामग्न्याः अगृहीतासंसर्गधर्मधर्मिविष-
यैकैकज्ञानविषयत्वमेवं च परदर्शने विशिष्टत्वमित्यनुभवसिद्धं यथा-
र्थप्रत्यक्षस्य विशिष्टज्ञानत्वमित्यनुमित्याद्युच्छेद उक्तः । अथ विहिसं-
शयानन्तरं यत्र धूमासंसर्गाग्रहाद्वृत्त्यर्थिप्रवृत्तिरूप्यते तत्र यदि व-
हृत्यसंसर्गग्रहस्य व्यापारः स्यात्तदा धूमासंसर्गाग्रहात्प्रागपि प्रवृ-
त्यापत्तिः संशयानुरोधेन प्रागपि सत्त्वात् । तस्मान्निर्वहौ तस्य वहृत्-
नुमितिर्द्वारमिति नानुमितियुच्छेदः । किञ्च एवतेनान्द्रियसञ्जिकर्षे व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावितः ये (सारे) चेति । तथा च यथा प्रवृत्तावसंसर्गाग्रहरूपा सामग्री
तद्वेतोरिति न्यायात् तथानुमितावपीति न सामग्रीवैकल्प्यमन्यथा तु
प्रवृत्तिकारणतयैवान्यथाख्यातिसिद्धिरिति भावः । एवं शब्देऽपि यो-
ग्यतासंसर्गाग्रह एव सामग्री त्वदीयेति ध्येयम् ।

न च बाधेति । यद्यपि नैतत् प्रत्यक्षासाधारणमनुमितिशा-
ब्ध्योरप्येवमवच्छेदादिति नात्रेयं शङ्का युक्ता । तथापि संसर्ग-
ज्ञानमात्रोच्छेदो यदि मूलकृतोच्यते तदैतदपि समाधानं शक्ये-
तातो विशेषोच्छेद उक्त इत्यभिसन्धिः । मानाभावादिति । तथा
च तस्याप्यसंसर्गग्रहात्मकत्वे बाधकत्वानुपपत्तेरिति भावः । व-
न्यानुमितिर्द्वारमिति । यद्यपि अयं पूर्वपक्षो न मीमांसकस्य तेना-

ज्ञमिपूर्वक इति चेत् , न, संसृष्टयोरसंसर्गाग्रहस्य संवादिव्यव-
हारहेतुत्वात् , शब्देऽपि चानास्तप्रणीतवाक्यप्रभवस्मृतिसन्ताना-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वाचाभ्यां संवादिविसंवादिरूपकार्थ्यवैचिद्यमिति परिहरति—नेति ।
स्मृतिसन्तानासंसर्गाग्रहस्येति । इमर्यमाणपदार्थासंसर्गाग्रहस्येत्यर्थः । ननु
एतादशासंसर्गाग्रहादनासोऽपि संवादिन्येव प्रवृत्तिः स्यादत उ-
क्तम् अनास्तप्रणीतेति । आस्तप्रणीतेति वक्तव्ये वेदस्य तन्मतेऽपौरुषेयस्य
तदभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति व्यतिरेकप्राधान्यम् । तथा च शब्दप्रा-
माण्यं न स्यादित्यर्थः । यद्वा वैपरीत्यमेवास्तु तथा च भ्रमो विशिष्टज्ञा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वेष्ट स्मरणे यदि धूमभ्रमानन्तरमपि वह्यसंसर्गाग्रहात् प्रवृत्तिस्त-
दा प्रत्यक्षभ्रमात् कश्चिद्विशेष इति वह्यं साक्षात्करोमीत्यनुव्यव-
सायः स्यान्न त्वनुमिनोमीति । मैवम् । धूमसंसर्गाग्रहस्य हि
स्वातन्त्र्येण निर्विहित्वोपस्थितिप्रतिवन्धे सति स्वातन्त्र्येण वह्यम
त्वोपस्थितिर्व्यापारः स्यात् लिङ्गज्ञानानन्तरभावित्वप्रतिसन्धाना-
च्च त साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायः । संख्येति । लिङ्गलि(ज्ञि?)
नोर्यन्त्र संसर्गस्तत्राविद्यमानासंसर्गाग्रहः संवादिव्यवहारजनकः य-
त्र दोषात् सतोऽपि तस्याग्रहस्तत्र विसंवादिव्यवहार इत्यर्थः ।
यद्यपि शब्देऽप्येवं(१) सम्भवति तथापि तत्र गत्यन्तरमाह—शब्देऽ

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्यथाख्यातेरस्वीकारात् । नापि नैयायिकस्य तदुक्तानुमानोच्छेदेऽ-
स्यावतारितत्वादिति चेत् , न, अनुमानोच्छेदमसहमानस्य तस्य
तटस्थस्यान्यथाख्यातिमस्युपेत्यैव पूर्वपक्षित्वात् । यद्यपि सिद्धान्तिन
एवमयतनसिद्धैवान्यथाख्यातिस्तथापि तस्यापि(२) परस्याशयो न
युक्त इत्यभिप्रेत्याह—मैवमिति । तथा च मीमांसकरीत्यैव तदुक्तमिति
भावः । लिङ्गलिङ्गनेति । हेतुसाध्ययोर्यन्त्र पक्षे संसर्ग इत्यर्थः । लिङ्ग
सन्ता च प्रवृत्तीयोर्यन्त्र पक्षे संसर्ग इत्यर्थः । लिङ्ग
संसर्गाग्रहद्वारा साऽप्युपयुज्यत इत्याशयेनोक्ता यद्यपेवमिति । अनया
रीत्यत्यर्थः । तथा चाविद्यमानपदार्थासंसर्गाग्रहस्तत्रापि नियामकः

(१) यद्यप्येवं शब्देऽपि इति विवृतिभूतः पाठः । (२) पि ज्ञातस्यापि ५० ।

संसर्गग्रहस्याविसंवादिसंसर्गव्यवहारहेतुत्वात्^(१) । संसर्गग्रहस्य
च(२) विसंवादिव्यवहारहेतुत्वे असंसर्गग्रहादविसंवादिव्यवहारे
व्यवहारवैचित्र्यस्थान्यथासिद्धेः । रजतत्वतद्रज्जकयोः संसर्गग्री-
हेऽपि संवादिव्यवहारदर्शनेनानैकान्तिकत्वाच्च । यो यद्विलक्षण
आभासः स तद्विजातीयप्रमाणप्रतिरूपकः, यथा प्रत्यक्षाभासः ।
शब्दाद्याभासात् विलक्षणौ च शब्दलिङ्गाभासौ प्रत्यक्षाभासा-
दिति शब्दानुमानसिद्धिरिति चेत्, न, विचारासहत्वात् ।
तत्सादृश्यं वा तदाभासत्वं विपर्यस्तव्यवहारजनकत्वं वा तद्वि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नमेवास्तु इत्याह—संसर्गग्रहस्येति । समवायातीन्द्रियत्वपुरस्कारेणाह—
रजतत्वेति । तद्यज्ञिकाव्यक्तिः । अनैकान्तिकत्वं तु संसर्गग्रहस्य क्वापि
न प्रवर्त्तकत्वमित्यर्थः । शब्दानुमानयोः प्रमाणत्वं शङ्खते—यो यदिति ।
प्रत्यक्षाभासाद्विलक्षणौ शब्दानुमित्याभासौ प्रत्यक्षविजातीयप्रमा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पीति । वेदे नासोक्तत्वसम्भव इत्यत उक्तम् अनासाप्रणीतेति । किञ्च
विनिगमकाभावाद्वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्याह—संसर्गग्रहस्य चे-
ति । रजतत्वेति । तद्यज्ञिकारजतत्वसमवायिनी व्यक्तिस्तद्रज्जतत्वं
संसर्गस्य समवायरूपतयाऽतीन्द्रियत्वेनाह इत्यर्थः । यद्वा तद्यज्ञक
पदेन यापुरोवर्त्तिव्यक्त्यारजतत्वस्यासंसर्गग्रहो विवक्षितः सैवोऽय-
ते । संवादिव्यवहारदर्शनेनेतत्र पुरोवर्त्तिगोचरेणेति द्रष्टव्यम् । तद्विजा-
तीयेति । तद्विलक्षणप्रमाणवृच्छानवव्याप्यजातिमानित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सम्भवत्येवेति भावः । वेद इति । परस्येति शेषः । तथा च परमतेनै-
वायं सिद्धान्तं इति ध्वनितम् । स्मृतेसन्तानेति मूलम् । स्मृतेः सन्तानं
यत्रेति पदार्थपदोक्तः । विशेषणतात्ययः सम्बन्धस्तत्रापि गृह्णात इति
मतेन व्याचष्टे—यद्विति । संवादित्वार्थमाह—पुरोवर्त्तिगोचरेणेति । तद्विलक्षणेति ।
एव च एव मूले आभासपदेन ज्ञानमुक्तमिति भावः । तत्सादृश्यस्येत्या-

(१) ०नासंसर्गव्यव० । ०दिव्यव० ।

(२) ०स्य वा वि० ।

पर्ययत्वं वा । नादः । अनेकान्तात् । भवति [हि] प्रत्यक्षाभासाद्विलक्षणस्तर्कदृष्टान्तस्मरणदृष्णाभासो न तु प्रत्यक्षेतरप्रमाणप्रतियोगिकः । अत एव न द्वितीयः । दृष्टान्ताभासादेरपि विपर्यस्तव्यवहारजनकस्य प्रमाणप्रतियोगिकत्वाभावात् । यो यद्विलक्षणः प्रमाणाभास इति विशेषणादयमदोष इति चेत् , न, शब्दलिङ्गयोः प्रामाण्यसिद्धिमन्तरेण शब्द(१)लिङ्गाभासयोः प्रमाणाभासत्वासिद्धेः । शब्दाभासो(२)हि पदार्थस्मृतिसन्तानासंसर्गाग्रिहरूपत्वात् स्मरणाभासः स्यात् । शब्दप्रामाण्यसिद्धौ च तदाभास-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम् .

णयोः प्रतिरूपकौ भविष्यत इति शब्दानुमानयोः प्रमाणत्वं सिध्यतीत्यर्थः । अनेकान्तादिति । शब्दानुमानाभासो प्रमाणप्रतिरूपकौ प्रत्यक्षाभासविलक्षणाभासत्वात् । अत्र सामान्यतो व्याप्तिः—यद्यद्यदाभासविलक्षणाभासः स तद्विजातीयप्रमाणप्रतिरूपकः यथा अनुमानाद्याभासविलक्षणः प्रत्यक्षाभासस्तद्विजातीयप्रमाणप्रतिरूपक इति । एतच्च तर्काभासादावनैकान्तिकमित्यर्थः । तर्काभासः प्रमाणाभास एव न भवतीति न तत्र व्यभिचार इत्याह—यो यदिति । साध्यविशेषो(वणा?)दयमेहेतुरित्याह—नेति । तदेव स्फुट्यति—प्रामाण्यसिद्धिमन्तरेणति । शब्दस्य प्रामाण्यं चेन्न सिद्धं तदा स्मर्थमाणपदार्थासंसर्गाग्रहमात्रोपयोगी शब्द इति तदाभासः स्मरणाभावपर्यवसित इत्याह—शब्दाभासो हीति । ननु शब्दात् पदार्थानां संसर्गं एव भासते अन्यथा ततः प्रवृत्तिरेव न स्यादित्यत आह—शब्देति । तर्हि प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या शब्दाभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न त्विति । प्रत्यक्षेतरदृष्टान्तादिरूपप्रमाणप्रतियोगिक इत्यर्थः । प्रमाणाभास इति । दृष्टान्तादेश्च न प्रमाणत्वमित्यर्थः । स्मृतिसन्तानेति । स्मर्थमाणपदार्थः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिमूले उपनयेन व्यज्ञमानश्चानस्याभासत्वस्य विकल्पः । तदाभासस्यापीति मूलम् । सत्यस्थले विशिष्टानस्य प्रवृत्तिजनकत्वावधारणा-

(१) शब्दलिं ।

(२) शब्दाभास ।

स्याऽप्यन्यथाख्यातिस्वभावत्वसिद्धेः। न (?)तीयः। अन्यथाख्या-
तिस्वीकारात्। यथा भासो नासौ संसर्गवेदनप्रतियोगिकः यथेदं
रजतमित्याभासः। आभासश्च शब्दादिः। यः संसर्गव्यवहारः
सोऽसंसर्गप्रतिभासपूर्वकः यथा रजतव्यवहारभेदः। तथा च विवा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सादपि संसर्ग एव भासत इत्यन्यथाख्यातिसिद्धिरित्यर्थः। अनुमान-
स्यापीयमेव गतिरिति भावः। तर्हि विपर्ययस्तत्त्वमनुमानादिबोध्य
संसर्गविपरीतसंसर्गबोधकत्वमनुमानाद्याभासत्वमिति दूषयति—ना-
पीति। इदानीं सत्प्रतिपक्षरूपतया प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यमास्कन्दति-
यथेति। यथेदं रजतमिति प्रत्यक्षादावपि विशिष्टमानुदयात् असं-
सर्गाग्रहादेव प्रवृत्तिसमवात् भ्रमस्थलवदित्यर्थः। प्रमास्थले यत्सं-
सर्गव्यवहारः प्रवृत्तिव्यवदेशश्च तयोरप्यसंसर्गाग्रहपूर्वकः स्याद्
यदि भ्रमोऽन्यथाख्यातिरूपो नाङ्गीकार्यं इत्याह—यथेति। यो यद्विलक्षण

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अहरूपत्वादित्यर्थः। संसर्गवेदनप्रतियोगिक इति। संसर्गबोधकप्रमाणप्रति-
योगिक इत्यर्थः। यथेदमिति। शुक्रौ रजतत्वस्यासमवायात् तत्र
प्रमाणाप्रसरादित्यर्थः। यथा रजेति। यथा शुक्रौ रजतव्यवहारो न
व्यवहर्त्वयसंसर्गज्ञाननिबन्धन इत्यर्थः। अनुमानप्रामाण्यानभ्युपगमे

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिति भावः। शुक्रौ रजतत्वस्येति। यद्यप्येवं शब्दाभासस्थलेऽपि प्रमा-
णाप्रसरस्योभयवादिसिद्धत्वात् सिद्धसाधनम्। यदि च तज्जन्यप्रमा-
वृत्तिज्ञानत्वव्याप्यज्ञातिमत्त्वाभावः साध्यस्तदा दृष्टान्तासिद्धि-
स्तथापि समवायातीन्द्रियतया संसर्गविषयकप्रमावृत्तितादशज्ञाति-
मत्त्वाभावे साध्ये भवति प्रत्यक्षाभासस्य दृष्टान्ततेति भावः। यद्य-
पीत्यमपि शुक्रौ रजतत्वस्येत्यादिहेतुरयुक्त एव तथापि दोषवशाद-
तीन्द्रियोऽपि रजतत्वसमवायः शुक्रौ भासत इति तदेवादाय दृष्टा-
न्तासिद्धिरिति यदि कश्चिद्ग्रान्त्या देशयेत्तदा तं प्रतीदमुक्तम्। तथा
च तत्र संसर्गवेदनस्वीकारेऽपि न तस्य प्रमात्वमिति न दृष्टान्तासि-
द्धिरिति भावः। यथा शुक्राविति। यद्यपि समवायातीन्द्रियतया रजते

(१) नापीतिकणाभरणधृतः पाठः।

दाध्यासित(१) इति निषेधाच्च । शब्दानुमानार्थपत्तिप्रामाण्याक्षेप-
कं प्रत्यनुमानोपन्यासानवकाशाच्च । यथा (२)दीपैकत्वव्यवहारो
भेदाग्रहात् । तथा च प्रत्यभिज्ञानमात्रमुच्छियेत । तत्तुल्ययुक्तिक-
त्वात् । यत्राभेदोऽस्ति तत्रावभासते न सर्वत्रेति चेत्, न, य-
त्राभेदोऽस्ति तत्र व्यवहियते न सर्वत्रेति तुल्यम् । अविद्यमानो-
ऽप्यभेदस्तदभावाग्रहादव्यवहियत इति चेत्तुल्यम् । असन्नप्य-
भेदो भेदाग्रहादवभासते ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

आमास इत्यादि प्रकारान्तरेणापि निव्याच्चैषे—शब्देति । शब्दविधया
चेदिदं गमकं तदा शब्देत्युक्तम् । यद्यपि प्रत्यक्षप्रामाण्येऽपि प्रतिव-
न्दिविधय सिद्धान्तिनो विमतिरेव तथापि परेण तत्रोपन्यस्तमिति
तथोक्तम् । किञ्च प्रत्यभिज्ञानमपि पूर्वापराभेदग्राहकं न स्यात् तथाचा-
दिनः कं स्थैर्यसिद्धिरपीत्याह—यथा चेति । यथा तत्र एकत्वासंसर्गाग्र-
हस्तथा प्रमाप्रत्यभिज्ञानेऽपि स्यादित्यर्थः । विषयसत्त्वं प्रमाप्रयोज-
कमिति शङ्कते—यत्रेति । भानव्यवहारयोस्तुल्यत्वमाह—नेति । तथा च
तद्यवहारात्तथाख्यातिरेवेति भावः । भेदाग्रहादविद्यमानव्यवहारं
स्यान्न तु भातं येनान्यथाख्यातिः स्यादिति शङ्कते—अविद्यमान इति ।
तद्देवाग्रहादविद्यमानभानमपि स्यादित्याह—तुल्यमिति । तुल्यतामेव
दर्शयति—असन्नपीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कथं तेनैव विरोधापादानमित्याह—शब्दानुमानेति । कचित्प्रत्यक्षसंसर्ग-
ज्ञानोच्छेदमप्याह—यथेति । सर्वत्रेति । न विसंवादिज्ञानेऽपीत्यर्थः । तथा
च न प्रत्यभिज्ञानमात्रोच्छेद इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रजतव्यवहारोऽपि हृष्टान्तो भवत्येव तथापि विशेषणतालक्षणसंस-
र्गस्तत्र भासत इति भतेन पूर्वार्हच्यैव मूलकृता प्रकारान्तरमुक्तमि-
ति तद्भुरुपेभयसिद्धभ्रमजन्यव्यवहार एव प्रकाशकृता हृष्टान्त उक्त
इति भावः । यत्राभेदोऽस्तीति मूलम् । तथा च शुक्रौ रजताभेदव्यवहारो-

(१) विद्याश्रय इ० ।

(२) यथा चेति कण्ठभरणसम्मतः पाठः ।

न तु चैव मन्यथा ख्याति रनुपपन्ना, कारणाभावात् । दोषाः कारणमिति चेत्, न, दोषाणां यथार्थज्ञानजननप्रतिवन्धसामर्थ्यात् (१) विपरीतज्ञाने त्वसामर्थ्यात् । न खलु दुष्टं कुटजवीजं न्यग्रोधधानायै (२) कल्पते । द्वदहनदण्डवेत्रवीजस्य कदलीकाण्डजनकत्ववद् भस्मकदुष्टजठरानलस्य बहुतरान्नपाकहेतुत्ववच दोषाणां विपर्ययहेतुतेति चेत्, न, दण्डस्यावेत्रवीजत्वात् । अन्यस्यैव विजातीयफलहेतुत्वात् । प्रभूतदाहदहनशक्तेरनलेषु स्वाभाविक्या अन्नरसजननशक्त्या आभि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न तु विशिष्टज्ञाने विशेषणविशेष्योन्द्रियसञ्चिकर्षः कारणं प्रकृते च विशेषणस्य रजतत्वस्यासञ्चिकर्षाद्विशिष्टमानं न स्यादित्याह—नन्विति । असञ्चिकृष्टमपि दोषवशाद् भासत इत्याह—दोषा इति । प्रभाणप्रतिवन्धकत्वं दोषत्वमित्यभिप्रेत्याह—नेति । दुर्घमिति । भर्जनापादितदोषवदित्यर्थः । ‘न्यग्रो(ध?)धाना’ वटाङ्गुरः । दोषाणां विपरीतकार्यजनकत्वमुदाहरति—देवेति । ‘दवो’वनम् । ‘भस्मको’ रोगविशेषः । दाहात्तद्वेत्रवीजं विनष्टमेव तद्भस्मनस्तु कदलीजनकत्वं रसार्जनशक्त्या जीवनादृष्टाधीनतया स्वाभाविकी जठरानलस्य दाहकत्वशक्तिर्याप्रतिवद्वाऽसीत् सैव भस्मकेन दाहशक्तिर्याप्तेते किन्तु रसार्जनशक्तेः प्रतिवन्ध एव क्रियते इति विपरीतकार्यजनो (ननेन?) तदुदाहरण

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रत्यक्षान्यथाख्यातिमाक्षिपति—न तु चेति । रजतरजतत्वसाक्षात्कारे इन्द्रियेण रजतसंयोगतसंयुक्तसमवाययोः कारणत्वादित्यर्थः । ‘धाना’ अङ्गुरः । अन्यस्यैवति । वेत्रवीजभस्मन एव न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अपि न स्यादिति भावः । अनुमित्यादौ लिङ्गासंसर्गाग्रहादेः कारणस्य सम्भवाद्विशेषपरतामाह—प्रत्यक्षान्यथाख्यातिमिति । दाहो यदि रूपपरावृत्तिर्यदि वा भस्मीभाव उभयथापि नोक्तं विनाशकत्वमित्यन्यथा

(१) प्रतिवन्धे सामर्थ्यात् । (२) ०लु दुष्टं न्यग्रोधधीजं कुटजधानाय कल्पते । भृष्टं कुट० ।

भवे भस्मकेन रसहेतुशक्तिप्रतिबन्धे प्रभूतदाहदहनशक्तेरन-
भिभवात् । तदेतदपेशलम् । यथा दाहस्य वेत्रवीजविनाशकत्वं
रूपान्तरजनकत्वं च तथा दोषाणामप्ययथार्थज्ञानजनकत्वमन्य-
विज्ञानप्रतिबन्धकत्वं (१)च स्यात् । दहनस्य प्रचुरदाहशक्तिः
किं स्वरूपमुतातीन्द्रियं रूपमथ सहकारिभेदः । तत्र न तावदा-
द्यः । तथा सति रसार्जनदाहसामर्थ्ययोरभेदेनाभिभाव्याभि-
भावकभावाभावात् । न द्वितीयः । असिद्धेः । न तृतीयः । भ-
स्मकाभावस्य रसजननसहकारित्वेन तदभावस्य प्रचुरदाहजन-
कत्वमिति दोषकारणतापत्तेः । यथा वाऽविसंवादिव्यवहारोप-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

मित्याह-नेति । ‘दाहो’उग्निसंयोगः । ‘अन्यविज्ञासिः’प्रमा । अतीन्द्रियमिति ।
मीमांसकाभिमता शक्तिरित्यर्थः । जठरानलस्वरूपमेव रसार्जनसा-
मर्थ्यं तदा नाभिभाव्याभिभावकभाव इत्याह—तथा सतीति स्वरूपे सती-
त्यर्थः । तदभावस्य भस्मकस्य यथा अस्माकं भ्रमज्ञाने दोषकारणत्वं
तथा तव विपरीतव्यवहारइत्याह—यथा वेति । विशेषणज्ञानं विशेष-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कदलीकाण्डजनकत्वादित्यर्थः । यथेति । ‘दाहो’उग्निसंयोगः
करणव्युत्पत्तेरेकस्थैवाग्निसंयोगस्य पूर्वद्रव्यनाशकत्वं द्रव्या-
न्तरवार्त्तरूपजनकत्वं चेति मतमाश्रित्यैतदुक्तम् । तथा सतीति ।
दाहसामर्थ्यवद्रसार्जनशक्तेरपि दहनस्वरूपात्मकत्वादित्यर्थः । ‘अ-
सिद्धेः’ शक्तेः पदार्थान्तरस्य निरासादित्यर्थः । भस्मकाभावस्येति । अ-
भावस्य भावत्वादित्यर्थः । ननु भ्रमो न विशिष्टज्ञानं किन्तवसंसर्गाग्र-
हः सप्रतियोगिनि बुद्धिस्थेऽधिकरणस्वरूपं तच्चाजन्यमेवेति न दोष
इत्यत आह—यथा वेति । धियामौत्सर्गिकस्य प्रमात्वस्य वाधकैकायोग्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्याचष्टे-दाह इति । “पुनरन्यस्मादभिसंयोगात्पाकजाजायन्त”(२) इति
भाष्यविरोधमाशङ्खाह-एकस्येति । ननु भ्रम इति । यथपि भ्रमो विशिष्टज्ञा-

(१) नजनमन्यविज्ञासिप्रमा । (२) प्रशस्तपादभाष्यम्, पाकजोत्पत्तिविधानम् ।

हारशीलानां विज्ञानानां दोषवशात् तदजनेऽपि विसंवादिव्यव-
हारप्रसवक्षमत्वं तथैव तदपि स्यात् । अयर्थार्थत्वे ज्ञानस्य ज्ञान-
मात्रेऽनाश्वासप्रसङ्गः(१) स्यादिति चेत्, न, विसंवादिव्यवहारज-
नकत्वेऽपि तुल्यत्वात् । यत्र विशेषदर्शनं संशयेहेतुदोषानुपल-
म्भो वा न तत्र व्यवहारविसंवादशङ्केति चेत्, तुल्यमयर्था-
विषयत्वेऽपि । स्वाभाविकं ज्ञानस्य संवादिव्यवहारजनकत्वमा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्यसञ्चिकर्षः तदुभयासंसर्गाग्रहश्च विशिष्टज्ञानकारणं न तु विशे-
स्यासञ्चिकर्षोऽपीति न कारणभाव इति भावः । दोषान्तरमन्यथा-
ख्यातावाशङ्कते—अयर्थार्थत्व इति । अनाश्वासः स्यादिति । तथा च निष्क्रम्य-
प्रवृत्तिः कापि न स्यादिति भावः । यर्थार्थस्यापि ज्ञानस्य विसंवा-
दिव्यवहारजनकत्वं चेत्तदा तुल्य एवानाश्वास इत्याह—नेति । प्रथम-
मनाश्वासेऽपि प्रामाण्यग्रहादाश्वासः स्थात् प्रामाण्यग्रहोयायः सम
एवेति भावः । स्वतः प्रामाण्यं तु अदूर एव प्रतिक्षिप्तमिति हृदयम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वात्तथा स्वभाव इत्यर्थः । अनाश्वासेति । तथा च प्रवृत्तिमात्रस्य प्रा-
माण्यसन्देहादप्युपत्तौ बहुविच्छिन्नस्य(व्य?)यायासासाध्ये कर्मणि प्रवृ-
त्तिर्णं स्यादित्यर्थः । अयर्थार्थत्वेऽपि तुल्यमिति स्फुटतयोपेक्ष्यान्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नमित्येव पूर्वदृष्टान्तेन साधितं तत्र च बाध इति सन्धानकदपनेना-
भ्रमदृष्टान्तेनापि सङ्गतिः, तथापि पूर्वदृष्टान्तः स्वमतेनैव भास्यविरो-
धादसङ्गत इति तात्पर्यम् । तथा स्वभाव इति । स्वभावश्च संवादिव्यवहार-
जनकत्वं दोषसाहित्येन भ्रमजनकत्वमित्येवंकृपः । तथा च तद्वत्स्वभा-
वतो ज्ञानहेतूनां प्रमाजनकत्वं दोषसाहित्येन च भ्रमजनकत्वं स्यादि-
त्यर्थः । तद्विशेषताद्विशेषस्येति(२) । विशेष्यसञ्चिकर्षत्वेनैव सामान्यकारण-
तेति रजतस्य विशेषतास्थले रजतसंयोगस्याकारणत्वात्, विशेष्यी-
भूतशुक्तिसंयोगस्यैव तथात्वादिति भावः । नन्वनुभवव्यतिरेकाभ्यां

(१) अनाश्वासः स्यादिति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

पवादिकमन्यथात्वमिति चेत्, न, शब्देऽपि^(१) तथापत्तिरिति लौकिकवाक्यानामप्रामाण्यं न स्यात्। ननु च कारणत्वं वा विषयत्वं तदोचरव्यवहारजनकत्वं वा तत्प्रतिबद्धव्यवहारजनकत्वं वा।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अन्यथात्वमिति । विसंवादिव्यवहारजनकत्वमित्यर्थः। तथा च स्वरसतो मम पश्चे नानाइवास इति भावः । लौकिकं वाक्यं पौरुषेयत्वेन भ्रमाद्यधीनमपीति शङ्कया न प्रथमं प्रमाणं जनयति किन्त्वासोक्तत्वग्रहात् शङ्कात्यये पश्चात् प्रमापकं तथा चासोक्तत्वग्रहादनुमानस्यैव सम्भूतसामग्रीकत्वात् प्रमाजनकर्त्वस्थितौ तदनुवादकत्वमित्यपि तत्वसिद्धान्तो भज्येत् । यतः शब्दानां स्वाभाविकप्रमाजनकत्वमिति लौकिकेनापि वाक्येन प्रथमं प्रमैव जन्येतेत्याह—शब्देऽपीति । अप्रामाण्यं न स्यादिति । वैदिकवाक्यतुल्यता स्यादित्यर्थः । पुरोवर्त्तिरजततादात्म्यस्यापि अत्यन्तासतो विषयत्वमसम्भावितमतः काऽन्यथाख्याति-रिति शङ्कते—ननु चेति । अतीतोदिरित्युपलक्षणं चक्षुरादेरपि विष-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दाह—शब्देऽपीति । लौकिकवाक्यानां सर्वेषामिति शेषः । प्रथमं शङ्काकलङ्गुठितत्वात्^(?) पश्चादप्यनुवादित्वाल्लोके शब्दाप्रामाण्यं त्वदभिमतं यदा च बाधकाभावाधीनं प्रामाण्यं तदा लौकिकवाक्यानामपि केषाञ्चित् बाधकाभावात् प्रामाण्यं स्यादेवेत्यर्थः । नन्देतावतापि वल्लभारणाभावात् शुक्लौ रजतसाक्षात्कारो न स्यादिति न समाहितम् । अत्र वदन्ति । विशेषणज्ञानं विशेष्येन्द्रियसञ्चिकर्षस्तयोरसंसर्वाग्रहः प्रत्यभिज्ञानसत्यप्रत्यक्षसाधारणो विशिष्टप्रत्यक्षहेतुत्वनियमात् संयोगस्य विशेष्यभानसामग्र्यन्तर्गतत्वेनान्यथासिद्धतया विशेषणभानसामन्यन्तराकल्पनात् तुल्यमयथार्थविषयेऽपीत्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रजतसंयोगत्वेन कारणताग्रहः स्यादित्यत आह—संयोगस्येति । विशेषणज्ञानविशेष्यभानसामग्रीभ्यामेव तश्चिर्वाहे नोक्तरूपेण कारणता, अन्यथासिद्धरिति भावः । ननु तत्साक्षात्कारे तदिन्द्रियसञ्चिकर्ष-

(१) शब्देऽपीति प्रकाश-कण्ठाभरणधूतः पादः ।

नादः । अतीतादेरविषयतापत्तेः । न द्वितीयः । रजतप्राप्तिवद् ज-
ताभावप्राप्तिव्यवहारस्यापि जननाद्वाजताभावविषयताप्रसङ्गात् ।
तृतीये तु पुरोवर्तिरजततादात्म्यविषयत्वमसम्भावितमेव, तन्नि-
यतव्यवहारजननाभावादिति चेत्, न, यत्र यस्येच्छाप्रयत्नजन-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यतापत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् । रजतप्राप्तिवदिति । यथा सत्यरजते रजत-
प्राप्तिस्थथा रजतभ्रमे रजताभावप्राप्तिरपीति तस्यापि विषयत्वप्र-
सङ्गात्तत्र प्रवृत्तिरेव न स्यादिति भावः । असम्भावितमिति । तत्तादा-
त्म्येऽस्यासम्भावितत्वेन तत्त्वियतव्यवहाराभावादित्यर्थः । यत्र यस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्राक्षिपति—ननु चेति । रजतप्राप्तिवदिति । सत्यज्ञाने यथा रजतस्य प्राप्ति-
रिति रजतं विषयस्तथा विसंबादिज्ञाने रजताभावस्यापि प्राप्तेः सो-
ऽपि विषयः स्यादिति ततः प्रवृत्तिर्ण स्यादित्यर्थः । तत्त्वियतेति । शुक्ति-
रजततादात्म्यस्यात्यन्तासत्त्वेनाव्यापकतया तदाप्यव्यवहाराजनक-
ावादित्यर्थः । यत्रेति । ननु यत्रेति विषयसप्तमीत्वात् येन वा निरूपण-
मित्यत्र च तद्विषयेण तत्त्विरूपणादात्माश्रयः, उपेक्षाज्ञानाव्यासिश्च

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वेन लाघवात्कारणतेति रजतविषयसाक्षात्कारे रजतसंयोगो हेतुः
“यत्सामान्ययोरिति” न्यायादिति चेत्, न, गुरुमते रजतानुभितेऽपि
रजतसाक्षात्कारत्वेन व्यभिचारात् । न च रजतावच्छेदेन यत्साक्षा-
त्काररूपं तत्र रजतसंयोगो हेतुर्न त्वेवमनुभितिरिति वाच्यम्, तर्हि
तवैव रीत्या साक्षात्कारासाक्षात्काररूपात्मकमेकं ज्ञानमन्यथाख्या-
तिरस्तु, कारणबाधस्य निरस्तत्वात् । अनुभूयमानरजतारोपस्थले च
श्रुतरात्र (सुतरां न ?) कारणबाध इति तदाप्यन्यथाख्यातिरप्रत्यू-
हा । न च विशेष्यवृत्तिविशेषणज्ञानादिकं तत्र यत्प्रमाप्रयोजकं तदेव
लाघवेन ज्ञानसामान्यहेतुरिति कारणबाध इति वाच्यम्, ज्ञानवैच्छिद्या-
सिद्धौ तस्य कारणत्वे मानाभावात् । तस्मिद्दौ चोपजीव्यविरोधेन
तस्य सामान्याकारणत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

प्रवृत्तिर्ण स्यादिति । रजतार्थिप्रवृत्तिर्ण स्यादिति । नन्देवं भट्टानस्यापि

कत्वं येन वा निरूपणं तस्य तद्विषयत्वात् । कारणमेव साक्षा-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

यद्यपि यवेति विषयसमर्थी । येन वेति । तद्विषयत्वमेव तज्जिरूपकमि-
त्युभयत्रात्माश्रयः, व्यवहाराजनकमुपेक्षाज्ञानमिति तत्राव्याप्तिस्तथापि
विषयत्वं ज्ञानस्वरूपमेव । ननु स्वरूपस्याविशेषाद् घटज्ञानं पटविषय-
कमपि स्यादिति चेन्न, स्वरूपस्यैव विलक्षणत्वात् । न हि यद् घट-
ज्ञानस्वरूपं तदेव पटज्ञानस्वरूपमपि तेषां च स्वरूपाणामननुगमेन
घटादिना विषयेनैवानुगमात् दण्डिनीव दण्डेन । ननु धर्मान्तरमेव
विषयत्वमस्तु यस्याग्रहात् चैत्रस्य ज्ञानस्वरूपे ज्ञाते चैत्रो घटं जाना-
ति न वेति संशयः; अन्यथा स न स्यादिति चेन्न, तत्र तदीयत्वस्या-
ग्रहात् संशयः । तदीयत्वं हि तत्सम्बद्धव्यवहाराजनकत्वं तत्सम्बद्ध-
स्वरूपं वा । अन्यथा घटाभावभूतलयोर्विशकलितयोर्ज्ञाने घटाभा-
वधू भूतलमिति प्रतीतिः स्यात् । किञ्चिवं पदार्थान्तरमेव
विषयत्वं स्यात्तच्च प्रतिषिद्धम् । किञ्च विषयतापि तदीया
सम्बन्धान्तराधीनेत्यनवस्थापात्तिः । कारणमेवेति । भ्रमे च न रजतं
कारणमिति न विषयः स्यादित्यर्थः । साक्षात्कारिज्ञानेऽप्यकारणं
न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेन व्यवहाराजननात् योग्यतायाश्च तदवच्छेदकरूपग्रहं विना
ज्ञातुमशक्यत्वात् तद्विषयत्वस्यैव तदवच्छेदकतायामात्माश्रयापत्तेः
तस्माद्धर्मान्तरमेव विषयत्वम् । कथमन्यथा घटं जानति चैत्रं चैत्रः
किञ्चिज्ञानाति अयं च घट इति विजानतां घटविषयकज्ञानवाङ्मैत्रो
न वेति संशयः स्यात् ।

अत्राहुः । ज्ञानस्वरूपमेव विषयत्वं न च तज्ज्ञानस्वरूपमन्यत्
येनातिप्रसङ्गः । तेषां ज्ञानानां प्रतिस्वं भेदेऽपि घटेन विषयेणानुगमात्
दण्डिनीव दण्डेन । यद्वा तदनुव्यवसायकारणत्वावच्छेदकरूपवत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

पटविषयत्वं स्यात् ज्ञानरूपत्वस्याविशेषादित्यत आह—न वेति । तथा च
तज्ज्ञानरूपत्वं तद्विषयत्वमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवमननुगम
इत्यत आह—तेषामिति । तदनुव्यवसायेति । तस्य ज्ञानस्यानुव्यवसायात्कार-
णत्वावच्छेदकं यद्वैषं घटादि तदेव विषयस्तत्त्वमेव विषयत्वं तज्जिरूपक-

त्कारिणो ज्ञानस्य गोचरे नाकरणं रजतमिति चेत्, न, प्रत्यभिज्ञाया अपि^(१) गोचरत्वात् । यदसत्त्वं प्रकाशते यथा व्योमकमलम् । असत्त्वं पुरोवर्त्तिरजततादात्म्यमिति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रागवस्थाविषय इत्याह—प्रत्यभिज्ञायामिति । प्रत्यभिज्ञानमपि समृद्ध्यनुभवरूपज्ञानद्रव्यमेवेति न वाच्यम्, अभेदोच्छेदापत्त्या तदेकत्वस्य व्यवस्थापनात् । तथा च तदेकं संस्कारेन्द्रियाभ्यां जन्मते तथा भ्रमोऽपीत्यविशेषात् यथाव्योमकमलमपि हष्टान्तोऽभासमानत्वे साध्ये व्याहतः, भासमानतयैव हष्टान्तत्वात्, तथापि सदुपरागेणाभासमानत्वस्य साध्यत्वात् । असत्त्वयात्म्यवृश्मेन च हष्टान्तत्वमित्यविरोधः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मेव तद्विषयत्वम् । न च निर्विकल्पकाव्याप्तिः, घटज्ञानत्वेनैव तस्याप्यनुव्यवसायकारणत्वात् न च संशयानुपपत्तिः घटज्ञानयोः स्वरूपग्रहेऽपि तदीयत्वं तद्विषयत्वं न गृहीतमिति तद्विषयत्वे सन्देहः । तदीयत्वं च सम्बन्धिना तत्सम्बद्धस्वभावत्वं सम्बन्धं विना कथं तदीयत्वं सम्बन्धस्यैव स्वभावत्वात् । यथा तवैव विशेषणतायामन्यथानवस्थानात् । कारणमेवेति । विसंवादिरजतप्रत्यक्षे च न कारणं रजतमिति न विषय इत्यर्थः । यत्किञ्चित्कारणं प्रत्यक्षविषयः, तदेष्टापत्तिः भ्रमविषयरजतस्यापि तत्त्वात् । अथ तत्कारणमेव तद्विषयस्तत्राह—प्रत्यभिज्ञायामिति । प्रत्यभिज्ञावत् संस्कारेन्द्रियाभ्यां विशिष्टज्ञानं भविष्यति न च प्रत्यभिज्ञा न ज्ञानद्रव्यम्, अभेदो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वृतिः

त्वमेव विषयित्वमित्यर्थः । घटज्ञानत्वेनेति । न चैवं निर्विकल्पकस्यापि फलोपाधानापत्तिः सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धज्ञानस्य संसम्बन्धकपदार्थधीहेतुतया तद्विरहादेव तद्विरहात् । यद्यपि घटज्ञानत्वं घटगोचरज्ञानत्वमिति पूर्ववदात्माश्रयः । न च घट एवावच्छेदकः तस्यापि सम्बन्धकांक्षायां विषयतायामेव पर्यवसानात् । किञ्च घटं ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वे विशिष्टज्ञानव्यवहितप्राकालिकनिर्विकल्पक-

(१) प्रत्यभिज्ञायां पूर्वकालताया अपि ।

चेत्, न, गगनकमलस्यापि शब्दाभासप्रतिभासित्वेन दृष्टन्तं स्य साध्यविकल्पत्वात् । पुरोवर्तिरजततादात्म्यप्रतीतौ चान्यथा ख्यातिस्वीकारात् । अप्रतीतावाश्रयासिद्धेः । असंसर्गाग्रहवलेन च व्यवहारे(१) तत्रासत्त्वस्याप्रतीतौ हेतोरपक्षधर्मत्वात् । असत्त्वे नासंसर्गाग्रहात् पक्षधर्मताव्यवहार इति चेत्, न, सत्त्वेनापि

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सदुपरागेणासतोऽपि भानस्वीकारादित्याह— गग्नेति । किञ्च पुरोवर्तिरजततादात्म्यस्यैव पक्षत्वं प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां व्याहतमित्याह— पुरोवर्तीति । पक्षो न प्रतीयते किन्तु संसर्गाग्रहात् व्यवहियते परमित्याह—असंसर्गेति—असत्त्वं यस्याह हेतु कृतं तदध्यप्रतीयमाने पक्षे न प्रतीयेतेति हेतुराश्रयासिद्धेः स्यादित्यर्थः । पक्षे हेतोरसंसर्गाग्रहाधीन एव पक्षसत्त्वव्यवहार इति शङ्कते—सत्त्वेनाशीति । असत्त्वाससंर्गाग्रहवत् सत्त्वासंसर्गाग्रहोऽप्यस्तीति सत्त्वं हेतुः स्वरूपासिद्धेः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च्छेदापत्तेः, तस्य तदेकमानत्वात् । न च संस्कारेन्द्रिययोः समानविषयत्वेन मिथः सहकारित्वं तत्त्वांशे तदभावात् । न चातिप्रसङ्गः, भेदाग्रहस्यापि तद्वेतुत्वादित्यर्थः । ‘तथापत्तेः’ असंसर्गाग्रहापत्तेरित्यर्थः । तथा चासत्त्वं हेतुः स्वरूपासिद्ध इति भावः । पूर्वं प्रत्यक्षविषयत्वे कारणत्वं व्यापकमित्युक्तमधुना षोढा प्रत्यासत्त्वा इन्द्रियसञ्ज्ञिकृ-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

साक्षात्कारापत्तिः, तत्रोक्तसामग्रीविरहाभावात्, तथापि स्वरूपसम्बन्धविशेष एव विषयता स च ज्ञानरूप एवेति प्रागुक एव तात्पर्यम् । असंसर्गाग्रहापत्तेरिति । त्वयाऽलीकत्वाभ्युपगमादिति भावः । तथा(चाः) सत्त्वमिति । पुरोवर्तिरजततादात्म्यस्य पारमार्थिकस्यैव भानाभ्युपगमात् । भ्रमत्वं तु व्यधिकरणप्रकारक्त्वेनाऽन्यथा भ्रमानुव्यवसायस्य भ्रमत्वापत्तेरिति भावः । पूर्वमिति । कारणत्वमेव विषयतानियामकमिति प्रागुकमधुना तु संयोगादन्यतमप्रत्यासात्तिमत्वमेव तञ्जियामकम् । तत्त्वकारणत्वनियतमिति परम्परया तञ्जियामकमित्युच्यत इति भेद इति

(१) च तद्व्यवहारे त० ।

तथापत्तेः । असतोऽकारणत्वात्कथं साक्षात्कारप्रतीतिविषयत्वमिति चेत्, न, संस्कारोपनीतस्याकारणस्यापि प्रत्यभिज्ञायां तत्त्वांशस्य प्रतीतिविषयत्वात् । प्रत्ययत्वं त्वद्वृष्टसापग्रीप्रसूतत्वप्रयुक्तसत्यभावमित्यसिद्धप्रातिवन्धमित्यास्ताम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सत्त्वास संर्गाग्रहेण सत्त्वध्यवहारस्यैव सिद्धेरित्यर्थः । साक्षात्कारिणी कारणमेव विषयो रजततादात्म्यं चाकारणमतो विषयो न स्यादिति शब्दात्—असत इति । रजततादात्म्यं सदेव संस्कारोपनीतमिह भासत इत्यदोष इति परिहरति—नेति । सर्वासां धियां याथार्थ्यसाधकं प्रत्ययत्वं हेतुस्वरूपमुपाध्युपन्यासेन दूषयति—प्रत्ययत्वन्त्विति । दोषाज्ञ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ष्टमेव प्रत्यक्षविषयस्तच्च कारणमेवेति विवक्षित्वाह—असत इति । उक्तं युक्तिमिप्रेत्याह—संस्कारेति । प्रत्ययत्वस्य ज्ञानमधार्थत्वसाधकत्वं दृष्टयति—प्रत्ययत्वमिति । दोषाज्ञत्वमुपाधिरित्यर्थः । न च दोषज्ञत्वमसिद्धं भ्रमे दोषस्यान्वयव्यतिरेकात् । न चासंसर्गाग्रहेण तदन्यथा सिद्धिः, तस्यासिद्धिः, तस्याधिकरणरूपत्वेनासाध्यत्वात् ज्ञानरूपत्वे च तस्य प्रमात्वात् न दोषज्ञत्वम् । एतच्च स्वमतेनोक्तं परेषां सर्वज्ञानानां यथार्थतया दोषाज्ञत्वं साधनव्यापकम् । किञ्च दोषस्य विशिष्टज्ञानमेव व्यापारः प्रवृत्तौ तदेतुत्वात् नासंसर्गाग्रहः कल्पनीयकारणभावत्वादिति भावः ।

मानं तु अन्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव कारणबाधाभावात् । इदं रजततया जानामीत्यनुव्यवसायाद्विषयतायां तस्यैव मानत्वात् तस्य च प्रमाणत्वनियमात् । न च भेदाग्रहाद्वृजतज्ञानविषयत्वासंसर्गाग्रहः क्षुकौ भेदग्रहेऽपि शुक्लिर्मया रजतत्वेन ज्ञातेत्यनुव्यवसायात् । न च विचारसाध्यासंसर्गाग्रहबाध्योऽयमसंसर्गाग्रहस्तेन विचारं विनापि भेदग्रह-न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः । न चासंसर्गाग्रहेणेति । विशिष्टज्ञानं तत्र नास्त्येवातो दोषाज्ञत्वं साधनव्यापकमिति भावः । ‘ज्ञानरूपत्वे’ अधिकरणज्ञानरूपत्वे । प्रवृत्तौ तदेतुत्वस्येति (त्वादिति ?) । उक्तयुक्तेरिति शेषः । विचारसाध्येति । अन्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यवतिष्ठत इति वाच्यम् , इदं रजततया जानामीत्यत्र शुक्किर्मकरज-
तत्वप्रकारकज्ञानासंसर्गग्रहस्यात्मन्यसभवात् तादशज्ञानाप्रसिद्धेः ।
अनुमानमध्युच्यते ज्ञानत्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारक(प्र ?)वृत्तिहेतु प्र-
त्यक्षात्मविशेषणुगुणवृत्तिर्धर्मत्वात् इच्छात्ववत् । साध्यप्रसिद्धिरूपैव ।
न च द्वेषत्वे व्यभिचारः, अशत्रावेव शक्तुं द्वेष्मीत्यनुभवात्तत्रापि तस्मि-
द्विरिति सामान्यतः, विशिष्य तु रजतेच्छाजन्यशुक्किविषयकप्रवृत्तिज-
नकं रजतज्ञानं शुक्किविषयकं शुक्किविषयकप्रवृत्तिहेतुज्ञानत्वात् शु-
क्कर्थ्य(थिए?)न इयं शुक्किरिति ज्ञानवत् पक्षविशेषणमहिम्ना न समूदा-
लम्बनेनार्थान्तरं तथाविधमिदं ज्ञानं चारजतत्वप्रकारकं रजतेच्छा-
जन्यप्रवृत्तिहेतुज्ञानत्वात् सत्यरजतविषयकेदंज्ञानवत् । न च ग्रहण-
स्मरणयार्थिशिष्टज्ञानस्य वा पक्षत्वे बाध आश्रयासिद्धिवां शुक्किविष-
यप्रवृत्तिहेतुज्ञानत्वेनोभयसिद्धेन पक्षत्वात् । अन्यथा साध्यतदभाव-
वतः पक्षत्वे अनुमानमात्रोच्छेदापत्तेः । न च विसंवादिप्रवृत्यजनकत्व-
सुपाधिः, तथाविध इदंज्ञाने रजतज्ञाने च साध्याव्यापकत्वात् नापि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

थाख्यातिबाधकरूपविचारसाध्यो यः शुक्को रजतत्वप्रकारकज्ञानवि-
षयत्वासंसर्गग्रहस्तद्वाध इत्यर्थः । तादशज्ञानाप्रसिद्धिरिति । यद्यपि खण्डशः
प्रसिद्धिरस्त्येव तथापि शुक्किर्मकत्वरजतत्वप्रकारकत्वयोः परस्पर-
विरोधाचरणात् कथमन्यतररूपोपस्थितावन्यतरारोप इति भावः ।
प्रवृत्तिः । अत्र सुखे व्यभिचार इति प्रवृत्तिहेत्विति । धर्मत्वादौ व्यभि-
चार इति प्रत्यक्षेति । आत्मपदविशेषपदे सम्पातायाते । धर्मपदं च
जातिपरं गुणविभाजकोपाधिपरं वा । अतो न प्रमादौ व्यभिचारः ।
यत्तु आत्मपदं स्वज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतौ ऋपादौ व्यभिचारवारकमिति
तत्तुच्छम्, एवं सति सुखे व्यभिचारापत्तेरिति दिक् ।

केचित्तु प्रत्यक्षत्वं जातिविशेषणमत आत्ममनःसंयोगमादाय
संयोगत्वे व्यभिचारवारणाय विशेषपदम् । आत्मपदं तु पूर्ववदेवेति
बदन्ति ।

रजतेच्छेति । अत्र शुक्किरित्यादिकं(१)ध्रुवं कृत्वा पूर्वोत्तरदलयोर्विं
कल्पेनान्वयादुभयथा पक्षतावच्छेकनिरुक्तिः । इदंज्ञान इति प्रथमे रजतज्ञान

(१) शुक्कीत्यादिकं ।

न्यायलीलावर्तीकण्ठाभरण-सविवृतिप्रकाशोङ्गासिता ४४१

स चायं सादृश्यानपेक्षस्तिक्तो गुड इत्यादौ भ्रमः । अन्य-

न्यायलीलावर्तीकण्ठाभरणम्

न्यत्वमत्रोपाधिरित्यर्थः । प्रकृते च दोषजन्यत्वस्यान्वयद्यनिरेकासत्त्वादिति भावः । असंसर्गाग्रहस्य तन्मतेऽधिकरणरूपत्वान्न तेनान्यन्यासिद्धिः । आरोप्यारोपविषयसारूप्यज्ञानमारोपे तन्त्रमिति किरणवलीकारभत्तमास्कन्दति—स चायमिति । न हि शुकिरजतसारूप्यवद्वापि सारूप्यमस्तीति भावः । ननु रजतभ्रमे सारूप्यनिबन्धनत्वदर्शनात् अन्यत्रापि तत् कल्पयतामित्यत आह—अन्यत्रापीति । अन्यथासिद्धं तत्रापि न्यायलीलावर्तीप्रकाशः

दोषजन्यत्वं परेषां ज्ञानमात्रस्य ताटशतया साधनव्यापकत्वात् । अन्यथा तयोरेव साध्याव्यापकत्वात् । नाप्यप्रयोजकत्वं प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य व्यवस्थापितत्वादिति संक्षेपः । अधिकं तु न्यायप्रथमाध्यायनिवन्धप्रकाशे विपञ्चितमस्याभिः ।

सर्वत्रारोपे आरोप्यारोपविषययोः सारूप्यप्रहः कारणमिति भत्तद्यमिच्चाराज्ञिराकरोति—स चेति । विपर्यय इत्यर्थः । न च गुडे तिक्तरससंसर्गारोपेऽप्यसंसर्गाग्रहः संसृष्टसारूप्यमस्येवेति वाच्यम्, असंसर्गाग्रहस्य स्वरूपसत एवारोपहेतुत्वात् सारूप्यस्य च ज्ञातस्य तत्वात् संसृष्टविमाविति प्रतीत्यापत्तेश्च । नन्वनुभूयमानारोपे व्यमिच्चारेऽपि स्मर्यमाणारोपे तद्भावात् कारणत्वं स्यादित्यत आह—अन्यत्रापीति । तथा हि सारूप्यं न स्वरूपे सदेव भ्रान्तौ हेतुः, आरोप-

न्यायलीलावर्तीप्रकाशविवृतिः

इति द्वितीये । प्रकृति (वृत्तिः) तुलयन्यायतया लिङ्गसंसर्गाग्रह पवाऽनुमितिसामग्रीति सामग्रीबलादेवाऽन्यथाख्यातिसिद्धिः । अथ लाघवेनानुमितौ विशिष्टज्ञानं कारणं तर्हि तद्वदेव प्रवृत्तावपि तत्कारणमिति कारणत्वैवैताऽन्यथाख्यातिकारणबधस्यानिरस्तत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वाभावादित्यमिसन्धायाह—सद्व्येष इति ।

तिक्तो गुड इत्यादावेव सादृश्यानपेक्ष इति भ्रमं निवारयति—विपर्यय इतीति । तथा च विपर्ययः सादृश्यानपेक्षस्तिक्तो गुड इयत्र भ्रमो यत इति हेतुत्वेन तदुपन्यस्तमिति भावः । असंसर्गाग्रह इति । अगृहीतासंसर्गत्वमेत्यर्थः । संसृष्टसारूप्येण प्रती-

त्रापि तस्यारोप्य समृत्युपक्षीणत्वात् । न च हस्तिनि मशकारोपा-
पत्तिः । आरोप्यव्यावर्तकाग्रहस्याभावात् । नीलं शार्वरं तम

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तदित्यर्थः । ननु सारूप्यस्यातःत्रत्वेऽतिप्रसङ्गं इत्यत आह—न चेति । यत्रारोप्यव्यावर्तकधर्मग्रहस्तत्रारोपप्रतिबन्धकः स एवति नातिप्र-
सक्तिरित्यर्थः । तथा च नानुभूयमानारोपे न वा स्मर्यमाणारोपे सा-
रूप्यग्रहो हेतुस्तिको गुड इत्यादावसंसर्गाग्रहस्य कथञ्जित् सारूप्य-
स्य सत्त्वेऽपि न तज्जानं तन्त्रे स्मर्यमाणारोपेऽप्यारोप्यस्मारकतयै-
व तदुपयोग इत्यपि न वाच्यम् , प्रकारान्तरेणापि आरोप्यसृतिस-
म्भवात् । ननु मसीगुटके माषारोपदर्शनादनुभूयमानारोपेऽपि सा-
रूप्यं तन्त्रमिति चेष्ट, तत्रापि स्वरूपसत एव तस्य तन्त्रत्वात् । यत्र सारूप्यस्मारितं रङ्गं तत्र रङ्गानारोपे तदव्यावर्तकधर्मग्रह
एव तन्त्रं न तु सारूप्यग्रह इति । किञ्च स्वभावे नीलरूपारोपे
नीलरूपवद्भेदारोपे वा सारूप्याभावात् तदग्रहो न कारणमित्या-
शयेन तमोवादमवतारयति—नीलं शार्वरं तम इति । सादृश्यानपेक्ष इत्य-
नुष्ठयते । ननु तिक्तो गुडः पितः शङ्ख इतिवद् भाव एव कचित् नी-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्थित्या तस्याऽन्यथासिद्धत्वात् । नऽप्यरोप्यस्मारकतया अदृष्टादिना
संस्कारोद्घोषेऽप्यारोप्योपस्थितेः । न च शुक्लिनिष्टसारूप्येण यत्र
रजतं स्मर्यते रूपान्तरेण च रङ्गं तत्र शुक्रौ रजतत्वमेवारोप्यते न
रङ्गत्वमतस्तत्र सारूप्यं प्रयोजकमिति युक्तं तत्र रङ्गव्यावर्तकधर्मग्र-
हादेव तदनारोपेपपत्तेः । तदग्रहे च तत्र रङ्गरजतसंशयस्यैव भावा-
दिति भावः ।

नीलं शार्वरं तम इति । सादृश्यानपेक्ष इत्यनुष्ठयते । आलोकाभाव-
नीलरूपवतोः सारूप्याभावादित्यर्थः । ननु नीलं तम इत्यनुभूयमा-
नारोपः स्मर्यमाणारोपे च सारूप्यं हेतुः । तथा हि यत्र साक्षात्कारि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तिर्भवतां संसृष्टत्वविशेषणिकैव स्यादिति भावः ।

ननु नीलं तम इति । तमसि नीलरोपो(रूपा?)रोपोऽप्रसिद्धं पद्म
नीलरूपस्यैव तमस्त्वात् । नीलरो(रूपी)पारोपश्चानुभूयमानारोप एव ।

इति च भ्रमः। तमो नाभावात्मकं विद्याद्यात्मकतया(१) वेदनात्। न च नित्यं, रात्रिनिदिवदिभागानुपपत्तेः। अनित्यं च न चलनात्मकं, तथाऽनवभासात्। अचलनात्मकं च न गुणवत्, आरभ्यत्वानारभ्यत्वाभ्यां व्याकोषात्। न निर्गुणमद्रव्यद्रव्यगं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

लरूपारोपस्तत्र चासंसर्गाग्रह एव सारूप्यमित्यभिप्रायेण परिशेषभवतारयति—तम इति। विद्यात्मकतयेति। विद्यिमुखप्रत्ययवेद्यत्वादित्यर्थः। सामान्यविशेषसमवायानां भेदकमाह—न चेति। तमःप्रधंसमन्तरेण रात्रिनिदिवदिभागानुपपत्तिरित्यर्थः। कर्मतो भेदकमाह—अनित्यंचेति। तथेति। तमोगुणं गृहदौ चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गादित्यर्थः। द्रव्याद् भेदकमाह—अचलनात्मकं चेति। आरभ्यत्वे निःस्पर्शत्वानुपपत्तिरनारभ्यत्वे चानित्यत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। गुणभेदकमाह—न निर्गुणमिति। ‘अद्रव्यद्रव्यगं’असमवेतद्रव्यसमवेतमित्यर्थः। ततश्च परमाणुगुणत्वे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भ्रमे आरोपविषयस्त्यवारोप्यस्मारकत्वं तत्रारोपे सारूप्यग्रहो हेतुः स्यादिति मनसि कृत्य परिशेषमुखेनाह—तम इति। विद्यादीत्यादिपदान्नीलरूपाश्रयत्वादिसंग्रहः। रात्रिनिदिवेति। न च तमसो गतिमत्वाच्च द्विभागोपपत्तिः चाक्षुषत्वेन तत्त्वं महत्वान्नित्यमहतश्च गतिविरोधात्। सामान्यादिव्रयात्मकत्वमनित्यत्वेनैव निरस्तमिति कर्मत्वं निराकरोते—न चलतेर्ति। द्रव्यत्वं निराकरोति—अचलतेर्ति। आरब्धतायामस्पर्शत्वव्याघातः, अनारब्धत्वे च तत्र नित्यत्वापत्तेः। तत्र चोक्तव्य दोष इत्यर्थः। गुणत्वं निराकरोति—न निर्गुणमिति। ‘अद्रव्यद्रव्यगं’

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्मर्यमाणारोपत्वे च रूपवत्वमेव तदाश्रयसाधमर्यामित्याक्षेप्तुरभिसन्धिः। रात्रिनिदिवेतीति। रात्रौ दिवा च यः प्रतीत्यपतीतिरूपो व्यभागः स न स्यादिति भूलार्थः। चाक्षुषत्वेनैति। चाक्षुषद्रव्यत्वेनेत्यर्थः। यद्वा तस्येत्यस्य गतिमत इत्यर्थः। एवं च चाक्षुषत्वे सति गतिमत्वादिदिति हेतुर्लभ्यते। यथाश्रुतस्य घटस्पर्शादौ व्यभिचारादाह—

(१) विद्यात्मकतयेति कण्ठाभरणाधृतः पाठः ।

चाक्षुषत्वात् । नानेकद्रव्यद्रव्यगम्, आलोकनिरपेक्षबेदनत्वात् । ततो भूरूपमारोपितं तम इति चेत्, न, विचारासहत्वात् । स हि अनुभूयमानारोपो वा सावित्रतेजसि पित्तपीतिमवत्, स्मर्य-माणारोपो वा नेदीयस्यणीयस्यपि महत्त्ववत्स्यात् । नाशः । आलोकं विना तदननुभवात्(१) । तुल्यमभावेऽपीति चेत्, न, अभावग्रहेऽपि प्रतिपक्षापेक्षायां तद्रुहव्याघातात् । रूपे तु तदनपेक्षाया दोषात्(२) । नेतरो, गगनादेरतीन्द्रियत्वात् । क्षित्यादेरा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चाक्षुषत्वानुपपत्तिरिति भावः । अवयविसमबेतत्वे दोषमाह—नानेकेति । अतथायोपितं पार्थिवनीलरूपं तमो न त्वमाव इत्युपसंहरति—तत इति । स हीति । लवणगतपित्तद्रव्यगतः पीतिमा यथा अनुभूयमानपवारोप्य-त इत्यर्थः । नेदीयसीति । चक्षुर्मिकटवर्तिनि केशादौ महत्त्वं स्मर्यमाणं यथाऽरोप्यत इत्यर्थः । आलोकमिति । अनुभूयमानतैव नीलरूपस्य आलोकं विना न स्यात् । अतथाऽरोप इत्यर्थः । तुल्यमिति । आलोकं विना अभावो धर्मी नीलरूपं वा कथं भासतामित्यर्थः । अभावेति । आलोकाऽभाव एव तमस्तद्रुग्रहे च नालोकाऽपेक्षा न हि घटाभावग्रह इत्यर्थः । रूपे विति । रूपं चालोकाऽनपेक्षं न भासत एव किमारोप्यतामित्यर्थः । गगनादेरिति । तथा च कुत्र धर्मिनि स्मर्यमाणं नीलरूपमारोप्यतामि-त्यर्थः । क्षित्यादेरिति । आरोपविषयस्य स्वरूपयोगयतायामपि सहका-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

असमबेतद्रव्यसमबेतद्रव्यसमबेतामित्यर्थः । आलोकेति । आलोकानपेक्षचक्षुर्मिक्षात्वादित्यर्थः । भूरूपमिति । पार्थिवं नीलं रूपमित्यर्थः । 'तदननुभवात्' नीलरूपाऽननुभवादित्यर्थः । तुल्यमिति । आलोकाभावेऽपि नीलरूपारोपो नालोकं विना स्यादित्यर्थः । तदग्रहेति । तथा सत्यालोकाभाव एव न स्याद्यद्रुहणे तेजोऽपेक्षा स्यादित्यर्थः । स्मर्यमाणारोपविषयो नित्योऽनित्यो वा? आद्ये गगनेति । अन्त्ये क्षित्यादेरिति । आरोप्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आलोकानपेक्षचक्षुर्मिक्षात्वादिति । नन्वसवयोरपि(?) प्रतीतिरूपो व्यवहार ए

(१) तदनुभवात् ।

(२) यामेव दोषाद् ।

लोकसापेक्षवेदनत्वात् । ततो भावाभाव(१) एवायम् । शुक्रादि-
व्यावृत्तिनिवन्धनस्तु नीलादिव्यवहारः सप्तयोरिव ४(२)व्यवहा-
रो गौडानाम् । भावत्वेन वेदनमप्यसिद्धमित्यादि तत्पर्यशुद्धा(३)
वुद्यनः, अथ वा प्रतियोगिवाचकावच्छिन्ननजभिलापप्रतिभास-
शून्यतया विधिमुखत्वाभिमानात् । एतच्चालोकप्रतियोगिकनिषे-
धबोधकैरन्धकारतिमिरादिपदैरवच्छिन्नस्य तस्य भासनात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रियोग्यताविरहान्न तदग्रहस्तथा च कुन्नारोप इत्यर्थः । तत इति । ते-
जोऽभावग्रहे प्रतिपक्षस्यालोकस्य तावन्नापेक्षा नीलव्यवहारस्तु तत्राऽ
न्यथोपपन्न इत्यर्थः । अन्यथोपपत्तिमाह—शुक्रलादीति । ननु रूपान्तरव्यव-
हार एव तत्र कथं न स्यादत आह—शेषयेरिति । यथा वर्णान्तरव्यव-
वृत्तिकृतत्वेन तत्र नियमस्तथा प्रकृतेऽपि इत्यर्थः । भावत्वेनेति । विधि-
मुखप्रत्ययवेद्यत्वमासिद्धमित्यर्थः । विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वाभिमानमात्रं
प्रकृते न तु परमार्थत एव तथा । अभिमानवीजमाह—अथ
वेति । प्रतियोगिवाचकं यत्पदं तत्र नन्नसमभिव्याहारो नास्ती-
त्येतावैवाऽयमभिमानः । नन्नभिलापशून्यत्वमेव कथं यद्यभावस्तम
इत्यत आह—एतच्चेति । अन्यकारतिमिरादिपदानामालोकाभाव एव
सङ्केतितत्वाच्च च नन्नसमभिव्याहारेऽनन्यापत्तेरिति भावः । ‘अव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्मरणेऽप्यारोपविषयाब्नानादारोपानुपत्तेरित्यर्थः । एकदेशिमतमाह—
शुक्रलादीति । नीलादिव्यवहारः शब्दप्रयोगमात्रं न तु प्रतीतिरित्यर्थः ।
भावत्वेनेति । साधकमानाभावाच्च बाधकाच्चेत्यर्थः । अथ वेति । अ-
त्र नन्नभिलापशून्यत्वमेव प्रयोजकं प्रतियोगिवाचकेत्यादि त्वभावप्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

(का?)कारो नास्तयेवातो विशेषयति—शब्दप्रयोगमात्रमिति । भावत्वेनेतीति ।
यद्यपि विशब्दस्य निषेधार्थतया न अर्थकपदाभिलापशून्यत्वमासिद्धं
तथापि नन्नभिलापशून्यत्वमेव विवक्षितमन्यथा तिमिरादिपदस्यापि
नन्नर्थकतया प्रकृतेऽप्यसिद्धापत्तेस्तद्याप्यवेति भावः । वस्तुतो वि-

(१) ततोऽभाव ए० । (२) शशयोरिव स । (३) अर्थपरिशुद्धाद्व० ।

विमलं जलं तिष्ठति भूपतिरितिवत् कदाचिच्चालोकाभावोऽधुने-
त्यनेनाकारेण प्रतीयत इति । न चैकवाचकावच्छेदेन(१) वस्तु
प्रतिभासते, घटः कलश इति वहुशः प्रतीतेः । यदि वाऽलोका-
भाव एव नीलत्वं भावत्वं चारोप्यते चलनवत् न च प्रतिपक्षाप्रतीता-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चिद्गन्धस्य वाच्यस्य । अत्र दृष्टान्तमाह—विमलमिति । मलाभाववदित्य-
र्थः । तिष्ठतीति । इति (गतिनिवृत्तिमा ?) नित्यर्थः । ननु तमसो-
ऽभावत्वे कदाचिक्षिष्ठेष्यमुखेनापि प्रतीतिः स्यादित्यत आह—कदाचि-
दिति । ननु तमस्वेन भासमानमालोकाभावत्वेन कर्यं भासतामत
आह—नहति । स्वाभिमतं सिद्धान्तमाह—यदि वेति । मूर्त्तं नीलमिति·
व्यपदेशमात्रमुक्तं इदानीं नीलरूपभानमेवाभ्युपगम्यते । चलति तम
इत्यत्र कर्मारोपवदित्यर्थः । ननु यद्यालोकाभाव एव तमस्तदा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तिपत्तिकमकथनं पयोगिमात्रम् । विमलमिति । मलाभावमात्रम् । 'तिष्ठति'
गतिनिवृत्तिमानित्यर्थः । तथा च विध्यत्वमकतया वेदनमसिद्धमिति
भावः । स्वाभिमतमाह—यदि वेति । शब्दप्रयोगमात्रं तदा कल्पयेत
यद्यारोपरूपतायामनुभवसिद्धायां बाधकं स्यान्न त्वेवम्, आरोपे साह-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शब्दस्यात्र द्योतकत्वमेवेति न न्यूपर्यायाभिलापशून्यत्वमस्त्येव । तिमि-
रपदमपि न न न्यूपर्यायोऽधिकवाचकत्वादिति न प्रकृतेऽप्यसिद्धि-
रिति द्रष्टव्यम् । स्वच्छत्वर्यन्तमिति यदि विमलशब्दार्थः स्याच्चदा
तत्र भावत्वप्रतीतिः प्रमैव स्यादिति न दृष्टान्तसङ्गतिरतो मात्रग्रह-
णम् । 'वेदनं' प्रमा वेदनमात्रं च व्यभिचार्येवेति भावः । स्वाभिमतमिति ।
नीलत्वं तमसि न प्रतीयत एव व्यपदेशस्त्वनीलव्यावृत्तिकृत
इति प्रागुक्तं तत्राऽनभिमत्या नीलत्वारोपं स्वाभिमतमाहेत्यर्थः ।
भावत्वारोपे यद्यपि पूर्वेणाऽप्युक्तस्तथापि पूर्वतरेण नोक्त इति
तत्रापि स्वाभिमतत्वविशेषणाऽविरोधः । आरोप इति । एतच्च
वस्तुगतिमिति (मिः) सन्धाय । वस्तुतो यथाकथञ्चित्सा-

(१) न हीति कण्ठाभरणधृतः पाठः । ० चेद्देव व०।

वप्रतीतिः । दोषवशादिन्द्रियविषयेषु इन्द्रियाणां प्रतीतचरसह-
कारिनिरपेक्षतादर्शनात् । भवति हि कामातुरस्य कामिनीसाक्षा-
त्कारे सञ्चिकर्षाऽनपेक्षा आलोकाऽनपेक्षेव परेषाम् । न च दोषाभा-
वः । तेजोऽभावस्य सकलस्वप्रतिपक्षनिवृत्तिसाहचर्यस्यैव दोष-
त्वात् । अत एव दिवा तुहिनकरकरप्रसाराभावेऽपि न नीलारोपः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रतियोगिस्मरणमन्तरेण तद्प्रतीतिर्न स्यादित्यत आह—दोषवशादिनि ।
प्रतियोगिस्मरणमन्तरेणापि दोषात्तमः प्रतीतिः । दोषश्च विषय एवा-
त्रेति भावः । एतच्चाभ्युपगमवादः, परन्तु प्रतियोगिज्ञान कथञ्चित्तत्रा-
प्यस्त्येव । इन्द्रियदोषात् सहकारिनैरपेक्ष्ये दृष्टान्तमाह—भवतीति । ही-
ति । कामिनीसाक्षात्कारे सञ्चिकर्षाऽनपेक्षायामपि ध्याने यथा तदन-
पेक्षेत्यर्थः । किञ्च परेषामारोपितं भूरुपमेव तम इतिवादिनां यथा रु-
पारोपेऽन्यत्र पीतः शङ्ख इत्यादावालोकनपेक्षा तथा नीलरूपारोपा-
त्तमःप्रत्यये दोषप्राधान्यात्र तदपेक्षेति दृष्टान्तत्वम् । यावत्तेजःसंस-
र्गाभाव एव प्रकृते दोष इत्याह—सकलेति । अत एवेति । यतो न तत्र

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यानपेक्षाया उक्तत्वादिति भावः । ‘प्रतिपक्षः’ प्रतियोगी । अस्माक-
मालोकाऽनपेक्षा परेषां सञ्चिकर्षाऽनपेक्षेवति योजना । तेजोऽभावस्येति ।
उद्भूतरूपयावत्तेजःसंसर्गाभावस्य विषयस्यैव दोषत्वादित्यर्थः ।
अत एव सर्वसाधारणी भ्रान्तिरिति भावः । ‘तदारोपो’ नीलरूपारोपः ।
देषेति । दोषस्वभावविशेषादेवाऽभावविशेषे आरापोऽधिगतनील एव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दृश्यमपि सम्भवत्येवेत्यवधेयम् । प्रतिपक्षाप्रतीतिरिति मूलम् । अत्रालोका-
भाव इत्येवार्थोऽप्रतीतिस्तु साधकतयोक्ता । तेजोऽलोकाऽनपेक्षेत्यग्रेत-
नेनाविरोधः । उद्गादिरूपस्य तेजसो विद्यमानत्वादाह—उद्भूतेति । पर-
प्रकाशकेत्यर्थोऽन्यथा सुवर्णादिसत्त्वेनासम्भवतादवस्थ्यात् । अनधिगत-
नीलभावस्य तदारोपे वेति मूलं सुगममेव । यदि तु तदानारोप इति पाठ
स्तदा न चेति पूर्वत्रान्वयीत्येक एवार्थः । महाप्रलयस्य व्यवहारा-
धिकरणत्वं प्रतीयत इति विरोधमाशङ्क्याह—आरोपेति । व्यवहारपदेन

न चाभावमात्रे तदारोपः । अनवगत(१)नीलभावस्या(२)तद-
नारोपो वा दोषवैचित्र्यादेवाधिष्ठाननियमोपपत्तेः । वंशोरगभ्र-
मवत् । न चाऽलोकाऽनपेक्षा दोषः । अभावग्रहे प्रतिपक्षापेक्षाया-
मभावग्रहणप्रसङ्गात्(३) । न चाभावे भावधर्माऽनारोपः । दुःख-
संयोगभावादौ सुखविभागादिव्यवहारदर्शनात् । महाप्रलये च

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यावत्सेजासंसर्गाभाव इत्यर्थः । एवं सति घटाभावादावपि नील-
रूपारोपः स्याद्वीलाननुभवदशायां च तदनारोपः स्यादित्याशङ्काह—
न वेति । प्रथमे देश्ये दोषमाहात्म्यं द्वितीये त्वाभिप्रायिकं स्मर्च्यमाणा-
रोपत्वं समाधानम् । प्रथमदेश्ये दृष्टान्तमाह—वंशेति । यथा मण्डूकव-
साक्तनयनस्य वंश एवोरगभ्रमो नान्यत्रेत्यर्थः । ‘आलोकानपेक्षा’ आ-
लोकासमवधानम् । अभावग्रहे प्रतियोगिसमवधानं विरुद्धमेवेत्याह—
अभावग्रह इति । दुखःसंयोगभावादाविति । दुःखाभावे सुखारोपः सं-
योगभावे विभागारोपः । महाप्रलय इति । विषयसप्तमी पूर्वदेशदर्शने
सत्युत्तरदेशदर्शनं देवदत्तादौ गतिमति यत्तादिहाप्यस्तीति अत्रापि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चारोपयतीत्यर्थः । अधिष्ठाननियमेत्युपलक्षणम्, अधिगतनीलनियमे-
त्यपि द्रष्टव्यम् । वंशेति । मण्डूकवसाक्तनेत्रस्य यथा वंश एवोरगभ्रम
इत्यर्थः । अभावग्रह इति । पूर्वमन्यमतमाश्रत्येदानीं स्वमतमाश्रित्या-
मिधानमित्यपौनस्तत्त्वम् । दुःखसंयोगेति । न चात्मन्येव सुखारोपो न एव-
संयोगद्रव्यद्वय एव च विभागारोपो न त्वभाव इति वाच्यम्, इदा-
नीमुत्पन्नं सुखं भारापगमादिति प्रत्ययादिदानीमुत्पन्ने सुखत्वारोपो
दुःखाभाव एव च तथेत्यर्थात् दुःखरहिता वयमिति तद्विवरणात् । एवं
च विभागत्वारोपोऽपि तादशसंयोगभाव एवेति भावः । महाप्रलये वेति ।
आरोपाधिकरणत्वे सप्तमी प्रलये चाभावे यथा महत्वारोप इत्य-
र्थः । विभिन्नदेशत्यादिनोत्पाद इत्यन्तेन कारणकथनं पूर्वनाशे सती-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

च करणव्युत्पत्त्या ज्ञानमुक्तमिति भावः । पौनस्तत्त्वभयादाह—विभिन्नदे-

(१) अनीधिगतनी० । (२) उभावस्य तदनां० । (३) उणव्याधाताव ।

महत्त्वव्यवहारदर्शनात् । चलनारोपश्च विभिन्नदेश(१)वर्त्तिनोरभावयोरुत्पादे पूर्वनाशे सति उत्तरजन्मनि पूर्वदेशादर्शने सत्युत्तरदेशदर्शनात् । स्मृतिविषयपक्षस्त्वसम्भावित एव । जाग्रतां तदनुपपत्तौ छायादिव्यवहारविलयात् । अन्यथा विश्वप्रकाशप्रत्ययस्यास्तमयत्वप्रसङ्गात् । अवश्यं चैवम्(२) । अन्यथा तमः-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

गतिव्याहारस्तदेव कथमत्व्यत आह—विभिन्नदेशयोरिति । अबाधकद्रष्ट्ये सर्पति पूर्वस्य तेजसो नाशे उत्तरस्य तेजस उत्पादिविभिन्नदेशयोस्तेजाद्यस्योरुत्पादे पूर्वदेशऽदर्शनमत्तरदेशे दर्शनं गतिव्यवहारहतुर्त्यर्थः । स्मृतिविषयर्थास्त्वति । स्वप्रज्ञाने परेषां स्मृतिविषयर्थायसंज्ञा । असम्भावनायां हेतुमाह—जाप्रतामिति । अन्यथेति । जाग्रदेशाङ्कानस्यास्वप्रत्यविश्ववर्णं स्वप्रत्यमंव स्यादित्यर्थः । अवश्यं चैवमिति । आरोपितनीलरूपोऽभावस्तम इत्यवश्यमित्यर्थः । अन्यथेति । यद्यारोपित्यायलीलावतीप्रकाशः

ति प्रकारकथनम् । ‘पूर्वनाशे’ आलोकप्रागभावनाशे । आलोकस्योरुत्पाद इति यावत । ‘उत्तरजन्मनि’ उत्तरदेशोऽभावजन्मनीत्यर्थः । पूर्वदेशेति । पूर्वदेश आलोकाभावादर्शने सत्युत्तरदेशे आलोकाभावदर्शनादित्यर्थः । ‘स्मृतिविषययो’ निद्राजन्मयो ज्ञानविशेष इत्यर्थः । ‘विलयात्’ विलयापत्तेरित्यर्थः । ननु निद्राजन्म एव तदनुभव इत्यत आह—अन्यथेति । एवं सति जाग्रद्वानुभवोऽपि निद्राजन्मः स्यादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शेषादिनेति । कारणेति । अत्र वश्यमाणयोरोलोकाभावादर्शनादर्शनयोरिति भावः । तथा चाभावयोरिति मूलस्यालोकप्रागभावालोकयोर्यावभावौ आलोकतद्विवसात्मकौ तथोरित्यर्थ इति भावः । प्रकारकथनमिति । कुत्र कस्योरुत्पाद इति विशेषजिज्ञासायां सामान्योकस्यैव प्रकारकथनमतो न पौनरुक्त्यामिति भावः । एवश्च पूर्वनाश इति मूलस्य पूर्वत्र नाश इत्यर्थः । ‘अभावजन्मनि’ आलोकाभावजन्मनीत्यर्थः ।

सामानाधिकरण्यप्रतीतेरनुपर्त्तेः । ६. हि नीलं रूपं रुद्रतीर्थित
तथाभावं वा तमः । अतिश्रसङ्गात् । किं त्वालोकमात्राभाव ए-
वेति । विपर्ययः(१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तं रूपमेव तमः स्यादित्यर्थः । दुषणान्तरमाह—न हीति । नीलीवस्त्र-
चर्मकम्बलादावपि तमःप्रत्यशप्रसङ्ग इत्यर्थः । उपसंहरति—किन्त्वति ।
चाक्षुषसाक्षात्कारकारणयावच्चेज(स ?)श्च संसर्गाभावस्तमः । कि-
ञ्जित्तादशतेजःसमवधाने तु स एवान्धतमसम् । अत्यन्तासाध्या-
ध्वंसात्मकसमुदायस्य किञ्चित्समुदायविरहग्रयुक्तः कादाचित्-
कव्यवहारो धान्यादिराशाविव ।

पनसादौ किस्विदिदमिति ज्ञानमसाधारणधर्मजन्यमनध्यव-
सायः । स च वैशेषिकमते संशयाद् भिन्नः । तद्विषयं विवेकतुं विक-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

एवम् आरोपितनील आलोकाभावस्तम इत्यर्थः । सामानाधिकरण्येति ।
यदि नीलं रूपमारोपितं तमः स्यात् तमो नीलमिति प्रतीतिर्न स्यात्
नीलस्यैव तमस्त्वादित्यर्थः । न हाति । यदि नीलरूपमात्रं यदि चारो-
पितनीलं वस्त्वन्तरं तमस्तदाऽङ्गोके सत्यपि नीलीरक्तवस्त्रादिष्वपि
तमःप्रतीतिः स्यादित्यर्थः । किन्त्वति । चाक्षुषसाक्षात्कारकारणया-
वच्चेजःसंसर्गाभावोऽन्धतमसं किञ्चिद्वाह्यालोकसम्बलनेन तु तारत-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अभिमतं सारूप्यमाह—आरोपितनीलमिति । आरोपितनीलवस्तुमात्रमि-
त्यर्थः । आलोकाभाव इति मूले आलोकशब्दस्य किञ्चित्परत्वे अतिप्रस-
ङ्गो यावत्परत्वे चासम्भव इत्यरुचेराह—चाक्षुषेति । अत्र कारणान्तं प्र-
त्यक्षरूपवत्परमतो न चक्षुःसुवर्णादिकमादायातिव्याप्तिः । द्रव्यवृ-
त्तिश्चायमन्धकार इति रूपादौ दिवापि तस्त्वमादाय नातिव्याप्तिः ।
अवतमसलक्षणमाह—किञ्चिदिति । चाह्यत्वं योग्यरूपवत्वमतो न चक्षु-
रादिकमादायान्धतमसातिव्याप्तिः । तारतम्यमुक्तकर्षपूर्णौ । तौ चा-
लोकासम्बलनतसम्बलने एव । ननु दिनेऽप्यतिव्याप्तिः, तदापि पूर्वा-

अनध्यवसायोऽपि समुच्चिताशेषविशेषविषयो वा वाच्यो,
व्यासिवोधवत्, अनिश्चितैकविषयो वा, असमुच्चितनानाविषयो

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दृष्ट्यति—अनध्यवसायोऽपीति । सर्ववाचकवाच्योऽमिति वा तस्य विषयः
किञ्चिद्ग्रावचकवाच्योऽयमिति वा आत्माऽयं वा कोविदारोऽयमिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्थमित्यर्थः । ननु तमसः कादाचित्कृत्वान्नात्यन्ताभावरूपत्वं प्राग्-
भावप्रधंसौ च त समानकालप्रतियोगिनौ । मैवम् । अभावसमुदाय-
गोचरप्रत्यये किञ्चित्सुदायिव्यतिरेकात् कादाचित्कृत्वोपपत्तेः
पृथग्भूतषु समुदायिषु नेदानीं राशिरितिवत् । अधिकन्तु द्रव्यप्रकाशे
विपञ्चितमस्माभिः ।

अनुपलब्धसपक्षविषयसहचारस्यासाधारणधर्मस्य दर्शनात् प-
नसादौ किञ्चिद्यमिति ज्ञानमनेककोटिकमनध्यवसायः संशयमिन्नो
विषयमेऽदादिति तद्विषयं विकल्पयति—अनध्यवसायोऽपीति । अयं धर्मो
मिलितसर्ववाचकवाच्य इति विषय इत्यर्थः । व्यासीति । यथा धूमो वह्नि-
व्याप्य इत्याकारे व्यासिग्रहे सर्वधूमवह्निव्यासिर्विषय इत्यर्थः । अनि-
श्चितेति । अनिर्दारितैकवाचकवाच्यत्वं विषय इत्यर्थः । असमुच्चितेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

परदिनतेजसोः संसर्गाभावात् । न च दोषातनत्वं विशेषणं दिवात्-
नाऽवतमसाव्यासेः । न च अन्यूनसंख्यतेजःसंसर्गाभावोऽवतमसमि-
ति वाच्यम्, अनन्तदिनसम्बन्धितेजसां संसर्गाभावसत्त्वेन तथापि
दिनेऽतिव्यासेरिति । मैवम्, आलोकाजन्यनीलविशिष्टचाक्षुषसाक्षात्का-
रविषयत्वं तमःसामान्यलक्षणम् । वाह्यालोकसम्बलितं च तदेवावत-
मसलक्षणमिति भावात् । छाया च यदि नाऽवतमसं तदा तदन्यत्वम्
पि विशेषणम् । छायात्वं चालोकाजन्यगत्यारोपविषयतावच्छेदकाव-
चिछन्नभावसमुदायत्वमिति दिक् ।

प्रागभावेति । अन्यकारकालेऽपि देशान्तरे तत् सत्त्वादिति भावः ।
पृथग्भिति । न च तद्द्रव्यत्वगुणत्ववमात्र(?) न व्यतिरेक इति वाच्यम्,
तेहेश्च व्यतिरेकस्य सत्त्वादिति ।

अयं धर्मीति । सर्ववाचकेत्याद्युत्तरग्रन्थानुरोधेन वाचकवा-

वा। नाद्यः। धूमो वहिनियत इतिवद् पनसे सर्ववाचकाध्यवसायापत्तेः। नेतरः। अविद्यात्वव्याकोपात्। एकं वाचकमिवावाचकमपि सृशतीति संविदविद्येति चेत्, न, संशयतापत्तेः। तृतीये तु संशय एवायमिति भूषणः। मैवम्। सामान्यतोऽवगते विशेष-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

बेति। नाय इति। वहिव्याप्योऽयं धूम इतिव्यासिग्रहवद् सर्ववाचकवाच्योऽयमिति तदाकारः स्यात् स चानुपलभ्मवाधित इत्यर्थः। नेतर इति। किञ्चिद्वाचकवाच्योऽयमितिप्रतीतेः सत्यत्वात् किञ्चित् त्वेनाऽस्तमकोविदारादिकमपि विकल्पविषयस्तथा चाविद्यात्वमित्याह-एकमिति। दूषयति-नेति। जिज्ञासालक्षणेन फलेनैव अनध्यवसायं संशयविलक्षणं साधयति-सामान्यत इति। सामान्यतो वृक्षत्वादिना, विशेष-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एकैकवाचकवाच्यत्वं विषय इत्यर्थः। धूम इति। यथा व्यासिग्राहके ज्ञाने धूमत्ववहित्वाकान्ताः सर्वव्यक्त्यः स्फुरन्ति तथा किंशब्दवा-च्योऽयं वृक्ष इत्यत्र ज्ञाने सर्ववाचकस्फुरणे सर्ववाचकश(ब्द ?) वा-च्योऽयं वृक्ष इति प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। अविद्यावेति। विशेष्यावृत्य-प्रकारकत्वादित्यर्थः। तृतीये त्विति। एकत्र धर्मिणि विष्वद्वनानाकोटि-कज्ञानत्वादित्यर्थः। सामान्यत इति। अयं किञ्चिद्वाचकवाच्यो वृक्षत्वा-दिति निश्चयेऽपि विशिष्यतेच्छब्दवाच्योऽयमित्यनिर्णय इत्यर्थः। ननु सामान्यतोऽवगमानन्तरं जिज्ञासोचरं किंशब्दाभिलापसमयेऽ-नध्यवसाय इति विप्रतिपिद्म्, अनध्यवसायस्य जिज्ञासाजनकत्वेन प्राक्काळीनत्वात् नाना यदा तदेत्यनेन हि सामान्यतोऽवगमोचर-जिज्ञासानन्तरं किंशब्दाभिलापासमयेऽनध्यवसाय इति विप्रेविकरणस्य(१) विशिष्टस्यैव कालस्य विवक्षितत्वात्। तत्कालान्वयश्चैकदेश-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इत्यत्वपर्यन्तधावनम्। वस्तुतः सत्त्वादिसर्वाधिकरणोऽयमिति विषय इत्यपि विकल्पो युज्यत एव। तत्र पनसोऽयमास्त्रो-ऽयमित्याद्युल्लेखापत्तिरिति दूषणम्। एवमितरविकल्पयोरपि। यदा तदेत्यनेति। मूलस्थितेनेति शेषः। विशिष्टस्यैवेति। मूल-

षटोऽज्ञाते जिज्ञासिते वाच्यविशेषे यदा किंशब्दाभिलापः, तदा-
नध्यवसायः । अव्यवस्थितनानावाचकवाच्यत्वप्रतिभासे तु संश-
य इति । अविद्यात्वं तु विशेषव्यवहारपरिपन्थित्वादिति रम्य-
म् । अनध्यवसायः(१) ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तः पनसत्वादिता । यश तदेति । सथूलकालोपाधिमादाय अनध्यवसायस्य
जिज्ञासापूर्वकालीनत्वेन उत्पत्तियौगपद्याभावात् । ननु संशय एव
तज्जनकः स्यादित्यत आह—अव्यवस्थेति । जिज्ञासापूर्वकाले विरुद्ध-
नानाऽननुभवकत्वात् अनुभूयमानं तज्ज्ञानं विशेषतोऽनुलिलिखितनां-
नाकोटिकत्वात् संशयः किंस्विद्विद्विमित्याकारमात्रस्यैव ज्ञानस्य त-
दाऽनुभवात् स चानध्यवसाय एवेति भावः । अनुलिलिखितनानाकोटि-
कं ज्ञानमनध्यवसायः स च उलिलिखितविरुद्धनानाकोटिकज्ञानात्
संशयाद् भिद्यत पवेति व्यधिकरणप्रकारावच्छेदाभावेऽपि विशेष-
व्यवहारपरिपन्थित्वादविद्यात्वमित्याह—अविद्यात्वमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वारापि न विरुद्धते, तथापि निश्चयसंशयभिन्ने तत्कालीनज्ञानात्मरे
मानाभावः । न हि तावज्जिज्ञासा तत्र निर्णयजन्या अनुच्छेदत्वापत्तेः,
नापि संशयात् सा कोटिद्वयानुलेखात् । तस्मात्संशयभिन्नं जिज्ञा-
साज्जनकमवश्यं वाच्यम् । न च संशयादभेदः विरुद्धनानाप्रकारकमे-
कघर्मिकं ज्ञानं संशयः विशेषतो विरुद्धकोट्यनुलेखात् नानध्य-
वसायः अनुलिलिखितनानाविरुद्धकोट्यनुलेखे हि सः अत्र पनसस्य
च किञ्चित्त्वेन विरोधिनानाकोटेरुल्लेखात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्यवेत्यर्थः । तथा च यत्र दण्डे तत्सर्वं तत्र प्रथमभागोऽनध्यवसायो
विद्यत एवेति भावः । कोटिद्वयेति । विशेषत इति पूरणीयम् । अनध्यव-
सायेऽपि सामान्यतः कोटिद्वयोल्लेखोऽस्यवेत्यरुचेराह—यदेति । (१)विरु-
द्धिकोटीति । नानाविरोधिकोट्यनुलेखादित्यर्थः । कोट्यनुलेखो नाना-

(१) इत्यनध्यवसायः ।

(१) इतिप्रतीकानुसारी पाठः प्रकाशे न ज्ञायते ।

कथं पुनः स्वप्नज्ञानमविद्या यतो थद्विद्यातो न विशिष्यते तद्विद्यात्मकं यथा सर्वेतरकामिनीकुचकलशनिर्भासः (१) । न विशिष्यते च स्वप्नज्ञानं विद्यातः । इदं बाधितमिति चेत्, न, स्वरूपविषयफलापहारात्मकबाधविरहे विपरीतार्थोपदर्शनमात्र-

न्यायलीलावतीकिण्ठभरणम्

अविद्याचातुर्विध्यमाक्षिपति-कथमिति । 'न विशिष्यते' न व्यावर्त्तकं धर्मवत् । इदमिति । स्वप्नज्ञानमित्यर्थः । बाधितत्वमेव विद्याद्यावर्त्तकमिति भावः । स्वरूपेति । स्वप्नज्ञानस्य स्वरूपं न बाधितमनुभूयमानत्वात् । विषयोऽपि न बाधितः विषयाणां यथास्थानं स्थितत्वात् । कामिनीविषयकस्वप्नज्ञानस्य सुखादेः फलस्य सत्त्वादित्यर्थः । विपरीतेति । जाग्रदनुभवविपरीतार्थोपदर्शनेन यदि स्वप्नज्ञानस्याविद्यात्वं तदा विपरीतमेव किं न स्यादित्यर्थः । ननु पूर्वं स्वप्नज्ञानमुत्तरेण जायायलीलावतीप्रकाशः

अबाहुः । (वि?)शेषतोऽनुलिखितनानाकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः । अत्रापि विशेषतः कोट्युल्लेखो नास्ति किञ्चित्त्वस्य सामान्यरूपत्वात् किंस्वदित्यत्रापि तथा विशेषष्टव्यतिरेकस्योभयत्र सत्त्वात् । विशेषेति । किञ्चित्त्वेनासत्कोटेरप्युल्लेखाच्चेत्यपि मन्तव्यम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कोट्युल्लेखः । विशेषेति । एकत्र विशेषतः कोट्युल्लेखाभावाद् (प ?) रत्र द्वयोर्बिंशेषत उल्लेखाभावादिति भावः । केचित्तु यत्र सामान्यतो विशेषतोर्थां वाच्यत्वोल्लेखः सोऽनध्यवसायो यत्र च पनसत्वादेरर्थोल्लेखः संशयः स हति लक्षणमाहुः । तदगुरुकम् । असाधारणर्थमेज्ञानस्यैवानध्यवसायत्वेनार्थविषयस्यापि तादृशस्यानध्यवसायात् । केचित्तु व्यतिरेकद्वयप्राधार्येऽनध्यवसायोऽन्वयद्वयप्राधार्यन्ये तु संशय इत्येव भेदकम् । प्रथमस्याव्यावृत्तत्वेन जातधर्मज्ञत्वादपरस्य चानुवृत्तत्वेन ज्ञातधर्मज्ञत्वात्तथात्वसम्भवादित्याहुः । तदप्यगुरुकम् । विप्रतिपत्तिज्ञस्य समप्रधानोभयकत्वेनोभयव-

स्थोपभक्षापि हुखदन्ताद् । अनादित्वेन पूर्वोत्तरधावस्थानियाम्-
कत्वात् । अव्यभिचारित्वस्य च स्वप्नेऽप्यपतिक्षेपात् । वाधात्
तत्पतिक्षेप इति चेत् न, वाधस्यैवासिद्धेः । जाग्रदवस्थायां स-
जातीयप्रबन्धसंवादात् स्वप्नस्य काकतालीयसंवादादिति चेत् ,
न, काकतालीयसंवादवतोऽपि चिरदृष्ट॑(१)पुनर्दर्शनादेरव्यभिचा-
रात् । प्रबन्धसंवादवतोऽपि दीपैकत्वनिर्भासादेव्यभिचारात् । अर्थ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ग्रदनुभवेन वाध्यत इत्यत आह—अनादित्व इति । अव्यभिचारी जा-
ग्रत्प्रत्ययः स्वप्नवाधकः स्यादित्यत आह—अव्यभिचारित्वस्येति । स्वप्न-
ज्ञानानां वाधितत्वेनाव्यभिचारित्वमसिद्धमित्याह—वाधादिति । वाधि-
तत्वप्रकाराणां दूषितत्वात्तदासिद्धेरित्याह—नेति । संवादभूयस्त्वाल्प-
स्वाभ्यां विशेष इति शङ्कुन्ते—जाग्रदिति । संवादाभूयस्त्वेऽप्यव्यभिचारि-
त्वं दृष्टमित्याह—काकतालीयेति । संवादभूयस्त्वेऽपि व्यभिचारमाह—
प्रबन्धेति । जाग्रदिति वैपरीत्यमेवाह—एकत्वेति । एक एवायं दीप इति
प्रत्यभिज्ञाभूयस्त्वेऽपि व्यभिचारादित्यर्थः । जाग्रदशाद्दृष्टेऽर्थक्रियासं-
वादो यथा न तथा स्वप्न इत्याह—अर्थक्रियेति । स्वप्नेऽपि तदस्तीत्याह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

‘न विशेष्यते’ न व्यावर्त्तकरूपवदित्यर्थः । उभयत्रेति । स्वप्नज्ञान-
स्यापि जाग्रदवस्थाज्ञानोपदर्शितार्थविपरीतार्थोपदर्शकत्वादित्यर्थः ।
ननु पूर्वे ज्ञानं वाध्यमुक्त्तरं ज्ञानं वाधकमित्यत आह—अनादित्वेनेति ।
अव्यभिचारित्वमपि साधारणत्वात् नियामकमित्याह—अव्यभिचारि-
त्वस्येति । भावाभावाभ्यामित्यनेन स्वप्नजागरात्मकमित्यत्र यथायोग्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

हिर्मावापत्तेरिति । साध्याविशेषमाशङ्काह—न व्यावर्त्तकेति । सव्येतरे-
ति मूलं सामान्यव्याप्त्यभिप्रायकमन्यथा सव्येतरपदव्यर्थतापत्तेः ।
जाग्रदवस्थाया इत्यादिमूले पञ्चमीद्रव्यम् । असिद्धेरित्यसिद्धमिति
साध्यान्वयेन योजनीयम् । मिथ्याप्रत्ययप्रवाह इति मूलेन दूषितस्यापि

क्रियासंवादविसंवादैर्जगरणस्वप्नलक्षणमिति चेत् , न, स्वप्न-
रिहष्टजलादेरपि पानावगाहनार्थर्थक्रियादर्शनात् । जाग्रदवस्थायां
तदनुपलभ्मेन वाधात् तासार्थक्रियाणां मसम्बद्ध(१)मिति चेत् ,
न, प्रबुद्धवृष्टर्थक्रियाचक्रस्थापि स्वप्ने विपर्यासोपलभ्मात् । मिथ्या-
प्रत्ययप्रवाहः स्वप्नः, तद्विपरीतप्रत्ययस्तु जागरणमिति चेत् , न,
मिथ्याप्रत्ययप्रवाहस्यापि पीतशङ्खगोचरस्य जागरणत्वात् । प्रचुर-
तरमिथ्याप्रत्ययप्रवाहः स्वप्नो भूरियथार्थप्रत्ययप्रवाहो जागरण-
मिति चेत् , न, उन्मादार्थार्जित(२)प्रचुरतरविपर्ययप्रत्ययप्रवाहस्या-
पि जागरत्वात् । बहिरिन्द्रियप्रवृत्तिभावाभावाभ्यामर्जितं ज्ञानं
स्वप्नजागरात्मकमिति चेत् , न, योगिनां ध्यानसन्ततेरपि स्वप्नत्व-
प्रसङ्गात् । सिद्धोपस्थुतान्तःकरणं ज्ञानं स्वप्नोऽन्यच्च जागरणमि-
ति चेत् , का सिद्धा(३) । निरिन्द्रियप्रदेशो मनसोऽवस्थानम् । कुत-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्
स्वप्नेति । स्वप्नवृष्टर्थक्रियापि जाग्रदवस्थाबाध्येत्याह—प्रबुद्धेति । मिथ्या-
त्वसत्यत्वाभ्यां तयोर्भेदं शङ्खते—मिथ्येति । मिथ्यात्वस्य जागरेऽपि ग
तत्वेन व्यभिचारमाह—नेति । मिथ्यात्वं स्वप्नस्य जागराद् भेदकं प्रचु-
रत्वेन विशिनष्टि—प्रचुरोति । प्रचुरत्वविशेषितमपि व्यभिचारीत्याह—
तन्मात्रेति । बहिरिन्द्रियजन्मत्वं जाग्रतप्रत्ययात् स्वप्नस्य भेदकमित्या-
ह—बहिरीति । तत्रापि व्यभिचारमाह—नेति । बहिरिन्द्रियात्वचिलंगाभा-
धारप्रदेशवर्त्तमानेन मनसा जनितत्वं स्वप्नस्य भेदकं शङ्खते—सिद्धेति ।
'उपसूतो' बहिरिन्द्रियासमवधानम् । इदमपि न भेदक इ(मि?)त्यनुश-
येनापृच्छति—केति । एवं तर्हि स्वप्नज्ञानधाराया अवच्छेदात् सुषुप्तिः
कदापि न स्यादित्याशयेन पृच्छति—कुत इति । सिद्धान्तीं सुषुप्तिसुप्त
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः
मित्यन्वयः । कुतस्त्वैति । निरिन्द्रियप्रदेशस्थितस्यापि मनसो ज्ञानज्ञन
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः
पुनराशङ्ख दूषणान्तरदानायेत्यवधेयम् । निरिन्द्रियेति । तथा च ज्ञाना-

(१) मध्यत्वमिति । (२) तन्मर्यादाधारितम् । तन्मात्रेति कण्ठाभरणधृतः पादः ।

(३) को सिद्धिः ।

स्तर्हि सुषुप्तिः । स्वमङ्गानजनकस्य संस्कारस्यादृष्टस्य वा कालविशेषसहितस्याभावात् । मैवम् । जाग्रत्प्रत्ययानामपि स्वप्रप्रत्यये(१) यवत् पूर्वपरिदृष्टवासनाजन्यत्वे(१) निद्राभिभूतान्तःकरणजत्वानिवृत्तेरनवधारणात् । कथं तर्हि प्रथममेव जागरणगोचरपदार्थोपलभ्म इति चेत्, न, अनादित्वादस्य विभ्रमस्य । सजातीयावस्थाप्रबन्धसंवादो जागरोऽन्यस्तु स्वप्र इति चेत्, किं साजात्यम् । जाग्रत्प्रत्ययगोचरत्वं चेत्, स्वप्नेऽपीदमस्तीति सजातीयप्रबन्धसंवादोऽसिद्धः । प्रबन्धवाधकादिर्बाध्यप्रबन्धा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पदयति—स्वप्नेति । अदृष्टसंस्कारयोरन्यतरस्याभावात् स्वप्रधारेत्यर्थः । तर्हि जागरप्रत्यया अपि संस्कारसहितादृशमनोजन्या एवेति सिद्धोपल्लुतान्तःकरणजन्यत्वमपि न स्वप्रभेदकमित्याह—मैवमिति । संस्कारस्य जागरप्रत्ययजनकत्वे प्रथमं संस्काराभावात्तदनुत्पादमाह—कथमिति । अनादित्वेन प्राधम्यमेव नास्तीत्याह—अनादित्वादिति । ‘अस्य’ जागरप्रत्ययस्येत्यर्थः । सजातीयप्रतिबन्धसंवादविसंवादौ तयोर्भेदकावित्याह—सजातीयेति । जाग्रत्प्रत्ययगोचरस्तमिति । जाग्रत्प्रत्ययगोचरत्वमित्यर्थः । स्वप्नेऽपि जाग्रत्प्रत्ययगोचरा एव पदार्थी भासन्त इत्याह—स्वप्नेऽपीति । असिद्ध इति । भेदकत्वेनेति शेषः । प्रबन्धेति । ज्ञानप्रबन्धस्य वाधकमादौ यस्य त्राध्योऽपि प्रबन्धान्ते यस्य तउजागरितमित्यर्थः । स्वप्नस्यापि क्वचिदेवमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कत्वादित्यर्थः । अस्य विभ्रमस्येति । प्रथममयं पदार्थो मयोपलब्ध इत्येवं रूपस्येत्यर्थः । गोचरत्वं चेदिति । गोचरगोचरत्वं चेदित्यर्थः । स्वप्नेऽपीति । स्वप्रशानस्यापि जाग्रत्प्रत्ययविषयविषयकत्वादित्यर्थः । संवादोऽसिद्धः स्वप्रप्रत्ययव्यावृत्तत्वेनेति शेषः । प्रबन्धेति । स्वप्नप्रबन्धवाधस्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावलक्षणसुषुप्तिः कदापि न स्यादिति भावः । सर्वस्य ज्ञानस्य भ्रमत्वमयुक्तमित्यन्यथा व्याच्छ्रै—प्रथममिति । तथा च प्रथमत उपलभ्मो जाग-

न्तो जागरितं नान्य इति चेत्, न, कचित्स्वप्नेऽपि पूर्वजाग्रत्प्रत्ययप्रवाहो मिथ्येति प्रबन्धवाधकप्रत्ययस्यादिभूतस्य सत्त्वात् । तदन्तभूतस्य जाग्रद्विज्ञसिसन्तानस्य च स्वापानन्तरवर्त्तिना स्वप्नज्ञानेन(१) सर्व एव जाग्रत्प्रत्ययो मिथ्येति बाध्यमानत्वात् । ततो भेदलक्षणाभावात्र विशिष्यते जाग्रत्स्वप्नज्ञानमिति(२) । अत्रोच्यते । किं प्रमाणत्वेनाविशेषः स्वप्नप्रबोधयोरुत्तम(३) । अप्रमाणत्वेन उत स्वप्नज्ञागरत्वाभ्याम्(४) । नाद्यः । सर्वजनसिद्धस्वप्नप्रबोधभेदप्रत्ययस्यस्यापि जागरत्वेन प्रमाणत्वाद्वेतोर्वा-

न्यायलीलालावतीकण्ठभरणम्

स्वप्नेऽपीति । तदन्तभूतस्येति । तयोः स्वप्नप्रबन्धयोरन्तर्भूतस्य जागरज्ञानसन्तानस्येत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—स्वापानन्तररोति । स्वप्नप्रत्ययः प्रमा प्रत्ययत्वात् जागरप्रत्ययवदिति विवक्षितम् । जागरप्रत्ययोऽप्यप्रमा प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति वा । स्वप्नत्वजागरत्वे न भिन्ने तु द्वयव्यक्तिकत्वात् । तत्राद्यं द्रुष्यति—सर्वजनेति । स्वप्नप्रत्ययो न प्रमाणं जागरप्रत्ययस्तु प्रमाणमिति वह्नेरौष्णयवत् स्वप्नस्याप्रमाणयं सर्वजनीनमिति तस्य प्रामाण्यसाधने बाध इत्यर्थः । द्विती-

न्यायलीलालावतीप्रकाशः

बाधकमाद्विर्यस्य स प्रबन्धवाधकादिर्बाध्यः स्वप्नलक्षणः प्रबन्धो यस्यान्तेऽसौ बाध्यप्रबन्धान्तः स्वप्नज्ञानस्य बाध्यप्रबन्धान्तत्वमाह—तदन्तभूतेति । तयोर्मध्यपतितस्य जाग्रद्विज्ञसिसन्तानस्येत्यर्थः । सर्वजनेति । स्वप्नप्रत्ययो मिथ्यात्वेन जागरप्रत्ययात् प्रमाभूताद्विज्ञ इत्याकारस्यापि जागरप्रत्ययस्य प्रमाणत्वात्तत एवाभेदग्राहकहेतुबाधादित्यर्थः । ननु स्वप्नज्ञागरयोर्नाभिदः साध्यते किन्तु तयोर्भेदसाधकस्य न साधकत्वमिति ब्रूमः । अत्राहुः । प्रमाणाप्रमाणविभागं विनारेऽप्यसिद्ध इति भावः । नाभेद इति । येनोक्तवाध्यः स्यादिति भावः ।

स्वप्नत्वजागरत्वयोरसाधारणर्धमयोरनुभवसिद्धत्वादन्यथा व्याचष्टे-

(१) स्वापानन्तरस्वप्नवर्त्तिना ज्ञानेन । (२) जाग्रत्प्रत्ययात् स्वप्नज्ञानमिति ।

(३) बध्यज्ञानयोरुप० । उप्रवोधाभ्याम्० । (४) स्वप्नत्वज्ञाप्रत्ययाम् ।

धात् । न द्वितीयः । अविशेषप्रत्ययस्यैवाप्रामाण्ये विशेषनिषेध-
व्याघातात् । न तृतीयः । अनुभववाधितत्वात् । पिथ्याऽयमनुभव
इति चेत्, न, अनुभवमिथ्यात्वग्राहकं ज्ञानं सत्यं मिथ्या वा ।
मिथ्या चेद्ग्रेदानुभवः सत्य इति हेतोर्वार्थः । सत्यं चेत्तदेवासत्यप्रत्य-
यान्न(१) भिन्नते सत्यं चेत्यनेकान्तः । बाधितत्वावाधितत्वाभ्यां
विशेष इति चेत्, तुलयं स्वप्नजाग्द्रोधयोरपि । कथं तर्हि स्व-
प्नजाग्रद्रोधयोर्भेदव्यवहृतिः । विनापि लक्षणभेदमनुभवसिद्ध-
त्वात्मुखदुःखवत् । तत्रानुकूलप्रतिकूलवेद्यत्वं(२) लक्षणमिति
चेत्, न, सुखदुःखातिरिक्तयोरनुकूलप्रतिकूलयोरसिद्धेः । इष्ट-
त्वमनुकूलत्वमिति चेत्, न, इच्छाया एव(३) लक्षणभेदासिद्धेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ये त्वाह—शब्देषेति । जागरप्रत्ययेषु स्वप्नप्रत्ययादप्रामाण्येनावि-
शेषे साध्ये या अनुमितिः स्यात् सापि जागरप्रत्ययत्वेनाप्रमैव स्या-
दिति जागरप्रत्यये यो विशेषः प्रामाण्यं तत्त्वेषेद्ये व्याघात इत्यर्थः ।
अनुभववाधितत्वादिति । सर्वजनस्य तदुभयभेदानुभवेन बाधितत्वादि-
त्यर्थः । अयमिति । भेदानुभव इत्यर्थः । अनुभवेति । जागर्भिम स्वपिमि-
तिभेदानुभवमिथ्यात्वग्राहकं ज्ञानमित्यर्थः । हेतोरिति । सर्वप्रत्यये मि-
थ्यात्वसाधकस्य हेतोरित्यर्थः । सत्यं चेदिति । तत्रैव प्रत्ययत्वमनैका-
न्तिकमित्यर्थः । ननु स्वप्नजागरप्रत्यय(य)योर्भेदानुभवो बाधित इति
तनिमिथ्यात्वग्राहकं ज्ञानमवाधितत्वात् सत्यमेवेति शङ्कते—बाधितेति ।
कथं तर्हि ति । केन लक्षणेनेत्यर्थः । भेदकलक्षणस्याप्यनिर्वचनादिति
भावः । लक्षणे सत्यपि जल्पवितण्डे आश्रित्याह—विनापीति । इच्छाया

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्याघातात्तस्याऽवश्यवाच्यतया जागरप्रत्ययस्यैव प्रमात्वं लोकसि-
द्धमुपेयमित्येवस्परोऽयं ग्रन्थः विशेषनिषेधः स्वप्नजाग्रत्प्रत्यययो-
र्बिशेषो नास्तीत्येवमाकार इत्यर्थः । अनुभवेति । इदानिमिहं जागर्भि-
म न स्वपिमित्यनुभवाज्ञागरत्वस्वप्रत्ययोर्भेदाकलनादित्यर्थः । कथं त-
र्हि ति । व्यावर्त्तकधर्मज्ञानाभावादव्यावृत्तबुद्धेरनुपपत्तेरिति भावः ।

(१) चेत् तत एवास० । (२) अनुकूलप्रतिं । (३) इच्छाया एकल० ।

इच्छात्वं तदिति चेत् , न, तस्याप्यसिद्धेः(१) । सुखत्वं दुःखत्वं(२) लक्षणमिति चेत् , न, तयेरेव भेदासिद्धेः । अनुभवसिद्धं तदिति चेत् , तुल्यमत्रापि । एवं जलपवितण्डाभ्यां परिभूते वादिनि सिद्धोपप्लुतान्तःकरणजप्रत्ययप्रवाह एव स्वप्न इति वादे लक्षणमनवद्यम् ।

न्यायलीलावतीकाञ्छाभरणम्

इति । इच्छाविषयत्वमिष्टत्वमिच्छानिरुद्यमित्यर्थः । सुखदुःखत्वे सुखदुःखलक्षणे इत्याह—सुखेति । सिद्धेति । स्वप्नवहनाङ्गवच्छिङ्गात्मप्रदेशावस्थितमनोजन्यमित्यर्थः । तत्रापि त्वगिन्द्रियसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां स्वप्नसुषुप्ती इति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लक्षणभेदमिति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं भेदानुमापको धर्मः, तं विना स्वप्नजागरयोर्भेदः प्रत्यक्षेणैव प्रतीयते इत्यर्थः । तुल्यमत्रापीति । एतेन व्यक्तीनां भेदसिद्धावपि न तज्जातीयभेदसिद्धिरित्यपास्तं स्वप्रत्वजागरत्वयोर्जात्योरनुभवसिद्धत्वात् । सिद्धेति । न त्वेतावता निद्रासहकृतमनोजन्यज्ञानं स्वप्न इत्युक्तं स्यात् । तथा चात्माश्रयः निद्रायाः स्वप्रत्वात् । मैवम् । अस्यानुभवसिद्धज्ञानजातिविशेषोपलक्षणत्वात् स्वप्रवहनाङ्गीविशेषसहकृतमनोजन्यं ज्ञानं स्वप्नः, तदजन्यं जागर इन्द्रियलीलावतीप्रकाशविवृतिः

लक्ष्यतेऽनेनेति । निद्राया इति । यद्यपि निरिन्द्रियप्रदेशे मनसोऽवस्थानं निद्रेति निरुक्तौ नात्माश्रयस्तथापि तदानीं ज्ञानमसिद्धभेदेत्याशयेन समाधत्ते—मैवमिति । ज्ञानस्य विशेषः स्वप्रत्वजागरत्वरूप इत्यर्थः । यद्यपि जागरत्वस्य साक्षात्त्वब्यापकत्वे स्वप्रस्यासाक्षात्त्वापत्तिस्तद्याप्यत्वे चानुमित्यादौ जागरत्वाभावापत्तिरिति साक्षात्कारिजागरे जातिसङ्करस्तथापि तारत्वादिवज्ञानैव जागरत्वम् । अनुगमस्तु स्वप्रत्वासमानाधिकरणज्ञानवृत्तिजातित्वेन । स्वप्रत्वं तु साक्षात्त्वब्याप्तैव जातिरिति भावः । स्वप्नवदेति । इदं च नार्दीविशेषपरिचयार्थमुक्तं(३) न तु लक्षणान्तर्गतमतो नात्माश्रयः ।

(१) तस्यासिद्धे । (२) द्वुष्टदृखत्वं ल० ।

(३) नार्दीपरिं ।

ननु तथापि जाग्रत्प्रत्ययाः निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात् स्वप्रप्रत्ययवदिति विद्याऽविद्याविभागोऽनुपपत्र इति चेत्, किमिदं निरालम्बनत्वम् । असत्प्रकाशशीलत्वं वा अन्यथा-रूपातिरूपत्वं वा स्वात्मालम्बनत्वं वा । न तावदाद्यौ । प्रति-बन्धप्रत्ययस्य निरालम्बनत्वे हेतोः प्रतिबन्धासिद्धिप्रसङ्गात् । तत्त्वालम्बनत्वे [तु] तेनैव व्यभिचारात् । न तृतीयः । स्वप्र-पद्धतिपतितानां विज्ञासीनां बाह्यालम्बनत्वेन स्वात्मालम्बनत्वा-सिद्धेः । तदसिद्धम् । सर्वस्यैव गौरगान्धारमधुरसुकुमारसुरामि-
(१)शातेतरादिभेदस्य वेदनस्वभावत्वात् । तथा हि यत्प्रकाश-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तथापीति । जाग्रत्प्रत्ययानां मिथ्यात्वे सत्यपीत्यर्थः । अव्या-घातकत्वमस्य हृदि निधाय विकल्पयति—किमिति । स्वात्मालम्बनत्व-मिति । 'आत्मा' ज्ञानं तदालम्बनत्वमित्यर्थः । 'प्रतिबन्धो' व्या-स्ति । तेनैवेति । प्रतिबन्धप्रत्ययेनैवेत्यर्थः । तत्रापि बाह्यालम्बन-त्वमसहमानो योगाचारः प्रत्यवतिष्ठते—तदिति । बाह्यमित्यर्थः । ननु षड्भिरपीन्द्रियैर्वाहां विषयीकियत एव तथा च कथं तदसि-द्धमित्यत आह—सर्वस्यैवेति । चक्षुःशोत्ररसनस्वगिन्द्रियग्राणमनसां यथासंख्यं ये विषया गौरादयस्ते वेदनरूपा पवेत्यर्थः । 'शातं' सु-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

ह्यन्ये । विज्ञानवादिनमुपस्थापयति—तदसिद्धमिति । गौरेत्यादिना क्र-मेण चक्षुःशोत्ररसनस्पर्शनग्राणमनोविषयो दर्शितः । इतरपदेन गौर-वत्वादेस्तत्तदिन्द्रियग्राह्यस्य संग्रहः । आदिपदेन प्रत्यक्षान्यप्रमाणवि-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अन्य इत्यरुचौ । तद्वीजन्तु जन्यतावच्छेदकज्ञातिप्रतीतौ सैव लक्ष-णमप्रतीताविदमपि दुर्ग्रहमिति । विमागोऽनुपपत्र इति मूलम् । निराल-म्बनत्वेनोभयोरप्यविद्यात्वादिति भावः । इतरपदेनेति । एतेन शातशा-तेतरादीति पाठोऽप्रमाणिक इति ध्येयम् ।

ते तद्विज्ञानं यथा प्रकाशः । प्रकाशन्ते च नीलादयः । न च ज्ञानाद्देदे प्रकाशमानत्वं सम्भावनीयम् । तद्धि न तावत्प्रकाशं प्रति कारणत्वं तेन समानसामग्रीप्रतिबन्धो(१) वा । रूपविज्ञाने(२) चक्षुषोऽपि प्रकाशतापत्तेः । नापि प्रकाशसारूप्यं साकारत्वे विच्चीनां बाह्यनीलादिभेदस्थासिद्धेः कस्य सारूप्यम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ख 'शातेतरं दुःखम् । आदिपदात् प्रमाणान्तरविषयोपग्रहः । यत् प्रकाशत इति । प्रकाशविषयत्वेन पक्षता प्रकाशमानत्वं हेतुः । न च पक्षतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरभेदः प्रकारयोर्भेदात् । न च ज्ञानांशे सिद्धसाधनं प्रकाशविषयत्वावच्छेदेन तत्रापि ज्ञानत्वस्यासिद्धस्यैव साधनात् । अत एव ज्ञानभिन्नत्वेत्र पक्षत्वे बाधः विपक्षबाधकतर्कमा-ह—ज्ञानादिति । तेनेति । प्रकाशेन (स?)मानसामग्रिकित्वमित्यर्थः । उभयत्र दोषमाह—रूपेति । पुञ्चात्पुञ्चोत्पत्तिरिति नयेन चक्षुषोऽपि प्रकाशजनकत्वात् तदभिन्नसामग्रीकित्वाचेत्यर्थः । कस्य साहृष्यमिति । तस्य भेद-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

षयो दार्शीतः । यत्प्रकाशत इति ज्ञानत्वेन यदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नं तद्विज्ञानं पक्षस्तेन विषयमात्रं यदि पक्षस्तदा ज्ञानांशे सिद्धसाधनं ज्ञानभिन्नस्य च पक्षत्वे यदि भेदसिद्धिस्तदा बाधः तदसिद्धौ पक्षत्वासिद्धिः घटमात्रं यदि पक्षस्तदाऽन्येषां ज्ञानत्वासिद्धिः अनु(ग?)तधर्मोपसंग्रहं विना च सर्वेषां पक्षत्वासिद्धिरित्यपास्तम् । विपक्षे बाधकमाह—न चेति । समानेति । ज्ञानरूपयोरेकसामग्रीजन्यत्वमित्यर्थः । रूपेति । रूपज्ञानं प्रति चक्षुषः कारणत्वात् क्षणभङ्गपक्षे पुञ्चात्पुञ्चोत्पत्तिरिति-न्यायेन चाक्षुषज्ञानकाले चक्षुःसामग्रया अपि सत्त्वात् रूपचक्षुषोस्तु-ल्यसामग्रीकित्वाचेत्यर्थः । साकारत्व इति । बुद्धिः(द्वी?)नां स्वाकारमा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

प्रकाशमानत्वमिति । प्रकाशविषयत्वमित्यर्थः । तच्च कारणत्वादिरूपेण विकल्पितम् । द्वितीयविकल्पनिराकाशभिप्रायेण व्याचष्टे—क्षणभङ्गेति । रूपचक्षुषोरिति । रूपज्ञानचक्षुषोरित्यर्थः । क्वचित्पाठोऽपि तथा । क्वचिच्छेषे

(१) नमग्न्या प्रति० । (२) रूपपरिज्ञा० । रूपरूपिज्ञा० ।

तद्धि न तावदनुभवादेव व्यवस्थाप्यम् । नीलाकारद्वयाननुभवात् । नाष्टाकारकादाचित्कत्वात् । तस्य भ्रान्तप्रत्ययाकारवद्वासनापरिपाककादाचित्कत्वेनैवोपपत्तेः । ज्ञानसमानरूपत्वे च बाध्यस्य ज्ञानत्वापत्तेः । सादृश्यं समानत्वमिति चेत्, न, विधिरूपस्य तस्यासिद्धेः^(१) । अनीलव्यावृत्तिर्नीलधियोः^(२) सादृश्यमिति चेत्, किमनीलं बाह्यनीलाकारप्रच्युतिर्वा नीलज्ञानप्रच्युतिर्वा ज्ञानाज्ञानसाधारणनीलमात्रप्रच्युतिर्वा । नाद्यः । ज्ञानस्य^(३) बाह्यनीलप्रच्युतिनिवृत्तिरूपत्वाभावात् । न द्वितीयः ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

गर्भत्वादिति भावः । बाह्यनीलादिभेदमभ्युपगम्याह—तद्वीति । बाह्यनीलानुभवे हि तत्त्वसरूपमिदं ज्ञानमित्यनुभूयेत् स एव नास्तीत्यर्थः । ननु नीलाकारं ज्ञानं कदाचिद्गुतपद्यते तथा नीलसञ्जिकर्षाधीनमिति शङ्कते—नर्पति । व्यवस्थाप्यमित्यनुषष्यते । अत्रान्यथासिद्धिमाह—तस्येति । कामिर्नां विनापि यथा कामिनीभ्रमो वासनातस्तथा नीलप्रत्ययोऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसारूप्ये दोषमाह—ज्ञानेति । अनात्यन्तिकत्वं शङ्कते—सादृश्यमिति । नीलतद्वुच्छोभावरूपधर्मघटितं न साधमर्म्यमित्याह—विधीति । व्यावृत्तरूपं शङ्कते—अनीलेति । बाह्यं यज्ञोलतद्विनश्च वा ज्ञानं यज्ञीलं तद्भिन्नं वा अनीलं यद्व्यावृत्तिरूपमयोः सारूप्यं स्यादिति विकल्प्य परिहरति—किमिति । बाह्यनीलभिन्नमनीलं ज्ञानमपि न तद्व्यावृत्तिस्तदन्योऽन्याभावो ज्ञान एवेत्याह—ज्ञानस्यैवेति । ज्ञानरूपनीलभिन्नमनीलं बाह्यमपीति तदनीलव्यावृत्तिरूपं कर्थ

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्रविषयत्वेन बाह्यानालस्यनत्वादित्यर्थः । तदेव स्फुटयति—तद्वीति । ज्ञानसमानरूपत्वं इति । ज्ञानान्यूनानतिरिक्तरूपत्वं इत्यर्थः । विधिरूपस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चकारोऽस्ति । तत्र एककालसामग्रीकत्वादेकसामग्रीकत्वादेत्यर्थः । नीलादिभेदस्येति मूलम् । नीलादिलक्षणस्य विशेषस्येत्यर्थः । गुणत्वादेस्ताद-

(१) विधिरूपस्यासिद्धेः । (२) नीलधियः । (३) ज्ञानस्यैवेति कण्ठभरणधृतः पाठः ।

वाशस्य नीलज्ञानप्रच्छुतिनिवृत्तिरूपत्वाभावात्(१) । न तृतीयः । ज्ञानाज्ञानसाधारणस्य नीलमात्ररूपस्यासिद्धेः । नापि प्रकाशेन सार्द्धं विषयविषयभावः । नीलतज्ज्ञानयोरतिरिक्तस्य सम्बन्धस्याभावात् । स्वाभाविकः सम्बन्ध इति चेत् , न , स्वभावप्रभवस्यापि सम्बन्धस्याभावात् । स्वभावः [एव] सम्बन्ध इति चेत् , न , असम्बद्धत्वेन प्रतीयमानयोर्नीलतद्वेदनयोः सम्बन्धरूपताव्याघातात् । असम्बद्धस्यैव सम्बद्धव्यवहारजनकत्वमिति चेत् , न , सम्बन्धाभावाक्रान्तस्य तत्सत्ताव्यवहारजनकत्वविरोधात् सर्वत्र सम्बन्धोच्छेदप्रसङ्गाच्च । तद्विरूपणाधीननिरूपणत्वं तद्विषयत्वमिति चेत् , न , विषयविषयभावानिरूपत्वे तस्येदं निरूपणमित्यस्यैवासिद्धेः । तेन व्यपदिश्यमानत्वमिति चेत् , न , व्यपदिश्यादित्याह—वाशस्येति । ज्ञानाज्ञानेति : एकस्य विरुद्धोभयसाधारण्याभावादित्यर्थः । नापि विषयविषयभाव इत्यत्र प्रकाशमानत्वमित्यनुषद्यते । अभावादित्युपलक्षणमनभ्युपगमाचेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्वाभाविकः सम्बन्ध इत्यत्रापि प्रकाशमानत्वमित्यनुषद्यते । स्वभावेति । न हि ज्ञानविषयाभ्यां कश्चित् सम्बन्धो जन्यत इत्यर्थः । ज्ञातता च त्वया नाभ्युपेयेत इति भावः । तद्वितस्य स्वार्थिकत्वविक्षयामाह—स्वभाव एवेति । ज्ञानविषययोः सम्बन्धरूपत्वाभावादित्यर्थः । सम्बन्धाभवेति । तथा सति सर्वत्र सम्बद्धव्यवहारः स्यात् सम्बद्धस्याभ्युपगतस्यापि विलोपः स्यादित्यर्थः । तस्येदमिति । षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्यापि न्यायलीलावतीप्रकाशः

नीलतद्विज्ञान(२)मात्रवृत्तेरिति शेषः । स्वाभाविकं स्वभावजन्यं वा स्वभाव एव वा । आद्ये स्वभावेति । अनुपलब्धेरित्यर्थः । अन्यमाशङ्क्यनिराकरोति—स्वभाव इति । सम्बन्धोच्छेदेति । सम्बन्धं विना तद्व्यवहा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्वृतिः

शस्त्रान्नास्ति द्विरित्यत आह—नीलतज्ज्ञानमात्रेति । अन्यथा तु गुणान्तरे

(१) निवृत्तिलाभावाद् । (२) नीलतज्ज्ञानमात्रेति विवृतिभूतः पाठः ।

श्यमानताया व्यपदेशजनितज्ञानविषयताऽनतिरेकात् । ज्ञानज-
नितव्यवहारगोचरत्वमिति चेन्न, इच्छादिरूपस्य व्यवहार-
स्योपेक्षाज्ञाने^(१)भावात् । तद्वोचरसंस्कारस्मृतिजनकत्वमि-
ति^(२) चेत्, [न,] स्मृतेरपि तद्वोचरताया अनिस्त्वेः ।
व्यवहारजननयोग्यत्वमिति चेत्, न, योग्यताया एवाऽनव-
गमात् । सामग्रीविशेषप्रसूतत्वमिति चेत्, न तावत्सामग्र्या
असाधारणे ज्ञानरूपे जनकत्वम्^(३) । अन्वयव्यातिरेकेयोरभा-
वात् । नाप्यवान्तरविशेषे^(४) नीलज्ञानत्वरूपाऽपरसामान्यस्या-
भावात् । नीलविषयतारूपस्य विशेषस्यासिद्धेः । स्वरूपमेव
ज्ञानस्य विषयित्वं नीलादेश विषयत्वमिति चेत्, न, स्वरूपस्य
सर्वं प्रत्यविशेषात् ग्राहग्राहकव्यवहारनियमानुपपत्तेः^(५) नी-
लादिवस्तुस्वरूपस्य सर्वसाधारणत्वोपलम्भेन ज्ञानस्यापि सर्व-
साधारणत्वात् । सर्वविषयताप्रसङ्गाच्च । ततः प्रकाशतादात्म्यमेव
प्रकाशमानत्वम् । नन्वेवं सति साध्याविशिष्टत्वं प्रकाशमानत्वज्ञा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सिद्धेरित्यर्थः । स्मृतेरपीति । स्मृतिविषयत्वातिरिक्तस्य तद्गोचरत्व-
स्याभावादित्यर्थः । व्यवहारेति । तथा च उपेक्षाज्ञानेऽपि ततूसत्वादिति
भावः । योग्यताया इति । तदवच्छेदेकरूपाऽपरिच्यादिति भावः । तत्त्वं
नीलादिव्यक्तिविषयज्ञानसामग्रीप्रभवत्वं तद्विषयत्वञ्च दुर्ग्रहं नीलज्ञान-
सामग्रीप्रसूतत्वं नीलविषयत्वमित्यपि तथा नीलज्ञानस्वत्वादेः सामा-
न्यस्याभावादित्याह—न तावदिति । नीलविषयकं ज्ञानमेवं सति पीत-
विषयकमपि स्यात् स्वरूपस्याविशेषादित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयति—
प्राणेति । विज्ञानवादी स्वपक्षमुपसंहरति—तत इति । यत् प्रकाशते
तद्विज्ञानमेवेति साध्याविशेषं शङ्खते—नन्विति । धर्म्मर्भेदेऽपि व्यापृ-

(१) ०रत्यैवोपेक्षा० । (२) तद्वोचरस्मृतिज०

(३) ०णज्ञानरूपज्ञन० । (४) ०न्तरज्ञानरूपे विशेषे ।

(५) हारालुप० ।

न त्वयोरभेदात् । न । प्रकाशमानज्ञानयोरभेदेऽपि व्यावृत्तिभेदस्य सत्त्वात् । अप्रकाशव्यावृत्तेः साधारणव्यावृत्तेवा ज्ञानतारूपत्वात्, अप्रकाशमानतानिवृत्तेश्च(१) प्रकाशमानतारूपत्वात् । न तु प्रकाशमानत्वं प्रकाशसम्बन्धः प्रकाशतादात्म्यं वा । द्रष्टव्यसिद्धम् । न । (२) विशेषासिद्धावपि प्रकाशमानप्रत्ययगोचरस्वरूपस्योभयसिद्धत्वात् ।

अत्रोच्यते । अभेदपक्षेऽपि(३) किं प्रकाशस्य नीलगोचरत्वम् । नीलाकारत्वमिति चेत्, का नीलाकारता प्रकाशस्य, नील[त्व]सामान्ययोगः, बाह्यनीलगोचरत्वं वा, अनीलव्यावृत्तता(४) वा । नाद्यौ । तयोः प्रकाशभेदेन प्रकाशमानत्वानुपपत्तेः । अनी-

न्यायलीलावतीकथाभरणम्
त्तिभेदाद् भेद इत्याह—नेति । व्यावृत्तिभेदेच दर्शयति—अप्रकाशेति । नीलं ज्ञानं नीलस्यासाधारणेमवं सर्वत्र ज्ञाने साधारणताव्यावृत्तिरेव ज्ञानत्वमित्याह—साधारणेति । स्वप्रकाशसम्बन्धस्त्वया दूषितः प्रकाशतादात्म्यात् पुनः प्रकाशमानत्वं मया दूषणीयमिति शङ्कते—नन्विति । विशेषविषयत्वया(?) सिद्धावपि सामान्यस्वरूपमुभयसिद्धमेवेति परिहरता—नेति ।

अभेदपक्षेऽपीति । ज्ञानस्य बाह्यभेदपक्षेऽपीत्यर्थः । तयोरिति । तथा न्यायलीलावतीप्रकाशः
रोपगमादित्यर्थः । सुगममन्यत् । विशेषासिद्धाविति । न च प्रकाशसम्बन्धप्रकाशतादात्म्ययोरेकसामान्यरूपालिङ्गौ कथं विशेषासिद्धावपि सामान्याकारेण भाने स्यादिति वाचशम्, अन्यतरत्वस्यैव तथाविन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्रष्टव्यमिचारस्तत्र ज्ञानात्मकत्वस्य सर्वसिद्धत्वादिति भावः । स्वाभाविकः सम्बन्ध इति मूलम् । प्रकाशमानत्वमिति ज्ञापः । द्रष्टव्यसिद्धमिति मूलम् । आद्यं स्वमते द्वितीयं परमत इति भावः । तयोरिति मूलम् । नीलत्व-

(१) माननिं । (२) द्वम् । अविशेष० । (३) पक्षे किं० । (४) व्यावृत्तिवाऽ० ।

लव्यावृत्तता तु प्रकाशस्थाऽनीलव्याद्वितिसम्बन्धो वा प्रकाश-
रूपत्वं वा । नादः । व्यावृत्तेरलीकित्वात् । प्रकाशाद्वेदेन
प्रकाशमानताविरोधाच । न द्वितीयः । सर्वप्रकाशानां
नीलाकारताप्रसङ्गात् । (प्रकाशविशेषरूपत्वमिति चेत् वि-
शेषरूपत्वमप्यसाधारणरूपत्वमात्रम् असाधारणैकरूपत्वं वा । ना-
दः । सर्वप्रकाशानां नीलाकारता(१)पत्तेः ।) नेतरः । द्वितीय[स्य]-
[नील]ज्ञानस्यानीलाकारतापत्तेः । नियता एव प्रकाशभेदा येषां
नीलाकारत्वमिति चेत् , भेदपक्षेऽपि यदीयं नीलग्राहकता
स्यात् को विरोधः । नीलरूपेणासम्बन्धे(२) तस्य प्रकाश इति

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

च प्रकाशमानत्वं वाह्यभेदसाधनं दुर्ग्रहमेवेत्यर्थः । प्रकाशादिति । वौ-
द्धमेते ज्ञानादलीकिस्य भेदात् पुनः प्रकाशमानत्वं साधनदुर्ग्रहमेवेत्य-
र्थः । सर्वंति । पीतप्रकाशस्यापि प्रकाशत्वेन नीलाकारता स्यादित्यर्थः ।
ननु प्रकाशविशेषरूपत्वं नीलाकारतेत्याह—प्रकाशेति । सर्वप्रकाशानामि-
ति । पीताकारप्रकाशस्याप्यसाधारणरूपतया नीलाकारद्वपता स्या-
दित्यर्थः । द्वितीयस्येति । तथा सत्येकैव नीलप्रकाशव्यक्तिर्नीलाकारा वा
स्यान्न तु अन्या नीलप्रकाशव्यक्तिरपि तथा स्यादित्यर्थः । भेदपक्षेऽपी-
ति । ज्ञानाद् वाह्यभेदपक्षेऽपीत्यर्थः । ननु भेदपक्षे सम्बन्धाधनिस्तदीय-
त्वव्यवहारः सम्बन्धश्च नास्तीति कथं स स्यादित्याह—नीलरूपेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धस्य सत्त्वात् । व्यावृत्तेरिति । तथा च प्रकाशेन न तत्सम्बन्ध इति
भावः । सर्वप्रकाशानामिति । प्रत्येकं सर्वेषामसाधारणप्रकाशरूपत्वादि-
र्थः । भेदपक्षेऽपीति । यथा प्रकाशविशेषा एवं नीलाकारं तथाऽस्मत्प-
क्षेऽपि केचिदेव विषया नीलाकारस्य ज्ञानस्येत्यर्थः । स्वरूपमेव ज्ञा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सामान्यवाहनीलयोरित्यर्थः । प्रत्येकमिति । द्वितीयस्थानस्य सर्वप्रका-
शानामित्यस्य व्याख्यानमिदम् ।

प्रतीतिः कथमिति चेत् , स्वेन रूपेणासम्बद्धस्य स्वप्रकाश
 इति प्रतीतिः कथमिति तुल्यम् । स्वस्य प्रकाश इति नानुभवोऽपि
 तु व्यपदेशमात्रमिति चेत्तुल्यम् । नीलप्रकाश इत्यपि व्यपदेश
 एव । व्यपदेशे किं निमित्तमिति चेत्तुल्यं स्वप्रकाशव्यपदेशेऽपि ।
 काल्पनिकोऽयं व्यपदेश इति चेत् , अस्माकमण्ड्यौपचारिक
 इत्यवेहि । ज्ञानरूपं चेन्नीलविषयत्वं सर्वं प्रति साधारणं
 स्यात्(१) । अभिभृत्वमपि ज्ञानस्वरूपमेव । तदपि सर्वसाधार-
 ण्येन व्यवहियेत । किञ्च साधारणं किं सर्वसम्बन्धित्वं सर्वै-
 रेकरूपतया प्रतीयमानत्वं वा सर्वग्राहकता वा । नादः । नी-
 लेऽभावात् । न द्वितीयः । ग्रहीतृपुरुषसाकल्ये ज्ञानस्याप्येकरूप-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तादात्म्यपक्षेऽपि षष्ठ्यर्थोऽनुपपञ्च इत्याह—स्वेनेति । औपचारिक इति ।
 असम्बन्ध एव स्वरूपसम्बन्ध उपचर्यत इत्यर्थः । ननु नीलविषयत्व-
 स्य ज्ञानत्वे यथा नीलं सर्वसाधारणं तथा ज्ञानमपि सर्वसाधारणं
 स्यादित्याह—ज्ञानरूपं चेदिति । किञ्च साधारणं यन्नीलादिदृष्टान्तेन
 ज्ञाने आपाद्यत इत्याह—किञ्चेति । नीलेऽभावादिति । सर्वसम्बन्धित्वस्येति
 शेषः । तदृष्टान्तेन कथमापाद्यत इत्यर्थः । ग्रहीतृपुरुषेति । यैर्ज्ञानं गृह्णते

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नार्थयोर्विषयविषयिभावव्यवहारप्रवर्त्तकमिति भावः । ज्ञानरूपं चेदिति ।
 नीलज्ञानस्य नीलापेक्षयेवानीलापेक्षयापि ज्ञानरूपत्वादित्यर्थः । नीलेऽ

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अतः परं मूलव्याख्या । नीलेऽभावादिति । अस्मत्सिद्धसर्वसाधा-
 रणनीलादिविषयदृष्टान्तेन नीलज्ञानत्य सर्वसाधारण्यमापाद्यम् । नीले
 च विषयरूपे सर्वसाधारण्यमसिद्धमिति दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः ।
 एकरूपत्वेनेति । तथा चेष्टापादनमिति भावः । नीलस्यापीति । विषयरूप-
 स्येत्यर्थस्तथा च दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । नीलस्येति । विषयरूपस्ये-
 त्यर्थः । तथा च तदेव दूषणमिति भावः । अविशेषापाच्चिरिति साधा-

त्वेन(१) वेदमानत्वात् ग्रहीतृदितरसाकल्ये च नीलस्यापि तच्चा-
सिद्धेः । न तृतीयः । नीलस्य सर्वग्राहकत्वासिद्धेः । न च ग्रा-
हग्राहकयोरविशेषापत्तिः । ज्ञानत्वेनैव विशेषात् । तस्मात् प्रति-
वन्धासिद्धमेव प्रकाशमानत्वम् । किञ्च साध्यसाधनयोर्वर्णतिरेकः
प्रतीतां न वा । न चेत् व्यतिरेकासिद्धिः । प्रतीत(२)शेदनेकान्तोऽ-
ज्ञानस्यापि प्रकाशमानत्वात् । न प्रतीतमज्ञानं किन्त्वध्यवसित-
मिति चेत्, कोऽध्यवसायः । तत्र व्यवहार इति चेत्, न, देहज-
न्यव्यवहारस्य तत्राभावात् । व्यपदेश इति चेत्, न, तत्रापि तस्य
ज्ञानजनकत्वे तदीयत्वाभावात् । ज्ञानजनकत्वे(३)तेनैव व्यभि-
चारात् । मानसस्यापि प्रत्ययस्य तद्विषयत्वेऽविषयत्वे च वि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तैरेकरूपतयैवेतीष्टपत्तिस्तथा च दृष्टान्तासिद्धिरिति । तस्मादिति ।
वाह्यस्य ज्ञानाभेदे साध्ये प्रकाशमानत्वं व्याप्यत्वासिद्धमित्यर्थः ।
परस्यान्वयव्यतिरेकिमात्रमनुमानमित्यभिप्रेत्याह—किञ्चति । अज्ञानस्या-
पीति । साध्यव्यतिरेकस्य साधनव्यतिरेकस्य चेत्यर्थः । तयोरज्ञान-
रूपे व्यतिरेको न ज्ञायते येन व्यभिचारः स्यात् किन्तु व्यवहियत
इत्याह—न प्रतीतमिति । तत्रापीति । व्यतिरेकव्यवहारो हि शब्दप्रयोग-
स्तेन व्यतिरेकज्ञानजनने व्यभिचार एव तदजनने व्यतिरेकस्याऽयं
व्यवहार इत्येव न स्यादित्यर्थः । मानसप्रत्ययोऽध्यवसाय इत्यभिप्रे-
त्याह—मानसस्येति । अध्यवसायाधीन एव यदि व्यतिरेकव्यवहार-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावात् सर्वसम्बन्धित्वस्येति शेषः । न चेदिति । अन्वयव्यतिरेकिण
एव पौररनुमानत्वोपगमादिति भावः । देहव्यवहारस्तदुद्देशेन स्यन्दना-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रण्यासाधारण्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । अज्ञानस्येति । ज्ञानभिज्ञव्यतिरे-
कस्येत्यर्थः । ‘तेनैव’ विषयिणैव । ननु मानसप्रत्यय एवाध्यवसाय इ-
त्यत आह—मानसस्येति ।

रोधात् । नीलादयोऽपि हि प्रकाशाद्विक्षा एवाध्यवसीयन्ते, न प्रकाशन्त इति प्रकाशमानत्वं नीलादीनामसिद्धमस्तु । अध्यव- सायबलेन वा सकलवाह्यसिद्धिरस्तु । सहोपलभ्यनियमादभे- दोऽस्तिवति चेत्, न, यौगपद्योपलभ्यस्य साहित्योपलभ्यस्य वा भेदेऽप्यविरोधात् । एकोपलभ्यविषयत्वस्य ज्ञानस्य स्वसंबे- दनत्वासिद्धावसिद्धेः ॥ [इति] स्वप्नः ॥

अविद्यानन्तरं विद्या विचार्यते । सा द्विविधा । अध्यक्षमनु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्तत्राह—नीलादय इति । यथा साध्यसाधनव्यतिरेकसिद्धिरध्यवसा- यबलेन तथा तत एव सकलवाह्यसिद्धिरपि स्यादित्याह—अध्यव- सायेति । नीलं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानेन सह नियमेन उपलभ्यमानत्वादिति परः साधनं शङ्कते—सहोपलभेति । नियमपदाद्विधूमादौ व्यभिचार- वारणम् । ‘भेदेऽपी’त्यपिशब्द एवकारार्थः । यौगपद्यसाहित्योरभेदेऽ- नुपपत्तेस्तथा च विरुद्धो हेतुरित्यर्थः । नीलव्यवसायस्य स्वाचि- षयत्वादेवोपलभ्यविषयत्वनियमः स्वरूपासिद्ध इत्याह—एकोपलभेति ।

शब्दादीनामत्रैवान्तर्भावयत्वाभिप्रायेण विभज्यते—अध्यक्षमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिः । अध्यवसायेति । यथा व्यतिरेकव्याप्तिरध्यवसायबलेन तथा नीला- दिवाह्यसिद्धिरप्यस्तिवत्यर्थः । यौगपद्येति । विषये उपलभ्यमान परंपरं ज्ञानमुपलभ्यते इत्येवंरूपस्येत्यर्थः । साहित्येनोपलभ्यस्य विषये उप- लभ्यमाने उपलभ्यमात्रस्येत्यर्थः । ननु ज्ञानं न ज्ञानान्तरेण गृह्णते कि- न्तु येनानानी? ज्ञानेन नीलं गृह्णते तनैव स्वामापि ग्रहीतव्य इत्यत आह—(ए ?) कोपलभेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अतः परं प्रकाशव्याख्या । पौनरूक्त्यभिया व्याचष्टे—विषय इति । तया च यौगपद्यं नियमपर्यन्तम् । नियमानियमसाधारणन्तु साहि- त्यमिति भावः । अध्यक्षमनुमानं चेति मूलम् अध्यक्षमिन्द्रियमात्रकारण- कम् । तेन यथार्थस्मृतेरपि विद्यात्वेनाकरगणितायाः सङ्क्षेपः । अत

मानश्च अध्यक्षमपि द्रेधा सर्वज्ञीयमन्यथा च । सर्वज्ञासिद्धौ तत्कथम् ।
तथा हि न सर्वज्ञोऽध्यक्षगम्यः । परवुद्देस्तदभावात् । नापि परमा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सर्वज्ञोयमिति । यौगिकमैश्वरं चेत्यर्थः । अन्यथेति । लौकिकमित्यर्थः ।
तादशमध्यक्षमसहमानः पूर्वपक्षयति—सर्वज्ञासिद्धाविति । षोढासन्धिक-
र्षज्ञानभिन्ने साक्षात्त्वं वत्तेते न वेति विप्रतिपत्तौ सत्यामाह—तथा
हीति । यद्यपि सर्वज्ञः स्वकीयाध्यक्षविषयस्तथापि तत्रैव न प्रमाण-
मिति भावः । तदेवाह—परवुद्देहिरिति । परमाणवः कस्यचित् प्रत्यक्षा-
मेयत्वसत्त्वद्वयत्वादिभ्यः घटादिवादित्यनुमानं शङ्कते—नापांति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न सर्वज्ञ इति । यद्यपि सर्वज्ञासिद्धौ तस्य तज्ज्ञानस्य च निषेधः
कर्तुं न शक्यस्तथाप्येतद्देशीयतत्कालीनयोग्यपदार्थविषयकप्रत्यक्ष-
स्य तद्विज्ञयावत्पदार्थविषयत्वमेव सर्वैः तद्यतिरेक एव सार्वज्ञ्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एव सर्वज्ञासिद्धावित्युत्तराक्षेपोऽपि सङ्खच्छते । अन्यथा ईश्वरस्य
साधितत्वात्तदसङ्कते । यद्यपीश्वरस्य प्रागेव साधना (दृ ?) योगि-
साधनार्थमयमारम्भस्तत्र चेश्वरभिन्ने पक्षयित्वा सर्वज्ञत्वाभावसा-
धने दोषाभावस्तथापीश्वराप्रतीतिदशायामयमपि प्रकार इत्याशयेन
समाधत्ते—तथापीति । यद्यपि तद्विज्ञत्यत्र तत्पदेन तत्पदेन तत्पदेन
योग्यविषयपरामर्ष एतद्देशीयत्यादिविशेषणं व्यर्थं तदनुपादाने तत्पदेन
सर्वज्ञासिद्धिरिति तद्विशेषणम् । एतदेव च योग्यपदोपादानस्यापि प्र-
योजनम् । यद्यप्येतद्विज्ञयावत्पदार्थविषयकत्वमव्यप्रसिद्धमेव शा-
ब्दस्यापि ज्ञानस्य तादशत्वाप्रतीतेरवैतत् प्रकारानुसरणादन्यथा स-
र्वशब्दजन्यज्ञान एव प्रतियोगित्वसम्भवे कु(सु?)ं उरनादरात्तथापि
शब्दे सर्वविषयकत्वाप्रतीतिदशायामुक्त्यावद्विषयत्वप्रतीतिदशायां
चायं प्रकारः सम्भवतीति भावः । केचिच्चु घटप्रत्यक्षे घटभिन्नयाव-
न्निरूपितत्वाभाव एव साध्य इति घटान्योन्याभाव एव प्रतियोगि-
प्रसिद्धिरित्याहुः ।

णुनां मेयत्वेनाध्यक्षतया साध्यः । तेषामध्यक्षत्वव्याकोपात् । न च
बुद्धिवत् स्वतोऽतीन्द्रियत्वेऽप्यध्यक्षत्वाविरोधः । असति वि-
परीततर्के प्रत्यक्षाणुत्वयोः स्वारसिकविरोधात् । विपरीततर्क-
सत्त्वात्त्वच । चक्षुरादीनां शक्तिविरहाद्रसवत्त्राप्रवृत्तेः । मनसो
वहिरस्वातन्त्र्यात् । स्वप्ने सिद्धासहकारितावद्योगजर्थमसहका-
रित्वे नयनाद्यारम्भवैयर्थ्यात् । स्वप्नस्य च स्मृतिविपर्यास-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तेषामिति । महत्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वं वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षतावच्छेदकमात्मत्वं
च मानसद्रव्यप्रत्यक्षतावच्छेदकं तदुभ्यरहितवेन परमाणवो न कस्य-
चित् प्रत्यक्षा अनात्मत्वे सति महत्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपरहि-
तद्रव्यत्वादिति सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । प्रत्यक्षयोऽथतावच्छेदकरूप
राहितत्वादिति वार्थः । ‘बुद्धिवत्’ परबुद्धिवत् । अतोऽतीन्द्रियत्वे
परस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्यध्यक्षताविरोधः स्वस्येत्यर्थः । पूर्वाशङ्कितानुमाने वि-
पक्षवाचकाभावमाह—असतीति । प्रतिकूलतर्कमाह—चक्षुरादीनामिति ।
उद्भूतरूपवत्त्वे सति मदत्वमेव वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे शक्तिस्तद्विरहा-
दित्यर्थः । रसवदिति । रसग्रहे यथा चक्षुरयोग्यं चक्षुषो वा यथा
रसोऽयोग्य इत्यर्थः । ननु मन(स?)स्तद्विषयकज्ञानजनकत्वं स्या-
दित्यत आह—मनसो वहिरस्वातन्त्र्यादिति । सहकारिसामर्थ्यादयोग्य-
मपि योग्यमेवेत्याशङ्क्य योगिनां चक्षुरादिनिर्माणवैयर्थ्यमित्याह—
नयनादीति । मनस एव योगजघर्म्मः सहकारी स्यात्था च रूपादि-

न्यायलालावतीप्रकाशः

भावः । तेषामिति । वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारविषययोग्यतायाः
महत्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वेनावच्छेदात् मानसप्रत्यक्षद्रव्यस्य चात्मत्वे-
नैव योग्यत्वादित्यर्थः । बुद्धिवदिति । परबुद्धिवदित्यर्थः । अध्यक्षता
परं प्रतीत्यर्थः । विपरीतेति । परमाणुर्यदि प्रत्यक्षद्रव्यं स्यान्महान्
स्यादिति प्रतिकूलतर्क इत्यर्थः । तदेव विशदयति—चक्षुरादीनामि[ति?]]
नयनादीति । योगजघर्म्मसाच्चिद्यादूपादिसाक्षात्कारस्यापि मनसैव जन-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

परमाणुर्यदीति । अत्र द्रव्यमापादकविशेषणम् । मा स्यादिति पाठे

त्वात् । ना नापुरुषाध्यक्षत्वे असर्वज्ञत्वात् । अन्यथा प्रतिबन्धा-
भावात् । वेदनतारतम्यस्य क्वचिद्गृह्ण एव विश्रान्तेः । अपर्कृता-
रतम्यादेकमात्रज्ञतापत्तेश्च । मनुष्यादिवत् क्वचित्तुरगादिजा(१)-
तिभेदेऽपि सार्वज्ञापत्तेः । भावनाभ्यासस्य च भाव्यविषयत्वेन
सर्वविषयज्ञानजनकतानुपपत्तेः । तथैव शक्तेरवसायात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

साक्षात्कारोऽपि मानस एव स्यादिति भावः । सिद्धासहकारि-
तया च विपर्ययो यथा तथा योगजधर्मस्वहकारितया विपर्ययः
स्यान्न तु प्रमेत्याह—स्वप्नस्य चेति । स्मृतानां पदार्थानां विपर्यासः
स्मृतिविषये वा विपर्यास इत्यर्थः । परमाणवादयः प्रत्यक्षा इत्यत्र
पृव्वर्णनुमाने साध्यं विकल्पतो दूषयति—नानेति । तथा च न सार्वज्ञय-
मित्यर्थः । अन्यथेति । यद्यत् प्रमेयं तदेव पुरुषाध्यक्षमिति प्रतिब-
न्धासिद्धिरित्यर्थः । वेदनतारतम्यं परिमाणतारतम्यवत् क्वचिद्विश्रान्तं
तथा च तत् यत्र विश्रान्तं स्यात् स एव योगीत्याशङ्क्याह—वेदनेति ।
सिद्धसाधनमुक्ता प्रतिकूलतर्कमाह—अपक्वेति । तर्कपराहतान्तरमाह—
मनुष्यादिविति । सामग्रीतौत्यादिति भावः । संस्कारवशात् परोक्षमप्य-
परोक्षं स्यादिति सार्वज्ञमाशङ्क्याह—भावनेति । तथैवेति । संस्कारस्य
स्वविषयमात्रे ज्ञानजननशक्तेरवसायादित्यर्थः । तारतम्यविश्रान्तौ प्र

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नादित्यर्थः । स्वप्नस्य चेति । स्मृतानां पदार्थानामसंसर्गाग्रहरूपत्वादि-
त्यर्थः । न त्वयथार्थे स्मृतित्वं स्मरामीति तदनुव्यवसायापत्तेः । तथा
च प्रमामात्र एव मनसो वहिरस्वातत्म्यमिति भावः । मेयत्वाच्च
परमाणूनामध्यक्षत्वमात्रं वा साध्यं पक्षपुरुषैकाध्यक्षविषयत्वं वा ।
आद्ये दूषणमाह—नानेति । नानापुरुषाध्यक्षत्वेनार्थान्तरान्तैकपुरुषा-
ध्यक्षत्वसिद्धिरित्यर्थः । अन्त्ये—अन्यथेति । एकपुरुषैकाध्यक्षविषयत्वे
साध्य इत्यर्थः । वेदनतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तारतम्यत्वादित्यत्र सिद्ध-
साधनमित्याह—वेदनेति । प्रतिकूलतर्कपराधातश्चेत्याह—अपक्वेति ।
सर्वविषयकैकज्ञानकारणानुपपत्तिमाह—भावनेति । तथैवेति । भाव्यमात्र-

कर्तुः कर्तव्यतातिशयदर्शनाददेहिवदेहिनोऽपि सर्वकर्तृतापत्तेः। कायव्यूहादिकुतेरप्रामाणिकत्वात्। तथाविधादष्टवशादेवोपपत्तेः। अभुक्तस्यैव वा कर्मणः क्षयाद्विपरीतनिश्चयाच्च। ज्ञानजातीयं कति-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तिकूलतर्कान्तरमाह—कर्तुरिति। कृतितारतम्यविश्रान्तौ कस्यचित् सर्वकर्तृत्वं स्यादित्यर्थः। ननु कायव्यूहमन्तरेण यावन्त्यहृष्टानि तेषां च तत्तच्छरीरावच्छेदेन भोगं ज्ञात्वा कायव्यूहानुष्टानमपि कथं स्यादित्याशङ्काह—कायव्यूहेति। अप्रामाणिकत्वादिति। अहृष्टानां तत्त्वज्ञाननाश्यतया न भोगार्थं कायव्यूह इत्यर्थः। ननु तारतम्यनो वै शरीरानि बद्धनियमे शूरेत्यादिरसृतिः(?) वादरसौभरप्रभृतीनां च कायव्यूहप्रसिद्धिश्च कथं स्यादित्यत आह—तथाविधेति‘तथाविधत्वं’ कायव्यूहानि वर्णहक्तवम्। अथ वा कायव्यूहस्याचिरेण भोगप्रयोजकं (कत्वं ?) तत्त्वं नास्ति कर्मणः तत्त्वज्ञाननाश्यत्वात्। तथा च स्मृतिः “ज्ञानाग्निः सर्वकर्मानि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन” इत्याह—अभुक्तस्यैवेति। विपरीताति। ज्ञानस्यासर्वविषयत्वनिश्चयादित्यर्थः। एतदेव उपपादयति—ज्ञान-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषयकज्ञानजनकत्वेत्यर्थः। ज्ञानुर्झातव्यतिशयदर्शनाद्यदि सार्वज्ञं साध्यते तत्र प्रतिवन्दिग्रा(मा ?)ह—कर्तुरिति। अदेहिवदिति। त्वदभिमते इवरवदित्यर्थः। सार्वज्ञं विनापीति शेषः। स्वात्मनो बहून्यदृष्टानि साक्षात्कृत्य भोगेन तत्क्षयार्थं योगी कायव्यूह(हं?)करोति अहृष्टसाक्षात्कारश्च न सार्वज्ञं विनेति योगिसिद्धिरिति यदि द्वूयात्त्राह—कायव्यूहेति।

अथागमक्ष(स्त ?)व मानं तत्राह—तथाविषेध(?)ति। तपःप्रभावादपीति द्रष्टव्यम्। किञ्च कर्मफलभोगार्थं काययौगपद्यं(१) कर्मचादत्पलभव तत्वज्ञानाद्विनश्यतीत्याह—अभुक्तस्यैवेति। विपरीतानिश्चयमेव स्फुटयति—ज्ञानजातीयमिति उकारवेति(?) चशुरादीनां शक्तिविर-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

परमाणुईयमिति पक्षनिर्देशो बद्धवदः। प्रमाणामिति। अनुभव इत्यर्थः। मनुष्यादिवदिति मूलम्। यद्यपि योगिनः करितुरगादिशरीरोपग्रहाद्ब्रेष्टपत्तिस्तथापि तच्छरीरावच्छेदेन सार्वज्ञं नेष्यत इत्थमित्सन्धानेनापाततः तदेवापाद्यम्। इष्टपत्तिमाशङ्काह—सार्वज्ञं विनापीति। तथा

पयविषयतानियतं (१)तेन समं निरुपाधित्वात् यदेवं तदेवं यथा
भूमो वहिना(२)। विष्णे तूका एव तर्काः । तथा च सर्वमिदमनुप-
पन्नमिति चेत्, मैवम् । विरोधितर्काणां विपर्ययापर्यवसानात् ।
अणूनामप्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षत्वग्रन्थेयत्वयोर्निरुपाधिसाहचर्यव्याको-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जातीयमिति । ज्ञानत्वं कतिपयविषयत्वव्याप्तमित्यर्थः । तर्का इति । चक्षु-
राक्षिना परमाणुपु शक्तिविरह इत्याद्युत्त्वयम् । चक्षुराक्षयो यदि स्व(?)·
योग्यं गृह्णीयुस्तदा रसादिकमपि गृह्णीयुरित्यादयः । सर्वमिदमिति । योगी
तज्ज्ञानं सबैविषयं तच्चक्षुरादयः परमाणवादयो विषयाः कायव्यूहः
योगजो धर्मश्चेष्यादसङ्गतमित्यर्थः । विरोधीति । योगिनां चक्षुर्यदि
परमाणो वचेत तदा रसेऽपि प्रवत्तेत । तस्मान्न परमाणवपि प्रवत्तते
इत्यत्र योगिसिद्धौ तच्चक्षुरादेः परमाणवप्रवृत्तिसिद्धेरित्यर्थः । पर-
माणवः कस्यचित् प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्रानिरुपाधिसम्बन्धशालि-
त्वरूपप्रसङ्ग एव विपक्षवाधकतर्क इत्याह—अणूनामिति । ऋपवत्त्वं म-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

• हादित्यादय इत्यर्थः । अत्र परमाणुर्यदि प्रत्यक्षद्रव्यं स्यात् महान्
स्यान्न चैवं तस्मान्न प्रत्यक्षद्रव्यमित्यत्र निर्गुणत्वमुपाधिः । यदि यो-
गिचक्षुषि शक्तिविरह आपाद्यते तदाऽश्रयासिद्धिः, अस्मदादिच-
क्षुषि तदापादने इष्टप्रतिरित्याह—विरोधीति । अणूनामिति । नन्वण-
वापीश्वरप्रत्यक्षा ज्ञानान्तरोपनीतप्रत्यक्षाश्च जन्यसविकल्पकाजन्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विधेतीति । युगपद्मो(ग?) जनकेत्यर्थः । अत्र परमाणुर्गिति । परमाणुर्द्व-
द्यमित्यर्थः । विपर्ययापर्यवसानं तदसमीचीनत्वेनातस्तदर्थमुपाधि-
माह—निर्गुणत्वमिति । न चाकाशादौ साध्यापाक (व्यापक ?) त्वं पर-
माणवत् तस्यापि प्रत्यक्षत्वादिवि भावः । उपाधिः साधनावच्छ्रुप्त-
साध्यव्यापक इति कवित्पाठस्तत्र चानुमातृमते कालादौ साध्या-
व्यापकत्वपरीहाराय तदुकम् । नन्वणवोऽपीति । यद्यपीश्वरादिकं परो
न मनुते तथाप्येतदनुमानेन तस्यैव सिद्धेरर्थान्तरतया न योगिसि-

पात् । न चात्र रूपवत्त्वं महत्त्वं वोपाधिः । रूपादेरपि प्रत्यक्ष-
त्वात् । रूपे रूपत्वं द्रव्येषु महत्त्वं रूपवत्त्वमिति(१) चेत्, न,

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

हत्त्वं च उपाधिरचेति निरुपाधित्वमास्त्वत्याह—रूपवत्त्वमिति । उपाधे:
साध्याद्यापकत्वमाह—रूपादेरपीति । रूपे प्रत्यक्षत्वं साध्यमस्ति न च
रूपवत्त्वमुपाधिरित्यर्थः । द्रव्यप्रत्यक्षतायामुपाधिरयं गुणप्रत्यक्ष-
तायां च रूपत्वमेव तन्त्रमित्याह—हय इति । अत्राप्युभयोः साध्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

जन्यप्रत्यक्षत्वे साध्ये भावः योगिज्ञानस्य विशिष्टानत्वेन विशेषण-
सविकल्पकजन्यत्वात् निर्धिकल्पकस्य च योगिन्यनङ्गिकारात् । अ-
त्राहुः । जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकविषयताश्रयत्वं साध्यं उप-
नीते च तदसम्भवः पटं साक्षात्करोमीतिवत् परमाणुं साक्षात्क-
रोमीत्यस्मदादीनामनुव्यवसायापचेः । रूपादेरपीति । तथा च साध्या-
द्यापकत्वमित्यर्थः । ननु परमाणुरूपमात्रं न पक्षीकृतमपि तु तदगु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्विरिति भावः । निविकल्पकस्येति । अनागतगोचरसाक्षात्कारमात्रस्यैव
सविकल्पकत्वनियमादेति भावः । जन्यप्रत्यक्षत्वेति । यद्यप्येवमन(नु?)
पनीतप्रत्यक्षविषयतामादायार्थान्तरमा न च यावत्प्रत्यक्षविषयत्वं सा-
ध्यं बाधात् । परमाणुं साक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायः स्वातन्त्र्येण परमा-
णुगोचरसाक्षात्काराभावादेवासम्भवी परमाणुज्ञानं साक्षात्करोमीति
च भवत्येव तथापि सामान्यज्ञानलक्षणप्रत्यासत्यजन्यजन्यसाक्षात्का-
रविषयत्वं साध्यमिति भावः । यन्तु सामान्यप्रत्यासत्यजन्यजन्यप्रत्य-
क्षविशेष्यत्वं साध्यम्, उपनीतं च न विशेष्यमतो नार्थान्तरमिति तनु
च्छम् । उपनीतस्यापि मानसप्रत्यक्षविशेष्यत्वात् । ननु परमाणुरूपे-
ति । परमाणोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं मह-
त्वे सति रूपवत्त्वं तद्रूपस्य तथात्वे साध्ये गुणत्वावच्छिन्नसाध्यव्या-
पकं उद्भूतरूपत्वमुपाधिरित्यर्थः । यद्यप्युपाधेनित्यदोषत्वात्पक्षमे-
दोपन्यासो व्यर्थस्तथापि द्रव्यत्वगुणत्वयोः पक्षधर्मव्यप्रतीत्यर्थं तदु-
पन्यास इति भावः । गुणत्वपदं द्रव्यत्वस्याप्युपलक्षणम् । क्वचिद्दृण-

(१) ०षु च महत्त्वमि० ।

सुखादेरात्मनश्च प्रत्यक्षतोपलम्भात् । योग्यविशेषगुणवत्वमिति चेत्, न, गुणादावभावात् । तत्तद्रूप [भेद] माश्रित्य योग्यत्वं येषामध्यक्षतायामन्वयव्यतिरेकावृपलभ्येते इति चेत्, न, तेषां प्रत्यक्षताविशेषव्यापकत्वेन प्रत्यक्षत्वमात्रेऽनुपाधित्वात् । प्रत्यक्षसामग्रीमध्यपातित्वप्रयुक्तं प्रत्यक्षत्वमिति चेत्, न, अस्य

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

द्याएकत्वमाह—सुखादेरिति । प्रत्यक्षत्वमात्रे योग्यविशेषगुणवत्वम् पाधिं शङ्कते—योग्येति । अत्रापि साध्याद्यापकत्वमाह—गुणादाविति । यत्र द्रव्यादौ यदधीनं प्रत्यक्षत्वं तत्र स पवोपाधिरिति शङ्कते—तत्तद्रूपेति । एवं प्रत्यक्षत्वमात्रे साध्ये न कश्चिद्दुपाधिरिति सिद्धं तत्र प्रमेयत्वस्य निरूपाधिव्यमित्याह—तेषामिति । प्रत्यक्षसामग्र्यधीनत्वं प्रत्यक्षतामात्रे स्यादुपाधिरिति शङ्कते—प्रत्यक्षतायामिति । एतच्च प्रमेयत्वं साधनमपि व्याप्तोतीति साधनव्यापकत्वादनुपाधिरित्याह—अस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

णमात्रम्, तथा च न गुणत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं रूपत्वमिति । एवं न परमाणुमात्रं पक्षीकृतमपि त्वाकाशादयोपीति । तथा च महत्त्वे सति रूपत्वमपि न द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकम् । (कि ?) तु साध्याद्यापकत्वं स्फुरमेवेत्यर्थः । गुणादाविति । नात्र द्रव्यमात्रं पक्षोऽपि तु गुणादयोऽपीति न पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमित्यर्थः । अस्येति । साधनसामग्र्यः साधनव्यापकत्वादनुपाधिवृत्तिः

वादिति पाठः । स तु सुगम एव । परमाणुरूपमात्रमिति । यद्यपि तन्मात्रप्रत्यक्षीकरणेऽपि सुखादावुकोपादेः साध्यव्यापकत्वमेव तथाप्युपाधिव्यतिरेकात् साध्यव्यतिरेके साध्ये रूपत्वस्योपलक्षणतया रूपत्वसत्वादीनां सर्वेषामेव स्वरूपसिद्धिप्रतीतये रूपस्य तद्विज्ञस्य च पक्षत्वलाभाय तदुकम् । रूपत्वं उपाधिरिति शेषः । एवमित्यादिग्रन्थे-ऽपीत्यमेव शङ्कासमाधीनं च महत्त्वरूपत्वस्योरप्युपाधित्वनिरासार्थतया । यत्तु गुणत्वद्रव्यत्वयोरन्यथा पक्षधर्मत्वमेव न स्यादधिक-देशवृत्तित्वादिति शङ्कापोषणार्थमेवेऽनुकमिति तत्तु बछम् । अविक-

साध्याव्यावृत्तत्वेन^(१) धूमे अद्विन्दनवदनुपाधित्वात् । प्रत्यक्षतायां हष्टान्वयव्यतिरेकत्वश्रयुक्तं प्रत्यक्षत्वम्, अणूनां तु नियमेनास्पदादीनां परोक्षत्वमिति चेत्, न, परबुद्ध्यादेरतथामावेऽपि प्रत्यक्षत्वात् । परप्रत्यक्षं प्रति परस्यान्वयव्यतिरेकाविति चेत्, तुलयं योगिप्रत्यक्षत्वेऽपि । बुद्धित्वात्तत्रानुमानमिति चेत्, अणुष्वपि पृथिवीत्वादेः सत्त्वात् । एकपुरुषापरोक्षबोधविषयत्वं च कल्पनालावतात् । प्रतिवन्धस्य चानुपाधित्वेन निश्चयात् । इस

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पक्ष एवासाधनव्यापकत्वं न हि तत्र काचिद् प्रत्यक्षसामग्रीति शङ्कते—प्रत्यक्षतायामिति । योगिन एव तत्रापि प्रत्यक्षसामग्रीत्यभिप्रेत्य साधनव्यापकता प्रचयितुं हष्टान्तमाह—परेति । चैत्रबुद्धौ मैत्रस्य प्रत्यक्षसामग्र्यभावेऽपि प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । मैत्रप्रत्यक्षसामग्र्येव स्त्रबुद्धावस्तीति न च तत्र तद्विरह इत्यत्राह—परप्रत्यक्षमिति । आकाशमुद्घाटयति—तुलयमिति । परमाणोरपि न योगिप्रत्यक्षसामग्रीविरह इति साधनव्यापकत्वमेवोपाधिरित्यर्थः । अनुमानमिति । प्रत्यक्षसामग्र्याद्यति शेषः । नानापुरुषमादाय यत् सिद्धसाधनमुक्तं तत्राह—एकेति । लाघवाख्यतकोपष्टमादेकपुरुषवेत्यत्वमेव सर्वेषां सेतुस्यतीति सर्वज्ञसिद्धिरित्यर्थः प्रतिवन्धसामग्र्यामाह—प्रतिवन्धस्येति । परमाणवचाक्षपत्वे रसेऽपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गं परापादितं दूषयति—रसेति । रसोऽपि रूपदिषु मध्ये रूपमात्राहकेन्द्रियग्राह्यः स्यादित्यापादने व्याघ्रातः रूपग्राहकसापेक्षेन्द्रियग्राह्यः स्यादित्यत्र रूपग्राहकमनःसापेक्षरसनं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धित्वमित्यर्थः । अथा(भा ?) वेऽपीति । अन्वयव्यतिरेकादर्शनेपि त्यर्थः । एकपुरुषेति । एकपुरुषाध्यक्षत्वेन व्याप्त्यभावेऽपि लाघवसाचिव्यादनुमानदेव तत्सिद्धिः सामान्यग्राहकमानस्यापि सहकारिविशेषाद्विशेषबोधकत्वात् । न चानुमितौ लाघवसाचिव्ये मानाभावः कल्पकारणादेव तदुपपत्तेरिति वाच्यम्, यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयत्वसम्भवस्तत्र लघोरेव विषयत्वमिति प्रमाणस्वभावात्

(१) साध्यान्वास्त्वेन ।

चाक्षुपतायां रूपैकनियतेन्द्रियवेद्यत्वे व्याघातात् । अनियतवेद्यत्वे(१) वेदकस्य मनस्त्वेन सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां(२) सिद्ध-सानवशाघातात् । तैजसेन्द्रियवेद्यत्वे रूपैकनियमात् । तैजसवावगतौ व्याघातात् । देह(३)व्यूहमाधित्य सर्पादावनापत्तेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ग्राहत्वेन सिद्धसाधनं निरपेक्षत्वे च व्याघाताच्च न हि निरपेक्षमनो वहि: प्रवर्त्तत इत्याह— अनियतेति । तैजसेन्द्रियत्वं च रसाग्राहकत्वे सति रूपग्राहकत्वेनैव सिद्धमतरतद्वेद्यत्वापादने व्याघात इत्याह— तैजसेति । करितुरगादावपि सार्वश्वमापादितमिष्टचापत्या परिहरति-कायव्यूहेति । तत्कर्मभोगर्थं योगिनस्तच्छरीरोपग्रहश्यापि सम्भवाद् यत् प्रत्यक्षं तत् सर्वेषामपि प्रत्यक्षमित्यत्र व्यभिचारमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

फलबलेन तस्यापि सहकारित्वादित्यर्थः । नन्वनुपाधित्वात्प्रत्य-क्षस्येव चाक्षुषप्रत्यक्षत्वस्यापि प्रमेयत्वं व्याप्यमिति रसोऽपि चाक्षुषः स्यादित्यत आह— रसेति । अनियतेति । यद्यनियतेन्द्रि-यग्राहो रसस्तदा रुद्राहक(?)मनियतार्थग्राहकतया मनः स्यात् तथा सति यदि तच्छ्रुतादिसपेक्षं तदा सिद्धसाधनं तस्मिरपेक्षत्वे च स्वातन्त्र्यप्रसङ्गान्मनस्त्वव्याघात इत्यर्थः । रूपैकेति । गन्धादिषु रूप-स्यैव व्यञ्जकत्वादालोकवदित्यत एव तैजसत्वसिद्धेरित्यर्थः करितु-रगादिभेदेऽपीति दूषयति— देहव्यूहेति । कायव्यूहदशायां सर्पश-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

देशवृत्तित्वेऽपि पक्षधर्मत्वाविरोधात् । प्रत्येकमिति । रूपवत्त्वमात्रं मह-त्वमात्रं चेत्यर्थः । यद्यपि गुणत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं महत्वसामा-नाधिकरणं प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं महत्वं वहिद्व्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकं च रूपवत्त्वसुपाधिरविकल एव परमाणुरसादीना-माकाशादि (दी ?) नां च पक्षत्वात्तथाप्यगमरूपविपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतयोपाधेः साध्यव्यापकत्वमिति भावः । नात्रेति ।

(१) अनियतेन्द्रियवेद्यत्वे । (२) सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां ।

(३) कायव्यूहेति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

परेच्छा च स्वतोऽप्रत्यक्षेति परस्यापि प्रत्यक्षता^(१) न स्यात् । भावे वा परमानसतावत् परचाक्षुषतापि स्यात् । अप्रत्यक्षा अणव इत्यत्र तु अस्मदादियोगिविशेषापेक्षया सिद्धसाधनव्याघातात् । प्राणित्वादेः कीर्तितुतातिवृष्टान्तहतत्वादौ “द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये,” “पश्यत्यचक्षु” रित्याद्यागमसम्भवाचेति निराकुलमेतत् । [इति] योगी ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परेच्छेति । परोक्तं सत्प्रतिपक्षमपाकरोति—अप्रत्यक्षा इति । योगी न सर्वज्ञः प्राणित्वादहमिवेत्यादौ कीर्तितुतातितादयो न स्वदर्शनामिक्षः प्राणित्वादहमिवेति वृष्टान्तप्रतिहतत्वादित्याह—प्राणित्वादर्थरति । द्वे ब्रह्मणी इति । वेदनमिह साक्षात्कारो विवक्षितो न तु योगिभिन्नस्य शरीरा दिमिश्वत्वेन स्वात्मपरात्मसाक्षात्कारः सम्भवति । पश्यत्यचक्षुरिति चेश्वरसार्वभूतसाधकमित्यत उपदर्शित विपरीतागमविरोधः परिहृतः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शिरवानपि सर्वज्ञ इतीष्टापादानमित्यर्थः । ननु परमाणुनां योगिप्रत्यक्षत्वेऽस्मदादिप्रत्यक्षता स्यांदकप्रत्यक्षस्यापरेण साक्षात्करणादित्यत आह—परेच्छा चेति । अप्रत्यक्षा इति । अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वे साध्ये सिद्धसाधनं योग्यप्रत्यक्षत्वे साध्ये प्रतियोग्यप्रसिद्धिः प्रसिद्धौ वा धर्मिग्राहकमानवाध इत्यर्थः । प्राणित्वादर्थरिति । विवादाध्यासितो न सर्वज्ञः प्राणित्वादित्यत्र च कीर्तिर्वै बौद्धमताभिज्ञः प्राणित्वादहमिवेति प्रतिवृष्टान्तप्रतीघात इत्यर्थः । द्वे ब्रह्मणी इति । अत्र श्रौतानुमानिकपर-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यद्यपि गुणादिसाधारणपक्षतायामपि द्रव्यत्वस्य पक्षधर्मत्वमविकल्पित्येतदुपन्यासो व्यर्थः । अन्यथा उपाधेरनित्यदोषतापत्तेस्तथापि गुणादीनां पक्षत्वे तत्र उपाधिव्यतिरेकेण द्रव्यत्वावच्छिल्लभप्रत्यक्षत्वव्यतिरेकसाधनेऽपि नाप्रत्यक्षत्वसिद्धिर्विशेषणव्यतिरेकेणैवान्यथा सिद्धेरिति सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वव्यतिरेकप्रदर्शनाय तदुपन्यास इति भावः । साध्यव्यापकत्वमित्यत्र दोष इति शेषः । सिद्धसाधनमिति ।

(१) व्यक्षा स्यात् । व्यक्षा न स्यात् ।

लौकिकमविकल्प(क)मन्यच । शब्दादिसंयोजनाराहितम्-
विकल्पकम् । वाच्यवाचकतादात्म्यात्तदसिद्धम् । तथा हि घ-
टेऽयमित्याद्यशराकारतादात्म्यमनुभूयते । न च घटत्वजा-
त्यनुभवानन्तरं स्मर्यमाणघटशब्दावच्छिन्नघटत्वजातियोगमात्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

संयोजनावैशिष्ट्यं तदसिद्धमिति योजनाराहित्यमसिद्धमित्यर्थः।
घटानुभवे संज्ञास्मरणं ततः पुरोवर्त्तिनामवैशिष्ट्यप्रत्यय इत्याश-
ङ्क्षाह—न चेति । वाचकोऽन्यः शब्दात्मा त्वन्य इति तदधीना व्युत्-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मपरात्मवेदनस्यान्यतः प्राप्तत्वादप्राप्तं साक्षात्कारिज्ञानं विधीयते 'प-
इत्यच्छक्षु' रित्यत्रापि दर्शनं साक्षात्कारिमात्रं विवक्षितं न चाक्षुं
तथैव वेदव्याख्यातुभिर्व्याख्यानात् ।

'अन्यच' सुविकल्पकं चेत्यर्थः । शब्दादीति । आदिपदाङ्गजात्यादि-
सङ्घहः । संयोजनावैशिष्ट्यं निर्विकल्पकानन्तरं स्मृतवाचकशब्दवै-
शिष्ट्यं सविकल्पस्य विषयो न निर्विकल्पकस्य तेन वैशिष्ट्याविष-
यकं ज्ञानं निर्विकल्पकमित्यर्थः । ननु नास्त्येव तज्ज्ञानं यत्र शब्दस-
मेदो न भासते अयं डित्थ इति शब्दार्थयोस्तादात्म्यानुभवादिति
स्वरूपासिद्धमिदामित्याह—वाच्यवाचकेति । तदिति । तत्रिविकल्पक-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रसनेन्द्रियसापेक्षमनोग्राहात्वस्य रसे अभ्युपगमादिति भावः ।
एतच्च वहु(हि?)रिन्द्रियायोग्यं वहिरिन्द्रियेण योगी (न?)प्रत्येतीति
मत(१)माश्रित्येत्कर्मन्यथा तु सामान्यप्रत्यासत्या रसचाक्षुषतावद्यो-
गजघर्मणापि तच्चाक्षुषतया क्षत्यभावादिति रूपस्थैर्वति रसस्यापि
व्यञ्जकत्वे तद्वाधात इत्यर्थः । इष्टपादानमिति । तच्छुरीरावच्छेदेनापि यो-
गिनः सार्वाङ्गे बाधकाभावादिति भावः । धर्मप्राहकेति । प्रतियोगिग्रा-
हकेत्यर्थः । श्रोतादिनान्यथासिद्धेराह—अत्रेति वैशिष्ठ(शैषिक?) मते
श्रौतानुमानिकयोरभेदेऽपि सामान्यविशेषभावं पुरस्कृत्य भेदेनो-
पन्यास इति ।

(१) प्रत्येति सर्वमेव मनसा प्रत्येतीति मतमाऽ ।

मवभासते न तु तादात्म्यमिति वाच्यम्, घटोऽयमिति प्रत्य-
यस्यैकत्वेनानुभवत्वेन चानुभूयमानत्वात् (१), प्रत्यभिज्ञानवत् ।
अन्यथा तस्यापि स्मरणग्रहणात्मकत्वेन एकत्वाभावप्रसङ्गात् ।
न चेह स्मृतिचिह्नभूतस्तत्त्वाकारः प्रकाशते, न चाचाक्षुषवाच-
काकारोपधानं जातेर्थक्तेवा चाक्षुषे चेतसि प्रकाशते, न च श-
ब्दार्थयोर्भिन्नेन्द्रियवेद्यत्वं व्युत्पत्त्याद्यपेक्षा च न स्यादिति वा-
च्यम्, अर्थात्मभूतानात्मभूत(योः)वाच्यवाचकाकारयोर्भेदेऽपि सु-
सद्वशत्वेन वकारभेद इवाभेदाभिमानात् (२) । मैवम् । अननु-
भवात् । न ह्यं पुरोवर्ती घटशब्द इति कश्चिदनुभवति । न चा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परित्तरित्याह—अर्थात्मभूतेति । उपनीतः शब्दोऽध्यक्षे भासते इत्याचा-
र्थ्यं दृष्टयति—न चाभिलापेति । इन्द्रियान्तरगोचरतां निरस्यति—
न्यायलीलावतीप्रकाशः

लक्षणमसिद्धामित्यर्थः । ननु जातिजातिमन्त्रिविकल्पकान्वरं शक्ति-
प्रहकालावगतशब्दस्मरणं जातिजातिमन्त्रिषयकं सविकल्पकं च भ-
वति न तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यं भासत इत्याशङ्का निराकरोति—त
च्चेति (?) । अन्यथेति । तथा च ततो नाभेदः सिद्धेदिति भावः । ततोऽपि
न शब्दांशे स्मृतिरित्याह—न चेति । ननु ज्ञानैक्यानुद्यवसायाद्घटश-
ब्दवाद्यत्वमेव चाक्षुषसविकल्पके भासत इत्यत आह—न चाचाक्षुषेति ।
न च शब्देति । शब्दार्थयोस्तादात्म्ये सर्तीति शेषः । अर्थात्मभूतेति । शब्दा-
र्थयोस्तादात्म्येऽपि द्वावाकारौ भिन्नौ स्तस्तथा च भिन्नेन्द्रियवेद्य-
त्वं व्युत्पत्तिश्च नानुपपन्नेत्यर्थः । वकारभेद इवेति । औष्ठशब्दन्त्यौष्ठव-
कार इत्यर्थः । न चाभिलापहृपमिति । अस्माकं तु संस्कारोपस्थितः शब्दः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वैशिष्ठ्यविषयकमिति । समवायातीन्द्रियत्वेऽपि धर्मधर्मिभावात्मकं
वैशिष्ठ्यं प्रतीतिविषय इति न जात्यादिविषयैषप्रतीतावतिव्याप्तिः ।
औच्येति । वकारयोस्नादात्म्येऽपि तदाकारयोर्भिन्नयोः स्वसद्वशत्वेन

(१) वक्तवेनानुभूयमानत्वात् ।

(२) नदानुमानात् ।

भिलापरूपं नयनस्य गोचरः । न च स्मृतेस्तत्ता चिह्नभूता ।
अनुभूतवर्णस्मृतौ हरिहरादिस्मृतौ च व्यभिचारात् । न च शब्द-
संसर्गः प्रत्यक्षगोचरः । ततो जातिसंसर्गमावमत्रावभासते,

‘यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न चेति । अत्रेति । सविकल्पक इत्यर्थः । तर्हि घटोऽयमिति कथं वाचकपुरः ॥
‘यायलीलावतीप्रकाशः

शब्दयोजनात्मकसविकल्पके तत्रैव प्रत्यभिज्ञाने भासत इत्यर्थः ।
न च शब्देति । वाच्यत्वलक्षणः संसर्ग इत्यर्थः । वाच्यत्वस्यातीन्द्रिय-
त्वाभ्युपगमात् न व्यवहारः तस्य विकल्पकसाध्यत्वात् ।

अथ गौरिति प्रत्यक्षं विशेषणज्ञानजनन्यं जन्यविशिष्टज्ञानत्वात् अनु-
मितिवद् दण्डीति प्रत्यक्षं न दृष्टान्तः विशेषणविशेष्यतस्मवन्धानां यु-
गपञ्जानसामग्रीत एव तदुत्पत्तौ दण्डज्ञानजन्यत्वासिद्धेः । ननु विशेष
णविशेष्यज्ञानसामग्रीतः साकाङ्क्षाभयविषयकमेकं ज्ञानं विशिष्टज्ञाने
तत्र प्रत्यक्षे योग्येन्द्रियसञ्चिकर्षादनुमितौ पक्षधर्मताबलाद्यापकताव
च्छेदकप्रकारेण शाब्दे योग्यतादिवशात् पदार्थतावच्छेदकरूपेणापूर्व-
मेव विशेषणं भासते उपमितावप्येवमेवेति न कापि विशेषणज्ञानं जन-
कम् । न च प्रत्यभिज्ञायां तत्रानुभवस्तथा संस्कारस्यानुत्पादादनुदोधा-
त्रप्रत्यभिज्ञानुत्पादेनोद्द्वुद्धः संस्कार एव प्रत्यासन्तिया विशेषण-
मानार्थमिन्द्रियसहकारी भ्रमां विशिष्टज्ञानमेव न भवतीति । मैवम् ।
साध्यप्रासिद्धिपदार्थोपस्थितिवाच्यत्वज्ञानतत्त्वानुभवानामनुमित्यादि-
हेतुत्वात् साध्यप्रासिद्धिदिकं विनाऽनुमित्यादिरभावात् साध्यादिकं च
विशेषणमिति तज्ज्ञानमनुमित्यादिहेतुः । न च परोक्षत्वमुपाधिः प्रत्य-
भिज्ञायां साध्याव्यापकत्वात् नापि विशिष्टविशेषणकत्वं पक्षेतरत्वात् ।
अत्र वदन्ति—स्मृतिवत् पूर्वानुभवस्यापि संस्कारद्वारा जनकत्वात्

‘यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

यथाऽभेदमिमानस्तथाऽन्नापीत्यर्थः । वाच्यत्वलक्षण इति । न च पूर्वश-
ब्दयोजनात्मक इत्यादिना स्वोकेन विरोधः । एतस्य मतान्तरत्वात्
तथा चोपनीतिं वाच्यत्वं चाक्षुषे चेतसि भासत इत्येकम्, तदस्थज्ञान-
न्तरविषय एतद्व्यावर्त्तकमित्यपरम्, आनुमानिकमेव तदित्यभ्य(न्य?)
दिति मतत्रयमेवात्रेति भावः । ननु ज्ञानत्वमिति(?) । तथा च विभागे व्याहृत

शब्दस्तु व्युत्पत्तिसमयावगतोऽत्र स्मर्यते । न च तस्य केनचि-
त्संसर्गोऽवभासते, यदि तु तत्संसर्गोऽवभासत इति मन्यसे त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सरमित्यत आह— शब्दस्त्विति । अत्रेति । अनुभवात् पूर्वमित्यर्थः । अनु-
भासमानः शब्दसंसर्गः कथमव्यपलप्यत इत्यत आह— यदि त्विति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सिद्धसाधनम् । न च विशिष्टानुभवत्वेनाव्यवहितविशेषणज्ञानजन्यत्वं
साध्यं प्रत्यभिज्ञावत् स्मृत्यैवोपपत्तेरप्रयोजकत्वाच्च । नापि तन पवा-
व्यवहितविशेषणानुभवजन्यत्वं साध्यं प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारात् । न
च तत्कालोत्पन्नरूपविशिष्टप्रत्यक्षे संस्काराभावेन स्मरणाभावात् पक्ष-
धर्मताबलाङ्गीर्विकल्पकसिद्धावन्यत्रापि सामग्रीतौद्यात्तिसिद्धिः तत्र
हि शुक्लत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं वा अविशिष्टतद्विशिष्टज्ञानं वा ।
आदे शुक्लत्वादिजातिस्मरणं प्रथमवस्तुतस्तद्विशिष्टज्ञानं ततः शु-
क्लत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं द्रव्य इति नानुपपत्तिः । अन्त्ये त्व-
ननुभवः शुक्लत्वादिधीविलक्षणशुद्धरूपादिबोधाऽननुभवात् ।

अथ जागराद्यविशिष्टानुभवे संस्कारद्वारा न पूर्वविशिष्टानुभ-
वः, तज्जन्यविशेषणस्मरणं वा कारणं भवति, उद्भोधकं विना संस्का-
रस्य स्मरणे विशिष्टज्ञाने वा सामर्थ्याभावादित्युद्भोधकं वक्तव्यम् ।
उद्भोधकं चान्यत्र ज्ञानं दृष्टमिति तदेव वाच्यम् । न च तद्विशिष्टज्ञान-
मेव तत्रापि विशेषणज्ञानपेक्षायामनवस्थानादित्यालोचनसिद्धिः ते-
त्र जागरकारणानन्तरं संस्कारोद्भोधोस्तीति तस्यैव कल्पत्वेन त-
त्कारणत्वात् । अत एव न संस्कारोद्भोधे नियतो हेतुरित्यभिसन्धाय
सद्शाऽदृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिवीजस्य बोधका इत्यादुः ।

अत्राऽस्मतिपत्रचरणाः—प्राथमिकं गौरिति प्रत्यक्षं जन्यविशेषणज्ञा-
नजन्यं जन्यविशिष्टज्ञानत्वात् अनुभितिवत तज्जन्मनि तेन गोत्वस्या-
ऽननुभवात् तत्र स्मरणसम्भवः । न चाद्यप्रवृत्तिवत् प्रागभवात्संस्कारा-
द्भोत्वस्मरणं तत्र जीवनाद्वेषेन संस्कारस्योद्भवनादिबोधनादिह तु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति भावः । स्मृत्यैवोपपत्तेरिति । स्मृतिश्च कवचिद्दैहिकात् कवचिद्वज्ञा-
न्तरीयात् संस्कारादिति भावः । अतः परमन्यत्रैव व्याख्यातमि.

दानुमानात् व्यक्तिरियं घटशब्दवाच्या घटजातीयत्वात् पूर्वघट-
वत्, जातिर्घटशब्दवाच्या तेन सह गृहीतसङ्गतित्वादिति वा-
च्यम्, एकस्य च तस्मिलिखिभूलहादिनानाकारतादात्म्यप्रती-
तिविरोधात् । (इति) निर्विकल्पकम् ॥

सविकल्पकं योजितनिर्भासि तचाध्यक्षं (१) साक्षात्कारित्वे-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

‘तेन’ घटशब्देन ! गृहीतसङ्गतित्वादिति । प्रसिद्धसङ्गतित्वादित्यर्थः । एक-
स्यार्थं शब्दवाच्यवदनेकत्वस्य एकशब्दवाच्यत्वमपि शब्दार्थतादात्म्ये
विरुद्धमित्याह—एकस्येति ।

‘योजिततिर्भासि’ वैशिष्ट्यविषयकम् । सविकल्पकप्रत्यक्ष-
विप्रतिपन्नं वौद्धं प्रत्याह—तत्वेति । अध्यक्षमर्पत्यर्थः । ननु निर्वि-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

तादशस्य संस्कारोद्भोधकस्याभावात् । अथ निर्विकल्पककारणत्वा-
भिमतगोत्वेन्द्रियसञ्चिकर्षं एव तथा, तर्हन्यत्र कलृतकारणभावाद्भो-
त्वेन्द्रियसञ्चिकर्षाद्भोत्वानुभवं एव स्यात् स्मरणसामग्रीतोऽनुभवसा-
मग्न्या बलवत्त्वात् । न च तत्सविकल्पकं पूर्वं विशेषणज्ञानभावादि-
त्वर्थान्विर्विकल्पकम् । अत एव तत्र ज्ञानत्वेन न विशिष्टज्ञानत्वानुमानं
कारणबाधेन बाधात् । ननु विशिष्टज्ञानत्वादित्यत्र विशिष्टेति विशेष-
णं व्यर्थं व्यावर्त्यस्याविशिष्टज्ञानस्यासिद्धेः । सिद्धौ वानुमानवैयर्थ्यात्
ज्ञानत्वं च स्वतोऽसिद्धव्याप्तिकमिति चेत्, न, येन विशेषणेन विना
व्याप्तिर्न गृह्णते तस्यैव सार्थकत्वात् व्यमिचारवारकविशेषणसार्थक-
त्वेऽपि तस्यैव मूलत्वात् । इहापि ज्ञानत्वविशेषणज्ञानजन्यत्वयोर्विं-
शेषणं विना व्याप्त्यग्रहादनवस्थानात् । अत एव चक्रस्तैजसं ग-
न्धादिषु रूपस्पैव व्यञ्जकत्वादित्याद्यसिद्धवारकमपि विशेषणं सा-
र्थकं तेन विना साधनाप्रसिद्धेर्वर्थप्रत्यग्रहादिति ।

योजितनिर्भासीति । ‘योजितो’ जात्यादिविशिष्टो निर्भासी भासमानो
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ति । वस्तुतो यो विशिष्टः स एव निर्विकल्पके भासत इत्यत आह—

(१) ०भासितव्याध्य० । ०भासितत्वाध्य० ।

नानुभवात् । न चैतदौपाधिकम् । अनुभवस्य तदानीमतीत-
त्वात् । न चैतत्तदेदाग्रहनिवन्धनम् । अनागतोपाधिभेदाग्रहादनुभ-
वेऽपि वैपरीत्यापत्तेः । अत्राभिलापसम्भेदो(१) वाधकमि(इ?)ति
चेत्, न, तत्रापि तद्विरहस्य तुल्यत्वात् । तत्सन्दिग्धव्यतिरेकमि-
ति चेतुल्यम् । तादृशं यदि नेन्द्रियजं तदेन्द्रियजमेव न स्यात् ।
तस्य चार्थाधिपत्यनियमात्तज्जन्यम् । तच्च सिद्धमित्यध्यक्षं सवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कल्पकमेवार्थसमुत्थमतस्तदेव साक्षात्कारि तस्य साक्षात्का-
रित्वं यत्तसमनन्तरप्रत्यये सविकल्पके भासते जवाकुसुगलौहि-
त्यमिव स्फटिक इत्यत आह—न चेति । 'अनुभवस्य' निर्विकल्पकस्य ।
'तदानीं' सविकल्पकोत्पत्तिकाले । ननु निर्विकल्पके भेदाग्रहात् सवि-
कल्पके साक्षात्त्वव्यवहारः स्यादित्यत आह—न चेति । तर्हि निर्विक-
ल्पक एव यत साक्षात्त्वं तत् सविकल्पकौपाधिकमस्तु विनिगमना
विरहादित्याह—अनागतेति । सविकल्पकं यदि साक्षात्कारि स्यादभि-
लापसंसर्गयोग्यप्रतिभासि न स्यादनुमानादिवदिति शङ्कते—अत्रेति ।
निर्विकल्पकं यदि प्रत्यक्षं स्यादभिलापसंसर्गरहितं न स्यादिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यत्र तत्था वैशिष्ट्यविषयकं ज्ञानमित्यर्थः । ननु तत्र प्रत्यक्षमनादि-
वासनादिसमुच्छ्रूततयाऽर्थेन्द्रियाजन्यत्वादित्यत आह—तत्त्वेति । सा-
क्षात्कारित्वेनानुभवात् वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वादित्याह—न चेति ।
ननु तत्र वाधकात्था तत्र शब्दयोजनानिर्भासाच्छब्दस्य च व्यक्तौ-
सङ्केतप्रहारावाज्ञातौ सङ्केतात्तस्याश्रालीकत्वेन तद्विषयतयौपा-
धिकत्वादित्याह—अत्रेति । जात्यादेः पारमार्थिकत्वाज्ञैवमन्यथा
निर्विकल्पकं नाध्यक्षं शब्दसंसर्गरहितत्वादित्यपि स्यादित्याह—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वैशिष्ट्यविषयकमिति । अत एव तस्येन्द्रियार्थजन्यत्वमिति । साक्षात्का-
रित्वादेव तदुभयजन्यत्वमत एव च सामान्यादिकं परमार्थसदिति

(१) ०७सर्गो बा० ।

कल्पकम् । तत्रापि प्रत्यभिज्ञानमेकं तच्चेदन्तावभासि । न चात्र तच्चेदन्ते पारोक्ष्यापारोक्ष्ये येन विरोधिर्धर्मसंसर्गाङ्गेदः स्यात् । परोक्षार्थत्वेऽपि(?) सोऽग्निमानयमग्निमानिति स्फुरणात् । नापि

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तौल्यमित्याह—तत्रेति । अभिलापसंसर्गरहितमपि प्रत्यक्षं स्यादित्याह—तदिति । सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं विपक्षबाधकतर्कशून्यत्वं सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं वा । तुल्यमिति । अभिलापसंसर्गप्रतिभानमपि प्रत्यक्षं स्यादित्यत्रापि सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमित्यर्थः । तादृशमिति । प्रत्यक्षमित्यर्थः । तदेति । निर्विकल्पकमपि नेन्द्रियजं स्यादित्यर्थः । तस्य चेति । इन्द्रियस्येत्यर्थः । ‘अर्थाधिपत्यम्’ अर्थसहकारित्वम् । ‘तज्जन्यम्’ अर्थजन्यम् । ‘तच्च’ तदपि । यथा निर्विकल्पकमर्थसामर्थ्यसमुत्थं तस्मात् साक्षात्कारि सविकल्पकमपीत्यर्थः ।

‘तत्रापि’ सविकल्पकमध्येऽपि । ‘तच्चेदन्तावभासि’ तच्चेदन्ताविशिष्टविषयम् । ननु तच्चांशे पारोक्ष्यमिदन्तांशे चापारोक्ष्यमतो विरुद्धधर्मसंसर्गात् प्रत्यभिज्ञानं नैकमित्यत आह—न चेति । यदि पारोक्ष्यार्थविषयत्वं पारोक्ष्यं सा च तत्त्वा स्यात् तदाकदाचित् सोऽग्निमान् कदाचिदयमग्निमानित्यनुभितावाकारभेदो न स्यादित्याह—परोक्षार्थत्वेऽपीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तत्रापीति । तादृशमिति । अबाधितं सत् साक्षात्कारित्वेनानुभूयमानमित्यर्थः । तस्य चेति । इन्द्रियजन्यस्य चार्थाधिपत्यनियमादर्थान्वयव्यतिरेकनियमात् । ‘तज्जन्यम्’ अर्थजन्यं यतोऽनस्तत् सविकल्पकमध्यक्षमिति योजना ।

तत्रापीति । तेष्वपि साक्षात्कारिसविकल्पकेषु मध्य इत्यर्थः । ननु प्रत्यभिज्ञाने तच्चेदन्ताविशिष्टयोरभेदः प्रथते ते च पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपे तत्सम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञानमेकं न स्याद्विरुद्धधर्माध्यासादित्यत आह—न चेति । परोक्षत्वेऽपीति । यदीदन्ताविषयत्वमेवाऽपारोक्ष्यं तदाऽप्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः । सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमिति मूलम् । अप्रयोजकत्वमित्यर्थः । तत्सम्बन्धाद्विषयत्वलक्षणादित्यर्थः । यदीति । विषयतापारोक्ष्ये दण्डावि-

(१) परोक्षापरोक्षार्थत्वेऽपि । परोक्षत्वेऽपीति प्रकाशधृतः पादः।

विषयभेदः । एकस्यैवानुभानस्य [परनये] परोक्षापरोक्षविषयक-
त्वात् । नापि कारणभेदः । तस्यैवानुभवस्य समृतिजन्यत्वात् ।
न च विरुद्धधर्मसंसर्गवतोऽपि भेद इति ॥

समाप्तमध्यक्षम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परोक्षत्वापरोक्षत्वे तु जाती तत्र प्रत्यभिज्ञानस्यापरोक्षमात्रत्वार्थं-
विरुद्धधर्माध्यास इति भावः । नापि विषयभेद इति । पारोक्ष्यापारोक्ष्यल-
क्षणो विषयभेदोऽपि न प्रत्यभिज्ञानभेदप्रयोजक इत्यर्थः । एकस्या-
एवानुमितेः स्वप्रकाशालये पारोक्ष्यापारोक्ष्यदर्शनादित्याह—एकस्येति ।
ननु संस्कारेन्द्रियाभ्यां ज्ञनितत्वात् प्रत्यभिज्ञानभिद्यत इत्यत आह—
नापीति । संस्कारजन्यत्वमन्नासिद्धं समृतेरेव तत्र जनकत्वात् न का-
रणभेदो भेदकः किन्तु सामग्रीभेदः, स चात्र नास्तीति भावः । एव-
कारो मिघ्रकमः । समृतिजन्यत्वादेवेत्यर्थः । तथा च समृत्यनुभव-
रूपं न ज्ञानद्वयं न वा नरसिंहाकारमेकं किन्त्वनुभवरूपमेकं ज्ञानं
प्रत्यभिज्ञानमित्याह—न चेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मश्चिमानिति परोक्षायामनुमिताविद्वन्ता न भासेतेति जातिभेदौ ते
वाद्ये तयोर्थं प्रत्यभिज्ञानेन वृत्तिरित्यर्थः । ननु पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपो
विषयभेदः प्रत्यभिज्ञानभेदकः स्यादित्यत आह—नापीति ज्ञानभेदप्रयो-
जक इति शेषः । एकस्येति । ज्ञानस्वप्रकाशवादिभिरेकस्यैवानुमित्यादेः
स्वात्माने प्रत्यक्षत्वे विषये चाप्रत्यक्षत्वेऽपि भेदाऽनङ्गीकारादित्यर्थः ।
ननु संस्कारेन्द्रिययोः पृथगेव ज्ञानजनकत्वात् कथं ताभ्यामेकं ज्ञानं
जन्यमित्यत आह—नापीति । तस्यैवेति । प्रत्यभिज्ञानं न संस्कारजन्यं
समृतित्वापत्तेः समृतित्वे संस्कारजन्यत्वस्यैव तन्त्रत्वात् किन्तु तच्चा
समृतिसहकृतसामग्रीजन्यम् । तथा च न कारणभेदमात्रात्कार्यभेदः
किन्तु सामग्रीभेदात्स चासिद्धं इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

षयत्वमेव यदि ज्ञाने आरोपायेकं तदेत्यर्थः । ‘पारोक्ष्यापरोक्ष्यरूपः’
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूप इत्यर्थः । ननु तथापि तच्चासमृतेस्तसाज्ञानमात्र-
जनकत्वात् कारणभेदोऽस्त्येवेत्यत आह—तथा चेति । समृतेरिन्द्रिय-

अथाऽनुमानमुच्यते । तदसिद्धमध्यक्षस्यैवानुमानत्वात् ।
तथा हि तप्रतिबन्धसिद्धिसापेक्षम् । स च न सामान्ययोः,
यत्र धूमत्वं यद्(१) धूमत्वमिति वा नियमायोगात् । व्यक्त्यन्त-
र्भावेन नियतत्वे करिपयान्तर्भावेन सर्वोपसंहारवती व्याप्तिः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तदसिद्धमिति । अध्यक्षाद् भिन्नत्वेनानुमानासिद्धमित्यर्थः । न च
सिद्धसिद्धिव्याघातः, अनुमानस्य सिद्धन्वात् अध्यक्षमेदेन विवा-
दात् अध्यक्षादनुमानस्य भेदे सामग्रीभेदो न तन्त्रं तस्यैवासिद्धे-
रित्याह—तथा हीति । सामान्ययोरिति । धूमत्ववहित्वयोरित्यर्थः । यत्र
धूमत्वं तत्र वहित्वं यद्यधूमत्वं तद्वहित्वमिति वैयथिकरण्यभेदा-
भ्यां न सम्भवतीत्याह—यत्रेति । सामान्यद्वयावाचिद्व्यक्तिनां प्रति-
बन्धमार्क्षपति—व्यक्तीति । सञ्चिहितव्यक्तिमात्रगतव्याप्तिग्रहे सर्वोप-
संहारेण व्याप्तिग्रह हीति सिद्धान्तव्याकोपः पक्षधर्ममें व्याप्त्यग्रहश्चे
न्यायलीलावतीप्रकाशः

तदसिद्धमिति । इन्द्रियभिक्षे प्रमित्यसाधारणकारणत्वं नास्तीत्यर्थः ।
अतो न सिद्धसिद्धिव्याघातः । 'सामान्ययोः'धूमत्ववहित्वयोरित्यर्थः ।
यत्रेति । तत्राग्नित्वं तदप्रतिबन्धमिति यथायोग्यं पूरणीयं धूमत्वस्य
धूमाधिकरणत्वात् वहित्वस्य वहूषधिकरणत्वान्नेदशो नियम इत्यर्थः ।
ननु जात्योर्न नियमः किन्तु तदालिङ्गितव्यत्त्वोरिति नोक्तदोष इत्य-
त आह—व्यक्त्यन्तर्भाव इति । तथा च यदि सञ्चिहितवर्त्तमानव्यत्त्वोरेव
व्याप्तिग्रहस्तदा पक्षधर्मधूमस्य व्याप्तिर्न गृहीतेति न ततोऽनुमितिरि-
न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वृतिः

सहकारित्यैव जनकत्वान्न सामग्रीभेदः इत्यर्थः । तदुकुं मूले तस्यैवेति ।
न त्वन्यस्यस्य तेन सामग्रीभेद स्यादिति भावः । प्रमित्यसाधारणेति । न-
च भूयोऽवयवेन्द्रियसञ्चिकर्षादौ तत्सत्त्वाद्वाधः, असाधारणकारण-
पदेन करणत्वस्याभिधानात् । न च शरीरादिसाधारणकारणमादाय
विरोधः, इन्द्रियपदेन प्रत्यक्षकरणाभिधानात् यत्तु इन्द्रियपदं यथा-
श्रुतेमेवासाधारणकरणत्वं च निषेद्यमतो न शरीरादिकमादाय वाध
इति तदगुकम् । गोलकादिकमादाय वाधतादवस्थ्यात् । तत्राग्नित्वं

समग्रान्तर्भावस्य(१) तु देशकालव्यवधेभूयोदर्शनानां तत्राभावे

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

त्यर्थः । सामग्न्यभावात् सर्वोपलंहरेण व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीत्याह—समग्रेति । 'अत एव' सामग्न्यभावादेव । 'न चोशयोः' न जातिन्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यनुपपत्त्या सर्वतज्जातीययोदर्यास्तिग्रह इति सिद्धान्तव्याघात इत्यर्थः । सर्वतज्जातीयव्याप्तिग्रहश्च न सम्भवति तद्वेतोरभावादित्याह—समग्रेन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तदशित्वमिति पूर्वदले बहित्वस्य बहुधिकरणत्वादित्युच्चरदले पाठः काचित्कः स सुगम एव । कचिच्चन्तु तत्राश्रित्वं तत्राश्रिरिति बहेष्ठ पर्वताधिकरणत्वादिति पूर्वापरदलयोः पाठस्तत्र च मूलस्थं न सामान्ययोरित्युपलक्षणम् । सामान्यव्यक्तोरित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं यत्र धूमत्वं यद् धूमत्वमित्युपलक्षणं यत्र धूमो यो धूम इत्यपि द्रष्टव्यम् । एवश्च प्रकाशोऽपि तत्राश्रित्वं तत्राश्रिरित्युपलक्षणं तदशित्वमित्यपि बोध्यम् । एवं यत्र धूमत्वं तत्राश्रित्वं यत्र धूमत्वं तत्राश्रित्वं यत्र धूमत्वं तत्राश्रिः, यद्यूमत्वं तदशित्वं, यद् धूमस्तत्राश्रित्वं, यो धूमस्तदशित्वमिति पञ्च नियमप्रकाराः शङ्खाविषयाः । अत एव यथायोग्यमिति युज्यते । पूर्वपाठे यथासंख्यमेवान्वये तदुपादानव्यर्थतापत्तेः । अत्र तु पाठे यथासम्बवं व्याप्तव्यापकदलयोः पूरणयमित्यर्थः । अत्र च द्वितीयनियमनिरासः साक्षात्, अन्यनिरासश्च उपलक्षितहेतुमिः । तथा हि धूमत्ववहित्वर्योवैयधिकरण्यप्रदर्शनेन प्रथमतीययोर्धूमाश्रित्वयोर्वैयधिकरण्यप्रदर्शनेन चतुर्थपञ्चमयोर्निरास इति भावः ।

ननु न साक्षात्सामानाधिकरणं जात्योर्नियमं ब्रूमः, किन्तु व्यक्त्योरेव सामानाधिकरणं परम्परासम्बद्धमित्याशयं मूलस्थाह—ननु जात्योर्नियम इति । जात्योरित्यनन्तरं सामानाधिकरण्यमिति शेषः । एवं व्यक्त्योरित्यनन्तरमपि । एवं व्याख्याने च 'त एव न व्यक्तिना'मिति मूले पौनरुक्त्यं प्रकाशकृतस्तदपरीहाराकौशलं च न भवति ।

केचिच्चन्तु समभेदासांख्यन(?)व्यक्तिनियमपक्षस्तत्राशङ्ख्य निराकृत इति न पौनरुक्त्यं पूर्वफक्तिका तु यथाश्रुतार्थकैवल्याद्दुः ।

(१) समान्तर्भाव० ।

अशक्यत्वात् । अत एव न व्यक्तीनां व चोभयोरिति । तस्मा-
दनाकलितव्यभिचारदहनमहचरितधूमादिसंवेदनवशेन कृशानु-
मात्रमत्र स्मर्यते । तेन च स्मर्यमाणेनालंसर्गाग्रहात् । संसर्ग-
व्यवहारे संवादविसंवादाभ्याधनुमानतदाभासव्यवस्थेत्यस्तु ।
मैवम् । न हयमर्थः प्रत्यक्षगोचरः । तदभावात् । अनुमानप्रामा-
ण्यस्वीकारे तेनैव व्याघाताच । नापि सांशयिकः । अनुमानेन
साधनदूषणव्यवस्थानुपपत्तेः । एवमेवास्तिवतिचेत्, न, अनिश्चि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यक्त्योरित्यर्थः । चार्वाकः स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति । असंसर्ग-
प्रहस्यापि विशिष्टान्तद्यवहारजनकत्वादिति भावः । ‘असंसर्गाग्रहः’
पर्वतादौ वहयसंसर्गाग्रहः । अयमर्थ इति । तस्मादित्यादिना चार्वाकेण
योऽर्थं उपसंहृत इत्यर्थः । तदभावादिति । तत्र प्रत्यक्षाभावादिति भावः ।
यनु वहयर्थंप्रवृत्यनुमेयः स्यात्तदाह—अनुमानेति । सांशयिक इति ।
असंसर्गाग्रहाधीनोऽयं व्यवहारोऽन्यथा वेति सांशयिक इत्यर्थः । अनु-
मानं न प्रमाणमिति यत् साधितं यज्ञानुमानप्रामाण्यं दूषितं तदप्यनु-
मानाधीनमित्याह—अनुमानेति । एवमेवेति । साधनदूषणयोरप्यनुमानम्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ति । अत एवेति । व्यक्तीनामानन्त्येन भूयोदर्शनाभावादित्यर्थः । उभ-
योर्जातिव्यक्त्योरित्यर्थः । नन्वेवं वहयनुमित्यभावे धूमदर्शनात् कथ-
मन्यर्थी प्रवर्त्ततेत्यत आह—तस्मादिति । असंसर्गाग्रहस्यापि विशिष्ट-
ज्ञानसमशीलत्वादित्यर्थः । तथापि कारणाविशेषे कर्थं कायें विचिन्नो
व्यवहार इत्यत आह—संवादेति । न हयमर्थ इति । तस्मादनाकलितव्य-
भिचारेत्यादिना प्रतिपादितः । अथाग्न्यर्थंप्रवृत्या तत्कारणं तदनुमी-
यते तत्राह—अनुमानेति । नापीति । ननु किमसंसर्गाग्रहपूर्वकः किं चा
अन्यथेत्येवंरूपः एतावताप्यनुमानं न प्रमाणं सिद्धत्येवेति भावः ।
एवमेवेति । अनुमानेन साधनदूषणव्यवस्था नास्तीत्येवास्तिवत्यर्थः । प्र

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

असंसर्गेति । व्यवहारसंवादावसंबादौ चाविद्यमानविद्यमानासंसर्ग-

तप्रतिबन्धत्वान्नेदमनुमानं तथाभूतं च व्याप्तिनिश्चयहेतोरभा-
वादिति स्वयमेवानुपानेन दृष्टणोपसंहारात् । वादिप्रतिवादिसाध-
नयोश्च प्रत्यक्षेण संवादानुपलब्धेः । अनुमानस्य प्रमाणासंवादा-
नुपलब्धेः । अनुमानस्य प्रमाणान्तरसंवादं विना प्रमाणव्यवहा-
रगोचरत्वानङ्गीकारात् । संसर्गज्ञानस्यैव संसर्गव्यवहारहेतुत्वात् ।
न च प्रतिबन्धावेदनम् । व्यक्तिमात्रसहित जातिनिर्भासात् । मा-
त्रार्थस्यापि पुरस्कृतजातिद्वयातिरिक्तव्यक्तिविशेषतोऽनुपादानरू-

न्यायलीलावतीकणाभरणम्

तन्मेवास्त्वत्यर्थः । अत्र व्याधात इत्याह—अनिश्चितेति । तथाभूतेति ।
अनिश्चितप्रतिबन्धञ्चेत्यर्थः । अनुमानं विना सत् साधनत्वमसद्
साधनत्वं च तत्वानिर्णयं विजयव्यवस्थापकं चाशक्यग्रहमित्याह—
वादीति । किञ्च प्रमाणव्यवहारगोचरत्वमनुमानस्य कस्याचदभ्युपगतं
भज्येतेत्याह—अनुमानस्येति । प्रमाणान्तरसंवादः प्रत्यक्षेण दुर्ग्रह इति
भावः । यच्चोक्तमसंसर्गग्रहादेव संसर्गव्यवहार इति तद्विपर्ययोपास-
नावसर एव निरस्तमित्याह—संसर्गेति । व्यक्तिमात्रेति । सर्वव्यक्तीत्यर्थः ।
ननु जात्युपग्रहेण सामर्थ्यं न तु व्यक्तिमात्रस्येति मात्रपदमनर्थकमि-
त्याह—मात्रार्थेति । पुरस्कृतजातिद्वयं धूमत्वं वहित्वं च तदतिरिक्त-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तिबन्धानिश्चये हेतुमाह—तथाभूतं चेति । अनिश्चितप्रतिबन्धं चेत्यर्थः ।
वादीति । वादिप्रतिवादिसाधने निर्देषे अनुमानस्ये प्रमाणव्यवहारः
प्रमाणान्तरसंवादेन वाच्यः प्रवृत्तिसंवादादेस्तत्राभावात् प्रत्यक्षं च
न तत्र सम्भवतित्यवश्यमनुमानमभ्युपगमनीयमित्यर्थः । किञ्च यत्
त्वया प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नं तत्कथं परो बाधयितव्य इति भावः । न चा-
संसर्गाग्रहात् संसर्गव्यवहारः प्रागुक्तयुक्तेरित्याह—संसर्गज्ञानस्यैति ।
पुरस्कृतेति । व्याप्तव्यापकभावे पुरस्कृतं यज्ञातिद्वयं वहित्वधूमत्वरूपं
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रहनिबन्धनाविति भावः । संवादेन वाच्य इति । त्वया तथैवाभ्युपगमादि-
ति भावः । ग्राहुकयुक्तेरिति । अन्यथाव्यातिप्रस्तावोक्तयुक्तेरित्यर्थः ।

पत्वात् । तादृशस्य कतिपयविषयभूयोदर्शनजसंस्कारसचिवबाहे-
न्द्रियवेद्यत्वात् । तथैव शक्तेरवसायात् । अन्यथोपादानादिव्यव-
हारविलयात् । न हि दृष्टमुपादेयमुपातत्वात् । नाप्यनागतम् । अन-
वगतत्वात् । न च तदेवानुमितम् । अनवगतनियमत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पाण्डरत्वादीनामनुमानार्थं तदभिधानमित्यर्थः । व्याप्तिप्रहोपाय-
माह—तादृशस्येति । उपस्थितधूमे धूमत्वं वहौ च वाहित्वं संयुक्तसम-
वायेन गृह्णमाणं तद्विशेषणतया चातीताऽनगतसकलधूमवाहिव्यक्ति-
भासमानेषु संयुक्तसमवेतविशेषणतया व्याप्तिश्चभुरादिनैव गृह्णत-
इत्यर्थः । न अन्वयं प्रत्यासत्तिरेव न भवतीत्यत आह—अन्यथेति । उपा-
दानं प्रवृत्तिरादिपदाश्चिवृत्तिः सामान्यलक्षणामन्तरेण अनागत-
पाकादिगोचरा प्रवृत्तिरेव न स्यादित्यर्थः । तदेवांपपादयनि—न हीति ।
तदेवेति । अनागतप्रा(पाक?) कालिकमेवत्यर्थः । ननु पाकः कृतिसाध्यः
पाकत्वात् पूर्वपाकवादित्यत्र पाकत्वमेवानुमेयं तच्च पूर्वगृहीतमेवे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तदतिरिक्तं तार्णत्वादिकं धूमाश्चिविशेषणत्वेन नोपादीयते, किन्तु
तज्जात्याक्रान्तव्यक्तिसामान्ययोदर्शीसंरूपते व्यक्तीतामानन्त्येऽप्यव-
च्छेदकैक्यादेकीकारणदिति भावः । तद्वहणोपायमाह—तादृशस्येति ।
कतिपयधूमाश्चिव्यक्तिसञ्चिकर्षेऽपि भूयोदर्शनजसंस्कारसहकृतेन्द्रिय-
संयुक्तव्यक्तिसमवेतजातिविशेषणतया प्रत्यासत्या तज्जातीयातीता-
नागतव्यक्तीनां व्याप्त्यव्यापकभावः परिच्छुद्यते, कथमन्यथा पक्षध-
र्मधूमग्रहे तस्मादनुमितिरित्यर्थः । ननु सामान्यलक्षणाऽनभ्युपगमे-
ऽपि सञ्चिकृष्टधूमविषयो धूमत्वेन धूमोऽश्चिव्याप्त्य इति व्याप्त्यनुभवो
न तु तच्चदधूमत्वेन व्याप्त्यनुभवो गौरवात् ततस्तथैव व्याप्तिस्मृति-
स्ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण धूमत्वेन पक्षधर्मधूमस्य
क्षानादनुमितिव्याप्त्यनुभवतस्मरणपक्षधर्मताज्ञानामेकप्रकारत्वेना-
नुमितिकारणत्वात् आवश्यकत्वावलाघवाच्च । ननु समानविषयत्वेना-
पि गौरवादित्यत आह—अन्यथेति । अस्ति पाकादाविष्टसाधनताज्ञाना-
शिकीर्णा कृतिश्च तयोऽभ्य विषयो नातीतवर्त्तमानः पाकादिः सिद्धत्वेन

न च जातिरनुमेया । तस्या अनुपादेयत्वेनानुमानविरोधात् । न च जातिः कारणसम्बन्धानुपपत्ति(१)व्यक्तिपाक्षिपति । हेतौ सत्यनन्तरभावस्य हेत्वभावेऽभावस्य जातावनुपपलब्धेः । अस्तु जातिमती व्यक्ति(२)रिति चेत्, न, उपादेयव्यक्तेरनवगमात् । ततो जातिमत्तयाऽशेषव्यक्तिनिर्भासस्तावत् सिद्धः । अन्यथा चेतनमात्रप्रवृत्तिविलयापत्तेः । अत्र च कतिपयव्यक्तिगोचरसंस्कारसहकृतस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्याह—न च जातिरिति । अनुपादेयत्वेन प्रवृत्त्यर्थमनुमानविरोधादित्यर्थः । ननु पाकत्वं जातिरेवानुमेया तत्र च कारणस्य कुतेः सम्बन्धोऽनुपपद्ध इति तदाक्षिण्यव्यक्तावेव कृतिसाध्यत्वं पद्धर्यवसरीत्यत आह—न चेति । तर्हि पाकत्वं कृतिसाध्यमित्यनुमानवाधाश्च स्यादेव कुतस्तदनन्तरं व्यक्तेराक्षेप इत्याह—हेतौ सतीति । अस्तु तर्हि जातिमती व्यक्तिरित्यत्रानुमेयेत्याह—अस्तिति । ननु भवतु सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्तथा धूमादौ कस्येन्द्रियस्य सामर्थ्यमित्यत आह—अत्र चेति ।

ननु पाकत्वादिप्रकारकेण ज्ञानेनावगत एव भाविनी पाकादाविच्छाप्रवृत्ती स्यातां तयोरनागतमात्र एव गोचरस्वाभाव्यात्, अतिप्रसङ्गस्तु समानप्रकारकत्वानियमभ्युपगमान्विरस्यः । एवं यदृधूमावच्छेदेनव्याप्तिरहस्तत् प्रकारकपक्षीयलिङ्गज्ञानादेवानुमितिरव्यस्तु किं सा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तत्रेच्छाविरहात्, अनागतस्य च तस्याज्ञानात् । तस्मात्पाकादित्वेन ज्ञानासु पाकादिव्यक्तिषु सिद्धं विहायाऽसिद्धे चिकीर्षाकृती भवत इति सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरङ्गीकार्येत्यर्थः । यद्यप्यनागता व्यक्तिर्जातुं न शक्यते, तथापि प्रत्यक्षसिद्धा जातिरनुमेयेत्यत आह—न च जातिरिति । उपादेयत्वेन यदनुमानं तस्य विरोधात् जातेरनुपादेयत्वादित्यर्थः । दोषसहकारित्वेत्यभ्युपगमवादः, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इन्द्रियसम्बद्धेति । इन्द्रियसम्बद्धं ज्ञानं संयुक्तसमवायेन तद्विशेषणीभूतं च रजतत्वमित्यर्थः । इदं च विशिष्टप्रत्यक्षमात्रे विशेषणसञ्ज्ञिकर्षो हेतु-

चक्षुप एव सामर्थ्यम् । अनन्यथासिद्धाऽन्वयव्यतिरेकबलात् दोपसहकारिवशादसन्निहितपदार्थप्रतिभास इव विपर्ययप्रतिपत्तिः जातेश्च कार्यत्वेन साहचर्यविरोधात् ॥ [इति] अनुभावम् ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मान्यलक्षणया प्रत्यासत्या अनागतधूमाद्यज्ञाने व्यभिचारसंशयानुपपत्तिः । व्यभिचारसंशयो हि व्याप्यन्वसंशयः सर्वाभावं प्रत्यक्षीक्रियमाण(?) न हि सामानाधिकण्यमात्रग्रह एव व्याप्तिश्चय इति चेन्मैवम्, इच्छाप्रयत्नयोर्हार्नमेव सम्बन्धो न विषयेण । तथा च ज्ञानविषययोर्निर्विषयत्वापत्तिर्न हि ज्ञानवत्तयोरपि विषयेण स्वरूपमेव प्रत्यासत्तिस्तथा सति तयोरपि ज्ञानत्वापत्तिः । व्याप्तितावच्छेदकसमानप्रकारेण पक्षीयधूमज्ञानेऽन्वययं वहिव्याप्तयो नवेति संशयस्य धूमाद्वहेरप्यभेदज्ञानमेव लिङ्गपरामर्शस्तत्र च व्याप्तिग्रहो न सामान्यलक्षणामन्तरेणेति दोषवशादिन्यत्राभ्युपगमः । विपर्ययोऽपि संयुक्तविशेषणतायाः प्रत्यासत्तेः सत्त्वात् वाधात् कृतिसाध्यत्वेन जातेरनुमानासम्भवः पूर्वमिदानीं यदृ पाकत्वं तत् कृतिसाध्यमिति व्याप्तिरपि नास्तीत्याह—जातेष्वेति । उपलक्षणं चैतत्र इष्टसाधनत्वेनापिजासत्तेहपपादनात् । जातिमत्तया सर्वद्यक्षिव्याप्तिमुखसंहृत्य जातिर्नास्तीत्युपसंहरति—जातेष्वेति ।

नन्वनागतगोचरेच्छाद्यनुरोधात्र सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिः, असिद्धस्याज्ञानेऽपि सिद्धगोचरज्ञानादेवेच्छाकृतिस्वाभाव्यादसिद्धेतयोरूपपत्तेः । न चान्यज्ञानादन्यत्र ग्रुहत्तावतिप्रसङ्गः, समानप्रकारकत्वेन ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावात् । ननु समानविषयत्वेनापि गौरवात् समानविषयत्वे सत्यपि समानप्रकारकज्ञानभावे चिकीर्षाकृत्योरभावेनावश्यकत्वात् ।

अथ वहिमानित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानजन्या विशिष्टज्ञानत्वादितिरिति मतमाश्रित्योक्तम् । उतादाना (उपपादनात्?) प्रमाणकैरिति शेषः । अन्यथा भ्रमस्थले प्रागनुपपादनादसङ्गत्यापत्तेः । जातेष्वेतति । कार्या

का पुनर्वर्णास्ति । साधनस्य साध्यसाहित्यं कात्स्न्येन न

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तः साहचर्यमिति द्रष्टव्यम् । तथा च प्रवर्त्तकशानाविषत्वात् जाते-
रूपादानार्थमनुमयत्वमनुपपन्नमिति भावः ।

साधनस्येति । कुत्स्नास्यापि साधनस्य साध्यसामानाधिकरण्यमि-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

पर्वतीयवहिक्षानार्थं तत्कल्पने धूमर्णपि तथा कल्पनात् कच्चिदधूमस्या-
पि व्यापकत्वादादित चेत्, न, विशेषात् विशेषणात् विशेषणतावच्छेद-
दक्षप्रकारकशानस्यादश्यकतया कारणत्वात् तस्य च सत्वात् न तु
विशेषणक्षानस्यापि गौरवात् गौरवमिति । विशेषक्षानं इपि युगपद्धि-
शेषणविशेषसामर्कष्य एव कारणं न तु निर्विकल्पकं मानाभावात् । न
च विशेषक्षानत्वमेव मानं दृष्टानाभावात् दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेष-
णक्षानजन्यत्वाभावात् विशेषवैशिष्ट्यक्षानत्वात् । तस्मादिदि सामा-
न्यलक्षणा नास्ति तदाऽनुकूलतकारदकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशा-
यो न स्यात्, प्रसिद्धधूम वाहिसम्बन्धनिश्चयात् देशान्तरकालान्तर-
धूमस्य च मानाभावेनाक्षानात् सामान्येन तु सकलधूमापास्थितौ
धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयस्य युक्त्वादित्यस्मात्पत्तुचरणाः ।

साधनस्येति । नन्वेकव्यक्तिकव्यासौ न कात्स्न्यार्थः अनेक व्य-
क्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकं घट्टावभावः । अत एव न
न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वृतिः

येन यत् साहचर्यं तद्विरोधादिति मूलार्थः । सामान्येन लिति । न
चानुमानादेव तदुपस्थितिस्तदनवतारं इपि संशयोत्पत्तेः । न च
धर्मक्षानं परमते संशयकारणमेव नेति वाच्यम्, तथापि धर्मान्तर-
यसामिकर्षतया तत्सिद्धेः । न च धूमत्वन विशेषवर्णनग्रस्तव्यक्तावेद
संशयः । इदं धूमत्वस्य धूमत्ववर्णादृतत्वेन धूमत्वनापि निर्भ(र्ण?)यात् ।
न च यच्चन्दनखण्डप्रभवाश्चत्वार एव धूमास्तेषु तस्चच्चन्दनख-
ण्डप्रभाम(भ?)वतद्विधूमत्वेन व्याप्तिनश्चयस्तत्र कथमुत्तरकालं संशय
इति वाच्यम्, एतच्चन्दनखण्डप्रभवधूमत्वं विव्यभिचारवृत्ति न
वेति संशयेन तत्र संशयाधानात् । न च तत्रापि(१) धूमत्वं विव्य-

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 407

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता।

श्रीकर्णीरथठकुरकृतविवृतिसन्धेन् श्रीवर्धमानोपाद्याशकृत -
प्रकाशोन सम्पूर्णसिता।

श्रीशङ्करमिश्रविचितकण्ठामैरामन् ज्ञ. मसोद्विराम ।

काशीस्थ नित्यानन्दवेदविद्यालयपद्याद्यापकेन ।

पण्डित हुण्डिराजशास्त्रिणः ।

टिप्पण्यादिभिः सम्पादिता ।

NYĀYA LILĀVATI

BY

VALLABHĀCHĀRYYA

With the Commentaries of Vardhamānopādhyāya,
Śaṅkara Miśra and Bhagiratha Thakkura.

Edited by Nyāyopādhyāya Pt. Dhundhirāj Śāstri

Principal N. V. Vidyalaya, Benares

FASCICULUS VI-6.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE.

सत्या विलाप्रस, North of Gopal Mandir, Benares.

1932.

ॐ थीः ३



आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्गितभव्याभशतपञ्चपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—४०७

न्यायलीलालवतीप्रकाशः

कृत्स्नेन साध्येन साधनस्य सम्बन्धो व्याप्तिः, विषमव्याप्ते तदसम्भवाच् । न च यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः कात्सन्यर्थः, साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येकवह्नेरभावात् । नापि साधनसमानाधिकरणयावद्भर्मसामानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरणं तदर्थः, यावद्भर्मसामानाधिकरणं हि यावद्भर्माधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धं साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्याधिकरणप्रतीतेः ।

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यमिचारिसद्वन्धस्यापि केनचित्समं व्याप्तित्वात् । धूमादिद्यासर्विशिष्टैव निर्वक्तव्येत तत्र लिङ्गपरामर्षविषयव्याप्तिस्त्रिस्त्रुपणप्रस्तावेऽस्यार्थान्तरत्वात् सम्बन्धमात्रज्ञानादनुमित्यनुत्पत्तेः ।

अथ केवलान्वयिनि केवलान्वयिसम्बन्धो व्यतिरोक्तिं च साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः । न चाननुगमः, एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वात्, अनुमतिभावे पक्षघर्मतायाः प्रयोजकत्वात् । न चातिप्रलङ्घः, विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् । मैवम् । साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽप्यसत्वात् वह्मपत्पर्वतादन्यत्र धूमस्य वृत्तेः । न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं वह्ममतां प्रत्येकमपि सकलसाध्यवदन्यत्वेन धूमस्याप्यतत्वात् । नापि

न्यायलीलालवतीप्रकाशविवृतिः

भिचारि न वेति चंशयेन संशयाधानमुक्तसंशयस्यैव विना सामान्यलक्षणमनुत्पत्तेः । प्रसिद्धवह्मव्यभिचारिवृत्तित्वे बाधनिश्चयादप्रसिद्धस्य तस्याज्ञानादिनि विक् ।

इदं च मूलदृष्टप्रकारेण प्रकारेण सामान्यलक्षणासिद्धिरस्त्वत्यभिप्रायेण । अहमन्पतरीत्या तु मूलमेव सम्यक् । तथा हि समानप्रकारात्वेन ज्ञानस्येच्छाकृतिजनकत्वे घटे पटत्वेनेच्छाकृत्यापत्तिः । न च जनकीभूतज्ञानप्रकाराश्रयविषयत्वमिच्छायाः कृतेभ्य स्वभावोऽसिद्धविषयत्ववदिति वाच्यम्, रजतज्ञानाच्छुक्ताविच्छाकृत्यनापत्तेः । न च तत्र रजतज्ञाने स हेतुरेवेति वाच्यम्, इष्टज्ञानस्य सामान्यतएव हेतुत्वावधारणादिति । एवं चानुमितेविशेषणज्ञानजन्यत्वेनापि सामान्यलक्षणासिद्धिः ।

अन्योन्यात्यन्ताभावमेदेन लक्षणद्वयमाशङ्क्यते—नापि साध्यासामान्य-

पुनरनुषाधित्वं, अनैकान्तिके सोपाधित्वोद्भावनापत्तिः (१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वर्थः । उक्तिकाङ्कशभिमत्तं व्याप्तिस्वरूपं निरस्यति—न पुनरिति । अनैकान्तिक
न्यायलीलावतीप्रकाशः

साध्यासामानाधिकरणयानधिकरणत्वं साध्यवैयधिकरणयानधिकरण-
त्वं वा केवलान्वयित्यव्याप्तेः । अन्ततो धूमेऽप्यसत्त्वात् । नायि-
स्यसमानाधिकरणात्यन्तभावप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरणं द्र-
व्यत्वादेः संयोगाद्यव्याप्त्यवृत्त्यव्याप्त्यतापत्तेः । उच्यते—यत्सम्बन्धि-
तावच्छेदकरूपवत्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्नि-
सम्बन्धित्वं धूमवस्थवच्छेदक धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात् । वह्नेन्तु
धूमसम्बन्धेन वह्नित्वमवच्छेदक धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् । किन्त्वा-
द्रैन्धनप्रभववह्नित्वं तादृशं च व्याप्त्यमेव । यद्वा यत्समानाधिकरणा-
न्योन्याभावप्राप्तयोग्या यद्वन्न भवति तेन समं सामानाधिकरणम् । व-
ह्निमन्महानसस्य धूमवत्पवतान्योन्याभावप्रतियोगित्वादापि न व्याधिकर-
णवह्निधूमयोर्ध्याप्तिः, किन्तु तत्तदधूमसमानाधिकरणतत्त्वाहना ।
न चैव धूममात्रस्य न वह्निव्याप्त्यत्वं, सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वं धूममात्र-
स्य व्याप्त्यत्वात् । धूमसम्बद्धश्च वह्निस्तद्याप्त्य एव । अनौपाधिकः स-
इवन्धो व्याप्तिस्त्रियन्येषां मतमास्कन्दिति—न पुनरिति । अनैकान्तिक इति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवरितिः

धिकरणेति । यत्सम्बन्धितेति । अत्र सम्बन्धिता सामानाधिकरणयम्, अ-
वच्छेदकत्वे स्वरूपसम्बन्धविशेषः । तञ्जियामकं च सामानाधिकर-
णयात्यन्तभाववदवृत्तित्वम्, न तु सामानाधिकरणयभिन्नावृत्तित्वम्,
द्रव्यत्वे गोत्वव्याप्त्यतापत्तेः । न चैव वृक्षत्वे संयोगव्याप्त्यता न स्या-
दिति वाच्यम्, हेत्वाधिकरणीभूतव्यक्त्यवच्छेदसामानाधिकरणया-
त्यन्तभाववदवृत्तित्वस्य तत्त्वात् । न चायमाभिधेयवान् प्रमेयादि-
त्यत्राव्याप्तिः । तत्रापि वृत्तिमत्प्रेमयत्वस्य तादृशत्वात् । हेतुतावच्छेद-
कं तु तत्रापि प्रमेयत्वमेव, व्यभिचार्यवृत्तित्वे लति लघुशरीरत्वात् ।
एवं नीलधूमादावपि नीलधूमत्वादिकमपि व्याप्तिप्रविष्टमेवावच्छेदकं
हेतुतावच्छेदकं तु धूमवत्त्वमेवेति दिक् ।

यद्वेति । न चैव पृथिवीत्वे गन्धव्याप्त्यत्वं न स्यादिति वाच्यम्,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति । अनैकान्तिकत्वं हि व्यासिविरहोश्चायकतया यदि दूषणं तदा तच्च सोपाधिकत्वं, यदृव्यासिविरहः प्रथमं स एवोदभाव्यते तर्हानुमेयमनु-
द्धाव्योश्चायकोद्धावनावसरः, अप्राप्तकालत्वापत्तेः । व्यासिविरहरूप-
तया चेद् दूषकत्वं यदा कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्यासिरित्यायातं सा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अथमर्थः—अनैकान्तिकस्य दूषकत्वं व्यासिविरहतया तदुक्षायकतया वा सत्प्रतिपक्षवत् व्यासिविरहप्रकुर्वतः स्वातन्त्र्येण वा । नायः, उपाधिविरहरूपव्यासेरभाव उपाधिरेवेत्यनैकान्तिके उपाध्युद्धावना-
पत्तेः । न द्वितीयः, व्यासिविरहस्योपाधिरूपत्वेनानैकान्तिकत तदुक्ष-
यते उपाध्युद्धावनापत्तेः । यदुक्षयतद्वारा हि यस्य दूषकत्वं तेन तदवश्यं
दुष्प्रचर्यमुक्त्यनीयम् । अन्यथा तदुक्षयते विनैव तस्य दूषकत्वे तदुक्षा-
यकत्वेन यद्दूषकत्वमुक्तं तद् भज्येत । न तृतीयः, एवं तत्स्याद्यदि-
व्यासिपक्षवयमेताङ्गाते सत्यनैकान्तिकत्वान्वयप्रयुक्तोऽनुमितिव्यतिरेकः
स्थात् । एवमनैकान्तिकत्वे व्यासिविरहस्यं वानुभविकत्वात् । तस्मा-
दनैकान्तिके आनुभविको व्यासिविरहस्यतदैव परमुपपद्यते यदि तस्य
व्यासिविरहरूपत्वं तदुक्षायकत्वं वा रूपात्तत्र च बाधकमुक्तमेवति । वयं
सम्प्रदायविदस्तु यथा बाधसप्रतिपक्षौ पक्षधर्मताङ्गानप्रतिबन्धकत्वे-
नासिद्धिवदनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन वा दोषौ तथा अनैकान्तिकविरु-
द्धावद्यसिद्धघनायकत्वेन दोषौ । तथा च व्यासेनोपाधिरूपत्वेऽप्यव-
इयमनैकान्तिकत्वेनोपाधिरूपयनीयः, तर्हि कृत्स्नसम्बन्धत्वेऽपि व्या-
सेनैकान्तिके तद्यतिरेकोद्धावनप्रसङ्ग इति तुव्यम् । मैवम्, अनैकान्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

उक्तान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदविच्छिन्नत्वं न भवति तद-
विच्छिन्नसामानाधिकण्ठं व्यासिरित्यर्थात् । न चैवं सामानाधि-
करण्यमेव व्यासिरस्त्वति वाच्यम्, द्रव्यत्वे पृथिवीत्वव्याप्तयता-
पत्तेः । यथा बधेति । व्यासिपक्षधर्मता चाविरुद्धता हेत्वाभासत्वा-
योगादितिमतमाश्रियेदम् । अत एवानुशयादाह—असिद्धिवदनुमिति
प्रतिबन्धकत्वेन वेति । एवञ्चादोषत्वमात्रे दृष्टान्तता । स्वमते सम्प्रदाय-
मते च शङ्कते—तर्हीति । तद्यतिरेकेति । कृत्स्नसम्बन्धव्यतिरेके-
त्यर्थः । मैवमिति । तथा च मत्पक्षेऽर्थादेव तद्यतिरेकलाभात्तदुक्षा-

नापि साध्याभावविरोधः । अन्वयिनि प्रतिबन्धासिद्धिप्राप्तेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ध्याभाववद्वृत्तित्वस्यानैकान्तिकत्वस्य कार्त्तस्न्येन सम्बन्धाभावरुपत्वादित्यर्थः । साध्याभावविरोधित्वमपि न व्याप्तिरित्याह—नापीति । केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धाय (त?) ब्राव्यासेरित्यर्थः । प्राप्तेरिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कत्वेन सोपाधित्वं साधयितुं न शक्यते, साधनाभाववद्वृत्तित्वस्योपाधित्वात् । अतोऽत्रानैकान्तिकत्वेऽपि यद्यनौपाधिकत्वं स्यात्तदा कोविरोध इति शङ्खावतरति । अनैकान्तिकत्वेऽपि कृत्स्नसम्बन्धः स्यादिति शङ्खा नास्ति व्याप्तात् । न हि साध्यकृत्स्नसहचरितं च साध्याभाववद्वृत्तिं चेति सम्भवतीति । नन्वेषमुपाधिरासिद्ध्यपजीव्यत्वेनानैकान्तिकवद्वेत्वाभासान्तरं स्यान्न तु व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिः मैवम्, तज्ज्ञानस्योपजीव्यत्वेऽपि सिद्धसाधनवत् स्ववो दृष्टकत्वाभावात् । न ह्यन्यस्य साध्यव्याप्त्यत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्त्यत्वज्ञाने स्वतः प्रतिबन्धकं व्यभिचाराज्ञानस्य तदेतुतया तज्ज्ञानस्य तथात्वात् । नापीति । साध्यासन्ताभाववद्वृत्तित्वमपि न व्याप्तिः, केव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वनम्, तत्पक्षे चार्थान्न तल्लास इति सोपाधित्वोद्भावनप्रसङ्ग इति प्रघटकार्थः ‘साधयितुं’ मन्त्रुम् । वस्तुतः कारणविरहरूपत्वेनैव व्यभिचारज्ञाने दृष्टकमिति मतद्वयमप्ययुक्तम् । अत एवानौपाधिकत्वव्याप्तिपक्षे साध्यात्यन्ताभाववद्वाग्मित्वमविरोधीति विरोधिसोपाधित्वोद्भावनापत्तिः । मत्पक्षे च तस्यैव निरुक्तव्यासिविरोधितया न तदा पत्तिरिति मूलार्थ इति परास्तम् । विषयाविरोधेऽपि कारणाभावत्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । तस्मादयं मूलार्थः । स्फुटे व्यभिचारे सोपाधित्वं नोद्भावयत इति सम्प्रदायः । स चानौपाधिकत्वव्याप्तिपक्षे विरुद्धेत । व्यभिचारज्ञानस्येव उपाधिज्ञानस्यापि परामर्षाविषयाभाववगाहितया प्रतिबन्धकत्वात् । मत्पक्षे नोपाधिज्ञानं तथा, न वा तदभावः कारणमिति नोपाध्युद्भावनमिति न सम्प्रदायविरोध इति मूलार्थ इति प्रतिभाति । उपाधित्वेन सन्विद्वधत्वादित्यर्थः । अत एव तदाहितं व्यभिचारसंशयमाह—अतोऽत्रेति । अत एव नायमुपाधिः

किं पुन रस्या लक्षणम् । अनुपाधिकत्वम् । किं पुनरुपाधित्वम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रसक्तेरित्यर्थः । ननु कार्त्तस्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः, कृत्स्ने प्रत्येकसाध्य-
सम्बन्धाभावात् । नापि साध्यगतं कार्त्तस्न्यं विवक्षितं विषमव्याप्तेरनु-
पपत्रहात् । नापि स्वाभाविकः सम्बन्धः स्वभावजन्यत्वस्वभावा-
श्रितत्वयोस्तद्वितार्थत्वेन समवायरूपव्याप्त्यव्याप्तेः । नाप्यनौपा-
धिकः सम्बन्धः, व्याप्तिनिरूपणमन्तरेण उपाध्यनिरूपणात् । ना-
प्यविनाभूतः सम्बन्धः, साध्यान्वये साधनान्वयस्य साध्यव्यतिरेके
साधनव्यतिरेकस्य वा तदर्थत्वे व्यभिचारिसाधारण्यात् । नाप्यव्यभि-
चरितः सम्बन्धः, अव्यभिचारस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपतया केव
लान्वयिन्यव्याप्तेः । नापि साधनसमानाधिकरण्यावद्भर्मनिरूपित-
वैयधिकरण्यानधिकरण्याधिकरण्यस्य सामान्याधिकरण्यम् । तद्वि साधनसमा-
नाधिकरणसाध्यकत्वं, तत्र यावद्भर्माधिकरणाधिकरणस्य एकस्य
प्रसिद्धिदुर्भिक्षम् । मैवम्, साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियो-
गिसाध्यसमानाधिकरण्यस्य साधनविष्टुत्योऽन्याभावाप्रतियो-
गिसाध्यवत्कत्वस्य साधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैयधि-
करण्यानधिकरणसाध्यसमानाधिकरण्यस्य वा व्याप्तिस्वरूपत्वात् ।
अत्यन्ताभावस्यात्युपोऽन्याभावस्य वा सामान्यावच्छिन्नस्य वा वि-
वक्षितत्वेन यत्किञ्चित्साध्यपरिग्रहेणातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वा ।
किं पुनरिति । किं लक्षणं किं ज्ञापकं लक्ष्यतेऽनेति व्युत्पत्तेः । अनु-
पाधित्वमिति यावत् । अव्यभिचारिसाध्यसमानाधिकरण्यं यावत्
साध्यव्याप्तकव्याप्तकत्वं वा यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभा-
वाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरण्यं वेत्यर्थः । उपाधिज्ञानाधीनम-
नौपाधिकत्वव्याप्तियुपाधिं पृच्छति—किं पुनरिति । साध्यकृत्स्नसह-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लान्वयिनि साध्यात्यन्ताभावाप्रसिद्धेव्याप्तिरित्यर्थः । किं पुनरिति । अ-
स्याः व्याप्तेः किं लक्षणं किं ज्ञापकं लक्ष्यतेऽनेति व्युत्पत्तेः । अनुपाधिक-
त्वमिति । साध्यसाधनयोरनौपाधिकः सम्बन्ध इत्यर्थः । ननु यत्किञ्चि-
त्साध्यव्याप्तकसाधनाव्याप्तकधर्मशून्यत्वं धूमडपि नास्ति, प्रकृतसाध्य-
व्याप्तकसाधनाव्याप्तकधर्मश्च सिद्धयसिद्धिव्याप्तातेन न निषेद्धं श-

साध्यकुत्ससहितारिणः साधनैकदेशवृत्तित्वम् । अत एव च न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

क्यः । मैवम्, यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरणयस्य तदर्थत्वात् । न चैवमावश्यकत्वात्तदेव व्याप्तिः, उक्तदोषात् गौरवाच्च । यथा श्रुतमभिप्रेत्य पृच्छति—किं पुनरिति । उपाधेरज्ञाने तदभावाज्ञानादित्यर्थः । उत्तरम्—साधेति । साध्यव्यापकतयाऽभिमतस्य यो व्यापकः स्यात्स्य व्याप्तयतयाऽभिमतस्याव्यापको यो धर्म इत्यर्थः । न चानौ पाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानहेतुत्वाज्ञापकत्वज्ञानेऽन्योन्याश्रयः, तद्विष्णुत्यन्ताभावाप्रतियोगत्वस्य व्यापकत्वरूपत्वात् । प्रतियोगित्वं न सहानवस्थाननियमलक्षणं गोत्वाइत्वयोरतिव्याप्तेः, अन्योन्याभावप्रतियोगिनि तदभावाच्च । किन्त्वभावविरहात्मत्वमिति भावः । ननु पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्योरेतद् व्यापकम् । न च तयोरनुपाधित्वं दूषकतावीजलास्येन तत्र तयोरुपाधित्वस्वीकारात् पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तेश्च । यदि पक्षे साध्यं वर्तते तदा तस्य (१) पक्षावृत्तित्वेन साध्याव्यापकत्वम् । अथ तत्र तदभावस्तदोपाधित्वमेव तस्य बाधोश्चीतत्वादिति चेत्, न, पक्षमिथु साध्यव्यापकत्वग्रहणेव त-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सोपाधित्वेन निश्चेतुं शक्यते । अनैकान्तिके सोपाधित्वव्याप्तेपाध्यसम्भवादिति परास्तम् । यावत्स्वव्यभिचारीति । स्वं व्यभिचारि येभ्यः ते स्वव्यभिचारिणः । न च भावत्वोपाधिके विनाशित्वसाध्यकजन्यत्वहेतावतिव्याप्तिः । तत्रापि भावप्रागभावाऽन्यतरत्वमादाय यावदर्थाभावात् । न च तन्मात्रोपाधिकत्वेन ज्ञाते अनौपाधिकत्वव्यवहारपत्तिः । व्यभिचाराननुमितिदशायामिष्टत्वात्तदनुमितौ च साध्यमादायैव यावदर्थाज्ञानादिति दिक् । उक्तदोषादिति । अनैकान्तिके च स्वोपाधित्वोद्भावनापत्तेरिति मूलोक्तदोषादित्यर्थः । अनौपाधिकत्वज्ञानं यद्यपि न व्याप्तिर्थीमात्रे हेतुः किन्तु लिङ्गविधया कवचिदेव तथाप्यभ्युपेत्य समाधत्ते । तद्विष्णेति । पक्षमित्र इति । तथा च दूषकतावीजस्यातिव्याप्तिरेवेति

(१) पक्षेतरत्वस्त्रेत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्य दूषकत्वात् । अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे तन्मात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । विपक्षाव्यावर्तकविशेषणशून्यत्वं तत्र विशेषणमनो न पक्षेतरत्वेऽतिव्यासिनं वा बाधोन्नीता व्यासित्वत्र पक्षाभिमतस्यापि विपक्षत्वादिति चेत्, पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकतया तद्यावृत्याऽवश्यं व्याप्येन व्यावर्त्तितव्यमिति हेतोव्यभिचारात् । तत्र लाऽवश्यमुपाधिरितिपक्षेतरत्वस्यैव तत्वात् । साध्याव्यापकत्वे च तत एव तस्यानुपाधित्वे तद्यावर्त्तकविशेषणस्याधिकत्वात् । अत एवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वाऽन्न पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमित्यपास्तम्, उक्तरीत्या दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् ।

अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण साध्याभावं गमयन् सत्प्रतिपक्षतया दूषणं, न व्यभिचारोन्नायकतया व्याव्यत्वासिद्धयुन्नायकतया वा । तथा हि—अयं धूमवान् अग्निमत्वादिति प्रयुक्ते आद्रैन्धनवत्त्वोपाधेव्यभिचारोन्नायकत्वमित्यं वाच्ये, अग्निमत्वं धूमवत्वव्यभिचारितद्यापकाद्रैन्धनव्यभिचारित्वात् प्रमयत्ववत् । अयं चासिद्धो हेतुः आद्रैन्धनवत्वस्य धूमवत्वव्यापकत्वासिद्धं । आद्रैन्धनवत्वं धूमवत्वाव्यापकं, तद्याप्याश्रिमत्वाव्यापकत्वात् पटत्ववत् । न च स्वरूपासिद्धो हेतुः, आद्रैन्धनवत्वस्य साधनव्यापकतयाऽनुपाधित्वापत्तेः । धूमवत्वव्याप्यत्वमाश्रिमत्वस्यासिद्धमिति चेत्, तर्त्किं व्यभिचारदर्शनादुपाधिदर्शनाद्वा । आद्ये उपाधयुपन्यासोऽनहीः, व्यभिचारे तस्यव्यर्थत्वात् । अन्त्ये उपाधेगसिद्धेः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः । विपक्षेति । निर्विशेषणगोत्वादिसङ्गहाय नप्रद्वयगर्भता । एतद्विशेषणान्तर्भवेनापि ज्ञानं दूषणमित्याशयः । एतद्विशेषणान्तर्भवेन ज्ञानं न प्रतिबन्धकं व्यभिचारोन्नयनाद्यप्रयोजकत्वादित्यभिसन्धाय परिहरति—पक्षेतरत्वस्येति । तथा च भवन्मते पक्षेतरेणोपाधिरित्यतिव्यासिरूपा । मन्मते तु दूषकतावीजसत्त्वेन सोऽपि संत्राण्य एवेति तद्वारकविशेषणप्रक्षेपे अव्यासिरित्युभयतः पाशा रज्जुरित्यर्थः । दूषकतावीजाभावान्नाव्यासिर्विशेषणदानाच्च नातिव्यासिरनन्यगतिकतया च तावद्दूरज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यमिप्रेत्य शङ्कते—क्षयेति । असिद्धत्वं विशेष्यासिद्धा विशेषणासिद्धा वा । आद्ये दूषणमाह—आद्रैन्धनवत्वस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अथ सहचारव्यभिचारदर्शनादर्शनाभ्यां यथाग्निमत्त्वं धूमवत्त्वव्याप्तं तथा धूमवत्त्वमपि । तत एव आद्वेन्धनवत्त्वस्य व्याप्तं व्यापकं चाद्वेन्धनवत्त्वं व्यापकनिवृत्त्या व्याप्तनिवृत्तिवत् व्याप्तसद्ग्रावे व्यापकसद्ग्रावोऽपि स्यात्, विशेषाभावात् द्रव्यमत्यसाधकम्, सिद्धं तर्हि सत्प्रतिपक्षभावेनोपाधेद्वृषकत्वम् । नापि व्याप्तत्वासिङ्गुञ्जायकतया तस्य दूषकत्वम्, सा हि व्याप्तनिश्चयाद् व्याप्तिमङ्गनिर्णयाद्वा । नाद्यः, स हि पक्षे अग्निमत्त्वस्य आद्वेन्धनवत्त्वाभावस्य दर्शनात् धूमवत्त्वनिर्धूमत्वप्रसर्कौ वस्तुतो विरुद्धद्वृष्ट्यापत्तेरेकावश्यं व्याप्तिमङ्गो वा च्यः । स च विनिगमकाभावादेकत्र निर्धारयितुं न शक्यत इति सत्प्रतिपक्षत्वं एव विश्रामः । नान्तः, उपाधेस्तप्तिश्चायकस्यासिङ्गेः । न च सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यामेव तप्तिश्चयः, तयोर्हेतावपि विद्यमानत्वात् । तत्रोत्पत्तमपि व्याप्तिश्चान्मुपाधिदर्शनाद्वाध्यत इति चत्, तर्हुपाधेव किमिति तत्त्वं बाध्यते, लक्ष्मण्युगधेः सद्ग्रावात् । तथा हि आद्वेन्धनवत्त्वं धूमत्वे उपाधिः । तदभावश्चावश्यं धूमवत्त्वाभावश्यासो वाच्यः । अन्यथा तदपि न धूमव्यापकं स्यात् । यदभावो हि यदभावं व्याप्तिचराति न तत्स्य व्यापकम् । यथा गोत्वं पशुत्वाभावव्यभिचार्यभावप्रतियोगि न तद्व्यापकम् । एवत्त्वं व्यतिरेके निर्विद्वित्वमुपाधिः । इदं हि निर्धूमत्वस्य व्यापकतयाभिमतस्य व्यापकं निर्धूमस्य विहिमतोऽदर्शनात्, दर्शने चाऽव्यभिचारस्य स्फुटत्वेनोपाध्युपन्यासानर्हत्वादित्युक्तम्, आद्वेन्धनविरहस्याव्यापकम् आद्वेन्धनाभाववत्ति पक्षे तदस्त्वात् । पक्षेतत्वव्यतिरेकक्षय न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वादिति । मैवम्, प्रतिपक्षानुमाने तथा सति उपाध्युदभावनानुपत्तेः सत्प्रतिपक्षोऽद्वावनवत् बाधोन्नीतपक्षेतत्वस्यापि व्यतिरेकासाधारणयादनु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्वितीयं शङ्कते—धूमवत्त्वव्याप्तिमिति । तस्येहेतावपीति । तथा च प्राइकतौल्येनैकत्र व्याप्तिमङ्गनिर्णय इति भावः । एवत्वं व्यतिरेके इति । आद्वेन्धनविरहस्य निर्धूमत्वव्याप्तत्वेन निर्विद्वित्वोपाधिनानिश्चित्यूपन्यासानर्हत्वादिति । यत इति भावः । व्यापकं व्यापकतया निश्चितम् । एतावता यत्सिद्धं तदाह—पक्षेतत्वत्वेर्ति ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

चारिणः साध्यव्यापकस्य साधनैकेदशवृक्षित्वं साधनाव्यापकत्वं
मित्यर्थः । अत एवेति । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र साधनवत्वं
न्यायलीलावतीप्रकाशः

पाधित्वापत्तेः पर्वतेरद्रव्यत्वादेरुपाधित्वापत्तेइच व्यतिरेकेऽसाधा-
रण्याभावात् । दूषकतावीजं तूपधेव्यभिचारोन्नायकत्वमेव । यदि
शुपाधौ तुल्ययोगक्षेमतया साध्यव्यापकत्वनिश्चय एव नास्ति त-
दोणाधित्वनिश्चयाभावाददूषकतैव नास्तीति तर्कादिना व्यापकतानि-
श्चयः । अथ पर्वतेरतान्यत्वादित्यत्र व्यतिरेके इतरान्यत्वस्याप्सिद्धि-
वारणार्थं पर्वतो विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वा-
न्न स उपाधिः । मैवम्, वाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्याप्यनुपाधित्वापत्तेः । न
चेष्टापात्तिः, इतरत्वस्य केवलान्वयितया तदन्यत्वस्याप्रसिद्धा व्या-
प्त्यग्रहे तस्य सार्थकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

अथ साध्यसमव्याप्तस्यैव उपाधित्वान्न पक्षेतरत्वमुपाधिः । न च
तदसिद्धं व्यभिचारविरोध्यभावप्रतियोगिन एव उपाधित्वात् । विष-
मव्यतिरेकोपाध्यभावश्च न व्यभिचारविरोधी, किन्तु समव्याप्तस्यै-
वाभावः । न हि साध्यव्यापकव्याप्यभूतस्य यद्याप्य तत्साध्यं व्य-
भिचरति, तद्यापकव्याप्येन व्याप्यं व्यभिचारि चेति व्यावातात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेति । एवञ्च पक्षेतरत्वोपाधेव्यतिरेकासाधा-
रण्येऽपि व्यभिचारोन्नायकत्वेनैव दोषता स्यादिति भावः । न तु
सर्वत्र तथा नियमोऽभिमत इति ध्येयम् । अथ पर्वतेरेति । यद्यपि व्य-
भिचारोन्नायकत्वेनैवोपाधेव्युषकत्वमित्यनुपदमेवोक्तमिति व्यतिरेके
व्यर्थविशेषणत्वं न दोषावहं तथापि व्यभिचारोन्नयनेऽपि पर्वते-
तरत्वव्यभिचारित्वमेव लिङ्गं तत्रापि च पर्वतपदमसिद्धिवाचकमेवे-
ति भावः । तदन्यत्वस्येति । तत्सामानाधिकरण्ये लक्षणव्यभिचारित्वस्या-
प्यसिद्धेरिति शेषः । 'उपाधित्वा'दुपाधित्वेन सङ्गाहात्वात् । एवं सिद्धा-
न्तेऽपि बोध्यम् । उपाधिरिति । उपाधित्वेन सङ्गाहा इति भावः । तथा च
तद्वारकविशेषणप्रक्षेपे नाव्याप्तिदोष इति भावः । यदभावे सत्यनुमि-
तिस्तदेव दूषणमिति सामान्यानेयमादुपाधिरपि तादृश एव दूषण-
मित्यमिप्रायवानाह—व्यभिचारविरोधीति । व्यभिचारभावापादनप्रस-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यत्र व्यभिचारस्तत्र साध्यसमव्याप्तमन्ततः साध्यमप्युपाधिः सम्भवत्येव, स्वं प्रति स्वस्य व्यापकत्वे सति व्याप्तत्वात् साधनाव्यापकत्वाच्च । विषमव्याप्तिकस्याभावश्च न तथा दृष्टमनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्तज्ञ गुणत्वम् । न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिः । मैवम्, दूषकतावीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य समतया विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् । अव्यभिचारे च साध्यव्यापकव्याप्तत्वस्याऽतन्त्रत्वात् गौरवात् भवतैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वाच्च । किन्तु साध्यव्याप्तव्याप्तत्वमेव तन्त्रे लाघवादावश्यकत्वाच्च । यदि च यद्यतिरेकेऽनुभितिर्भवत्येव तदूषणं तदा विरुद्धत्वादेतत्वापत्तिः । किन्तु यत्सत्वे इनुभित्यभावः तदेव तत्र दूषणम् ।

अथ साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः । तेन पक्षधर्मसाधनाविछिन्नसाध्यव्यापकोऽप्युपाधिर्भवति । मैवम्, शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादत्यत्राश्रावणत्वस्थोपाधित्वापत्तेः शब्दधर्मगुणत्वाऽभिधेयत्वसम्बन्धव्यापकत्वात् प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकत्वाच्च । जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यन्न रसवत्त्वप्रमेयत्वसम्बन्धव्यापकस्य पृथिवीत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च । अपि च साध्यसाधनसम्बन्धव्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ज्ञकीभूताभावप्रतियोगिसाधनाव्यापकत्वस्येत्यर्थः । अव्यभिचारे चेति । तथा च निरुक्तस्योपाधिताप्रयोजकत्वे साध्याऽव्याप्त उपाधिः स्यादिति भावः । यदपि दूषणसामान्यरूपानुरोधेनोपाधिरपि तथैव दूषणमित्युक्तं तदपि दूषयति—यदि चेति । तथा च नन्दं दूषणसामान्यस्वरूपं यदनुरोधादुपाधिस्वरूपमपि तथा स्यादित्यर्थः । विशेषणाप्रवेशे पक्षेनरत्वे त्वन्मतेऽतिव्याप्तिभूतप्रवेशं चाश्मन्मतेऽव्याप्तिरिति दोषे सत्येवाविछिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तिनिरासमात्राभिप्रायेण लक्षणान्तरमाशङ्कते—अयेति । शब्दोऽभिधेय इति । यद्यपि अभिधेयत्वप्रमेयत्वसम्बन्धाधिकरणे गुणत्वादौ नाश्रवणत्वमिति नोकातिव्याप्तिस्तथापि प्रमेयत्वादित्यनेन प्रमेयधर्मतया गुणत्वमेव प्रकृतमित्याभिप्रायेणदम् । एवज्ञ सति शब्दधर्मोत्तकीर्त्तनं प्रमेयधर्मत्वलाभाय । अत्रे च गुणत्वाभिधेयत्वसम्बन्धव्यापकत्वादित्येव पाठः । अत्रे च प्रमेयत्वस्येत्यस्य गुणत्वस्येत्यर्थः । यद्वा लक्षणे साक्षातपदं धर्मपरम् । अत-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भिचारं साधयित्वा पश्चात्केवलसाध्यव्यभिचारः साध्य इत्यर्थान्तरं केवलसाध्ये विवादात् ।

अथ साध्यस्य सार्वत्रिकत्वापत्त्या तत्र काचित्कत्वप्रयोजकं किञ्चिदास्थेयं तत्त्वं च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः । तेन विना भवतस्तस्मिन्नस्यभवतश्च तदप्रयोज्यत्वादिति समनियतस्यैव तथात्वं स परोपाधिः । मैवम्, दूषणतौपयिकं हि रूपं प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वमात्रं न त्वधिकं काचित्कत्वञ्च साध्यस्य जातेरिव स्वाभाविकमेव । कथं तर्हि तद्वर्त्मभूता हीत्यादिग्रन्थः । इथं यद्विशिष्टे साधने साध्यसामानाधिकरणं स उपाधिरित्युपाधिस्वरूपम् । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं लक्षणम् । यथा पृथिव्याः पृथिवीत्वं स्वरूपं, लक्षणञ्च विशेषणम् । क्वचिद्यासम् । यथा जलं पृथिवी रसवत्त्वादित्यत्र गन्धवत्त्वं क्वचिद्यापकमात्रम् । आर्द्धन्धनवत्त्वमुभयत्रापि विशिष्टं व्याप्यं विशिष्टगतां व्याप्तिं विशेष्ये समारोपयतीत्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनपरः । विषमव्याप्तेस्तरुपाधिपदं गौणं प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । दूषकतारूपसम्पत्या दूषकत्वं च तस्यास्त्येव । यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरोक्तिर्घर्मत्वं पक्षेतरत्वस्यापि न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एव पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यादिग्रन्थसङ्गतिरपि । एवञ्च शब्दधर्मेत्यादिप्रमेयत्वस्येति च यथाश्रुतमेव । यदि तु गुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वप्रमेयत्वसम्बन्धेतिपाठस्तदा यथाश्रुतलक्षणम् । वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्र रूपवत्त्वोपाधिवेवाव्याप्तामिति पक्षधर्मावच्छिन्नतादशसम्बन्धव्यापकत्वं तदर्थं इति यथाश्रुतेव दूषणफक्किकेत्यवधेयम् । विशेषणदाने पक्षेतरत्वेऽव्याप्तिरिति यदुकं तदुद्धाराय तत्रोपाधित्वाभावं सिंहावलोकितन्यायेन शङ्कते—अयोति ।

उपाधिस्वरूपमिति । उपाधेरसाधारणं रूपं लक्षणतावच्छेदकमिति यावदित्यर्थः । लक्षणमितरभेदानुमापकम् । विशेषणमुपाधिरूपम् । विशिष्टं व्याप्यमिति । न च यत्रोपाधेः साध्यव्याप्यस्तत्र न विशिष्टिं व्याप्यं व्यर्थविशेषणत्वादिते वाच्यम्, व्यर्थविशेषणेऽपि व्याप्तिरस्त्येवाच्छेदकता परं नीलधूमादौ नास्तीनिभावात् । प्रवृत्तिनिमित्तेति । अन्यत्र धर्मसङ्क्रामकत्वरूपेत्यर्थः । साधनविशेषे साध्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

क्वचिदुपाधित्वादिति, तत्र, अनुमितिप्रतिबन्धकशानविषयतावच्छेदकं हुपाधित्वमिह निरूप्यं तच्च न व्यतिरेकिधर्मत्वमतिप्रसङ्गात् । तत्रास्मत्पितृचरणाः—यद्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः । लक्षणन्तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम्, यद्भर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तत्पर्यवसितम्, स च धर्मः क्वचित्साधनं क्वचिद्दब्यत्वादि क्वचिन्महानसत्वादि साध्यव्यापकव्यभिचारिणः साधनस्य साध्यव्यभिचारावश्यकत्वात् । पक्षेतरत्वस्य च न साध्यव्यापकत्वम् । न हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शना-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विशेषप्रतियोगिकोपाधेः स्वरूपं दर्शयति—यद्यभिचारित्वेनेति । विशेषणत्वातिरिक्तविशेषणाविशेषितेन सन्दिग्धभूतेन यस्य यद्यभिचारित्वमनुमातुं शक्यते स तत्र साधने तत्साध्यप्रतियोगिक उपाधिरित्यर्थः । विशेषणपदार्थः यद्वच्छिन्नसाध्यव्यापक उपाधिः सः । आद्यविशेषणेन लिङ्गे विशेषणान्तराप्रवेशतत्प्रवेशविवक्षयोरिति प्रसङ्गाव्याप्तीति दूषणमपास्तम् । द्वितीयविशेषणेन चाकाशे साध्ये घटादेहुपाधित्वप्रसङ्गः । साध्यव्यापकादावपि साध्यव्यापकत्वादिभ्रमविषयेऽतिप्रसङ्गश्चेति दूषणद्वयमपास्तम्, वर्यर्थविशेषणतया व्याप्त्यादिराहित्येन च तत्र सलिलङ्गत्वाभावात् । शक्यत इत्यनेन योग्यतोका । तेन दैवाद्यभिचाराननुमापके नाव्यासिः । योग्यतावच्छेदकं च शुद्धसाध्यव्यापकप्रतियोगित्वम् । विशेषणसामानाधिकरण्यावच्छेदेन विशिष्टसाध्यव्यापकप्रतियोगित्वं चेति दिक् । सङ्काशस्योपाधेः स्वरूपं दर्शयित्वा दूषणताप्रयोजकरूपं दर्शयन्नेव लक्षणमाह—लक्षणमिति । अत्र पर्यवसितपदमुभयान्वयि । पर्यवसितत्वञ्च धर्मविशेषणावच्छिन्नत्वम् । तेन यद्भर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तद्भर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । अवच्छिन्नत्वञ्च सामानाधिकरण्यमात्रम् । एवञ्च तद्भर्माधिकरण्यावत्साध्याधिकरणवृत्तिस्वेसति तद्भर्माधिकरणसामानाधिकरणकिञ्चिद्वृत्तित्वमिति पर्यवस्थाति । इत्यत पुनरत्रावधेयम् । लक्षणं समस्तमेव । दूषकतावीजं तु क्वचित्साध्यव्यापकत्वादिभावं क्वचिन्निरुक्तमिति संक्षेपः । क्वचिन्महानसत्वादीत्यादिपदमनास्थायां यः कश्चिदेव धर्मस्ताहशो विवक्षित

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भ्यमेव व्यापकत्वग्रहोऽतिप्रसङ्गात् किन्तवनुकूलतर्कात्, स च ना-
स्त्येव। अत एव पर्वतेरद्रव्यत्वादिकमपि नोपाधिः पक्षधर्मावच्छिष्ठ-
भ्रसाधनावच्छिष्ठसाधनावच्छिष्ठसाध्यव्यापकोपाध्योरपि साधनस्य
साध्यव्यभिचारित्वं विशेषणाध्यभिचारिणि साधने विशिष्टव्यभिचार-
रस्य विशेषव्यभिचारित्वनियमात्। अत एव नार्थान्तरं विशेषणा-
वच्छिष्ठव्यभिचारित्वेन हि ज्ञाने साधने विशिष्टव्यभिचाराः सि-
ध्यन् विशेषव्यभिचारमादाय सिद्धति पक्षधर्मताबलात्। अन्यथा
प्रतीतेरपर्यवसानात्। सम्प्रदायविदस्तु व्यावृत्या यस्य साधनस्य
साध्यं व्यावर्त्तते स धर्मस्तत्र साधने उपाधिः। यथोऽग्निमत्व आद्रें-
न्धनप्रभवत्वम्। एवं भावत्वव्यावृत्या प्रधंसे जन्यत्वानित्यत्वयोः स
म्बन्धो व्यावर्त्तमानः पक्षधर्मताबलादनित्यत्वाभावमादाय सि-
द्धति। यथा वायावृद्भूतरूपवत्त्वं व्यावर्त्तमानं द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं
निर्वर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिद्धति। अत एव वाधानुशीतपक्षे-
तरत्वस्यानुपाधित्वं स्वव्याघ्रतकत्वेन तद्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्त-
कत्वादिति संक्षेपः। अत एवेति। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र सा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति। एतेन घटरूपं प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यत्रापि वहिर्द्रव्यत्वावच्छिष्ठ-
भ्रसाध्यव्यापकत्वसुद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिरविकल इति विभावनीयम्।
स च नास्त्येवेति। इदमुपलक्षणम्। अनुमानमात्रोच्छेदकत्वलक्षणतर्क-
पराधातोऽपि द्रष्टव्यः। अन्यथा सन्दिग्धोपाधिरपरिहारात्। विशे-
षणाध्यभिचारिणीति। विशेषणवतीत्यर्थः। पक्षधर्मताबलादिति। यद्यपि सा-
ध्यस्य पक्षसम्बन्धमात्रं तद्वलात् सिद्धति न तु व्यापकतावच्छे-
दकानाश्रयोऽपि प्रकृते च विशेषव्यभिचारविशिष्टव्यभिचार-
योर्भेदात्तदनाश्रयत्वमेव विशेषव्यभिचारस्य तथापि विशेषणवति
विशिष्टव्यापकव्यभिचारित्वादित्येवं विशेषव्यभिचारानुभितौ तात्प-
र्यम्। अत एव विशेषणवत्त्वेत्यादिविशेषणं पूर्वे दत्तमस्मामिरन्यथा
यथाश्रुत एव सामज्जस्यादिति सत्प्रतिपक्षोत्थापकतापक्षमालमध्य
लक्षणमाह—यद्यावत्तेति। कच्चिदपि साधनवतीति भावः। तेन पक्ष-
वृत्तिरप्युपाधिः। यदि च करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्वादित्यत्र सा-
धनव्यापकमनुष्णाशीतस्पर्शवत्वमुपाधिस्तदा पक्षसाधनवदन्यतरः

कृतकत्वे साधने साधनवत्वम् । वैपरीत्ये वा नोपाधिः । स

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नोपाधिः, कर्मादौ साध्याव्यापकत्वात् । वैपरीत्य इति । पटोऽनित्यः सा-
धयवत्वादित्यत्र कृतकत्वं नोपाधिः साधनव्यापकत्वादित्यर्थः ।
नन्वेतावता साध्यव्यापकत्वे साधनव्यापकत्वमित्युपाधिलक्षणमुक्तं
स्यात्, तच्च पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनधर्मावच्छिन्नशोपाध्यव्यापकम् । न
च तयोरनुपाधित्वमेव दूषकतावीजसत्त्वात् तदुक्तं वायुक्तसाध्यनि-
यमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरूपभाव्यः । पर्यवसितं नियमयनदूषक-
तावीजसास्यादिति । किं च पक्षेतरन्वेऽतिव्याप्तिरत्र, किं च सकलपर-
माणुनोच्छेदकतया स्वव्याघातकत्वेन व्यर्थविशेषणतया च सत्प्रति-
पक्षतया च दूषकत्वे पक्षे साध्यसदसत्त्वसन्देहेन साध्यव्यापकता-
सन्देहा * * * पोपाधित्वमुचितं तथापि प्रकृतलक्षणं तत्रातिव्या-
पकमेव । किं च साध्यत्वं सिद्धिकर्मस्त्वं साधनत्वश्च सिद्धिकरणत्व-
मुभयमपि सोपाधी न सम्बवतीत्यसम्भवो लक्षणदोषः । न च सा-
धयसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनव्यापकत्वमुपाधित्वम्, श-
ब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वस्योपाधितापत्तेः पक्षधर्मागु-
णत्वावच्छिन्नशोपाधिधेयत्वसम्बन्धव्यापकत्वात् । जलं प्रमेयं रसत्वादि-
त्यत्र रससम्बन्धप्रमेयसम्बन्धव्यापकस्य पृथिवीत्वस्योपाधिताप-
त्तेः । प्रथमं साध्यसाधनसम्बन्धव्यभिचारं साधयित्वा साधनस्य
साध्यव्यभिचारसाधनेऽर्थात्तरत्वाच्च । केवलसाध्ये हि विवादो न
विशिष्टे । न च साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनव्यापकत्वं तत्, विषम-
व्याप्तस्यापि दूषकतावीजसाम्येनोपाधित्वात् । ननु नायमुपाधिपदवा-
द्यः, यद्यमेऽन्यत्र भासते स उपाधिः । जवाकुसुमस्फटिकारुणिमा न
च विषमव्याप्ते साध्यव्याप्तत्वं तेन तद्यम्भो हेतावारोप्यत इति चेत्
सत्यम्, समव्याप्ते मुख्यमुपाधिपदमिह तु व्यभिचारोश्चायकत्वगुणयो-
गाद् गौणमिति विशेषाद् यदभावो व्यभिचारविरोधी स उपाधिः सम-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

वयवत्वं नोपाधिः साध्यव्यापकत्वात् । वैपरीत्य इति । पटोऽनित्यः
साधयव्यादित्यत्र न कृतकत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वादित्यर्थः ।

चायं व्यचिन्निश्चितोभयरूपः । [यथा प्रमेयत्वे कृतकत्वम् ।
व्यचिन्निश्चितान्यतररूपः । यथा मैत्रतनयत्वे(१) शाकाद्याहारप-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्याप्त एव विषमव्याप्तस्याभावश्च न व्यभिचारविरोधी । शब्दोऽनि-
त्यो गुणत्वादित्यत्र मेयत्वादेः साधनव्यापकतया अनुपाधित्वेन विष-
मव्याप्तोपाध्यभावेऽपि जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारसत्त्वात् , किन्तु
समव्याप्तं कृतकत्वमत्रोपाधिरितं न, तदभावो व्यभिचारसमाना-
धिकरणः; किन्तु विरोधीति समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् , न, यत्-
सत्वेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तस्यैव दोषत्वात् । स च समव्याप्तोपाधिस-
त्वं हव विषमव्याप्तोपाधिसत्वेऽपि अविशिष्ट इति सोऽप्युपाधिरिति-
चेत् , अत्राहुः पर्यवसितं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमु-
पाधित्वम् । यस्य प्रयोजकस्य धर्मस्यावच्छेदेन साध्यप्रसिद्धिः; त-
दवच्छिन्नं पर्यवसितम् , यद्यभिचारित्वज्ञानाधीनं साधनस्य साध्य
व्यभिचारित्वज्ञानं तदुपाधिस्तवरूपमिति भयूखं विस्तरः । व्यचिदिति ।
उभयरूपं साध्यव्यापकत्वं साधनाव्यापकत्वम् । यथेति । यथा शब्दोऽनि-
त्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्योपाधिरूभयरूपनिश्चयात् अन्यतर-
रूपं साध्यव्यापकत्वं वैद्यकात् शाकाद्याहारपरिणामस्यौत्पत्तिक-
नंरश्यामत्वरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वनिश्चयात् चरमं रूपं सा-
धनाव्यापकत्वम् । इदं लौहलेखयं पार्थिवत्वादित्यत्र हीरके हेतौ स-
त्यपि प्रशिथिलसंयोगाभावात् साधनाव्यापकत्वनिश्चयः; व्यभिचार-
शङ्काद्यायकत्वे सन्दिग्धोपाधेऽपि दूषकत्वात् सन्दिग्धानैकान्तिकवत् ।
तद्भावनानर्हत्वेऽपि स्वार्थानुभावे दोषत्वघौव्यात् सन्दिग्धोपाध्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निश्चितेति । साध्यव्यापकत्वं साधनाव्यापकत्वं चेत्युभयम् । यथेति । यथा
शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वादित्यत्र कृतकत्वमुपाधिः । निश्चितोभयरूप
इत्यर्थः । निश्चितान्यतरेति । निश्चितसाध्यव्यापकत्वरूप इत्यर्थः । यथेति ।
स इयामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं वैद्यकान्मनुष्यश्याम-
त्वेन तस्य कारणत्वावगमेन साध्यव्यापकतानिश्चयात् साधनाव्या-

रिणतिः । वदचिन्निश्चितचरमरूपः ।] (१)यथा पार्थिवत्वे प्रशिथि-
लसंयोगित्वम् । अनिश्चितोभयरूपोऽनिरूपितरूपश्च देशकाळ-
साध्येतरवृत्तित्वमनुमानमात्रव्यवहारविच्छेदक्त्वान्नोपाधिः । उ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पाधिरेव । अनिश्चितेति । यस्य साध्यव्यापकत्वं साधनाव्यापकत्वश्च
सन्दिग्धं तस्यातिप्रसङ्गकावात् नोपाधित्वमित्यर्थः । अनिरूपितरूपो
भविष्यति कश्चिदत्र उपाधिरित्येवरूपः । देशकालेति । एतदेशीयान्यसाध-
नत्वमेतत्कालीनान्यसाधनत्वं च स्वव्याघातक्त्वान्नोपाधिरित्यर्थः ।
अत्र यथासंख्यमुदाहरति वहिरनुष्णः कृतक्त्वादित्यत्र वहीतरत्वं
बाधोन्नेयमुपाधिः । अयश्च हेतुमत्येव पक्षे द्रष्टव्यः । प्रमेयत्वादित्यत्र
नित्य* *पि प्रमेयत्वस्य सर्वाद्यभिचारेण कृतक्त्वमुपाधिः, स इया-
मो मित्रातन्त्रत्वादित्यत्रानुकूलतकर्मभावोन्नेयः शाकपाकज्ञत्वमुपा-
धिः । वायू रूपवान् उपलभ्यमानस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र चाक्षुषत्वं प्रति-
कूलतकोन्नेय उपाधिः । प्रतिकूलतको यद्यत्वं रूपवान् स्यात् द्रव्य-
त्वव्याप्यचाक्षुषजातिमान् स्यादित्येवरूपः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पक्त्वं तु तस्य सग्निदिग्धमित्यर्थः । चरमं रूपं साधनाव्याप-
कमित्यर्थः । यथेति । इदं लोहलेख्यं पार्थिवत्वादित्यत्र साधनाव्या-
पकत्वं पक्ष एव निश्चितं साध्यव्यापकत्वे तु सन्देह इत्यर्थः । ननूपाधि-
सन्देहो नोपाधिः सन्दिग्धवात् न वा हेत्वाभासान्तरमपि तदुद्धा-
वने निरनुयोज्यानुयोगः । मैवम्, व्यभिचारशङ्काधायकत्वेन दूषण-
त्वात् सन्दिग्धाऽनैकान्तिकवत् । यज्ञिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्त-
र्च्छांशयस्यापि तथात्वात् । अनिरूपितेति । भविष्यति कश्चिदत्रोपाधि-
रित्येवं रूप इत्यर्थः । देशेति । एतदेशीयान्यसाधनत्वमेतत्कालीनान्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्मिन्निति शेषो बोद्धव्यः । सन्दिग्धानैकान्तिकवदिति । दूषणत्वमात्रे दृष्टा-
न्तः । यज्ञिश्चय इति । साक्षादविरोधी यज्ञिश्चय इत्यर्थस्तेन बाधसंशय-

न्नीयते च बाधव्यभिचारानुकूलतर्कभावप्रतिकूलतर्केः, यथा दह-
नेतरत्वं कृतकत्वे, प्रमेयत्वे कृतकत्वम् । मैत्रतनयत्वे शाकाद्याहा-
रपरिणतिः । उपलभ्यमानस्पर्शत्वे चाक्षुषत्वमिति ॥ [इति]
व्याप्तिः ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साधनत्वश्च स्वव्याघातकत्वान्नोपाधिरित्यर्थः । बाधो हि पक्षा-
भिमत पूर्व व्यभिचारः । तत्र चोपाधिरावश्यक इत्यर्थः । पतञ्च हेतु-
मिति पक्षाभिमते द्रष्टव्यम्, धूमेन हेदर्ग्निसाधने तदभावात् । व्यभिचा-
रेति । वद्यापि व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वनोपाध्युक्त्यनं निष्फलत्वात्
तथापि व्यभिचारिण्येकत्र साधने साध्यतदभावयोर्विरोधेनावच्छेदक-
भेदं विना तदुभ्यसम्बन्धाभावादवद्यं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं
रूपमुपेयम्, तदेव तत्रोपाधिः । अत एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरि-
त्याचार्याः । अनुकूलेति । 'तदसत्त्वे' व्याप्त्यसत्त्वे व्यभिचारात्त्र चोपाधे-
रावश्यकत्वादित्यर्थः । अत्र क्रमेणोदाहरणान्याह—यथेति । तेजो-
ऽनुष्ठानं कृतकत्वादित्यत्राऽतेजस्त्वं बाधेन्नीत उपाधिः । शब्दो नित्यः
प्रमेयत्वादित्यत्र व्यभिचारदर्शनात् कृतकत्वमुपाधिः । स श्यामो मैत्र-
तनयत्वादित्यत्र शाकपाकजाकत्वमुपाधिः । शब्दो नित्यः प्रमेयत्वा-
दित्यत्र व्यभिचारदर्शनात् कृतकत्वमुपाधिः । बायूरूपवानुपलभ्य-
मानस्पर्शाधिष्ठानत्वादित्यत्र प्रतिकूलतर्कोन्नीयश्चाक्षुषत्वमुपाधिः ।
प्रतिकूलतर्कस्त्रय यद्यां रूपवान् स्यात् द्रव्यत्वव्याप्त्यचाक्षुषजातिमान्
स्याऽदित्यवंरूपः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविचुतिः

स्याप्रतिबन्धकत्वेष्यदोषः । तदेव तत्रोपाधिरिति । तथा चोद्धावितव्यभि-
चार एव उपाधि विना दुरुपपाद इति तत्र व्यभिचारोश्यनमिति
भावः । अत्रैव वृद्धसम्मातिमाह—अत ऐति । तत्फक्तिक्या हि
व्यभिचारव्याप्त्यत्वमुपाधेदर्शितं तत्प्रदर्शनं च तदेव सफलं यदि
व्यभिचारेणोपाध्युक्त्यनमिति भावः । अनुकूलतर्कस्य पूर्वप्रकान्तत्वा-
त् प्रसङ्गत्या मूले तर्कविचारः । ननु व्याप्त्यस्येत्यादि मूले नास्ती-

अथ कर्त्तकः । एकधर्माभ्युपगमे द्वितीयस्य नियतप्राप्ति-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अनुमानं निरूप्य तदितिकर्त्तव्यतःभूतं तर्कं निरूपयति—अथेति । एक-
स्य धर्मस्य व्याप्यस्याभ्युपगमे द्वितीयस्य व्यापकस्य प्रसङ्गरूप इत्य-
र्थः । व्याप्यारोपाधीनो व्यापकारोप हति भावः । आरोपश्चायमाहार्यो-
परि रक्षितः । तेनासदर्थानुमितौ नातिव्याप्तिः । तर्कयमीतिप्रतीति-
साक्षिको जातिविशेष एव वा तर्कत्वम् । स च सर्वत्र मानस एव । यद्या
अव्यवस्थिताभ्युपगम्यमानकोट्युपाधिकानिष्टसत्त्वप्रतिसन्धानं तर्कः ।
व्याप्यारोपत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकव्यापकतारोपो वा असदर्थः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एकधर्मेति । एकस्य धर्मस्य व्याप्यस्याभ्युपगमे द्वितीयस्य व्यापकस्या-
रोप इत्यर्थः । नियतेत्यनेन धर्मयोर्ध्याव्यव्यापकभावः सूचितः । नन्वेत्
दसदर्थानुमितावतिव्याप्तम् । न च व्यापकाभाववत्तया इति व्याप्या-
रोपात् व्यापकारोपः सः । या हि द्रव्यं शङ्खतयाऽवगच्छतः शङ्खत्वाच्छुक्ल इत्यनु-
मितिः, तत्राऽतिव्याप्तिः । नापि तर्कयमीति प्रतीतिसाक्षिको
जातिभेदस्तल्लक्षणं इन्द्रियादिनिरेक्षणमनोजन्यत्वाच्च । न चाक्षुषत्वा-
दिना जातिसङ्करः । तर्कविषयवैलक्षण्यानुभवात् । तत एव व्यव-
हाराभ्युपपत्तौ तत्र मानाभावात् । अन्यथा घटक्षानत्वादेरपि जाति-
त्वापत्तेः । अत्राहुः, अव्यवस्थिताभ्युपगम्यमानकोट्युपाधिकानिष्ट-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्यत आह—नियतेत्यनेनेति । द्रव्यं शङ्खमिन्नमशुक्लमिति यावत् । तेन
शुक्लत्वानुमितेरारोपरूपतयाऽतिव्याप्तिः सङ्कच्छते । इन्द्रियादीति । मा-
नसत्वव्यव्यवैयै जातिरिति भावः । अव्यवस्थितेति । अत्राऽनिष्टत्वं वा-
धितत्वम्, अभ्युपगम्यमानत्वं च प्रतीतिविषयत्वम् । तथा च या हि
द्रव्यमित्यादिपूर्वाक्तानुमितावतिव्याप्तिवारणाय अव्यवस्थितेति तत्प-
देन चाहार्यत्वलाभः । इष्टापादनेऽतिव्याप्तेराह—अनिष्टेति । केचिच्चु
स्वानभ्युपेतपराभ्युपगतकोट्युपाधिकानिष्टप्रतिसन्धानं तर्क इति
उक्तवाक्यार्थं इति बद्धित, तत्र । स्वार्थानुमित्यनुकूलतर्काव्याप्तेः ।
इदं च विपर्ययपर्यवसायितर्कसामान्यलक्षणमतोव्याप्तेनाव्यापका-

रूपः । ननु किमेतस्य फलम् । विपक्षजिज्ञासानिवृत्तिः शङ्कानिवृ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नुमाने च न तादूष्येण कारणतेत्यन्ये । विपक्षेति । पक्षे साध्याभावकोटि-
कजिज्ञासानिवृत्तिरित्यर्थः । शङ्केति । जिज्ञासाजनकसाध्याभावकोटि-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

सत्त्वप्रतिसन्धानं तर्कः । तदुपाधिकत्वश्च तस्मिन् सत्यावश्यकत्वम्,
अव्यवस्थितत्वश्च तस्य हीनबलत्वार्थम् । अन्यथापादकस्य व्यव-
स्थितौ तस्यापाद्यविरहेण तुल्यत्वे मिथः प्रतिबन्ध एव स्थानत्वापा-
दकस्य भङ्गः । व्याप्त्यारोपत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताधि-
करणव्यापकारोपस्तर्कः । शाब्दे च तथाधिधे ज्ञाने तेन रूपेण कारण-
ताभावान्नातिव्यासिरित्यन्ये । विपक्षेति । संशयातस्वातन्त्र्योपस्थितो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सञ्जनेनातिव्यासिः । न च जलं यदि सहकारिसम्पन्नं स्यात्तदा मे तृष्णं
शमयिष्यतीत्यादौ सम्भावनात्मकतर्केऽव्यासिः । तस्याऽत्रालक्ष्यत्वा-
दिति भावः । तस्मिन्सर्वतीति । तथा च यदि घटवान् स्यान्निर्दूमश्च स्या-
दित्यादौ नातिव्यासिरिति भावः । वस्तुतस्तु ज्ञानानुत्पत्त्या प्रति-
योग्यधिकरणसंसर्गप्रतीतिज्ञातशुक्लत्वानुमितिकालीनशुक्लत्वाभावज्ञा-
नेनातिव्यप्तिस्तत्र व्याप्त्यपुरस्कारादिति भावः । व्याप्तेति । प्रत्यक्ष-
व्यापकारोपेऽतिव्यासेराह प्रतियोगिकेऽत्यन्तम् । तत्र लिङ्गभ्रमजन्य-
भ्रमानुमितावतिव्यासेरवच्छिन्नत्वपर्यन्तप्रहणम् । तत्र च व्याप्त्यज्ञान-
त्वमवच्छेदकं नारोपत्वमित्यदोषः । न च यत्सामान्ययोरिति न्यायेन
भ्रमानुत्पत्तिं प्रत्यारोपत्वेनैव जनकतेति वाच्यम्, गन्धप्रागभावाव-
च्छिन्नपक्षकगन्धानुमितौ व्यभिचारेण तथा जनकत्वाभावात् । वय-
त्तु, आरोपत्वमत्र पक्षधर्मतांशे विवक्षितं तत्त्वं न प्रमानुमिते जनक-
तावच्छेदकम्, व्याप्तिभ्रमजन्यानुमितावव्यासेः । यदि चारोपत्वं वा-
धितं तदा प्रसङ्ग एव नेति ब्रूमः । अत्रारोपत्वं वाधितविषयत्वमात्रम-
न्यथा सत्तर्काव्यासेः । सत्तकेस्यैव चात्र लक्ष्यत्वम् । न च यत्र धूम-
वहिविरहवति वहिवहिव्याप्त्यधूमवानयं वहिमानित्यादिना शब्देन
योग्यतान्नमेस्तत्र चाशाब्दवोधस्तत्रावान्तरवाक्यार्थान्तवेन व्या-
प्त्यारोपस्य जनकत्वमित्यत आह—शाब्दे चेति । यद्यप्येतन्मते शब्दो न

तिर्ता तन्न्यूनता वा । नादः । अनुमानादेव तत्सिद्धेः । न द्वितीय-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

शङ्कानिवृत्तिरित्यर्थः । तन्न्यूनतेति । साध्याभावकोटिकशक्तोत्कटकोटि-
कत्वनिवर्त्तनं वा तर्कफलमित्यर्थः । अनुमितिकथने तवैतत् सर्वमिति
तकों निष्फल एवेति विकल्पत्रयनिरास इत्याह नाद्य इत्यादिना अनु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भयकोटौ साध्याभावकोटिगोचरजिज्ञासानिवृत्तिरित्यर्थः । ननु सा-
ध्याभावनिश्चयोऽनुमिति प्रतिबध्नाति । ननु तज्जिज्ञासापि, तत्किंतद्वि-
च्छेदेन, मैवम् । साध्याभावविषयत्वस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकतयाधिक-
स्य व्यर्थत्वात् । तथा च साध्याभावजिज्ञासासत्त्वेऽपि नानुमितिः
स्यादतस्तञ्चिवर्त्तनमेव तर्कफलमिति भावः । शङ्केति । साध्यसाध्याभाव-
योस्तुल्यवत्संशयेनैकत्र प्रमाणप्रवृत्तिः सम्भवतीति तञ्चिवर्त्तनामित्यर्थः ।
तन्न्यूनतेति । साध्याभावकोटावनिष्प्रसङ्गनेन तत्कोटेहीनत्वमित्यर्थः ।
अनुमानादेवेति । वस्तुतो विरोधिजिज्ञासा न ज्ञानमात्रप्रतिबन्धिका, घट-
जिज्ञासुना चक्षुरभीलनानन्तरं पटस्यापि ज्ञानात् । नाप्यनुमितेः ।
तृतीयलिङ्गपरामर्षान्तरं विरोधिजिज्ञासायाऽनुमितौ विलम्बाभावात् ।

अथ साध्यैककोटिका जिज्ञासाऽनुमितिहेतुः । सा तर्केण को-
ट्यन्तरेऽनिष्टमुपदर्शयताऽनिष्टजिज्ञासाप्रतिबन्धाज्यते । तत्र ।
सति तृतीयलिङ्गपरामर्षे तादशजिज्ञासाया अन्वयव्याप्तिरेकाभावा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रमाणं तथापि न्यायमतानुसारेणेदम् । वस्तुतोऽनुमित्यात्मकेऽपि
तस्मिन् परोक्षज्ञानाद्यात्मकतादशारोपजन्यत्वमस्त्येवेत्युभयसाधारण-
मेवेदं कार्यतावच्छेदकप्रतियप्रतीतिविकल्पदोषादन्य इत्युक्तम् ।
साध्याभावविषयत्वस्येति । यद्यपीदं संशये अतिप्रसक्तं तथापि संशयमि-
क्षोक्तविषयत्वमेव विरोधितावच्छेदकं लाभवात्, कामिनीजिज्ञासादि-
प्रतिबन्धकत्वानुरोधाच्चेति भावः । नन्वेवमन्योन्याश्रयः विरोधिजिज्ञा-
सानिवृत्तावनुमानप्रवृत्तिरनुमानेन च जिज्ञासानिवृत्तिरित्यत आह—
वस्तुत हृते । कामिनीजिज्ञासादेस्त्वनन्यगत्या तस्वेनैव प्रतिबन्धकत्व-
मिति भावः । अनुमाने फलीभूतनिश्चयपरत्वे उकान्योन्याश्रयभया-

यः । अनुमानवैयर्थ्यात् । निश्चयार्थ (१) दिति चेत् । न ।
 तत एव शङ्कानिवृत्तेरपि सिद्धेः । न तृतीयः । न्यूनाया अन्यूनाया
 वा अनुमाननिवर्तनीयत्वेन तन्न्यूनत्वापाप्यन(२)वैयर्थ्यात् ।
 ननु अनुमानं(३) करणत्वेन व्यापारतया तर्कमपेक्षत इति चेत् ।
 न । दात्रादौ दृष्टिष्ठानिष्ठीडनादिव्यापारव्यातिरेके छिदानुपप-
 त्तिवत्तर्कज्ञानं विना लिङ्गादनुमितिव्यातिरेकादर्शनात् । स्वज्ञानं

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

मानवैयर्थ्यादिति वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । निश्चयार्थमिति । शङ्कानिवृत्ते-
 निश्चयार्थत्वादित्यर्थः । अनुमितौ लिङ्गपरामर्षे सति विलम्बाभावान्न
 तस्य व्यापारतेत्याह—दात्रादाविति । अन्यथासिद्धिमध्याह—स्वज्ञानमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिति भावः । 'तत एव' अनुमानादेवेत्यर्थः । न्यूनाया इति । न्यूनको-
 टिकशङ्कानिवर्तनार्थमध्यनुमानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । अनुमानमिति ।
 तृतीयलिङ्गपरामर्ष इत्यर्थः । दात्रादाविति । वस्तुतो व्याप्ति-
 ग्राहकस्य विषयपरिशोधकस्य वा तर्कस्य परामर्षजन्यत्वान्नेदं युक्त-
 मिति भावः । स्वज्ञानं वेति । परामृष्यमाणं लिङ्गमनुमितौ करणं तेन
 लिङ्गस्य सविषयः परामर्षोव्यापार इत्यर्थः । यद्यप्यनुमितौ लिङ्गस्याऽ-
 तीताऽनागतसाधारणेन कारणत्वमेव नास्ति तथाप्यनुमितौ व्या-
 प्यज्ञानमात्रं प्रयोजकं न तु व्याप्यविशेषज्ञानम् । तथा चाऽतीतादिलिङ्ग-
 स्थले धूमादिप्रागभावध्वंसयोर्लिङ्गत्वं तयोऽच विद्यमानत्वमिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दाह—अनुमानदेवेति । लिङ्गपरामर्षदेवेत्यर्थः । अनुमानस्येति । लिङ्गपरा-
 मर्षस्येत्यर्थः । विषयपरिशोधकस्य वेति । यद्यपि तत्र तर्के ग्राह्याभावज्ञान-
 तया परामर्षस्य जनकत्वादिदमयुक्तं तथापि स्वारासिकजिज्ञासादि-
 विरहस्थले तर्के विनैवानुमितिरिति व्यमिचारादेव न तर्कस्य व्या-
 पारत्वमिति मूलोन्नतिमेव रमणीयम् । तयोऽब विद्यमानत्वमिति । यद्यपि
 धूमध्वंसादेविद्यमानत्वेऽपि धूमज्ञानादेव यत्रानुमितिस्तत्र न तद्या-
 पारता तथापि व्याप्यमात्रस्यैव व्याप्यज्ञानमात्रं व्यापार इति कारण-

वा लिङ्गस्यावान्तरव्यापारः स्यात्तदनुपकारकं नेदमनुमानाङ्गम् ।
अत्राच्यते । अनुमानानुकूलप्रतिबन्धनिश्चयोत्पत्तौ व्यभिचारश-
ङ्कानिवृत्तिद्वारेणास्योपयोगात् । स चायमाहार्यरोपरूपः । आ-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

लिङ्गमेव कारणं तज्ज्ञानं व्यापार इत्यर्थः । अनुमानेति । व्यभिचारशङ्का-
विरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्यासिग्राहकं सा च तर्केणापनीयत
इत्यर्थः । व्यासिग्रहे तर्कपेक्षया तर्कमूलव्यासिग्रहेऽपि तदपेक्षा स्या-
दित्यनास्था । कचित्तदनपेक्षायां व्यभिचारात्तर्कस्य कारणतेव न स्या-
दित्यदेहयं शङ्कानिवृत्तावेव तदुपयोगात् । कचिद् व्याघ्रात् शङ्कैव
नाचतरति । न हि धूमार्थं वह्निसुपाददानो वर्हिं विनापि धूमः स्यादिति
शङ्कते । यद्यप्यनौपाधिकत्वग्रहो व्यासिग्राहक इत्युक्तं तथापि तत्रापि
तर्कं एव उपाय इति भावः । तर्कस्याविद्यात्वं व्युत्पादयन्नेव पूर्वोक्त-
धर्मलक्षणेऽसदर्थानुमितावतिव्याप्तिं परिहरति— स चायमिति । व्याप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अनुमानानुकूलेति । व्यभिचारशङ्काविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्यासि-
ग्राहकम्, सा च तर्केणानिष्टमुपदर्शयता निवर्त्यत इति व्यासिग्रहे तर्क-
स्योपयोग इत्यर्थः । ननु तर्कमूलभूतव्यासिक्षानं तर्कं विनैव तर्कान्त-
राद्वा । आद्ये व्यभिचारात्र तर्कस्तत्र हेतुः, अन्येऽनवस्था । मैवम् । न
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वानुपपर्यैष कदपनीयमिति भावः । वस्तुतो व्यासिस्मृतिरेव पराम-
र्खव्यापारिकाकरणमिति व्यापारानुरोधेन तर्ककारणतेतिभावः ।
व्यभिचारशङ्काविरहेति । यद्यप्यव्यभिचारकपव्यासिग्रहे सा शङ्काग्राह्यसं-
शयपर्यवसन्नसत्त्वेनाप्रतिबन्धिका, अन्यथा विषयपरिशोधकस्यापि
शङ्कानिवृत्तिफलमिति किञ्चोक्तम् । किञ्च तथा सति शान्देऽपि यो-
ग्यतासंशयः प्रतिबन्धकः स्यात् तथाप्यन्वयव्यव्यतिरेकाभ्यां व्यासि-
क्षाने व्यभिचारशङ्काग्राह्यसंशयपर्यवसन्ना तदपर्यवसन्ना चान्योन्या-
भावगमेव्यासिग्रहेऽस्यन्ताभावादिगर्भाप्रतिबन्धकैवेति सा तर्कापनेया
शान्दे तु न संशयः कथमपि प्रतिबन्धक इत्यपि फलबलादेवावसी-
यते । प्रत्यक्षे तु संशये सति विना विशेषदर्शनं न ज्ञानमिति तत्र विशेष-
दर्शनापेक्षेति फलानुरोधादेव निश्चीयते । वस्तुतो विषयपरिशो-

रोपितहेतुसमुत्थत्वात् बाधितविषयत्वाच्च । कोटिद्वयोपनिषते

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्
कारोपभाग इत्यर्थः । आरोपिते । आहार्यारोपविषयो न्यायधी-
सत्त्वादित्यर्थः । ननु यद्ययं निर्वह्निः तनुना निर्जलः स्यान्नहुपहितो-
र्थः सत्य एव तथा च कथमवयविनेत्यत आह—कोटिद्वयेति । एकको-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

हि तके व्यासिङ्गानस्य हेतुत्वं व्रूमः किन्तु व्यभिचारशङ्कानिरासे स
च क्वचित् तर्कात् क्वचिद् व्यावातात् शङ्केव नावतरति । तथाहि—यदि
वहीतराजन्यो धूमो वह्यजन्यः स्यादजन्यः स्यादित्यत्र तके कारणं
विनैव कार्यं स्यादवहेव भविष्यतीति शङ्कया भवितव्यम् । उभय-
थापि स्वक्रियाधातः । यदि हि कारणं विना कार्योत्पत्तिं शङ्केत कथं
परप्रतिपत्यर्थं वचने प्रवर्त्तेत् ? यदिच्चाऽवहेव धूमोत्पत्तिं शङ्केत
कथं नियमेन धूमार्थं वह्यमुपादत्त इति भावः । यद्यप्यनौपाधिकत्व-
ग्रहो व्यातिग्राहक इत्युक्तं प्राक् तथाप्ययोग्योपाध्यभावग्रहो न यो-
न्यानुपलभादिति तद्वार्थमपि तर्कोपक्षणीय इत्यविरोधः, तस्या

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धकस्यापि जिज्ञासानिवृत्तिद्वारा उपयोगः । कामिनीजिज्ञासास्थले-
विरोधिविषयकजिज्ञासात्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । साध्याभाव-
जिज्ञासाया अपि प्रतिबन्धकत्वात् । न च परामर्षदेव शङ्कानिवृत्ति-
रिति मूलानिवृत्तौ जिज्ञासाया अपि निवृत्तेः कि तर्केणेति वाच्यम् ।
स्वारसिकशङ्कानिवृत्तावपि विरोधिप्रमाणसङ्घावानिवृत्तशङ्कायाः
सुलभतया जिज्ञासाया अपि सुलभत्वात् । अतएवोक्तमाचार्येण—
विरोधिप्रमाणसदसङ्घावावधारणव्यग्रतया मुहूर्तमनुमितौ विलङ्घत
इति गुणकिरणावलयां कुसुमाञ्जलावप्युक्तम् । तेन हि प्रवर्त्तमानेन जि-
ज्ञासा विचित्रिते विचित्रज्ञप्रतिपक्षे छश्च निरालम्बं लिङ्गमधितिष्ठती-
त्यादि तस्मात्प्रयोजकत्वं तर्कस्येति । कारणं विनेति । इयमेव शङ्का मूली-
भूतव्यासिग्रहपरिपन्थिनी । अपरा तु परामितविपर्ययपर्यवसानौप-
यिकपक्षविशेषपरिपन्थित्वेनाशङ्किता वह्यमुपाददते । उपादानकार-
णीभूताऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं तत्रेत्यर्थः । यद्यपीति । यद्यप्य-
नौपाधिकत्वं लिङ्गतया ग्राहकं प्रागुक्तं प्रत्यक्षे तु व्यभिचारज्ञानविर-
हादिरेव जनकस्तथापि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनेदमुक्तम् । नियत-

चैककोटिपरिग्रहस्य यद्यर्थत्वात् । तथापि किं भूयोदर्शनापेक्षया, व्यभिचारसन्देहस्य तत्रापि सन्त्वात् । विपक्षे(१) बाधकस्यैतदभावे-डपि तुल्यत्वात् । उपाध्यभावस्य चानुकूलतर्कवेद्यत्वादिति चेत् ।

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

द्व्यभ्युपगममात्रं “यदि” शब्दो दर्शयतीत्यर्थः । तथापीति । तर्कश्च व्याप्तिः प्राहकः, स सकृदर्शनविशिष्ट पवेति किं भूयोदर्शनेनेत्यर्थः । यथा सकृदर्शनं व्यभिचारिसाधारणं तथा पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ भूयो-दर्शनमपि । किं च भूयांसि दर्शनानि भूयः स्वस्थानेषु दर्शनं वा भूयसां दर्शनं वा तत्सर्वं त्रिचतुरादिसाधारणयेन दर्शनानां सहानवस्थान-दर्शनेन चानुपपन्नमिति भावः । एतदभाव इति । भूयोदर्शनाभाव इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विद्यायामन्तर्भावमाह—सचायमिति । कोटिद्वयेति । अनियते कोटिषुपनिपाते नियतकोटिपरिग्रहो यदि स्यादित्यत्र यदिशब्दार्थ इत्यर्थः । सकृदर्श-नग्राहा व्याप्तिरित्याह—तथापीति । ननु तथापि सकृत्सहचारदर्शनस्य व्यभिचारिसाधारणतया व्यभिचारसन्देहस्य भूयो-दर्शनापेक्षत्यत आह—व्यभिचारेति । भूयोदर्शनेऽपि पार्थिवत्वलोहलेख्यत्व-योवर्यमिचारात्तच्छङ्काधायकत्वादित्यर्थः । ननु विपक्षवाधकाङ्ग्लयोदर्श-नाविशेषेऽपि शङ्कानिवृत्तिः स्यादित्यत आह—विपक्षवाधकस्येति । आव-श्यकत्वावलाघवाच्च तदेव व्याप्तिग्राहकमस्तु किं भूयोदर्शनेनेत्यर्थः । न च भूयोदर्शनं विना विपक्षवाधकस्तर्कं एव नावतरति, अयुत्पन्नस्य प्रथमदर्शने तदवतारात् । ननु चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिग्राहकं तदे-शकालतत्रावस्थितघटादीनामुपाधित्वशङ्कानिरासे स्यात् । तच्छङ्का-निरासश्च कस्यचित् साध्याव्यापकत्वज्ञानात्, कस्यचित् साधनव्या-पकत्वज्ञानाश्च स्यात् । तच्च न भूयोदर्शनं विनेत्यत आह—उपाध्यभाव-स्य चेति । अयोग्योपाध्यभावस्य योग्यानुपलब्ध्यग्राहात्वेनानुमानाधिन-शानत्वेनानवस्थापत्तेरनुकूलतर्कस्यावद्यकतया तत एवानौपाधिक-त्वनिश्चय इत्यर्थः । किञ्च भूयोदर्शनानां प्रत्येकं व्याप्तिग्राहादेतुत्वान्मि-लितानां तद्वाच्यम् । न चाशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकं भवति

मैवम् । प्रथमतो नियतसंवेदनाभावात् । अन्यथोत्तरत्र सन्देहा(१)-
नुपपत्तेः । ब्राह्मणत्वरत्नत्वसा(२)हश्यानां तथा सत्यवभासे उ-
त्तरकाळं प्रचुर(३)दर्शनस्य विपरीतशङ्कामात्रविच्छेदफलताप-
त्तेः । भूयः साहित्ये तु नियतसंवेदनव्यवस्थितौ तत्प्रामाण्य एव

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उपाध्यभावग्रहार्थमपि न तदपेक्षेत्याह—उपाधीति । प्रथमत इति । यद्यपि
प्रथमदर्शनमात्रेणापि व्यासिग्रहोऽनुपलम्भवाधित एव, तथापि तद-
कलपने तदुत्तरं व्यासिसंशयो न स्यादेवत्यर्थः । ननु व्यासिग्रहः प्रथ-
मदर्शनत एव, व्यभिचारशङ्का तु भूयोदर्शनापनेयेत्यत आह—ब्राह्मण-
त्वेति । तर्हि ब्राह्मणत्वादर्थानामपि प्रथमदर्शनवेदत्वमेव स्यान्न च तथा-
भ्युपगमो वस्तुस्थितिर्वेत्यर्थः । ननु भूयोदर्शनानन्तरमपि संशयता-
दवस्थयमित्युक्तमत आह—भूय इति । भूयस्त्वं त्रिचतुरादिसाधारण्ये-
नाऽननुगतमपि तर्कावतारक्षेमदर्शनत्वेनानुगतं सद् व्यासिग्रहेतुरि-
ति, तदनन्तरमपि व्यासिसंशयश्चेत् तदा नूनं तज्ज्ञानप्रामाण्यसंश-
याधीनं एवेत्यर्थः । सकृदर्शनग्राह्यत्वं तु शंकाकार्दर्थितमेवति भावः ।
ननु स्वभावोऽधिकरणस्वरूपम्, अधिकरणं च धूमादिस्तथा च सकृ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भूयस्त्वस्य त्रिचतुरादिभावेनाऽननुगमः । न च व्यासेः सकृदर्शनग्राह्य-
त्वे सहचारादर्शनात्तत्र संशयो न स्यादिति वाच्यम्, ज्ञानप्रामाण्य-
संशयात्तत्र संशयस्योपपत्तेरिति भावः । कात्स्वर्ण्येन सम्बन्धो व्यासि-
रित्यभिप्रेत्याह—प्रथमत इति । सामग्रीवैकलयादित्यर्थः । वाधकमाह—
अन्यथेति । विशेषादर्शने सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनाद्यमिचारस-
शये प्रथमदर्शनान्न व्यासिनिश्चय इत्यर्थः । ननु भूयोदर्शनमपि संशा-
यकमित्युक्तमित्यत आह—भूय इति । न चैतद्यासेः सकृदर्शनगम्यत्वेऽपि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कोट्चुपग्रहो निर्वाहित्वादिकोट्यभ्युपगमः । न चैतद्यासेरिति । सकृदर्श-
नेनापि व्यासिर्गुहीत्वोत्तरकालन्तु ज्ञानप्रामाण्यसन्देहादेव सन्देह

सन्देहात् । तर्कस्य तदपनोदकत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

दर्शनेन धूमो परिच्छिद्यमानोपाध्यभावः परिच्छिन्न एव, स एव च व्याप्तिरिति चेन्न । धूमादावुपाध्यभावः सिद्धासिद्धिपराहत एव । अनौपाधिकत्वं च यावत्स्वध्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरणं, तत्त्वं तत्त्वं न सकुदर्शनगम्यमित्युक्तत्वात् । तर्हि तत्प्रामाण्यशङ्का तच्चकानन्तरं न तु भवत्येवाह—तर्कस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तुल्यमिति वाच्यम्, विष्के बाधकाङ्गङ्गानिवृत्तिरित्युक्तत्वात् । अत एव न भूयस्त्वेऽननुगमः । यावता दर्शनेन यस्य तर्कावतारस्तावतस्तस्य विवक्षितत्वात् । ननूपाध्यभावो व्याप्तिरभावश्च केवलाधिकरणज्ञानं तत्त्वं स्वप्रकाशत्वात् प्रथमदर्शनं ज्ञातमेव । एवं चोपाध्यभावे न किञ्चित् ज्ञा- तुप्रवशिष्यते । उपाध्यभावव्यवहारश्चोपाधिज्ञानमपेक्षते दीर्घत्वव्यवहार इवावधिज्ञानम् । मैवम् । प्रकृतसाध्यव्यापकः साधनाव्यापको यो धर्मस्तदभावो न व्याप्तिः । सिद्धासिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः । किन्तु यावत्स्वध्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तत्त्वं प्रथमतो ज्ञातुप्रशाक्यमेव । किञ्च न वस्तुगत्या व्याप्तेज्ञानमनुमितिहेतुः किन्तु व्याप्तिरेन तच्चोपाध्यभावत्वम् । न चोपाधे रज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्विशिष्टज्ञानः-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति तुल्यमित्यर्थः । विष्के बाधकादीति । तथा च न भूयोदर्शनत्वेन कारणता, किन्तु सहचारदर्शनत्वेनैव । सकुदर्शनग्राहात्वनियमनिराकरणं परश्च भूयोदर्शनग्राहकत्वप्रवादः । व्यभिचारज्ञानविरहः सहकारी, स च क्वचित्स्वतःसिद्धः, क्वचित्सहचारदर्शनसाध्यः, क्वचित्तर्कसाध्य इति भावः । अत एवाह—अत एवेति । इदं पुनरत्रावधेयम् । यदि धूमान्तरं वहिं व्यभिचारिष्यतीति शङ्का तदा तदधूमसहचारग्रहनिवर्त्तनीया । एवं तृतीयचतुर्थधूमादावपि । यदि तु सामान्यत पव क्वचिद् धूमो वहिं व्यभिचारिष्यतीति शङ्का तदा तर्कापनेया । यदि तु सामग्रीविरहादेव शङ्काविरहस्तदा न भूयोदर्शनस्य न वा तर्कस्योपयोग इति तर्कावतारणमित्युपलक्षणम् व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिरपि द्रष्टव्या ।

तदेतद्वासिस्मृतिपक्षधर्मतासंवेदनात्मकमन्याननुभवात् कार्यस्यास्मादेवोपपत्तेः । न च लिङ्गसंवेदनं वस्तुतस्तद्विषयं विद्यरात्तद्विषेपानवभासेऽजनकम्, लिङ्गत्वोल्लेखितया तु जनकमेकवेदनमेव पर्यवस्थतीति वाच्यम् । नियमसंवेदनपुरस्कृतजात्युल्ले-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अत्र तृतीयलिङ्गपरामर्षमसहमानो भीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते—
तदेतदिति । अनुमानमित्यनुष्टुयते । अन्येति । अन्यस्य तृतीयपरामर्षस्याऽननुभवादित्यर्थः । कार्यस्यानुमितेः, अस्मादेव व्यासिस्मृत्यनन्तरभाविपक्षधर्मताज्ञानादेवेत्यर्थः । तथापि विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमनुमानमिति न प्रमाणमित्यर्थः । ननु यत्र धूमो वस्तुत्वादिनास्फुरति दैवाच्च व्यासिस्मृतिस्तत्राप्यनुमितिः स्यादित्याह—न चेति । लिङ्गत्वोल्लेखितया पक्षवेदनं व्यासिविशिष्टपक्षधर्मतावेदनमित्यर्थः । नियमेति । यद्भर्मोपग्रहेण व्यासिगृहीता तद्भर्मांवच्छेदेन लिङ्गग्रहणं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नस्य भूयोदर्शनानां मिथोऽसहभावेऽपि तज्जनितः संस्कार एवेन्द्रियसहकृतो व्यासिग्राहकः । इत्यच्च प्रत्यक्षेण व्यासिग्रहे सामग्री, ननु सर्वत्र आस्ववचनादपि तदग्रहादिति संक्षेपः ।

पक्षधर्मस्य व्यासिविशिष्टत्वेन ज्ञानमनुमितिहेतुरिति मतमाक्षिपति—
तदेतदिति । अनुमानमित्यनुष्टुयते । व्यासिस्मृतिः पक्षधर्मतया लिङ्गस्य
ग्रह इत्येवानुमितिहेतुर्लघवादावश्यकत्वाच्च, तृतीयलिङ्गपरामर्षेऽपि
तयोर्हेतुत्वादित्यर्थः । न च प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यत्वमित्यत आह—अन्येति । अन्यस्य तृतीयलिङ्गपरामर्षस्याननुभवादित्यर्थः ।
ननु यत्र दूरात्मिकत्वेन धूमो ज्ञायते दैवाच्च वहिव्याप्यो धूम
इति स्मरति तत्रापि व्यासिस्मृतिसहकृतपक्षधर्मताज्ञानमस्तीत्यनुमितिः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । नियमेति । व्याप्यताव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

उक्तक्रमेण कदाचित् भूयोदर्शनहेतुतामालस्याह—भूयोदर्शनानां चेति ।
आस्ववचनादपीति । धूमाधिकरणे धूमसमानाद्विकरणात्यन्ताभावाप्रति-
योगिवहृष्टधिकरणत्वमित्येवंकृपादित्यर्थः । धूमो वहिव्याप्य इत्येवं-

खदेवोपपत्तेः । अन्यथा परामर्षेऽप्युपपुवात् । न च पक्षधर्मं-
तासंवेदनं हेतोरेव जातमित्युपनयस्य पिण्डित(१)विषयतेति वा-
च्यम् । तस्य पराङ्गता(२)लिङ्गमात्रविषयत्वादिति कोचित् । तत्र ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

व्याप्तिस्मृतिश्चेति द्रुयमेवानुमितिहेतुरित्यर्थः । अन्यथेति । किञ्चित्स्वेन
यत्र धूमग्रहस्तत्र परामर्ष एव किं न स्यादित्यर्थः । तथा च या तव
परामर्षसामग्री सैव ममानुमितिसामग्रीति भावः । हेतोरेवेति । हेत्वव-
यवादेवेत्यर्थः । पिण्डितविषयत्वं विशिष्टविषयत्वम् । तस्येति । हेत्ववय-
वस्य पराङ्गतापञ्चत्वं साधनत्वमात्रविषयत्वमित्यर्थः । यद्वा हेत्वव-
यवत्वेन साधनत्वेन लिङ्गमुपस्थितं लिङ्गतापञ्चत्वं पक्षधर्मत्वमात्रं
वोध्यते तथा च तस्येत्युपनयस्येत्यर्थः । व्यभिचारशङ्काया एव
पक्षीयधूमे व्याप्यशङ्काया अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् वहिव्याप्योऽय-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च्छेदकप्रकारेण धूमत्वादिना पक्षधर्मस्य ज्ञानं व्याप्तिस्मृतिसहकृत-
मनुमितिहेतुः । न च किञ्चित्स्वं तथा । अन्यथा तवाऽपि तत्र तुतीय-
लिङ्गपरामर्षः किं न स्यात् सामग्रीसत्त्वादित्यर्थः । ननूपनयं न्याया-
वयवमिच्छुता तत्प्रयोजनं तुतीयलिङ्गपरामर्षेऽनुमन्तव्यः । न च
पक्षधर्मताप्रतिपादनमेव तदर्थः; तस्य हेतुवचनादेव जातत्वादित्यत
आह—नचेति । पिण्डितविषयता-व्याप्तस्य पक्षधर्मताविषयतेत्यर्थः ।
तस्येति । पराङ्गतापञ्चं साधनत्वमात्रतात्पर्यकम् । तथा च लिङ्गवचनेन
हेतुस्वरूपमात्रं प्रदर्शयेते नतु तस्य पक्षवृत्तित्वमपीति तस्य पक्षधर्म-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रूपशब्दजन्ये तु पदार्थज्ञानत्वेन सहचारक्षानस्यापेक्षणीयत्वादिति ।
तस्य हेतुवचनादेवेति । हेत्ववयवे सम्बन्धवाचकमतुवादिप्रयोगादिति भा-
वः । पराङ्गतापञ्चत्वं यदि पक्षे विशेषणत्वं तदा पक्षधर्मताप्रतिपादक-
मेवोक्तमिति विरोधः स्यादित्यत आह—साधनत्वमात्रेति । लिङ्गवचनेन हेतु-
स्वरूपमात्रमिति । हेतुविशिष्टमात्रं न तु पक्षधर्मताऽपि तदानीमनाकां-
क्षितत्वादित्यर्थः । अत एव हेत्ववयवेऽपि न हेतुसम्बन्धवाचकपदं-

यथा व्यभिचाराग्रहेऽपि व्यभिचारशङ्कायां नानुमानम्, तथा व्याप्यपक्षधर्मयोऽपि वैजात्याग्रहेऽपि वैजात्यशङ्कायां नानुमानम्, हेतोव्याप्यपत्वासिद्धत्वात् । तस्माद् व्याप्यपक्षधर्मयोरेकजातीय (२)वेदनमनुमितिकारणं वाच्यम् । स एव परामर्श इति । अनुमानम् ॥

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

मिति ज्ञानं विना तदनिवृत्तेस्तज्ज्ञानमेव द्रष्टव्यमित्याह—व्यभिचारेति । वैजात्यशङ्का वहिव्याप्यो न वेति सन्देहः । स एवेति । व्याप्यत्वेन पक्षधर्मताग्रह पवेत्यर्थः । असञ्चिक्षेप्तु न व्याप्तिसमृतिसहकृतेन मनसैव परामर्शे जन्यते व्यापाराभावाच्च समृतिर्न प्रमाणान्तरम् । यद्यपि धूमे धूमत्वेन गृहीतव्याप्तिसमरणानन्तरं वहिव्याप्योऽयं न वेति संशयो न स्यादेव विशेषदर्शनात्, सामान्यनिश्चयेऽपि पक्षीयधूमे संशयः स्यादिति चेन्न । धूमो वहिव्याप्य इति ज्ञानानन्तरमयं धूमो वहिव्याप्यो न वेति विशेषसंशयस्यानुदयात् । तथापि वहिव्याप्यवान्यमिति ज्ञावद्ज्ञानादनुमितिदर्शनादन्यत्रापि तथा कल्पनात् । किंच व्याप्तेविशेषणस्य स्मरणे विशेष्यण लिङ्गेन सहेन्द्रियसञ्चिकर्णे विशेषज्ञानस्यैव सम्भवात् । न चानुमितिसामग्न्या बलवत्वात् सैव स्यादिति वाच्यम् । तावन्मात्रस्यानुमितिसामग्रीत्वाभावस्योक्तत्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तोपनय एव उपनयस्य फलमित्यर्थः । यथेति । यञ्चित्त्वयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तसंशयस्यापि तत्त्वादित्यर्थः । वैजात्येति । अत्र वैजात्यम् व्याप्यत्वम् । तथा व यज्ञातिपुरस्कारेण व्याप्तिर्गृहीता पक्षधर्मस्य तदन्यजातीयत्वशङ्कायां वहिव्याप्योऽयं धूमो न वेति संशयात्पक्षवृत्तिधूमे धूमत्वेन ज्ञातेऽप्यनुमितिर्न स्यादिति पक्षधर्मस्य व्याप्यत्वज्ञानमावश्यकमित्यर्थः । तदृष्टान्तेनाऽन्यत्रापि तत्साध्यमित्यभिग्रेत्याह—स एवेति ।

ननु धूमो वहिव्याप्य इति स्मरतो धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वात्संशयो न युक्तः । अन्यथा तत्र परामर्शोऽपि न स्यात् ।

शब्दस्तु न सामान्तरम् । पदानि स्मारितार्थसंसर्गविज्ञप्ति

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

शब्दस्तिवति । तत्साध्यस्य पदार्थसंसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेरि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अथ सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकत्वाद् धूमसा मान्ये संशयो मा भूदिशेषसंशयश्च विशेषनिश्चयनिवर्तनीय इति धूमविशेषे व्याप्यत्वसंशयनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति चेत्त । यत्र हि यद्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तत्र न तत्संशयः, तर्हं सामान्ये विशेषे वेति न विशेषः । अथ व्यासेविशेषणस्य स्मरणं पक्षधर्मस्य विशेषस्येन्द्रियसञ्जिकर्णात्योरसंसर्गग्रहाच्च विशिष्टज्ञानसामग्री सत्त्वाव्याप्यत्वपरामर्षे आवश्यक इति चेत् । न । प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या कल्पत्वमित्यनुमितेरेव तत्रोत्पत्तेः । अन्यथा तृतीयलिङ्गपरामर्षानन्तरं पूनः परामर्षान्तरोत्पत्त्यापत्तेः । किञ्च इन्द्रियासञ्जिकष्टे धूमे स्मृते प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहानुमितिर्न स्यात् ।

अत्राहुः । वहिव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्वावच्छेदकधूमत्वादेरप्रहादनुमितिर्न स्यादिति व्याप्यत्वज्ञानस्य तत्र कारणस्वं कल्पमित्यन्यत्राऽपि तथा ।

अथ वहिव्याप्यत्वमपि वहिव्याप्यत्वावच्छेदकम् । तथाहि-वहि-निरूपितधूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिर्व्याप्तित्वेन सकलधूमादिव्याप्त्यवच्छेदिका, आश्रयभेदेन व्याप्तिभेदात् । मैवम्, धूमादिसकलवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् । यत्र वहिव्याप्यस्तत्र वहिरिति व्याप्तौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धे प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयस्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तज्ज्ञानाभावात् । किञ्च अनुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानं कारणं लाघवादुपजीव्यत्वात् । न चानुमितेः पूर्वं तस्यासिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात् लाघवावतारहति वाच्यम् । यत्र व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ठये प्रथममेव युगपत्प्रत्यक्षेण पक्षधर्मे भासते शब्दस्य दूषणत्वाच्च असञ्जिकष्टेऽतीन्द्रिये च परामर्षे व्याप्तिज्ञानसहकृतेन मनसा जन्यते । न चैवं व्याप्तिस्मृतेरिन्द्रियादिवन्मानान्तरत्वापस्तः, व्यापाराभावेनाकारणत्वादिति संक्षेपः ।

पूर्वकाणि, योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसृष्टार्थपरत्वात्, गामभ्या-

न्यायलौलावतीकण्ठाभरणम्

त्यर्थः । तदेवानुमानमाह—पदानीति । वेदपदानि पक्षयित्वैवानुमानं तथा च न वेदोऽपि स्वातन्त्र्येण प्रमाणमिति भावः । तात्पर्यविषयेति—साध्यविशेष्यमतो नाऽनभिमतसंसर्गसिद्धिः । योग्यतेति । आकांक्षायोग्यतासत्तिमत्त्वादित्यर्थः । अन्यथा संसृष्टार्थपरत्वं संसृष्टत्वप्रकारक-

न्यायलौलावतीप्रकाशः

शब्द हृति । पदार्थसंसर्गस्यानुमानोदेव सिद्धेरित्यर्थः । तदेवानुमानमाह—पदानीति । वैदिकानि लौकिकानि पदानि तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः । तेन संसर्गस्य बहुप्रकारक्त्वेऽपि नाऽनभिमतसंसर्गसिद्धाऽर्थान्तरम्, तस्य तात्पर्योऽविषयत्वात् । अन्यथा शब्दस्य मानान्तरत्वेऽपि अभिमतान्वयबोधो न स्पात् । यन्तु संसर्गान्तरज्ञानापूर्वकाणीति पक्षविशेषणमिति । तत्र । तस्य पूर्व ज्ञानुमशक्यत्वात् । संसृष्टयेति । ननु संसृष्टो योऽर्थस्तपरत्वं तत्परसक्षिन्यायलौलावतीप्रकाशविवृतिः

योग इतिभावः । तदन्यजातीयत्वशङ्कायामव्याप्त्यत्वशङ्कायामित्यर्थः । अनुमानम् ।

पदार्थसंसर्गस्येति । तथा च विद्याद्वैविध्याज्ञानुपपन्नमिति भावः । मीमांसकाद्यवच्छिन्नतिं वैदिकानीति । पक्षता च वाक्यविशेषत्वेन न तु वैदिकत्वादिनेत्यवधेयम् । विपरीतक्रियाकर्मभावेऽर्थान्तरवारणाय सम्भवनियमादिभेदेन चार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयेति संसर्गविशेषणम् । नानार्थं पदार्थान्तरसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वेनाऽर्थान्तरवारणाय स्मारितेति । तदर्थस्तु तदुच्चारणतात्पर्यविषयत्वं पदार्थविशेषणम् । वहितात्पर्यके धूमोस्तीति वाक्ये आहत्य वाहिसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वं मासैत्सीदिति पदार्थपदम् । ततश्च पदेन वृत्त्योपस्याप्त्यत्वम् । ज्ञानपदश्च प्रमापरम् । तेन तदवच्छेदतया संसर्गसिद्धौ निःशङ्कप्रवृत्तिः । बहुप्रकारकत्वेऽपि बहुविधित्वेऽपि । ननु तात्पर्यज्ञानदशायामेव नैषा सामग्रीत्यत्र आह—अन्येति । तथा च तस्यां दशायामन्वयबोधउभयसिद्ध हृति भावः ॥ तस्येति । संसर्गान्तरत्वं प्रकृतसंसर्गान्तरत्वम् तच्च प्रकृतसंसर्गप्रावृद्ध ज्ञानुमशक्यमित्यर्थः । लिङ्गविशेषणं योग्यताऽ

जेति पदकदम्बवदित्यनुमानादेव साध्यसिद्धेः । न च निरा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रतीतिपरत्वं चेत्तदाऽनासोके निराकांक्षे च व्यभिचारः । संसृष्टे योऽर्थस्तत्परत्वं तत्परसञ्जिधमत्वं च, पूर्वमप्रतीतप्रतीतौ चानुमानवैयर्थ्यम् । अत्र च कर्तृज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिः । ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वात्, संसर्गे च प्रतियोगिन एव विशेषकत्वात् आ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धिमत्वं वाऽसिद्धं संसर्गस्य प्रागप्रतीतेः, प्रतीतौ चानुमानवैयर्थ्यापत्तेः । न च संसृष्टत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वं तत्पकारकसञ्जिधमत्वं वा तदर्थः, अनाप्तोके निराकांक्षे च व्यभिचारात् । मैवम् । आकांक्षा-योग्यतासत्तिमत्वस्य तदर्थतया विवक्षितत्वात् । ननु बाधकमानाभावो योग्यता, संसर्गज्ञानप्रागभाव आकांक्षा, अव्यवधानेनात्मव्यप्रतियोगिज्ञानमासत्तिः, तात्र स्वरूपसत्यो हेतवो ननु ज्ञाता इति न हेतुविशेषणानि । मैवम् । आकांक्षादीनां ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

न्यग्रयोजकरूपवत्वं बाधकमानाभावो वा । अनासोक इति । द्वितीय-साधारण्यार्थम् । निराकाङ्क्षा इति । यथाश्रुतेहतावाकाङ्क्षाविशेषणाभावादिति भावः । आकाङ्क्षेति । प्रमागर्भसाध्ये व्यभिचार इति योग्यतापदम् । विमलं जलं नद्याः कटु इत्यत्र जलनदीसंसर्गतात्पर्यके आकाङ्क्षाविरहेण नदीसंसर्गाबोधके नदीकटुपदयोस्तात्पर्यविषयत्वविशिष्टसाध्यासत्त्वे न व्यभिचार इत्याकाङ्क्षापदम् । एवमेवासत्तिपदमपि नेयम् । तथा च परस्पराकाङ्क्षादिसत्त्वं हेतुः । परस्परसंसर्गपूर्वकत्वं साध्यम् । स्वातन्त्र्येणापि सत्तात्पर्यकत्वं विशेषणं हेतौ प्रवेश्यमन्यथा शुकाद्युदीरिताग्रथयायक्योग्यवाक्ये व्यभिचारादिति । केचिच्चु साकाङ्क्षासञ्जपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गप्रमापूर्वकत्वं साध्यमतएवान्यसंसर्गमादाय नार्थान्तरमतएव च निराकाङ्क्षानासञ्जे व्यभिचारवारणाय पदद्वयमित्याहुः । आकाङ्क्षादीनामिति । ज्ञायमानत्वविशिष्टकारणे ज्ञानोपत्तेसहकारित्वे सति प्रमापात्रसहकारित्वादित्यर्थः । विशिष्टविवक्षया यथार्थलिङ्गपरामर्थे व्यभिचारः । भूयोऽब्यवेन्द्रियसञ्जिकर्षे व्यभिचार इति ज्ञायमानपदम् । पक्षतादावात्मम-

काङ्गेण व्यभिचारः, तत्र संसृष्टार्थपरत्वस्यैवाभावात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कांक्षादीनां च ज्ञातानामेव हेतुत्वम् । अन्यथा तद्भवे भ्रमानुदयः स्यात् । ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वाच्चाकांक्षादीनां व्याप्तिवज्ज्ञायमानतयैव हेतुत्वात् । प्रतारकवाक्ये च न व्यभिः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यभिचारित्वैलक्षण्यात् व्याप्तिवत् ज्ञानोपयोगित्वसाधनात् । न चा-
प्रधोजकत्वम्, आकांक्षाद्यसत्त्वेऽपि तद्भ्रमेण संसर्गप्रत्ययात्, अन्यथा
शब्दाभासोच्छेदापत्तेः। ज्ञानावच्छेदकतया च संसर्गसिद्धिः; ज्ञानज्ञान-
स्य तद्विषयविषयत्वात्। संसर्गे च सम्बन्धित एव विशेषत्वात् पक्ष-
धर्मताबलेन व्यापकत्वेनागृहीतस्यापि संसर्गविशेषस्य सिद्धिः। न
चैव भ्रान्तिज्ञानमपि भ्रमः स्यात्। न ह्यसद्विषयत्वेन भ्रमत्वं भ्रमवि-
षयाणां सत्त्वात्, किन्तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेन। न च भ्रमस्य ज्ञाने
व्यधिकरणप्रकारकत्वं, रजतत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमे सत्त्वात्। अन्यथा
मानाभावाद्भ्रमोच्छेदापत्तेः। न च प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः,
तत्र विशेषदर्शनेन संसर्गज्ञानाभावादिति वाच्यम्। तत्र संसर्गे यो-
ग्यताविरहात्। अत एव विसंवादिवाक्ये शुक्रवदुच्चरिते न व्यभिचा-
रः, संसर्गधीस्तत्र योग्यताभ्रमात्। न च भ्रान्तप्रतारकवाक्ये व्यभि-
चारः, कथं वा तत्र संसर्गप्रमा वक्तुज्ञानानुमानासम्भवादिति वाच्यम्।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नोयोगे च व्यभिचार इति चरमपदम् । तयोर्थ्य भ्रमेऽपि हेतुत्वम् ।
 व्यासेः शब्दशक्तेश्च प्रमामात्रहेतुत्वमेव । न हि तयोर्थ्यभ्रमेऽपि हेतुत्वं,
 तदभावेऽपि भ्रमोत्पत्तेरिति न दृष्टान्तासिद्धिः । आकाङ्क्षादेरपि न
 भ्रमहेतुत्वं तदभावेऽपि तदुत्पत्तेरिति न स्वरूपासिद्धिरिति भावः ।
 अन्यथेति । आकाङ्क्षादिभ्रमजन्यशब्दभ्रमानुपपत्तेरित्यर्थः । ज्ञानज्ञानस्येति ।
 विषयप्राहकसामग्रीसहकृतसामग्रीजन्यस्येत्यर्थः । रजतत्वप्रकारत्वस्येति ।
 प्रकारत्वेन सम्बन्धेन रजतत्वस्येत्यर्थः । अन्यथेति । भ्रमविषयत्वेन
 भ्रम इत्यर्थः । तत्र विशेषेति । आहार्यज्ञानस्य प्रमात्वात् साध्यस्य च
 प्रमाणादितत्वादित्यर्थः । योग्यताभ्रमादिति । लिङ्गभ्रमालैङ्गिको भ्रम
 इत्यर्थः । कथं वेति । भवन्मते शब्दस्याप्रमाणत्वादिति भावः । इत्यरस्यै

तात्पर्यञ्च ज्ञातं तदर्थप्रतीतिकारणम्, श्वेतो धावतीत्यादौ लक्षणायां च तथादर्शनात् । संसृष्टार्थपरत्वं चानन्यथासिद्धसंभुयोर्च्चारणादेवावधार्यत इति शब्दभंगः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चारः, योग्यताविरहेण तत्र हेतोरेवागमनात् । भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽपि ईश्वरसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वात्र व्यभिचारः । ननु संसृष्टार्थपरत्वं संसृष्टार्थतातपर्यक्तत्वं तातपर्यञ्च ज्ञातमुपयुज्यत इति न हेतुविशेषणमुपपन्नमित्याह—तात्पर्यञ्चेति । नानार्थस्थले लक्षणायां तज्ज्ञानकल्पनात् । ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यस्य तत्रापि सम्भवात्यर्थः । ननु तथापि हेयमेतदित्याह संसृष्टार्थेति । सम्भुयोज्ञारणस्य पचतीत्युक्ते प्रत्यक्षोपस्थितकलायादेवन्वयवोधाभावात्, अध्याहारे चान्वयवोधदर्शनात् हेतुत्वमिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वेदवदीश्वरस्यैव तत्र संसर्गज्ञानानुमानात् । ननु वाक्यार्थज्ञानेतात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वात् संसृष्टार्थपरत्वं न ज्ञातुं शक्यत इति विशेषणासिद्धिरित्यत आह—तात्पर्यञ्चेति । तात्पर्यज्ञानं शाब्दज्ञानोपयोगिज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वात् व्याप्तिवत् । अन्यथाऽन्यपरादन्यान्वयवोधो न स्थात् । न च तात्पर्यग्राहकप्रकारणत्वादेः प्राथमिकत्वादावश्यकत्वात् कारणत्वम्, तेषामननुगतत्वेनव्यभिचारात् तात्पर्यव्याख्यत्वस्याननुगमेऽपि सत्त्वात् । ज्वेत इति । श्वित्री नेनेक्ति, श्वेतगुणयुक्तः पुरुषो द्रुततरं वातीत्यत्रार्थद्वये यत्र इलेषस्तत्र तात्पर्यग्रहं विना अन्यतरनिश्चयाभावादित्यर्थः । लक्षणायां चेति । यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र संसर्गेऽनुपपत्तिज्ञानाभावाशान्वयानुपपत्तिज्ञानं लक्षणाबीजं किन्तु तात्पर्यानुपपत्तिज्ञानम्, साच तात्पर्येज्ञाता । एव भवतीत्यर्थः । अनेकार्थे वाच्यत्वनिर्णयोऽपि तात्पर्यज्ञानं विनानस्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । संसृष्टार्थेति । न च समभिव्याहारविशेषज्ञानं न हेतुः पचतत्त्युक्ते अन्योक्तेन स्वयं वा स्मृतेन कलायपदे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वेति । अनाहार्यज्ञानमेव प्रमाणप्रमादाय तत्र साध्यसत्त्वमित्यपि मन्त्रक्यम् । संसृष्टार्थपरत्वमिति । विवक्षितहेतावपि तात्पर्यप्रवेशादिति भावः ।

उपमानं च न मानान्तरम्, अनुमानादेव तदर्थसिद्धेः। यो य-
त्रासति वृत्यन्तरे प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा गोशब्दो गो-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपद्वाच्योयमिति पराभिमतो-
पमानफलमनुमानादेव भवतीति नोपमानं प्रमाणान्तरभित्याह उपमा-
नमिति । तदेवानुमानमाह यो यत्रेति । गवयपदेऽव्युत्पन्नं नागरिकं
प्रत्यारण्यकेन गोसदृशो गवय इति प्रयुक्ते वतं गतस्य गवयपिण्डं प्रत्य-
क्षयतो नागरस्यातिदैशवाच्यं स्मरतोऽनुमानमुदोति—गवयपदं गव-
यत्वविशिष्टतपिण्डवाचकम् असति वृत्यन्तरे तदभियुक्तेनात्र प्रयुज्य-
मानान्वादिति । व्यासिपक्षधर्मतयोरेव प्रयोजकत्वमित्यभिन्धाय तदुप-
दर्शनाय उदाहरणोपनययोरेव प्रासौ प्रतिभासमानजातीय इति प्रत्य-
क्षिक्यमाणपिण्डविशेष इत्यर्थः। ननु असति वृत्यन्तरे इत्यसिद्धमित्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नोपस्थिते कलाये कलायं पचतीत्यन्वयवोधाभावात्तज्ज्ञानस्यापि
हेतुत्वादिति ।

गोसदशो गवय इत्यासवाच्यं स्मरतो गोसदृश्याश्रयं च पिण्डं
प्रत्यक्षयतो गवयत्वविशिष्टेऽयं धर्मी गवयशब्दवाच्य इति भवति
मतिस्तत्र वाच्यार्थस्मृतिसहायं सादृश्यज्ञानं करणमित्युपमानं मा-
नान्तरमिति मतमास्कन्दिति—उपमानं चेति । ननु वृत्यन्तरं विना
प्रयोगः शक्तिमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्य इति विशेषणासिद्धिः, गोसदशो
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तेषामिति । न च तात्पर्यव्याप्त्यत्वेनानुगमः, तथा सति प्रथमोपस्थित-
त्या तात्पर्यज्ञानस्यैव कारणत्वसम्भवात् । तज्ज्ञानस्येति । सम्भूयैकार्थ-
प्रतिपादकत्वज्ञानस्येत्यर्थः । अत्राकाङ्क्षादिज्ञानं शब्दप्रामाण्यवादि-
नापि पूर्वं वाच्यम्, व्यासिज्ञानन्तु कल्पस्यैव प्रामण्यसम्भवलाघवेन
कल्पनीयम् । न च योग्यतासंशयस्थले न लिङ्गनिश्चय इति नानुभि-
तिसामग्री, शब्दज्ञानसामग्री योग्यतासंशयवटिता तत्राप्यस्तीति वा-
च्यम् । ग्राहासंशयपर्यवसञ्चलिङ्गविशेषणसंशयस्यानुमित्यनुकूलतया
तादृशसंशयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति रहस्यम् ॥

अप्रसक्तप्रतिषेधमाशङ्काह गोसदश इति । ननु गवयत्वप्रवृत्ति-

जातीयस्य, प्रयुज्यते चायमसति वृत्त्यन्तरे प्रतिभासमानजातीय इति । न चायमसिद्धः, मुख्यानुपपत्तिं विनोपचारस्यासम्भवात् । साहश्यवति प्रयोगस्य कल्पनागौरवापत्तिहृतत्वात् (१) । व्यक्तिषु-प्रयोगस्यानन्त्यदृष्टित्वात् । नूनमयमेतज्जातीयाभिधानाय प्रयुज्यत इति निश्चयोपपत्तेः । न चेदेवमुपमानेऽपि वृत्त्यन्तरनिमित्त-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

त आह मुख्येति । न तु तथापि गवयत्वविशिष्टोऽयं धर्मो गवयपदवा-
त्य इति साध्यं न सिध्येत यावता गोसाहश्यस्यैवातिदेशवाक्यप्र-
त्यक्षाभ्यां गृह्णामाणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादत आह साहश्यवतीति । गो-
साहश्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वे गौरवाख्यं तर्कमवतरेदेवेति भावः । न तु
किमत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाकाशादिपदवद् व्यक्तिवाचकमेव
गवयपदं स्यादत आह व्यक्तिष्विति । साध्य उपसंहरति
नूनमिति । उपचारसम्भावनायां साहश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भा-
वनायां च उपमानादपि नेदशफलसिद्धिरित्याह नचेदेवमिति । न तु त-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

गवय इत्यासाधाक्यात् साहश्यविशिष्टे गवयशब्दवाच्यतोपगमात्
गवयत्वविशिष्टे गवयपदप्रयोगोऽसिद्ध इति विशेष्यासिद्धिरित्या-
शङ्का निराकरोति—न चायमिति । वृत्त्यन्तरस्यानुपपत्तिगम्यत्वात्तदभा-
वे तदभावस्य निश्चयान्न विशेषणासिद्धिः, गवयत्वोपस्थितौ तस्य
जातित्वेनाखण्डत्वाद्गोसाहश्यस्योपाधित्वेन गुरुत्वादप्रतीतगुनां
वनेचराणामप्रयोगापत्तेश्च गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वनिश्चयान्न वि-
शेष्यासिद्धिरित्यर्थः । एतच्चानन्यथासिद्धसम्भिव्याहारबलेनार्थं
परतया प्रयुज्यमानत्वे सामान्यतः सिद्धे सत्युकामिति द्रष्टव्यम् ।
स्वरूपासिद्धिं परिहरति—व्यक्तिष्विति । न चेदेवमिति । गवयत्वे प्रयो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

निमित्तत्वनिश्चये सिद्धसाधनमत आह एतचेति । तथा च यत्र शक्ति-
लक्षणौदासन्नियेन गवयत्वविशिष्टार्थपरतया प्रयुज्यमानत्वं निश्चितं
मानान्तराच्च वृत्त्यन्तरव्यतिरेकनिश्चयस्तत्रानुमानावतार इति भावः।
स्वरूपासिद्धिमिति । यद्यपि पूर्वमपि स्वरूपासिद्धिरेव परिहृता तथापि

(१) ब्राह्मद्वित्वादिति शु० पु० पाठः ।

तान्तरविषयविशिष्टप्रथोगसम्भावनायामपेक्षितासिद्धिप्रसङ्गात् ।
तथाच तच्चकौमुद्यामाचार्य एवमेवोपमानं प्रतिक्षेपे । किरणावली-
कारस्तु-कल्पनालाघवात् साहश्यविशिष्टव्यक्तिवाच्यताप्रतिपा-
दकत्वेऽतिदेशवाक्यस्य प्रतिक्षेपे उपलक्षणीयेन गवयशब्दवा-
च्यता(१)न्वयो गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इत्यतो भासते गंगायां
घोष इतिवत् । न च वाच्यं लक्षणस्वरूपान्वयेनैव पर्यवसानमत्र,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वैवैतदुपमानप्रतिक्षेपे स्वातच्यमत आह तथाचेति । वाचस्पतिमि-
मिश्रैरपि सांख्यटीकायां तच्चकौमुद्यासुपमानप्रक्षेपेऽयं पन्था दार्शि-
त इत्यर्थः । कल्पनालाघवादिति । गवयत्वं जातित्वेनाखण्डं लघु, साहश्य-
न्तूपाधित्वेन सखण्डं गुरु, तेन साहश्यविशिष्टं न वाच्य मित्यवृत्ते च
उपलक्षणीयं यद्गवयत्वं तद्विशिष्टे गवयपदवाच्यतान्वयोऽतिदेश-
वाक्यादेव प्रतीयतेऽन्यत्रोपमानं न वा अनुमानमित्यर्थः । लक्षणस्वरू
पेति । लक्ष्यतीति लक्षणं गोसाहश्यम् । तत्रेति इष्टान्तो गंगायां घोष
न्यायलीलावतीप्रकाशः

गस्य वृत्यन्तरात् गोसाहश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्मानान्तरादप्यु-
पपत्तावुपमानाद्वयत्वस्य वाच्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेरित्यर्थः ।
तथा च साहश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे यावद्दैरवाख्यः प्रतिकूलतक्तो
नावतरति तावच्चोपमानास्यावतार इति । तर्केणतराप्रवृत्तिनिमित्त-
कत्वे निश्चिते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकमितराप्रवृत्तिनिमि-
त्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाद्यज्ञैवं तज्ञैवमित्यनुमानाद्वयत्वस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वपरिच्छेदः स्यात् । कल्पनीयप्रमाणसहकारित्वक-
ल्पनापेक्षया कल्पनामानसहकारित्वकल्पनस्य लघुत्वादिति भावः ।
कल्पनालाघवादिति । अतिदेशवाक्यस्यासोक्तत्वेन साहश्याप्रवृत्तिनिमि-
त्तकत्वे निश्चिते गवयपदस्य च सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वव्यवस्थितौ
लक्षणया गोसदृशपदेन गवयत्वसुपस्थाप्यत इति शब्दादेव गवय-
शब्दवाच्यत्वं परिचित्तद्यते, अतो नोपमानं मानान्तरमित्यर्थः । लक्ष-

(१) तार्थयोगोगवय इति मु० मु० पाठः ।

तत्र तु (१)श्रुतान्वयानुपपत्तेरूपलक्षणीयव्यवस्थितिरिति । यतो द्विविधं सामानाधिकरण्यम्—शाब्दमार्थञ्च । तत्राद्यस्य न कदाचिदनुपत्तिः माता वन्ध्येति दर्शनात् । द्वितीये तु न क्रियाकारकान्वयमात्रस्य, गंगायां घोष इत्यत्रापि सप्तमीत (२)आधाराधेयभावस्य भासमानत्वात् । वास्तवन्तु नास्त्येव । न हि गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इत्युपपत्त्यते सादृश्यानिमित्ततया त्वयैवोक्तत्वात् । उपलक्षणीयमादाय तूपत्तिर्गङ्गायामिति वदत्रापि तुल्येति नोपमानं मानान्तरम्—इत्याह । प्रलपितमेतद्विचारासहत्वात् । तथाहि केन गवयपदवाच्यतासामानाधिकरण्यमात्रमनुपपत्तम् । किं गोसादृश्येन, उत तदीयगवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया ? तथापि

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

इत्यत्रान्वयानुपपत्त्या लक्षणास्तु अत्र त्वन्वयानुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः । शाब्दसामानाधिकरण्यमभिन्नव्यक्तिकत्वमात्रम् । नहीति । गोसादृश्यविशिष्टौ गवयपदवाच्य इति न वस्तुगतिरिति गौरवस्य तत्र त्वयैव दर्शितत्वादित्याह सादृश्येति । तथा च गोसादृश्योपलक्षितं गवयत्वमादाय गवयपदवाच्यत्वप्रतीतिरिति किम् उन्नायलीलावतीप्रकाशः

जेति । लक्षणं गोसादृश्यं तस्य स्वरूपान्वयो गवयशब्दवाच्यतया सामानाधिकरण्यम्, तथा च यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ लक्षणाबीजं, श्रुतान्वयानुपत्तिरिह नास्तीत्यर्थः । तत्र त्विति । गङ्गायां घोष इत्यादौ त्वित्यर्थः । द्वितीये त्विति । कदाचिदनुपपत्तिरित्यनुष्ठृत्यते । अन्वयमात्रस्येति । क्रियया कारकमवितं कारकेण च क्रियेत्येवं रूपस्यान्वयस्येत्यर्थः । वास्तवं त्विति । अनया क्रियया इदं कारकं सम्बद्धमनेन च कारकेणेयं क्रिया सम्बद्धेत्येवंरूपान्वयविशेषरूपं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । उपलक्षणीयमिति । लक्षणया सदृशपदेनोपस्थापितं गवयत्वमित्यर्थः ।

(१) पान्वये सामानाधिकरण्येनैव पर्यवसानम् अत्र तु इति मु० पु० पाठः ।

(२) सप्तमीपथमान्तर्योगाधाराधेयभावस्य प्रतिभासनात् इति मु० पु० पाठः ।

किमीतेदेशवाक्यव्यक्तया उत्तरकालीनविमर्शसम्भावितया वा । नाथः, केसरो वृक्षपदवाच्य इति बदुपपत्तेः । नेतरः, निमित्ततोष-
लक्षणतोदासीन्येपि(१)वस्तुतोऽन्यतररूपिणोऽप्यस्य शब्दत्वात्
नान्त्यः, उदासीनस्वभावस्य शब्दावेदितत्वेन विरम्यव्यापारयो-
गात्(२) । तत्रापि गङ्गार्थमात्रे घोष इति पर्यवसानं स्यादिति चे-
त् । तेन जलमयस्यैव गङ्गाशब्दवाच्यत्वोपलभ्यात्, तत्र चानु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पमानेनेत्याह किरणावलीकार इत्यर्थः । अत्रापि यथाकथंचित् सा-
मानाधिकरण्यमुपपद्यत एवेति लक्षणेत्याशयेनाह केनेति । केसर इ-
ति । वृक्षपदे केसरत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि सामानाधिकरण्यस्य
वास्तवस्य तत्र दर्शनादित्यर्थः । अन्यतररूपिण इति । अस्य गोसाद्वश्यः
स्य निमित्ततोपलक्षणत्वयोर्मध्ये अन्यतररूपवत्तया शब्दाऽनुभवविष-
यकत्वेन शब्दस्य पूर्वमेव पर्यवसानादित्यर्थः । उत्तरकालीनविमर्श-
संभावितयेति पक्षं दूषयति नान्त्य इति । निमित्ततोपलक्षणतोदासात्
गोसाद्वश्यसामानाधिकरण्यबोधनात् पूर्वमेवातिदेशवाक्यस्य पर्य-
वसितत्वात् पुनरन्वयबोधकत्वे विरम्य व्यापारापत्तेऽरित्यर्थः ।
तत्रापि । शक्यलक्षणसाधारणगंगापदान्वयबोधात् क्रमेण लाक्ष-
णिकान्वयबोधने विरम्य व्यापारतापत्तिरित्यर्थः । तेनेति—प्रथमं श-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

केसर इति । यद्यपि केसरत्वं न वृक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथापि गन्धवती
पृथिवीतिवत् सामानाधिकरण्यं भासते एवेत्यर्थः । अन्यतरेति । अस्य
साद्वश्यस्योपलक्षणत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वान्यतररूपवतः शब्दान्वयबो-
धविषयत्वादित्यर्थः । उदासीनेति । अतिदेशवाक्येन गवयत्वस्य प्रवृत्ति-
निमित्तस्यानवगमाद्वासाद्वश्यमुपलक्षणप्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्येन ग-
वयपदवाच्यत्वसमानाधिकरणतया बोधितं पश्चाद् प्रवृत्तिनिमित्त-
तया बोधनीयमिति विरम्य व्यापारतापत्तिरित्यर्थः । गङ्गार्थेति । शक्यो-
पलक्षणसाधारणगङ्गापदप्रतिपाद्यमात्र इत्यर्थः । तेनेति । प्रथमं लक्षणा-

(१) स्त्रीन्देन इति शु० शु० पाठः । (२) व्यापारापत्तेः ।

पपचेः । अर्थान्तरशङ्कापि स्यादिति चेत् । न । एवंसति स्थिते
इप्युपचारमात्रविलयात् ।

नन्वेवं सादृश्ये निमित्तत्वेनानुपलब्धेः कस्यचिद्भ्रान्त्यै-
वमपि स्यादिति चेत् । न । तं प्रति मानव्यवहाराभावात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

क्योपस्थितावन्वयानुपपत्तिभावस्यावद्यकत्वादित्याह, लाक्षणिका-
र्थीपस्थितिपर्यन्तं वाक्यस्यापर्यवस्थात् न विरस्यव्यापारतेत्य-
र्थः । अर्थान्तरेति । तथा च तमादाय वाक्यं पर्यवस्थेदित्यर्थः । स्थिते-
डपीति । व्यवस्थितेऽपि मंचाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणानस्यादित्यर्थः ।

नन्वेवमिति । यदि सादृश्यं प्रथमत एव निमित्तत्वेन स्फुरेत्तदा-
तदन्वयानुपपत्त्या लक्षणा स्यान्न तेवमित्यर्थः । यद्यपि प्रकृते नान्वया-
नुपपत्तिस्तथापि तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाऽस्तु ब्युत्पत्त्युं प्रति प्रवृ-
त्तिनिमित्ततात्पर्यक्मतिदेशवाक्यं निमित्तलक्षणां विनापर्यवस्थमेव
न स्यात् । मैवम् । यत्र न प्रवृत्तिनिमित्ततात्पर्यकर्ता किन्तु स्वरूपा
ख्यानमात्रं तत्र लक्षणां जाभावादितिदेशवाक्यं श्रुतान्वयं बोधयित्वा
पर्यवस्थमथ च गवयत्वविशिष्टोऽयं धर्ममी गवयदपदवाच्य इति
प्रमा तत्र भवतु नूनमुपमानादेव भवतीति तात्पर्यात् । करभनिन्दावा-
क्यश्ववणानन्तरं करभं मनसा करभपदादुपेत्यानुमानस्यैवानुसरणात्,
नहि तत्रापि तात्पर्यानुपपत्तिः तस्य निन्दामात्रतात्पर्यक्तव्यात् । ननु

न्यायलीलावतीप्रकाशः

या अनवगमादित्यर्थः । अर्थान्तरेति । तथा च कुतो विशेषाच्चीरं लक्ष्य-
त इत्यर्थः । स्थितेपीति । लोकसिद्धे मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावपीत्यर्थः ।

नन्वेवमिति । गोसादृश्यं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यस्य शब्देना-
नुपस्थापनादित्यर्थः । ननु तथापि तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशये-
तिवल्लक्षणाऽस्तु गवयपदब्युत्पत्त्युं प्रति हि तद्ब्युत्पत्त्ये वाक्यमा-
सेनोक्तं तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादनं विना, न च गोसादृश्यं
प्रवृत्तिनिमित्तमतो गोसादशपदेन गोसादश्यसमानाविकरणं गवयत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तत्र सादृश्यविशिष्टप्रयोगात्स्वरूपासिद्धिशङ्का इह तु व्यक्तिषु प्रयो-

शावरं(१) दूषमानमनुमानमेव, स गौरनेन सद्वशः स्वसाहश्येनैतद-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु सा गौरेतत्सद्वशीति यत्र परोक्षायां गवि गवयसाहश्यप्रतिपत्ति-
स्तत्रोपमानं प्रमाणमस्तु, नहि तत्रासन्निकृष्टे विशेष्ये प्रत्यक्षमस्ति श-
ब्दस्ताहशो नास्त्येवेत्याह शाब्दमिति । तदेवानुमानमाह—सेति । असा-
हश्ये गवयावच्छेदकत्वात्, तथा च गौर्गवयप्रतियोगिसाहश्यवती
गवयनिष्टसाहश्यप्रतियोगिकत्वात्, यत यज्ञिष्टसाहश्यप्रतियोगि त-
त्तसद्वशमेवेति भ्रातृभगिन्यादौ सामान्यतो व्याप्त्यवधारणादनुमानं
पर्यवस्थतीति भावः । यद्वा किञ्चिद्विशेष्यसञ्जिकर्णेऽपि भ्रमविपरीत-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लक्षितमिति करप्तयते । न च यथा धूमोस्तीत्यत्रास्त्रौ तात्पर्यमनुमानेन
निर्वहतीति न लक्षणा तथा मानान्तरमस्ति येन तञ्जिर्वाह्येत उपमान-
स्याद्याप्त्यसिद्धेः । अत्राहुः । यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषवोधने न तात्पर्ये
किम्तु गोसद्वशो गवयपदवाच्य इति स्वरूपाख्यानं तत्र प्रवृत्तिनिमित्त-
विशेषे तात्पर्याभावात् तदनुपपत्तिर्लक्षणवीजम्, अपि च धिकरभक्तम-
तिदीर्घग्रीवमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्यविषयस्य प्रवृत्तिनि-
मित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशं पिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थमयं क-
रभशब्दवाच्य इति भवति मतिः । न च तत्र लक्षणावीजम् । वस्तुतस्तु
सर्वत्रान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणवीजं न तात्पर्यानुपपत्तिरिति न्यायाद्वि-
तीयाध्यायप्रकाशे व्युत्पादितमस्माभिः । ननु गोप्रतियोगिकगवयनि-
ष्टसाहश्ये प्रत्यक्षेण गृहीते गवयप्रतियोगिकं गोनिष्टसाहश्यं गवयस-
द्वशी गौरिति प्रतीयते । तत्र प्रत्यक्षात्, विशेष्येण गवा सहेन्द्रियासन्नि-
कर्षात् । नानुमानात्, तद्विगोवृत्तिलिङ्गस्य पक्षधर्मताग्रहे स्यात् । स-
च न प्रत्यक्षेण नानुमानेन वाऽनवस्थानात् । तस्माद्वोप्रतियोगिकगव-
यनिष्टसाहश्यव्याप्तिरेव नानुमानेन वाऽनवस्थानात् । तस्माद्वोप्रतियोगिकगव-

यनिष्टसाहश्यव्याप्तिरेव नानुमानेन वाऽनवस्थानात् । तस्माद्वोप्रतियोगिकगव-

यनिष्टसाहश्यव्याप्तिरेव नानुमानेन वाऽनवस्थानात् । तस्माद्वोप्रतियोगिकगव-

(१) शाब्दं तू० ।

वच्छेदकत्वात्, यदेवं तदेवं यथा भ्रात्रा भगिनीति । उपमानभङ्गः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रत्यभिज्ञादेष्टत्वादसञ्चिकृष्टसादृश्ययोर्हान्मपि प्रत्यक्षादेव सादृश्य-
स्योभयत्राप्येकत्वात्, तदुकं टीकाकृता-‘नहि यावत् प्रत्येतत्येन्द्रिय-
सञ्चिकर्षः कारणमि’ति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वप्रतियोगिकसादृश्येनेत्यर्थः । ‘एतदवच्छेदकत्वात्’ गवया-
वच्छेदकत्वादित्यर्थः । सदृशद्वयान्तरदर्शने यो यद्गतसादृश्यप्र-
तियोगी स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिश्रहे संति गौर्गवयप्रतियो-
गिकसादृश्यवती गवयनिष्टुसादृश्यप्रतियोगित्वादिति यज्ञदृश्यां सा-
मान्येन व्याप्तिश्रहात् । न च गवयनिष्टुसादृश्यप्रतियोगित्वं गोस्तदस-
ञ्चिकर्षे कथं ज्ञेयमिति वाच्यम् । गवयगतसादृश्यविच्चिवत्वात् तस्य
सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनवान्वयः । अन्यथा गोसादृश्ये गोरन्वया-
पत्तेः । व्याप्तिश्रहं विना च गोसादृश्यवुद्देरसिद्धेः । यद्वा सादृश्यस्योभ-
यवृत्तिर्धर्मस्यैकनिष्ठताभानेऽपरनिष्टुस्याप्येकत्रैव ज्ञाने प्रत्यक्षेण भानं,

न्यायलीलावतीप्रकाशविषयितिः

प्यन्वयानुपपत्तिज्ञानं विनाऽपि तात्पर्यानुपपत्तिज्ञानाद्वायां घोष-
इत्यादौ लक्षणाकृपनं तथापि तात्पर्यानुपपत्तिरव्यापिका, अन्वया-
नुपपत्तिस्तु व्यापिका । यष्टीरित्यादावपि प्रवेशनविशेषानन्वयित्वा-
द्यष्टीरित्येतावदमिप्रायेणदमुक्तम् । कृपकत्वं तु लिङ्गभावेन सर्वस्या-
नुपपत्तिरुद्धरेमेवेति दिक् । स्ववृत्तिसादृश्येनेत्यर्थं स्वरूपासिद्धिः
स्यादिति व्याचष्टे स्वप्रतियोगिकेति । गवयसादृश्येति । गवयनिष्टुसादृश्येत्य-
र्थः । गोः प्रतियोगित्वेनेति । यद्यपि प्रतियोगित्वभानेऽपि प्रतियोगित्वत्वं
न भातमिति लिङ्गतावच्छेदकप्रकारकलिङ्गज्ञानाभावान्नानुमितिज्ञा-
मग्री, तथापि गवा सदृश इत्युल्लेखाचृतीयार्थस्य प्रतियोगित्वस्य
तदवच्छेदकधर्मप्रकारिकैव धीरिति भावः । शाब्दोपमानस्यानुमाने-
नान्वयासिद्धिमुक्त्वा प्रत्यक्षेण तामाह यद्वेति । ‘उभयनिष्टुधर्मस्य’ शृ-
णित्वादिसामान्यस्य, यदुकं सामान्यान्येव भूयांसीत्यादि, तथा च
गवये गोप्रतियोगिकसादृश्यभाने गवयप्रतियोगिसादृश्यमपि गवि-
भातमेवोभयप्रतियोगिकसादृश्यस्य संयोगवदेकत्वादिति भावः । न-

नापि चार्थापत्तिः पृथगुपपद्यते(१)। यद्दि यदभावेन निय-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञाने सति बहिःसत्त्वं विना
जीवतो गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानानन्तरं बहिरस्तीति ज्ञानं
पीनो (देवदत्तो) दिवा न भुक्ते इति श्रुतार्थानुपपत्त्या रात्रौ भुक्त
इति ज्ञानं प्रत्यक्षाद्यसाध्यं करणान्तरं विना अनुपपन्नमर्थापत्तिः
मानप्रमाणकमिति मीमांसकमतमास्कन्दति नापि चेति । पृथ-
गनुमानादिति शेषः । यद्दीति । जीवतो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वम्
न्यायलीलावतीप्रकाशः

यावद्विशेष्यसञ्चिकर्षस्य प्रत्यक्षाप्रयोजकत्वात् । अन्यथा भ्रमविपरी-
तप्रत्यभिज्ञानयोर्विलयापत्तेः । तदनन्तरं मानसं ज्ञानमिति भावः ।

जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञाने सति बहिःसत्त्वं विना जीविन-
नो न गृहासत्त्वमिति ज्ञानानन्तरं बहिरस्तीति ज्ञानमस्ति, तत्रान्वय-
व्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तिज्ञानं करणमित्यर्थापत्तिर्मानान्तरामिति मते
निरस्यति—नापीति । यद्दीति । यद्यतिरेके यस्य नियतानुपपत्तिस्तद्या-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नवेषं संयोगवदेवोभयाभ्रयसञ्चिकर्षे सत्येष ज्ञायेतेत्यत आह—या-
वद्विशेषेति । यावत्प्रकाराश्रयेत्यर्थः । तथा च संयोगस्य व्यासज्यवृ-
च्चितया तदाश्रयत्वस्य मिलितपर्याप्त्याऽस्तुभयसञ्चिकर्षापेक्षा त-
प्रत्यक्षे सामान्यसाक्षात्कारे तु नैवमिति भावः । यदि च यावत्प्र-
काराश्रयसञ्चिकर्षः कारणं तदा रजतत्वाश्रयसञ्चिकर्षाभावे रजत-
भ्रमो न स्यादित्याह अन्यथेति । विपरीतप्रत्यभिज्ञानमपि भ्रान्तप्रत्याह-
भिज्ञानमेवोक्तम् गोबलीवर्द्धन्यायाच्च भेदेनोपत्यासः । एतचोपलक्षणम्
तथासति रजतादिप्रमाणविलयोऽपि द्रष्टव्यः । नन्वेषं गोरसञ्चिकर्षे
तद्विशेष्यकप्रत्यक्षं न स्यादित्यत आह तदनन्तरमिति । काव्यमूलमानं
सज्ञानवदिति भावः । वस्तुतः सामान्यमात्रं त साहश्यम्, सप्रतियोग-
िकत्वानुपपत्तेः, स्वस्यापि स्वस्तुशात्वापत्तेश्चेति तदसाधारणधर्मवृ-
त्वाभावघटितं तद्वाच्यम् । न च तद्ग्रहः प्रत्यक्षेण तदसञ्चिकर्षेण योऽप्याह
नुपलब्धेभरभावादिति प्रथमकल्प एव सभीचीनः । अत एव हि चिन्तान्

तानुपपत्ति तत्त्वातिरेकानियमवदेवोति क्वचिदुपलब्धसुपपादकं
कल्पयति न वा । न चेदतिप्रसक्तिः । उपलब्धं चेत्, नियमप-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्तरेण नियतानुपपन्नम्, तथा च यत्र बहिःसत्त्वं न तत्र गृहासत्त्वं
मिति व्यतिरेकव्यासिपर्यवस्थाम्, नानुपपत्तिस्तथा च सा ज्ञाय-
मानकरणमिति व्यतिरेकव्यासिज्ञानतया तज्जिमित्तमनुमानमेवा-
र्थापत्तिरत्यर्थः । तथा च देवदत्तो बहिःसद् गृहनिष्ठाभावप्रतियो-
गित्वात् यशैवं तज्जैवमिति व्यतिरेकी, यदाऽहमिह तदा नान्यत्र य-
दाऽन्यत्र तदा नेहेति स्वशरीर पव व्यासिग्रहात् । अर्थापत्तौ स्व-
रूपसती व्यासिर्हेतुर्नानुमान इति चेत् । तथा सति अर्थापत्त्याभा-
सानवकाशात् । स्मृतदेवदत्ते च मनसैव गृहनिष्ठाभावप्रतियो-
गित्वग्रहात् । ननु गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वमन्तरेण विरुद्धमिति विरो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तिरेकयोर्व्यासिरिति क्वचित् ज्ञानवत् उपपादककल्पनमतादशस्य
वेत्यर्थः । नियमेति । उपपादकाभाववत्युपपाद्याभावनियमोऽनुपपत्ति-
रिति व्यतिरेकव्यासिमत उपपादाद्यतिरेक्यनुमानमुद्रैव साध्य-
सिद्धेः किमर्थापत्त्या । न चान्यस्य व्याप्त्यान्यस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गः;
साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियमकत्वात् । न चार्थी-
पत्तौ स्वरूपसती व्यतिरेकव्यासिर्गमिका नानुमान इति वाच्यम् ।
अनुपपत्तेऽनं विना कल्पनानुदयात्, अर्थापत्त्याभासानवकाशा-
वेत्यर्थः । अनु व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानमनुमाने, अत्र च व्यतिरेके
व्यासिरन्वयस्य पक्षधर्मत्वमिति व्यासिपक्षधर्मताज्ञानजन्म्यज्ञानमपि
नानुमितिः । न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितया पक्षधर्म-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मणिकृता न प्रत्यक्षेणान्यथासिद्धिरुक्ता । केचित्तु यावद्विशेष्यसञ्जिक-
र्थस्येत्यादिफक्तिका यथाश्रुतैवेत्यभिप्रायेण तद्विशेष्यकसाक्षात्कारे त-
दिन्द्रियसञ्जिकर्षत्वेन हेतुतेति यावद्विशेष्यसञ्जिकर्ष पव हेतुरायाति,
रजतादिप्रमे च रजतत्वविशेषणमेवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तत्त्वेकदे-
शिमतमतेदिव्याहुः । तदयुक्तम् । यथाश्रुतग्रन्थयोजने तदनन्तरामि-
त्यादिग्रन्थानवतारात्, यथोक्तयोजने चोक्तदोषास्पर्शार्द्विति । अत्र

क्षर्मतावद्यतिरेकदेव । अनुपपदभानस्योपपादकासत्त्वे विरोधो
गमक इति नानुमानमिति चेत् । न । अनुपलब्धेऽप्यनुपलभ्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम् ।

धज्ञानमात्रं करणमिति शङ्कूते अनुपपयमानस्येति । एवं सति भद्राभि-
मतानुपलब्धिधरपि न प्रमाणात्तरं स्यात्, भूतले घटवत्ता तदनुपल-
ब्धिविरोधिनीति ज्ञानादेव भूतले घटाभाव इति ज्ञानसम्भवादित्याह
नेति । ननु सामान्यतोद्देशेन जीवी कचिदस्तीति गृहस्यापि विषय-
त्वात् योग्यानुपलब्धेश्च तत्राभावग्रहात् मानयोविरोधाद्वाहिःसत्त्व-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्य ज्ञानमनुमितिहेतुः, केवलान्वयिनि तदभावात् । मैवम् । व्यति-
रेकसहचारालिङ्गं एव व्यासित्रहात् प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य निया-
मकत्वात् अन्वयव्यतिरेकिवत् । तथापि जीविदेवदत्ताभावो गृहे
वर्तमानो न बहिःसत्त्वे लिङ्गं देवदत्ताद्वृत्तित्वात् । न च गृहनिष्ठाभा-
वप्रतियोगित्वं लिङ्गम्, प्रतियोगित्वस्य देवदत्तधर्मतया तदसन्धिकर्षे
प्रत्यक्षेण ज्ञानुमशक्यत्वात् । अत एव देवदत्तस्य विशेष्यस्यास-
न्निकर्षात्तुतीयलिङ्गपरामर्शोपि नेन्द्रियात् । अत्राहुः । व्यतिरेकव्या-
सिज्ञानसहकृतेन मनसैव स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्तुतीयलिङ्गपरामर्शः ।
यथा च न सहकारि मानान्तरं तथोपपादितमधस्तात् । अनुपपयमान-
स्येति । उपपादकस्य वहिःसत्त्वस्याभावे उपपादस्य गृहनिष्ठजीवि-
देवदत्ताभावस्य अभावाद्विरोधेऽर्थापत्तिरनुमाने तु न तथेत्यर्थः ।
अनुपलब्धेरिति । यत्रापि योग्यानुपलब्धिरभावप्रमाकरणं तत्राप्यनुप-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः ।

च उपमानपार्थक्ये मुख्यमिदं बाधकम्—गवयत्वविशिष्टो गवयश-
द्वचाच्यः असातेवृत्त्यन्तरे गवयशब्दप्रयोगविषयत्वादित्यनुमानादेश-
फलसिद्धिरिति । साध्यप्रसिद्धिश्चातिदेशवाक्यादेव पक्षविशेषणम्-
हिन्ना चाभिमतसिद्धिः ।

अप्रसक्तनिषेधमाशंक्याह अन्वयव्यतिरेकिवदिति । जीवीति स्व-
मतेन दृष्टान्तः । परामर्शोऽपि नेन्द्रियादिति । पक्षविशेष्यकपरा-
मर्शस्यैवानुमितिज्ञनकत्वादिति भावः । व्यतिरेकव्यासीति । व्यतिरेकस्त-
हचारग्राह्यव्यापीत्यर्थः । तेन न पूर्वापरविरोधः । उपपादकस्तेवि । अनु-

मानसस्वे विरोधोऽर्थापत्तिरस्त्विति अभावविलयापचेतिः । प्रसिद्धं
चैतदित्यलमनेन । अर्थापत्तिभङ्गः ।

प्रचुरसाहर्च्यसंबेदनात् बुद्धिरबाधिता संभवः । यथा संभव-
ति मेघे जलमिति । तज्जाध्यक्षवत् क्वचिद्यभिचारेऽपि मानान्तर-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कल्पनाऽस्तु । यद्वा शतवर्षजीवी देवदत्तो गृह पवेति व्याप्त्यवधार-
णात् गृहे नास्तीति तदभावव्रह्मात् जीवनमरणसंशयमापाद्य बहिः-
सत्त्वकल्पनात् सांशयिकानुपपत्तिरिति चेत्त्र । आद्ये प्रमाणयोर्विरोधाः
भाव एव । अन्ये जीवननिश्चये संशयानुपपत्तिरेवेत्यादि कथं नोक्त-
मत आह—प्रसिद्धेति ।

सम्भवति मेघे जलं सम्भवति खार्यां द्रोण इति प्रचुरसा-
हर्च्यसम्बेदनाज्ञानं सम्भवात्यं जनयतीति मतं निरस्यति
प्रत्युरेति । ननु सम्भवो न मानं व्यभिचारिबुद्धिजनकत्वादित्यत
आह—तच्चेति । एवं सति इन्द्रियमपि व्यभिचारिज्ञानजनकत्वान

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लभ्यमानसस्वे योग्यानुपलब्धिर्विरोधिरुपार्थापत्तिरेव करणं स्था-
दिति सापि मानान्तरं न स्यादित्यर्थः । ननु तथापि कथं विरोध-
स्थानुमानेऽन्तर्भाव इत्यत आह प्रसिद्धं चेति । पतदर्थापत्तिरनुमानमे-
वंरुपमित्यर्थः । विरोधोपि न तावदगृहाते यावदभावयोर्बर्यासिनं गृ-
हाते सहानवस्थाननियमस्य विरोधस्वादिति भावः ।

तच्चेति । यथेन्द्रियं दोषसाहित्यात् क्वचिदप्रमाकरणत्वेऽपि प्र-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

माने च न विरोधानां करणमिति भावः । सारीति । तवेति शेषः । य-
द्यपि न गृहे देवदत्त इति ज्ञानानन्तरं देवदत्तो बहिरस्तीति ज्ञानं गृह-
निष्टाभावप्रतियोगित्वलिंगकानुमितिरूपं वाच्यम् तज्जाशक्यं प्रतियो-
गित्वस्य संसर्गमर्यादया भानेन लिंगतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभा-
वात् । तथाप्यनुपपत्तिरपि प्रतियोगित्वस्यैवेत्युपपाद्यतावच्छेदकप्र-
कारकज्ञानाभावेन तादृशि ज्ञाने तादृशफलासिद्धेऽप्यत्वमेव । नवाव-
द्यभावज्ञानमेव गमकम् । एवमनुमानेऽपि तस्यैव गमकत्वेन द्विल-
क्षणसामन्यभावेन भेदाभावादिति भावः ।

मेवेति चेद् । न । अस्यान्युनकोटिशङ्कात्मकत्वात् । व्यभिचारिणोऽव्यभिचारिसंवेदनानुपपत्तेः । संभवमङ्गः ।

संदिग्धासोक्तत्वप्रयादपारम्पर्यमैतिह्यम् । कथमन्यथा वेदः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मानं स्यादित्यर्थः । सम्भवति च मेघे जलमवाह अस्येति । सम्भवति सार्थ्यो द्रोण इति तु व्यासिसत्त्वात् अनुमानमेवेति भावः । व्यभिचारिण इति । व्यासिरहितादित्यर्थः ।

अविज्ञातप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यं प्रमाणं यथा वटे वटे मधुरतरौ गौरी, किञ्च वेदेऽपि येतिह्यमेव प्रमाणमिति पौराणिकास्त्राह—सन्दिग्धेति । शब्द एव तदन्तर्भावः येन वेदस्यापि हेतुदर्शनशून्यमन्वादिभिर्ग्रहणधारणानुष्टानादिकलक्षणपरिग्रहात् वेदप्रामाण्यद्यवस्थितौ प्रमाणशब्दत्वेनासोक्तत्वानुमानात् सन्दिग्धासोक्त-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

माणं तथा सम्भवोपीत्यर्थः । सम्भवो द्विविधो यथा सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचारासम्पूर्त्, सम्भवति सहस्रे शतम् । तत्राद्योऽप्रमाणमेव व्यभिचारित्वात् । अन्यस्तविविनाभावपुरस्कारादनुमानमेवेत्याह अस्येति । ननु निश्चयात्मकतया अनुभूयमानस्य सम्भवज्ञानस्य संशयत्वे किं मानमित्यत आह व्यभिचारिण इति । मेघस्य जलवत्त्वनियमाभावात्स्य जलवत्त्वधीर्नाव्यभिचारिणीत्यर्थः ॥

सन्दिग्धेति । निश्चितासोक्तत्वस्य शब्द एवान्तर्भावादित्यर्थः । कथमन्यथेति । वेदस्यासोक्तत्वे साधकबाधकमानाभावात्ताद्बूषेणैव प्रामाण्यादित्यर्थः । हेतुग्रहणशून्यग्रहणधारणानुष्टानादिरूपमहाजननपरिग्रहाद्वेदप्रामाण्यस्थितौ प्रमाणशब्दत्वेनासोक्तत्वात्स्य शब्द एवा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ननु संभवति सहस्रे शतमित्यादिकं प्रमाणं स्यादव्यभिचारादित्याशंकयाह सम्भवो द्विविध इति । मेघस्येति । तथा च निश्चयत्वानुभवो भ्रमः । व्यासत्वभ्रमादनुमितिरूपभ्रमे वा तथानुभव इति भावः ॥

शब्द एवान्तर्भावादिति । तथाचानुमानान्तर्भावादिति भावः । ताद्बूषेणैति । येतिह्यरूपतयैवेत्यर्थः ।

प्रमाण(१)मिति चेत् । न । तत्प्रवादपारम्पर्यस्यादरपरिग्रहादैवा-
सोक्तत्वानुमानात् । एतिहभङ्गः ॥
अभावो मानान्तरम् । न शुनुपलभ्मानपेक्षं नयनमभावग्रा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वाभावादित्याह प्रवादेति । प्रवादमात्रं च न मानमिति भावः ।

अभावो मानान्तरमिति भट्टमतमुपन्यस्यति अभाव इति । अन्वय-
व्यतिरेकौ दर्शयति न हीति । यन्मते नयनमभावग्राहि तन्मतेऽप्यनुप-
लभ्मसांपेक्षमेव, तथाच नयनमाक्षयग्रह एव उपक्षीणमवश्यापेक्षणी-
योऽनुपलभ्मस्तस्यैव मानत्वादिति भावः । ननु करणत्वे सति प्रमा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्तर्भाव इत्याह प्रवादेति । प्रवादमात्रं च प्रमाणमेव न भवतीति भावः ।

ननु योग्यानुपलब्धिर्मानान्तरम्, अभावग्राहकतदुपलंभे च त-
दभावाग्रहादित्यत आह अभाव इति । नन्वनुपलब्धिर्मानभावग्राहिका
किञ्चिदिन्द्रियं स्वरूपसञ्चभावश्चेति द्वयमेव तद्राहकमित्यत आह
नहीति । तथासति शुक्रौ रजतत्वाभावः सञ्चिकृष्टं चक्षुश्चेति अभाव-
प्रहापत्तौ तद्भ्रमो न स्यादित्यत आह इदमिति । तथा चावश्यकत्वा-
त्मन् योग्यानुपलब्धिर्मानमित्यर्थः । न च तत्र दोष पवाभावग्रहप्रति-
बन्धकः, अभावभ्रमानुपत्यापत्तेः । न च दोषादेव तदुत्पत्तिः, दोषः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

। अवश्यकत्वादिति । कारणताया इति शेषः । यदि दोषमात्रमभावग्रह-
प्रतिबन्धकं तदा दोषसत्त्वे तत एव तदसत्त्वे भ्रमसामग्रीभूतदोषादे-
वाभावभ्रमः क्वापि न स्यादित्याह अभावप्रमेति । ननु कश्चन दोषो-
ऽभावप्रमाप्रतिबन्धकः कश्चनाभावभ्रमजनक इति नोक्तदोष इत्याश-
येनाह न च दोषादेवेति । दोषस्यापीति । तादृशी च सामग्र्यनुपलब्धिरेवा-
न्वयव्यतिरेकात्, चक्षुरादेश्याधिकरणग्रह एवोपक्षयः, प्राणियभा-
वेनाभावप्रत्यक्षहेतुत्वात्, विशेषणतायाश्च प्रत्यासन्तित्वानभ्युपग-
मादिति भावः । अन्वनुपलब्धिर्न तथा किन्तु विषयीभूतोऽभाव एव

हि, इदं रजतमिति विभ्रमाभावापत्तेः । न च तदकरणं, तरङ्ग-
क्षणानां व्यापारवत्करणान्तरचरमभावादीनाम(१)व्यावृत्तेः । न

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

णत्वचिन्ता तदेव तु नास्तीत्याह न चेति । यावद्यापारवत्करणान्तर-
चरमभावित्वस्य फलाद्यभिचारित्वस्य वा करणलक्षणस्य तत्रापि
सत्त्वादित्यर्थः । व्यापारवदिति न कारकविशेषणं, वैयर्थ्यापातात्, व्या-
पारविशिष्टस्यैव कारकत्वात् । न चानुपलम्भस्य व्यापारभावाद-
करणत्वम्, उक्तलक्षणस्यैव करणत्वनिर्वाहकत्वात् । नन्वन्वयव्यतिरे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यापि भ्रमाभ्रमसाधारणधीहेतुमादायाभावज्ञानजनकत्वात् । तत्र
यद्यभावः स्वरूपसञ्चेवाभावग्राहकः स्यात्तदाऽभावभ्रमो न स्यात् ।
ननु भाववत्यभावभ्रमः करणदोषात्, न च प्रतियोगिस्मृत्याथयग्र-
हाहेतुपलब्धयः स्वभावतो दुष्टाः, किञ्चिन्दिद्यं पित्तादिना दुष्टमिति
तदेव तद्भ्रमहेतुरतोऽभावप्रमाणामपि तदेव मानम् । मैवम् । इन्द्रि-
यस्यापि दुष्टत्वं दोषसाहित्यमात्रम् न त्वन्यत्, तथानुपलब्धावपि
तुल्यम् । नन्वेतावताऽनुपलब्धिः कारणमस्तु न तु करणमित्यत
आह न चेति । यत्किञ्चिद्यापारवत्कारकान्तरचरमभावित्वं व्यापा-
रान्तरस्यापीति तदपि करणं स्यादित्यत उक्तं व्यापारवदिति । तेन
यावद्यापारवत्कारकान्तरचरमभाविति करणमित्यर्थः । यद्वा यथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथेत्यत आह—तत्र यदीति । तथाच भ्रमस्थले तदभावान्त्र साधारण-
सामग्री स इति भावः । तदेव मानमिति । एवं चानन्यगतिकतया विशे-
षणताप्रत्यासन्तिरपि कल्प्येति भावः । तेनेति । सामान्यपदोपादानेन-
त्यर्थः । यावदिति । कारकान्तरयावदित्यर्थः । कारकान्तरयावद्व्यापार-
चरमभावि करणमित्यर्थस्तेन फलायोगव्यवच्छिन्नं करणमिति
लभ्यते, इन्द्रियसञ्ज्ञिकर्षादीनां च व्यापाराणां करणत्वमिष्टमेवेति
भावः । नन्वेतन्मते निर्व्यापारस्यापि कारकतया व्यापारवत्पदं
व्यर्थं यावत्कारकान्तरचरमभावित्वस्यैव सम्बन्धादित्यरुचे-
राह येदेति । तथाच व्यापारपदं वित्प्रत्ययान्तं चरमव्यापारतृतीयलि-

च नयनमपि करणम्, एकत्रोभयनिषेधादिति । नयनं भूतलं एवा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कस्त्वाज्ञयनमपि करणं नयनमेव कारणं तत्र स्यादित्यत आह न चेति ।
शुकौ रजतत्वोपलब्धेश्तदभावानुपलम्भ इति भ्रमानुरोधाद-
तुपलम्भस्य कारणत्वं वाच्यम्, रजतत्वाभावानुपलम्भश्च शुक्तिवा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यापारस्य तृतीयलिङ्गपरामर्षादेः कारकान्तरचरमभावित्वेन कारण-
त्वं तथैतस्यापि स्यात् । कारकान्तरचरमभावित्वं च नोपद्यमानत्वं
किन्तु विद्यमानत्वमात्रम्, तच्चानुपलम्भेऽपि विद्यते एव । न चैव
सर्वेषां करणत्वप्रसङ्गः, निमित्तसमावेशेन संज्ञासमावेशस्येष्टत्वात् ।
यत्तु व्यापारवादिति कारकस्यैव विशेषणम् । तत्र । व्यापारविशिष्टस्यैव
कारकतया वैयर्थ्यपत्तेः । न च व्यापाराभावाज्ञानुपलब्धिः
करणम्, उक्तमात्रस्यैव करणतात्त्वायामकत्वे व्यापारवत्स्य विशेष-
णत्वे गौरवात् । ननु चाभावप्रमायामिन्द्रियमपि करणं तदन्वयाद-
नुविधानादित्यत आह—न चेति । अभावप्रमाया इन्द्रियजन्यत्वेन

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ङ्गपरामर्षपरं दृष्टान्तलाभायोपात्तमिति भावः । व्यापारद्वारा कारका-
न्तरचरमभावित्वं कर्मादेवपीत्यतिव्यासिरित्याशंक्य निराकरो-
ति नचैवमिति । विशेषणमिति । यथाश्रुतमेवेति भावः । अन्यथा प्रथमप-
क्षमेदानुपपत्तेः । व्यापारविशिष्टस्येति । यद्यपि निर्व्यापारानुपलब्धेऽपि
कारकत्वाभ्युपगमात्तद्विशेषणं व्यावर्त्तकं भवत्येव, तथापि तथात्वे-
ऽपि वैयर्थ्यमेव, व्यावर्तनीयकारकान्तरराव्यावर्तकत्वात् । यथोक्तवि-
वक्षया तु सिद्धान्तः समीहितमिति भावः । उक्तमात्रस्यैवेति । यावत्कार-
कान्तरव्यापारचरमभावित्वस्यैवेत्यर्थः । न च पूर्व व्यापारविशिष्टस्यै-
व कारकत्वमुक्तमिदानीं तु निर्व्यापारस्यापि कारकत्वविशेषकरण-
त्वस्वीकारे विरोधः । पारिभाषिककरणत्वस्य कारकत्वाव्याप्त-
त्वात् । सामान्यविशेषभावस्वीकारस्तु कारकत्वकरणत्वयोर्व्यापा-
रविशेषवत्कारणं करणमिति लक्षणाभिप्रायेणेति भावः । अभावप्रमाया
इति । यद्यप्यनुपलब्धेन्द्रियसहकारितया न परोक्षानप्रयोजकत्वं का-
पि दृष्टं तथा प्राङ्गनास्तितास्थले तदपि दृष्टमेवेत्युभयप्रयोज्यत्वे प्रत्य-

न्यथासिद्धमिति(१) चेत् । न । दोषबलात्तद्रत्यावर्तकधर्मा(२)-
नुपलम्भवदभावस्थाप्यनुपलम्भेऽनुपलब्धेरकारणत्वात् । अभा-
वानुपलम्भेनैव भावप्रहापन्तेश्च । तथासतीन्द्रियमनवकाशमिति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नुपलम्भवदोषमहिम्नैवेति नाभावोपलम्भेऽनुपलविधः कारणमतो
न प्रमाणमित्याह दोषबलादिति । किञ्चन्न नयनं भावप्रहेषि करणं न स्यात्
न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रत्यक्षत्वमनुपलविधजन्यत्वेन संकरापत्तेः, किन्तु प्रत्यक्षज्ञानभिन्नत्वं(३)
तथापि विरुद्धयोरुपाध्योरपि संकरो न भवत्येव । अथाधिकरणधी-
रिन्द्रियव्यापार इति न तदन्यथासिद्धम्, अन्यथा संचिकष्टोपक्षी-
णमिन्द्रियमपि न हेतुः स्यात् । मैवम् । हेतुत्वे सिद्धे तद्वापारत्वात्,
तदेव नास्ति प्राप्यभावात् । न च विशेषणता प्राप्तिः, विशेषणतायां
सत्यामिन्द्रियग्राह्यत्वं तर्सिमश्च सति विशेषणतेत्यन्योन्याश्रयात् ।
न च ज्ञानाकरणकत्वादभावप्रमाया इन्द्रियसाध्यत्वम्, यथाहि ज्ञान-
करणकत्वाविशेषेषि न शाब्दादेरनुमितित्वमेवमज्ञानकरणकत्वेषी-
निद्रयजन्यं साक्षात्कारि तद्विजातीयं चानुपलविधजन्यमिति भावः ।
दोषबलादिति । तद्रत्तः शुक्लिगतो व्यावर्तको धर्मः शुक्लिर्वादिस्तस्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

क्षत्वपरोक्षत्वप्रसङ्ग इति भावः । अनुभवेनेति । यद्येष्यवमनुभवत्वमेव
ज्ञातिर्मास्तु प्रत्युत ज्ञातकरणप्रयोजयं परोक्षत्वम् अनुभवत्वे तु न किं-
चित्प्रयोजकम्, तथापि प्रत्यक्षभिन्नज्ञानत्वमज्ञात्वा परोक्षत्वप्रत्यया-
भावेन तेनैतदन्यथासिद्धिः । प्रयोजकं च संस्कारान्यज्ञानाकरणकत्व-
मेवेति । तथापीति । अत्र च विरुद्धत्वं न परस्परात्यन्ताभावसामानाधि-
करणयं, भूतत्वमूर्तत्वयोर्बर्द्धभिचारात् । नापि परस्पराभावव्याप्त्यत्वं,
तदनवधारणात्, किन्तु परस्पराभावात्मकत्वं परस्परानिरेक्षकारण-
प्रयोजयत्वं वेति भावः । अनुपलविधप्रत्यक्षत्वसंकरोऽपि बोध्यः ।
कृपसाक्षात्कारे प्राङ्मासितवास्थले परस्परव्यभिचारादिति । यथाहीति

(१) नयनपूतल एवान्यथासिद्धिरितिः । (२) उत्तात्तत्त्वधर्माद्विः ।

(३) अत्र टीकादर्शेन प्रकाशो कश्चित्पाठो भ्रष्ट इति ज्ञायते ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नुपलभादोषाधीनादिदं रजतमित्यत्र नाभावग्रह हृते शुक्रौ रजत-
भ्रमोत्पत्तिरिति भावः । नन्वत्रोक्तमभावभ्रमो न स्यात् । अत्र वदन्ति ।
न प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरभावप्रमाकरणं तज्ज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् ।
नापि प्रतियोगिमदधिकरणज्ञानाभावः, आरोप्य निषेध्यत इत्यभ्यु-
पगमात् । नापि प्रतियोगिमदधिकरणप्रमाया अभावः, अत्यन्ता-
भावग्रहे तादशप्रमाया अप्रसिद्धेः । नाप्यधिकरणप्रमायां प्रतियोगि-
मस्वप्रकारकर्त्तव्याभावः, चिन्हश्यदवस्थयटवत्कपालप्रमानन्तरं ध्वं-
सप्रतीतेः, आरोपस्याहेतुत्वेषि तत्राभावधीर्त स्यात् । न चानुपलब्धे-
रभावग्रहाहेतुत्वे घटवत्यपि तदभावग्रहापत्तिः, तत्र घटाभावाभावा-
देव तदनुपपत्तिः । न चेन्द्रियस्याधिकरणग्रह एवोपक्षयः, अन्धस्य त्व-
गिन्द्रियोपनीते नीले स्मृतपीतत्वस्यानुपलब्धेरभावधीप्रसङ्गात् । प्रति-
योगिग्राहकेन्द्रियग्राहात्वे त्वभावधीः प्रत्यक्षा न त्वनुपलब्धिलिङ्गजन्या,
अनुपलब्धेरज्ञानात्, आसवाक्यस्येव तज्ज्ञापकस्याभावात् । न चाज्ञा-
तैष रूपाद्यनुपलभस्यानुपलब्धी रूपाद्यनुपलब्धं गृह्णाति भूतले घटा-
भावमिवेति वाच्यम् । उपलभस्य त्वज्ञयेतीऽन्द्रियत ग योग्यानु-
पलब्धयोपलभाभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्, अनुपलब्धिमात्रस्याभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्वमतेनोक्तं वैशेषिकनये शाब्दानुमित्योरभावादिति । दोषाधीना-
दिति । यद्यपि दोष पव रजतत्वाभावप्रतिबन्धको न तु शुक्रित्वा-
नुपलभ्यः, अन्यथा वैपरीत्यापत्तेः, अत पव मूले तथेवोक्तम्,
तथापि दृष्टान्तत्वेनैव हेतुत्वं बोध्यम् । यद्यपि दोषवेचित्तयात् क-
श्चन दोषोऽभावग्रहप्रतिबन्धको नाभावभ्रमकारणमित्यनुपलब्धे-
रकारणत्वेष्यभावभ्रम उपपद्यते एव, तथापि वक्ष्यमाणप्रकारे-
णाप्यनुपलब्धिहेतुत्वनिराकरणं शक्यत एवेति हृदि निधाय प्र-
कारान्तरमाह-अत्र वदन्तीति । तथा चानुपलब्धेन्द्रियक्तुमशक्यत्वात्
शक्यत्वे वा कारणत्वं एव मानाभावात्कुतः करणत्वमिति भावः ।
न चारोपो न हेतुत्विति प्रतियोगिमदधिकरणज्ञानाभावानुपलब्धिरि-
त्याह आरोपस्याहेतुत्वेषीति । एवमप्युक्तप्रतीतिस्थले ध्वंसप्रतीत्यनुप-
पत्तिरिति भावः । आसवाक्यस्येति । मन्दिरोदरे चैत्रो निपुणतरमनुसृतो
न चोपलब्ध इत्यादेरिति शेषः । वस्तुतो योग्यानुपलब्धिः कारणं भ-

चेत् । न । भावभेद एव(१) सावकाशत्वात् । तुल्यन्यायेनैव वि-
वेको न शक्यत इति चेत् । न । अस्याभवेऽपि तुल्यत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अभावानुपलभ्मस्यैव तत्र करणत्वसम्भवादित्याह अभावेति । भावभेद इ-
ति । किञ्चिद्भावं गृह्णदेवेन्द्रियं न निरवकाशमित्यर्थः । विनिगमनाभावा-
त् योग्यं सर्वमेव भावं ग्रहिष्यतीन्द्रियमित्याह तुल्येति । तर्हि भाव-
मेव गृह्णाति न त्वभावमपीत्यत्रापि विनिगमनाभावं एवेत्याह अस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ब्राह्मकत्वात् । न चेन्द्रियेणाभावस्य प्रत्यासत्यभावः, इन्द्रियानुवि-
धानेन तज्जनकत्वसिद्धाविन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्ति-
त्वकल्पनादिति संक्षेपः । किञ्चिवं भाववुद्दिरप्यभावानुपलब्ध्यैव
स्याज्ञ त्विन्द्रियादित्याह अभावानुपलभ्मेनैवेति । तथासतीति । भावाभा-
वयोरग्रहादित्यर्थः । भावभेद इति । किञ्चिद्भाव इन्द्रियेण ग्रहिष्यत इ-
त्यर्थः । तुल्येति । भावत्वाऽविशेषेषेषिं किञ्चिद्भावोऽनुपलब्ध्या ग्राह्याः
कश्चिदिन्द्रियेणेति विवेको न शक्यग्रह इत्यर्थः । अस्याभावेति । यथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

षष्ठेव नतु करणं कल्पनीयग्रमाणभावत्वात् । न च भावग्रहेऽप्यभा-
वानुपलब्धिरेव करणमिति चैपरीत्यमेवास्त्विति वाच्यम् । अत्यग्र-
कारकान्याधिकरणकविरोध्युपलभ्मस्यापि विरोधितया तत्प्रकारकत-
दधिकरणकविरोध्युपलभ्मस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति निर्विकल्पक
निराकरणकमावग्रहयोस्तदसम्भवेनावश्यमिन्द्रियस्य करणत्वात् । न
च कारणत्वं एव मानाभावः, जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसंगेन
योग्यानुपलब्धेः कारणत्वात् । न च योग्यब्यक्तियटितविशेषणताया
एव ग्राहकत्वम्, वायौ चक्षुषा रूपाभावप्रतित्यनुपपत्तेः । न चैवमभावा-
नुपलब्धिरपि भावग्रहे कारणम् साधिकरणकप्रकारकबुद्धेष्टिष्ठापत्तेति-
त्यमिप्रेत्याह संक्षेप इति । केवित्तु अभावस्य योग्यानुपलब्धिर्नामावग्रहे
कारणम् अभावग्राहकसामग्र्यां प्रतियोग्यारोपेऽपि प्रविष्ट इति तः
ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानकारणतापत्तेरात्माथ्यादित्याद्वः । तदयुक्तम् ।
तद्याप्यपदस्यासाधारणोपलभ्मकपरतया तत्पदेनैव प्रतियो-

(१) भेदमादैव इति पाठान्तरम् ।

विस्तृतं चैवं शास्त्रं एवेत्यलमनेन ।

अभावं एव मूलभूतोऽसम्भवी कुतो मानभेदचिन्ता । ना-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नन्विन्द्रियस्य भावेन सह संयोगादिः सञ्चिकर्षोऽस्ति न त्वभावेनापि, न चासंनिकृष्टमिन्द्रियं ग्राहकमित्येव नियामकमिति चेत् । न विशेषणताया प्रत्यासत्त्वेरिहापि सत्त्वात् । अभावे गृहीते विशेषणता तया च ग्रह इत्यन्योन्पाथय इति चेत् । न । तदुपलब्धेस्तु प्रत्ययजननस्वा-भाब्यलक्षणाया विशेषणतायाः पूर्वमपि सत्त्वात् । किञ्चन्द्रियस्या-न्वयव्यतिरेकसत्त्वात्तदेव तत्र करणं, न त्वधिकरणग्रहोपक्षीणं तत्, त्वगिन्द्रियोपनीते पर्तेऽन्वयस्यापि नीलिमव्यतिरेकग्रहापत्तेः । प्रतियोगिग्राहकेणाधिकरणग्रहणं तन्त्रमिति चेन्न । वायौ चक्षुषा रूपाभावानुपलभ्यमपसङ्गात् । तत्र रूपाभावोऽनुमीयते इति चेन्न । लिङ्गाभावात् । अनुपलभ्यमानत्वमेव लिङ्गमिति चेन्न । तस्याप्यनुपलभ्यमात् । न द्यनुपलब्धिरपि योग्यानुपलब्ध्या गृह्णते । उपलब्धेरयोग्यतया तत्र योग्यानुपलभ्यमासम्भवात् । प्रतियोगिग्रहे च इन्द्रियस्य सामर्थ्योदभावग्रहेपि सामर्थ्यकल्पनादित्यभिप्रेत्याह विस्तृतमिति ।

ग्राभाकरं मतमुत्थाप्य निराकरोति अभावं एवेति । मूलतः-तत्त्वतः, न्यायलीलावतीप्रकाशः

कश्चिद्द्वयो ग्राहोः कश्चिद्वेति विनिगन्तुं न शक्यते तथाऽभावो ग्राहोऽन भाव इत्यपि तथेत्यर्थः । किञ्चाभावग्रह इन्द्रियानुविधानादिन्द्रियं तत्र हेतुरन्यथा निमिलिताक्षस्यापि घटानुपलब्ध्या घटाभावधीप्रसङ्गः, नार्पीन्द्रियार्थसंक्षिकर्षं सत्यनुपलब्धिं विनाऽभावधीविलम्ब इत्यभिसन्धायाह विस्तृतं चेति ।

अभावं एवेति । प्रमेयत्वं भावत्वव्याप्यमित्यर्थः । अतो न सिद्धासि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यारोपवारणादिति दिक् । अन्यथा निमीलिताक्षस्यार्पीति । न च चक्षुरुम्लिनादिसहकारिविरहान्न तत्र योग्यानुपलब्धिरिति वाच्यम् । चक्षुरुम्लिनादेः संनिकर्षोपक्षीणत्वेन तदपेक्षायामिन्द्रियस्याप्ययेक्षणेन तस्यैव कारणत्वौचित्यादिति भावः ।

स्तीति धीरिति(१) चेत् । न अस्या आश्रयस्वरूपभेदालम्बनं त्वात् । तथाहि—अस्ति तावद्भावाभावोदासीनमाश्रयस्वरूपम् । कीदृश्यन्यथाभावः समवैति(२) ? न तावत्तद्विति(३), आत्माश्रयत्वात् । नापि तज्जातीयवति, अनवस्थितेः । नापि तद्दीने(४), भावाभावयोरविरोधापत्तेः । भावाभावयोश्च ना-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

असम्भवी-अधिकरणमिन्नत्वेन प्रमाणागोचरः । अत्र प्रमेयत्वं भावत्वव्याप्त्यमित्यर्थः । तथाच न सिद्ध्यसिद्धिव्याघात इत्यर्थः । नास्तीति । मानमित्यध्याहुयते समावसन्नमनुष्यते वा । इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिरेवाभावे मानम्, अस्या भूतलमात्रालम्बनत्वे घटवत्यपि प्रसङ्गादिति भावः । अत्रान्यथासिद्धिमाह अस्या इति । याद्वशे भूतलेऽभावः प्रयुज्यते तदेवाभावधीहेतुरित्यर्थः । आत्माश्रयेति । स्वस्मिन् स्वावृत्तिवत् स्वविशिष्टेष्टि स्ववृत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः । अभावान्तरवत्यभावान्तरं प्रयुज्यतामित्याशंक्यानवस्थया दूषयति नापीति । तद्दीन इति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्विव्याघातः । नास्तीति धीरिति । अस्ति तावदिह भूतले घटो नास्तीति धीः, न च भूतलमात्रं तदालम्बनं घटवत्यपि प्रसङ्गात्, नापि केवलं भूतलं अतिरिक्तकैवल्यानङ्गीकारात् । न च भूतलमेव कैवल्यं पौनरुक्त्यापत्तेरित्यभावसिद्धिरित्यर्थः । आश्रयस्वरूपभेदमाह—तथाहीति । अस्ति भूतलविशेषो यत्राभावः सम्बद्धते, अन्यथा देशादिनियमेन तद्यवहारो न स्यात्, तथाच स एवाभाव इत्यर्थः । आत्माश्रयदिति । स्वविशिष्टे स्वावृत्तेरित्यर्थः । अनवस्थितेऽरिति । अभावान्तरवत्यभाववृत्तेरेव तस्याभावान्तरवति वृत्तेरपर्यवसानादित्यर्थः । तद्दीन इति । घटवतीत्यर्थः । अविरोधेति । सहावस्थानादित्यर्थः । भावाभावयोक्तेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आतिरिक्तेति । त्वयेति शेषः । अङ्गीकारे च पर्यवसितं विवादेनेति भावः । ननु घटभावादिपदस्यात्यन्ताभावपरत्वेऽन्योन्यसंसर्गिता चेत्यनेन

(१) धीरस्तीति० ।

(२) सम्बद्धते । ता० पु० ।

(३) तावद्विति—ता० पु० ।

(४) तद्दीने ।

स्तीति व्यवहारदर्शनात् । घटाभावेऽपि यदि घटोऽस्ति उपलभ्येत । नास्ति चेदभावान्तरम् । न चेतिसद्धमीहितम् । घटे च घट(१)तादात्म्याभावो नास्तीति यदि घटविधिः तदानवस्था । अथाश्रयस्वरूपम् । उक्तमुच्चरम् । एवं घटाभावपटाभावयोः प्रागभावध्वंसयोर्नैक्यं नान्योन्यसंसर्गिता वेति विकल्प्य दूषणमभिधानीयमिति चेत् । मैवम् । विचारासहत्वात् । किमिदं परिपन्थितर्कमात्रम् ? यदि भूतलौदासीन्यं न स्थात् तदा अभावो न सम्बन्ध्येतेति, विपर्ययपर्यवसानादाश्रयभेदसाधनं वा । नाद्यः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भाववतीत्यर्थः । अधिकरणस्वरूपेमेवाभावव्यवहारहेतुरिति प्रकारा-
न्तरेण व्यवस्थापयन्नाह भावाभावयोश्चेति । समीहितमिति(२) । तत्राधिकरणस्वरूपेणैवाभावव्यवहार इत्यर्थः । घटे चेति । अन्योन्याभावाभावस्य घटरूपतया घटे घटान्तरं तत्रापि घटान्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः । अथेति । घटाभावाभावव्यवहारस्य घटरूपाश्रयमात्रसाध्यत्वे भूतलेऽपि घटाभावव्यवहारोऽधिकरणस्वरूपेणैव कार्य इत्यर्थः । एवमिति । घटाभावे पटो नास्तीति व्यवहारः प्रागभावे प्रध्वंसान्योन्याभावव्यवहारश्चान्यायलीलावतीप्रकाशितमिति:

यथा भूतले घटो नास्तीति व्यवहारः तथा घटाभावे घटो नास्तीति व्यवहारोऽस्तीति तत्राप्यभावान्तरं स्यादित्यर्थः । एतदेव स्फुटयति घटाभाव इति । सिद्धमिति । स्वरूपालम्बनेनैव नास्तीति धीरित्येष्वरूपमित्यर्थः । घटविधिरिति । अभावाभावस्य भावात्मकत्वादित्यर्थः । एवमिति । घटाभावपटाभावयोः प्रागभावध्वंसयोरिति यथासंख्यन्यायलीलावतीप्रकाशितमिति:

विरोधः, घटाभावाभावे पटाभावसंसर्गादित्यत आह घटाभावपटाभावयोरिति । तथाच घटाभावपटाभावभावयोर्नैक्यं प्रागभावप्रध्वंसयोर्नान्योन्यसंसर्गितेत्यनुष्ज्ञत इत्यर्थः । यद्वा घटाभावयोरित्यत्रैव यथासंख्यं प्रागभावप्रध्वंसयोरित्यस्याभेदनान्वय इत्यर्थः । तथाच घ-

(१) ऋतदृष्ट० । (२) शङ्करमतेष्व मूले-सिद्ध समीहितम्-इति पाठे वोध्यः ।

आपादनमात्रस्योपलभ्यानङ्गत्वात् । नेतरः । सम्बन्ध्यते चाभाव इत्यात्मनो विपर्ययस्य स्वतोप्यमिद्देः । परसिद्धेन परस्यापादानपिदमाभासं सर्वथानुपलभ्यमानोशाधि(१)शङ्काग्रस्तत्वादितिवदात्मप्रतिक्षेपकम् । अत एव सम्बन्धप्रश्नोऽसंगतः । अ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धिकरणस्वरूप एवागत्या स्वीकार्य इत्यर्थः । आपादनमात्रस्येति । विपर्ययपर्यवसितस्येत्यर्थः । अभावाप्रसिद्धया व्याप्त्यग्रहामूलशैथिल्यमपि द्रष्टव्यम् । इदमसाधकं सर्वथानुपलभ्यमानोपाधिशंकाग्रस्तत्वादित्यनुमानमात्मप्रतिक्षेपकं यथा तथा अभावो नास्तीति अभ्युपगम्य सम्बन्ध्यते चाभावस्तस्मादन्योदासीनं भूतलमिति परसिद्धेन विपर्ययसिद्धौ स्वव्याघातकैवेत्यर्थः । अथवा विपर्ययरूपप्रतिक्षेपकं त्वं न ह्यभावानङ्गीकारे विपर्यय एतादशः सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च यादशकपाले घटः समवैति तादशे न घट इति व्यवहारोपि स्यादिति घटादिविलोपः स्यादिति भावः । अत ऐति । अभावानङ्गीकारादेवे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मन्वयः । अत्रान्योन्याभावसंसर्गभावान्तरस्वीकारेऽनवस्था, अन्यथा चाश्रयरूपमभावव्यवहारहेतुरिति सिद्धमित्यर्थः । घटाश्रयस्येव तदभावाश्रयस्याप्यननुगतत्वादिति भावः । आपादनमात्रस्येति । विपर्ययपर्यवसितस्य तर्कस्य परमतप्रतिषेधानङ्गत्वादित्यर्थः । अभावाप्रसिद्धा व्याप्त्यग्रहाच्छिद्धिलमूलत्वमपीति भावः । आत्मप्रतिक्षेपकमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

टप्रागभावप्रध्वंसयोरित्यर्थः पर्यवस्थतीति भावः । अन्योन्याभावेति । नैक्यमित्यत्रान्योन्याभावान्तरस्वीकारे नान्योन्यसंसर्गिता चेत्यत्र संसर्गभावान्तरस्वीकारे चेत्यर्थः । नन्वाश्रयस्वरूपस्याननुगतत्वात् नानुगतव्यवहारे हेतुत्वमत आह घटाश्रयस्येति । तथाच यथा भावाश्रयत्वमननुगतानां तथा ममाभावव्यवहारहेतुत्वमिति भावः । यद्वाऽभावरूपस्याश्रयस्य तवाप्यननुगतत्वादित्यर्थः । तथाच तदृढष्टा-

तिरेकिणस्तस्यासिद्धेः । जन्मप्रश्नेऽपि प्रागसच्चोपलक्षितं रूपं की-
दृशि ? अभाववति, यदैव ताद्रूपं तदैव तेन तदभाववत् । अथ

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यर्थः । अतिरोक्तेण इति । भूतलभिन्नस्येत्यर्थः । ध्वंसमाश्रित्याह जन्मे-
ति । प्रश्नस्वरूपमाह प्रागिति । पूर्वं यदभावस्वरूपं नास्ति तत्कीदृशे
भूतले वर्तते इत्यर्थः । उत्तरमाह अभाववतीति । नन्वेवमनवस्थेत्याह
यदैवेति । ताद्रूप्यमभावजन्यम्, न हभावे जाते कपालं नाभावदिवि
सम्भवतीति भावः । अथेति । अभावजन्यपूर्वावस्था कीदृशित्यर्थः । उ-
त्तरं भाववतीति । घटतत्संयोगयोर्मध्ये कपालं कीदृगिति प्रश्ने किमुत्त-
रमित्याह अथेति । तादशकालाभावादिति । उत्तरमाह तदेति । इद-
मिति । आश्रयस्वरूपेण व्यवहारोपपादनमित्यर्थः । लयोत्पत्ती ध्वंस-
प्रागभावौ तौ चेष्ट स्तस्तदा 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सम्बद्धते चाभावस्तस्मादस्त्युदासीनं भूतलमिति परसिद्धेन
विपर्ययसिद्धौ तेनैव व्यवहारोपपत्तौ नासावोऽभ्युपगन्तव्य इत्येवंरूप-
व्याधातग्रस्तमित्यर्थः । परसिद्धेनाप्यभावमुपादायैव प्रसङ्गस्तथा चा-
भावसिद्धिरित्यात्मप्रक्षेपकतेत्यर्थं इत्यन्ये । किञ्चेवं यादृशि संस्थान-
विशेषविशिष्टे कपाले घटो वर्तते तादकपालमेव घटव्यवहारजनकम-
स्थितिं किं घटेनेत्यपि स्यादिति भावः । अतिरोक्तेण इति । सम्बन्धस्य
मेदगर्भत्वेनाभेदे संबन्धासिद्धिरित्यर्थः । जन्मप्रश्नमेव विद्वग्नोति
प्रागसत्त्वेति । प्राक्यदभावस्वरूपं नासीत्तदिदानीं कीदृशि वर्तते
इत्यर्थः । उत्तरमाह—अभाववतीति । अनवस्थां परिहरति यदैवेति । ता-

न्यायलीलावतीप्रकाशविनितिः

तेन भूतलादीनामप्यभावव्यवहारकारणत्वं ममेति भावः । सम्बद्धते चा-
भाव इति । तेनैवेत्यादभ्युपगन्तव्य इत्यन्तं व्याधातस्वरूपपरम् । व्या-
धातग्रस्त्वं च सम्बद्धते चाभाव इत्यस्य क्वचिदित्येवंरूपमिति पा-
ठः । तत्र च सम्बद्धते चाभाव इत्यनेन व्याधातः । तेनैवेत्यादभ्युप-
गन्तव्यमित्यन्तं व्याधातात्रयकथनपरम् । परसिद्धेनेति । विपर्ययव्याधा-
तः पूर्वं मुकः प्रसङ्गव्याधातस्वधुनेति भेदः । सम्बन्धासिद्धिरिति । त्वम्भते

प्राक्कालमाश्रित्य प्रश्नः । तदा भाववति(१) । अथान्तराकं कालमाश्रित्य प्रश्नः । तदा विरोधः । इदं सर्वलयोत्पत्तिप्रति-क्षेपकं सत्कार्यवादमनुपततीति(२) महदिन्द्रजालम् । घटाभाव एव च घटनास्तिता । अतिरेकेऽनवस्थितेः । न त्वेवं प्रकृतेऽपि भूतलस्वरूपस्यातिप्रसङ्गत्वात् । ततः सम्बन्धवदिदमवश्याङ्गीकर्त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ते सत् इति प्राभाकरस्यापि सांख्यमतानुप्रवेशादपसिद्धान्त इत्यर्थः । घटाभावे घटो नास्तीति यद्विक्लिप्तं तत्राह घटाभाव एवेति । अभा-वेऽभावान्तरभावेऽपि स्वरूपनिबन्धन एव व्यवहार इत्यर्थः ।
न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रूप्यं अभावजन्यमित्यर्थः । लयोत्पत्तीति । धर्वसप्रागभावावित्यर्थः । घटाभावे घटो नास्तीत्यत्राह—घटाभाव एवेति । भावाभावयोरभावप्रतीत्यविशेषयमेवेऽभावान्तरस्वीकारेऽनवस्थाऽतोऽनतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमेवभावविषयो भावे तु बाधकाभावादतिरिक्ताभावसिद्धिरित्यर्थः । सम्बन्धवदिति । यथा सम्बन्धशून्यः समवायः स्वरूपेणैव स्था(?)—(३)किन्तु तृतीयमादाय, अथानवस्थामूलत्वं द्वितीयस्य, तर्हि प्रथमस्यापि तथात्वमिति सोपि परिहार्यः । अत्र प्रतीत्यविशेषात् स पवाभावस्तत्र वर्तते, न चात्माश्रयः, प्रमेयत्ववत्, प्रमाणसिद्धत्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति शेषः । ताद्रूप्यं यद्यभावत्वमेवोच्यते तदोद्देश्यविद्येयभावानुपपत्तिरत आह अभावजन्यमित्यर्थ इति । संयोगे सम्बन्धान्तरं सद्विशेषयति यथेति । प्रमेयत्ववदिति । संयोगसमवायाभ्यमेव स्वसंय न स्वस्मिन्वृत्तिः स्वरूपसम्बन्धेन तु प्रतीतिसिद्धा सा स्वीक्रियते एवेति भावः । यद्यप्येवं भूतलादावप्याधारत्वप्रतीतेस्तथैवोपपत्तिस्तत्राप्यातिरिक्ताभावो न सिध्येत् । अन्यथाऽभावेऽप्यभावान्तरस्वीकारापत्तिः । दथाप्याधारत्वप्रतीतेस्तसर्गतो भिज्ञनिष्टुतया तथाऽपत्तिरिक्ता-

(१) नति विरोधः ।

(२) दमापतीति—तो यु ।

(३) अत्र पाठो भषः प्रतिभाति ।

व्यम् । घटाभावे पटो नास्तीत्यत्र का वार्ता । प्रकृतैव । तहिं सापि पठनास्तितेति सर्वप्रतिपक्षविरहे जगच्छून्यं स्यादित्यस्पत्पत्थान-भूनुसरेति चेत् । मैवम् । स्वरूपेण तन्मिषेधव्यवहारविषयत्वेऽपि क्रश्चित्तद्रिगोधिस्वभावो मध्यस्थश्वेति सम्भवात् । वस्तुवैचित्र्य-स्यापर्यनुयोजयत्वात् इति । सघटजातीयभूतलात्पृथग्भूतलमिति चेत् । न । भूतलत्वेन पृथग्क्त्वस्यानुपत्तेः । साधारणधर्मस्या-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

प्रकृतैवेति । तत्राप्यनतिप्रसकाधिकरणस्वरूपेणैवाभावव्यवहार इत्यर्थः । यद्यपि अभावेष्यभावान्तराङ्गीकारे नानवस्था, किञ्च प्रतीतेस्तौलयेन न्यायलीलावतीक्रिकाशः

यद्वा प्रतीतेस्तौलयेन घटाभावेष्यभावान्तरं वर्तते एव, अन्यथा व्यवहारस्य तुल्यत्वादेकत्र यदि स्वरूपेणाभावव्यवहारः स्यात् नन्म भ्रमः स्यात् । किञ्चाभावो यदि घटं प्रति(?) (१) उत्तरं प्रकृतैवेति । अनेति प्रसकाधिकरणस्वरूपेभावाभावव्यवहारेहतुरित्यर्थः । प्रष्टाऽभिसन्धिसुद्धाटयति तर्हीति । एकच्चेनान्यध्वंसव्यवहारे घटध्वंसः सकलध्वंसरूप इति घटध्वंसे सकलध्वंसो जायते इत्येकध्वंसे सत्येव जगच्छून्यमापद्येतेति माध्यमिकमतप्रवेश इत्यर्थः । स्वरूपेणति । घटध्वंसो घटविरोधी न पटादिविरोधीत्यर्थः । सघेति । अभावव्यवहारंकारणमिति शेषः । एकस्मात् सघटभूतलात् सघटमपि भूत-

न्यायलीलावतीक्रिकाशवित्तिः

भावसिद्धावुत्तरकालमवतीर्णोऽपि प्रतिबन्दिरभावं न बाधते उपजीव्यविरोधादिति रहस्यम् । नन्वेकस्यापि ज्ञानादेः सम्बन्धद्वयेन विशेष्टा प्रतीतिः प्रमा भवत्येवेत्यरुचेराह किञ्चेति । नचेति । तर्कमूलमूलतद्यात्मा नायमुपाधिरापादकव्यापकत्वादित्यर्थः । अत्र विषयसाध्यविशिष्टत्वमनवस्था चेत्यरुचिबीजं नवनिवन्धोपन्यासेन सुचितम् । एकच्चेनान्यस्यापीति । घटध्वंसे पटो नास्तीति प्रतीत्या घटध्वंसस्यैव पटादिनास्तितास्वरूपत्वादित्यर्थः । घटे च घटतादात्म्याभावो नास्तीति यदि घटविधिरित्यत्र समाधिमाहमूले घटे च घट-

(१) अत्रापि पाठो भट इति विवृतिदर्शनात्मकुटं शायते ।

भेदकत्वात् । न हि तरुत्वेन तालस्तमालादूधावर्तते । नापि संघटत्वेन विरोधात् । अघटस्वीकारेऽभावस्वीकारात् । असति वाधके व्यावृत्तेरसाधनधर्मजत्वात् । सघटभूतलबुद्धेरन्याभूतलबुद्धिर-आवच्यवहृतिहेतुरिति चेत् । न । अभावानङ्गीकारे तस्यां(१)सघटभूतलबुद्धिव्यावृत्तव्यवहारस्यैव कर्तुमशक्यत्वात् । स्वरूपभेद-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्राभावोऽप्यङ्गीकार्यं एव, तथापि तत्स्वरूपादेव तद्यवहारापेपत्तौ द्वितीयाभावाङ्गीकारे गौरवं प्रमेयप्रमेयवत् अस्मिन्नपि प्रतीतिबलात् स्वं वर्ततामित्यपि वदन्ति । व्यावृत्तव्यवहारस्यैवेति । व्यावृत्तव्यवहारोऽन्योन्याभावव्यवहारः, स च वैधर्म्यमपेक्षते, वैधर्म्यं च सघटभूतलबुद्धेष्टाभावविषयकभूतलबुद्धित्वमेवेति सिद्धोऽभाव इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

खान्तरमन्यदित्यत उक्तं जातीयेति । भूतलत्वेनेति । अवध्यवधिमतोः परस्परावृत्तिरूपेणौपोपस्थितौ पृथक्त्वनिरूपणादित्यर्थः । नापीति । प्रतियोग्यनुयोगिनोर्मिथो व्यावर्तकधर्माभावव्रह्मादित्यर्थः । असति वाधक इति । अभावे तु व्यावृत्तबुद्धेरित्यर्थः । सधेऽति । न च दोषात् घटवद्वाज्ञाने भूतलज्ञानमभावः स्यादिति वाच्यम् । घटवतो भूतलस्य ज्ञानाद्विज्ञं भूतलज्ञानमभावः तदभ्रमाज्ञाभावभ्रम इत्यभ्युपगमात् । अभावेति । भेदोऽन्योन्याभावो नाभ्युपेयते एव वैधर्म्यमपि तत्त्वियतमिति तदपि नेति व्यावर्तकं विना व्यावृत्तव्यवहार एव न स्यादित्यर्थः । ननु बुद्धोः स्वरूपमेव भेद इत्युभयाभिमतं तथाच स्वरूपत पूर्व व्यवहारः स्यादित्यत आह स्वरूपमेवेति । न हेका या सघटभूतलबुद्धिः सैवान्यापीत्यर्थः । ननु सघटभूतलबुद्धित्वं यत्र नास्ति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मावेति । घट एवेति मूलं । घटत्वमेवेत्यर्थः । घटामकत्वादिति । घटत्वात्मकत्वादित्यर्थः । कवचित्पाठ एव तथा । निराकृतमप्यर्थं विशेषतो

व्यवहारस्य सघटभूतलबुद्धावपि सच्चात् । असति सघटभूतल-
बुद्धित्वे स्त्ररूपमेदव्यवहार इति चेत् । न । अभावस्वीकारात् ।
असति व्यावर्तकधर्मे व्यावृत्तिः(१)व्यवहारानुपपत्तिः । सर्वत्र
व्यावृतव्यवहारस्य तत्प्रतिबन्धोपलब्धेः । अत इयं किं भूतल-
बुद्धित्वेन व्यावर्तते, अथ घटाविषयत्वेन । नाद्यः । तस्यामपि
भूतलबुद्धित्वावाधात् । न द्वितीयः । अभावस्वीकारात् । सघ-
टभूतलबुद्धिपात्रापेक्षया रूपमेद इति चेत् । न साधारणधर्मा-
वभासे तन्मात्रापेक्षया स्वरूपमेदव्यवहारस्यैवाभावात्(२) । न हि
गौर्गोस्वरूपा(३)द्वयावर्तते गोत्वेन । ततो भवन्नयं वि-
भिन्नव्यवहारोऽसाधारणघटा(४)न्यविषयत्वप्रतीतिनिबन्धनः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

असतीति । यत्र बुद्धौ सघटभूतलबुद्धित्वं नास्ति साऽभावव्यवहारं करो-
तीत्यर्थः । अभावेति । नासतीति कण्ठत एव वाऽभावाभ्युपगमादित्यर्थः ।
स्वरूपमेदेषापि व्यावर्तकधर्माधीनः स चासाव एवेत्याह असतीति । इय-
मिति । अभावव्यवहारहेतुभूता बुद्धिरित्यर्थः । अभावेति । घटाभावविषय-
त्वमध्य न अर्थस्याभावादित्यर्थः । असाधारणे ति । असाधारणं यद्गृह-
टादिविषयत्वं धर्मो बुद्धौ तन्निबन्धन इत्यर्थः । विलक्षणव्यवहारस्य
बैलक्षण्याधीनत्वादवश्यं घटवत्घटाभावव्यवहारयोर्वैलक्षण्यमभ्यु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तादृशी भूतलबुद्धिरभावव्यवहारहेतुरित्याह असतीति । व्यावृत्त-
बुद्धेत्यर्थावर्तकधर्माधीनत्वं प्रसाध्य व्यावृत्तव्यवहारस्य तत्साधयति
असति व्यावर्तक इति । अभावे व्यावृत्तव्यवहारः स्वरूपनिबन्धन एव, अ-
न्यथाऽनवस्थापत्तेः, अत्र तु बाधकाभावात्सोऽसाधारणधर्मजन्यः;
स चासाधारणधर्मोऽभाव इत्यर्थः । अत इति । अतः सघटभूतल-
बुद्धेरियं निर्बंधभूतलबुद्धिरित्यर्थः । तस्यामपीति । सघटबुद्धावपीत्य-

(१) ०व्यावृत्तव्य० ।

(२) ०स्यैवापवारात् ।

(३) ०स्वरूपमात्राद्या० ।

(४) ०घटाविषय० ।

अपि च भूतलच्यवहारविलक्षणो नास्तीति व्यवहारो भूतलच्यति-
रिक्तच्यवहर्तच्यप्रकाशनिबन्धनः, कलशच्यवहारवत्। न च सघट-
भूतलविलक्षणं (भूतलविलक्षणं ?) वा प्रपेयं नावभासते। अन्यथा
एकस्यैव सामान्यस्य व्यञ्जकभेदेन वस्तुस्वरूपस्यैव वाऽभिन्न-
स्य चित्राकारजग्न्यवहारगोचरत्वमनिवार्यमिति। घटे च घ-
टाभावसंसर्गनिषेधो घट एव नतु प्रकृते अतिप्रसक्तेः। प्रागभा-
वप्रधंसयोरन्योन्यसंसर्गितानिषेधे स्वरूपमेवाभावः सम्बन्धि-
सम्बन्धयोरिव। संसर्गिताविधौ नैक्यमित्यत्र तु अन्योन्याभावा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पेयमित्याह अपिचेति। विलक्षणानुभव एवाभावे प्रमाणमित्याह नचेति।
ननु भूतलमात्रादेव विलक्षणच्यवहारद्रुयमस्तु को दोष इत्यत आह
अन्यथेति। वस्तुस्वरूपस्यैव वा घटादेवित्यर्थः। ननु यथा घटे
घटाभावाभावच्यवहारो घटस्वरूपाधीनस्तथा भूतलस्वरूपाधीनो घ-
टाभावच्यवहारोऽपि स्यादित्यत आह घटे चेति। नहि घटो घटाभावा-
त्मको घटात्मकश्चेति द्विरूपः सम्भवति भूतलन्तु सघटमघटश्चेति द्वि-
रूपमतस्तस्वरूपेण कथमभावधीरित्यर्थः। प्रकृते-भूतले। अतिप्रसक्ते-
रिति। सघटेनापि तदभावच्यवहारापत्तेरित्यर्थः। प्रागभावप्रधंसयोरिति।
तत्राण्यन्योन्यसंसर्गभावच्यवहारस्यानतिप्रसक्तान्योन्याभावसाध्य-
त्वादित्यर्थः। सम्बन्धीति। घटे रूपसमवाय इत्यत्र स्वरूपमेव सम्बन्ध-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

र्थः। उक्त पदार्थे प्रयोगमाह अपि चेति। भूतलच्यवहारविलक्षणच्य-
वहारत्वादिति हेतुः स्फुटत्वान्नोक्तः। न चेति। इत भूतले घटो नास्ती-
त्यत्र भूतलविलक्षणघटाभावानुभवः सर्वसिद्ध इत्यर्थः। अन्यथेति।
यथा एकस्यैव भूतलस्य सहकारिभेदमासाद्य विलक्षणच्यवहारहेतुत्वं
तथैकस्यैव सत्तादेः सामान्यस्य विलक्षणच्यञ्जकवशाद्विलक्षणच्य-
वहारः स्यादित्यर्थः। घटे चेति। घटान्योन्याभावाभावस्य घटात्म-
कत्वादित्यर्थः। नत्विति। भूतलस्वरूपमेव घटनिषेधो न पुनः सघट-
भूतलस्वरूपे तस्वादित्यर्थः। सम्बन्धीति। घटरूपयोः समवाय इत्यत्र

उवसरे एव वक्ष्यामः । परस्पराभावरूपतापत्तिस्तवविरोधेऽस्व-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यवहारं करोति तथा प्रकृतेपात्यर्थः । नैक्यं नान्योन्यसंसार्गिता वेति
विकस्थ दूषणमुक्तं तदग्रे निरसनीयमित्याह नैक्यमिति । परस्परेति ।
घटाभावे घटो नास्ति एटाभावे च पटो नास्तीत्युभयोः स्वरूपेण
चेदन्योन्यनास्तिता व्यवहारेऽपि पटाभावदशायां घटसत्त्वेऽपि तद-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

यथा स्वरूपमेव सम्बन्धस्तथात्रापीत्यर्थः । ननु यथा घटाभावे पटो
नास्तीत्यत्र घटाभावस्वरूपमेव घटनास्तिता, तथा घटाभावे घटो
नास्तीत्यत्रापि घटाभावस्वरूपमेव पटनास्तिता, परं च घटाभावे
विद्यमाने यथा घटनास्तिताव्यवहारो घटे विद्यमाने घटाभावना-
स्तिताव्यवहारः तथा घटाभावे विद्यमाने पटनास्तिता घटे च विद्य-
माने घटाभावनास्तितापत्तिरित्यत आह—परस्परेति । ननु घटवदभू-
तलभिन्नं भूतलमभावः यत्र परेषामभावः घटवदभूतलभिन्नभूतल-
बुद्धिर्वा भेदः स्वरूपमेव तादात्मयेनाप्रतीतौ प्रतीतिरिति तवापि
स्वरूपमेदलक्षणं इदानीमिदं भूतलं घटवदभूतलं नेति प्रतीतेः ।
एतावांस्तुविशेषो—यत्र च समानाधिकरणनिषेधधीरन्योन्याभावं भेद-
मालम्बते मम तु स्वरूपमेदम् । नचैव प्रतियोगिज्ञानापेक्षानुपपत्तिस्त-
योर्निःप्रतियोगिकत्वादिति वाच्यम् । अभावस्य निःप्रतियोगिकतया
स्वज्ञाने तदनपेक्षत्वात् स्वव्यवहारमात्रे तदपेक्षणात् । न चातिरिक्ता-
भावपक्षेऽन्योन्याभावे अत्यन्ताभावे च नित्ये मानमस्ति प्रतियोगिनि
बुद्धिस्थेऽधिकरणस्वरूपस्यैवानतिप्रसञ्जकत्वात्, न हि तत्रा-
ऽधिकरणस्य प्रतियोगितादात्मयं प्रतियोगिमस्त्वं चाभवति, अत ए-
वाभावे नाभावान्तरं स्वीक्रियते । न च भूतलज्ञानस्वरूपाणामननु-
गमादनुगतव्यवहारानुपपत्तिः, अतिरिक्ताभावपक्षेऽव्यनुगतस्याभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

निराकर्तुः पुनराशंकते ननु घटवदिति । तत्रापीति । तत्रैवेत्यर्थः । मम तु
शुक्लित्वेनाप्रतीतिदशायां शुक्ळः शुक्लभेदापत्तिरीद्वरानंगीकाः
रादिति भावः । ननु घटवत्त्वप्रकारकज्ञानभिन्नभूतलज्ञानस्याभावत्ते
लद्वयति घटवत्त्वाङ्गानदशायामभावव्यवहारापत्तिः, घटवतो भु-

भावत्वेन व्युदस्तेति सिद्धस्तावदभावः ॥

किं पुनर्नजोऽभियेयमिति विचार्यते । न तावत्सामान्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धीनस्तन्नास्तिताव्यवहारो नापद्येत अविरोधिस्वभावत्वात् घटपट-
नास्तितयोरित्यर्थः ।

किं पुनरिति । न ज्ञानं किं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । परसामान्यं
न्यायलीलावतीप्रकाशः

वत्वस्य दुर्वचत्वात् । मैवम् । सप्रतियोगिको द्युभाषोऽनुभूयते घटो
नेत्यनुभवात् न तु न ज्ञानात्रमतोऽभावविच्छिवेद्यत्वं प्रतियोगिनः । प्रति-
योगिज्ञानाधीनज्ञानत्वं चाभावस्य प्रतियोगिसाक्षिकं गोसाहश्यवत्
केवलमधिकरणं तज्ज्ञानं च नाभावः प्रतियोगिज्ञानं विनापि तज्ज्ञाना-
त् । न चाभावव्यवहारे सप्रतियोगिकत्वम्, न जर्थस्य सप्रतियोगिकत-
याऽनुभवात्, नाभावव्यवहारस्य तस्याभावज्ञानजन्मत्वात्, व्यवहार-
स्य च व्यवहर्त्तर्ध्योपलभमात्रनिबन्धनत्वात् । न च हस्त्यवितस्त्या-
देर्दीर्घस्य द्रव्यसमकालमनुभूतावपि व्यवहारेऽविज्ञानापेक्षत्वाद्यमि-
चारः, तस्य परिमाणान्तरत्वात् । अपि च न केवलं भूतलमभावः, आ-
धाराधेयानुभवात् अमेदे च तदनुपपत्तेः । अथ यस्मिन्समयविशेषे भूत-
लेऽभावः परैः इवीक्रियते तत्समयविशेषयोग पद्व भूतलस्य घटाभावः,
तथा चाधाराधेयमावधीरप्युपपत्ते समयविशेषयोगस्य भूतलवृत्ति-
त्वात् । तज्ज । समयविशेषयोगस्य निःप्रतियोगिकतया अभाव-
व्यवहारासामर्थ्यात् समयविशेषस्याधारत्वेनानुभवाच्च इदानीं भूत-
ले घटो नास्तीति प्रतीतेः । न च समयविशेषे समयविशेषयोगोऽ-
मेदे सम्बन्धानुपपत्तेः, दुःखवदात्मभिज्ञात्मनः दुखाभावत्वे मोक्ष-
स्यापुरुषार्थतापत्तेः आत्मनोऽसाध्यत्वादिति संक्षेपः ।

भूतलज्ञानस्वरूपाणामननुगतत्वाज्ञानुगताभावव्यवहारहेतुत्वमित्य-
तिरिक्ताभावपक्षेऽपि तुल्यमिति यदुक्तं तदभिप्रेत्याह किं पुनरिति । तस्येति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तलस्य ज्ञानाद्विभूतलज्ञानस्य चाभावत्वेऽभावास्वीकारे च
दुरवधारणता चेत्यरुचेराह नचेति । अधिकरणान्तिप्रसंगादेवेत्य-
र्थः । दुर्वचत्वात् सुवचत्वे वाऽधिकरणादिनिष्टमेव तज्जिरुच्यतामि-
ति भावः । परिमाणान्तरत्वादिति । परिमाणगतज्ञातिविशेषात्मकत्वा-

म्, तस्य परसामान्यनियतत्वात् । नापि भावविरोधित्वम्, अ-
न्योन्याभावे तदभावात्, तदर्थानिरुक्तेश्च । सहानवस्थानं त-
दिति चेत्, न । अत्रापि नजर्थाभिधानेऽनवस्था, अन्यथा वैय-
र्थ्यम् । नापि भावानात्मकत्वं निषेधयनिरूप्यत्वं वा, तदनिरु-
क्तेः । नापि भावान्यत्वम्, स्वरूपस्याननुगतेः अनुगतस्या-
सिद्धेः । नास्तीति बुद्धिवेद्यत्वं तदिति चेत् । न । तदालम्बन-
स्यैवानुगतस्यासच्चात्(१) । भावेन स्वरूपप्रत्या(२)सञ्ज्ञत्वं त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सच्चा तज्जियतत्वात् तद्व्याप्यत्वादित्यर्थः । अन्योन्याभाव इति । तस्य
भावसमानाधिकरणत्वात् सहानवस्थानलक्षणविरोध्यभावादित्य-
र्थः । तदर्थेति । विरोधिशब्दार्थस्येत्यर्थः । अत्रापीति । अनवस्थान-
पदेऽपि नअर्थः क इति प्रश्ने पुनरन्यत् किञ्चिद्वाच्यमेव तत्रापीत्य-
र्थः । अन्यथेति । यद्यनवस्थानपदे नवर्थां न भासते तदा तदभिधानं
व्यर्थमेवेत्यर्थः । तदनिरुक्तेरिति । भावानात्मकत्वमन्न नजर्थानिरुक्तेः
निषेध्य च निषेधप्रतियोगि वाच्यं तत्र च निषेधार्थानिरुक्तेरित्यर्थः ।
स्वरूपस्येति । भावान्यत्वं यद्यभावानां प्रत्येकं स्वरूपमेव तदाऽननुगमः,
सकलाभावानुगतं च तज्जास्त्येवेत्यर्थः । तदालम्बनस्यैवेति । नास्तीति
बुद्धेरनुगतं किमालम्बनमित्येव जिज्ञास्यते एतच्च त्वया न निरुक्त-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

परसामान्यं सच्चा तज्जियतमपरसामान्यमभावे च तदभावादित्यर्थः ।
अन्योन्याभाव इति । अन्योन्याभाववत् प्रतियोगिनोरेकत्रस्वकारणे वृत्ते-
रित्यर्थः । तदनिरुक्तेरिति । नजन्तर्भावेनात्माश्रयादित्यर्थः । तदालंत्रनस्यैवे-
ति । बुद्धेरर्थनिरूप्यत्वादित्यर्थः । भावेनेति । प्रतियोगिनाधिकरणेन चा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दित्यर्थः । तज्ज्ञाने वाधज्ञानं कारणमेवेति भावः । दुःखवदात्मेति । ज्ञा-
नस्य चाभावत्वे तज्ज्ञाशे मुक्तस्यामुक्तत्वापत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् । न द्युभा-
वत्वमेवेति । यद्यप्यनुगताभावस्य प्रागेव सिद्धौ तस्यैव लक्षणत्वे किं

दिति चेत् । न । समवायादावभावत्प्रसंगात् । मैवम् । सत्ता-
सम्बन्धवोधविधुरस्य(१) सत्ताविरहस्यैवाभावप्रत्ययहेतुत्वात् ।
स च नवर्थनिरुक्तिमन्तरेणापि स्वग्राहकमानसामर्थ्यात् स्वेन
रूपेणावभासमानस्वभावप्रत्यासन्या सर्वभावेष्वसम्बद्ध एवा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मित्यर्थः । समवायादावित्यत्रादिपदात् ज्ञानेच्छादिसंग्रहः । सत्ता-
विरहस्य सत्तात्यन्ताभावस्य सामान्यादावपि सरवादाह सत्तासम्ब-
न्धवोधसम्प्रीविधुरस्येति । एतच्चोत्पन्ननष्टे भावेऽप्यस्तीत्यत उक्तं सत्ता-
विरहस्येति । तथाच सद्गुद्धिविरोधिसत्तात्यन्ताभाव एवानुगतोऽ-
भावत्प्रमित्यर्थः । सामान्यादौ सत्तात्यन्ताभावस्य सद्गुद्धिविरोधो
नास्ति परम्परासम्बन्धेन प्रमारुपस्य तत्रापि भावात् । ननु सत्ता-
त्यन्ताभाव इत्यत्रापि नवर्थनिरुक्त्यपेक्षेत्यत आह स चेति । प्रत्यक्षसि-
द्ध एक एवायमतो नानुगतधर्मपेक्षेत्यर्थः । ननु सत्तात्यन्ताभावस्या-
भावेषु सम्बन्धाभावात् कथमनुगमकत्वमत आह स्वभावेति । अस-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावस्य सम्बन्धान्तराभावादित्यर्थः । समवायादेरिति(२) आदिपदेन
ज्ञानादिसंग्रहः । नापि भावप्रतियोगित्वम्, प्रदियोगित्वस्याभावविर-
हस्यपत्वात् सादृश्यादावतिव्याप्तिरित्यापि मन्तव्यम् । चतेति । सत्तावि-
रहः सामान्यादावप्यस्तीत्यत उक्तं सत्तासम्बन्धेति । सामान्यादौ
सत्ताशून्यत्वेऽपि सत्तासम्बन्धारोपात्सद्गुद्धिसाम्प्री विधते न त्वभावे
तस्य तद्विरोधित्वेनैव प्रतीतेः । तावन्मात्रं च कस्यचिज्ञातविनष्टस्या-
प्यस्तीत्यत उक्तं सत्ताविरहेति । ननु विरहस्याभावरूपत्वादात्माभ्रयः,
अभावस्य चाभावावृत्ते: स्वरूपासिद्धिश्चेत्यत आह स चेति । न ह्यभाव-
त्वमेवानिरुपितम्, अभावानुगतबुद्धेरबाधिग्रायाः सर्वसिद्धत्वाज्ञात्मा-
श्रयो विशेषणतारूपसम्बन्धसरवाच्च न स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । स्व-
भावप्रत्यासस्या विशेषणतयेत्यर्थः । असम्बद्ध एवेति । विशेषणतेतरस-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तद्विरुपणाधीनेन प्रकृतलक्षणेन, असिद्धौ चेदमपि दुर्ग्रहम् । तथा-

(१) बोधसम्प्रीविधुरस्य । (२) एतम्पत्तेनात्र मूले-समवायादेरभावत्वेति पाठो बोधः ।

भावप्रत्ययं करोति समवाय इव समवायिव्यवहारम् । न च स्वात्मन्यभावव्यवहारकर्तृत्वविरोधः, प्रमेयत्वविरोधात् (१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इब्बन्धे पवाभावसम्बन्धात्यसम्बन्धरहित एव । अभावप्रत्ययनित्वति । अभावाकारानुगतप्रत्ययमित्यर्थः । समवाय इवेति । धटे रूपसमवाय इत्यत्र यथा समवायः स्वरूपसम्बन्धेनैव विशिष्टव्यवहारं करोतीत्यर्थः । ननु सत्तात्यन्ताभावमादाय कथमयमनुगतव्यवहारः स्यात् नहि स एव तत्रेत्यत आह न चेति । प्रमाणबलादत्रात्माश्रयोऽङ्गीकृ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

म्बन्धशुन्य पवेत्यर्थः । अनुरूपं दृष्टान्तमाह समवाय इवेति । ननु सामग्री-विरहस्यातीनिद्रियतया अभावत्वमप्रत्यक्षं स्यात्, किञ्च वोधो ज्ञानमात्रं वा सम्यक्ज्ञानं वा ? । नादः, तमसोऽपि सत्त्वेन प्रतीतेः । नात्यः समवायातिव्याप्तेः । अत्राहुः । द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्वं द्रव्यत्वादिषट्कात्यन्ताभाववत्वं वा अभावत्वमित्यभावव्यक्तिविशेषमादाय निर्वाच्यम् । ततदभावव्यक्तिश्चानुगताभावत्वं विनाप्यनुभवसिद्धा । यद्वा पटादि न घट इति समानाधिकरणनिषेधध्यवहारो घटान्योन्यान्यान्यायलीलावतीप्रकाशविश्वृतिः

पि सत्ताविरहव्यक्तिरुगताभावत्वाप्रतीतावपि प्रतीतैवैति सैवा-भावव्यक्तीनामनुगमिकेति भावः । द्रव्यादिषट्केति । अन्यतरत्वावच्छिन्न-षट्प्रतियोगिकान्योन्याभाववत्वं द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावषट्कात्वात्वं चेत्यर्थः । एवमत्यन्ताभावगम्भैपि । अन्योन्याभावो न द्रव्यादि अत्यन्ताभावे न द्रव्यत्वादीति प्रतीतैश्चात्माश्रयोप्ययम-दोषाय प्रमेयत्वादाविष । यद्यपि विशेषत्वादेरतीनिद्रियतयाऽभावात्व-प्रत्यक्षं न स्यादिति दूषणमत्रापि, तथापि प्रत्यक्षप्रतीतिविषयोऽभाव-त्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकमेव, इदं तु विभाजकोपाधिभूतं निरुक्तमिति मन्तव्यम् । अनुगताभावत्वनिर्वचनं विनाप्यन्योन्याभावादिक-मादायानुगतप्रतीतिव्यवहारसमर्थनं मन्मते घटते, तव तु तदपि-नास्तीत्याशयेनाह यद्देति । नन्वेवं पदार्थानां सप्तत्वव्याहतिरत आह

भावबुद्ध्यविषयत्वं वाऽभावत्वम् ।

भिन्नरूपेष्वभावेषु स्वे च रूपे च(५) कथन ।

असम्बद्धोऽप्यभावात्मा तुलयवोधप्रवोधकः ॥

न्यायलीलावतीनाण्ठाभरणम्

यत एव, यथा प्रमेयत्वं स्वस्मिन्नपि वर्तते, अन्यथा तस्य केवला-
न्वयित्वं भज्येतेत्यर्थः । ननु प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वात्प्रमाविष-
यत्वाच्च तथात्वमस्तु, अत्र तु तथा कथं स्यादित्यनुशयादाह भाव-
बुद्धीति । भावत्वप्रकारकुञ्जविषयत्वमित्यर्थः । न ह्यभावो भावत्वेन
गृह्णत इत्यर्थः । आद्यं पदेन संगृहाति भिन्नरूपेष्वभावेष्विति । नन्वेवं तमः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावेनैकेन, बटादौ न गोत्वमित्यनुगतो गोत्वाभावव्यवहार एकेना-
त्यन्ताभावेन, कपाले भूत्ले इदार्नीं घटो नष्ट इत्यनुगतव्यवहार एकेने
ध्वंसेन, बटानुत्पाददशायामेतेषु घटो नास्तीत्यनुगतव्यवहारः प्रा-
गभावपैकेनेति चत्वारो निषेधव्यवहाराश्रतसूभिरेव व्यक्तिभिः क्रिय-
न्ते तासां निरुक्तेनैव रूपेणैकपदार्थत्वम् । सम्प्रदायविदस्तु सच्चाभान
विरोधिप्रकारवत्त्वमभावत्वम्, समवायादिकं हि भासमानं सदित्येव
भासत इत्याहुः । भावबुद्धीति । भावालस्वनत्वात्यन्ताभाववद्युद्धिवि-
षयत्वमित्यर्थः । न च प्रतियोगिना समानसंवित्संवेद्यत्वादीदर्शीं तु-
द्धिरभावगोचरा न प्रसिद्धेति वाच्यम् । प्राधान्येन विषयत्वस्य वि-
वक्षितत्वादिति भावः । उक्तमर्थं संगृहाति भिन्नरूपेष्विति । कथनास-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्वासमिति । (१) तमो यद्यपीति । तथाच प्रागभावत्वादिकं न सच्चा-
भानविरोधीत्यासिद्धं लक्षणमिति भावः । तथापीति । प्रागभावत्वादिना
तउद्धाने तत्र ब्रह्मनाद्यारोपो न स्यादिति तत्र न भासत एवेत्यर्थः । प्रकार
इत्यनन्तरं भासत इति शेषः । वस्तुतस्तथासति प्रतीत्याकारो न
स्यादित्यन्यथा फक्षिकागतिः । तथाहि प्रागभावत्वादिभाने सत्यपि
तत्र सच्चाद्यारोपो विषयरूपदोषमाहात्म्यादिति वस्तुगतिः । तथा

(१) ऋचेन रूपेण० ।

(२) एतस्तीकधृतप्रम्यस्य पकाशे दर्शनादत्र वर्धमानकृतक्रोडफक्षिकाद्याख्यानमिदमिति प्रतिभाति ।

प्रमेयत्वं यथान्यत्र स्वे च रूपे(१) तथाविधम् ।
 व्यवहारं तनोत्येव विरोधं भजते न च ॥
 भावत्वबुद्धिरेकैव विषयाभावयन्त्रिता ।
 नास्तीत्यनुगताकारव्यवहारप्रवर्त्तिनी ॥
 एवं सत्यभावमतिव्यर्थता इति चेत् । न । तस्य सामान्य-

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

संग्रहो न स्यात्, नहि तत्र सत्ताबोधसामग्रिवैधुर्यमिति चेत् । न, स्व रूपतस्तत्रापि तद्वैधुर्यात्, क्रियागुणारोपाधीना कथञ्चिदेतद्वुद्दिरित्यन्यदेतत् । द्विर्यमनुगमकं संगृह्णाति-भावत्वप्रकारकुद्धिर्विषया भावत्वेनाविषयत्वेन यन्त्रिता सती, व्यवहारस्य भावत्वप्रकारकुद्धैर्व उपपादनादित्यर्थः । परिहरति तस्येति । नास्तीति व्यवहारस्य व्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

म्बद्धोप्यभावात्मा भिन्नरूपेष्वभावेषु स्वे च रूपे स्वात्मनि च तुल्यं यथास्यादेवं बोधजनक इति योजना । भावबुद्धिविषयत्वं वेति संगृह्णाति भावत्वबुद्धिरिति । भावत्वबुद्धेरनुगतायाः यो विषयो भावस्तदभावेन यन्त्रिता भावविषयत्वात्यन्ताभाववत्तिव्यर्थः । एवंसतीति । यदि तावत्सर्वभावव्यक्तिर्न जानाति कथं पृच्छति-सर्वभावानुगतःको धर्म-इति । अथ जानाति तदा तज्जिञ्चयार्थमनुगतधर्मस्वीकारो व्यर्थ इत्यर्थः । तस्य सामान्येति । तस्येत्यार्थो निर्देशः । विशिष्यन्तिश्चितेष्वपि सामान्य-जिज्ञासायां तस्या बुद्धेश्चरितार्थयितुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

च तत्र प्रागभावत्वादिःप्रकारो न सत्ताभावनविरोधीति चलनाद्यारोपात् कल्प्यत इति योजना । न चैवं तत्रैवाव्याप्तिः । अन्यत्र विरोधिनः प्रागभावत्वादेतत्रापि विद्यमानत्वादिति भावः। भावगोचरसमूहालम्बनमादाय सम्भवाद्याचष्टे भावालम्बनत्वेति । भावविषयकत्वेत्यर्थः । प्राधान्येनेति । प्रतियोगिदल इति शेषः । प्रबोधक इत्यस्यैव बोधजनक इत्यर्थं बोध इत्यनर्थकमत आह योजनेति । तथाच प्रबोधक इत्यस्य जनक इत्येवार्थ इति भाव । कथं पृच्छतीति । किम्पुर्नन्माभि-

विशेषविषयसाकाङ्क्षत्वे सामान्यव्यवस्थाया एवापेक्षणात् ।

स पुनश्चतुर्धा । प्राक् प्रधं सात्यन्तान्योन्याभावात्मा । उत्तरै-
कावधिरभावः प्रागभावः । प्रागकावधिरभावो ध्वंसः । प्रागभा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वहर्तव्यगतः सामान्यविशेषो यो विषयस्तत्साकाङ्क्षत्वं, तथाच व्य-
वहर्तव्येऽङ्गं यावदेकं सामान्यं नोच्यते तावदनुगतव्यवहार एव नो-
त्पद्यते, स चाभावेऽनुगतो धर्मो भावत्वप्रकारकवृद्ध्यविषयत्वमि-
त्यर्थः । व्याख्यानान्तरं चिन्त्यम् ।

सिद्धमभावं विभजते स पुनरिति । उत्तरैकेति । यद्यप्युत्तरावधिरभाव
इत्येवोचितम्, अन्येषामभावानामतद्युपवात् । तथाप्युत्पादविनाश-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

उत्तरैकेति । ननूत्तरत्वं स्वसमानकालप्रतियोगिकध्वं ससमानकालीनत्वम्,
ध्वंसश्च प्रागभावप्रतियोग्यभाववृत्यन्योन्याश्रयः । न च प्रतियोगिजनको-
ऽभावः प्रागभावः, प्रागभावावच्छिकालवृत्तित्वं जनकत्वमित्यन्यो-
न्याश्रयात् । नाप्यदृष्टानधिकरणकालानधिकरणभावः, स्वर्गयागयोः
कार्यकारणभावे गृहीते सत्यपूर्वकल्पनमित्यन्योन्याश्रयात् । नापि
गन्धानधिकरणकालानधिकरणभावः लीलावतीकारैः सर्वमुक्तेरन-
भ्युपगमात् । प्रतियोग्याधारामात्रवृत्तिरभावो ध्वंसस्तत्प्रतियोग्यभावः
प्रागभावः, प्रागभावस्तु न तथा तस्य कारणत्वेन निमित्तकारणादि-
वृत्तित्वादिति चेत् । न । आश्रयनाशजन्यध्वंसाव्यासेः । उत्पत्तिमान-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ध्येयमित्यादिनेति । स्वसमानकालेति । प्रतिक्षणं कस्यचिदुपत्तिः कस्य
चिद्विनाश इति सिद्धान्तेन घटाद्यव्यवहितोत्तरेऽपि नाव्यासिः । सर्वमु-
क्त्यनभ्युपगमदोषे सत्येवाह । स्वर्गयागयेतिरिति । अपूर्वकल्पनमिति । तत्कल्पने च
तद्विटप्रागभावत्वप्रहे तद्विटकारणताग्रह इति शेषः । प्रतियोगीति ।
प्रतियोगिसमवायीत्यर्थः । मात्रपदमन्योन्याभावादिव्यार्थत्वात् । प्राग-
भावस्य कारणत्वेनेति । कारणं दण्डसंयोगादिः निमित्तकारणेऽपि वर्तत
इति तत्प्रागभावस्यापि निमित्तकारणत्वे क्षत्यभावात् प्रतियोग्युत्प-
त्तिनियमश्च समवायिकारणस्वाभाव्यादित्यर्थः । स्वसमानकालेति ।

वनिवृत्तिनिवृत्तौ तदुन्मज्जनापत्तिरिति चेत् । न । ध्वंसस्यापि तद्रि-
रोधित्वात् (१) । एवंसति भावाभावानिवृत्या तदुभयात्मकताप-
त्तिरिति चेत् । न । विभिन्नुखेद्वत्वावेद्वत्वयोस्तल्लक्षणत्वात् ।
तन्निषेधनिषेधविधावपि प्रागभावाविधानेऽन्योन्याभावात्मकत्वं
भावाभावयोर्भेद्येत । एकतरनिषेधेऽप्यपरस्याविधाना (२) दिति

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

शीलात्यन्ताभावाभयुपगत्तुमते तद्वारणार्थमेकपदम् । तथाच प्रति-
योगिजनकोऽभावः प्रागभावः । न च जनकत्वमपि प्रागभावनिरुप्य-
मित्यन्योन्याश्रयः, पूर्वकालवर्तीत्वं हि जनकत्वम्, पूर्वकालश्च प्रा-
गभावावच्छिन्नः काल इति वाच्यम् । सहकारिविरहप्रयुक्तकार्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावो ध्वंस इति चेत् । न । उत्पत्तेः स्वसमानकालपदार्थप्रतियोगिक-
ध्वंसानाधारसमयसम्बन्धरूपत्वेनान्योन्याश्रयात् । अत्राहुः प्रतियो-
ग्यग्रूनानतिरिक्कालीनावधिकसामयिकयावत्परत्वाश्रयसमानकाली-
नकादाचित्काभावः प्रागभावः, गुणकर्मणोः प्रागभावेऽपितसमानका-
लीनावधिकपरत्वाश्रयसमानकालीनत्वान्त तदव्याप्तिः, किञ्चिद्विधिनाशे
किञ्चित्परत्वाश्रयस्यापि नाशाद्यावदर्थाभावात् । यत्र परत्वावधिप्रति-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिद्विनाश इति सिद्धान्ते द्विती-
यादिक्षणस्य तादृशध्वंसाधारत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । न च
चरमध्वंसोत्पत्तावव्याप्तिः मूलकृता तदनङ्गीकारात्तदनुसारेणैवाच्च
विचारादिति भावः । प्रतियोगीति । प्रतियोग्यवधिकेति कृते गुणकर्म
प्रागभावेऽप्यासितदवधिकपरत्वाभावादपरत्वाश्रयस्यैव परत्वाव-
धित्वादत आह अन्यूनेत्यादि । तथा च तादृशं द्रव्यमादाय तत्रापि लक्षणं
समानमिति नोकदोषः । न च प्रतियोग्यन्यूनकालीनेत्येव सम्यक्,
गणनाक्रमेण तादृशप्रतियोग्युच्चरकालीनं यद्वयं तदवधिकपरत्वाश्र-
यप्रतियोग्यपीत्यसम्भवापत्तेः । नचानतिरिक्कपदानेऽप्येष दोषः ।
पदाभ्यां प्रतियोगिकालव्याप्तककालत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत

(१) नविरोधात् ।

(२) ऽप्यपरावस्थानाविधानादिः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धारवस्वस्य जनकत्वात् । अहष्टानाधारकालानाधारत्वम् गन्धानाधा-
रकालानाधाराभावत्वं च लीलावतीकालमेते सर्वमुक्त्यनभ्युपगमे न
दृष्टम् । प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्तकालीनावधिकसामयिकपरत्वाश्रय-
समानकालीनकादाचित्काभावत्वं तु न लक्षणं शब्दबुध्यादिप्रागभावाश्रय-
त्वातः; न. हि क्षणद्वयमात्रस्थायि मूर्ते संभवति, सम्भवे आदशब्द-
प्रागभावे च तथाप्यश्यास्ति, प्रलयकालीनचरमक्रियाप्रागभावाव्यास्ति;
ब्रह्माण्डान्तरसत्त्वेषि तन्मूर्तनिरूपितपरत्वोपेते प्रमाणाभावात् ।
प्रतियोगित्वं च प्रागभावप्रतियोगित्वमेव वाच्यं तथा चात्माश्रयः,

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एवान्यशब्दप्रागभावेऽपि नाप्रसिद्धिनिश्चनन्धनाव्यास्ति:, यथाश्रुते
तस्या अपि प्रसङ्गात् । केचिन्तु प्रतियोगिकालनित्येव विवक्षितम् ।
न च प्रतियोग्युत्तरोत्पन्नमादायासम्भवः । नहि प्रतियोगिकालीने-
त्यत्रायित्यावत्वं विशेषणम्, किन्तु परत्वे परत्वाश्रये चा । तथाच प्र-
तियोगिसहोत्पन्नं प्रतियोगिपूर्वोत्पन्नमेवं प्रतियोगिसमानकालं वा गृ-
हीत्वा लक्षणस्य सुवचारात् । एतेनान्यशब्दप्रागभावेऽपि लक्षणस-
ङ्गतिः । न च प्रतियोगित्वंसाधयविहितपूर्वोत्पन्नद्रव्यमादाय इवंसेति-
व्यास्ति:, तदवधिकपरत्वस्य पूर्वकालविनष्टेऽसम्भवात् । पूर्वमेतस्या-
नुत्पत्तेरिदानीं च तस्यैव नाशात् परत्वापरत्वयोर्ज्ञैकदैवोभयत्रोपपत्ते-
रिति वाच्यम् । परत्वाश्रयपदेन परत्वाश्रयत्वयोग्यस्य विवक्षितत्वात्
योग्यतायाश्च पूर्वविनष्टेऽपि सत्त्वादिति चद्यन्तिःतदयुक्तम् । योग्यताव-
च्छेदकं हि पूर्वोत्पन्नत्वमेव वाच्यम्, तच्च प्रागभावघटितमित्यात्माश्र-
यात्, तस्माद्योग्यताऽघटितमेव लक्षणं वाच्यमितिशङ्किताव्यासिनिरा-
साय यावत्त्वमनुगतप्रतियोगिकालीनेऽपि विशेषणमित्यसम्भव पदेति
पूर्वव्याख्यैव साधुः । न च पूर्वव्याख्यनेऽपि यत्र तादृशं द्रव्यं नास्त्यनि-
श्चितं वा तत्प्रागभावेऽतिव्यासिरितिदोषः, तादशद्रव्यस्य द्युषुकादेर-
न्यस्य वा सर्वत्र सम्भवात् । निश्चयस्तु तस्यापाततो मास्तु, उत्तर-
कालं तु अनुमानादिना स्यादेव । प्रतीतिविषयस्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष
एवा पवयनभ्युपगमे यावत्परत्वाश्रयाप्रत्यक्षतया लक्षणाशानापत्तेश्च ।
परत्वं च कालपिण्डसंयोगासमवायिकारणकं विजातीयमेव लक्षण-
पविष्टुमतः प्रतियोगित्वनिष्टुस्यापि दैशिकपरत्वाश्रयत्वादव्यासिरपा-

न्यायलौलावतीकण्ठाभरणम्

अन्यथाभिधाने चातिव्यासिः । प्रागभावेति । प्रागभावनिवृत्तिर्घटस्तन्त्रि-
वृत्तौ तद्धृष्टं से सति तदुन्मज्जनं तत्तादवस्थ्यमित्यर्थः । तद्विरोधित्वादि-
न्यायलौलावतीप्रकाशः

योगी विनष्टः परत्वाश्रयश्च विद्यते तत्र न ध्वंसेऽतिव्यासिः, प्रलयकाले-
ब्रह्माण्डान्तरवृत्तिर्घटस्य परत्वाश्रयस्य सत्त्वान्त्र तत्कालीनक्रिया-
यामव्यासिः । प्रागभावेति । प्रागभावनिवृत्तिर्घटस्तन्त्रिवृत्तौ तद्धृष्टं से प्रा-
गभावोन्मञ्जनापत्तिः प्रागभावाभावानाधारकालस्य प्रागभावाधारत्व-
न्यायलौलावतीप्रकाशविवृतिः

स्ता । केचित्तु सामयिकेति पदमेव तदर्थकमस्ति । प्रतियोगियेषु प्र-
तियोगिनाशोत्तरवर्त्तमाने तावशपरत्वसत्त्वात्तमादाय ध्वंसेऽतिव्यासिः-
रिति यावत्पदं परत्वविशेषणम्। प्रतिक्षणं कस्यचिद्ग्रह्यस्य नाशनियमा-
न्न विशेषणदानेन्युक्तदोषः । न च यावत्परत्वाश्रयाप्रसिद्धिः, यावता-
मेव प्रसिद्धेः । केचित्तु यावत्वमाश्रयविशेषणमेव विशेषणसावधि-
त्वादेव च विशिष्टसावधित्वमिति नान्वयः । आश्रयपर्यन्तधावनं तु
प्रतियोगिन्युत्पदे तज्ज्येषु यत्परत्वमुत्पद्यते तमादायातिव्यासिवारणा-
य । अत्यन्ताभावादावतिव्यासिवारणाय कादाचित्कपदम् । अभावपदं
स्वरूपाख्यानपरम् । सर्गाद्यकालीनद्युषुकप्रागभावे च ब्रह्माण्डान्तर्वृ-
त्तिर्घटस्यमादाय लक्षणसम्भवः। महाप्रलयानभ्युपगमेनैवेदं लक्षणमतो
न चरमक्रियाप्रागभावाव्यासिः । न च ध्वंसप्रागभावात्मनि घटादाव-
व्यासिः, तस्यालक्ष्यत्वात् । न च वर्गसंसर्गस्थायिनोऽहृष्टादेः प्रागभा-
वेऽतिव्यासिः, तदन्यूनकालीनानित्यद्रव्याभावाद्वित्यद्रव्यस्य च परत्वा-
नवधित्वादिति वाच्यम् । प्रतियोगिकालीनस्यैव प्रतियोग्यन्यूनानति
रिक्ककालीनपदार्थत्वात् । न चैवमसम्भवः, प्रतियोग्युक्तरोत्पत्तिकप्र-
तियोगिसमानकालीनावधिकपरत्वाधिकरणप्रतियोग्यसमानकाल-
त्वात्प्रागभावस्येति वाच्यम् । यावत्वविशेषणत्यागात् । न चैव ध्वंसाति-
व्यासिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिकालावृत्तित्वस्य परत्वाश्रये विशेष-
णत्वात् । तल्लाभार्थमेव च यावत्पदोपादानात् अन्यथाधिक्यादिति
न्यायात् । यन्तु प्रतियोगिकालीनयत्किञ्चित्पदार्थावधिक्यावत्परत्वा-
श्रयसमानकालीनत्वमेवार्थ इति प्रतियोगिसहोत्पन्नद्रव्यमादायैव
लक्षणमिति नासम्भव इति । तत्र । तथासति प्रतियोगिविनश्यत्क्ष-

चतु । न । एकप्रतियोगिनोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविवान-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति । प्रागभावविरोधित्वात् इत्यर्थः । एवमिति । ध्वंसनिवृत्तिरूपतया भा-
वत्वं घटनिवृत्तिरूपतया चाभावत्वमेकस्य प्रागभावस्य च स्यात् ।
एवं ध्वंसेपि वक्तव्यम् । अभावात्मा प्रागभावो यद्यभावप्रतियोगिकः
स्यात्तदभावः स्यात्, एवं ध्वंसमपि पक्षीकृत्य समर्थनीयम् । भावाभाव-
वृत्तेति । भावाभावविधिचरितयेत्यर्थः । विधिति । भावविरोधित्वं ना-
भावत्वे तत्र, नाप्यभावविरोधित्वं भावत्वे, किन्तु विधिमुखप्रत्य-
यावेद्यत्वं तद्वेद्यत्वं च यथाक्रमम्, तथाच तर्कस्थलव्याप्तौ अप्रयोजक-
त्वमुक्तम् । तत्रिषेषेति । परस्परविरहरूपत्वं भावाभावयोर्भिर्जयेतेत्य-
र्थः । एकप्रतियोगिनोरिति । यत्र एकमात्रं प्रतियोगि तत्र भावाभावयोः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नियमादित्यर्थः । तद्विरोधित्वात्-प्रागभावविरोधित्वादित्यर्थः । एव-
मिति । ध्वंसस्याभावप्रतियोगिकत्वे सतीत्यर्थः । न चापाद्याप्रसिद्धिः,
अभावात्मा ध्वंसो यद्यभावप्रतिप्रतियोगिकः स्याद्भावः स्यादित्यर्थः ।
अत्र विधित्वमुपाधिरिति न प्रागभावनिवृत्तिर्धटादात्मकत्वनियम
इत्याह विधिमुखेति । अत्रोपाधेः साधनव्यापकत्वादनुकूलतर्कभावा-
दप्रयोजकत्वमभिग्रेतम् । न च ध्वंसप्रागभावयोरन्योन्यप्रतियोगिकत्वे-
ऽन्योन्यनिरूपणाधीननिरूपणत्वापत्तिः, अभावस्य अभावत्वेनैव निरू-
पणे तदपेक्षणात्, प्रमेयत्वादिना निरूपणे प्रतियोगिशाननपेक्षणात् ।
तत्रिषेषेति । तत्रिषेषः प्रागभावप्रतिषेधो घटस्तस्य प्रध्वंसस्तस्य वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

णजातद्रव्यावधिकपरत्वाक्षयस्यापि नाशादिति योजना । प्रलयकाले-
ति । सर्वत्र ब्रह्माण्डे युगपत्रलये मानाभावादिति भावः । तत्का-
लीनक्रियायां तत्कालीनक्रियाप्रागभाव इत्यर्थः । अभावप्रतियोगिक-
त्वे सतीति भावत्वे हेतुरभावत्वे च भावप्रतियोगि कत्वं हेतुरुभयस्ति-
द्ध एवेति भावः । अत्रोपाधेरिति । अत्राप्रयोजकत्वमभिग्रेतमुक्तोपाधेः
साधनव्यापकत्वादित्यर्थः । केचिच्चु साधनव्यापकतायामेवाप्रयोजक-
त्वमित्यग्निरेव स इत्यर्थ इति वदन्ति । तदयुक्तम् । पञ्चम्यतन्वया-
पत्तेः । अभावत्वेनेति । तदभावत्वेनेत्यर्थः । यावत्प्रतियोगिनिरूप्यत्वे

नियमात् । उभयविरोधिनि तु घटवत्तदभावात् । तथापि परस्पराभावात्मकता कुत इति प्रश्नेऽपि अन्यतरविषयस्यान्यतरविधिनियमाभावेऽपि एकतरविधेरपरनिषेधनियामकत्वादिद्वचरम् । नहि प्रधंसविधौ न प्रागभावनिषेधः । तद्रिधौ च न प्रधंसनिषेधः । एवंसति धंसोऽपि नश्येत्, कृतकत्वात् । प्रागभावोऽपि जायेत्, नाशित्वात् । उन्मज्जनापत्तेश्चिरमिह निहतत्वात् । अन्यथा तु प्रकृतेऽपि न समाधिरिति चेत् । न । असंभवद्विरुद्ध-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

परस्परविरहरूपत्वं यथा गोत्वगोत्वात्यन्ताभावयोः प्रकृते तु घटतद्वधंसतत्प्रागभावानामुभयोभयविरोधित्वान्न तथेत्यर्थः । परस्पराभावात्मकता कुत इति । परस्पराभावात्मकतात्यवहारः कुत इति धंसादीनामिति प्रश्नार्थः । परस्परविरहत्याप्यत्वनिबन्धन इत्याह अन्यतरेति । एतदेवाह नदीति । तर्हि नीलपीतादावपि तथा स्यादिति चेत् । न । अमावत्वे सतीति विवक्षितत्वात् । उन्मज्जनापत्तेश्चिरिति । अन्योन्यविरोधिसत्काले कथमन्योन्योन्मज्जनं स्यादित्युक्तव्यादित्यर्थः । तथाच घटधंसस्यापि घटविरोधित्वान्न तदा तदुन्मज्जनमिति भावः । अन्यथेति । घटधंसकालेऽपि तथासति प्रागभावोन्मज्जनं स्यादेवेति प्रकृतेऽपि न समाधिरित्यर्थः । असंभवदिति । प्रधंसप्रागभावयोरेकत्वेन प्रत्यभिक्षानान्न नाशोत्पादौ, तयोरनुमाने च भावत्वसुपाधिरित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धावित्यर्थः । एकेति । यत्र द्वयोरेव मिथो विरोधस्तत्र तथा, अत्र त्वेकस्योभाभ्यां विरोध इत्यर्थः । घटवदिति । यथा घटे सति प्रागभावो नास्ति तथा प्रधंसे सतीति तस्यापि विरोधित्वादित्यर्थः । एवंसतीति । धंसस्योत्पत्तिमत्वे प्रागभावस्य नाशित्वे सतीत्यर्थः । न चैव घटप्रधंसनाशकाले घटोन्मज्जनमेवं तत्र प्रागभावोत्पत्तेः पूर्वं घटः स्यादित्याह उन्मज्जनेति । धंसधंसस्यापि घटविरोधित्वादेवं प्रागभावप्रागभावस्यापीत्यर्थः । अन्यथेति । प्रागभावस्य घटधंसोभयविरोधित्वेऽपि घटधंसेजाते तत्प्रागभावोन्मज्जनापत्तेश्चिरित्यर्थः । असंभवदिति । प्रत्य-

धर्मांसंसर्गप्रत्यभिज्ञानप्रतिक्षिप्त्वादतुमानानां लाघवाच । पूर्वो-
त्तरावधिरहितस्तु संसर्गप्रतियोगिकोऽभावोऽत्यन्ताभावः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

लाघवाचेति । बहूनां ध्वंसानां घटे विरोधित्वाभ्युपगमे गौरवं
स्यादित्यर्थः । पूर्वोत्तरेति । प्रागभावव्यावृत्यर्थम् उत्तरेति,
ध्वंसव्यावृत्यर्थम् संसर्गप्रतियोगिक इति, अन्योन्याभावव्यावर्तनाय
चान्योन्याभावेति पदं देयम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मिज्ञानात्पूर्वं चिरकालीनयोर्ध्वंसप्रागभावयोरभेदसिद्धौ उभयोर्नाशो-
त्पत्त्यनुमानं बाधितमित्यर्थः । साधनावच्छिद्धसाध्यव्यापकं भाव-
त्वसुपाधिः सञ्जपि स्फुटत्वाज्ञोक्तः । लाघवात कल्पनालाघवादपि
तयोरेक्यं सिद्धमित्यर्थः । पूर्वोत्तरेति । पूर्वोत्तरेत्यनेन ध्वंसप्रागभावयो-
र्व्यवृत्तिः, संसर्गत्यनेनान्योन्याभावस्य । ननु घटसंसर्गः पटो न
भवतीत्यत्रान्योन्याभावेऽतिव्याप्तमिदम् । न च संसर्गभावत्वे संतीति
विशेषणीयम्, तदनिरुक्तेः । न च प्रतियोगिवृत्तिरभावोऽत्यन्ताभावः
नित्यत्वात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तेः प्रमेयत्वव(१)नित्यत्वस्य स्वात्मस्य-
पि वृत्तेः, अन्यथा नित्यत्वाभावकाले द्योमादेरनित्यतापत्तेः । न च
नित्यत्वमेनकमननुगमात् । अत्राहुः । सदातनः संसर्गभावोऽत्यन्ताभावः
भावः, संसर्गभावश्च संसर्गवच्छिद्धप्रतियोगिकोऽभावः, घटसंसर्गः
पटो नेत्यत्र तु संसर्गप्रतियोगिकत्वेऽपि तदात्मयं प्रतियोगितावच्छेदकं
न तु संसर्गः । अस्मित्पृच्छरणास्तु प्रतियोगयधिकरणयोः संसर्गभा-
वः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गौरवादिति भावः । ध्वंसप्रागभावयोरिति । ध्वंसयोः प्रागभावयोर्शेत्य-
र्थः । नाशोत्पत्तीति । नाशानुमानमुत्पत्त्यनुमानं च यथासंख्यमन्वयः ।
मूले च बहुवचनं द्वित्वाभिप्रायमेवेति भावः ।

तस्येति । नित्यत्वस्येत्यर्थः । अतनुगमादिति । तथाचानुगतप्रती-
त्या तस्यैकत्वसिद्धिरिति भावः । ननु संसर्गस्य न प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं सर्वत्र तथासति संसर्गो नेति सर्वत्र प्रत्ययापत्तेऽतिरुचे-

(१) विवृतिकारमतेनाव 'वस्य' इति पाठो बोध्यः ।

ननु गवात्मनाऽश्वाभावोऽप्यत्यन्ताभाव एव, निरवधित्वात् । तदपार्थकं संसर्गप्रतियोगित्वम् । यथा एक एव ध्वंसौ भावाभावनिषेधात्मा न भिद्यते तथात्रापि न्यायस्य तुल्यत्वात् । तत्कुतोऽभावस्य चातुर्विध्यमिति चेत् । न । अन्योन्याभावस्य निषेध्यसमानदेशकालत्वात् । तस्य तु तदभावात् । अर्धरक्ते समानदेशकालत्वं भावाभावयोरिति तस्यापि पञ्चमाभावत्वम् । अस्य वा वैधर्म्यस्याप्रयोजकत्वेऽभावत्रैविध्यमिति चेत् । न ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अपार्थकमिति । अव्यावर्तकमित्यर्थः । भावाभावेति । घटतत्प्रागभावनिषेधात्मा नेत्यर्थः । अत्रापेति । तादात्म्यनिषेधात्मा संसर्गनिषेधात्मा च एक एवाभाव इत्यर्थः । अन्योन्याभावस्येति । समानदेशत्वमात्रे वक्तव्ये समानकालत्वाभिधानं सम्पातायात्म् । तस्य खिति । अत्यन्ताभावस्येत्यर्थः । प्रतियोगिवृत्तिरभावोऽप्यन्ताभाव इति तु न लक्षणम् । नित्यत्वात्यन्ताभावाव्याप्तेः, तस्य च तत्रावृत्तेः, नित्यत्वस्यापि नित्यत्वात्, तदनित्यत्वे नित्यानामनित्यत्वापत्तेः । ननु संयोगात्यन्ताभावस्य नान्योन्याभावत्वं संसर्गप्रतियोगित्वात्, नात्यन्वाभावत्वं प्रतियोगिसमानदेशत्वात्, तथा चासौ पंचमौ वा स्यादप्यन्योन्याभावात्यन्तान्यायलीलावतीप्रकाशः

रोप्य यो निषेधः संसर्गाभावः, घटसंसर्गः पदो नेत्यत्र तु संसर्गो नारोप्यते, किन्तु तादात्म्यमित्यनयोर्भेदः ।

पूर्वपक्षेवाह यथैक एवेति । यदा तु अन्ते चेदिति पाठस्तदा सुगमपव । संयोगाव्याप्यवृत्तिरभित्याह अर्द्धरक हैति । प्रतियोगि-समानदेशकालत्वा तस्यात्यन्ताभावत्वाभावात्, संसर्गप्रति-न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

राह अस्मत्पितृवरणास्ति । प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गविषयतया यस्यारोपत्वमित्यर्थः । तेन प्रतियोगिनमाधिकरणे समारोप्येत्यर्थो न लभ्यते अत पव चिन्तामणौ तथैषास्ति । तादृशारोपजन्यतावच्छेदकं च इवाभावाभावत्वमेवेति दिक् । निषेधः निषेवप्रत्ययः, स तद्विष-

तत्रावच्छेदकस्य सत्त्वात् । अवच्छेदकस्य भावैकनियमेन न भेदो, नियमेन पुनः समानदेशत्वम्, अवच्छेदकान्तरोपादाने त्वनवस्थितिरिति चेत् । युगपद्मावाभावयोरप्रतीतिरेव । एकस्य देशका-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावयोर्लिक्षणं न वाच्यमित्याह अर्धरक्षेति । तत्रेति । अवच्छेदभेदेन प्रतियोगिसमानदेशत्वाभावादसावत्यन्ताभाव इत्यर्थः । अवच्छेदकस्येति । यद्यवच्छेदको व्याप्त्यवृत्तिस्तदा तद्वतोपि न देशभेदः, अनियमतस्याप्यवच्छेदकान्तरकल्पनेऽनवस्थेत्यर्थः । संयोगतदत्यन्ताभावयोर्ब्याप्त्यवृत्तिमभ्युपेत्याह युगपदिति । नहि तत्रैव संयोगः प्रतीयते तत्रैव तदभावोपि, किन्तु संयोगोऽवयविनि तदभावस्त्ववयवे प्रतीयते । न चैवं संयोगोप्यवयववृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । तथासति तस्य परमाणुपर्यन्तमपसारणेऽतीन्द्रियतापत्तेः । न चैवमभावेपि स्यादिति वाच्यम् । प्रतियोगिपरतया ह्यभावप्रतीतिर्न त्वभाव एव तत्र प्रतियोगिप्रतीतिरिति । संयोगातीन्द्रियतायामुभयोरप्यतीन्द्रियत्वं प्रसज्जेत, अ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योगिकतया चान्योन्याभावत्वाभावादित्यर्थः । तत्रेति । यदवच्छेदेन प्रतियोगी तदवच्छेदेनात्यन्ताभावासत्त्वादित्यर्थः । अवच्छेदकस्येति । भावैकनियमेनाधिकरणेऽवच्छेदकस्य भाव एव नाभाव इत्येवंरूपेण न भेदो भावाभावववस्थापकावच्छेदेनात्यन्ताभावासत्त्वादित्यर्थः । अवच्छेदकस्यैकत्राधिकरणे भावाभावसत्त्वेनावच्छेदकभावाभावयोरेव समानदेशत्वमित्यर्थः । संयोगस्याप्यवृत्तित्वमनभ्युपगम्य समाधत्ते युगपदिति । क्रमेणेति । तथा च संयोगभाव उपाध्याश्रय एव । न चैवं संयोगोऽप्युपाध्याश्रय एव स्यात्, संयोगस्याऽवच्छेदकेनान्यथासिद्धौ परमाणुविश्रान्तेरतीन्द्रियत्वापत्तेरिति भावः । अवयवि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

याभाव इत्यर्थः । पूर्वपक्षेवेति । प्रतियोगिकत्वमित्यनन्तरमिति चेदिति पाठपक्षे अंते चातुर्विध्यमित्यनन्तरम् । अवयविनेति । घटादौ द्वावप्यवच्छेदकेनान्यथासिद्धौ तदवयवस्य स्थूलतया तत्रातीन्द्रियत्वा-

लपुरुषभेदेन उपलभ्मानुपलभ्मयोरसिद्धेः । क्रमेण प्रतीतिस्पा-
धिभेदसाहित्येनैव । उपाधिभेदसाहित्यप्रतिरेण चैकत्र भावाभा-
वौ विरुद्धाविति सर्वत्र दृष्टम् । अत्र तु तदभावादविरुद्धौ भवि-
ष्यतः । तादात्म्यप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावः । तदसिद्धम् । तत्र

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावातीन्द्रियत्वे तु न काचित्क्षतिर्विनिगमकुसत्त्वात् । संयोगस्ता-
वदवयविन्येव तदत्यन्ताभावस्त्वनुभववलादवयव इति भावः । सि-
द्धान्तविरोधभयेन पुनरव्याप्यवृच्छित्वमेव तयोराह उपाधिभेदेति । अ-
वच्छेदभेदमादाय तवेकत्रैव वर्तेते । यथा तु नावच्छेदभेदस्तत्र वि-
रोधोऽत्र तु तदभावादुपाधिभेदस्य विरहाभावादविरुद्धौ समाना-
धिकरणौ भविष्यत इत्यर्थः । तादात्म्येति । तादात्म्याच्छिद्धप्रति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नि संयोगतदभावौ द्वावयवच्छेदकनान्यथासिद्धाविति द्वावयव-
यविनि न स्यातामित्यव्याप्यवृच्छिरेव संयोग इत्याशयेनाह उपाधिभे-
देति । तादात्म्येति । ननु तादात्म्यप्रतियोगिकसंसर्गभावेऽतिव्यापकीमिदं,
तादात्म्ये च न द्वयारभेदस्तस्याप्रसिद्धेः, प्रसिद्धौ वा न भेदः, नापि
स्वरूपमेकत्वं वा, अभावान्तरस्यापि तत्प्रतियोगिकत्वात् । नापि
प्रतियोगिसमानदेशकालोऽभावोऽन्योन्याभावः, देशकालशून्यान्योन्या-
भावेऽव्याप्तेः, धर्मात्म्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ भेदे मानाभावश्च, 'सविशेष-
णे ही' तिन्यायेन घटोर्य नेति धर्मस्य निषेधात्, कथमन्यथा कठु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पत्तेभावादिति भावः । नापि प्रतियोगीति । प्रतियोगिसमानदेशत्वे प्रा-
गभावादवतिव्याप्तिः प्रतियोगिसमानकालत्वे चात्यन्ताभावत्वे अ-
तिव्याप्तिरित्युभयेनुपाच्चम् । देशकालशून्येति । दिक्कालान्यान्योभाव
इत्यर्थः । न च दिक्कालयोरपि प्रतीतिबलादात्माध्रयमवधूय दिशि
काले च वृच्छिरेव तदन्योन्याभावयोरपि प्रतीतिबलादितीयमव्या-
प्तिरियुक्ता, तथापि देशपदं दिक्कालातिरिक्तदेशपरमेव वाच्यमन्य-
थात्यन्ताभावातिव्याप्तेस्तथासतीदं दूषणम्, एवज्ञ वेशकालेरथश्च
कालपदं संपातायातमित्यव्यवेयम् । धर्मेति । प्रतियोगितावच्छेदक-
धर्मत्वात् । कथमन्यथेति । कठुपुत्रविशेषान्यत्वे परिच्छिद्धेष्वविशेषे क-

मानाभावात् । भिन्नबुद्धिरिति चेत् । न । तदभावेऽपि घटतदभावयोर्भिन्नबुद्धिदर्शनात् । तत्र स्वरूपालम्बनमिति चेत् । न । भावेष्वपि तुल्यत्वात् । आरोप्यते तत्राप्य(१)भाव इति चेत् । न । अभा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

योगिक इत्यर्थः । इदमिदं न भवति नेदमिहेति प्रतीतिभेदकृत एवानयोर्भेद इति भावः । तदभावेषीति । अन्योन्याभावत्वाभावेषीत्यर्थः । नहभावेऽभावन्तरं वर्तते तथा सत्यनवस्था स्यादिति भावः । आरोप्यत इति । घटो घटाभावो न भवति इत्यारोपितान्योन्याभावनिबन्धनेयं प्रतीतिरित्यर्थः । अन्योन्याभावश्चेत्तत्रारोपितस्तदाभावस्य

न्यायलीलावतीक्राकाशः

त्रान्यविशेषत्वेन परिच्छिष्टे कठपुत्रविशेषध्रमः तदन्योन्याभावपरिच्छेदात् । कथं वा नायं कठपुत्र इत्यग्रे बाधकम् ? प्रागेव तज्जेदपरिच्छेदात् । सर्वकठपुत्रान्यता न परिच्छिष्टेति चेत् । न । सर्वपदस्यापि तत्तद्यक्तिवचनात्, न ह्यन्यःकठपुत्रः । धर्माभावालम्बनत्वेन तु तदग्रहान्नायं दोषः । मैवम् । तदन्यकठपुत्रनिश्चये सम्भावनायां वा भ्रमात्, अग्रे बाधकमपि तदन्योन्याभावग्रहात्, अन्यथा तु भ्रमाद्यभाव एव, घटोऽयं नेति धर्मिणः प्रतियोगित्वग्रहात्, बाधकं विनैतदनादरेऽति-प्रसङ्गात्, धर्माभावग्रहेऽपि धर्मात्यन्ताभावग्रहसम्भवाच । लक्षणं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ठपुत्रत्वे न भ्रम इत्यर्थः । तदन्यकठपुत्रेति । तद्धर्मावच्छिन्नान्योन्याभावग्रहस्य तद्धर्मप्रकारकभ्रमाविरोधितया कठपुत्रत्वावच्छिन्नान्योन्याभावाग्रहाद्ध्रम इत्यर्थः । अन्यस्य कस्यचन कठपुत्रत्वेन भ्रमविषयस्यामेदस्तत्रारोप्यते तदन्योन्याभावग्रहादित्यर्थ इत्यन्ये । अन्यथेति । प्रागेव सामान्यान्योन्याभावपरिच्छेदेऽन्यस्य कठपुत्रत्वेन भ्रमाभावो वेत्यर्थः । धर्मिण इति । तथाच प्रतीतिलैक्षण्यादेवोभयोर्भेद इत्यर्थः । ननु तयोर्भेदे तदन्योन्याभावग्रहकाले तद्धर्मात्यन्ताभावसंशयः स्यादत आह धर्माभावेति । तथाच तुल्यसामग्रीकत्वेन धर्मात्यन्ताभावस्यापि तदा ग्रहान्न संशय इति भावः । क्वचिद्धर्माभावेति पाठस्तत्रा-

(१) अपीति नास्ति तु० पुस्तके ।

वस्यारोपितत्वे तत्प्रतियोगिनो भावस्य सत्तापत्तेः । उभयनिषेधे
च विरोधापत्तेरिति चेत् । मैवम्(१) । अतिरोक्तिणोऽनवस्था(२) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

घटतादात्म्यस्य सत्त्वं स्यादित्यत आह अभावस्येति । ननु घटतदभाव-
योरन्योन्याभावो नास्तीति वाधकप्रत्ययेन भवितव्यं, तथाचान्यो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तु तादात्म्यावच्छेदप्रतियोगिकाभावत्वम्, तादात्म्यं चैकवृत्तिधर्मः,
संसर्गाभावे त्वनेकवृत्तिना धर्मेण संसर्गेण प्रतियोगितावच्छिद्यते । अ-
नेकवृत्तिं तु स्वसमानाधिकरणधर्मविरोधिधर्मसामानाधिकरण्यम् ।
यत्र तु प्रतियोगितावच्छेदकमधिकरणे समारोप्य नियतनिषेधावगमः
सोऽन्योन्याभाव इति तत्त्वम् । अभावस्यारोपितत्व इति । घटतदभावयोः
परस्परविरहात्मकतयाऽन्योन्याभावस्यारोपितत्वे प्रतियोगिनो भा-
वस्य तादात्म्यस्य सत्त्वाद्यत्र घटाभावस्तत्र घटस्य सत्तापत्तेरित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्योन्याभावग्रहस्य धर्मात्म्यन्ताभावग्रहस्यविकारेऽपि तस्य तस्य
घटादिरूपस्य धर्मस्यात्म्यन्ताभावग्रहस्यभवादित्यर्थः । तथा च तवा-
पि तेन तेन रूपेण सर्वघटात्म्यन्ताभावग्रहे भूतले घटभ्रमो न स्यादि-
ति तुल्यमित्यर्थः । एकवृत्तिधर्म इति । अव्यासज्यवृत्तिघटत्वादिकमि-
त्यर्थः । अनेकवृत्तित्वमिति । यद्यपीदं घटत्वेऽपि गतं तत्समानाधिकरण-
नीलाविरुद्धशुक्रादिसमानाधिकरणत्वात् तस्य, तथापि प्रतियोगि-
तावच्छेदकधर्मविरुद्धाधिकरणतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यमेव
पारिभाषिकं घटत्वादित्यावृत्तमनेकवृत्तिविमिह विवक्षितम् । प्रति-
योगिनमित्यादिकमर्धगत्या प्रागुक्तमेव स्फुटप्रतीत्यर्थमात्रानुदितम् ।
ननु न तादात्म्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं किन्त्वारोप्यसंसर्गत्वमि-
त्यपरितोषादाह यत्र विति । प्रतियोगितावच्छेदकस्यारोपः संसर्गतया
द्रष्टव्योऽन्यथाऽरोप्य निषिद्धते इति सिद्धान्तव्याकोपादित्यवधेयम् ।
यत्र घटाभाव इति । यद्यपि भावस्य तादात्म्यस्येत्येव मूलार्थस्तथापि

(१) न अतिरोक्तिं इति प्रा० पु० पाठः ।

(२) अनवस्थानवृत्तिवात् एष पु० पाठः ।

दूषितत्वात् । नास्तीतिबुद्धिरारोपिताभावालम्बनत्वात् आरोपि-
तान्योन्याभावसंसर्गनिपेदव्यवहारस्य घटतदभावाभ्यामेव कर-
णात् सम्बन्धवत् । यथा सम्बन्धस्वरूपमेव सम्बन्धारोपात्स-
म्बन्धमवभासते सम्बन्धान्तरारोपेऽपि स्वरूपमेव नियामकं तथा-
त्राप्यविरोध इति सिद्धं चातुर्विध्यम् । इति अभावः ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्याभावसंसर्गभावोऽधिकः सिद्धं इत्यत आह आरोपितेति । घट-
तदभावयोर्भेदबुद्धिरारोपितान्योन्याभावनिबन्धनेत्यत्र दृष्टान्तमाह
यथेति । दृष्टा हि सम्बन्धे सम्बन्धबुद्धिरारोपितसम्बन्धनिबन्धनेत्य-
र्थः ॥ अभावः ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशः

उभयेति । उभयनिषेदे घटात्मकत्वघटान्योन्याभावाधिकरणत्वयोर्नि-
षेदे, विरोधो भावाभावाभ्यां तृतीयकोटेरभावादित्यर्थः । अतिरेकि-
णोऽधिकरणादभावाद्विज्ञप्त्य तस्याभावस्येत्यर्थः । न च घटाभावे
पटो नास्तीति बुद्धिस्तत्र मानमित्याह नास्तीति । ननु यस्य यत्राभा-
वस्तत्र तस्यारोप इति नियमादन्योन्याभावारोपस्तत्रैव स्यादत्र त-
दभावस्तथा चान्योन्याभावे तदारोपः कथमभावान्तरं विनेत्यत आह
आरोपितेति । आरोपितो योऽन्योन्याभावस्तस्य यः संसर्गस्तस्य यो
निषेदव्यवहारः स आरोपविषयेणैवाभावेन क्रियते आरोपेऽप्यारोप्या-
भाव एव प्रयोजकः, स चात्रारोपविषय एव, अभावान्तरं तु नात्र तम्भ-
मित्यर्थः । सम्बन्धवदिति । यथा सम्बन्धान्तरेऽनवस्थानात्सम्बन्धान्त-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घटाभावयोस्तादात्म्येऽपि को दोष इति यदि ब्रूयात्तत्रेदमुक्तं घटात्म-
कत्वेति । घटतदभावयोरिति शेषः । नास्तीति । तथा च तनुद्यन्याय-
तया घटाभावेऽपि घटान्योन्याभाव आरोपित इत्यर्थः । अत्र शङ्खते
ननु यत्रेति । आरोपविषयेणैवाभावेनेति । घटाभावेनेत्यर्थः । तथाच घटाभा-
वस्याधिकरणत्वव्यावर्त्तकतया घटस्याधिकरणकोटिपवेशेन घटत-
दभावान्यामिति सूलसुपपादनयामिति भावः । स चात्रारोपविषय एवेति ।
यद्यपि घटाभावे पटो नास्तीति प्रतीतेः कल्पसप्टाभावेनैवेषपच्छौना-

तत्र दुःखत्यन्ताभावोऽपवर्गः । ननु चा(१)द्वैततत्त्वसाक्षात्कारात् अविद्योपनीतप्रपञ्चप्रत्ययबाधे जगराद्यप्रत्ययात् स्वप्रत्ययवद्वैतानन्दसाक्षात्कारा मुक्तिरिति मन्यन्ते । मैवम् । मानाभावात् । श्रुतिरत्र मानमिति चेत्त । वाधितत्वात् । ब्रह्मसंवेदनेऽपि

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तत्रेति । अभावेषु मध्ये इत्यर्थः । दुःखत्यन्ताभाव इति । 'दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति' इति श्रुतिप्रामाण्यात्, स चानात्मादिनिष्ठु एवात्मनि प्रार्थयते सम्बद्धः कियते । सम्बन्धश्च तस्य समानाधिकरणसमानकालीनदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंस एव, तस्मिन्स्तत्येव 'शुको मुक्तः प्रह्लादो मुक्तः' इति व्यवहारदर्शनात् । स चात्यन्ताभावः स्वनिष्ठुदुःखप्रतियोगिक पवेति प्रतियोगिविकल्पावसरः । एकदण्डमतमुत्थाप्य दूषयति ननु चेति । अद्वैतानन्दसाक्षात्कारस्येदानीमपि सत्त्वान्मुक्तिप्रसङ्ग इत्यत उक्तम् प्रपञ्चप्रत्ययबाध इति । चद्वाध्यताप्रयोजकमाह अविद्योपनीतेति । अपरिसमात् एव वाक्ये दृष्टान्तमाह जागरादेति । मानाभावादिति । ब्रह्मण आनन्दरूपतायां प्रपञ्चमिथ्यात्वे च मानाभावादिति । श्रुतिरिति । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादि.

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रानङ्गीकारेऽपि सम्बन्धः सम्बन्ध एव भासते सम्बन्धान्तरारोपादित्यर्थः ।

तत्रेत्यभावचतुष्यमध्ये । 'दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती' त्यभावत्वेन मोक्षश्रवणादिति भावः । अद्वैतेति । ब्रह्माद्वैतसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मक आत्मा केवलोऽपवर्गं वर्तत इति वेदान्तिन इत्यर्थः । श्रुतिरेति । अत्र ब्रह्माद्वैते, 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन्ते'-

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

धिकरणात्मकत्वं न हि तत्राप्यनवस्थादिकं बाधकम्, तथा पि योऽभावाधिकरणमभावमात्रमेव न प्रतिपद्यते तन्मतमवलम्बयेदं सर्वमुक्तम् ।

वृत्तिरूपसाक्षात्करस्य मुक्तित्वे स्वतः पुरुषार्थत्वविरोधादन्यथा तात्पर्यमाह ब्रह्माद्वैतेति । श्रुतेः, प्रकान्तत्वाल्लिङ्गासङ्गतिरित्यन्यथा

(१) चकारो नास्ति शु० पु० ।..

प्रपञ्चप्रत्ययस्य सच्चात् । ब्रह्मसंवेदनमिदानीं नास्तीति चेत् ।
न । नहि ब्रह्म संवेदना(न)न्तरवेद्यम् । न च ब्रह्मस्वरूपमिदानीं
नास्तीति । श्रुतिवाक्यजो विशिष्टब्रह्मानुभवो नास्तीति चेत् । न ।
तस्याप्यनुभवरूपस्य ब्रह्मरूपानतिरेकात् । ब्रह्मणोऽभिन्नत्वेन क-
लिपिताऽनुभवो नास्तीति चेत् । न । कल्पितस्यासत्त्वेन कल्पनात्वेन
वा अवाधकत्वात् । अद्वैतश्रुतेश्च द्वैतावभासिप्रत्यक्षविरोधेन(१)
ग्रावपुवनश्रुतिवदुपचरितार्थत्वात् । अध्यक्षमविद्यात्वेन न तस्या
बाधकमिति चेत् । तुल्यं पुवनेऽपि । किं चास्याऽविद्यात्वम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

श्रुतिरित्यर्थः । वाधितत्वादिति । भेदग्राहिग्रत्यक्षबाधितत्वादित्यर्थः । ब्रह्म-
संवेदनेषीति । ब्रह्मणः स्वप्रकाशस्येदानीमपि सत्त्वादित्यर्थः । इदानीमि-
ति । संसारदशायामित्यर्थः । प्रकाशत्वात् नित्यत्वात् इदानीमपि
तत्सत्त्वमाह नेति । श्रुतिवाक्यज इति । श्रवणानन्तरमुपनिषद्जनितेन
ब्रह्मानुभवेन प्रपञ्चबाधः स चेदानीं नास्तीत्यर्थः । तस्येति । हवातिरेके
तु द्वैतापत्तिरिति भावः । अविद्यादशायां श्रुतिजन्यत्वेन कलिपतो-
योऽनुभवः स नास्तीत्याह ब्रह्मण इति । असतो न बाधकत्वं न वा क-
ल्पनाया इत्याह असत(२)इति । ननु तथाप्यद्वैतपराणां प्रामाण्यादद्वैतं
सिद्धमेवेत्यत आह अद्वैतेति । उपचरितार्थत्वादिति । मुमुक्षुभिरेकब्रह्मैव इये-
यमित्यत्र तासां तात्पर्यादित्यर्थः । तस्या इति । अद्वैतश्रुतेरित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ति श्रुतिर्मानमित्यर्थः । योऽयताङ्गानं शाब्दधीहेतुः, सा च बाधकाभा-
वरूपाऽन्न नास्ति साक्षात्कारं प्रति शरीरादेर्जनकत्वान्मोक्षे तद्वाधस्य
बाधकमानस्य सत्त्वादित्याह वाधितत्वादिति । नापि ब्रह्मसंवेदनं प्रपञ्च-
बाधं प्रति जनकमित्याह ब्रह्मसंवेदनेषीति । नहीति । ब्रह्मणोऽनानुपतया
स्वप्रकाशत्वात्त्वय चेदानीमपि नित्यतया सत्त्वात्त्वं बाधादित्यर्थः ।
उपचरितेति । मुमुक्षुणान्यद्विहायात्मैषाद्वितीयो भावनीय इत्येवंपर-

(१) विशेषादिति प्रा० पु० पाठः ।

(२) शंकरमतेनात्र द्वौले कलिपतस्यासतः कल्पनात्वेनेति पाठो बोधः ।

अद्वैतानुभवविरोधित्वमिति चेत् । न । द्वैतानुभवविरोधित्वेन तस्यैव किं नाविद्यत्वम् । अयत्वसिद्धत्वमिति चेत् । न । यत्रसिद्धस्यापि शोकातुरतनयसाक्षात्कारस्यविद्यात्वात् । अयत्वसिद्धस्य च तनयाभावसाक्षात्कारस्य विद्यात्वदर्शनात् । विचारासहत्वमविद्यात्वमिति चेत् । न । अनुभवेन विरोधिना विचारस्यैव कृशानोरनुष्णत्वानुमानवदाभासीकृतत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठामरणम्

तुल्यमिति । तर्हि ग्रावाणः पूवन्त इत्यपि श्रुतिरध्यक्षेण न बाध्येतेत्यर्थः । अस्येति । भेदानुभवस्येत्यर्थः । तस्यैवेति । श्रुतिजन्यानुभवस्येत्यर्थः । द्वैतानुभवस्यायत्नसिद्धत्वादविद्यात्वं श्रुतिजन्यानुभवस्य तु तच्छुपनिषत्परिशीलनपरिश्रमजन्मनो यत्रसिद्धत्वेन विद्यात्वमित्याह अयत्नेति । यत्रायत्तसिद्धत्वं विद्यात्वाविद्यात्वे प्रति न तन्नमित्याह यन्सिद्धस्यापाति । घटपटौ भिन्नाविति घटपटेमदमात्रधिया तत्रैवाद्वैतश्रुतिरपसारणीया कर्मण तु तदितरसकलपदार्थाद्वैतं बोधयन्त्याश्रुत्यापि धीर्बाधिनीयेति विचारासहत्वमित्यर्थः । घटपटौ भिन्नाविति प्रत्यक्षे जाग्रति सर्वमभिन्नमित्येव धीः श्रुत्या जनयितुं न शक्येत्याह अनुभवेनेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वादिस्यर्थः । तस्या अद्वैतश्रुतेरित्यर्थः । तस्यैवेति । श्रुतिवाक्यजानुभवस्येत्यर्थः । विरोधित्वस्याविशेषादिति भावः । शोकातुरेति । यत्तनयशोकातुरोऽसौ तत्तनयसाक्षात्कारः स्वग्रादावविद्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वेन सुक्षसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गः पुरुषप्रयत्नविना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वं च । न चाविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाध्या, तस्याः स्वतोऽपुरुषार्थत्वादिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्याचष्टे श्रुतिवाक्यजानुभवस्येति । तस्या अपुरुषार्थत्वादिति । वद्यप्यविद्यानिवृत्तिविशिष्टस्यानन्दस्वरूपात्मनः पुरुषार्थत्वं, तत्र च विशेषणं समादाय कृतिसाध्यत्वं विशेषग्राह्मादाय निकृपाधीन्द्वाविषयत्वमविकृदमेव, तथाप्येकावच्छेदेनोभ्यधर्मसत्त्वं पुरुषार्थताप्रयोजकमन्यथा

जीवानामविद्यादिसमस्तोपाधिनाशे चिदानन्दब्रह्मस्वरूपं
त्वापत्तिर्मुक्तिरित्यन्ये । न । जीवानां दुःखादिवत् ज्ञानात् सुखाच्च
भेदेन प्रतीयमानत्वात्(१) । अन्यथा दुःखरूपत्वस्यापि प्रसङ्गात् ।
दुःखमहमिति नानुभव इति चेत् । नाहं सुखमिति तुल्यम् । स-
कलदुःखरहितत्वं सुखत्वमिति चेत् । न । अशेषसुखरहितत्वं दुः-
खत्वमित्यत्रापि तुल्यत्वात् । वस्तुनां परप्रकाश्यत्वनियमेन ज्ञातुः
स्वप्रकाशनविरोधात् । अन्यथा दुःखादेरपि स्वप्रकाशतापत्तिः ।
चिद्रूपोऽहपित्यनुभवोऽस्तीति चेत् । न । ज्ञानाधारस्य चिच्छ-
ब्देनाभिधानात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भास्करीयं मतमाह जीवानाभिति । परमात्मनि जीवात्मलयो मुक्तिः,
लयश्च लिङ्गशरीरापगमः, लिङ्गशरीरं चैकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहा-
भूतानि सूक्ष्ममात्रया संभूयावस्थितानि, स्वस्वदुःखावच्छेदकानि
इत्यर्थः । जीवानां ज्ञानसुखात्मकरणमनुपपत्तियाह जीवानाभिति ।
सकलदुःखरहितत्वादेव तत्र सुखत्वोपचार इत्याह सकलेति । किञ्च
ज्ञानात्मकत्वमपि नात्मन इत्याह वस्तुजाभिति । चिच्छब्देनेति । चेतयत-
हति चिदिति च व्युत्पत्तिबलादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्रिदण्डमतमाह जीवानाभिति । आनन्दमयपरमात्मनि ज्ञानात्मलयो
मोक्षः, लयश्च लिङ्गशरीरापगमः, लिङ्गशरीरं चैकादशेन्द्रियाणि पञ्च-
महाभूतानि सूक्ष्ममात्रयाप्यवस्थितानि सुखदुःखावच्छेदकानीत्यर्थः ।
जीवानाभिति । अहं जाने अहं सुखीत्याद्यनुभवादित्यर्थः । वस्तुनाभिति ।
मोक्षदशायां स्वातिरिक्तज्ञानस्य कारणबाधेन बाधात् स्वप्रकाश्यत्वं
जीवानां वाच्यं, तत्त्वं न यद्वस्तु तत्परप्रकाश्यमिति व्याप्तेरित्यर्थः ।
वस्तुतो विवक्षितविवेकेन शरीरादिनाशः पुरुषसाध्यः, स चापुरुषार्थं
एव । त चोपाधिनाशे सत्यौपाधिकजीवनाशो लयः, ब्रह्मणो नित्यतया
तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेरिति भावः ।

(१) प्रतीतेरिति प्रा० पु० पाठः ।

नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरित्यपरे । तत्र । सुखस्याभिव्यक्तेनित्यत्वे असंसारप्रसङ्गात् । तयोः सम्बन्ध उत्पाद्य(१) इति चेत् । न । भावस्योत्पत्तिमतो विनाशित्वेन मुक्तस्यापि सुखासंवेदनप्राप्तेः । संसारिसुखस्यापि तथात्वापत्तेः । सुखतज्ज्ञानयोरस्त्वश्चयोर्ध्वंसवदविनाशित्वमिति चेत् । न । भावस्योत्पत्तिमतो विनाशित्वनियमात् । तयोरेव प्रवाहनित्यत्वमिति चेत् । न । तद्वदेव देहादेरपि प्रवाहनियमस्वीकारप्रसंगात् । सुखस्य देहभोगत्वनियमात् । अन्यथा स्वर्गेऽपि देहविरहापत्तेः । न चात्र प्रमाण-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भट्टमतमाह नित्येति । तयोरिति । सुखतदभिव्यक्तयोरित्यर्थः । यथा जन्यत्वं विनाशित्वे न तन्त्रं ध्वंसस्याविनाशादर्शनात् । तथा प्रमाणबलाद्धावोपि जन्यः कश्चिदविनाशी स्यात्, तथाच श्रुतिरानन्दं ब्रह्मणो ऋषं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्याह सुखतज्ज्ञानयोरिति । जन्यभावत्वं विनाशित्वं प्रति तन्त्रम्, निरूपाधिसम्बन्धशालिश्रुतिस्त्वन्यथोपपद्धते इत्याह भावस्येति । अन्यथेति । यदि सुखं देहभोगमेवेति न नियम इत्यर्थः । न चात्रेति । नित्यसुखाभिव्यक्तौ प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । जीवन्मुक्तिद-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावस्येति । न ह्यात्ममनोणोगस्तद्देतुः अदृष्टादिनिरपेक्षस्य तस्याजनकत्वात् । विषयमात्रपेक्षणे तु संसारितादशायामपि तदभिव्यक्तिप्रसक्तिः । न च योगजो धर्मः सहकारी, तस्योत्पत्तिभावत्वेन नाशित्वे अपवर्गनिवृत्यापत्तेः । न च तस्यानन्तत्वादभिव्यक्तिप्रवाहोप्यनन्तः, शरीरं विना तदनुत्पत्तेः, तस्य सुखाभिव्यक्तिदेतुत्वे मानान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घटस्य कृतिसाध्यत्वे पटस्येष्यमाणत्वे घटविशिष्टपदार्थं प्रवर्त्तेते त्याशयेनेदमुक्तम् । तस्याद्यदीति । मुक्तिकालेऽदृष्टशरीराद्यभावाद्यत्यर्थः । अनन्तत्वं न ध्वंसाप्रतियोगित्वमुत्पत्तिभावत्वादिति धाराक्रमेणानन्तत्वं वाच्यं, तस्य न सम्भवतीत्याह-शरीरमिति । तस्येति । यद्य-

(१) उत्पाद्यत इति शु० पु० पाठः ।

णमस्ति । आनन्दं ब्रह्मणो रूपं, तच्च मोक्षेऽपि^(१) व्यज्यते इति चेत् । न । योगजश्माविर्भूतकल्पः लोटिशतानुभवनीयासङ्घसुख-प्रतिपादनपरत्वेनाप्युपपत्तेः ।

ननु दुःखाभावोऽपि मुक्तिर्न युज्यते । स हि न तावद्दुःख-प्रागभावः, अनादित्वेन तस्यासाध्यत्वात् । दुःखस्य चानाग-तस्योत्पत्तिप्राप्तेः । नापि दुःखधर्वंसः । तस्य स्वतः सिद्धत्वात् । समस्तदुःखधर्वंस इति चेत् । न । उत्पन्नदुःखसाकल्ये स्वतः सि-द्धत्वात् । उत्पन्नानुत्पन्नसाकल्ये विरोधात् । विद्यमानसकलदुःख-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शायां सुखप्रवाहपरा पराश्रुतिरित्याह योगजेति । किञ्च आनन्दमि-त्यानन्दवस्वमर्शाद्यचाऽभिधीयते, अन्यथा नपुंसकता न स्यात् । विद्यमानेति । हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारादित्यर्थः । अनागतानर्थानुपत्तिमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावाच्च । न च मोक्षार्थप्रवृत्तिरेव मानम्, दुःखहानार्थितयापि तदुप-पत्तेरित्यर्थः । योगजेति । न चानुपपत्तिं विना सुख्यार्थहानानुपपत्तिः उत्पत्तिनाशवतोर्ज्ञानसुखयोरहज्ञानाम्यहं सुखीति स्वभिन्नत्वेनाऽनु-भूयमानयोर्ज्ञानभिन्नत्वसाधने बाधात् । किञ्चानन्तमिति पदं श्रुति-स्थं मत्वर्थीयाच्चप्रत्ययान्तमिति तेनानन्दवस्वं बोध्यते ब्रह्मणो, नाभेदः, अन्यथा तस्य नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तिः । न च ‘व्यत्ययो वहुलमित्य-नुशासनालिङ्गव्यत्ययः, मानाभावादिति न तु सुख्यार्थहानमपीति द्रष्टव्यम् ।

दुःखस्य वेति । प्रागभावस्यावश्यं दुःखजनकत्वादित्यर्थः । प्राग-भावस्य साध्यत्वे प्रागभावात्पूर्वं प्रागभावधर्वस्योरभावात् दुःखस-त्वप्रसङ्ग इत्यपि मन्तव्यम् । स्वत इति । अयत्नसिद्धत्वादित्यर्थः । विद्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पि योगजश्मस्य मोगहेतुत्वं, तथापि मुक्तिस्थानाभिषक्तसुख्याभि-व्यक्तितस्वन्धर्वहेतुत्वे मानाभावोवेदस्य विशिष्टतद्वोधकत्वादित्यर्थः । ननु सुख्यार्थहानमपीति । आनन्दशब्दस्याश्रयवाचकत्वे या लक्षणा

(१) अपि इति नास्ति प्राप्तुपुस्तके ।

साधन(१)धंसो मुक्तिरिति चेत् । न । अदत्तफलानां निवृत्तेरयत्न-
सिद्धत्वात् । अदत्तफलानां तु अनागतानर्थानुत्पत्तिमनभिसन्धाय
निवृत्तेरसमीहितत्वात् । न हि निदाननिवृत्तिः स्वभावतः साध्या,
क्लेशनाशेतरत्वात् । अनागतानुत्पत्तेश्च स्वतः साध्यताविरो-
वात् । तच्चानर्थजातं मुमुक्षुसपवेतमन्यसमवेतं वा ? नायः ।
तथासति दुःखस्याऽवश्यं तत्रोत्पत्तावदत्तफलताविरोधात् ।
नेतरः । परदुःखनिवृत्तेः स्वात्मनि सिद्धन्वात् । दुःखान्नियतपूर्व-
भावित्वस्य तद्देतुत्वस्य प्रमाणादवगमे दुःखस्य स्वात्मन्यवश्य-
मुत्पादात् । अनुत्पत्तौ दुःखहेतुताग्राहकमानस्याभाऽसतापत्तेः ।
नापि दुःखात्यन्ताभावः । तस्येदानीं सत्त्वे सिद्धस्य साध्यता-

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

अनागतदुःखानुत्पत्तिमित्यर्थः । नन्वनागतानुत्पत्त्यभिसन्धिरस्तु को
दोष इत्थत आह अनागतेति । तस्यानादित्वेनानुत्पाद्यत्वादित्यर्थः ।
तचेति । यदि दुःखानुत्पत्तिमित्यसन्धाय प्रवृत्तिरित्यर्थः । किं
यो दुःखहेतुध्वंसाय मुमुक्षुः प्रवर्तते तस्य दुःखहेतुत्वं तदा
दुःखं स्यादेव, तेन जननीयं तदा न दुःखहेतुतेत्याह दुःखा-
दिति । नापीति । मुक्तिरित्यनुषेष्यते । परात्मवृत्तीति । आत्मनि स्वतःसि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मानेति । प्रायश्चित्तादौ दुःखसाधनधंसस्य पुरुषार्थत्वदर्शनादित्यर्थः ।
अदत्तफलानामिति । प्रायश्चित्तस्थले पापं नाश्यतां, तेन दुःखं मे माभू-
दित्यभिसन्धाय प्रवृत्तेस्तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वादिति भावः । तर्हि
दुःखानुत्पाद एव पुरुषार्थोऽस्तित्वत्यत आह अनागतेति । स्वतः-स्वभा-
वतः । तचेति । यदनुत्पत्तिमित्यसन्धाय निवृत्तौ प्रवर्तते इत्यर्थः । पर-
दुःखेति । अत्यन्ताभावरूपत्वात्तम्या इत्यर्थः । अदत्तफलान्येव कर्माणि
नश्यन्तीत्यत्र दूषणमाह दुःखान्नियतेति । उत्पत्त्यादेति । भावश्योत्पत्तिमतो

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रसक्ता सा नास्ति लुप्तस्याच्चप्रत्ययस्यैवाश्रयवाचकत्वादिति भावः ।

(१) डेक्षेस इति प्रा० मु० पाठः ।

विरोधात् । असत्ये दुःखाभावस्य स्वतो निर्वर्त्येत्वे अत्यन्ताभावत्वव्याकोपात् । अत्यन्ताभावसम्बन्धः साध्य(१) इति चेत्त । उत्पत्त्याद्यसम्बन्ध(२)निवृत्तौ मुक्तस्यापि लंसारित्वपत्तेः । परात्मवृत्तिदुःखात्यन्ताभावस्य स्वतः लिङ्गत्वात्, मुमुक्षुसमवेतदुखात्यन्ताभावस्य च(३) प्राक्प्रथंसयोरन्यतरशान्तभावात् । येषां चात्यन्ताभावात् दुःखानां तेषां भव्यक्षानुमानागमप्रभवस्मृत्यगोचराणामभावनिरूपकरातुपपत्तिश्च । यावदनागतदुःखप्रागभावानुवृत्तिः क्रियत इति चेत्त । प्रागभावस्वभावो वा दुःखनिवृत्तिः, तस्यानागतकतिपयसमयसम्बन्धो वा, यावदनागतसमयसम्बन्धो वा ? नाद्यः । अनादित्वात् । न द्वितीयः । दुःखस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न तृतीयः । प्रागभावत्वविरोधात् । विनाशिनश्चानन्तकालसम्बन्धित्वविरोधात् । अविनाशीनः स्वतः सिद्धत्वा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ज्ञत्वादित्यर्थः । प्राक्प्रथंसयोरिति । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणयनियमादित्यर्थः । अध्यक्षानुमानागमप्रभवा या समृतिस्तदगोचराणामित्यर्थः । स्मृतप्रतियोगिकस्यैवभावस्य निरूपणादिति भावः । प्रागभावस्वभाव इति । प्रागभाव एवेत्यर्थः । अनागतेति । अनागतकतिपयसमयसम्बन्ध इत्यर्थः । अनादित्वादिति । तथाचानुवृत्तिः क्रियत इति विरोध इत्यर्थः । दुःखस्येति । अनागतकतिपयानन्तरदुःखस्य पुनरापत्तेरित्यर्थः । प्रागभावत्वेति । प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमादित्यर्थः । ननु प्रागभावः प्रतियोगिनमज्जनयित्वैव नश्यति ततः कथं दुःखस्य पुनरापत्तिरित्यत आह विनाशिन इति । अविनाशिन इति । तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नाशनियमादिति भावः । प्राक्प्रथंसयोरिति । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसादेश्याभावादित्यर्थः । प्रागभावत्वेति । तस्य प्रतियोगिजनकत्वनिय

(१) साध्यते इति मु० पु० पठः ।

(२) सम्बन्धिनि-मु० पु० पाठः । (३) चकारो नाशिन प्रा० पुस्तके ।

दिति । अत्रोच्यते । क्रमेण दुःखोत्पादो हि संभारित्वम् । यदा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चानादित्वमपि वाच्यमेवेति स्वतःसिद्धत्वादपुरुषार्थत्वमित्यर्थः । युगपदनेकदुःखानुत्पादावस्थाया जीवन्मुक्तित्वदर्शनार्थं संसारितो वैलक्षण्यं प्रतिपादयितुं संसारमाह क्रमेणति । कायव्यूहादीत्यादिपदात् पण्डानेकमनःसञ्चय उक्तः । कारणाभावात्—सवासनमिथ्याहानाभावात् । रागद्वेषामिनिवेशाः क्लेशाः, क्लेशाहानानन्तरं न धर्माधर्मानुत्पयेते, दोषतुषावनद्वा हि कर्मतप्तुलाः स्वफलारम्भकाः, तथाच समानाधिकरणयुगपदुत्पन्नानेकदुःखध्वंसो मुक्तिरित्यर्थः । न चायमयत्तसिद्धः, बहूनां दुःखानामेकदोत्पादस्य कायव्यूहसाध्यत्वात्, कायव्यूहस्य च श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारजनकप्रयत्नसाध्यत्वात् । नन्वेतान्युत्पन्नानि स्वयमेव नश्यन्तीति चेत्, तेषामुत्पादस्यैव पुरुषप्रयत्नाधीनत्वात् । तर्हि तादशदुःखध्वंसार्थं दुःखमप्युन्यायलीलावतीप्रकाशः

यादित्यर्थः । क्रमेणति । मोक्षविरोधित्वप्रदर्शनार्थम् । संसारनिर्वचनं यदा त्विति । एतेनैकात्मवृत्त्येककालीनानेकदुःखध्वंसो मोक्ष इत्युक्तम् । दुःखान्तरध्वंसस्यायत्तसाध्यत्वेषि तादशदुःखध्वंसस्य मिथ्याहानध्वंसद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीनतत्त्वहानसाध्यत्वात् । न च समानाधिकरणानेकदुःखानां युगपदुत्पचौ तज्ज्ञानादेव तद्भुंसस्तदनुत्पत्तौ तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति वाच्यम् । प्रतियोगिवत्तज्ञानस्यापि तद्भेदुत्त्वात् । अत एव मुक्तात्मनः स ध्वंसो नास्मदादीनाम् । तादशदुःखाभावादेव न तस्य ध्वंसः तादशदुःखोत्पत्तावपि तत्त्वज्ञानस्य हैत्युत्त्वात् । नन्वेव ध्वंसार्थं दुःखमुपादेयं स्यात् तदनुत्पादाध्वंसस्योत्पादयितुमशक्यत्वात् । सत्यम् । पुरुषार्थहैत्यवेन दुःखतत्साधनयोरप्युपादानदर्शनात् दाहछेदादिभिर्दुर्नामि^(१)विकितसावत् । न चानाग-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तस्मात्सिद्धिरसंभविनीत्यन्यथा व्याचष्टे अयत्नेति । एतेनैकात्मवृत्तीति । न च कायव्यूहदशायामनेकदुःखोत्पादे तादशोध्वंसोऽस्तीत्यतिव्यासिरिति वाच्यम् । दुःखप्रागभावासमानकालत्वस्य ध्वंसविशेषण-

(१) 'दुर्नामा दीर्घकेशिकेत्यमरदीर्घपदकोशास्यरोगो वौया ।'

तु युगपदशेषकेशभोगो(?)पायकायव्यूहादिनिवर्तकयोगाभ्यास-
प्रसादसमासादितात्पत्त्वसाक्षात्कारस्य कारणभावाद्वीनक्षेत्रस्य
युगपदुपभुक्तसमस्तदुःखनिवृत्तिः तदा सैव मुक्तिरशेषदुःखनिवृत्ति-
रूपा पुरुषार्थो भविष्यति । दुःखजातीयात्यन्ताभावस्य वा स्वा-
त्माने साध्यत्वात् । अशेषकेशहेतुनाशस्य चात्यन्ताभावात्मसम्ब-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

पादेयं स्यादिति चेत्, कः सन्देहः, देहदाहच्छेदादिनापि दुर्नामक-
व्याधिनाशदर्शनात् । प्रवृत्तिरपि अनागतदुखध्वंसार्थं नानुपपन्ना, अ-
नागतघटनाशार्थमपि सुद्रग्रादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । दुःखात्यन्ताभावस्य
मुक्तित्वमाह दुःखेति । दुःखत्वावचिछिन्नात्यन्ताभावो मुक्तिर्न तु यत्कि-
ञ्चिददुःखात्यन्ताभावस्य स्वतः सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु नित्यत्वा-
त्कथमयं पुरुषार्थं इत्यत आह अशेषेति । क्लेशो दुःखम्, तथाच दुःख-
साधनध्वंसविशिष्टदुःखत्वावचिछिन्नात्यन्ताभावो मुक्तिः, विशेषणां-
शस्य साध्यतया विशिष्टस्यापि साध्यत्वमिति भावः । लोष्टादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तदुःखध्वंसार्थं प्रवृत्यनुपपत्तिः, लोकेऽनागतकुम्भनाशार्थमपि सुद्र-
रादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । अत्यन्ताभावस्य मुक्तित्वं व्युत्पादयति दुःख-
जातीयेति । यत्किञ्चिददुःखत्वात्यन्ताभावस्य स्वतःसिद्धत्वात्तज्जाती-
येत्युक्तम् । नन्वत्यन्ताभावाऽसाध्य इत्युक्तमत आह अशेषेति । दुःखा-
त्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेऽपि दुःखसाधनध्वंसविशिष्टदुःखात्यन्ताभावो

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वात् । न चैवं तादशदुःखध्वंस एव मुक्तिः किमर्थमनेकपदमिति
वाच्यम् । तावत्येव तात्पर्यात् । सुद्रग्रादौ प्रवृत्तिदर्शनादिति । यद्यपि प्रा-
गभावस्य प्रतियोगिजनकत्वानियमादवृद्धयं चरमदुःखेनोत्पत्त्वयमेव
बोत्पन्ने च तस्मिस्तद्द्वोगादेव तथाश इत्यालोचयमानानामेव मुक्त्यर्थं
प्रवृत्तिरनुपपन्ना, तथापि दुःखाद्विजमानानां त्वरया मोक्षमिच्छतां
प्रागभावो विनाऽपि तत्त्वज्ञानं चरमदुःखं जनयेदित्यालोचयतां प्रवृ-

न्धस्वभावत्वात् । तदुत्पत्तौ दुःखात्यन्ताभावस्य(१) तदीयत्वेन ध्ववहारात् । तदीयव्यवहारार्पकत्वेन विषयविषयभावादिवदस्यापि सम्बन्धव्यवहारगोचरत्वात् । ध्वंसस्वभावत्वेन कृतकस्याप्यविनाशित्वोपपत्तेः । न चादत्तफलानां प्रमाणतः साधनत्वनिश्चयविरोधः । सतां सहकारिसाहित्ये दुःखजनकत्वस्य उत्साधनतारूपत्वात् । एषां च ध्वस्तत्वेन फलानुत्पादकत्वात् प्रायाश्रीत्प्रतिहतदुरितवद् । न चात्यन्ताभावप्रतिपक्षानिरूपणम् , शङ्कित-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

निष्टदुःखात्यन्ताभावस्य तादृशदुःखध्वंसः सम्बन्ध इति भावः । एतदेवाह तदुत्पत्ताविति । ननु ध्वंसः कथं सम्बन्ध इत्यत आह तदीयेति । ननु कसम्बन्धनिवृत्तौ पुनः संसारितापत्तिरित्यत आह ध्वंसस्वभावत्वेनेति । न चादत्तफलानां प्रमाणत इत्यादि दूषयति नचादत्तफलानामिति । परात्मवृत्तीत्यादि यथाशक्ति दूषयति न चात्यन्ताभावेति । संसारितद्वदुःख-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मोक्षस्तथाच विशेष्यस्यासाध्यत्वेऽपि विशेषणस्य साध्यत्वाद्विशिष्टस्य साध्यत्वमित्यर्थः । ध्वंसस्यान्यत्र सम्बन्धत्वाभावेऽपि प्रकृतेतत्त्वमुपादयति तदीयेति । उत्पन्नस्यानाशित्वे हेतुमाह ध्वंसेति । अत एव नाकाशादेरपि मुक्तत्वापत्तिः । अत्र तादृशदुःखात्यन्ताभावस्याभावात् सम्बन्धविरहात् । न चैवमावश्यकत्वात्सम्बन्ध एव मुकिरस्तु दुःखसाधनशरीरादिध्वंसस्य सम्बन्धत्वात् , तस्य च स्वतो पुरुषार्थत्वात् , निर्दुःखः स्यामिति हि प्रवर्तते न दुःखसाधनध्वंसत्रात् स्यामिति दुखहेतुत्वस्य प्रमाणाद्वगम इत्यत्राह नवेति । परात्मवृत्तीत्यादि दूषयति नचात्यन्ताभावेति । यथा शंकितदुःखपरिहा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चिरिति भावः । तथाच विशेषस्येति । ‘सति विशेषणे ही’ तिन्यायानभ्युपगमेनेदम् , दुःखहेतुत्वस्य प्रमाणाभावादिति । तादृशध्वंसस्य सम्बन्धत्वपक्षेऽपि प्रागुक्तदोषतौद्यादित्याशयवानिति शेषः । तदीयस्य

(१) दुःखाभावस्येति शु० पु० पा० ।

दुःखपरिद्वारवन्मुमुक्षुसमवेतदुःखमात्रस्य सम्भावनोपनीतत्वात् ।
असति योगाभ्यामेऽवश्यं दुरितप्रवाहस्यानागतसमयवर्ति-
दुःखोत्पादकत्वात् । सर्वत्र चात्यताभावनिरूपणे सामान्यतोऽव-
गतस्य विशेषतः समारोपितज्ञानविषयस्य प्रतियोगित्वदर्शनात् ।
विशेषतस्तु निश्चयापेक्षया अत्यन्ताभावनिरूपणविरोधित्वात् ।
शेषे विषाणं तदीयमन्यदीयं वा नास्तीति दृषणस्य सुवचत्वात् ।
प्रागभावस्यासाध्यत्वेऽपि विनाशहेतुसन्निधौ विनाशोपलम्भा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परीहारार्थमवि प्रेक्षावतां प्रवृत्तिदर्शनात् । सम्भावनाहेतुमाह अस-
तीति ॥ सामान्यावचिलन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभावनिरूपणमाधिकृत्याह-
सर्वत्र चेति । विशेषत इति । अनागतस्वात्मवृत्तिदुःखत्वेनेत्यर्थः । तदीयमिति ।
तदीयस्य प्रभितत्वात्म निषेधोऽन्यदीयस्य चाप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । का-
रणविघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वमतो दुःखप्रागभाव एव
मुक्तिरित्याह प्रागभावस्येति । दुःखसाधननाशे सत्यग्रिमसमये प्राग-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

रनिश्चये सम्भावनोपनीतदुःखस्यैव परिद्वारस्तथात्रापीत्यर्थः । विशे-
षतस्तिति । अनागततदात्मवृत्तिदुःखत्वेनेत्यर्थः । तदीयमिति । तदीयस्य
वाधितत्वात्म निषेधः, अन्यदीयस्य चाप्रसक्तत्वादित्यर्थः । प्रागभाव-
स्य मुक्तित्वं ब्युपादयति प्रागभावस्येति । प्रागभावस्यानादित्वेऽपि प्रति-
योगिजनकाधर्मविघटनद्वारा प्रागभावोऽपि कृतिसाध्यः दुःखकारण-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

बाधितत्वादिति । ननु प्रसक्तिरारोपः, स चान्यदीयस्यैव न तृतीयस्य
तस्यारोपासम्भवासम्भवाच, प्रकृते च स्वपरवृत्तेदुःखमात्रस्याप्रामा-
णिकत्वात्म सम्भावनोपनीतत्वम्, स्वीयस्य चात्यन्ताभावस्य विरोधः
परकीयस्य चात्यन्ताभावः स्वतः सिद्ध इति चेत् । सत्यम् । प्रथम
कल्प एव निर्भरत्वम् । प्रागभावोऽपि कृतिसाध्य इति । यद्यपि प्रागभा-
वसत्त्वे दुःखोत्पत्तिरावश्यकी, तदसत्त्वे च कस्य साध्यता, अत्य-
न्ताभावरूपतायां च प्रतियोगिकारणविनाशद्वाराप्यसाध्यत्वम्, तथा-
प्यत्यन्ताभावप्रागभावयोर्नाजानिको भेदः, किन्तु कलानुपधानोपधा-

त । अविनाशित्वसमीदया नाशकहेतुनिवृत्तये प्रवर्तन्ते, यथा प्रायश्चित्तविधौ दुःखाभावनाशकदुरितमप्तचौ दुरितनिवृत्तये ।

न्यायलालावतकिण्ठभरणम्

भावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीति घटादिसाध्यवृत्तस्यापि साध्यत्वादित्यर्थः । यथा प्रायश्चित्तेति । दुःखहेतुदुरितध्वंसद्वारा दुःखप्राप्तभावस्यैव साध्यत्वात्, तथाच तत्रापि प्रागभावपरिपालनं पुरुषार्थं मोक्षेष्वपि तथैवेति भावः । अत एव प्रायश्चित्तस्थले तत्राश्यदुरितजन्यदुःखप्राप्तभावसत्त्वे तेन दुःखमवश्यं जननीयम्, तदसत्त्वे च प्रायश्चित्तेन दुरितनाशस्याप्यानर्थक्यमित्युभयथापि प्रायश्चित्तमफलमित्यपास्तम् । शंकितानिष्टपरिहारार्थं लौकिकपरीक्षकप्रवृत्तिदर्शनात् । किंच महापातके सति कर्मान्तरे ममानविकार इत्यधिकारसम्पादनार्थं महापातकिनः प्रवृत्तिः, सति च पापे यागदानादिना जनितमपि सुकृतं तावश्च फलजनकं यावद्वा तत्पापभोगे इति तदर्थं पापान्तरनाशाय प्रायश्चित्तमिति न प्रागभावसदसत्त्वविकल्पावस-

न्यायलालावतीप्रकाशः

समवधानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यग्रिमसमये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीत्यन्वयव्यतिरेकयोः सत्त्वात्, घटेऽपि कृतौ सत्यामग्रिमक्षणे तत्सत्त्वे तेन विना नेत्रेव कृतिसाध्यत्वं, नतु प्रागसतोऽग्रिमक्षणे सत्त्वं गौरवादित्यर्थः । यथा प्रायश्चित्तेति । यथा प्रायश्चित्ते दुःखं मे मामूदित्युद्दिश्य प्रवर्तते दुःखानुत्पादः पुरुषार्थः प्रतियोगिजनकाधर्मनाशमुखेनेत्यर्थः । ननु प्रायश्चित्तनाशयपापजन्यदुःखस्य प्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमावश्यकं तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात्, नास्ति चेत्तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभयथापि प्रायश्चित्तमफलम्, तस्माद्दुःखसाधनध्वंसमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानात् दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पादः । न च तथापि प्रागभावस्यासत्त्वे तदभावात् पापं न दुःखसाधनमिति न तत्राशार्थं प्रवर्ततेति वाच्यम् । प्रागभावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसाधनजातीयनाशस्य पुरुषार्थत्वात् ।

न्यायलालावतीप्रकाशविवृतिः

नाभ्यामिति कारणविनाशैनैवाविनाशित्वं पर्यवस्यतीति न साध्य-

अभावस्य नित्यत्वे स्वत एव नाशकनिवृत्तिराकाशादिवद् । अनि-
त्यत्वे त्वशक्यतेति चेत् । न(१) । गगनस्य स्वरसतो (२)नाशवि-
रोधात् । दुःखाभावस्य तु नाशकोपलब्धौ स्वभावविरोधाभावात्
कारणनिवृत्तिमुखलभ्यत्वात् । यदाभावस्य नित्यत्वे घटहेतुतो-
ऽप्यशक्या घटोत्पत्तिः । अनित्यत्वे तु घटहेतुं विनैव भविष्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रः । यन्तु पापान्तरमासाद्य जनयतीति पक्षः, समदृश्य एव निर-
स्तः । प्रागभावे नित्यानित्यविकल्पोक्तं दोषं परिहरति अभावस्येति ।
स्वरसत इति । यथा प्रागभावे द्वैराश्यं कश्चिन्नाश्यः कश्चित्सहकारिवि-
घटनद्वारा पालनीयो नित्यः पर्यवसंशोऽपि तथा गगन इत्यर्थः ।
अन्यथा जगत्यशिरीहतेत्याह चेति । भविष्यतीति । घट इति शेषः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मैवम् । तत्र दुःखप्रागभावस्य सत्त्वेऽपि तस्य दुःखानुत्पादतया पुरु-
षार्थत्वात् । स च पापानाशद्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावस-
त्वेऽपि न निःफलं प्रायश्चित्तं, तेन प्रागभावेन दुःखस्वरूपं जननीय-
मिति शिष्यत एव, किन्तु पापान्तरमासाद्य । न चैवं प्रायश्चित्तमफलं,
दुःखानुत्पादेन तस्य फलवत्वात् । अभावस्येति । दुःखाभावस्येत्यर्थः ।
भविष्यतीति । अत्र घटोत्पत्तिरित्यनुषदयते । सैव प्रागभावनिवृत्तिरित्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ताचिरोधः । न चैवं तयोरभेदे वायो रूपं भविष्यतीति प्रत्ययापत्तिः,
फलोपहितेनैव तथा प्रतीतेरिति दिक् । किन्तु पापान्तरमासाद्येति । न
च कृतप्रायश्चित्तस्य तज्जन्मनि वाराणसीमृतस्य कथं पापान्तरो-
त्पत्तिरिति वाच्यम् । तत्र प्रागभावो नाश्येव अधर्मस्वंसेनैव फलेन
प्रायश्चित्तस्य सफलत्वात्, प्रागभावसत्त्वेऽधर्मस्वंसद्वारा प्रागभावो-
ऽपि साध्यस्तदसत्त्वे चाधर्मस्वंसमाव्रमिति सफलत्वस्योभयत्र स-
त्वात् । न च मुख्यत उद्देश्यफलेनैव सफलत्वनियमः साङ्कर्मण
इति वाच्यम् । कीर्तनादिना धर्मनाशस्थूलं व्यभिचारात् । तदृधर्म-
नाशस्य च प्रतियोगिजनकजातीयनाशत्वेन सोपाधीच्छाविषयत्व

(१) नेति नास्ति प्राप्त पुस्तके । (२) गगनवत्स्वरसत इति कण्ठाभरणगृहीतः पाठो बोध्यः ।

तीति पूर्वपक्षतुल्यतापत्तेश्च । इयमेव हि प्रागभावानुवृत्तिरिति प्रावादुकप्रवादः । न चास्य समायव्ययफलत्वेनापुरुषार्थत्वं, दुःखस्य प्राचुर्यात्मुखस्याल्पत्वात् । आनन्त्यात्मुखदुःखयोरिदमनुपप्रभास्ति चेत् । न । दिनमासवर्षावच्छेदेन दुःखप्राचुर्यनिश्चयेऽत्रापि तदनुपानात् । तदनाकलितसङ्ख्यात्वमेतयोरानन्त्यं, न तु न्यूनातिरेकभावादावः, अन्यथा सुकृतदुष्कृतयोरानन्त्ये विशेषाभावादपूर्वकर्माननुष्टानप्रसङ्गे वैदिकविधिनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः । जी-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इयमेवेति । दुःखसाधननिरूप्तिमुखेन दुःखप्रागभावस्यैव साध्यत्वात् मीमांसकानां नैयायिकानां च प्रायश्चित्तस्थले प्रागभावानुवृत्तिरियमेवेत्यर्थः । समायव्ययफलत्वादिति(१) । दुःखसाधनशरीरादिनाशे सुखस्यापि हानादित्यर्थः । दुःखस्येति । दुःखदुर्दिनमध्ये केयं स्वसुखस्येति कामेन वीतरागाणां तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । इदमिति । दुःखस्य भूयस्त्वं सुखस्य चाल्पत्वमित्यर्थः । दिनमासेति । कच्चिन्मासे दुःखप्रवाहस्य भूयस्त्वं सुखस्य चाल्पत्वमनुभवासिद्धमन्यत्रापि तदनुसारेणानुमेयमित्यर्थः । राजादीनां सुखित्वेऽपि गर्भवासादिदुःखप्राचुर्यात् ब्रह्मादीनान्तु सुखलेशेषोपि नास्तीति । तर्हि द्वयोरानन्त्यप्रवादः किञ्चिबन्धन इत्यत आह तदनाकलितेति । अन्यथेति । यद्युभयोरुत्तुल्यवदानन्त्यम्, तदा तद्वीजसुकृतदुःकृतयोरप्यानन्त्यमेवेति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

र्थः । दिनमासेति । यद्यप्येतत्त्रैकपुरुषापेक्षया राजादौ स्वर्गिणि च वैपरीत्यदर्शनात् सामान्यतः भूयस्त्वं निरूपयितुमशक्यम्, तथापि धर्माधर्मोभयावरुद्धशरीरे हुःखान्ति भूयांसि न सुखानीति, राजादावपि गर्भवासादिभूयोदुःखदशनात् । एवंसति सुखदुःखयोरानन्त्यव्यवहारं समर्थयति तदनाकलितेति । विधिनिषेधेति । विहितं कर्मणि प्रवृत्तस्य सुकृतवद्दुःकृतस्यावश्यंभावात्, अन्यथाऽन्यूनानतिरिक्तरूपानन्त्यानुपप्रवादादिति दिक् । गर्भवासादीति । ‘गर्भवासस्थलेऽधिक’ इति स्मृते-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सम्भवादिति दिक् । गर्भवासादीति ।

(१) एतम्यतेनात्र मूले पञ्चम्यन्त एव पाठो बोध्यः ।

वनिर्वाणदशाधार्थं वा योगजर्थमभावित्वेनैवैहिका(१) मुख्यिङ्गसक-
लसुखोत्कृष्टयावदिच्छेषभोग्यसुखप्रवाहोत्पत्तौ(२) सुखावदोगम-
मीहानिरासे योगजादृष्टविनाशात् परमनिर्वाणस्य सकलदुःखाभा-
वस्योत्पत्तौ समायव्ययफलत्वाभावात् । एवं च न प्रावादुकप्रवा-
दावकाशः, जीवन्मुक्तिसहितायाः परममुक्तेः पुरुषार्थत्वात् । न
च जीवतः सुखोपभोगोऽनुपपत्तो, ज्ञानैव कर्मणां क्षयादिति
वाच्यम् । अकृतप्रायश्चित्तानां कर्मणां देहारम्भकर्मवद्धोगैक-
नाश्यत्वनियमात् । न चानन्त्यात्कर्मणां भोगक्षयानुपपत्तिः, यो-
गद्विसामर्थ्येनानन्ततदुपभोगजनककायनिर्माणोपपत्तेः । न च

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धार्मिको विहिते न प्रवर्तेत न वा निषिद्धान्निवर्तेत फलस्य सुखस्य
दुःखस्य चाविशेषादित्यर्थः । ननु--

दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते ।
नहि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः ॥

किञ्च-

अशक्यानि दुरन्तानि समवायफलानि च ।

असत्यानि च कर्माणि नारभेत विचक्षणः ॥

किञ्च-

वरं वृद्धावनं रम्ये शृगालोऽपि भवाभ्यहम् ।

न तु वैशिष्ठिकीं मुक्तिं चेतनो गन्तुमर्हति ॥

इति प्रावादुकप्रवादाः सन्ति तर्तकं दुःखाभावो मुक्तिरित्यत-
आह न च जीवत इति । न च विषमेति । विषमविपाकसमयत्वं यदि या-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्तेरिति विषिद्धैवदर्थम् । एवं निषिद्धेऽपि कर्मणि दुःकृतवत्सुकुनस्या-
वश्यमभावात्, अन्यथोकरूपानन्त्यानुपपत्तेरिति निषेधवैवदर्थमित्य-
र्थः । प्रावादुकेति । वरं वृद्धावने रम्य इत्यर्थः । ननु तत्त्वशानाददत्त-
फलान्येव कर्माणि प्रायश्चित्तादिवश्चश्यन्ति 'हानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात्कुरुते तथे'त्यनन्यथासिद्धशब्दवलादिति न जीवमुक्तिरित्यत

(१) योगजादृष्टामर्थ्येनैवैहिकेति प्रा० पु० पाठः । (२) पपत्तौ० प्रा० पु० पाठः ।

विषमविपाकसमयतया कर्मणां युगपदुषभोगविरोधः, तदनुकूलसहकारिसाकलयस्यैकदोत्पादनादेव समानविपाकसमयतोपपत्तेः । भवति चात्र स्मृतिः “नाभुकं क्षीयते कर्म” इति, श्रुतिश्च “तावदेवास्य चिरम्” इति । न चात्र “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि” इति श्रुतिस्मृतिविरोधः, भस्मसात्करणेन विनश्वरताया

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वद्वसन्ताद्यवच्छेदेन भोग्यत्वं काइमीरकार्नटावच्छेदेन वा भोग्यत्वं वष्टिवर्षाद्यवच्छेदेन वा भोग्यत्वं सर्वे योगद्विप्रभावादेवोपन्नम्, तदुक्तं—‘नहि योगधिंप्रभावादेवोपन्नस्यः समुद्रं पिवति, स इव दण्डकारणं ब्रजतीति’। समयावच्छेदेषि तावतीनां सुखवृत्तीनां फलत्वं ताश्च कायब्यूहादेव संभवन्तीति भावः । तावदेवास्येति । अस्य—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

आह—न च जीवत इति । न च विषमेति । विषमविपाकसमयत्वं यदि शरद्वसन्तादिसाहित्यं, यदि वा बाल्ययौवनादिसाहित्यं, तदोभयमपि योगद्विप्रभावादेवोपन्नम्, अथ वष्टिवर्षादिभोग्यत्वं, तत्रापि तावद्विग्नेऽग्न्यत्वमतन्त्रं, किन्तु तावत्यः सुखव्यक्यस्तदैवोपभोग्यन्ते इत्युक्तमिति भावः । ननु ‘नाभुकं क्षीयते कर्म’ यत्र प्रायश्चित्तस्मृतेः सङ्कोचस्याऽऽवश्यकत्वेन शब्दबोधितनाशकानाश्यकर्मपरत्वं लाघवात्, ननु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात्, पापपुण्यक्षयदेतूनां बहुतरत्वात्, किञ्च ‘भिद्यते हृदयग्रन्थिभिल्दयते कर्मबन्धनम्, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्द्वष्टे परात्मनी’ति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत आह—न चात्रेति । भस्मसात्करणेनेति । कर्मणां भस्मीभावस्य बोधितत्वात् भस्मसात्पदस्य लाक्षणिकतया यथा वदेः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात्कर्मक्षय इत्यर्थः । ज्ञानस्य नाशकत्वं भोगद्वारापि सम्भवतित्यवाधे सम्बवति नवाधकव्यपनम्, अनन्यथासिद्धप्रायश्चित्तविधिना वाध इति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रिति भावः । ज्ञानस्य नाशकत्वं भोगद्वारापीति । ‘नाभुकं क्षीयते कर्म, ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ इत्युभयोर्दपि प्रामाण्यार्थे प्रारब्धव्यापारकर्मप्रारब्धव्यापारकर्मपरमुभयत्र यथासंक्षयं कर्मपदामिति वयम् ।

उपलक्षितत्वात्(१), तस्य तत्कलसम्पादकदेहव्युहेनाप्युपच्छेः । स्वर्गवत् श्रुतिसिद्धे चापवर्गेऽनुमानमप्युच्यते । आत्मा कदाचि-
द्दस्ताशेषविशेषगुणो विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वात्

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उत्पन्नज्ञानस्य सुमुक्षोस्तावदेव चिरं विलम्बः यावच्च विमोक्षे
कर्मनाशैरथ सम्पद्यते कैवल्येनेति । उपलक्षणादिति । तन्मतेऽपि
भस्मसात्करणसुपलक्षणमेव, किंच ‘भिद्यते हृदयप्राण्यिदिछिद्यते
कर्मबन्धनम् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्द्वष्टे परावरे’॥ इति
श्रुतिविरोधात्, ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति’
स्मृतिरपि अवश्यमन्यपरेति भावः । आत्मा कदाचिदिति । चैत्रात्मा स्व-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावः । आत्मा कदाचिदिति । ननु चाशेषविशेषगुणध्वंसस्य क्रमेण तत्र
सत्त्वास्तिसद्भावात्मनम्, एककालीनेति विशेषणे दृष्टान्तासिद्धिः आ-
काशेष्युतपत्स्यमानविशेषगुणध्वंसस्याभावात् । मैवम् । देवदत्तात्मा
स्ववृत्तिविशेषगुणासमानकालोत्पत्तिकस्ववृत्तिविशेषगुणध्वंसवान्

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एककालीनेति विशेषण इति । ध्वंसस्येति शेषः । आकाशविदिति मूले
महाप्रलयपदेन कार्यद्रव्यानाधिकरणकाल एवोक्तोऽन्यस्यानभ्युप-
गमादित्यभिसञ्चानेनेदम् । देवदत्तात्मेति । आत्मसात्रपक्षत्वे ईश्वरे-
ऽसतोऽ(२) बाधासिद्धिति देवदत्तपदम् । सिद्धसाधनवारणाय उत्प-
त्तिकेत्यन्तम् । तत्रापि ईश्वराविशेषगुणसमानकालतया बाध इति
स्ववृत्तिपदम् । विशेषपदत्यगे आत्मैकत्वादिकमादाय बाध इति
तत्पदम् । विशेषपदार्थमादायोक्तबाधादाह गुणेति । ताढशगुणास-
मानकालेति कृते दृष्टान्तासिद्धिः, प्रलयकालेऽपि भावेसृष्टिकाली-
नशब्दसमानकालध्वंसवत्वादाकाशस्येत्युत्पत्तिगम्भी हेतुः । न च
ब्रह्माण्डान्तरीयशब्दमादाय दोषतादवस्थमिति बाच्यम् । एकदैव
सर्वब्रह्माण्डप्रलय इति मतेनोक्तवात् । चरमस्ववृत्तिपदं मुक्तिस्वरू-
पलाभाय । एवं विशेषपदमपि । अभावगम्भीर्नां परित्यज्य ध्वंसपर्यन्त-

(१) उपलक्षणात्-शंकरमित्रभृतः पाठः ।

(२) साध्यडेत्तोरस्यत्वात् इतिपाठोऽपि सञ्चितः ।

महाप्रलयावस्थापाकाशवत् । न च क्रमेण सर्वमुक्तिः ।
केषात्रिदात्मनां संसार्यैकस्वभावत्वात् । न चैवं सति तत्त्व-
शङ्कायां(१) सर्वेषां मोक्षाननुष्टानप्रसङ्गः, शमदमधोगानामि-
ष्वज्ञादिचिह्नेन श्रुतिसिद्धेन संदेहनिवृत्तेः । इति मुक्तिः ॥

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

वृत्तिविशेषगुणासमानकालोत्पत्तिकस्ववृत्तिविशेषगुणध्वंसवान् वि-
भुत्वे सति कार्यविशेषगुणत्वात् गगनवत् । तेनैककालीनेति विशेषणे दृष्टान्तासिद्धिः क्रमविवक्षायां च इदानीमपि सिद्धसाधनादि-
ति देश्यमपास्तम् । महाप्रलयेति सम्प्रदायमते दृष्टान्तता । तरंशक्त-
येति । यद्यहमेवोखवात्मा स्यामिति शङ्कयेत्यर्थः । इति मुक्तिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणत्वात् आकाशादिवदिति विवक्षित-
त्वात् । “आत्मा वा अरे श्रोतव्य” इत्याद्युपकम्य, “दुःखेनात्यन्तं वि-
मुक्तश्चरतीति” श्रुतिरत्र मानम् । ननु यद्यहमेवोखरात्मा स्यामिति
शङ्कया न मोक्षार्थी कश्चिद्ब्रह्मचर्यादिदुःखमनुभवेदित्यत आह—
न चैवमिति । न च शमदमादिकार्येऽपि प्रत्यात्मत्वेनैव स्वरूपयोग्यतेति
वाच्यम् । आत्मत्वं न विमुक्तात्ममात्रवृत्तिं जातित्वात् घटत्वादिव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धावनमपि तदर्थमेव । परवृत्तिगुणध्वंसस्य सामान्यगुणध्वंसस्यात्य-
न्ताभावस्य चामुकित्वात् विभुत्वे सतोति । स्वनाशनाश्यक्षपादिमति ईश्व-
रे कालादौ व्यभिचार इति विशेषणानि । न चैतन्मते स्वरूपयो-
ग्यात्मनि व्यभिचारः, तदन्यत्वेनापि विशेषणात् । न च वर्तमानाप्य
चिरमनुभूयत इति मते बाधः, चरममोगध्वंसमादायैव साध्यसत्त्वात् ।
यदि च मुक्तेः स्वरूपलाभाय विशेषपदं दुखपाम्, तदा तदन्यत्वेना-
प्याद्यविशेषगुणविशेषणम् । तदनभ्युगन्तुमतेनैवेदमित्यपि वदन्ति ।
आकाशादीति दृष्टान्ते काचित्पाठः । तत्रादिपदं व्यतिरेकदृष्टान्तसंग्रहा-
येति ध्येयम् । आत्मत्वमिति । नन्वीश्वरात्मवृत्तिवेनार्थान्तरं तस्य दुः-
खध्वंसाभावेनाविमुक्तत्वादिति चेत् । अत्र संसार्यात्मत्वमेव पक्षः, सु-
खसमवायिकारणतावच्छेदकतया तज्जातिसिद्धेनिति केचित् । तद-

(१) शंखया—प्रा० पु० पाठः ।

न्यायः परार्थानुमानम् । स च प्रतिज्ञादिपञ्चावयवात्मा ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

स चेति । मोक्षसाधनार्थमुपन्यस्तो न्यायो बुद्धिस्थतया तच्छब्देन परामृश्यते । प्रतिज्ञादीति । ‘प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा’ न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिति(१) बाधकात् । न चाप्रयोजकत्वं, स्वरूपयोग्यतावच्छेकजाते: सहकार्ययोगव्यक्तित्वानियमात्, गन्धस्य स्वरूपयोग्यतावच्छेदकपृथिवीत्वे व्यभिचारः नानाजातीयगन्धवदवयवारब्देऽवयविनिगुणविरोधेन गन्धानुत्पादात् ॥

स चेति । न्यायपरामर्षः, पूर्वं न्यायस्यानभिधानेऽपि मोक्षे न्यायस्य प्रमाणत्वेनाभिधानात् तस्य बुद्धिस्थत्वात् । अनुमितिचरमकार-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

युक्तम् । नियम्यापि स्वरूपयोग्यस्य फलानुपहितत्वमिति स्वयमेवाभिधानेन सुखसमवायिकारणताया ईश्वरसाधारणत्वेनैवावच्छेदात्, तस्मात् यथाश्रुत एव पक्षः । समानकालीनदुःखासमानाधिकरणतावच्छेदकतया दुःखाभावत्वमेवात् मुक्तत्वं, तच्च धर्मसमादाय संसार्यात्मानि, अत्यन्ताभावमादायेश्वरे इति न तेनार्थान्तरमिति रहस्यम् । मुक्तात्मत्वविदिति व्यतिरेके हृषान्तः । घटत्वादिवदिति क्वचित्पाठः । स तु सुगम पव । स्वरूपयोग्यते । न च जन्यगुणस्वरूपयोग्यतावच्छेदकद्रव्यत्वे रूपोपलाडियोग्यतावच्छेदकचक्षुष्टे च व्यभिचार इति वाच्यम् । द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यत्वेन जातेविशेषणात् । प्रत्यक्षत्वमपि विशेषणमतो न सुखोपलाडियोग्यतावच्छेदकमनस्त्वे व्यभिचारः । यद्यपि नियमविरुद्धो नियमः, तथापि तन्नियमानभ्युपगमेनायमुक्तः । न चाप्रयोजकत्वम्, निरूपयिसहचारदर्शनस्य विपक्षवायकत्वात् । गुणविरोधेनेति । न च चित्ररूपवत् चित्रगन्धस्यापि स्वीकारादिदमयुक्तम्, अवयविनिगुणवत्वानुपपत्त्या चित्ररूपकल्पनाच्चित्रगन्धेच मानाभावादिति दिक् ॥

पूर्वमिति । एतच्च स चेति पूर्वं यदि न्यायः परार्थानुमानमिति न पाठस्तदा बोध्यम् । अनुमितीति । उपनयान्तचतुरवयवेऽतिव्या

(१) अत्र विवृतकारमतेन-मुक्तात्मत्वविदित्यपि पाठो बोध्यः ।

न च प्रतिज्ञादीनामसाधनाङ्गत्वम् , अत्यन्तवुभुत्सतसाध्यप्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति यारमर्शसूत्रात् प्रतिज्ञादीनामिलादिपदेन यावत्स्ववयवेषु परं विप्रतिप्राप्तिस्तेषां संग्रहः । अत्यन्तेति । प्रधमं साध्यनिर्देश एवापेक्षितः । न च विप्रतिपत्तिं एव तदुपस्थितिः, तस्याः समयबन्धेनान्तरितत्वात् । तर्हि सैव पुनरावर्तनीयेति चेत्, तर्हि सैव प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाया साध्यस्वरूपोपस्थितौ सावनस्वरूपाकांक्षायां हेतुस्वरूपोपस्थापकदत्ववयवः । स च व्याप्तो गमक इति व्यासिज्ञासायामुदाहरणम् । ततश्च व्याप्तोऽसौ पक्षघर्मो न वेत्याकांक्षायामुपनयः । ततो व्याप्तः पक्षधर्मश्चायं वादितस्तुल्यवल्प्रतिरुद्धो वा भवेदित्युभयाशङ्कानिवारणार्थं निगमनम्, सिद्धवदुपसंहारस्य विपरीतशंकाविलयनेन प्रयोजकत्वात् । ततः पंचाभेरवावयवैः स्वस्वलिङ्गविशिष्टप्रतिपादनकृतः सम्भय समस्तरूपोपपत्रतया लिङ्गप्रतिपादनम् । स च न लिङ्गपरामर्शः । अत्राऽतरा पक्षसश्चयं सप्तक्षसन् विपक्षासश्चवाचितोऽसत्प्रतिपक्षतत्वेति अयं मनसा परिच्छनन्ति वादिवचनेऽनाश्वासादेतदेव विशिष्टैष्ट्रैश्चाप्यावगाहि मानमुच्यते इत्यर्थः । तत्रानुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानज्ञनकं वाक्यं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

णतृतीयलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानज्ञनकं वाक्यं न्यायः । प्रतिज्ञादिपञ्चकेरकवाक्यतया स्वस्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते, तेन च विशिष्टैषिष्ट्यावगाहिमानान्तरमुच्यते, तेन चरमपरामर्शो जन्यते इति स्थितेः । आदिपदेन हेत्वादिचतुष्प्रयपरिग्रहः । ननु यावती सामग्री स्वार्थानुमाने क्लृप्ता तावस्या एव परं प्रतिपादयितुमुच्चितत्वान्विवृतिः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सिवारणाय चरमेति । लिङ्गपदं सम्पादायाम् । जनकेत्युके वाध इति प्रयोजकेति । योग्यताज्ञानज्ञनककण्ठकोद्धारवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय शाब्दपदम् । शाब्दज्ञानत्वेन यस्य लिङ्गपरामर्शस्य प्रयोजकतेत्यर्थः । प्रकृते च योग्यताज्ञानत्वेन जनकत्वात् । वाक्यपदं तु अवयवेऽतिव्याप्तिवारणाय । वाक्यान्तराघटकपदसमुदायश्च तदर्थं इति दिक् । मानान्तरं उत्थाप्यते जन्यते, मध्यस्थनियोगस्य साध्योपलक्षित-

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,
A.

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS
NO 409.

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता ।

श्रीभगीरथठकुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्षमानोपाध्यायकृत-
प्रकाशेन समुद्भासिता

श्रीशङ्करमिश्ररचितकण्ठाभरणेन च समन्विता ।

काशीस्थ नित्यानन्दवेदविद्यालयप्रधानाध्यापकेन

पण्डित हुण्डिराजशास्त्रिणा

टिष्पण्यादिभिः सम्पादिता ।

NYĀYA LILĀVATI

BY

VALLABHĀCHĀRYYA

With the Commentaries of Vardhamānopañdhyāya,

Saṅkara Miśra and Bhagīratha Thakkura.

Edited by Nyāyopādhyāya Pt. Dhundhirāj Sāstri

Principal N. V. Vidyalaya, Benares

FASCICULUS VII-६.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE.

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1932.

१३ श्रीः १३

→→←←

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृताः ।
सुवर्णाऽद्वितभव्याभशतपञ्चपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

सतवकः—४०९

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

तिषादनोपयोगित्वात् । न चोपनयनिगमनाभ्युभेद तदधिग-
(१)तम् । तयोरुचित(२)समयातिक्रमात् अपेक्षितं वाच्यमिति यथा
नियमः, एवं यदा यस्येत्यपि नियम एव, अन्यथा पूर्वनियम-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्यायः । स च वहिव्याप्यधूमवानयमिति संक्षेपो तेनापि कण्ठकोद्धा-
रात् । संक्षेपविस्तराभ्यां न्यायस्यापि द्विविधम्, आद्यं गुर्वादेः शि-
ष्यादीन्प्रति, द्विनीयन्तु वादिनो वादिनं प्रतीत्यप्याहुः । ननूपनयेन
व्याप्तस्य पक्षधर्मता दर्शिता निगमनेन चावाचितत्वमसत्प्रातिपक्ष
तत्वं च दर्शितम् नत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं प्रतिज्ञादीत्यत आह—
न चेति । तदवगतिरिति । पञ्चरूपाधिगतिरित्यर्थः । तयोरिति । साध्य-
स्वरूपहेतुस्वरूपव्याप्तानामुपस्थितिसम्भवेनोपनयनिगमनार्थस्याना-
कांक्षितत्वादित्यर्थः । ननूपनयनिगमनप्रतिपाद्यर्थं शेषदपेक्षितस्त-
दा कथं न तदुपस्थापकापक्षेत्यत आह अपेक्षितमिति । अन्यथेति । त-
त्कालानपेक्षिताभिधानेऽपेक्षितं वाच्यमित्यपि नियमो भिद्यतेत्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दुदाहरणोपनयावेव न्यायावयवावित्यत आह नचेति । शब्दानित्यत्वे
प्रमाणं वदेति मध्यस्थनियोगात्तस्य प्रमाणमात्रे न जिज्ञासा, किन्तु
विशिष्टे, विशिष्टं च न विशेषणं साध्यमनभिधाय शक्याभिधानं, नवा
साध्यनिहेंशं विना हेतोराकांक्षा नवाऽन्वयवोधकत्वमिति प्रतिज्ञा सा-
धनाङ्गमित्यर्थः । तयोरिति । तत्प्रतिपाद्ययोः प्रथममनाकांक्षितत्वे द्वयो-
रनवतारादित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति अपेक्षितमिति । आकांक्षितत्वावि-
शेषेऽपि यद्यदाऽकांक्षितं तच्चदा वक्तव्यमित्यपि नियम इत्यर्थः ।
पूर्वनियमस्येति । अपेक्षितं वाच्यमिति नियमस्येत्यर्थः । अन्यथा अनाकां-
क्षिताभिधाने इत्यर्थः । ननु साध्याभिधानं विना हेत्वादिवचनात्वया-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

हेत्वभिधानपरत्वसंशयादतुष्यन्नाह नच साध्यनिर्देशमिति । अनाकांक्षितत्वावे-
ति । इदमुपलक्षणम्, प्रतिज्ञायां ज्ञानलक्षणया विप्रतिपत्या ताढशसा-

(१) तदवगतिरिति कण्ठाभरणाभिप्रेतः प्रा० प० पाठोऽन्न वोधः ।

(२) गमित—प्रा० पु० पाठः ।

स्यैव भङ्गात् । तथा च प्रतिज्ञार्थं एव पूर्वमपेक्षित इति प्रातिपाद्यः, अन्यथा निग्रहात् । न च गङ्गायां घोषः पीनो देवदत्तो दिवा न भुक्ते इत्यादिवाक्यवत् अटित्यप्रतीतावपि न दोष इति वाच्यम् । वादिनः संदिग्धासत्वात्, अन्यथा विपरीतान्वयदृष्टान्ताभा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

र्थः । तथाचानपेक्षितामिधानेनानवधेयवचनत्वापत्तेरिति भावः । प्रतिज्ञार्थं एवेति । उद्देश्यानुभित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानाजनकन्यायावयवः प्रतिज्ञा तदर्थं एव पूर्वमपेक्षित इत्यर्थः । अन्यथेति । प्रतिज्ञाऽनभिधानेऽप्राप्तकालनिश्राप्तेरित्यर्थः । ननु लक्षणया आक्षेपण वा हेत्वभिधानेनैव प्रतिज्ञार्थोपस्थितौ किं तेनेत्यत आह नचेति । वादिन इति । अनाप्तवाक्ये तदुभयानन्तरभावात् । अन्यथा वादीक्षापि न निगृह्णेतेत्यर्थः । अन्यथेति । यो वहिमान्युमादित्यादावपि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्यथानुपपत्त्या साध्यविशेषे तदुपपादके लक्षणा स्यादित्यत आह नचेति । क्षटिरीति । मुख्यवृत्त्या प्रतिज्ञार्थाप्रतीतावित्यर्थः । ननु विग्रहितपत्तित एव पक्षपरिग्रहे हेत्वभिधानमेवोचितम् । मैवम् । तस्याः प्रतिवादिविप्रतिपत्त्या समयबन्धेन चान्तरितत्वात्, परंविप्रतिपत्तिसमयबन्धं च विना स्थापनाया अभावात्, विग्रहितपत्तिवाक्यस्य पक्षपरिग्रहेण पर्यवसिततया निराकाङ्क्षत्वाच्च । आवृत्तौ तु सैव प्रतिज्ञा, तस्मात्साध्यामिधानं विना न हेतोराकाङ्क्षा, नवान्वययोधजनकत्वमिति प्रतिज्ञा साधनाङ्कम् । तलक्षणं च लिङ्गपरामर्षप्रयोजकवाक्यार्थधीकारणत्वे सति उद्देश्यानुभित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशा

न्यायलीलावतीप्रकाशवृत्तिः

ध्यानुपस्थापनादित्यपि द्रष्टव्यम् । लिङ्गपरामर्षेति । उदासीनप्रतिज्ञासमानाकारवाक्यातिव्यातिवारणाय सत्यन्तं न्यायप्रविष्टवाक्यपरम् । अवयवान्तरवारणाय विशेष्यपदम् । तत्रापि वहिमानित्युदाहरणावयवेऽतिव्याप्तिरित्यन्यूनपदम् । शब्दत्वेनैव यत्र शब्दे नित्यत्वानुमानं तत्रोपनयेऽतिव्याप्तिरित्यनतिरिक्तपदम् । न च तत्रान्वयव्याप्तिस्वीकारे व्याप्तिश्रहकाले सिद्धसाधनं, व्यतिरेकव्याप्तौ तु न पक्षतावच्छेदकसाध्य-

मानुपदत्तेः । अत एव हेतुपदमपि साध्यस्वरूपमात्रत् साधन-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्यायासेनावयवकल्पनापत्तेऽत्यर्थः । अत एवेति । साध्यस्वरूपोप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इद्वानविषयकवाक्यत्वम्, हेत्वभिधानप्रयोजकीभूतजिज्ञासाजन-
कवाक्यत्वं वा । अतएवेति । साध्यनिर्देशान्तरं हेतोराकाङ्क्षा नतु तद्व-
मकत्वेपीत्याकाङ्क्षाकमनियमादेवेत्यर्थः । साध्यरूपमात्रेत्यत्र मात्रप-
देन निगमनप्रयोजकाकाङ्क्षानिवृत्तिः, साध्यस्य विषयत्वेऽपि तदुपर-
क्तसाधनस्यापि विषयत्वात् । साधनस्वरूपमात्रत्वेतिमात्रपदेन
हेतुगमकत्वविषयकाकाङ्क्षानिवृत्तिः । अनुमितिहेतुतन्नीयलिङ्गपरा-
मर्षप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणसाध्याविषयशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिम-
च्छब्दत्वं हेतुलक्षणम् । यद्यपि हेतुवृक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याका-
ङ्क्षायां व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपदर्शनप्राप्तौ कथं विलिगमना यतो नोभ-
यजिज्ञासा, न वा प्रथमं पक्षधर्मताजिज्ञासा, तथापि द्विव्याख्यधू-
मवानयमिति परामर्षोऽनुमितिजनक इति व्याप्तेविशेषणत्वेन प्रथमो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सामानाविकरण्यविषयत्वमिति न्यूनविषयतेनि वाच्यम् । पुरुषश-
क्तिपरीक्षार्थमन्वयव्याप्तिमध्युपगम्य सिद्धसाधनग्रहपरीहारेणैव स-
स्वन्धकथायां तादृशोपनयेऽतिव्याप्तिसम्भवात् । वस्तुतः सत्यन्तं
न्यायावयवपरम्, अन्यूनानतिरिक्पदयोश्च विकल्पेनान्वये लक्षणद्वय-
मेवेदम् । यदि पूर्वोदाहृतोपनयो न स्वीक्रियते इति सारम् । पदानां
प्रत्येकमेव तादृशज्ञानजनकत्वादितिव्याप्तिरिति वाक्यपदं तादृशफ-
लोपहितसमुदायपरम् । हेत्विति । हेत्ववयवेत्यर्थः । तेन नोदासीनाति-
व्याप्तिः । अनुमितीति । अत्र कारणेत्यन्तं धीविशेषणमुदासीनातिव्या-
प्तिवारणाय, तच्च न्यायजन्यज्ञानप्रयोजकेत्यर्थकम् । निगमेनैकदेशोऽ-
तिव्याप्तिवारणाय साध्यविषयकेति । साध्यविषयधीजनकनियता-
न्यत्वं च तदर्थोऽतो न प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्राव्याप्तिः । उदाहर-
णैकदेशोऽतिव्याप्तिवारणाय हेतुविभक्तिमदिति । शब्दपदं तु सामा-
न्यवत्त्वे सतीत्यादावव्याप्तिवारणकं शब्दपदेन हेतुविभक्त्यर्थान्वितार्थक-
त्वस्य लाभादिति । पुरुषस्य दण्ड इति ज्ञानानन्तरं दण्डो पुरुष इति ।

स्वरूपमात्रस्य तद्देतुतामात्रेण तदनन्तरं जिज्ञासितत्वात् । आभ्यां हेतुहेतुमञ्चावप्रतीतौ धर्मधर्मिभावबोधनार्थमुपनयोऽपि । तस्मादनित्यं एव न त्वस्मान्नित्योऽपीति विपक्षशङ्कानिरासार्थं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्थितावाकांक्षावलादेवेत्यर्थः । साध्याविषयकशाब्दज्ञानज्ञनकहेतु विभक्तिमन्यायावयवत्वं हेतुत्वम् । अवयवमेवाह साध्यस्वरूपेति । उदाहरणस्य सर्वविषयत्वात् तदुल्लंघ्य उपनयमाह आभ्यामिति । प्रतिज्ञा-हेत्ववयवाभ्यामित्यर्थः । धर्मधर्मिभावेति । व्याप्तस्य पक्षधर्मभावो-धर्मत्वमित्यर्थः । सल्लिङ्गपरामर्शसमानविषयकशाब्दज्ञानज्ञनकन्या-यावयवत्वमुपनयत्वम् । तस्मादनित्यं एवेति । बाधशङ्कानिवृत्तिप्रयोजन्यायलीलावतीप्रकाशः

पस्थितिर्वाच्या । न च पक्षधर्मनिष्ठो धूमो वहिव्याप्त्य इत्येव परामर्षः पक्षधर्मताविशेषणकः पक्षविशेषानुमितिज्ञनकं इति वाच्यम् । असा क्षात्कारिष्यनुभवे विशेष्यतायां स्वातन्त्र्येणोपस्थितेः प्रयोजकत्वा-दिति व्याप्त्युपदर्शकोदाहरणाकाङ्क्षायामुदाहरणवचनम् । तल्लक्षणं तु अनुमितिहेतुतृतीयलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानज्ञनकव्याप्त्यत्वा-भिमतविनियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोधज्ञनकं वाक्यमुदाहरणमिति सर्ववादिसिद्धत्वादत्र नोक्तम् । आभ्यामिति । तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्यासिपक्षधर्मतावगाहिनोऽवयवान्तरादलाभात्, तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्मताया अलाभात्, हेतुवाक्यस्य च हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यात् व्यरत्वात्, वादिवाक्यस्यासिद्धार्थत्वेन तदनक्षेपकत्वात् पक्षनिष्पत्या-तपक्षधर्मताबोधकं वाक्यम् उपनय इति लक्षणमिति भावः । तस्मादनित्यं न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ज्ञानवृद्ध्यनेन व्यभिचार इत्यत उक्तं असाक्षात्कारिणीति । विशेष्यताया-मित्यनन्तरं ज्ञनकीभूतज्ञान इति शेषः । अनुभितिहेत्विति । उदासीनाति-व्यासिवारणाय ज्ञनकेत्यन्तं बोधविशेषणं न्यायजन्यज्ञानज्ञनकेत्यर्थ-कम् । उपनयातिव्यासिवारणाय विशेष्यपदं, तस्य च व्याप्त्यत्वाभि-मतमुद्दिश्य व्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोधज्ञनकत्वमर्थोऽतो नोपनया-तिव्यासिः । वाक्यपदं च तादृशबोधोपहितसमुदायपरं प्रत्येकपदा-तिव्यासिवारकम् । पक्षनिष्ठेति । समस्तावयवेन यत्र तादृशबोधज्ञन-

निगमनमपीत्यास्ताम् इति पञ्चावयवाः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं (निगमनत्वम्) । केचिच्चु प्रमा सा-
मग्रीबलसंपादितेति मध्यस्थावगमविषयीभावितव्यमिति वादिनोः
समयवन्धः, स च द्यवयवादिप्रयोगेणामपि स्थृपयत एव, अन्यथा
नियमानिर्वाहे बौद्धाद्योऽनिगृहीताः स्युस्तथाच शास्त्रे यथा सूत्रं
कारेण प्रयोगोऽभ्युपगतस्तथा तच्छास्त्रानुवर्तिना कथायां वक्तव्यो,
अन्यथा न्यूनाधिकनियहापत्तेरिति वदन्ति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एवेति । यद्यपि व्यापकधर्मलिङ्गप्रतिपादनमवयवचतुष्टयेन जनितं वि-
परीतशङ्कानिवृत्तिरपि लिङ्गपरामर्षाज्ञाता, अन्यथा निगमनेऽपि श-
ङ्कापत्तेः, नहि तद्विशेषदर्शनताप्नादत्येव तत्त्ववर्तकम्, तथापि वा-
धसत्प्रतिपक्षत्वाभावोधफलं निगमनम्, तत्त्वावयवान्तरान्न जात
म् । अथ वाधसत्प्रतिपक्षत्वाभावः स्वरूपसंबोधानुमितिहेतुर्तं ज्ञातः, त-
स्मिन्साति तज्ज्ञानवैधुर्येणानुमित्यनुत्पादादर्शनादिति किमर्थं तदभावो
बोधनीयः । तत्र वाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वेनानुमितिप्रतिवन्ध-
कत्वे सति यद्वगमे यन्न भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यं यथोपाध्यभा-
वज्ञानसाध्यानुमितिरिति व्याप्तेवाधायभावस्यापि बोधनीयत्वात् ।
निगमनलक्षणं तु अनुमितिहेतुलिङ्गपरामर्षप्रयोजकशाब्दज्ञानकार-
णव्यापकधर्मताज्ञानप्रयुक्तसाध्यज्ञानकवाक्यत्वम् ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मित्यर्थोऽतो न निगमनैकदेशातिव्याप्तिः । यद्वगम इति । यदि चेयं
व्याप्तिरप्योजकतया नाहींक्रियते स्वरूपसंबोध वाधाभावः कारणं
तदा वाधाभावसम्पादनायैवावाधितत्वं बोध्यत इति यद्वगम इत्या-
दिप्रयोक्तुरमित्रायकथनं, तथाच यद्वगमे सति यन्न भवति तत्तद-
भाववगमे भवत्येवेत्यमित्रायो निगमनतीति भावः । अनुमितिहेत्विति ।
उदासीनातिव्याप्तिवारणाय कारणेऽत्यन्तं ज्ञानविशेषणम् । तस्य न्या-
यज्ञज्ञानकारणेत्यर्थः । ज्ञानपदं ज्ञानज्ञानपरम् । निगमनेऽपि प्रति-
ज्ञायामिव साध्यपदे ज्ञानलक्षणास्वीकारात् ।

तदाभासस्तु चत्वारः । आसिद्धविरुद्धसव्यभिचारानध्यवसि-
ताः । बाधमतिरोधावपि स्त्रैइति चेत् । न । उभयो(१)ब्यासिग्रह-
पक्षर्थमतापहरेणैवानुमानदूषकत्वात् सिद्धसाधनवत्, अन्यथा

न्यायलीलावतीकण्ठामरणम्

तदाभासाइति । पञ्चभिरवयवैर्यस्य सम्पत्तिर्गम्यते तदाभासा इत्यर्थः ।
अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकर्त्तव्यपक्षं हेत्वाभासत्वम् । विभागमा
क्षिपति बोधेति । सन्देहसिधाधयिषयोः पक्षताघटकयोरभावादाश्रया
सिद्धिः, तत्र हेतुसत्त्वे व्यभिचारो, सत्प्रतिपक्षे तु व्यासिसन्देहात् व्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तदाभासा इति योग्यतया तच्छब्देन हेतुपरामर्षः । हेत्वाभासत्वं
तु ज्ञायमानत्वे सत्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । तयोरिति । बाधे पक्षत्वा-
भिमते साध्याभावप्रमाणां साधनत्वाभिमतस्य वृत्तेव्यभिचारः, साध्य
सन्देहाभावात्र पक्षत्वं, सत्प्रतिपक्षे त्वन्यतरत्र तत्सत्त्वेऽपि तत्प्रतीति
नास्तीत्यसिद्ध एव तयोरन्तर्भावे इत्यर्थः । ननु व्यासिपक्षर्थमताप्र
मित्यभावोपजीव्यत्वात्तौ पृथक् स्यातामित्यत आह अन्यथेति । सि-
द्धसाधनस्यापि तदुपजीव्यत्वादित्यर्थः । ननुपजीव्यत्वेऽपि सिद्ध
साधनं स्वतोऽदूषकं नहि साध्यज्ञानं साध्यज्ञानपरिपन्थि, साध्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ज्ञायमानत्वे सतीति । यद्यपि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वे विवक्षि-
ते व्यभिचाराद्यव्यासिः, परम्परासाधारण्यविवक्षायां उपाधाव
तिव्यासिस्तथाप्यनुमितिपरामर्षान्यतरविरोधिविटिशरीरत्वमेव ल-
क्षणम् । विरोधश्च क्वचित्परस्पराभावात्मकत्वं क्वचिदभाव
व्याप्यत्वम् । अत एव च न सिद्धसाधनप्रसङ्गः । इदं च
लक्षणं ज्ञायमानस्यैव हेत्वाभासत्वमिति मते, अन्यकृन्मते त्व-
नुमित्यसाधारणदोषत्वमेव लक्षणमसिद्धादेरज्ञायमानस्यैव प्रति-
बन्धकत्वाद्वाधस्यासद्वाह्यत्वात्तेति तदेवानेनोपलक्षितमित्यवधेयम् ।
मूले साध्याभावपरिचित्तिरुपत्वादित्युपलक्षणं, तद्याप्यपरिचित्त-

(१) तयोरिति प्रकाशभिमतः पाठः न० पु० बोधः ।

तस्यापि दूषणान्तरतापत्तेः । तादूष्यपरिच्छेदो न तस्य विरोधी स्वभावादिति तस्य परापेक्षित्वात्, वाधपतिरोधयोस्तु साध्याभावपरिच्छित्तिरूपत्वादाभासान्तरस्त्वमिति चेत् । न । सर्वोपर्संहारप्रवृत्तवाद्याभ्यन्तरनियमस्यानुमानसहायत्वात् । तदेकदेश-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । तादूष्यपरिच्छेदः साध्यवत्त्वया धर्मिपरिच्छेदः सिद्धसाधनमिति यावत् । तस्य न साध्यसिद्धिविरोधित्वं आरावहनादिदर्शनात् । साध्याभावपरिच्छित्तिस्तु साध्यसिद्धिपरिपन्थिनीति तयोः स्वातं उपेणैव दोषत्वमित्यर्थः । बाह्यः सपक्षः, आभ्यन्तरं पक्षः,

न्यायलीलावतप्रिकाशः

भावप्रमा तु इतो दृषिका तथा, सत्त्वतिपक्षोऽपि व्याप्त्यादिप्रमाप्रतिबन्धकत्वेन तथेत्याह तादूषेति । साध्यवत्त्वया धर्मिणः परिच्छेदः सिद्धसाधनमित्यर्थः । सर्वेति । बाह्याभ्यन्तरं सपक्षपक्षसाधारण्येनेत्यर्थः । वहौ कृतकर्तवदर्शनात् पूर्वं पक्षधर्मताज्ञानाभावादेव नानुमितिस्तदर्शने च साध्याभाववति हेतुदर्शनादैनकान्तिकर्तवमेव दूषणम् । न च वहौ प्रत्यक्षेण साध्याभावग्रहात्पूर्वं हेतुदर्शने सत्यनैकान्तिकर्तवज्ञानाभावादनुमितिसामग्री निःप्रत्यूहेतेति वाच्यम् । विशेषादर्शनदशायासुत्पन्नस्यापि व्यासिङ्गानस्य वहौ साध्याभावप्रमया बाधेनानुमितिसामग्रीवैकल्येनानैकान्तिकस्यैव दूषणत्वादिति भावः । ननु पक्षत्वाभिमतादन्यत्र साध्याभाववति हेतुसत्वेनानैकान्तिकमन्त्र

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्तिरूपत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । व्याप्त्यादिप्रमेति । अन्यतरत्वेन व्यासिपक्षधर्मान्यतरभङ्गनिर्णयेऽसाधारणरूपेण सन्देहादिति भावः । पौनरुक्त्यमिया सर्वोपर्संहारप्रवृत्तत्वमेव परिच्छिद्याह बाह्याभ्यन्तरमिति । यद्यपि बाह्याभ्यन्तरै सपक्षपक्षौ न तदुभयसाधारण्येनेति फक्किककायुज्यते, तथापि पर्यवसितार्थत्त्वमिदम् । न च वहाविति । व्यासिपक्षधर्मताज्ञानोत्तरं यत्र पक्षे साध्याभावग्रहस्तत्र बाधस्य प्रतिबन्धकत्वमिति शङ्कार्थः । उत्पन्नस्यापि व्यासिङ्गानस्याप्रामाण्यस्य शङ्का तत्र बाधात्मकव्यभिचारज्ञानाधीयत इति तच्छङ्काशृन्यपरामर्षाभावादेव

प्रवृत्तविपरीतपरिच्छेदस्यैव वाधस्य सव्यभिचारत्वात् । स च व्यभिचारो वहिरन्तश्चेति व्यभिचारदेहान्तर्भूतत्वात् । प्रतिरोधे च प्रतिरोध्यनियमग्राहकप्रत्यक्षयोधस्य सच्चे तस्यानुज्ञावनात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तथाच वाधे पक्षे एव व्यभिचाराद्य हेतवभासान्तरत्वम् । ननु नहि न पक्षे पक्षसमे वा व्यभिचार इत्यत आह सचेति । दोषे सति नेयं परिभान्यायलीलावतीप्रकाशः

तु न तथेऽयाशयेनाह स चेति । पक्षानिरिक्तत्वस्य गौरवकरत्वादित्यर्थः । न च वाधोत्तरमनैकान्तिकत्वापक्षधर्मत्वयोऽदूषकत्वादुपजीव्यत्वाद्वाधः पृथक्, उपजीव्यत्वं हि न तावत्तमवगम्यैवावगमः, वाधमनवगम्यापि शब्दादनुमानाद्वा अनैकान्तिकत्वस्य सुग्रहत्वात् । वस्तुत एकत्र धर्मिण हेतुसाध्याभावाविति समूहालम्बनैकैव प्रतीतिर्व्युत्साध्याभावयोः सामानाधिकरण्योळेखिनी, अन्यथा साध्याभावप्रमाणां यदि हेतोरङ्गानं तर्ष्यसिद्धिरेव स्यादित्येकवित्तिवेद्यत्वं तयोरिति नोपजीव्यत्वम् । नापि वाधसुद्धाव्यवोद्धावनम् असिद्धेः, नहीं दमनैकान्तिकमित्युक्ते, कथमिति परानुयोग आवश्यको, येनावश्यकोद्धाव्यता स्याद्, तथात्वेष्युजीवकमेव दूषणमस्तु क्लृतत्वात्, अतएवावश्योद्धाव्यत्वं तदिति परास्तम् । अथार्थान्तरोपनायकस्मृ-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तत्र नानुमितिरिति परीहारार्थः । शब्दादनुमानाद्वेति । एतच्च प्रत्यक्षरूपमेव ज्ञानं नोपजीव्यमिति प्रतिपादनाय । ज्ञानान्तरसाधारण्येनोपजीव्यत्वनिरासायाह वस्तुत इति । नहींदमनैकान्तिकमिति । यद्यपि वाधोद्धावनानन्तरं न वाधोद्धावनमिति परिहारो व्यधिकरणस्तथाष्युद्धावयितुर्विमर्शशरीरमेतत्, तथा च व्यभिचारे उद्धाविते कथमिति यदि परकथं तावश्यं, तदा प्रथमं वाध एवोद्धाव्यतामावश्यकत्वादित्यालोचयतां प्रथमं वाधोद्धावननियमः स्याद्य त्वेतदस्तीति नाशङ्कितो नियम इति भावः । यद्वा वाधोद्धावनपूर्वतानियतं न व्यभिचारोद्धावनमित्येवाशङ्काफक्षिककार्यं इति यथाश्रुतैव परिहारफक्षिकका । अत एवेति । पूर्वोत्तरसाधारण्येनेति शेषः । रत्नकोशकृन्मतमाशङ्कन्ते अथेति । एत-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पेत्यर्थः । ननु पक्षे लाभ्याभावप्रमा वाधन्तदुत्तरञ्जु प्रमितसाध्याभाव-
वद्धासितया हेतोरनैकान्तिकत्वं प्राहमेव न पक्षधर्मतापि तदुपजी-
व्येति वाधः पृथगेवेति चेत् । न । उपजीव्यत्वेऽपि कल्पत्वादुपजीव-
कस्यैव हेत्वाभावात् । ननु संस्कारवशतः काञ्चनमयत्वं च यत्र च-
हौ भासते तत्र काञ्चनमयवहिमानयमित्यनुमितिरदश्यमाभासेति
हेत्वाभासासान्तरसत्त्वे वाध एव हेत्वाभास इति चेत् । विप्रतिपाति-
विषयेण साध्येनैव हेत्वाभास निरूपणात् । सदर्थविशिष्टञ्जु विप्रतिप-
स्तिविषयः, अन्यथा सर्वप्रमाणान्वासप्रलङ्घः, असदर्थं एव संस्कार-
वशादत्र भात इति शङ्खायाः सुलभत्वात् । ननु महानसीयो वहि ।
पर्वते बाधादेव न भास्यत इति चेत् । पर्वतीयधूमेन तस्य व्यासो-
रभावात् । ननु गन्धप्रागभावाविद्वच्छपृथिवी पक्षवती गन्धवती पृ-
थिवीत्वादत्र बाधासाध्यासिद्धिर्पि ति चेत् । न । गन्धकृताभावस्य
विशेषणत्वे स्वरूपासिद्धिः, उपलक्षणत्वे साध्यसिद्धिसम्भावनायां क-
बाधोऽपीति विशेषात् । तत्रापि वा व्यभिचार एव, पक्ष एव तद्विशे-
षणविशिष्टसाध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यात् । किञ्च बाधस्य स-
कलप्रमाणदोषत्वेऽनुमित्यसाधारणदोषत्वाभावात् अहेत्वाभासत्वाद्वि-
ति दिक् । प्रतिरोध्य यत्प्रमाणुमानं तज्ज्यमग्राहकेण प्रत्यक्षेण साध्य-
स्य सत्त्वे तस्य सत्प्रतिपक्षस्यानुद्धावनात् । नहि बाधितेन सत्प्रति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यादिसहकारिता सामान्यत एव प्रत्यभिज्ञादौ कल्पता, तदिह सद्या-
सिपक्षधर्मताकलिङ्गपरामर्षस्यासदर्थकाञ्चनमयत्वादिस्मृतिसहकारि-
वशाद्यवाभासधीकारणत्वं तत्राभासः पृथक् । मैवम् । व्यासिपक्षधर्म-
तोपनीतादन्यस्य व्यासो भाने मानाभावात्, प्रत्यभिज्ञादौ प्रत्यभि-
ज्ञाप्रमाणवलेन तत्कदपनात्, अन्यथा पूर्वानुभूतसकलार्थज्ञेऽनुमि-
तेर्याधार्थ्योच्छेदापत्तेः । अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण
बाधस्य दोषत्वेन कल्पत्वादनुमितावपि स एव दोषः । मैवम् । त-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्मते चानुमित्याभासताप्रयोजकत्वमेव हेत्वाभासत्वमिति ध्येयम् ।
याधार्थ्योच्छेदापत्तेरिति । इदं चापाततो ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि न विषय-
तानियामकत्वं तत्त्वेन, किन्तु सन्निकर्षत्वेनानुमितौ न सन्निक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

थासति वाधस्य हेत्वाभासत्वव्याधातात्, अनुमित्यसाधारणदोष-
स्यैव हेत्वाभासत्वात् । अथ पक्षाभिमते साध्याभावग्रहवत् साध्या-
भावव्याप्यग्रहोऽपि दूषकः विरोधित्वादिशेषात्, एवज्ञ साध्याभा-
वसामानाधिकरण्यमनैकान्तिकत्वम्, साध्याभावव्याप्यसामानाधि-
करण्यं च बाधः, साध्याभावव्याप्यं च वहित्वाद्येव । मैवम् । पक्ष-
त्वाभिमते साध्याभावग्रहस्यैव दूषकत्वासिद्धौ तदृष्टान्तत्वानुपप-
त्तेः, सिद्धौ वा तस्योकरूपवाधाऽनन्तर्भावे पष्टुहेत्वाभासत्वापत्तेः ।
उक्तदृष्ट्य बाधः पक्षाभिमताधिष्यकस्त्रियाभाववुद्धौ सत्यामसत्यां
वा ? आद्येऽनैकान्तिकमेव, साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहात् । अ-
न्ये लिङ्गत्वाभिमतसाध्याभावव्याप्ययोर्गृह्यमाणविशेषतया सत्प्रति-
पक्ष एव दूषणं, न बाधः । न च तुल्यबलत्वं तन्त्रम्, गमकताप्रयोज-
करुपसम्पत्तेरेव बलत्वेन तस्य द्वयोरपि ज्ञानत्वात् । प्रतिरोधेति ।
प्रतिरोधयं स्थापनानुमानं तस्य व्याप्तिग्राहकं यत्प्रमाणं तस्य प्रत्य-
क्षेण द्वितीयानुमानमूलव्याप्तिग्राहकेन बाधः, तत्सत्त्वे तस्यानुद्धा-
वनात्—प्रतिरोधानुद्धावनात्, अन्यथा हीनबलतया सत्प्रतिपक्ष-
त्वानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु द्वितीयानुमानमूलव्याप्तिग्राहकं यत्प्रत्यक्षं
तद्विरोधि प्रथमानुमानमूलव्याप्तिग्राहकं प्रत्यक्षान्तरमस्ति, (१)तथाच

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

षस्य विषयतानियामकत्वं किन्तु व्याप्तिपक्षधर्मतयोरिति नोपनीतस्य
विषयत्वमिति सारम् । अनुमित्यसाधारणत्वादिति ध्वनितम् । व-
स्तुतः प्रत्यक्षे ग्राह्याभावप्रत्यक्षत्वेन प्रतिवन्धकता शब्दस्तु माना-
न्तरं न भवत्येवेति ग्राह्याभावज्ञानत्वेनानुमितावेव प्रतिवन्धकत्वं वा-
च्यं, तत्त्वं न व्यभिचारसांकर्यादिति रहस्यम् । षष्ठिः । हेत्वाभास-
पञ्चत्ववादिन इति शेषः । सत्प्रतिपक्ष ऐवति । त्वन्मत इति शेषः । ननु
परस्परव्याप्तिग्राहकप्राप्ताण्यासिद्धिर्न स्वतो दूषिका विरोध्यविषय-
त्वात्, न चान्यतरव्याप्त्यनिश्चय एव दोषस्तत्रापि ग्राहकप्रमाण-
स्य सत्प्रतिपक्षतयोपजीव्यत्वादित्यहेत्राह तथाखेपीति । दूषकत्वेऽपि-
त्यर्थः । विरोधिसामर्गत्वेन शब्दादिसाधारणेन प्रतिवन्धकत्वादि

(१) अत्र तथाखेपीति विवृतिकारसम्मतपाठो युक्तः ।

तस्याप्येतन्नियमग्राहकं विपक्षान्तरमस्तीति चेद् । न । तस्यैव प्रतिबन्धासिद्धिरूपत्वात् अलं तदुपजीविनाऽन्येनेति तयोर-सम्यात् ॥

लिङ्गत्वेनानिश्चितो हेतुरसिद्धः । स एवैकोऽस्तु, अन्येषा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पक्षत्वसुद्धावयितुमुच्चितमिति भावः । तस्याप्येति । प्रथमादुमानस्यापीत्यर्थः । तस्यैवेति । परस्परविरुद्धप्रत्यक्षशब्दयप्रतीघातस्यैवेत्यर्थः । प्रतिबन्धासिद्धिरूपत्वादिति । उभयन्न व्याप्तिसम्बद्धेहापादकतया ताद्रूप्योपचारः अलमनेन प्रतिबन्धेनेति । तयोरिति । बाधप्रतिरोधयोरित्यर्थः । तथाच हेत्वाभासानां चतुष्कृत्याघात इति भावः ।

लिङ्गत्वेनेति । व्याप्तिपक्षधर्मत्वेनेत्यर्थः । तथा च व्याप्तिपक्षधर्मत्वान्यायलीलावतत्रिकाशः

विरोधिप्रत्यक्षयोरेव सत्प्रतिपक्षत्वं दृष्टणमस्तु इत्यत आह तस्याप्येति । तस्यापि द्वितीयानुमानस्यापि, एतन्नियमग्राहकं स्थापनानुमानसूलव्याप्तिग्राहकं विपक्षान्तरं, प्रत्यक्षान्तरेण दृष्टणत्वरूपाभासत्वासिद्धेः तथाभूतस्यैव हेत्वाभासत्वादित्याह तस्यैवेति । बादयुपन्धस्तविरोधिप्रत्यक्षस्यैव, प्रतिबन्धासिद्धिरूपत्वात्-प्रतिबन्धासिद्धिनिरूपकत्वात्, तदुपजीविना-असिद्धयुपजीविना, तयोर्वार्धसत्प्रतिपक्षयोर्बाधादित्यर्थः ।

लिङ्गत्वेनेति । लिङ्गत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मतावत्वेन, अनिश्चितोऽप्रमित इत्यर्थः । तेनाश्रयासिद्धिव्याप्त्यत्वालिद्धिस्वरूपासिद्धयः संगृहीताः । ननु प्रत्येकसमुदायाभ्यामव्यापकम् । न च प्रत्येकाभावानुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावः, विशिष्टाभावाशानेऽपि व्याप्त्यादन्यत-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ति भावः । प्रत्यक्षस्य न प्रतिबन्धासिद्धिरूपत्वमित्यत आह निरूपकत्वादिति । निष्पादकत्वादित्यर्थः । असिद्धयुपजीविनाऽसिद्धिनिष्पादकेन । तेनेति । व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहात्मकलक्षणेनेत्यर्थः । स्वरूपासिद्धय इत्यन्तमुपलक्षणम्, मितिविरहोऽपि द्रष्टव्यः । अत्र शङ्केते ननु प्रत्येकेति । विशिष्टाभावाशानेपीत्युपलक्षणं लक्ष्यताभिमतप्रमितिवि-

पत्रैवान्तर्भावादिति चेत् । व्याप्त्यत्वासिद्धादेरन्यत्र व्यभिचा-

न्यायलीलावर्तीकण्ठाभरणम्

भ्यामप्रमितिरसिद्धिः, तेनाश्रयासिद्धिव्याप्त्यत्वासिद्धिस्वरूपासिद्धी
नां सङ्ग्रहः । विशिष्टानुमितिश्च विवक्षिता, तेन प्रन्येकप्रामितावपि एव
शिष्टाप्रमितित्वे नानुमानादेव हेत्वाभासत्वम्, प्रत्येकाप्रमितावपि
विशिष्टाप्रमितित्वप्रतिसन्धानमन्तरेण नानुमितिप्रतिवन्धकत्वम् ।

बस्तुतः स्वरूपसत्या एवाऽस्या आभासत्वम्, न हि कारणवि-
द्यटनमपि ज्ञातं सत्कार्यं विघटयति व्यभिचारादावपि व्याप्तिपक्षधर्म-
अन्यतरानिश्चयस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । व्याप्त्यत्वासिद्धादेरित्यादि-
पदादाश्रयासिद्धिसङ्ग्रहः । बाधस्थले पक्ष एव व्यभिचारेणाश्रयासि-

न्यायलीलावर्तीप्रकाशः

रामावज्ञानेनोऽन्नावनेन च स्वपरानुमितिप्रतिवन्धात्, अन्यथा तेषां
हेत्वाभासान्तरतापचेः, प्रमितिविरहाज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्यादोष
त्वाच्च । किञ्च स्वप्रमितिविरहस्य विवक्षितत्वे सद्देतुसाधारण्यं,
कदाचित्तत्रापि प्रमितिविरहात् । सकलप्रमितिविरहस्य च तत्त्वे त-
ज्ञानमशक्यं, परप्रमितीनामयोग्यत्वेन तदभावस्यायोग्यत्वात्,
स्वरूपतत्त्वे तस्य प्रतिवन्धकत्वे ज्ञानगम्भेहेत्वाभासत्वानुपपत्तिः ।
अत्राहुः व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिः, सा
च च स्वरूपसत्येव दूषिका कारणाभावत्वात् । न चैवंसति सत्यमि-
चारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गः, स्वरूपसत्या एवासिद्धेदौषत्वेन स्व-
ज्ञानार्थमसिद्ध्यनुपजीव्यत्वादिति वाच्यम् । स्वज्ञानार्थमसिद्ध्यनुप-
जीव्यत्वेऽपि व्यभिचारादिसन्धात् सिद्धिनौत्पत्तयत एवेति सत्यमि-
चारादेरप्यजीव्यत्वात् स एवैक इति व्याप्तिपक्षधर्मतां तत्प्रमितिं चा-
विश्वन्धतां हेतुदूषणसत्याभावादित्यर्थः । व्याप्त्यत्वासिद्धादेरिति । आदिप-

न्यायलीलावर्तीप्रकाशविवृतिः

रहाव्यासिद्धेत्यपि बोद्धव्यम् । ननु प्रमितिविरह एवासिद्धिस्तत्त्वं
च तल्लक्षणमित्यत अह प्रमितिविरहाज्ञानेपीति । प्रत्येकेति । व्याप्त्यभावप-
क्षधर्मताविरहेत्यर्थः । ज्ञानगम्भेति । ज्ञायमानस्यैव हेत्वाभासत्वमिति
स्वमते पूर्वपक्षिणो निर्भरतयेदं दूषणम् । अतएव तदनभ्युपगमेनैव
सिद्धान्तः । व्यभिचारादेरप्यजीव्यत्वादिति । यद्यप्यव्यभिचारात्मकत्वाप्य-

राद्युपजीवकत्वात् । ननु नियमनिश्चयप्रागभावस्यात्यन्ताभावस्य वाऽहेतुकत्वेनोत्पत्तावनपेक्षत्वात् ज्ञेयरपि मानसप्रत्यक्षाधीन-त्वात् न प्रतिवन्धासिद्धेर्व्यभिचारोपजीवकत्वमिति (चेत् । न) व्य-भिचारिषु प्रतिवन्धानुपलम्भस्य प्रतिवन्धाभावहेतुकत्वात् , का-रणाभावात्कार्यभावस्य सर्वमतसिद्धत्वादुपजीवकत्वस्थितिरिति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ध्यादेरप्युन्नत्यनात् । अन्यत्रेति । यत्र न सिद्धसाधनात्पक्षताहानिरि-त्यर्थः । तत्र व्यभिचारादीनामसत्त्वाङ्गोपजीव्यत्वमिति भावः । ननु चासिद्धिरनिश्चयः, स च नोत्पत्त्यर्थं व्यभिचाराद्युपजीविति, न वा ज्ञप्त्यर्थमतः कथमुपजीव्यत्वमित्याशङ्कते नन्विति । मानसेति । निश्चया-भावस्यापि मनोवेद्यत्वात्तथाच पारमर्थं सूत्रम् “क्वानविकल्पानां भावाभावसंवेदनादध्यात्मपू-” इति । तथाचोत्पत्तौ ज्ञातौ वा नासि-द्धेर्व्यभिचार उपजीव्य इत्यर्थः । परिहरति व्यभिचारिष्विति । प्रतिवन्धा-भावो हि व्यभिचारस्तदधीन एव तदनुपलम्भः, यदि हि प्रतिवन्धः स्यादुपलम्भेत, तथाच प्रतिवन्धाभावाधीन एव उपलम्भाभाव इत्य-र्थः । आक्षितैवकग्रन्थेनाह कारणाभावादिति । कारणं हि विषयतया

न्यायलीलावतीप्रकाशः

देनापक्षधर्मत्वसंग्रहः, बाधरूपव्यभिचारेण सन्देहाभावादपक्षधर्म-तोशयनात् । तत्र व्याप्यत्वासिद्धिसमवेऽप्युद्धावनप्रकारभेदेनापक्ष-धर्मत्वस्याप्युद्धावनात् । व्यभिचारिष्विति । तथाच व्यभिचारोपजीवक त्वेवासिद्धेरित्यर्थः । कारणाभावादिति । कारणाभावस्य प्रतिवन्धाभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्धिः

नुपलम्भस्यापि व्यभिचारनिश्चायकत्वे वैपरीत्यमपि, तथापि स्वा-र्थानुमाने इत्यादिमूलेन वक्ष्यमाणमेवाच समाधानम् । व्याप्यत्वासि-द्धादेरन्यत्रेति मूलं व्यभिचारिष्वियुक्तसिद्धिविरहस्थल इत्यर्थः । नन्वि-त्यादिमूले व्यभिचारोपजीवकत्वमित्यनन्तरामिति चेदिति क्वचित् पा-ठः । व्यभिचारिष्विति । पूर्वं नपदं च । कञ्चित्तच्छून्यः, न शब्दलोपश्च । तत्र प्रथमपक्षे नेत्यादिना हेतुकत्वादित्यन्तेन प्रथमपूर्वपक्षसमाधाने पुनः पूर्वपक्षिणा कारणाभावादित्यादिनाऽभावावगतिरिति चेदित्य-

चेत्, व्याप्त्वानुपलम्भस्य तन्मिश्रायकत्वेन विपरीतापत्तेः ।
नहत्र योग्यानुपलम्भं विनाऽभावावगतिरिति चेत् । मैवम् ।
स्वार्थानुमाने यदेव स्फुरति तदेव दृष्टणमित्युपजीव्योपजीवक-
भावाविचारात् । परार्थानुमाने तु व्यभिचारिणि न व्याप्त्यसि-

न्यायलीलावताकण्ठाभरणम्

उपलम्भस्य प्रतिबन्धस्तदभावो व्यभिचारधीलक्षणस्तस्मात् कार्य-
स्योपलम्भस्याभावोऽसिद्धिरिति चेदुपजीव्यं त्रूपे, तत्र सम्भवति
यतः प्रतिबन्धाभावस्यैव प्रहः प्रतिबन्धानुपलम्भाधीनः, नहि योग्या-
नुपलम्भमन्तरेणाभावग्रहे कारणान्तरमस्तीति व्यभिचार एवोप
जीवकत्वसिद्धिरिति विपरीतापत्तिरित्यर्थः ।

परार्थानुमाने विति । पर्वतो धूमवान्वहिमत्वादित्यत्र यद्वाहिमत्तदधू-
मवदित्युदाहरणावयवेन वादिना व्यासौ दर्शितायां व्याप्त्वासिद्धि-
स्तावदाहस्योद्भावयितुं न शक्यते, व्यासिनिश्चये चान्तौपाधिकत्वम्-
प्याततो निश्चितमेवातो यद्यपि व्यभिचारशङ्कापि नोदेतुर्मर्हति, त-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वस्यैव व्याप्त्वेनोपजीव्यत्वं कार्याभावस्य च प्रतिबन्धानुपलम्भस्य
स्यासिद्धिरूपस्योपजीव्यत्वमित्यर्थः ।

व्याप्त्वानुपलम्भस्येति । व्याप्त्वानुपलम्भस्य प्रतिबन्धाभावनि-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्तेन पुनः शङ्का, कारणाभावादित्यादिना सिद्धान्तमनूद्य इति चे-
न्मयसे सिद्धान्तिन्, तत्र तत्र हेतुर्ध्याप्यत्वानुपलम्भस्येत्यादि-
इति योजना । द्वितीयपक्षे व्यभिचारिणित्यादिस्थितिरिति चेदित्यन्ते-
नाभान्तरशङ्का, नेत्यादि अभावावगतिरिति चेदित्यन्तेन तन्त्रिकरणे
प्रथमशङ्काया उपसंहार इत्येवं योजयम् । प्रतिबन्धाभावस्यैवेति । यद्यप्य-
वं प्रतिबन्धाभावोपजीवकत्वेऽपि न व्यभिचारोपजीवकत्वं तथाप्य-
व्यभिचारस्यैव प्रतिबन्धकत्वमित्यभिप्रेत्येदम् । व्याप्त्वेनेति । यद्य-
पि प्रतिबन्धमन्तरमस्यले व्यभिचारस्तथानुपलम्भपदस्य प्रमाणत्वमभि
प्रेत्येदम् । ननु व्यभिचारशङ्काया अप्युत्पाददर्शनेऽसम्भव एवेत्यतो
मूले तदुपाध्यभवेति । तथासत्यतिरीढाऽतिरिंश्चः स्यादिति तत्प्र-

द्विः; दृष्टान्ते सर्वोपसंहारात्तदुपलभ्यात्। उपाध्यभावेन व्यभिचारशङ्काहानावतिष्ठिदिया पुनरत्तुचरब्यभिचारस्योद्धावनात्, तस्यैव तदुपजीवकत्वात्, (१)आयासगौरद्वाच्। विरुद्धे तु विपरीत-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

थापि स्फुटे व्यभिचारे नोपाधिरनुसर्तुपर्हतीति अतिनिःपीडनेन व्यभिचार एवोद्धाव्यः, स हानुत्तरो यतस्तत्र वाद्युत्तरावकाशो नास्ति व्यभिचारस्य स्फुटत्वात्, तथा चासिद्वेव्यभिचार एवेत्यर्थः। ननु व्यभिचारश्चेत् दृष्टस्तदा तशान्तरीयकतया असिद्धिरपि शातैवातः सोद्धाव्यतामत आह आयासेति। कथमत्रासिद्धिरिति वादिप्रश्नान न्तरं व्यभिचारोपदर्शनमावश्यकम्, तथा च स एवोद्धाव्यो नास्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

आयकत्वेनोपलभ्याभाव एवोपजीव्य इत्यर्थः। सर्वोपसंहारादिति। यकृतकं तदनित्यमेवंरूपतया तदुपलभ्याद्व्याप्त्युपलभ्यादित्यर्थः। नन्वेवं परार्थानुमानेऽसिद्धिः कापि न स्यात् उदाहरणेन सर्वोपसंहारेण व्याप्त्युपलभ्यात्, उदाहरणाभावे च न्यूनतापत्तेः। किञ्च यथा सर्वोपसंहाराद्व्याप्तिः तथा व्यभिचारव्यतिरेकोऽपि, यदि च सर्वो पसंहारो न व्यतिरेकनियतस्तर्हि व्याप्तिनियतोऽपि नायमिति कथमसिद्धिव्यतिरेकोऽपि। अत्राहुः। स्वयं यदेव स्फुरति तदेव परस्याप्त्युद्धाव्यते तथाच यत्रासिद्धिर्न स्फुरिता व्यभिचार एव स्फुरितस्तत्र परस्यापि व्यभिचार एवोद्धाव्यः द्वयोरपि व्यभिचारासिद्धोहेत्वाभासत्वव्यवस्थापनाशो प्राप्तकालत्वम्। यत्र तु व्यभिचारासिद्धी युगपदेव स्फुरिते तत्रासिद्धाद्वुद्धावितायां कथमित्यपेक्षायां व्यभिचारस्यावश्यकत्वाद्यभिचारोद्धावने तु नासिद्वेरपेक्षेति लाघवाद्यभिचार एव वाच्य इत्याह आयासेति। तत्र यद्यपि व्यभिचारित्वं न साध्याभाववद्वामित्वं, संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे भूर्नित्या गन्धव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दर्शनमसिद्धमेवेति भावः। तथा व्यभिचारव्यतिरेकोर्पति। अव्यभिचारस्य व्याप्तिशरीरत्वमभिप्रेत्येदम्। ननु सिद्धाद्वुद्धावितायां कथमित्यपेक्षा-

(१) प्रयासेति पाठान्तरम्।

प्रतिबन्धे वावयवे परिकुरति अन्येषामनन्तरङ्गत्वमैवोपजीवक-
त् वम् । असिद्धौ त्वं उपलभ्यत्वैवासत्त्वनिर्वाहकत्वेनोपजीव्यत्वम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रीयकतयैवासिद्धेरित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वमुद्भवत्वम्, विरोधो ह्युद्भव-
विरोधः, तथा च तमपहाय कथमप्युद्भवयेत् । यद्वा अन्तरङ्गत्वं
वादिवाक्यादेव प्रतीतत्वं व्यभिचारादीनां च स्वयमन्वेषणीयत्वेन
बहिरङ्गत्वं यत्र न रुद्धो व्यभिचार उपाधिः रुद्धरति तत्रासिद्धिरेव
व्यभिचारस्योपजीव्यत्याह असिद्धाविति । असत्त्वनिर्वाहकत्वेन प्रति-

न्यायलीलावताप्रकाशः

चादित्यनृथवासिते चातिव्याप्तिः, नापि निश्चितसाध्यत्वत्तदन्यवृ-
त्तित्वं, साध्यवदन्यवृत्तित्वस्यैव दूषकत्वे हेषवैयर्थ्यात् । तथापि वि-
पक्षवृत्तित्वं तत्त्वम्, तन्मात्रस्य दूषकत्वात्, विरुद्धस्यापि तत्त्वाज्ञाने
विषक्षवृत्तिताज्ञानदशायां सद्यभिचारत्वमेव, अन्यथा तस्य हेत्वाभा-
सान्तरतापत्तेः, उपाधेयसंकरेष्युपाध्यसांकर्यस्येष्यत्वात्, अनुपसं-
हा व्यर्थ्यापि वस्तुतत्वादशत्वात् । विरुद्धस्याप्युपजीव्यत्वेनासिद्धेभै-
दमाह विरुद्धे त्विति । विषरीतेति । साध्याभावव्याप्त्यत्वं इत्यर्थः । अन्येषामिति ।
असिद्धादीनामनन्तरङ्गत्वं विरुद्धप्रतीत्यन्तरप्रतीयमानत्वं, साध्या-
भावव्याप्त्यत्वेन निश्चितस्य विरुद्धत्वात् । नन्विदमयुक्तं साध्याभाव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यां व्यभिचारावकाश इति प्रथमं व्यभिचारोद्भावतेऽग्रासकालत्वामि-
त्यत आह द्वयोरपीति । तथापि विषक्षवृत्तित्वमिति । साध्यवदन्यवृत्तित्व-
मित्यर्थः । अनुपसंहर्यस्यापीति । सर्वमनित्यं मेत्यत्वादित्यदेरित्यर्थः ।
सद्वेतोश्च तादशस्यासिद्धत्वेनैव सञ्चुद्धः । यद्यपि साध्यवदन्यत्वांश-
निश्चयीभूतसाध्यवदन्यगमित्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमनुपसंहार्ये
नास्ति, तथापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकमन्यदेव साध्यवत्त्वदन्यवृत्तित्वं
तु विभाजकम् । विरुद्धस्यापीत्यादिग्रन्थस्थदूषकतावच्छेदकमभिप्रेत्य
साध्यव्यापकेति । न चेदमाकाशासाध्यकविरुद्धाव्यापकम्, तत्र साध्ये
हेतुसामानाधिकरण्यविरहस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्, न चा-
धिक्यम्, सामानाधिकरण्यज्ञानविरोधित्वेनानुगमात् । अव्यभिचार-

एवंसति सोपाधित्वमेव दूषणं स्यादिति वेच्च । तस्य स्वतोऽदृ-
षणत्वात् , ताद्रूप्यपरिच्छेदवत् , तेन व्याप्त्यासिद्धयुपजीवनात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

बन्धाभावद्वप्यभिचारज्ञापकत्वेन योग्यानुपलङ्घेभावनिश्चायक-
त्वादित्यर्थः । ननुपाधिस्फुरणे स एव दोषः स्यादित्याह एवमिति ।
तस्येति । साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यत्रातन्त्रमित्युपा-
धेः परमुखानिरीक्षकत्वं सिद्धसाधनवदित्यर्थः । निरपेक्षणीयमाह
न्यायलीलावतीप्रवाशः

स अवन्धस्यैव साधकतासाधकत्वात् नियमांशास्य व्यर्थत्वात् , अत एव
साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वमित्यपास्तम् , व्याध्यत्वविवेच्चने व्यर्थत्वात् ।
मैवम् । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगिनो विरुद्धत्वात् साध्याभावव्या-
प्यश्चेद्वेतुरवश्यं हेतुभावव्याप्यं साध्याभावाभावरूपं च साध्यम् , यथो-
र्था व्याप्तिस्तदभावयोर्वैपरात्येन व्याध्यव्यापकभावात् । न च सा-
ध्यहेतुवभावयोर्व्याप्तिग्रहे हेतोः साध्याभावव्याप्यत्वग्रहः कारणम् , त-
दग्रहेऽपि तयोः सहचारदर्शनेन व्याप्तिग्रहसम्भवात् । यद्वा वृत्तिमत्त्वे
सति साध्यवदवृत्तित्वं विरुद्धत्वम् , नहि वृत्तिमत्त्वे साध्यवदवृत्ति-
त्वज्ञानं विना साध्याभावद्वामित्वज्ञानं भवतीति तस्योपजीव्यत्वम् ।
असत्वनिर्वाहकत्वेन-प्रतिबन्धासत्वनिर्वाहकत्वेनत्यर्थः । अनुमिति-
व्यतिरेकनिर्वाहकत्वमित्यन्ये । ननु यद्वुपजीव्यत्वादनुपलम्भस्य पृथक्
दूषणत्वं तदा यत्रोपाध्युपजीविकं दूषणान्तरं तत्रोपाधिः पृथक् दूषणं
स्यादित्याह एवंसतीति । नोपजीव्यमात्रं पृथक् दूषणं किन्तु स्वतो दूष-
कं सत् , न चोपाधिस्तथा , न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्या-
पकत्वज्ञानप्रन्यस्य साध्यव्याप्यत्वे स्वतो दूषकम् , किन्तु व्याप्तिविघट-
नद्वारा , अतो न पृथगुपाधिदूषणमित्याह तस्येति । सिद्ध-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ज्ञानविरोधितयेव व्यभिचारोपाधीनमेवमेवान्यत्रापि व्याप्तिसम्भवम्-
नुगमश्चिन्त्यः । उपस्थित्यनियमेन व्यवस्थिताविकल्पाभिप्रायेणाह यद्वे-
ति । वृत्तिमत्त्वे इत्यसंकीर्णस्थलकथनाय । प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तु
विशेष्यभागमात्रम् । अनुमितिव्यतिरेकत्यादि प्रकृत्यर्थमात्रविवरणम् ।

व्याप्त्यनुलम्भस्य तु कारणभावत्वेन स्वरूपदोषत्वात् । अत एव व्यभिचारसंदेहस्य विपक्षव्यावृत्त्यपरिच्छेदोपजीवित्वेन सं-
दिग्धानैकान्तोऽपि न पृथक् दूषणम् । पक्षैकदेशवृत्तिरनध्यवसि-

न्यायलीलावतीकण्टाभरणम्

तेनेति । नन्वसिद्धिरपि कथं दोष इत्यत आह अनुपलम्भस्य त्विति । प्रति-
बन्धानुपलम्भस्येत्यर्थः । अतएवेति । कारणविरहोपजीविकत्वादेवेति,
विपक्षव्यावृत्तिज्ञानमनुमितिकारणं सन्दिग्धानैकान्तिकं च तद्विघटन-
द्वारा ॥ अनुमितिप्रतिबन्धकमित्यर्थः । पक्षैकति । सति सपक्षे सपक्षाद्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साधनं यथा पक्षता विघटनद्वारा दूषकं न स्वत इत्यर्थः । तेनोपाधि-
नेत्यर्थः । अतोऽसिद्धावन्तर्भाविर्हत भावः । कारणभावत्वेनेति । अनु-
मितिकारणव्यासिज्ञानाभावत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवं सन्दिग्धानैकान्तिक-
मपि व्यभिचारात् पृथक् दूषणं स्यात्, नहि तत्रानैकान्तिकमेव दू-
षणं विपक्षव्यावृत्तित्वेनानिश्चित्तत्वादित्यत आह अतएवेति । अनुमितिका-
रणविपक्षव्यावृत्तिज्ञिश्चयविरहोपजीविकत्वादसिद्ध एव तस्यान्तर्भा-
व इत्यर्थः । पक्षैकेति । सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । अनैकान्ति-
कस्य संशयफलकहेत्वाभासत्वादसाधारणधर्मस्यानध्यवसायज्ञान-
जनकत्वादिति भावः । ननु सपक्षत्वं न साध्यवन्मावत्वं विपक्षव्या-
वृत्तेवृत्तिमनः साध्यवदवृत्तित्वनियमात्, नापि पक्षान्यसाध्यवत्वं शा-
द्वोऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्र व्यासिग्रहदशायां सद्भेदावतिव्याप्तेः ।
मैवम् । सर्वनिश्चितसाध्यवद्विपक्षव्यावृत्तस्यासाधारणतयाऽनध्यव-
सितत्वात्, शब्दत्वाऽनित्यत्वव्यासिग्रहदशायां शब्दे साध्यनिश्चया-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यासिज्ञानकारणाभावत्वभ्रमनिरासायाह अनुमितिकारणेति । तस्यान्त-
र्भाव इति । इदं च समाधिसौकर्यात् । वस्तुतः साध्यवदन्यत्वांशानि-
श्चयीभूतसाध्यवदन्यवृत्तित्वज्ञानं तत्राप्यविकलमेवेति ध्येयम् । व्य-
तिरेके हेतोरतिव्यासिभयेन व्याचष्टे सर्वसपक्षेति । व्यभिचारिणोऽभेद-
माशङ्क्याह अनैकान्तिकस्येति । एतन्मते संशयानध्यवसाययोभेदादिति
भावः । शब्दत्वानित्यत्वेति । व्यतिरेकव्यासिग्रहदशायां यद्यपि न सा-

तः । न चात्र प्रतिबन्धासिद्धिः, व्यभिचारिवद्विरेकसाहचर्यप्रतीतिनियममादर्शयति तदनुद्धावनात् । न च व्यभिचार एव, सपक्षविपक्षयोरप्रमितेरवानध्यवसायहेतुत्वेन शब्दलदूषणतया विल-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वृत्तो धर्म इत्यर्थः । ननु तत्रापि व्याप्यत्वासिद्धिरेव दोषो न त्वनध्यवसित इत्यत आह नवेति । तत्रापि वादिनोदाहरणावयवेन व्यतिरेकव्यासिरूपदर्शितेवेति व्याप्यत्वासिद्धिद्युद्धावनानवकाशादित्यर्थः । सपक्षविपक्षयोरिति सप्तस्यन्तम् । शब्दलदूषणत्वं-सपक्षविपक्षो

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञातिव्यासिः । तत्रापि विवक्षितविवेकेन सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो ननु विपक्षव्यावृत्तिरपि, विशुद्धं च तेनोपाधिनाऽनध्यवसितमेव, अन्यथैतद्वगमे विशुद्धत्वाव्यावने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । ननु व्याप्यप्रमितेरस्यासिद्धावेवान्तर्भावः स्यादित्यत आह नवेति । व्यभिचारिवदिति । यथाऽनैकान्तिके सत्यप्रसिद्धिर्नैद्धावनार्हा, यथाऽनध्यवसितेऽपि व्यतिरेकयोः सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वयोः पक्षे या साहचर्यप्रतीतिस्तश्चियममादर्शयति वादिनि तदनुद्धावनात् असिद्धेरनुद्धावनात्, नहि यत्र सपक्षविपक्षव्यावृत्तिरूद्धावयते तत्रासिद्धिरूद्धावनाहेत्यर्थः । सपक्षेति । सपक्षविपक्षवृत्तित्वावने सत्येवानैकान्तिकत्वज्ञा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ध्यवत्तानिश्चयो हेत्वधिकरणे, तथापि विरोधिव्यासिग्राहकसामग्र्या प्रतिबद्धव्यासिकत्वमेव तल्लक्षणम् । अत एव विरोधिव्यासिग्राहकशब्दस्थलेष्यसाधारण्यम् । यदि चासाधारणव्यतिरेकव्यासिद्वयग्रहस्तदा विरोधिव्यासिद्वयग्रहविषयत्वं लक्षणम् । नचैवं सत्प्रतिपक्षान्तर्भावादेतन्मतेऽसिद्धान्तर्भावः । तत्र पक्षधर्मताविषयत्वेनापि प्रतिबन्धकत्वादत्र तु व्यासिमात्रविषयतया तथात्वात्, पक्षधर्मताया उभयसाधारणत्वात्, तदुकं चिन्तामणौ ‘अत्र त्वेक एवेति ततो भेद’ इति । ननु विपक्षव्यावृत्तिरपीति । तस्या व्यतिरेकव्यासिग्राहकतयाऽनुमानत्वादिति भावः । व्यतिरेकव्यासिमादर्शयत्वियर्थेऽसङ्गतिस्तप्रदर्शनेऽपि तदुद्धावनाविरोधादत आह व्यतिरेकयोरिति । सपक्षव्यावृत्तत्वयोरिति स-

स्मितप्रतीतिकस्य व्यभिचारस्यानुद्धावनात् ॥ इति हेत्वाभासाः ॥

स्मृतिरपि मानान्तरमेव, अर्थनिश्चयहेतुत्वात् । अनुभव-
पारतन्त्र्यान्नेवमिति चेत् । न । उत्पत्तिपारतन्त्र्यस्य प्रमाणान्त-
रसाम्यात्, फलाभावेन ज्ञातिपारतन्त्र्याभावात् । इच्छावद्विषये

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भयनिरुप्यत्वम् ।

मानान्तरं मित्यन्तरमित्यर्थः । अर्थनिश्चयहेतुत्वात्-अर्थपरिच्छेद-
दात्मकत्वात् । नैवमिति(१) । न मानान्तरमित्यर्थः । उत्पत्तीति । अनुभव-
त्यादीनामपि लिङ्गपरामर्षादितन्त्रत्वात् । ननु स्मृतिः फले जनयित-
व्ये प्रमाणान्तरमेवश्च इति नेयं मानान्तरमत आह फलाभावेनेति ।
ननु विषयलाभ एवास्याः पूर्वानुभवाधिन इत्येव पारतन्त्रमत आह
इच्छावदिति । स्वभावत एव चेदियं सविषया न स्यात्तदा हानमेव न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नादित्यर्थः । ननु पक्षस्य साध्यतद्भावान्यतरवत्वनियमेन तत्रोभ-
योरपि सम्भावनायां व्यभिचारशङ्कावतार एव तत्र दोषः स्यादित्य-
त आह अनध्यवसायेति । अनध्यवसायानन्तरं पश्चाद्व्यभिचारो गम्यत
इति व्यभिचारस्याप्यनन्ध्यवसितमेवोपजीव्यमिति तदेव स्वतो दूष-
णं तत्रोद्घाव्यं न तृप्तजीवको व्यभिचार इत्यर्थः । विलम्बप्रतीतिकत्वे
हेतुः शब्देति । शब्दलदूषणत्वं सपक्षविपक्षोभयनिरुप्यत्वमित्यर्थः ।

मानान्तरमिति । प्रभित्यन्तरमित्यर्थः । ननु मानान्तरसापेक्षाङ्गान-
जनकत्वात् स्मृतिर्मानान्तरमित्यत आह फलाभावेनेति । झानजनकत्वा-
भावेनेत्यर्थः । नन्दिच्छाप्रयत्नयोरिव स्मृतेविषयं प्रति नियमे स्वज-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

समी । शब्देति । अनध्यवसायः पक्षमावनिरुप्यो व्यभिचारस्तु सप-
क्षविपक्षोभयनिरुप्य इति विलम्बितप्रतीतिक इत्यर्थः । एवं च
मूले विलम्बितप्रतीतिकस्येत्यन्तरं चकारोऽध्याहार्य इति भावः ।

तज्जन्यप्रमाविरहेण मानान्तरत्वमसम्भवतीति व्याचष्टे प्रभित्य-
न्तरमिति । यद्यप्येवं स्वार्थनिश्चयहेतुत्वादितिमूलासङ्गतिस्तथापि स्वा-

(१) अशूले-नैवम् उत्पत्तीति-पाठो मिथामितः पठनीयः ।

परापेक्षार्था ज्ञानत्वव्याघातः । अनधिकपरिच्छेदस्य गृहीतानुभवसाधारण्यात् । कारणज्ञानप्रामाण्यापेक्षया यथार्थत्वस्यानुपितिसाधारण्यात् । स्वविषयज्ञानप्रामाण्यापेक्षत्वस्य शब्दसाधारण्यात् । अधिकपरिच्छेदे च प्रपाणत्वात् , अन्यथा तद्ववस्थानुपपत्तेः । तत्त्वावच्छिन्नं .हि समृतिरर्थमाकलयति, सा च यदि

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

स्यादित्यर्थः । ननु गृहीतमात्रगोचरत्वाद्येष्ट प्रतीतिरित्यत आह अनधिकेति । एवंसति धारावगाहिधियामपि प्रमितित्वं न स्यादित्यर्थः । नन्वनुमितिः पूर्वानुभवस्य भिन्नविषयस्य प्रामाण्यमपेक्षते समृतिस्तु स्वसमानविषयकस्यैव स्वजनकानुभवस्येति वैषम्यमत आह स्वविषयेति । शब्दज्ञानस्यापि समानविषयकस्यैव वक्तुज्ञानस्य प्रामाण्यमपेक्षते इति तदपि प्रमा न स्यादित्यर्थः । स्मृतेः प्रमात्वे युक्त्यन्तरमाह अधिकेति । अधिकं तत्त्वाभागः, एतदेव स्फुट्यति-तत्त्वेति ।

न्यायलीलावतोप्रकाशः

नकानुभवापेक्षणान्न तथेत्यत आह इच्छादिवदिति । अनधिकेति । पूर्वानुभवविषयविषयकत्वेनाप्रमात्वे धारावाहिकज्ञानप्रामाण्यापेक्षणात्तथाऽनुमितौ च भिन्नविषयकतादशज्ञानापेक्षणान्न तथेत्यत आह स्वविषयेति । शब्देऽपि स्वप्रयोगहेतुसंसर्गज्ञानप्रामाण्यापेक्षणादित्यर्थः । स्मृतेमानान्तरत्वे युक्त्यन्तरमाह अधिकेति । अन्यथेति । यदि स्मृतेः प्रमा न स्यात्तदा तत्त्वावच्छेदस्तत्र न भासेतेत्यर्थः । तदेव व्युत्पादयति तत्त्वावच्छिन्नमिति । स्मृतेः पूर्वानुभवमात्रविषयविषयकत्वेऽनुभवान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

र्थनिश्चयात्मकत्वादित्येव तदर्थ इति भावः । ज्ञानजनकवेति । यदि चानुभ्यवसायज्ञनकत्वेन तथात्वं तदा प्रामाणान्तरसाधारण्यमिति भावः । स्मृतेमानान्तरत्व इति । ज्ञनकीभूतमानविषयकसमानाधिकरणज्ञानप्रामाण्याधीनसामान्यकत्वमप्रमितित्वव्यवहारप्रयोजकमिति पूर्वत्रासुच्येति शेषः । तत्त्वावच्छेदस्तत्रेति । यद्याप्यप्रमात्वेऽपि भानमविरुद्धमेव, तथापि तत्त्वावच्छेदोऽनुभवे न भासत एव समृतिश्च त्वम्भतेऽप्रमैवेति स

पूर्वानुभवस्यापि गोचरः, तदा तत्रापि तदित्युल्लेखः स्यात्, न
च क्वचिदिदमिति स्यात् । न चेत्, स्मृतिरेव तत्रानपेक्षेति मानम् ।

तत्ता च न ज्ञातता । ज्ञातोऽयं सोऽयमित्यनयोरविशिष्ट
विषयतापत्तेः । नाप्यतिवृत्तानुभवविशिष्टता, तस्याः पूर्वानुभव(१)-
वेनानुष्ठेत्वात् । स्मृतिवलादेव तत्कलयनेति चेत् । न । अननुभूत
एव स्मृतिस्तत्त्वांश इति कल्पनापत्तेः । नापि पूर्वकालवि-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ननु ज्ञाततैव तत्ता, सा च ज्ञातोऽयमित्यनुभवव्यवस्थितैवेत्यत
आह तत्ता चेति । स्मृतिवलादिति । स्मृतौ तत्ताभानान्यथानुपपत्त्यैव पूर्वा-
नुभवविशिष्टता तत्ता कल्पनीयेत्यर्थः । यदा पूर्वानुभवस्यापि स्व
गोचरत्वं कल्पनीयामित्यर्थः । कल्पना चेत्तदेवमेव कल्पना स्यादि-
त्याह अनुभूत इति । इत्यत्रपिति । स्मृतेरत्येवंदकारापत्तेरित्यर्थः । अ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषयतत्त्वाविषयकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । तत्रापि पूर्वानुभवेषीत्यर्थः ।
नचेदिति । तत्ता पूर्वानुभवगोचर इत्यनुषङ्खः । तत्रेति । तत्त्वायां स्मृतिः
पूर्वानुभवानपेक्षेति तत्र प्रमैव स्यादित्यर्थः ।

ननु ज्ञाततैव तत्ता सा च पूर्वानुभवगोचर इति तत्र सापेक्षैव
स्मृतिरित्यत आह ततेति । तस्या इति । अतीतानुभववैशिष्ट्यानुभवा-
विषयत्वेन स्मृत्या तदुल्लेखानुपपत्तेरिति भावः । परेणानुभूयत इ-
ति ज्ञानेऽपि स इति प्रयोगाभावाच्च । नाप्येतज्जन्मातीतस्वानुभव-
वैशिष्ट्यं, तदवगमेऽपि तत्त्वासंशयविपर्ययदर्थनाद । अत एवातीता-
नुभवविषयत्वमेव तत्, तत्त्वानुभवाविषयेऽपि यदा ज्ञानान्तरेणो-
ल्लिख्यते तदा स घट इति स्मृतिनौ चेत् प्रमृष्टतत्ता सा इत्यपास्त-
म् । सहप्रयोगानुपपत्तेश्चेति भावः । स्मृतिवलादेवेति । अनुभूतमात्रविष-
यत्वात् स्मृतेरनुभवस्य तत्ता विषय इत्यर्थः । अनुनभूत एवेति । तत्तदंशे
इननुभूतविषयैव स्मृतिरित्येव किञ्च कल्पयते इत्यर्थः । ननु पूर्वकाल-

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वृतिः

पारमार्थिक एव न स्यादिति भावः । ननु ज्ञाततैवेति । यद्यप्ययं घट

(१) पूर्वमुल्लेखाद- इति पा० पु० पाठः ।

शिष्टता, पूर्वमासीदयमित्यत्रापि प्राप्तेः । घटमात्रावसायिनी स्मृतिरनुभिततत्त्वांश इत्यभिलाप इति चेत् । न । तं घटमहं स्मरामीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेः । प्रमाद्यवहाराभावादप्रमात्वमिति चेत् । न । लौकिकानां प्रामाणिकानां च सत्यज्ञानं एव प्रमाद्यवहारदर्शनात् । स्मृतिहिं पूर्ववर्तमानकालावच्छिन्नपर्युक्तयति, न च तदिदानीं तादृशामेति श्यामे रक्तताप्रतीतिवदयथार्थेति चेत् । न । तस्य तत्कालावच्छिन्नकालतावभास-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नुमानोपनीतस्तत्त्वाभागो भासते स्मृताविति पूर्वानुभवविषयतैवा स्या कांचितन्ता स्यादित्याह घटमात्रेति । तं घटमिति । घटविशेषणत्वेन तत्त्वानुव्यवसीयते पूर्वानुभवस्तु अविद्यमानतया न घटे विशेषणमित्यर्थः । ननु स्मृतिर्यदि प्रमा स्यात्तदा ताद्रूप्येण व्यवहितेत्याह प्रेमेति । सत्यज्ञान एवेति । सत्यज्ञानत्वमेव प्रमाद्यवहारे तन्म तादृशी च स्मृतिरपीत्यर्थः । सत्यत्वमेव स्मृतौ नास्तीत्याह स्मृतिहीन्ति । स घट इति तत्कालीनो घट इति स्मृतौ भासते, घटस्यैतत्कालीनतैव इदानीं तत्कालविशिष्टो घट इति स्मृतेन विषय इदानींकालस्य न्यायलीलावतीप्रकाशः

वैशिष्ट्यं तत्त्वा, तच्च पूर्वानुभवगोचर एवेत्यत आह नापि पूर्वकालेति । प्राप्तस्तत्त्वेलेखस्येति शेषः । अनागतगोचरस्मृतिप्रत्यभिज्ञयोऽस्तत्त्वे लेखात् अतीतसमयसम्बन्धावगमेऽपि सोयं नवेति संशयाच्च । एतेनातीतधर्मान्तरवैशिष्ट्यं तत्त्वेत्यपास्तम् । तं घटमिति । तत्त्वाविशिष्ट-घटगोचरस्मृतेरनुभवादित्यर्थः । सत्यज्ञान एवेति । स्मृतिरपि तथेति तत्रापि प्रमाद्यवहारोस्त्येवेत्यर्थः । स्मृतिहीन्ति । वर्तमानकाले तत्त्वावच्छिन्नोऽर्थः स्मृतौ भासते, न च स्मृतिकाले सोऽर्थस्तथेति वाधित विषयतया स्मृतिरयथार्थेत्यर्थः । न्याम इति । आमश्यामतादशायां भाविपाकजरागे श्रद्धे यथा रक्तोऽयमिति धीरथथार्थेत्यर्थः । तस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति ज्ञाने ज्ञाततापि न विषयस्तथाप्येतदनन्तरं ज्ञाततागोचरज्ञाने स-

नात् । न च तस्मि तत्कालावच्छिन्नम् , तदानभिसञ्चापन्तः । नापी-
दार्नीं तदवच्छेदमाकलयति, अनवभासात्तस्येदार्नीकालस्य पू-
र्वानुभवेन स्परणायोगात् । मुनीनामव्यवहारादिति चेत् । न ।
वादिनं प्रति मुनित्वस्यैवासिद्धिरिति । तत्कथं द्वे एव प्रमाणे इति
चेत् । अत्रोच्यते । न ह्यत्र सत्यज्ञानत्वं सत्यानुभवत्वं वा प्रा-
माण्यं साध्यम् , यथाक्रमं सिद्धसाधनबाधयोः सञ्चात् । नापि
प्रमाणशब्दवाच्यत्वम् , अनीश्वरेच्छाप्रयुक्तप्रमाणशब्दाभिधेय-
त्वे सिद्धसाधनात् । ईश्वरेच्छापरतन्त्रप्रमाणशब्दवाच्यत्वस्य तद-
भियुक्तपुरुषव्यवहारगम्यत्वात् । प्रमाणाभियुक्तानां चाक्षचरण-
कणभक्षादीनां स्मृतौ प्रमाणव्यवहाराभावात्, इन्द्रपाणिनिप्रभृति-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पूर्वानुभवागोचरत्वादित्याह तस्येति । स्मृतिविषयस्येत्यर्थः । कथमिति ।
स्मृतिकरणीभूतस्य तृतोयप्रमाणस्यावश्यं वाच्यत्वादित्यर्थः । निग-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तत्त्वावच्छेदस्तत्र भासते स च वश्तुगत्या घटे कदाचिदस्त्येवेति
तद्विषया स्मृतिर्यथार्थैव, इदानीमयं रक्त इति प्रतीतेराकार एव नेति
भावः । नापीति । इदार्नीकालं तत्कालत्वेन नाकलयति स्मृतिरिति
शेषः । अनवभासात्तस्येति । इदार्नीकालविशिष्टत्वेनाननुभूतस्येदार्नीं स्मृ-
त्ययोगादित्यर्थः । प्रमाणशब्दवाच्यत्वमाधुनिकसङ्केतविषयतया
ईश्वरसङ्केतविषयतया वा ? आदे अनीश्वरेति । अन्त्ये ईश्वरेच्छेति । त-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्येव तत्त्वा भासते अन्यथा तु प्रसुष्टतत्त्वांशैव स्मृतिरिति भावः । अ-
नुभवस्य तत्त्वा विषय इति तत्कलपनमिति सूलस्य चानुभवे तत्त्वावि-
षयकत्वकलपनमित्यर्थ इति भावः । आकार एव नेति । रक्तो घट इति प्र-
त्ययस्य न तथाकार इत्यर्थः । इदार्नीकालं तत्कालत्वेनेति । इदसुपलक्षणम्,
तत्कालमिदार्नीकालत्वेन तत्कालस्येदार्नीकालावच्छिन्नत्वं चेत्यपि
मूलार्थो द्रष्टव्यः । इदार्नीकालेति । इदार्नीकालस्याननुभूतस्य स्मृत्ययो-

व्यवहारात् वाचकतानियमवत् पूर्वानुभवपेक्षनयैव वा विषय-
प्रतिनियमात्, इच्छादिवत्। न चैवमज्ञानत्वापात्तिः, अर्थस्व-
भावप्रत्यासत्तेविरोधात्। न हि ज्ञानस्थार्थे(न) प्रत्यासत्त्वन्तरम-
स्ति ॥ न चेच्छाया अपि ज्ञानत्वम्, इच्छात्वस्यानुभवसिद्ध-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

दृश्यात्म्यात्मितरत्। स्मृतेरप्रमात्वे युक्त्यन्तरमाह पूर्वेति ॥ स्मृतिनं
प्रमितिविषयसम्बन्धे परतन्त्रत्वादिच्छावदित्यर्थः। तद्विच्छावदेवा-
स्यार्थज्ञानत्वमपि साध्यमित्यत आह अर्थेति। अर्थस्वभावप्रत्यासत्ति-
शून्यत्वमत्रोपाधिरित्याह अर्थेति। नचेति। स्वभावप्रत्यासत्तेस्तत्रापि
सत्त्वादित्यर्थः। यद्यपि तत्र ज्ञानं प्रत्यासत्तिः स्मृतौ चानुभवस्य चि-
रातीत्वेन न प्रत्यासत्तित्वं तथापि विलक्षणमनुभवाविशेषमाह
इच्छात्वस्येति। इच्छात्वेनैव ज्ञानवैधार्थविषयप्रबणत्वं ज्ञानत्वं द्यमि-
चायर्थेवेत्यर्थः। यद्यन्याधीना विषयप्रबणता स्मृतेरिति स्मृतिज्ञानं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दभियुक्ताः-अक्षचरणादयः। स्मृतेरप्रमात्वे युक्त्यन्तरमाह पूर्वानुभवे-
ति। स्मृतेः पूर्वानुभवेन सौहैकविषयविनियमादित्यर्थः। तथा च
स्मृतित्वं न प्रमावृत्तिं कारणीभृतज्ञानविषयविषयकमात्रवृत्तिज्ञाति-
त्वात् इच्छात्ववदिति भावः। नचेत्विति। पूर्वानुभवापेक्षविषयप्रति-
नियमे सतीत्यर्थः। नग्निच्छाया अध्यर्थेन प्रत्यासत्त्वन्तराभावात्
स्वभावप्रत्यासत्तिरस्तीति सापि ज्ञानं स्यादित्यत आह न चेच्छाया
इति। इच्छायाः इच्छामीत्यबाधितानुभवान्न जानामीत्यतोऽर्थप्रत्यास-
त्तिसत्वेऽपि न ज्ञानत्वमत इच्छायत्तान्यत्वे सत्यर्थप्रबणत्वस्य ज्ञान
लक्षणत्वात् तच्च स्मृतावप्यस्तीत्यर्थः। ननु प्रमाणान्तराधीनविषय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गादित्यपि द्रष्टव्यम्। तदभियुक्ता इन्द्रपाणिन्यादय इति क्वचित्पाठः। स
चातहुणसंविज्ञानवहुवीहिणा अक्षचरणादिपरस्तेनोत्तरमूलाविरोधः।
वाचकतानियमवदिति मूले पदान्तरस्येति शेषः। नन्वेवमिच्छात्व-
स्वीकारेऽपि न ज्ञानत्वव्यतिरेक इत्यत आह न जानामीति। एवं स-
त्यर्थप्रबणत्वं ज्ञानलक्षणमतिप्रसक्तमेवेत्यत आह अत इच्छेति। एवं

त्वेन विषयप्रवणताया ज्ञानस्वद्यभिचारात् । न चैवमध्यक्षादौ, अध्यक्षस्येन्द्रियसञ्ज्ञिधानाद्विपथनियमात् । छिङ्गस्य स्वविषय-प्रतिवन्देन वाक्यस्याकाङ्क्षायोग्यतादिना आभासस्यापि दोष-हेतुत्वादिति । तच्चा चारीतज्ञानवैशिष्ट्यगतीतसमयावच्छेदो वा, स चारुभवोत्तरकालमयभासत एव । नच तदित्युल्लेखः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न स्यात्, तदा विशिष्टज्ञानमात्रे ज्ञानस्वनिवृत्तिः विशिष्टज्ञानानां सर्वेषामपि परापेक्षयैव सविषयस्वादित्याह नर्चवमिति । परापेक्षामेवा-ह अध्यक्षस्येति । तुर्वं दोषं परिहरन्नाह—स चेति । स चेत्युभयस्यापि परामर्थः, तथाच यत्रानुभवोऽनुव्यवसीयते यत्र वा अतीतसमया वच्छेदो ज्ञानान्तरेण गृह्णते तत्रैव स्मृतौ तत्त्वाल्लेखः, यत्र तु तथा न, न तत्र अदुष्टतत्त्वांशा स्मृतिरित्यर्थः । नन्वेवं पूर्वानुभवविशिष्टो घटोऽनुभूतौ ज्ञातो वा घट इत्यत्रापि तत्त्वाल्लेखः स्यादित्यत आह नच तदि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रतिनियमे विशिष्टज्ञानान्तरेऽपि प्रमात्रं न स्यादित्यत आह नर्चव-मिति । तत्त्वलक्षणे पूर्वानुपपत्तिं परिहरति स चेति । अनुभवानन्तरं ज्ञा-नान्तरेणातीतज्ञानादिवौशिष्ठं यत्र भासते तत्रैव स्मृतौ तत्त्वाल्लेखो नान्यथा, तथाचानुभूतनत्त्वागोचरैव स्मृतिरित्यर्थः । नन्वेवं द्वितीया-नुभवे तदित्युल्लेखः स्यादित्यत्र आह न च तदितीति । नन्वेवमतीतध-र्मवैशिष्ट्यानुमितौ तत्त्वाल्लेखापत्तिः, अतीतज्ञानवैशिष्ठ्यं यदि तच्चा, तदा चाक्षुषिन स्यात् । अथ तत्त्वदन्ते स्मृत्यनुभवभासिन्यौ अखण्ड-एवोपाधी कलृत्पर्मातिरेकिणौ, एवंचेदन्तासंस्कारेणोदन्तैव तत्त्वया स्मर्यते । न च तत्त्वायाः क्वचिदप्यतारोपे कथमारोप इति वाच्यम् । प्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धर्मेऽज्ञानसमवैशिष्ट्यरूपजात्यादिवृत्तितया जातित्वं न सम्भवती-त्यत आह उपाधीति । एवेदन्तेति । तत्त्वात्वस्य प्रत्यभिज्ञाने अनुभूतस्वान् पूर्वानुभूता इदन्तैव तत्त्वात्वेन स्मरणविषय इति करुयते, तत्त्वात्वं च यद्यपि न जनकीभूतानुभवविषयस्तथापि दोषवशादेव भासते, दोष-श संस्कार एव उपनायकश्चापूर्वानुभवजन्यसंस्कार एवेति भावः ।

सर्वपर्यावच्छेदस्य नियमेनानाकलनात् । अनुभूतिदिवसादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यभिज्ञायां तत्त्वांशे यथार्थत्वात्, इदन्तानुब्लेख्यनुभवप्रभवस्मृतावपि धर्मान्तरमेव तत्त्वया भासते, अत एवायं घट इति न स्मरणमतः स-
र्वा स्मृतिरथयार्थेति । तत्र । ६सृतेः पूर्वमिदन्तोपास्थितिं विना तत्त्वा-
रोपासंभवात् । उच्यते । अनुभवे कालो धर्मान्तरं वा प्रमाणत्वेन यो
विषयः स एव स्मृतेः, स्मृत्यनुभवयोरेकविषयत्वेऽपि तत्र स्मृतौ त-
च्छब्दप्रयोगः संस्कारज्ञानस्यैव तच्छब्दप्रयोगहेतुत्वात् । अत एव
प्रत्यभिज्ञायां तच्छब्दप्रयोगः, प्रत्यक्षानुभवे च तत्रैवेदंशब्दप्रयोगः,
न तु विषयकृतः स्मृत्यनुभवयोर्विशेषः, अत एवायं घट इत्यनुभवा-
दयं घट इति न स्मृतिः, स घट इति स्मृतिकारणं, स घट इति नानु-
भवः । अन्ये तु अतीतधर्मविशिष्टं तत्त्वासजातीतो धर्मः क्वचित् ज्ञानं
क्वचिदतीतिः समय एव अतीतधर्मविशिष्टः, स इति सहप्रयोगश्च धर्म-
विशेषमादाय द्रष्टव्य इत्याहुः । सर्वपर्यायेति । न च प्रत्यभिज्ञानभिज्ञा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नन्वेवं यत्र घट इत्येव स्मरणं तत्र कथं तत्त्वाविशिष्टस्मरणमित्यत
आह इदन्तानुब्लेखिति । सर्वा स्मृतिरिति । प्रमुष्टतत्त्वांशा च स्मृतिरसिद्धै-
वेति भावः । स्मृतेरिति । आरोपविषयज्ञानस्यारोपहेतुत्वादिति भावः ।
संस्कारज्ञानस्यैवेति । न च यन्मते प्रत्यभिज्ञा स्मृतिजन्मैव तन्मते प्रत्य-
भिज्ञायामव्यापकमिदम्, प्रयोजकत्वविवक्षायां तु रजतस्मृतिजन्म-
रजतभ्रमातिध्यापकमिति वाच्यम् । तत्रैतस्य सत्त्वेऽपि प्रमुष्टतत्त्वाक-
स्मरण इव दोषादेव तत्त्वानुब्लेखात् । केवित्तु यज्ञातीयं संस्कार-
प्रयोजयं तत्र तत्त्वोल्लेखः, भ्रमजातीयं तु न तथा अनुभूयमानारोपे
व्यभिचारादिति वदन्ति । अयं घट इति इदंशब्दोल्लेखिनी न स्मृति-
रित्यर्थः । स घट इति न तच्छब्दोल्लेख्यनुभव इत्यर्थः । क्वचिज्ञानमिति ।
न च चाक्षुषत्वानुपपात्तिरूपनीतिस्य तथात्वाविरोधात्, अनुमितौ च
संस्काराजन्मत्वादेव न तदुल्लेखः पूर्वकल्पवदिति भावः । धर्मविशे-
षमादयेति । कश्चनातीतधर्मपदेन कश्चन तत्पदेन तत्रोच्यते इति भा-
वः । इदन्तातत्त्वांरभेदे प्रतिकूलतर्कमाह न च प्रत्यभिज्ञानभिज्ञेति । प्रत्य-
भिज्ञानस्मृतिवृत्तितयेष्टापत्तिनिरासाय मिज्ञान्ताप्यनुभवत्वगर्मा ।

रूपकालभेदो वा स्मृतिगोचरः । तस्य च वृत्ततामिदानीपन्थं
तोऽनुसंधाय तदिति तद्वाचकोल्लेखी व्यवहार इति । इति स्मृतिः ॥

आर्षं च ज्ञानं क्रृषीणाम्, कन्यायाश्च यथा इवो मे भ्राता
आगन्तेति । न चैतदध्यक्षम्, कारणाभावात् । न च मनस्तथा ।
तस्य बहिरप्रवृत्तेः, अनुमानविलयाच्च । न चैतन्यनस्पन्दा-
दिलिङ्गकम्, तेषां व्याभिचारात् । न च धूमादिवदवान्तरजा-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ति । कोचिन्तु नन्वेवं द्वितीयानुभवे तत्त्वोल्लेखः स्यादित्यतोषमाहुः ।

चतुर्थीं विद्यामाह आर्षमिति । कारणाभावादिति । इन्द्रियसञ्चिकर्षभावा-
दित्यर्थः । अनुमानेति । अनुमितिरव्ययेवं मानसी स्यादित्यर्थः । ननु न-
यनस्पन्दमात्रस्य व्यभिचारेऽपि तद्विशेषो लिङ्गं भवेदित्यत आह
नवेति । ननु यस्यां कोटी भूयः सहचारस्तन्मात्रकोटिः संशयं पदायं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नुभवत्वं यदि तत्त्वाविषयकवृत्तिं स्यात्तत्त्वप्रयोगजनकवृत्तिं स्यादिति
वाच्यम् । संस्कारजन्यवृत्तित्व(१)स्योपाधित्वात् । तस्य चेति । अती
तदिवसाद्यवच्छेदस्येत्यर्थः । अन्यत इति । तत्त्वानुमितौ हि सत्यां या
स्मृतिर्जायते तस्य तत्त्वानुव्यवसायो न सर्वत्रेत्यर्थः ।

काणेति । इन्द्रियसञ्चिकर्षद्यभावादित्यर्थः । तथा कारणमि-
त्यर्थः । बहिरति । निरपेक्षत्वं बहिर्विषयकज्ञानाजनकत्वादित्यर्थः ।
अनुमानेति । अनुमितेरपि मानसाध्यक्षरूपतया तद्विज्ञात्वानुपपत्तेरि-
त्यर्थः । अवान्तरेति । व्यभिचारिव्यवृत्तं नेत्रप्रस्पन्दादिवृत्तीत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्फुतिः

न च प्रयोगजनकत्वं फलोपाधानमेव वाच्यमन्यथेष्टापत्तिरिति शब्द-
प्रयोगाजनकस्मृतिविशेषमात्रधर्मे व्यभिचार इति वाच्यम् । शब्दप्र
योगजनकत्वेनापादकविशेषणात् । संस्कारजत्वस्येति । तथाच विषय-
साम्यमप्रयोजकं कारणविशेषजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वादिति भावः ।
अनुमिताविति । तत्र च संस्कारजन्यत्वादेव न तत्त्वोल्लेख इति भावः ।
तत्त्वानुव्यवसायः—तत्त्वोल्लेखः ।

(१) अत्र विवृत्तिकारमतेन संस्कारजत्वस्येति पाठो गोध्यः ।

तिखेदावलम्बनम्, तदप्रतिसन्धानेऽपि जायमानत्वात् । न चैत-
त्संभावनात्मकम्, कोटिद्वयानुखलेष्वात् । न च भूयः सहचरि-
तवर्मदर्शनजन्मैष न्यूनैककोटिः संशयः, आगमिष्यत्येवेति नि-
श्चयाकारेण जायमानत्वात् अनुमानवद्, अन्यथा तस्याप्येवं-
विभसंशयतापत्तेः । यथा वा स्वेच्छास्मृतपदार्थसार्थे भवति
शालिवाहनो नृपतिरिदानीं शृङ्गारसरसीतीरे देव्या लीलावत्या
सह लिलितमधुरं सङ्गीतकमनुतिष्ठतीति ज्ञानम् । न चैष विपर्ययः,
संवादात् । नन्विदमपरोक्षत्वेऽप्यक्षमन्यथानुमानमिति चेन्न ।
परोक्षत्वेऽपि लिङ्गानपेक्षत्वात्(१) । लिङ्गानपेक्षमपि अनुमानमि-
न्द्रियानपेक्षपारमेश्वरप्रत्यक्षवदिति चेन्न । अपरोक्षत्वस्य प्रत्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्यादित्यत आह नच भूय इति । कालविप्रकर्णेणार्षमुदाहृत्य देशविप्र-
कर्णेण उदाहरति यथावेति । नन्विदमिति । परोक्षत्वापरोक्षत्वाभ्यां प्रका-
रासम्भवादित्यर्थः । अपरोक्षत्वस्येति । साक्षात्त्वमपरोक्षत्वं तदस्मदादीना-
मिन्द्रियजन्यत्वव्यङ्ग्यमीश्वरज्ञाने च धर्मिंग्राहकमानसिद्धमित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न च भूय इति । भूयसा एककोटिरूपेण स्थाणवादिना सहचरितो धर्मः
ऊर्ध्वत्वादिस्तज्ञानजन्यत्वेन न्यूनैककोटिक एवायं संशय इति ने-
त्यर्थः । आर्षज्ञानोदाहरणान्तरमाह यथावेति । अन्यथा परोक्षत्व इत्य-
र्थः । लिङ्गानपेक्षणादिति । अनुमितेश्च लिङ्गज्ञानजन्यत्वादित्यर्थः । अप-
रोक्षत्वस्येति । अपरोक्षत्वं नेन्द्रियजन्यत्वं, येनेश्वरप्रत्यक्षाव्याप्तिरपि तु
जातिविशेषः, स चेश्वरज्ञाने धर्मिंग्राहकमानसिद्ध इत्यर्थः । ननु प-

न्यायलीलावतीप्रकाशवित्तिः

भूयसेति । स्थाणुत्वादिना भूयः सहचरितो यो धर्म ऊर्ध्वत्वादिस्त-
ज्ञानाद्यथोक्तकोटिकः संशयस्तद्वदयमपि न्यूनैककोटिक इत्यर्थः ।

(१) नपेक्षणादिति प्रकाशमितः पाठः ।

क्षत्वात् । न च(१) परोक्षत्वमनुभानत्वम्, शब्ददेहस्त्वेऽपत्तेः । अपरोक्षमेव चार्षज्ञानम्, न तु तत् प्रत्यक्षम्, अनिन्द्रियकरणक्षत्वात् । न चेश्वरज्ञानस्य प्रत्यक्षप्रमात्मविरोधः, प्रत्यक्षप्रमात्मत्वयतया॒परोक्षत्वेन तत्र प्रत्यक्षव्यवहारात् । आर्षेऽपि तत्र एव

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शब्ददेहरिति । त्वन्मते इति शेषः । अपरोक्षत्वेऽपि न तत्प्रत्यक्षत्वं प्रियत्याह अपरोक्षमेवेति । प्रत्यक्षप्रमातुद्यता लिङ्गाद्यजन्यत्वं, तर्हि लिङ्गाद्यजन्यत्वेनार्थमपि प्रत्यक्षत्वेन व्यवहित्यनामित्यत आह आर्षेणीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रोक्षत्वेनानुमालान्तर्भावोऽपि भवत्वित्यत आह नच परोक्षत्वमिति । शब्दादेहरिति । त्वन्मते इति शेषः । अतद्युग्मसंविश्वानवहुव्रीहिणा स्मृत्यादिविविक्षित इत्यन्ये । परोक्षत्वापरोक्षत्वे विहाय तृतीयकोटेरभावादार्थं ज्ञानं कान्तर्भवतीत्यपेक्षायामाह अपरोक्षमेवेति । अपरोक्षत्वं जातिः, सा चार्षप्रत्यक्षे वर्तते इत्यर्थः । तर्हि प्रत्यक्षमेव तदस्तिवत्यत आह नविति । प्रत्यक्षत्वव्यञ्जकेन्द्रियकरणक्षत्वाभावादित्यर्थः । प्रत्यक्षप्रमातुल्यत्वेत्यभ्युपगमवादः । वस्तुतस्तु तदपि प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षत्वं हि जातिः क्वचिच्छ्रुःकरणक्षत्वादिविविष्या, क्वचिद्भिंग्राहकमानसिद्धा अनुगतस्य साज्ञादेहिव व्यञ्जकत्वाविरोधात्, प्रत्युताऽनुगतस्य व्यञ्जकत्वे जातिरेव न सिद्धेत् तत एव तदर्थसिद्धेः । आर्षस्योदाहरणं यथा पाणौ पञ्चवराटकान् पित्ताय कश्चित्कंचित्पृच्छति कति वराटका इति । पृष्ठश्चाजाकृपाणीयन्यायेन ब्रवीति पञ्चेति । तस्य यथार्थत्वेऽपि प्रत्यक्षदावनन्तर्भावित । एवं सति द्वे एव माने इति वैशेषिः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अतद्युग्मेत्यादौ स्मृत्यादीत्यादिपदेनानुमानाभाससङ्घ्रहः, प्रमाणापरत्वादनुमानपदस्येति ध्येयम् । कान्तर्भवतीति । यद्यपि परोक्षेऽपीत्यादिना परोक्षाभावदशनान्वेयमाशङ्का, तथापि मतान्तरमाहेत्यत्र तात्पर्यमत्तेव वाशब्दोऽपि सङ्गच्छते । वस्तुतस्तदपीति । नचैवमीश्वरज्ञानवदार्थेऽपि प्रत्यक्षत्वं जातिरस्तिवति वाच्यम् । इन्द्रियकरणक्षत्वस्य धर्मिः

(१) न तु इति प्राप्त पुण्यपाठः ।

प्रत्यक्षव्यवहारोपयाति(१)रिति चेत् । न, सतो हुपचारस्य निमित्तं कल्पनम्, न तूपचारनिमित्ते सति सर्वत्रोपचारप्रवृत्तिः । आर्षस्य प्रमाणान्तरत्वे प्रत्यक्षानुमाने एव प्रमाणमिति त्वबधारणं लौकिकप्रमाणापेक्षयेति सर्वे(२) सुस्थम् । इत्यार्षम् ॥ इति बुद्धिः ॥

न तु गुरुत्वं न (३)तावत्प्रत्यक्षम्, अध्येदेशकरस्पर्शेना-

न्यायलीला वती कण्ठाभरणम्

ईश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वेनोपचारोऽस्ति तत्र च लिङ्गाद्यजन्यत्वं निमित्तं कल्पयितुमुचितम्, आर्षं तूपचार एव नास्तीत्यर्थः । एवं सति विभागं समर्थयति आर्षस्येति । लौकिकप्रमाणापेक्षयेत्यर्थं इति । इदमुत्प्रेक्षा-सहकृतमनोजन्ययोगजघर्मानुगृहीतमनोजन्ययोगिज्ञानवदलौकिकज्ञानमित्यर्थः । एवं मुद्रिते पाणौ काकतालीयसंवादिपञ्चवराटिकादिज्ञानमार्षं वेदितव्यम् ।

प्रमाणाभावाद् गुरुत्वमेव नास्तीत्याह न भवेदिति । प्रत्यक्षं स्पार्शनं न्यायलीला वती प्रकाशः

कर्मसृतिमुपपादयति आर्षस्येति । लौकिकेति । यत्प्रमाणं विषयसम्बन्धं सत् प्रमाजनकं तदलौकिकम्, सम्बन्धश्च कच्चिद्भोदेन्द्रियप्रत्यासत्त्वं, कच्चिच्च व्याप्त्यादिः, आर्षन्तु विषयाप्रत्यासन्नमनोजन्यमित्यलौकिकमित्यर्थः ।

न प्रत्यक्षमिति । न स्पार्शनप्रत्यक्षमित्यर्थः । इतरेषामसम्भावितत्वा-न्यायलीला वती प्रकाशविवृतिः

ग्राहकस्य च तद्वाक्षक्याभावात् । षेषेति । इदमुपलक्षणं, सामान्यप्रत्यासत्तिरपि द्रष्टव्या । न च सामान्यप्रत्यासत्त्वा लौकिकत्वस्वीकारेऽपसिद्धान्तः, उक्तपरिभाषया तथात्वाविरोधात् । अत एवानुमान-हयापि तथात्वमविरुद्धम्, हानं तु प्रत्यासत्तिरेतन्मते नास्तेव, यथावा स्वेच्छास्मृतेत्यादिना तत्स्थाने आर्षप्रमाणाभ्युपगमादिति मन्तव्यम् । इदं च सर्वे योगजघर्मज्ञानयोः प्रत्यासत्तिरेतन्मते नास्तेव, यथावा स्वेच्छास्मृतेत्यादिना तत्स्थाने आर्षप्रमाणाभ्युपगमादिति मन्तव्यम् । इति च योगजघर्मज्ञानयोः प्रत्यासत्तिरेतन्मते नास्तेव, यथावा स्वेच्छास्मृतेत्यादिना तत्स्थाने आर्षप्रमाणाभ्युपगमादिति मन्तव्यम् । इति बुद्धिः ॥

(१) रापन्तिरिति मु० पु० पाठः । (२) पेक्षयेत्यर्थं इति कंठभिमतः पाठ ।

(३) न भवेत् प्रत्यक्षमिति शंकरमिश्रभृतः पाठोऽन्त बोधः ।

ग्रहात् । अधोदेश(१)स्पर्शात्तद्रुहणमिति चेन्न । अवनति प्रत्यहेतुनां तुणादीनां अधःस्पर्शेऽपि गुरुत्वाग्रहात् , स्पर्शब्यतिरिक्तस्य च स्पर्शनेन्द्रियप्रत्यक्षगुगस्य चाक्षुषतानियमोपलब्धेः, स्पर्शनेन्द्रियग्राहस्य चोधर्वनूर्ध्वस्पर्शप्रत्यक्षतानियमोपलब्धेः । अस्तु तर्हि पतनानुमेयमिति चेन्न । अदृष्टत(२)त्क्षेत्रज्ञ-संयोगादेव पतनोपपत्तेः । अदृष्टहेतुकत्वे पतननियमो न स्यादिति चेत् । न । दहनोर्ध्वज्वलनवदुपपत्तेः । अन्यथा तत्राप्युद्धमनहेतोलघुत्वस्य कल्पनापत्तेः । अदृष्टहेतुकत्वे उर्ध्वज्वलनवद्यावदाश्रयं पतनमनुवर्ततेति चेन्न । अदृष्टहेतुपरमाणुकर्मणां यावदा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वाच्यं तच्चोर्ध्वर्वाच्छ्लेदेन नास्ति नास्त्येवेत्यर्थः । अधोदेशादिति । तथैवानुभवादिति भावः । अवनति प्रत्यहेतुनामिति तुणादिगुरुत्वेऽनुमानमपि नास्तीति योतनाय । किञ्च यदि गुरुत्वं स्पर्शन्यत्वे सति स्पार्शनप्रत्यक्षं स्यात् गुणजातीयं स्यात् चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यादित्याह—स्पर्शब्यतिरिक्तेति । तथाच त्वद्ग्रामात्रगृहीतनष्टे परिमाणादौ व्यभिचारः । पतननियम इति । अधःसंयोगजननियम इत्यर्थः । अदृष्टहेतुकत्वं इति । अदृष्टहेतुक्रियात्वं इत्यर्थः । अत्र व्यभिचारमाह अदृष्टेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त् । स्पर्शनेन्द्रियप्रत्यक्षगुणस्येति । स्पर्शनेन्द्रियप्रत्यक्षगुणजातीयस्येत्यर्थः । तेन स्पर्शनेन्द्रियमात्रगृहीते पटपरिमाणे न व्यभिचारः । स्पर्शनेन्द्रियेति । संख्यादौ तथा सहचारादित्यर्थः । ननु पतनासमवायिकारणत्वेन गुरुत्वमनुमेयम अन्यस्य तथात्वासमभवादित्याह अस्तिति । अदृष्टतिरिति । दहनादिक्रियायां तत्कल्पनादित्यर्थः । पतननियम इति । भूम्यादाविवान्यत्रापि पतनं स्यात् असमवायिकारणसमवधानाविशेषादित्यर्थः । अन्यथेति । यद्यहेतुवदात्मसंयोगस्य साधारण्येनान्यद्गुणजातीयस्येति । यद्यप्येवमपि घटपरिमाणे व्यभिचार एव, तथापि

(१) अधोदेशाद्रुहणमिति शंकर० पाठः । (२) अदृष्टदिति मु० पु० पाठः ।

थ्रयमनुवृत्तेः ।

नन्वदृष्टवदात्मसंयोगस्य पतनहेतुत्वे गुरुत्वतारतम्याभावात् पतने चिरक्षिप्रतारतम्यविरोधात् । न चातिरिक्तक्षित्यादिप्रवेशात्तदिति वाच्यम् । तेजःप्रवेशेऽपि प्रसङ्गात् । तेजो न गुरिति चेत् । तुल्यम्, क्षित्यादौ गुरुत्वास्वीकारात् । पतनानुकूलवेगतारतम्येनैव पतनतारतम्यसन्तानस्य चिरक्षिप्रतोपपत्तेः । तथाभूतवेगजनकपतनोत्पत्तौ तहिं किं कारणम् ? अदृष्टवदात्मसंयोगो विशिष्टवेगोत्पादकपवनचलनकर्मवत् । (१)भूगतकर्मविशेषोत्पत्तिरद्वैतरकारणविशेषजन्या शरीरादिषु दृष्टेति चेत्र ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु गुरुत्वतारतम्याधीनं सृतपाषाणादौ पतनतारतम्यं तदभावे न स्थादित्याह नन्विति । नन्वदृष्टवदात्मसंयोगाविशेषेऽपि वत्र द्रव्यान्तरानुप्रवेशस्तत्राधिकं पतनमित्याह न चेति । तुल्यतामेव दर्शयनि क्षित्यादाविति । तेजोवत् क्षितावपि न गुरुत्वमित्यर्थः । आद्यमेव पतनं कथं स्यादित्याह तथाभूतेति । अदृष्टवदिति । अदृष्टवदात्मसंयोगादाद्यं पतनं तज्जनितवेगाच्च उत्तरोत्तरमित्यर्थः । विशिष्टवेगेति । पतनतारतम्यप्रयोजकत्वमेव वेगे वैशिष्ट्यम् । नन्वधासंयोगफलिका तालफलादिक्रिया अदृष्टवदात्मसंयोगभिन्नासमवायिकारणजन्या पार्थिवावयविक्रियात्वात् शरीरक्रियावदिति गुरुत्वसिद्धिं शंकते भूतेति । विशेषपदं दृष्टान्तीकृतशरीरक्रियाभेदकं परमाणुक्रियाभेदकं च । द्विवीयविशेषपदं समवायालीलावतीप्रकाशः

समवायिकारणं कल्पयमित्यर्थः ।

वेगतारतम्येनैवेति । तस्य कारणविशेषप्रयोज्यत्वादित्यर्थः । भूगतेति । भूगतवेगजनकपतनोत्पत्तिरित्यर्थः । कारणेति । स एव गुरुत्वन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्पर्शव्यतिरिक्तस्पार्शनप्रत्यक्षवृत्तिजातेशाश्रुषप्रत्यक्षवृत्तिविमिति नियम इति तात्पर्यम् । मूलस्थविशेषपदार्थव्याख्यानं वेगजनकपतनेति ।

(१) अथ भूगतेति मु० पु० पाठ! ।

पवनगतवेगार्पककर्मविशेषोत्तमावप्यद्वैतरकारणापेक्षैव दृष्टा पुरु-
षप्रेरितप्राणादिकर्मवत् । ततः पुरुषप्रयत्नानपेक्षपत्रनादिकर्मोत्त-
मावपि गुरुत्ववल्लभुत्वमतीन्द्रियं कल्पनीयम् । रस एव गुरुत्वम-
स्त्विति चेत् । न । एवंसति रसनया माधुर्यानुभववद्गुरुत्वा-
नुभवप्रसगात् । रसस्यावनतिहेतुत्वात्^(१) गुरुत्वस्वभावत्वमिति
चेत् । न । रसो न पतनासमवायिकारणं बहिरिन्द्रियव्यवस्था-
हेतुत्वात् रूपवत् , अन्यथा वेगप्रकर्षोद्दतितारतम्यवन्माधुर्यपक-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यिकारणभेदकम् , अन्यथा तेनैवात्मथासिद्धेः । ताहि प्राणकियादृष्टा-
न्तेन बहिःपतनक्रियां प्रत्यसमवायिकारणान्तरकल्पनापत्तिरित्याह
पवनेति । नन्वनुपलग्भवाधितमेव पतनक्रियायां कारणान्तरमत आह
तत इति । ननु भूजलयोरेव पतनमनुभूयते तत्र चरम एव तदसमवा-
यिकारणं स्यादित्याह रस एवेति । गुरुत्वमिति । गुरुत्ववश्यपदेश्य इत्यर्थः ।
रसगुरुत्वयोरभेदे दोषमाह एवंसतीति । नन्वमेदध्येत्तदा नेदमनिष्टिम-
ति चेद् , गुरुरियं शर्करेत्यनुभवो रसनायां स्यादित्यर्थात् । ननु रस
मेव गुरुत्वं न ब्रूमः , किन्तर्हि ? गुरुत्वकार्यं रस एवाभिषिच्यतामि-
ति ब्रूम् , इत्यत आह रसस्येति । न चेदमप्रयोजकमित्याह अन्यथेति ।
अदृष्टहेतुत्वात् न जले पतनं पङ्कादौ पतनमिति कथं वैषम्यमित्यत्र

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मिति भावः । पवनगतवेगेति । व्यासिग्राहकमानाभावश्च तुल्य एवेति
भावः । रस एवेति । गुरुत्वस्यापि रसवन्मात्रवृत्तेत्वादित्यर्थः । एवंस-
तीति । रसभिश्चगुरुत्वाभावादित्यर्थः । ननु रसस्य पतनहेतुत्वं गुरुत्व-
स्वभावत्वम् , तच पतने गृह्णामाण एव सुग्रहम् , पतनं च न रसनेन्द्रिय-
ग्राह्यमिति रसस्य रसनन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि तस्य पतनहेतुत्वं न गृह्णात
इति गुरुत्वं न रसनग्राह्यमित्याह रसस्येति । अन्यथेति । कारणप्रकर्षा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वेगजन्यकर्मणि नोदनादिजन्यकर्मणि चांशतः सिद्धसाधनवारणाय

(१) हेतुत्वमिति . शु० पु० पाठः ।

षट्द्वाक्षादिचूर्णेषु पतनप्रकर्षप्रसङ्गात् । गुरुत्वाविशेषेऽपि पापा-
णालावुप्रभृतिषु मज्जनोन्मज्जननियमवद्वृहेतुकनानाम्येऽपि
पतनोन्पतननियमो भविष्यतीति चेत् । न । जलाधोगमनं हिम-
ज्जनम् । जलेन च धारणं पतनप्रतिवन्धा(१)दुन्मज्जनम् । एतस्य
जलसंयोगस्य कस्यचिदेव पतनप्रतिवन्धे हेतुत्वात्(२) दृष्टेहेतुकमेव
मज्जनमुन्मज्जनं चेति चेत् । अत्रोच्यते । विवादाध्यासितं पतनं
स्वसमवायिकारणमात्रसमवेतासमवायिकारणजन्यं पतनत्वात् ,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

केषांचित् समाधानमाशंक्य निराकरोति गुरुत्वेति । मज्जनोन्मज्ज-
नेऽपि प्रति न गुरुत्वं प्रयोजकं किञ्चतु जलेन द्रव्यविशेषस्य संयोग
एव प्रयोजक इत्याह—जलाधोगमनमिति । विवादाध्यासितमिति । आद्यं
पतनमित्यर्थः । द्वितीयादीनां वेगादपि सम्भवादिति भावः । अहृष्ट-
वदात्मसंयोगव्युदासाय मात्रपदम् । पतनमध्यसंयोगफलिका क्रि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धीनत्वात्कार्यप्रकर्षस्येत्यर्थः । पुनरदृष्टविशेषेणान्यथोपपत्तिमाह गुरुत्वा-
विशेषेणीति । दृष्टान्तमात्रं परेण साधकत्वेनोपन्यस्तमिति तदेव दूष-
यति जलाधोगमनमिति । दृष्टेहेतुकमेवेति । तथाच तदृष्टान्तेन न पतनो-
न्पतनव्यवस्थेत्यर्थः । विवादाध्यासितमिति । आद्यं पतनमित्यर्थः । तेन
द्वितीयपतनस्यापि पक्षत्वे संस्कारेण नाशतः सिद्धसाधनम् । स्वसम-
वायीति । स्वसमानाधिकरणैकवृत्तिगुणालमवायिकारणकामित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विशेषणंद्रव्यम् । पुनरदृष्टविशेषेणेत्यत्र पुनश्चशब्दः पूर्वव्यवच्छेदवचनः,
एकदेशीति शेषः । तदेव दूषयतीति । महापूर्वपक्षीति शेषः । न तु दार्ढा-
न्तिकमित्येवकारार्थः । अयं चार्थः मूले नियमो भविष्यतीत्यनन्तरं
केचिदितिपाठपक्षे सुव्यक्तः, एवं चेदितिपाठपक्षे तृष्णेयः । कारण-
पदमाशङ्क्य व्याचष्टे स्वसमानविकरणेति । एकवृत्तिपदोपयोगमाह

(१) वन्धे उन्मज्जनमिति प्रा० पु० पाठः ।

(२) वन्धसामर्थ्यात् प्रा० पु० पाठः ।

वेगा जितशरपतनवत् । न च तेजोऽधोगमनेन व्याभिचारः, तस्य कारणगतवेगपूर्वकतेजोगतवेगजन्यत्वात्(१) । न च तेजःपरमाणो-रधोगमनेन व्यभिचारः, तस्यापि लीजाङ्कुरवदनादिकर्मजवेगजनितत्वात् । रसवद्वयाधोगमनं(२) वा पतनम् । यदि वा गुरुत्वस्य क्वचिददृष्टप्रेक्षत्वगिन्द्रियव्यञ्जनीयत्वेनान्यत्रानुभानप्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

या इति विवक्षया व्यभिचारं शंकते नचेति । तत्रापि सरवान्न व्यभिचार इत्याह तस्येति । नचेति । कारणवेगाभावादिति भावः । परमाणोरपि कर्मणा वेगो वेगात् पुनः कर्मैति साध्यसत्वान्न व्यभिचार इत्याह तस्यापीति । रसवद्वयस्येति । तथाच तेजसि हेत्वभावादेव न व्यभिचार इति भावः । क्वचिदिति । स्थूलावयविनीत्यर्थः । अन्यत्र पर-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेन नाढृत्वदात्मसंयोगेन सिद्धसाधनम् । वेगजितेति । ननु पतनं यद्यधःसंयोगफलकं कर्म, तदा दृष्टान्तोऽपि गुरुत्वजन्य पतेति तद-सिद्धिः, कर्ममात्रं चेत्तदा हस्तक्षिप्तलोप्तादि(३)कर्मणा व्यभिचारः तद्वेगस्य तिर्यग्गमनप्रयोजकतया तज्जनकत्वादिति न वाच्यम् । अभिघातकृपसहकारिवशात्देवगस्याप्यधःक्रियाजनकत्वात् । रसवद्वयेति । तथाच तेजसि पतनमेवं नास्तीति न व्यभिचार इत्यर्थः । अत्र मूर्त्तमात्रसंयोगाजन्यस्य पतनस्य विवक्षितत्वान्न पतनपृथिव्यादिसंयोगजन्याधोगमनवद्करादिना व्यभिचारः । अनुमेयं गुरुत्वं प्रतिपाद्य प्रत्यक्षं तदिति व्युत्पादयति यदि वेति । क्वचिदिति । पृष्ठारोपि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तेनेति । न तु विवक्षितार्थेनेत्यर्थो यथाश्रुतेष्येतद्वेषाभावादिति ।

ननु पतनमिति । पतनत्वादित्यत्रेति शेषः । तदा दृष्टान्तोपीति । ताढशकर्मण एव दृष्टान्तिकरणादन्यथा साधनवैकल्यापत्तेरिति भावः । लोष्टादिना लोष्टादिकर्मणा, तत्र प्रयत्नवद्वस्तुसंयोगस्यासमवायिकारणतया पक्षसमत्वाभावादिति भावः ॥ दृष्टान्तस्येति(४) । उभयथापि साध्यतावच्छे-

(१) वेगपूर्वकत्वात् इति प्रा० पु० पाठः । (२) इव्यसमवेताभोगमनमिति मु० पु० पाठः ।

(३) अत्र विकृतिमते-लोष्टादिना-इत्येव पाठो बोधः ।

वृत्तेः । न चैवं गुरुत्वस्यातीनिद्रियत्वव्याघातः, अतीनिद्रियेष्वपि परमाण्वादिवदात्मविशेषगुणापेक्षित्वेन इनिद्रियप्रवृत्तिर्दर्शनात् । न चेदेवं, पृष्ठाघारोपितपदार्थस्य गुरुत्वानुपलभ्मप्रसङ्गः, पतनाभावेनानुपानाभावात् । न चेनिद्रियसंनिकर्षव्यङ्गयं गुरुत्वम्, ऊर्ध्वस्पर्शेनानुपलभ्मभावात् । न चाधःस्पर्शेन वेद्यत्वं, तृणादिस्पर्शे गुरुत्वस्यानुपलभ्मव्येः । न चोद्भूतत्वे सति इनिद्रियसंनिकर्षवेद्यम्, गुरुत्वस्य बहिरिनिद्रियव्यवस्थां प्रत्यहेतुत्वेन संख्यादिवदुद्भूतत्वा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

माणुड्यणुकादौ तर्हि कथं गुरुत्वस्यातीनिद्रियत्वं सूचकदाहेत्यत आह नचेति । अदृष्टसापेक्षत्वाग्निद्रियवेद्यत्वान्त व्याघात इत्यर्थः । अन्यथाऽनुभवविरोध इत्याह नचेदेवमिति । ननु तत्राप्यानुमानिकी तदूपतीतिः स्यादित्यत आह पतनेति । नन्वदृष्टनिरपेक्षेणैव त्वग्निद्रियेण तर्हि गृह्यतामत आह नचेति । तर्हि अर्द्धावच्छेदनाप्युपलभ्येतेत्यत

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तपाषाणादावित्यर्थः । शास्त्रविरोधं परिहरति नचेवमिति । अतीनिद्रियेष्विति । यथा ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्वा परमाणुः प्रत्यक्षः तद्वदृष्टसहकृते निद्रियप्रत्यक्षं गुरुत्वमपीत्यर्थः । नन्वदृष्टानपेक्षेनिद्रियं संयुक्तसमवायमात्रप्रत्यासत्त्वा गुरुत्वग्राहकमस्त्वत्यत आह न चेनिद्रियेति । तृणादिस्पर्शाद्वितीयादिगुरुत्वं चानुद्भूतमिति शेषः । गुरुत्वस्येति । अन्यथा महत्त्वपदोद्भूतत्वकल्पनायामाकाशादिमहत्त्वे तदभावाच्चदप्रत्यक्षोपपत्तौ

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वादित्यर्थः । तथापतियस्याधःसंयोगजनककर्मत्वस्य हेतुवेपीत्यर्थो, न वाच्यमित्यग्रेतनेन च सम्बन्धः । करादिना-करादिनिष्ठाधोगमनेन । अन्यथा महत्त्व एवेति । यद्यप्यप्रत्यक्षे द्रव्ये महत्वानुज्ञवेऽपि स्पर्शादेः प्रत्यक्षतया तत्रोद्भूतत्वमावश्यकम्, तथापि रूपाद्युद्भवादेव प्रत्यक्षोपपत्तौ न गुरुत्वे महत्त्वे वा तत्कल्पनमिति भावः । न च प्रत्यक्षत्वानुरोधादेव गुरुत्वेऽपि तत्कल्पनं, प्रत्यक्षतया

भावात् । ततो योगीन्द्रियवदिन्द्रियमद्दृष्टसहायं अतीन्द्रियेऽपि
गुरुत्वे प्रवर्तते हति । न च लघुत्वं, गुरुत्वं पक्षपूर्वस्यैव लघुत्वं
प्रत्ययगोचरत्वात् । दहने च उद्भवननियमस्य कारणवेगपूर्वकवं-
गादेवोपपत्तेः । एतच्च कारणगुणपूर्वकमवयविनि ।

नवेवं द्विपलिकरुचकाभ्यामारबधस्य स्वस्तिकस्य कारण-
गुरुत्वापेक्षया न्यूनसमाधिकभावेन त्रिचतुःपञ्चपलिकत्वापत्ति-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

आह तत इति । वस्तुगत्या अभ्युपगमवादोऽयमिति मन्तव्यम् । न
नूकं तेजस ऊदृश्वंगमनहेतुर्लघुत्वं गुणान्तरं स्यादित्याह नचेति । एत-
दिति । गुरुत्वमित्यर्थः ।

द्विपलिकरुचकारब्धे स्वस्तिके यदि समं गुरुत्वं स्यात्तदा च-
तुर्थपलिकस्वस्तिकं तावद् यदि न्यूनं तदा त्रिपलिकं यद्याधिकं तदा-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

रूपादावपि तदकल्पनापत्तेरित्यर्थः । गुरुत्वापकर्षस्यैवेति । ननु लघुत्वां
पक्षपूर्व एव गुरुत्वं स्यात् । न च गुरुत्वं प्रमाणसिद्धमिति तदभावो
लघुत्वं न तु वैपरीत्यं लघुत्वे मानाभावादिति वाच्यम् । तैजसामादां
क्रियां पक्षीकृत्य गुरुत्वलघुत्वस्यापि साधयितुं शक्यत्वात्, पतनो-
त्कर्षपकर्षश्च लघुत्वविशेषाभावेनैवोपपत्तेः । अवाहुः । तैजसामाद्य-
क्रियायाः वेगैनैवोपपत्तेः । न च चिरोत्पञ्चनिश्चले तेजासि तदभावः,
अत एवेद्नीलप्रभायाः कदाचित्सक्रियत्वं कदाचित्त्रिःक्रियत्वमिति
इन्द्रनीलप्रभाक्रियायाः पिण्डाद्यपकर्षणहेतुकत्वेन प्रत्यक्षसिद्धत्वात्,
पृथिव्यादौ त्वाद्यक्रियाया अनन्यथासिद्धत्वात् । ननु दहनोद्भवनार्थं
लघुत्वस्वीकारः स्यादत आह दहने चेति । एतच्च गुरुत्वमित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एव स्वाभाविक्या असिद्धेरिति भावः । अनन्यथीसदृत्वादिति । वेगेनेति
शेषः । तस्य कारणवेगपूर्वकेत्यादिमूलेन तत्र सद्भावप्रदर्शनात् वेग-
नाशानन्तरं निश्चलतेजासि नोदनादिकं विना क्रिया सिद्धैव पृथिव्या-
दौ तद्विनापि तत्फलादावाद्यपतनानुभवाद्गुरुत्वसिद्धिरिति भावः ।
प्रत्येकं रुचकयोः द्विपलिकत्वे त्रिचतुरित्यादिविरुद्धेत्यत आह

रिति चेत् । न खण्डावयविनां स्वस्तिकारमभक्त्वात् , नतु तद-
वयवपरम्परायाः परमाणवसानायाः, अतः पलरूपं गुरुत्वं कार-
णाकारणसमाहारस्य, तत्र कारणगुरुत्वस्यापरिचयात् समहीना-
धिकभावेऽप्यविरोधात् । तथाप्यवनतिभेदः स्यादिति चेत्र ।
भूयसि गुरुत्वेऽप्यगुरुत्वोत्कर्षेऽप्यवनतिभेदभावात् ॥ इति
गुरुत्वम् ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पंचपलिकं त्रयमप्यसम्भवीत्यत आह नन्वेवमिति । खण्डावयविनामि-
ति । व्यवकारीनामेव तु तेष्वेव सत्त्वु नदवयवानामपीत्यर्थः । आ-
रभ्यारम्भकवादस्य निरासात् अत इति । यदि रुचकयोरपि व्यव-
स्थितं गुरुत्वं स्यात्तदा तञ्जिरूपितं समन्यूनादित्वं निरूप्येत तदेव तु
नास्तीत्यर्थः । ननु तथापि कियानिति शेषः स्यादेवेत्यत आह तथा
पीति । पाणाणादाङ्गुष्ठीयमाने तदुपरि स्थितानां तुणादीनां लघीय-
सां यथा अवनतिविशेषो नोपलभ्यते तथा प्रकृतेऽपीत्याह भूयसीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नन्वेवमिति । एकमेकपलिकमपरं चैकपलिकं रुचकं ताभ्यामार-
व्यस्य स्वस्तिकस्येत्यर्थः । कारणगुरुत्वेति । समवायिकारणगुरुत्वं सा-
वत पलद्वयमितं तदारब्धावयविनि गुरुत्वस्यावयवगुरुत्वापेक्षया न्यू-
नसमाधिकभावेन त्रिचतुःपञ्चपलिकतापत्तिरित्यर्थः । परमाणवसा-
नाया आरम्भकत्वमित्यनुष्ठयते, पलरूपं गुरुत्वं प्रत्येकं रुचकयोरिति
शेषः । कारणाकारणेति । कारणं स्वस्तिकसमवायिकारणं, अकारणं
अवयवपरम्परा तत्त्वमाहारस्येत्यर्थः । अविरोधादिति । न त्रिचतुःपञ्च-
पलिकतापत्तिरित्यर्थः । तथापीति । स्वस्तिकसमवायिकारणतदवयव-
परम्परा गुरुत्वस्य कारणस्य भावादित्यर्थः । भूयसीति । समतुलाधृत-
पाणाणखण्डोपरि निपतिततुणादादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एकमेकपलिकमिति । आरम्भकत्वमिति पञ्चम्यन्तस्य पूर्वमुपात्तस्य विभक्ति-
विपरिणामेनानुषङ्गो द्रष्टव्यः । न त्रिचतुःपञ्चेति । स्वस्तिकसमवायि-
कारणस्य न फलरूपं गुरुत्वं समाहारश्च पलरूपगुरुत्वाश्रयो न स्व-

द्रवत्वं स्वाभाविकमन्यथा च । पूर्वमप्सु, अन्यस्तिक्षितिरेज-
सोः । करकाद्रवत्वं न स्वाभाविकमिति चेत् । न । घृतादिवत्तस्य
नैमित्तिकविलयनाभावात् । उत्तरं च कनके । पार्थिवमेव तत्कि-
न स्थादिति चेत् । तेजो द्रवत्ववद्वृपित्वात् क्षितिवत् । ततः पक्ष-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

स्वाभाविकमिति । तेजःसंयोगाजन्यमित्यर्थः । घृतादिवैदिति । तेजः-
संयोगमन्तरेणापि तद्विलयनदर्शनादवृष्टाधीनं तत्र काठिन्यमित्य-
र्थः । क्षितिरेजसोरित्युक्तं तत्र कुत्र तेजसीत्यत आह उत्तरमिति ।
तेज इति । तेजस्वं द्रवत्ववद्वृत्तिं रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्य-
जातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यर्थः । नच रसवद्वृत्तित्वमुपाधिः, साध्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वाभाविकमिति । यद्यपि स्वभावजन्यत्वं जलपरमाणुद्रवत्वाद्यापकं,
स्वभावाश्रितत्वं नैमित्तिकस्यापि, तथापि तेजःसंयोगासमवायिका-
रणकवृत्तिद्रवत्वव्याप्यजातिशून्यत्वं स्वाभाविकत्वम् । अन्यथेति ।
तादृशजातिमदित्यर्थः । नैमित्तिकेति । तादृशतेजःसंयोगजन्यद्रवत्वा-
नाधारत्वादित्यर्थः । उत्तरं नैमित्तिकम् । कनकइति तेजसि । पार्थिवे
घृतादौ सम्प्रतिपश्चत्वाक्षोक्तम् । तेजो द्रवत्ववदिति । नन्वालोकादिप्रकाशन्वे

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्तिकसमवायिकारणगुस्त्वापेक्षया न्यूनसमाधिकभावे सर्वत्रावि-
रोधस्तस्याल्पत्वादिति सिद्धान्तसंक्षेपः ।

तेजःसंयोगेति । अवयवित्वस्य पृथिव्यादावपि कारणगुणत्वादुत्पत्ते-
रतिव्याप्तिरतो जातिगर्भता । ननु तेजःपदं द्वर्यम् । अखण्डाभावे न
व्यर्थतेत्येके । वस्तुतस्तेजःपदसंयोगासमवायिपदयोर्विकल्पेनान्वयो
न क्षणद्वये तात्पर्यम् । अदृष्टवदात्मसंयोगमादायासमभवत्वारणाय
समवायिषदम् । ननु नैमित्तिकत्वं निमित्तजन्यत्वं, तत्र करकावि-
लयनेष्यस्तीत्यसिद्धिरतो व्याचष्टे ताद्वेति । अत्यन्तेत्यर्थः । एतच्च
भौमोरमज्जन्यत्वेनासिद्धिवारणार्थमित्येके । स्वरूपनिर्वचनं तदत एव
लक्षणे नोपात्तमित्यन्ये । अन्यव्यवच्छेदतात्पर्यभ्रमं निरस्यति घृता-
दाविति । तेज इति । द्रव्यत्वादिनार्थान्तरत्वारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । सा-

र्थमतया कनक एव सिद्धतीति नियमात्(१)। कनकतैजसस्वेषि
का प्रमेति चेत्(२)। ना क्षितयुदकान्यत्वं सति लपित्वादीपवत्। क-
नकं न भौमं अस्यन्तानलसंयोगे ऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरण

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यापकताग्राहकमानाभावात्। पक्षधर्मतयेति। दीपादौ बाधादित्यर्थः।
क्षितयन्यत्वं साधयति कनकमिति। एवमिति। अस्यन्तानलसंयोगे ऽप्यनु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

बाधः, अतिरिक्तपक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः, घटादिना व्यभिचारश्च, तेजो
द्रुतवृच्छिद्रव्यत्वसाक्षात्काष्टाप्यजातिमदित्यत्र च रसवत्वसुपाधिः। मैवम्।
तेजस्त्वं ना द्रुतरुपवर्णमात्रवृत्तिं द्रव्यत्वसाक्षात्काष्टाप्यजातित्वात् आत्म-
त्ववदिति विवक्षितत्वात्। ननु पक्षधर्मतया तेजसो द्रवत्वाधारत्वसि-
द्धावपि कनकतैजसस्वेषिद्धिः कुत इत्याह कनकेति। उदकान्यत्वस्य
सिद्धत्वात् क्षितयन्यत्वसिद्धिं साधयति कनकमिति। नन्यत्वन्तानलसं-
योगानुच्छिद्यमानं यद्रवत्वं तदधिकरणत्वादित्यर्थे आश्रयनाशनाशय-
द्रवत्वाधिकरणघृतादौ व्यभिचारः, अस्यन्तानलसंयोगे सति अनु-
च्छिद्यमानद्रवत्वाधारत्वादिति कुते चासिद्धिः द्रवत्वस्यापि विना-
शित्वात्, अस्यन्तानलसंयोगे ऽप्यनुच्छेद्यद्रवत्वानधिकरणत्वादित्यर्थे च
मृदाऽनैकान्तिकम्, अथाग्रिसंयोगानुच्छेद्यद्रवत्वाधिकरणत्वादिति
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्षात्पदं भेदगर्भव्याप्तत्वलाभाय। रसवत्वमिति। रसवहृतिद्रव्यत्वव्या-
प्यजातिमत्वमित्यर्थोऽतो गुणविरोधेन नीरसे न साध्यव्यापक-
त्वम्। तेजस्त्वमिति। मनस्त्वादौ व्यभिचारो मामूदिति साध्ये
क्षपवदिति विशेषणम्। बाधवारणाय मात्रपदम्। हेतौ घटत्वा-
दिव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वसाक्षात्काष्टाप्यपदम्। घटालोकान्यतरत्वा-
दौ तद्वारणाय जातिपदम्। विनाशित्वादिति। द्रुतरत्वादिप्रतीत्यनुरो-
धादिति भावः। अस्यन्तेति। अत्र च नासिद्धिरत्यन्तानलसंयो-
गनाशदशायामप्याश्रयनाशेनैव सुवर्णद्रवत्वनाशादिति भावः।
अथाग्नीति। अनुच्छेद्यत्वमुच्छेदायोग्यत्वमतो न घृतादौ पूर्वो-

(१) न्यायादिति प्रा० पु० पाठः।

(२) नेतिपदं प्रा० पु० नास्ति।

त्वात् जलपरमाणुवत् । गुरुत्वमधेवमभौमं स्यात् अत्यन्तानल-
संयोगेऽप्यसुचिछिद्धमानत्वादिति चेत् । न । गुरुत्वस्याखौमस्य
स्वाक्ष्रयसजातीयव्यापकत्वनियमात् तेजोमात्रे गुरुत्वप्रसङ्गात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चिछिद्धमानं चेत् पार्थिवं तदेवमित्यर्थः । अभौमस्येति धूमादौ व्यभिचार-
वारणार्थम् । न च तत्राप्यलंधूषदशायां गुरुत्वमिति वाच्यम् । तस्य धू-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तदर्थः । तथापि वृत्तावयविनि व्यभिचार एव । मैवम् । एतस्य तेज़-
स्येव निरासात् । गुरुत्वस्येति । अभौमस्येति विशेषणे न सर्वत्र भूमौ
गुरुत्वमभिप्रेतं धूमे तदभावात्, अन्यथाऽवनमनापद्मः, अलंधूमस्य
कावनतिमतो धूमादन्यत्वात् । स्वाक्ष्रेति । अभौमं गुरुत्वं अगुरुवृत्ति-
द्रव्यत्वसाक्षात्काप्यजातिसमानाधिकरणमेवेत्यर्थः । अनैकान्तिकत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कव्यभिचारः । अत एव च न पूर्वाभेद इति ध्येयम् । तथा-
पेति । वैशेषिकमते अवयविनि पाकानभ्युपगमेन स्वरूपयोग्यतादा
अप्यभावादिति भावः । तेजस्येति । समानाधिकरणद्रव्यत्वसामग्यस-
मवहिताग्निसंयोगजन्यध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिजातिमद्रव्यत्वाधिकरणत्वा-
दित्यत्र तत्रोक्तेऽस्यापि तात्पर्यादिति भावः । विशेषण इति सप्त-
स्थन्तम् । अभिप्रेतमिति । ग्रन्थकृत इति शेषः । तथाचैतन्मते नेदमिति
भावः । अत एवालंधूमदशायामित्यादिकिरणावलीविरोधोप्यपास्तः ।
वस्तुतो धूमत्वव्यञ्जकस्य स्पर्शविशेषस्य चक्षुःकोणश्राद्यस्य तत्रापि
सत्त्वादलंधूमो धूम एव, अस्तु वा तदन्यस्तथापि तद्दुर्लभ्यत्वेन
तदुपादानोपादेयत्वनियमेन तस्य गुरुत्वे धूमोपादानेऽपि तदारब्ध-
धूमेऽपि गुरुत्वमावश्यकमेव । सूले तु तेजस्यपि सर्वत्राल्पं गुरुत्वम-
स्त्वतीष्टापत्तिशङ्कानिरासार्थमवनतिविशेषहेतुगुरुत्वस्यैव व्यापकत्व-
मापाद्यमित्याभिप्रायेण घटादिगुरुत्वव्यभिचारवारणाय भौमस्येति
विशेषणमिति प्रतिभाति । प्रत्येकगुरुत्वस्य तज्जातीयव्यापकत्वम-
सिद्धमित्यत आह भौममिति । सुवर्णत्वादिजातिमादाय सिद्धसाधन-

भौमस्यापि गुहत्वस्य ध्यामादेरत्यन्नानलसंयोगेऽप्यनुच्छेदात् ।
मुवर्णं चाकुतैजमं अत्यन्नानलसंयोगेऽप्यनुच्छेदमानानित्यद्र-
वत्याधिकरणत्वात्, न यदेव न तदेवम्, यथा क्षित्यादिकम् ।
भौममपि द्रवत्वं स्नेहवदौपादिकं स्यादिति चेत् । न । काचादिषु
द्रवत्वेऽपि संग्रहाभावात् । आप्यत्वे तु संग्रहप्राप्तैः(१) । द्रवत्वं विहाय
स्नेह एव स्यन्दननिदानमस्तिवति चेत् । तदुत्कर्षेऽप्यनुत्कर्षात् ।
नहि घनीभूतघृतादिकमपेक्षय चिरस्यन्दिजलं, जलापेक्षया चा-
शीघ्रस्यन्दिज घृतम् ॥ इति द्रवत्वम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

मादन्यत्वात् । गुहत्वस्याभौमत्वसाधके हेतौ ध्याधिकारमाह भौमस्यापी-
ति । इयाम इष्टकाधिकारिष्येषु ध्वान इति प्रसिद्धः । द्रवत्वाधिक-
रणत्वे सति तैजसत्वमित्यर्थः । नैमित्तिकद्रवत्वं क्षितितेजसोरित्या-
क्षिपति भौमसपीति । काचादिविति । काचादौ पार्थिवे यद्यद् द्रवत्वं तत्त-
दाप्यं स्यात् संग्रहकारि स्यादित्यर्थः । द्रवत्वात् स्यन्दनमिति मूल
माक्षिपति द्रवत्वं विहायेति । स्नेहमात्रं यदि स्यन्दनकारि स्यात्तदा न
घृतादधिकं स्यन्दनं स्यात्, तथाच न स्यन्दनं स्नेहासमवायिका-
रणकं तदुत्कर्षात् नुविधायित्वात् रूपवदित्याह तदुत्कर्षेऽपीति ।
तदेवाह नहीति । ननु शैधिलयवत् द्रवत्वमपि संयोगमेदः स्यादिति
चेत् । जले जलान्तरमिश्रणे संयोगबुद्ध्यावेऽपि द्रवत्वधीसत्त्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

माह भौमस्यापीति । ध्याम इष्टकाधिकारविशेषः । औषाधिकं आप्यमि-
त्यर्थः । आप्यत्वे त्विति । लेहसमानाधिकरणद्रवत्वस्य सङ्खहजन-
कत्वादित्यर्थः । तदुत्कर्षेपीति । न हि यदुत्कर्षेऽपि यज्ञोत्कृपयते तत्तद-
समवायिकारणमित्यर्थः । ननु संयोगविशेष एव शिथिलादिवद्वद्रवत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविशेषितः

मत उक्तं साक्षादिति । तदुत्कर्षेऽपीति मूलम् । इदमुपलक्षणं तथासति द्रुत-
काचादेः स्यन्दनं न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । न हीति । स्वसमवायिति

(१) तत्संप्रदमस्त्वेति प्रा० पु० पाठः ।

स्नेहो माहिषगच्यादिषु दधित्ववत् वृत्तादिषु जातिभेद एवास्तामिति चेत् । न । तस्यैकसम्बन्धयपेक्षया सम्बन्धतरे सोकर्षत्वात् । उत्कर्षस्य च सामान्यात्मकतया सामान्येऽभावात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

इदं स्त्रिग्रन्थमिदं स्त्रिग्रन्थमित्यनुगतमतिर्दर्शनादाह स्नेह इति । स्नेहै तावदुत्कर्षो गृह्णते, स च जातिकपः, स्नेहश्च यदि सामान्यं स्यात्तदा तत्रोत्कर्षो न स्यादित्याह तस्येति । स्नेहात् संग्रह इति मूलन्यायलीलावतीप्रकाशः

मस्तु, अन्यथा काढिन्यादीनामपि गुणान्तरतापत्तेः । अत्राहुः । संयोगस्य जलमात्रवृत्तित्वादद्यवयविनि समुद्रे जलान्तरसंयोगग्रहाद्वद्वत्वं न गृह्णते संयोगिनोरग्रहे संयोगग्रहात् ।

तस्यैकेति । सावधित्वं च सामान्यान्तरे यद्यपि न हष्टं तथाप्युत्कर्षदेः प्रतीतिवलादास्थीयते । यद्यपि जलात्स्त्रिग्रन्थतरं वृत्तमिति प्रन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रकृताभिप्रायेण स्वरूपनिवेचनम् । यत्तु दण्डाद्युत्कर्षेऽपि घटाद्युत्कर्षभावाद्यभिचारवारकमेव तदिति । तच्छिन्त्यम् । द्रव्ये उत्कर्षभावात् । न चासमवायिसंयोगोत्कर्षेण घटोत्कर्षभावाद्यभिचारः । तरलादिशब्दवाच्यस्योत्कर्षस्य प्रकृतेऽभिधानात्तस्य च तत्रावृत्तेरिति भावः । संयोगस्येति । द्रव्यत्वस्थानीयस्येति शेषः । एतदपि जलद्रवत्वमभिप्रेत्य । अवयवानां परम्परं संयोगो गृह्णते परेत्यत आह अवयविनीतिः । जलान्तरसंयोगग्रहादिति । अनुद्भूतरूपस्पर्शजलसंयोगस्यावयविन्यपि सम्भव एव । द्रव्यान्तररानुत्पत्तिरित्यभिप्रायेणग्रहपर्यन्तधावनम् । योग्यजलसंयोगे अवयवान्तरोत्पत्तेस्तत्र च जलसंयोगभावाद्वद्वत्वप्रतीतिर्न स्याद्योग्यजलसंयोगस्य चाग्रहादेव सामान्यावयवसंयोगस्य चावयविन्यमावादवयवातामेव परस्परसंयोगस्य चावयविनिष्टुतया भाने भ्रमत्वापत्तेः, परम्परासम्बन्धाश्रयणे च गौरवान्न संयोगात्मकं द्रव्यत्वमिति प्रवद्धकार्यः ।

ननुत्कर्षस्य सामान्यात्मकत्वे सावधित्वं न स्यादित्यत आह सावधित्वमिति । इदमपि मनान्तरम् । वस्तुत उत्कर्षशब्दात्मकव्यवहार

संग्रहस्तर्हि कतकजलविमलीकरणवज्जातिभेदादास्तामिति चेत् ।
न । तोयत्वघृतत्वद्रवत्वादीनां व्यभिचारात् एतदुत्कर्षापकर्षाप्यां सोकर्षापकर्षत्वात् । तथापि कथमस्मस्येव, द्रुमादावप्युपलब्धेरिति चेन्न । संयुक्तसमवायादेवोपपत्तेः । द्रवत्वदग्रहान्वैवमिति । चेत् । न तोयव्याख्यानावसर एव परास्तत्वात् ॥
इति स्नेहः ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

माक्षिपति संग्रह इति । यथा जलवैमल्ये कतकजातीयत्वं तन्मं तथा संग्रहेऽपि किञ्चित् स्यादित्यर्थः । कतकत्वचत् सा जातिरनुपलम्भभाधितेत्याह तोयत्वेति । तथापि संग्रहलक्षणकार्यानुरोधादेव कल्पयिष्यत इत्यत आह एतदिति । स्नेहोत्कर्षापकर्षाधिनोत्कर्षापकर्षतया स्नेहकार्यवसेव संग्रहस्येत्यर्थः । स्नेहोऽप्यस्येवेति मूलमाक्षिपति तथापति । द्रवत्वेति । स्नेहवद् द्रवत्वमपि पृथिव्यामौपाधिकसेव स्यादिति प्रतिबन्दिरित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तीतेः स्नेहाधारस्योत्कर्षो न तु स्नेहस्य, तथापि किञ्चागुणौ प्रकृष्टयेते न द्रवयमिति तत्रापि “सविशेषणे ही”ति न्यायेन स्नेहोत्कर्ष इति भावः । ननु कतकत्वादिजातिमध्यत्त्वा जलविमलीकरणवत् जलत्वादिजातिमध्यत्त्वा संग्रह इति न स्नेहः सङ्घ्रहासमवायिकारणमित्याह सङ्घ्रह इति । तोयत्वेति । ननु तोयत्वध्यापिका अन्यैव जातिरस्ति सङ्घ्रहोत्कर्षादेरपि घृतत्वादिकसेव प्रयोजकम् । मैवम् । पूर्वोक्तयुक्तेरेव स्नेहस्य जातित्वनिरासात् । एतदुत्कर्षेति । स्नेहोत्कर्षापकर्षाभ्यामित्यर्थः । सोकर्षेति । सङ्घ्रहस्येति शेषः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एवावविज्ञानपेक्षा तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यावधित्वयदित्पूर्तित्वादिति सारम् । सङ्घ्रहोत्कर्षेऽपीति । तदुत्कर्षेऽपीतीत्यादिवक्षशमाणयुक्तिरप्यपास्तेति भावः । जलघृतसाधारण्या अन्यस्या जातेरनुपलम्भवाधित्वात् स्नेहात्मिकैः सा जातिर्वाच्चिया, सा च निराकृतैवेत्यत आह पूर्वोक्तेति । उत्कर्षो जातिरूपो जातावस्मयेवेत्यादेरित्यर्थः ।

ननु प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारसंभवे संस्कारस्त्रिविध इति न सिद्ध्याते । तथा हि “ब्रीहीन्प्रोक्षती”नि द्वितीया प्रोक्षणजन्य-फलाश्रयत्वं प्रतिपादयति (१)यद्हृ गच्छतीतिवत्, तच्च दृश्यं नास्तीत्यतीन्द्रियः संस्कारः । एवमभिमन्त्रिता मृदादयो विषाय-न्ते । तत्राभिमन्त्रणजन्यः संस्कारः । तत्र देवतानां संनिधिः क्रियते इति चेत् । देवतादिकल्पनापेक्षया संस्कारकल्पनाया लघुत्वात् । आगमप्रसिद्धसच्चानां देवतानामवश्यकल्पनेति चेत् । न । लोकान्तरवार्तित्वेन देवतानां देहसंनिधानस्याशक्यत्वात् । सार्वज्ञे चेत्-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

संस्कारस्त्रिविध इति मूलमाङ्किपति नन्विति । वेगस्थितिस्थाप-कमावनासु तदनन्तर्भावादिति भावः । प्रोक्षणादिजन्यः संस्कारस्ता वदुभयानुमतः साम्राज्यादिसमवेतो नवेति विप्रतिपत्तौ विचारे प्र-वर्त्तनीये पूर्वपक्षमाह तथाहीति । प्रोक्षणं हि प्रत्यक्षक्रिया तथा यदि ब्रीहिनिष्ठं फलं न जननीयं, तदा ब्रीहीनिति कर्मणि द्वितीया न स्यात्, परसमवेतक्रियाफलशालित्वविरहे कर्मत्वानुपपत्तेस्तिर्थ्यः । स च संस्कार आधेयदक्तिरिति गीयते, तस्यामेव उदाहरणान्तर-माह एवमिति । देवतानामिति । तत्त्वमन्त्रलिङ्गदेवतानामित्यर्थः । देवतेति । देवतापि न प्रत्यक्षा, तथाच कल्पनीयेत्यात्मशरीरेन्द्रियादिवत्तत्क-ल्पनादित्यर्थः । आगम एव देवतायां प्रमाणं, तथाच सन्निधिमात्रं मन्त्रादिना कल्पनीयमिति लाघवमेवेत्यत आह—आगमेति । देवता-सान्निध्यं विकल्प्य निराचष्टे लोकान्तरेति । ननु स्थानादिगोचरव्वान-न्यायलीलावतीप्रकाशः

ननु प्रोक्षणेति । “ब्रीहीन् प्रोक्षती”त्यत्र कालान्तरकार्यानुकूलोऽती-न्द्रियो विशेषः प्रोक्षणजन्योऽस्तीत्युभयसिद्धम् । स ब्रीहिसमवेतो न-वेति संशये ब्रीहिनिष्ठ एव वाच्यः, द्वितीयान्तश्रुत्या ब्रीहेः क्रिया-जन्येष्टफलभागित्वावगमात्, परसमवेतक्रियाफलाश्रयस्य कर्मत्वादि-स्यर्थः । देवतानां तत्त्वमन्त्रप्रकादियानामित्यर्थः । देवतादीति । देवताक-

(१) आममिति पा० पु० पाठः ।

नासंनिधेः सर्वब्र (१)सुङ्गभव्यात् । असार्वश्ये तु व्यवहितगोचर-
चेतनार्जनस्याशक्यत्वात् । विचित्रशक्तीनां विधीनां सामर्थ्येन
व्यवहितमपि साक्षात्कुर्वन्तीति चेत् । यागादावपि (२) देवताप्री-
तिरेवामुष्मिकफलमुपकर्त्यतीत्यदृष्टकर्त्तव्यात् । तथा
च महाव्रतः—

मृदमपि विषं कथित्यन्त्रः करोति नियोजितः ।

सृजति तदसौ काञ्चित्त्वक्ति मृदोऽतिविमोहिनीम् ॥

लाक्षारसावसिक्तवीजपूरकुसुमारुण्यमा च लाक्षारसावसे-
काहितसंस्कारप्रभवः । लाक्षारसावसेकादेवारुणत्वं महारजनस-
म्पर्कोद्भवन इव भविष्यतीति चेत् । न । चिरान्तरितत्वात् ।
तथाच महाव्रतः—

कुसुमे वीजपूरादर्यललाक्षाचवसिच्यते (३) ।

शक्तिराधीयते तेन काचित्तां किं न पश्यसि ॥

यदि न पश्यसि,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मेव देवतानां मन्त्रादिनोत्पद्यत इत्यत आह सार्वश्य इति । विधिवलादेव
स्यादित्याह विचित्रेति । देवताकर्त्यने दोषमाह—यागदेवपीति । अहंका-
रममकारादिरूपमपि देवतासाक्षिध्यं देवताविरहादेवानुपपञ्चमित्यर्थः।
नियोजित इति । प्रयुक्त इत्यर्थः । शक्तेविषयान्तरमाह लाक्षारसेति । ननु
लाक्षारसलौहित्यमेव कुसुमेषु गृह्णतां किं शक्त्या इत्याह लाक्षेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यपनं तत्सक्षिधिकर्त्यनं चेति गौरवादित्यर्थः । सार्वश्य इति । ननु ज्ञा-
नमात्रं न सक्षिधिः, किन्तु अहङ्कारममकाररूपं तस्य प्रागसत्या प्रो-
क्षणादिजन्यत्वात् ज्ञानस्य चाशुतरविनाशित्वेऽपि तदुच्चरकालं त-
ज्जन्यसंस्कारसत्त्वात् । मैवम् । तथासति यागस्यापि तस्यैव व्यापा-

(१) सन्वादिति प्रा० पु० पाठः । (२) अव मिथमतेन यागदेवपीति पाठो बोधः ।

(३) दर्लाक्षारसानुपसिच्यते प्रा० पु० पा० ।

किं वा सिद्धसि वीजपूरकुमुमे लाक्षारसं तत्क्षणा-
देवासौ लसितो मिलिष्यति कथं पुष्पेषु दूरान्तरः ।
किञ्चान्यतिक्यतेऽपि चास्य किमतौ संभाव्यते विस्तरः
ग्रत्यब्दं भवति हुमोऽयमरुणच्छन्नं वसन्तश्रियः ॥

उत्तरकालं तपनकरसम्पर्कमहिम्ना पाकजोऽयपरुणिमा कुमु-
मेष्विति चेन्न । लाक्षारसानपेक्षपाकप्रभवत्वे लाक्षारसावसेकवैय-
र्ध्यात् । तदपेक्षपाकजतायां(१) लाक्षारसस्यातीतत्वेनाऽनुपपत्तेः ।
परम्परया लाक्षारसप्रसूतपाकजो विशेष इति चेन्न । विचारास-
हत्वात् । लाक्षारसस्य वीजपूरतरुमात्रे वा जनकत्वं तद्विशेषे वा ?
न तावदाद्यः । तस्य तद्वयतिरेकेऽप्युत्पादात् । न द्वितीयः(२) । द-
श्यस्य तद्विशेषस्या(३)नुपलम्भनिरस्तत्वात् । न हि वीजपूरावयवेषु

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

किं न पश्यसि किंवार्थादाक्षिपसीत्यर्थः । एवमत्रेऽर्णति । लाक्षार-
सावसेकस्य दूरान्तरितत्वं लाक्षारसावसेकस्यादपतां च अनुपपत्ति-
वीजत्वमुपदर्शयति किंवेति । कुमुमेषु पाकरक्तोत्पत्तौ लाक्षारसाव-
सेको निमित्तमात्रमित्याशंकते तत्कालमिति(४) । चिरातीतोऽपि परम्प-
रयोपकरिष्यतीत्याह परम्परयेति । परम्पराकारणत्वमपि तरुकाण्डादि-
जननद्वारा वाच्यं, तत्र विकल्पयति लाक्षारसस्येति । ननु लाक्षारसा

न्यायलीलावतीप्रकाशः
रत्वापत्तौ अदृष्टासिद्धिप्रसङ्गात् । चिरकालगलितस्यापि मेलनमित्य-
भ्युपेत्याह किंवेति । लाक्षारसावसेकस्यातिस्वद्यत्ववात् न ततः प्रत्य-
वदभाविकुमुमेषु लौहित्यसम्भव इत्यर्थः । परम्परयेति । वीजतदवय-
वानां नाशेऽपि लाक्षारसाहितात्मसूलमरमाणुषु पाकजपरम्पराविशेष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पाकजपरम्परेति । यद्यपि परमाणुषु साक्षादेव पाक इति परम्परा-

(१) पाकजत्वस्येति प्रा० पु० पाठः । (२) नेतरः इति प्रा० पु० पाठः ।

(३) दश्यविशेषस्येति प्रा० पु० पाठः ।

(४) एतन्मतेनात्र मूले तत्कालमिति पाठो बोधः ।

कश्चिज्जातिविशेषो वीजपूरुतरौ वाऽवभासते । अदृश्यत्वे चाती
न्द्रियशक्तिस्वीकारात् । लाक्षारमावसिक्तावयवेष्विति चेत् ।
न । तदवयवानां शोषात्, परमाणुनां च पार्थिवानां
सर्वत्राविशेषात् । क्षीरविमिश्रत्रिफलाजलावसिक्तसितापराजिना-
शाखाभेदे सितासितकुसुमानुपपत्तेः । साक्षात्स्वसंसर्गिणि वीजा-
वयवधेदेऽरुणिमानमनर्जयतो संसर्गिणि कुसुमे रक्तताद्वानमनु-
पन्नम् । यदाह—

न भिनत्ति क्यापि मात्रया फलकण्ठाङ्कुरपद्मवानपि ।
यदयं निहितो रसस्तया तदनुत्पन्न(१)मिवावभासते ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रघुतरुचमेव तदारम्भे प्रयोग्जकं, तच्च नातीभिर्द्युये येन शक्तिकल्प-
ना स्यादित्याशक्तते लक्षारसेते । भवेदेव यदि तरोरारम्भपद्यन्तं ला-
क्षारसानुवृत्तिः इथाज्ञ त्वेवमित्याह तदवयवानामिति । सेकानन्तरं ला-
क्षारसावसिक्ततर्वयवानां शुष्कव्यादित्यर्थः, लाक्षावयवानां च ।
ननु य एव तर्वारम्भकावयवाः परमाणवः सिक्तास्त एव तरुमादभन्ते
इत्यत आह परमाणुमामिति । सेकस्य चिरातीतत्वे परमाणुमात्र त-
त्वं वाऽय, तस्याविशिष्टमित्यर्थः । शक्तेविषयान्तरप्राह क्षोरते । पर-
श्लोकमुपवेशायितुं पाठमारचयति साक्षात्स्वेति । यदि च लाक्षारससा-
कल्पमेव वीजपूरकुसुमपर्यन्तमुपकृथ्यात् तदाऽत्रकाण्ठाद्यारुण्यम-
पि भवेदित्यर्थः । तयेति शक्त्या, विनेत्यध्याहार्थ्यम् । पुरुषानिष्ट एव सं-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पदेव तदारघुसुमेष्वरुणिमेत्यर्थः । क्षोरविमिश्रेति । यदि सेकादेव
विशेषस्तदा एकैकशोऽपि क्षीरत्रिफलाभ्यामवसेके कुसुमेषु विशेषः स्यात्, नच्चैवं, किन्त्वाभ्यामेव विमिश्रेभाव इत्याधेयशक्तिरि-
त्यर्थः । ननु सेकेन स्वसंसर्गिणि वीजावयव अरुणिमानमुत्पाद्य तदा-
रघुवृक्षेषु तदुत्पादात्तजनितकुसुमेष्वरुणिमा स्यादित्याह साक्षात्स्वे-
ति । न भिनत्ति-न विलक्षणान् करोतीत्यर्थः । तदनुपत्तमिति । अङ्कुरा-

(१) तदनुपत्तमिति प्रकाशाभिमतः पाठः ।

अत्रोच्यते । संस्कारस्य हि द्वयी आधारता-समवायः स्वभा-
वप्रत्यासत्तिश्च । तत्र व्रीहीधारता स्वभावप्रत्यसत्तिरेव स्यात्,
भावनावत् । यथा तद्विषयज्ञानप्रसूतत्वमेव तदीयत्वं भावनायाः,
तथा तद्विषयप्रोक्षणादिप्रसूतत्वमेव तदीयत्वम् । प्रत्यासत्तिश्च तदु-
परक्तप्रतीतिगम्या । सा च ज्ञात इव(१) संस्कृत इति सम्भवति ।
मुख्यसम्बन्धकल्पनायां(२) किं वाधकमिति चेत् । कल्पनायां(३)

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

स्कारः स्वरूपसम्बन्धेन व्रीहिषु वर्त्तमानः कर्मत्वादिप्रयोजक
इत्याह संस्कारस्य हीति । मुख्यसम्बन्ध इति । लभवाय इत्यर्थः । कल्पनायाः
न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिषु विशेषानाधाने कुसुमारुण्यमनुपपञ्चमित्यर्थः । अत्र तयेत्यन-
न्तरं विनेत्यध्याहरन्ति । प्रोक्षणजन्यपुरुषनिष्ठसंस्कारसम्बन्धादेव क-
र्मत्वोपपत्तिरित्याह संस्कारस्य हीति । यथेति । यथा घटं जानामि घटं भा-
वयतीत्यत्र ज्ञानभावनयोस्तद्विषयत्वेन स्वरूपसम्बन्धेन द्वितीयोप-
पत्तिस्तथा प्रकृतेवीत्यर्थः । तद्विषयेति । अतीततद्विषयज्ञानप्रसूतत्वमि-
त्यर्थः । तथा च प्रोक्षणजन्यसंस्काराधारत्वाद्वीहीणां कर्मत्वमुपपञ्च-
मिति नाधेयशक्तिकल्पनमिति भावः । स्वरूपस्य प्रत्यासत्तित्वे मान-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मिथानमयुक्तं, तथापि परम्परया ग्रयोजकाद्विशेषणादित्यर्थः । अध्याहर-
नीति, वैमत्यसूचनाय । तद्वीजन्तु तयेत्यस्य मात्रयेत्यर्थकत्वे काण्डा-
द्गुरादौ मात्रानाधाने मात्रया कुसुमेषु रक्तताधानमनुपपञ्चमित्यन्वय-
सम्भव प्रवेति इत्येतम् । घटं जानामीति । यद्यपि क्रियाजन्यफलस्य क-
र्मणः स्वरूपसम्बन्धे प्रकृतोदाहरणं युक्तं, तथापि स्वरूपसम्बन्धेन
कर्मतोपपत्तिरित्यतावन्मात्रे दृष्टान्तः । (वस्तुतो ज्ञानभावनयोरिति
फलपरमेव, ज्ञानपदश्च स्मृतिपरम् । यथायोग्यं वाऽन्वयः भावनया ज्ञान-
जनकत्वेन तत्प्रसूतत्वमसम्भवतीत्यत आह) (४) अतीततद्विषयेति । स्वरूप-

(१)-ज्ञात इति वद इति मु० उ० पाठः । (२) सम्बन्धे किं-इति मिथामितः पाठः ।

(३) कल्पनागौरवमिति प्रकाशमितः पाठः ।

(४) (१) चिन्हित पाठः (१) आदर्शपुस्तके नास्ति ।

गौरवमेव । विजातीयकल्पनायामात्मविशेष(१)गुणस्य तु भूतं समवेतत्वमसम्भावितमेव । संयोगफलाश्रयत्वेन वा द्वितीयाश्रुतेरुपपत्तेः । व्रीहीनितीप्रिस्तकर्मणि द्वितीया व्रीहीणां विध्यपेक्षितफलाधिकरणत्वं प्रतिपादयति । संयोगस्य विध्यनपेक्षितत्वमिति चेत्त । तस्यापि विध्यपेक्षिताद्वृजननद्वारेणापेक्षितत्वात्(२) । एतेनाभिमन्त्रणं व्याख्यातम् । कुसुमारुण्यमा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मिति । वा वक्तिस्थनुषज्यते । नन्वद्वृष्टमेव तत्त्वसमवेतं स्यादित्याह आत्मगुणस्येति । एतेनेति । पुरुषनिष्ठसंस्काराधारत्वेनैवेत्यर्थः । उसुमारुण्यमा चेति । उपादानं तस्य कुसुममेव असमवायिकारणं तद्वदवयवारु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

माह प्रथासत्तिथेति । मुख्यसम्बन्ध इति । अतिरिक्तसम्बन्ध इत्यर्थः । कल्पनेति । यथोक्तेनैवोपत्तेचेतिर्थर्थः । न वा साक्षात्सम्बन्धः पुरुषनिष्ठाद्वृष्टेन व्रीहीणां सम्भवतीत्याह आत्मगुणस्य त्विति । संयोगेति । आत्मवर्धावच्छेदकप्रोक्षणज्ञन्यसंयोगाश्रयत्वेन कर्मोपपत्तिर्थर्थः । न च संयोगावच्छिन्न एव व्यापारविशेषः प्रोक्षणार्थः, तथाच प्रोक्षणैकदेशस्य कथं प्रोक्षण लाध्यत्वेनान्वय इति वाचशम् । संयोगस्योपलक्षणत्वेनापदार्थत्वात्, अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेरपि कर्मत्वानुपपत्तिः । विध्यपेक्षितत्वं विधितात्पर्यविषयत्वं, तत्त्वाद्वृष्टसंयोगयोरस्त्येव, विधिप्रतिपादत्वं चाधेयशक्त्यापि नास्तीत्याह तस्यापाति । एतेनेति । अभिमन्त्रितपयःपद्मवादावपि अभिमन्त्रणेन पुरुषनिष्ठ एव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सम्बन्धोऽपि साक्षात्वेत्यत आह अतिरिक्तेति । साक्षात्सम्बन्धः संयोगसमवायान्यतरः । यद्यप्यद्वृष्टेन समवायं व्रीहेः कोऽपि न स्वीकरोति, तथापि साक्षात्सम्बन्धस्यैतिसर्विकल्पाद्विद्यः कथितेवं वदेत्तदा तम्प्रति वाधकबलादेवोत्सर्गत्याग इत्युत्तरमिति भावः । संयोगस्येति ।

(१) विशेषपदं प्रा० पु० नाहित मिथेग च नोपाचम् ।

(२) इतरपेक्षितत्वात्-इति प्रा० पु० पाठः ।

व (१) नोपादानत्वेन वाऽसमवायिकारणत्वेन (२) वा शक्ति-
माक्षिपति, किञ्चामातीतलाक्षारसावसेकापेक्षा नियमान्यथा-
नुपत्तेरतीन्द्रियं द्वारमस्यापेक्षानिर्वाहकमुपपादयति, स च
तज्जनितरूपद्वारेण्योपपद्यमानो (३) नान्यत्कल्पयिष्यतीति । एते-
नापराजितालताकुसुमवैचित्रं व्याख्यातम् ।

बेगासिद्धेस्तथापि त्रैविध्यमनुपपन्नम् । स हि नानुभवादेव

न्यायलीलावतकिण्ठाभरणम्

णिमैव, चिरातीतिस्य लौहित्यजनकता तु तेजःसंयोगसहकारितामा-
पद्य परमाणुपु पाकजो तपादकत्वेनैवेति न किञ्चिदनुपपन्नमित्यर्थः ।
एवं प्रति...विधिना (?) तदभावादौ बटादौ चाधिवासविधिना श-
क्त्याधानमपास्तम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

संस्कारो जन्यत इत्यर्थः । यद्यप्यधर्मजनने प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न स्यात्
धर्मजनने तु तदज्ञाचमनादिव्यतिरेके ततः फलानुपत्तिः, तथापि
धर्मजनकमात्रे नाचमनाद्यन्यथः, किन्तु यत्र तदुपदेशस्तत्रैव, अत एव
यत्राभिमन्त्रणादावपि तदुपदेशस्तत्र तदनुष्ठीयत एव । स चेति । अह
णिमेत्यर्थः । तज्जनितेति । लाक्षारसावसेकजनितपाकजद्वारेणेत्यर्थः ।
बृक्षकाण्डादौ पाकजरूपादेर्योग्यानुपलक्ष्मात् विशेषानाधानेऽपि वी-
जावश्चष्टेषु परमाणुष्वेव पाकजो विशेष आधीयते तदावधाश्चाव-
यवा अन्तर्वर्तमाना इति न तदुपलक्ष्म इति भावः । एतेति । तत्रापि
क्षीरचिफलाजलमिश्रीभाव एव पाकजप्रयोजक इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

न च त्यजगत्योः पर्यायतापत्तिः, ज्ञाने विशेषणीभूतस्यापि संयोगस्य
फलजनकतायामुपलक्षणत्वादिति दिक् । नियमानुकर्षणे तस्य द्वारा
निर्वाह्यत्वमत आहु अरुणिमेति । स्वतन्त्रस्य लाक्षारसावसेकस्य न रु-
पजनकत्वमतः पाकमन्तर्भाव्य व्याच्छेष्टे लाक्षारसेति । पाकपदं पाकज-
रूपपरम् । कवित्पाठोऽपि तथा । पाकजो विशेष इति । अह णिमलक्षणः,

(१)-मा तु-इति मु० पु० पाठः । (२) अतवशायित्वेन-इते प्रा० पु० पाठ ।

(३) द्वौरेषोपपद्यमानो इति प्रा० पु० पाठः ।

व्यवस्थापयते, चिरेण गच्छतीतिवृशीघ्रमर्क्षगोत्पादभेदाल-
म्बनत्वात् (१) । न च रयेण भ्रमत्यलातचक्रमित्यत्रैकप्रत्ययवि-
पयभ्रमेण भेदाग्रहा (२) दाशूत्पादानाकलनादेगतिद्विरिति वाच्य-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ननु वेगेन गच्छतीति प्रतीतिरेव तत्र मानमित्याह चिरेणेति ।
अन्यथा चिरत्वमपि गुणान्तरं स्यादिति भावः । ननु रयेण भ्रम-
त्यलातचक्रमित्यत्र भ्रमणस्य एकत्वं गृह्णते, तत्र न सम्भवति भ्रम-
णाख्यकर्मणां वस्तुगत्या नानात्वात्तथाच यस्तैकत्वं गृह्णते स एव
वेग इत्याह नवेति । ननु भ्रमणादभेदाग्रह एव कथमित्यत आह आ-
शत्पादानाकलनदिति । स्यादप्येवं यदि भ्रमणाभेदो गृह्णेत तदेव तु ना-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ननु शीघ्रेण गच्छतीत्यनुभवो वेगविषय इत्यत आह चिरेणेति ।
यथा चिरत्वं न गुणान्तरं शीघ्रत्वमपीति तप्ततीत्योः कर्मक्षणभेद एव
विषयः, अन्यथा चिरत्वमपि गुणान्तरं स्यादिति । एकत्ववेति । एक-
ताप्रत्यय विषये यो भ्रमस्तेताभेदस्य प्रहादित्यर्थः । तथाच एकताप्र-
त्ययस्मानविषयेण भ्रमेण कर्मणामभेदग्रहादाशूत्पादस्तेषां गन्ह्यत्वम-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तैरेव चारुणकुसुमोत्पत्तिरिति भावः । नन्वेवं तादशपरमापवरदधाः
स्थूलावयवा गृह्णेत्वात आह तदारब्धाश्वेति । वस्तुतोऽन्तर्वृत्तिभिस्तैः पर-
माणुभिः कुसुमारम्भाव्यवधानेतैव स्थूलावयवारम्भ इति वोध्यम् ।
यद्यपि वज्जारम्भकपरमाणोरवत्वात् कर्यं कुसुमस्मृहस्य नादश-
स्योत्पत्तिः, तथापि सिक्कपरमाणुसम्बन्धादेव सिक्कपरमाणुभ्यपि
तादृशं पाकजं रूपमिति कल्पयते, अन्यथा शक्तिकल्पनेष्यसिक्कपर-
माणोरारम्भकत्वविरोधादिति भावः । चिरत्वमपीति । चिरेण शीघ्रेण-
ति प्रतीत्योराविशेषे चिरत्वमपि गुणान्तरं स्यात्, यदि च चिरत्व-
प्रतीतेः कर्मविलङ्घोत्पादविषयत्वं तदा शीघ्रत्वपतीतेरपि तदाशू-
त्पादविषयत्वमिति । प्रत्ययविषयकभ्रमं निवारयति एकतेति । यत्रैव
नानाकर्मणि एकताभ्रमस्तत्रैवाभेदप्रत्ययोपतिर्थः । एकत्वं संख्या-

(१) तादानम्बनन्वाद-प्रा० पु० १३ ।

(२) भ्रमभेदग्रहादिनि पाठान्तरम् ।

म् । संयोगविभागप्रवन्धोत्पादानुभवस्य प्रतीतेः । न च न कर्म

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्तीत्याह संयोगेति । अत्र पाठान्तरं व्याख्यानान्तरं च चिन्त्यम् । न नु
न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्यत्र(?) इति रयेण गच्छतीतिवलाद्वेगलिङ्गिरित्यर्थः । न नु कर्मणामभे
दग्रहः कथं भ्रमः कर्मणामैक्यात् , अन्यथा कर्मणां तौल्ये एकत्र शीघ्र-
त्वमन्यत्र च विलम्बो न स्यात् । न च चरमसंयोगवदाद्यसंयोगस्यापि
कर्मनाशकत्वं, चरमसंयोगवदाद्यसंयोगस्यापि वेगनाशकत्वे वेगैक्या-
लिङ्गिप्रसङ्गात् । अत्राहुः । वेगस्य क्षणिकतायामुच्चरकर्मानुत्पत्तिप्र
सङ्गः असमवायिकारणानां कार्यसमानकालत्वनियात् , कर्मणां च

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अभेदस्तादात्मयमिति विशेषः । इदं च भ्रमेणेति मूले पाठमभ्युपेत्य
प्रकाशकृतो व्याख्यानम् । यदि च भ्रमेणेति पाठस्तदा सुगम एव । क
र्मणमिति । बहुवचनमुभयत्र पराभ्युपगमानुसारेण । अन्यथेति । कर्मणां
नानात्व इत्यर्थः । उभयत्रापि कर्मविभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयो-
गकर्मनाशानन्तरमेवापरकर्मण उत्पत्तिरिति भावः । न च पूर्वकर्मना-
शानन्तरं विलम्बेन कर्मोत्पत्त्वावेव चिरत्वमिति वाच्यम् । वेगस्य त्व-
न्मते स्थायितया तादृशकर्मोत्पत्तेशक्यत्वात् , असमन्मते तु जाति-
विशेष एव चिरत्वं शीघ्रत्वं चेत्यापाततोऽभिप्रायः । क्षणिकतायामिति ।
आद्यसंयोगस्यापि तत्त्वाशक्त्वेनाशुविनाशितायामित्यर्थः । तथाचो-
क्त्वाधकबलेन गौरवस्य प्रामाणिकतायां चरमसंयोगत्वेनैव तत्त्वाश-
क्त्वमिति भावः । यद्यपि कार्यसमानकालतानियमः कर्मनाशकना-
शप्रतियोगिन एव समवायिकारणस्य तत्रैव कार्यक्षणिकतापत्तिल-
क्षणविपक्षबाधकावतारात् । न च वेगस्य संयोगनाशयत्वपक्षे पूर्व-
कालताप्यशक्येति वाच्यम् । कर्मनाशक्षण एव कर्मान्तरोत्पत्तेः प्र-
तिवन्धकत्वं चाविनश्यद्वस्थकर्मण एव, कर्मनाशनाशयत्वे च वेगस्य
शङ्कावकाश एव नास्तीति नेदं बाधकम् , तथापि सामान्यत एवास-
मवायिकारणस्य कार्यसमानकालतानियमानभ्युपगमेनेदमुक्तम् । न नु
वेगस्य क्षणिकतायामुच्चरकर्मानुत्पत्तिव् कर्मणामपि क्षणिकतायां
चिरत्वादिप्रतीत्यनुपपत्तिरेव बाधिकेति चरमसंयोगत्वेनैव नाशक-

कर्म(१)साधयमिति तत्प्रतीतिः, अत्र नियमाभावात्, अन्यथा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्र कर्मसन्तानजनकतयैव वेगोऽनुमास्यत इत्यत आह न वेति । तत्-
प्रतीतिर्वेगप्रतीतिः । कर्म न कर्मजनकमित्यच नियामकाभावात् , तत्
न्यायलीलावतीप्रकाशः

क्षणिकत्वेऽपि भूयोवद्देहेन क्वचिदुत्तरसंयोगाच्छ्रीन्द्रियव्यम् । संयोगेनि ।
तथाच तेनैव रथेण गच्छतीति प्रतीतेरत्यथासिद्धेन ततो वेगसिद्धि-
रित्यर्थः । ननु कर्मणः कर्मासाध्यत्वात् कर्मान्तरेण च विना देशान्त-
र्या यत्तिलालावतीप्रकाशविवृतिः

तेत्येकमेव कर्मेत्यत आह कर्मणा चेति । अन्यथैकत्वेऽपि कुतः शीघ्रत्वं
कर्मदैजात्यवादश्च तुद्य एवेति भावः । तथाच लाघवादुच्चरसंयोग-
त्वेनैव नाशकत्वमिति न कर्मक्षयमिति भावः । ननु वेगक्षणिकताया-
मुच्चरकर्मात्पत्तिचित र्कमक्षणिकतायामुच्चरकर्मात्पत्तिप्रसङ्गः । पूर्व-
कर्मणो नष्टवादुच्चरकर्मणश्चासमवायिकारणाभावेनानुत्पत्त्याऽसम-
वायिकारणाभावात् । न चात एव वेगक्षयस्वीकार इति वाच्यम् ।
विनिगमकाभावेन कर्मक्षयस्वीकारापत्तेः, तथाच कुतस्त्वदुक्षप्रसङ्गः ।
उत्तरसंयोगत्वेनैव कर्मनाशकत्वमिति यदि, तदा तस्येनैव वेगनाश-
कत्वमित्यषि तुल्यम् । एतेन द्वयोरपि विनिगमकाभावेन क्षणिकत्व-
मिति परास्तम् । पूर्वयोरुच्चरसंयोगेन नाशे उत्तरयोरनुत्पत्तिप्रसङ्गात्
असमवायिकारणस्य कार्यसमानकालत्वनियमात्, तस्मियमानभ्युप-
गमे च कर्मण एवासमवायिकारणत्वसम्भवेन वेगसिद्धिप्रसङ्गात् ।
तस्माद्विनिगमकाभावेन द्वयोरपि स्थायित्वमित्येव ज्ञायत इति ।
मैवम् । कर्मक्षये वेगसिद्धिप्रसङ्गात् उत्तरकर्मकारणत्वेनैव तस्मिद्देः ।
न च प्रत्ययादेव तत्सिद्धिः । तस्यागृहीतविच्छेदनानाकालस्थायि-
कर्मालस्वनत्वात्, तस्मात्स्वजन्यसंयोगत्वेनैव कर्मनाशकतायां लाघ-
वसिद्धायामुच्चरकर्मकारणतया वेगसिद्धिरिति तत्क्षणिकतायां धर्मि-
ग्राहकमानवरोधेन चरमसंयोगत्वेनैव वेगनाशकत्वकल्पनात् गौर-
वस्य प्रामाणिकत्वात् । न च कर्मक्षयमेवास्तिवति वैपरीत्यम्, कर्म-
नानात्वसुपजीव्य तत्कल्पने उपजीव्यविरोधादिति । कर्मान्तरेणेति ।

न शब्दः शब्दसाध्य इति ध्वनिसंयोगविभागकल्पनापत्तेः । वेगशब्दस्य क्षिराशुपर्यायित्वेन स्वीकारात्, तस्य च समयभेदवाचित्वात् । न चोभयवाचित्वं कल्पनामौरवात् । ततोऽभिलापभेदावभासिनी प्रतिपत्तिः समयभेदपेवाश्रयते इति प्राप्तम् । मैवम् । सन्तानाशूत्पादस्यानाकलनेऽप्यन्तरा सम्भविनां वेगवृद्धिविषयत्वात्, सन्तानिनां क्रियासंयोगक्षणानामाशुभावस्य

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

कर्मेव कर्मजनकमिति न वेगसिद्धिरित्यर्थः । ध्वनिर्वाच्यः । यत्रापि ध्वयादिकं नास्ति द्वितीयादिशब्दोपादनार्थं तत्कल्पना स्थादित्यर्थः । ननु वेगशब्दवाच्येन केनचित् अवश्यं भाव्यं स एव वेग इत्यत आह वेगेति । उभयेति । समयभेदो गुणान्तरं वेगश्चेत्युभयम् । अभिलापेभेदो वेग इति शब्दभेदः । रथेण भ्रमत्यलात्वकमित्यत्र भ्रमणैक्यप्रत्ययानुरोधादेकस्य वेगस्य सिद्धेरिति समर्थयनि सन्तानाशूत्पादस्येति । अन्तरा सम्भविनामिति । भ्रमणान्तरा सम्भवित्वामित्यर्थः । जनूकं संयोगविभागप्रवन्धोत्पादादाशूत्पादप्रतीतिरित्याह सन्तानिनामिति । न च

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रप्रतेरभावादुच्छकर्मजनकतया वेगः सिद्धेदित्यत आह नचेति । तत्प्रतीतिः-वेगप्रतीतिः । दूषयति अत्रेति । अनुकूलतर्काभावादित्यर्थः । प्रतिकूलतर्कमप्याह अन्यथेति । ध्वनिर्वायुर्धर्मविशेषः । नापि वेगशब्दप्रयोगविषयतया वेगसिद्धिरित्याह वेगशब्दस्येति । अभिलापो वेगेनत्येवंरूपः । सन्तानाशूत्पादस्येति । क्रियासंयोगविभागसन्तानाशूत्पादस्यत्वर्थः । ननु सन्तानाशूत्पादानाकलनेऽपि सन्तानिनामाकलनं स्यात् कर्मणः क्षणचतुष्प्रयावस्थायित्वेन तदाधारकालस्य प्रत्यक्षत्वादित्यत आह सन्तानिनामिति । वेगप्रतीतेरतिरिक्तगुणालङ्घनत्वमिति शेषः । ननु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

उत्तरकर्मविनेत्यर्थः । ननु ध्वनिकारणत्वकल्पनयापि शब्द एव शब्दजनक आयात इत्यतो व्याचष्टे ध्वनिर्वायुर्धर्मविशेष इति । तथाच ध्वनेः संयोगविभागयोरसमवायिकारणत्वकल्पनापत्तेरिति मूलार्थं इति भावः । सन्तानिनामिति । आशूत्पादस्येति शेषः । क्षणाचतुष्प्रयावस्थायित्वेने

कालकलात्मनोऽध्यक्षविषयस्वात् । वेगेन भ्रमतीत्यादौ गुणारोपात् । संयोगविभागातिरिक्तकर्मणि चलतीति गतिविषयतावत्

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भ्रमणमेव वस्तुतस्तत्र एकमित्येकत्वप्रत्ययो न वेगैकत्वालम्बन इति वाच्यम् । कर्मणामुत्तरसंयोगनाश्यत्वेन नानात्वव्यवास्थितेः । किञ्च वेगस्य भ्रमणकारणत्वमपि गृह्णते एवेत्याह वेगेनेति । गुणारोपणात् गुण एव तत्प्रतीतेरित्यर्थः । यद्वा वेगेन भ्रमतीत्यादौ वेगः कर्मगतः कथं प्रतीयते इत्यत आह वेगेनेति । कर्मण्येव तत्र गुणारोप इत्यर्थः । किञ्च यथानुभवबलात् कर्म संयोगविभागाभ्यामन्यत्सिध्यति तथा वेगोऽपीत्याह संयोगेति । ननु कर्मैव कर्मजनकमस्तु कथमन्यथा शरी-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मानान्तरोपनीतकालकलाविषयत्वे प्रतीतेन्न विरोधः, अन्यथा इदानीं वटो जात इत्यादेव्यवहारस्य विलयापत्तेः । अत्राहुः । कर्मणां तावदाशृत्पादो न गृह्णते तेषामेकत्वपरिच्छेदात्, नापि संयोगादीनां, तमसि चलत्यलातचक्रे तदसम्भवात्, ऐन्द्रियकाणां संयोगिनामप्यध्यक्षविषयत्वात् व्योमादेश्चातीन्द्रियन्वात् । ननु यदि वेगो गुणान्तरं तदा कर्मनिष्टुतया कर्धं तत्प्रतीतिरत आह वेगेनेति । यथा चिरेण गच्छतीत्यच्च चिरत्वं कर्मगतं प्रतीयते तथा वेगेन गच्छतीत्यच्च वेगः कर्मगतः प्रतीयते । सा च प्रतीतिर्वेगाख्यगुणारोपरूपेत्यर्थः । संयोगविभागेति । संयोगविभागातिरिक्तं कर्म यथा चलतीतिप्रतीतेच्च षयः, तथा क्रियातिरिक्तवेगोऽपि वेगप्रतीतेविषय इत्येतावन्मात्रेण दृष्टान्तः । नन्वेव चिरत्वमपि गुणान्तरं स्यात् चिरेण गच्छतीत्यनुभवात् । न च कर्मसंयोगाद्युत्पादविलम्बस्तद्विषयः, तदाशृत्पादवत् प्रतिक्षेपात् । अत्राहुः । उत्तरकर्म असमवायिकारणजन्यम्, न च कर्मैव

न्यायलीलावतीप्रकाशविष्वृतिः

क्षणचतुष्यावस्थायित्वव्यवहारेणेत्यर्थः । एतावन्मत्रेणेति । आतिरेक्यमात्रे दृष्टान्त इति भावः । प्रतिक्षेपादिति । अप्रतिक्षेपे वा वेगप्रमितेरव्याध्रयोत्पादविषयतया न ततो वेगसिद्धिरिति भावः । उत्तरकर्मेति । कर्मत्वादाद्यकर्मविदिति शेषः । यद्यपि विलम्बितमुत्तरकर्मसमवा-

वेगस्य शरादिधर्मत्वेनावभासनात् । अन्यत्र शरीरादौ तूतरो-
त्तरकर्मजननं प्रयत्नादेव भविष्यतीति ॥ इति संस्कारः ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रे वेगमन्तरेणापि कर्मसन्तान इत्यत आह—अन्यत्रेति । तत्र प्रयत्न-
वदात्मसंयोग एवासमवायिकारणमित्यर्थः ।

चिह्नितनिषिद्धक्रिययोराशुविनाशितया चिरभाविस्वर्गनशकप्रति-
साधकात् साधनानुपर्या तावदपूर्वं कल्पनीयं, तच्चान्यथासिद्धं दे-
वप्रीतिद्वेषयोरेव तदुपपत्तेः, तयोरप्याशुविनाशित्वमिति यदि तदा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तत्रासमवायिकारणं तस्य कर्मान्तरासमानकालत्वात्, असमवायि-
कारणानां च कार्यसमानकालत्वनियमात् । नचैकमेव कर्म, पूर्वनिर-
स्तत्वात् । ननु यदि कर्म न च कर्मजनकं तदा वेगरहिते शरीरादौ
कथमुत्तरात्तरकर्मजन्मित्यत आह अन्यत्रेति । न शब्दः शब्दजनक
इत्यत्र च श्रोत्रमात्रवेद्यासमवायित्यत्वमुपाधिः स्फुट इति न पृथक्
दूषितम् ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यिकारणजन्मित्यनुमानाचिच्छत्वमपि गुणान्तरं स्यादिति पूर्वपक्ष-
स्तदवश्यक्तयापि अलगावव्यवावच्छिक्षणंयोगजनककर्मण एव तद्वि-
पयत्वं, तच्च वेगादेवोपपत्तमिति न ततुकल्पनमिति भावः । तस्येति । न
चैतदसिद्धम्, नानापुरुषसाधारणमूर्त्तिवृत्येकवृत्तिजन्मधर्मस्य सज्जा-
नीयसमानायिकरणश्रतिबधकत्वनियमेन तत्सिद्धेरिति भावः । श्रोत्रेति ।
श्रोत्रमात्रवेद्यस्य यदसमवायितदन्तत्वमित्यर्थः । भेर्याकाशसंयोगा-
देरपि व्यावर्त्तनान्न पक्षेतरत्वम् । यत्किञ्चित्ताहशान्यत्वमुपाधिरिति
मतेऽपि पक्ष इति साधनव्यापकतापरीहाराय । मात्रपदं कातस्यार्थं
वेद्यपदोत्तरान्वितं सामान्याभावलाभाय । असमवायित्वं च व्यापि
कारणत्वगम्भमिति कारणान्यत्वमेव सम्यक्, तथाप्यखण्डाभावे न
वैयर्थ्यमित्येके । वस्तुतः शब्दाजनके शब्दध्वंसकारणेऽन्यशब्दे सा-
ध्याव्यापकत्वमित्यसमवायिपदम् । न च श्रोत्रवेद्यान्यत्वमेव सम्यक्,
कृत्यादौ साध्याव्यापकत्वात् । अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते श्रोत्रमात्रवे-
द्यत्वे लति यदसमवायितदन्यत्वमिति । अत्र सत्यन्तं कत्वादौ उत्तर-

कथं पुनः पुरुषविशेषगुणो धर्मः सिद्धति ? यागाद्यारा-
वितदेवतामीतिरेव फलं फलिष्यनीति । तथा हि विवादाध्यासि-
तं(१) सुखसाराध्यचेतनपूर्वकम् आराधनाप्रमूतत्वात् ऐशा-
लाराधनाप्रमूतसुखवत् । तच्च । देवदत्ताद्यदेवादिकं भोक्तृविशे-
षगुणप्रेरितभूतपूर्वकं देवदत्तप्रतिविदत्तभोगसाधनत्वात् स्तुग-

न्यायलीलावतीकण्ठामरणम्

अनुभवजनितसंस्कार एव द्वारयिति नापूर्वसिद्धिरित्याह--कथमिति ।
धर्मम् इत्युपलक्षणम्, अधर्मोऽपि कथमित्यर्थः । धर्मपदमद्युद्धपद
मर्मपरं वा, अत एव वक्ष्यति “तदेव स्वर्गनरककारणमि”ति । विवाद-
ध्यासितमिति । स्वर्गदूषपमित्यर्थः । आराधना गौरवितप्रीतिहेतुः किंवा
यागदानरूपा । आराध्यचेतनपूर्वकमिति । तत्प्रीतिपूर्वकमित्यर्थः । देवदत्ताद्य-
ति । देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेषगुणजन्यं जन्यत्वे सति तद्वोगज-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वर्गकामो यजेतेतिविधेर्यागस्य साक्षादसाधनस्य साधनता
प्रतीता व्यापारं विनाऽनुपश्यमाना स्वविर्बहकमपूर्वं करुण्यतीत्या-
क्षिपति कथमिति । देवताप्रीतिरेव यागस्य व्यापारः, न च तस्य तज्ज-
नक्त्वे मानाभावः, “यज देवपूजायामि”ति शाविदकस्मृतेः, पूजायाश्च
गौरवितप्रीतिहेतुक्रियात्वात्, प्रीतेश्चाश्रुतरविनाशित्वेऽपि तदनुभव-
जन्यसंस्कारद्वारा हेतुत्वसम्भवात् किमपूर्वकल्पनयेत्यर्थः । देवदत्तेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवितिः

दूरं तन्तुसंयोगादावव्यस्तीति साध्याध्यापकत्वपरीहाराय विशिष्टं
प्रतियोगित्वेनोपात्तम् । मात्रपदं च उपतीतभानमादाय तन्तुसंयोग एव
साध्याध्यापकत्वनिरासाय । विशेष्यता श्रोत्रग्राह्यत्वलाभायेति त-
थासति पक्षेतरतापत्तेः । विशेष्यतालभेऽपि सामान्यप्रत्यासाच्चिमा-
दाय साध्याध्यापकत्वाच्च । साधनाध्यापकत्वं तु सन्दिग्धमेव शाकपा-
कजटवादाविवेति दिक् ॥

आध्येपाधिकरणं पूरयति स्वर्गकाम इति । मनसीति । एतच्च यदि मूले
प्रेरितमिति पाठस्तदा, यदि प्रेरितभूतपूर्वकमिति तत्र पाठस्तदा प्रका-

(१) दास्पदं इति मु० पु० पाठः ।

दिवादिति (१) पक्षधर्मतया तत्सिद्धिः । तथा हि वर्तमानकायनि-
ष्पादकानां भूतस्फूर्त्याणां क्षेत्रज्ञस्य न प्राग्भवीयमिन्छादिकं प्रे-
कम् , तस्यानागतदेहोपादानवेहनाभावात् , अतोऽन्यद्विशेषगु-

न्यायलीलावतकिणाभरणम्

नक्त्वात् तश्चिर्मित्यस्यग्विदित्यर्थः । तेन प्रेरितत्वं यदि जन्यत्वं तदा म-
नसा अनैकान्तिकम् , तज्जन्यक्रियाश्रयत्वं चात्मन्यनैकान्तिकमित्या-
दिदोषानवकाशः । न च संस्कारेण अन्यथासिद्धिः , तस्य स्मृतिमा-
त्रजनकत्वेन शरीराजनकत्वात् । आद्यशरीरं च सर्गाद्यकालीनं शरी-
रमभिप्रेतम् , तेनेदानीन्तनशरीराणां पूर्वशरीराव्यवहिनोत्तरमभावि-
त्वेऽपि न तज्जानादिना अन्यथासिद्धिः । पक्षधर्मतावलमेव स्पष्ट
यति तथा हीति । अनागतदेहेति । तदुपादानाभिज्ञस्यैव तत्कर्तृत्वात् ।
न चेद्वरज्ञानादिकमेव तथा स्यादिति वाच्यम् । तथा सति जन्म
विचित्रयातुपपत्तेः । न च चिरध्वस्तस्य यागदेरेव कारणत्वमस्तु
कि व्यापारेणति चेत्त । चिरध्वस्तं व्यापारवदेव कारणमिति पूर्वानु-
भवे स्मृतिजनके कल्पनात् । न च क्रियैव यागादिरनुवर्त्ततां , तस्य

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न नु भोक्तृविशेषगुणप्रेदितत्वं यदि तज्जन्यत्वं तदा मनस्यनैकान्तिकम् ।
प्रतिनियतभोगसाधनत्वमपि यदि भोगावच्छेदकत्वमात्रं , यदि वा दे-
वदत्तभोगसाधारणकारणत्वमुभयथापि दृष्टान्तासिद्धिः , नहि देवद-
त्तनिर्मितस्त्रजो देवदत्तभोगावच्छेदकत्वं देवदत्तमात्रभोगजनकत्वं वा ।
अत्राहुः । संस्काराजन्यं देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेषगुणप्रेरितं ज-
न्यत्वे सति देवदत्तभोगसाधनत्वात् देवदत्तनिर्मितस्त्रग्वत् । पक्षविशे-
षणमहिमना न संस्कारेणान्यथासिद्धिः । न च प्राकालीनशरीरमाधुनि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

शेऽपि प्रेरितत्वमिति समस्तसाध्योपलक्षकं द्रष्टव्यमन्यथा विकल्पा
सङ्गतेः । भोगावच्छेदकत्वं-देवदत्तभोगावच्छेदकत्वम् । देवदत्तमात्रेति ।
कदाचित्सम्भवेऽपि नियमाभावादिति भावः । देवदत्तनिर्मितेति । तज्ज्ञो-
गसाधनेत्यपि वोच्यम् । नवेति । पूर्वशरीरे सख्येवोत्पन्नशरीरे मरणो

(१) नियतपक्षेति मु० पु० पाठः ।

नान्तरं वाच्यम् । तच्च कार्यं भोक्तुविशेषगुणस्वात् सुखवत् । तस्य च कारणं यागादिकमेव, स्वर्गसम्पादक(१)कारणान्तरक लपनायां कल्पनागौरवमसङ्गात् । कल्पनागौरवं च तस्यापि विशेषगुणस्य यागादिव्यतिरिक्तनिष्पादत्वस्वीकारे तज्जनकस्य च

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

इच्छारूपत्वेन विशेषिश्वगुणनाश्यत्वकल्पनात् तदुच्चरमननुभवाच्च : न च यागध्वंस एव व्यापारः स्यादिति वाच्यम् । प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वात् । अन्यदिति । प्राइमवीयज्ञानेच्छादेः विशेषगुणान्तरं विशेषगुणविशेषः । ननु तदकार्यमेव स्यात्तथाच न यागादेव्यापार-इत्यत आह-तत्वेति । भोगनिष्पादकमिति । भोगसाधकत्वेन श्रुतं यत इत्यर्थः । उक्तमेव कल्पनागौरवं स्पष्टव्यति कल्पनेति । अदृष्टनिष्पादकस्यापि भोग-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कशरीरोत्पत्तिपर्यन्तं तिष्ठतीति ज्ञानमेव तज्जनकं स्यात् सर्गाद्यशरीरे तदभावात् वेदनाभावात् तदभावे चेच्छाद्यभावादिति भावः । न चानागते प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानं स्यात्, तच्चनुमानं नादेहाव्यवहितप्राकाले तत्काले देहाद्यभावात् व्यवहितस्यान्तरितत्वेन कथं तदेहजनकत्वम् । न चाप्रयोजकमेतत्, यागादेवातीतिस्य जनकत्वसंभवात् अनन्यथासिद्धनियपूर्ववर्त्तित्वस्याक्षतेः । न चातीतिस्य कालान्तरभाविकार्यजनकव्यापारनिर्वाहेन तत्करणत्वम्, उत्तरवर्त्तित्वेन व्यापारस्य तत्रासामर्थ्यात् । नापि ज्ञापनम्, लिङ्गैव ज्ञापनात् । न च चिरध्वस्तं कारणं व्यापारव्याप्तम्, विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्, “धर्मः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्तरमात्मोपग्रहात् । न च तथापि प्राणादिसंयोगं पक्षयित्वाऽदृष्टानुमानमिति वाच्यम् । तत्रापि मरणाव्यवहितप्राकालिकज्ञानेनार्थान्तरत्वादिति भावः । तदभावादिति । अव्यवहितपूर्वं शरीराभावेन ज्ञानाभावादित्यर्थः । ननु तथापि च्छादिनार्थान्तरमत आह तदभावे चेति । तत्काले देहेति । अनागतदेहाव्यवहितस्यान्तरितत्वेनाभावेनेत्यर्थः । शरीराभावादिति भावः । केचिच्चु देहस्य यदाद्यं कारणं तेन व्यवहित-

(१) नेव भोगनिष्पादकं कारणान्तरेति पाठो मिथ्रसम्मतो मु० पु० बोधः ।

व्यायलीलावतप्रिकाशः

क्षरति कीर्तनादित्यस्य च कीर्तनाद्विहितकिंवा क्षरति फलं न जनयतीत्यर्थः । न च सुखे बाधकाभावाच लक्षणा, उपस्थितिविहितकिंवा योगेव धर्मपददर्शकिंश्चित्स्य बाधकत्वात्, विहितकतुत्क्षमाने सति धा मिकपदप्रयोगच्च । एवं चानुमाने जनन्तररीयक्षमानादिभिरेवापूर्वजनकत्वाभिमतैः लिङ्गसाधनमपि । मैवम् । चिरध्वस्तस्य व्यापारस्त्वे कारणत्वमिति निरुपाध्यन्वयतिरेकाभ्यां व्याप्त्यवधारणात्, यागस्य चिरध्वस्तस्य कारणत्वेन व्यापारकल्पनात् । न च कार्ये व्यापारस्य पृथग्व्यवयतिरेकग्रहः तद्यापारकतायामुपाधिः, संस्कारतदभावेषि अनुभवस्य तद्यापारकत्वात् । न व्याप्त्योजकत्वम्, यागो पदि चिरध्वस्तत्वे स्वर्गकारणं न स्यात् घटविदिति विपक्षे बाधकात् । न चाश्च कारणतात्राहकाभाव उपाधिः, तेनापि समेव व्याप्त्यवधारणेन तस्याप्यापादनात् । ननु ध्वंस एव न व्यापारोस्तु तस्यानन्तरेऽपि स्वभावात् साविफलजनकत्वमित्युभयमपि जनकमिति वाच्यम् । प्रमाणान्तरविरोधेन चागजन्ये स्वर्गे

व्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्यान्तरितत्वेन निर्व्यापारस्तेनत्यर्थः । व्यापारस्वीकारे चादप्रसिद्धिरिति भावः । इति व्याचक्षते उपस्थितेति । क्षरणस्य ध्वंसपर्यायत्वमिप्रेत्येदमुक्तं समाधानमन्यथा स्पन्दनशक्तस्य तस्य त्वन्प्रतेऽपि लाक्षणिकत्वादिति भावः । एवं चानुमानेति । निर्व्यापारस्याप्यतीतस्य हेतुत्वाभ्युपगमादिति भावः । सिद्धसाधनमपीत्यपि: पूर्वोक्ताप्रयोजकत्वसमुच्चये । चिरध्वस्तस्येति । यद्यप्यप्रयोजकमिदं व्यापाराभावेऽपि कारणताशरीरप्रविष्टानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्त्तित्वाक्षतेः, शङ्कितोपाधेरपि न साध्याव्यापकत्वं तुलयन्यान्येन संस्कारस्याप्यनङ्गीकारात्तथापि कारणताऽव्यवधानगमेव वाच्या, अन्यथा रासमस्यापि वह्निकारणतापत्तेनादौ संसारेऽवश्यं तदेशे तत्समवधानात् व्यवधानं च स्वजन्येतराव्यवधानमेवेति स्वयं व्यवहितस्य यागादेरव्यवधाननिर्वाहकत्वेनापूर्वसिद्धिः । इदमेव चोक्तव्यात्मौ विपक्षबाधकमपि, अत एव च ध्वंसोऽपि न व्यापारस्तथापि सत्यपि रासभातिप्रसङ्गसम्भवेन तदतिरिक्तव्यापारस्यैव व्यवधानेन निर्वाहकत्वादिति दिक् । यत्तु सत्त्वानिर्वाहाय कल्प्यमानो व्यापारो ध्वंसान्य

भोगजनकत्वं यागादेशं । एवं यदि देवताश्रीतिरपि तन्निदानं को विरोधः । तदेतत्सर्वं नरकाशणम् । कुतः पुनस्तयोः मिद्दिः ? आगमादिति चेत् । न, यत्सुखं तदभिलाषोपनीतत्वादि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जनकत्वं यागादेशं श्रुतिश्लादेवेत्यर्थः । अभ्युपगमवादेनाह-एवमिति । एतदिति । अदृष्टमित्यर्थः । तयोरिति । स्वर्वनरकश्चोरित्यर्थः । अहं सुखदुःखोभयजनकशरीरान्यशरीरवास्त्रेवेति विप्रतिपाच्चिः । आगमादिति । “यद्युःखं न सम्भवत्यमि”त्यादे । यत् सुखं न तदभिलाषोपनीतं यत् सुखं तस्म दुःखासम्भवं न वा विच्छिन्नमित्यादित्कर्प्रतिवातादयोऽयतया तस्यागमस्य ज्ञानाजनकत्वादित्याह यदिति । वाक्यस्यागमस्य । ननु तादृशं सुखविशेषमन्तरेण बहुविच्छिन्नत्वाद्याद्ये प्रवृत्तिरेव न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नदध्वंसस्य जनकत्वाकल्पनात् । एवं यदीति । अयं चाभ्युपगमवादः । यस्तुतो योगस्य देवताश्रीतिजनकत्वे मानाभावः । “यज देवपूजायामि”ति हि शाब्दस्मृतिः स्मृतित्वादेव न स्वतः प्रमाणम् । न च यागस्य देवताश्रीतिजनकत्वे मानान्तरमस्ति, न वा तस्याः व्यापारत्वं सम्भवति, छतिभोगसमानाविकरणस्य फलावसानेकस्य व्यापारस्य कल्पनात्, लाघवात् संस्कारस्य स्वजनकानुभवविषयमात्रे फलजनकत्वस्वभावत्वाच्च । नुख्यन्यायेन धर्मवदधर्मस्यापि सिद्धिरित्यभिप्रेत्य सिद्धवदाह तदेतदिति । अदृष्टमित्यर्थः । अहं सुखदुःखोभयजनकमच्छरीरातिरिक्तशरीरवान्वेति संशयः । यत्सुखमिति । निरु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एव ध्वंसस्य सत्त्वाविरोधित्वादिति । तनुच्छम् परिभाषिक्यां सत्त्वायां ध्वंसस्याविरोधित्वादिति । ननु शाविदकस्मृतिसूलीभूतमेव प्रमाणं प्रमापकं भविष्यतित्यरुचेराह नवा तस्या इति । लाघवादिति । फलःयधिक णव्यापारस्य परम्परासम्बन्धेन तदुपपादकतायां गौरवादित्यर्थः । देवताश्रीतेराशुविनाशित्या व्यापारत्वं न सम्भवत्येवेति तज्जन्यसंस्कारस्य तथात्वं वाच्यं, तथासत्याह संस्कारस्येति । स्वर्वनरकान्यतरस्मिन् संशयमाह अहमिति । प्रसिद्धर्थं लत्पदम् । ऐहिकशरीरस्य ध

शून्यमेवेति तर्कसम्भवेन योग्यताविरहाद्वाक्यस्याप्रतिपादकत्वा-
त् । न च प्रवृत्त्यनुपपत्तिः(?) , सर्वस्वदक्षिणादावपि सप्तदीपाधि-
पत्यस्यैव नानाजन्मपुगन्त्वकालभूयस्त्वादीनां सम्भवात् , ततो
मर्त्यलोकभोग्यमेव सुखं न च परलोकसिद्धिरिति चेत् । मैवम् । एषां
तर्कणां विपर्ययापर्यवसानादाभासत्वात् स्वर्ग(२)सिद्ध्यासिद्धि-
भ्यां व्याघातात् । एवंभूतस्य चैतद्भुवनासम्भावितत्वेन लोका-
न्तरसिद्धिः । एतद्व्याख्यात्मकसिद्धिरपि । तथा चैतदुपभोक्तुदेवशरी-
रादिवत् प्रेतादिशरीरसिद्धिरपि ॥ इति धर्मधर्माणां ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्यादित्यत आह नचेति । उपपत्तिरिति । विशिष्टसुखोपपत्तिरित्यर्थः । विष-
यगेति । अभिलाषोपनीतं चेत्स्वाच्च सुखमिति विपर्ययोऽभिलाषोप-
नीतसुखमन्तरेणापर्यवसन्न एवेत्यर्थः । तदेवाह स्वर्गेति । यद्वा स्व
र्गां न सुखमाभिलाषोपनीतित्वादेति विवक्षितव्याघात इत्यर्थः । ननु
ननु तादृशमपि सुखमेतद्भुवनमोग्यमेव स्यात्तथाच न परलोकासि-
द्धिरित्यत आह । एवंभूतस्येति । ननु द्वीपान्तरे तादृशं सुखं स्यादिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पादिसहवरेण व्यासिग्रहमूलतर्करूपबाधकसत्त्वात्तदभावात्मकयोग्य
ताज्ञानविरहादित्यर्थः । ननु “विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलार्थि
वे”त्यादियुक्तेः परलोकः सिद्धतीत्याशङ्का निराकरोति नचेति । यदि
स्वर्गः सुखं स्यात् अभिलाषोपनीतत्वादिशून्यः स्यात् , अभिलाषो
पनीतश्चायं , तस्माच्च सुखमित्यत्र स्वर्गसिद्धौ वाधोऽसिद्धौ चाश्रया
सिद्धिरित्याह एषामिति । तदेव स्फुटत्यति स्वर्गसिद्धीति । एवंभूतस्येति । य-
द्यपि भौमभुवनासम्भवित्वं न परिच्छेत्तु शक्यते , तथापि कर्मभूमि

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

मर्मधर्मोभयारव्यत्वादन्यदीयशरीरस्य च वाधादन्यतरमात्रावच्छेदक-
शरीरसिद्धिरिति भावः । ननु कर्मभूमित्वमत्रोपाधिरत आह स्वर्गेति ।

(१) प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति प्रा० पु० पाठः मिथसंमतोऽन्तःज्ञेयः ।

(२) सुखगेति पु० पाठः ।

शब्दो द्रव्यं साक्षादिन्द्रियसम्बन्धवेच्छात्, वदवत् । श्रोतं च
द्रव्यग्राहकं निरवयवेन्द्रियस्वान्मनोवत् । नित्यश्चाद्रव्यद्रव्यत्वात् प्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चेन्न । कर्मभुवनभिन्ना भौमभुवनभूमिः स्वर्गशून्या भौमभुवनभू
मित्वात् कर्मभुवनभूमिवदिति भान्तस्य स्वत्वात् ।

शब्दोऽवरणुणमित्याक्षिपति शब्द इति । साक्षादिति । इन्द्रियसंयो-
गसमवायान्यतरवेद्यत्वादित्यर्थः । न चान्यतरासिद्धिः, शब्दान्तित्य-
त्वे गुतकत्ववद्यत्यापि साध्यत्वात् । प्रमाणान्तरमाह श्रोत्रमिति । तथा-
च पक्षवर्धमतावलाद शब्दद्रव्यत्वासिद्धिः, तद्व्यद्रव्यग्राहकत्वस्योभ-
यसिद्धत्वात् । अद्रव्यद्रव्यत्वादिति । असमवेतद्रव्यत्वादित्यर्थः । नित्यत्वे हे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मिन्ना भौमभुवनभूमिः स्वर्गशून्यः भौमभुवनभूमित्वात् कर्मभूमिवत्,
स्वर्गभावस्य भौमभुवनभूमिवप्रसुक्तत्वात् ॥

शब्दस्याकाशगुणत्वमाक्षिपति शब्दो द्रव्यमिति । साक्षादिति । इन्द्रिय-
संयोगसमवायान्यतरवेद्यत्वादित्यर्थः । सम्बन्धत्वस्यैकस्याभावात्
मानान्तरमाह श्रोत्रमिति । अत शब्दान्यद्रव्यग्राहकमिति पक्षविशेष-
णान्नार्थान्तरम् । न च साधनावचिछन्नसाध्यव्यापको मनस्त्वमुपाधि:,
शब्दस्य द्रव्यत्वसम्बद्धेन सम्बन्धसाध्यव्यापकत्वात् । प्रसङ्गादाह

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

लाघवेन भौमभूमित्वमेव तत्प्रयोजकमिति तस्याप्रयोजकत्वमिति
भावः ।

शब्दद्रव्यत्वसाधनमप्रस्तुतं द्रव्याधिक्यस्य पूर्वमेव निरासादत
आह शब्दस्येति । तथाच गुणत्यूनत्वशक्तिवेयमिति भावः । सम्ब-
न्धत्वस्येति । यद्यप्यविशिष्टद्वयावृत्तविशिष्टधीतियामकर्वं सम्बन्धत्वं
सुवचमेव, तथापि साक्षात्तत्रिवचने गौरवम्, तदघटितं च संयो-
गसमवायमात्रहृत्तिरस्त्येवेत्याशयेनेदमुक्तम् । शब्दान्येति । यद्यपि वा-
धादेव नार्थान्तरं, तथापि तत्स्फोरकमेव विशेषणमिति मन्त्रव्यम् ।
त्वक्त्वक्षुपोः साध्याव्यापकत्वमाशङ्काह साधनेति । शब्दस्य द्रव्यत्वेति । त-
थातिं श्रोत्रस्याद्रव्यग्राहकत्वसम्बद्धेते तत्रैव साध्याव्यापकत्वमिति
भावः । यद्यप्येवमुपाधिमात्रोच्छेदापात्तिः पक्षे साध्यकव्यापतासम्बद्धेहात्,

त्यभिज्ञानाच । गुणवर्त्ताच्च द्रव्यम् । संख्याशब्द(१)वेगादयोऽपि हि शब्दधर्मा अनुभूयन्ते । न चारोपोऽयम्, अशब्दधर्माणां श्रोत्रावेद्यत्वेनाग्रहणात् । न चेद्विद्यान्तरोपनीतिं तिक्तो गुड इतिवत्स्यात् । तेन तदानीम(२)प्रतीतावपि संख्यादेः श्रोत्रेण प्रतीतेः । न च

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

त्वन्तरमाह प्रत्यभिज्ञानाचेति । तावत्कालस्थैर्यसिद्धौ नाशकान्तराभावान्तिष्ठत्वसिद्धिरिति भावः । द्रव्यत्वे हेत्वन्तरमाह-द्रव्यमिति । गुणवर्त्ते हेतौ प्रमाणमाह संख्येति । वेगेन शब्दो दूरं गत इत्यनुभवो वेगेऽपि मानमित्यर्थः । अशब्देति । आरोपात्तदनुपपत्तेरित्यर्थः । तेनेति । इन्द्रियान्तरेणत्यर्थः । तथाच नानुभूयमानारोप इति भावः । ननु स्मर्यमाणान्यायलीलावतीप्रकाशः

नित्यक्षेति । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमात्रान्त नित्यत्वसिद्धिः, तथापि नाशकत्वाभिमतसद्वावेऽपि तत्सत्त्वे “तावत्कालं स्थिरं चैनमि”ति न्यायान्तिष्ठत्वसिद्धिरित्याह प्रत्यभिज्ञानाच्चेति । निरवयवेन्द्रियजन्यप्रत्यभिज्ञानविषयत्वमत्र विवक्षितमतो घटादौ ननिकान्तिकमित्यन्ये । वेगादय इत्यादिपदेन महत्वादिसंग्रहः । नच विशेषगुणवर्त्ताभावेन तस्याप्रत्यक्षत्वं तद्रत एव द्रव्यस्याध्यक्षत्वादिति वाच्यम् । नादस्य विशेषगुणस्य शब्दनिष्ठतया प्रतीयमानत्वात् । अशब्दधर्माणामिति । इन्द्रियान्तरवेद्यानामित्यर्थः, अन्यथा शब्दे व्यभिचारात् । तेन-इन्द्रियलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथापि सहृदयगुणवर्त्तादिलक्षणविप्रयुक्तोऽयं सन्देहः श्रोत्रस्य शब्दाहकत्वनिश्रयादिति नोपाधिमात्रोच्छेदः स्वाभाविकसंशयस्थल एव तस्य दोषत्वादिति वदन्ति । प्रसङ्गविदीति । उपेक्षानहर्त्वं चास्य निरवयवेन्द्रियद्रव्यत्वे नित्यतापत्तिः पूर्वानुभावे प्रतिकूलतर्कपराधाते इष्टापत्तिप्रतिपादतक्येति भावः । यद्यपीति । घटादौ व्यभिचारादिति शेषः । तथापीति । तथाच किञ्चित्कालीननाशाभावे प्रत्यभिज्ञया विषयीकृते कालान्तरीयनाशाभावेन च नाशकाभावादवृच्चे(?)नित्यतासिद्धिरिति भावः । निरवयवेति । न चानागनानुभवानन्तरं यस्य सुखस्य

(१) संख्यावेगादयो हीति प्रा० पु० पाठः । (२) तेनेन्द्रियान्तरेणाप्रतीताविति मु० पु० पाठः ।

स्मृत्युपनीतसंख्यादिसंभेदग्रहः । इन्द्रियस्य तदग्राहकत्वेनायो-
ग्यत्वात् ॥ । अन्यथा जन्मीरवीजपूरादौ रसाद्वपानुमानभङ्ग-
प्रसङ्गात् । तत्कथमन्वरगुणः शब्द इति चेन्न ।

साक्षादिनिदियसम्बन्धवेद्यत्वं हि यावत्प्रसक्तपारिशेष्याद्वा नि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रोपः स्यादित्यत आह नचेति । सम्भेदः-स्मृतसंख्यादिवैशिष्ट्यम् ।
इन्द्रियस्येति । आरोपोऽपि श्रोत्रेण न सम्भवति आरोप्यसंख्यादि-
ग्रहे तस्यालागर्थात् । नन्वयोर्येनाप्युपनीतं गृह्णत पदेत्यत आह-
अन्यथेति । रसनेनिद्रियेषैव चक्षुरुपनीतं उपं तज गृह्णेतेति कानुमाना-
वकाश इत्यर्थः ।

यावदिति द्रव्यं भवत् स्पर्शवस्त्रिम्पर्शं वा स्यात्? आद्ये त्वं गिन्द्रियवे-
न्यायलीलावतीप्रकाशः
यान्तरेण । अप्रतीताविति । अननुभूतावित्यर्थः । इन्द्रियस्येति । तदग्राहक-
त्वेन-उपनीताग्राहकत्वेनत्यर्थः । इन्द्रियस्य इन्द्रियान्तराग्राहगुणग्राह-
कत्वनियमादिति भावः । अन्यथेति । स्मृत्युपनीतस्य रूपस्य रसनेन
ग्रहणादित्यर्थः ।

यद्यपि संयोगसमवायान्तरवेद्यत्वं न व्याप्यतावच्छेषकं
गौरवात्, अश्रावणत्वं चोपाधिः, तथापि स्फुटत्वादेतदुपेक्ष्या-
न्यदाह साक्षादिनिद्रियेति । शब्दो न गुणाकर्मादिरूप इति प्रतिषेधे द्रव्य-
न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वितिः

प्रत्यभिज्ञानं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । निरवयवेनिद्रियजन्यस्व-
जन्यसाक्षात्कारोत्तरभाविस्वजन्यप्रत्यभिज्ञानविषयत्वस्य हेतुत्वात् य-
थाश्रूतेनैवोपपत्तौ पदान्तरप्रक्षेपगौरवेन शब्दक्षणिकत्ववादिनां हेतो-
रसिज्ञा चानुशयमाविष्करोत्वन्य इति । स्मृतेष्ट्रे शङ्खनीयत्वादाह
अननुभूताविति । ननु तदग्राहकेनस्येवासिद्धं स्मृत्युपनीतस्य ग्रहसम्भ-
वादत आह इन्द्रियान्तरेति । इन्द्रियान्तरमात्रयोग्यग्राहकत्वनियमादि-
त्यर्थस्तेन सत्तामादाय न नियमभङ्गः । मूले चात्र इन्द्रियस्येति पाठे
चक्षुस्त्वगत्यवहिरिन्द्रियस्येति बोध्यम् । श्रोत्रस्येति पाठः सुगम एव ।

साक्षात्सम्बन्धवेद्यत्वमेव हेतुरस्त्वत्यरुचेराह अश्रावणत्वं चेति तुल्ये-

(१) श्रोत्रस्य तदग्राहकत्वेनायोग्यत्वात्-इति पाठान्तरम् ।

श्रीयते एकदेशपारिशेष्याद्वा ? नाधः । तत् एवाद्रव्यत्वनिरूपणे(न) लिङ्गग्राहकमानवाधात् । नेतरः । कर्मत्वादेरप्रतिषेधे संयुक्तप-
मवायादिवेचत्वशङ्कायां हेतोरसिद्धतापत्तिः । श्रोत्रं च न नित्य-
द्रव्यग्राहकम् अयोगीवहिरिन्द्रियत्वात् चक्षुर्विदिति सत्प्रतिपक्षं द्वि-
तीयानुमानम्(१) । यदि तु नित्यद्रव्यग्राहकं स्यात् व्यापकद्रव्य-
ग्राहकम् , अजसंयोगाभावात् । नाणुग्राहकम् , अणूनामतीन्द्रि-
यत्वात् । नाणुविभुदव्यातिरिक्तद्रव्यग्राहकम् , निरवयवग्राहक-

न्यायलीलावतीकिणाभरणम्

द्यत्वापात्तिरन्त्येऽतीन्द्रियत्वापचेतिरिति पारिशेषादद्रव्यत्वसिद्धौ वाध इ
त्यर्थः । लिङ्गप्राहकेति । साक्षात् सम्बन्धः संयोगस्तावज्ञ भवति पारिशे-
षेण शब्दस्याद्रव्यत्वसिद्धेस्तथाच समवायो वक्तव्यो विभुनि च द्र-
व्ये द्रव्यं न समैतीति लिङ्गग्राहकमानवाध इत्यर्थः । नित्यपदं चक्षुरादौ
व्यभिचारवारणार्थम् । द्रव्यग्राहकत्वे बाधकान्तरमाह यदि त्विति । व्या-
पकद्रव्यग्राहकं वा स्यात् अणुद्रव्यग्राहकं वा अवयविग्राहकं वा ? आद्य
आह-व्यपकेति । श्रोत्रशब्दश्योरुभयोरपि व्यापकत्वादन्यतरकम्मादिज-
न्यसंयोगवाधेऽजः स्वीकार्यः, ल च न सम्बन्धतीत्युक्तमेवेतर्याः । द्वि-
तीय आह नाष्टिति । तृतीय आह नाणुविभुदव्येति । निरवयवेन्द्रियस्थ नि-
रवयवद्रव्यग्राहकता दृष्टा तदनुपत्तिः स्यात्, निरवयवेन्द्रियस्यापि नि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वस्यापि प्रतिषेधस्तुह्यन्यायतयेत्याह तत् एवेति । द्रव्यग्राहकत्वप्रति-
षेधे व्यभिचारः स्यादित्यत उक्तं नित्यद्रव्येति । सत्प्रतिपक्षमित्युपलक्ष-
णम् , त्वक्चक्षुरन्यवहिरिन्द्रियान्यस्वं चोपाधिः । ननु नित्यद्रव्यग्रा-
हकत्वनिषेधेष्विन द्रव्यग्राहकत्वनिषेध इत्यत आह यदि त्विति । प्रत्यभि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ति । गुणत्वादिबाधकवद्द्रव्यत्वादिबाधकस्यापि वक्ष्यमाणत्वादित्य-
त्यर्थः । त्वगिति । त्वक्चक्षुषोः साध्याव्यापकत्वादन्यान्तम् । मनसि

(१) द्वितीयमनुमानं सम्पत्तिपक्षम्-इति प्रा० पु० पाठ ।

तानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अवाधितानुभवसिद्धविरुद्धधर्मसंभगविषय-
त्वात् प्रत्यभिज्ञाया वाधितत्वम् । अनुमानस्य च व्यतिरेकाप्र-
तीतौ व्यतिरेकासिद्धैः, तत्प्रतीतौ तु तुल्ययोगक्षेमतयैव शब्दस्था-
नित्यता(१)सिद्धेव्यतिरेकग्राहकमानवात् । अतः शब्दोऽनित्य-
एव । आरोपोऽपि च गारोऽहमितिवदुपपत्स्यते । रसानुमानव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रवयवद्रव्यग्राहकतायास्त्वग्राइनश्युएगमादित्यर्थः । अवाधितेति । तार-
त्वमन्दत्वविरुद्धधर्माधियासेन गकारादिभेदसिद्धौ व्यक्त्यभेदविषयता-
वाधितेति तज्जातीयत्वमादाय प्रत्यभिज्ञापत्तेरित्यर्थः । नित्यः शब्दो-
ऽद्रव्यद्रव्यत्वादित्यनुमानं दूषयति अनुमानस्येति । व्यतिरेकाप्रतीताविति ।
अनित्यत्वाप्रतीतावित्यर्थः । केवलान्वयी च त्वन्मते नास्तीत्यर्थः ।
तुल्ययोगेति । नष्टो घट इति प्रतीत्या यथोऽनित्यत्वे तथा श्रुतपूर्वो ग-
कारो नास्तीति प्रतीत्या शब्दानित्यत्वमपि सिद्धमेवेत्यर्थः । आरोपो-
ऽपीति । शब्दे गुणान्तरारोपो यथा चक्षुषा स्वायोग्यस्याप्यहमस्पद-
दस्यारोपः शरीरे तथा स्यादित्यर्थः । वनूकं रसेन रूपानुमानं न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञानाच्च नित्य हति दूषयति अवाधितेति । तारत्वमन्दत्वादेहपाद्यप्र-
तीतावपि शब्दधर्मत्वेन भासनात् स्वाभाविकविद्यतौ विरुद्धधर्म-
ध्यस्तविषयत्वेन प्रत्यभिज्ञातस्य तज्जातीयविषयत्वनियमादित्यर्थः ।
नन्तु वाधितत्व एव तात्पर्य तारान्मदोऽन्य इत्यनुभवान्तरमपि स
एव गकारोयमिति प्रत्यभिज्ञानात्, चिरोषदर्शने च सति भ्रमानुदया-
दित्यन्यन्यत्र विस्तरः । नित्यश्वाद्रव्यद्रव्यत्वादिति दूषयति अनुमानस्य-
चेति । परेषामन्वयव्यतिरेकिण एव गमकत्वादित्यर्थः । तुल्ययोगेति । घ-
टादिवद्विनष्टो गकार इति प्रतीत्या शब्दधर्मसिद्धेरित्यर्थः । न चा-
रोपोऽयमिति दूषयति आरोपोऽपि चेति । यथा भ्रानान्तरोपनीते चक्षु-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तत्सम्भवाद्विरिति । परेषामित्याद्युपलक्षणम् । अद्रव्यत्वं यदा-

(१) शब्देऽप्यनित्यतेति प्रा० पु० पाठ ।

न्दीग्रहस्त्रिवक्षम्बविच्छेदेन। पि तत्प्रतिसंघानादपूर्मानुमा-
नसिद्धिन्यायेन निरसनीयः ॥

स्फोटात्मा शब्दो नाम्बरगुण इति चेत् । तदसिद्धेः । (१) ए-
कं पदमिति धीरनेकवर्णव्याख्यात्मानमेकपटबुद्धिवेदकार्थक्रियाप्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्वादित्यत आह रसानुमानेति । अम्लं जम्बविरमिति यत्र शूयते तत्र
तेन रसेन रुपानुमानं स्वादित्यर्थः । यत्र वा मानान्तरं नोपनायकमि-
त्यपव्याख्यानं क्षणिकताया अतदर्थत्वात् ।

अर्थं स्फुटयतीति स्फोटः, स च द्विविधः पदस्फोटो वाक्यस्फो-
टश्चेति वर्णगत एवासाधिति शब्दमात्रस्य नाम्बरगुणत्वमित्याशङ्क-
ते स्फोटमेति । शब्दवृत्तिः शब्दो नास्त्येवेति परिहरति नेति । नन्वर्थ-
प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यैवासावङ्गीकार्यः वर्णानां प्रत्येकं मिलितानाम्बा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

षाहमस्पदत्वेन गृह्णते तथात्रापीत्यर्थः । यत्र मानान्तरोपनीतं न
स्फुराते तत्रानुमानमित्याह रसानुमानेति ।

“सर्वेषां शब्दानामाकाशगुणत्वमिति” शास्त्रे उत्पादितमाक्षि-
पति स्फोटात्मेति । शब्दत्वं शब्दोपादानवृत्तिं नवेति स्फोटसंशयः ।
एकमिति । एकं पदमिति धीः सर्वानुभवसिद्धा न तावद्वूर्णानामनक-
त्वात् । न च वर्णेष्वेकार्थज्ञानजनकत्वौपाधिकी सा उपाध्यननुस
न्धानेऽपि ज्ञायमानत्वात्, अतो यस्तस्या विषयः स एव स्फोट इ-
त्यर्थः । एकपटबुद्धिवदिति । यथैकः पट इति बुद्धिरेकं पटमित्यर्थः । ननु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

उजन्यत्वं तदाऽसिद्धिरथानेकद्रव्यासमवेतत्वं तदा द्रव्यत्वविशेष्या-
सिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

स्फोटाग्रसिद्धा संशयाभावेन कथं विचार इत्यत आह—
शब्दत्वमिति । एवज्ञ वर्णोपादानकः पदोपादानकः वाक्यो-
पादानकः स्फोटो मन्तव्यः । न च वर्णं किमर्थं तत्स्वीका-

(१) एकमित्यादिः ‘अप्रतीतेरित्यन्तं पाठो कण्ठाभरणमेते ‘गुणोनित्यश्चेति’ ग्रन्थस्यानन्तरं
पठनीयस्तैव तदाष्टयानाव । स० ।

तिसंधानादुपाधिवैधुर्यादिवत्त्वबुद्धिवचानाव्यक्तिदर्शनजसंस्का-
रगम्यं प्रसाधयतीति चेत्त । एकसुप्तिडन्तावच्छेदेन तदुपपत्तेः,
अन्यथा किनिमित्तकः स्फोटेऽपि पदादिव्यवहार इति स्वयमेव
परिभावय(१) । किं तर्हि प्रतिपादकम् ? क्रमवद्वर्णसंहतिरिति वृमः ।

न्यायलीलावतीकण्ठामरणम्

तत्रासामर्थ्यात् प्रत्येकं संकेताभावात् आशुविजाशिनां क्रमभाविनां
न्यायलीलावतीप्रकाशः

वर्णग्रहनिरपेक्षा तत्प्रतीतिः कुतो न भवतीत्यत आह रत्नतत्त्वबुद्धिव-
दिति । अत एव नापाततस्तदनुपलभ्यात्तदभावः, नानावर्णज्ञानजन्य-
संस्कारव्यज्ञात्वात्, यथा रत्नतत्वं नानातज्जातीयज्ञानजन्यसंस्कार-
व्यज्ञामित्यर्थः । यद्यकार्यज्ञानजनकत्वोपाध्यननुसन्धानेऽपि एकं पद-
मिति धीस्तदैकसुप्तिडन्तावच्छेदैनैवेत्याह एकेति । अन्यथेति । अन्यथा
स्फोटतत्वाविशेषेऽपि कश्चितपदात्मा स्फोटः कश्चिद्वाक्यात्मेति वि-
चित्रव्यवहारः कथमित्यर्थः । ननु वर्णाः प्रत्येकमर्थविद्यमादधीरन् मि-
लिता वा ? नाद्यः, प्रत्येकं तत्र स्फेक्ताशानात्, नान्त्यः, आशुनाशि-
नां क्रमभाविनां मेलकाभावात्, ततोऽर्थं प्रत्ययान्यथोपपत्तेवर्णव्यज्ञा-
स्फोटाख्यमर्थप्रत्यायक्रमन्यदङ्गीकर्त्तव्यमित्यभिसन्धानात्पृष्ठति कि-
तर्हीति । उत्तरं क्रमवदिति । क्रमशानुपूर्वीतद्विशिष्टा वर्णसंहतिः । वर्ण-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रः ? तस्यैवान्यत्र, प्रत्यायकत्वेन पक्ववर्णस्यैव यत्र प्रत्यायकत्वं तत्रा-
वश्यं तत्कलपनादिति भावः । अन्यथेति । एकसुप्तिडन्तावच्छेदेन पद-
स्फोटत्वे नानातदवच्छेदो धाक्यस्फोटत्वे प्रयोजकतया त्वयपि वाच्य
इति भावः । अनवयवाऽखण्डस्फोटाभिव्यक्त्यर्थं नानावर्णगोचर-
समूहालम्बनस्य त्वयापि स्वर्वकारादिति भावः । यद्यपि स्फोटाभिव्यं-
जको वायुरेव तदभिव्यक्त्यर्थमेव च प्रेरितेन वायुना वर्णनिष्पत्तिस्त-
दभिव्यक्तिर्वा, आमिद्वार्थं प्रक्षितदध्यादिना वाज्जिननिष्पत्तिवत् कृपाण-
दर्पणादिमुखदैर्घ्यपारिमाणडल्यबुद्धिवद्वा इति ततिसद्वान्ताक्षेदं वाध-
कम् । न च चरमोत्पत्तिकाले प्रथमस्थासत्त्वात् कथं स्फोटोत्पत्ति-

(१) इति भावयेति पा० पु० पाठः ।

न तु क्रमो न गुणात्मकः, तत्रापि वृत्तेः । नापि जातिभेदः,
तद्देदानां गवादीनां पशपरथावानुपपत्तेः । नापि कालभेदः,
स्वतस्तस्यासिद्धेः, उपाधीनां चाकब्दात्मनां श्रोत्रेणाप्रतीतेः ।
शब्दस्य च तस्यैव तदूचां पत्यनङ्गत्वात् । तत्कथं प्रतिपादकत्वमि
ति चेन्न । पूर्वपूर्ववर्णधंसवाहर्चर्यस्यैव प्रकृते क्रमार्थत्वात् । तत एव

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व मेलकाभावादित्यनुशयेन पृच्छनि शब्दस्य चेति । शब्दात्मा चेत् क्रमस्तदा कथं शब्द एव वर्त्ततेर्थ्यर्थः । पूर्ववर्णध्वेससमानकाल इति रवर्णस्य क्रम इत्याह पूर्वेति । प्रकृत इति । अन्यत्र कालोपाधिविशेषस्यैव क्रमपदार्थत्वादित्यर्थः । तत एवेति । अन्यथा क्रमो न प्रतीयेतेत्यर्थः । न्यायलीलवत्प्रकाशः

न्यायलीला वत्ताप्रकाशः

मात्रस्य तुल्यत्वेष्यानुपूर्वीविशेषाज्जराराजेत्यादावर्थविशेषधीदर्शना-
दित्यर्थः । अयमभिसन्धिः । प्रत्येकवर्णानुभवजन्यसंस्कारकूटैस्तत्व-
द्वर्णसमूहगोचरा एकैव स्मृतिर्जन्यते ताचतां संस्काराणां युगपदुद्वा-
धात् युगपदनेकार्थे इन्द्रियसञ्चिकर्षात्मृहालभवत्तमिव , अन्यथा प-
दार्थप्रतीतिरूपपादियतुमशक्यत्वात् । यदाहुः—

यस्यानवयवः स्योद्दो व्यज्यते वर्णवाद्विभिः ।

सोऽपि पर्यनुयोगेन नैवानेन विमुच्यते ॥

तत्रापि प्रत्येकमेलकविकल्पग्रासापत्तेः । तत्र पीतवर्णात्मकगुणे
पीत्यर्थः । स्वत इति । कालस्य नित्यविभोरेकत्वादित्यर्थः । उपाधीने चेति ।
आनुपूर्व्याः श्रोत्रग्राहात्वात्पदं शूणोमीत्यवाधितानुव्यवसायादित्यर्थः ।
तस्यैवेति । अभेदे वैशिष्ट्यात्यसम्बन्धाभावादित्यर्थः । पूर्वपूर्वेति । पूर्व-
पूर्ववर्णध्वंसविशिष्टत्वमुत्तरवर्णस्येत्यर्थः । उत्तरवर्णसमानकालध्वंस-
प्रतियोगित्वं पूर्ववर्णस्येति यावत् । तत एवेति । यत एव पूर्ववर्णध्वंस-

न्यायलीला वती प्रकाशविवृतिः

रिति दूषणम् । तन्मते वर्णानां नित्यत्वादनित्यत्वे चरमवर्णावृत्तिना-
हीकारात् । तथाप्युक्तक्रमेणैकत्वप्रतीत्यर्थप्रतीत्योरुपपत्तौ गौरवं त-
त्कल्पनायां बाधकामति रहस्यम् । उपादाने सम्बन्धोऽभेद पवेत्यत
आहौ वैशिष्ट्याख्येति । ननु ध्वंसस्तदवृत्तेः कथं विशेषणमत आह
उत्तरवर्णेति ।

शब्दाभावः श्रोत्रगम्यः(१) । प्रमाणान्तरवेदं पौर्वा-
पर्यं वा क्रम इति स्थिते शब्दो गुणोऽनित्यथेति ॥ इति शब्दः ॥

तथापि कथं चतुर्विंशतित्वम् ? रुचिवद्विरुचेरपि सम्भवात् ,
यस्मिन्सत्युपात्तमेव नियमेन हीयते । न चेयमिच्छाभावमा-
त्रम् , विपरीतस्यापि सम्भवात् परत्वापरत्ववज्ज्ञेदसिद्धिरिति ।
दुःखमेव तीव्रं द्वेषोऽस्तु , यथेच्छेष्वोखणा काम इति हानिस-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्
नन्वधिकरणायोग्यतया कथमेव स्यादित्यत आह प्रमाणान्तरेति । गुण-
थेति । कर्मसत्त्वमसम्भविद्वयत्वं च प्रतिषिद्धमेवेति भावः ।

नन्वेकं पदमेकं वाक्यमिति वहुषु वर्णेषु ग्रन्तीत्यन्वयानुपपत्तिरेव
स्फोटसाधिकंति शंकते एकं पदमिति । यथा रजतत्वमनेकानुभवज-
नितसंस्कारलहकृतेऽद्विषयवेदं तथा स्फोटोऽपीत्यर्थः ।

गुणविभागं न्यूनाधिकत्वाभ्यामाक्षिपति तथापीति । चतुर्विंशते-
र्गुणानां व्यवस्थितावपीत्यर्थः । विरुचेरिति । । भव्यं न रोचते सौवीर-
मिति यतः प्रत्यय इत्यर्थः । यथा अपरत्वं न परत्वाभावस्तथेयमपि न
रुचेरभाव इत्यर्थः । इच्छेति । स्त्रीविषयोऽभिलाप इत्यर्थः । द्वेषे उवाल-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साहचर्यलक्षणः क्रमः श्रोत्रेण प्रतीयत इत्यर्थः । विशेषणज्ञानं विना-
विशिष्टज्ञानाभावात् । प्रमाणान्तरेति । पौर्वापर्यं पूर्वपरकालसम्बन्धः,
स यद्यपि न श्रोत्रवेद्यस्तथापि मानान्तरोपनीतः श्रोत्रप्रत्यक्षे भास-
त इत्यर्थः । गुणथेति । यद्यपि शब्दस्य द्रव्यत्वमात्रं निषिद्धं न तु गु-
णःक्षमपि साधितम् , तथाप्यनित्यस्य विभुसमवेतस्य गुणत्वनिश्चया-
दर्थादुक्तम् ।

यस्मिन्नांत्रिति । यस्मिन् कारणे सत्युपात्तमपि वस्तु नियमेन हीयते
तद्विरुचिरित्यर्थः । परत्वापरत्ववदिति । अन्यथा परत्वाभावमात्रमपरत्वं
स्यादित्यर्थः । हानीति । चतुर्विंशतिर्गुणा इति विमागहानिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

लिङ्गसङ्गत्यर्थमाह कारणेति । तथाच मूलेर्थानिर्देश इति

(१) श्रावणाद्य-इति प्राप्त पुण्डः ।

समवात् । ज्वलितबुद्धेर्भेदसिद्धिरिति चेन्न । शीतलितबुद्धेरपि सम्भवात् । तृप्ता सेति चेत् । तुल्यम् दुःखितायामपि । यत्-वदालस्यसम्भवाच्च । न च यावाभाव एवाऽयम् । विधित्वेन भासमानत्वात् । गुरुत्ववल्लभुत्वसम्भवाच्च । न चैतदपकृष्टं गुरुत्वमेव लघुत्वम् , तेजस्यपि लक्ष्यात् । अन्यथा ज्वलनोद्रम-नानुपपत्तेः । न चेदमदृष्टेतुकं, सर्वत्र गुरुत्वोच्छेदप्रसङ्गात् ।

द्रवत्ववत्काठिन्यं च गुणान्तरम्(१) । न चैतत्स्पर्शभेदः(२) । चाक्षुषत्वेन स्पर्शविशेषत्वानुपपत्तेः । संयोगविशेषः काठिन्यमिति चेन्न । द्रवत्वस्यापि तादशत्वापत्तेः(३) । स्तेहवद्रौक्ष्यस्य सम्भवाच्च । परापरभाववत् क्रमयोगपत्वचिरक्षिप्रवामदाक्षिणाग्रपृष्ठादिसम्भवा-च्च । असंख्यातोऽयमपरिमितोऽयमिति विरुद्धव्यवहारादसंख्याऽ-परिमाणसम्भवाच्च । इदमस्पादभिज्ञामिति पृथक्त्ववदपृथक्त्वसम्भ-वाच्च । न चार्यं पृथक्त्वाभावः, तदवधिनिरपेक्षनिरुप्यत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्वधरिस्ति न तु दुःखेऽपीति तयोर्भेद हस्याह ज्वलितेति । शीतलितेति । तर्हि शीतलितत्वबुद्ध्या गुणान्तरं सिद्ध्येदित्यर्थः । तृप्तेति । सुख एव सा बुद्धिरित्यर्थः । दुःखितायामिति । ज्वलितत्वबुद्धिरित्यनुषज्यते । तुल्यमिति । पृथगेव वाच्यम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तदवधीति । पृथक्त्वाधिकरणान्यः पृथक्त्वप्रतियोगी भवति, यदि चापृथक्त्वं पृथक्त्वाभावस्तदा पृथक्त्वावधिनिरुप्यपृथक्त्वप्र-तियोगिकतया न स्वाधिकरणमात्रं स्यादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः । यदि चेति । अत एव भेदाभाव एव पृथक्त्वमित्यपास्तम् । पृथ-कत्वस्यैव भेदत्वात्, अन्योन्याभावात्मकत्वेवि दूषणतौल्याच्च ।

(१) तस्यादृष्टेतुकन्ते पतनादपि गुरुत्वानुमानभङ्गप्रसङ्गः । द्रवत्काठिन्यसम्भवाच्च—इति प्रा० पु० पाठः । (२) न चैव स्पर्शभेद इति प्रा० पु० पाठः ।

(३) चक्षुषा प्रतीते ॥ न च संयोगभेदो, द्रवत्वेवि तुल्यत्वाद—इति प्रा० पु० पाठः ।

न च स्वरूपभार्त, पृथक्तविलयात् । निद्रासंभवात् प्रध्यत्व-
संभवाच्च । दथादयश्च, यतो पृदुतरान्तरता भवति(१) । न चेतद-
दृष्टमात्रहेतुकम्, गुरुत्वसंस्कारविलयादित्यास्तां कृतं विस्तरेण
इति चेत् ।

अत्रोच्यते । नेच्छामीत्यहेतुनिरूपणात् । आतुरस्य उष्णे
द्रेष्वर्वतमानतानुभवेऽपीच्छायां सुखीतिवद्दुःखीत्यनुभवात् ।
नाप्यालस्थम्, 'अलसो निःप्रयत्नो निरूत्साह' इति परमकोषकार-
वचनाद्यत्नाभाव एव तच्छब्दव्यवहारात् । तमोवद्विधित्वेनाभास-
मानत्वस्यान्यथासिद्धत्वात् । नापि लघुत्वम्, गुरुत्वापकर्ष एव
तद्वयहारात् । ज्वलनोदगमनस्थादृष्टहेतुकत्वात् । गुरुत्वप्रतिवद्दी-
ग्रहस्तु पूर्वमेव निरस्तः । नापि काठिन्यम्, अकठिनैरपि तनु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

गुरुत्वसंस्कारेति । पतनमिष्वादिगतिश्चादृष्टादेव स्यात् किञ्चु गुरु
त्वेन वेगेनेत्यर्थः । आस्तामिति । मदमानदृष्टान्तलोभस्पृहासूयेष्याद्वा-
हक्तोधादिसम्भवादिति भावः । नेच्छामीति इच्छासम्भिव्याहार-
वशादिच्छाया एवाभावोऽरुचिः प्रतीयत इत्यर्थः ।

द्रेष्पस्य दुःखाद्वेदमाह—आतुरस्येति । तमोवदिति । नहि नजोः
प्रयोग हत्येव विधित्वामित्यर्थः । अकठिनैरपीति । कारणगुणमन्तरेण तु
न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रेष्पस्य दुःखाद्वेदमाह आतुरस्येति । तमोवदिति । यथा तमसि
नश्यशब्दप्रयोगाभावमात्रेण विधित्वाभिमानस्तथा प्रकृतेपत्यर्थः ।
गुरुत्वापकर्षोऽत्र गुरुत्वाभावस्तेन तेजसि न विरोधः ।
कारणगतकाठिन्येन कार्यगतकाठिन्यमारब्धव्यमिति कारणे तद-
भावात् कार्ये तदभावः स्यादित्याशयेनाह अकठिनैरपीति । कच्चित्सं-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अपृथक्त्वं चेति मूलम् । कल्पेत्तेवोपपत्तेरिति भावः । अत एवास्वाधि-
करणनिरूप्यम्, वाश्रयनिरपेक्षस्यैव स्मर्यमाणपृथक्त्वस्य ग्रहणा-

(१) यतो मृदुतरा भवन्ति—इति सु० पु० पाठः ।

भिरारब्धपटे काठिन्योपलम्भात् । संयोगभेद एवायं स्पर्शमेदो
वा । नापि रौश्यम्, अस्त्रधमामानाधिकरणेनानुभवात्,
आद्रेताहीने शुष्कतावत् । नापि क्रमादिकम्, उपाधिद्वारेणैवा-
न्यथासिद्धेः । परत्वापरत्वादौ तु विशेषदर्शनात् ।

वामत्वं च पूर्वदिगभिमुखावस्थितस्योदीचीदिक्संवन्धित्वम् ।
दक्षिणदिक्संवन्धित्वं च दक्षिणत्वम् । एवं दिगन्तराभिमुखेऽपि
वाच्यम् । देहदेशविशेष एव वामत्वम् । मुखापेक्षया ऋजुदेश-
व्यवस्थितालोकादिसंयोगित्वमग्रत्वम् । पृष्ठव्यवहितालोकमण्ड-
लावच्छेदश्च पश्चात्त्वम् । असंख्यात्वं चाअशक्यज्ञानसंख्याव-
च्छब्दत्वम् । अशक्यज्ञानहस्तवितस्त्याद्यवच्छेदपरिमाणयोगित्वं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कथं तदुत्पद्यतामिति भावः । क्वचित्संयोगभेद एव काठिन्यमतो चा-
क्षुषत्वमपि नानुपज्ञमित्याह संयोगेति । सुखालकादौ जठरे स्पर्शभेद-
इत्याह स्पर्शेति । विशेषदर्शनादिति । संयुक्तसंयोगावपीयस्त्वविषयापेक्षानु-
द्देरेवापरत्वस्योत्पत्तिदर्शनात् परत्वाभाव इत्यर्थः ।

ननु दिगन्तराभिमुखस्यापि दिगन्तरावच्छेदपि हस्तादौ वा-
मत्वव्यवहारः किञ्चित्वन्धन इत्यत आह देहेति । एवं दक्षिणत्वमपि
वाच्यमिति । अशक्येति । निपुणे निरूपणे तत्रापि संख्यातत्त्वबुद्धेः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योगभेदः क्वचित्स्पर्शमेदः काठिन्यमिति न चाक्षुषत्वविरोध इत्या-
ह संयोगभेद इति । अस्त्रधमेति । ऊहाभाव एव रौश्यं लोके रक्षपदस्या-
स्त्रियधपदपर्यायत्वदर्शनादित्यर्थः । उपाधिद्वारेति । उपाधित्वं च क्रमा-
दिनामुपपादितमिति भावः । विशेषदर्शनादिति । परत्ववदपरत्वस्यापि
मानसिद्धत्वादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिति । ननु यत्र स्वपूर्वस्यां दक्षिणोत्तरकमेण नानावस्तूनि तत्र पर-
त्वाद्यभावात्कथं मध्यव्यवहारोऽत आह एतचेति । तत्र दक्षिणेन निरु-

चापीरमितत्वम् । अपृथक्त्वं चैत(१) दवधिनिरूप्यपृथक्त्वाभाव-
सम्बन्धित्वम् । दयादयस्त्वच्छामेदा एव । निरन्द्रियदेशस-
म्बन्ध एव हि मनसो निद्रेति । परत्वापरत्वसङ्कर एव च मध्यता ।
गुरुत्वादिवन्दीग्रहस्तु तत्र तत्रोन्मूलित इत्यलम् । इति गुणानयिमः॥

इति श्रीन्यायलीलावत्यां गुणविचारः(२) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्
सत्त्वादिति भावः । एवभग्रेऽपि । परत्वापरत्वसंकर इति । परत्वाधिकर-
णत्वमेव मध्यत्वमित्यर्थः । गुणनियम इति । गुणानां न्यूनाधिकसंख्या-
व्यवच्छेदनियम इत्यर्थः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायसन्मिश्रश्रीभवनाथात्मज महामहोपाध्यायसन्मिश्र-
श्रीशंकरकृते लीलावतीकण्ठाभरण गुणपदार्थः समाप्तः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः
परत्वापरत्वसंकर इति । एतच्चोपलक्षणम् । तु उत्त्वसंयुक्तसंयोगाधिकरण-
ऽपि मध्यव्यवहारदर्शनात् । गुणनियमः शङ्कितगुणानामाधिक्यनिरा-
करणमित्यर्थः ॥

इति श्रीवर्धमानोपाध्यायविरचित न्यायलीलावतीप्रकाशे गुणपदार्थः ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः
प्यमाणमुक्तरापेक्षया उत्तरेण च निरूप्यमाणं दक्षिणापेक्षया मध्यम-
परमित्यपरद्वयसंकर एव मध्यतेति भावः । इदमप्युपलक्षणम्, भिन्न-
दिग्बस्थितयोर्यत्रैकस्मिन्परत्वद्वयमुत्पद्यते तत्रापि मध्यत्वव्यवहा-
रात्, तदुक्तं गुणप्रकाशे—‘परत्वमेव मध्यत्वमिति’ ।

गुणपदार्थः ॥

(१) चैतायदवधीति मु० पु० पाठः ।

(२) गुणपदार्थोपवर्णनम्—इति प्रा० पु० पाठः ।

कथं पुनः कर्माणि पञ्चैव ? भ्रमणरेचनादैरपि सत्त्वात् (१) ।
तत्रान्यथासिद्धावुक्षेपणादेरपि तथात्वग्रसङ्गात् । गमनं च न
चलनातिरेकि । ततो न्यूनातिरेकाभ्यां (२) विभागोऽनुपपत्त एवेति

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

उत्क्षेपणापञ्चेषणाकुञ्जनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणीत्याक्षिपति
कथमिति । रेचनादावित्यादिपदानिष्क्रक्षणप्रबोधानोद्दर्शज्ञवलनमनोन्न
मनसंश्रहः । अन्यथासिद्धाविति । गमनं एव तेषामन्तर्भाव इति यदीत्य
थं । गमनं चेति । कर्माण्याक्रमेव गमनं न च तदेषाव इत्यर्थः । न्यूना-
विकल्पाभ्यामिति । गमनादेः पृथग्नभित्वानादिभागस्य न्यूनस्वं गमनस्य
न्यायलीलावतीप्रकाशः

उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणीनि पञ्चत्वयिभागमाक्षिपति कथमिति ।
रेचनादेरित्यादिपदेन निष्क्रमणप्रवशनस्पन्दनोद्धर्शज्ञवलनमनोन्नमन-
सङ्घाहः । भ्रमणत्वादिवुद्देरनन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । ननु संयोगवि-
शेषजनकत्वेनोपाधिना तदुपपत्तिरित्यत आह तत्रान्यथेति । उत्क्षेपणा-
दिवुद्देरपि तत एवान्यथासिद्धेरित्यर्थः । किञ्च चलनमाच एव गच्छ-
ताति प्रतीतेर्गमनत्वस्य कर्मत्वान्तरजातित्वाभावात् कर्मणः पञ्चत्वा-
भावेन न्यूनत्वादिभागो न युक्त इत्याह गमनं चेति । विशेषादिति । उत्क्षे-
पणत्वादिवुद्दभ्रमणत्वादिवुद्दोर्जातितदभावव्यवस्थापकत्वलक्षणा-
दित्यर्थः । तमेव स्फुटयति तथाहीति । ननु भ्रमणादीनां जातिरूपत्वेऽपि
न विभागव्याघातः, भ्रमणत्वादीनां गमनविशेषत्वस्याग्रे व्युत्पादनी-
यत्वात्, गमनभिक्षत्वे चोपाधिरूपत्वेऽपि उत्क्षेपणादिपञ्चकानन्तर्भा-
वात् विभागव्याघातस्तुल्यः, तस्माद्भ्रमणत्वादेः स्वरूपाख्यानपरोऽयं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

थनुक्तोपालमभमाशंक्याह उत्क्षेपणादीनीति । जातितदभावेति । जातित्व्य
वस्थापकत्वतदभावलक्षणादित्यर्थः । संप्रदायविद इत्यस्वरसाविभावनम् ।
तद्वीजन्तु उत्क्षेपणादिचतुष्टयं तावत् परस्परविरुद्धधर्मवत्वमनुभव-
सिद्धं तदन्यकर्मत्वलक्षणगमनत्वमपि तद्विरुद्धमेवेति परस्परविरुद्धान्
पञ्चोपाधीनादाय मूलकृता कर्माणि गणितानि । एवञ्च भ्रमणत्वादीना-

(१) समवाद- इति पा० पु० पाठः । (२) अत्र न्यूनविकल्पाभ्यामिति मिश्रहमतः पाठः ।

चेत् । न । विशेषात् । तथाहि नाकिकायां पतति पत्रादौ कस्यचित्पततीति पतिः, कस्यचित्प्रविशतीति, कस्यचिद्भ्रमतीति । स च जातिपक्षे प्रत्ययप्रबन्धो नोपपद्यते । जातिसङ्कुरप्रस-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पुरुषगभिधानादाधिक्यमित्यर्थः । न्यूनत्वमपाकरोति तथाहीति । ऊर्ढ्वं गच्छत्यधोगच्छत्याकुञ्चति प्रसरति गच्छतीति पञ्चानुगतप्रत्ययाः पञ्चजातीरुतक्षेपणत्वादिका व्यवस्थापयति तेन कर्मत्वसाक्षाद्याप्याः पञ्चैव जातयः । भ्रमणत्वादयस्तु साङ्कुर्यादृजातय एव न भवन्ति, जातित्वे वा गमनत्वावान्तरजातय एव ता न तु कर्मत्वसाक्षाद्याप्या इत्यर्थः । प्रत्ययप्रबन्ध इति । अननुगतप्रत्ययप्रबन्ध इत्यर्थः, निष्क्रमण-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ग्रन्थ इति सम्प्रदायविदः । ननु जातिसङ्कुरापत्त्या यदि पतनत्वं न जातिः तदा पतनत्वाकारानुगतप्रतीतिः कथम् ? न चाधःसंयोगजननकत्वेनोपाधिना तदुपपत्तिः, अनुगतधर्मं विना तज्जनकत्वस्यैव ग्रहीतुमशक्यत्वात् । मैवम् । अधःसंयोगत्वस्य जातित्वाभावेनोपाधित्वात्, तस्य च कार्यतात्वच्छेदकत्वात्, अन्यथा नीलघटत्वादेरपि तथात्वापत्तेः । एवमन्तःसंयोगजनककर्मत्वं प्रवेशनत्वम्, नानादिक-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मपि परस्परात्यन्तभावसमानाधिकरणजातित्वे विरोधोप्यावश्यकइति तात्परि विभाजकानि स्युरित्याशङ्कायामनुभवसिद्धसामानाधिकरण्यानुरोधेन जातित्वमेव नास्तीत्युक्तमिति प्रकृतोपयोग एवेति । अधःसंयोगत्वस्येति । यद्यप्युपाधेरपि कार्यतावच्छेदकत्वं भवत्येव, तथाप्यत्र मानाभाव एव तापर्यम् । जातिकार्यवृत्तिजातित्वमेव मानं(न)स्यादिति मानाभावसिद्धर्थमुपाधित्वेनेत्युक्तमिति भावः । यद्यपि पतनमवक्षेपणमेवेत्यग्रे मूलकुदेव वश्यति, अवक्षेपणत्वं चाधःसंयोगजनकतावाच्छेदकत्वेनैव साधनीयमिति तत्वं कार्यतावच्छेदकमेव, तथापि पतनमत्रावक्षेपणविशेषः, तत्र च न कार्यगतं किञ्चिद्वच्छेदकमस्तिवेनावक्षेपणन्यायाद्यवस्थाप्येत पतनत्वमिति भावः । नानेति ।

ज्ञात्^(१)। अपवरकादपवरकान्तरं ब्रजति च निष्क्रामति प्रविशनि
इति प्रत्यशान्न निष्क्रमणत्वाद्यपि । अत एव च न रेचनत्वम्, तस्य
निष्क्रमणात्मकत्वात् । न च स्पन्दनम्, न चोद्धर्जवलनम्, उत्क्षे-
पणस्यैव तेजः सम्बन्धिनस्तादशत्वात् । अत एव च नोन्नमनम्,
तस्य निष्क्रमणात्मकत्वात् । पतनं च न, तस्यावक्षेपणात्मक-
त्वात् । अत एव न नमनम् । अनुजुसंयोगजनकत्वात् तिर्य-
गमनमध्याकुञ्चनमित्याद्यम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

त्वप्रबेशानत्वयोर्जातिस्तुपतामपाकरोति । अयमभिसान्धिः । अधःसंयो-
गजनकर्मत्वं भ्रमणत्वम्, बहिःसंयोगजनककर्मत्वं रेचनत्वं नदेव
निष्क्रमणत्वम्, अधःसंयोगजनकद्रव्यद्रव्यनिपुरुकर्मत्वं स्पन्दनत्वम्,
एतच्च सर्वे गमनद्वारान्तरसामान्यम् । तथोन्नमनत्वमपि । पतनत्वनमनत्वे-
चावक्षेपणावान्तरसामान्ये । तिर्यग्गमनत्वं चाकुञ्चनत्वं न त्ववान्तरसा-
मान्यमिति । जातित्वेऽपि न कर्मत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वमिति । नन्-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

संयोगजनकनानां जातीयनानाकर्मत्वं भ्रमणत्वम् । नहि भ्रमणमेककर्मात्म-
कमेव, एकस्मिन् क्षणे भ्रमत्यलात्तचक्रमिति प्रतीत्यापत्तेः । भ्रमण-
त्वस्य जातित्वं निराकृत्य निष्क्रमणत्वादेस्तन्निराकरोति अपवरकादिति ।
निष्क्रमणत्वादीत्यादिपदेन प्रवेशानत्वपतनत्वसङ्घइः । तस्येति । नि-
ष्क्रमणस्य गमनविशेषत्वेन व्युत्पादनीयत्वादित्यर्थः । न च स्पन्दनमिति
तस्य निष्क्रमणात्मकत्वादिति हेतुरनुष्ठानीयः । अतएवोत्क्षेपणात्म-
कत्वादित्यर्थः । तिर्यग्गमनस्याकुञ्चनत्वे हेतुमाह अनुजुसंयोगेति । ननु
तिर्यग्गमनं नाकुञ्चनं स्वावयवाभिमुखियायाः आकुञ्चनात्मकत्वात् ।
अत्राहुः । यत्र तिर्यक् पतनं निःक्रियाभिमुखं तत्र तस्याकुञ्चनत्वम्,

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

तृतीयं नानापदं भ्रमणत्वसमुदायपर्याप्तत्वलाभार्थमित्येके । नाना-
जातीयनानापदयोरन्यतरान्तर्भावेन लक्षणद्वयमित्यन्ये । पूर्वत्र
हेतुत्वभ्रमनिरासायाह तिर्यग्गमनस्येति । अन्यत्र वायादविति । यद्यपि

(१) सङ्खरभयाद्—इति प्रा० पु० पाठः ।

उत्क्षेपणत्वादिर्कं चानुगतप्रत्ययनियतजातीयसंयोगजनकत्वा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्क्षेपणादिजातित्वे किं प्रमाणमन्त आह उत्क्षेपणत्वादिर्कं चेति । अयमभि-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

अन्यत्र वाचादौ तिर्थकृपतनमपक्षेणमेव ।

उत्क्षेपणत्वादीनां जातिव्यवस्थापकमाह उत्क्षेपणत्वादिर्कं चेति । ऊ-
धर्वदिक्संयोगाद्यविछ्नानुगतकार्यस्य कारणानुगतरूपं विनाऽनुप-
पत्तेरस्ति वाधके तेण जातिलक्ष्यमित्यर्थः । ऊर्ध्वदिक्संयोगत्वं
चोपाधिरूपमरि वाधकाभावात्कार्यतावच्छेदकम्, नीलघटत्वादेश्च
तत्त्वे वाधकमस्ति । न चोत्क्षेपणेष्ट्यूर्ध्वं गच्छतीति प्रतीतिबलाद्मनत्व-
साङ्गर्थं वाधकमेव, तत्र गमनत्वाभावात् तद्यवस्थापकस्य तिर्थकृसंयो-
गजनकत्वस्थाभावात्, गच्छतीति प्रतीतिप्रयोगयोश्चलनमाविषय-
त्वात् । तथापि यत्र किञ्चिद्दृष्टं किञ्चिच्च तिर्थकृचलति तत्रोत्क्षेपण-
त्वगमनत्वयोः सङ्घरो दुर्बार इति न वाच्यम् । तत्रैकस्थाः कर्मव्य-
क्तेर्धर्वतिर्थकृसंयोगजनकत्वाभावात्, कर्मव्यक्तीनां नानात्वेनोत्क्षेप-
णात्मिकायास्तस्या ऊर्ध्वसंयोगजनकत्वात् गमनात्मिकायाश्च ति-
र्थकृसंयोगजनकत्वात् । एवमधःसंयोगजनकत्वमवक्षेपणत्वव्यवस्था-
पकम् । निष्क्रियावयवाभिसुखसंयोगजनकत्वमाकुञ्जनत्वव्यवस्थाप-

न्यायलीलावतीप्रकाशवृत्तिः

तिर्थकृपतनं तिर्थकृसंयोगत्वाद्मनमेव वक्तुर्मर्हम, तथापि यत्राधस्सं-
योगजनकमेव वाचादिकर्म तत्रैवमन्यथा तु गमनमिति भावः ।
ऊर्ध्वदिक्संयोगित्वं चेति । ऊर्ध्वं क्षिपत्यधः क्षिपतीतिप्रतीत्योः पर-
स्परविरुद्धविषयत्वादनुगतत्वाच्च जातिविशेषविषयत्वे तज्जातिनि-
यामकत्वेन ऊर्ध्वसंयोगित्वादिकमुपाधिरूपमप्यवच्छेदकं कल्पयते
वाधकाभावादिति भावः । पतीत्यादिप्रतीतीनां तु न जातिव्यवस्था-
पकत्वं जातिलङ्घरापत्तेरिति धेयम् । निष्क्रियावयवेति । विरुद्धदिगभि-
मुखक्रियाशून्यावयवेत्यर्थोऽन्यथावयविसंकोचेऽवयवकर्मावश्यकत्वात्
परस्पराभिसुखक्रियावदवयवाश्रितावयविनि संकुचतीति प्रतीतेऽचा-
लज्ञत्वापत्तेरिति भावः । तदुपादानप्रयोजनं च यत्राधःपत्राभिसुख
मेव मध्यपत्राविछ्नाक्रयविसंयोगो विकाशे तत्रातिव्याप्तिवारणम् ।

त्तिसङ्गम् , कारणजातिनियमं विना कार्ये तदनुपर्यतेः । न च
रेचनेऽप्ययं दोषः । तत्र वाधकवचेन जातेरपास्तत्वात् । अवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सन्धिर्द्वैरपते हस्तादिषु तत्त्वम्बद्धेषु च मुखलादिषु ऊदधर्वदेशावच्छे
देन नियतसंयोगजनकतपस्थयोदेशावच्छेदेन च नियतविभागजन-
कत्वं प्रतीत्य हस्तमुत्क्षिपनि मुखलमुत्क्षिपतीति प्रत्ययः । एवं हस्ते-
चाधो नीयमानेऽवक्षिपतीति प्रत्ययः । एवं इत्यं संकुचाति वर्णम् संकु-
चतीति धीः । एवं वर्णम् प्रसरति वस्त्रं प्रसरतीति धीः । एवं पशुमनु-
जविहंगमसरीमृपादिषु नियतदेशसंयोगविभागयोरनुपलम्भादनियत-
देशसंयोगविभागलक्षणकार्यकारित्वात् गच्छतीति धीस्तथा च
कार्यानुगमप्रत्ययं नुगमौ जातिभन्तेरेण नुतपद्यनानावुतक्षेपणत्वादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कम् । न चावयवाकुञ्जनेनावयविनि संयोगोत्पादहस्तत्राकुञ्जनत्वं ना-
हत्येवेति वाच्यम् । अवयवावयविनोः संकुचतीतिप्रतीतावविशेषात् ।
एवं निक्षिक्षावयवानभिमुखातिरुद्धनानादिक्लंसंयोगजनककर्मत्वं प्र-
सारणत्वव्यवस्थापकम् । अत्राप्यवयवावयविनोः प्रसरतीत्यवाधितप्र-
तीतिवलाज्ञावयवकर्मणान्यथासिद्धिः । तिर्यकसंयोगजनककर्मत्वं च
गमनत्वव्यवस्थापकम् । न चैवं पूर्वादिदिक्लंसंयोगजनकत्वादिनापि
जातिः सिद्धयेत् , पूर्वादीनां तिर्यकप्रभेदत्वात् । नन्वेवं रेचनत्वप्रवेश
नवादिकमपि जातिः स्थात् बहिःसंयोगजनकत्वान्तःसंयोगजनकत्व-
योर्व्यवस्थापकयोः स्थावादित्वत आह न वेति । गमनत्वं कर्मत्वव्याप्यं

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

नवेति । अवयवसंयोगद्वारेति शेषः । अवयवावयविनेरिति । न च भ्रमरूपा
परम्परासम्बन्धावयगाहिनी वा प्रतीतिरिति वाच्यम् । वाधकाभावात्,
परम्परासम्बन्धकरपने च गौरवात् । यत्तु—अवयविनि तदा कर्मो-
त्पादे निःक्रियावयवेति विरुद्धं यावदवयवकर्मोत्पादे व्याप्तत्वादवय-
विकर्मोत्पादस्यान्यथा कर्मणोऽव्याप्तवृत्तिनापाचिः । नहि अवति नि-
ष्क्रम्योऽवयवोऽवयवी च तदवच्छेदेनापि लक्षण-इति मतम् । तदयुक्त
निःक्रियेत्यादेरवान्यथा व्याख्यानात् । एवमिति । अत्रापि निःक्रियत्वं
विरुद्धादिगमिमुखक्रियाशून्यत्वमेव । आकुञ्जनव्यावर्तनायानभिमुखे

क्षणसंयोगभेदम् अजनकं गमनम् । भ्रमणनिष्क्रमणादीनां च परसामान्यवच्च सवभ्यमपरसामान्यवच्चादुत्क्षेपणादेक्षेपणवत् । तदेव च गमनशब्दवाच्यम् । यदा उत्क्षेपणस्वादिरूपद्वयं तावत्कर्मणि चतुर्विद्याहुगतप्रत्ययसिद्धम् । तच्चोपाधिसामान्यं वाऽस्तु मुख्यसामान्यं वा न लः कापि (?) क्षतिः, चातुर्विध्यमात्रस्य विवक्षितत्वात् । एतद्वयतुष्क्षिविवर्जितकर्मजातीयम् गमनम् । तच्च

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

का जातीर्थवस्थापथत इति । गमनत्वजातीं प्रमाणान्तरमाह भ्रमणेति । भ्रमणत्वादीनां कर्मत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वं तावच्चास्ति, तच्चोत्क्षेपणत्वाद्यवान्तरत्वम्, तद्वेदेन प्रतीतेः, तथा च कर्मव्याप्यत्वाप्यत्वं वाच्यमतो गमनत्वमेव कर्मत्ववद्याप्यम् तदृशाप्यं च भ्रमणत्वा दीत्यर्थः । उत्क्षेपणत्वादीनामुपाधिसामान्यत्वे नापि काचित्क्षतिरि-ल्याह यद्वेति । नन्वेतच्चतुष्टान्तर्गतमेव गमनत्वं स्वात्तथा च विभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सामान्यं तच्चोर्ध्वादिसंयोगचतुष्टान्यसंयोगजनककर्मव्यक्तौ वर्त्तत इत्याशयेनाह अविलक्षणेति । तदेव चेति । गमनत्वसामान्यकान्तं भ्रमण-निष्क्रमणादीत्यर्थः । ननु सौधादावूध्वेद्वारेण कक्षान्तरगमने उत्क्षेपणत्वप्रवेशनत्वनिष्क्रमणत्वसाङ्कर्यं स्वादेवेत्यतः पूर्वापिरितोषेणाह यद्वेति । विभागमात्रस्य सिद्धौ तात्पर्यं नतृत्क्षेपणत्वादेजातित्वे निर्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वान्तम् । न च नानापदेन तश्चिरासः, तस्यापि नानादिक्संयोगजनकत्वात् । तत्रापि निःक्रियपदं पूर्वनिरुक्तविकाशस्थले मध्यपत्राव-उछेदेनापि विकाशान्यवहारात्त्रातिव्याप्तिवारणाय । विसद्वदिगमि-मुखक्रियत्वं च तत्राप्यपरदिग्बर्त्तिपश्चापेक्षया नानापदं च उत्क्षेपणा-तिव्याप्तिवारणाय । न च भ्रमेऽप्यतिव्याप्तिः, तत्रैकस्य कर्मणो नाना-दिक्संयोगजनकत्वाभावादत पव तललक्षणे नानापदमुपाच्चम् । वि-सद्वपदं च स्वद्वपनिर्वचनपरम्, अनभिमुख्यान्तत्वागेन तत्पदगर्भल-

भ्रमणादिकर् । न चैतद्युच्छुष्टशालितात्तद्विरहाभ्या (१)मन्यः
प्रकारः सम्भवतीति पञ्चैव कर्मणीति ॥

इति लीलावत्यां कर्मविचारः ।

न्यायलीलावतीकठाभरणम्

गव्याधात इत्यत आह—एतदिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्यः उपाधिपञ्चकेनापि विभागनिर्वाहादित्यर्थः । अमणेति । नचैवं ना-
नाजातिसिद्धावपि गमनत्वमेकं न सिद्धेदिति वाच्यम् । जाति-
प्राहकमानेन लाघवसार्चित्यादेकस्या एव सिद्धेः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्षणसूचनार्थं वा । कचिन्तु अभिसुखेति पाठस्तत्र विस्तुपदं भिन्न-
परमिति पूर्वोक्तं एव पर्यवसानमिति दिक् । उपाधिपञ्चकेनापि ति । उपा-
धिधिटितेन पञ्चकेनेत्यर्थः । अन्यथा गमनत्वस्याग्रे जातित्वव्युत्पाद-
नाद्विरोधापत्तेः । नानेति । भ्रमणत्वादिजातिसिद्धावपित्यर्थः । जातीति ।
अनुगतमत्या गमनपदशक्यतावच्छेदकत्वेन वा तत्सिद्धेरित्यर्थः ।
अत्र जातिपञ्चकेनैव विभागः प्रतीतिवलसिद्धासु तासु संयोगत्वादौ
कार्यतावच्छेदकत्वस्यापि कल्पनादित्येकः कल्पः । अथ वा गमनत्वं
जातिरन्यच्चतुष्टयमुपाधिरिति द्वितीयः । वस्तुतो गमनत्वजातिसाधि
का प्रतीतिरेव वाच्या, सा चोत्क्षेपणादिसाधारणी । कर्मचतुष्टयाज-
न्यसंयोगत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे मानमेव नास्ति, येन तदनुरोधाधा-
त्सा जातिः स्यादित्युपाधिपञ्चकेनैव विभागः स्वतन्त्रेच्छाया नियम
नाभावात् । उपाधिचतुष्टयं च पूर्वनिरुक्तमेव, तद्विष्णकर्मत्वमेव च
गमनत्वम् । न च तत्राप्यूर्द्धाधिकमेण विकाशे उत्क्षेपणावक्षेपण-
त्वप्रसारणत्वानां सामानाधिकरण्येन कथं तेषां विभाजकत्वमिति
दोष इति वाच्यम् । परस्परघ्यभिचारिभिरिक्षोपाधिभिर्हेत्वाभासवि-
भागवद्विभागसम्भवादिति भाति ।

कि पुनः सामान्यसिद्धौ मानम् ? गौरित्यधिकारारोऽनुभव इति चेत् । न । विकल्पानुपपत्तेः । तथा हि कोऽयप्त्वेदावसायः ? किमेकव्यक्तिवद्वत्यन्ते गौरित्यवभासः ; (१) उत व्यक्तीनामेकगोस्वभावतावभासः, एकधर्मवत्यावभासो वा । नाद्यः ? (२) एकव्यक्तेगोस्वभावतावद्वत्यन्तरस्यापि गोस्वभावत्वादेवोप-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अभिनेति । विलक्षणेषु व्यक्तिभेदेषु गवाकाशानुगतप्रत्यय विषय एव गोत्वमित्यनुभव एव प्रमाणम्, तदन्यथानुपपत्तिवैत्यर्थः । एकव्यक्तेरिति । शबलादीनां सर्वासामेव गो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गौरितीति । व्यक्तीनामानत्यान्न ततस्तदुपषात्तिरित्यर्थः । एकव्यक्तिवादेति । वतिप्रत्ययेन व्यक्तिज्ञानयोः स्तावद्वयमभिधीयते तदच विषयेनिष्ठप्यमतोऽनुगतप्रत्यय विषयस्य गोत्वस्य सिद्धिरित्यर्थः । एकव्यक्तेरिति । गोत्ववृत्तिकारणत्वं गोत्वजात्यङ्गीकोरप्युपाधिनावच्छेत्तद्यं गोत्वस्य स्वावृत्तित्वात्, तथा च गोस्वभावोऽसाधारणो गोत्वव्यञ्जन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यक्तिज्ञानयोरिति । शबलशबलागोचरयाहीनयोः स्तावद्वयमेकं विषयत्वमेव, तत्र व्यक्तेरेकत्वमसम्भाविद्वेवत्येकत्वसिद्धिरित्यर्थः । अत इत्यनन्तरमनुगतप्रत्ययकारणत्वेन चेति शेषः । तेनोत्तरव्याख्यासङ्गतिः । गोत्ववृत्तीति । गोत्वनिष्ठज्ञानकारणत्वमुपाधिनैवावच्छेदं गोत्वस्य जात्यनन्तरस्य वा तद्वृत्तित्वात्, तथाच साक्षादिमत्वमेव व्यक्तिनिष्ठमनुगतप्रतीतिकारणतां किञ्चावच्छिन्द्यादित्यर्थः । कचिज्ञानावृत्तिकारणत्वादेति पाठः । स तु ज्ञानवृत्तिकारणत्वमिति पूर्वफक्तिकापाठपक्षे बोध्यः । तस्य च ज्ञानस्य व्यवहारकारणत्वं यथा गोज्ञानत्वेनोपाधिनाऽवच्छेदं तद्वदनुगतप्रतीतिकारणतामपि सास्तादिमत्वमुपाधिरवच्छिन्द्यादित्यर्थः । कचिन्तु गोत्ववृत्तिकारणत्वमित्येव पूर्वफक्तिकापाठः; गोत्वस्य तत्रावृत्तेस्तज्ज्ञानावृत्तित्वादेति तूतरफक्तिकायां पाठः । स चैव योजनीयः गोत्ववृत्तिकारणत्वमनुगतमतिकापाठः ।

पत्तेः । व्यक्तिमात्रस्य वा गौरिति प्रतिगोचरत्वं गोत्ववद्व्यक्तेवा ? आयं अतिप्रसक्तः, अन्यत्र जातिस्वीकार इति चेन्न । व्यक्तिविशेषस्य तत्त्वात् । अन्यथा व्यक्तिमात्रस्य गोव्यक्तिमात्रस्य गोत्वव्यञ्जकत्वं गोव्यक्तेवेति प्रत्यवस्थानस्य सम्भवात् । न द्वितीयतृतीयौ(१) । न हेका गोव्यक्तिरेकधर्मवती वेति प्रतीतिः, किन्तु यथैकस्यां गवि गौरित्यवभासस्था व्यक्त्यन्तरेऽपीत्यकानेकविमिगोचर एवाकारो-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्वाभाव्यमित्यनुभवस्तदधीन एवेत्यर्थः । गोस्वाभाव्यं व्यक्तिमात्रस्य गोव्यकेवेनि विकल्प्य दूषग्रति व्यक्तिमात्रस्येति : व्यक्तिविशेषस्येति । काञ्छिदेव व्यक्तयस्तथा न तु सर्वा येनातिप्रसक्तिः स्यादित्यर्थः । अन्यथा गोत्वव्यञ्जकत्वेऽप्यर्थं विकल्पः समान इत्याह अन्यथेति । एकानेकेति । गवाकारानुगतप्रत्यव्यैकोऽनेको वा विषय इत्यत्र विमितिरेवातोऽनुगतप्रत्यव्याख्या जातिरित्यर्थः । नन्वनन्तासु व्यक्तिषु कथमेकधर्माश्रम-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

को धर्मः सास्नादिमत्वमेव किं नावच्छिन्न्यादिति भावः । एकगोस्वभा ववदिति पाठं एकस्याः गोव्यक्तेः स्वेऽसाधारणो धर्मः सास्नादिस्तद्वदित्यर्थः । भावमविद्वान् शङ्कते व्यक्तिमात्रस्येति । उक्ताभिप्रायेण परि-हरति व्यक्तिविशेषस्येति । न चानन्त्यव्यभिचाराभ्यां व्यक्तिषु सङ्केत-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रणत्वम् । एतम्बोपलक्षणं ज्ञानवृच्छिव्यवहारकारणत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । तत्र प्रथमे गोत्वस्य तत्र गोत्वेऽवृत्तेरिति हेतुः, अन्यत्र तज्ज्ञानावृच्छित्वादिति, गोत्वस्येत्यनुषञ्जनीयमिति । यद्यपि पूर्वत्र ज्ञानयोः साहश्यघटकत्वे गोत्वलिद्विरित्याशङ्का न समाहिता, तथापि साहश्यमपि सास्नादिमद्विषयकमेवेत्युक्तकल्पमेवेति भावः । स्वेऽसाधारणो धर्म इति । इदं च एकव्यक्त्यासौ स्वभाववदिति मूलपाठपक्षे योजनम् । सास्नादिमत्वपरत्वव्याख्यायां नातिप्रसङ्गोऽत आह भावमिति । तच्चैके-

(१) नापरौ इति मा० पू० पाठः ।

इवभासते । असत्यभेदप्रतिभासे शब्दव्यवहारानुपपत्तिरिति चेत्त । अतद्यावृत्थ्या वा आकारसाधारण्येन वा तदुपपत्तेः । यदर्थ-क्रियायां नोपयुज्यते न तस्यव्यवहारयोग्यद्, यथा गगनकम-लम् । नोपयुज्यते च सामान्यमर्थक्रियायामवां न सामान्यं वस्तु भूतम् इति ।

अत्रोच्यते । अतद्यावृत्तौ कस्तदर्थः ? एकं स्वल-क्षणं एकजातीयं वा ? आद्येऽसाधारण्यम् । अन्यत्र जातिस्वी-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

हमन्तरेण शक्तिग्रह इत्यत आह असतीति । अभेदप्रतिभास इति । स्वध-म्ब्रिवत्तप्रतिभास इत्यर्थः । अतद्यावृत्येति । अगोद्यावृत्तिरूपैकधर्म-वत्तयेत्यर्थः । आकारसाधारण्येन-गवाकारानुभवजनकेन सर्वगोल-क्षणसाधारण्येन । जातीनामस्यं साधयति यदर्थेन्द्रिति । यच्च ज्ञ-नकं न तत् सद्व्यवहारविषय इत्यर्थः । न च सामान्यजन्यं किञ्चिद-दस्तीति भावः ।

आय इति । आकाराकारिणोरभेदोदकमेव गवाकारानुगतं
न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्य गृहीतुमशक्यत्वात् शक्यतावरुचेद्यो धर्मः स्वीकर्त्तव्य इत्याह असत्यभेदेति । अतद्यावृत्थ्या अगोद्यावृत्येत्यर्थः । आकारसाधारण्येनेति । साधारण्यं सादृश्यं तच्चैकशब्दप्रयोजनकत्वमित्यर्थः । यदर्थक्रियाया-यमिति । हानादावित्यर्थः । यद्यपि सद्यव्यवहारयोग्यत्वमेवार्थक्रियोपयोग इति साध्यावैशिष्ट्येण, तथापि यदर्थक्रियायां नोपयुज्यते इत्यस्य यद-र्थक्रियोपयोगित्वेन न प्रतीयत इत्यर्थः ।

ननु साधारणाकारकारकानविषयत्वमेव तदर्थो भविष्यतीत्यत आह आकरस्येति । आय इति । साधारणाकारस्य हानाभिन्नतया हान-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ति । यद्यप्येकं प्रवृत्तिनिमित्तं विनैकशब्दप्रयोगजनकत्वमध्यसम्भवि, नथापि सास्नादिमत्स्वमेवादाय हानाकारस्य तथात्वमिति भावः । ननु साधारणेते । यद्यप्याकारसाधारण्येन वेति द्वितीयकल्पदूषणपर-मिदं मूलमिति प्रथमपक्षखण्डनमसङ्गतत्वेनैव तदवतारणमयुक्तम्,

कारः । आकारस्य च किं साधारण्यं^(१) साधारणस्वभावत्वं साधारणसंसर्गत्वं वा ? आद्ये ज्ञानस्थैर्यप्रसङ्गः । नेतरः । जाति-स्वीकारपत्रे । अविपर्यस्तप्रतीतिविषयत्वेन^(२) वस्तुमत्वप्रतीतावर्थक्रियाविरहस्याहेतुत्वात् । स्वप्रतीतिलक्षणायां वा अर्थक्रियायां व्यत्यन्तरेऽसंसर्गमाश्रित्य व्यतिरेकस्थितौ हेतोरसिद्धेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ज्ञानं सर्वव्यक्तिसाधारणमिति वाच्यं, तथाचानीतानागतगोचर्य-किष्वप्येकमेव ज्ञानं स्यादित्यर्थः । कियाविषयत्वेन वस्तुत्वं न त्वर्थ-क्रियाजनकव्येनेत्यनुमानमपि लोपाधीत्यर्थः । विषयतया-स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वेन । हेतोरसिद्धिमाह स्वप्रतीतीति । नन्वत्वव्यव्यतिरेकगम्यं कारणत्वं, व्यतिरेकश्च जातेव्यापकत्वाभित्यत्वाच्च नास्तीत्यत आह व्यत्यन्तर इति । महिषादौ गोत्वव्यतिरेकात्तप्रतीतिव्यतिरेक इत्यर्थः । ननु व्यापकत्वात् महिषादावपि तदसंसर्गोऽनुपपत्ति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यापि स्थैर्यप्रसङ्गादविनाशित्वप्रसङ्गादित्यर्थः । वस्तुतो ज्ञाननिष्टसादृश्यमप्येकधर्मनिर्बाह्यं, स च विषयवृत्तिरेव धर्म इत्यर्थः । यदर्थक्रियायामित्यनुमानं इषयति अविपर्यस्तेति । प्रत्यक्षवाधितो हेतुरित्यर्थः । ननु हानाद्यभावेऽपि ज्ञानादिलक्षणक्रियास्तीत्याह स्वप्रतीतीति । ननु स्वप्रतीतावपि जातेन कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभावादित्यत आह व्यत्यन्तर इति । यद्यपि जातेव्यतिरेको नास्ति तथापि यस्यां व्यक्तौ जातिरक्षित तस्यां प्रतीतिं जनयति यस्यां च

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथापि इत्यत आहेत्यस्य इत्यतोप्पाहेत्यर्थः । तथाचोभयखण्डनपरमेव मूलमिति भावः । अक्षणिकतायामिष्टापत्रेराह—अविनाशित्वेति । ननु ज्ञानत्वेन ज्ञानस्य विनाशित्वेष्याकारतयाऽविनाशित्वं स्यादतोऽपरितोपादाह वस्तुत इति । स चेति । गोत्वविषयभवमेव सादृश्यमिति भावः । व्यतिरेको नास्ति स्वरूपसम्बन्धावचिछङ्गः काळोपाधौ दि-

(१) साधारण्यं च किं-प्रा० पु० पाठः । (२) विषयतयेति अत्र मिश्रसम्मतो पाठो बोधः ।

व्यापकस्य कोऽसंसर्गर्थः; अमंसर्गिणो वा को व्यापकार्थ इति चेन्न । वैशेषिकनये तस्य पिण्डमात्रगतव्यात् । प्रलये सर्वपिण्डानां ममुच्छेदे सामान्यमप्युच्छिद्येतेति चेन्न । (सर्वे)(१) सर्वन्विषये(अपि) स्वसत्त्वाव्यवस्थितेः । इयमेवहि नाहीं सर्वगततेति चेत् । न । तस्याः स्वसम्बन्धिवसत्त्वामाश्रित्य प्रवृत्तेः; अन्यथा नित्यतैव सर्वगततेति महत्पाणित्यम् । सर्वगतत्वं च सर्वत्र समवायो वा, सम्बन्धान्तरं वा ? तदितरोपलभक्त्यानिप्रयुक्तोपलक्षितव्यतिरोक्त्वं वा ? नाद्यः, सर्वत्राप्रतीतेः । तद्वज्ञकसहकारिविरहाद्-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इत्याह व्यापकस्थेति । वैशेषिकनय इति । योत्वलद छब्दवायः सास्नादिमतीष्वेव व्यक्तिषु न त्वन्यत्रेवर्थः । अन्यतते तु सर्वत्र गोत्वसमवायसर्वेऽपि गोवान्यन्ताभावाविवन्धनो अदिषाद्वौ तदव्यवहारः, न त्वत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव व्यापकत्वमिति भावः । ननु यदि पिण्डेष्वेव वर्त्तते तदाऽश्रयाभावात् प्रत्ययो न स्यादित्यनित्यत्वं पर्यवस्थेदित्याह प्रलय इति । इयमेवेति । सर्वादिकी स्वरूपसत्त्वैवेत्यर्थः । तस्या इति । यदि सर्वत्रास्याः स्यात्तदा सर्वगतता स्यादित्यर्थः । सर्वादिकीति हि सत्ता नित्यता सा तु सर्वत्र गतेत्याह अन्यथेति । तदितरेति । व्यतिरेकप्रयुक्तोपलडिधर्यतिरेकराहितत्वमित्यर्थः । अन्यथा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नास्ति तद्यां न जनयति इत्येवंदृपान्वयव्यतिरेकाभ्यां जातेः कारणत्वमित्यर्थः । पिण्डमात्रेति । पिण्डमात्रं सास्नादिमद्भूपं तद्रूपत्वाङ्गो त्वस्येत्यर्थः । सर्वसम्बन्धीति । आश्रयाणांषद्यक्तिनाशेऽपि स्वरूपसत्त्वायाः सद्ग्रावादित्यर्थः । इयमेवेति । स्वरूपसत्त्वैवेत्यर्थः । तस्याः सर्वगतताया इत्यर्थः । तदितरेति । सामान्यस्याप्रतीतिस्तदितरसहकार्यमावद्यावृत्तेत्यर्थः । सर्वत्रेति । सामान्यस्येति शेषः । तद्वज्ञकेति । सामान्यव्यञ्ज-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गुपाधौ वेति शेषः । सर्वव्याकेपरत्वे विरोधोऽन व्याह सास्नादिमदिति ।

(१) () एतच्चद्वान्तर्गतः पाठो प्रा० पु० ना० स्तं किन्तु प्रकाशकर्तुरभिमतः ।

प्रतीतिरिति चेत् । न । सम्बन्धिद्वययोग्यताया एव तत्प्रयो-
जकत्वात्, अन्यथा पवनादावपि रूपसम्भेदापत्तेः, नाश्वे गो-

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

घटादावपि इयं सर्वगतता स्यात् । सम्बन्धिद्वयेति । समवायः सम्ब-
न्धिद्वये गृह्णमाणे गृह्णत एवेत्यर्थः । अन्यथेति । यदि समवाये सत्यपि
तद्विशिष्टप्रतीतिः तत्रेत्युपेयमित्यर्थः । नाश्वे गोत्वमिति । तदत्यन्ताभाव
एव तत्र गृह्णत इति कथं तदपि स्यादित्यर्थः । ननु समवायस्यैक्ये
कथेमेव स्यात्, नहि स्पर्शसमवायादन्यो रूपसमवायो, न च अहव-
त्वसमवायादन्यो गोत्वसमवाय इति चेत्र । एकोऽपि समवायो निरु-
पकभेदाद् भिन्नः कालवत्, नहि य एव रूपनिरूपितः समवायः स
एव स्पर्शनिरूपितः, अन्यथा वायौ रूपसमवायो नास्तीति प्रतीतिर्न
स्यात् । रूपं नास्तीति तत्प्रतीतेविषय इति चेत् । न । समवाये नश्च स
म्बन्धात्, अन्यथा रूपं नष्टमित्यस्य रूपसमवायो नष्ट इति कल्पना
स्यात्, तथाच जितं मीमांसकैः । तथाच विशेष्यमेदेऽपि विशिष्ट-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

केत्यर्थः । सम्बन्धिद्वयेति । जातिव्यक्तियोग्यता यथा गोत्वगोव्यक्त्यो-
स्तथा गोत्वाश्वद्वयक्त्योरपीति तत्रापि गौरितेप्रतीतियापत्तेरित्यर्थः ।
तत्प्रयोजकत्वात्-सामान्यप्रतीतिप्रयोजकत्वादित्यर्थः । यदि च यत्राश-
याश्रितस्वरूपमेव योग्यता तत्रापि तदाश्रितानुपलम्भः कथञ्चिद्वा-
च्यस्तत्राह अन्यथेति । ननु समवायस्यैक्ये कथं रूपवन्नीरूपव्यवस्था? न च घटेन सह रूपसम्बन्धरूपत्वं समवायस्य न वायवादिनेति वा-
च्यम्, रूपसम्बन्धरूपत्वं हि समवायस्य यदि स्वरूपमेव तदा रस-
सम्बन्धरूपत्वं न स्यात्, तयोर्विरोधात् अन्यश्च दुर्वचम् । उच्यते ।
वायौ रूपसमवायेऽपि रूपस्यात्यन्ताभावोस्ति न घटे । कथमेवम्? अधि-
करणस्वभावात् अवाधितरूपवन्नीरूपप्रतीतिश्च । वायौ रूपविशिष्टस्य
समवायस्याभावो भवत्येव, विशेषणाभावे विशिष्टाभावस्यावश्यक-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ननु समवायस्येति । तथाच नाश्वे गोत्वमित्यपि प्रतीतिरयुक्तैवेति भावः ।
वायौ रूपति । तथाच न समवायमावं विशिष्टप्रतीतिनियामकमपि तु
विशेषणतापि, सा च प्रतीतिवलकल्पनयेति भावः । ‘सविशेषणे

त्वमिति प्रतीतेथ । न द्वितीयः, षट्पदार्थातिरिक्तपदार्थस्वीकारात् । असत्येव सम्बन्धे आनुमानिकसम्बन्धबुद्धिजनकं (१)रूपमैवमिति चेत् । न । तथा सति सर्वत्रानुमानेऽनाश्वासापत्तेः । न तृतीयः, तद्यतिरेकेणैव घटादावपि तद्वृद्धचभावात् । स्वव्यतिरेकेणापि घटस्यानुपलम्भो न तु सामान्यस्य कस्यचिदिति चेत् । न । नित्यतैषा न सर्वगतता । ततो गोव्यक्तिभिन्नपिण्डेऽप्यसत्त्वेन न सर्वगतत्वमिति सर्वमनाकुलमिति ।

सामान्यं द्विविधं परमपरं च । तत्र परं सत्ता । नन्विद-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भेदात्, यथा कालस्याभेदेऽपि वर्त्तमानादीनां भेद इति । षट्पदार्थेति । सम्बन्धान्तरस्य परिगणितपदार्थेऽन्तर्भावादित्यर्थः । नन्वनुतपश्चायां गवि तत्रास्य सामान्यं कथं समवेयादिति तद्वदेशादौ तत् सम्बन्धोऽनुभीयते, न तु तत्र परमार्थतः सम्बन्धो देशस्यापि गोत्वापत्तेरित्याह-असत्येवेति । तथासतीति । अनाभासमनुमानमसदपि यदि विषयीकुर्यादि-त्यर्थः । तद्यतिरेकेणैवेति । तदितरोपलम्भकस्यालोकादेव्यतिरेकेणेत्यर्थः । नित्यतैषेति । यद्यपि महिषादौ न गोत्वव्यतिरेकप्रयुक्तस्तदनुपलम्भः किन्तु साम्भादिव्यतिरेकप्रयुक्त इति व्यापकैव एव्यवस्थेत, तथापि नाश्वे गोत्वमित्यवाधितप्रत्ययादसर्वगतत्वमित्यर्थ इति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वादित्यन्ये । घटेतरसहकारिविरहेऽनुपलम्भस्य घटादावपि तुल्यत्वादित्याह तद्यतिरेकेणैवेति ।

यदि प्रमाणप्राप्त्यत्वमेव सत्त्वं स्यात्तदा प्रमित्यविषयत्वदशायां
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ही'ति न्यायेन विशेष्यवति विशिष्टामावोऽपि विशेषणविरहपर्यवसन्न एवेति पूर्वकल्प एव पर्बवसानमित्यरुचं राह-अन्य इति । प्रमाणप्राप्त्यत्वमिति । प्रमाणजन्यज्ञानोपहितत्वमित्यर्थः । तेन नेश्वरज्ञानमादाय

मसम्बद्धं, प्रमाणग्रहणयोग्यतैव सत्ता, प्रयाणग्रहणयोग्यता वस्तु-
नां स्वरूपं, तत् व्यावृत्तं चेदनुगतव्यवहारसिद्धिः, अनुवृत्तं
चेत्सैव सत्तेति चेत्त्रा । व्यावृत्तमेव हि स्वरूपं सत्ता, अनुवृत्त-
व्यवहारस्तु प्रमितत्वोपाध्यालम्बनः, सच्छब्दप्रवृत्तिरपि तत्रैव ।
यद्वा सामान्यविशेषसमवाय(१)व्यावृत्तेष्वेव रूपेषु सदित्यनु-
गतव्यवहारोऽस्तु ।

अत्रोच्यते । प्रमितत्वेन तुल्येषु पदार्थेषु भावाभावव्यवहार-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परं व्यापकमपरं व्याप्यम् । व्याप्यसत्तामाक्षिपति प्रमाणेति ।
अतएव शशविषाणादावसत्तव्यवहार इनि भावः । सच्छब्दप्रवृत्तिरपि ।
सत्तपदसंकेतोऽपि प्रमितत्वोपाधिनिवन्धनो न तु सत्तानिवन्धन
इत्यर्थः । यद्वा यत्रैव वैशेषिकानामर्थपदं पारिभाषिकं तासु
व्यक्तिषु सदित्यनुगतव्यवहार इत्याह यद्वेति ।

प्रमितत्वेनेति । भावाभावव्यवहारवैचित्रेणान्यथानुपपत्त्या भाव-
मात्रवृत्तिः कश्चिद्भ्रम्मोऽभ्युपगम्यत एवेत्यर्थः । ननु तथापि सत्ता

सतोप्यसत्त्वं इत्यादित्यत उक्तं योग्यतेति । प्रमितत्वेति । परमपरासम्ब-
द्धभ्रमत्वजातीनिवन्धन इत्यर्थः । तत्रैवेति । प्रमितत्वोपाधिविशेष
इत्यर्थः । यत्रापि न सत्तासमवायस्तत्रापि तन्निवन्धनः सद्यवहार
इत्यावश्यकत्वात् तदेव निमित्तमित्याह यद्वेति ।

सत्तास्वीकारे तु न भावाभावव्यवहारवैचित्र्यानुपपत्तिरित्याह भाव-
व्यवहारेति । भावस्यैषाते । अभावव्यावृत्तधर्मविशेषस्यैवेत्यर्थः । सत्ता हि
द्रव्यगुणकर्मसु समवायेन वर्चते सामान्यविशेषयोश्चैकार्यसमवायेन,

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यक्त्यसम्भवः । अप्रत्यजातीति । अनुभवत्वजातीत्यर्थः । तन्निवन्धन इति ।
व्यावृत्तस्वरूपमात्रनिवन्धन इत्यर्थः । ननु सत्ताया भावत्वव्यवहारो-
पपादकत्वे सामान्यादौ तदृश्यवहारो न स्थादित्यत आह सत्ता इति ।

(१) समवायव्यावृत्तेषु-८० पु० पाठः ।

वैचित्र्यानुपत्तेः । भावव्यवहारगोचरस्य भावस्यैव सत्तास्व-
भावत्वात् । प्रमित्वम् भावव्यवहारगोचरो भावविरोधित्वं चा-
भावव्यवहारगोचर इति चेत् । न । अभावव्यवहारगोचरस्य(१)
प्रमित्वेन विशद्भावाभावव्यवहारप्रसङ्गात् । भवत्येवेति चेत् ।
न । घटाघटादिव्यवहारमर्थदया निषेध्यनिषेधव्यवहारयोः परस्प-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

या: किमायात्प्रियत आह भावव्यवहारेति । अभावव्यवहारेति । यदि प्रमि-
त्वमभावायावृत्तं स्यात्तदाऽलाघारप्रयेन भावव्यवहारं जनयेत्वा-
वमित्यर्थः । उभित्वोपाधिनिवन्धनमेव विशद्भावाभावव्यवहार-
प्रसङ्गमापादयति विशद्देति । आशयमविद्वानाह भवत्येवेति । आशयमु-
द्ग्राटयति घटाघटेति । यथा घटाघटव्यवहारो नैकसामान्यनिवन्धन-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

समवाये चानवस्थाभिया समवायानङ्गीकारेऽपि स एव समवाय-
स्तत्र वर्तते । न कैवमननुगमः, वृत्तीनां भेदेऽपि समवायस्यैकत्वात् ।
न चाभावेनापि समं तस्य यथाकर्थचित्सम्बन्धोऽस्तीति वाच्यम् । उ-
क्तक्रियेण नियमादिति सम्प्रदायविदः । भावविरोधित्वं द्रव्यत्वादिष्टका-
त्यन्ताभाववत्वमित्यर्थः । अभावत्वमनुगतमज्ञात्वापि अत्यन्ताभाव-
व्यक्तिविशेषस्य प्रमित्वात् । यदि च भावव्यवहारगोचरः प्रमि-
त्वं, तर्हि तत्रापि, तथाच तत्त्वमभावव्यवहारगोचर इति वदतो
द्याद्यातापत्तिरभावस्यापि प्राप्तिरत्वादित्याह अभावव्यवहारविषयेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

उक्तेति । तथाच यत्र सत्तायाः सम्बन्धे समवायाः पतति स भाव इति
भावः । ननु विरोधः सहानवस्थानं भावसामान्येन सहासमवि-
प्रतियोगिप्रत्येऽपि भावपदस्यान्योन्याभावाव्याप्तेः, वृद्यघातक्त्वं
च विरोधोऽन्न लभते वैत्यत आह द्रव्यत्वादीति । ननु भावत्वा-
ज्ञानेऽत्यन्ताभाववत्वमपि दुर्बैयमत आह अभावत्वमिति । तर्हि तत्रापि
अभावेऽपि, एतदनन्तरं तथाचेति शेषः । तत्वं भावविरोधित्वम् ।
किञ्चिद्विरोधित्वमिति पाठः, स सुगम एव । अत्राभावानुभाने विषेध-

(१) विषयस्य-प्रा० पु० पाठः प्रा० अ० ।

रविरुद्धप्रतिबन्धसिद्धौ(१) भावाभावव्यवहारयोरपि परस्परविरु-
द्धनिमित्तकत्वव्यवस्थितेः । तस्माद्विमतिविषयाणि द्रव्यगुणकर्मा-
ण्येकसामान्यवन्ति अनित्यत्वात् गोवत् । न चेदेवं गोत्वमपि
न स्यात् , सास्नादिमत्तेनैव गोव्यवहारोपत्तेः । न च भिन्नानां

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्तथा भावाभावव्यवहारोऽपि प्रमितत्वमात्रनिवन्धनो न भवितु-
मर्हतियर्थः । विमतिविषयाणीति प्रत्यक्षाणामेव द्रव्यगुणकर्मणा पक्षता,
तेन न हेतोर्भागासिद्धिः । तदुच्चरमुपादेयवृत्तिपरसामान्यस्य उपादे-
षवृत्तित्वं साधनीयम् । एकसामान्यवन्ति परस्परवृत्तिसामान्यवन्ती-
त्यर्थः । न चाप्रसिद्धिः, श्रवणधारणादौ तथा सिद्धेः, इह तु पक्ष-
धर्मेतावलात् परस्परत्वमेषामेव स्यात् तथाच सत्तासिद्धिः । यद्वा-
रुपादयो द्रव्यवृत्तिजातिमन्तः जातिमत्वात् घटवत् । न च कर्मणि
व्यभिचारः, पक्षसमत्वात् । न च द्रव्यत्वमुपाधिः, सदाकारानुगत-
प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या गुणेऽपि तत्सर्वेन साध्याव्यापकत्वात् । द्र-

न्यायलीलावतीप्रकशः

निमित्तकत्वस्थितेरिति । तथाच नैकस्थां व्यक्तौ भावव्यवहार इत्यर्थः ।
अपि च भिन्नेषु सादित्यनुगतव्यवहारस्य अननुगताप्रयोज्यत्वस्थितेः-
रनुगतधर्मस्य साक्षात्सम्बन्धे वाधकादेव परस्परासम्बन्धसिद्धिः
प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक् सादितिवृद्धनापत्तेः, अतीतानागतयोरपि
प्रामाणिकतया सादितिवृद्धापत्तेश्च । तस्मदिति । नन्देकसामान्य-
वत्वसाधने सिद्धसाधनम्, द्रव्यादिव्यवृत्त्येकसामान्यसाधने च सा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वातिः

वाधकं वदेत्वा प्रमितत्वात्सत्त्वाया भेदकान्तरमाह अपि चेति । त्रमाणेति ।
तदप्रतिसन्धानेऽपि सद्यवहारादिति भावः । अतीतेति । यद्यपि वर्त-
मानत्वप्रत्ययाभावेऽपि तयोः सद्याद्विरिष्टवान्यथा सत्तास्वीकारेष्यगतेः,
तथापि पूर्वोक्तयुक्त्योरेव तात्पर्यम् । विमतिविषयाणीति मूलं भागासि-
द्धिवारकम् । यद्यपि विषयशब्दस्याजहल्लिङ्गत्वादयुक्तं, तथापि वि-
षयशब्दस्य विषयिलक्षणयान्यपदार्थमाभित्य समाधेयम् । सिद्धसाधन-

सामान्यविशेषसमवायवदाभिन्नव्यवहारगोचरत्वम्, सर्वत्र सामा-
न्योच्छेदप्रसङ्गात् । सामान्यादौ चारोपितसत्तावलेनैव उदु-
पत्तेः । अपरं द्रव्यत्वादि(१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यत्वगुणत्वकर्मत्वानि जातिव्याप्यानि जातिमश्चिष्टात्यन्ताभावप्रति-
योगित्वात् घटवत् । न चाप्रयोजकत्वम्, सदाकारबुद्धीन्दियसाधार-
ण्यात्, अन्यथा अनुपत्तेरिति भावः । ननु यथा सामान्यानां विशेष-
णां चानुगमः सामान्यमन्तरेण तथा प्रकृतेऽपि स्थादित्यत आह
नवेति । समवायग्रहणं सम्पातायातम् । तर्हि गोत्वादिकमपि त्वदभ्युप-
गतं न स्थादित्यर्थः । ननु सावबुद्धिवैचित्यानुरोधात्तश्च सत्ता अभ्यु-
पेयेत यदि सा तत्र वर्त्ततेत्यत आह सामान्यादविति । तदुपपत्तेः-भाव-

न्यायलीलावतीत्रिकाशः

ध्याप्रसिद्धिः । मैवम् । रूपादयो द्रव्यवृत्तिजातिमन्तः जातिगत्वात्
घटवत् । न च द्रव्यत्वमुपाधिः, उक्तविष्कवाधकाञ्छेतोः साध्यव्याप्य-
त्वेन तदव्यापकतया साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा द्रव्यत्वादीनि जाति-
व्याप्यानि जातिमश्चिष्टात्यन्ताभावप्रतियोगिजातित्वात् घटत्वविदिति
विवक्षितत्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मिति । द्रव्यत्वादिकमादायेति भावः । न च लाघवसाहित्यादेकसा-
मान्यसिद्धिरिति वाच्यम् । तस्य कल्पनीयत्वेनैकत्वलाघवानादरा-
दिति भावः । रूपादय इति । आदिपद्ग्राह्यं कर्म, तथाच लाघवाद्वित-
यवृत्तिरैकैव जातिः सिद्ध्यतीति न द्रव्यवृत्तिजात्याऽर्थान्तरं कल्प-
नीयतायास्तु व्यत्वात् । न च गुणकर्मद्रव्यैकदेशवृत्तिजात्याऽर्थान्तरं
द्रव्यत्वेन सङ्करापत्त्या बाधात् । यदेति । व्याप्यत्वं भेदगम्भेमतो नार्थ-
न्तरम् । जातित्वादौ व्यभिचारादान्तिमजातिपदम् । अनवस्थावाच-
कत्वेन सामान्यसिद्धव्यभिचारवारकत्वेन वा प्रथमविशेषणसार्थकता,
निर्विकल्पकानुमाने विशिष्टपदवत् । रजतत्वकलशत्वयोरपि द्रव्यत्वादा-

(१) तेः-ननु इति प्रा० पु० पाठः ।

ननु परापरव्यतिरिक्तमपि सामान्यमस्तु रजतत्वकलशत्वत् । न । परस्परपरिहारवतोः सामान्ययोः समावेशे तदतज्जातीयविरोधोच्छेदापत्तेः । कलशजातीयं च रजतसामग्न्यपेक्षकार-

न्यायलीलावतीकणाभरणम्

बुद्ध्युपपत्तेः ।

परापरव्यतिरिक्तमपीति । परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरपि जात्योः सामान्याधिकरणयमस्त्वत्यर्थः । तदतज्जातीयेति । गोत्वागोत्वयोः समावेशे गवाश्वाकार एक एव पिण्डः स्यान्न च नथास्ति, नथाच त समावेश इत्यर्थः । यदि रजतत्वकलशत्वयोः समावेशस्तदा गोत्वाश्वत्वयोरपि कदाचित् स्यात् । यन्तु करास्थितपिण्डानुपलभ्माङ्ग तथा तदा इदानीं तथा दर्शनाभावेऽपि कदाचित् प्रक्षयत इत्यत आह कलशजातीयं चेति । तथापि न समावेशः, किन्तु रजतत्वादिव्याप्यं भवति मेव कलशत्वं संस्थानविशेषवृत्तिं च न कलशत्वं महान्नीलो घटश्चलतीति प्रतीत्या द्रव्यत्वसिद्धेः । किंच संस्थानवृत्तिवेऽपि अन्यतर-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

परापरव्यतिरिक्तमपीति । परापरभावं विनापि सामान्यमास्त्वत्यर्थः । रजतेति । ननु संस्थानवृत्तेव घटत्वं न द्रव्यवृत्तीति न तयोः समावेशः । संस्थानं ह्यव्यववृत्तिः संयोग एव, युक्तं चैतत्, कथमन्यथा तस्मिन्नेव रजते तत्संस्थानसत्त्वासत्त्वाभ्यां घटतदभावव्यवहारः । मैवम् । तत्राप्यन्यतरकर्मजत्वादिना सङ्क्रान्तप्रसङ्गात्, कथमन्यथा तस्मिन्नगुणगतजातौ सङ्करो न दोष इति तु निर्वीजमेव वैज्ञात्यमेवेति । नन्देवं तन्तुपट्टयोरिव घटरजतयोरभेदानुभवः कदापि न स्यात् । अत्राहुः । रजतत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वम् । न चैव रजतादिव्यदेव्यनुगतव्यवहारो न स्यात् घटत्वस्य रजतादिप्रत्येकविश्रान्ततया व्यक्तिस्थानीयत्वादिति वाच्यम् । तादृक्संस्थानवत्वेनोपाधिना तथा व्यवहारात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ह परापरेति । परस्परपरापरेत्यर्थः । ननु करास्थिताकारवस्तूपलभ्मापत्तिस्तादशज्जातीद्युव्याधिका, सा च गुणगतजातो नास्त्वय, गुणद्वयनिराकारत्वादत आह गुणगतजाताविति । एतज्जातीयिताविरोधिभङ्गप्रस-

April.

1932.

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NO. 412.

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता ।

श्रीभगीरथठक्कुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्घमानोपाध्यायकृत -

प्रकाशेन समुद्भासिता

श्रीअङ्गरमिश्रानितकण्ठाभरणेन च समन्विता ।

काशीस्थ नियानन्दवेदविद्यालयप्रधानाध्यापकेन

पण्डित हुण्डिराजशास्त्रिणा ।

टिप्पण्यादिभिः सम्पादिता ।

NYĀYA LILĀVATI

BY

VALLABHĀCHĀRYA

With the Commentaries of Vardhamānopādhyāya,
Sāṅkara Miśra and Bhagiratha Thakkura.

Editd by Nyāyopādhyāya Pt. Dhundhirāja Sāstri
Principal N. V. Vidyalaya, Benares.

FASCICULUS VIII-*c.*

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,
Benares City.

1933

०० श्रीः ००

→←

वानन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।।
सुवर्णाऽद्वितमव्याभशतपद्मपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—४१२

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidyā Vilas Press, Benares.*

णजन्यं तच्चिरेष्मकारणजन्यं वा ? आद्ये रजतमामग्रीविरहिणि क-
नककलशे नाम्नेव रजतकलशत्वमिन परापरभाव एव । द्वितीये
तु स्वतन्त्रमामग्रीप्रमूनयोः रजतकलशयोर्वैजात्यमेव तनुपटवत् ।
उभयथापि न नियमविग्रेयः । अस्तु वा परापरव्यतिरिक्तमपि
नृत्यम् । नथापि न काचिन्नतिः । तथा च समुच्चये चकारः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कर्मजस्वादिना परापरभावानुपपत्तिस्तदस्यैव, अन्यतरकर्मजत्वा-
दिव्याप्यनानाकर्मसच्चाङ्गीकारेऽपि तु रजतत्वादिव्याप्यतैव स्वीकिं-
यतां तेन कृपमहत्वादिसामानाधिकरण्यधीरप्युपपादिता स्यात् ।
यद्वा संस्थानविशेषकार्यसमवायि द्रव्यत्वमेव घटत्वम् । न नियमविरोध
इति । परापरभावादन्ने एव जाती समाविशत इति यो नियमस्तद्विरो-
धो नाम्नीत्यर्थः । तृतीयमिति । सामान्यमिति शेषः । तथा भूतत्वमूर्च्छत्वे
अपि जाती एवेति भावः । नन्वतभ्युपगमवादोपि युक्त्यामासमेक्षत
इत्यत आह तथाचेति । समुच्चयार्थं इत्यतो समुच्चयार्थं इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तर्हि संस्थानवृत्त्येवान्यतरकर्मजत्वादिव्याप्यं नलैव घटत्वमस्तु
तन्नानात्वस्यावश्यकत्वात्, एवं संस्थानविशेषान्वयव्यतिरेकानुविधा-
नमपि घटत्वव्यवहारस्य संगच्छत इति चेत्त । महान्नीलो घटश्चलती-
ति परिमाणरूपविशेषकर्मसामानाधिकरण्येन घटत्वानुभवात् । न च
गुणात्मकसंस्थाने तत्सम्भवः । यद्वा संस्थानविशेषकार्यसमवायिद्-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्षविपक्षबाधकस्य समानत्वादिति भावः । तथाच महान्नीलो घटश्च-
लतीतिप्रतीतेद्रव्यवृत्ती एव ते जाती इति रहस्यम् । ननु घटत्वस्वी-
कारे मानाभावः अनुगतमतेरन्यथेवोपयादनीयत्वादत आह यद्वेति ।
संस्थानस्यावयववृत्तित्वादाह एकार्थसमवायीति । कपालरूपादावतिप्रसङ्ग-
वारणाय द्रव्यपदम् । संस्थाने च विशेषो वैजात्यमेवानुभवसिद्धम् ।
न चान्यतरकर्मजत्वादिना तत्रापि सङ्करः । अन्यतरकर्मजत्वादेवे
नानाभूतस्य स्वीकारात्, अनुगतव्यवहारस्तु तेष्यन्यतरकर्मजत्वो-
पाधिनैव । न चैव तदेव वैजात्यं घटत्वमस्तिवति वाच्यम् । मद्रत्वादि-

परमपरं चेति ॥

इति न्यायलीलावत्यां सामान्यविचारः ।

समानजानिगुणकर्मकार्याः परमाणवोऽन्योन्यव्यावर्तकधर्म-

न्यायस्त्रिलालावतीकण्ठभरणम्

समानजानिगुणकर्मकार्याः इति बहुव्रीहीस्तत्र कार्यपदं गोचृष्णन्यायेन
द्रव्यपरम् । एकदोत्पश्चप्रकाजाः पार्थिवपरमाणवः पक्षः । तत्र रूपा
दिभिरर्थसिम्भवात् न व्याकृतेषु पद्यमानेषु परमाणुषु समानगुणक
र्मसामान्यवत्सु विशेषानन्तरेण योगी व्यावर्तकं पद्यति । न चाव्या-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यव्यसुपाधिर्वट्टवम् । समुच्चय इति । अनुकूसमुच्य इत्यर्थः ।

समानजातीति । गोचृष्णन्यायेन कार्यपदं कार्यद्रव्यपरम् । न तु विजाती-
यानां जातिभिरेव व्याकृतत्वात् सिद्धसाधनवारणार्थं समानजाते-
प्रहणमस्तु, गुणकर्मकार्याणां व्यर्थसुपादानम् एकस्य परमाणोः पा-
र्थिवस्य विजातीयैः पाकजैः विजातीयेन कर्मणाप्यभेदेन सिद्धसाध-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सामानाधिकरण्यप्रतीतिविरोधादिति दिक् । अनुकूलेति । न चैव गोत्वा-
इवत्वयोरपि सामानाधिकरण्यं स्यादिति वाच्यम् । प्रतीतिविलेन
कच्चित्सामानाधिकरण्यस्य कच्चिद्सामानाधिकरण्यस्य च कल्पनात्,
अन्यथोपाध्योरपि तथाभूतयोः कच्चिद्विरोधो न स्यादिति भावः ।
यत्तूपाध्योः परम्परासम्बन्धः, तेन च सम्बन्धेन परस्परात्यन्ताभाव-
समानाधिकरणयोर्जात्योरपि सामानाधिकरण्यमेव, साक्षात्सम्बन्ध-
न तु तथाभूतयोः सामानाधिकरण्यं विरुद्धमिति विनिगमकमिति ।
तत्र । एवं संयोगयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः । यदि च घटत्वपृष्ठ-
वीत्वादेः सामानाधिकरण्ये घटत्वपट्टत्वादेः सामानाधिकरण्यं प्रती-
यते, तत्र च ‘सति सम्बन्ध’ इतिन्यायेन परस्परात्यन्ताभावसामाना-
धिकरण्यमेव जात्यसामानाधिकरण्यनियामकं कल्प्यत इति न तादृ-
शज्ञातिस्वकिर इति मतम्, तदाभ्युपगमयादपर एव प्रनथः ।

सिद्धसाधनसम्भवादिति । गुणादिकमादायेति शेषः । पूर्विकीस्व-

मम्बनिधिनः व्यावृत्तज्ञानविषयत्वान् (१) द्रव्यत्वाद्वा गवादिवत् (२)।
व्यावृत्तज्ञानविषयात्र द्रव्यत्वाद्वादिवत् । अगवश्च संशयविष-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

वृत्तज्ञानामारम्भकसंयोगाधारतमन्तरेण बटशरावोदञ्चनादिनिष्प-
तिनं च नामन्तरेण विलक्षणकपरसगन्धस्पर्शानुभव इति भावः ।
अन्योन्येत्यभिधानात्र बटादिव्यावर्तककिञ्चिद्भमंवत्त्वा सिद्धसा-
धनम् । मम्बनिधिन इति । समवायिन इत्यर्थः । तेन न परस्परासम्बन्धेन
केनचिद्यमिचारः । समवेतविशेषसिद्धिः—व्यावृत्तज्ञानविषयार्थत्वा-
दिति हेत्वर्थः, तेन न सामान्यादौ व्यमिचारः । अत एव हेत्वन्तर-
माह द्रव्यत्वादिति । हेतुं साधयति व्यावृत्तिः । प्रकारान्तरेण विशेषा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नासम्भवात्, एकस्य पार्थिवपरमाणोर्भिन्नजातीयद्रव्यारम्भक-
त्वेऽप्यभेदाच्च । अत्राहुः—समानजातीयत्वेन समानगुणत्वेन समान-
कर्मत्वेन वा पृथगेव पक्षत्वं, साध्यं च परस्परव्यावर्तकधर्मवत्त्वमतो-
न ब्रटादिभ्यो व्यावर्तकधर्मेण सिद्धसाधनम्, हेतुरपि परस्परव्यावृ-
त्तत्वज्ञानविषयत्वम् । अत्रे साध्यमपि तदेव । यश्च व्यावर्तको धर्मः
स एव विशेषः । विशेषसाधकं मानान्तरमाह अणवश्चेति । परस्परा-
भेदसंशयविषयत्वं साध्यमतो न सिद्धसाधनम् । ननु तावतापि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

जलत्वादिकमादाय सिद्धसाधनमिति समानजातीयत्वेनेति । गन्ध
स्नेहादिकमादाय सिद्धसाधनमिति समानगुणत्वेनेति । तिर्यग्गम-
नोर्धवज्ज्वलनादिना तद्वारणाय समानकर्मत्वेनेति । इदमुपलक्षणम्,
समानद्रव्यत्वेनापि पक्षतासम्भवादिति न सिद्धसाधनमिति ।
यद्यपि साधनदशायां यथाश्रुते न सिद्धसाधनमन्यथा तु विवक्षि-
तेऽपि, तथापि संशयमात्रस्य विशेषदर्शनानिवर्त्यत्वेन विशेषसिद्धिर-
भेदसंशयस्यैव व्यावर्तकधर्मदर्शननिवर्त्यतया सिद्धेरिति प्रकृतोप-
युक्तत्वे तात्पर्यम् । परस्परव्यावर्तकेत्यादिविवक्षितसाध्ये व्यमिचार-

(१) ज्ञानविषयार्थत्वादिति मिश्रसमतोत्र पाठो बोधः ।

(२) ताव ब्रटादिवत्-अणव इति प्रा० पु० पाठः ।

याः द्रव्यत्वात् । स च मन्देहो विशेषदर्शनाद्विवर्तते सन्देहत्वा-
त्, स्थाणुपुरुषमन्देहत्वत् ॥ १ ॥ ते च निश्चयविषयाः द्रव्यत्वात् ।
स च निश्चयोः विशेषदर्शनाधीनो निश्चयत्वात् ।

न पृथक्कन्वेन मिद्धमाधनात् । व्याघ्रत्तुद्विद्वि किमन्योन्याभा-
वविशिष्टवुद्धिः व्यावरेकधर्मविशिष्टवुद्धिर्वा ? नाद्यः । अन्योन्याभा-
वेनवोपपत्तेः । न द्विनीयः । स्वगतसंख्यापरिमाणादिभिरेवोपप-
त्तेः । नंशयविषयाव योगिनोऽयोगिनो वा ? नाद्यः । सर्वज्ञत्वेन त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नेव साधयितुं पिठिसारचयति अणवत्तेति । स च सन्देह इति । भिन्न-
त्वाभिन्नत्वकांटिकसन्देह इत्यर्थः । सन्देहत्वादेति । विषयान्तरसञ्चारा-
नाश्यसन्देहत्वादित्यर्थः । विशेषसाधकं मानान्तरमाह—ते चेति । च-
न्द्रमःपरभागेऽपि योगिनिश्चयविषयत्वात् व्यमिचारः । स च निश्चय इ-
ति । सन्देहविषयर्थयोत्तरकालीनो निश्चय इत्यर्थः । निश्चयत्वादित्यत्रा-
पि तत्रेवविवक्षिताः(?) अनुगतेति तेषामपि कथंचिद् व्याघ्रत्तुद्विज-
मकात्वादित्यर्थः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न विशेषसिद्धिरित्यत आह स चेति । विशेषदर्शनादिति । परस्परव्याव-
र्त्तकधर्मदर्शनादित्यर्थः । सन्देहत्वात् परस्पराभेदसन्देहत्वादि-
त्यर्थः । यद्यपि विषयान्तरसञ्चारेणापि सन्देहो निवर्त्तत इत्यनैका-
न्तिकम्, तथापि पार्थिवपरमाणूनामन्योन्याभेदसन्देहविषयत्वेना-
न्योन्यव्यावर्त्तकधर्मदर्शननिवर्त्यसंशयविषयत्वं विशेष्यैव साधनी-
यम् । मतान्तरमाह ते चेति । स च निश्चय इति । अत्र विशेषदर्शनाधीन-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

माशङ्कयाह परस्पराभेदेति । यद्यपीति । एवंसत्यपीति शेषः । तथापीति ।
यद्यप्येवमप्युत्पश्चविनष्टे कवचिद्ब्रह्मिचार एव, तथापि नित्यत्वमपि
हेतौ विशेषणमिति भावः । यथाश्रुतहेतोः संशयविषयर्थानुचरभावि-
प्रत्यक्षे व्यमिचारादन्यथा व्याचष्टे अत्रेति । ननु तथापि प्रत्यक्षविष-

स्य सन्देहाभावात् । न द्वितीयः । अयोगिनां परमाणुदर्शनस्यैवाभावात् । प्रमेयत्वेन समवायस्यापि मंशयविषयत्वेन विशेषत्वप्रसङ्गात् । निश्चयत्वं च विशेषनिश्चयेनैव व्यभिचारीति न विशेषसिद्धिः ।

मैवम् । समानजातिगुणकर्मकार्याणामणूनां द्रव्यत्वेनान्योन्यव्यावर्तकसमवायिधर्मविशिष्टबुद्धिविषयत्वस्य साधनात् । न च पृथक्त्वादिकमेव(१) परमाणवन्तरात्परमाणव्याधित्ति(२)बुद्धिजनकमस्तु । तस्य परमाणवन्तरवृत्ति(३)पृथक्त्वादिना

न्यायलीलावतीकण्ठानरणम्

अप्रयोजकेत्वमाह प्रमेयत्वेनेति । विशेषनिश्चयेनैवेति । अन्यथा अनवस्थानादित्यर्थः ।

समवायिधर्मेति वर्त्तमानायाऽन्योन्याभावव्यावर्त्तनाय । या ही-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निश्चयविषयत्वादिति हेतुरतो गुणवादिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वज्ञानस्यापि निश्चयहेतुत्वात् व्यभिचारः ।

अप्रयोजकत्वमाह प्रमेयत्वेनेति । निश्चयत्वं चेति । विशेषेऽपि विशेषाभ्युपगमे अनवस्थानादित्यर्थः ।

समवायिधर्मेति । तथाच नान्योन्याभावेन सिद्धसाधनमिति भावः । या

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यद्यादौ व्यभिचारः, नहि तत्रिश्चयस्य विशेषदर्शनजन्यत्वनियमः । न चानुमितिमादायैव तत्र साध्यम्, अनुमितिरप्यनावश्यकत्वादित्यत आह गुणवादिति । गुणवादिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वमेव विशेष इति तज्ञानमपि विशेषदर्शनमिति तदधीननिश्चयविषयस्य तत्रासत्त्वाशोकदोष इति भावः । केचिच्चु गुणवादिति दृष्टान्तः । इन्द्रियजन्यत्वं भूयोऽवश्यवेन्द्रियसञ्ज्ञिकर्षजन्यत्वं विशेषेऽन्यच्च पूर्ववदेवेति वदन्ति । उभयमतेऽपि योग्यतागम्भी साध्यमतो न व्यभिचारशङ्का । अत्र च परस्परव्यावर्त्तकनिश्चयाधनिश्चयविषयत्वं साध्य(परस्परव्याध-

(१) दिकमपि-प्रा० पु० पाठः ।

(२) व्यावृत्त-प्रा० पु० पाठः ।

(३) वर्त्त-प्रा० पु० पाठः ।

किं पुनः समवायसिद्धौ मानम्, प्रत्यक्षमनुमानं वा ?
 नायः, नदभावात् । इह तन्तुषु पट इत्यत्र प्रत्यक्षमस्ति इति
 चेन्न । विचागमहन्यान् । समवायो शाधारवुद्दिं वा कुर्यात्,
 आधेयवुद्दिं वा, उभयवुद्दिं वा ? नायः । उभयत्रापि (१)इहे-
 निमतीनिप्रमङ्गान् । न द्वितीयः । उभयत्राप्याधेयवुद्दिप्राप्तेः ।
 न तृतीयः । उभयत्राप्युभयवुद्दिप्रमक्तेः । जातिजातिमन्तौ सम्ब-
 द्धौ इन्यनुभवोऽस्तीनि चेन् । न, अत्रानुभवे हि समवायस्तदीयत्वे-
 न वाऽनुभूयते, अन्यदीयत्वेन वा, सम्बन्धस्वरूपमात्रेण वा (२) ?
 नायः । तदीयत्वस्य सम्बन्धान्तरत्वेनानवस्थापातात् । नेतरः (३) ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

गुणकर्मादौ व्यावृत्तधीः क्वचिदाश्रयवैलक्षण्यात् क्वचित् परंपरा-
 सम्बद्धर्मान्तरादिति ।

(१) समवायसिद्धाविति । द्रव्यादिपञ्चकन्यतिरिक्तभावसिद्धावित्यर्थः ।
 उभयत्रापांति । समवायस्योभयनिरूप्यत्वादित्यर्थः । तदीयत्वस्येति । तदी-
 न्यायलीलावतीप्रकाशौः

परमाणुवृत्तिविशेषेण परम्परासम्बन्धिना व्यावृत्तव्यवहारादित्यन्ये ।

किम्पुनरिति । जात्यादिविशिष्टधीर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धनिमि-
 त्तिकेत्यत्र किं मानमित्यर्थः । इह तन्तुभिति । असम्बद्धस्वरूपयोस्त-
 थाबुद्धयभावादित्यर्थः । जातिजातिमन्ताविति । न ह्यसम्बद्धस्य रूपद्वये
 विशिष्टधीर्व्यपदेशावित्यर्थः । अत्रीति । सम्बद्धानुभवे हि सम्बन्धो न
 न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

विशेषणस्य परम्परासम्बन्धघटकेनेति शेषः । तदेवोच्चरत्र विभावय
 ति तपारीति । अन्य इत्यरुचौ, तद्वजिं तु पक्षधर्मतावलादेवोक्तीत्या
 विशेषसिद्धौ किं गुरुसाध्योपादानेनोति । यत्तु अनित्येषु परम्परास-
 म्बन्धविशेषसिद्धौ व्यभिचार इत्यरुचिवजिम् । तत्तु च्छमसिद्धावपि
 पक्षसमत्वेन व्यभिचाराभावादिति ।

सिद्धसिद्धिव्याधातादाह जात्यादीति । समवायिनाविमाविति

(१) इहेतिवुद्दिपसङ्गत-प्रा० पु० पाढः । (२) सम्बन्धरूपत्वमात्रेण-प्रा० पु० पाढः ।

(३) द्वितीयः-प्रा० पु० पाढः ।

अन्यत्रैव सम्बन्धवोधप्रपङ्गात् । न तु नीयः (१) । कचिदपि स-
म्बन्धप्रन्ययानुपपत्तेः । अमत्येव सम्बन्धे तदीयत्वमनुभूयत इति
चेत् । न । जात्यादेवस्थानेव सम्बन्धे तदीयत्वानुभवप्रसङ्गात्,
असत्त्व्यानिप्रमङ्गाच्च । सम्बन्ध(स्व)रूपमात्रमेव प्रथते (२) तस्य
च जातिव्यक्तिभ्यां निरूपणात्तदीयत्वव्यपदेश इति चेत् ।
जातेरपि व्यक्तिनिरूपणीयन्वाचदीयत्वेन व्यपदेशोपपत्तेः (३),

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यसम्बन्धमन्तरेण तदीयवृद्धरभावात् । अन्यत्रैवेति । यदीयत्वेन सम्ब-
न्धो भासते तत्रैवेत्यर्थः । कचिदपीति । यदि सम्बन्धः स्वरूपेण भासते
तदा कुत्रापि विशिष्टप्रतीतिं न कुर्यादित्यर्थः । असत्येवोति । समवा-
यसम्बन्धेऽसत्येवेत्यर्थः । जात्यादेविति । तर्हि असत्यपि जात्यादौ
तदीयत्वव्यवहारसम्भवादित्यर्थः । असदिति । सम्बन्धमन्तरेणापि
तत्प्रत्ययस्य भ्रमव्यापत्तेरित्यर्थः । असम्बद्धोऽपि समवायो येन
निरूपयते तत्रैव स्वोपरक्तप्रत्ययं करोतीत्यग्यमस्य स्वभाव इत्यत आह-
सम्बन्धरूपेति । जातेरपीति । सम्बन्धमन्तरेणैव निरूपकस्वोपरक्तप्रत्ययाधीनः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विशेषणत्वेन भासते तस्य प्रथममङ्गानात्, संयुक्ताविमाचितिवत्
समवायिनाविमावित्यननुभवाच्च । नापि विशेष्यत्वेन, अनयोः सम-
वाय इत्यननुभवात् । नापि स्वरूपेण, समवायं जानामीति विषयत-
याऽननुभवादिति । तदीयत्वमिति । समवायस्येति शेषः । जातेरपीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एताहशी प्रतीतिरूपयसिद्धा नास्त्येव, या चास्ति रूपवानित्याकारा
तस्यां विशेषणत्वेन समवायस्य विषयत्वे समवायिनाविमावित्युल्ल-
खापत्तिरिति भावः । एवमेवपि न स्वरूपेणास्य न विशेषणत्वेन नापि
विशेष्यत्वेनेति शङ्कितुरासिप्रायस्तथा भानश्चासमविउभयथैव भा-
नानभ्युपगमादिति । स्वरूपेणत्यस्यान्यानुपधानेनेत्यर्थं कल्पायत्वा
दूषयति समवायमिति । ननु समवायरूपसम्बन्धान्तरमभ्युपेयत एव-

(१) नेतरः—प्रा० पु० पाठः । (२) प्रतीयते० प्रा०पु०पाठः । (३) व्ययदेशापत्तेरिति मु०पु०पाठः ।

सम्बन्धे च वृश्यमम्बन्धानुपलभ्ये नायमेनदीयः सम्बन्ध इति प्रतीतिप्रमङ्गाच्च । सत्ता(नीचत्व)नीलगुणादव्याणां च समवायेनैकसंवेदनगोचराणां कस्य केन समवाय इति व्यवस्थानुपपत्तेः । नानुमानम्, लिङ्गाभावात् । इहेतिबुद्धिर्लिङ्गमिति चेत् । न । समवायाप्रत्यक्षत्वे इहेतिबुद्धेनिर्विषयाया अनुपपत्तेः^(१) । आधाराधेयभावाख्यं सम्बन्धान्तरमेव तद्वोचर इति चेत् । न । दूषितत्वात्, पदार्थान्तरस्वीकारग्रसङ्गाच्च । अत एवेहेति प्रत्ययोपपत्तौ समवायाननुमानप्रसङ्गाच्च । जात्यादिवि-

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

स्वाभाव्यं यदि समवायस्य कल्प्यते, तदा जात्यादावप्येवमस्तु किञ्च समवायेनापीत्यर्थः । किञ्च समवाये सम्बन्धइच्चेन्नास्ति तदा नायमेतदीय इत्येवं कथं न स्यादित्याह—सम्बन्ध इति । स नीलो घट इत्यत्र समवायइच्चेदेक एव तदा सत्ताया नीलगुणस्य घटस्थ च घटनिष्ठुतयैव भानमिति नियमो न स्यादन्यथा भानं स्यादित्याह सत्तेति । इहेतिबुद्धिरिति । इह तनुषु पट इति बुद्धिः सम्बन्धनिमित्ता इहेतिबुद्धित्वादिह कुण्डे वृश्यमिति बुद्धिविदित्यर्थः । समवायेति । विशेषिकमते इहेतिबुद्धेविषय एव दुर्वच इत्यर्थः । दूषितत्वादिति । आधारे वा इहबुद्धिराधेये उभय एव वेत्यादिना दूषितत्वादित्यर्थः । पदार्थान्तरेति । इहबुद्धेविषयस्य समवायमिन्नस्य पदार्थान्तरस्य स्वीकारप्रसंगादित्यर्थः । जात्यादिति । विशिष्टप्रत्ययस्य विशेषणविशेष्यसम्बन्धमन्तरेषानुपपत्तेरित्यर्थः । यथा अभावभूतलयोर्ज्ञानश्चेययोर्ज्ञानविशेषज्ञानावः सम्बन्धस्तथा जात्यादावप्यविद्यमभ्युप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथाच न तद्विशिष्टाननिमित्तया समवायः सिद्धेदित्यर्थः । इहेतिबुद्धिः समवायविषयत्वेन तत्र लिङ्गम्, अन्यविषयत्वेन वा? आच्च निराकरोते समवायेति । अस्यमाशङ्क्य निराकरोति आधाराधेयेति ।

(१) अनुसन्नेतरिति प्रा० पु० पठ ।

शिष्टप्रत्ययो लिङ्गमिति चेत् । विशेषणविशेष्यभावस्य सम्बन्धान्तरस्य स्वीकारप्रसङ्गात् । तत एव विशिष्टबोधोत्पत्तौ(१) समवायाननुमानप्रसङ्गाच्च । उभयाश्रयस्य च सम्बन्धस्याभिकरूपस्यैकत्र विशेषणमन्यत्र विशेष्यमिति विलक्षणप्रत्ययजनकत्वानुपत्तेः । प्राधान्यं विशेष्यत्वं गुणत्वं विशेषणस्वमिति चेत् । तयोरनिर्वचनात्(२) । असन्येव सम्बन्धे विशेषणविशेष्यप्रत्ययगोचरत्वं हस्तमिति चेत् । न । असत्त्व्यातिप्रसङ्गात् । विशिष्टव्यवहारजननयोग्यं ज्ञानमेव विशेषणविशेष्यभाव इति चेत् । कः पुनर्विशिष्टव्यवहारः प्रतीतिर्वा व्यपदेशो वा ? नायः । तस्या असद्विषयत्वे(न)(३) असत्त्व्यातिप्रसङ्गात् । सद्विषयत्वे तु सम्बन्धान्तरस्वीकारप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । स हि

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मन्त्रव्य इत्याह—विशेषणेति । अन्यथासिद्धिमाह ततएवेति । सम्बन्धस्वेभावान्यमिति । तयोरिति । गुणप्रधानभावयोरित्यर्थः । ज्ञानमेवेति । ज्ञानविशेषणं विशेष्यं च तत्सम्बन्धफलार्पकमित्यादिनोक्तं इत्यर्थः । असद्विषयत्वं इति । असत्सम्बन्धविषयत्वं इत्यर्थः । स हीति । व्यपदेशा इ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विशेषणेति । दण्डी पुरुष इत्यादौ समवायानङ्गीकारे विशेषणविशेष्यसम्बन्धपूर्वकत्वदर्शनादित्यर्थः । तथाच सति तेनैवार्थान्तरमिति समवायो न सिद्धेदित्याह तत एवेति । सम्बन्धान्तरोति । वैशिष्ट्याख्येत्यर्थः । अथ शस्त्रजातिरूपादिरिन्द्रियसम्बद्धः प्रत्यक्षत्वादित्यनुमानात्

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वद्व अपहृ वैशिष्ट्याख्येति । समवायस्यानियाद्वक्तव्यादिति भावः ।

(१) प्रययोत्पत्ती—प्रा० पु० पाठः । (२) उभयोरनिर्वचनात्—प्रा० पु० पाठः ।

(३) सत्त्व्यान्त एव पाठो मिथेन व्याख्यातः किम्तु पु० प्रा० पुस्तकाद्ये तृतीयान्त एव वृद्धयते ।

विशिष्टाकारप्रत्ययजनको न वा ? न चेत् , नानर्थकव्यपदेशेन सह विषयविषयभावः विशेषणविशेष्ययोः । जनकथेत्, प्रत्ययस्य सदसत्प्रकाशनशीलत्वेन पूर्वदोषानतिवृत्तेः । कुत-श्वैकैव (१)प्रतीनिर्मित्तभेदमन्तरेणकत्र विशेषणव्यवहारमन्यत्र विशेष्यव्यवहारमर्पयति ।

अत्रोच्यते । जात्यादिगोचरो विशिष्टव्यवहारः (२)सम्ब-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यर्थः । व्यपदेशो हि शब्दप्रयोगः, स विशिष्टप्रत्ययजनको न वेत्यर्थः । विशिष्टप्रतीत्यजनकत्वे व्यपदेशानर्थक्यमित्याह न चेदित । प्रत्ययस्येति । व्यपदेशेन यः प्रत्ययो जननीयः तस्यासत्सम्बन्धविषयत्वे उसत् याति; सत् सम्बन्धविषयत्वे सम्बन्धान्तरस्वीकारापत्तिरित्याह—जनकथेदिति । एकैव बुद्धिर्गतिः । जात्यादिविशिष्टबुद्धिरित्यर्थः ।

जात्यादिविशिष्टव्यवहार इति । इह गवि गोत्वमिह तन्तुषु पट इत्यादि न्यायलीलावतीप्रकाशः

संयोगवाधे इन्द्रियसम्बन्धव्यवहारकतया समवायसिद्धिः इन्द्रियस्य सम्बद्धग्राहकत्वात्, अत एव समवायो नाभ्यक्षः इन्द्रियेणासम्बद्धत्वात् । न च सम्बन्धत्वेन तत्सिद्धिः, अनवस्थानात् स्वभावादेव सम्बन्धव्यवहारकारित्वात्त्वेति । तद्वा । समवायस्वीकारेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्यावश्यकतया ज्ञानव्यवहारित्वे गुणजात्यादिमिरपीति तेनार्थान्तरत्वात्, तथाच शब्दस्येन्द्रियविशेषणतया रूपजात्यादेरिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया रूपत्वादेरिन्द्रियसम्बद्धविशेषणविशेषणतया स्वभावसम्बन्धरूपया ग्रहणसम्भवात्किं समवायेन । पूर्वदोषानतिवृत्तिरिति । आद्य सम्बन्धान्तरस्वीकारप्रसङ्गः, द्वितीये त्वत्सम्बन्धात्यापत्तिरित्यर्थः ।

जात्यादिगोचर इति । यद्यपि विशिष्टं तत्त्वद्विशेष्यतत्त्वद्विशेषणानतिरेकान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इन्द्रियप्रत्यासत्सिद्धारित्यासम्बन्धव्यवहारकतया समवायसिद्धिर्नाशक्तिरेति न्यूनत्वः ।

(१) कुडि-मा० पु० पाठः मिश्रसम्मतो लेखः ।

(२) जात्यादिविशिष्टव्यवहार—इति मिश्रसम्मतोऽपाठः ।

न्धनियतः भावमात्रविषयावाधितविशिष्टव्यवहारत्वात् सघटं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्यवहार इत्यर्थः । सम्बन्धनियत इति । अत्र संयोगसिद्धौ बाधस्तेन समवायसिद्धिरेव पर्यवसन्ना । सम्बन्धत्वं च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषान्यत्वे सति संयोगान्यगुणान्यत्वमेव संयोगसमवायसाधारणम् । भावमात्रेति । इतरनिरूपणानिकर्प्यविशेषणकविशिष्टव्युद्धित्वात्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

जैकं, तथापि पक्षस्यानुगमेऽपि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः । सम्बन्धनियत इति । यद्यपि सम्बन्धत्वं न संयोगसमवायसाधारणमेकमिति संयोगसाधने बाधः, समवायसाधने चाप्रसिद्धिः, तथापि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषान्यत्वे सति संयोगान्यगुणान्यत्वमेव सम्बन्धत्वम् । अबाधितेति । निर्विषयकभावविशेषणकविशिष्टव्युद्धित्वादितरनिरूपणा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भिया पूरयति पक्षस्येति । तथाच घटत्वविशिष्टव्यवहारान्तवादिनैव पक्षतेति भावः । न चान्यत्र सन्दिग्धानैकान्तिकता साध्याभावसन्देहस्यादोषत्वादित्यभिप्रेत्याह अन्यत्र विस्तर इति । यद्यपीति । विशिष्टप्रत्ययजनकत्वं सम्बन्धत्वं यद्यप्यनुगतमेव तथापि तादृशसाध्ये स्वरूपसम्बन्धेनैवार्थान्तरमिति तद्यावृत्तमेव साध्यं तादृशं चानुगतं नास्तीति भावः । तथापीति । संयोगसङ्कृहाय संयोगान्येति गुणविशेषणम् । न चाभावात्मकस्वरूपसम्बन्धेऽप्तिव्याप्तिरन्योन्याभाववस्वस्य निरूक्तस्याभावोऽभावाभावत्वेन विशेषणं च । यद्यपि प्रकृते तत्साधारण्येपि न दोषः, जात्यादिविशिष्टव्युद्धौ तेनार्थान्तरशङ्काया अभावात्, तथापि हेतौ भावपदोपादानात्तश्चात्राभिप्रेतम् । मूलोक्तहेतोर्जातः कृत इत्यादौ व्यभिचारमाशङ्काया निर्विषयेति । अबाधितपदविमुक्तं हेतोरेवार्थकथनमित्यबाधितपदं मूलस्थमेव योज्यमतो न भ्रमे व्यभिचारः । भावविशेषणत्वेत्यस्य च भावमात्रविषयकेत्यर्थोऽतो नाभावादिविशेष्यकप्रतीतौ व्यभिचारः । इतरेति । अत्रापि तद्विशेषणकत्वं तन्मात्रविषयकत्वम्, इदं च व्यावहारिविशिष्टव्युद्धिव्यावृत्यर्थमुक्तम् । न चात्र समवायाविषयतयाऽप्सिद्धिः, तद्विषयताभ्युपगमात् । न चोभयत्र हेतौ वने सिंहनाद इति प्रतीतौ व्यभिचारः, बुद्धिपदस्य लौकिकसाक्षात्कारपरत्वात्, लौ-

अधरं भूतलमित्यत्र घटाभावभूतत्रिपथाद्बुद्धिविशेषादिव ।
कुतस्तर्हि सम्बन्धानुमानम्, बुद्धिविशेषादेव विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः॥
न हि तथामनि(१) विशिष्टव्यवहारजनकत्वेन सम्बन्धानुमानम्,
अपि तु तथापकत्वेन । व्यापकत्वं च तस्य दृष्टान्तपतीतमेव(२)
तदभावेऽपि तद्वलेन सम्बन्धानुमानम् । तथासति व्यंसस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पलक्षणम् । कृत इति । बुद्धिविशेषणे वा अन्यथासिद्धिरिति । व्यापक-
त्वेन तत्सिद्धिर्न तु विशिष्टप्रम्यविषयत्वेन तज्जनकत्वेन वेत्याह
नाहि तथापतीति । एतदशानिष्टप्रसंगभयेन तदन्यविशिष्टबुद्धित्वेन हेतु-
विशेष्यस्तेन न व्यभिचार इति भावः । पूर्वविकल्पपक्षं परिगृह्णाति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

संसर्गप्रकाशत्वमेव : न चैव घटव्यवहारोऽपि तत एव स्यादेति घटो
ऽपि न सिद्धोदिनि वाच्यम् । घटस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रत्याख्यानुमशक्य-
त्वात्, समवायस्य चातीन्द्रियत्वात् । दृष्टान्तेति । सधरं भूतलमित्या-
दौ तथादर्शनादित्यर्थः । तद्वलेन-विशिष्टव्यवहारवलेन, भूतलाभाव-
योरपि समवायः सम्बन्धोऽनुभीयत इत्यर्थः । व्यंसस्येति । अन्येषाम-
भावानामजन्यत्वादित्यर्थः । समवायिकारणत्वं इत्यत्र पाठे समवा-
यिकारणं यस्य तत्त्वं इत्यर्थः । ननु विशिष्टव्यवहारो विशिष्टविषयकं

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वातिः

यद्यप्यारोपिततत्त्वेऽपि समवायस्य तन्नियतत्वं साधयं नास्ति, तथा-
पि सम्बन्ध्यात्मक एव तत्र सम्बन्धस्तत्र नियामक इत्यत्र तात्पर्यम् ।
केविच्चु गोत्वसमवायवानिति प्रतीतौ निर्विषयकेत्यादिहेतौ व्यभि-
चार इत्यत आह गोत्वसमवायेति । तथाच हेतौ बुद्धिपदेन लौकिकसा-
क्षात्कारत्वं विवक्षितमारोपस्य चातनथात्वान्न तत्र व्यभिचार इति
भाव इत्याहुः । तदयुक्तम्, समवायस्य तन्मते विशिष्टबुद्धविषयत्वे-
नारोपासमवात् । विशेषोपादानतात्पर्यमाह अन्येषामिति । यद्यपि

(१) तथापतीति पुरतकद्देये व्यापि नास्ति किन्तु मिश्रसम्पत्तवान्मुद्रितम् ।

(२) दृष्टान्तैऽष्टमेष-प्राप्त पु० पाठः ।

समवायिकारणवच्चेन भावत्वापत्तेः । विशिष्टव्यवहारस्तु वि-
शिष्टव्यपदेशः । कस्तस्य विषयः ? विशेषणविशेष्यस्वरूपम् ।
कुतस्तर्हि तयोः सम्बन्धावभासः ? विशेषणविशेष्यपदवाचकपदस-
न्निधानादारोपितसम्बन्धगोचरः । कुतः पुनरनारोपितसम्बन्धगो-
चरो न स्यात् ? समवायस्याप्रतीतेः तदितरस्या(१)भावात् । वि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विशिष्टेति । कुतस्तर्हि ति । विशेषणाविशेष्यभानमेवंसति स्याक्ष तु सम्ब-
न्धभानमित्यर्थः । बुद्धिविशेषणविशेष्ययोग्रेह वैशिष्ट्यमारोप्यत इत्यर्थः ।
कुतः पुनरिति । बास्तव एव सम्बन्धः कथं न तद्विषय इत्यर्थः । समवाय
स्येति । अनीन्द्रियत्वात्स्येत्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यमेव प्रतीयमानं तत्र स-
म्बन्धः स्यादित्यन आह अन्यस्येति । वैशिष्ट्यस्य भावाभावसाधारण्यं
चेत्तदा तदेकमनेकं वा ? यद्येकं तदा स्वास्मिन् स्ववैशिष्ट्यप्रत्ययं
न कुर्याद्देनकत्वे त्वानन्त्यमित्यर्थः । समवायबन्धीग्रहस्तु सिञ्जसि
द्धिपराहतः, प्रामाण्यप्राधान्यं चाननुगतमित्याह—विशेषणत्वमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

हानं, तथाचानुभवबलादेव सम्बन्धः सिञ्जेदित्यत आह विशिष्टेति ।
तथापि तत्कारणत्वेन विशिष्टविषयकं हानं सिञ्जेदित्यत आह कस्त-
स्येति । नन्विमौ विशिष्टावित्युक्तस्येदं विशेषणमिदं चास्य विशेष्य-
मिति भासते, तथाचानुभवबलादेव सम्बन्धसिञ्जेः कानुमेयतेत्यत
आह कुतस्तर्हि ति । आरोपतेति । यथार्थानुभवाद्दस्तुसिञ्जिरिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशवृत्तिः

समवेतत्वेन सकलाभावसाधारणं भावत्वापादनं, तथापि समवाय-
त्वेन जन्यभावत्वेन कारणकार्यभावात्मकप्रतीत्यर्थ कारणत्वप्रहणम् ।
अस्येदीमिति । अत्र षष्ठ्यर्थोऽनुभवविषयः स एव सम्बन्ध इति भावः ।
यथार्थानुभवादिति । यद्यप्यारोपितत्वेऽपि समवायस्य तत्सिद्धिप्रत्यया,
तथार्थलीक एव सम्बन्धः प्रतीतिविषयः, संयोगादिकमेव वारोप्य-
मिति मूलार्थ इति भावः । ननु भासमानसम्बन्धानुयोगित्वं प्राधान्य-
तत्प्रतियोगिस्त्वं चाप्राधान्यमिति तदनुभवबलादेय सम्बन्धासिद्धि-

(१) अन्यस्येति-मित्राभिमतोऽपाठः ।

शेषणन्वं चाप्रधानन्वं, प्राधान्यं च विशेष्यन्वय् । तच्च दण्डी पुरुषः इन्द्रव सुरुपस्य एषाभारत्वम् उपदपतनग्रतिवन्धकत्वम् (च) । अधेयन्वं च दण्डस्य प्रतिवद्गुरुत्वाधिकरणत्वमप्राधान्यम् । समवायिकारणन्वं च नन्दवादेविशेष्यन्वं समवायिकार्थत्वं च पदादेविशेषणत्वम् । समवायित्वे सति व्यञ्जकत्वं च व्यक्तीनां विशे-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

शेषेन प्राधान्यमिन्यर्थः । दण्डाभारत्वमेव किमित्यत आह दण्डेति । प्रतिवध्यपतनानाश्रयन्वं सति एतनप्रतिवन्धकसंयोगवन्मूर्च्छत्वमित्यर्थः । अधेयन्वं चेति । दण्डस्याप्रधानन्वमिति सम्बन्धः । तदेकमित्याह प्रतिवदेति । गुरुत्वप्रतिवन्धः कार्याजनकत्वम् । पटवन्तस्तन्तव इति प्रतीतां विशेष्यत्वविशेषणन्वे विवेचयति समवायिकारणत्वमिति । एवंसति विशेषणत्वमतीनिद्रियं स्यादिति चेत् । सत्यं, नहि तदपि तदप्रतीतीतो भासते, तनुषु पट इत्यत्र वैपरीत्येन विशेषणविशेष्यभावो द्रष्टव्यः । व्यञ्जकत्वं चक्षुरादीनामत उक्तं समवायित्वे सतीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्राधान्यमप्राधान्यं च नैकमिति दर्शयन्नाह दण्डाति । समवायिकारणत्वमिति । यद्यपि समवायातीतिन्द्रियत्वे समवायिकारणत्वं प्रत्येतुमशक्यं, तथाप्यप्रतीयमानासंसर्गित्वमनेन विवक्षितम् । व्यञ्जकत्वमिति । यद्यपि व्यक्तिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं न जातेः तयोः समानसंवित्संवेद्यत्वात्, नापि व्यक्तीनां जातिज्ञानजनकत्वम्, अतीनिद्रिये तदभावात्, तथापि व्यञ्जकत्वमत्र जातिज्ञाने व्यक्तिप्रवेशावश्यमभावमात्रं विवक्षितम् । एतावन्मात्रं विशुद्धमातापितृयोनिजत्वेष्यस्तीत्यत उक्तम् समवायित्वमिति:

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रित्याशङ्कानिराकरणायान्यत्प्राधान्यादिकं दर्शयतीत्याह प्राधान्यमिति । तथाप्यप्रतीयमनेति । यद्यप्येतदृपि न प्रत्ययविषयः उपनीतस्य च विषयत्वं तुल्यं समवायिकारणत्वेऽपि, तथापि यत्रेदमेवोपनीतं तत्रेदमेव विशेष्यत्वादिप्रतीतिविषय इत्यभिप्रायेणदमुक्तम् । न च पूर्वापरोदाहरणेयीदं वर्तते इति तत्रान्यनिर्वचनव्यर्थता, एतदप्रतीतितदृप्रती-

प्यत्वं, व्यङ्ग्यत्वं च विशेषणत्वम् । नित्येषु च द्रव्यत्वं विशेष्यत्वं, गुणत्वं (च) विशेषणत्वम् । अभावेऽपि(१) तत्प्रतियोग्य-प्रिकरणत्वं विशेष्यत्वम् , अभावत्वं च विशेषणत्वम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभारणम्

विशेषणत्वमिति । जातेरिति शेषः । यद्यपि व्यक्तिज्ञानजन्यहानविषयत्वं जातीनां न व्यङ्ग्यत्वं, समानसम्बिन्दुसम्बेद्यत्वात् , न वा व्यक्ति जन्यहानविषयत्वम् , अतीन्द्रिये तदसत्त्वात् , तथापि विशिष्टहान-जनकज्ञानविषयत्वं जातीनां विशेषणत्वम् , प्रत्ययव्यावृत्यधिकरणत्वं च विशेष्यत्वं व्यक्तीनाम् । यद्वा समवायित्वे सतीति श्रोत्रियत्वव्यं-जकविशिष्टमातपितृयोनिजत्वादिव्याधर्त्तनाय । यद्यपि समवायित्वम् तीन्द्रियं तथापि जात्या सममगृहीतासंसर्गत्वमयुतसिद्धत्वं वा द्रष्टव्यम् । इव्यत्वमिति । समवायित्वमित्यर्थः । गुणत्वमिति । समवेत्त्वमित्यर्थः । तेन न सप्रातियोगिकविशेषणविशेष्यभावत्वविरोधः । तदप्रति-योग्यधिकरणत्वं तत्प्रतियोग्यधिकरणत्वेन प्रतीयमानत्वम् , अन्यो-न्याभावे च तदमिन्द्रियत्वेन प्रतीयमानत्वं आरोप्य निषिद्ध्यत इति सि-द्धान्तात् । अभावत्वमिति । एतच्च घटाभावद्भूतलमित्यत्र द्रष्टव्यम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वे सतीति । तच्चायुतसिद्धत्वं, जात्या सममगृहीतासंसर्गत्वं वा । इव्यत्वमिति । यद्यपि द्रव्यत्वगुणत्वयोर्निःप्रतियोगिकयोः सप्रतियोगि-कविशेषणविशेष्यात्मकत्वविरोधस्तथापि तयोः समवायिकारणत्वाच-च्छेदकं (च) यद्गूपं तस्य सप्रातियोगिकत्वात्तथात्वम् । अभावे चेति । प्रति-योग्याधारत्वेन प्रतीयमानत्वम् , अन्योन्याभावे च प्रतीयोग्यमिन्द्रि-त्वेन प्रतीयमानत्वं विवर्क्षत्वम् , सर्वत्रारोप्य निषिद्ध्यत इति सिद्धा-न्तात् । अभावत्वमिति । यद्यपि घटाभावद्भूतलमित्यत्राभावत्वं घटप्रति-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तिस्थल एतदुपन्यासादिति भावः । यद्गूपमिति । यद्यपि तदपि द्रव्य-त्वादिकमेवेत्युक्तदोषतादवस्थ्यम् , तथापि समवायिकारणतावच्छेद-कविशेषं तद सप्रतियोगिकमिति भावः । यथाश्रुतस्य रूपात्यन्ताभाव-

(१) अभावे चेति प्रा० पु० पाठः प्रकाशकृत्स्नमतः ।

(१) तन्तुमान्पटः समवायिनाविमाविन्यादा तु विशेषगविशेष्यसा-
दृश्यनिवन्धनोऽयमुपचरितो विशेषगविशेष्यव्यपदेशोऽग्निर्माणवक
इतिवत् । प्रतीते च समवायेऽयं विशेषणविशेष्यव्यवहारः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भूतले घटाभाव इत्यत्र तु वैपरीत्येन योजनीयम् । ननु यत्र समवाय
एव विशेषणन्वेत विशेष्यत्वेन वा भासते तत्र किञ्चित्क्षयनो विशेष-
णविशेष्यभाव इत्यत आह—तन्तुनामिति । तन्तुमानित्यर्थः । अत्र
विशेषणविशेष्यभाव एव पारमार्थिको नास्ति येन विशिष्टवृद्धित्वा-
दिति हेतुः सम्बन्धसाधकान् व्यमिचरेदित्यर्थः । इतोऽपि समवाय-
यिनाविमाविति विशेषणविशेष्यभावव्यवहारो न वास्तव इत्याह—
प्रतीते चेति । अयमिति । तन्तुमान् पटः, समवायायिनाविमाविति वि-
शेषणविशेष्यभावव्यवहार इत्यर्थः । समवायातीनिद्रियत्वेऽन्यथा
तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु यत्र समवायाप्रतीतिस्तत्र कथमित्यत

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योगिकं भूतलप्रतियोगिकं च विशेषणत्वं, तथापि भूतलवर्चिप्रति-
योगिनिरूप्यत्वमभावस्य भूतलविशेषणत्वम् । ननु यत्र समवायो वि-
शेषणं तत्र विशिष्टव्यवहारोऽस्ति, न च तत्र सम्बन्ध इत्यनैकान्ति-
कमित्यत आह तन्तुमानिति । तन्तुमत्वं तन्तुसमवायः, पूर्वमत्रावाधि-
तत्वेन हेतुविशेषितः समवाये च समवायाङ्गीकारे वाधकमेवास्तीति
तु परमार्थः । प्रतीते चायमिति । चकारो हेतौ, यस्मात्प्रतीते समवायेऽयं
व्यवहारस्तस्मादुपचरितोऽयं, वास्तवत्वे समवायप्रतीतिरेव न स्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विशेषेऽसत्त्वादन्यथा व्याचये प्रतियोग्याधारत्वेनेति । भूत-
लारोपणीयेत्यर्थः । इत्यनैकान्तिकमिति । यद्यपि स्वरूपसम्बन्धस्यापि तत्र
समवायात्मकत्वेन निरुक्तसाध्यमस्त्येव, तथापि सम्बन्धमिन्नसम्बन्ध-
साध्यताभिप्रायेण शङ्केयम् । हेतुविशेषित इति । मूलकतेति शेषः । वा-

तत्प्रतीतेश पूर्वमयुतसिद्धिसाहश्यादसम्बन्धानुपलम्भनिवन्धनः ।
विशेषणविशेष्यशब्दौ च गवादिशब्दददनेकार्थौ, ननु सर्वसा-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

आह तत्प्रतीतेशेति । ननु विशेषणविशेष्याननुगमे सङ्केतोऽपि कथं
प्राप्य इत्यत आह—विशेषणेति । तथाच गवादिशब्द इव सङ्केतोऽपि त
स्मर्मावच्छेदेनैवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रत्यायव्यावृत्यधिकरणतावच्छे-
दकं यदन्विततया शांते तत्पर्ययांचपयान्वयधिस्तेज्जदंकं द्यवच्छे-
दकं वाऽनुगतमेव विशेषणत्वमेवं प्रत्यायव्यावृत्यधिकरणत्वं वि-
शेष्यत्वमप्यनुगतमेव । ग्राभाकरमते तु समवायोऽतीन्द्रयो ना-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त हेतोरनैकान्तिकत्वात् । अयं-पूर्वोक्तः समेतत्वादिरूपः । ननु स-
मवायसिद्धेः पूर्वं यस्तनुमत्वव्यवहारस्तेनान्कान्तिकं स्यादित्यत
आह तत्प्रतीतेशेति । समवायस्य चारीन्द्रियत्वमतीन्द्रियसम्बन्ध-
न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतिः

स्तवत्व इति । अवाधितत्व इत्यर्थः । हेतोरिति । अवाधितत्वर्गमेहेतु-
सत्त्वे साध्यस्य चानवस्थाया असत्त्वाङ्गीकारे इत्यर्थः । इदं च स-
म्बन्धिभिन्नसम्बन्धसाध्यतापक्षे इति प्रागुक्तमेव सगत्यम्, तदपि
मूलोकहेत्वमिप्राप्येण । वस्तुतः समवायस्यातीन्द्रियत्वेन तत्प्रतीती
लौकिकत्वर्गमेहेत्वमाव एवेति भावः । ननु समवायसिद्धेरिति ।
यद्यपि समवायप्रतीतिपूर्वकमपि सम्बन्धनियतत्वसाध्यसत्त्वात्र व्य-
भिचारः, न वाऽसम्बन्धानुपलम्भनिवन्धनत्वेन तत्परीहार इत्यसं-
गतमेतत्तथापि पटे यस्तनुव्यवहारस्तनुविशेषणत्वव्यवहारः
समवायिकार्यत्वनिवन्धन इति प्रागुक्तं मूलं तत्र च समवायिकार्यत्व-
निवन्धनत्वं न सम्भवति समवायसिद्धिप्राकालिकपटविशेषणत्वप्रती-
त्या व्यभिचार इति शङ्खार्थः । तत्रासम्बन्धानुपलम्भनिवन्धन पव-
विशेषणत्वव्यवहारः अननुगमस्याग्रे समविषयत्वादिति परिहाराभि-
प्रायः । इममेव मूलार्थं पूर्वं प्रकाशकुदुकवानिति ध्येयम् । विशेष्याका-
क्षायामाह(१) अयं पूर्वोक्त इति । स एव कीदृश इत्याकाङ्क्षायामाह समवे-

(१) इदं प्रकाशव्यतिक्रमेण व्याख्यानं बोध्यम् ।

णारणं विशेषणत्वं विशेषयत्वं दाऽस्तीति ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ना चोत्पादविनाशशीलः, कथमन्यथा इयामादिकपानां नित्यत्वे
इयामं नष्टं रक्षुत्पन्नमिनि प्रतीतिव्यवहारौ, तथाच तयोः सम-
वायोत्पादविनाशात्वं विषयः । तदेतदनुपपन्नम्-ताभ्यां समवाया-
नुखलेखात्, अन्यथा गत्वादयोऽपि नित्याः समवायस्त्वनित्यं इत्यपि
वक्तुं सुकरं स्थात् । भट्टमते तु वैशिष्ट्यं भावाभावसाधारणं सम्ब-
न्धः, समवायस्तु नास्त्यवेति । तदपि घटवति पटाभाववति घटा-
भावव्यवहारापत्तेः वैशिष्ट्यस्य एकत्वात् । समवायप्रतिवन्दिग्रहस्तु
प्रत्यक्षमानमयूखे द्रष्टुव्यः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वेनैव वायुमनः संयोगवत् साधनयिम्, लाघवाचैक एव
समवायः विशेषणविशेष्यशब्दौ चेति अयमभ्युपगमवादः । व
स्तुतो (१)यदन्विततया ज्ञात एव विशेष्ये तात्पर्यविषयीभूते-
तरान्वयधीस्तद्यवचेछेदकं विशेषणम् उपलक्षणन्तु नैवम्, उप-
लक्षणानवीच्छेष्युपलक्ष्ये नात्पर्यविषयीभूतान्वयवोधात् । इदमेव
कार्यान्वयि विशेषणम् अतदन्वययुपलक्षणम्, एतस्यार्थः यद्यावर्तकं
विशेष्यान्वयिनाऽन्वयिते तदिशेषणम्, यन्नान्वयिते तदुपलक्षणम् ।

प्राभाकरास्तु एकत्र घटादावामपाकदशायां इयामरक्तरूपोपल
म्भोस्ति स न तदद्वयनिवन्धनः रूपस्य नित्यत्वेनैकत्वेन चैकदोप
लम्भापत्तेः, तस्मात्तयोः सम्बन्धस्यैवोत्पत्तिविनाशौ, स एव सम-

न्यायलीलावतीप्रकाशावबृत्तिः

तत्वादीति । समवेतत्वासमवेतत्वादिनिवन्धन इत्यर्थः । आदिपदेन
च समवायिकारणत्वनिवन्धनविशेष्यत्वव्यवहारसङ्गहः । वस्तुतः प्र-
तीतित्यादिफक्तिका अत एवारभ्य कदाचित् समवायनिवन्धनः कदा-
चिद्भिसम्बन्धानुपलम्भनिवन्धनो विशेषणविशेष्यत्वव्यवहार इत्ये-
षमर्थकत्वेन मूलव्याख्या सम्यगिति । ननु पटरूपयोः समवायो ना-
तीन्द्रिय इत्यत आह लाघवाचेति । लाघवसहकृतानुमानादित्यर्थः ।
शान्द एव इति विशेषणत्वादिविचारस्य प्रायिकत्वात्तदभिप्रेत्याह प-

(१) अत्र पदार्थतया इति पाठो विवृतिकर्तुरभिमतः ।

न्यायनये तु प्रत्यक्ष एव समवायः जानिव्यक्तिभ्यां सह स्वरूपेणानुभूयते । अननुभवे गौण्यमिति गोत्वपुरोवर्तिन्वयोः सामानाधिकरण्यवेदो न स्यात् । द्वयोः समानेनाधिकरणेन सम्बन्धः सामानाधिकरण्यम् । अयमयं गोत्वं च गोत्वमिति व्यधिकरणोऽनुभवः स्यात् । गोत्वसमवायीति सामानाधिकरण्यप्रत्ययवद्वैव सम्बन्धावभासं गोत्वसम्बन्धीति प्रत्ययो

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

समानतन्त्रसिद्धान्तं इर्शयति न्यायेति । जात्यादिविशिष्टधीः सम्बन्धविषया विशिष्टधीत्वात् दण्डीतिवीवत् । अभावादिविशिष्टवुद्दरपि स्वरूपसम्बन्धविषयत्वेन न व्यमिचारः । न च तत्रापि स एवास्त्वति वाच्यम् । लाघवादेकस्यैव सिद्धेः स्वरूपाणान्त्वनन्तत्वादिति भावः । स्वरूपेणेति । न विशेषणत्वेन नवा विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । समवायप्रत्यक्षे प्रमाणमाह अननुभव इति । गोत्वसम्बन्धीति । अयं गौरिति प्रत्ययोऽपी-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वाय इत्याहुः ।

तच्च । इयामें रूपं न एव रक्मुत्पन्नमित्यवाधितानुभवात् समवायस्योत्पत्तिचिवेषायानुलेखाच्च, तन्मतेऽपि तस्यातीनिद्रियत्वात्, अन्यथाऽध्यविद्वानगम्भादयो नित्याः समवायस्योत्पत्तिचिवानशारिति स्यात् ।

न्यायनये त्विति । गुणकियज्ञातिविशिष्टवुद्दयो विशेषणविशेष्य-सम्बन्धविषयाः विशिष्टवुद्दित्वात् दण्डीतिविशिष्टवुद्दिवत् । न च व्यमिचारः, अभावादिविशाशिष्टवुद्दरपि स्वरूपसम्बन्धविषयत्वात् । न चात्रापि तेनैवार्थान्तरं, यतो गुणकियज्ञातिविद्वानां पक्षधर्मताबला-त्सम्बन्धः सिद्ध्यल्लाघवादेक एव सिद्ध्यति, स एव समवायः, न तु स्वरूपसम्बन्धः तत्स्वरूपाणामननुगतत्वादित्युक्तमिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दर्थितया ज्ञात एवेति । तन्मतेऽपीति । तथाच साक्षात्काररूपायामुत्पाद-विनाशप्रतीतौ समवायविषयकत्वकल्पनमयुक्तमिति भावः ।

केन रूपेण भासत इत्याद्यनन्तरं काचिदनुभव इति मूलप्रतीक-

भविष्यतीति चेतु । न, तत्रापि सम्बन्धप्रतिभानान् । तद्दिं
अनवस्था ? न, तत्र सम्बन्धप्रतीतेरारोपितत्वान् । जाताव-
प्यारोपिनामित्वाति चेत्र । वाधकाभावान् । तत्र किं वाधकम् ?
अनवस्था । इष्यत एव सम्बन्धानन्त्यमिति चेतु । इष्यतामस्त्वा-
नन्त्यम् । सर्वत्र चारोपे आरोपानुपपत्तेः, आरोप्यस्य सम्बन्धस्या
भावात्(१) । संयोग एवारोप्यतामिति चेत्र । तद्वावर्तकस्याद्र-
व्यत्वस्यायुतमिद्दत्त्वस्य वोशलम्भान् । मंयुक्तावुभाविति(२) प्रत्य-
यापत्तेश्च । असम्बद्धरूपत्वे समवायस्य नियतसम्बन्धि-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

त्यर्थः । तत्रपर्याति । गोत्वसमवायीत्यत्रापीत्यर्थः । आरोपितत्वादिति । आरो-
पदूपत्वादित्यर्थः । स्वरूपसम्बन्धामित्यायेणाह—अस्त्वानन्त्यमिति ।
वाधकाभावादित्यत्र हेत्वन्तरं समुच्चिनोति सर्वत्र चेति । समवाय-
वज्ञात्यादावपीत्यर्थः । आरोप्यस्यैवेति । प्रमितस्यैवान्यत्रारोप्यत्वादि-
त्यर्थः । जातिगुणकर्मादिविशिष्टप्रत्ययेनाह अद्व्यत्वस्येति । इह तनुषु
पट इत्यत्राह अयुतसिद्धत्वस्येति । द्वयोरसम्बद्धयोरविद्यमानत्वस्येत्यर्थः ।
उभयसाधारणमाह संयुक्ताविति । नन्वारोपश्चेतदा घट एव गोत्वस-
मवायः कथं नारोप्यत इत्याह—असम्बद्धेति । ननु गौरयमिति प्रतीते-
रपि गोत्वसमवायवानयमित्याकारः स्यात्, समवायारोपस्य समवाय-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

केन रूपेण भासत इत्यपेक्षायामाह स्वरूपेणेति । सर्वत्रेति । समवायवज्ञा-
त्यादावपीत्यर्थः । अयुतसिद्धत्वस्येति । असम्बद्धयोरविद्यमानत्वस्येत्य-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

लिखनम् । तत्र भासत इति । केन रूपेण केन प्रमाणेन नाङ्गीकार्यमिति
शेष इति योजना । यदा तु स्वरूपेणेति प्रतीकलिखनं तदा सुगम
नथाच । एव गोत्वेति । गौरितिप्रत्ययस्य एवमाकारकत्वापत्तिरित्यर्थः ।
पूर्वोपनीतस्येति । यद्यपि मानसे उपनीतस्यापि विशेष्यत्वं तथाप्युभ-
योरूपनीतत्वे तथा, अत्र तज्ज्ञानस्योपनीतत्वादिति भावः। मानसज्ञा-

(१) आरोप्यस्यैवाभावादिति मिश्रसमतोत्र पाठो बोधः ।

(२) संयुक्ताविमाविति प्रा० पु० पाठः ।

(१) समवायागोपनियमः कथम् आगोपजनकवान्निवैचि-
त्यात्स्वशरीरे आन्मागोपयत् । अभिन्न एव चन्द्रममि द्वैतारो-
पयत् । संसुष्ठामंसपृष्टवज्ज्ञासायां सत्यां भेदारोप एव सम्ब-
द्धत्वागोपः (२) । इतातोऽयं घट इन्यत्रापि सामानाधिकरण्यबोधव-
लेन [सम्बन्धवशेन] सम्बन्धप्रवर्तकिति चेत् । न । अती-
तानागतयोरसत्त्वेन सम्बन्धविरोधात् । तन्मर्यादया वर्तमान-

न्यायलीलावतीकण्ठशरणम्

तन्त्रत्वादित्यत आह मंसूर्धेति । ननु यत्र समवायो भासते स एव स्व-
स्मिन् कथमारोपयत इत्यत आह भेदेति । प्रथमं समवायः समवायाभि-
म्ब इत्यारोपस्तदन्तरं तत्र समवायारोप इत्यर्थः । तथा च भेदारोपए-
वेति सप्तमी । यद्वा प्रथमान्त एवायं, य एव भेदारोपः स एव सम्बन्धा-
रोप इत्यर्थः । नन्देवं सामानाधिकरण्यानुभववलात् इतार्थयोरपि
सम्बन्धान्तरं स्थादित्याह इत्यतेऽमिति । यद्यपि समवायवशायां सम्बन्धः
प्रत्यक्षो भवितुमर्हति इतार्थयोरेकेन्द्रियावेद्यत्वात्, तथाच प्रतिब-
न्द्विरियमुन्मोचनीयेवेति भावः । ननु आत्मा इत्यादौ मानस-
प्रत्यक्षात् सम्बन्धः सिद्धेदित्यर्थः । ननु वर्तमाने विषये प्रतीतिव-
लादयं सम्बन्धः स्वीक्रियतामित्यत आह तन्मर्यादयेति । यथा अती-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

र्थः । नियतसम्बन्धनीति । सम्बन्धशून्यत्वाविशेषाद्वयकौ गोत्वसम-
वायारोपो न घटव्यकावपत्तिर्थः । ननु यदि समवायस्तद्रूपाधीनः
समवायारोपस्तदा गौरयमित्यत्रापि समवाये समवायारोपः स्थाद-
त आह (३)संसृष्टेति । ननु बाधकाभावात् वर्तमानेऽर्थे इताता सिद्धेदित्यत
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नकूपं विशेषणमादाय शटविशेष्यकच्चाक्षुषश्चानसम्भवेऽपि सिद्धान्त

(१) नियतसम्बन्धनीति सप्तम्यनपाठः प्रकाशकर्तुरमितः ।

(२) सम्बन्धरपे हाति मु० मु० पाठः ।

(३) अत्र 'तथाच' 'पूर्वत्रोपनीतस्येत्यादेविवृतौ प्रतीकदर्शनान् कवित्याठो भ्रष्ट इति इति ज्ञायते ।
रोपः स्थाये प्रत्यः ननु' इति आदर्शपुस्तके वर्तत तत्रासमाभिः 'दत आह संसृष्टेति' प्रतीकान्तं संगतं
वुधा योजितम् ।

स्यापि ज्ञानस्य मम्बन्धानुपपत्तेः । सामानाधिकरण्यप्रनययाभावेन व्यपदेशम्योर्चरितन्वान् । अयाधितमामानाधिकरण्यबोधस्य चानुपष्ट्यनम्बन्धानुभवपूर्वकन्वनियमात् दण्डकुण्डलौ इदं दत्तमसृष्टिवित्वन् । यदा जान्यादिकं स्वाभयेण मम्बद्धमन्वेनाम्बद्धमनुभूयमानं स्वानिरिक्तं मम्बन्धं महायमपेक्षने, अन्यथा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तानागतयोर्हात्तिस्वरूपाधीना तद्यतीतिसन्धः वर्तमानेऽप्यर्थे स्यादित्यर्थः । ननु घटस्येदं ज्ञानमिति सम्बन्धमन्तरेण कथं षष्ठीत्यत आह व्यपदेशस्येति । ननु प्रतीतेस्तौल्ये कथमेकत्र सम्बन्धाभ्युपगमो नान्यत्रेत्यत आह अवाधितेति । सामानाधिकरण्यबोधः सामानाधिकरण्य-न्यायलीलावतीप्रकाशः

आह तन्मर्यादयेति । अतीतानागतयोर्हात्तिताया अभावे ज्ञातव्यवहारदर्शनादृत्तमानेऽप्यर्थे स व्यवहारो ज्ञानविषयस्वरूपाभ्यामेव जन्यते अतीतवर्त्तमानयोर्हातताव्यवहारे विषयवैलक्षण्याननुभवात्, अन्यथाऽतीतादौ ज्ञातताया अभावे व्यवहाराभावापत्तेः तस्य ज्ञाततासाध्यत्वात्, न च ज्ञातताज्ञानमेव व्यवहारहेतुर्गौरवादित्यर्थः । व्यपदेशस्येति । घटस्येदं ज्ञानमित्येवरूपस्येत्यर्थः । ननु सामानाधिकरण्यानुभवान्न समवायसिद्धिः, एकाधिकरणाधेयत्वस्य सामानाधिकरण्यत्वात् तस्य च समवायादन्यत्वादित्यत आह अवाधितेति । एतच्च पौर्वापर्यमेकाधिकरणाधेयात्मकसामानाधिकरण्यपक्षे द्रष्टव्यम् । यदा त्वेकाधिकरणवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यं तदा न पौर्वापर्यं समवायस्यवृत्तित्वात् । एवं समवाये सम्बन्धानुभवपक्षे समवायं प्रसाध्यतत्र सम्बन्ध एव नानुभूयत इति समवायसिद्धिर्निरपवादेत्याह यदेति । अन्यथेति । गोत्वोदराश्रयासम्बन्धाविशेषादयं गौरयमगौरिति प्रती-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सौलभ्यादाह घटविशेष्यकमिति । गौरवादिति । स्वरूपसत एव ज्ञानात् ज्ञातत्वव्यवहारोपपत्तौ ज्ञाततातज्ञानकल्पते गौरवप्रसङ्गादित्यर्थः । वस्तुतस्तत्वातीतादौ ज्ञातताव्यतिरेकानिर्णये तज्ज्ञानमण्यसंभावितमेवेति भावः । सामानाधिकरण्यबोध एव सम्बन्धबोधो न तु तज्जनक इत्यत आह एतच्चेति । दण्डकुण्डलाग्निं पुष्टिक्षेपयोगः शिष्टप्र-

विचित्रप्रत्ययानुपपत्तेः^(१) । समवाये तु विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धोऽवभासते न तु तत्र सम्बन्धान्तरम् । न हि गोत्वसंवन्धवानयमितिवद्दोत्त्वसम्बन्धसम्बन्धवानयं तत्सम्बन्धवान्वैति प्रथास्ति । यदि त्वसकुत्सम्बन्धः^(२) प्रथते न काचित्क्षतिः । सम्बन्धानन्त्येऽपि नैयायिकानामनियनपदार्थवादित्वेन विशेषधारावात् । तथा च न्यायवार्तिकम् ‘समवाये अभावे च विशे-

न्यायलीलावतीकिण्ठाभरणम्

व्यपदेशः बोध्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः, तस्य चावाधितत्वं यथार्थधी-जनकत्वमेव । एवं प्रत्यक्षानुभवबलात् समवायं प्रसाध्य प्रकारान्तरं स्यादित्यत आह समवाये त्विति । तथा चानवस्थालक्षणप्रतिकूलतर्कात् स्वरूपसम्बन्धेनैव प्रतीत्युपपत्तिरित्यर्थः । ननु कथं न सम्बन्धान्तरमित्यत आह नहीति । अभ्युपगमवादेनाह यदि त्विति । सम्बन्ध इति । गोत्वसंबन्धसम्बन्धवानयमित्याकार इत्यर्थः । अनियतेति । नहि वैशेषिकानामिव षडेव पदार्था इति तत्रावधारणं श्रूयत इत्यर्थः । उपजीव्यसम्भितिमाह तथाचेति । वैशेषिकैस्तु विशेषणविशेष्यविषयकं ज्ञानमेव सम्बन्धत्वेनाभिमतमिति न सम्बन्धानन्त्यमित्यर्थः । अत्र दर्शने समवाय-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यनुपपत्तिरित्यर्थः । समवाये त्विति । स च स्वरूपसम्बन्धात्मकोऽन्य एव समवायादित्यर्थः । अत्र वृद्धसंमतिमाह तथा चेति । न चैव समवाय-वत् गोत्वमपि स्वभावसम्बन्धेनैव सम्बद्धमवभासतामिति वाच्यम् । लाश्वादेकस्यैव सम्बन्धस्य सिद्धेरित्युक्तत्वात्, स्वभावसम्बन्धस्य तत्त्वरूपात्मकतयाऽनन्तत्वात् । ननु नीलो घट इत्यनुभवो न विशेषणविशेष्यसम्बन्धगोचरः, अन्यथा दण्डी पुरुष इतिवशीली घट

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योगत्वादेव समवेयः । स चेति । यद्यपि स्वरूपमपि समवाय एव तत्र

(१) नुपपत्तिरिति प्राप्ति प्राप्ति प्राप्ति ।

(२) सत् कृतप्रबद्धसम्बन्धैः इति प्राप्ति प्राप्ति प्राप्ति ‘सकृतसंबन्ध’ इति चुप्ति प्राप्ति प्राप्ति अवै स्यापितः ।

प॒ विशेष्यभावात् । इति । न चेतद्देवामेदवलादनुपश्यम् ।
विरोधेन तयोरनुपत्तेः । अनुभवमिद्द्वादाविरोध इति चेत् ।
न, तद्भावात् । न हि जातिजातिभौडभित्रेनि कथिदनुभ-
वति । गौरयमिति सामानाधिकरण्यानुभवेऽभेदानुभव इति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्यात्तीन्द्रियत्वात्, अभावे तु समानत्वसिद्धो विशेषणविशेष्यभा-
वसम्बन्ध एव इति भावः । नहि तत्र संयोगः सम्भवति इन्द्रियस्य
च प्राप्यकारित्वमुपपादितमेवेति भावः । ननु गौरयमिति गोत्वाभि-
न्नोऽयं पिण्ड इत्येव भास्तते ननु गोत्वेदन्तयोः सामानाधिकरण्यं येन
तदनुरोधात् समवायप्रत्यक्षता स्यात् पिण्डानामननुगमात्, तद-
भ्युपगमार्थं भिन्नमपि गांत्वं भवेत्, तथाच धर्मधर्मिणोभेदाभेद
इति शङ्कते नचेतदिति । एतदिति सामानाधिकरण्यभानानुरोधात्
समवायप्रत्यक्षत्वमनुपश्यमित्यर्थः । तयोरिति । भेदाभेदयोरित्यर्थः ।
अनुभवेति । गोत्वाभिन्नोऽयं पिण्ड इत्यनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ।
एताहशानुभव एव नास्तीत्याह तदभावादिति । सामानाधिकर-
ण्यानुभवस्यैवाभेदो विषय इति शङ्कते अयमिति । धर्मिणा सम-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इति प्रतीत्यापत्तेः, तस्मात्तत्र विशेषणसम्बन्धो विषयोऽत्र तु तद-
भेदः विषयेणैव धियां विशेषात्, अत्यन्ताभेदे च सहप्रयोगानुपपत्ते-
भेदोप्यस्तीति तथोभेदाभेदः, अत एव सामानाधिकरण्यप्रथाप्युप-
पद्यने अत्यन्तभिन्नादभिन्नाच तस्याव्यावृत्तेः, अन्योन्याभावत्वमव्या-
प्यवृत्तिवृत्ति नित्याभाववृत्यभावत्वसाक्षादव्याप्यधर्मत्वात् अत्यन्ता-
भावत्वादिति अनुमानमपीति मतं तज्जिरस्यति नचेतदिति । विरोधेनेति ।
भेदाभेदयोर्मिथोविरहरूपतया विरुद्धयोरेकेत्र समावेशानुपपत्तेरित्य-
र्थः । ननु पाकानन्तरं रक्तोऽयं न इयाम इत्यबाधितानुभववलात् तत्रैव
तदन्योन्याभावसिद्धस्वयापि भेदाभेदस्वीकारो दुर्बारः । यद्वा संयो-
गतदभावयोरविवाविरोधः । अत्राहुः । तदति तदभावोऽवच्छेदभेदेन
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

उभयनिष्पत्तिसमवायत्वं न सम्बन्धताप्रयोजकामिति भावः । नित्येति ।

चेत् । किं पुनरिदं सामानाधिकरणम् ? किं भिन्नयोर्धर्मयोरभि-
न्नाधिकरणसम्बन्धित्वमुत्त धर्मवर्मिणोरभेदः ? नाद्यः । तथासति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मत्यन्ताभेदेऽपि धर्मयोरैकाधिकरणयं न तु भेदेनेति मात्रार्थः ।
एवं नीलो घट इत्यादावपि सामानाधिकरणवाक् भेदो भेदाभेदो
वा, भेद एव सामानाधिकरणयोषपत्तेः । एवंसति इण्डीतिवत्
नीली घट इति स्यादिति चेत्र । मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा त-
दुपपत्तेः । नन्योन्याभावत्वमव्याप्तवृत्तिवृत्ति अभावत्वसाक्षाद्या-
प्यधर्मत्वात् अत्यन्ताभावत्वविदित्यनुमानात् भेदाभेदसिद्धेरिति चे-
त्र । नीलोऽप्यमनीलश्च गौर्यमगौश्चेति प्रतीतिप्रसङ्गपराधाताद् वाधो-
शीतः संसर्गाधिच्छिन्नप्रतियोगित्वमत्रोपाधिः । संयोगध्वंसप्रागभाव-
योरप्यवृत्तिं वा । हेतौ नित्याभाववृत्तीति विशेषणं कैश्चि(१)हत्तं व्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

घर्षते ज्ञाते च, यथा संयोगादभावः, इयाभावच्छिन्नस्य तस्यैवा-
न्योन्याभावस्तत्रैव रकावच्छित्तेन तदन्योन्याभावश्च इयाभावच्छेदे-
नैव विरोधात्, एकावच्छेदेन भावाभावयोरेकत्राद्युत्तेरज्ञानात्, नाप्यव-
च्छेदकान्तरेण, घटत्वावच्छित्तेन घटं तदभावात् तदज्ञानेऽपि नीलो
घट इति ज्ञानात् । न चान्योन्याभावरूपो भेदोऽस्तु, अभेदस्तु न तद-
भावः किन्त्वन्य एवेति वाच्यमा अभेदव्यवहारे तस्याहेतुत्वात् तस्मा-
नीलो घट इत्यत्र नीलसम्बन्ध एव भासते । तथा सति नीली
घट इति धीः स्यादिति चेत् । नीलो घट इत्यत्र त्रुद्धौ यदि सम्ब-
न्धविषयत्वमापाद्यते तदिष्यत एव । अथ नीलो घट इति प्रयोगे
सम्बन्धवाचकपदवत्त्वं तदपीष्यत एव मतुब्लोपादुपचाराद्वा नी-
लपदस्य नीलवत्परत्वात् । तथासतीति । न तु धर्मवर्मिणोरभेदोपी-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्रैकाकिकवृत्यभावसाक्षा॥द्विभाजकधर्मत्वादित्यर्थः । इयाभावच्छिन्नस्ये-
त्याद्यभ्युपगमवादेन । वस्तुतः ‘सविशेषणे ही’ति न्यायेन इयाभाव-
व एव तत्र विषयः, तदुकं ‘देशकालौ कामं भिद्येतां न तु तदुपरक्तः
पश्चारागमणिरपि’ति । यदुब्लोपादितिप्रथमपक्षे लुप्तः स्मृतो मतुवेवार्थप्र-

(१) कैवल्यकाङ्क्षारैत्यर्थः ।

धर्मयोगाचिकरणाभेदमात्रमिदेः । न द्वितीयः । न त्राभेदानुभवाभावात् । अय गौरित्यनुभवस्य किमाक्षम्बनम् ? गोत्वं व्यक्तिस्तत्समवायश्चेति(१) । एवंसति गोत्वं गोत्वं, व्यक्तिः व्यक्तिः, सम्बन्ध सम्बन्धः, इति प्रतीनिः स्याद् गौरिति । यदि च गोत्वं व्यक्तिस्तत्सम्बन्धश्चेति गौरिति(२)प्रतीतिविषयः, गोत्वसम्बन्धो भूतकामित्यत्र किं न गौरिति प्रत्ययः । भूतकामित्य गोत्वसम्बन्धनित्यत्वेनानिरूपणादिति चेत् । न तर्हि गोत्वकावपि तत्प्रत्ययः, तस्या अपि समवायसंस्थृत्वेनानिरूपणात् । गोत्वसम्बन्धवैशिष्ट्यं तस्या गोत्वमिति चेत् । किं वैशिष्ट्यं तदीयत्वम् ? तचेत् सम्बन्धान्तरमनवस्था । तथा गोत्वेन च समवायस्य निरूपणं [वैशिष्ट्यमिति(३)] चेत्, तदूपे-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

र्थमेव । बटादौ पाकानन्तरं रक्तोऽयं न इयाम इति प्रतीतेरन्वोऽन्याभावाद्याप्यवृत्तित्वशंका वैशेषिकमतेऽनुपपूर्णवेति भावः समवायस्य प्रत्यक्षतामाक्षेप्तुं पृच्छति अथेति । उत्तरं गोत्वमिति । समवायस्यासम्बद्धत्वात्तदुपरक्प्रतीतिर्न स्यात् । एवंसतीति दोषान्तरमाह । यदि चेति । सम्बन्धाविशेषात् भूतकादावपि तदुपरक्प्रतीतिः स्यादित्यर्थः । तदप्रत्यय इति । गोत्वसमवायोपरक्प्रतीतिः इत्यर्थः । तस्या इति । गोत्वकेरित्यर्थः । तद्रूपेणापीति । गोत्वकनिष्ठरूपेणापीत्यर्थः । समवायस्यैन्यायलीलावतीप्रकाशः

ति मात्रार्थः । गौरिति प्रतीतिबलाच समवायसिद्धिरित्याशय वानाभिष्ठाति अथेति । तचेदिति । तदीयत्वं चेदित्यर्थः । तद्रूपेणापीति । न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्यावकः । यदि च मतुक्लोपमजानतामपि तदर्थप्रत्ययस्तदा लक्षणयेति

(१) छतिपरं शा० पु० नास्ति ।

(२) इति प्रतीतिविषय इति प्रा० पु० पाठ॑ ।

(३) [] विश्वास्तर्गतः पाठ्ये प्रा० पु० नास्ति ।

यापि ममवायस्य निरूपणात् तस्यापि तदीयत्वप्रमङ्गः । तेन सह समवायस्य निरूपणनियमो नास्तीति चेत् । न तर्हि गोव्य-क्त्वापि^(१) निरूपणात् । तस्मादनासादितगोत्वसमवायव्यक्तिभेद-मखण्डमसाधारणं गौरिति प्रत्ययगोचरः^(२) । तदेव च देशकाला-दिभेदेनानुगते गौरितिप्रत्यये भासमानं भिन्नमभिन्नं चाऽवभासत इति प्रत्यक्षसिद्धम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठामरणम्

कत्वादिति भावः । तदीयत्वप्रसंगो-गोव्यशिष्यत्वप्रसंगः । तेनेति । गो-व्यक्तिनिष्ठेत्यर्थः । प्रष्टा स्वामिमनुपसंहारव्याजेनाह तस्मादिति । अ-नासादितो गोत्वसमवायव्यक्तीनां भेदो येन तत्था, अखण्डमनेका-घटितम्, असाधारणमनेकासम्बन्धिः । तर्हि एक एव पिण्डस्तथानु-भूयतेत्यत आह तदेव चेति । सबलक्षणमेवेत्यर्थः । भिन्नमेव सदभिन्नमव-भासत इति । एकोऽपि समवायो निरूपकभेदाद् भिन्न इव याभ्यां निरू-प्यते तयोरेवान्योन्यसुपरक्तप्रत्ययं जनयन् प्रत्यक्षेण विषयीक्रियत इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तस्याः गोव्यके: रूपेण शुक्लादिनेत्यर्थः । तस्यापीति । शुक्लादे रू-पस्यापि तदीयत्वप्रसङ्गो गोत्ववैशिष्ट्यप्रसङ्गः, तथा च गोव्यकावि-व तद्वूपेऽपि गौरितिप्रत्ययापाच्चिरित्यर्थः । तेनेति । गोव्यक्तिरूपेणेत्यर्थः अनासादिति । न आसादितो गोत्वव्यक्तिसमवायानां भेदो येन तत्था, अखण्डमनेकाघटितम्, असाधारणमनेकासम्बन्धिः । नन्वेवं गौरिति-प्रतीतिविषयस्य भेदो न भासेत एकस्यैव धर्मिस्वरूपस्य सर्वत्र गौ-रितिप्रतीतिविषयत्वादित्यत आह तदेव चेति । देशकालात्मकोपाधि-निष्ठन्धनो भेदाभेदानुभव इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वातिः

विभागः । तथा च गोव्यकाविवेति । सास्त्वादिमद्वपविशेष्यस्य तदभिव्यञ्ज-कत्वादिति भावः । अनेकाघटितमिति । तथाच नोपाधिरूपमनेकासम्ब-

(१) सि अइनेनापि निरूपणादिति प्रा० पू० पाठः । (२) विषयः—प्रा० पू० पाठः ।

अत्रांच्यने । गोत्ववैशिष्ट्यमेव गोरुपत्वम् । वैशी-
ष्ट्यं च समवायस्य स्वरूपशक्तिनियमेन [तत्र](१) गोत्वसम्ब-
न्धावभासजनकत्वम् । तस्य च गोत्वब्यञ्जकरूपस्य प्रत्ययान्त-
रेषु भेदेन भासमानस्यैकाकारन्वये कधर्माधिष्ठानत्वमनुभूयते ।

ननु तत्सामान्यं(२) प्रथमपिण्डोपलम्भकालेऽनुवृत्तत्वेनानुभूयते
व्यावृत्तत्वेन वा ? नाथः । प्रथममनुवृत्ततानवभासनात् । द्वितीये

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तस्य चेति । गोरुपस्य पिण्डस्येत्यर्थः । एकाकारस्य विवरण-
मेकधर्माधिष्ठानत्वमिति ।

अखण्डमसाधारणं गौरितिप्रत्ययगोचरं इति पूर्वपक्षिणा यदुकं
तदेवोपपादयितुं शक्ते नन्विति । अनुवृत्तत्वेन नानावृत्तिनिष्ठुत्वेन प-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्वायकबलेन गौरितिप्रत्ययस्य समवायो न विषयहत-
श्चिराकरणायाह गोत्ववैशिष्ट्यमिति । वैशिष्ट्यं चेति । यद्यप्येकः
समवायस्तथाप्यधिकरणस्वभावाद्यत्र गोत्वमस्ति तत्र गौरिति
प्रत्ययो, यत्र तु तदत्यन्ताभावस्तत्र नेति समवायस्वभाव
इति नोकदोष इत्यर्थः । अत एव गोरिव गोत्वसमवाययोरपि गोत्व-
सम्बन्धावभासजनकत्वादतिव्याप्तिरित्यपास्तम् । तस्य चेति । गोत्वब्य-
ञ्जकपिण्डमात्रस्य एकाकारत्वस्य, विवरणमेकधर्माधिष्ठानत्वमिति । एक-
धर्माधितत्वमित्यर्थः । अतोऽनासादितेत्यादि यदुकं तत्त्वेति भावः ।

प्रथममिति । अनुवृत्तत्वमेकव्यक्तिवृत्तित्वे सत्यपरव्यक्तिवृत्ति-
त्वमपरव्यक्तिवृत्तिताङ्गानं विना ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । द्वितीये त्विति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्यितया च न जातिरूपमित्यतिरिक्तमेवेति भावः । यत्र गोत्वमस्तीति ।
यत्र विशेषणतायां विशिष्टवृद्धिजनकत्वं नियामकम्, जनकतायां च
स्वभाव एव शरणमिति भावः । अतिव्याप्तिरिति । गौरितिप्रत्ययप्रसङ्ग
इत्यर्थः । एकत्वस्मृतं निवारयति पिण्डमात्रस्येति । पौनरुक्त्यगमपाकरोति वि-

(१) [] चिह्नस्थः पाठो प्रा० पृ० नास्ति । (२) मनु च सामान्यं-प्रा० पृ० पाठः ।

तु व्यक्तेरभिन्नमेवानुभूतमिति । अथ न ऐदेन नाप्यभेदेन किन्तु स्वरूपेणानुभूयत इति मतम् । न । सामान्यस्या(१)तुवृत्ततावभासप्रसङ्गात् । मैवशू । अनेकव्यक्तिसम्बायिष्वं दि सामान्यस्यानुवृत्तत्वम् । तेन तदप्रतीतावपि जातिस्वरूपावभासोपपत्तेः । यदि भिन्ना जातिः स्यात् व्यक्त्यसम्बद्धापि प्रतीयेतेति चेत् । न । नित्यसम्बन्धवलेनैव तन्निरामात्(२) । अथ समवायरहितत्वमभिन्नत्वम् । तच्च । समवायस्य साधितत्वात् । स्वरूपभेदेऽपि अन्योन्याभावरहितत्वमभिन्नत्वमिति चेत्त । इदमिदं न भव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कपिणदासाधारणरूपेण । स्वरूपेणति । स्वरूपं यदस्या जातित्वं तेनेत्यर्थः । जातिस्वरूपं भासेते न तु तद्भर्मानुवृत्तित्वादिरूपेणेत्याह अनेकेति । नित्यसम्बन्धेति । अयुतसिद्धा न पृथग्भानमित्यर्थः । इदमिदमिति । गोत्वं न व्यक्तिरिति प्रतीतेन्योन्याभावविषयत्वादित्यर्थः । व्यक्त्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यदि जातिर्थकेर्भिन्ना स्यात् तदा व्यावृत्तत्वेन भासेते न स्वात् अनुगतधर्मताभावत्वात्स्या इति व्यावृत्तत्वेन भानार्थं जातिव्यक्त्योरभेदो मन्तव्य इत्यर्थः । तथा चास्तद्भेदव गौरितिप्रत्ययस्य विषय इति भावः । यदि जातिः स्वरूपेणानुभूयते तर्हि स्वरूपस्यानुवृत्तत्वा उज्जातिरपि तथैव भासेत, तच्च न प्रथमतः सम्भवतीत्याह सामान्येति । सामान्यं जातेः स्वरूपं प्रथममवभासेत एव सामान्यरूपत्वं च समानासु व्यक्तिषु भासमानासु भासेत इत्याह अनेकव्यक्तेति । जातिव्यक्त्योरभेदे सति अखण्डभेदव भासेत इति मनसिकृत्य समवादनिरूपणप्रस्ताव एवाह यदि भिन्नेति । अथेति । घटपटयोग्य समवायरहित्येऽपि नामेदः तयोर्विशेषणार्थशेष्यभावाभावात् जातिव्यक्त्योरभ तत्साद्भावादिति भावः । समवायस्येति । पूर्वोक्तप्रमाणादित्यर्थः । ननु जातिव्यक्त्योः स्वरूपभेदेऽप्यन्योन्याभावविरहादभेदः स्यादित्याह स्वरूपभेदेपैति । इदमिदमिति । इदमिदं न भवतीतिप्रतीतिबलादन्योन्याभावस्य

(१) अनुवृत्तत्वेनानुवृत्ततेति पु० पु० शाठः । (२) तञ्जियमादिति पु० पु० शाठः ।

नीति प्रत्ययगोचरम्य भावम्य अन्योन्याभावविरहे मर्वत्रान्यो-
न्याभावविरहप्रमङ्गान् । अथ (मनसु ११) गौरिनि जानेद्वानेऽपि
व्यक्तिद्वानाऽज्ञानिद्वानेन च गौर्गोरिनि व्यक्तेऽवश्यमुपलभ्या-
ज्ञातिव्यक्तेऽगभिन्ना व्यक्तिस्तु जानेभिन्नेनि भिन्नाभिन्नत्वमनुभ-
वमिदमिति चेत् । न । जानिव्यञ्जकन्वेन व्यक्तेऽवश्यमुपलभ्यो
जातिमनीतौ न तु जात्यभेदेन । एका हि जानिरनुभूयते भिन्ना
तु व्यक्तिरिति नानुमानम् । तद्वि भिन्नेमामन्वं वा भिन्नाभिन्नं मा-
धयेत् । नाथः । सत्प्रतिपक्ष[भद्र]नापत्तेः । न द्वितीयः । तदन्वयि
व्यतिरेकि वा ? नाथः । भिन्नाभिन्नत्वस्य क्वचिदपि दर्शनाभा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विषयकप्रतीयविषयत्वात् जातिव्यक्त्यभिन्ना, जात्यविषयकप्रतीति-
विषयत्वात् व्यक्तिर्जातिभिन्नेति शंकने अथेति व्यक्त्यविषयकप्रतीति-
विषयत्वमन्यथासिद्धमिति नामेदे लिङ्गमित्याह जातीति । नानुमान-
मिति । घर्मघर्मिणोभेदामेदसाधकमिति शेषः । तदीति । भिन्नमनु-
मानमनेकं भेदसाधकं न परमेदसाधकमित्यर्थः । अभिन्नमिति । एकमे-
वानुमानं भिन्नाभिन्नत्वन्तु साधयेदित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षमेदेति । भेदामे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । जातिव्यक्तेऽरिति । यद्वि यतो भिन्नं तत्तद्वानेऽपि
भासत इत्यर्थः । तदविषयकद्वानाविषयत्वमन्यथोपपश्चमित्याह जाति-
व्यक्तेऽवेनेति । जातिव्यत्त्येविद्वद्धर्माध्यासं भेदकमाह एका हीति । नानु-
मानमिति भेदाभेदसाधकमिति शेषः । तदीति । तद्वि प्रमाणं भिन्नं व्य-
क्तिजात्योभेदग्राहकमेकमपरं चाभेदग्राहकमित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षतेति । स-
मानबलतया शायगानेन वोधितसाध्यविषयत्वाद्वेदाभेदसाधकयो-
रित्यर्थः । सामानाधिकरणं शाब्दमार्थं वोभयमप्यन्यथोपपक्षमित्याह

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वरणमिति । एकमेवानुमानमिति । पवञ्चानुमानाभ्यां वा भेदाभेदसिद्धिरे-
केनैव वाऽनुमानेन तसिद्धिरिति विकल्पार्थं इति मावः । मूले च

(१) () चिह्नस्थः पाठे सु० पु० नास्ति ।

वान् । न द्विनीयः । तस्य स्वनोऽनुमानत्वेनानभ्युपगमात् । सामानाधिकरण्यानुपर्तिरनुमानमिति चेत् । न, शाब्दसामानाधिकरण्यम् तत्प्रवृत्तिनिमित्तसामानाधिकरण्यादेवोपपत्तेः, अर्थसामानाधिकरण्यानुभवस्य च धर्मधर्मिणोर्मेदाभावेऽपि एकाधिकरणत्वेनोपपत्तेः । स्वतन्त्रयोर्गर्भशुल्कगुणयोद्रव्याद्वदे सामानाधिकरण्यमनुपपत्तिं चेत् । समवायवलेन तदुपपत्तेः । स्वतन्त्रः समवायो न तदुपपादयितुं क्षम इति चेत् । किं तस्य स्वातन्त्र्यं ? स्वमहिम्ना पराश्रितबुद्ध्यनर्जकत्वं^(१) वा ताभ्यामस्मद्भद्रत्वं वा ? नाद्यः । धर्माणां धर्मिण्याश्रितबुद्धिजनकत्वेनैव

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दसाधकयोस्तु लयवलयोरित्यर्थः । सामानाधिकरण्येति । आत्यन्तिको यत्र भेदो गवाइवादौ यत्र चात्यन्तमभेदस्तु भयव्यावृत्तं सामानाधिकरण्यमेव भेदाभेदसाधकं नहि भवति गौरइवो घटोऽघट इत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तेति । नीलपदप्रवृत्तिनिमित्तं नीलगुणत्वं घटपदप्रवृत्तिनिमित्तं च घटत्वं तदुभयसामानाधिकरण्यादेव शाब्दसामानाधिक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शान्देति । गौः शुल्क इत्यत्र गोशुल्कपदयोर्मेदप्रवृत्तिनिमित्तकयोरेकाधिकरणप्रतिपादकत्वं शाब्दसामानाधिकरण्यं, तत्र प्रवृत्तिनिमित्तसामानाधिकरण्यमात्रादेवोपपत्तम्, प्रवृत्तिनिमित्तसामानाधिकरण्यं प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकाधिकरणसम्बन्धमात्रम्, आर्थं च सामानाधिकरण्यं भिन्नयोः शब्दप्रतिपादयोरेकाधिकरणवृत्तित्वं धर्मधर्मिणोर्मेदप्युपपत्तमित्यर्थः । स्वतन्त्रत्वेरिति । मिथो भिन्नेषु घटपटादिषु तददर्शनादित्यर्थः । समवायेति । घटपटयोस्तु न समवायसम्बन्ध इत्यर्थः । धर्माणामिति । इह तनुषु पठ इत्यादिर्वादजनकत्वेन समवायसिद्धेरित्यर्थः । ननु यद्यथाश्रयाद्वदभेदयोर्मिलितयोः साध्यत्वे साध्याप्रसिद्धिः, भेदाभेदयोः प्रत्येकं साध्यत्वे चांशतःसिद्धसाधनंभेदस्योभयासिद्धत्वात्, तथाप्याश्रयाद्वदेव पक्षविशेषणीकृत्य तदमिष्टत्वं साधनीयमतो नोक्त-

तस्य स्वग्राहकमानमिदृत्वान् । नेतरः । अविष्टुनाभावान् अ-
मम्बदृत्वेऽपि आश्रितवुद्धिनवकस्वभावनियमेनैव मापादाविकर-
ण्यवुद्धिनिवाहकत्वान् । भेदाभेदाभ्यां व्यावृत्तय चाऽस्य गन्धव-
त्वस्येव मन्दद्वापादकत्वान् । अन्यथा भुवोऽपि नित्यानित्यरूप-
तापत्तेः(?) । इति समवायः ॥

इति श्रीन्यायलीलावत्या विभागपरिच्छेदः समाप्तः ॥

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

रण्योपपत्तेरित्यर्थः । अनिरोहितार्थमितरत् । गन्धवत्वस्येवीति । भूर्नित्या
गन्धवत्वादित्ययं हेतुरुभयव्यावृत्तेर्यथा सन्देहापादकस्तथा सामाना-
धिकरण्यमपीत्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीशङ्करकृते लीलावतीकण्ठाभरणे
विभागपरिच्छेदः समाप्तः ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दोष इत्यत आह भेदाभेदाभ्यासिति । यथा भूर्नित्या गन्धवत्वादित्यत्र गन्धवत्वमसाधारणं सकलसपश्चविपश्चव्यवृत्तत्वात्तथा सामानाधि- करण्यमपीत्यर्थः । असाधारणानैकान्तिकस्य दूषकताबीजमाह अन्य- थेति । यथा गन्धवत्वं व्योमादेव्याचर्त्तमानमनित्यतां साधयेत्तथा ज- लादेव्यावृत्ततया नित्यत्वमपीत्यकस्य धर्मिणो विरुद्धद्वैकृप्यापचित्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्युतः

भिष्मं वेत्यनुमानविशेषणम् । भिन्नाभिन्नमिति कर्मपदमिति ध्येयम् । यथा गन्धवत्वमिति यद्यप्यसाधारणे विरुद्धद्वैरुप्यापत्तिं दृष्टकताबीजमपि तु संशायकत्वमेव, न थापि विरुद्धद्वैरुप्यापत्ती न निश्चायकत्वमतः संशायकत्वमिति परम्परया तस्या अपि दृष्टकतायामुपयोग इति भावः । व-स्तुतो विरुद्धद्वैरुप्यापत्त्याऽनिश्चायकत्वे परम्परानुमितिप्रतिबन्ध एव दृष्टकताबीजम्, परस्परविरुद्धध्यासिङ्गानत्वेनैव चास्थ प्रतिबन्धकता, न तु पक्षघर्मताङ्गानसाहित्येनेति न स्वप्रतिपक्षाभेद इति विपञ्चितं प्रागिति । जलोदीरीति । अतहृष्णसंविज्ञानबहुवीहिणा जलज्ञानादोरित्यर्थः ।

(३) नित्यत्वानित्यत्वापसेरिति प्रा० प्र० पाठः ।

व्यावृत्तत्वेन पदार्थद्वानं तत्र ज्ञानम्, तच्च वैधर्म्याधीनम्। तदपि व्यतिरेकिप्रमाण। (१) मिति तत्परिच्छेदोऽयमारभ्यते। ननु व्यतिरेकी नानुमानम्, जीवच्छरीरं सात्मकं इच्छावत्त्वात्, यज्ञिरात्मकं न नदिच्छाप्तु यथा घटः। इच्छादयोऽष्टद्रव्यानिरिक्तद्रव्याश्रिताः अष्टद्रव्याश्रितत्वेन तु पृष्ठते (२) गुणव्वान्, न यदेवं न तदेवम्, यथा भुवो रूपमित्यादिकं हि तत्। अत्र च पक्ष[स्य]विशेषणं

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

व्यावृत्तत्वेन-इतरभिस्थत्वेन। वैधर्म्याधीनं-तत्पात्रवृत्तिधर्माधीनम्। तत्परार्थेद इति। तादशपूर्वपक्षनिरासपरिच्छेद इत्यर्थः। व्यतिरेकानुमानपरिच्छेदो वा। व्यातिरेकी नानुमानमिति। असत्प्रतिपक्षो धर्मो नानुमानमित्यर्थः। भाग्यसिद्धिवारणाय जीवदिति। सात्मकत्वं भोगजनकमनःसंयोगाधिकरणकत्वम्, भोगाधारसंयोगाधारसंयोगाधिकरणत्वं वा। इच्छाजन्यविशेषगुणजन्यक्रिया-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः। तस्मादसाधारणतया सामानाधिकरणं संशायकं नतु निश्चायकम्। यद्यपि वैशिष्यिकाणामसाधारणो वर्मो न संशयहेतुस्तथापि न्यायदर्शनमाश्रित्योक्तमिदम्, न्यायनये तु प्रत्यक्ष एव समवाय इत्युपक्रमात् ॥

उत्तरग्रन्थप्रबन्धोपयोगार्थमाह व्यावृत्तत्वेनेति। तदपीति। अपिशब्दः साधर्म्यप्रक्षया। पक्षस्थेति। सिषाध्ययिषितसाध्यधर्मणो धर्मिणः पक्ष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यद्वा घटादावेव नित्यतामित्यन्वयः। व्यावृत्ततयेत्यत्र ज्ञानादेरिति देवः। कच्चिज्जन्यजलादेरिति पाठः, स तु सुगम एव।

वैधर्म्यातिरिक्तस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वेन समुद्देयस्याभावादाह अपिशब्द इति। तथाच व्यतिरेकि तदप्यनुमानमिति योजनयाऽनुमानत्वेन साधर्म्यमेव समुद्देयं मूल इति भावः। पक्षपदार्थं दर्शयन्नेव साध्यस्य विशेषणत्वसुपपादयति विषाध्ययिषितेति। ज्ञानसमानाधिक-

(१) व्यनुमानमिति प्रा० पु० पाठः। (२) लेऽनुपपत्ताविति प्रा० पु० पाठः।

प्रतीतं न वा १ न चेद[प्र]मिद्विशेषणः पक्षः । प्रतीतं चेत्, यत्र
तत्पत्तीतं तत्र हेतोवृत्तिव्यावृत्तिर्वा १ वृत्तिथेदन्वयव्यनिरेकिन्वम्,
व्यावृत्तिथेदवाधारणानैकान्तिकता [अनध्यवसितो वा] (१) । अप्र-
सिद्धमाध्यमं सर्गमिव लाध्यविशेषणमप्यप्रसिद्धमेव स्वशक्तिर्वैचि-

न्यायलीलावतीकण्ठामरणम्

वस्तवादित्यर्थः । एवं ध्यतिरेकेऽप्यूद्यम । पक्षविशेषणस्य-साध्यस्य ।
नचेदिति । तथाच पक्षसाध्यविशेषप्रतीतिरनुमितिर्न स्यादित्यर्थः ।
विशेषणज्ञानाद्यपेभन्वात् विशेषप्रतीतेरति भावः । तत्र-प्रसिद्ध-
साध्यति अवाधारणत्वमिति । मति सप्तक्षे सप्तशाद्व्यावृत्तो हेतुर
साधारण इत्यर्थः । व्यतिरेकानुमानमहिम्नेवाग्रसिद्धं साध्यं सेवस्य-
तीत्याह अप्रसिद्धमिति । ननु वाधात् विषाणं शरीरे न सिद्ध्यति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्य विशेषणं साध्यमित्यर्थः । अप्रसिद्धति । तथाच पक्षविशेषिका सा-
ध्यविशेषणिकाऽनुमितिर्न स्याद्विशेषणज्ञानं विना विशेषज्ञानाभा-
वादिति भावः । यदीच्छा समवायिकारणजन्या कार्यत्वात्, तत्त्वं स
मवायिकारणं पृथिव्याद्यष्टमिन्नं पृथिव्यादित्वे वावकत्वादिति पृथि-
व्यादिभिन्नात्मसिद्धौ तद्रत्यं जीविच्छरीरे साध्यते, तदा घटादौ तद
स्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारणं स्यादिति ज्ञानसमानाधिकरण-
ज्ञानकारणभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं सात्मकत्वम्, शरीरात्मसंयोगस्य
ज्ञानकारणत्वात्, आत्ममनसोस्तथात्वेष्यकार्यत्वात्, तत्त्वं शरीरादन्य-
त्राप्रसिद्धं शरीरे च सिद्धौ सिद्धसाधनम् । एतेनेच्छाऽसमवायिका-
कारणसंयोगावच्छेदेकत्वस्याभावो घटादौ दृष्टः तद्यतिरेकः शरीरे
साध्यत इत्यपास्तम् । इच्छाऽसमवायिकारणसंयोगावच्छेदेकत्वस्य
शरीरादन्यत्राप्रसिद्धेः । अप्रसिद्धसाध्येति । यथा सिषाध्ययिषितस्य पक्ष-
संसर्गमप्रसिद्धमेव साध्यति तथा सिषाध्ययिषितमप्यप्रसिद्धमेव सा-
धयतीत्यर्थः । स्वशक्तीति । व्यतिरेकव्याप्तिपक्षधर्मताबलादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रणेति वक्षुर्बद्संयोगमादाय घटे प्रसक्तिवारणाय समानाधिकरणा-
न्तम् । घटात्मसंयोगमादाय तत्रैव प्रसक्तिवारणाय ज्ञानकारणभूतेति ।

(१) [] चिह्नान्तर्गतः पाठो प्रा० पुस्तके नास्ति । असाधारणत्वम् इति तु मिश्रसंस्मतः ।

त्र्याद्यनिरेकी माध्यनीति चेन्न । शशविषाणादिमत्त्वसाधनापत्तेः । दृश्यानुपलभिवाधितत्वेन शरीरस्य शशविषाणादिमत्त्वासाधनं न त्वप्रसिद्धविशेषणत्वेनेति चेत् । न । अतीनिद्रिय[शृङ्ग]संसर्गा-चानुमानापत्तेः(१) । माध्यविशेषणामिद्दौ तद्यनिरेकनिष्ठपणायोगात्माध्यसाधनयोर्ब्यतिरेकव्यसिगमिद्देः । न शात्माप्रतीतौ निरात्मको घट इति शब्दं वक्तुम्(२) । नैरात्म्यं न च घटस्य प्रत्यक्ष-वेद्यं, तस्य तत्रासामर्थ्याद् । नानुमानगम्यं, कविदपि नैरात्म्या-

न्यायलीलावर्तकण्ठाभरणम्

नत्प्रसिद्धधा विषाणस्य प्रसिद्धत्वादित्याह दृश्येति । योग्यं विषाणविषाणं बाधात् मा सिध्येत् अयोग्यं तु सिध्येदेवेत्याह नेति । दोषान्तरमाह साधेति । साध्योऽत्र पञ्चः, साध्यं च तद्विशेषणं चेति । वाचशक्यत्वमेवोपपादयेति नैरात्म्यं चेति । तत्रेति । चक्षुरादीनां तत्रां

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शशविषाणेति । यद्यप्रततिं सात्मकत्वं साध्यते तदा शशशृङ्गमपतीत-मनुमियेतेत्यर्थः । ननु शरीरे विषाणं साध्यते तद्य नाप्रसिद्धं येन प्रतिबन्धे स्यात्, किन्तु योग्यानुपलभ्यवाधाश्च साध्यत इत्याह दृश्य-उपलब्धीति । तथाप्यप्रसिद्धं शशविषाणाखण्टमतीनिद्रियं साध्येतेव त-स्यायोग्यतया बाधासावादित्याह अतीनिद्रियेति । इन्द्रियजन्यं दर्शनं ज्ञान-मिन्द्रियदर्शनं तदितिकान्तमतीनिद्रियतत्वा दर्शनमतीनिद्रियमित्यर्थः । साध्याप्रसिद्धौ दृशणान्तरमाह साध्यविशेषणेति । अशक्यत्वमेवोपपा-दयति नैरात्म्यं चेति । तस्य तत्रेति । प्रतियोग्यप्रसिद्धा तदभावस्था-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शरीरेऽसम्भववारणायाह शरीरात्मसंयोगस्येति । कार्यपदव्याव-र्त्यमाह आत्ममनसोरिति । पक्षस्त्वं सर्गमप्रसिद्धमेव साध्यतत्यनन्तरं व्यतिरेकीति शेषः । यद्यप्रततिमिति । अनुमितिश्च तन्मते साध्यविशेष-कैवेति भावः । प्रतियोग्यप्रसिद्धेति । यद्यपि सात्मकत्वप्रततिरपि प्रति-मोक्षविकरणयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षस्य तत्रासामर्थ्यादिति

(१) अतीनिद्रियहंसर्गाद्यनुमानापत्तेरिति प्रा० पु० पाठः ।

(२) घटः शब्दः प्रतिपक्षमिति प्रा० पु० पाठः ।

प्रतीतावन्वयिनो किङ्गम्याभावात् । व्यनिरेकिणम्तु सान्मक्त्वं प्रतीतिं विनाऽनुपपत्तेः । एकपदाधीवृत्तिना चेच्छादिमन्त्रादिना-ऽसाधारणधर्मेण प्रतीतपदार्थानुमाने घटादावप्यमाधारणकल-शन्वादिधर्मोपलभ्येन स्वेच्छाकलिपततत्तदसाधारणधर्मवृत्त्वानुमा-नप्रमङ्गात् । सामान्यतोद्यानुमित्तच्छादिसमवायिकारणं तद्यतिरेकचेच्छादिकार्यनिवृत्या घटादौ प्रतीतः, तत्मन्तर्गम्तु देहे साध्यत इति चेत् । न । तस्य कार्यात्कारणमात्रानुमानादेव-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सामर्थ्यात् मनसः बहिरप्रवृत्तिरित्यर्थः । अनमिमतप्रसङ्गादपि न व्यतिरेक्यनुमानमित्याह एकते । नन्विच्छाकवचिदश्रिता कार्यत्वादि-ति यदिच्छासमवायिकारणमनुमित्तं तद्यतिरेको घटादौ सुग्रह एवेति न कर्त्तव्यतिरेकनिरूपणमित्याह सामान्यत इति । शरीरमिच्छा-कारणवत् इच्छावस्त्वात् यद्यत कार्यवत् तत्त्वकारणवदित्यन्वयि-न एव तत्सिद्धर्थ्यतिरेकवैयर्थ्यमित्याह नेति । विशिष्य इच्छासम-वायिकारणापरिचयेऽपि साध्याप्रसिद्धेऽरेवेति भावः । विशिष्टे तु

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रतीतेस्तिर्थर्थः । व्याप्त्यप्रतीतावप्यप्रतीतसाधने दोषमाद एकपदार्थ शृतिना चेति । तद्यतिरेक-इच्छासमवायिकारणव्यतिरेकः, इच्छादैः का-र्यं चेष्टारूपं तद्यावृत्त्या घटादौ प्रतीत इत्यर्थः । तस्य-इच्छा-समवायिकारणमात्रस्य, शरीरमिच्छासमवायिकारणवत् इच्छारूप कार्यवस्त्वात् यद्यत्कार्यवत् तत्त्वकारणवदित्यवंरूपानुमानादेव सिद्धे-र्थ्यतिरेकवैयर्थ्यमित्यर्थः । वस्तुतोऽत्रापि साध्याप्रसिद्धिरिति भावः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मूलार्थः प्रतिभाति, तथाप्युपनीतेष्यधिकरणेऽभावः प्रत्यक्षेण गृह्णातां एवेति मनसैव तद्ग्रहः स्यादिति तन्मतं परित्यज्य प्रतियोग्यप्रसिद्धे-परतयैव व्याख्यातवान् । इच्छादिनिवृत्तिरप्यतीन्द्रियैवेति कर्मधारयं परित्यज्य षष्ठीसमासमालभ्यते इच्छादेरिति । वस्तुत इति । यस्त्वतस्त्वयो-रनुगतयोरभावादिति भावः । साध्यापेक्षया-साध्यप्रत्ययापेक्षया ।

मिद्देः । व्यनिरेक्षिणापृष्ठव्यव्यातीर्क्ति^(१)द्रव्यसमवायिकारणव-
त्वानुमाने चोक्तदोषानिवृत्तेः । द्रीतीयानुमाने च यदि द्रव्या-
श्रितत्वमात्रं साध्यते तदा गुणत्वादेव मिद्द्यतीत्यष्टद्रव्याश्रित-
त्वानुपपत्तिविशेषणं व्यर्थम् , अन्वयिनैव गुणत्वात् तत्सद्दौ
व्यनिरेक्षिणो वक्तव्य प्रयोगानुपपत्तेः । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्या-
श्रितत्वमाध्यने च व्यनिरेक्षिणम् मिद्देः । साध्याप्रमिद्दो^(२)तु
तत्संदेहानुपपत्तौ पक्षस्याप्रतीतेहेतोः पक्षधर्मत्वानुपपत्तेः ।

अत्रोच्यते । अनिश्चितन्वेऽपि विशेषणस्य संभावितत्वात् । इ-

न्यायलोलावतीकण्ठाभरणम्

साध्याप्रसिद्धिरेवेत्याह अथेति । द्रीतीयानुमान इति । इच्छाद्योऽष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्याश्रिता इत्यनुमान इत्यर्थः । यद्यपि साध्यं विशिष्योऽपि
ख्य विकल्पेऽप्यं न सम्भवति तथाप्यमिग्रायनो विकल्पः । न च
वक्तव्यस्वेच्छकत्वं न दोष इति वाच्यम् । साध्याप्रसिद्ध्यादिना तदुपाय-
त्वस्यैव खण्डनात् । साध्याप्रसिद्धौ दोषान्तरमाह साध्येति । सन्दे-
हानुपपत्तिवित्युपलक्षणम् सिषाध्यिषानुपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

अत्रोच्यत इति । व्यतिरेक्यनुमानमिति शेषः अन्यथा पञ्चम्यनुपपत्ते
साध्याप्रसिद्धिदोषं परिहरति विशेषणस्येति । साध्यस्येत्यर्थः । सम्भावित-

न्यायलोलावतीप्रिकाशः

उक्तदोषेति । साध्याप्रसिद्धिरूपेत्यर्थः । अन्वयिनैवेति । न च व्यतिरोक्त-
पोऽपि तत्र सामर्थ्यादुपायान्तरमदोष इति वाच्यम् । केवलव्य-
तिरेक्षिणोऽसिद्धेव्यतिरेकव्यासंगेर्मकत्वानवधारणात् । प्रयोगानुपत्तेरि-
त्यादि हेतुत्रये पञ्चमीनिर्देशः । व्यनिरेकी नानुमानमिति साध्या-
पेक्षया व्यतिरेकिण्यपक्षधर्मत्वं व्युत्पादयति साध्याप्रतीतिविति । सन्दे-
हानुपपत्तिरित्युपलक्षणम् साध्याप्रसिद्धौ सिषाध्यिषाघटितमपि
पक्षत्वं नास्तीति मन्तव्यम् ।

न्यायलोलावतीप्रिकाशविवृतिः

पक्षत्वं नास्तीति । एव अपक्षम्याप्रतीतिरिति मूलं प्रतीत्यभावेन विषया-

(१) अष्टद्रव्यातिरिक्तस्यादि प्रा० पु० पाठः ।

(२) साध्याप्रतीतिविति पर्वमानसंस्मृतोव पाठो द्रष्टव्यः ।

च्छादीनां द्रव्याश्रितत्वे १ नुमिनेऽपृद्रव्यानिरिक्ताश्रितत्वं अष्टद्रव्या-
श्रितत्वं वेति विप्रतिपन्नं ग्रंथं मंशयोपयन्तो (१) द्रव्याश्रितत्वविशिष्टे-
च्छादिपु अष्टद्रव्यानिरिक्ताश्रितत्वमाशङ्क्यमानं शङ्कविषयपर्यालो-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम् ।

तद्विति । संशयावधयत्वात्तद्वाचीनस्मृतिविषयत्वाद्वेत्यर्थः । तदुभय-
मुपपादयन्ति इच्छादीनमिति । इच्छा द्रव्याश्रितेति सामान्यतोद्देनानु-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्यप्त्राच्यत इत्यत्र न हेतोरपेक्षा तथाप्यभिधाने विषयेण वि-
षयस्य हेतुत्वं विवक्षितत्वा सम्भावनत्वादिति पञ्चमीनिर्देशः । ननु
साध्यस्य सम्भावना ज्ञानविशेषः, स च प्रकृते नास्तीत्युक्तमित्यत
आह इच्छादीनमिति । इच्छायाः द्रव्याश्रितत्वे पृथिव्यादौ बाधकानव-
तारदशायां विप्रतिपत्तिवाक्यात द्रव्याश्रिता इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्त-
वृत्तिर्वेति संशयात् अष्टद्रव्यानिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं प्रासदमिच्छायां
साध्यत इत्यर्थः । यद्यपि विप्रतिपत्तिर्वैशंशिकाणां संशयहेतुस्त-
यापि विप्रतिपत्तिशब्देनात्राश्रितत्वं साधारणधर्मे एवोक्तः, संशय-
प्रसिद्धमपि साध्यं व्यतिरेकादिनिरूपकं साध्यज्ञानमात्रस्य तद्देतु-
त्वात् । त चैवं संशयादेव पक्षे साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति वा-
च्यम् । साध्यनिश्चयार्थं तत्प्रवृत्तेरिति भावः । नन्वेवं द्रव्याश्रितत्व-
विषयायामिच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तवृत्तिव्यज्ञानेऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्र-
व्यवृत्तित्वं कुतो ज्ञानमित्यत आह शङ्कविषयेति । यद्यपि शङ्काविषया-
लोचना न संशयहेतुस्तथापि द्रव्याश्रितेच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रि-
ता नवेति संशयात् इच्छाया अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयोपस्थितौ पञ्चा-
न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितः

भावसाधनपरमिति मन्तव्यम् । विवक्षितत्वेति । यद्यपि तद्विवक्षायामप्य
प्रयोजकतया नान्वयबोधस्तथापि च ज्ञानकारणीभूतज्ञानविषय-
तावच्छेदकत्वलक्षणप्रयोजकत्वमेवात्र पञ्चमर्थस्तत्कल्पने चानादि-
शिष्टविवक्षेत्रं नियामकेति भावः । यथापीति । तन्मते साधारणधर्मद-
र्शनस्यैव सर्वत्र संशयकारणत्वादिति भावः । तथापीति । विरुद्धविष-

(१) संशयोत्पत्ताविति प्रा० पु० पाठः ।

चनायामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वशङ्कामुत्पादयति । तस्याशा-
ष्टद्रव्येतरद्रव्याश्रितत्वविपर्ययकोटावनुमानप्रतिनिधीभूतप्रसङ्गव-
स्त्रेपवाभिमतकोटिगोचरे संभावनात्वं, तत्सामर्थ्येन तदेककोटि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मितेद्रव्याश्रिता तदतिरिक्ताश्रिता वंति विप्रतिपत्त्या संशय इत्यर्थः ।
न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिच्छाश्रयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तो द्रव्यं नवेति संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्र-
व्योपस्थितिः, ततस्तद्रव्यवतीच्छेति साध्यत इति संशयपरम्परैव
पर्यालोचना, पताहशश संशयो येनेच्छाया अष्टद्रव्याश्रयत्वे बाधकं
द्रव्यत्वम्याष्टद्रव्यनैयत्यं च न गृहीतं तस्यैवत्यर्थः । नन्वेवमपि व्याप-
कसन्देहे कथं व्याप्तिनिश्चयः तस्य व्यापकनिश्चयसाध्यत्वादित्यत
आह तस्याब्देति । यदीच्छाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता न स्यात् अष्ट-
द्रव्यानाश्रिता सती द्रव्याश्रिता न स्यादिति साध्यविपर्ययकोटी
प्रतिकूलतर्कसहितः संशय एव निश्चयकार्यं करोति । अत एव
तादृशसंशयोपस्थितस्वेच्छाकलियतपदार्थसाधनमप्यपास्तम् । तद्वा-
पर्यये प्रतिकूलतर्काभावादित्यर्थः । तत्सामर्थ्येनेति । तर्कसहकृततादृश-
संशयजन्यस्मृतेनिश्चयत्वात्तत एव साध्यनिश्चय इत्यर्थः । एवं च

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यिणी प्रतिपत्तिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्येति । एतादृश इति । अष्टद्रव्यवृत्ति
त्वबाधग्रहे आश्रितत्वेन गृहीतायामिच्छायां प्रथमसंशयकोटिबाधा-
त्, द्रव्यत्वस्याष्टद्रव्यत्वनैयत्यग्रहे चाष्टद्रव्यातिरिक्तत्वस्य धर्मिता-
वच्छेदकस्य द्रव्यत्वकोटिविरोधाद्वितीयसंशयविरोधादिति भावः ।
तर्कसहित इति । यद्यपि तर्कस्यापि व्याप्तिमूलकत्वेन प्रतियोग्यनिर्णये
आपादकानिर्णयाद्याप्त्यनिश्चये कथं तद्वतारस्तथापि द्रव्याश्रिता इ
च्छेति पक्षयित्वा द्रव्यपदविनिर्मुक्तमेवापादकमापादं च प्रकृते कर्त-
व्यमिति भावः । यद्वा तर्कोऽप्यवेसन्देहोपस्थितप्रतियोगिकापादका-
दिकमादायैव प्रवर्तत इत्यभिमतम् । अत एवानुपदमेव प्रकाशकृदेवात्र
दूषणं व्यक्तकारिष्यति । तत एव साध्यनिश्चय इति । साध्यनिश्चयकार्य-
मित्यर्थः ।

गोचरस्मृतिजनकत्वं वा । संभावितम्य च विशेषणस्य पक्षाप्रसि-
द्धविशेषणन्वनिरासहेतुत्वात्, प्रतिवन्धवोधगोचरव्याप्तिरेकानिष्टप-
क्तत्वात् ।

यदि वा सामान्यतो निश्चिन्द्रेनोक्तचोद्य(१)निरासात् ।
यद्विषये समीहितप्रमक्षिः प्रमरादि तन्मानप्रवृत्तियोग्यमवधा-
रितं विप्रनिपत्तिचाक्याच्छङ्कातोऽपि वा प्रतीयमानम् इदं च तथे-
ति सामान्यतोऽनुमानप्रवृत्तिगांचरत्वे विशेष(२)प्रमाणोपक्षायां
व्यतिरेकिण उपन्यासात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

वैशेषिकमते विप्रतिपत्तिर्न संशायिकेति भावः । असाधारणधर्मस्यैव
नन्मतेऽनध्यवसायजनकत्वेन संशयाहेतुत्वात् ।

नन्वेषमपि अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं यत् साध्यं तत्र
न्यायलीलावतीप्रकाशः

साध्यप्रसिद्धौ नापक्षधर्मत्वं न वा व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धिरित्युपसंह-
रणाह सम्भवितस्य चेति ।

प्रकारान्तरमाह यदि वेति । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं
सन्देहादुपस्थितं तत्र च प्रतिकूलतर्कसाचिव्यात्सामान्यतः प्रमा-
णाप्रवृत्तियोग्यत्वे ऽवधृते विशेषाज्ञासायां व्यतिरेकिण उपन्यास
इत्यर्थः । तदेव स्फुटयति यद्विषये इति ।

यद्वा इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादिति सामान्यतोऽष्टेन द्र-
व्याश्रितत्वे निश्चिते पृथिव्यादिवृत्तित्वे च बाधकावतारे द्र-
व्याश्रितेच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता तदृकृतौ बाधकवत्त्वे गु-
णत्वात्, यज्ञैवं तत्तदृकृतौ न बाधकवद्यथा रूपमिति व्या-
न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

यद्वा इच्छा द्रव्याश्रितेत्यादि । एवज्ञ मूले द्रव्याश्रितत्वादिनेति
तृतीया पक्षतावच्छेदकत्वेन तस्योपयोगितया व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चय-
इत्यश्चाष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रितत्वसाध्येनेति शेष इति विभावनायम् ।

(१) देशविनिरासादिति प्रा० पु० पाठः ।

(२) विशेषे इति प्रा० पु० पाठः ।

यदा सामान्यतोऽष्टानुभितद्रव्याश्रितत्वादिना(१) व्य-
तिरेकब्यासिनिश्चयेऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वविशेषनिरूपण-
मष्टद्रव्याश्रितन्वे बाधकसाचिन्पाद् गुणत्वस्य । एवंभृतरूपा-
भावं(२) त्वप्रसिद्धविशेषणत्वम् । एवंसति सामान्यतोऽन्वय-
व्यास्तेरवं विशेषनिरूपणमस्त्वति चेत् । अस्तु(३) उपायस्यानु-
पायतोपाळभाय, न तु नानात्वम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

संशयादप्युपस्थितमत आह—यद्विति । द्रव्यत्वादिनेत्यादिपदात्
कच्चिदाश्रितत्वसङ्घः । व्यतिरेकब्यासिनिश्चय इति । व्यतिरेकब्या-
सिनिश्चयार्थमित्यर्थः । ‘चर्मणि द्वापिनं हन्ति’ इतिवत् ।
ननु गुणत्वादेव कथमयमर्थः सिद्धयेदित्यत आह—अष्टद्रव्या-
श्रितत्व इति । नन्वत्रापि अप्रसिद्धविशेषणत्वप्रवादः किञ्चिवन्ध-
न इत्यत आह—एवंरूपेति । बाधानवतारदशायामप्रसिद्धविशेष
णत्वमित्यर्थः । एवं सतीति । सामान्यतोऽष्टादितरवाधकसहकृतो व्य-
तिरेकसाध्योऽर्थश्चेत् सिद्धः किं व्यतिरेकिणोत्यर्थः । एवमिति । उ-
पायान्तरे उपायान्तरं नोपालम्भो न दूषणमित्यर्थः । यन्मतेऽष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं न प्रकारः सामान्यतोऽष्टेत तन्मते प्रकारार्थं व्य-
तिरेकीति भावः । यदा अष्टद्रव्याश्रितत्वं यत्र पक्षविशेषणतया सामा-
न्यतोऽष्टेयदि नोपार्दीयते तदा व्यतिरेकी सावकाश इति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सिप्रहः सुकर इत्याह यदा सामान्यत इति । द्रव्याश्रितत्वादिनेत्यादि-
शब्दात्केवलव्यतिरेकयन्तरोपजीव्यसामान्यतोऽष्टपरिग्रहः । न
चैव किं केवलव्यतिरेकिरणा बाधकसहकृतात्सामान्यतोऽष्टादेव
तत्साध्यसिद्धेरित्याह एवं सतीति । व्यतिरेकिणोऽप्यन्यत्र सामर्थ्याव-
धारणेनोपायस्यानुपायतोपालम्भाय न तूपायान्तरमिति केवलव्यति-
रेकयुपन्यासो न पर्यनुयोज्य इत्याह अस्तिति । यथा च केवलव्यति-
रेकिस्थले ऽप्यनुभितिसामग्री तथोपरिष्टाद्रक्ष्यते ।

(१) इत्यत्वादिनेति मिश्रसम्मतोऽक्ष पाठो इष्टव्यः ।

(२) एवंभृपाभावेति मिश्रसम्मतः पाठः । (३) एवमुपायस्येति मिश्रसम्मतः पाठः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरण-सविवृतिप्रकाशोऽन्नासिता ७४१

यदि वेच्छादिसमवायिकारणमात्रस्याद्ब्यानात्मकत्वे तैः-
स्तैरनुमानैनिश्चिते तत्संबन्धित्वं जीवदेहस्य साध्यते । न
चैवमप्रसिद्धविशेषणत्वम् । अनुमानेन विशेषणस्य निश्चितत्वात् ।
न च(१) व्यतिरेकैव्यर्थ्यम् । तेन सह जीवच्छरीरसंबन्धस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सात्मकत्वानुमानमाधिकृत्याह यदि वेति । पूर्वोक्तविग्रतिपत्त्युपस्थितसाध्यमपेक्ष्य विकल्पः । नेतौरिति । गुगत्वध्वंसान्यकार्यत्वादिभिर्यथः । जाविच्छरीरमिच्छालमवायिकारणद्रव्यवत् प्राणादिमत्वात्
यज्ञेवं तज्ञेवं यथा घटादिरिति व्यतिरेकीति भावः । अनुमानेन-सामान्यतोद्देशेन विशेषणप्रसिद्धिरित्याह अनुमानेनेति । ननु सामान्यतोद्देशेनेव इच्छासमवायिकारणं चत् सिद्धं किं व्यतिरेकणेत्यत आह-नवैवमिति । तेनेति । इच्छासमवायिकारणेनेत्यर्थः । पृथिवी

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सात्मकत्वानुमाने साध्यप्रसिद्ध्यर्थमाह यदि वेच्छेति । बाधक-
बलादिच्छासमवायिकारणस्य पृथिव्याद्यष्टद्व्याद्यनात्मकत्वे प्रमिते
जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्व्यभिष्ठेच्छालमवायिकारणवादिच्छावत्वादिति साध्यप्रसिद्धिनेत्यर्थः । ननु सात्मकत्वं शरीरवृत्तितत्र बाधकाभावाच्छरीरत्ववादित्यन्वयिनैव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकणेत्याशङ्कय निराकरोति न चेति । शरीरं सात्मकमिति शरीरविशेष्यवृद्ध्यतिरेकिणं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः ।

ननु संशयेन साध्यप्रसिद्धावपि न तद्यतिरेकादिनिश्चयः संभवति साध्यतद्यतिरेकव्याप्तिनिश्चययोः साध्यनिश्चयसाध्यत्वात् साध्यसंशये तद्यतिरेकसंशयस्यावश्यकत्वाच्च । न च तर्कसाच्चिद्यात्सं-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

जीवच्छरीरमिति । भिन्नान्तं विशेषणं ताद्रूप्यसिद्धये । ननु सात्मकत्वमिति । यद्यप्यस्त्वत्यादिनैवेयं शङ्का निराकृता तथापि सर्वत्रान्वयसम्भवादुपायत्वमेव व्यतिरेकिणो नेत्यभिमानः । परस्य तृकानुमानेनैव जीवदेहसम्बन्धस्यावगतेः समाधानं तुच्छमिति पूरयति शरीरमिति ।

साध्यसंशये तद्यतिरेकेति । यद्यपि यत्राधिकरणसंशयस्तत्र व्य-

(१) नवैवमिति भिन्नसमतोऽत्र पाठो बोध्यः ।

व्यनिरेकिवद्यन्वात् । किन्तु तन्मर्गं वर्षव्यनिरेकिसमाधानम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इतरभिन्नेत्यादौ नार्थं प्रकारं इत्याहु किंविति ।

ननु साध्यप्रसिद्धिमात्रं समाहितं न तु वैषम्यादिकमपि, तथाहि
न्यायलीलावतीप्रकाशः

शयस्य निश्चयकार्यकरत्वं, साध्यनिश्चयं विना तद्यतिरेकानिश्चयम्-
लतर्कस्याप्यनवतारात्, अन्यथा पृष्ठद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्व-
निरूपणे तकोदयः तकोदये च तत्सहकृतसाध्यसंशयस्य साध्य-
व्यतिरेकानिश्चयकत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । न च संशयजन्यस्मृते-
र्निश्चयत्वं, संशयस्य संस्काराजनकतया स्मृत्यजनकत्वात्, जनकत्वे
स्मृतेरपि कोटिद्वयालभवनत्वेन संशयरूपत्वात् स्वार्थानुमाने वि-
प्रतिपत्तिवाक्याभावादुक्तसामग्न्यप्रसिद्धेः । अतएव विप्रतिपत्ति-
रूपाद्वादिवाक्यादाकांक्षादिमतोऽपूर्वार्थप्रतिपादकात्साध्यप्रसिद्धिर-
त्यपास्तम् । वादिवाक्यस्य संशायकत्वेनानिश्चयकत्वाच्च ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तिरेकानिश्चयाभावेऽपि अन्यत्र व्यतिरेकानिश्चये बाधकाभावस्तथापि
क्वचिदपि निश्चयाप्रसिद्धौ योग्यानुपलब्धिरभावग्राहिका न सम्भ
वति इत्यत्र तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु संशयोपस्थितमपि तदेव-
मिति निरिष्यते यत्संशये कोटित्वेन विषयो न तु यद्विषये
संशयतर्पयाप्तिस्तदपि, तस्यात्यन्तासञ्चुल्यत्वादन्यथा शशो वि-
षयाणं नवेति संशयोपस्थितशशाविषाणनिषेधापत्तेः । प्रकृते च
न साध्यकोटिः संशयस्तदप्रसिद्धेः, किन्तु पर्यालोचनया
साध्योपस्थितिरिति भावः । संशयस्य संस्कारजनकतयेति । यद्य-
पि विशिष्टानत्वमेव लाघवात्संस्कारजनकावच्छेदकं, तथा-
पि विरोधिष्ठानस्यापि विरोधिसंस्कारत्वप्रतिबन्धकत्वमन्यथा
मावश्चानाब्यवहितप्रतियोग्यारोपस्थ्यापि संस्कारजनकत्वे तथास्म-
रणापत्तेरित्यभिप्रायेणदम् । यथाश्रुतमभिप्रेत्याह स्वार्थानुमान इति । वादि-
वाक्यस्येति । यद्यपि वाक्यस्य न संशायकत्वं तथाप्यनासोक्तवश-
क्त्या निर्णयाजनकत्वे पदार्थोपस्थापकतयः संशयप्रयोजनकत्वं त-
स्येति मन्तव्यम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अन्यस्य व्याप्तिरन्यस्य पक्षधर्मता, उपनयवैयर्थ्यं च नहि व्याप्तिः पक्षे
उपसंहिते येन तत्सार्यकता स्यात्, किञ्चान्वयव्यतिरेकव्या-
प्योरुभयोरपि गमकत्वेऽननुगमः, न वा साध्यप्रसिद्धिरप्युक्तप्रका-
रणां संशयादीनां साध्यानिश्चायकत्वात्, निश्चायकत्वे वा व्यतिरे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

उच्यते । इच्छाक्षयो द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नमष्टद्रव्याहृतिधर्म-
वस्त्वादित्यष्टद्रव्यतिरिक्तद्रव्यसिद्धाविच्छायामष्टद्रव्यभिन्नद्रव्यवृत्तित्वं
साध्यम्, साध्यप्राप्तसिद्धिश्च द्रव्यत्वे, इच्छाविशेष्यकाष्टद्रव्यभिन्नद्रव्य-
वृद्धिश्च केवलव्यतिरेकसाध्या । न च द्रव्यत्वादेः सपक्षाद्यावृत्ता-
वसामावरणत्वम्, तद्धि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषावहं, प्रकृते च न
हेतोः साध्याभावसाधकत्वं विपक्षे वायकाभावात्, साध्यमाधके च
तत्सत्त्वात् । एतेन केवलव्यतिरेकि नानुमानं सर्वत्र प्रमेयत्वादिना
सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वादित्यपास्तम् । विपक्षवाधकेन व्यतिरेकिणो बल-
वत्त्वात् । सात्मकत्वानुमानं चेत्यम्—इच्छाऽसमवायिकारण-
सिद्धाविच्छायत्वं संयोगासमवायिकारणकवृत्ति नित्येन्द्रियग्रा-
ह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वात् शब्दत्ववत् । अत्र
स्नेहत्वव्यावर्त्तनार्थं नित्येन्द्रियग्राह्यत्वम् । आत्मैकत्वव्यावर्त्तनार्थं
विशेषगुणेति । शब्दजन्ये शब्दे शब्दप्रयोज्यजातिव्यावृत्यर्थं साक्षा-
द्याप्येति विशेषणम् । स चासमवायिकरणं संयोगः किञ्चिद्वच्छिन्नः
संयोगत्वात् । आत्मसंयोगमात्रस्येच्छाजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादितीच्छा-
समवायिकरणसंयोगाघच्छेदकत्वं जीवच्छरीररस्य साध्यते ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

साध्यप्रसिद्धिरिति । इदं च द्रव्यत्वाश्रयाश्रितेति सामान्यतो
दृष्टवतारे । यदि तु द्रव्याश्रितेत्येव तदवतारस्तदेच्छायामेव
प्रसिद्धिः, द्रव्यत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्राप्तिद्वारादित्य-
व्यवेयम् । अत एवाग्रे इच्छाविशेष्यकेत्युक्तम् । आत्मै-
कत्ववृत्तिसंख्याव्यावर्त्तनार्थमित्यर्थः । स चेति । स च संयोगः किञ्चि-
द्वच्छिन्नः सन्धसमवायिकरणमित्यन्वयः, तेनाग्रेतनविपक्षवाचकं
घटते सात्मकत्वं जीवच्छरीर इति समानसंवित्संवेद्यतयाऽविकरण-
विशेषनैरपेक्षण सामान्यतस्तप्रसिद्धेरिति भावः ।

न्यायलीलालालवतीकष्टाभरणम्

किवैयर्थ्यात्, न च साध्यनिक्षयमन्तरेण तद्यतिरेकनिश्चयो येन तदधीनो द्यासिनिश्चयः स्यात्, तदिशेषानुमितिर्वा स्यात्, अत एव न व्यतिरेके उपायान्तरं येनान्वयिनोऽन्यथासिद्धिः स्यात्, तदुक्तं-
‘कन्तुमार्गेण सिद्ध्यन्तमर्थं को नु वकेण साधयेदि’ति चेत् ।

न्यायलीलालालवतीप्रकाशः

सम्प्रदायविदस्तु जीवच्छरीरं तदवयवो वा आत्मभिन्नवे सत्यात्मविशेषगुणकारणभोगानधिकरणाद्वच्छिसंयोगवत्प्राणान्यत्वे सति ज्ञानकारणप्राणसंयोगवत्त्वात्, यद्येवं तत्त्वेवम् । आत्मप्राण-संयोगः प्राणमनःसंयोगो वा प्राणशरीरसंयोगैवान्यथासिद्धो न हेतुरित्याहुः ।

ननु केवलव्यतिरेके नानुमानं व्याप्तस्यापक्षधर्मत्वात् व्यतिरेके व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मत्वात् । न च साध्याभावव्यापकभूताभाव-प्रतियोगित्वज्ञानमेवानुमितिहेतु, केवलान्वयिन्यभावात् । न च दण्णारणिपणिन्यायेनानुमानविशेषे तदेतुः, उभयसिद्धानुमितिहेत्वभावेन व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वासिद्धेः । अथ साध्याभावव्यापकभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्त्यत्वमनुमेयम्, एवं च व्यतिरेकव्याप्त्या अन्वयव्याप्त्यनुमाने यत्रानुमितिस्तदेव केवलव्यतिरेकीति । तत्र, अन्वयव्याप्त्यसर्गमक्तवे व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः॥ अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिसनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वम् ।

न्यायलीलालालवतीप्रकाशविवृतिः

जीवच्छरीरमिति । अत्र साध्ये मृतशरीरद्वयसंयोगमादाय मृतशरीरे प्रसक्तिवारणाय कारणान्तं विशेषणम् । तत्रापि विशेषपदानुपादाने मृतशरीरावयवात्मसंयोगं मृतशरीरात्मसंयोगजनकमादाय मृतशरीरावयवे प्रसक्तिरिति तत्पदम् । यद्यप्येवं विषयतया ज्ञानजनकं मृतशरीरद्वयसंयोगमादायातिप्रसङ्गतादवस्थयम्, तथाप्यात्मविशेषगुणपदेन स्मृतिरुक्तेति नोक्तदोषः । आत्मन्यतिप्रसाक्तिवारणाय सत्यन्तम् । हेतौ चात्मनि व्यभिचारो माभूदिति ज्ञानकारणपदम् । घटे व्यभिचारो माभूदिति प्राणपदम् । प्राण एव व्यभिचारो मा भूदिति सत्यन्तम् । आत्मेति । द्रव्यप्रकाशादौ च तयोः कारणत्वाभिधानं मता-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उठयने । अन्वस्य व्याप्तिरन्यस्य पश्चधर्मतोत्यनिप्रसङ्गे प्रतियो-
ग्नुयोगिभाव एव नियामकः । अत एव नोपनयवैयर्थ्यम्, साध्या-
भावव्याप्तिकासावप्रतियोगिमत्ताया एव पक्षे उपनयेन दर्शनीयत्वात् ।
यत एवान्विव्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तेनुमानादा तत्वात्, अनुमि-
तिवैचित्रं या कारणवैचित्रियाधीनम्, अनुमितिसामान्ये पश्चधर्मता-
त्त्वान्मंव तन्त्रम् । न चातिप्रसङ्गः, विशेषप्रसामीमादायैव सामान्यसा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

उठयने । व्यनिरेकव्याप्तेवान्वये गम्यगमकभावः साध्याभावव्या-
पकसाधनाभावस्याभावेन साधनेन पक्षे साध्याभावाभावस्य साध्यस्य
साधनात् व्याप्तकाभावेन व्याप्त्याभावस्यावैयंभावात् । न चैव क्लृप्ता-
नुमानहेतुलिङ्गपरामर्पयावात्तज्ज्ञान नानुमितिः, अनुमितिसामान्ये
व्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् । न चातिप्रसङ्गः, अनुमितिसामान्यसामग्रव्यां
सत्यामपि अनुमितिविशेषप्रसामीविरहादनुमित्यनुपत्तेः तदपेक्षा-
या एव सामान्यलामग्रथा जनकत्वात्, निर्विशेषस्य सामान्यस्या-
भावात् अन्वयव्यतिरेकिसामग्रयोस्तत्राभावात् । यद्वा अन्वयव्यतिरे-
किवृत् प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् निरुपाधिव्यतिरे-
कसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्णते इति व्याप्तस्यैव पश्चधर्मत्वमिति
संक्षेपः ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितः

न्तरमाश्रित्येति भावः ।

अनुमितिसामान्य इति । यद्यप्यन्यनिष्ठव्याप्तिज्ञानस्यान्यत्राजनक-
तया व्याप्तिज्ञानत्वमतिप्रसङ्ग्, तथापि व्यभिचारज्ञानविरोधि-
व्याप्तिज्ञानमेव सामान्यकारणमित्यभिप्रायः । न चेति । अन्वयानु-
मितेव्यतिरेकव्याकारत्वं व्यतिरेकव्यनुमितेश्चान्वयाकारत्वं प्रसज्येते-
त्यर्थः । एकत्र व्याप्तकतानवच्छेदकरपेण(परत्र व्याप्त्याभावत्वेन सा-
ध्यप्रतनिष्ठयोराकारभेदादिति भावः) अनुमितीति । एकैकविशेषेऽपरा-
परविशेषसामग्न्यभावान्नोक्तप्रसङ्ग इति भावः । अन्वयीति । व्यति-
रेकव्ययनोरन्वयिव्यतिरेकिविशेषसामग्न्यभावादित्यर्थः । अन्वय-
व्यतिरेकवदिति स्वमते दृष्टान्तः । अत्र विकल्पे व्यवस्थया । व्यवस्था
च तत्त्वाप्तिप्रतीक्षीभूतपदार्थोपस्थित्येति ध्येयम् ।

ननु च लक्षणं सकललक्ष्यवृत्तिरेन समस्तविषयवृत्तच्चेन च निश्चिनगम्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽव्यसेरतिव्यासुर्वाऽलक्षणत्वप्रमङ्गात् । तस्य च प्रयोजने भेदानुमानं व्यवहारानुमानं वा ? नाद्यः । भेदानुमानवैयर्थ्यर्थात् । तथा हेकजातियस्यात्-ज्ञातीयान्योन्याभावविशिष्टत्वानुमानं तेन धर्मेण धर्मिणोऽसाधा-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

मन्या जनकत्वात् । न च साध्याप्रसिद्धिः, प्रसिद्धिप्रकाराणां दर्शितत्वात् । न च वक्रोऽयं एन्याः, वक्ररूचिं प्राप्तं तस्यादेषत्वादिति ।

इदानीं व्यतिरेकविशेषव्याक्षिपति नन्विति । अन्यथेति । किञ्चिब्ल-क्षयत्यगोऽव्यासिः, अलक्ष्यसत्त्वेऽतिव्यासिः । वैयर्थ्यादिति । गन्धवती पृथिवीति विशेषणमहिम्नेवागन्धवज्जलाद्यन्योन्याभाववत्वस्य विशेष्ये पृथिव्यां सिद्धेः विशेषणस्य इतरव्यवच्छेदकत्वस्य सर्वसिद्धत्वादित्यर्थः । वैधर्म्यमन्योन्याभावव्याप्त्यत्वेन गृहीतं तमर्थमनुमापयेदेवेति चेन्न । स्वार्थानुमाने तथात्वेऽपि परं प्रति प्रयासानुपपत्तेरिति भावः । एतदेव स्फुटयति तथाहीनिः । असाधारणव्यवहार हृति । गन्ध-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इदानीं लक्षणरूपव्यतिरेकिणमाक्षिपति नन्विति । तस्य चेति । पृथि-वीत्वादिलक्षणेन किमितरभेदोऽनुमीयते पृथिवीव्यवहारो वेत्यर्थः । भेदानुमानेति । भेदो हि न स्वरूपं वैधर्म्यं वा साध्यं तयोः सिद्धत्वादिति लक्षणात्मकवैधर्म्योन्योन्याभावात्मकभेदोऽनुमातव्यः, तत्प्रयो-जने च धर्मिणो व्यावृत्तधीः, सा चान्यत्रेव प्रकृतेऽपि विशेषणज्ञानाद्विशेष्ये सम्भवतीति व्यर्थं तदनुमानमित्यर्थः । न चानुमितिसामन्यां सत्यामवश्यमनुमितिरिति वाच्यम् । स्वार्थानुमाने तत्सम्भवेऽपि न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तत्प्रयोजनमिति । तद्वूपं प्रयोजनमित्यर्थः । यद्वा व्यावृत्तधीरि-त्यस्यैव व्यावृत्तव्यवहार इत्यर्थः । तत्पदेनानुमानपरामर्षाद्यथाश्रुतेऽसङ्गतेः । विशेषणज्ञानादिति । दण्डज्ञानाचाधा पुरुषेऽदण्डव्यावृत्तव्यधी-स्तव्यवहारो वा तथा लक्षणरूपविशेषणज्ञानादपि व्यावृत्तत्वधीस्त-व्यवहारो वा स्यादित्यर्थः । नान्य इत्यनमिधातात् पूर्वकद्यपान्वयभ्रमो

रणव्यवहारफलम् । २) म च नल्लक्षणविशिष्टनया बोधेनेव (३) मिद्धर्थनीति व्यर्थं नदनुमानम् । व्यवहारस्तु शब्दव्यापात्मा गन्धवती पृथिवीत्यपेदवलादेव गोजातीयो गौरिनिवद्धविष्यति । असाधारण (मंवेदनरूपो) हि व्यवहारो व्यावत्कधर्मात्मकलक्षणा-विष्णुतत्वगोचरो भविष्यति । हानोपादानलक्षणोऽपि च व्यवहारस्तजातीयस्येष्टानिष्टसाधनत्वानिवन्धनो (४) भविष्यति जलानल-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वत्त्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपद्धारयोऽप्यमित्यनुमितिलक्षणव्यवहारप्रवृत्तिरित्यर्थः । अतो न व्यवहार इत्यनेन पौनस्त्रक्त्यं तत्र गन्धवत्त्वस्य उपलक्षणत्वाभिप्रायात् स चेति । व्यवहार इत्यर्थः । पृथि-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

परार्थशब्दप्रयोगवैव्यर्थ्यात् । तापि विप्रतिपद्मवोक्तार्थं तत्, यो हि लक्षणस्येतरभेदे विप्रतिपद्मते स लक्षणस्य विपक्षावृत्तितायामपीति लक्षणस्य विपक्षव्यावृत्यनिश्चये कथं विप्रतिपद्मपि प्रति लक्षणाभिधानम् । किञ्च जलाद्यैकमेदे साध्येऽसाध्यारणम्, मिलितजलादि प्रतियोगिकमेदे च साध्ये साध्याप्रसिद्धिः । न च घटादवेव तत्प्रसिद्धिः, तथासत्यत्वयिन एव तत्सिद्धेरिति भावः । व्यवहारानुमानपक्षं दूषयति व्यवहारस्त्वति । असाधारणति । व्यावृत्तशानस्वरूपो व्यवहारो लक्षणरूपव्यावत्कधर्मज्ञानादन्यत्रवाचापि स्यादित्यर्थः, इष्टनिष्ठति । तज्ज्ञानमपि तज्जातीयत्वज्ञाननिवन्धनमिति व्यवहारोऽपि न व्यतिरोक्तसाध्य इत्यर्थः ।

व्यपि जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावाखयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते, अत एवाकाशेऽपि व्यतिरोक्तेणा जलादिमिलितप्रतियोगिकान्योन्याभावाप्रतीतावपि त्रयोदशान्योन्याभावाखयो-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मा भूदित्यत आह व्यवहारानुमानपक्षमिति ।

(१) रणव्यवहारपक्षमिति: कलामिति सु० पु० पाठः, व्यवहारः फलमिति च मित्रसम्मतः पाठः ।

(२) विशिष्टताबोधेनेति सु० पु० पाठः ।

(३) इहत्वानिष्टत्वमिवन्धन इति प्रा० पु० पाठः ।

कथनुमानं लक्षणमिति(१) योग्यतया तस्याव्याघ्यतिव्याप्तिकिरहि-
णोऽविद्यमानसपक्षस्य विपक्षमात्रव्यावृत्तस्य पक्षधर्मस्य व्यति-
रेकिस्वभावत्वात् न तु साध्यस्य कस्यचिदनुमानार्थं तदुपन्यासः।
तस्य च भन्यक्षेण पृथिवीन्वाव्यवान्तरज्ञातिनिरूपणे तत्सहकारि-
त्वेनोपन्यासः। न शन्यथा प्रत्यक्षेण पृथिवीत्वं शक्यनिरूपणम्,

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तस्य चेति । वृतादावपि गन्धवत्वं पृथिवीत्वपरिचायकता-

मात्रेण उपयुक्तं न त्वितरभेदानुमानकत्वेन वेत्यर्थः। न शन्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यमेतत्कथादिव्यवहारस्योग्यत्वेन व्यवहर्त्तव्यमित्यास्तेनोपदिष्टे व्य-
क्त्यन्तरेऽपि तज्ज्ञातीयत्वेन तलुक्षणेन वा तत्तज्ज्ञातीयत्वव्यव-
स्थापकेन कथादिव्यवहारयोग्यत्वमनुमीयते तथा प्रकृतेऽपि कचि
शक्ताचियं गन्धवती पृथिवीत्वेन व्यवहर्त्तव्येत्यास्तेनोपदिष्टे गन्धव
शक्त्यन्तरे पृथिवीव्यवहारः साध्य इत्यर्थः। न च तत्रान्वयनुमानं प्र-
कृते च वैधर्म्यमिति वैषम्यम् , अनुमानमात्र एव तात्पर्यात्, जला-
दौ च इवरस्याधुनिकस्य वा सङ्केतस्य सन्देहेऽपि निर्गन्धावृत्तिपृथि-
वीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्वमनुमेयम् । ननु प्रत्यक्षेणैव पृथिवीत्वादि-
ग्रहसम्भवं किमर्थं गन्धवत्वादिलक्षणमित्यत आह तस्य चेति । गन्ध

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इदुपणादेव नान्योन्याभावस्य साध्यतेति भावः। अनुमानमात्र
एवेति । तथाच तावन्मात्रे वृद्धान्तो व्यतिरेकप्रवृत्तिश्चान्वयास्फु-
रणदशायामेवेति भावः। ननु जलादौ पृथिवीशब्दत्ववाच्यत्वसन्देहे
गन्धवत्वेन पृथिवीत्वेन वा तदनुमानं तद्विराहिण्यपि तद्ववहारे सन्देहे
हेन तस्याप्रयोजकत्वादत आह जलादाविति । जलादौ पृथिवीश-
ब्दवाच्यत्वसन्देहे निर्गन्धावृत्तित्वं तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यानेश्चि-
त्तमिति साध्यनिश्चयाभावान्नानुमानम् । न च नानार्थत्वमादाय तत्रि-
श्चयस्तदर्थकतामादायापि सन्देहात्तथापि ताहशसंशयानवतार
दशायामुक्तसंशयावतारदशायामिदमनुमानमविकलमिति भावः।

लौकिकप्रत्यक्षानिक्रमेऽपि (१) दुमादौ पृथिवीत्वस्वीकारात् । रूपादिमत्वे च पृथिवीनिप्रत्ययेऽनिप्रमङ्गात् । आत्मादौ च ज्ञानाधारवस्त्रेनात्मजातियत्वस्य व्यतिरेकं शैवानुमानात् ।

न्यायलीलावर्ताकण्ठभरणम्

योत । इतरव्यावर्तकधर्मोपदर्शनमन्तरेणत्यर्थः । ननु पृथिवीत्वं प्रत्यक्षमेव किमत्र व्यावर्तकापेक्षयेत्यत आह लैकिते । दुमादौ तदन्तरेण सन्देहनिरासाभावादित्यर्थः ।

ननु तथापि किं लक्षणेन रूपवत्त्वादिकमेव पृथिवीत्वपरिचायकं स्यादित्यत आह द्वादिमत्व इति । जलादावपि पृथिवीत्वं पृथिवीपदवाच्यत्वं वा गृह्णेतेत्यर्थः । प्रत्यय इत्युपलक्षणं पृथिवीपदप्रयोगे वेत्यपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानाधार आत्मा ज्ञानवस्त्रात् यज्ञात्मा तत्र ज्ञानाधार इत्यत्र स्वात्मपरात्मसाधारणेन व्यवहारानुमानमेव शरणमित्याह आत्मादाविति । आत्मनः प्रत्यक्षत्वेऽपि परात्मनस्तज्ञानस्य चाप्रत्यक्षत्वादिति भावः । यद्यपि पृथिव्यसेजोवायूनामपि सामस्तेन तत्त्वपदवाच्यत्वेन तत्त्वदितरेभेदे वाऽनुमानमेव शरणम्, साध्यस्य तद्यवहारस्य तदितरभेदस्य वा प्रत्यक्षे घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धेन्द्रं साध्याप्रसिद्धिः, न चान्वयित्वं, घटादेवपि पक्षत्वात् पृथिवीत्वावच्छेदेन तत्रापीतरभेदस्य साध्यत्वात् प्रकारभेदेन एकस्यैव पक्षत्वसपक्षत्वसम्भवात्, अती-

न्यायलीलावर्तीप्रकाशः

वस्त्रादेलंक्षणस्येत्यर्थः । आत्मादौ चेति । आत्मनि ज्ञानाधारत्वस्य प्रत्यक्षेण प्रहेऽपि परमात्मनोऽप्रत्यक्षत्वात्त्रोपदेशादपि ज्ञानाधारत्वस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् विप्रतिपञ्चं प्रत्यात्मत्वं ज्ञानाधारत्वेन व्यतिरेकिणा साध्यमित्यर्थः ।

न्यायलीलावर्तीप्रकाशविवृतिः

ज्ञानाधारत्वस्येति । आत्मत्वस्य चेत्यर्थः । ननुपदेशके कथं न तत्प्रत्यय इत्यत आह विप्रतिपञ्चमिति । ज्ञानाधारत्वेनेति । चेष्टाद्यनुमितेनेति शेषः । न च तत पवात्मत्वमनुमीयतामिति वाच्यम् । तद्याप्यत्वेन तदपरमर्षदशायामेव तत्प्रकारसम्भवादिति भावः ।

प्रमेयमात्रस्य नहि कि भामान्यलक्षणम् । लक्षणं हि त-
न्मात्रस्य विपक्षव्यावृत्तिज्ञापकामिष्टम्, प्रमेयमित्यसाधारणव्यवहा-
रवृत्तिनिर्मितं वा ? नाद्यः । विपक्षव्यावृत्तेरमंभवेन तत्प्रख्या-
पकप्रश्नाद्यनुपपत्तेः । न द्वितीयः । प्रमाविषयस्यैव तत्त्वात् । सा-

न्यायलीलालवतीकण्ठाभरणम्

निद्राकाशाऽन्योन्याभावस्यापि घटे प्रत्यक्षत्वात् अधिकरणयोग्य-
ताया एवाऽन्योन्याभावप्रदे तत्प्रत्यक्षत्वात्, आकाशादौ प्रत्येकप्रसिद्धं
नामितरभेदानां समूहस्य साध्यत्वात्, अभावप्रतियोगिकस्तु स्व-
रूपत एव साध्यः, न च साध्याननुगमः, अनुमानान्तरेण तत्साध्य-
सिद्धेः । तथाप्यभ्युपगमवादोऽयम् ।

ननु यदि समानासमानजातीयव्यवच्छेदकं लक्षणं न तु परि-
चायकमात्रं तदा भावाभावसाधारणप्रमेयमात्रस्य कि लक्षणमत
आह प्रमेयमात्रस्येति । प्रश्न एवायमनुपपत्त इत्याह लक्षणं हैति ।
विपक्षव्यावर्तकं लक्षणमिति जानानः प्रमेयत्वस्य विपक्षव्यावर्तक-
त्वमपश्यन् कथमेवं पृच्छेदित्यर्थः । प्रश्नादित्यादिपदादुत्तरपरिग्रहः ।
प्रमेयमात्रस्य कि विपक्षव्यावर्तकमत्र सहृदयानां न प्रश्नः न वोक्तर-
मुचितमिति भावः । प्रमाविषयस्यैवेति । भावप्रधानो निर्देशः, तेन प्रमा-
न्यायलीलालवतीप्रकाशः

प्रयेयमात्रस्येति । भावाभावसाधारणस्येत्यर्थः । लक्षणात्मकव्याति-
रेकिणो द्वयं साध्यमुक्तमतस्तद्विकल्पयति तन्मात्रस्येति । तत्प्रख्याप-
केति । प्रश्नवाक्यं हि किंशब्दसमभिव्याहृतपदान्तरवाच्यधर्मवत्तया
तदेव चस्तु निश्चाययति तद्विशेषं चानध्यवसितमुपपादयति इह तु
विपक्षव्यावृत्तेरसमभवात्क निश्चयानध्यवसायौ दर्शनीयावित्यर्थः ।
प्रमेति । प्रमाविषयत्वस्येत्यर्थः । तच्च यद्यप्युपधायकप्रमाव्यक्तीन-
मनुगमादननुगतं तथापि परम्परासम्बद्धप्रमात्वजातिरेवानुगमि-
का । न च प्रमाविषयत्वस्यापि प्रमाविषयत्वादात्माश्रयः, अवच्छेदक-
न्यायलीलालवतीप्रकाशविवृतिः

किंशब्दसमभिव्याहृतेति । प्रकृते च प्रमेयमात्रं लक्षणवत्तेन निश्चाय-
येच्चद्विशेषे चानध्यवसायं कारयेत्तद्वोभयमप्यसम्भवीति भावः ।
प्रमात्वजातिरिति । अनुभवत्वजातिरित्यर्थः । अवच्छेदकेति । इदमुपलक्षणं

मान्यलक्षणं विना कथं विशेषलक्षणामिति चेत् । न । नियमान्-
भ्युपगमान् । लक्षणोपयुक्तवामान्यमंभवे हि सामान्यलक्षणाव-
मरो न तु विशेषलक्षणप्रवर्तकत्वेन ।

तत्र भावः सदिति प्रत्ययविपर्यो गुणाश्रयो द्रव्यम् । तत्र

न्यायलीलावतीकष्टभरणम्

विषयत्वं प्रमेयपदप्रवृत्तिनिमित्तं, प्रमाद्यक्तीनां नानात्वेऽपि परम्प-
रासम्बद्धं आनन्दमेव विषयावच्छेदकम् ईश्वरप्रमाया एकत्वात्, सैव
वा विषयावच्छेदिका प्रमेयन्वेऽपि तदेव प्रमेयत्वं वर्तते, न चात्मा-
श्रयः, प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । ननु प्रमेयसामान्यलक्षणं विना नादौ-
शेषाणां द्रव्यगुणकर्मादीनां लक्षणमनुपपश्यमित्याह—सामान्येति ।
यत्र विपक्षसम्भावना तत्र सामान्यलक्षणित्युचितं न तु सर्वत्रत्याह
नियमेति । तदेवाह लक्षणोपयुक्ते । लक्षणार्हसामान्यसम्भव इत्यर्थः ।

लक्षणप्रयोजनसुक्ता पदार्थानां लक्षणमवतारयति तत्रेति । स-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रमाद्यक्तीनां भेदात् । सामान्यलक्षणं विनेति । प्रमेयसामान्यलक्षणं वि-
ना कथं तद्विशेषात्मादीनां लक्षणमित्यर्थः । लक्षणोपयुक्तेति । यत्र सा-
मान्यलक्षणं विना विशेषलक्षणमशक्यं तत्र सामान्यलक्षणं विसरेत्
ननु सामान्यलक्षणं विना विशेषलक्षणमेव न भवतीत्यर्थः ।

तत्रेति । लक्षणात्मकवेघर्थेषु मध्ये इत्यर्थः । सदितीति । ननु सद्य-
दि सत्त्वाजातिमत् तदा सामान्यादावव्याप्तिः, अथ स्वरूपसत्त्वावत्
तर्हभवेऽतिव्याप्तिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वातिः

प्रामाणिकत्वादयमात्माश्रयो न दोषायेत्यपि द्रष्टव्यम्, अतएव कदा
चित्तत्रमायापि तत्प्रमा विषयत्वम् । इदं चातुर्गमाभिधानसुपाद्य-
न्तरसाधारण्याय, प्रकृते स्थीश्वरप्रमामेकामादायापि समाधिसम्भ-
वादिति रहस्यम् । सामान्यलक्षणं—सामान्यावच्छेतरभेदज्ञापकम् ।
एवमप्रेपि । सामान्याद्यव्याप्तिरिति । मूले प्रत्ययपदेन प्रमाया उक्तत्वाद-
न्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ।

नन्द्वभावत्वमपि भावत्वात्यन्ताभाववत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थ-

यथपि सम्बन्धो न सदाननः, तत्र योग्यतास्वरूपमनुगतं, द्रव्यत्वं तु
कल्पम् (१). तथापीहान्यन्नायोगव्यवच्छेदो लक्षणार्थः। सामान्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

साप्रकारकञ्चानवियत्वं भावत्वं, स च प्रकारप्रत्ययः सामान्यादि-
त्वपि स्त्रमकपः, परम्परासाम्यत्वसत्तामहिम्ना प्रमारुप एव चा, अ-
भावत्वं तु सत्ताभानविरोधित्वेति न तत्रातिव्याप्तिः। अभावत्वात्य-
न्नायावत्वमन्योन्याश्रयादिग्रस्तम्। गुणत्वं इति। गुणसमवायी-
त्वर्थः। अग्रमगुणं द्रव्यमित्यभ्युपगमादव्याप्तिमाणक्याह तत्रेति।
अनुगतस्त्रप्रतिक्रियात् दुर्ग्रहमित्यर्थः। कल्पमिति।
आकाशादिषु द्रव्यसाक्षात्कारानुगतप्रत्ययाभावादसिद्धमित्यर्थः।
अन्यन्तेति। गुणान्यन्नाभावविरोधित्वमत्वं द्रव्यलक्षणमित्यर्थः। तत्त्व-
गुणप्राप्तभावत्वं स्त्रयोरपीति भावः। समवायिकारणत्वं च द्रव्यत्वम्,
कर्मान्यत्वे सति नित्यवृत्तिसत्त्वासाक्षादव्याप्त्यजातिमत्वम् च।
गुणलक्षणमाह नामन्वानेति। नित्यवृत्तिसत्त्वासाक्षादव्याप्त्यजाति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अत्राहुः। अभावत्वात्यन्नाभावत्वं सत्त्वम्। यद्वा सत्त्वाभानवि-
रोधिप्रकारशून्यत्वम्। सामान्यत्वादिकं न सत्त्वाभानविरोधिति
सामान्यादावारोपिना सत्त्वा भासते। प्रागभावत्वादिकं च सत्त्वाभान
विरोधिय, यस्मिन्न तथा यस्मिन् वर्मे भासमानं सत्त्वाप्रकारिका विषयता
न भवति तस्येव प्रकारस्य सत्त्वाभानविरोधित्वात्। गुणाश्रय इति।
गुणसमवायीत्वर्थः। न सदानन् इति। क्षणमगुणं द्रव्यमिति सिद्धान्ता-
दित्यर्थः। योग्यतेति। गुणस्वरूपयोग्यतायास्तदवच्छेदकमनुगतं धर्म-
महात्मा ज्ञानुमशक्यत्वादित्यर्थः। द्रव्यत्वमिति। तस्यापि गुणाश्रयत्वव्यव-
स्थाप्यत्वादित्यर्थः। तथापीति। यद्यपि गुणाऽत्यन्तायोगोऽत्यन्ताभा-
वस्तद्यवच्छेदश्च प्रतियोगी गुणः, स चायक्षणे द्रव्ये नास्ति, तथापि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चेराह यद्येति। प्रागभावत्वादिकं च सत्तेति। सत्त्वाविरहव्याप्त्यत्वप्रतिसन्धा-
नानपेक्षमेव यत्प्रतिसन्धानं सत्त्वाभानविरोधि तादृशप्रकारशून्यत्वम्।
अन्यत्वयतिरेकाभ्यां च प्रागभावत्वादिज्ञानं तथेभ्याशयेनेदमुक्तम्।

(१) शिळमिति मु० पु० पौ० ।

वानचलनात्मकः समवायिकारण नाही नो गुणः । संयोगविभाग-
योरसमवायिकारणं (१) कर्म, द्रित्वे तात्पर्यम्, तेन संयोगविभागव्यु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मत्त्वम्, असमवायिकारणवृत्तिकर्मवृत्तिजातिमत्त्वं वा गुणलक्षण-
मिति भावः । संयोगविभागयोरिति द्रिवचतनभ्यमर्थं स्फुटयति द्रित्व इति ।
प्रयोजनमाह तेनेति । तयोः प्रत्येकमात्रकं रणत्वात् । अनित्यमात्रवृत्ति
सत्तासाक्षाद्व्याप्यज्ञातिमत्त्वं कर्मलक्षणमिति भावः । ननु यत्र सं
योगनाशपूर्वकाल एवाश्रयनाशात् कर्मनाशस्तत्राव्याप्तिरुभयाज-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रागभावप्रध्वसावपि तद्यवच्छेदौ, न चैव मननुगमः, प्रतियोगितत्प्राग-
भावप्रध्वसावानामन्यन्ताभावासमानाश्रयन्वेनैवानुगमः । समवायिका-
रणत्वं द्रव्यत्वं तदवच्छेदकं चोक्तं मत्त्वयप्याहुः । सामान्यवानिति । कर्म-
वृत्त्यसमवायिकारणवृत्तिजातिमत्त्वं, सामान्यमात्राश्रयकर्मन्यत्वं वा
गुणलक्षणम् । द्रित्वे तात्पर्यमिति । संयोगविभागयोश्च प्रत्येकं तदसम-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवितिः

वस्तुतः समवायसम्बन्धनिकृपकात्वमेव भावत्वम्, निरूपकता प्रतियो-
गित्वानुयोगित्वाभेदान्यतमसम्बन्धेनेति तत्त्वम् । भावत्वाभावत्वादिकं
मखण्डमेव लामान्यपदार्थान्तर्गतं समवायविरहाङ्गातिमित्तम् इति
रत्नकोषकृतः । प्रतियोगित्वाभेदान्यतम् । इदं चैकमिदं सकलप्रातियोगिवृ-
त्यस्तीत्येतावत्तात्रख्यापत्तायोक्तमन्यथा गुणाभावाभावत्वस्यैवानुग-
मकस्य समवादेतदुपन्यासासङ्गतेः । न च प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वेनेतदुपन्यासः, तस्यातिप्रसक्तेरभावज्ञानजनकीभूतज्ञानागोच
रत्वाच्चेति ध्येयम् । समग्रिकारणत्वमिति । अत्र द्रव्यत्वं द्रव्यलक्षणमित्य-
र्थः । उक्तेवेति । गुणात्यन्ताभावाभावत्वमेवेत्यर्थः । द्रव्यत्वमेव तदव-
च्छेदकं लाघवादित्यरुचिविभावनामित्यप्याहुरिति । सामान्यवानित्यत्र
सामान्यमुपाधिरपीति सामान्यादावतित्याप्तिरतो व्याचष्टे कर्मेति ।
अत्र कर्मणि द्रव्ये सामान्ये चातित्याप्तिवारणाय विशेषणत्रयम् । अस-
मवायिकारणत्वं च पारिभाषिकं, समवायिकारणमित्तत्वं च, आद्य

दामः । न चाकृत(१)फलंजमिद्धिः, न स्यापि(२) हेतुस्वभावग्राह-
कमानविषयीकृतत्वात्, तदभावस्य तु सहकारिविराधीनत्वात्

न्यायलीलावतीकारणम्

न कर्मत्वादित्याह न चेति । अद्वच्छेद-अद्वच्छेदसंयोगलक्षणफले । तत्रापीति ।
कर्मत्वावच्छेदेतत्वं संयोगं प्रति स्वरूपयोग्यतायास्तत्रापि सत्त्वां
न्यायलीलावतीप्रकाशः

वायिकारणत्वमित्यर्थः । ननु संयोगः संयोग इव विभागोऽप्यसमवाय-
यिकारणमस्तु तत्र तद्कारणत्वस्य न्यायाद्यस्मुपगमात् । मैवम् स्वज्ञ-
न्यविभागध्वंसकसमवायिकारणत्वस्य विवक्षितत्वात् । ननु विनश्यद-
वस्थसमवायिकर्मणि न तदसमवायिकारणत्वमिति तदव्याप्तिरित्यत
आह न चकृते । हेतुस्वभावेति । तत्रापि स्वरूपयोग्यतास्त्वेते-
त्यर्थः । तदवच्छेदकं च संयोगविभागोभयासमवायिकारणमात्रवृत्ति-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अन्यतरत्वमादायाऽन्ये सामान्यत्वादिकमादाय प्रसक्तायाः साम-
न्यादावतिव्याप्तेज्ञातिपदेन चारणादिति । सामान्येति । जातिसाम्राज्य-
मवायीत्यर्थः । अत्र मात्रपदं द्रव्यवारणाय, जातिसमवायिपदं सामा-
न्यादिवारणाय । ननु संयोग इति । विभागस्य संयोगपूर्वकत्वनियमात्
संयोगस्य तज्जनकत्वं समवायिकारणप्रत्यासन्नतयाऽसमवायिकारण-
त्वमपि दुःपरिहरमिति द्वित्त्वविवक्षयापि न निस्तार इति भावः ।
स्वज्ञन्यविभागेति । कर्मणः प्रथमं विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततः
कर्मण एवोत्तरसंयोग इति क्रमेण भवति कर्मणि लक्षणगमनम्, संयो-
गस्य त्वव्यवहितोत्तरलक्षण एव संयोगजनकत्वमिति नोक्तलक्षण-
सम्भव इति भावः । अत्र शरीरप्रतियोगिकपूर्वदेशविभागनाशक-
शरीरान्तरसंयोगजनकहस्तरुसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति स्वज्ञन्यपदम् ।
शरीरतरुसंयोगस्यापि प्रतियोगितया स्वध्वंसजनकत्वात्पूर्वातिव्या-
प्तितादवस्थयमिति विभागपदम् । विभागस्यापि प्रतियोगितया स्वना-
शकत्वाकारणाकारणविभागे कार्याकार्यविभाजकेऽतिव्याप्तिरिति सं-
योगपदम् । कालाद्यतिव्याप्तिवारणाय समवायिपदम् । तदवच्छेदकं चेति ।
यद्यपि कर्मत्वस्य विनश्यतदवस्थकर्मण्यपि वृत्तेरसमवीदं लक्षणम्,

(१) अद्वच्छेति मिश्रसंमतः पाठः । (२) तत्रापीति प्राप्तु पु० पाठः मिश्रसंमतश्च ।

दीपांध्वं नयनावच्छिन्नवीजवत्, अन्यथा तद्रान्तत्वापत्तेः । नित्य-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

दित्यर्थः अन्यथेति । वीजत्वाद्यच्छेदेनाकुरं प्रति कर्मत्वावच्छेदेन सं-
योगं प्रति कारणतात्राहकप्रमाणस्य भ्रान्तत्वपत्तेरिच्यर्थः । नित्यमिति
एकं सदते कदृत्तिर्थः । तेनाकाशादिपरिमाणेषु नातिव्याप्तिः, तेषा-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

जातिमत्त्वमिति मावः । (१) वस्तुतो विनश्यद्वस्यं समवायिकारणमेव
न भवति (२) कार्योच्चरकाले सत एव तत्वात् । अन्यथेति । कर्महतुतात्रा-
हकमानस्य भ्रान्ततापत्तेः । नित्यावृत्तिसत्त्वतरजात्यधिकरणं कर्मेति
वा लक्षणम् । नित्यमिति । नन्वेकमिति व्यर्थं व्यावर्त्याभावात् आका-
शपरिमाणादेरनेकासमवेतत्वात् । अत्राहुः । एकमिति स्वरूपाभिधा-
नमात्रं न तु लक्षणार्थम् । यद्वा एकं लक्षणमिति योज्यम्, लक्षणान्तरं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथापि सत्त्वामादायातिप्रसङ्गस्य वारकेण मात्रपदेनात्र सत्त्वाव्याप्त्यव-
मात्रममिप्रेतम् । नचेवं संयोगस्याप्यगुभयासमवायिकारणत्वमिति प्रागे-
बोक्तमतः संयोगेऽनिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वजन्यविभागध्वंसकसंयो-
गासमवायिकारणवृत्तिसत्त्वाव्याप्त्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । के-
चिन्तु संयोगस्य विभागासमवायिकारणत्वमेव नास्ति इति मतेनैवेद-
मित्याहुः । तज्ज उपकामविरोधात् । वस्तुतस्तु विनश्यद्वस्यामिति । इदं च
स्वरूपप्रत्यायनमात्रं न तु प्रकृतोपयोगि कर्मोत्पत्त्यवधिकतृतयिक्षणे-
ऽपि द्रव्यनाशे यथाश्रुतलक्षणाद्यासेः कर्मोत्तरेति । न चात्र मानाभावः,
अवयवकर्मसामग्रीसहिताया एवावयविकर्मसामग्राचाः कर्मजनकत्व-
मिति मतेनैतत्वसिद्धान्तसम्भवादित्यन्यत्र विस्तरः । एवन्तु कार्यो-
त्तरत्यादि कर्मरूपकार्योपेक्षया बोध्यम् । नित्यावृत्तीति । अत्र सत्तेतरत्वं
सत्त्वासाक्षाद्याप्तत्वमतो न घटादावतिव्याप्तिः । अन्यतरत्वमादायाति-
प्रसर्करिति जातिपदम् । गुणद्रव्ययोरतिव्याप्तिरिति नित्यावृत्तिपदम्,
वस्तुतो न अन्यत्यासेनानित्यवृत्तिसत्त्वतरजात्यनविकरणत्वमर्थः । वि-
शेषनिषेधस्य शेषप्रापकतया सत्त्वादत्वमपि लभ्यत इति न सामा-

(१) वस्तुतस्तु इति विवृतिकर्मसामग्रमतः पाठो बोध्यः ।

(२) कर्मोत्तरेति विऽ सम्भवः पाठः ।

मेकमनेकवृत्ति सामान्यम् । एकद्रव्याः स्वभावसन्तो विशेषाः । नित्यः सम्बन्धः समवायः ।
गन्धवती पृथिवी । स्नेहवत्य आपः । भास्वररूपं तेजः ।

न्यायलीलावर्तीकण्ठाभरणम्

मनेकेपामनेकवृत्तिवात् । इयेकं लक्षणमित्यपव्याख्यानम्, वैयर्थ्यतादवस्थात् । असमवायित्वे सत्यनेकसमेवतत्वं तु तल्लक्षणम् । स्वभावसन्त इति । सचाशून्या इति । निःसामान्यत्वे सत्येकेकद्रव्यमात्रवृत्तिर्विशेषत्वमिति भावः । नित्य इति । निःसामान्यसम्बन्धत्वं नित्यसम्बन्धत्वं वा समवायत्वम् । स्वरूपसम्बन्धेनौपचारिकः समव्यपदप्रयोगः ।

गन्धवतीति । गन्धात्यन्ताभावानधिकरणत्यर्थः । आकाशपर्यन्तः मेवं व्याख्येयम् । परत्वापरत्वे तपनपरिस्पन्दाविवियापेक्षावुद्दिजन्ये

न्यायलीलावर्तीप्रकाशः
चासमवायित्वे सत्यनेकसमेवतत्वम् । अनेकवृत्तित्वं च स्वाश्रयान्योन्याभावसामानाधिकरण्यम् । एकद्रव्या इति । निःसामान्यत्वे सत्येकद्रव्यमात्रवृत्तय इत्यर्थः । नित्य इति । सामान्यत्वविशेषत्वशून्यत्वे सति जातिशून्यस्समवाय इत्यर्थः ।

गन्धवतीति । अत्रापि पूर्ववदत्यन्तायोगव्यवच्छेदे तात्पर्यम् ।
न्यायलीलावर्तीप्रकाशविश्वितः

न्यायतिव्यासिरिति सारम् । असमवायित्व इति । समवायवृत्त्या अनाधारत्वे सतीत्यर्थः । नन्वनेकत्वं यदेकत्वानधिकरणत्वं तदा द्रव्यवृत्तिजातावतिव्यासिः, अथ द्वित्वाद्यधिकरणत्वं तदा गुणवृत्तिजातावतिव्यासिरित्यन्यथार्थमाह अनेकेति । अत्र स्वाश्रयपदं किञ्चित्स्वाश्रयपरम् । वस्तुतो द्वित्वावच्छेदे परमाणुपरिमाणेऽतिप्रसक्तिवारणाय एकपदमिति मूलमेव सम्यग्गति मन्तव्यम् । सामान्यातिप्रसक्तिभयेन व्याच्छेनिःसामान्यत्व इति । अत्र सत्यनेन द्रव्यगुणकर्मणाम् । उत्तरदलेन सामान्यस्य वारणम्, वृत्तिपदं समवायपरमतो न समवायाभावयोरतिप्रसक्तिः । नित्यस्यापीश्वरक्षानादेः स्वरूपसम्बन्धतयातिव्यासेराह सामान्यत्वेति ।

आद्यक्षणाव्यासेराह अत्रापीति । ननु भास्वरत्वं परप्रकाशकत्वमिति

अरुपः स्पर्शवान्प्रवनः (१) शब्दाश्रय आकाशः (२)। अभावारण-
परन्वापरन्वा॒समवा॑यिनिदानसंयोगाश्रयो विभुः काळः । न च
परत्वानुमेयः, तदन्यकारणः नामपि कार्यं विषयन्वान् । उक्तसंयो-
गानाथारो विभुविशेषगुणरहिता दिक् । ज्ञानाधार आत्मा ।
अस्पर्शपरमाणुर्मनः ।

न्यायलीलावतीकालभरगम्

विवक्षिते तेन न दिश्यतिव्यासिः । पिण्डातिव्यासिवारणायाह विभु-
रिति । तदन्यकारणां-कालपिण्डसंयोगानां, तयाच तत्रातिव्यासिः
स्यादिति भावः । उक्तसंयोग तथा इति । दूर्योक्तिविषयकापेक्षावृद्धिजन्य-
परत्वापरत्वजनकसंयोगानाथार इत्यर्थः । तथाच संयुक्तसंयोगविषय-
कापेक्षावृद्धिजन्यपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाधारविभुत्वं सि-
द्धमित्यर्थः । ज्ञानाधारं ज्ञानात्यन्तासाधाराधिकरणं वं विवक्षितम्,
अस्यन्तासाधारश्च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिको आह्यः । अस्पर्शत्वं स्प-
र्शात्यन्तासाधारवत्वं, तेन पार्थिवपरमाणौ कृष्णमस्वर्णं नातिव्यासिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एवमप्रेऽपि । भास्वरत्वं ज्ञातिविशेषः । परत्वापरत्वासमवा-
यिकारणसंयोगाश्रयत्वं दिशोऽव्यस्तीत्यत उक्तसंयोगेति ।
ज्यैष्यकानिष्ठ्यज्ञेत्यर्थः । दिशस्तत्र कारणवेऽपि न तत्संयोगः
पिण्डवर्तीं कारणमिति न तत्रातिव्यासिः । विभुरिति पिण्डव्यव-
च्छेदः । तदन्यकारणानामिति । कालातिरिक्तानामित्यर्थः । उक्तसंयोगेति ।
परत्वापरत्वविशेषासमवायिकारणसंयोगानाधार इत्यर्थः, तेन काले
नातिव्यासिः । ज्ञानाधार इति ज्ञानसमवायित्वमात्रं, न तु ज्ञानसमवा-
यिकारणत्वमपि विवक्षितमीश्वरात्मन्यव्याप्तेः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

परमाणवादावव्यासिरित्यत आह भास्वरत्वमिति । नन्वाधारत्वं प्रकार-
त्वविशेष इति ईश्वरात्मन्यव्याप्तिरत भ्राह ज्ञानसमवायित्वेति ।

ननु ज्ञानवृत्तिं यत्कारणताथच्छेदकं तद्रुत्वं कथं सङ्ख्याया-

(१) न्यायः—प्रा० पु० पाठः ।

(२) आकाशम्—प्रा० पु० पाठः ।

रूपादीनां चतुर्णा स्वस्वसामान्यम्, न तु नयनादिग्राहता, अतीन्द्रिये तदभावात्, योग्यताया अनुगताया उक्तानतिरेकात् । गणनव्यवहारप्रयोजिका संख्या । परिमाणं मानव्यवहारयोगि(१) । पृथगिति चुद्धेरसाधारणो विषयः पृथक्त्वम् । कार्यः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्वस्वसामान्य रूपत्वरसस्वादि । उक्तानतिरेकादिनि । चक्षुर्ग्रहणयोग्यतावच्छेदकं रूपत्वमेव वाच्यमित्यर्थः । एवमन्यत्रापि । गणनव्यवहारहेतुश्च संख्यात्वव्यवहारहेतुस्तेन संख्यात्वमेव विवक्षितम्, अन्यथा प्रत्येकसमुदायविवक्षायामव्याप्त्यसिद्धी स्याताम् । अवध्यनिरूप्यत्वे सत्येकमात्रवृन्दिवृथयनेकव्यावृत्तगुणत्वव्याप्त्यजाति-मत्वं लक्षणमिह विवक्षितम् । परिमाणत्वमिति । परिमाणत्वजातियोगित्वमित्यर्थः । पृथगिति । अवध्यनिरूप्यत्वेनाविशेषितं संख्यालक्षणभाग एव पृथक्त्वलक्षणम् । कार्य इति । द्रव्यासमवायिकारणवृत्तिः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वस्वसामान्यमिति । रूपस्य रूपत्वं रसस्य रसत्वादीत्यर्थः । ननु तत्र मानाभावः नयनग्राहात्वादिभिरुपाधिभिरेव रूपत्वादिव्यवहारोपपत्तेरित्यत आह नित्वति । योग्यताया इति । चक्षुर्ग्रहणस्वरूपयोग्यतावच्छेदरूपस्य जात्यनतिरेकादित्यर्थः । गणनेति । यद्यपि द्रित्वादिव्यवहारजनकं भागासिद्धं, समुच्चितउज्जनकत्वं च स्वरूपासिद्धम्, तथापि संख्याद्यक्तिविषयव्यवहारजनकज्ञानवृत्तिकारणतावच्छेदकरूपत्वं, ज्ञाने च कारणत्वं विषयवृत्तियमर्थविच्छेदयमिति जातिर्लक्षणम् । असाधारण इति । यद्विशिष्टे द्रव्ये पृथगिति धीरित्यर्थः । अनेन जाति-विशेषोऽभिप्रेतः । कार्य इति । विभागाजन्याद्यशब्दासमवायिकारणवृ-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मत आह ज्ञाने वेति । तथाच ज्ञाने परस्परासम्बद्धं सङ्ख्यात्वं कारणतोवच्छेदकं विषये च साक्षात्सम्बन्धेन लक्षणमिति भावः । पृथक्त्ववृत्तिजातावतिव्याप्तेराह यद्विशिष्ट इति । धियोऽपि विषयविशेष एव व्यावर्तकोऽत आह अनेनेति । घटधर्वसवत् कपालमित्यत्र स्वरूपसम्बन्धेऽतिव्याप्तेराह विभागाजन्येति । एतद्व विशेषणं विभागा-

(१) मानव्ययोगीति प्राप्तु पुरुषाः । परिमाणत्वयोगीति च मिथुसंमतः पाठः ।

मम्बन्धः संयोगः । यद्विशिष्टे विभक्तप्रत्ययः स विभागः । एवं परन्वापरन्वे ।

अर्थप्रकाशो बुद्धिः । अर्थः स्वाभाविको विषयः, तेन सहैव प्रकाशयत इति । मा चाविद्या विद्या च । मिथ्याज्ञानमवि�-

न्यायलीलावतीकण्ठः भरणम्

गुणत्वव्याप्त्यजातियोगिन्यं संयोगत्वम् । यद्विशिष्ट इति । संयोगनाशकगुणत्वं, संयोगान्यादशब्दासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्त्यमत्वं वा विभागत्वम् । एवं परन्वापरन्व इति । यद्विशिष्टे परापरबुद्धिरित्यर्थः । इहापि जातिविशेष एव लक्षणमिति भावः ।

प्रकाश इति । इहापि बुद्धिन्यं जातिर्लक्षणमित्यर्थः । तेनेति । अर्थनिरूपणाधीननिरूपणन्यमर्थसहनिरूपणत्वमित्यर्थः । मिथ्याज्ञानमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्तिगुणत्वमाक्षाद्याप्त्यजातिमानित्यर्थः । यद्विशिष्ट इति । उत्पत्तमात्रकर्मजन्यगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्याप्त्यजातिमानित्यर्थः । एवमिति । अत्रापि जातिविशेषो लक्षणमित्यर्थः ।

अर्थप्रकाश इति । यद्यापि यथाश्रुतं पर्यायत्वात् लक्षणं, तथापि बुद्धिन्यं जातिरनेनोपलक्षितम् । एतेन प्रकाशो यदि ज्ञानमात्रं तदा ज्ञानादिशब्दैर्थनिरपेक्षरपि बुद्धेः प्रतिपादनादसिद्धिः, अथ साक्षात्कारस्तदा निर्विकल्पकाव्यास्तस्त्वातीनिद्रियत्वादित्यपास्तम् । मिथ्यान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तिव्याप्तिवारणाय । शब्दातिव्यातिवारणायाद्येति । अद्वेष्टिव्यातः समवायिपदम् । सत्त्वामादायातिव्यात्पराह गुणत्वव्याप्त्येति । साक्षात्पदं भेदलाभाय । गन्धसंयोगान्यतरत्वमादाय गन्धातिव्यात्पराह जातीति । बुद्धेरपि विषय एव व्यावर्तक इत्यभिप्रायेणाह उत्पत्तमोत्तेति । संयोगातिव्यात्पराह मात्रेति । सुखसाक्षात्कारातिव्यात्पराह कर्मेति । गुणवृत्तिपदं गुणवृत्त्या समवायेन व्याप्त्यत्वलाभाय । सत्त्वादावतिव्यात्पराह गुणवृत्येति । भेदलाभाय साक्षात्प्रियता । विभागजाविभागसङ्ग्रहाय जातिगर्भेता । यद्यप्येवमपि वेष्टिव्यातिव्यात्परिस्तथापि सकलकर्मजन्यो, विभागस्तु तथा, लक्षणं च तथा विवक्षितमिति भावः ।

एतेनेति । अर्थेन सहैव प्रकाशयत इत्यत्रोति शेषः । वस्तुतो

न्यायलीलावतीकण्ठभरण-विश्वनिप्रकाशोद्धासिता ७६१

या । मा च संशयात्रान्मिका । कोटिद्वयानवधारणानां संशयः, म च वायानवप्रकाश्वान् न तु त्रिविधः पञ्चविधे वा लक्षणाभावान् । तत्र हि संशयमात्रं वा धर्मविशेषो वा ?

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

विशेष्यावृत्तिप्रकारकं ज्ञानम्, व्यष्टिकरणप्रकारावच्छिद्विषयताप्रतियोगिज्ञानं वा । विभागमाह संचेति । संशयविषयवर्यस्वप्रानध्यवसायलक्षणेन्द्रियः । केचिच्च द्विष्ट्वयुपलक्षणम्, एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनाप्रकारकं ज्ञानमिन्द्रियः, वाक्यान्वेति । वाहो यथा स्थाणुर्वापुरुषो वेति, आन्तरः सम्यग् ज्ञानाम्यसम्यग् वा इन्याद्यात्मधर्मिकः । वार्तिकादिमतमाश्रितोत्तरं त्रिविधं इति । भास्यमनमाश्रितोत्तरं पंचविधं इति । समानानंकधर्मोपयनेविप्रतिपत्तेरूपलब्ध्यनुपलब्ध्यवस्थातो विशेषोपक्षो विमर्शः संशय इति गोतमीयस्य संशयलक्षणसूत्रस्य भास्यकृता समानधर्मज्ञवमसमानधर्मज्ञवं विप्रतिपत्तिजन्वसुपलब्ध्यव्यवस्थाजन्वसुपलब्ध्यव्यवस्थाजन्वं चेति पंचधा संशय इति व्याख्या कृता । वार्तिककारादिभिक्षु उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थयोः पूर्वपद विशेषणत्वेनाभिज्ञानात् त्रिविधत्वमुक्तं दुभयमप्यनुपपश्यमित्यर्थः । अ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञानामिति । विशेष्यावृत्तिप्रकारकं ज्ञानमिन्द्रियः । कोटिद्वयेत्युपलक्षणम्, लक्षणं च प्रतिपादितमधस्तात् । संचेति । मानसमात्रप्रत्यक्षविषयोऽधर्मो अन्तस्तदन्यद्वाहाम । त्रिविधं इति । समानधर्मदर्शनज्ञासमानधर्मदर्शनज्ञविप्रतिपत्तिज इत्यर्थः । पंचविधं इति । न्यायभाष्यकारोक्तोपलब्धिज्ञानुपलब्धिज्ञाभ्यां सह पूर्वोक्तस्त्रिविधं इत्यर्थः । विशिष्योपस्थितप्रत्यक्षविशेषलक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थः । संशयमात्रमित्यत्र यदि मात्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

बुद्धिप्रकाशपदद्वयवाच्यत्वमेव लक्षणम्, पिता नाम कुर्यादित्यत्र एकत्वस्य विषयक्षितत्वेन शरीराविशेषे तथात्वाभावात् । यदि च प्रथमचरमाश्रमभेदेनापि नामभेदे ईश्वरसङ्केतस्तदा पदब्रयवाच्यत्वं लक्षणमिति रहस्यम् । मिथ्याज्ञानमित्यस्यालीकविषयकमित्यर्थकात्मव्यवस्थम् निरासयति विशेषेति । चतुर्ष्कोटिकव्याप्तिभयादाह कोटि-द्वयेति । मिथ इति । साधारणधर्मदर्शनज्ञवादौ लक्षण इत्यर्थः ।

नायः । भागासिद्धेः^[१] अभेदकम्बवाच्च नेतरः । तदनिरुक्तेः । उल्लेणविधिकोटित्वं तथा निषेधकोटित्वं ममकोटित्वं च विशेष इति परमन्यायाचार्यो इति चेत् । न, वद्विमत्त्वभावाभावसन्दे-

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

नुपपत्तिसेवाह तत्र होति । भागासिद्धेऽरिति । समानधर्मज्ञत्वस्यासाधारणधर्मज्ञसंशयभागाऽसिद्धेऽरित्यर्थः । अभेदकत्वादेति । लक्षणं हि लक्ष्यस्य भेदकमिनरव्यावृत्तत्वेन ज्ञापकं भवति, समानधर्मज्ञत्वादिकं च संशयमात्रमिनरभ्यो न व्यावर्त्यति किन्तु तद्विशेषमित्यर्थः । ननु विशेषलक्षणान्येव तानि सन्निवृत्यत आह नेतर इति । लक्ष्यतावच्छेदकानां विशेषाणामनिरुक्तेऽरित्यर्थः । उल्लेणवं—प्रधानत्वं, तथाच विधिसाहचर्यात् समानो धर्मो विधिप्राधान्येनाक्षाधारणश्च निषेध प्राधान्येन विप्रतिपत्तिस्तु विधिनिपंधोभयप्राधान्येन संशयविशेषं जनयतीत्यर्थः । परमन्यायाचार्योः—वाच्चस्पतिमिश्राः, दीकाकृतः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पदेन व्यक्तिविशेषो विवक्षितस्तत्राह भागासिद्धेऽरिति । अथ संशयत्वसामान्यं तदर्थस्तत्राह अभेदकत्वादेति । संशयत्वस्य साधारणेन त्रिविधः पञ्चविधो वेति विभागावोधकत्वादित्यर्थः । उल्लेणति । साधारणधर्मस्योर्ध्वत्वादेः स्थाणुतदभावसाहचर्याविशेषेऽपि स्थाणुत्वाभावविशिष्टः पुरुषस्तदभावविशिष्टश्च स्थाणुः स्मर्यत इत्यभावस्य विधितैरशीन्येन विधेस्तत्राधान्येन संस्कारेणोपस्थापतम्, असाधारणधर्मजन्ये च संशये सजातीयविजातीयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमसाधारण्यमित्यभावस्य प्राधान्येन विधेरुपसर्जनतयोपस्थितिः, विप्रतिपत्तिजे तु शब्दो नित्यां नाऽनित्योऽनित्यो न नित्य इति विप्रतिपत्ते-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वितिः

भागासिद्धेऽरितीति । यदि व्यक्तिविशेष एव धर्मो लक्ष्यस्तदा तदन्यभागस्य लक्ष्यतयाऽसिद्धेऽस्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । संशयत्वस्येति । साधारणधर्मज्ञत्वादौ लक्षणे संशयमात्रस्य लक्ष्यत्वे संशयत्वस्य सार्वत्रिकतया तस्यापि सार्वत्रिकत्वमन्यथा भागासिद्धेऽरिति कुतर्हैविद्यादिरित्यर्थः । साधारणेति । तथा च परव्यावृत्त-

(१) सिद्धत्वादि मु. पु. पाठः ।

हेऽनिरिक्तकोटेरनन्वान् । तत्रैवोल्वणन्वानुल्वणत्वे इति चेत् ।
न । प्रमेयन्वादौ कम्यचिद्रिद्विविहसाहचयेस्यैव भूयस उपलम्पात्
हस्तमसाचरितन्वान् । विलक्षणकाश्चोपलक्षितेऽवान्तरजातिभे-
दांऽस्तीति चेत् । न, तस्य साक्षात्कारित्वादिना परापरभावा
भावप्रतिक्षिप्तत्वान् । अवच्छेदकाभावादेव न घटाभावादिवद्वु-

न्यायलालावतीकृष्णामरणम्

इदं वहिमन्त्रेण्यत्र जोटित्वन्तुष्टवाभावासामयविधिप्राधान्यमित्यर्थः ।
तत्रेति । कोटिद्रिय एवेत्यर्थः । वहिमन्त्राभावकोटिकसंशये प्रमेयत्वा
द्विः सापारणो धर्मो वाच्यस्तत्र च साहचर्यवाहुल्यं पुरुषमेदेनानि
यतमिति संशयव्यवस्थायत्तिरित्याह प्रमथत्वादिविति । ननु कारणत्वं
ग्रयः संशये जातमेदोऽस्तु प्रत्यक्ते लक्ष्यतावच्छेदक इत्याह विलक्षणति ।
तस्येति । चाक्षुष्यन्वादेना परापरभावानुपरम्या नैवमित्यर्थः । साक्षा-
त्वादित्यतद्गुणसमिक्षानो वहुवीर्याद्वात् सदृप्रतिपक्षस्थले द्वाभ्यां हतु
भ्यां मिलित्वा संशयक्षणानुमितिर्जन्मत इति मतमाश्रित्य वा । ननु घ-
टाभावत्वं यथोपायिसामान्यं तथा प्रकृतेऽपि सामान्यत्रयमस्तु ल-
क्ष्यत्वयभेदकमित्यत आह अवच्छेदकेति । अवच्छेदकविशेषाभावे सा-

न्यायलालावतीप्रकाशः

रूपस्थितयोर्विधिनिषेधद्योः प्राधान्यमिति रूपान्तरेणोपस्थिते धर्मी-
विशेषे विशेषपलक्षणविधानमित्यर्थः । तत्रैति । वहिमत्वभावाभाव ए-
वेत्यर्थः । विलक्षणति । यद्वितिष्ठ संशये समानधर्मदर्शनादेः कारणत्वं
स जातिविशेषः कारणविशेषव्यङ्गोऽस्तीति तद्वानेव धर्मी संशयवि-
शेषलक्षणेस्तिव्यर्थः । तस्येति । साक्षात्कारित्वमत्र चाक्षुष्यवोपलक्षणं
शब्दलिङ्गादेरसंशायकतया साक्षात्कारित्वव्याप्तत्वे जातिविशेषस्य
दोषाभावात् । ननु जात्यात्मकसामान्याभावेऽपि उपाधिरूपसामान्यं
घटाभावत्वादिवत्स्यावित्यत आह अवच्छेदकेति । यथा घटनिरूप्योऽ-

न्यायलालावतीप्रकाशविवृतिः
मेव लक्ष्यतावच्छेदकमिति नोकदोष इति भावः । चाक्षुष्यत्वो-

पाधेमामान्यम् । तथापि समानधर्मादिदर्शनं कथं हेतुतया व्यवतिष्ठते ति चेत्, मन्यम् । किन्तु कोटिद्वयविज्ञाप्तिरस्य कारणम् । सा च स्मृतेवाच्चाद्रा । स्मृतिं समाधर्मदर्शनादन्यतो वेति

न्यायलीलालावताकण्ठभरणम्

इयेऽवच्छेदसामान्याभावो हेतुरिति न साध्याविशिष्ट्यम्, उपाधिरूप-वच्छेदको यदवच्छेदेन वर्ततां तत्त्वास्तीति वाऽर्थः । नन्वन्वयविशेष-गम्यं साधारणधर्मदर्शनात् संशयकारणत्वं न स्याद्यदि कार्ये जातिविशेषो न स्यादित्याह तथापति । कोटिस्मरणं च विशेषादर्शनं च संशयकारणं, तचानुगतमेव, साधारणधर्मदर्शनादि तु तत्रोपक्षीणमिति नानानुगम इत्याह मत्यमिति । ननु तुणादयो विशेषा

न्यायलीलालावताकण्ठप्रकाशः

भावो घटाभावस्तथात्र निकृपको नास्तीत्यर्थः । नन्वत्रोपाध्यभावे साध्येऽवच्छेदकाभावादिति साध्याविशिष्टो हेतुः परम्परासम्बद्ध-स्थैवावच्छेदकत्वात् नस्येवोपाधिवदार्थत्वात् । अत्राहुः । उपाधिपदेनात्र प्रवृत्तिनिमित्तक्षणो विशेषो दिवक्षितः, तथाच तस्यावच्छेदकविशेषस्याभावे साध्येऽवच्छेदकसामान्यभावो हेतुः । ननु यदि संशयेऽवान्तरविभेदो नास्ति तदा व्यभिचारात् सामानधर्मादिदर्शनस्य तत्र कारणतापि न स्यादिति कारणविशेषव्यज्ञो जातिविशेषः संशये मन्तव्य इत्याह तथापति । साधारणधर्मदर्शनं न संशयहेतुः तस्य कोटिस्मरण एवोपक्षयात्, अत एव क्वचिद्वष्टादपि कोटिस्मरणे संशय इत्याह किन्तवति । अस्य संशयस्येत्यर्थः । असाधारणधर्मोऽनध्यवसायमात्रजनकोऽत्र दर्शने संशयहेतुरेव न भवतीति भावः । यद्यपि स्मृतिरपि इतिरेव तथापि इतिसामान्ये तद्विशेषस्य हेतुत्वमभिप्रेत्याह सा चेति । अन्यतो वेति । न्यायदर्शनभिप्रयेणोक्तम्, असाधारणधर्मस्यात्र दर्शनेऽनध्यवसायमात्रजनकत्वात् । परम्परयेत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानमपि समानधर्मदर्शनस्य समर्थितम् ।

न्यायलीलालावताप्रकाशविशृतिः

पलक्षणं चाक्षुषत्वाद्युपलक्षणमित्यर्थः । इतोपि संशयत्रैविद्यमयुक्तमित्याह असाधारणधर्म इति । हेतुद्वयमभिप्रेत्य उपचर्य, तथाच सुवर्णेन धनीतिवदौपचारिकः प्रयोग इत्यर्थः । असाधारणेति । विप्रतिपत्तिस्तु

परम्परया व्यवस्थितिः । न च विशेषा विशेषे व्यवातिष्ठन्ते ।
तस्यैव प्रानिभिस्त्वात् कर्तुकार्यविद् एककोश्यवलम्बि जाग्रतो
मिथ्याद्वानं विपर्ययः(१) । निद्राभिभृत्वानं स्वमः । किमिति-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यथा वाहिविशेषे व्यवातिष्ठन्ते तथा प्रकृतेऽपि स्यादिल्लित आह नचेति ।
तत्राननुगतानां समानधर्मस्त्वादिनां कारणत्वमेव नास्ति तेन विशेषकवपनापीत्याह तस्यवेति । कर्तुकार्यविदिति । यथा कार्यत्वावच्छेदेनैव
कर्तुजन्यत्वं तथा संशयत्वावच्छेदेनैव समानधर्मदर्शनजन्यत्वं न तु
विशेषकवपतेत्यर्थः । असाधारणधर्मविप्रतिपत्तयोः संशयकारणत्वा-
नभ्युपगमादिनि भावः । एकेति । संशयम्बवप्रानयोर्व्यवच्छेदाय विशेष-
षणद्वयम् । निरनिद्र्यप्रदेश मनसोऽवस्थानं निशा । तदनेन स्वप्रत्य-
जातिसुपलक्षयति सा चाध्यक्षेत्रव । किमिति । किमितिविशेषानुलिखित-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न च यत्कोटिद्वये साक्षात्कियमाणे एव धर्मयन्तरे समानधर्मदर्शना-
त्संशयस्तनन्त्र समानधर्मदर्शनस्य न कोटिस्मारकावामिति पृथगेव तत्सं-
शयकारणं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि विशेषादर्शनकोटिद्वयोपस्थि-
त्योरेव संशयकारणत्वात्, काच्चद्वयादापि कोटिस्मरणे संशयदर्शना-
दुक्तप्रकारबहिर्भावापत्तेश्च । कर्तुकार्यविदिति । यथा कार्यत्वात्सकर्तुक-
त्वानुमाने कर्तुकार्ये घटादौ विशेष उपाधिरूपः प्रतिक्षिप्तस्तथा संशये
पीत्यर्थः । निदेनि । अनुभवसिद्धानगतजातिविशेषोपलक्षणमिदम् ।
किमितीति । यद्यपि यथाश्रुतं ताविद्यात्वे प्रयोजकं तथाप्यनुलिखितः

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वाति:

वाक्यपदेनैवोक्तेति भावः । वस्तुतो मूलेऽपि वाक्यादिति न्यायदर्श-
नाभिप्रायकविप्रतिपत्तिरूप वैशेषिकानां न संशयहेतुरिति प्रागावेदि-

स्याकारणत्वादिति भावः । निद्रेतिलक्षणं कार्यतावच्छेदकजात्यपरि-
चये दुर्बैयमित्यत आह अनुभवसिदेति । अनुलिखितेति । विशेषतोऽनुलिखि-

(१) भगवान् प्रा. पु. पाठः ।

वम्नुम! त्रालोचनमनध्यदमायः ।

सत्यज्ञानं विद्या । तच्च मून्यनुभवभेदिः । तत्रान्यस्य प्रमात्मम् । मन्योऽनुभवः प्रमा । सत्यत्वं न ज्ञानज्ञातिः, साक्षात्कारित्वेन परापरभावानुपपत्तेः । न च विषय[वर्तम]भेदः, सर्वमाधारण्यात् । न ज्ञानवदुपाधिः, न दधावात् । न(च) वस्तुस्वरू-

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

तनानाकोटिकं ज्ञानमित्यर्थः ।

सत्यज्ञानमिति । विद्येष्यावृत्त्यप्रकारात् ज्ञानं, व्याधिकरणप्रकारानवचित्तश्च ज्ञानं वेर्यर्थः । तत्वेति । सत्यज्ञानमित्यर्थः । मन्योऽनुभव इति । यथा स्वोऽनुभव इत्यर्थः । सत्यविभिति प्रमात्ममित्यर्थः । साक्षात्त्वस्य व्यापकत्वेऽनुभितिः प्रमा न स्यात्, व्याप्यत्वं च भ्रमः प्रमा स्यादित्यर्थः । न च ज्ञातिरव्याप्यवृत्तिर्येन एकेनव ज्ञानं प्रमाऽप्रमा च भवेदिति भावः । न तु विषयगतं सत्यत्वं धर्मो न उपाधिः स्यात्तत्र च परापरभावाभावो न दापायेत्यन आह न चेति । सर्वसाधारण्यादिति । तर्हि चैत्रज्ञानसत्यत्वं मेत्रेणापि गृह्णेत विषयगतस्य धर्मस्य साधारण्यादिति प्रसङ्गपरं, भ्रमसाधारण्यापत्तिर्वा । न तु यथाऽज्ञातो ज्ञानवदितोऽपि घट विषयक उपाधिरसाधारणस्तथा विषयगतोऽप्यसाधारणं पव कश्चिद्धर्मैः सत्यत्वं येन स्वतःप्राप्तयं स्यादित्यत आह न च ज्ञानवदिति । तदभावादिति । विषये नादशधर्माननुभवादित्यर्थः । पूर्वदोषं विस्मृत्यं शङ्कते न चेति । ज्ञाने यत् सत्यत्वं तद

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तनाप्रकारकविशद्कोट्युलेखि ज्ञानमित्यत्र तात्पर्यम् ।

परापरेति । लंशयादीनां धर्मशेऽपि प्रमात्वाभावापत्तेः, जातेव्याप्यवृत्तिरेतांशे तदवृत्तेरित्यपि मन्तव्यम् । न विषयेति । विषयस्य सत्यत्वं धर्मस्तद्विषयकत्वात् ज्ञानमांप सत्यमिति न, धर्मस्यापि तद्विषयत्वेन सत्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । न ज्ञानवदिति । यथा ज्ञातो घट इति व्यवहारे ज्ञानमन्यधर्मं एव घटेष्युपाधिस्तथात्र न सत्यत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्तितनानाकोट्यवगाहिज्ञानं संशय इत्यर्थः ।

परापरभावानुपपत्तेरिति मूलम् । समानाधिकरणजात्योः परस्परात्य-

पम्, स्वतःप्रामाण्यापत्तेः । अनन्यात्मत्वमन्यतादात्म्यनिषेध इति चेत् । न । नारजतमिति ज्ञानेः स्वतःप्रामाण्यापत्तेः । घटोऽयमिति ज्ञानादेः सत्यविषयतानुपपत्तेरसङ्गतमिति चेत् । न, परानात्म-

न्यायलीलावतीकण्ठामरणम्

यदि विषयस्वरूपमेव तदा विषयस्वरूपग्राहकेण ज्ञानेन स्वस्य सत्यन्यं ज्ञातमेवेति स्वतःप्रामाण्यापत्तिरत्यर्थः । ननु नार्थस्वरूपं सत्यत्वं येन स्वतःप्रामाण्यं स्यात्, किन्तु अनन्यात्मकत्वं विषयधर्मम्, न च सोऽनेन न गृह्णेन येन स्वतःप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्कते अनन्येति । तदनन्यं विवृणोति अन्यतादात्म्यनिषेध इति । एवं सत्यनन्यात्मकत्वग्राहिणो नारजतमिति ज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यं स्यादिति परिहरति नारजतमितीति । किञ्चान्यतादात्म्याविषयकं ज्ञानं प्रमानं स्यादित्याह घटोऽयमिति । असङ्गतमिति । सन्योऽनुभवः प्रमेति लक्षणमसङ्गतमित्यन्वयः । परानात्मकत्वेति परो विशेषादन्यो रजतादिस्तदनात्मकत्वे त्वर्यर्थः । तथाच विशेषादन्यत्र रजतादितदात्मतया शुक्त्यादेङ्गानं भ्रमः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मित्यर्थः । तदभावात्—सत्यत्वस्यान्वर्धमस्याभावादित्यर्थः । स्वत इति । स्वतःप्रामाण्यं गृह्णतेत्यर्थः । अनन्यात्मत्वविवरणमन्यतादात्म्यनिषेधः । तदेव सत्यत्वमतो न स्वतःप्रामाण्यापत्तिः विषयस्वरूपावगाहिना ज्ञानेन तदग्रहादित्यर्थः । नारजतमितीति । तथा विषयेऽन्यतादात्म्यनिषेधस्यावगाहनादित्यर्थः । घटोयमितीति । तस्यान्यतादात्म्यनिषेधाविषयत्वादित्यर्थः । असङ्गतं, सत्योऽनुभवः प्रमेति लक्षणमिति शेषः । परानात्मकत्वेति । परानात्मकत्वं परनिष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिता विषयस्य सा यत्र ज्ञानेन मासते तत्प्रमेत्यर्थः । न चैवं स्वतःप्रामाण्यापत्तिः, यदि हि प्रकाशमाना परानात्मकतोपाधिः स्यात् तदा स्वप्रकाशतापत्तिः, न चैवं स्वरूपसत्या एव तस्या उपाधिभान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्ताभावसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरित्यर्थः । परानेष्टेति । परामेदो विशेषमित्रामेद इति यावंदित्यर्थः । परनिष्ठेति । एवज्ञ स्वतःप्रामाण्यापत्तिर्नेति परामेदविषयत्वाभावस्य स्वरूपसत एव ज्ञानवृत्तेः प्रामाण्यशरीरत्वादित्याह न चैवमिति । नन्वेवं परानात्मकत्वेति प्रकारवा-

करयाऽनुभवस्य नादशत्वान् । न च स्वतःप्राप्त्यापत्तिः,
परात्मतानुभवमन्देहान् । न च सावधारणेन घट एवेत्यनेना-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तदन्यज्ञानं प्रमेति भावः । परानात्मकस्वत्वमनुभवस्य प्रकार एव विव-
क्षित इति भ्रान्तस्य शङ्कामपत्तयति त्वेति । परात्मतया अनुभवात्
मिश्राऽयमनुभवो नवेति सन्देहस्त्वात् कथं स्वतस्त्वमित्यर्थः । ननु
घट एवायमित्यनुभवस्य तायमघट इत्याकारपरम्यवस्त्रस्यानुद्यव-
सायेन प्राप्त्यग्रहे स्वतस्त्वं स्यादेवेत्यन ज्ञाह नवेति । संशयान्यथा
नुपत्त्यैव तत्रापि प्राप्त्यनिश्चय इत्यर्थः । शङ्कृनभ्रमवीजमाशंक्य

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वात् । न च परानात्मकतयेति तृतीया प्रकारे, किन्तुपलक्षणे, तथा-
च परात्मकतयोपलक्षितस्य वस्तुतोऽनुभवः प्रमा । न च घटपटा-
विति समूहालम्बने घटादन्यः पटस्तदात्मतया पटस्य भासनादभ्र
मत्वापत्तिः, यत्र हि ज्ञाने परात्मना पटस्य विशेषणं भासते स भ्रमो,
न च समूहालम्बने पटात्मना घटस्य विशेषणं भासते पटात्मतया
घटो ज्ञात इत्यनुदावसायानावान् । वस्तुतो यत्र यदस्ति तत्र तस्य
ज्ञानं प्रमेत्युक्तमिति न समूहालम्बनस्य भ्रमत्वमिति भावः । परात्मतेति ।
किमयं परात्मतया लक्षितो न वेति सन्देहादित्यर्थः । ननु यत्र घट
एवायं नाघट इत्यनुभवस्तत्र घटस्य परानात्मकतया भासनात् स्वतः-

न्यायलीलावतीप्रकाशावश्वितः

चितृतीयानुपपत्तिरित्यत आह नच परेति । परानात्मकतयेति । परानात्म-
कता च ज्ञानवृत्तिरेव परम्परया वस्तुलक्षणमतो न पूर्वविरोध इत्य-
वदेयम् । यत्किञ्चिद्विद्विषयभिन्नादभेदः समूहालम्बनेऽपि भासते एवे-
त्यभिप्राप्तेण शङ्कते न च घटपटाविति । तर्ज्जिन्नाभेदविषयकत्वाभावः
तदेशे न प्राप्त्यमित्यमिप्राप्तेण परिहरति यत्र हि ज्ञान इति । विशेषणं
प्रतियोगित्वादिसम्बन्धतिरूपकं वैशिष्ट्यमेति यावत् । उक्तलक्षणं सं-
सर्गारोपेऽतिव्याप्तमित्यरुचराह वस्तुत इति । यत्र विशेष्ये यादृशं वैशि-
ष्ट्यं तत्र तद्विषयकमित्यर्थः किमयमिति । स्वभिन्नाभेदविशिष्टोऽनुभ-
वविषयोऽन्यादशो वेति संशयाकारो द्रष्टव्यः । ननु यत्रेति । तत्र घट-

निपमक्तिः । निश्चयानुपपत्तेः । न च परान्मताप्रतिषेधवत्तयाऽ-
नुभवः सन्यन्वयम् । पटोऽयमित्यव्याप्तिः । किन्तु परान्मतया-(१)
नुपलम्भः । अत एव च प्रामाण्यनिश्चये नन्दयववस्थितिः तथा
च तन्त्रिश्चय इति निरग्नम् । प्रवृत्तिम् सध्यांदेरेव तन्त्रिश्चाय-
कत्वान् । तन्मायकतमं च प्रमाणम् ।

स्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

निराकरोति नवेति । यदि प्रमाणः परान्मताप्रकारः स्यात् तदा
यत्र पटोऽयमित्यादौ स ल प्रकारस्तन्न प्रमा स्यादित्यर्थः । किन्तु परा-
न्मतयाऽनुपलम्भ इति । पश्युनामनवा परान्मतोपलम्भादन्य
उपलम्भ इत्यर्थः । अत एवेति । यत एव परान्मतं वस्तुधर्मसम्भु-
पेत्य तन्त्रप्रकारकं ज्ञानं प्रमेति नाच्छ इत्यर्थः । तन्मायकतममिति । प्र-

स्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रामाण्यापत्तिरित्यत आह नवेति । प्रथमनस्तादशज्ञान नामगच्छसावा-
वादित्यर्थः । अव्याप्तिं परिहरन्ति नवेति । किंनवेति । वस्तुगत्या यः परा-
न्मा तस्यानुपलम्भ इत्यर्थः । यथाश्रुते दोपस्योक्तन्वान् । ननु ज्ञानस्य
प्रामाण्यनिश्चयादुक्तरूपतत्त्वविषयत्वानिश्चयस्तन्त्रिश्चये च प्रामाण्यनि-
श्चय इत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह अत एवेति । तन्मायकतममिति । कार्या-
व्यभिचारित्यापारवत्त्वं तमवर्थः । यद्यपि व्यापाराद्यक्षणे चिरस्थिर-
त्वगिन्द्रियसंयोगे च सति फलाभावादिदमसिद्धं, तथापि कार्यसा-
मग्रीव्यापारवत्त्वमर्थः । आद्यक्षणे व्याप्तिं च फलाभावाद्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भिज्जभिज्जत्वस्य विषयनिष्टुस्यानुव्यवसायेन ग्रहणान्नानुभवे घटभि-
ज्जाभेदविषयत्वसन्देह इत्यर्थः । प्रथमत इति । उत्तरकालीनसंशयानुरो-
धेन स्वातन्त्र्येण घटभिज्जभिज्जत्वं विषयनिष्टु नानुव्यवसायग्राह्यमिति
कल्प्यत इति भावः । दोषस्थोक्तव्यदिति । परानात्मकतया नानुभवस्ये-
त्यादिमूलव्याख्यावसरेऽनुगम्येति शेषः । आद्यक्षण इति । कारणस्य
कार्यपूर्वकर्त्त्वनियमादिति भावः । चिरेति । व्याप्तज्ञातफलाज्ञनके
इति शेषः । आशङ्कितदं प्रपरिहारायाह आद्यक्षण इति । तथा च य-

व्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

प्रामाणिकतमन्वं प्रमाणपक्षाद्यभिचारिद्वयापारवत्त्वं, तत्त्व सामग्री-
व्याप्त्यव्यापारवत्त्वं, तेन चिरकिञ्चित्तेन्द्रियसञ्ज्ञिकार्ये फलाभावे ना-
मिद्धिः ।

परामृश्यमाणस्येवरस्य श्रोत्रस्य च शब्दप्रागभावसाक्षात्-
कारकरणन्वमिति चायोगद्यवच्छेदेन स्मृतिविकरणमित्यभिप्रेतम् ।

न्दयलीलावतीप्रकाशः

सामग्री । न च हस्ताद्यव्याप्तिः, फलाद्यवहितपूर्वक्षणवत्तिज्यालाना-
दिव्यापारवत्त्वस्य हस्ते भावान् । अनुमानो तु लिङ्गपरामर्षजनकव्या-
मिस्मृतिः करणं, परामर्षस्तद्यागारः, व्यापारन्वं च तज्ज-
जनकन्वं सति तज्जन्यन्वं, शब्दनद्वंसप्तव्यक्षयोः शब्द एव
श्रोत्रव्यापारः, शब्दप्रागभावप्रत्यक्षे तु कणशङ्कुलीसंयोगो व्यापारः ।

ननूकलक्षणाद्वश्वरस्य स्वज्ञानं प्रति करणन्वामेत्याप्रा-
माण्यादन्यादौ शाखे कथं तस्य प्रमाणव्यवहार इत्याशङ्क्याह
न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

स्यापि व्यापारस्याद्यक्षणे इवात्सामग्री नास्त तत्त्वाण्युत्तरकालं साम-
ग्यस्त्येवति स्वाधिकरणकाले सामग्र्यावश्यकत्वरूपा सामग्रीव्या-
मिस्तत्रापि व्यापारे, एवं चिरस्थायित्वागान्द्रियसंयोगेऽपीति, एवं चा-
द्यक्षणे व्यासङ्गे च न परं सामग्री तदव्यवधाने फलाभावादुत्तरकालं
चास्त्येव सेत्यक्षरार्थः । न च यत्रोत्तरकालमपि दैवाज्ञ सामग्री
तद्व्याप्तिः, फलोपहितस्येव लक्ष्यतया दोषाभावात् । केचिच्चु प्रति-
वन्धकसत्त्वे परं न सामग्री, तथा च प्रतिबन्धकभावातिरिक्तकारण-
वर्गव्याप्त्यापारत्वमेव लक्षणं, व्याप्तिश्च स्वाधिकरणकालावच्छेदेना
वश्यकत्वमेवंति भाव इत्यादुः । कलाव्यवहितेति । न च स व्यापारः
कत्रादिरपीत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेन रूपेण कारणव्यवहारस्य
तत्रेष्टवादिति भावः । ननु व्यापारवत्त्वं करणलक्षणं साक्षात्कारकारण
श्रोत्रव्याप्तिं इन्द्रियान्तरस्य हि सञ्ज्ञिकर्षेऽव्यापारः न चात्र तथा सम-
वायात्मकसञ्ज्ञिकर्षत्वादत आह शब्दतद्वच्छेति । न च ध्वंससाक्षात्कारे
शब्दो न व्यापारः प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वात् इति वा
च्यम् । उक्तनियमस्याप्रयोजकत्वात् । धटतदत्यन्ताभावयोः समूहा-
लम्बनजनकत्ववत् प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्र जनकत्वसम्भवात् । के-

अन्ये न्वीश्वप्रमाणन्वमद्वद्वार्थं कारकाकारकमाधारणं तदयोगव्यवच्छेदं निमित्तमद्वीकुर्वते। अनाच्यवाध्यप्रमाणशब्दवाच्यता तुपेक्षणीयः। प्रमिते(१)रपि तत्प्रवेशापत्तेः। आयामपाने

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

मासमव्याचार्यसमनेत्याह(?) अन्ये लिते। प्रमितेरपति। प्रमाणभावव्युत्पत्तिमाश्रित्येति भावः। आयामेति। प्रदेशद्वयमित्यस्य प्रमाणं परिक्विरतं 'प्रमाणे द्वयस्ताज्ज्यादौ परिमाणेऽपि तत्पदप्रयोगादित्यर्थः।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अन्ये लिते : यद्यप्येतदिन्द्रियादावपि नास्ति उत्पत्तिकाळे प्रमितेरयागाद्यव्याप्तिरिवत्रप्रमापरम्परासम्बन्धः कालादावपीत्यतिव्याप्तिश्च, तथापि स्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणो यः प्रमितः स्वकारणेन सम्बन्धः तद्वत्वमेव करणत्वम्, अस्मद्द्वयात्मना स्वकारणेन यः प्रमितेः समवायसम्बन्धः स एवेश्वरणायीति तस्यापि प्रमाणत्वम्, कालादौ च स नास्तीति नातिव्याप्तिः। इन्द्रियादिपुत्रु स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरणप्रयत्नव्यवहारेकात्। प्रमितेरपीति। भावव्युत्पन्न(२)प्रमाणपदवाच्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादित्यर्थः। आयामेति। “प्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वितिः

चिन्तु शब्दनाशक एव शब्दः पूर्वशब्दध्वंससाक्षात्कारव्यापारः तस्य ध्वंसद्वारा जनकत्वसम्भवादित्यादुः। तदयुक्तम्। तस्य ध्वंसेनात्यधासिद्धतया तस्साक्षात्कारजनकत्वे मानाभावादन्यथा मुद्दरपातादेतपि धट्ध्वंसप्रत्यक्षजनकापत्तेरिति। वस्तुनः कर्णशब्दकुलीसंयोगः श्रोत्रमनःसंयोगो वा सर्वत्र श्रोत्रज्ञव्यापार इति रहस्यम्।

परम्परासम्बन्ध इत्युपलक्षणम्, विषयविषयिभावोऽपि द्रष्टव्यः। तथापीति। अत्राद्यं स्वपदं सम्बन्धपरं द्वितीयं प्रमापरं, तेनन्द्रियादौ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रमात्यन्ताभावमादाय नातिव्याप्तिः। स एवेति। समवायस्यै कत्वादिति भावः। कालादौ च यद्यपि कारणत्वं समवायश्च काले वर्तते एव तथापि विशिष्टस्त्र नास्ति तत्र तदत्यन्ताभावस्यापि विद्यमानत्वादित्याशयः। इन्द्रियादिविति। तत्र कारणतालक्षणसम्ब-

(१) वनेनेरनि प्राप्तु पुः पाठः .

(२) करणम्युत्पत्तेति विन समते पाठान्तरम् ।

चानिप्रत्तकं । वाच्यतयाऽग्रोगव्यवच्छेदोपलक्षणत्वे तु धन्य-
नापत्तेः । प्रमेयार्डो च कथं साधकतमत्वाभावावधारणम्
स्वप्रमायां परप्रमायां च निश्चेतुमशक्यत्वात् ।

न्यागलोऽलावर्तीकण्ठभरणम्

यत्र प्रमाणपदवाच्यत्वव्यायायोगव्यवच्छेदस्तत् प्रमाणं प्रमितौ माने
च तदयोगोऽपि भावव्युत्पत्तिमजाननामित्याशङ्क्याह वाच्यतयेति ।
तत्राप्ययोगव्यवच्छेद एव प्रमाणपदवाच्यताया इति तद्यावर्त्तनं ध-
न्धनमित्यर्थः स्वप्रमायांप्रमेयं न करणमिति स्व-
परप्रमयोर्कान्तुमशक्यमित्यर्थः । स्वप्रमा प्रमेयप्रमा तदन्यप्रमा वेति
विकल्पार्थं इति केचित् ।

न्यागलोऽलावर्तीप्रकाशः

माणे द्वयसञ्ज्ञप्रमायाच्च” इत्यादौ तस्यापि प्रमाणपदवाच्यत्वादि-
त्यर्थः धन्वत्तेति । तस्य साधारणत्वादित्यर्थः । स्वप्रमायामिति । स्वप्रमा-
यां साधकतमत्वमिन्द्रियस्यापि नास्तीत्यव्याप्तिः, परप्रमासाधक-
तमत्वं प्रमेयस्याप्यस्ति व्यापारवाहुत्पत्त्यैव तमवर्धत्वादित्यर्थः ।

न्यायलोऽलावर्तीप्रकाशविवृतिः

न्यस्य स्वात्यन्ताभावासामानादिकरण्यादित्यर्थः । यद्यपि विष-
यादावपि कारणतालक्षणसम्बन्धसरवादित्याप्तिस्तेन रूपेण कार-
णव्यवहारसन्त्रिष्ट एवोक्तमनानालभ्वते तु कालगदिवारणमप्ययुक्तं,
तथापि स्वकारणेन्यस्य स्ववृत्पत्तुमव्यसाक्षात्याप्यजात्याश्रयो या-
षजजन्यं तत्कारणेन्यर्थः, न च विषयस्तथा तस्य लौकिकसाक्षात्का-
रणात्रकारणत्वात् । न च तथापि शरीरादावतिव्याप्तिः । शरीरेण
जानीते इत्यादिप्रयोगदर्शनेन तस्य सङ्घव्याप्तिः । करणव्युत्पत्तेति ।
करणव्युत्पत्तप्रमाणशब्दाच्यत्वविवशायामपि ईवरप्रमायामित्या-
सेतित्यर्थः । तत्रापि व्यापारसम्भवादिति भावः । भावव्युत्पत्तेति तु
पाठः सुगम एव । तस्य साधारणत्वादिति । प्रमाणशब्दवाच्यत्वायोगव्यव-
च्छेदरूपलक्षणं इपि पूर्वोक्तप्रसङ्गं एवेति भावः । केचित्तु अयोगव्यव-
च्छेदोपलक्षणत्वे इति मूलस्य प्रमायोगव्यवच्छेदोपलक्षणेत्यर्थं इति
सत्वाच्चस्य साधारणत्वात् कालादावतिप्रसक्तेतित्यर्थं इति व्याचक्ष-
ते । स्वप्रमायामिति । स्वनिष्ठप्रमायामित्यर्थः । परनिष्ठप्रमा-

मैवम् । उक्तोत्तरत्वात् । लिङ्गस्य चास्मन्मनेऽकरण-
त्वात् । तच्चाध्यक्षमनुमानं च । साक्षात्कारित्रिमासाधकतमध्य-
क्षम् । तत्सविकल्पकादिभेदेन भिन्न(१)मित्युक्तम् । अनुमानं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उक्तोत्तरत्वादिति । इन्द्रियलिङ्गशब्दा नामयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धो
न तु प्रमेयस्यापीति स्फुटमेवेति भावः नवलिङ्गस्य धूमादेनायोग-
व्यवच्छेदेनानुमित्या सम्बन्ध इति लिङ्गं करणं स्यादित्यत आह—लि-
ङ्गेति(२) । स्वरूपसदिति शेषः । प्रमाणं लक्षणित्वा विभजते तत्वेति ।
साक्षात्करोमीत्यनुभवात् साक्षात्कारित्वं जातिः, सा चेश्वरप्रत्यक्षे
घर्मिमग्राहकमानसिद्धा । अविकल्पादीति । तदिति यदि साक्षात्कारिमात्रं
न्यायलीलावतीप्रकाशः

उक्तेति । अयोगव्यवच्छेदस्तमवर्थो न व्यापारवाहुल्यमिति न प्रमे-
येतिव्यासिरित्यर्थः । नन्वेवमनुमितेः लिङ्गं करणं न स्यादित्यत आह
लिङ्गस्य तत्वेति । लिङ्गपरामर्थोऽनुमितिकरणं न लिङ्गं तत्र चाकनिमित्तः
मस्त्येवेत्यर्थः । साक्षात्कारीति । साक्षात्कारित्वं च साक्षात्करोमीत्यनु-
गतधीगम्यं सामान्यं चाकुपत्वादिव्यज्ञायम्, ईश्वरे च घर्मिमग्राहकमान-
गम्यम्, न लिङ्गद्वयज्ञायत्वं साक्षात्कारिकारणस्यैवेन्द्रियतया ऽन्यो
न्याश्रयादीश्वरप्रत्यक्षाध्यात्मेतत्र । अनुमानमनुमितेः करणमनुमितित्वं
न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वातिः

साधकतमत्वं प्रमेयस्यापि विषयरूपस्येत्यर्थः । यदा स्वप्रमाणामि-
त्यस्य स्वगोचरप्रमाणायामित्यर्थः । परगोचरप्रमाणनकत्वं प्रमेयस्यापि
कालादेतित्यर्थः ।

अयोगेति । यद्यपि सर्वदा अयोगव्यवच्छेदो नेन्द्रियेऽपि कदा-
चिद्योगव्यवच्छेदः प्रत्ययेऽपि, तथापि स्वाधिकरणकाला-
वच्छेदेन फलावश्यकत्वमेवायोगव्यवच्छेदः इन्द्रियसञ्चिकर्ष एव कार-
णमिति भावः । ननु स्मृत्यजनकज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्र-
यत्वमिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह ईश्वरेति । सामान्यलक्षणं विना
म विशेषलक्षणावसर इत्यतः सामान्यलक्षणं पूर्यति अनुमानमिति ।

(१) तच्चाविकल्पादिभेदमित्यमिति पाठ० पाठ॑ मित्रसंमतश्च ।

(२) एतमेतनाऽन्न लीलावती लिङ्गाश्म-णम्-इति पाठ॑ इष्टव्यः ।

स्वार्थं परार्थं च । स्वार्थं व्यासिपक्षधर्मतामवेदनम् । अनुमि-
त्योपयिकसमस्तरूपोपेतवस्तुवाचकं वाक्यं परार्थम् । वर्णेपदा

न्यायलोलावतीकण्ठाभरणम्

परामृश्यने तदाऽविकल्पकं सविकल्पकं चेति साक्षात्कारकतमप-
र्थन्तस्य तच्छब्देन परामर्शाऽविकल्पकादीत्यादिपदेनेन्द्रियसञ्चिकर्ष-
योरूपसंग्रहः । तत्र सविकल्पकं व्यविकल्पकं तत्र चेन्द्रियमित्यर्थः ।
अनुमतीति । अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्षप्रयोजकशब्दजनकवा-
क्यमित्यर्थः । समस्तरूपोपेतालिङ्गप्रतिपादकं वाक्यमिति वाऽर्थः ।
वस्तुवाचकमिति । लिङ्गप्रतिपादकमित्यर्थः । ननु न्यायः कथमनुमानं
तस्यानुमित्यकरणत्वात् शब्दस्यानुमानं पवान्तमावादिति चते । न,
न्यायलोलावतीप्रकाशः

च ज्ञातिविशेष इति सामान्यलक्षणमित्यमिप्रेत्य तत्र विभागमाह स्वा-
र्थमिति । व्याप्तिति । पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टद्वानमित्यर्थः । अनुमितीति ।
अनुमितिचरमकारणीभूतलिङ्गपरामर्षप्रयोजकशब्दजनकं वाक्यं
न्यायः, स एव परार्थानुमानमित्यर्थः । तथाहि प्रतिश्वादिपञ्चवाक्यै-
रेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टद्वानं जन्यते, तेन च विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहि मानान्तरमुत्थाप्यते, तेन च चरमः परामर्ष उत्पाद्यत इति
न्यायजन्यशब्दज्ञानस्य लिङ्गपरामर्षप्रयोजकता-वहिव्याप्यवानयमिति
वाक्यस्य लिङ्गपरामर्षप्रयोजकता, नतु तत्प्रयोजकशब्दज्ञानप्रयोज-
कतेति न तत्रातिव्याप्तिः । एतेन वाक्यस्यानुमित्यजनकत्वात् कथ-
मनुमानविशेषता । यदि च शब्दस्यानुमानं पवान्तमर्थस्तदा घट
मानयेत्याद्यपि वाक्यं परार्थानुमानं स्यात् । अथ परामर्षजनकतया
लिङ्गस्यानुमानता परामर्षस्याव्यापारतया अनुमित्यकरणत्वात् वा-
क्यमपि तथेति तदप्यनुमानम्, तद्दीन्द्रियस्याप्यनुमानतापत्तिरित्य-
पास्तम् । वर्णेति । यया आकाङ्क्षया प्रतिश्वादयः प्रयुज्यन्ते साऽऽकाङ्क्षा
न्यायलोलावतीप्रकाशविश्वृतिः

यद्यप्यनुमानं द्वानं न वाक्यविशेषात्मकम्, तथापि तादृशवाक्यप्र-
योज्यपरामर्ष एव परार्थानुमानं, परत्वं च वाक्यप्रयोक्त्रपेक्षया । एते-
नेति । न्यायप्रयोज्यपरामर्षपदार्थानुमानमिति तात्पर्यस्थलेत्यर्थः ।
परार्थानुमानं स्यादेति । वक्तुमित्रनिष्ठपरामर्षजनकत्वाविशेषादिति भा-

निरेकिण एकेकाकांक्षाविच्छेदकाम्नेऽकदेश अवयवाः । पक्षवचनं
प्रतिनिधा । विशिष्टुविभक्त्यन्तं लिङ्गवचनं हेतुः । दृष्टान्तवचनम्-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

घटमानयेन्यादिवाक्यानामर्प परार्थानुमानवापत्तेः । मैवम् । लिङ्गप-
रामर्पाऽनुमानं तत्प्रयोजकतया न्यायोऽपि अनुमानसङ्गतिपरप्रयोगात् ।
एकेकाकांक्षिति । पक्षस्वस्वपक्षस्वाद्याकाङ्क्षाविच्छेदात् हेवाकाङ्क्षाव्या-
प्यायाकाङ्क्षाविच्छेदिक्षा इनि वार्थः । वस्तुपदयोरपि परम्परया नद-
स्तीति तत्रातिव्याप्तिः स्यादन उक्तं वर्णपदातिरोक्तं इति । आकांक्षावि-
च्छेदकत्वं चावयवानां स्वस्वार्थप्रतिपादनद्वारा यद्यपि न्यायेऽप्येनद-
स्ति, तथाप्यनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्पयोजकशब्दजनकवाक्य-
त्वमवयवत्वम्, प्रतिज्ञादिभिः प्रभ्येकं स्वस्वार्थाविशिष्टानं जनिते ततः
पक्षस्वस्यं सपक्षसन्विपक्षासञ्चारधितोऽसत्प्रतिपक्षश्वेति विश्वस्यार्थं
स्वयं मनसा परिचिन्ति, एतदेव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि मानमु-
ठयते, ततो वहिव्याप्यधूमवानयमिति पक्षविशेष्यकश्चरमलिङ्गपरा-
मर्प उत्पद्यते इति भावः । पक्षवचनमिति । न च पक्ष इति पदेऽतिव्याप्तिः,
हेवविषयत्वं सति साध्यविषयन्यायावयवत्वस्य उद्देश्यानुमित्यन्यू-
नानतिरिक्तविषयकन्यायावयवत्वस्य वा विवक्षितत्वात् । विशिष्टेति ।
एतम्यन्तन्यायावयवत्वस्य साध्यविशेष्यकन्यायावयवत्वस्य वा विव-
क्षितत्वात् । दृष्टान्तेति । अन्वयव्यतिरेकान्यतरव्याप्त्युपदर्शकन्यायाव-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

निश्चयजननद्वारा तैर्निराक्रियते इनि तत्रिश्चयजनकत्वमवयवत्वमि-
त्यर्थः । तद्वर्णपदयोरप्यस्तीत्यत उक्तं वर्णपदेति । यद्यप्याकाङ्क्षावि-
च्छेदिकत्वं न्यायस्याप्यस्ति तत्तदाकाङ्क्षाया अनुगतत्वात् तद्विच्छेदिकत्वं
चाननुगतम्, तथाप्यनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्पयोजक-
शब्दज्ञानजनकशब्दानजनकं वाक्यमवयवः, अत एव वहिव्या-
प्यवानयमिति वाक्यावयवे नातिव्याप्तिः तदवयवेन परामर्पजनकस्य
जननात् । पक्षेति । यद्यप्येतत् पक्षशब्दे निगमने चातिव्यापकम्, तथा-
प्यवयवविभागावसरे निश्चकं प्रतिज्ञालक्षणं द्रष्टव्यम् । विशिष्टेति । हेतु-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वः । तथेति । परामर्पजनकत्वमित्यर्थः तनिश्चयेति । तत्तदाकाङ्क्षानिव-

दाहरणम् । तस्य साध्ये उपसंहारः उपनयः । पुनः पक्षवचनं निगमनम् । वादादिकमन्यत्र । सुखादिपञ्चकस्य स्वस्वमामान्ययोगः । पतनाममयिनिदानं गुरुत्वम् । द्रवत्वादीनां त्रयाणां

न्यायलीलावतीकाठाभरणम्

यत्वं साध्यप्रानेयोर्गिकसाधनानष्टव्याप्त्युपदर्शकन्यायावयवत्वमन्वयुदाहरणं, साधनाभावप्रतियोर्गिकसाध्याभावविज्ञिष्टव्याप्त्युपदर्शकन्यायावयवत्वं व्यतिरेकोदाहरणत्वम्, तेन दृष्टान्तपदे नातिव्याप्तिः । दृष्टान्तवचनस्य सामयिकत्वेन तद्विनोदाहरणे च नातिव्याप्तिः । तस्येति । हेतोरित्यर्थः । चरमलिङ्गपरमर्षान्युनानतिरिक्तविषयकश्चानजनकन्यायावयवत्वमुपनयत्वमित्यर्थः । पुनरिति । उपसंहत्वेतुप्रयुक्तमेव पक्ष साध्यर्वाशष्टुपदर्शकन्यायावयवत्वं निगमनत्वम् । वादादिविलभूषणप्रणयने हेतुमाह—वादादिकमिति । समानतत्त्वमेव तद्वाह्यमित्यर्थः । सुखदुःखच्छाद्वेषप्रयज्ञानां सुखत्वादिकमेव लक्षणमित्याह—सुखादीति । द्रवत्वस्तेहसंस्काराणामि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वप्रतिपादकेत्यर्थः । यथा श्रुतं घटात् रूपमित्यवातिड्यासमिति पूर्वनिरुक्तमेव हेतुलक्षणं ग्राह्यम् । एव मुदाहरणलक्षणं दृष्टान्तपदे न्यायविना दृष्टान्ताभिधाने चानिव्याप्तमिति तदप्युक्तमेव ग्राह्यम् । तस्येति । साध्यव्याप्त्यसाध्याभावव्याप्तकाभावप्रतियोगिनोरन्यतरस्येत्यर्थः । तल्लक्षणमपि प्रागेव निरुक्तम् । पुनरिति । येन रूपेण प्रतिज्ञागतस्य साध्यभागस्य पूर्वमुपरस्थितिस्तेनैव रूपेण तस्य पुनर्वचनमित्यर्थः । यथाश्रुतस्य स्वरूपासिद्धेः तस्मादिनित्य इत्यत्र निगमने पक्षस्य पुनरभिधानात् । वादादिकमिति । अन्यत्र न्यायनये व्युत्पादितमिति शेषः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संकानश्चयेत्यर्थः । व्यतिरेकिसाधारणयार्थमाह साध्यव्याप्तेति । तस्मादनित्य इति । यद्यप्यनित्य इति विशेषेण विशेष्यं विनाऽनन्वितमिति विशेष्यवचनमावश्यकं, तथाप्युपनयस्थनैवायमितिपदेनान्वयसम्भवान्त तद्वचनमपीति कथकस्मप्रदाय इति भावः । यथाश्रुतं सुखोति-

स्वस्वमामन्ययोगः । विधिभावनादेहुक आत्मविशेषगुणो धर्मः ।
निपिद्धभावनादेनुकवाधमः । श्रोत्रग्राहोऽथः शब्दः । शास्त्र
एव चैवमादि मुप्रसिद्धमिन्याम्नाम् ॥

इति श्रीन्यायलीलावन्यां वैवर्यं परिच्छेदः समाप्तः ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्यर्थः । विधिभावतेर्ति । विहितयागादिगःचरः प्रयत्नो विधिभावना, एवं
नियद्धकलञ्जसशणादिगोचरः प्रयत्नः नियद्धभावना, सुखसाधार-
णकारणत्वं धर्मसर्वं, दुःखामात्रारणात्मगुणत्वमधर्मत्वम् । श्रोत्रेति ।
श्रोत्रग्राहत्वं शब्दःचाकावतिव्याप्तमन वर्थ हनि । वैश्वर्यिकसमयेनार्थ-
एव वाचय इन्यर्थः । न सत्तागुणत्वयोरतिव्यासिः, श्रोत्रमात्रग्राहजातिम-
स्वस्य विवक्षितत्वान् । वैधर्यान्यन्तरात्मधाने हेतुमाह शास्त्र एव
ति । कणादूरदस्ये बादिविनोदे च लक्षणान्युक्तान्यतोऽत्रास्माभि-
रनुक्तानि ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विधिभावतेर्ति । गुणवव्याप्यातीन्द्रियजातिमत सुखसाधनं धर्मः ।
एतदेव सुखपदस्थल दुःखपदप्रक्षेपेणाचर्मलक्षणम् । श्रोत्रेति । श्रोत्र-
मात्रग्राहजातिमानिन्यर्थः । अतो न सत्तागुणत्वयोरतिव्यासिः, अ-
न्यशब्दे च नाव्यासिः । उक्तवैधर्याणामनुपादाने हेतुमाह शास्त्र-
एवति ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्याप्तमित्यथा व्याचेष्टे गुणवेति । अत्र मनस्यतिव्यासिवारणाय
गुणत्वव्याप्येति, गुणत्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । शब्दातिव्यासिवारणा-
यातीन्द्रियेति । अन्यतरत्वमादाय मनस्यवातिव्यासिरिति जातिपदम् ।
भावनायामतिव्यासिरिति सुखसाधनमिति । न च सुखसाधनीभूत
गुरुत्वेऽतिव्यासिस्तदन्यत्वेनापि वशेषणात्, लीलावतीकारमते तु
तस्य त्वयिन्द्रियग्राहत्वादनीन्द्रियपदेनैव निरासः । एतदेवेति । अत्रा-
पि गुरुत्ववारणं पूर्ववदेव । श्रोत्रमात्रेति । सत्तामादायातिव्यासिवारणाय
मात्रपदं ग्राह्यान्तं च जातिविशेषणमन्यथाऽन्तशब्दाव्योस्तथाचा-
स्तितत्वशङ्कायोग्यमपि न भवतीति भावः ।

माधर्म्यस्यान्वयेहतुन्वनात्मतत्वाववोधकत्वात्तपरिच्छेदोऽयमारभ्यने । षण्णामस्तित्वम् । किं तनु ? अस्तिशब्द(?)वाच्यन्व-
मिति चेत्र । अभावोऽपि तुल्यत्वात् । भावत्वं सतीति चेत्र ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

साधर्म्येति । इच्छा उच्याथिना गुणन्वादिति चतुर्विशेषेगुणानां
गुणत्वं साधर्म्यमात्मसाधकम् , एवं वाक्यगतं वाक्यत्वं साधर्म्य
वैधर्म्यपौरुषेयत्वसाधकम् , कार्यन्वं च अभियादिसकर्तृत्वसाधक-
म् । वैधर्म्यमपि कतिपयापेक्षया साधर्म्यं नदेषि चात्मसाधकं
साधर्म्यान्तरस्य प्रसङ्गात् निरुपणपरम्पराम्पसाधकतया वेति
द्रष्टव्यम् । तत्र षण्णामस्तित्वमस्तित्वं चेति भाष्यमाश्रिपति कि-
न्तदिनि । यदपि पदार्थो अस्तिपदवाच्या इति तत्पदवाच्यत्वमेवा-
स्तित्वमित्याह अभावोऽस्तीति । अभावोऽस्तीति प्रयोगइर्शनादिति
भावः । यदपि नैतदभाववैधर्म्यमपि तु षण्णां साधर्म्यमन्यथा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

आत्मतत्वस्येति । यद्यप्यान्मविषयकानुमानस्यैव साधर्म्यस्यात्म-
तत्वज्ञानोपयोगित्वं न सर्वस्य । नथोपि साक्षात्परम्परया च सर्वेषां
मेव न थान्वम् । अस्तिशब्देत्तु । नन्वास्तिपदवाच्यत्वमस्तित्वस्य नार्थः
त्वप्रत्ययम्य प्रवृत्तिनिमित्तवाचाचकत्वात् , अस्तिशब्दवाच्यत्वस्य
वाऽस्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवात् । अत्राहुः । यद्यस्तिपदेनास्तिपदवा-
च्यत्वं लक्षणयोच्यते तदासय पक्षस्य सम्भवः । अभावोऽपीति । भू-
तले घटाभावोऽस्तित्यनुभवादित्यर्थः । यद्यपि षण्णामिदं सा-
धर्म्यं न त्वभावापेक्षया वैधर्म्यम् अन्यथाऽभियन्वेष्यत्वयोरप्यस्य
दोषस्यापत्तेः , षण्णामस्तित्वाऽभियेयत्वशेषगत्वानीति त्रयाणां
तुल्यवत्साधर्म्यरूपत्वेनाऽभिधानात् , नथाप्यभियेयत्वशेषेयत्वाभ्याम-
न्यायलीलावतीप्रकाशनिवृतिः

सम्भव इति । प्रकृतिजन्य प्रतीतिप्रकारस्यैव त्वप्रत्ययवाच्यत्वा-
दन्यथा दण्डत्वादावगनेत्रिमावः । भूतल इति । अस्तीत्येवमा-
कारकस्यीमलापक्यानुभवादित्यर्थः । तथापीति । तथाचाभियेय-

(१) अस्तीति शब्देति प्राप्ति प्राप्ति प्राप्ति ।

नस्याप्यमिद्देः । भावोऽयमितिवुद्धिविषयत्वं तदिति चेत्र । त-
स्याप्यनुगतस्यामिद्देः (१), ज्ञानो भाव इत्यप्रत्ययाच्च । अभाव-
व्यावृत्तत्वमस्तित्वमिति चेत्र । स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वात् तदभाव-
योगिन्वस्य परस्पराभावरूपताइन्वत्वात् । एतेन विरोधित्वमपा-

न्यायलीलावतीकथाभरणम्

अभिघेयत्वब्लेयत्वाभ्यां सामानाधिकरणं न स्यात्, तथापि तयोर-
भाववत्वमर्थपरत्वेन द्याख्येयत्वादिति भावः । तस्यापीति । भावत्व-
स्यापीत्यर्थः । हत्ते इति । यदि ज्ञानघटितं भावत्वं तदा ज्ञातो भाव
इति सह प्रयोगो न स्यादित्यर्थः । स्वरूपस्येति । अभावव्यावृत्तत्वं यदि
भावानां प्रत्येकं स्वरूपमेव तदाऽनुगम इत्यर्थः । व्यावृत्तत्वमनु-
गतत्वम् । तदभावेति । अभावाभावयोगित्वं यदि भावत्वं तदा भाव
वृत्तिरभावः स्यात् तु भाव एव, तथाच भावाभावयोः परस्पराभाव-
रूपता व्याहन्येतेत्यर्थः । एतेनेति । विरोधित्वस्य स्वरूपत्वेऽनुगमोऽभा-
वाभावत्वे च परस्पराभावरूपताव्यावात् इत्यर्थः । किञ्च भावत्वमपि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्तित्वाभावासमानाधिकरणाभिधानविषयत्वज्ञानविषयत्वयोरत्र वि-
वक्षेति मन्तव्यम् । भावत्वमात्रमेवाभावव्यावृत्तं साधर्म्यमिति
व्यर्थविशेषत्वमिति दूषणे सत्येवाह तस्यापीति । तस्यापीति । ज्ञाना-
र्थयोः स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धाभावात्तयोश्चाननुगतत्वादित्यर्थः । बु-
द्धिविषयत्वान्तर्भावेण भावत्वं भावत्वं ग्रहे बुद्धिविषयत्वं ग्रहनियमात्
सहप्रयोगः पृथक्कृधर्मद्वयानुभवश्च न स्यादित्याह शात् इति । अभा-
वव्यावृत्तत्वं धटादेः स्वरूपमनुगतमभावाभावस्य भावानतिरेका-
दित्याह स्वरूपस्येति । व्यावृत्तत्वादननुगतत्वादित्यर्थः । यदि चाभावाभा-
वयोगित्वं भावत्वं तदा भावाभावाभ्यामातिरिक्तमभावाभावत्वमु-
क्तं स्यात्, तथाच मिथोविरहरूपत्वं तयोर्बर्याहन्येतेत्याह तदभावेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वज्ञेयत्वयोरप्यभावव्यावृत्तयोरेवात्र विवक्षेत्यस्तित्वेऽपि तद्यावृ-
त्तिरावश्यकीति भावः । भावत्वमात्रमेवस्यादिफक्किका द्वि-
तीयस्य तस्यापीति मूलस्याभासः । अभावाभावस्येति । अभावान्यो-

स्तम् । अन्योन्याश्रयात्, तदान्म्याभावे तदभावाच्च । अन्य-
तायाः स्वद्वराननिरेकान् । अभावत्वस्य चानिरुक्तः । नास्तिन्य-
बुद्धि(१)वद्यत्वं तदिनि चतु । न । नस्था(अ)नुगतनिमित्तं विना

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्वाभावविरोधित्वं वाच्यं, तद्व तदान्म्याभावे विरोधिनिरुपके ना-
स्ति तेन समं भावस्य सामानाधिकरण्यादित्याह तदान्म्येति । यद्वा यदि
तदान्म्याभावे भावविरोधित्वं भवत्तदा तद्वप्तिशोभितः सकल-
स्वाभावविरोधित्वं भवेत्तदेव तु नास्तित्यर्थः । अभावान्यत्वमपि न
भावत्वम्, अननुगमादित्याह अनन्यत्वे इति । नन्यभावत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिकाऽन्योन्याभाववत्वमेव भावत्वं, तथाच नाननुगम इत्यत
आह अभावत्वस्य चेति । यद्वा अभावविरोधित्वमप्यभावनिरुप्यं तदेव दुर्ब-
चमित्यर्थः । यद्वा भावविरोधित्वं वद्यभावत्वं तदान्यो-
न्याश्रय, स्यात् प्रकारान्तरेण्याभावत्वं निर्वाचयमित्यत आह अभा-
वत्वस्य चेति । अभावत्वं न दुर्बचमित्याह नस्तीति । विषयविशेषप्रमात-
रेण बुद्धिविशेषोऽपि दुर्निरुप एवेत्याह नेति । नास्तीतिबुद्धिवेद्यश्च-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विरोधित्वस्याप्यनुगतत्य निर्वक्तुमशाक्षरत्वेनाभावविरोधित्वं भाव-
त्वमिति नेत्यर्थः । अभावविरोधित्वं यदि यत्किञ्चिदभावविरोधित्वं
तत्राह अन्येत्येति । अभावविरुप्याधर्मतद्विरोधित्वकृपभावस्य प्र-
तियोगिदेशसमानकालतया । न तेन यावदनाभविरोधो निरुप्यन
इत्यर्थः । ननु चाभावान्यतामात्रं भावत्वं न तु विरोधित्वे सतीत्यत
आह अन्यताया इति । अभावादन्येषां घटादिस्वरूपाणामननुगमादनुगत-
भावव्यवहारानुपर्चिरित्यर्थः । ननु न भावविरोधित्वमभावत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात्, किन्त्वन्यथा नवाच्यमत आह अभावत्वस्य चेति ।
तदीति । अभावत्वमित्यर्थः । तस्या इति । बुद्धेरपि विशेषो विषयाश्रीन

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वातिः

न्याभावस्यांघिकरणात्मकत्वादित्यर्थः । यदि चेति । यद्यभावान्यो-
न्याभावो मिजः स्वीकार्यस्तदा घटाभावान्योन्याभावोपि मिज इति
भावाभावयोः परस्परचिरहकृपताभक्त इत्यर्थः । तदान्योन्याभाव इति(१) ।

अमिद्धेः, ज्ञातत्वेनानुभवाच्च । नापि पारतन्त्रेण निरूप्यत्वम् ।
सम्बन्धस्याभावत्तारत्तः । नापि निषेद्यनिरूप्यत्वम् । अभाव-
प्रतिपक्षस्य निषेद्यस्याभावनिरुक्तिं विनाऽनिरुक्तेः । स्वरूपस्य
स्वस्य पष्टीप्रथमाभ्यां विवेकानुपपत्तेः । सति(१)बुद्धि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दभावत्वं तदा ज्ञातत्वेनैवानुभूयन्तेत्याह ज्ञातत्वेनेति । ब्रातोऽभाव इति
सह ग्रन्थोगो न स्याद्दृष्टिं वाच्यः । स्वरूपस्येति । संयोगस्य समवाद
स्वरूपस्येति । ज्ञातस्य क्षेत्रपि द्रष्टव्यम् । अन्योन्याश्रयमाह अभा-
वेति । स्वरूपसत्त्वमेवाभ्यासित्याशंकयाह स्वरूपेति । स्वरूपस्य सत्त्वं
सत्त्वायांगस्वरूपेति । पष्टी, स्वरूपमेव सत्त्वमिति प्रधमा चा ? आद्ये सा
नान्यादावव्यासिः, अन्त्येऽननुगम इति नभावादिदमपि विवेचकम् ।
प्रथमपक्षेऽप्यभावितिव्याप्तिरित्याः प्रधमेति द्रष्टव्यम् । सदिक्षितबुद्धिवेद्यत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इत्यन्योन्याश्रयः, बटो नास्तीतिबुद्धिविषयत्वं घटेष्यस्तीत्यतिव्यासि-
श्रेष्ठपि द्रष्टव्यम् । उक्तेनवाभिप्रायेणाह ज्ञातत्वेनेति । स्वरूपसत्त्वं भाव
स्वमिति पूर्वं दूषितेऽपि द्रूषणान्तरमाह स्वरूपेति । स्वरूपस्य सत्त्वं स-
च्चायांगित्वमिति पष्टी, स्वरूपमेव सत्त्वमिति प्रधमा चा ? आद्ये सामा-
न्यादीनां सत्त्वायांगस्वाभावादव्यासः, विवेकानुपपत्तिरभावाद्द्वा-
नुपपत्तिः, अन्त्ये चाभावेऽपि गतत्वाच्चतो भावानां व्यावृत्तधीर्न स्या-
दित्यर्थः । यद्वा यदि भावत्वं स्वरूपमेव तदा घटस्य भावत्वमिति
पष्टीप्रथमे न स्यातामित्यर्थः । ननु सदिक्षितधीवेद्यत्वं भावत्वमित्यत
भाह सदिक्षीति । सत्त्वाजातिमस्त्वस्य विवक्षितत्वे सामान्यादव्यासि-
रिति स्वरूपसत्त्वं वाच्यं तत्त्वाभावेऽप्यस्तीत्यर्थः । ननु सत्त्वाजाति

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

घक्षयमाणदोषालश्ककतया चिकल्प्य योजयति वक्तिश्चिदिति । यावदभाववि-
रोध इति । भावस्य यावत्ताभावेन विरोधस्तेनापि निरूप्यो न सोऽत्रा
स्तीति योजना । उक्तेनैवेत । सहप्रयोगानुपपत्त्यादिनेत्यर्थः । अभावाद्वे-
दानुपपत्तिरिति । सत्त्वाजातियोगित्वं भावत्वमिति तदभावात् सामान्या-

(१) सदिक्षित-प्रकाशकृता मसोद्ध याठो बोध्यः ।

वेद्यताया अभावेऽपि सन्तानु । तस्य भावविरुद्धम्बभावत्वाद्-
नारोप इति चेत् । न । ममत्रायेऽप्यनारोपापत्तेः । तस्य स्वतो-
ऽपि भावत्वमिति चेत्त्र । स्वरूपस्याभावेऽपि तुलयत्वान्(१) ।
मत्तासामान्यविरहस्योभयत्र)ममत्वान् । एतेनाभिधेयत्वादयो
निरस्ताः ।

ज्ञेयत्वं च न ज्ञानसम्बन्धः, तत्रैव तदभावान् । नापि

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

यदि तदा अभावतिव्याप्तिरिन्यत आह तस्येति । अभिधेयत्वादय इति मू-
लग्रन्थाभिप्रायस्तु धर्मत्वधर्मित्वविशेषणत्वविशेष्यत्वादय इत्या-
दिपदग्राह्याः, अन एव बहुवचनोपपत्तिरपि, अन्यथा ज्ञेयत्वमात्रस-
द्वाहं बहुवचनं नोपपद्यते ज्ञेयत्वस्य स्वानन्दरण्यैवाग्रे दृष्ट्यत्वाच्येति ।

तत्रैवेति । ज्ञेयत्वं ज्ञेयत्ववृत्तावात्मात्रयापत्तिरित्यर्थः । यद्वा (तज्ज) ज्ञान-
एव तज्ज्ञानसम्बन्धाभावाज् ज्ञानान्तरसम्बन्धे चानवस्थेति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मत्तया प्रतीयमानत्वमेव सर्वं सामान्यादावारोपरूपा तत्प्रतीतिर-
स्तीति नाव्याप्तिः, अभावेत्वारोपरूपापि सा नास्ति तस्य सद्विरुद्ध
स्वभावत्वादियाह तस्येति । तथासति समवायेऽपि तदारोगो न स्या-
त् अभावस्येव तस्यापि सत्त्वाविरोधित्वादित्याह समवायेऽपीति । स्वरूप
स्येति । स्वरूपातिरिक्तं भावत्वं दुर्बुचमिति भावः । एतेनेति । अभावस्या-
प्यभिधेयादित्वेन षण्णमेव तत्साधर्म्यमित्यनुपपन्नमित्यर्थः । यद्यपि
मूलग्रन्थे ज्ञेयत्वमात्रस्यादिपदग्राह्यत्वाद्बहुवचनग्राह्यान् नास्ति, तथा-
पि तत्रानुकस्याप्येवंविधसाधर्म्यस्य बहुवचनेनोपसङ्घाः ।

तत्रैवेति । ज्ञान एव ज्ञानसम्बन्धाभावात्तस्य भेदाधिष्ठानत्वादि-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

टेरभावत्वापत्तिरित्यर्थः । यद्यपि मूलग्रन्थे इति । षण्णमस्तित्वाभिधेयत्व-
ज्ञेयत्वानीति भाष्यग्रन्थस्य ज्ञेयत्वमात्रस्यात्रादिपदग्राह्यत्वेन तृती-
याभावादभिधेयत्वादय इति बहुवचनं विरुद्धमिति शङ्कार्थः ।

(१) सन्तान—प्रा० पु० पाठ ।

ज्ञानादभासेऽवद्यज्ञेयन्वयम् । उच्चरपश्नमाधारण्याद् । नापि त-
दुष्येः स्वभावभेदः । नम्य परम्परव्यावृत्तत्वेनैव स्वीकारात् ।

नाप्याश्रितत्वपन्यममवायिन्वयम्, अन्यतत्त्वतया वोपल
बिधमन्योग्यना वा । ममवायशब्दयोस्तत्रिलक्षिप्रतिषेधात् । येन

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उत्तरप्रश्नेति । नहि ज्ञेयन्वयमेव ज्ञेयन्वयमन्युक्तं स्वात् तच्चाद्याप्यनि-
रुक्तमेवन्यर्थः ॥१५॥ ज्ञातोऽन्ययो विशेष्यनिष्ठुविषयतालक्षणः स्व-
भावविशेषोऽपि न ज्ञेयन्वयमन्यर्थः । तस्येति । प्रतिविशेष्यं तस्य व्या-
वृत्तन्वेनाननुगमादित्यर्थः । ज्ञातताविशेषो वा भट्टाभिमत इत्यर्थः ।
दोषमनुवय एव ।

‘आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य’ इति मूलोकं साध-
मर्यमेव न ज्ञातमित्याह येन चेति । अस्तित्वाभिर्घेयन्वेयत्वाद्य-
व्येवं प्रतिपक्षे तुद्यमिति भावः । द्रव्यत्वादीनां त्रयाणामपि सत्तास-
प्यन्वयसामान्यविशेषवत्वं स्वसमयार्थशब्दाभिर्घेयत्वं धर्माधर्मक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः । उत्तरेति । यथा प्रश्नवाक्ये ज्ञेयपदमङ्गानार्थं तथोत्तरवाक्ये-
पीति न तेनैव तप्तिवेचनमित्यर्थः । तदुष्येयः—ज्ञेयत्ववद्यवहारोऽन्य
इत्यर्थः । तस्येति । तत्त्वमभावविशेषस्याननुगमादनुगतव्यवहारो
न स्यादित्यर्थः । वस्तुतो व्यवहारेऽपि विशेषो व्यवहर्त्तव्याधीन एवे-
त्यन्योन्याश्रय इति भावः ।

‘आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य’ इत्याक्षिपति नपीति ।
समवायेति । समवायस्यासमवेत्तत्वाच्छब्दस्याश्रितत्वेनाप्रतीतेः अत
एव (१)योग्यताया अभावः कदाचित्तयोरतथाभावादित्यर्थः ।
साधमर्यपदस्यार्थं द्रुष्यति येन चेति । येन धर्मेण ज्ञेयत्वादिना स-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आश्रितत्वेनेति । अन्यतत्त्वतयाऽन्यविशेषणत्वेनानुपलब्धेरित्यर्थः ।
तयोग्यताया इति । स्वतत्त्वतया उपलब्धियोग्यताया इत्यर्थः । अ-
तथाभावात्-शब्दाकाशयोर्विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययाभावादित्यर्थः ।

(१) योग्यताया—इति विवृतिकारसम्मतः पाठोन्न द्रष्टव्यः ।

च यत्ममानं तयोर्व भमानता किं नेन अन्येन वा ? नादः । स्वा-
न्मन्यवृत्तेः । नेतरोऽनवस्थितेः । एतेनैव ?) पण्णामिति व्यावातः ।
धर्माधर्महेतुत्वञ्च जनेरप्यन्वयव्यतिरिक्तान् । न च व्य-

न्यायलालावतीकण्ठाभरणम्

नीत्यं चेति साधमर्यमाक्षिपति धर्मेन । सान्दिद्यादिन्यत्र व्यक्तेज्ञातेश्च
धर्मकर्त्तृत्वे सम्प्रवेश्यतिव्याप्तिस्त्वयः । ननु व्यक्तेरवच्छेदकत्वं
न्यायलालावतीप्रकाशः

धर्मा धर्मी तयोर्धर्मधर्मिणार्गिति । ज्ञेयत्वं तदा केवलान्वयिन्वया-
यान इति तयोरपि साधमर्यमितिव्यत्वं, तथाच किन्तेनैव ज्ञेयत्वेन
तदन्येन वेत्यर्थः । स्वान्मनीति । सधर्मणो भावः साधमर्यमिति विशिष्टे
स्ववृत्तावंशत आन्माश्रय इन्यर्थः । अनवस्थेनीति । तत्रापि धर्मान्तरेण
सधर्मन्वादिन्यर्थः । एतच्च योग्यतया केवलान्वयिसाधमर्यपरम्, अ-
न्यथां स्वान्मन्यवृत्तेः । एतेनैवेति । साधमर्यपदार्थस्वण्डनैवेत्यर्थः ।
ज्ञेयत्वादर्थिः प्रतियोगिकान्वताभावान्मकावाद्वावत्वनियमे तत्रैव तद-
वृत्तेश्च पद्मोहर्मावसिद्धेरिति भावः ।

द्रव्यादीनां व्रयाणामेवादप्रजनकन्वमित्याक्षिपति धर्माधर्म-
न्यायलालावतीप्रकाशविवृतिः

तयोर्धर्मधर्मिणोरिति । धर्मो ज्ञेयन्वयम्, धर्मी ज्ञेयन्वयविशिष्टः । साधमर्यज्ञे-
यत्वरूपं तदन्येन वा ज्ञेयन्वेनन्यर्थः । अन्तर इति । ज्ञेयन्वयविशिष्टज्ञेयत्व-
वृत्तेरिति भावः । ज्ञेयन्वेत नदूरपा शुद्धान्माश्रयोऽपि द्रष्टव्यः । तत्रापि धर्मा-
न्तरेणति । यद्यपि ज्ञेयत्वान्तरं तद्विशिष्टेऽपि तस्य वृत्तावेवान्माश्रय इति
ज्ञेयत्वान्तरं केवलान्वयि वाच्यमेव तत्रापीत्यर्थः । ननु साधमर्यमात्रे
नेवं दृष्टेण स्वविशिष्टे स्वस्मिन्वा स्ववृत्त्यभावेऽपि क्षत्यभावादत आह
एतचेति । इयं च व्याख्या केवलान्वयिसाधमर्यस्य सञ्चिहितत्वात्तथा-
क्षेपपरन्वयमेव मूलस्येन्यभिप्रायेण प्रकाशकृता कृता । वस्तुतः साधमर्य
समानधर्मणो भाव इति यत्किञ्चिदेव साधमर्य तद्वर्मविशिष्टे धर्मा-
न्तरविशिष्टे वा ? आदे आत्माश्रयः, द्वितीयेऽविकरणतावच्छेदकमीूत
धर्मस्यापि साधमर्यतया तदनुरोधनापि धर्मान्तरस्वीकारेऽनवस्थि-
तिरिति मूलार्थ इति प्रतिभाति । ज्ञेयत्वादरिति । भावरूपं यदेव साधमर्य

(१) एवकारो नास्ति प्रा० पुस्तके ।

क्षेत्रवन्धुं देन कृतार्थता । विपरीतापत्तेः । न च व्यक्तिप्राशस्त्या-
भिधानाद्यक्तिभिन्नेनदेव प्राप्तम् , जातेरप्यभिधानात् ।

सामान्यादेव मनायोगिन्वान् सामान्यन्वम्(१) । सामान्ये
च सामान्यन्वम् । नित्यन्वे मनि अनेकममवेतत्वं तदिति चेत्र ।
द्रव्येऽपि गुणवत्त्वमन्वादद्रव्यत्वापलापात् । मनसि च न मन-

स्या-लीलावतीकण्ठभरणम्

जातेरन्तु धर्महेतुमित्यत आह नवेत् जातिरेव धर्महेतुर्बर्यकि-
स्त्रावच्छेदिकेतयेव किं न स्यादित्यर्थः । ननु धटोधनीदाने फलाधि-
क्यश्रवणात् व्यक्तिरेव तन्त्रमित्यत आह नवेत् । नत्रापि जातिभा-
नावश्यकतया नेदमपि नियामकमित्यर्थः ।

सामान्यादीनां प्रयाणापसामान्यविशेषत्वं यत् साधमर्म्ममुक्तं
तदाक्षिपति सामान्यादेवति । किञ्च सामान्यमिदं सामान्यमिदमित्यनु-
गतप्रत्ययानुरोधात् सामान्यमपि सामान्ये जातिरस्तीत्याह सामान्ये
चेति । सामान्यत्वं न जातिः किन्तूपाधिसामान्यमित्यत आह नित्यत्वे
सतीति । नहिं द्रव्यत्वमपि जातिर्न स्यात् गुणवत्त्वेनैवाऽन्यथा-
सिद्धरित्याह इवेऽपीति । पृथिव्युदकदहनपवनमनसामनेकत्वापरजा-
तिमस्त्रे हत्याक्षिपति मनसि चेति । यद्वा उपाधिना अन्यथासिद्धिश्चे-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

कर्तृत्वं चेति । जातिविशिष्टप्रस्थ द्रव्यादेरहष्टजनकत्वश्रवणाद्विशि-
ष्टजनकत्वे च विशेषकतया व्यक्तेरपि तथात्वापत्तेरित्यर्थः । जाते-
रपीति । विशिष्टाभिधाने विशेषणस्याप्यभिधानादित्यर्थः ।

जात्यादित्रयस्यासामान्यवत्त्वमित्याक्षिपति सामान्यादेरिति । सदि-
तिप्रतीतेरविशेषादित्यर्थः । सामान्ये चेति । इदं सामान्यमिदं सामान्य-
मित्यनुगतप्रतीतेरविशेषादित्यर्थः । नित्यत्वे सतीति । उपाधिभिरेव प्र-
तीतेरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । उपाधिसत्त्वेन जातेर्निराकरणे दोषा-
न्तरमाह मनसि चेति । न च वेगवत्त्वमित्यत्र मनसीत्यनुष्ठयते । अद्वेष्टति ।
अहष्टवदात्मसंयोगस्य दहनादौ क्रिय । जनकत्वावधारणादित्यर्थः ।

(१) नासामान्यवत्त्वमिति पाठोऽप्रोचितः किंतु प्रस्तकद्येऽस्यैवोलम्भादयमेव मुद्रितः
कथेविद्योजनीयः ।

स्त्रं, मृखागुपलव्यीन्द्रियत्वेनैवान्यथासिद्धेः । न च वेगवस्त्रम्, अदृष्टम्बन्धेनैव क्रियोपपत्तेः । (अन्यथा स्पर्शस्याप्यनुमानापत्तेः(१) ।) परत्वापरत्वे च द्रव्यत्वान्नित्ये गगनादावपि । भूतत्वं च गुणत्वत्सामान्यम् । न च व्यञ्जकाभावः, वाह्यकैकेन्द्रियग्राहयिशेषगुणवत्तायास्तत्त्वात् । न चैवं मूर्त्तत्वसिद्धौ जातिसङ्करापत्तौ तुल्ययोगक्षेमयोद्वयोरध्यभावः । गुणत्वस्यापलापापत्तेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

तत्राह नर्वति । क्षितिजलज्योतिरनिलमनसा क्रियावस्त्रमूर्त्तत्वपरापरत्ववेगवस्त्रादीत्यत्र मनसि वेगवस्त्रं साधम्यमाक्षिपति न च वेगवस्त्रमिति । मनसीत्यनुषष्यते । अन्यथा मूर्त्तत्वेन मनसि स्पर्शवस्त्रमपि स्यादित्याह अन्यथेति । परत्वापरत्वस्यातिद्यापकत्वमाह परत्वेति । यद्यपि संयुक्तसंयोगालपीयस्त्वभूयस्त्ववुद्धिदैशिकयोर्बहुतरतपनपरिस्पन्दास्तरितजन्मत्ववुद्धिश्च कालिकयोः परत्वापरत्वयोर्जनिका, तथाच पवनादौ तदसम्भवः, तथापि परिमाणवस्त्रात्तदापादनं यथाकथच्छ्रित् इति द्रष्टव्यम् । पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतत्वेन्द्रियपकृतित्वबाह्यकैकेन्द्रियग्राहयिशेषगुणवत्तानीति यदुकं तत्राह मूर्त्तत्वमिति । सामान्यमिति । जातिरित्यर्थः । गुणत्वस्येति । संयोगासमवायिकारणतया

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अन्यथेति । स्पर्शसमानाविकरणस्यैव वेगस्यान्यत्र क्रियाजनकत्वावधारणात् स्पर्शोऽपि मनसि सिध्येदिति भावः । परत्वेति । अन्यथा परिमाणाद्यपि तत्र न सिद्ध्येदिति भावः । ग्राह्येति । ग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्ताया इत्यर्थः । मूर्त्तत्वेति । क्रियावस्त्रस्यावच्छिन्नपरिमाणवस्त्रस्य वा तद्यज्ञकस्य सर्वत्वादित्यर्थः । गुणत्वस्येति । मूर्त्तत्वं विना भूतत्वमाकाशे भूतत्वं च विना मूर्त्तत्वं मनसीति परस्परात्यन्ताभावसमानाः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तद्यदि षडन्तर्गतं तदात्माश्रयमयेन तत्रैव तद्वृत्तेः षण्णामिदं साधम्यमिति व्याघ्रात इति भावः ।

(१) () विहान्तर्गतः पाठो प्रा० पु० नास्ति ।

न चाकाशं न द्रव्यन्यार्थिकाप्रमाणवस्थनिः प्रकटान्
दिगादिवदिति वाच्यम् । व्याकर्यद्रव्यन्वचत्तिसिद्धौ वापात् ,
अन्यथा तु तद्वच्छेदव्ययम् । अव्यवच्छेदे द्रव्यन्यासिद्धौ
मिदान्(१) विग्रहात् ।

दिक्कालयोश्च न सर्वनिमित्तकारणत्वम् , उपाधेष्वान्वय-
व्यतिरेकित्वात् । तद्वच्छेदकत्यस्य गगनादिसाम्यान् । सुखा-

स्थायलोलाचर्त्तरभृत्यम्

कर्मणि संयोगे च या जानिस्तनया परापरभावानुपपत्या गुणत्वमपि न
सिद्ध्यत, तां जातिं वित्ता गुणत्वं गुणादौ सा च गुणत्वं वित्ता कर्मणि
संयोगे च द्रव्यो साकुर्यमित्यर्थः । भूतत्वस्य जातित्वे वावकं मन्वानः
शङ्कृते वकेति । अव्यवर्त्येति । द्रव्यत्ववत् विभुत्वमपि प्रमाणसिद्धमाकाशे
तथाच तद्मावसाधने वाच इत्यर्थः । अन्यथा तिनि । द्रव्यत्वासिद्धावित्यर्थः ।
अव्यवच्छेद इति । द्रव्यत्वातिरिक्तेति विशेषणादान इत्यर्थः ।

दिक्कालयोः पञ्चगुणत्वं सर्वोन्तपत्तिमन्त्रिमित्तकारणत्वं चेति
साधम्यमाभिपत्ते दिक्कालयोरिति । उपाधेष्वेति । नित्यविभुतया न त-
योरत्वयव्यतिरेकाविति तदुपाधेवर्त्तमानत्वप्राचीत्वादीनामेव ता-
विति तेषामेव कारणत्वमित्यर्थः । ननु तदुपाधेवच्छेदकतया तयोरेव
कारणत्वं पर्यवस्थेदित्यत भाव तद्वच्छेदकत्वस्येति । तथाव गगनस्यापि

स्थायलोलाचर्त्तप्रकाशः

यिकरणजात्योरेकत्र पृथिव्यादौ सङ्करः स्थादितिविनिगमकाभावादु-
भयोरप्युपीघत्वमिति यदि, तदा संयोगासमवायिकारणत्वेन कर्मसं-
योगवृत्त्येकजातिसिद्धौ गुणत्वेन परापरभावाऽनुपपत्या विनिगमका-
भावगुणत्वमपि न मिञ्चेदित्यर्थः ।

उपाधेष्वेति । अन्वयव्यतिरेकगम्य हि कारणत्वं दिक्कालयोश्च
विभुत्वनित्यत्वाभ्यां त दैशिकः सामयिकश्चाभाव इति न तयोः का-
रणत्वं, किन्तु तद्वच्छेदकानामुपाधीनामेव तदित्यर्थः । नत्ववच्छेदका-
त्वयव्यतिरेकाभ्यामेवावच्छेद्यस्य कारणत्वं ग्राहिष्यते, न चातिप्रसङ्गोः-

दिष्वात्मादिवन्दीयहस्यात्यन्नाभावव्यतिरेकमुपादायैवोन्मोच-
नात् । सामग्रीकादाचित्कत्वस्य पूर्वपूर्वमामन्यनुविधानात् । आ-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

कारणत्वादित्यर्थः । ननु नित्यविभुतया चेष्टान्वयव्यतिरेकौ तदा सु-
खादिकं प्रति नात्मनोऽपि कारणत्वं स्यादित्याह सुखादिष्विति । आत्मै-
वात्यन्ताभावव्यतिरेकस्तथाच धर्मिग्राहकमानसिद्धमेव सुखादिकं
प्रस्त्यात्मनः कारणत्वमिति न तदवच्छेदेन शरीरादिनाऽन्यथासिद्धि
रिति भावः । दिक्कालयोऽस्तु धर्मिग्राहकमानेन परत्वापरत्वेऽपि
सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वमिति भावः । आत्मभिन्ने न सुखादिकं कि-
स्त्वात्मनीति समवायिकाकारणता अन्योऽन्याभावरूपव्यतिरेकगमेव ।
नन्वेवं सुखादीनां कादाचित्कत्वं प्रादेशिकत्वं च भज्येत आत्मनो
नित्यविभुत्वादित्यत आह सामग्रीति । सामग्रीकादाचित्कत्वादेव सु-
खादीनां कादाचित्कत्वमित्यर्थः । सामग्रीकादाचित्कत्वमपीतरसाम-

न्यायलीलावतीप्रकल्पः

उच्छेद्यावच्छेदकमावस्य नियामकत्वादित्यत आह तदवच्छेदकत्वस्येति ।
तथासति गगनाद्यवच्छेदकदण्डान्वयव्यात्यर्तिरेकाभ्यां अवच्छेद्यस्य ग-
गनस्य कारणत्वापत्तिरित्यर्थः । नन्वेवमात्मनोऽपि ज्ञानादावकारणता-
यामुपाधेव शरीरादेः कारणत्वं स्यादत आह आत्मारीति । अत्यन्ताभावा-
व्यतिरेको धर्मिस्त्वरूपम्, तथाच धर्मिग्राहकमानैवात्मनो ज्ञानकार-
णत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तु समवायिकाकारणत्वं न संसर्गमावात्मकव्य-
तिरेकगम्यं निमित्तकारणसाधारण्यात्, किन्त्वन्योन्याभावात्मक-
व्यतिरेकगम्यं, स चात्र सुलभ एवेति तत्त्वम् । ननु ज्ञानादावात्मनः
कारणत्वे कादाचित्कत्वं न स्यात्, न च सामग्रीकादाचित्कत्वात्त-
था, तस्या अपि कादाचित्कत्वेऽनुयोगतावदस्यपादित्यत आह
सामग्रीति । सामग्रयधीनं कार्यं, तस्याच्च कादाचित्कत्वं सामग्री-

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

परमाणवादावतिष्यास्तिभयादाह प्राह्येति । तथाच धर्मिग्राहकेति ।
दिक्कालयोः परत्वापरत्वकारणतया सिद्धेन्द्रं धर्मिग्राहकमानसिद्धं
सर्वंकारणत्वमिति भावः । ननु अवयव्यतिरेकाभ्येऽपि चे-

धारत्वस्य मम्बन्धभेदत्वेनाऽन्यथासिद्धात् , निमित्तनिवेशे तु तद्देदकमानाभावेन व्यवहारानुपपत्तेः । आधारत्वात्तदनुमान-
स्याऽन्यथासिद्धिशङ्कादूपितत्वात् । पटादौ च पीठाद्याधारत्वे नि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ग्रीकादाचित्कत्वाधीनेति प्रामाणिकीयमनवस्थेति भावः । नन्विहेदार्तीं जात इति दिक्कालयोरधिकरणत्वं गृह्यते उधिकरणं च कारकमेवेत्यत आह आधारत्वस्येति । निमित्ततेति । आधारत्वस्य निमित्तकारणतागम्भेव मानाभावादित्यर्थः । नन्वाधारत्वादेनिमित्तत्वं तयोरर्थसाम्यत इत्यत आह आधारत्वादित्यर्थः । सम्बन्धितामात्रैषैवाधारत्वसिद्धौ निमित्तताया अतन्त्रत्वादित्यर्थः । व्यभिचारमप्याह पटादाविति । आधारत्वमप्युपाधीनामेव न तु तयोरपीडिति भावः । नवानां परिमाणवत्वं संख्यावस्थं च साधमर्म्यमाक्षिपति गगतादौ चेति । हस्तवितस्त्याद्यवच्छेद-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कादाचित्कत्वात् , न चानवस्था अनादित्वादित्यर्थः । नन्विहेदार्तीं जात इत्याधारत्वं दिक्कालयोः प्रतीयते, तच्च कारणत्वगम्भेमत आह आधारत्वस्येति । निमित्ततेति । दिक्कालवृत्त्याधारताया निमित्तविशेषत्वे मानाभावात् सर्वनिमित्तताव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः । नन्विहतन्तुपुष्ट इत्याधारम्य निमित्तत्वादिक्कालयोरपि तथात्वमनुमेयमित्यत आह आधारत्वादिति । विषेशे वाधकाभावात्साध्यं विनापि पक्षे हेतुसम्भवादित्यर्थः । अनैकान्तिकत्वमाह पटादाविति । पक्षातिरिक्ते साध्यं विना हेतोः सत्त्वादित्यर्थः । वस्तुत उपाधीनामेवाधारत्वं प्रतीयन्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दात्मनः कारणत्वं तदा वाधकाभावादिहेदार्तीं जात इति प्रतीतेस्तयोः कारणत्वं सिद्धेदेवेत्यरुचेराह वस्तुतस्त्वति । सर्वनिमित्तेति । निमित्तताधितिरसर्वाधारताव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः । पक्षे हेतुसम्भवादिति । उपाधिवदप्रयोजकत्वेनाप्यमिहितस्य व्यभिचारसंशयस्य पक्षीयस्यादोषत्वादिति भावः । अनैकान्तिकत्वं—निश्चितानैका नितिकत्वम्, अत एवाह पक्षातिरिक्त इति । आधारत्वप्रतीतिरपि न कारणत्वमित्युक्तमधुना तु प्रतीतिरेव तादृशी नेत्याह वस्तुत इति ।

मित्तनिमिनिभावाभावात् । गगनादा॒ च न महत्त्वम् , अवच्छे-
दोपहितव्यक्तिव्यज्ञन्वात्परिमाणन्वस्य, गगनमपरिमितमिति व्य-
वहाराच्च । न चैकत्वम् , स्वरूपाभेदेनाध्युपत्तेः । न च संस्का-
रत्त्वम् , मानाभावात् । गोशब्दवाच्यनानाजातीयवस्तुवदनुगत-
प्रत्ययामिद्देः, अभिवानस्यापि नव्योपपत्तेः, अन्यथा तत्रा-
प्यनुमानापत्तेः । न च तत्र व्यवस्थापकाभावोऽत्र तृत्यादकम-

न्यायर्लालावतीकाण्डाभरणम्

व्यक्तत्वात् परिमाणत्वजातेरित्यर्थः । द्रव्यत्वाच्च न तदनुमानमप्रयो-
जकत्वादिति भावः । न चैकत्वमिति । गगनादावित्यनुष्वज्यते ।
वेगस्थितिस्थापकभावनासु संस्कारत्वं न जातिरित्याह नवेति । जा-
तिरिति शेषः । गोशब्दवाच्येषु यथा नानुगतप्रत्ययस्तथात्रापीत्यर्थः ।
संस्कारशब्दप्रयोगस्थिषु कर्थाभूत्यन आह अभिधानस्येति । अभिधानत-
त्वं यद्येकजातीयत्वं तदा वागादिष्वपि गोत्वमेवं स्यादित्याह—अन्य-
थेति । ननु कर्मवता जनितो वेगः कर्मवदेव शरीरं जनयति
यदेशसंयुक्तेन तदन्तशृङ्खशाखादिना जनितः स्थितिस्थापकस्तद्दे-
शसंयोगवन्तमेव ते करोति ब्रानवता आत्मना जनिता भावना ताह-
शमेवात्मानं जनयत्युत्पादसजातीयावस्थोत्पादकत्वमिह यथा व्य-
वस्थापकं न तथा वागादिष्वपि गोत्वस्येत्यत आह नवेति । तर्हि

न्यायर्लालावतीप्रकाशः

यते न दिक्कलयोः । गगनादाविति । न च द्रव्यत्वेन परिमाणानुमानं,
विषेशे बाधकाभावादिति भावः । न चैकत्वमित्यत्र गगनादावित्यनुष्व-
ज्यते । स्वहपाभेदेनति । अत एव गुणादावप्येकत्वव्यवहार इति भावः ।
वेगादिषु संस्कारत्वं जातिरिति दूषयति नवेति । गोशब्देति । गोशब्द-
वाच्येषु गवादिषु यथाऽनुगतप्रत्ययाभावः तद्वदत्रापीति भावः ।
अभिधानस्येति । वेगादिषु संस्कारपदप्रयोगस्य नानार्थत्वेनाप्युपपत्तेरि-
त्यर्थः । उत्पादेति । यदवस्थेन धर्मिणा वेगादयो जन्यन्ते तदवस्थमेव
धर्मिणं ते जनर्यान्तं, तद्यथा कर्मवता जनितो वेगः कर्मवन्तमेव धर्मिणं

जार्नायावस्थोन्पादकत्वमिति वाच्यम् । शब्देऽपि नत्मत्वान् ।
न चायं नियमोऽपि(१), जाने नदभावान् । विषयप्रवणत्वमिति
चेत्तु । इच्छादावपि नमून्त्वान् । स्वाभाविकमिति चेतु । न ।
स्मृतायभावान्(२) ।

—
नथायलीलावतीक पठाभरणम्

शब्दमादाय सा जातिः सिध्येतित्याह शब्देऽपि न चायमिति । जातौ
व्यवस्थापकनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः । व्यभिचारमाह जान इति । व्य
वस्थापकमन्तरेणव ब्रात्यजात्यभ्युपगमादित्यर्थः । नव्रापि व्यव-
स्थापकमस्येवति न व्यभिचार इत्याह विषयप्रवणत्वं इति । एवंसति
इच्छापि जाने स्यादित्याह इन्द्रियं विषयं । इच्छादावपि जानेषाधिकत्वं
विषयप्रवणत्वं न तु स्वाभाविकं तादृशं च विषयक्षिनमिति शङ्कुते
स्वाभाविकमिति । तर्हि स्मृतिरपि जाने न स्यात् स्मृतेः पूर्वानुभवौपा-
विकविषयप्रवणत्वादित्याह—स्मृतिरिति । अपरव्याख्यानमन्यत् ।

नथायलीलावतीप्रकाशः

जनयति, विशिष्टजानवता जनितः संस्कारः स्मृत्यात्मकविशिष्टजा-
नवन्तमेवामानं जनयति, तदेशासंयुक्तेन जनितः स्थितिस्थापकः
पुनस्तदेशविशिष्टमेव धर्मिणं जनयनीत्यर्थः । वाचेषीति । शब्दवता
आकाशेन जनितः शब्दः पुनः शब्दवन्तमेवाकाशं कुरुत इत्यर्थः ।
न चायमिति । संस्कारं उन्पादकसजातीयावस्थोत्पादकत्वनियमो ना
हित अनुभववता धर्मिणा जनिता भावना, त च साऽनुभववन्तमेव
करुत इत्यर्थः । विषयेति । विषयनिरूपधर्मवता जनिता भावना ता-
दश्वस्मृतिमन्तं कुरुत इत्यर्थः । इच्छादावपीति । नादशेन जनितेच्छापि
तादशीति तत्साधारणी सा जातिः स्यादित्यर्थः । स्वाभाविकमिति ।

नथायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शब्दवताकाशेनेति । तथाचोक्तनियामकवर्लेन संस्कारत्वस्य सर्वसाधा-
रण्यापत्तिरित्यर्थः । अनुभववताधर्मिणोति । न च ज्ञानत्वमादाय साजात्य-
मस्त्येवेति वाच्यम् । प्रमेयत्वादिकमादाय सर्वत्र तस्य वक्तुं सुकर-
त्वादिति भावः । तादशीति । विषयप्रवणज्ञानरूपधर्मवत्ताजनितेच्छा चि-

(१) अपिशब्दो नास्ति प्रा० पुस्तके ।

(२) स्मृतेरप्यभावात् इति प्रकाशसंमतोत्र पाठो इष्टव्यः ।

अदृष्टत्वं च संस्कारन्वयन् । धर्मधर्मो नोभयवृत्तिसामान्यव-
न्वा विरोधिगुणत्वान् सुखदुःखवदिति चेत्र । मत्तागुणत्वादि-
मत्त्वे वाप्तान् । उभयमात्रवृत्तिसामान्यनिषेधं च गन्धेन व्यापि-
चारान् । शब्दादौ चैकत्वम् । न च गुणत्वात्तद्वाप्तः, अध्यक-
स्यानन्यथामिद्देः द्रव्ये द्रव्यवयन् । अत प्रव नानवस्थितिः, अ-

स्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अदृष्टत्वं च जातिः स्यादिति शेषः । उभयवृत्तीति । उभयवृत्तिजा-
तिमन्तादित्यर्थः । गन्धेनेति । सौरभासौरभमात्रवृत्तिगन्धत्वजातिमता-
गन्धेनेत्यर्थः । पक्त्वसंख्यां शब्दादावापादयति शब्दादाविति । ननु गु-
णत्वात्तत्र संख्याविरहः साधनीय इत्यत आह नवेति । अनन्यथासि-
द्धप्रत्यक्षादनुमानमेव वाधितमित्याह अव्यक्षम्येति । किञ्च यथा द्रव्ये
द्रव्यं तथा गुणे गुणः स्यात्, अन्यथा न द्रव्यवत् द्रव्यत्वादिवद्
गगनवदित्यपि स्यात् प्रत्यक्षसुभयत्र समानमिति भावः । ननु गुणे
गुणाङ्गीकारं तत्र तत्रापीत्यनवस्था स्यादित्यत आह अत एवेति । द्र-
व्यदृष्टान्तादेवेत्यर्थः । ऊपादीनामेव विशेषगुणत्वमित्यतिब्याप्त्या
स्यायलीलावतीप्रकाशः

इच्छायां तु कारणज्ञानोपाधिकं तदित्यर्थः । स्मृतेरिति । स्मृतेरपि
विषयप्रवणत्वं न स्वाभाविकमिति तत्राप्युकं निमित्तं नेति तद्देतौ
भावनायामपि जातिनं स्यादित्यर्थः ।

अदृष्टत्वं चेति । सामान्यं स्वीकर्त्तव्यं तु द्वययुक्तिक्येति शेषः । गन्धे-
नेति । सुरभ्यसुरभिगन्धमात्रवृत्तिगन्धत्वाकातेन सुरभ्यसुरभिगन्धे-
नेत्यर्थः । धर्मधर्मोभयमात्रवृत्तिसामान्यनिषेधे साध्ये चाप्रसिद्धत्रि-
शेषणत्वमिति भावः । शब्दादाविति । द्रव्यवदेकत्वप्रतीत्यविशेषादित्य-
स्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

षष्ठ्यप्रवणप्रयत्नवज्ञानिकेति नसाधारणी जातिः स्यादित्यर्थः । इच्छा-
यान्विति । यद्यपि स्वजनकस्वजन्ययोः साहश्यं प्रकृतमिति प्रयत्न-
स्येति शुद्ध्यते, तथापीच्छायास्तथात्वे यत्नस्यापि तथात्वमित्यमित्स-
न्धायैतदुक्तम् । न स्वाभाविकमिति । जनकीभूतज्ञानोपाधिकत्वादि-
ति भावः ।

वस्थितिदर्शनात् । परत्वादिव्यवृत्तगुरुत्ववेगमैमित्तिकद्रवत्वादीनां
त रूपरमगमन्धर्षश्वामाविकद्रवत्ववत् किं न विशेषगुणत्वम् ।
परमामृष्टमःणालङ्घवत् सुखदपि सुखं जनयत् । स्पशात्त्वं शीतः क-
म्पम्पय कारणम् । असमवायिकारणात् चादपृथ्वे सुखदुखे प्रति,
नमस्तात्मविदेवगुणो त्वचाववामधर्येऽपि विशेषवद्वस्थितिसम्ब-

न्यायलीलाबतीकण्ठामरणम्

आक्षिपति परत्वेऽपि निशेषगुणेत् व्यावर्त्तकलशयाभावादित्यर्थः । सु-
खम्पय सजातीयारभकत्वमार्गाक्षिपति सुखपर्यात् पुत्रसुखज्ञानाद् यद्यपि-
पितरि सुखं तथापि ज्ञायमानात् सुखादेव तत् स्यादित्यर्थः । उ-
ष्णतरस्पर्शस्य सजातीयमावारम्भकत्वमार्गाक्षिपति स्पशात्त्वं । अदृष्टं
निमित्तकारणमाव्रमित्याक्षिपति असमवायिति । कार्यैर्कार्यैस्मयवायाद्
सुखदुःखे प्रति तयोरसमवायिकारणत्वं स्पान् । प्रत्यासत्त्वविशेषेऽपि
यथा ज्ञानादिकं प्राप्तं नासाधारणतिमित्तकारणत्वं तथाऽसमवायिका-
रणत्वमपि न स्यादित्याह समस्तेति ।

न्यायलीलाबतीप्रकाशः

र्थः । अतएवेति । अनवस्थायां च प्रमाणाभावो मूलमित्यर्थः । परत्वेति ।
परत्वादिव्यावृत्तविशेषगुणलक्षणाभावादित्यर्थः । सुखं न सजाती-
यारभकमित्याक्षिपति सुखपर्याति । ज्ञायमानमिति शेषः । अदृष्टं स-
बोत्पत्तिमार्गिमित्तकारणमित्याक्षिपति असमवायिति । समवायिकारणप्र-
त्यासत्त्वमसमवायिकारणं तथाभूतं चादपृथ्विनि भावः । नन्वेवमशो-
पगुणापेक्षया नस्य तथात्वापत्तिरत आह समस्तेति । प्रत्यासत्त्वविशे-

न्यायलीलाबतीप्रकाशविवृतिः

सत्त्वगुणत्वादिपत्र इति मूलम् । सत्त्वगुणत्वे ये आदी व्यापके रू-
पत्वाद्यपेक्षयेत्यर्थः । अन्यथादिपदमङ्गुणाभावात् । अनवस्थायां चेति ।
तथाच गुणे गुणावस्थानं न दोषाय प्रयोगिकत्वादिति भावः । अदृष्टं
सर्वोत्पत्तिः । निमित्तकारणताया असमवायिकारणान्यत्वघाउतत्वादि-
ति भावः । नन्वेवमशेषति । समवायिकारणप्रत्यासत्त्वविशेषे पूर्ववर्त्य-
दृष्टव्यक्तीनां सर्वान्प्रत्यसमवायिकारणत्वापत्तिरित्यर्थः । प्रत्या-
सत्त्वविशेषेति । सत्यां कारणतायामसमवायिकारणत्वं तस्यां

वाचिमित्ततावदिति सर्वं समाकुलमिति चेत् ।

मैवम् । सत्तासम्बन्धबुद्धिः (१)स्तावन्नाभाव इत्यध्यक्षसिद्धम् ।
न चेयमनारोपिता, समवाये तदभावात्, तथा चैवंविधारो-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अस्तित्वमुपपादयति सत्तेति । नचेयमिति । अनारोपितत्वेन
न विशेषणिया किन्तु बुद्धिमात्रमिमतमित्यर्थः । अनारो-
पितत्वेऽनिष्टमाह समवाय इति । सामान्यविशेषयोः सत्तासामाना-
धिकरण्यादपि तद्बुद्धिसम्भवात् समवायमात्रग्रहणम्; उपल-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

षेषपि असमवायिकरणत्वे स्वभाव एव नियामक इत्यर्थः ।

सत्तासम्बन्धेति । ननु सत्तासम्बन्धबुद्धेः परकीयायाः स्वबुद्धे-
रप्यतीतानागताया अभावे अभावग्रहे योग्यानुपलम्भो नास्ति,
न च वर्तमाना स्वकीया या तादृशी बुद्धिस्तदभावो
विवक्षितः, भावेऽपि क्वचित्तदभावात् सर्वस्य भावस्य सर्वै-
रक्षानात् । मैवम्, तत्रैव सद्बुद्धिर्यद्विषयत्वेन साऽनुव्यवसीयते
अभावविषयत्वेन च सा नानुव्यवसीयत इत्यर्थात् । इयं—
सत्तासम्बन्धबुद्धिः । समवाय इत्युपलक्षणम्, सामान्यविशेष-
योरपीति द्रष्टव्यम् । तदभावात्—अनारोपितसत्तासम्बन्धबुद्धमा-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

च स्वभाव एव नियामक इत्यर्थः ।

अभावविषयत्वेन चेति । यद्यपि परकीया बुद्धिरभावविषयत्वेन परे-
णानुव्यवसीयत इत्यपि नाध्यक्षसिद्धं, स्वीया बुद्धिश्च किञ्चिच्चां
वविषयत्वेनापि नानुव्यवसीयत इत्यव्याप्तिः, तथापि स न प्रमेय
इत्यादिसामान्यप्रकारकबुद्धिर्यथा सकलभावविषयत्वेनानुव्यवसीय-
ते न तथा भावादिसमतया तस्य बुद्धिस्वरूपत्वादित्याशयः । ए-
वज्ञ यद्यपि सत्तासम्बन्धबुद्धिविषयत्वमिति यथाथ्रुतमूलमेव सम्यक्,
तथापि तत्रैव प्रमाणत्वेनानुव्यवसायर्थ्यन्तसुकम् । न चेयमनारोपि-
तेति मूलम् । अनारोपितरूपा प्रकृते न विवक्षितेत्यर्थः । अनारोपित-

(१) बुद्धिविषयत्वं तात्त्वादिति विवृतिकारानुमतः पाठोऽनु इहम्यः ।

पस्याभावो विरोध्येवं न यत्रैतादशमंवेदनं^(१) तत्रैवान्वय-

न्यायलीलावर्तीकण्ठाभरणम्

भजनया वा । कथं विरोध्यान्वयं आह न यत्रेति । विरोधाभावे तद्-
न्यायलीलावर्तीप्रकाशः

वात् । एतावता यस्तिद्दं तदाह तथाचेति । न यत्रेति । यत्राभावे पता-
हशं सत्तासम्बन्धविषयकं सम्बेदनं नास्ति सोऽभावः सत्तासम्बन्ध-
धीविरोध्येव अन्वेति ततु भावनिष्टुरोपेऽभावनिष्टानारोपे वा अनु-
गतभावन्वाभावायन्वधर्मग्रहं विना अन्वयव्यतिरेकयोः कथमवगमः ।
मैवम् । तृणारणिमणिन्यायेन व्यक्तावन्वयव्यतिरेकग्रहसम्भवात् । तेन
सत्तासम्बन्धहानविरोधित्रकारशून्यत्वं भावत्वम्, यन्निष्टुतया यस्मिन्
धर्मे भासमाने यन्निष्टुतया सत्ताप्रकारिका विषयता न भवति स सत्ता-
भावानविरोधी प्रकारः । यद्वा सत्ताविशेष्यत्वं भावत्वम्, यथात्मनिज्ञानं
समवायेन विशेषणं विषये च स्वरूपेण, तथा द्रव्यादित्रिके समवायेन
सत्ता विशेषणं सामान्यादौ स्वरूपेण सत्प्रत्ययस्योभयत्र तुल्यत्वात्,
सामान्यादौ सत्तासमवाये बाधकादिति सम्प्रदायविदः । समवायवृ-
त्तिरेव भावत्वम्, सा द्रव्यादित्रिके आधारतारुणा सामान्यविशेषयोः
प्रतियोगित्वरूपा समवाये च स्वरूपमेव । नचैवमनुगमः, वृत्तीनां
भेदेवि समवायस्यैकत्वात् । यद्यपि यथाकथं द्विदभावेऽपि समवाय-
न्यायलीलावर्तीप्रकाशविश्वातिः

ति । अनारोपितसत्तासम्बन्धवुद्धीत्यर्थः । विरोधित्वं सत्ताविरहन्या-
प्यत्वेन ज्ञायमानस्य वा विवक्षितेन, स्वरूपेणैव वा ज्ञायमानस्य ?
आद्ये सामान्यादावतित्यास्तिरन्त्येऽसम्भवः, तमः सदितिप्रतीति-
दशायामपि प्रागभावादिज्ञानसत्त्वादित्यरुचेराह सत्तेति । परम्परा-
सम्बन्धविषयत्वेन भ्रमत्वेन वा सामान्यादौ सत्प्रत्ययस्योपप-
र्णेन स्वरूपसम्बन्धे समानमन्यथा तमः सदितिप्रतीत्येऽभावेऽपि
सत्तायाः स्वरूपसम्बन्धकर्त्तव्येऽतिप्रसञ्चतादवस्थ्यादित्यरुचिमावि-
ष्करोति सम्प्रदायविद इति । आधारत्वप्रतियोगित्वामेदात्मकान्यतमस-
म्बवेनेति दोषः । अत्रापि सम्बन्धानामन्यत्वेनानुगमे द्रव्यादिना-

व्यनिरेकमिद्देः । तथा चैतदेव साधर्म्यं सैव च बुद्धिस्तदा-
क्षम्बनसंवेदिका, विरोधात् । न च बुद्ध्यन्तरेण व्यवस्था,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

बुद्धेरभावप्रसङ्गात् । एतदेवेति । सत्तासम्बन्धाद् विषयत्वं सत्ताप्रका-
रकङ्गानविषयत्वम्, सत्ताबुद्धिविरोधित्रकारानवचिछङ्गत्वं वा भावत्वं
तदेवास्तित्वमित्यर्थः । यद्वा सत्ताविशेष्यत्वं भावत्वं समवाय पवानु-
गतभावत्वं, स च द्रव्यादित्रये आधेयतया सामान्यविशेषयोः प्रतियो-
गितया । ननु न का बुद्धिः स्वत्यं गांचरयति बुद्ध्यन्तरेण च तद्वैऽन
वस्थेति कथं ननादैयैतत्साधर्म्यं स्वादित्यत आह नवेति । प्रमेयं
वाच्यमितिव्याप्तिग्रहे यथा सामान्यलक्षणया स्वस्यापि वाच्यत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सम्बन्धोऽस्ति. तथाप्युक्तमेण नियमः । यद्वा द्रव्यादिषडन्यतमत्वं
भावत्वम् । यद्वा स्वभावमेव पव भावत्वम्, स च वैधर्म्यमेदः, वैधर्म्यं
चाभावाबुद्धित्रिद्रव्यत्वघटन्वादिधर्मं इति वयम् । साधर्म्यमिति । षण्णामिति
शेषः । अन्यस्तीतिबुद्धिः स्वस्यापि अस्तीतिबुद्धिविषयत्वं न गोचरय-
ति अनवस्थापत्तेः, तथाच तस्याः बुद्धेः कथंमतत्साधर्म्यमित्याह सैव
भेति । यथा प्रमेयत्ववाच्यत्वव्याप्तिप्राहकं प्रमाणं स्वरयापि प्रमेयत्व-
वाच्यत्वे गृह्णाति, तथाऽस्तीतिबुद्धिविषयत्वव्याप्तिप्राहकं सामान्येऽपि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मेव तथाऽनुगमोऽस्तित्वत्यरुद्देस्तर्थैव सिद्धान्तयति यद्वा द्रव्यादीति ।
द्रव्यादिषडन्योन्याभावमित्तत्वमेव भावत्वमित्यर्थः । अन्योन्याभा-
वात्मकवैधर्म्यविशेषोपद्धानेऽपरितुष्यन् सामान्यत एवाह यद्वा स्वभा-
वमेद एतेति । तथाचाभावाबुद्धिधर्मवर्त्वमेव सावत्वम्, अभावत्वं च
द्रव्यादिषडन्यत्वमेव, वैधर्म्याणां चाभावाबुद्धित्वमेवानुगमकमिति
भावः । वयं तु प्रागभावत्वादिकं स्वरूपेणैव सत्ताभानविरोधिः, न च
तमः सदिति प्रत्ययानुपपत्तिः, दोषप्रावल्येन ज्ञानमवधूयापि प्रमो-
त्पत्तेरत एवान्यत्र प्रागभावादिक्षाने न सत्ताङ्गानमिति सत्ताभानविरो-
धितावच्छेदकर्षपवस्थमेव भावत्वमिति प्रागुकमेव सम्यगिति ए-
व्यामः । अस्तीतिबुद्धिरिति । अस्तीतिबुद्धिविषयकत्वप्राहकं प्रमाण-

मर्यामस्मदादिभग्वेदनान् । योग्यतायाः व्यावृत्तरूपान्ति-
रेकादिति चेत् । न । प्रभेयत्ववाच्यत्वनियमसम्बेदनवत्
सामान्येनाभ्यापि स्फुरणान् । ज्ञेयत्वे च ज्ञानजातीयं तावेदकम् ।
तेन यदुपहिनं तदपि नावगेव, अन्यथा नवानुगतवेदनानुपपत्तेः ।
म च सम्बन्धं विनेत्यनुवृत्तिव्यावृत्त्योस्तुत्यम् । ज्ञेयोऽयमिति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रभेयत्वं पारचिद्विज्ञनात्ति तथा ब्रह्मादा सद्वृद्धिविषयत्वं परिचिन्तनात्ति
प्रमाणं तस्य अपि वृद्धेस्तुपरिचिन्तनात्ति सामान्यलक्षणया च स्व
प्रकाशमित्यत्प्रवेत्याह प्रभेयत्वंति । ज्ञेयत्वमपि परम्परालम्बद्वं ज्ञा-
नत्वमेवानुगतमित्याह ज्ञेयत्वं इति । तेनेति । ज्ञानजातीयेन यदुपाहतं
तदपि तावगेवानुगतमित्यर्थः । तथाच विषयत्वानुगमकृतो न दोष
इति भावः । अनुगतवेदनेति । ज्ञातोऽयं ज्ञातोऽयमित्यनुगतवेदनानुपप-
त्तमित्यर्थः । ननु विषयेषु सम्बन्धं विना ज्ञानत्वमुपाधिः कथं स्या
दित्यत आह म चेति । ज्ञानत्वलक्षण उपाधिः सम्बन्धं समवायं विना-
पि विषयेषु परम्परासम्बन्धेन दण्डिषु दण्डिष्वद्वदनुगतं सत् यत्रानु-
भवस्मृतिसंशयविषयर्थया विषु तदुवृत्तिर्थत्र व घटापटादिषु तस्य
व्यावृत्तिस्तत्र तुत्यमेव साध्यमर्थमित्यर्थः । अपरव्याख्यानमन्यत् । यद्वा
यथा सद्वृद्धिविषयत्वं भावत्वमेवास्तित्वधृत्य, तथा ज्ञेयत्वमविज्ञेयोऽय-
मितिवृद्धिविषयत्वमेवेत्याह ज्ञेयोऽयमिति । अत्रापि सामान्यतस्तत्रास्या

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथात्वं विषयीकरोतीत्याह प्रभेयत्वेति । अतएव ज्ञेयत्वे साध्यमर्थे तत्रै-
व तदभावादिति दूषणमपास्तम् । सावत्वाभावालासानाधिकरण-
ज्ञानविषयत्वं ज्ञेयत्वमभावव्यावृत्तं कथमनुगतमुपधायकज्ञानव्यक्ती-
नामननुगमादित्यत्र समाधानमाह ज्ञेयत्वे चेति । तेन-ज्ञानत्वविशिष्ट-
ज्ञानजातीयेन, तावगेव-अनुगतमेव, परम्परासम्बद्धज्ञानत्वेनैवानुगम
इत्यर्थः । अन्यथेति । ज्ञातोऽयं ज्ञातोऽयमित्यनुगतवेदनानुपपत्तेरित्यर्थः ।
म चेति । स च ज्ञानलक्षण उपाधिः व्यावृत्तावभावेविशिष्टव्यवहारे ज्ञा-
मित्यर्थः । कवचित्पाठ एव तथा । स चेति । सच्चालक्षण उपाधिर-

बुद्धिवेद्यत्वं च । एतेनाश्रितत्वं व्याख्यातम् । येन च यत्समा-
नमिति च प्रमाणलक्षणवद्वाचकः शब्दः इतिवचोपपद्यते ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

अपि बुद्धेऽन्नेयत्वमिति न स्वप्रकाशानवस्थेति भावः । एवमभिघेय-
त्वमप्युपाद्यामित्युपेक्षितवान् । एतेनेति । ज्ञानवत् समवायस्यापि
स्वरूपसम्बन्धेऽन्नेयत्वाश्रितत्वमिति नाव्यासिरित्यर्थः । यदा इह तनुषु
पटसमवाय इति धीर्ण तथा नित्यद्रव्येऽपीति भावः । समवेतसम-
वायाद्यत्यतरत्वमाश्रितत्वमिति तु तत्त्वम् । आश्रितत्वेऽपि आश्रितत्वं
साधमर्म्यमुपपादयितुमाह येनेति । प्रमाणलभगवादिति । यथा प्रमाणेषु

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नाभावादिरूपे यथा तथाऽत्रापीत्यर्थः । अथवा न ज्ञानवेत्तेनैवानुगमः,
किन्तु अर्थं पदार्थो ज्ञात इति ज्ञानविशेषणेवानुगम इत्याह झेयोय-
मिति । न च ज्ञानविशेषाप्रतिसन्धाने झेयत्वव्यवहारानुपणितिः, सा-
मान्येनापि रूपेण ज्ञानविशेषप्रतिसन्धानात् झेयत्वतुल्ययोगत्वाच्चा-
मिधेयत्वं न पृथक् समाहितम् । एतेनेति । ज्ञानवत्समवायस्यापि स्व-
भावप्रत्यासञ्चत्वेनेत्यर्थः । तथा च भावत्वे सति संयोगमिन्नप्रत्या-
सत्या(१) आधेयत्वमाश्रितत्वमित्यर्थः । साधमर्म्यपदार्थदूषणं समाधते
येन चेति । यथा विवादपदं प्रमाणं यथार्थानुभवकरणत्वादिति प्रमा-
णमात्मनोऽपि प्रमाणत्वं वोधयति, यथा च वाचकः शब्दः इति शब्दः
स्वस्यापि वाचकत्वमाचर्षतथा तेनैव धर्मेण विशिष्टे स धर्मो वर्त्तते,

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तिरिक्तसम्बन्धं विनैव यथा ज्ञानाभावज्ञानसाद्यादिरूपे व्यावृत्त-
व्यवहारे प्रयोजकस्तथा साधमर्म्यव्यवहारे प्रकृतेऽपीत्यर्थः । झेयोयमि-
ति । झेयत्वप्रकारकबुद्धिरेवानुगमिकेत्यर्थः । वस्तुत ईश्वरबुद्धिरेव
तथेति द्रष्टव्यम् । झेयत्वतुल्येति । भावत्वाभावसमानाधिकरणामिधानं
सम्बन्धत्वं षण्णामनुगतं तदिति भावः । तथाच भावत्वे सतीते । स्वरूप-
सम्बन्धेनाच्येऽभावेऽनिव्यासिरिति सत्यन्तम् । नित्यद्रव्येऽतिव्या-
सिरिति संयोगान्यवृत्त्येति । न च कालाधेये आकाशेऽतिव्यासिरसा-
धारण्येनेति बृत्तिविशेषणात् । तेनैव धर्मेण विशिष्ट इति । प्रामाणिकत्वाद-

(१) झेयोगान्यवृत्त्येत्यत्र विवृतिकृतसंमतः पाठो बोध्यः ।

धर्मादिहेतुत्वं च व्यक्तेरेव । तस्या एव सफलदेशकालस्व-
भावनियमोपपादकत्वात् । ताथ विप्रकीर्णेदशकालतया नान्वय-
व्यतिरेकग्राहकपत्यक्षविषय(१)मापद्यन्त इति जातिरपि हेतुफल-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

लक्षणस्वरूपं प्रामाण्यं स्वमनन्तर्भाव्य वर्त्तते तथा प्रमाणकरणत्वस्या-
पि लक्षणस्य व्यतिरेकिलिङ्गतया प्रमाणकरणत्वात् । वाचकः शब्द इति ।
स्वस्यापि शब्दो वाचकत्वं विधत्ते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । एवं षण्णां
साधमर्यान्तरं तदपि स्वमनन्तर्भाव्य उपपादनीयं प्रमाणबलात् स्व-
स्मिन्नपि स्ववृत्त्यभ्युपगमात् ।

द्रव्यादीनां व्रयाणां धर्माधर्मकस्तृकत्वं साधमर्यमुपपादयति धर्मा-
दीनां । फलेन दोहनादिना देशकालाभ्यां चावच्छिक्षाभ्यां व्यक्तेरेव स्व-
प्रतिबन्धात् गां दद्यादित्यादौ व्यक्तेरेव कर्मजनकत्वम् । तर्हि जातीनां
कथमुपयोग इत्यत आह ताथेति । व्यक्तय इत्यर्थः । अवच्छेदकतामात्रे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ताहशाश्वात्माभ्रय इत्यत एवेत्यर्थः ।

सफलेति । कवचिद्देशो काले च कार्यमित्यत्र नियामकत्वं न जातीनां
तासां सार्वदिकःवात्सार्वत्रिकत्वादिति व्यक्तेरेव तथात्वाददृष्टिनिमि-
त्तत्वमिति भावः । तत्किं सर्वथानुपयोगिन्येव कार्यं जातिनैत्याह
ताथेति । एतत्वं यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वं गृह्णते तत्परं, न तु
सर्वत्र यागादेः स्वर्गजनकत्वानुपपत्त्या व्यापारत्वेनापूर्वकल्पनात् ना-
न्वयव्यतिरेकाभ्यामिति विशेषात् । न तु जातेर्भावनाविषयत्वेन यद्य-
पि अदृष्टं प्रति नोपयोगः, तथापि भावनाविषयतावच्छेदकत्वेनोपयोगः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यमात्माभ्रयो न दोषायेति भावः । न च योऽपि व्यतिरेकी धर्मः सो-
ऽपि यदि समानधर्मविशिष्टे वर्त्तते तदा साधमर्यपदवाच्यः स्यात्तथाचान-
वस्थितिरिति प्राप्यताख्यातं मूलानुसारेण दोष पवमपहृत एवेति वा
च्यम् । तद्मौपलक्षितवृत्त्यैव साधमर्यपदवाच्यत्वादित्यर्थः ।

इतिविशेषादिति । अन्वयव्यतिरेकावच्छेदकत्वं जातेर्न यागादौ

(१) प्रत्यक्षलक्ष्यमावमा-प्रा० पु० पाठः ।

भावनिश्चयार्थमुपादीयते । न च जातिरपि हेतुः, तस्याः स्वतोऽन्वयव्यतिरेकाभावान्, व्यक्त्युपादानेऽन्यथासिद्धेः । जातित्वं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ए जातिनामुपयोग इत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकाभावादिति । यद्यपि नान्वयव्यतिरेकगम्यं धर्मस्य कारणत्वं कल्प्यते, तथापि यत्रान्वयव्यतिरेकगम्यं कारणत्वं तत्परमित तर्हि । सामान्यादित्रयाणां नित्यसामान्यत्वमुपादीयतुमाह जातिवेति । पूर्वमनाशङ्कितमपि जातित्वं श-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यादित्यन आह न चेति । ज्ञानावच्छेदकत्वेन विषयस्य कारणत्वं न सिद्ध्यति तस्य ज्ञान एवोपश्चयादित्यर्थः । अदृष्टज्ञनकत्वं श्रुत्येकगम्यं, सा चासिद्धस्य क्रियमाणस्येषु साधनत्वं सिद्धस्य तु व्यापारभागित्वेन तथात्वं बोधयति जातिने स्वरूपतः कार्यानित्यत्वात्, नापि व्यापारभागितया जन्यधर्मानाश्रयत्वात्, न च जातेनित्यतया निवृत्तिरिति न तस्या अदृष्टज्ञकत्वमिति भावः । जातित्वं चेति । यद्यपि जातित्वं न पूर्वं शङ्कितं किन्तु सत्तायाः सामान्यशुचित्वं, न च सामान्यत्वं जातिः स्यादित्यत्र शङ्कितेऽयं परीहारः, न च सामान्यत्वमित्यनेन पौनह स्त्रप्रसङ्गाद् । तथापि सत्तावत्वं सत्ताभिन्नजातिमत एवेति नियमात् सत्तासामान्यस्य सत्तावत्वं तदेव स्याद्यदि सत्ताभिन्नसामान्यवत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशविषयति:

कारणतावच्छेदकत्वं तत्राप्यन्यथानियमनिरूपणानुपपत्तेरिति ध्येयम् । ज्ञानावच्छेदकत्वेनेति । यद्यपि भावनाविषयतावच्छेदकत्वं प्रागाशङ्कितं, तथापि ज्ञानावच्छेदकत्वमपि तस्यास्तीति तदप्युक्तम् । ननु विशिष्टकारणताप्राप्तकं प्रमाणं विशेषणस्यापि कारणतां गृह्णातीत्यनुशयादाह अदृष्टज्ञकत्वमिति । जातेव्यक्तिपरिचयार्थमुपादानान् श्रुतिर्जातिविशिष्टस्य कारणतां बोधयतीति भावः । यथा सत्प्रत्ययः सत्तायां भ्रान्तस्तथा सत्तादिषु जातित्वप्रत्ययः स्यादिति न सत्ताविरोधिजातित्वजातिसिद्धिरित्येवं यद्यपि सुगमं सूलं, तथाप्यात्माश्रयभेन सत्तानङ्किकारेऽपि जातित्वाङ्किकारो बाधकाभावेन स्या-

February

1933.

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES
A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 422.

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता ।

श्रीभगीरथठकुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्धमानोपाध्यायकृत -

प्रकाशेन समुद्दासिता

श्रीशङ्करमिश्राचितकण्ठाभरणेन च समन्विता ।

काशीस्थ नित्यानन्दवेदविद्यालयप्रधानाध्यापकेन

पण्डित हुण्डिराजशास्त्रिणा

टिप्पण्यादिभिः सम्पादिता ।

NYĀYA LILĀVATI

BY

VALLABHĀCHĀRYA

With the Commentaries of Vardhamānopādhyāya,

Sāṅkara Miśra and Bhagiratha Thakkura.

Edited by Nyāyopādhyāya Pt. Dhundhirāja Sāstri

Principal N. V. Vidyalaya, Benares.

FASCICULUS IX-9.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,

Benares City.

1934

ॐ श्रीः ॐ



आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्गितभव्याभशतपञ्चपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—४२२

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

The
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES.
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
Nos. 355, 376, 379, 387, 400, 407, 409, 412 & 422.

THE
NYĀYA LILĀVATI
By
VALLABHĀCHĀRYA
With the Commentaries of Vardhamānopādhyāya,
Sāṅkara Miśra and Bhagiratha Thakkura.

Edited with notes, Introduction, & Index etc.,
By
(1) PANDIT HARIHARA S'ASTRI
Lecturer, Benares Hindu University, 1-5 Fas.
(2) NYĀYOPĀDHYĀYA PANDIT DHUNDHIRĀJA S'ASTRI
Principal, N. V. Vidyalaya Benares. 6-9 Fas.

BENARES.
JAI KRISHNADĀS HARIDĀS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office

1934.

[Registered According to Act XXV of 1867,
All Rights Reserved by the Publisher.]

PRINTED, BY
JAI KRISHNA DAS GUPTA
Vidya Vilas Press,
Benares City.

1934.

चौखम्बा—संस्कृत—ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ—संख्या ६४)

नं० ३५५, ३७६, ३७२, ३८७, ४००, ४०७, ४१२, ४२२.

न्यायलीलावती

श्रीवल्लभाचार्यविरचिता ।

श्रीभगीरथठक्कुरकृतविवृतिसनाथेन श्रीवर्धमानोपाध्यायनिर्भित्
न्यायलीलावतीप्रकाशेन श्रीशङ्करमिश्रविरचितकण्ठाभरणेन च
समुद्भासिता ।

पण्डित हरिहरशास्त्रिणा—न्यायोपाध्याय पण्डितहुण्डिराजशास्त्रिणा
च विस्तृतविषयसूचीटिष्ठण्यादिभिः संपादिता ।

(खण्डा : १-९)

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा—संस्कृत—सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी ।

१९९१.

१। जक्षीयनिधमातुसारेणास्थ सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वागतीकृताः

❖ श्री: ❖

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽद्वितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

चयदि परमेव सत्तायाः, तदा द्रव्यादेरपि जातिता । अपरं चेन्सत्तायामाश्रितत्वम्, न हि तस्या अपरं तत्रैव समवेयात् । विरोधित्वे च सत्प्रत्ययवज्जातिप्रत्ययस्यान्यथासिद्धेः । न च

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

क्षितुमुचितमिति निरस्थति यदीति । यदि यत्र सत्ता तत्र जातित्वमिति तदा द्रव्यादेरपि जातिः स्यात् जातित्वाश्रयत्वात्, अथ यत्र जातित्वं तत्र सत्ता तदा सत्तायां जातित्वं न वर्त्तेत, नहि व्याप्त्या जातिर्व्यापिकायां जातौ वर्त्तते तथाऽदर्शनात् । यत्र प्रमेयत्वं तत्रा भिर्घेयत्वमित्यादौ यद्यपि व्याप्त्य व्यापके वर्त्तमानं दृष्टमेव, तथापि जातावियं व्यासिर्नोपाधावपीति, अत एवोक्तं—तत्रैव समवेगादिति । अपि च यत्र जातित्वं तत्र सत्तेति सत्तायामेव व्यभिचारः, नहि सा स्याद्या सत्ता सत्तायामात्माश्रयानवस्थयोः प्रसङ्गात् । ननु परापरभावाभावेऽपि गोत्वाश्वत्ववद्विरुद्धे एव सत्ताजातित्वे जाती स्यातामित्यत आह विरोधित्व इति । यथा सत्तायां सत्प्रत्ययो न सत्ताकृत-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यात्, सामान्ये च जातित्वं परं सामान्यं सम्भाव्यते इति, तदेतद्दूषितम् अपरं चेदिति । यत्र परं तत्रैवापरं वर्त्तते न च सत्तायां सत्तावत्वम्, अतः कथं तत्र सत्ताव्याप्त्यजातिर्वर्त्तेतेत्यर्थः । ननु जातित्वं सत्ताविरोधीति न तथा जातित्वस्य परापरभाव इत्यत आह विरोधित्व इति । यथा सत्तायां सत्प्रत्ययः प्रमाणवाधात् भ्रान्तः तथा सत्तायां जातिप्रत्ययोऽपि भ्रान्तः स्यादित्यर्थः । यद्यपि चिरुद्धत्वे जातित्वं न स्वसत्तानिर्बाहकं, तथापि सत्ताविरहेऽपि जातित्वसामान्येनैव जातेन्मिःसामान्यत्वं विरुद्धमित्यभिप्रेत्य शङ्कितम् । यद्यपि जातित्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिति तत्रापरितुष्यन् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे यथा सत्तायामिति । यद्यपि सत्तायां प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वे आपादकाभावः, तथापि यद्यपि जातित्वमङ्गीकार्यं तत्रापि जातित्वप्रत्यय आत्माश्रयत्वभयेन भ्रान्तः स्यात् त्वन्मते, मम तु जातित्वमुपाधिरेवेति न तत्र जातित्वप्रत्ययो येन भ्रान्तः स्यादिति भावः । एवज्ञ सत्तापदं तथा सत्तायामित्यश्च जातित्वपरम् । तथापि सत्तेति । तथाच स्वतन्त्रेयमाशङ्का न तु पूर्वशङ्कानुरुद्धेति भावः । जातिसामान्येन जातित्वसामान्येनेत्यर्थः । कचित्पाठ एव तथा । यद्यपि जातित्वेति । यद्यपि पूर्वं सत्ताजातिनिराकरणप्रसङ्गेन

सामान्यत्वम् , स्वात्मन्यवृत्तेः । तत्रापि सामान्यान्तरपरिकल्पनेऽनवस्थितिः । न च सामान्यत्वद्वयम् , परापरभावानुपपत्तेः । विरोधित्वे साधारणधीध्वनिजनकत्वानुपपत्तेः ।

मनस्त्वं च, मूर्तत्वे सति इन्द्रियत्वेनासाधारणजातिमत्वा-

न्यायलीलावतीकठाभरणम्

स्तथा जातिप्रत्ययोऽपि नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वसामान्योपाधिक एव स्यात् किं जातित्वस्य जातित्वकल्पनयेत्यर्थः । अपव्याख्यानमन्यत् । उपाधिष्ठामान्यमन्तर्भाष्यं जातौ सामान्यं जातिशङ्कितं निराचष्टे नचेति । ननु परस्परवृत्तिसामान्यद्वयनिबन्धनमेव सामान्यत्वस्य सामान्यत्वं स्यादित्याह नचेति । द्वयोः सामान्ययोः परस्परापत्तेः विधिविरोधिहेतुसामान्याकारानुगतर्थीः शब्दः साधारणो न स्यात् एकेनैव सामान्येन तदुपपत्तौ द्वितीयैवैर्थ्यादिति भावः ।

मनसि अवान्तरजातिमत्वं साधयति मनस्त्वशेति । मनो द्रव्यत्वा वान्तरजातिमत् मूर्तत्वे सतीन्द्रियत्वात् चक्षुर्बद्धिर्थः । किञ्च सु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सामान्यं निराकृतमेव, तथापि जात्युपाधिरूपोभयसामान्यसाधारणीं जातिं निराकर्तुमाह न च सामान्यत्वमिति । नन्वेकस्य सामान्यत्वस्य स्वात्मन्यवृत्तावप्यपरस्य सामान्यत्वस्य तत्र वृत्तौ नोकदोष इत्यत आह नचेति । विरोधित्वं इति । परस्परावृत्तित्वे सतीत्यर्थः ।

मनस्त्वं चेति । सत्त्वाद्रव्यत्वाभ्यामर्थान्तरवारणायासाधारणेत्युक्तम्, मनोमात्रवृत्तीत्यर्थः । नन्वत्र साधनाविच्छिन्नसाध्यव्यापको विशेष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

जातित्वनिराकरणमधुना तु स्वातःऽयेणेत्येवमध्यपौनुरक्त्यम् , तथाप्यर्थमेदद्वारापि तञ्चिराकरणं भवत्येवेति तथैवोक्तम् । नचेतीति । द्वितीयं सामान्यत्वं न प्रथमसामान्यत्वमावृत्येकतापत्तेचिरिति । सत्तादावपि वर्त्तेत तथा च द्वितीयं सामान्यत्वं न द्वितीयसामान्यत्वे प्रथमसामान्यत्वं वा प्रथमसामान्यत्वे द्वितीयप्रथमयोस्तु प्रथमद्वितीयवृत्तिरूपैवैवान्यथा सामान्यव्यवहारापत्तेनवस्थापत्तेश्चेति सत्तायां तयोः संकरः स्यादिति भावः ।

असाधारणं स्पष्टयति मनोमात्रवृत्तीति । एतच्च पक्षधर्मतावललभ्यं रूपं न तु व्यापकतावच्छेदकप्रविष्टमप्रसिद्धेः ।

न्मनसः(१), कथमन्यथा सुखाद्युपलब्धिसाधकतमत्वम् एकैकशो व्यभिचारात् । अणुत्वात्मसंयोगिताकारस्यासाधकतमसाधारण्यात् । कर्णशस्कुलीवद्विशिष्टाद्षेषपृष्ठीतस्येति चेन्न । अनेकत्वे सत्यसाधारणसाक्षात्कारिप्रमाकारणतया(२)उवान्तरजातिमत्ताया नियमात् । वेगशाशुसंचारभेदस्य वेगहेतुत्वेन प्रतिबन्धावधारणात् ,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

खाद्युपलब्धिकारणतावच्छेदकतयापि तत्कलपनीयमित्याह अन्यथेति । तदणुत्वेनात्मसंयोगित्वेन वाऽवच्छेदतां किं मनस्त्वेनेत्यत आह एकैकश र्हंति । पार्थिवादिपरमाणुषु घटपटादिषु च तदतिप्रसकं न सुखोपलब्धिकारणतावच्छेदकमित्यर्थः । विशिष्टाद्षेषपृष्ठीतयोस्तयोः रेखावच्छेदकत्वं स्यात् किं मनस्त्वेनेति शङ्कते कर्णेति । सुखसाक्षात् कारकारणतावच्छेदकत्वेन मनस्त्वकलपनमावद्यकम् । न च शब्दं साक्षात् कारकारणतावच्छेदकतया श्रोत्रत्वमपि जातिः स्यादिति वाच्यम् । तस्य पुरुषभेदेऽप्येकत्वात् , अतएवोक्तमनेकत्वे सतीति । वेगश-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गुणवत्वसुपार्थेरित्यत आह कथमिति । विपक्षे वाधकात् साधनस्य साध्यव्याप्त्यत्वेन तदव्यापकतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः । ननु सुखाद्युपलब्धिसाधकतमत्वावच्छेदकप्रणुत्वे सत्यात्मसंयोगित्वमेव स्यादित्यत आह अणुत्वेति । विशिष्टेति । वेशिष्टाद्षेषपृष्ठीतत्वम् मेव तदवच्छेदकं स्यादित्यर्थः । अनेकत्वे सतीति श्रोत्रव्यावर्तनार्थम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातित्वं च व्यापकतावच्छेदकमत एव मूले तदनुसारेणैव विपक्षबाधकमुक्तम् । एवश्च मूले हेतौ श्रोत्रपरमाणवोर्यावर्तनाय विशेषणद्वयमिति मन्तव्यम् । उद्भूतत्वमादाय प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातिमत्वं गुणेऽपि रूपादाविति साध्याव्यापकत्वभयादाह साधनविच्छिन्नेति । मनोद्रव्यव्यापरजातिमदिति साध्ये श्रोत्रे व्यभिचार इति सत्यन्तमित्याह अनेकत्वे सतीति । अनेकत्वं स्वसमानाधिकरणस्वान्योन्याभावप्रतियोगिवृत्तिद्रव्यविभाजकधर्मवत्वम् । मूलेऽसाधारणप्रमेत्यादेः प्रत्यक्षमात्रवृत्तिकार्यता-

(१) जातिमर्थं, मनसः शु० पु० पाठः । (२) प्रमाणसाक्षात्कारकारणतयेति प्रा० पु० पाठः ।

पवनवत् । अन्यथा कर्मापि नानुमीयेत्, अदृष्टविशेषादेव संयोगविभागोपपत्तेः ।

स्पर्शस्तु तत्कार्यजातीये उद्भूतस्पर्शतया व्याप्तः । स च निवर्तमानः तमादायैव निवर्तते । ततो रूपरसगत्थादयोऽणुनां कार्येकलिङ्गगम्याः सन्त(१)स्तलिङ्गानुपलब्धेरेवासन्तोऽवधार्यन्ते ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति । मनसीति शेषः । अदृष्टवदात्मसंयोगेनान्यथासिद्धौ कर्मापि न स्यादित्याह अन्यथेति ।

मनसि स्पर्शोऽपि स्यादिति परिहरति स्पर्शं इति । मनो यदि परमाणुत्वे सति स्पर्शवत् स्यादुद्भूतस्पर्शवत्कार्यजनकं स्यात्, मनस्त्वं यदि स्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्रव्याप्यजातिः स्यात् उद्भूतस्पर्शसमानाधिकरणा स्यात् इति वा तकोऽत्र वाधकः । कार्यरूपत्वादिकमेव हि कारणरूपादौ मानमित्याह तत इति । मनो यदि स्थूलद्रव्यमारभेत तदा ज्ञानवैगपदं स्यादित्येकदेशमतं दूषयति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वेगश्चेति । यथा पवने अदृष्टजन्यक्रियाविलक्षणक्रियाज्ञनकत्वेन वेगसिद्धिः तत्र वेगस्य हेतुत्वावधारणात् तथा मनस्यपीत्यर्थः ।

अन्यथा स्पर्शस्याप्यनुमानापत्तेऽरित्यत्र वाधकमाह स्पर्शस्तिवति । मनसः स्पर्शवत्त्वे स्पर्शवतश्च परमाणोरारम्भकर्त्वादारव्यस्योद्भूतस्पर्शस्योपलभलक्षणप्रतिकूलतर्कप्रतीघातात्र तत्र स्पर्शानुमानमित्यर्थः । ननु कार्यनिष्ठस्पर्शां न कारणस्पर्शाव्यापकः, किन्तु व्याप्यः, न च व्याप्यनिवृत्या व्यापकनिवृत्तिः । मैवम् । स्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिरवयवियोग्यस्पर्शसमानाधिकरणयत्वमिति विवक्षितत्वात् । मनसः स्पर्शवत्त्वे कार्यद्रव्यारम्भकत्वात् कार्यद्रव्यस्य कारणसज्जातीयत्वनियमेन मनस्त्वे युगपञ्चानोप्त-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रतियोगिककारणतावच्छेदकावचिङ्गज्ञत्वमर्थं इत्यवधेयम् । अदृष्टजन्येति । अस्त्यूद्भवेगमनक्रियेत्यर्थः ।

स्पर्शसमानाधिकरणेति । प्रभात्वादौव्यमिच्चार इति साक्षातपदम् । अवयविपदं स्थूलतरावयविपरम् । योग्यपदं च उद्भूतपरम्,

(१) सन्त इति नास्ति प्रा० पु० ।

न च मनसः तदारम्भे स्थवीयस्तया युगपन्नानाज्ञानोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अवयविन इन्द्रियभावाभावात् । न च परत्वादिकं व्योम्निं, परबुद्धिव्यपदेशस्यावच्छिन्नं एव(१) सम्भवात् पृथक्त्ववत् । न च नित्यमहत्ववदपरिमितेऽपि परिमाणव्यवहाराद्वापि परापरब्यवहार इति वाच्यम् । महद्बुद्धिवेच्यस्य परिमाणत्वात् । अस्य चावान्तरावच्छेदाप्रतिभासेऽपि(२) भूगोलकमहत्ववत्परिमाणोपत्तेः, अन्येभ्योऽपि महानिति वोधोपपत्तेः । प्रकृते त्वविधिविरहात्मपदेशानुपत्त्या परबोधस्यापि तत्तुल्यविषयस्यानुपपत्तेः । न च भूतत्वम्, अर्थत्वदुपाधिसामान्यबोधेनैवोप-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अवयविन इति । गगनादौ परत्वापरत्वे शङ्किते निराचष्टे न चेति । मूर्त्तमेवावधिं कृत्वा मूर्त्तेष्वेव दैशिकयोः परत्वापरत्वयोदत्पादनियमा न ते गगनादावित्यर्थः । यथा मूर्त्तत्वं तिरस्कृत्य परिमितब्यवहारस्तथा परापरब्यवहारोऽपि स्यादिल्याह नित्येति । महाकाशमिति बुद्धा परिमाणमेव विषयी क्रियते यथा मूर्त्तमविषयीकृत्यापि भूगोलक इत्याह महदिति । परापरब्यवहारस्त्वविधिमन्तरेण न सम्भवति तत्समानविषयस्तत्त्वेऽपि न गगनादौ भवतीत्याह प्रकृतेऽपतिः । यथा समान्यवत्यनुपदमिवभावा तथा बाह्यनिंद्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्वन्यायलीलावतीप्रकाशः

तिः स्यादिति कस्यचिन्मतमपनयति न च मनस इति । अवयविनो मनो-जन्यस्येत्यर्थः । मनोग्राहकमानालाभवसहकृतान्निरवयवस्थैव मनस्त्वसिद्धेरिति भावः । कालकृते परत्वापरत्वे जन्मनियते व्योम्निं न सम्भवत इति दिक्कालयोर्बाधकमाह न च परत्वादिकमिति । यत्रावधिना सह संयोगो न भवति तत्रैव दिक्कृतं परत्वं वर्तते, अत्र चावधेरपि व्योमसंयोगित्वान्न तथेत्यर्थः । अवधिनिरूप्यत्वमात्रे हषान्तमाह पृथक्त्ववदिति । यद्वा व्यतिरेकहषान्तोऽयम्, पृथक्त्वं चान्योन्याभावप्रतियोग्येवावधिरिति पृथक्त्वं यथा व्योम्नि तथा न परत्वमित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वाति:

तेन नेष्टापादनशङ्का । सामान्यतो ड्यभिचारदाह मनोजन्य-

(१) सावधेरेवेति प्रा० पु० पाठः । (२) चावच्छेदाप्रतिभासेवीति प्रा० पु० पाठः ।

पते: । न च तत्र गुणत्वापलापः, तत्र विशेषस्योक्तत्वात् । यदि त्वसत्यपि विशेषमानेऽन्यथासिद्धसम्बेदनं सामान्यमास्थीयते ततो भूतत्वमूर्तत्वपसक्तौ जातिसङ्करापत्तिरिति बोद्धव्यम् ।

किंशुककुसुमादिकार्यस्य वसन्तादिकालविशेषप्रसूतत्वे नि-
श्चिते अन्येषामपि कार्याणां कार्यत्वेन स्वरूपपूर्वकालजन्यत्वा-
नुमानात् । एवं कुड्हुमादेदेशविशेषजन्यत्वेनान्यत्रापि देशविशेष-
जन्यत्वानुमानात् । देशकालव्यवहारविषयाणामुपाधीनां कार्य-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

निवन्धना भूतत्वपरिभाषापिति भूतत्वं न सामान्यमित्याह न च भूतत्व-
मिति । जातिविशेषः । विशेषस्येति । संयोगविभागभयकारणातिरिक्ते
या सामान्यसमानाधिकरणता सा जात्यवच्छिन्नेति विशेषस्येत्यर्थः ।

दिक्कालयोः सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वमुपपादयितुमाह किं-
शुकेति । किंशुकस्य कुंकुमस्य च कालविशेषदेशविशेषजन्यता
अन्वयव्यतिरेकगम्यवातस्तदुभयद्यान्तेनान्यत्रापि कार्ये तदुभयज-
न्यत्वमनुमेयमित्यर्थः । ननुक्तमुपाधीनामेवान्वयव्यतिरेकौ यदि तदा
दिक्कालौ न स्यातां, तदा कार्याणि न स्युरिति तर्किंतस्य व्यतिरेका-
धीनः कारणत्वग्रह इत्यर्थः । ननु तर्किंतोपि व्यतिरेकोऽतिप्रसङ्गक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अपरिमितेर्पिति । अवच्छिन्नपरिमाणशून्येपीत्यर्थः । न च भूतत्वमिति । सा-
मान्यमिति शेषः । अर्थत्वविदिति । द्रव्यादित्रये यथार्थत्वं न जातिरि-
त्यर्थः । उपाधीति । बाध्यकैकेन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्वेनेत्यर्थः ।
विशेषस्येति । गुणत्वसाधकस्येत्यर्थः । जातौ बाधके सत्येवोपाधित्व-
मिति स्थिते जातिबाधकमाह यदि विति ।

किंशुकेति । यद्विशेषयद्विशेषः प्रयोजकः हत्सामान्ये तत्सामान्यप्र-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्येति । यथार्थत्वं न जातिरिति । सत्त्वमिन्नेति शेषः । एकैकपदवि-
शेषपदाभ्यां विकल्पेनान्वये उपाधिद्वये तात्पर्यम् परमाणवादिसङ्कृद्वाय
जातीयपदम् । ननु कारणत्वमात्रमेव साध्यमतो न बाधः साध्यमपि
तदेव इत्यरुचेराह ईश्वरत्वं चेति । दिक्कालाधिकरणमिति । (१) अधिकरण

(१) एतत्वतीकृद्यदर्शनादश प्रकाशपाठः कविंद्रह शति ध्ययेत् ।

मात्रनिमित्तत्वमेव दिक्कालयोः सर्वनिमित्तत्वम् । दिक्कालौ च सर्वकार्यनिमित्तं विशुत्वे सत्यनित्यविशेषगुणरहितत्वादीश्वरवत् । कारणत्वं च स्वव्यतिरेकाध्यारोपे कार्यव्यतिरेकप्रसङ्गयोग्यस्वभावत्वम् । दिक्कालौ च सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तं तत्पूर्ववर्तित्वे सति तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहियमाणत्वात् पटतन्तुवत् । गगने च महत्त्वम् अणुपरिमाणवदवच्छेदाभावेऽपि परिमाणत्वव्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वान्न कारणत्वनिर्वाहक इत्यनुशयेनाह दिक्कालौ चेति । वने सिंहनाद उत्पन्न इति व्यवहारात् सिंहनादं प्रति वनमपि कारणं स्थादित्यत उक्तं तत्पूर्ववर्तित्वे सतीति । कार्यनियतपूर्ववर्तित्वे सतीत्यर्थः । नचैवं साध्याविशेषः, अनन्यथासिद्धत्वोपरागेण साध्यत्वात् साधने च तदनुप्रवेशात् । एवं सत्यात्मनोऽपि कारणत्वं स्थादित उक्तं तदुत्पत्त्यविकरणत्वेन व्यवहियमाणत्वात् । न ह्याकाशे आत्मनि वा घटो इतात इति व्यवहारोऽस्ति यथेहेदानीं जात इति, तथाच पतदनुशयेन व्याख्यानात्तरमुच्चानतायै । पतेन गेहे गोष्ठे जात इत्यादिप्रत्ययबलात् तेषां कारणत्वमपास्तम्, नियमांशाभावात् । गगनादौ च न महत्त्वमिति यदुक्तं तत्राह गगने चेति । परममहत्परिमाणस्याणुपपत्त्या परिमाण-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योजकत्वनियमादिति भावः । दिक्कालौ चेति । नववच्छेदकपक्षत्वे बाधः, अवच्छेदयपक्षत्वे च दिक्कालसमवेतकार्यवदिति विवक्षितत्वात्(१) । ननु दिक्कालयोनित्यत्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्धेः कथं कारणत्वं ग्राह्यमित्यत आह कारणत्वमिति । परमार्थिकस्य व्यतिरेकस्याप्रसिद्धावन्यत्र प्रसिद्धं व्यतिरेकमारोप्य कारणत्वं ग्राह्यं व्यतिरेकद्वानमात्रस्य तद्वाहकत्वादित्यर्थः । तत्पूर्ववर्तित्वे सतीति । नन्देतत्पीठोपरिजातघटादावनैकान्तिकम्, अथ पूर्वत्वं नियतत्वमभिप्रेतम्, तर्हि निमित्तत्वमपि तदेवेति साध्यावैशिष्ट्यम् । मैवम्, दिक्कालसमवेतभिन्नकार्यं दिक्काल जन्यं कार्यत्वात्सम्प्रतिपञ्चवदित्यर्थात् । अणुपरिमाणवदिति । यथाऽणुपरिमाणे हस्तवितस्त्याद्यवच्छेदो नास्ति परिमाणद्युक्तत्वं चास्ति

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

पदस्य च कारकविशेषार्थत्वं प्रसिद्धमेवेति भावः । दिक्कालसमवेतत्पाद्वन्नकार्यमिति । यद्यपीडशाभिप्रायेण कहने पूर्वानुमानामेदः, नथापि त-

ज्ञकत्वात् । एकत्वं च संख्यापरिमाणयोः समानदेशत्वनियमात् ।
संस्कारत्वं च स्वकारणसजातीयकार्यजनकत्वम्, असति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वजातिव्यञ्जकत्वादित्यर्थः । न च गगनादावेकत्वमिति यदुकं, त.
त्राह एकत्वं चेति । गगनादाविति शेषः । परिमाणवत्वेनैव संख्यावत्त्वा-
नुमानादित्यर्थः ।

संस्कारत्वं चेति । जातिरिति शेषः । स्वकारणसजातीयेति । कर्मणा ज-
नितौ वेगस्थितिस्थापकौ कर्म जनयतः, विशिष्टज्ञानेन जनिता भा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तथा त्रापीत्यर्थः । व्यञ्जकत्वात्परिमाणत्वस्येति शेषः । न च परिमाण-
मेव तत्र नास्ति, द्रव्यत्वेनानुमानात् । न च विपक्षे बाधकाभावः,
द्रव्यत्वस्य सर्वपरिमितवृत्तिशपरिमितावृत्तिजातित्वव्याघातापचेः ।
समानदेशत्वेति । निरुपाधिसहचारदर्शनाच्च तद्वह इति भावः ।

संस्कारत्वं साध्यति स्वकारणेति । स्वकारणसजातीयकार्यजनकत्वम-
सति बाधके सामान्यनियतं येन रूपेण विशिष्टज्ञानत्वकर्मवादिना
स्वात्मानं प्रति कारणत्वन्तज्ञातीयकार्यजनकत्वस्यानुगमं वि-
नाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । यद्यपि स्थितिस्थापकस्य स्पर्शादिवत्कारणगुण
क्रमेणोत्पन्नत्वाच्च कर्मजन्यत्वं, तथापि भावनावेगयोऽस्तादशजाति-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्राधिकरणत्वमत्र तु कारणत्वमात्रं साध्यमिति भेदः । परिमाणव्यञ्ज-
कत्वमिति । परिमाणत्वव्यञ्जकत्वमित्यर्थः । कच्चित्पाठ एव तथा । द्रव्य
त्वस्य सर्वपरिमितेति । यद्यप्येवंस्वभावत्वेऽपि द्रव्यत्वस्य विपक्षबाधका-
भाव एव, तथापि महत्वत्वमपकर्बानधिकरणवृत्तिपरिमाणत्वसाक्षा-
ट्याप्यजातित्वादिति तत्सिद्धिः । न चाणुत्वमध्यसिद्धमिति दृष्टान्ता-
सिद्धिः, कारणगुणक्रमोत्पन्नव्यविगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाट्याप्यजा-
तेः परमाणुगुणवृत्तितानियमेन तत्सिद्धेः । कश्चिद्गुणः परमाणौ वर्त्तते
कश्चित्तेत्यत्र कारणगुणप्रकर्षोत्पन्नव्यविगुणजातीयत्वस्यानुगतस्य
प्रयोजकत्वात् । न चैवमपि आणुकपरिमाणौ मानाभावः, जन्यपरि-
माणं प्रत्यवयवित्वेन च लाघवेन हेतुत्वादिति दिक् ।

येन रूपेणेति । स्वजनकतावच्छेदकविशिष्टज्ञानत्वाधारस्मृति-
जनकत्वमावनायाः स्वजनकतावच्छेदकवर्मत्वाधारोत्तरकर्मजनकत्वं

वाधके सामान्यनिष्टम् सदशकार्यस्य तथैवापलब्धेः, अन्यथा कार्यसाहश्यस्याक्षस्मिकत्वप्रसङ्गात् । स्वभावादिति चेत् । न, व्यावृतकस्य स्वभावस्य तथात्वे^(१) सदशात्कार्यात्सदशकारणातुमानविलयापत्तेः । अनुगतत्वे च सामान्यं सादृश्यं संस्कारत्वम् । बीजशब्दादौ च परापरभावानुपपत्तिरेव व्याधिका ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

वना विशिष्टज्ञानमेव जनयनीत्यर्थः । अन्यथेति । स्वजनकज्ञातीयकार्यजनकत्वं संस्कारत्वावच्छेदेन चेत्तदा तेन तदनुमानं स्यात्, न च शब्देऽप्येवम्, आद्यशब्दे तदभावात् वेगस्थितिस्थापकभावनानां चाद्यानामपि तादृशत्वात्, तदुक्तं-'नोदनादाद्यात्मिषोः कर्म तत्कर्म-कारिताच्च संस्कारात् उत्तरमुच्चरं च'ति । अन्तिमानां तु यन्न तादृशत्वं तत्प्रतिबन्धाद् विनाशाद्वा, बीजाङ्गुरादौ च न साक्षात् किन्तु परमपरयेति, न च तत्साधारण्यमपीति भावः । यद्वा एकवृत्तिस्वविजातीयसमानाधिकरणकारणसजातीयकार्यसाक्षात्जनकत्वं विवक्षितं, तेन संयोगजनकयोर्द्रव्यकर्मणोः संयोगजनकत्वे ईश्वरेच्छाज्ञान्यस्य ज्ञानस्यासमदादीच्छाजनकत्वं चाङ्गुरादौ च नातिप्रसङ्गः । स्वभावादिति । वस्तुन एव काश्चित् स्वभावो येन जनकज्ञातीयजनकत्वं तत्र च जातिरतन्त्रमित्यर्थः । सदशादिति । वेगादौ साजात्यमन्तरेण तज्जनकसाजात्यानुमानमन्यथा न ल्यादिभ्यर्थः । शब्दादाविति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सिद्धौ तत्रापि कर्मसमवायिकारणकैकवृत्तिगुणत्वेन सा जातिरनुमेया, तथाच संस्कारत्वेन वेगस्थितिस्थापकयोरेकज्ञातीयत्वसिद्धौ संस्कारजातीयस्य कारणसजातीयकार्यजनकत्वं स्थितिस्थापकस्य विद्यत एव । बीजशब्दादाविति । यद्यपि बीजजन्यं बीजं बीजजनकं च,

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

च वेगत्वस्येति तदुभयसाधारणजातिसिद्धिरित्यर्थः । तत्रापि कर्मेति । गुरुत्वद्रव्यत्वाभिन्नत्वेनाप्यत्र विशेषणम्, वेगवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वं साध्यम्, वेगो दृष्टान्तः । वेगस्थितिस्थापकयोरिति । फलानुपहितभावनायामिव फलानुपहितस्थितिस्थापके-

(१) व्यावृतस्य तथात्वे इति प्रा० पु० पाठः ।

तद्वदत्रापि जातिभेदोऽपि स्यादिति चेत् । न । असति बाधके

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

शब्दमादाय तज्जात्यभ्युपगमे संस्कारत्वं विना शब्दत्वमाद्यशब्दे
शब्दत्वं विना संस्कारत्वं वेगादौ हृष्टं सहयशब्दे संकीर्ण्येतत्यर्थः ।
तद्वदत्रापीति । यथा कर्मज्ञानसाधारणः वैका जातिस्तथा वेगमावनासा-
धारण्यमपि न स्यादित्यर्थः । यथा वा वीजशब्दादिसाधारणा नैका जा-
तिस्तथा संस्कारत्वमपि न स्यादित्यर्थः । शब्दवीजसाधारणजातौ
परापरभावानुपर्णित्वाद्धिका प्रकृते तु न तथेत्यत आह असतीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शब्दः शब्दजन्मः शब्दजनकश्च, तथापि वीजे द्रव्यत्वेन संकरापात्तिः,
शब्दे च शब्दत्वेन तथा आद्यशब्दे लहसावात्। वहनुतो वीजं यत्र का-
ण्डजन्मं न वीजजन्मं नापि वीजजनकमदुरक्षयैष वीजजन्मत्वात्,
एवं ज्ञानशीश्वरेच्छाज्यमस्मदाहीच्छाजनकम्, तथापीहकरक्षाने त
ज्ञास्तीति तत्र ज्ञानत्वेन संकरापात्तिः । ननु धर्माधर्माधीश्वरप्रयत्न-
जन्मयो अस्मदादिप्रयत्नजनकाविति तस्साधारणी सा जातिः स्यात् ।
न वा कारणसजातीयकार्यजनकत्वं तज्जातिनियमयं तज्जात्यभावेपि
वीजशब्दयोस्तत्त्वात् । अत्रादृः। एकवृत्तिस्वविजातीयसमानाधिकरण-
कारणसजातीयकार्यसाक्षाज्जनकत्वं तज्जातिव्यवस्थापकम् । संयोगज
नकत्वे संयोगजन्मत्वेऽपि न द्रव्ये कर्मणि च संस्कारत्वमिति तद्यावृ-
त्यर्थमेकवृत्तीति । लिङ्गानं व्याप्तिश्वानवृत्युपग्रं लिङ्गानवृत्तमा-
त्मानं जनयतीति तद्यावृत्यर्थं स्वविजातीयेति । तद्वदत्रेति । यथा कारण-
जातीयजनकत्वं वीजशब्दादौ, न वैका जातिरस्ति, तथाप्रापि
स्यादित्यर्थः । असतीति । तत्र तु बाधकमुक्तमिति शेषः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अपि स्वरूपयोग्यतावच्छेदकजातौ बाधकाभावः । भावनायां
फलानुपधाननियता जातिर्नास्ति स्थितिस्थापके त्वस्तीति भावः ।
आद्यशब्द इति । अन्त्यश्वशब्दे स्वरूपयोग्यतास्वरूप्यादाद्ये
त्युक्तम् । अहुरस्येवेति । एवकारेण वीजे वीजजन्मताव्यवच्छेदः ।
ननु स्वाधारणकारणाधिक्षया नोक्तदोष इत्यस्येवाह न वा कारणेति ।
वीजशब्दयोरिति । वीजस्य वीजजन्मत्वजनकत्वाभ्युपगमेनेदम् । एकवृत्ती-
ति । एकवृत्तिस्वविजातीयं यस्समानाधिकरणं कारणं तज्जातीयका-

कारणैकजातीयत्वेन कार्यसाहश्यप्रतिबन्धात् । न च कारणैकजातीयत्वात्कार्यैकजातीयतापत्तिः । संयोगविभागयोरेकजातीयतापत्तेः । यस्य यद्विजातीयावस्थासमवेत उत्पन्नः तस्य तदवस्था-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु वेगादीनां चेदैकजात्यं तदा लज्जन्यज्ञानयोरप्यैकजात्यं स्वार्थादेत्यत आह नचेति । अन्यथा कर्मजन्यतया संयोगविभागयोरप्यैकजात्यं स्यादित्यर्थः । यस्येति सप्तम्यर्थं षष्ठी, तेन वेगाजातीयारम्भमाच्छरीरादे कर्मारम्भात्तद्विशिष्टे उत्पन्नो वेगो विजातीयारम्भमेव शरंकर्मवन्तमेव जनयतीत्यर्थः । कर्म यद्यपि संयोगवत्युत्पद्य संयोगवन्तं जन

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यस्येति । धर्मिणः । यद्विजातीयेति । कर्म च यद्यपि संयोगवत्युत्पद्यते संयोगवन्तमेव जनयति, तथापि तस्य गुणपदेन व्याख्यातिः । कारणसजातीयावस्था च न प्राक्कालीना विवक्षिता किन्तुत्प-

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

र्यजनकत्वमित्यर्थः । अत्र प्रथमविशेषणद्वयप्रयोजनमाकर एव व्यक्तम् । अस्मद्दिक्षानमीश्वरेच्छाजन्यमस्मदादीच्छाजनकं चेति तद्वारणाय समानाधिकरणपदम् । धर्माधर्मयोरप्यनेनैव वारणम्, वीजशब्दवारणं च स्वविजातीयपदेनैव । ज्ञानेनेच्छा तया च प्रयत्न इति तद्वारणाय सजातीयेति । ज्ञानेनेच्छा तया चादृद्धरा ज्ञानं जन्यत इतीच्छावारणाय साक्षादिति । इदं च कारणेऽपि विशेषणमन्यथाऽहृष्टजन्येऽहृष्टसाक्षाजनके च यागेऽतिग्रसक्तेः । जनकत्वं च विषयतातिरिक्तपैण विवक्षितप्रत्यया ज्ञानजन्यायां स्वविषयकज्ञानजनिकेच्छायामतिप्रसक्तेः । यद्योक्ते व्यभिचारो नास्त्वेवेत्यप्रयोजकत्वपरतया व्याच्छ्रेष्ठयथा कारणेति । विजातीयावस्थेति मूलम् । वायुविजातीयावस्थेत्यर्थः । ननु स्थितिस्थापकस्थ कारणगुणपूर्वकवादाश्रयोत्पत्यनन्तरमेवोत्पत्तेः संयोगस्य तत्पूर्वकालता नास्तीत्यत आह कारणसजातीयावस्थेति । कारणजन्यजातीयावस्थेत्यर्थः । किन्तुत्पत्तिकालीनेति । यद्यपि कर्मजः संयोगो न स्थितिस्थापकोत्पत्तिकालेऽपि, तथापि संयोगजपव तथा भविष्यति । वस्तुतः स्वकार्यजननकाले यद्वस्थं कारणं तस्य तादवस्थापादकगुणत्वमित्यर्थोऽतो नोकदोषः । अत्र चोपाधिरेव संस्कारत्वमिति मतं सम्यक, अन्यथा स्थितिस्थापकाव्यासेः ।

पादकगुणत्वं वा संस्कारत्वमुपाधिसामान्यम् । यथा चैकजा-
तीयावच्छिन्नाना(१)मेकगुणत्वेन सूत्रकर्तृव्यवहारविषयत्वं तथैको-
पाधिसामान्यवतामपीति । ज्ञानत्वे चेच्छादिव्याद्वृत्तस्वभावस्य(२)

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

यति तथापि गुणपदेन तद्यवच्छेऽः, मध्यशब्दस्तु स्वाधिजातयिवाति
नोत्पन्नः किन्तु स्वजातीयशब्दवत्येवेति न तत्सङ्घ्रहः । ननु संस्का-
रत्वमुपाधिश्चेत्तदा कथं तेन रूपेण विभाग इत्यत आह यथेति । सूत्रक-
र्तृतादशं जातिवैचित्र्यमभिमत्यर्थः । जातौ न व्यवस्थापकनियमो
ज्ञाने तदसत्त्वादिति यदुकं तत्राह ज्ञानत्वं इति । तत्रापि स्वाभाविकीविष-
यप्रवणत्वेव व्यवस्थापकम्, इच्छादौ तु ज्ञानौपाधिकं तत्, स्मृतावपि
न पूर्वानुभवौपाधिकं तस्य चिरातीतत्वात्, उपाधिर्हि सञ्चिहितो
भवति स्फटिके जवाकुसुमादिवत् । प्रयत्नेन यद्यपि ज्ञानं किञ्चिद्वयव-
हितं, तथापीच्छाद्वारोपाधिसम्भवेन सुलभत्वात्, किञ्च इच्छादौ विष-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्तिकालीना, तेन स्थितिस्थापकस्य कर्मजन्यत्वेऽपि यत्संयो-
गवति स्थितिस्थापकोत्पत्तिः तत्संयोगवन्तमेव कर्मद्वारा कुत्योत्पाद-
यति, ज्ञाने तदभावादिव्यज्ञाह ज्ञानत्वे चेति । इच्छादौ च तज्जनक(३)-
ज्ञानविषयोपाधिकत्वेनै सविषयकत्वव्यवहारोपपत्तेः स्वाभाविक-
विषयप्रवणत्वाभावादित्यर्थः । न च वैपरीत्यमपि सुवचं, सविषयकत्वे
हि नात्मधर्मत्वं नियामकमद्वेऽप्तिव्यासेः, किन्तु ज्ञानत्वमेव, इच्छादौ च
तदैपाधिकं, ननु वैपरीत्यं, ज्ञाने तदसम्भवात् उपाधित्वेनाभिमता
नामिच्छादिनामग्रेतनत्वात् उपेक्षाज्ञाने तदसम्भवात् । ननु किं ज्ञान-

न्यायलीलावतीप्रकाशविजृतिः

न च स्वरूपयोग्यता तत्राप्यस्त्वेवेत्युकमिति वाच्यम् । तथासति
गुरुत्वेऽपि स्वरूपयोग्यताप्रसङ्गे तदसाधारणजात्यापत्तेः । न च गुरुं
त्वादिभिन्नत्वविशिष्टमेव तज्जातिनियामकम् । तादशधर्मस्य जातिनि-
यामकत्वेऽप्तिप्रसङ्गादित्यवधेयम् । इच्छादेवेतत्केति । तथाच सविषयत्वं
धर्ममादाय ज्ञानजन्यत्वेन प्रयत्नजनकत्वेन च या तत्रातिप्रसक्तिरापा-
दिता सा न प्रयत्नस्य निर्विषयत्वादिति भावः । ननु किमिति । ज्ञान-

(१) एकज्ञात्यवच्छिन्नानाभिमिति प्रा० पु० पाठः । (२) स्वरूपस्येति प्रा० पु० पाठः ।

(३) इच्छादेवेतत्केति विवृतिसंस्तः पाठो बोध्यः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

येन समं ज्ञानमेव सम्बन्धः, ज्ञानस्य तु सतस्तदीयता यज्ञिवन्धना स्वभावमेदो विषयित्वमिति । विवक्षितमिति । व्यवस्थापकमिति शेषः । संस्कारत्वतुद्यन्यावतया शङ्खितमदृष्टवस्य जातित्वं परिहरति न न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषयतैव तज्जन्येच्छाविषयता, किंवा तद्विषयज्ञानजन्यत्वमेवेच्छायास्तद्विषयत्वम् ? नाद्यः, ज्ञाननाशे सति इच्छायानिर्विषयतापत्तेः । नान्यतः, ज्ञानानवगमेऽप्यवगम्यमानत्वात्, जनकज्ञानस्यानियतविषयत्वेऽपि इच्छायानियतविषयत्वाच्च । अत्राहुः—यथा घटादिना स्वसंभवन्धे समवायस्याभेदेनैव सम्बन्धरूपत्वं रूपादिसम्बन्धे च तद्देदेन, तथा ज्ञानस्यापि घटादिना स्वसम्बन्धे सम्बन्धरूपत्वमभेदेन इच्छादिसम्बन्धरूपत्वं तु भेदेन, तथाप्ययं पौर्वापर्यक्षसम्बन्धोऽनुगतधर्मगम्भौ, न च घटेच्छात्वादिकं सामान्यमस्ति । घटगोचरेच्छात्वैनैव तत्त्वेऽन्योन्याश्रय इति चेत् । न, नहच्छाकारणत्वमेव ज्ञानस्येच्छासम्बन्धरूपत्वं, किन्तु ज्ञानस्वरूपमेव तथा, नियामको हि जन्यजनकभावः । न चैव जनकज्ञानापगमे लक्ष्मपि प्रयत्नो निर्विषयस्यात्, तथाच प्रवृत्तनियमःस्थादिति वाच्यम् । तथापि तं करोमि नतु वेदीत्यनुभवेन ज्ञानापगमात् । ज्ञानान्तरं तत्रोत्पद्यत इति चेत्तुद्यम् । तथापि प्रयत्नजनकं ज्ञानं नादित, तत्त्वसम्बन्धरूपमिति चेत्ता

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्यैव सविषयत्वमिच्छासविषयत्वव्यवहारप्रयोजकं परम्परासम्बन्धेन, सविषयज्ञानस्य जन्यत्वमेव साक्षात्सम्बन्धेन वा तथेनि विकल्पार्थः । इच्छायाः सविषयकत्वानभ्युपगमेन यथाश्रुतेऽसङ्गतेः । ज्ञाननाश इति । ज्ञानात्मिकैव ज्ञानविषयतेति तत्राशकाले इच्छायाः सविषयकत्वव्यवहारात्पपत्तेरित्यर्थः । अनियतविषयत्वेषीति । ज्ञानस्य सिद्धासिद्धविषयत्वेऽपोच्छायाः सिद्धविषयत्वनियमादिति । यथा घटादिनेति । न चैव मिच्छायाः स्वाभाविकमेव सविषयत्वमिति वाच्यम् । जनकीभूतज्ञानरूपोपाधिकत्वेन भावनायामिव सविषयत्वव्यवहारस्य सोपाधिकत्वात् । ननु जनकीभूतज्ञानत्वेन सम्बन्धता जनकता च घटेच्छात्वजात्यवच्छिन्नं प्रति वा घटविषयकेच्छात्वरूपोपाधियवच्छिन्नं प्रति वा न सम्भवत्येवेत्याशङ्कते तथाप्यमिति । नियामिका जनकता, सम्बन्धत्वं च तत्त्वज्ञानव्यक्तेरिव विषय इच्छायामपीति परिहरति नहीच्छेति ।

विषयप्रवणत्वमपेक्षित(१)मिति । न चादृष्टत्वम् । बुद्धेरुपाधिनै-

न्यायलालावतीकण्ठाभरणम्

चादृष्टत्वमिति । बुद्धेरिति । अदृष्टकारणानुगतबुद्धेरित्यर्थः । उपाधिनैवेति । सुखदुःखान्यतरसाधारणकारणमात्रवृत्त्यतीनिद्रियजातिमत्त्वस्यात्मवृत्त्यतीनिद्रियगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वस्य वोपाधेस्तमिवन्धनत्वादित्यर्थः । एकः शब्द इति प्रतीत्यनुरोधात् शब्देऽप्यापादितां संख्यां

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्विषयत्वेन तस्य कारणता तद्विषयज्ञानमात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धरूपत्वात् । बुद्धेरिति । धर्माधर्मयोरब्रह्माकारबुद्धेः प्रत्यक्षात्मविशेषगुणावृत्तितदीयगुणमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमाद्विशेषगुणत्वेनोपाधिनोपपत्तेरित्यर्थः । धर्मोऽधर्मवृत्तिसत्त्वागुणत्वान्यजातिरहितोऽधर्मान्यत्वात् पटवदिति च विरोधिमानं बाधकमिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविज्ञुतिः

एतनेऽछायाः सिद्धविषयत्वशङ्कापि निरस्ता, तज्ज्ञानान्यत्केस्तत्रैवेच्छासम्बन्धरूपत्वेन त्वयापि स्वाभाविकसविषयत्ववादिनैतत्समर्थनीयं तं करोमि न तु तं वेशीति अवहारकाले ज्ञानापगमादित्यर्थः । यद्विषयत्वेनेति । स्वरूपयोग्यतामात्रं नियामकं तथोत्तरकालीनेष्यस्येवेति भावः । इदं चाभ्युपेत्य वस्तुतोऽतीतेष्व ज्ञानं तत्सम्बन्धः । न चोभयसम्बन्धिसमकालस्यैव सम्बन्धत्वं प्रागभावप्रतियोगिनोः सम्बन्धे व्यभिचारादिति रहस्यम् । केविच्च इच्छाप्रयत्नयोस्तवेव विषयौ भावनायां तु ज्ञानत्वमादायैव कारणसज्जातीयोऽयादि नेयम्, मूलकृता तु ज्ञानत्वजात्यनङ्गीकर्तृमतेनाभ्युपगमवद्वरीत्या विषयत्वमपेक्षितमित्युक्तमिति वदन्ति । तदयुक्तम् । अतिप्रसङ्गादेनिराकृतत्वेन लाभवेन ज्ञानस्यैव विषयत्वाचित्यात् । प्रस्तुतमविशेषति । अत एव रूपादावति व्याप्तिवारणाय तदीयगुणमात्रवृत्तीति । ज्ञानादावतिप्रसक्तेर्वारणाय वृत्तीत्यन्तम् । तत्राप्यप्रसिद्धिवारणाय प्रत्यक्षेति आत्मपदविशेषपदगुणपदानां प्रतियोगित्वविशेषणत्वेनैवावैयर्थ्यम् । विशेषपदं च तथासति संबोगादावतिप्रसक्तिवारणाय । संस्कारत्वं च न जातिरिति मतेनैव विशेषपदघटितलक्षणं वोऽप्यम् । कवित्तदीयगुणमात्रवृत्तीति शून्यः पाठः ।

(१) मध्यमतमिति श्रावण पुरुषविकृतमिति च सिद्धाभिमतः पाठः ।

वाऽन्यथासिद्धेः । शब्दादौ चैकत्वे तत्प्रतिबद्धसंयोगादिप्रसक्ताव-
नित्यसावयवद्वयत्वेन(१) कुच्छादिगमनप्रतिघातापत्तौ भ्रान्त-
त्वाद्बुद्धेः । एवमन्यत्रापि गुणानामगुणत्वनियमावधारणं प्रति-
कूलतर्केष्वभ्रेयम् । विशेषगुणत्वं च शास्त्रीयां रुदिप्रश्रित्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

निराकरेति शब्दादौ चेति । यद्यपि परमाणुरपि प्रतिहन्यत एव,
तथापि प्रतीघातोपलभ्भार्थमुक्तं सावयवत्वेनेति । बुद्धेरिति । एकः
शब्द इति बुद्धेरित्यर्थः । एवमिति । रूपादीनामपि परेण गुणत्वं आ-
पादिते संयोगविभागभ्रौद्येण द्रव्यत्वमापाद्य दोष उच्चेय इत्यर्थः ।
विशेषगुणत्वमिति । रूपादीनां शब्दान्तानां षोडशानां विशेषार्थव्यवच्छेष-
दाय प्रभवन्त्यमीति योगपुरस्कारेण सूचकता रुद्धिः परिभाषा कृता
न तु परत्वादीनामित्यर्थः । ज्ञायमानं पुत्रसुखमेव पितृसुखजनकं प-
रामृष्यमाणिलङ्घवदतो न सुखस्य विजातीयमात्रजनकत्वमिति यदुकं
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विशेषगुणत्वमिति । स्वाश्रयसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाध्यत्यन्ता-
सावसमानाधिकरणगुणावृत्तिगुणत्वव्याप्त्यजातिमिति विशेषगुणपदं
रुद्धमिति रुद्ध्यः योगनियमान्त्यव तत्प्रयुज्यत इत्यर्थः । सुखं स-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तत्राप्यात्मगुणवृत्तिर्वं पूरणीयतः स्वाप्तयेति । इवं विशेषगुणताप्रयोजिका
जातिर्गन्धत्वादिस्तस्य य आश्रयो गन्धादिस्तसमानाधिकरणद्रव्यवि-
भाजकोपाधिः पृथिवीत्वादिस्तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणो यो गुण-
स्तव्र न वर्तते या जातिस्तदत्यन्तमित्यर्थः । अत्र सङ्ख्यात्वमादाय त-
दाश्रयेऽतिव्याप्तिरित्यवृत्तीत्यन्तं जातिविशेषणम् । एवञ्च रूपत्वदीर्नील-
त्वादिकमादाय विशेषगुणत्वम्, वायुश्शर्णोऽपि पाकविरोध्यनुरूपाणाशी-
तत्वव्याप्त्यजातिमादाय, एवं जलांशेऽप्यूह्यम् । गुणत्वव्याप्त्यपदं तु
घटत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय सामानाधिकरणयमात्रपरम् ।
यद्यप्येवमपि कठिनसंयोगवस्तवमन्निसंयोगताइयताचच्छेदकचृतादि-
द्रव्यवृत्तिजातिविशेषं तदनाइयताचच्छेदकसुवर्णद्रव्यत्ववृत्तिजा-
तिविशेषं चादाय तत्र तत्रातिव्याप्तिस्तथापि संयोगनैमित्तिकद्रव्यत्वा-

(१) सावयवत्वेनेति प्राप्तु मिथ्यामेवतः पाठः ।

पङ्कजादिपदवत्तदुपाधिभिन्नियतमित्यदोषः । लिङ्गे च परामर्शस्यैव
जनकता समारोप्य(१) व्यवहित्यते ।

शीतस्पर्शप्रबुद्धशास्यात्मिको वायुसंयोगः कम्पनिदानम् ।
अत एव 'कुमिभते पवने तदभावः, शीतयोनिता चानि-
लस्ये'ति चरकाचार्योपदेशोऽपि । उभयासमवायित्वे(२) कल्प-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्र दृष्टान्तं दूषयति लिङ्गे चेति । अतीतानागतलिङ्गस्यले परामर्शस्यैव
कारणत्वं न तु लिङ्गस्थापीत्यर्थः । ज्ञानद्वारा च सुखस्य पितुर्जन्माना-
जनकत्वात् अतीतिन्द्रियत्वेन तद्वाचरणाने मनसोऽसामर्थ्यादितेमादः ।

शीतस्पर्शस्य विजातीयकम्पारम्भकत्वं व्यवस्थितं तत्राह
शीतस्पर्शेति । सुखदुःखे प्रत्यदृष्टस्थासमवायिकारणत्वं स्यादितियदाऽऽ-
शङ्कितं तत्राह उभयत्रेति । अदृष्टस्यात्ममनोयोगस्य च सुखदुःखे प्रति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

जातीयजनकमित्यात्र दृष्टान्तं दूषयति लिङ्गे चेति । अतीतानागतलिङ्गज्ञा-
नादनुमित्युत्पत्तेलिङ्गपरामर्शः कारणं ननु परामृश्यमाणं लिङ्गम्, एवं
सुखप्रपि न सत्त्वामात्रेण सुखहेतुर्जन्मानपेक्षणे तु तेनैवान्यथासिद्धिः ।
न च तज्ज्ञानं तस्य व्यापार इति नान्यथासिद्धिः, अनागतस्य तस्य
व्यापारत्वायोगात्, तथाच पुत्रादिसुखविषयत्वेन ज्ञानस्य सुखज-
नकत्वं ननु विषयस्यापि तस्य कारणतावच्छेदकमात्रत्वात् । एतेन
चन्दनादिजन्मसुखं प्रति विषयस्यैव पुत्रादिसुखस्य पित्रादिसुखजन-
कत्वं स्यादित्यपास्तम् । पुत्रादिसुखस्य पित्रादतीतिन्द्रियत्वात्, वैष-
यिकसुखस्य चन्द्रियार्थज्ञिकर्षजन्यत्वात् ।

शीतः स्पर्शो विजातीयस्यापि जनक इति दूषयति शीतेति ।
उद्भूतस्पर्शवदेगवत्संयोगस्य कम्पकारित्वादित्यर्थः । शीतस्पर्श-
शस्य वायुस्पर्शाद्वोधकत्वे मानमादृशीतयोनितेति । उभयेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्यत्वमपि गुणविशेषणम् । गुणवृत्तिपदं च यद्यस्ति तदोकविशेषण
सूचकमेव ।

शब्दे परमेश्वरज्ञानादौ च व्यभिचारमालोक्य जातिगर्भ-

(१) परामर्शजनकताऽप्योपेति प्र.० पू.० पाठः ।

(२) उभयवासमवायित्व इति मिश्रसंमतः पाठ ।

नागौरवात् । व्यापकमनोयोगस्यैव तादृशत्वेऽसमवायिकारणङ्गं
क्षणेऽद्वष्टेतरत्वस्यापेक्षितत्वात् । असमवायिकारणमिति च तन्त्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

असमवायिकलपनायां गौरवम् । न चादृष्टमेव तथास्त्विति वाच्यम् ।
विभुविशेषगुणवत्वेन मूर्त्तसंयोगस्यैव असमवायिकलपनाध्रोद्यादि-
त्यर्थः । तर्हि कार्यैकार्थसमवेतकारणत्वं यद्यसमवायिकारणलक्षणं
विभुकार्थ्येषु तदद्वष्टेऽतिव्यासं स्यादत उक्तम् अद्वष्टेतरत्वस्येति । उक्तं
मिलितपुरस्कारेण विभाषेयं नहि निमित्ते सत्येव व्यवहारः स्यात्,
न्यायलीलावतीप्रकाशः:

आत्ममनसंयोगोऽद्वष्टे चेत्युभयम् , सुखादीनां शब्दविभुवि-
शेषगुणत्वेन मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणकवृत्तिग्रणत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वसिद्धौ मनःसंयोगस्यैवासमवायिकारणस्य सत्त्वात् तदसम-
वायिकारणकलपकमानाभाव इत्यर्थः । ननु सुखं प्रत्यद्वष्टस्य कार-
णताऽस्ति, सा चैकार्थसमवेतसुखं प्रत्येवेति तस्यासमवायिका-
रणत्वे प्रमाणसिद्धे किं कलपनागौरवेणेत्यत आह असमवायिकारणलक्षणं
इति । कार्यैकार्थसमवायकारणैकार्थसमवायान्यतरप्रत्यासत्या आ-
त्मविशेषगुणव्यतिरिक्तं, यद्वा कार्यकारणभावनिरूपकधर्मनिरूपितका-
रणताश्रयोऽसमवायिकारणम्, आत्मविशेषगुणानामसमवायिकारण-
त्वव्यवहाराभावादित्यर्थः । यद्वा असमवायिकरणमिति परीक्षकाणां
परिभाषा न लौकिकीयं संज्ञा भावतान्निमित्ते सत्यपि यत्र तेषां ना-
भिप्रायस्तत्र न वर्तते इत्यत आह असमवायिकारणमिति चेति । सत्यपि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

साध्यमाह मूर्त्तसंयोगासमवायीति । कार्यैकार्थेति । यश्चिन्नपितसमवा-
यिकारणत्वं तत्कार्यं कारणं च तस्यैव समवायकारणमेतदुभयान्य-
तैरकार्थसमवायाश्रयत्वे सति कारणत्वम् । तावन्मात्रं चादृष्टानादा-
विच्छादिकारणे गतमित्यात्मविशेषगुणव्यतिरिक्तमिति विशेषणम् ।
कार्यकारणभावेति । कार्यकारणभावनिरूपको धर्मस्तदुभयमेव तश्चिन्नपिता-
तदेकार्थसमवायाविच्छान्ना या कारणता तदाश्रयत्वमित्यर्थः । न
हादृष्टस्यात्मविशेषगुणानां वा तथा कारणत्वम्, तत्रासमवायिकारण-
व्यवहाराभावेन तथा कारणतायां मानाभावादिति भावः । न लौकिकीय-
मिति । न सर्वलोकसिद्धान्तेश्वरसङ्केताविषय इति यावदित्यर्थः । औं-

परिभाषा । सा च सत्यपि निमित्ते कविददृष्टादौ न प्रवर्तते, तान्त्रिकाणामव्यवहारात्, सत्यपि गङ्गासामीप्ये घोषादन्य-त्र गङ्गोपचारवत् । कर्मणि च पूर्वसंयोगादेरन्यथासिद्धसंनि-वित्वेनाहेतुत्वात् । स्यादेतत् यद्यन्वयी हेतुः स्यात्, न चैवम्, अनुपाधित्वस्याप्रतिबन्धत्वात्, अन्यथाऽनैकान्तिके सोपाधित्वो-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अन्यथा प्रवाहसामीप्यनिबन्धन उपचारो यथा तीरे तथा घोषेऽपि स्यादित्यर्थः । ननु कर्मणि पूर्वसंयोगेऽप्युक्तलक्षणबलादसमवायिकार-णत्वं स्यादित्यत आह कर्मणीति । कारणत्वे सति कार्यकार्यसमेवत-कारणात्वमसमवायिकारणत्वं प्रकृते तु कारणत्वमेव नास्तीत्यर्थः । स्यादेतदिति । साधमर्यव्यवस्थापनं स्याद्यन्वयी हेतुः स्या-दित्यर्थः । अन्वयी—केवलान्वयी । पञ्चरूपसम्पन्नो हि हेतुरि-त्युक्त्यते केवलान्वयिनि च विपक्षव्यावृत्तिरभावान्न हेतुत्वमि-त्यर्थः । नन्वनौपाधिकः सम्बन्धो व्यासिः, स च केवलान्वयित्यस्त्वेव व्यासपक्षधर्मत्वमेव च लिङ्गत्वं न तु पञ्चरूपोपपश्यत्व-मित्यत आह नवेति । अन्यथेति । व्यासिविषटनं हि साक्षाद्वापस्तदु-आयकात्वमितरेषामतोऽनैकान्तिकेऽपि स्फुटं व्यासिविषटनतयोपा-धिरेव उद्भाव्येत न त्वनैकान्तिकत्वमित्यर्थः । तर्हि व्यामिचारित पव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निमित्ते त्र्यवहाराभाव इत्येतावन्मात्रे दृष्टान्तमाह सत्यपोति । तीर-घोषयोः प्रवाहसामीप्याविशेषेऽपि गङ्गाशब्दस्तीरे लक्षणया प्रयु-ज्यते न घोषे इत्यर्थः । ननु कर्मणो यथा नोदनाभिधातावसमवायिकारणे पवं पूर्वस्थितस्थिरसंयोगोऽपि तथा स्यादित्यत आह कर्म-णीति । स्यादेतदिति । एतदन्वयिहेतुत्वेन साधमर्यव्युत्पादनं तदा स्याद्य-न्वयी हेतुः स्यादित्यर्थः । नचैवमिति । पञ्चरूपसम्पत्तेननुमानाङ्क-त्वात् केवलान्वयिनि च विपक्षव्यावृत्तिकल्पात्, अन्यथा रूपान्तर-विकलस्यापि गमकतापत्तेरित्यर्थः । नन्वनौपाधिकः सम्बन्धोऽनु-मानाङ्कं, स चास्तयेवेत्यत आह अनुपाधित्वस्येति । विवृततात्पर्यमेतद-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पचारिकत्वं प्रकृते नास्तीत्यत आह एतावन्मात्र इति । आभिप्रायिकं पद्मभिप्रायवशादेव प्रवर्तते व्यवहारार्थं चेदं लक्षणं न तु स्वकृत-

ज्ञावनापत्तेः, साध्याभावव्यावृत्या तु साध्यसम्बन्धित्वस्य प्रती-
त्यप्रतीतिभ्यां व्याघातात् । मैवम् । अयोगव्यवच्छेदस्य(१)नियमा-
र्थत्वात् । तथापि कालपनिकविपक्षाव्यतिरेक इति चेत् । अवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सम्बन्धो व्याप्तिस्त्रापि स्यादित्यत आह—साध्येति । साध्यस्याभावो
यत्र स विपक्षस्ततो व्यावृत्या व्यभिचाराभावः स्यात्, तत्र साध्या-
भावो यदि प्रसिद्धस्तदा केवलान्वयित्वव्याघातोऽसिद्धश्चेत्तदा ततो
व्यावृत्तिर्दुग्रहेत्यर्थः । साध्यायोगेति । यद्यपि साध्यायोगोऽप्यासिद्धः, सा-
ध्यायोगव्यवच्छेदश्च साध्य पव, न च सा व्याप्तिस्त्राप्रतिक्रियाकर्त्वं
तथापि साधनविनिष्ठाभावाप्रतियोगिसाध्यकर्त्वं व्याप्तिस्त्राप्यस्ये-
वेति भावः । ननु शाशविषाणादौ प्रमेयत्वादिव्यतिरेको वाच्य पवेति
कुतः केवलान्वयित्वमित्याह तथापीति । यदि विपक्षो भवेत्तदा तत्र

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धस्तात् । साध्याभावव्यावृत्येति । अत्र च न सोपाधित्वोद्धावनापत्तिः, सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव कारणव्यतिरेकरूपस्यानैकान्तिकत्वस्यैव सा-
ध्याद्वृष्टित्वादिति भावः । प्रतीतीति । यदि साध्यव्यतिरेकः प्रतीतः क
केवलान्वयित्वम् । न चेत् कथं साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः । अयो-
गव्यवच्छेदस्येति । ननु केवलान्वयिसाध्ये साध्यायोगस्याप्रतीतेः कस्य
व्यवच्छेदः साधनवित्ति स्यात्, किञ्च अयोगव्यवच्छेदो योगः, स
चानैकान्तिकत्वादिसाधारणः, न वा केवलान्वयिनि संशयः—प्रमेय-
त्वमन्त्र वर्त्तते नवेति, संशयश्च न प्रमेयविशेष्यकः, किन्तु प्रमेयत्व-
विशेष्यकः विशेषणविशेष्यमेदेन वस्तुनो भेदात् । अत्राहुः । साधन-
विनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमन्त्र विवक्षितम्, संशयश्च य एव सा-
ध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वाङ्गावाच्य । ननु
समानविषयत्वमपि तन्त्रम्, प्रमेयत्वं घटेऽस्ति नवेति संशयश्च यदः

न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वितिः

लक्षणानुरोधेन व्यवहारकरपनमिति प्रघटकतात्पर्यम् । अधस्तादिति ।
व्याप्तिनिष्ठपणावसर इति भावः । विशेषणविशेष्यमेदेनेति । साध्यसिद्धिविरो-
धीति । साध्यनिष्ठयप्रवर्त्तनीय इत्यर्थः । न तु समानविषयत्वमपीति । न स-

(१) साध्यायोगव्यवच्छेदस्येति भिशम्भतोव पाठो शृण्यः ।

द्यमानविपक्षत्वस्थान्वयित्वात् । न च विपक्षस्य ततो हेतुव्यतिरेकस्य वा कल्पितत्वे विपक्षत्वं सम्भवति । एवमपि च विशेषो वाच्य इत्यादावन्वयित्ववस्थितेः । व्यतिरेकाभिधाने व्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यतिरेको निरूप्येत स एव तु नास्तीत्याह अविद्यमनेति । ननुकं कृपनोपनीतो विपक्षोऽस्त्येवेत्यत आह—नचेति । कालपनिकरूपसम्पूर्ततन्त्रत्वात्, कालपनिकी विकल्पप्रतिपत्तिरपि स्थात् कल्पनायाः सर्वत्र सुलभत्वात् अवस्तुनः सर्वविविधिनिषेद्व्यवहाराभाजनत्वात् । एवमपि चेति । प्रतीताधिकरणत्वं प्रतीतिप्रतियोगिकत्वमात्रमपि व्यति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रमेय इति साध्यधीविरोधी भवत्येव, व्यतिरेकश्च विपक्षवृत्तित्वशङ्खानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्यासादुपयुज्यते अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्खैव नोदेतीति केवलान्वयिति व्यतिरेकाभावेऽप्यनुमितिरप्रत्यूहा । अविद्यमनेति । ननु साध्याभाववत्त्वं विपक्षत्वम्, तत्र यत्किञ्चित्साध्याभाववत्त्वं केवलान्वयित्यपि, प्रकृतसाध्याभाववत्त्वाभिधाने च सिद्धसिद्धिव्याघातः । न चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं, तस्य भावरूपत्वेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वनियमात्, अभावरूपत्वे च प्रतियोग्येवात्यन्ताभावस्तस्येत्यर्थं इति चेत । अत्राहुः । वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं, तच्च प्रमेयत्वादिकमेव, तस्य च प्रमाणव्ययत्वयोरननुगमेऽपि प्रमात्रवसेवं परंपरासम्बन्धादृघटादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमाजातीयविषयत्वं वा । यद्वा आकाशात्यन्ताभावस्तथा, तस्य च प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि वृत्तिमत्वाभावात्, आकाशस्यावृत्तित्वात् । व्यतिरेकेति । अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशनिवृत्तिः

मानविशेष्यकत्वमपीत्यर्थः । व्यतिरेकेवेति । साध्याभावति हेतुव्यतिरेकज्ञानमित्यर्थः । व्यतिरेकव्यासाप्रतिति । सत्यां व्यतिरेकव्यासावन्वयव्यासादुपयुज्यत इत्यर्थः । अन्यथा सहभावज्ञानतयैव कारणत्वे विशेषविरोधिवैयर्थ्यपत्तेः । वृत्तिमदिति । आकाशात्यन्ताभावसङ्खाय प्रथमविशेषणम् । स्वाविरोधिवृत्तित्वं च तदर्थोऽप्यथा संयोगाभावसङ्खात् तत्साध्यस्य दुरीयतापत्तेरिति भावः । परम्परासम्बन्धावगादित्वे लोहितः स्फटिक इति वत् प्रमा घट इति प्रतीतिः स्या-

धातापते: ॥

इति श्रीन्यायलीलावत्यां साधर्म्यपरिच्छेदः ।

रूपरूपिणां गुणतद्रतामन्येषां च समयोत्तरापरभावेनोत्पादानुलब्धावेककालव्यवस्थितौ सूक्ष्मसमयभेदाकल्पनान् हेतुफलभावः । अहेतुफलभावो^(१)हेतुकसदातनभाववदसदातनो-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रेकनिरूपणे तन्नं न तु प्रमितप्रतियोगिकत्वं, तथापि विशेषो वाच्य इत्यादौ वाच्यत्वव्यतिरेको यत्र निरूप्यस्तस्य वाच्यत्वावाच्यत्वयोर्ब्योधात् इत्यर्थः । न तु धर्मत्वात्तस्यापि व्यतिरेकः साध्यः, स्तर्हि धर्मस्त्वस्य कुतो व्यतिरेको, तदेव केवलान्वयि, केवलान्वयित्वं चात्यन्तात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति ।

प्रक्रियाप्रकरणारम्भप्रयोजनमाह रूपरूपिणामिति । धर्मचर्मिणा-मित्यर्थः । गुणतद्रतामित्यादिगोवृष्टन्यायेन । अन्येषामिति । द्रव्यकर्मणामित्यर्थः । पौर्वपर्यग्रहः कार्यकारणभावग्रहहेतुः, स चन्द्रास्ति तदा कार्यकारणभावोऽपि दुर्ग्रहः । समयोत्तरापरेति । यद्यपि तनुपटादीनां न समयसौक्ष्म्यम्, यत्रतदास्ति तत् कार्यं समवायिकरणं विनेन्यायलीलावतीप्रकाशः

व्याघ्रातादित्यर्थः । न च वाच्यत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मत्वादिति वाच्यम् । व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयि, व्यावृत्तत्वे च यत एव व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तं तदेव केवलान्वयीति धर्मत्वस्यानैकान्तिकत्वादप्रयोजकत्वाच ॥

रूपरूपिणां धर्मिणामित्यर्थः । गुणतद्रतामिति गोवृष्टन्यायमाश्रित्योक्तम्, अन्येषां द्रव्यकर्मणामित्यर्थः । तनुपटयोः संयोगसंयोगिनोः पटस्पन्दयोश्च यद्यपि चिरेणोत्पादान्न समयसौक्ष्यं, तथापि यत्र तदास्ति तत्र समवायिकारणं विनोत्पादसिद्धौ ततोऽस्यत्रापि तदनुमेयं समवायिकारणभावे किं प्रत्यासञ्जसंसमवायि स्यात्तदसत्त्वे च न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वितिः

वित्यरुचेराह प्रमाजातीयेति । यद्वेति । इदं च न पूर्वास्वरसे, किन्तु तदुहरणीयमिदं वेति विकल्पे ॥

(१) भावः, अहेतुकसदातनभाववदिति प्रा० पु० पाठः ।

इपि भावस्तथेत्यत्मा दितच्चवाच्यवस्थितौ न निःश्रेयसप्राप्तिरिति तत्प्रक्रियापरिच्छेदोऽयमारभ्यते ।

तत्र द्रव्यप्रक्रिया तावदणुभ्यां^(१) व्यणुकं ततस्त्वयणुकम् । तदसिद्धं व्यणुकासिद्धेरिति चेत् । न । व्यणुकं कार्यद्रव्येणैवारभ्यते महत्वात् घटादिवदिति मानात्, न चेदेवं महत्वं न स्यात्, अणुपरिमाणस्यानारम्भकत्वात् । अणुसंख्यैवाऽऽभतां महत्वं द्वित्त्वमिव व्यणुकमिति चेत् । न, तथासति घटेऽपि परमाणुसंघातारबधत्वप्रसङ्गे भग्नस्य सहसाऽदृश्यत्वापत्तेः । व्यणुकेनापि व्यणुकारम्भे घटे तुल्यः प्रसङ्गः इति न, अस्ति विषेषे बाधकम्-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति तत्रासमवायिकारणनिमित्तकारणयोरत्यभावेऽहेतुकतायामन्यत्रापि तथेत्यर्थः । तथेतीति । अहेतुक एवेत्यर्थः ।

तदसिद्धमिति । आनन्दर्यमिदमसिद्धमित्यर्थः । कार्यद्रव्येणैति । न तु परमाणुनैवेत्यर्थः । महत्वादिति । कार्यमहत्वाश्रयत्वादित्यर्थः । महत्वं न स्थादिति । व्यस्तरेणोरिति शेषः । अणुसंख्येति । परमाणुगतं बहुत्वमित्यर्थः । द्वित्वमिव द्वयणुकमिति । परिमाणमिति शेषः । तथासतीति । महतोऽपि परमाणुभिरारम्भे सतीत्यर्थः । तुल्यः प्रसङ्ग इति । भग्नस्य सहसाऽन्यायलीलावतीप्रकाशः

निमित्तकारणमधि किसुपक्ष्यादिति भावः । आत्मादीति । कार्यकारणभावाभावे ज्ञानादिसमवायिकारणत्वेनात्मासिद्धेरित्यर्थः । तत्परिच्छेदो हेतुफलमावनिश्चयपरिच्छेद इत्यर्थः ।

ततस्त्वितयादित्यर्थः । कार्यद्रव्येणैत्येवकारोऽकार्यद्रव्यमानव्यावृत्तिपरः, अवयवसंयोगादेरपि तदेत्युत्वात् । महत्वादिति । कार्यमहत्वादित्यर्थः तत्त्वाक्षुषद्रव्यत्वात् सिद्धम् । अणुपरिमाणेति । प्रचयस्य तत्राभावादिति शेषः । अणुसंख्येति । परमाणुवृत्तिवहुत्वमित्यर्थः । तथासतीति । घटावयवाना परमाणुत्वादित्यर्थः । द्वयणुकेनेति । यथा परमाणुभिस्त्वयणुकारम्भे घटोपि तैरेवारभ्येतत्युक्तः प्रसङ्गः तथा व्यणुकेनापि तदान्यायलीलावतीप्रकाशनिवृतिः

परममहति व्यभिचार इति विशिनव्विकार्यमहत्वादिति । आरम्भक-

(१) अणुदायामेति प्राप्तु पुण्ड्रपादः ।

आरम्भकसंख्यापर्कर्षतारतम्यं क्वचिद्दिश्रान्तं तारतम्यत्वात् , न चैकं वस्तु द्रव्यारम्भकमिति द्वितीयारम्भकत्वाद्दृश्यणुकसिद्धिः । न चैवं कदाचित्त्वयुकं परमाणुपादानकम् , द्युषुकोपादानकस्य तदुपादानकत्वानुपत्तेः , 'न हि तन्तुपादानकस्य पटस्य कदाचिदंशूपादानकत्वं सिद्ध्यती'ति किरणावलीकारः । तत्र द्वितीयारम्भकत्वेऽप्यणुद्यारम्भकत्वस्यासिद्धेः , द्वितनुकेन सिद्धसाधनात् , जलावयविनस्तदवयवानां च जलजातीयजन्यतोपल-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

हृश्यत्वप्रसङ्गं हृत्यर्थः । नचैकमिति । एकेनैवावयवेन न द्रव्यारम्भः तत्र संयोगस्यासमवायिकारणस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः । एकातन्तुकस्तु पटो न भवत्येवेति भावः । अनियमारम्भमाशंक्य तन्तुपटादौ नियमारम्भदर्शनान्विरस्यति नचैकमिति । एतावता अवयवद्रव्यारम्भः परं सिद्ध्यति न तु परमाणुभ्यामारम्भं हृति कथं द्युषुकसिद्धिरित्याह तत्रेति । व्यभिचारमाह जलावयविन इति । एकजातीयेन चेदवयवावयविनावारम्भ्येते

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रम्भे घटस्यापि तैरारम्भादुक्तः प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । आरम्भकेति । आरम्भकसङ्ख्यात्वं सजातीयनिरुपितोत्कर्षापकर्षोभयानाश्रयवृत्तिं उत्कृष्टवृत्तिपरिमाणारम्भकवृत्तिसामान्यत्वात् महत्ववीदित्यर्थः । अतो न गुरुत्वतारतम्येनानैकान्तिकम् । एवं—कचित् द्युषुकोपादानकत्वे सतीत्यर्थः । व्यभिचारमाह जलावयविन इति । नन्वेवमप्येकजातीयेनाव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संख्यात्वमिति । परिमाणाऽसमवायिकारणीभूतसङ्ख्यात्वमित्यर्थः । न तु समवायिकारणवृत्तिसंख्यात्वमित्यर्थे द्रश्यणुकत्रयेऽपि इप्यणुकारम्भे द्वित्वसत्वेन सिद्धसाधनादिति कोचित् । तत्र, तथासाति द्वितनुकेन सिद्धसाधनादिति सूलविरोधात् , तस्मात्समवायिकारणतापर्याप्त्यविकरणयावद्वृत्तिसंख्यात्वमित्यर्थो द्रष्टव्यस्तेन न पूर्वपरदोषः । सजातीयेति । यद्यपि संख्यापरिमाणसाधारणावनुगताबुत्कर्षापकर्षो नस्तः , तथाप्युत्कर्षापकर्षद्विशब्दवाच्यत्वेनैवानुगतयोः साध्यप्रवेशः , साजात्यं च स्वेन धर्मेण विवक्षितम् , स्वपदं च समभिद्याहृतपरम् । अत्राप्युत्कर्षनाश्रयत्वग्भृतयैव इप्यसरेणुपरिमाणमादाय इष्टान्तः स्व-

स्माच । निश्चाधिसम्बन्धबलेन दृश्युकस्य कार्यद्रवयोपादानक-
त्वसिद्धिरस्त्वति चेत् । न । महदुपादानकत्वस्यापि सिद्धिप्र-
संगात् । तत्र य उपाधिः स ह्यापि भविष्यतीति । बाधेन

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तदाऽवयवावयविभ्यामेकजातीयमारप्यथ इत्यर्थः । महत्कार्यं का-
र्यद्रवयारभ्यमेवेति व्यासित्वलादृश्युकसिद्धिरिति शङ्कुते निश्चाधी-
ति । महत्कार्यं महदारभ्यमेवेत्यपि व्यासित्वेति श्युकसिद्धिरेवेति
परिहरति नेति । बाधेनाऽन्त्रेति । महत् महदुपादानकमेवत्यत्र पक्षेतत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यवावयविनौ जन्म्येते इत्यनेनैकजातीयमवयवावयविभ्यां न जन्म्यत इत्य-
त्र व्यमिचारो नोद्धावितः । अन्नाहुः-एकजातीयेन यद्यवयवावयविनौ
जन्म्येते तदाऽवयवारभ्यकेणावयविजातीयमारप्यत इत्यपि सिद्ध
तीति भवति व्यमिचारः । ननु विपक्षवाधकाभावेऽपि निश्चाधिस
हचारदर्शनव्यमिचारादर्शनाभ्यां व्यासिगृह्णत इत्याह निश्चाधीति ।
अतिप्रसङ्गात् ततो व्यासिग्रह इत्याह महदिति । नहि बाधेनैवोपाधि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्थः । यद्यप्यपर्कषपदं व्यर्थं, तथापि विशिष्टाभावत्वेनाव्यर्थता । कचि
दपर्कषपदशून्यः पाठः । हेतौ च परिमाणारभ्यके प्रचयाख्यसंयोगे स-
वैत्कृष्टे सर्वापकृष्टे च विद्यमाने असाधारणधर्मे स्वनिरूपितोत्कर्षपक
र्षयोरप्रसिद्धा साध्याग्रहेण व्यासिग्रह इत्युक्ष्यापकृष्टत्वं विशेषणम् । न
च परिमाणारभ्यकवृत्तित्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । अवयविगुरु-
त्वादौ व्यमिचारवारकत्वात्, सर्वापकृष्यावयविगुरुत्वे मानाभावात्, स-
माद्यारगुरुत्वस्यैव तुलादिपरिच्छेद्यत्वात्, अवयविगुरुत्वस्य सर्वस्य तु-
ल्यरूपत्वात्, उत्कर्षपकर्षयोश्च परमाणुगुरुत्वाक्षेया तत्रापि सम्भवा-
त्, सुवर्णतूलकयोर्गुरुत्वविशेषानुभवात् । वस्तुत उत्कृष्टापकृष्टपरिमा-
णं तदारभ्यकवृत्ति सामान्यत्वादेति हेतुः । परिमाणे उत्कृष्टेत्यादि-
विशेषणात् प्रचयाख्यसंयोगवृत्तिजातिविशेषे व्यमिचारः । अत एव
गुरुत्वतारतस्यविशेषेऽपि न व्यमिचारः, परिमाणारभ्यकत्वविद्यादित्व-
तोस्तत्राभावात् । आरभ्यकत्वं च समवायिकारणत्वमतो न द्रव्यवृत्ति-
जातावयवसिद्धिनिष्ठनव्यासिग्रहाभावादोष इति संक्षेपः । श्युकोपादा-

(१) तुल्यताप्रसङ्गः इति तास्ति विपक्षे वाधकम् इति मु० प्र० पाठः ।

तत्र(१) साध्येतरत्वमुपाधिरवधार्यत इति चेत् । न, अवधेऽपि तत्प्रसङ्गात् । तथा सत्यनुमानोच्छेदप्रसङ्ग इति चेत् । अस्तु तर्हि महदुपादानकत्वं कार्यद्रव्योपादानकत्वं प्रत्युपाधिः, तत्कुतो ब्रणुकसिद्धिरिति ।

अत्रोच्यते । कार्यद्रव्योपादानकत्वं प्रति महद्रव्यो-
पादानकत्वस्योपाधित्वनिर्णयहेतोस्तर्कस्याभावात् । परिमाण-
त्वावान्तरसामान्यस्य महत्वाव्यवान्तरसामान्यव्यतिरिक्तस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मुपाधिरित्यर्थः । यत्र कार्यद्रव्योपादानकत्वं घटादौ तत्र महदुपादा-
नकत्वमित्याह अस्तु तर्हिति ।

साध्यव्यापकताप्राहकस्तर्कः प्रकृते नास्तीत्याह—कार्यद्रव्येति ।
ब्रणुकसिद्धो व्याध्यन्तरमुपष्टुमकमाह परिमाणेति । परिमाणत्वः
व्याध्यजातेः कार्यकार्यवृत्तित्वध्रोद्यमित्यणुत्वमपि कार्य-
कार्यवृत्ति स्वीकर्त्तव्यमित्यर्थः । परममहत्वे व्यभिचारवारणा-
याह महत्वाव्यवान्तरेति । परमाणुर्वं न जातिरिति भावः । तत्प्रतिबन्ध-
कस्योपाधेरित्यर्थः । कार्यद्रव्योपादानकत्वे साध्ये महत्वोपादानकत्वं
न्यायलीलावतीप्रकाशः

रुक्षीयत इत्यभिप्रेत्याह अवधेषीति ।

उपाधित्वेति । नहि सहचारदर्शनव्यभिचारदर्शनाभ्यामेवोपाधेः
साध्यव्यापकत्वं गृह्णते पक्षेतरत्वोपाधिनाइनुमानमात्रोच्छेदा-
पेत्तेः वाधोश्चीतपक्षेतरत्वे चानुकूलतकोऽस्त्वेवेति साध्यव्या-
पकत्वनिश्चय इत्यर्थः । न केवलमनुकूलतकर्मभावः प्रति-
कूलतकोऽस्यत्र इत्याह परिमाणत्वेति । परिमाणत्वावान्तरसामान्यं
विभुत्वादि न च कार्यकार्यवृत्तित्यत उक्तं महत्वाव्यवान्तरेति । तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नक्षे सतीत्यन्तरमपीति शेषः । विभुत्वमिति । परममहत्वमित्यर्थः ।
कविद्वितस्त्यादित्वमिति पाठः । स तु सुग्रम एव । न चैवमप्यादिपदं
मूले व्यर्थम्, परमाणुपरिमाणमात्रवृत्तिजातौ व्यभिचारवारकत्वात्, आ-
दिपदाने च परिमाणत्वव्याप्त्यत्वस्य लाभेन तदव्याप्त्यत्वस्याग्रिम-

(१) बाधेनानेति विश्वस्मतः पाठः ।

कार्यकार्यव्यक्तिवृत्तित्वस्योपलब्धेऽर्थमहत्ववत्तत्रतिवन्धकस्य च प्र-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

यद्युपाधिः स्यात्तदाऽणुत्वस्य जातेः कार्यकार्यवृत्तिं यत् सुहंडप्रमाणावधृतं तत्त्वं स्यादिति प्रतिकूलतर्कपराधात् इत्यर्थः । तथाच

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चाणुत्वसामान्यं कार्यकार्यवृत्तिं परिमाणत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वात् महत्ववदिति कार्यणुत्वाश्रयत्वेन द्युषुकसिद्धिरित्यर्थः । तत्रतिवन्धकस्य चेति । परिमाणत्वसाक्षाद्याप्यं सामान्यं कार्यकार्यवृत्तीति व्याप्तिरणुत्वसामान्यस्य कार्यकार्यवृत्तितार्थां स्यादिति महत्वोपाधौ प्रतिकूलतर्कस्तदाहतिवृलेन तत्प्रतिवन्धकस्य कार्यमहतः कार्योपादानत्वव्याप्तिप्रतिबधकस्योपाधेऽर्थमहदुपादा। नकत्वरूपस्य निरासादित्यर्थः । न च कार्यकार्यवृत्तित्वे साध्ये महदवयवारब्धसमवेत्वृत्तित्वमुपाधिः, ज्ञानवजातावेव साध्याद्यापकत्वात् । न च साधनावच्छिद्ग्रन्थसाध्यापकत्वं, व्यर्थविशेषणत्वात् । ननु इयणुकं न कार्यमान्द्रव्योपादानकं परमाणुनापि तज्जननात्, न चेदमसिद्धम्, आरभ्याद्दरम्भत इति पक्षानाश्रयणात् । न च तत्र मानाभावः, एकतन्तुकपटस्याद्यक्षसिद्धत्वात्, तत्र यद्यशुसंयोगः कारणं न स्यात् तदा एकस्मिन् तन्तौ संयोगाभावेनासमवायिकारणभावात् स नोत्पदेत, न च तत्र तन्तुरेव नष्टः, स एवायं तन्तुरिति प्रत्यभिज्ञानात्, अत एवान्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इलेन लाभात् परमाणुपरिमाणवृत्तिपरिमाणत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वेनैव च पक्षतेति न पक्षविकल्पावकाशः । महदवयवारब्धेति । जातित्वपक्षधर्मविच्छिन्नसाध्यापकोऽयमुपाधिरन्धथा परमाणुद्युषुकसंयोगे साध्याद्यापकत्वात् । व्यर्थविशेषणत्वादिति । महत्पदार्थान्तर्भावेन व्यापकत्वाग्रहात् तत्परित्यागे च साधनव्यापकत्वादिति भावः । आरभ्यारम्भकवादस्य प्रकृतसङ्गतत्वमाविकरोति ननु इयणुकमिति । न च तन्तुरेवेति । तथाचांश्च एव नष्टास्तन्त्रव पवपटारम्भका इति नारभ्यारम्भकवादसिद्धिरित्यर्थः । अत एवेति । यत एवारभ्यारम्भन्ते अत एव महापटसत्त्वदशायामवान्तरावयव्यञ्जलाद्वैरपि धीः सङ्गच्छते, अन्यथा पटस्य तन्तुजन्यत्वनियमेन साऽनुपपन्नेति भावः । यदि च तत्राञ्जलादिधीर्न प्रमाणं तदा प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकोऽवयवी कापि न

ज्ञानादारभ्याप्यारभन्ते । न च मूर्तीनां समानदेशताव्याघातः, अन्यूनानतिरिक्तदेशस्य तथात्वादिति चेत् । न । अन्यून एव

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

देशे पटवृच्छि विस्त्रित्वादेव, तथाच कथमारभ्यारभकत्वम्? यदि
न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रव्यस्य स्वाश्रये द्रव्योपत्तिप्रतिबन्धकत्वाच्च, अन्यथा चतुस्तन्तुकादिकाल एव चतुस्तन्तुकाद्यन्तरोपत्तिप्रसङ्गः, न च प्रागभावाभावाज्ञोत्पत्तिः, तेरेव विभक्तैः पुनरारभ्यदर्शनात्, एकतन्तुकाज्ञाकारे त्वच्छेदकान्तरेण तन्त्रंशुसंयोगस्यासमवायिकरणत्वे भवति, भवति शङ्खली शिरसि शरीरसंयुक्तेयनुभवः । यद्वा अंशववयवसंयोग एवासमवायिकरणम् । न चैव पटस्यांशुवृच्छितापत्तिः, नहि यावदसमवायिकारणस्याधिकरणं तावत्कार्यस्यापि गुणादौ व्यभिचारात् । न च द्रव्यमिति विशेषणमंदवधिकरणत्वापादने तत्समवेतासमवेतत्वस्थोपाधित्वादित्यभिप्रेसाह अन्यून एवेति । ननु चान्यूनेष्यनतिरेकमादाय न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कृपस्यैकांशुमात्रवृच्छित्वाच्चन्तोश्चांशुद्रव्यवृच्छित्वात्त्रोपाध्यभावादिति भावः । द्रव्यस्येति । तथा प्रतिबन्धकताया अन्यूनातिरिक्तदेशकत्वस्य गौरवेणाप्रवेशादिति भावः । अन्यथा चतुस्तन्तुकेति । यद्यपि सहोत्पत्तिप्रसङ्गेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावो गतिर्विनिगमकाभावात्तथाचाद्यादिकमेव प्रतिबन्धकं, तथापि द्वितीयादिक्षणे यत्र चतुस्तन्तुकान्तरोपत्तिस्तत्र दृष्टस्य पटस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न त्वदृष्टस्य गौरवादिति भावः । ननु तत्रावयवसंयोग एवाऽव्यविन्युपचर्यते न त्ववयवावयविनोः संयोगस्तस्याप्राप्तिपूर्वकत्वनियमादित्यरुचेराह यद्वा अंशववयवेति । अंशववयवतन्तुसंयोग इत्यर्थः । स च नानुपप्रस्तयोरप्राप्त्वादिति भावः । नचैवमिति । इयं च शङ्खा प्रथमकल्पाभिप्रायेण, द्वितीयफलपे तु अशुपदं तदवयवपरम् । यद्वा अशुरुपं यदवयवद्यं तत्संयोग एवासमवायिकारणं तत्रापि कारणैकार्थप्रत्यासत्तिसत्वादिति पूर्वफक्किकार्थः । एवश्च उभयपक्षसाधारण एवायमाक्षेपः । नहि यावदिति शङ्खाया उभयपक्षसाधारणयेऽपि यावदिति विशेषणं प्रथमकल्पाभिप्रायेण, अभिमकल्पश्च तद्यातिरेकेणैव साधुः, अत प्रथमसमयसाधारणो गुणादौ व्यभिचार इति इयेयम् । तत्समवेता-

विरोधापत्तेः । संयोगे चातिप्रसङ्गात् इति ब्रह्मणुकादिकमेणा·
अन्त्यावयविपर्यन्तमारम्भ इति ब्रह्मणुकसिद्धिः ।

कथं पुनः पक्षघटेऽपि कारणगुणपूर्वकता रूपादीनाम्? असं-
भवद्विरुद्धधर्मसंसर्गो हि घटः प्रत्यभिज्ञायते, उपरिस्थितानाम्-
पाताच, तदेशत्वतत्संख्यत्वतत्परिमाणत्वोपलब्धेत् । अन्तः-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

च न्यूनाधिकदेशयोः समानदेशविरोधो न स्यात्तदा शरीरदेशेऽपि
घटो वर्तते संयोगवृत्तयेत्याह संयोगे चेति ।

इदानीं पाकजप्रक्रियां प्रस्तौति कथमिति । प्रयोजनमत्रापि आत्म-
तत्त्वज्ञानमेव कथञ्चिदन्वेष्ट्यम्-सत्यवयविनि रूपादीनामुत्पादविना-
शसिद्धावात्मन्यपि ज्ञानाद्युत्पादविनाशाविति, ज्ञानं चैतन्यम् । अवय-
विकृपाद्यग्रिसंयोगासमवायिकारणकं न च, अग्निसंयोगासमवायिका-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विरोधः, अत्र तु न तथेत्याह संयोगे चेति । तथासति शरावसंयुक्तेनापि
घटः संयुज्येतेत्यर्थः ।

सम्प्रति किं पर्यावरुपादीनामेव पाकजस्तं किंवा परमाणुवृत्ती-
नामेव तेषां पाकजस्तं न त्ववयववृत्तीनामिति विचारः । अवयविकृपा-
दिकं तेजःसंयोगासमवायिकरणकं नवेति संशयः । प्रयोजनं त्वा-
श्रये सत्येव रूपाद्युत्पादनाशासिद्धौ धर्मधर्मिभेदे रूपादेः समवायि-
कारणजन्यत्वस्थितौ बुद्ध्यादेवपि तज्जन्यत्वस्थितावात्मसिद्धिः ।
अत्र पूर्वपक्षमाह कथमिति । आमपकावयविनोरमेदसाध्यकं प्रत्यक्ष-
माह असम्भविति । अनुमानमन्याह उपरीति । मूर्त्तीनामिति शेषः । ननु
स्थूलस्य घटादेवन्तःपाकानुपपत्त्या परमाणुर्त्तां पाकः स्यादित्यत आह
अन्तःपाकस्येति । द्रव्यविरोधीति । न ह्युक्तहेतोद्रव्यारम्भकसंयोगविरो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वातिः

सम्बेतत्वस्येति । द्रव्यत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्येति शेषोऽतो
न सत्त्वादौ साध्याद्यापकत्वम्, अन्तरावयविधीस्तु बाधकेन भ्रान्तेति
भावः । तथासतीति । समवायेनैकत्र द्वयोर्मूर्त्तयोरविरोधे संयोगेनापि
तथा स्यादिति शारीरावच्छिन्ने घटो वर्ततेत्यर्थः ।

अवयविस्त्रपत्वादिकमिति । अत्र द्रव्यक्षिपक्षतायामंशतो धाध इति
जातिपक्षता । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधीति । न क्रियाहेतुरित्येव प्रकृते

पाकस्यापि सच्छद्रव्यादवयविनां स्फटिकान्तरिन्द्रियप्रवेशवत्
घटे बहिःशैत्यवेदनवदुपपत्तेः । न च स्पर्शवद्रेगवद्रव्याभिघा-
ताद्रव्यनाशः, द्रव्यविरोधिकमोत्पत्तौ मानाभावात् । कर्मत्वस्थं च
नभोगविभागेनापि करकम्ये तत्परमाणुकम्पवदुपपत्तेः । न च
संयोगमात्रं तद्देतुः । पवनसंमुखधृतघटपटादेरपि नाशापत्तेः । कर्म-

न्यायलीलावतीकथाभरणम्

एणकत्वं घटरूपादिवृत्तिर्वेति विप्रतिपत्तिः । पीडुपाकपक्षे हि घटा-
देनाशो वाच्यः, स च कथं भवेत् यावता स एवायं घट इति प्रत्य-
भिज्ञा घटोपरिधृतानां शरावादीनामपि, ततः पूर्वदेश एव घटादीनां
सत्त्वम्, सैव च संख्या, तावदेव च परिमाणं नोपपद्येत्, परमाणुपर्यन्तं
भङ्गविपर्याससमवात् सर्वावयवावच्छेदेन पिठरोडपि पाकमुपपाद-
यति । ननु तावताधःसन्तापनेनावद्यं तत्र द्रव्यमेव लक्ष्यतीत्याह
नचेति । नोदनाभिघाताभ्यां द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनक-
मेव कर्मत्पद्यत इत्यत्र मानाभावादित्यर्थः । ननु विभागं चेन्न जन
यिद्यति तदा कर्मत्वव्याधात् इत्यत आह कर्मत्वस्येति । न ह्यारम्भ-
कसंयोगविरोधिविभागजनकत्वमेव कर्मस्वभावो, दद्यते हि केवले
परमाणावपि कर्मत्यर्थः । परमाणुषु कर्माभ्युपगम्येदमुक्तमिदानीं
स्पर्शवद्रेगवद्रव्यसंयोगेऽपि पिठरारम्भकपरमाणुषु कर्मव नोपद्यत
इत्याह नचेति । पुनः कर्माभ्युपगम्य विशिष्टकर्मात्पादेऽनिष्टमाह—
पवनेति । कर्मण एवेति । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकस्येत्य-
र्थः । कारणरूपादिकं विनापि काच्यै रूपादयुतपत्तिमाश्रयनाशं विना-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विविभागजनकत्वनियम इत्यर्थः । कर्म चेत्पन्नं विभागजनने निरपे-
क्षमित्यन्यथोपपन्नभित्याह कर्मत्वस्य चेति । एवं परमाणौ कर्मत्पत्तिम
भ्युपेत्योक्तम्, इदानीं तत्र कर्मव नोपद्यत इत्याह नचेति । स्पर्शवद्रेग-
वदसंयोगमात्रं न द्रव्यारम्भकसंयोगविभागजनककियाजनकमित्य-
र्थः । न चाश्रयनाशं विना कथं पूर्वरूपादिनाशः कथं चा कारणरूपा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विवक्षितमन्यथा पूर्वकल्पमेदानुपपत्तेः । द्रव्यारम्भकेत्यादि तु
परस्य कियामात्र एव तथात्वाभ्युपगमेन स्वरूपनिर्देशपरम् ।

ण एवोत्त्यसिद्धेः । नियतहेतुकुलालादिव्यतिरेकेऽपि जन्मवत्त-
स्यापि संभावितत्वात् । न चैव द्युषुकनाशसिद्धेः, मानाभा-
वात् । इवं चाश्रयनाशादेव विनश्यति, कार्यरूपत्वात् नष्टघट-
रूपवदि(१)त्यस्यापि प्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञाननिर्दलितत्वात्, विपक्षे
बाधकाभावाच पाकजा एवैति इति युक्तमिति चेत् । न ।

सूचीसंभेदनिर्दलितावयवारब्धपरम्परानष्टघटेघटान्तरोदयवत्

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पि तु ल्यन्यायतयोपपादयन्नाह नियतेति । पैलुकमते क्षणादिवृत्तिरेके-
जैव घटाद्युत्पत्तिवदेतत् स्यादित्यर्थः । पिठरनाशेऽपि द्युषुकादिकं
नश्यतीत्यन्न न मानं, तथाच पौलुपाकपक्षेऽनुपपन्न एवेत्याह नचैव-
मिति । नन्दवयविरूपमाश्रयनाशमात्रनाश्यमिति कथमग्निसंयोगान्ना-
शः स्यादित्याशंक्याह—इपमिति । स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानाऽ-
न्यथानुपपत्त्या द्युसेरेवानभ्युपगमादित्यर्थः । पाकजा एवैत इति । पिठ
रूपादय इत्यर्थः ।

पिठरपाकसाधकानां हेतुनामनैकान्तिकत्वमाह—सूचीति ।
सूच्यग्रव्यतिभेदेन यत्र द्युषुकभेदमात्रेण स्थूलवयविपर्य-
न्तं नाशः तत्र घटान्तरोत्पत्तिस्त्वया वाऽया, तथा च तत्रैव प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वादयो हेतुबोऽवयविस्थैर्यसाधका द्यभिचारिण इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिकं विना कार्यरूपाद्युत्पत्तिस्तयोस्तत्कारणकत्वादित्यत आह निय-
तेति । यथा परमाणुपाकपक्षे स्वहेतुकुलालादिव्यापारादिकं विना
घटाद्युत्पत्तिस्तथावयविपक्षेऽपि क्लृप्तहेतुं विनैव तयोरुत्पत्तिः स-
भाब्यत इत्यर्थः । नचैवमिति । एवमभिधातादेव्रव्यनाशकत्वेऽपि द्युषु-
कनाश्च मानाभावः, स्थूलद्यव्यनाशेऽपि तदुपपत्तेरिति द्युषुकरूपादी-
नामेव न कारणगुणपूर्वकत्वतियम इत्यर्थः ।

उपरिहितानामित्यनुमानमनैकान्तिकयन्नाह सूचीति । प्रत्यमि-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्थूलद्यव्यनाशेऽपीति । अभिधातस्य सूक्ष्मनाशकत्वादित्यर्थः । एव श्च
सिद्धमवयविरूपं पाकजमिति भावः ।

(१) अब न इष्ट घटवदिति प्राप्तुऽपाठः प्रामादिको भाविति ।

सर्वस्योपपत्तेः। विरुद्धधर्माध्यासस्यापि(१) काठिन्याकाठिन्यस्य दर्शनात्। न च स्पर्शभेदोऽसावन्य एव जायत इति वाच्यम्। चक्षुषापि तत्प्रतीतेस्ततः संयोगभेद एवायम्, स च प्राक्तनो नास्त्यनुपलब्धेः। तत्राशाय च क्रियैव दहनस्थ कल्पनीया, दृष्ट्वात्। स्पर्शवद्वेगवत्पवनसंवलनबलेन च पिठरोदरकुहरसंचारिजलतण्डुलोन्मथनविक्लेदकारिणि ज्वलज्ज्वलनज्वालाकलापे का संभावना पिठरावयवानां, तथा तन्मध्यपातितश्चणुकस्यापि का जीवितव्यवस्थितिरित्यनुमानमप्युदयमासादयति । तथाप्येक

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

किञ्च प्रत्यभिज्ञापि विरुद्धधर्माध्यासदर्शनादप्रमाणमित्याह—विरुद्धेति। ननु काठिन्यं स्पर्शभेद एव अश्रितसंयोगाद् घटे जायते इत्यत आह नेत्रेति। संयोगभेद इति। अवयवसन्तानविशेष इत्यर्थः। ननु सोऽप्यासीदेवेत्यत आह स नेत्रि। पूर्वसन्तानादिलक्षण एवायमित्यर्थः। ननु पूर्वव्यूहनाशः कथमित्यत आह तन्नाशाय नेत्रि। ननुकं द्रव्यारम्भकसंयोगनाशकविभागजनिका क्रिया नाशिसंयोगमात्रजन्येत्यत आह स्पर्शवदिति। यादशेनाग्निसंयोगेन पिठरान्तर्बंर्त्तितण्डुलादीनामप्युद्धेगमने विमेदस्तादशेन पूर्वसंयोगद्रव्यारम्भकसंयोगनाशः कथं न स्यादित्यर्थः। अनुमानमपीति। स्पर्शवद्वेगवत्प्रबलपवनाभिहततादशज्वालाकलापाभिज्ञातोऽभिहन्यमानपार्थिवावयवारम्भकसंयोगनाशकविभागक्रियाजनकः विशिष्टाभिज्ञातत्वात् ज्वलद्रव्यमध्यवर्त्तिपटादिप्रतियोगिकवहृथभिज्ञातवदित्यनुमानवदित्यर्थः। यद्वा विचादपदमवयविरुपादि आश्रयनाशकनाशयमवयविरुपादित्वात्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञाने विशेषणासिद्धिमाह विरुद्धवर्त्तेति। ननु काठिन्यं स्पर्शविशेषः स चैकस्मिन्नेवावयविनि पाकज एवेत्यत आह—न च स्पर्शेति। काठिन्यात्मकसंयोग एवावयवानां द्रव्यारम्भकस्तथाच तद्देश असमवायिकारणनाशादवश्यं पूर्वद्रव्यनाश इत्यर्थः। तत्राशायेति। द्रव्यारम्भकसंयोगनाशायेत्यर्थः। अनुमानमपीति। रूपमाश्रयनाशादेव नश्यतीत्यनुमानमपीत्यर्थः। युक्त्वैतत् कार्याः

(१) वर्षस्यापीति प्राप्तुपादा।

एव संयोगः किमिति नोदननाशहेतुः १ कल्पनालाघवात् । पूर्व-
ध्वंससहकारिणा तज्जनने युगपदुत्पादस्यानुपत्तेः, अन्त्य-
स्योपान्त्यनाश्यत्वाच्च, संस्कारस्यानुभवध्वंसिनः स्मृतिरूप-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जलावयविरूपादिवत् । यद्वा विवादपदं पार्थिवावयवरूपादि कारणरू-
पादिपूर्वमवयविरूपादिवित्य जलावयविरूपादिवित्यनुमानमित्य-
र्थः । पुनरन्यस्मादश्चिंत्यसंयोगात् रक्षादीनामिति मूलमाक्षिपति तथा-
पीति । एक एव चाभिनसंयोग उत्पादको विनाशकस्तदा उत्पादविना-
शयौगपदं स्यादित्यत आह पूर्वेति । ध्वंसे प्रतियोगयषि कारणमिति
कथं स्यादित्यर्थः । यद्वा पूर्वनाशाश्रिमरूपाद्यौगपद्यमाशंक्याह
पूर्वध्वंसेति । पूर्वरूपे सत्येव कथं रूपान्तरात्पञ्चितिरित्याशंक्याह पूर्वध्वंसे-
ति । ननु एक एवाभिनसंयोगो रूपाद्युत्पाद्य नाशयित्यतीति न युक्त-
मत आह अन्त्यस्येति । उपान्त्यशब्दोऽन्त्यं शब्दमुत्पाद्यैव नाशयतीति
दृष्ट्यरमेवैतदित्यर्थः । व्यक्तयमेवेनोत्पादकत्वं नाशकत्वं च एकस्येति
दर्शयित्वा व्यक्तिभेदेन दर्शयति संस्कारस्येति । यथा संस्कारः पूर्वज्ञानं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्तराविरुद्धेनैव परमाणुनाऽश्चिंत्यसंयोगो रूपादीनां नाशक इति
केवले परमाणुपाके दृष्टत्वात् अव्यक्तापि तदनुमानात्, या-
दशोऽश्चिंत्यसंयोगो रूपादेवत्पादकस्तादश एव नाशक इत्येकपर-
माणुपाके दृष्टत्वाच्च, सर्वदेशाभिनसंयोगश्च तथा, न च परमा-
णवन्तरसंयुक्ते परमाणौ तादशोऽश्चिंत्यसंयोगः सम्भवति मूर्चानां समा-
नदेशताविरोधात् । तस्मादणवन्तरसंयोगे नष्टे द्युषुकप्रध्वंससमस-
मयो योऽश्चिंत्यसंयोगस्तस्माद्रूपादिध्वंसः पुनरन्यस्मादश्चिंत्यसंयोगात्
पाकज्ञा जायन्त इति मूलग्रन्थमाक्षिपति तथापीति । नन्वेवं पूर्वरूपना-
शाश्रिमतदुत्पाद्यौगपद्यापञ्चितिरित्यत आह पूर्वेति । रूपादिमाति
रूपान्तरानुपत्तेः पूर्वेषां रूपादीनां प्रतिबन्धकत्वेन पूर्वरूपादिध्वंसो-
ऽश्रिमतदुत्पञ्चितिहेतुरिति नोकदोषः । पतदेवैकस्यैवोत्पादकत्वं विनाश-
कत्वमिति दृष्टान्तेन द्रढयति अन्त्यस्येति । यद्याप्युपान्त्यशब्दजन्योऽन्त्यः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न च परमाणवन्तरसंयुक्त इति । न च निबिडयोरेव तथा विशेष इति
वाच्यम् । परमाणोर्निबिडत्वात् स्वच्छयोरेव तथा विरोधाभावा-
दिति भावः । फलप्रयुक्तं मत्वाह अथमभिसन्विरिति । एतत्प्राक्कालिकेति ।

ज्ञानजननदर्शनात् । ‘एवमेव किन्तवन्यताऽयवहार उपचारादि’ति व्योमाचार्याः । निवर्तकजनकदहनयोर्भेदेन वेति तत्रैव कालगणना ग्राहा ।

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

नाशयत्युत्तरमुत्पादयति तथा प्रकृतेऽपि स्थादित्यर्थः । उपचारादिति । निवर्तकत्वजनकत्वलक्षणोपाधिकृतो भेदः, एकत्रैवाग्निसंयोगे उपचर्य मूले तथाभिधानमित्यर्थः । स्वप्रतपाह—निवर्तकेति । यदहनसंयोगेन पूर्वरूपादिकं नष्टं तदन्यदहनसंयोगेन रक्ताशुत्पत्तिर्वाच्या तेजसो वेगातिशयेन तावक्तालमेकश्यानवस्थानादित्यर्थः । रूपादिध्वंसको नागिनसंयोगो रूपाशुत्पादकः रूपादिनाशकाग्निसंयोगत्वात् सिन्धूरादौ प्रथमाग्निसंयोगविदिति, नहि तेनैव तत्र रक्तसारजननं चिरेणैतदुत्पत्तेः । किञ्च उपादविनाशकत्वं विनाशोत्पादकत्वं वा तेजःसंयोगस्य शीलं भवेत् ? आद्ये, घटादीनां नीछत्वशसङ्खः । द्वितीये महाप्रलयेऽपि रूपादिहित्यतिप्रसङ्गं इति जावः । तत्रैति । विभागज

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शब्दस्तत्त्वाऽयश्च, तथापि ध्वंसे प्रतियोगिनोऽपि हेतुत्वान्नोत्पत्तिविनाशयोगपदमित्यर्थः । निवर्तकेति । अयमाभिसन्धिः—परमाणौ रक्तरूपमेतत्प्राक्कालिकरूपध्वंसकाग्निसंयोगभिन्नाग्निसंयोगजन्यं पार्थिवपरमाणुरूपत्वात् उत्तररूपवत् । एवं पूर्वरूपेऽपि साध्यम् । यद्वा परमाणुरूपनाशो न रूपजनकाग्निसंयोगजन्यः रूपनाशत्वात् अवयविरूपनाशत्वत् । नचेदमश्रयोजकम्, एकस्याग्निसंयोगस्य परमाणुरूपनाशकस्योत्पादकत्वासम्भवात्, एकरूपनिकृपितप्रतियोगिनो जन्यत्वविनाशयत्वयोरेकरूपावच्छेद्यत्वाभावात्, भावे वा परमाणुरूपत्वेन विनाशयत्वे जन्यत्वे चाग्निसंयोगत्वेन जनकत्वे नाशकत्वे चासमवाधिकारणस्य कार्यसमानकालीनत्वेन जनितमपि रूपमग्निसंयोगेन विनश्येतेति कारणाभावात् घटादीनीरूपत्वप्रसङ्गः । परमाणुरूपत्वेन जन्यता स्वाजन्यरूपत्वेन नाशयतेति चेत् । जन्यपदेन यदि जन्यतावच्छेति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अग्निसंयोगजन्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनमिति रूपध्वंसकाग्निभिन्नत्वं संयोगविशेषणम्, तथापि न इष्टान्ते साध्यनिश्चय इत्येतत्प्राक्कालिकेति रूपविशेषणम् । न च पूर्वरूपे व्यभिचार इत्यभिप्रेत्य साध्यं साधयति एवीमाते । जन्यपदेनेति । स्वाजन्येत्यत्र, तेनेति शेषः । यद्यपि स्वजन्यतोप-

ननु व्यषुकनाशानन्तरं कथं व्यषुकनाशः ? तस्य स्वास-
मवायिकारणनाशनाश्यत्वादिति चेत्र । समवायिकारणनाशेऽपि
कचिन्नाशात् । तत्र सर्वत्रासमवायिकारणनाशपूर्वकत्वमुच्चीयत इति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विभागानभ्युपगमपक्षे दशक्षणा एकादशक्षणा वा प्रक्रिया आरम्भ-
कसंयोगनाशद्वयनाशान्यतरापेक्षया रूपमिति मतमेदमाश्रित्य,
तदनभ्युपगमपक्षे तु लघक्षणा । परमाणवन्तराश्रितसंयोगचिन्तार्था
पञ्चपदसप्तमाष्टक्षणगणना ग्राह्येत्यर्थः ।

आपाकनिक्षितघटादीनामश्रितसंयोगेनाभिघातात्मना युगपदेव सक-
लावयवधम्मोत्पत्त्वावत्तमवायिकारणनाशादेव घटादिव्यषुकपर्यन्तं
यद्यपि नाशः सम्बाधते, तथापि सूचीवृत्तिभेदस्थलानुरोधेन परि-

न्यायलीलावतीकण्ठाशः

दकरूपवर्त्वं, तदा तदभावस्य परमाणुरूपे न प्रसिद्धिः । अथ स्वरूपविशेषे
प्रस्तदाऽनुगमेनोपस्थितिरशक्या । ननु रूपादिनाशकोत्पादकाग्निं
संयोगमेदे कदाचिदुपाल्प्याग्निसंयोगोत्पादितरूपे अन्याग्निसंयोगेन
च नाशिते नीरूपोऽपि घट उत्पद्येत । न च रूपादिनाशक एवोपा-
न्त्याग्निसंयोगो भवतीति नियामकमस्ति, नाशकस्योत्पादकत्वे तु
नायं दोषः । मैवम् । अव्यवहितोत्तरक्षणभाविरूपप्रागभावसाहितस्यैव
तस्य पूर्वरूपनाशकत्वादिति ।

व्यषुकनाशाकात् व्यषुकनाशे पूर्वप्रक्रियायाः सिद्धिरिति मतमास्क-
न्दति व्यषुकनाशेति । यत्र कपालद्वयसंयोगाद्वटनाशः तत्र तथा कल्पना-
दित्यर्थः कचिदिति । यत्र कपालनाशोत्तरं लत्संयोगनाश इत्यर्थः । ननु

न्यायलीलावतीकण्ठाशविवृतिः

हितेत्यर्थे जन्यपदस्य नोकदोषावकाशस्तथापि तत्तदश्रितसंयोगरूपत्वेन
नाश्यता तत्तदश्रितसंयोगत्वेन नाशकतेत्येवं गौरवम्, रूपत्वेनैव नाश्य-
ता रूपजनकाग्निसंयोगत्वेन च नाशकतेत्येवं लाभवमतो न रूपनाश-
रूपोत्पादकत्वमिति तात्पर्यम् । नीरूपोपि घट उत्पद्येतेति । उक्तक्रमेण क-
पालरूपनाशे उत्पक्षोऽपि घटो नीरूपः स्यादित्यर्थः । पतञ्चावयवि-
पाकपक्षे, परमाणुप्रकापक्षे तृक्क्रमेण परमाणोर्नीरूपत्वे तत्परमपरा-
रध्वं घटादि नीरूपं स्यादित्यर्थः अव्यवहितेति । फलमेव तथा कल्पना-
यां मानम्, एकस्यैव नाशकत्वमुत्पादकत्वं चोति निरस्तमेवेति भावः ।

पूर्वप्रक्रियाया हिति । अव्यवहितनश्चापरमाणवेव पाक इति प्रक्रियाया

चेन्न । विपक्षे बाधकाभावात् । अनियतहेतुकतापत्तिरिति चेन्न ।
गुणनाशस्याश्रयनाशविरोधिभ्यां नाशवदस्यप्युपपत्तेः, अ-
न्यथा द्वित्त्वस्याप्याश्रयनाशनाश्यतानियमापत्तेः । शिष्टं शास्ते ॥
इति पाकजम् ॥

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

हरति नेति । अनियतेति । द्रव्यनाशपूर्वकमेव कार्यं न नश्यति, क्वचिद्
समवायिनाशः क्वचिच्च समवायिनाशः कारणमित्यनियम इत्यर्थः ।
हष्टान्तेनानियतहेतुकत्वमुपपादयति गुणनाशस्येति । निमित्तकारणेतरगु-
णनाशस्वं द्रव्यनाशं प्रति कारणतावच्छेदकम्, यद्वा विद्यमानाश्रयव-
दद्रव्यनाशं प्रत्यसमवायिकारणनाशस्तदन्यद्रव्यनाशं प्रति समवायि
कारणनाश इति नानियतहेतुकत्वमिति भावः । अन्यथेति । यदि हष्टानु-

-न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रव्यनाशे समवायसमवायिनाशयोः कारणत्वेऽनुगमः, अभावे
चावान्तरजातेरभावादित्यसमवायिकारणनाश एवानुगतकारणं क-
र्त्यते, यत्रापि समवायिकारणनाशः तत्रासमवायिकरणनाशस्यावश्य-
कत्वादित्यमिसन्धायाह तत्रेति । विपक्ष इति । समवायिकारणनाशस्यापि
कार्यद्रव्यनाशं प्रति हेतुत्वसमवायित्यर्थः । आक्षेता स्वाभिसन्धिमु-
द्यादयति अनियतेति । नानियतहेतुकत्वं विद्यमानाश्रयकद्रव्यनाशेऽस-
मवायिकारणनाशो हेतुः, एवं सासमवायिकारणकद्रव्यनाशो प्रति-
योग्याश्रयद्रव्यनाशः कारणमित्यभिप्रेत्याह गुणनाशस्येति । यदि च
हष्टानुसारिण्येव कल्पना, तदा रूपादिनाशं प्रत्याश्रयनाशस्य कार-
णत्वावधारणात् द्वित्त्वादिनाशेऽपि तदेव कारणं कर्त्यतेत्याह
अन्यथेति ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

इत्यर्थः । विद्यमानाश्रयकेति । अव्यवहितप्राकालविद्यमानाश्रयकद्रव्यना-
शेऽसमवायिनाश एवमव्यवहितप्राकालविद्यमानासमवायिकद्रव्य-
नाशो समवायिनाशो हेतुरित्यर्थः । उभयनाशोत्तरभावितच्चद्रव्यनाश-
व्यकौ च तदुभयनाशो हेतुरनुगत एवेति भावः । वस्तुतः समवायि-
कारणनाशोत्तरभाविद्रव्यनाशो समवायिनाश एवमसमवायिनाशोत्त-
रद्रव्यनाशो चासमवायिनाश एवमुभयनाशजन्येष्युभयकार्यतावच्छे-
दकसत्त्वादुभयजन्यत्वमविकलम् । वर्यं तु गुणकर्मादिनाशस्थले सम-

गुणस्य निमित्तनाशानाश्यत्वात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, साध्ये-
तरत्वस्य च बाधैकगम्यत्वात्, पूर्वमप्यवस्थितिसिद्धौ समानदेशता-

न्यायलीलावतीकण्ठामरणम्

सारेणैव व्यवस्था तदा रूपादावाश्रयनाशनाश्यत्वं ज्ञानशब्दादौ वि-
रोधिगुणनाश्यत्वं दृष्टमिति द्वित्वादावपि तथा कल्पयेतेत्यर्थः । वि-
स्तरानभिधाने हेतुमाह—शिष्ट शाक इति ।

द्वित्वाद्युपत्तिप्रक्रियामाक्षिपति गुणस्येति । द्वित्वादिकं न निमि-
त्तनाशनाश्यं गुणत्वात् रूपादिवत्, ज्ञानादिवद्वेत्यर्थः । अन्य-
थेति । रूपादीनामप्यदृष्टनाशनाश्यतापत्तेऽरित्यर्थः । न च द्वित्वादीतर-
त्वमत्रोपाधिरित्याह साध्येतरत्वस्येति । निमित्तनाश्यनाश्यं चेच्च द्वित्वा-
दि तदाश्रयनाशनाश्यस्वाद्यभ्युभयथापि पूर्वं द्वित्वादीनामवस्थाने,
तथाचापेक्षाबुद्धिर्वज्रिका वाच्या । न च समानदेशानां समानेन्द्रि-
यग्राहाणां च न प्रातिनियतव्यञ्जकव्यञ्जयमिति व्यञ्जिकाप्यपेक्षाबु-
द्धिर्व स्यादिति वाच्यम् । एकत्वैकपृथक्त्वयोरस्य नियमस्य त्वया-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वित्वादि अपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यमित्याक्षिपति गुणस्येति । रूपादौ
तथा दृश्यनात् द्वित्वादावपि गुणत्वेन तदनुसानमित्यर्थः । अन्यथेति ।
अग्निसंयोगनाशे पार्थिवरूपादिनाशापत्तेऽरित्यर्थः । न च द्वित्वाद्यन्य-
त्वं तत्र प्रयोजकमित्याह साध्येति । तथा द्वित्वादेवपेक्षाबुद्ध्यजन्यत्वे
ततः पूर्वमपि तत्सिद्धावपेक्षाबुद्धेष्टव्यञ्जकत्वं, न च समानेन्द्रियग्रा-
न्त्यायलीलावतीप्रकाशविद्वितिः

वायिनाशस्य हेतुत्वं कल्पयमानं लाघवात्समवायिनाशोच्चरभाविसम-
वेतनाशत्वावच्छिन्नं प्रत्येव कल्पयते । एतेन समवायिकारणनाशस्य
द्रव्यनाशकत्वे मानमेव नास्ति तेनासमवायिकारणनाशेनैव
द्रव्यनाशादिति दृष्णमलग्नकम् । न च द्युषुकनाशेऽसमवायिका-
रणनाशस्य हेतुत्वे लाघवाद्रव्यनाशत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति
न समवायिनाशत्ववधानेन द्रव्यनाशः विशेषसामग्रीविरहादिति
वाच्यम् । असमवायिकारणत्वं हि प्रकृते समवायिनिरूपितकारण-
ताश्रयत्वमात्रमेव प्रविष्टं लाघवादिति तदाश्रयनाशत्वस्य समवा-
यिनाशेऽपि विद्यमानत्वात् । न चैवभित पव सामव्यस्ये किं सामान्य-
सामग्रीकल्पनेनेति वाच्यम् । गुणकर्मनाशादावनुगमानुरोधेन तस्याः
कल्पनीयत्वादिति श्रूमः ।

दिधर्मवतोरप्ये कर्त्तव्यैकपूर्थकत्वयोर्नियतव्यञ्जकव्यज्ञयत्ववाद्वित्वमप्य-
पेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यमिति प्रक्रियाया असिद्धिरिति चेत् । हेतोऽर्थिति-
रेकग्रहे तेनैव वाचात्, अन्यथा व्यतिरेकासिद्धेः । अत एव हुता-
शानवन्दीप्राहादेपक्षामितजन्यं द्वित्वमिति स्थिते(१) न हि द्रव्यधी-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

नभ्युपगमात् तत्रापि परस्पराव्यमित्तारिव्यञ्जकव्यञ्जमिति कल्पना-
मात्रमित्याह पूर्वमपीति । हेतोरपीति । उक्तनुमानयोर्निमित्तनाशनाशयो
न गुण इति व्यतिरेकव्यासिर्वाच्या, निमित्तनाशनाशयत्वं च द्रव्ये
कर्मणि चासिद्धमिति गुण एव वाच्यं तथाच वाच इत्यर्थः । अत
एव तदुच्चीतः पक्षेतर उपाधिरिति भावः । अन्यथेति । यदि द्वित्वादौ
सन् वाच्य इत्यर्थः। केवलान्वयि चानुमानं त्वया नेष्ठत एवेति भावः।
नन्विन्धननाशनाशये हुताश एव व्यतिरेकप्रसिद्धिः स्यादत आह—
अत एवेति । हुताशस्यान्यत्रकल्पसमवाच्यसमवाच्यन्यतरनाशादेव
नाशादित्यर्थः । वन्दीप्राहादति । द्वित्वे यथा, न निमित्तनाशनाशयत्वं त-
न्यायलीलावतप्रकाशः

ह्ययोः समानदेशयोः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्ग्यत्वानुपपत्तिः, तथा-
विधयोरेवैकत्वैकपूर्थकत्वयोः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्ग्यत्वादित्याह पूर्व-
मपीति । गुणत्वेन निमित्तनाशनाशयत्वे साध्ये निमित्तनाशनाशय-
त्वात् गुणत्वरूपो व्यतिरेको वाच्यः, निमित्तनाशनाशयत्वञ्जकव्य-
कर्मणोने द्वष्टमिति गुण एव तद्वाच्य, तथाच वाच इत्याह हेतोरपीति ।
अन्यथेति । तथाचान्वयव्यतिरेकित्वव्याघातः, केवलान्वयि च हेतु-
स्त्वया न स्वीकियते इत्यर्थः । ननु निमित्तनाशनाशये वहौ हेतुव्यतिर-
ेको ग्राह्य इत्यत आह अत एवेति । तत्राप्यन्यत्रकल्पसमवाच्यसमवा-
च्यिकारणनाशस्येव नाशकत्वात् द्वित्वादिनाश(२)वद्विनाशोऽपि न
निमित्तनाशजन्य इत्येषेकाबुद्धिकारणकं द्वित्वादीत्यर्थः । द्रव्यधीरिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यञ्ग्यत्वानुपपत्तिरिति । तथा च द्वित्वद्विपूर्थकत्वयोर्लक्ष्यानुपपत्तिरिति
भावः । तथाच वाच इति । गुणान्तरेऽपि निमित्तनाशनाशयत्वसमवाच्य
द्वित्वे एव तद्वाच्यमतो वाच इति भावः । द्वित्वादिनाश इव इति तन्मते
हष्टान्तः । व्यतिरेकप्राप्तो वा । अपेक्षाबुद्धिकारणकं द्वित्वादीत्यर्थः । यद्यपि

(१) व्यवस्थित इति प्राप्तुः पाठः ।

(२) द्वित्वादिनाश इतेति विव्यामितः पाठोऽपि बोधः ।

रपेक्षाधीः, दूरादुभयद्रव्यावभासेऽप्येकत्वानवभासे तत्र द्रित्वा-
नुत्पादात्(१)। नाप्यविकल्पकैकसंख्यामतिः, संख्यायाः सविक-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

था हुताशेऽपि न स्यादित्यर्थः । अपेक्षाबुद्धेनिमित्तस्य नाशाचेत्
द्वित्वादिनाशास्तद् । जनिकाप्यपेक्षाबुद्धिद्वित्वादीनामिति स्थिते सति
किमिदवया सेति विचार्यते हत्याह अपेक्षामतीति । नहि द्रव्यधीरिति । एक-
त्वालभ्वनेत्यर्थः । नानैकत्वनिर्विकल्पकमपि न द्वित्वादिजनक-
नकमित्याह नाप्तिः । शतसंख्याद्युपादे सविकल्पजन्यत्वावधार-
णात् प्रत्यक्षस्थले सन्देहे आनुमानिकोपेक्षाबुद्धौ तथावधारणात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नानैकत्वगोचरापि धीर्ण निर्विकल्पकरूपेत्याह नाप्तिः । यद्यत्यत्प्र-
त्यक्षस्थले परस्यासिद्धम्, तथापि यत्रानुमानिक्यपेक्षाबुद्धिद्वित्वादिज-
निका तदुद्गृह्णन्तेनाऽन्यत्रापि सविकल्पकापेक्षाबुद्धिजन्यत्वं साध्यमिति
भावः । ननु द्वित्वगुणगोचरनिर्विकल्पकजन्यस्त्वकारसहितमिन्द्रि
यं 'द्वेद्रुपे' इति विशिष्टज्ञानं जनयित्यति प्रत्यभिज्ञाने, तत्रापि संस्कार-
सच्चिदस्य तस्य (तत्र) सामर्थ्यमन्तर्तीति न तञ्चान्तं स्वकालीनस्यैव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

उक्तानुमानस्योक्तक्रमेण दूषणेऽपि अपेक्षाबुद्धिनाशो न द्वित्वनाशकः
समवायसमवायिनाशगुणान्यत्वात् नाशान्तरवदित्यनुमानमविक-
लमेव, तथाप्यन्वयद्यतिरेकाभ्यामेवापेक्षाबुद्धेः कारणत्वम् । न च
व्यञ्जकतया तदन्यत्वासिद्धिः । दण्डादेरपि तथात्वापत्तेः, सत्कार्य
वादापत्तेश्च । न चैवमपि तशाशास्य द्वित्वनाशकत्वे मानाभावः ।
द्वित्वस्य स्थायित्वे एकत्वद्वयाज्ञानदशायामपि प्रत्ययापत्ते
स्तज्ञानव्यज्ञप्त्यत्वस्य च निरासाशाश्वकारे परिशेषणा-
पेक्षाबुद्धिनाशस्य नाशकत्वस्वीकारादिति दिक् । तथापि यत्रेति ।
न चेदमप्रयोजकम्, एकत्वगोचरज्ञानत्वेनैव जनकत्वादिति वाच्यम् ।
दुराद्रेद्वाग्रहेऽपि धर्मिणो द्वित्वप्रत्ययापत्तेः परस्परविभेदविशिष्टैक-
त्वज्ञानस्य कारणत्वात् । न चैवमप्येकत्वप्रकारकर्त्तव्यं नापेक्षणीयमिति
वाच्यम् । भेदग्रहार्थमेवाधिकरणतावच्छेदकत्वेन तदपेक्षणादिति ।
स्वकालीनस्यैवेति । यद्यप्यपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थानस्वीकारेऽपि द्वित्व

ल्पकापेक्षाधीजन्यत्वनियमात् शतसंख्यावत् , किन्तवैककत्ववि-
विशिष्टद्रव्यधीः(१)। अविकल्पकज्ञानं च न संस्कारजनकं, तद्रिष-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

एकत्वविशिष्टधेरिति । नानैकत्वसमूहालम्बनमित्यर्थः । अनेनैव द्वित्वो-
त्पत्तौ द्रव्यविशिष्टज्ञानस्यानपेक्षणात् नानैकत्वसमूहालम्बनमेवा-
पेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वत्वसामान्यज्ञानं ततो द्वित्वगु-
णज्ञानं ततो द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानम्। अत्र च विशिष्टज्ञानसमकालं
द्वित्वगुणस्य नाश इति मूले प्रक्रियोक्ता, तत्र यथोक्त्र गुणविषयैवा-
पेक्षाबुद्धा द्वित्वं जन्येत तज्जनितसंस्कारणे द्वित्वगुणज्ञानकालं एव
द्वित्वनाशात्ज्ञानं भ्रान्तं स्यादित्यापादनमयुक्तं स्यादत आह—
आविकल्पकज्ञानं चेति । द्रव्यविषयकमेकत्वगुणज्ञानमित्यर्थः । तदुक्तं
मूले—‘समूहालम्बनमेव संस्कारकारणं नालोचनमिति, तत्रालोच-
नपदेनानेकत्वसमूहालम्बनस्यैवोक्तवात् । ननु तदपि विशिष्टज्ञान
त्वात् संस्कारजनकं स्यादेवेत्यत आह तद्रिष्येति । केवलयोरेकत्व-
गुणयोः स्मरणाभावादित्यर्थः । ननु माभूत स्मरणं तथापि तेन सं-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वित्वस्य ग्रहादित्यत आह अविकल्पकेति । स्मृतेर्विशिष्टविषयत्वनियमा-
दित्यर्थः । ननु स्मृत्यभावेऽपि निर्विकल्पकस्य ज्ञानात्मासंस्कारजन
न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वितिः

गुणगोचरनिर्विकल्पकेन संस्कारोत्पत्तिसमय एव नाशादेवमयुक्तम्,
तथापि स्वकालीनत्वेन स्वाव्यवहितप्राकालत्वमेवात्रोक्तं प्रत्यक्ष वि-
षयस्य कारणतायास्तावतापि निर्वाहात् वर्तमानत्वग्रहस्य च स्थूलो-
दाधिमादायापि सम्भवादिति भावः । नचैवमपि ‘द्वे द्रव्ये’ इति ज्ञान-
मसिद्धमेव विशेषणमिति न्यायेनापि तत्सम्भवात् । नचैवं निर्विकल्पकस्य
संस्काराजनकत्वे तत्कालोत्पत्तिविशिष्टज्ञानमादायाप्यसङ्गतिरिति
कथं पूर्वपक्षावकाश इति वाच्यम् । अनुव्यवसायातिरिक्तस्थले सा-
मान्ययोगजमित्रस्य संस्कारस्यैव प्रत्यासत्तित्वमित्यमिमानेन पूर्व-
पक्षकरणात्, सिद्धान्ते च तदभिमानखण्डन एव निर्भरत्वादिति ।
अविकल्पकेतीति । न चात्र मानाभावः । घटविशेषात्मकघटत्वप्रकारकज्ञा

(१) एकत्वविशिष्टधीरिति मिश्रहेमतोऽन पाठः ।

यस्मरणभावात् , तदेकगम्यत्वाच्च । तस्य च ज्ञानत्वेन संस्कारात्
मानस्य तु पद्वादराद्युपाधिमादायान्यथासिद्धेः । ‘द्वे द्रव्ये’ इति
ज्ञानसमकालं द्वित्वनाशे तज्ज्ञानं भ्रान्तं स्यादिति नापेक्षाबुद्धि-
नाशनाश्यं द्वित्वमिति चेच ।’ ज्ञानस्य तत्समये द्वित्वविशिष्टमि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्कारो जन्यतामित्यत आह तदेकगम्यत्वादिति । संस्कारस्येति शेषः ।
ननु ज्ञानत्वाद्विशिष्टज्ञानत्वाद्वा अपेक्षाबुद्धेरपि संस्कारजनकत्वमनु-
मास्यत इत्यत आह तस्य चेति । अनेकविशेषणविशिष्टविषयत्वं पटु-
त्वं, जिज्ञासोत्तरत्वमादरः, विशेषदर्शनानन्तर्यमादिपदाह्यं, प्रकृते च
तदेकमपि नास्तीत्यर्थः । ननु तत्समकालं द्वित्वनाशोऽस्तु तेन किं
स्यादत आह ज्ञानसमकालमिति । तथाचापेक्षाबुद्धिद्वयज्ञ्यमेव द्वित्वमित्या-
यातमिति भावः । ननु द्वित्वगुणगोचरनिर्विकल्पकजन्यसंस्कारसहित-
मिन्द्रियं ‘द्वे द्रव्ये’ इति विशिष्टज्ञानं जनयिष्यति, न च तदू भ्रान्तं,
स्वकालीनस्यैव द्वित्वस्य प्रहादित्यभासेनाविकल्पकज्ञानं चेति फ-
क्तिकायामाहुः प्राज्ञः । ज्ञानस्येति । तदीर्दानीं द्वे द्रव्ये’ इति विशिष्टज्ञानं
येन भ्रमः स्यात् , किन्तु ‘द्वे द्रव्ये’ इति मात्रम्, ‘इदानीं द्वे द्रव्ये’ इति
विशिष्टज्ञानं पाकरके ‘इदानीं दयामोऽयमि’ति ज्ञानबद्व भ्रम पर्वत्यर्थः ।
ननु भवेदेवं यदि विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं भवेत् , किन्तु विशे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कत्वमनुमास्यत इत्यत आह ज्ञानत्वेनेति । विशेष्यगतभ्योर्धर्मप्राहकत्वं
पटुत्वं, जिज्ञासापरम्पराजनकत्वं चादरप्रत्ययत्वम्, आदिपदादन्य-
स्यापि संस्काराधायकविशेषज्ञानस्य सङ्घहः । द्वित्वनाश हते । द्वित्व-
स्य निमित्तापेक्षाबुद्धिनाशनाइत्यत्वव्यवस्थापनात् विशेषणाभावे वि-
शिष्टज्ञानस्य भ्रमत्वादित्यर्थः ज्ञानस्येति । ‘द्वे द्रव्ये’ इति विशिष्टज्ञानं स्व-
समयवर्तिविशिष्टर्थं न विषयीकरोति किन्तु विशिष्टमात्रम्, तज्ज्ञान-
हितपूर्वक्षणे तत्रास्त्येव, ‘इदानीं द्वे द्रव्ये’ इति धीश्व स्थूलकालोपाधि-
मादायेत्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानं न विशेषणज्ञानजन्यं विशेषणविशेषः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नेन विपरीतस्मृत्यापत्तेः समानप्रकारकत्वेन जनकत्वाभ्युपगमात्
द्वै सम्भवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेरिति । द्वे द्रव्ये इति । अत्रापेक्षाबुद्धन-
न्तरं द्वित्वं तत्रिविकल्पकं ततो द्वित्वविशिष्टद्वित्वज्ञानमपेक्षा-

त्यस्यानवयाहित्वात् , पूर्वप्रतोदासीनद्वित्वविशिष्टत्वस्य स-
च्चात् । विशेषणज्ञानपूर्वकता दूतरत्र विशिष्टज्ञानस्य व्यवस्थाप-
रिष्यते । अतीतगोचरद्वित्वाद्युत्पत्तौ का वार्ता ? न काचिद् । कथं
तर्हि तद्वहारः ? यथा गुणादाविति ब्रूमः । उपादानाभावस्थैव
बाधकत्वात् । एतेनाऽनागतव्यवहारोऽप्युक्तः ॥ इति संख्या ॥

अयुक्तपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणप्रचयानपेक्षत्वे सति
परिमाणत्वात् सर्वसिद्ध(१)संख्याजन्यपरिमाणवत् । परिमाणज-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

षणविशेष्योभयसञ्चिकर्षाद्यिनं, विशेषणसञ्चिकर्षश्च प्रकृते नास्तीत्यत
आह विशेषणेति । 'शतं पिपीलिकानां मया हतमित्यादावतीतेऽपि सं
ख्योत्पत्तिरिति कन्दलीकारमतमास्कन्दति अतीतगोचरेति । समवायि-
कारणमतीतं न भवत्यतस्तत्र संख्यारोपे इत्यर्थः ।

ननु परमाणुपरिमाणं परिमाणद्वयमिति अयुक्तपरिमाणे तज्ज-
नकं मास्तु, अयुक्तपरिमाणं तु त्रसरेणुपरिमाणजनकमस्तु बाधका-
भावादित्याशांक्याह अयुक्तपरिमाणमिति । संख्याजन्यमिति । बहुत्वसंख्या-
जन्यमित्यर्थः । सर्वेति । बहुभिरारब्धे यत्र महत्वोत्कर्षस्तत्र परिमा-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषयकैकज्ञानस्य विशिष्टज्ञानतया तयोः समानकालीनत्वात्, तथा
च द्वित्वविशिष्टद्वयज्ञानकाले द्वित्वस्य सत्त्वाज्ञ तस्य भ्रान्तत्वमत
आह विशेषणेति ।

अयुक्तपरिमाणं जन्यजन्यवृत्तिपरिमाणत्वादिति स्थिते सत्याह
अयुक्तेति । परिमाणत्वात् जन्यपरिमाणत्वादित्यर्थः । सर्ववादीति । ननु
यत्र समानसङ्घर्षयपरिमाणैः परिमाणारम्भस्तत्र सङ्घर्षावत् परिमा-
णस्याद्यारम्भकत्वनियमात् द्वष्टान्तासिद्धिः, तथाप्यवयवत्रितया-
न्यायलीलावतीप्रकाशविद्वतिः

बुद्धेनाश इत्येक काळः, द्वित्वविशिष्टद्वयज्ञानं तद्विनाश इत्येकः,
पूर्ववर्त्तितया कारणताया अबाधनादिति सिद्धान्तसंक्षेपः ।

तथाप्यवयवेति । यद्यपि तत्रापि परिमाणस्य जनकत्वमन्यथा न्यून-
परिमाणावयवचतुर्भारब्धेऽपि परिमाणप्रकर्षापत्तेरिति प्रागुक्ताद-

(१) सर्ववादिसिद्धेति प्रकाशकृदभिमतः पाठोऽपि वौशः ।

न्यमेवैतत् स्यादिति चेत् । परिमाणस्य विजातीयत्म(१)प्रतियोगिप्रकर्षजननविरोधात् , अन्यथा महताभाषि कचिदणुपरिमाणा-रम्भकतापत्तेः(२) । हस्तवत्वस्य चामहद्वृत्तित्वेन महत्वानारम्भ-कत्वात् अणुत्ववत् , अन्यथाऽत्रापि तत्त्वतापत्तेः(३) । संख्यापि तर्हि नारम्भिका, तस्याः स्वाश्रयप्रकृष्टपरिमाणजनकत्वनिय-मादिति चेत् । न, परिमाणासमवायिकारणस्य स्वाश्रयप्रकृष्टप-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

णवदित्यर्थः । ननु द्युषुकक्रयवर्तिपरिमाणैरेव तदारभ्यतामित्याह परिमाणजन्मिति । अणुत्वस्य महत्वारम्भकत्वविरोधान्वयमित्याह परिमाणस्येति । हस्तवत्परिमाणस्य अनम्भुणगमेऽपि तस्य जनकत्वमाशंक्या-ह हस्तवत्स्येति । महत्वासमानाधिकरणपरिमाणत्वेनाणुत्ववत् हस्त-त्वस्यापि द्युषुकवृत्तेरनारम्भकत्वादित्यर्थः । महत्वासमानाधिकरणा संख्यापि कथं महत्वमारभताम् , आरम्भे वा ब्रसरेणौ प्रकृष्टमहत्वमे-वारभेतेत्याह संख्यापीति । तर्हि परमाणुवृत्तिद्वित्वसंख्यया द्युषुकेऽत्य-न्तमहत्वमारभ्येतेति द्युषुकोऽछेदः स्यादित्याह परिमाणेति । तर्हि द्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रब्धमहत्वापेक्षया अवयवचतुष्टयारब्धमहत्वस्य दृष्टान्तता । परिमाणस्येति । परिमाणं परिमाणत्वव्याप्त्यजात्या सजातीयमेवारभत इति व्यासेद्युषुकपरिमाणेन द्युषुकमहत्वं स्वविजातीयं प्रकृष्टं न जन्यत इत्यर्थः । ननु नेयं व्याप्तिः हस्तवत्वेन महत्वारम्भात् इत्यत आह हस्तवत्स्येति । अमहद्वृत्तित्वेनेति । अमहद्वृत्तिपरिमाणत्वेनेत्यर्थः । अतो न द्युषुकमहत्वापचित्तिर्थर्थः । तस्य इति । समानपरिमाणत्रित्यारब्धे सङ्ख्यायाः स्वसमानाधिकरणपरिमाणपेक्षयाऽधिकपरिमाणजनन-दर्शनादित्यर्थः । कचिच्चित्थात्वेऽपि न नियम इत्याह परिमाणसमवायी-ति । यदीदशी व्याप्तिः स्यात् तदा द्युषुकेन द्युषुकमहत्वं ज्ञन्येत कि-न्त्वणुतमेव जन्मिति न तज्जनकद्युषुकसिद्धिरित्यर्थः । नाप्यणु-त्वं कार्याकार्यवृत्तीति प्रागुकानुमानात् द्युषुकसिद्धिः , अणुत्रयारब्ध-वस्त्रयं, तथापि परिमाणप्रचयमात्राजन्यत्वं हेतौ विवक्षितमेवं च स-

(१) विजातीयस्यामेति प्रा० पु० पाठः (२) इवारम्भकत्वापत्तेरिति प्रा० पु० पाठः ।

(३) तथापत्तेरिति प्रा० पु० पाठः ।

रिमाणजनकत्वनियमे द्युषुकोच्छेदापत्तेः । संख्यापरिमाणयोरुभयोरपि तु लक्ष्यत्वे परिमाणानारम्भकत्वे हेत्वभाव इति चेत् । न, बहुत्वस्य महत्वारम्भमें कलृशशक्तिकत्वात्, अणुत्वस्य च परिमाणं प्रति उपाध्यन्तरानपेक्षेण(१) स्वरूपेणाद्वृशक्तिकत्वात् ।

न्यायलीलावतीकठाभरणम्

एकपरिमाणमेव विजातीयमपि महत्वं जनयतु, महत्वसमानाधिकरणसंख्याया अपि महत्वजनकत्वपत्रैव त्वयापि कल्पनीयमित्याशङ्कते संख्येति । बहुभिरारब्धे महत्वोत्कर्षदर्शनात् बहुत्वं महत्वं प्रत्यसमवायिकारणं कलृत्संनाणुत्वमिति परिहरति बहुत्वस्येति । ननु यद्युत्वमात्रं न परिमाणकारणं कलृत्सं, तथापि बहुत्वसमानाधिकरणजन्याणुत्वेन महत्वं प्रति कारणत्वमिहैव कल्पयतामित्यत आह उपाध्यन्तरेति । बहुत्वं चेदुपाधिस्तदा तदेव कारणमस्तु किमणुत्वेनेत्यर्थः । ननु तथापि किं बहुत्वेन त्रीण्येकान्येव त्रसरेणौ महत्वं जनयन्ति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्रसरेणोरप्यणुत्वेन सिद्धसाधनादिति भावः । सङ्ख्यापरिमाणयोरिति । यथा इणुपरिमाणस्य महत्वजनकत्वं न दृष्टं तथाऽणु लङ्घ्याया अपि जनकत्वेवा न विनिगमकमित्यर्थः । तत्र विनिगमकमाह बहुत्वस्येति । नम्ब-णुवसमानाधिकरणबहुत्वस्यापि कारणत्वमन्यत्र न दृष्टं, यदि च बहुत्वमात्रस्य तद्वद्वृष्टम्, अणुत्वस्याऽपि परममहत्परिमाणातिरिक्तपरिमाणस्य इष्टमिति तु लक्ष्यम् । मैवम् । इष्टणुकमहत्वं हि नपरिमाणजन्यं सङ्ख्याप्रचयाजन्यमहत्वं प्रत्यवयवमहत्वेन कारणत्वात्, नत्ववयवपरिमाणत्वेन परमाणुपरिमाणात् द्युषुके महत्वापत्तेः, नापि जन्यावयवपरिमाणत्वेन गौरवात्, नापि जन्याणुत्वेन तथाऽदर्शनात्, महत्वविशेषस्यानियतदेतुकतापत्तेश्च, महत्वान्तरजातिकल्पने च गौरवात्, बहुत्वकल्पनस्य च प्रामाणिकत्वात्, किन्त्ववयवबहुत्वं तज्ज-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मानसङ्ख्यापरिमाणारङ्घस्यापि इष्टान्ततेति ध्येयम् । अणुत्वस्यापीति । द्युषुकवृत्तिपरिमाणस्य परमाणुपरिमाणजन्यत्वे महत्वापत्तेरित्यर्थः । यद्वा अणुत्वस्य महत्वजनकपरिमाणत्वेन महत्वापत्तेरित्यर्थः । बहु-

(१) नपेक्षस्येति प्रा० पु० पाठः ।

न च नानैकत्वं जनकम् , एकहेतुकत्वोपपत्तौ नानाहेतुकत्वे
कल्पनागौरवात् ॥

ननु संख्यापरिमाणादीनां न तावत्परिमाणं प्रति हेतुत्वम् ,
परिमाणमात्रेऽन्योन्यं व्यभिचारात् । नापि तद्यक्तिभेदं प्रति,
आनन्द्यव्यभिचाराभ्यां दृष्टित्वात् । अतोऽवान्तरजातिस्वीकारे
विरुद्धयोः समावेशानुपपत्तेः । इश्यते चोभयहेतुकत्वं यथा स-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यत आह नचेति । किञ्च वसरेणौ तदवयवबहुत्वं वा महत्वमारम्भता-
मणुत्वमेव वेत्यत्र लाघवमपि बहुत्वे प्रप्राणसहकारि, किञ्च वसरेणु-
परिमाणं नाणुपरिमाणजन्यं परमाणुत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

चतुर्विधमपि जन्यपरिमाणं संख्यापरिमाणप्रचयजन्यमिति मूल-
माक्षिपति ननिवेति । परिमाणत्वावच्छेदेन कारणतायां परस्परं व्य-
भिचारान्न कारणताग्रह इत्यर्थः । ननु प्रत्येकजन्ये परिमाणेऽपि
वैज्ञात्यमेव कल्पनीयमिति न व्यभिचार इति यदि, तदा द्वाभ्यामा-
रब्धे तदुभयजातिसाङ्कर्यमित्याह अत इति । ननु द्वाभ्यामारम्भम एव
नास्तीत्यत आह इश्यते चेति । सम्परिमाणावयवद्रुयारब्धापेक्षयाऽ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नकं परिमाणप्रचयाजन्यमहत्वे अवयवबहुत्वेन कारणत्वकल्पनात् ।
इषुकपरिमाणासमवायिकारणताग्राहकं प्रमाणं बहुत्वमेव विषयी-
करोति नाणुपरिमाणं तस्य प्रत्येकनिष्ठतया नानात्वेन गौरवादि-
त्यन्ये । एवं इषुकपरिमाणं नाणुपरिमाणजन्यं परिमाणत्वादित्यपि
द्रष्टव्यम् । तथापि नानैकत्वमेव परिमाणजनकमास्तिव्यत आह
ननेति ।

विरुद्धयोरिति । सङ्कल्प्यापरिमाणाभ्यामुभ्यामारब्धेपरिमाणे परस्प-
रान्यतामावसमानाधिकरणयोः सङ्कल्प्यापरिमाणप्रयोज्यजात्योः सङ्कर-
स्यादित्यर्थः । न च तयोरसिद्धिरित्याह इश्यते चेति । विलक्षणकार-
णद्यङ्ग्या उभयारब्धपरिमाणे विलक्षणैव जातिनंतु प्रत्येककारणप्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वकल्पनस्येति । बहुत्वे महत्वकारणताकल्पनस्येत्यर्थः । परिमाणप्रचयाज-
न्येति । भावमात्रेत्यर्थः । एवमिति । उक्तविपक्षबाधके सतीत्यर्थः ।

मपरिमाणोभयारब्धादुत्कर्षवतस्त्रिभिरारब्धस्य परिहीनपरिमाण-
त्रितयारब्धादुत्कर्षस्योपलम्भात् मैवम् । एकैकारभ्यमहत्वावान्तरं
जातेरन्यदेवं महत्वोत्कर्षरूपं सामान्यं प्रत्यसमवायिकारणसमु-
च्चयस्य हेतुत्वात् । प्रचये च नास्ति कारणत्वम्, तूलाद्वयवयिः-
नामनारम्भकत्वात्, एकादिप्रत्ययस्य(१) पलालपुञ्जवदुपपत्तेः ।
मैवम् । घनद्रव्यस्य स्वाश्रयद्रव्यारम्भे पलालादावेकदेशाकर्षणेन

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

समपरिमाणत्रयारब्धे तावदुत्कर्षः प्रतीयते स्वरूपपरिमाणत्रितयार-
ब्धायेक्षयाऽध्युत्कर्षः प्रतीयते, तत्र महत्वं बहुत्वं च द्रव्यमपि कार-
णमित्यर्थः । एकैकेति । यथा प्रत्येकारब्धेऽपीति न समावेश इत्यर्थः ।
हेतुत्वादिति । प्रयोजकत्वादित्यर्थः । तूलादीति । तूलादिपिण्डानां पलाला-
दिजालवश्चावयवित्वमित्यर्थः । धारणाकर्षणेऽवयविलक्षणं तूलकपि-
ण्डं हइयते न तु पलालजालेऽपीति तत्रानारम्भकत्वप्रत्ययोऽन्नं भ्रान्त
इत्याह—घनद्रव्यस्येति । न तु धारणाकर्षणे चेदवयविलक्षणन्तदा
न्यायलीलावतीप्रकाशः

योज्येति नोकदोषे इत्याह एकैकेति । असमवायिकारणसङ्ख्यापरि-
माणे तयोः समुच्चय इत्यर्थः । तूलेति । न च समवायिकारणं विना-
ऽसमवायिमात्रात्परिमाणोत्पत्तिरित्यर्थः । एकस्तूलकपिण्डं इत्यनु-
भवस्त्वन्यथोपपत्ति इत्याह एकेति । परिमाणस्य यावदाश्रयमनुवृत्तेः
पूर्वद्रव्याविनाशे परिमाणवति च परिमाणान्तरानुत्पत्तेः न तूलकादौ
प्रव्यवस्थ्य परिमाणारम्भकत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । घनद्रव्यस्येति । पूर्व-
द्रव्यनाशे च स्पर्शवद्द्रव्याभिघातो हेतुः । यद्यपि घनद्रव्याकर्षणे
हस्तसंयुक्ताद्यवयवान्तरकर्म न चेगानाभिघाताच्च तस्य स्वविमुख-
कर्मजनकत्वनियमात्, न च नोदनात्, तस्य कर्मवद्द्रव्यसंयोगरूप-
त्वात्, न चात्र कर्मवता हस्तेन भागान्तरस्य संयोगोऽस्ति, तथापि
कर्मवद्वयवसंयोग एव नोदनं तज्जेतुः, इयं युक्तिः कर्षणप्रसङ्गक-
पेत्यर्थः ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

हस्तसंयुक्ताद्यवयवान्तरेति । हस्तसंयुक्ताद्यवयवान्तरं तत्कर्मेत्यर्थः ।

(१) प्रचयस्येति प्रा० पु० पाठः ।

समुदायाकर्षणप्रसङ्गात् , अनारम्भे भ्रान्तत्वान्तूलकादौ बाधका भावात् । घनाघनसाधारणीयं युक्तिः किं न बाधिकेति चेत् । न । तोयाद्यवयाविविच्छेदापत्तेरित्यस्ताम् ॥ इति परिमाणम् ॥

ननु द्वित्वद्विपृथक्त्वयोरपेक्षाबुद्धिः किं युगपदुत्पद्यते क्रेमण वा ? नाथः । ज्ञानयौगपद्यनिषेधात् । द्वितीये तु द्वित्वापेक्षाबुद्धेरुत्पादे तदनन्तरं च द्विपृथक्त्वापेक्षाबुद्धया द्वित्वजनकापेक्षाबुद्धिनाशे द्विपृथक्त्वद्वित्वसामान्यज्ञानयोरुत्पादे-पेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वनाशे द्वित्वस्य विशेषणस्याभावात्कथं तदुत्तरकालं द्वित्वविशिष्टपृथक्त्वप्रत्ययः । न च द्विपृथक्त्वं नामापरं सामान्यमस्ति । अथ पूर्वं द्विपृथक्त्वजनकापेक्षाबुद्धयुत्पादः, तथासति द्विपृथक्त्वस्यैव नाशात् द्वित्वविशिष्टप्रत्ययो न स्थादिति चेत् । उभयैकत्वैकपृथ-

स्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यत्र तश्चास्ति तद्वन्मधनं वा नावयवीत्येव किं न स्यादित्याह--घनाधनेति । तर्हि तदलक्षणाभावत् तोयमवयविन न स्यात् नहि तत्र धारणाकर्षणे इत्याह—तोयेति ।

ननु द्विपृथक्त्वे द्वाविमौ पृथगिति धीर्मानं, सा चानुपलब्धेत्याह—नेचीति । द्वावेकत्वे द्वे च पृथक्त्वे एकयैव समूहालम्बनधिया यद गृह्णेते तदा द्वित्वपृथक्त्वे द्वेऽपि उत्पद्येते इत्याह उभयैकत्वेति ।

स्यायलीलावतीप्रकाशः

द्विपृथक्त्वं व्यासज्यवृत्तिगुणान्तरमस्तीति, तेऽपौ द्वौ पृथगिति धीर्मानं सा च न सम्भवतीत्याह नविति । ननु द्विपृथक्त्ववृत्तिं पृथक्त्वत्वजातिव्याप्तं सामान्यमस्ति तत एव द्वित्वाभावेऽपि द्वौ पृथगिति धीः स्यादित्यत आह नवेति । व्यासज्यवृत्तिगुणान्तरपक्षेऽपि तत्र लादशसामान्यानभ्युपगमादित्यर्थः । न चैत्रमेकपृथक्त्वस्यापेक्षाबुद्धिं विनाप्युत्पत्तेः कव तस्याः कारणत्वमिति वाच्यम् । अनुगतस्यापि जन्यतावच्छेदक्त्वात् तस्य व्याप्यत्वरूपत्वात् । उभये-

स्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अनुगतस्यापीति । अवान्तरजातिस्वीकारपक्षेऽपि सकलसाधारण-

वत्वसमुदायालभिज्ञानादुभयोत्पत्तौ सर्वस्योपपत्तेः ॥ इति पृथक्त्वम् ॥

उभयकर्मजस्तु संयोगो न भिन्नः, एकत्रेनाध्यवसायात् उभयदीपजबुद्धिवत् । अत एव नैकस्थान्यथासिद्धिः, सामान्येन हेतुत्वावधारणात् । अजस्तु न संयोगोऽप्राप्तप्राप्तेरेव तदात्म-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

ननु संयोगैविध्यमनुपपञ्चमजसंयोगसत्त्वादित्यत आह— अजस्तिवति । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगस्तादशस्तु नाज इत्यर्थः । न्यायलीलावतीप्रकाशः

ति । नानैकत्वनानापृथक्त्वगोचरा समूहालभ्यनरूपा एकैवापेक्षाबुद्धिरुभयज्ञनिकेति न छानयौगपद्यमित्यर्थः ॥

ननुभयवृत्तिकर्मभ्यां सम्भूयैकः संयोगो न जन्यते कर्मणोऽप्यथोनैरपेक्षणे तज्जनकत्वात्, तथाच तत्र संयोगद्वयसुत्पद्यत इति नोभयकर्मज एकः संयोगोऽत आह उभयेति । नन्वेकमेव कर्म संयोगजनकं न तु कर्मान्तरस्य सहकारित्वमत आह अत एवेति । सामान्येनेति । कर्मत्वेनैव संयोगजनकत्वात् विनिगन्तुमशक्यत्वाच्चेत्यर्थः । तथापि न द्विविधः संयोगः, आत्मा आकाशसंयुक्तः द्रव्यत्वादित्यजन्यस्यापि तस्य सिद्धेरित्यत आह अजस्तिवति । अप्राप्तप्राप्तेरिति । प्रागभावप्रतीयोगिन्याः प्राप्तेरित्यर्थः । ननु लाघवात् प्राप्तिरेव संयोगो न न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्थानुगतस्याभावादिति भावः । वस्तुतो व्यासज्यवृत्ति पृथक्त्वमेव जन्यतावच्छेदकमित्यवधेयम् । नानैकवेति । इदं च समवायिस्त्रैकर्यात् । वस्तुतो द्विपृथक्त्वमेवाचान्तरसामान्यं द्वे पृथगित्यनुगतप्रत्ययानुरोधात् । न च द्वित्वसामानाधिकरणयेनैव तदुपपत्तिः । साक्षात्सम्बद्धमेणैवोपपत्तेरिति भावः ।

कर्मत्वेनैवेति । यद्यप्येवमध्युभयकर्मजसंयोगगत्वैर्जात्ये मानाभावात्तिविधत्वं संयोगस्य भवनमेव, तथाप्येककर्मजाभ्यापेक्षयोभयकर्मजन्येनानुभवादुभयकर्मत्वेनापि कारणता मन्तव्येति भावः । उपाधिविशेष एवोभयकर्मजत्वादिर्विभाजक इत्यन्ये । इव्यावादिति । नच्चैव विभागस्यापि ततएवानुमाने परस्परविरुद्धसंयोगविभागद्वयस्त्वीकारापत्तिः । विभागकालनाशसमानकालेषूत्पन्नद्रव्ये कर्म विनैव

कत्वात् । अजस्य तु संयोगस्यायुतसिद्धसम्बन्धिनिष्ठत्वेन समवायाद्वदानुपपत्तेः । अवयवावयविभावाभाव एव युत-सिद्धिरिति चेत् । गुणादेरसमवायित्वापत्तेः । तेषां स्वात-न्त्येणाश्रयान्तरासमवायित्वमयुतसिद्धिरिति चेत् । तुल्यत्वात् ॥
इति संयोगः ॥

ननु संयोगाभाव एव विभाग(१)व्यवहारोऽस्तु । मैवम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रथयुत नित्या प्राप्तिः समवाय एवायं स्यादित्याह-अजस्य त्विति । नन्ययुत सिद्धयोः सम्बन्धः संयोग एव स्यात् तयोरवयवयविभावाभावादि-त्यत आह-गुणादेरिति । ननु पृथगाश्रयाश्रितत्वं युतसिद्धिर्घटपटयोरिच, गुणगुणिनोरवयवयविभिनोश्च न पृथगाश्रयीभूतत्वमित्ययुतसिद्धि-रेवेत्याशङ्कते तेषामिति । गुणगुणिनोरपि पृथगाश्रयाश्रितत्वमस्येव यतो गुणस्य गुणी गुणिनस्तु स्वावयवा इत्यत आह-स्वातन्त्र्येणति । परस्पर-परिहारेणत्यर्थः । नहि गुणिनं विहाय गुणस्याश्रय इति भावः । तुल्यत्वादिति । इत्यमयुतसिद्धिर्विभुतोरप्याश्रयाभावादेवत्यर्थः ।

पल्लवस्तु प्रक्रियायामिति यदुक्तं तत्राह नन्विति । संयोगध्वंसे समानाधिकरणसंयोगासमानकालीने विभागव्यवहारोपपत्तौ किं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वधिकमित्यत आह अजस्य त्विति । आश्रयान्तरासमवायित्वं द्वित्वा-दौ नास्तीत्यत उक्तं स्वातन्त्र्येणति । तत्परित्यागेनाश्रयान्तरप्राप्तिः स्वातन्त्र्यम् । तुल्यत्वादिति । आकाशात्मनोरप्याश्रयाभावादेवाश्रयान्त-रासमवायादयुतसिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

संयोगाभाव इति । संयोगध्वंस इत्यर्थः । स च संयोगासमानकालीनः संयोगत्वावच्छिन्नसामान्यभावो वा विवक्षितः, तेन संयुज्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विनष्टे व्यमिचारेण द्रव्यत्वस्याकाशविभागासाधकत्वात् । न च नित्यद्रव्यत्वेन तत्सिद्धिरप्रयोजकत्वादिति भावः ।

स च संयोगेति । तदुभयप्रतियोगिकसंयोगेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । सा-

संयोगविनाशानुपत्तेः, विभागस्य संयोगविनाशहेतुत्वात् । कर्मणोऽविरोधित्वेन व्यधिकरणस्य च तन्नाशकत्वायोगात्, तथाच स्वीयस्वीयकर्मजन्यानामङ्गुलीतरुसंयोगादीनां^(१) केवलेनाङ्गुली-स्पन्देनानाशप्रसङ्गात् । न च संयोगनाशात्तन्नाश इति वाच्यम् । कर्मजसंयोगे संयोगस्याकारणत्वात्, अकारणनाशस्याकार्यनाशेऽसामर्थ्यात् । व्यधिकरणमपि कर्मैव नाशकमस्तु, न चातिप्रसङ्गः, स्वाश्रयाश्रितपरम्परासंयोगस्यैव नाशकत्वात् । न, विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव नाशकत्वमिति असति वाधके सङ्कोचानुपत्तेः । एव अ कारणनाशस्यैव कार्यनाशकत्वमित्यत्र

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विभागेनेत्यर्थः । संयोगविनाशेति । सत्याश्रयं समानाधिकरणविरोधिगुणस्य गुणनाशकत्वात् विभागाभावे संयोगनाशो न स्यादित्यर्थः । तउजनकमिति । संयोगध्वंसजनकमित्यर्थः । अविरोधित्वेति । विरोधित्वेवा उत्पन्नाद्यात्रमेव कर्म संयोगं नाशयेदिति भावः । व्यधिकरणस्य चेति । यत्र स्वस्वकर्मणोऽङ्गुलितरुस्ततरुभुजनरुशरीरतरुसंयोगा उत्पन्ना अङ्गुलीमात्रकर्मणा चाङ्गुलितरुविभागो जनितस्तत्र विभागपरम्परा संयोगपरम्परां नाशयतीत्यभ्युपेयं कर्मणोऽनश्युपेयत्वात् । अन्यथा तसंयोगनाशानुपत्तेरित्यर्थः । एतदेहाह तथाचेति । संयोगनाशादिति । अङ्गुलितरुसंयोगनाशाद्यस्ततरुसंयोगनाशा इत्यर्थः । कर्मजत्वादयं योद्द संयोगः संयोगजः स्यादित्याह कर्मजेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विभक्ते पुनः संयोगवाति न प्रसङ्गः । संयोगनाशेति । सत्याश्रये गुणस्य गुणनाशकत्वात्तद्भावे संयोगनाशो न भवेत् । अविरोधित्वेन व्यधिकरणस्येति । नाशकत्वे वा यत्र कचिदुत्पश्नन कर्मणा सर्वत्र संयोगनाशपत्तिरित्यर्थः । एवश्चेति । उक्तनाशकापेक्षया कारणनाशस्य न्यायलीलावतीप्रकाशविश्वृतिः

मान्याभावश्चायं चरमप्रतियोगिजन्य प्रवेत्यवधेयम् । गुणस्येति । स्थायिन इति शेषस्तेन न द्वित्वादौ व्यभिचारः । उक्तनाशकेति । नाशस्य यत्र

(१) तद्वस्त्रेणकर्मणोगादानीमिति प्रा० पु० ३० पाठः ।

वाधकाभावात् आश्रयाश्रितसंयोगमात्रनाशनाश्यः संयोगः
स्यादिति निरस्तम् ॥

स्फुटद्वेणुशब्दाच्च विभागोऽवगम्यते । स हि न वंशदल-
द्वयसंयोगनाशपेक्षवंशदलाकाशसंयोगजन्मा, संयोगजस्य शब्दस्य
संयोगनिमित्तकारणतोपलम्भात् भेरींसंयोगजस्य शब्दस्य द-
एडसंयोगनिमित्ततावत् । अभिघातजः स्यादिति चेत् । न ।
भिन्नदिङ्गमुखगतिदलयोस्तदभावात् । वायोः स्यादिति चेन्न ।
तस्य स्पर्शादिलिङ्गकस्य तदनुपलम्भेनैवासत्त्वावधारणात् (१),
अन्यथा सर्वत्रातीनिद्रियवायुसंयोगकारणताथा अनिवारणमिति
सिद्धस्तावद्विभागः । स च विभागजः, यथा वंशदलपाठनानन्तरं

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

प्रमाणान्तरेण विभागं साधयति स्फुटदिति । परिशेषमाह सहीं-
ति । वंशदलाकाशसंयोगः पूर्वमप्यासादित उक्तं दलद्वयसंयोगनाशपे-
क्षति । दलाभिघातो निमित्तकारणं स्यादतो न नियमभङ्ग इत्याह—
अभिघातज इति । वायुदलाभिघातनिमित्तकः स्यादित्याह—वायोरिति ।
अभिघातज इत्यनुष्ठयते । अन्यथेति । भेर्योकाशसंयोगजेऽपि शब्दे
भेरीवायुसंयोगो निमित्तकारणं न तु भेरीदण्डसंयोग इत्यपि स्या-
दित्यर्थः । स चेति । दलाकाशविभाग इत्यर्थः । शब्दासमवायि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लघुत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

स्फुटदिति । ब्रयोर्विशतिगुणासमवायिकारणकत्वशून्यः स्फुटद्वे-
णुजन्यः शब्दो गुणासमवायिकारणक इत्यर्थः । अत्र पक्षविशेषणासिद्धं निराकरोति स हीति । वंशदलाकाशसंयोगोऽसमवायि-
करणं निमित्तकारणं तु द्रव्यान्तरेणाभिघातः स्यादित्याह अभि-
घातज इति । वायोरिति । अभिघातज इत्यनुष्ठयते । स चेति । शब्दास-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नाशकर्त्त्वं तत्र कारणनाशत्वेनैव समवायिनाशादौ तथा कर्त्तव्यादि-
ति भावः ।

स चेत्यनेन विभागमात्रपरामर्षे विवादाभावः कारणकारणां
विभागजविभागस्य सर्वैः स्वीकारादतो विशेषपरतामाह शब्दासमवा-

(१) नैवासत्त्वादिति प्रा० पु० पाठः ।

क्रियया वंशदलयोऽपि भागः, ततश्च नभोभागविभागः(२) ॥

ननु क्रमकल्पनेयमनुपपत्ता, अवाधितस्य यौगपद्यस्य वेद-
नात् । या विभागद्वयजनिकाक्रिया सा द्रव्याविरोधिभागजनिकेति
बाधकमस्तीति चेत्त । विपरीतापत्तेः(३) । या विभागद्वयजनिका सा

न्यायलीलावतीकष्टाभरणम्

कारणत्वे तस्यैव प्रस्तुतत्वात् ।

या विभागद्वयेति । अवयवविभागजनिका सती या क्रिया अवयवा-
काशविभागजनिका सा द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं विभागं जनय-
तीति कमलक्रियायां दृष्टं तद्वदत्रापि द्रव्याविरोधिनं विभागं जनयेदि-
त्यर्थः । वैपरीत्यापत्तेऽरेति । कर्मजात्वेनाभिमतः कमलदलाकाशविभागो
विभागजः स्यात् विभागजत्वेनाभिमतो वंशदलाकाशविभागः कर्म-
जः स्यादिति विपरीतमेव किञ्च स्यादित्यर्थः । तदेव स्फुटयति येति ।
वंशदलकर्म यदि द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं दलद्वयविभागं न जनयेत्
कमलदलविभागे तथा दर्शनात्, जनयति विरोधिनं विभागम्;
तस्माच्चाविरोधिविभागजनकमिति दलाकाशविभागो विभागज एवे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मवायिकारणं दलाकाशविभागो विभागसमवायिकारणक इत्यर्थः ।

विभागद्वयेति । या क्रिया अवयवान्तराद्विभागजनिका सती आ
काशदेशादपि विभागं जनयति सा द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमेव
विभागं जनयतीति कमलदलक्रियायां दर्शनादित्यर्थः । विपरीतापत्तेऽर-
ेति । कमलदलाकाशविभागः कर्मजो विभागजः स्फुटद्वेषु दलाकाश-
विभागश्च विभागजोपि कर्मजः स्याद्विपक्षे बाधकाभावेन व्याप्तौ वि-
निगमकाभावादित्यर्थः । तदेव स्फुटयति या विभागेति । न च मूर्त्तद्वय-
संयुक्ते मूर्त्ते कर्मात्पत्तावेकं कर्म विरोधिविभागद्वयजनकमिति वा-
न्यायलीलावतीप्रकाशविष्णुतिः

यिकारणमिति ।

उभयतन्तु संयुक्तैकस्य तन्तोः कर्मणा यत्र तन्तुद्वयविभागस्तत्रो-
कनियमस्यमिच्छारमाशङ्क्यान्यथा नियममाह या क्रियाद्वयवान्तरा-

(१) दलक्रियामन्तरं वंशदलयोरिति प्रा० मु० पाठः ।

(२) आकाशविभाग इति प्रा० मु० पाठः । (३) वैपत्तापत्तेऽरेति प्रा० मु० पाठः ।

विरोधिविभागजनिकेति कमलदलोन्मीलनादौ विभागजविभा-
गोत्पत्तौ विपरीतपत्तेः । यदाविरोधिविभागजनकं न तद्विरोधिवि-
भागजनकं यथा पञ्चशास्त्रशास्त्राकर्म, इयमप्यविरोधिविभागजनि-
का यदि स्यात् विरोधिनं न जनयेदविशेषादिति तत्सिद्धिरिति
चेत् । नियमासिद्धेः । व्यभिचारानुपलम्भात् तत्सिद्धिरिति
चेत् । कर्मावान्तरजातिभेदस्योपाधित्वात्, व्यभिचारानुपलम्भे-
प्यप्रयोजकत्वात् ।

मैवम् । कर्मावान्तरवैचित्रयस्यानुपलब्धेः । विरोधिवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्याह यदीविरोधीति । अत्र विषक्षबाधकाभावमाह नेति । किञ्चित् कर्मजा-
तीय विरोध्यविरोधिविभागजनकं किञ्चिच्चाविरोधिविभागमात्रजनकं
स्यादित्याह कर्मावान्तरेति ।

उपाधेरनुपलम्भादब्यासिरेवेत्याह यदाविरोधिविभागजनकं न
तद्विरोधिविभागजनकमिति व्याप्तौ विरोधिविभागजनककर्मगत-
जातिभेदाभाव उपाधिरित्याशङ्कते विरोधीति । सहकारिविशेषाधीनं
कर्मणो विरोधिविभागजनकत्वं न तु वैजात्यं किञ्चिदिहास्ति

न्यायलीलावतीप्रकाशः
क्षयम् । यद्धि मूर्च्छनामूर्च्छेन च विभागजनकं तदेव(१) विरोधिविभाग-
जनकमिति विवक्षितत्वात् । तत्सिद्धिरिति । यद्यप्यविरोधिविभागमा-
त्रजनकत्वेनान्यथासिद्धेऽपेक्षयापि शब्दजनकदलाकाशविभागस्य वि-
भागजत्वं न सिद्धाति, तथापि विभागजविभागसिद्धिमभ्युपेत्य-
तदुक्तम् ॥

विरोधिविभागेति । विपर्ययानुमाने आयमुपाधि न च तत्र हष्टा-
न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिति । तदेव परमित्यनेन समनियमो विवक्षितः । यद्यप्यविरोधि-
विभागेति । वंशदलकर्म दलविभागमेव जनयतु, दलद्वयविभागश्च
विभागज इत्येतावताप्युक्तिनियमोपपत्तौ शब्दसमवायिकारणवि-
भागस्य विभागजत्वं न सिद्धमित्यर्थः । तथापीति । जन्यभूतवि-
भागजाश्रयकारणद्वयपूर्वको विभागस्तथापि सिद्ध एवेत्यर्थः । विप-
र्ययानुमान इति । यद्ययं विरोधिविभागजनकः स्यादविरोधिविभाग-

(१) तदेव परमिति अत्र विवृतिवाराभिमतः पाठो इष्टम् ।

भागर्जनानुकूलकर्मवैचित्र्यनिवृत्तिरूपाधिरिति चेत् । नोदन-
जन्यविशेषस्य व्यतिरेकेऽप्यभिघातात् विरोधिविभागदर्शनात् ।
एवमभिघातव्यतिरेकेऽपि नोदनात् उभयसाधारणस्यैकस्था-
सिद्धेः । समव्याप्तिकत्वाच्च, अविरोधिविभागजनकस्य वि-
रोधिविभागजननानुकूलवैचित्र्यव्यावृत्त्या सर्वत्राव्यभिचारोपल-
ब्धेः धूमाद्रेननवत् साधनाव्यापकत्वाभावात् ।

न्यायलीलावतीकिण्ठाभरणम्

यन्निवृत्तिरूपाधिना स्यादिति परिहरते नोदनेति । नोदनजन्येऽभि-
घातजन्ये वा कर्मणि द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वाव-
च्छेदकं वैजात्यमनुपलम्भवाधितमित्याह उभयेति । समेति । तर्कमूलभूत-
व्याप्तौ साधनोपाधयोरिति शेषः । तदेवाह—अविरोधीति । तर्केऽविरो-
धिविभागजनकत्वस्यापादकस्य विरोधिविभागानुकूलकर्मवैचित्र्यनि-
वृत्तिर्यापिका व्याप्त्या च । तथाच साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

इताभावः, द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिद्युषुकविभागजनकपरमाणुद्युषु-
कविभागस्य द्वष्टान्तस्वात् । तथापि कर्मणा इलाकाशविभाग एव ज-
न्यतां तेन च दलद्रव्यविभागो जन्यतामित्येतावतापि शब्दजनकवि-
भागस्य ने विभागजनवसिद्धिः । मैवम् । अनारम्भकसंयोगविरोधि-
विभागस्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वात् कमलदलोन्मलिने
तथा कल्पनात् । नोदनजन्येति । ननु कर्मणो विभागविशेषजनकतावच्छे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

जनको न स्यादित्यस्य यो विपर्यस्तत्रेत्यर्थः । क्वचित्पाठ एव तथा ।
यद्यपि मूलोक्तर्कं पवायमुपाधिः सम्भवति, तथापि तर्कमूलकमनु-
मानमणि दूषणीयम् । तत्र चोक्तर्कमूलकानुमानेऽयमुपाधिवरसम्भ-
व्येवेति तर्कान्तराविपर्यथपरत्वं निरुक्तोपाधेः । यद्यपि प्रकाशोक्तर्कं
विपर्ययो नाशङ्कितौ मूलकतेति तत्रोपाध्याशङ्का तस्य न युक्ता,
तथापि विरोधिविभागाविरोधिविभागजनकत्वयोर्बिरोधाभिधानेना-
र्थगत्या तावप्याशङ्कितावेवेति भावः । न च तत्रेति । यद्यप्यर्थं विरो-
धिविभागजनकः स्यादित्यत्र तर्क इत्यर्थः । द्रव्यारम्भकेति । द्युषुकार-
म्भकसंयोगविरोधी यो द्युषुकविभागस्तजनको द्युषुकान्तरारम्भ-
कपरमाणुना द्युषुकान्तरस्य विभागस्तस्येत्यर्थः । अनारम्भकसंयोगेति ।

नन्देवं यदजनकसंयोगजनकं न तज्जनकसंयोगजनकम् ,
यथाङ्गुल्याकाशसंयोगजनकं कर्म, एवच्च तनुद्रव्यसंयोगजनकात्क-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

र्थः । साधनव्याप्त्यत्वाभिधानं सम्भवानुरोधात्, तेन यदि द्रव्यार-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

दकः कर्मण्यवान्तरविशेषोऽवश्यं वाच्यः, अन्यथा सर्वस्मात्कर्मणो
द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधितद्विरोधिनोर्विभागयोहृतपात्तिः स्याद् ,
यथा कर्मणः कर्मत्वेन संयोगविभागजनकत्वात्सर्वस्मादेव कर्मणस्त-
योहृतपात्तिः । अत्राहुः । विभागस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्रव्यान्वित्वे
यदवच्छेदेन सेयांगत्पत्तिस्तदवच्छेदेन विभागोत्पाद एव प्रयोजकः,
तत्र च सहकारिविशेष एव तन्त्रम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यद्यप्यनुपदोक्तपरमाणुदणुकविभागस्य विरोधिविभागजनकत्वं द्वष्टमे-
व, तथापि द्रव्यानारम्भकनिष्ठस्य संयोगस्य विरोधी यो विभाग-
स्तस्य न विभागजनकत्वमिति नियमोऽत्र द्वष्टव्यः ॥ केचिच्च त्वं परमा-
णुदणुकविभागस्यापि परम्परया द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वमे
वेति आरम्भकसंयोगविरोधिविभागस्येत्येव नियम इत्याहुः । तथा-
सति दलाकाशविभागस्यापि तथात्वेन प्रकृतासङ्गतेः । अन्यथा सर्व-
स्मादिति । तथाच कमलदलविभागोऽपि द्रव्यनाशः स्यादिति भावः ।
एवच्च जातिसङ्करमयेन नोदनजन्यतावच्छेदकजातेरेव नानात्वमु-
पेयमित्याभिसन्धिः । विभागस्येति । कर्मणः कर्मत्वेनैवोभयविभागं ग्राति
स्वरूपयोग्यत्वेऽपि आरम्भकसंयोगाद्यवच्छेदकावच्छिन्नविभागो-
त्पादसहकारिवशात्तादशविभागोत्पत्तौ द्रव्यनाशः, तच्च सहकारि
द्वष्टमद्वष्टं वा, जातिविशेषस्तु विभागे उपलभ्यमानो नास्त्येवारम्भ-
कसंयोगनाशलक्षणकार्यत्वमन्यथासिद्धमेवेति भावः । तथाङ्गुल्या-
काशेति मूलस्थम् । यद्यप्येवं दलावयवाकाशविभागादेव दलाकाशवि-
भागोऽपि स्यादिति दलद्रव्यविभागजन्यत्वं तस्यासिद्धमेव । तच्च
परमाणुद्रव्यविभागेन परमाणवाकाशविभागस्वीकारादेव समीहित-
सिद्धिरिति वाच्यम् । तथासति परमाणुद्रव्यसंयोगजपरमाणवाका-
शसंयोगस्यापि स्वीकारापत्तेः । तथापि यदजनकेत्यादिव्यासावप्र-
योजकत्वमेव दूषणमिति भावः ।

र्भगस्तन्त्राकाशसंयोगो न स्यादिति । अस्तु तथाप्यहुलयाकाश-
संयोगाच्छरीरसंयोगवत् तन्त्रवयवसंयोगदेव तन्त्राकाशसंयो-
गोपत्तेः । यत्पुनरुक्तमन्त्र कैश्चित्—एककर्महेतुन्वे विभागस्य
द्रव्यविरोधित्वाविरोधित्वमनुपपन्नं कारणावैचित्रे कार्यवैचित्रः—
स्थाकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति(१) । तच्च । एकस्यैव कर्मणः संयोगवि-
भागजनकत्वदर्शनात् । तथा कारणाकारणविभागजन्यविभागः
यथाङ्गुलीतरुविभागात् पाणितहविभागः ।

नन्वत्र किं प्रमाणम् । विभक्तबुद्धिरिति चेच । तदसिद्धेः,
अन्यथा कर्मापि किं नाङ्गुलीकर्मजं स्यादिति भूषणः । तदसङ्ग-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इमकसंयोगविरोधिविभागजनकं वंशदलकम्मं स्यात्तदा द्रव्यारम्भक-
संयोगविरोधिविभागजनकं न स्यादि(?) उपाधिरेवेति सिद्धः कारण-
द्रव्यविभागपूर्वककारणाकारणविभाग इति भावः ।

एवं सत्येकस्य कर्मणो द्रव्यजनकद्रव्यजनकसंयोगद्रव्यजन-
कतापि न स्यादित्याह—नन्वेवमिति । अभ्युपगम्याह अस्त्वति ।
तर्हि तन्त्राकाशसंयोगो न स्यादेवेत्याह तन्त्रवयवेति । अंशुसंयो-
गादेव तन्त्राकाशसंयोगसमव्यादित्यर्थः । ननु कर्मणि वैचित्र्यमन्त-
रेण किञ्चित्कर्म विरोधिनं किञ्चिच्चाविरोधिनं विभागं जनयतीति
नियमो न सदित्यवद्यं वैचित्र्यमभ्युपेयमित्याह—एककर्मेति । यथा
वैचित्र्यमन्तरेणैव संयोगविभागलक्षणविरुद्धकार्यकारित्वं तथा प्र-
कृतेऽपि स्यादित्याह एकस्यैवेति । कारणद्रव्यविभागजं कारणाकारण-
विभागं प्रसाद्याभ्युपगमेन संयोगप्रतिवर्द्धं निराकृत्य संप्रति कार-
णाकारणविभागपूर्वकं कार्यकार्यविभागं साधयति तथेति ।

तदविद्वेरिति । अङ्गुलितरुविभागाद्यं हस्ततरुविभाग इति प्रत्य-
यासिद्धेरित्यर्थः । कर्मापीति । अङ्गुलीकर्मणा हस्तकर्ममत्यपि स्यादि-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

अन्यथेति । यदि विभक्तबुद्धिं विनापि विभागस्तदाऽङ्गुलिकर्मणा
शरीरकर्मेव जन्यत इति किं न कल्प्यते तज्जनितविभागाच्छरीरितरु-

(१) कत्वापत्तेरिति मिश्रसंमतः पाठोऽन्तः इत्यः ।

तम् । यथैकदेशसंयोगविभागभ्यां देवदत्ते संयुक्तविभक्तबुद्धिः
न तथा अङ्गुली(१)कर्मणा देवदत्तश्चलर्तीति मतिरिति युक्तिसम्भ-
वात् । रथे चलति देवदत्तचलनाप्रतीतिवृत् स्थादिति चेत् ।
न, रथेन गत इति प्रतीतेः सम्भवात्(२)। कर्मणश्च संयोगविभाग-
जनकत्वावधारणनियमात्, सजातीयारम्भकत्वानुपलम्भाच्च । अ-
वयवकमैव सर्वत्र विभागारम्भमस्तु, अन्यथा अवयवसंयोगेऽप्य-
संयोगिना विभागेऽप्यविभागिना युतसिद्धिप्रसङ्गात् । मैवम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

स्थर्थः । अङ्गुलीतरुविभागानन्तरं हस्ततरुविभागप्रत्ययस्तावत् सर्व-
सिद्धः स कारणविभागमेव स्वकारणमाक्षिपतीत्याह यथैकदेशेति ।
यथा संयोगविभागजनकत्वमुभयसिद्धं तथा कर्मजनकत्वं कर्मणो
न कस्याचित्सिद्धमित्याह कर्मणेति । अङ्गुलीकर्म शरीरपर्यन्तं
विभागं जनयते विभागत्वं तस्य कुत इत्यत आह अवयवेति । असम्भ-

न्यायलीलावतीक्राकाशः

संयोगनाशोत्पत्तेरित्यर्थः । यत्प्रमाणगम्यं यत् तदभावस्तदभावं गमय-
तीति स्थिते सत्याह यथैकदेशेति । चलतीतिप्रतीतेश्च प्रत्यक्षाया अभावे
ऽपि तत्र कारणाव्यभिचारिकार्येण लिङ्गेनानुमानिकी साऽस्त्येवेत्याह
कर्मणेति । सजातीयेति । ननु यत्र नोदनेन कर्म जन्यते तत्र कर्मारम्भकं
क्रियावद्व्यसंयोगविशेषस्य नोदनत्वात् । मैवम् । तत्र कर्मणः कर्मा-
समवायिकारणत्वाभावात्, तस्यैव चात्र निषेष्यत्वात् । युतसिद्धिति ।
वर्णोदकादौ तथा दर्शनादित्यर्थः । नन्वङ्गुलीकमैव शरीरतरुविभा-
न्यायलीलावतीप्रकाशविष्टिः ।

यत्प्रमाणगम्यमिति । यदेकप्रमाणगम्यमित्यर्थः । कारणाव्यभिचारिकार्ये-
षेति । यद्यप्येषमङ्गुलीकर्मणोऽङ्गुलिसंयोगानुमाने शरीरसंयोगानुमानं,
तथापि प्रत्यक्षस्थले व्याप्तिप्रदे अङ्गुलीसंयोगेनैव तदनुमानमिति
भावः । ननु नोदनेति । विशिष्टस्य नुद्यकर्मजनकत्वे नोदनकर्मापि
जनकम् कर्मवद्व्यसंयोगरूपत्वान्नोदनस्येति भावः । नोदककर्म-
णोऽनुद्यकर्मनिमित्तत्वेऽपि न समवायित्वं तदेव चात्र निषेष्यमित्याह
तत्र कर्मण इति ।

(१) विभक्तप्रत्ययस्तथा नाङ्गुलीति प्रा० पु० पाठः ।

(२) प्रतीतिनियमात् इति प्रा० पु० पाठः ।

न हि तत्संयोगित्वेऽप्यसंयोगित्वं युतसिद्धिः, अपि त्वसम्बद्धयोः सत्त्वम् । न च तञ्चित्यसमवायपक्षे सम्भवति । न च कर्मवारभक्तम्, व्यधिकरणत्वात् ॥ इति विभागः ॥

द्विपृथक्त्ववत् द्विपरत्वमपि किं न स्यादिति चेत् । उभयवृत्तीनां गुणानां विजातीयपरस्परावधिसापेक्षब्यवहारगोचरत्व-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ज्ञयोर्द्वयोरपि विद्यमानत्वं युतसिद्धिरतः सावयवावयविः(?)^(१) किञ्चित्यधिकरणमङ्गलीकर्म कथ हस्तादिविभागं जनयोदत्याह नचेति ।

द्वौ पराविति प्रत्ययदर्शनादाह द्विपृथक्त्ववदिति । उभयवृत्तिगुणानामिति । इतरनिरूपकानामुभयवृत्तीनां +गुणानामित्यर्थः । भवति हि घटेन संयुक्तः पटः पटेन विभक्तो घटो घटाच्च विभक्तः पट इति परस्परावधिको व्यवहारः, द्वित्वादिकं च प्रतियोगिनिरूप्यमेव न +भवतीति मा+चः । द्विपृथक्त्वे यद्यपि पृथक्त्ववच्छेदेन न परस्परावधिकत्वं, तथापि तद्विजातीयं यदेकपृथक्त्वं तद्वितिपरस्परावधिसापेक्षब्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गारम्भकं स्यादत आह न चेति । सामानाधिकरणयेनैव तयोः कार्यकारणभावादित्यर्थः ॥

द्विपृथक्त्ववदिति । द्वौ पृथगिति पृथक्त्वस्य द्वित्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तितयाऽनुभवात् यथा द्विपृथक्त्वं व्यासज्यवृत्ति गुणन्तरं तथा द्वौ परावित्यनुभवात् द्विपरत्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः । उभयवृत्तीनामिति । उभयवृत्तीनां गुणानां स्वेतरविजातीयत्वं गुणत्वसाक्षाद्ब्यजात्या भवति यद्या संयोगे । यद्यपि द्विपृथक्त्वेष्येकपृथक्त्वजातीयत्वमेव, तथापि तत्र परस्परापेक्षब्यवहारगोचरत्वमस्ति घटात् पटः पृथक् पटाच्च घटः पृथगिति प्रत्ययात्; तथाच यदि द्वित्वसमानाधिकरणेन पृथक्त्वेन द्वौ पृथगिति धीः स्यात् तदा घटात् पटाच्च घटपटौ

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

हष्टान्तबललम्यां युक्तिमाह द्वौ पृथगिति । उभयवृत्तीनामितीति । यत्र स्वनिष्ठगुणत्वसाक्षाद्ब्यजात्या विजातीयमव्यासज्यवृत्ति गुणान्तरं तत्र व्यासज्यवृत्तेगुणस्य स्वीकारः यथा संयोगविभागयोः,

(१) मूलादर्शपुस्तकान्तिमपृष्ठद्वैककोणभागस्याल्पतं शीर्णतया(?)एतच्चिह्नस्थलेषु सर्वं पटः स्वयमेव विद्यद्विर्यथासंगति संयोजयः, पठनीय स्थलविजेषेवस्मामिर्यथामति + एतच्चिह्नाङ्काते योजितस्तस्य युक्तवै सुधीभिर्द्वावनीयम् ।

नियमात् । अत्र च तद्वावृत्तौ द्विपरत्वव्यवहारस्य द्वित्तैर्कार्यसं-
मवायनिबन्धनत्वात् । अस्तु वा तदपीत्यलं विस्तरेण ॥ इति
परत्वापरत्वे ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वहारगोचरत्वम्, अत एव तत्र परत्वापरत्वव्यवहारो नतु
परापराविति । समानदेशस्थयोरपि नाड्योन्यावधिकत्वमत एव
परत्वाभ्यामेव द्वित्वस मानाधिकरणभ्यां द्वौ पराविते व्यवहारो
द्वौ रूपवन्तावितिवदिति भावः । सुत्रे द्विपरत्वं(?) द्विमिति तदभ्युपगमे-
उपि न सिद्धान्तक्षतिरित्याह अस्तुवेति ।

न्यायलीलावतीक्रियाशः

द्वौ पृथगित्यपि धीः स्यात्, अत्र त्वेकपरत्वाभ्यां द्वित्वसमानाधिक-
रणाभ्यामेव द्वौ पराविति प्रतीत्युपत्तेरित्यातिरिक्तं गुणान्तरं न
कल्प्यते, न हि समानदेशस्थयोः संयुक्तसंयोगे विशेषोऽस्ति, न च
तद्यतिरेकेण भवतः, अपि च एतौ समानदेशस्थौ पराविति प्रती-
त्या अतिरिक्तं द्विपरत्वं न सिद्ध्यति, तावेव हि परत्वावधित्वाश्रयौ
भवतः याभ्यामन्तरावर्त्तिनि माध्यत्वं, न चात्र तथा समानदेश-

न्याशल्लिलावतीप्रकाशविवृतिः

यत्र वा सजातीयस्यैकेकवृत्ते: परस्पराश्रयावधिकव्यवहारजनकत्वं
यथा द्विपृथक्त्वादेः, यत्र वा प्रतीत्यनुपत्तिर्यथा द्वित्वादेः प्रकृते
त्वेकवृत्तिपरत्वस्यापि स्वीकाराभ्य प्रथमं, समानदेशस्थयोः परस्परा-
पेक्षपरत्वादसमानदेशस्थयोश्च तथा प्रतीत्यभावाभ्य द्वितीयं, द्वित्व-
सामानाधिकरण्यमात्रैव प्रतीत्यनुपत्तेश्च न तृतीयस्वीकारवीज-
मस्तीति वस्तुगतिः । एवज्ञ प्रथमस्वीकारवीजप्रतिपादनार्थमुभय-
वृत्तिगुणानामित्यादि, तच्चात्र नास्त्यवेति भावः । तदभावेऽपि
द्विपृथक्त्वं स्वीक्रियत एवेति शङ्कां द्विपृथक्त्वेषीत्यादिनोत्थाप्य द्विती-
यवीजनिरासार्थं तथापीत्यादि, तृतीयवीजनिरासार्थमत्र त्वेकपर-
त्वाभ्यामित्यादीति । एवज्ञ विजातीयपरत्वेन गुणत्वसाक्षाद्याप्य-
जात्यव्यासज्यवृत्तिविजातीयत्वेन परस्परावधिसापेक्षव्यवहारगोचर-
त्वेन वा एकवृत्तितज्जातीयगुणयोरुभयवृत्तीनां नियमात् । इदमुपल-
क्षणं प्रतीत्यनुरोधाद्य अत्र तु तदभावादिति मूलार्थ इति सर्वता-
त्पर्यम् । नहि समानदेशस्थयोर्परिति । तथाच संयुक्तसंयोगविशेषाभावादेव
नैकापेक्षयाऽपरत्वोत्पात्तिरिति न तथाप्रतीतिप्रसङ्गस्तत्रेति भावः ।
परत्वावध्याश्रयविति । परत्वाभ्ययोऽवाधित्वाश्रयश्चेति भावः । समानदेश-

बुद्धिर्ज्ञाततागम्या । तदभावेऽपि शशविषाणादिविकल्पो-
त्पत्तेः । सम्बन्धिद्वयसम्बन्धेषु प्रत्येकं सामान्यालम्बनमिति चेत् ।
न, तथासत्यवस्तुविषयतानुपपत्तेः । तथासति कथं घटस्य
ज्ञानमिति चेत्त । ज्ञाततापि कथमिति तुल्यत्वात् । आधाराधेय-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इदानीं भद्राभिमतां ज्ञाततां प्रतिक्षिप्ति बुद्धिरिति शशविषाणादीत्य-
तीतानागतोपलक्षणम्, तत्राश्रयाभावे ज्ञातताधीनस्य(?) वाज्ञानानुमानं
न स्यादित्यर्थः । नन्वतीतादिस्थले यत्र सम्बन्धिद्वयं नष्टं तत्र तस्म-
मावेशविद्यमानं एव ज्ञातताधीनं, यद्वा यत्र ज्ञानं शब्दादेव कः(?)
विद्यमाने घटादावतीतेऽपि घटत्वादिसामान्यावलम्बनैव ज्ञात-
तेति शङ्कते सम्बन्धिद्वयेति । एवं सत्यन्यत्राहितया ज्ञाततयाऽन्यथ
ज्ञातस्यवहारो न स्यादिति परिह+रति नेति । न+नु यदि ज्ञाततात्यस-
म्बन्धोऽयमस्य ज्ञानेन सह न स्यात्तदा घटस्य ज्ञानमिति कथं स्या-
दित्याह तथासतीति । यथा ज्ञाततायाः स्वभाव एव सम्बन्धस्तथा ज्ञान-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्थयोः परस्परापेक्षया संयुक्तसंयोगबहुत्वाभावेन परत्वानुत्पत्तेश्च ।

ज्ञानमतीनिद्रियत्वादसाधारणकार्यानुमेयमसाधारणं च कार्यं ज्ञा-
ततात्यस्य विषयवृच्छीति मतं निराकरोति बुद्धिरिति । शशविषाणादिवि-
त्यादिशब्देनातीतादिविषयकसविकल्पकसङ्ग्रहः । शशविषाणादिवि-
कल्पानामप्यनुभवोऽस्ति, न च तत्र तदिलङ्घमिति किमनुमापकं स्या-
दित्यर्थः । सम्बन्धीति । शशो विषाणं समवायश्चेति त्रयं भासते तच्च
विद्यमानमेवेति तञ्चिष्टं तदिलङ्घमनुमापकमित्यर्थः । तथासतीति । वि-
षयस्य सत्वात् बाधाभावे ग्रमत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु विषयविष-
यभावान्यथानुपपत्त्या ज्ञानेन विषये धर्मः कश्चिदाधीयत इति
कल्प्यत इत्याह तथासतीति । ज्ञाततायामसत्यामित्यर्थः । विषयाभा-
वात्तत्रैव फलं नान्यत्रेत्यस्यापि नियमस्यानुपपत्तिरित्याह ज्ञाततापि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्थयोः परस्परापेक्षयेति । पूर्वमेकापेक्षपरत्वमपरत्वं धा नोत्पद्यत इत्युक्तम-
धुना तूभयापेक्षं परत्वं नोभयत्र येन तथाप्रत्ययप्रसङ्ग इत्युक्तयत इति
न पौनशत्त्यम् ।

न च तत्र तञ्चिष्टमिति । समवायिकारणाभावेन ज्ञाततानुत्पत्तेरित्यर्थः ।

भावादिति चेन्न । तस्यापि नियमानुपपत्तेः । स्वभावादिति चेत् ,
तुल्यम् । घटो ज्ञात इति चाक्षुषी प्रतीतिरनुपपत्तेति चेन्न । अयं रुष-
स्तुष्टो दुःखितो हृष्ट इतिवदुपपत्तेः । फलानाधारत्वे घटं जानामी-
ति कर्मत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । हानादिव्यवहारजननादेवोप-
पत्तेः । तस्यैव कथं तदाधारत्वमिति चेन्न । अभावादेवोपपत्तेः ।
ज्ञायते च मानसप्रलक्षणात् । जिज्ञासापेक्षमनोजन्यत्वे वर्तमाना-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्यापीत्याह+तुल्यमिति । ज्ञाते घटे+ज्ञातताङ्गुपनितभानामिति दृष्टान्तेन
दर्शयति अयमिति । परस्मवेतकियाफलशालित्वं कर्मस्त्वं करणव्यापार-
विषयत्वं वा कर्मस्त्वं ज्ञानफलज्ञातताभावे+कथं स्यादित्याङ्ग+फलेति ।
हानोपादानादिकमेव फलमुच्यते तदधीनैव कर्मतेत्याह हानादीति ।
उपेक्षणीयेऽपि परम्परासम्बन्धः संस्कार एव फलं, तत्र तत्र नानु-
पत्तज्ञमतीतादौ (?)येति भावः । ननु लिङ्गाभावे कथं ज्ञायेतेत्याह
ज्ञायते चेति । ननु संयुक्तसमवायेन मनसा ज्ञानग्रहे ज्ञानधाराऽ-
निवृत्तिः, जिज्ञासापेक्षया च उभयात्राद्यस्य नाशे जानामीति वर्त्त-
न्यायलीलावतीप्रकाशः

ति । उपकारस्यापि नियतविषयोत्पादो ज्ञानस्वभावादेवेति यदि तदा
तत एव विषयतानियमोऽपीति शङ्कोच्चराभ्यामाह स्वभावादितीति ।
एतच्चावश्यं वाच्यम् , अन्यथाऽतीतादिविषयत्वानुपपत्तेस्तत्रोपकारा
धानस्याशक्यत्वात् । न. च तत्रापि तद्वर्मसामान्याधारं किञ्चित्क-
र्त्तयम् तेन तस्यैव विषयत्वप्राप्तेः । ननु ज्ञातो घट इत्यनुभवात् प्रत्य-
क्षमेव तत्र मानमित्याह घटो ज्ञात इति । ज्ञानविशिष्टताप्रत्यय एवायं
ननु तदतिरिक्तविषयः, अन्यथातिप्रसङ्ग इत्याह अयमिति । ननु ज्ञा-
नादिकिया स्वकर्मणि फलजनिका क्रियात्वात् गमनवत् , अन्यथा
घटादेः कर्मस्त्वं न स्थात् परस्मवेतकियाफलशालिनः कर्मत्वादि-
त्याह फलेति । व्यवहारोत्पत्तेः पूर्वं तस्यापि न नियामकत्वमित्याह
तस्यैवेति । हानादिव्यवहारस्यैवेत्यर्थः । नाप्यतीन्द्रियं ज्ञानं येन तद्वा-
वहारानुपत्त्या तत्कल्पनमित्याह ज्ञायते चेति । ननु यदि योग्यज्ञानं
तदा संयुक्तसमवायेन मनःप्रस्यासत्या ज्ञानपरम्परैव ज्ञेया न तु
विषयान्तरग्रहः स्यात्, ततो योग्यमपि जिज्ञासया ज्ञायत इति म-
न्त्रंब्यं, तथा च जिज्ञासाकाले ज्ञानस्यातीतत्वात् वर्तमानाभासता

इवभासानुपपत्तेः । तदनपेक्षत्वे त्वनवस्थेति चेत् । न, अनुव्यव-
सायप्रतीतिसामग्रीप्रतिबन्धकसुखादिविरहविशिष्टस्यैव ज्ञानमनः-
संनिकर्षस्य प्रतीतिहेतुत्वात् ॥ इति बुद्धिः ॥

संस्कारश्च वेगात्मा आपतनादेको न भवति, उच्चरसंयो-
गविरोधित्वात् कर्मवत् । न चैतदसिद्धम्, अन्यथाऽनाशप्र-
सङ्गात् । दूरसंयोगस्तदेतुरिति चेत् । अन्तिकेऽपि घनसंयोगेन
नाशात् । सोऽपीति चेत् । अनियतहेतुकतापत्तेः । संयोगभेद
इति चेत् । न, संयोगिजातिवैचित्र्ययोरनुपपत्तेः ।

न्यायलीलावतीकिणाभरणम्

मानोल्लेखानुपपत्तेरिति शङ्कुते जिज्ञापेति । अनुव्यवसायप्रतीतिरित्य-
त्वं षष्ठीसमासेन कर्मधारयेण वा(१) । सुखादिविरहेति । तीव्रसंबंधे-
गिसुखदुःखाद्यभावविशिष्टस्तदसामग्र्यभावविशिष्टो वा मनःसञ्ज्ञ-
+कर्षो वा हेतुरित्यर्थः ।

इच्छादिक+र्मणा जनितो वेगः पतनपर्यन्तमेक एवानुगत इति
मतमास्कन्धति संस्कार इति । न चैतदिति । उच्चरसंयोगनाश्यत्वमित्यर्थः ।
सोऽपीति । बन्दिरेव घनसंयोगो दूरसंयोगो(१) नुगमः स्यादित्यर्थः ।
संयोगभेदकृतः संयोगद्वाराजातिभेदकृतो वा न संयोगभेदोऽस्ति सं-
स्कारनाशकोऽनुगत इत्याह संयोगीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ज्ञानस्य न स्यादित्याह जिज्ञापेति । वस्तुतो ज्ञानस्य जिज्ञासापेक्षाया-
मप्यनवस्थैव, जिज्ञासा हि धर्मज्ञानपूर्विका तज्ज्ञानमपि जिज्ञासा-
जन्म सापि ज्ञानजन्मेति । अनुव्यवसायेति । तीव्रसंबंधेगिमनोग्राहागुणा-
न्तराभावो ज्ञानप्रहणकारणमित्यर्थः ।

इच्छाद्वाचुत्तरसंयोगेनाद्यकर्मनाशे तज्ज्ञानितो वेग आपतनमेक
एवोत्तरोत्तरकर्मजनक इति मतमाक्षिपति संस्कारश्चेति । अन्यथेति । य-
द्युत्तरसंयोगनाशयो न वेगः स्थात् तदा तज्ज्ञानकान्तराभावात् तेन
कर्मपरम्परा जन्मेतेत्यर्थः । संयोगीति । संयोगविशेषो न संयोगिकृतो
न वा जातिकृत इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तीव्रसंबंधेगीति । फलबलेन सुखादिग्रहसामग्रशा ज्ञानप्रहणप्रतिबन्धक-

(१) माध्यमिति ज्ञेषः ।

मैवम् । अबाधितप्रत्यभिज्ञानसिद्धत्वात् , नाशस्य चोभयहेतुकत्वात् आश्रयविरोधिनाशोत्पादहेतुकगुणनाशवत् । न च कर्मणि तथात्वम् , दूरादूरघनाघनोचरसंयोगमात्रेण कर्मणो नाशदर्शनात् । न च वेगस्यैकत्वे कर्मसन्तत्प्रत्यनुपरमः, वेगसन्तानो-

न्यायलीलावतीकण्ठभरणम्

अबाधितेति । +वेगस्तावत् शरे +प्रथमसुत्पञ्चस्तेनैव गच्छति शर इत्याधितप्रत्यभिज्ञानवलादेक पव तत्र वेगश्च, किञ्च भावनावसंस्कारत्वेन स्थिरत्वानुमानं मन्दतरत मादिव्यवहारस्तु वेगजनककर्मजनननिवन्धनः । उभयहेतुकत्वादिति । (स्वस्तिक)घनसंयोगदूरसंयोगेहेतुकत्वमित्यर्थः । ननु तथाप्यनियतहेतुकत्वं न समाहितमतो दृष्टान्तमाह आश्रेयेति । यथा(?) नोत्पादः गुणनाशकोऽनुगत एव तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ननु कर्मापि स्थिरमस्तु कच्चिद्वनसंयोगः कवचिक दूरसंयोगोऽनुगत एव तत्त्वाशकः कल्प्यतामित्यत आह नचेति । कर्मण +उत्तरसंभोगमानाश्यत्वा+अैवं एव कल्पनेत्यर्थः । ननु बदि यावदिषुपतनमेक एव वेगोऽभ्युपेयस्तदा पातो न स्यादेव वेगेनोत्तरोच्चरकर्मसन्तानजननसम्भवादित्यत आह नचेति ।
न्यायलीलावतीप्रकाशः

अबाधितेति । कार्यसन्तानस्यैकेनैव वेगेनोपपत्तेरनेकत्वेभानाभावाद्वेगत्वव्याप्त्य(१)जातित्वेन स्थिरवृच्छित्वानुमाना च्छेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च प्रत्यभिज्ञानवलात्कर्मणोप्यैक्यं सिद्धयेदिति वाच्यम् । कर्मण एकत्वेन विभागजननेऽनपेक्षतया स्वोत्पत्यनन्तरमेव यावदुत्तरदेशविभागोपस्थापत्तेः । उभयेति । दूरसंयोगो घनसंयोगभेत्युभयम् । वेगसन्तानेति । ननु कर्मैव कर्म जनयतु किं वेगेन, नच कर्मसन्तानानुपरमः यथा कश्चिदेव वेगः कर्मजनको न चरमस्तया कर्मापि किञ्चिदेव कर्मजनकं नान्ययित्युपगमात् । अचाहुः । उत्तर-

त्वमिति भाषः ॥

संस्कारत्वव्याप्तेति । त्रिनश्यदवस्थद्रव्योपञ्चवेगत्वे व्यभिचार इति जातिपदम् । कर्मण एकत्वेनेति । इदमापाततो, वस्तुतो वेगस्य उत्तरसंयोगमात्रानाश्यत्वे उत्तरकमोत्पत्तिर्त्ति स्यादसम्भवायिकारणस्य कार्यसमानकालतानियमादिति द्रष्टव्यम् । यथा कश्चिदेव वेग

(१) संस्कारभ्याप्तेति विष्णुतिकूदमिमतः पाठः ।

परमवहुपपत्तेः ॥ इति संस्कारः ॥
इति श्रीमद्भाष्यार्थवल्लभकृता न्यायलीलावतीं समाप्ता ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यथा भवन्मते वेगसन्तानोपरम+स्तथास्मन्मते कर्मसन्तानो-
परमसम्भवात्, वेगप्रत्यभिज्ञा त्वस्मन्मतेऽधिकेति भावः ।

इदमिह लीलावत्यामत्यासङ्गेन विदितभावायाम् ।

श्रीशङ्करेण रचितं क+ष्टाभरणं विराजतां लोके+ ॥(?)

स्वप्नातुर्जीवनाथस्य व्याख्यामाख्यातवान् यतः ।

मत्पिता भवनाथो यान्तमिद्वालिखमुत्तमम् ।

पित्रा यद् भवनाथेन व्याख्यातं तदिहालिखम् ॥

क्षयाख्यानगुणेण ॥ (?)

इतिमहामहोपाध्यायश्रीभवनाथात्मजमहामहोपाध्याय-

श्रीशङ्कररचितं लीलावतीकण्ठाभरणं समाप्तम् ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कर्म न कर्मजन्यं कर्मत्वात् आद्यकर्मवत् । नचैवमुत्तरकर्म न वेगजन्यं
कर्मत्वात् आद्यकर्मवदित्यपि स्यात्, वेगप्राहकमानवाधितत्वात्,
सोपपत्तिकस्य वेगेन गच्छतीतिप्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः प्रतिकूलतर्कपरा-
हतत्वाच्चेति ॥

यस्तर्कतन्त्रशतपत्रसहचरशिर्गङ्गेश्वरः सुकविकैरवकाननेन्दुः ॥

तस्यात्मजोऽतिगहनं कणभक्षशास्त्रं प्राकाशयत्कृतिमुदे बुधवर्धमानः

इति श्रीमहामहोपाध्यायगङ्गेश्वरसुतश्रीमन्महामहोपाध्याय-

श्रीवर्द्धमानकृतलीलावतीप्रकाशः समाप्तिमगात् ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति । इदं च वेगनानात्वाभ्युपगमेन । उत्तरकर्मेति । यद्यपीदमप्रयोजकं,
तथापि नानापुरुषसाधारणैकवृत्तिसजातीयधर्ममात्रस्य प्रातिबन्धकं-
त्वकल्पनात् कर्मणोऽपि कर्मप्रातिबन्धकतया तदसमवायिकारणत्व-
मिति भावः । वेगेति । कर्मजनकत्वेनैव ततसिद्धेरिति भावः ।
सोपपत्तिकस्येति । वेगेन गच्छतीति प्रत्यक्षेण वेगैक्यसिद्धेः, कर्मणश्चा-
नेकत्वेन तस्यासमवायिकारणत्वे गौरवपराधाताच्चेति भावः ॥

इति महामहोपाध्यायशङ्करभगीरथविरचिता लीलावती-

प्रकाशिका समाप्ता ॥

